Mirjana Gross

IZVORNO PRAVAŠTVO
Ideologija, agitacija, pokret

Golden marketing, Zagreb
2000.

SADRŽAJ

PREDGOVOR

Godine 1958. postala sam asistentica na katedri za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Moj šef, prof. dr. Jaroslav Šidak, dao mi je zadaću da istražujem politička zbivanja u Hrvatskoj na kraju 19. i na početku 20. stoljeća. To je razdoblje dotada bilo "bijela mrlja", tj. osnovne su činjenice još bile nepoznate. Mnogo sam radila pa sam već 1962. predložila prof. Šidaku da napišemo pregled povijesti hrvatskoga naroda od druge polovine 19. stoljeća do 1914. Ta knjiga grupe autora (u kojoj je moj dio najopsežniji) izašla je tek 1968.[1] No odmah na početku proučavanja spomenutoga razdoblja moje je zanimanje izazvao dotada neistraženi pravaški pokret.[2]

Tako su nastali moji radovi o izvornom pravaštvu i o različitim strujama koje se nazivaju "Stranka prava" uoči Prvoga svjetskog rata. Već 1962. objavila sam raspravu o osnovnim problemima pravaške politike 1878.–1887., tj. o razdoblju pravaškoga pokreta utemeljenoga na učenju Ante Starčevića. Zatim sam se 1964. pozabavila genezom Frankove stranke, godine 1966.–67. nastao je prilog o hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini, a 1969. o nacionalnim idejama studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskoga rata. Godinu dana poslije (1970.) pisala sam o hrvatskoj politici velikoaustrijskoga kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, a 1971. o šibenskom pravaštvu i njegovoj ulozi u Dalmaciji i u općehrvatskoj politici. Objavila sam i neke manje priloge koji se dotiču pravaštva. Nakon toga, odlučila sam napisati knjigu o pravaškoj ideologiji i obuhvatiti i prvu fazu pravaštva, tj. nastanak ideološkoga sustava Starčevića i Kvaternika do 1871.

Knjiga "Povijest pravaške ideologije" izašla je 1973. u izdanju "Monografije", Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu (osnovanoga 1971.), a

---

1
Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968.

2
Josip Horvat (1936., 2. izd. 1992.) u svoju je "kulturno-povijesnu" sliku Ante Starčevića uključio samo oskudne podatke nakon 1871. Blaž Jurišić (1943.) u izdanju Starčevićevih izabranih spisa (iekaviziranih i zabranjenih u NDH) s velikim je poznavanjem odabrao priloge koji ilustriraju Starčevićev nauk i kasnijih godina, ali izdanje izvorâ ne može objasniti ulogu i značaj njegova utjecaja u političkomu i društvenom životu i mora se dopuniti literaturom nastalom na temelju sustavnoga istraživanja.

obuhvaća moje istraživačke rezultate o pravaštvu od njegovih početaka do propasti Habsburške Monarhije. Iako je knjiga za tadašnje prilike obimna (451 stranica), ipak na tom prostoru nisam mogla obavijestiti o svim činjenicama i problemima o kojima sam pisala u navedenim radovima niti obraditi brojne podatke prikupljene iz izvorâ.

Kada mi je 1998. izdavač "Golden marketing" ponudio da objavi drugo izdanje, bilo mi je jasno da to nije moguće. U tih dvadeset i pet godina nakon izlaska spomenute knjige, intenzivno sam radila i prikupila znanje o povijesnim pojavama o kojima sam 1973. imala vrlo malo obavijesti. Nakon svojih istraživanja brojnih aspekata društveno-političkoga razvoja u banskoj Hrvatskoj, danas mogu bolje i opsežnije objasniti društvenu utemeljenost i funkciju pravaštva i njegove ideologije nego 1973.[3]

Kako sam već istakla, zbog ograničenoga prostora nisam u spomenutome izdanju mogla obuhvatiti sve probleme koje sam uočila i temeljitije prikazati međusobnu povezanost činjenica, a to sam željela uraditi u ovoj knjizi. Zato sam ponovno pregledala i analizirala već obrađene izvore, uključila nove i pozabavila se brojnim pojedinostima koje objašnjavaju opće kretanje te omogućavaju pouzdaniju interpretaciju. Ubrzo sam shvatila da na taj način ne mogu svladati probleme cijeloga razdoblja do 1918. s bogatim i raznolikim stranačkim životom, oprečnim opredjeljenjima i mijenjanjem ideologija, pa sam se ograničila na doba izvornoga pravaštva, tj. onoga koje se temelji na Starčevićevu i Kvaternikovu nauku, sve do preobrazbe pokreta u oportunističku političku stranku uoči Starčevićeve smrti.

Ova knjiga preuzima iz knjige "Povijest pravaške ideologije" i spomenutih rasprava tekstove s onim prikazima i interpretetacijama kojima u skladu sa svojim današjim istraživačkim iskustvom nemam što dodati. Neki su mi se dijelovi činili površnima pa sam ih, uz pomoć brojnih novih obavijesti, temeljitije obradila tako da ova knjiga sadrži otprilike tri četvrtine novoga teksta. Mislim da je sada mnogo bolje objašnjena uvjetovanost izvornoga pravaštva društveno-političkim kretanjem u Habsburškoj Monarhiji i u Hrvatskoj te odnosima među velikim silama, a nastojala sam sustavnije izložiti ideološku strukturu.

Budući da živim u sredini u kojoj mnogi pisci povijesnih tema radikalno mijenjaju svoja mišljenja prilagođavajući ih političkim preobrazbama, moram istaknuti da to kod mene nije slučaj. Moja ocjena pravaštva prije dvadeset i pet godina i danas ostala je ista, samo sam sada pojedina pitanja obradila temeljitije i s mnogo više podataka. U izdanju iz 1973. i u ovoj knjizi isti je idealni tip. Izvorno je pravaštvo u mojoj interpretaciji agitacija i pokret koji se temelje na Starčevićevu i Kvaternikovu ideološkom sustavu. Jezgra mu je učenje o nužnosti samostalne hrvatske države, a cijeli splet ideja i predodžbi, koje obuhvaćaju sva pod-

3
Gross, 1985., 1993.; Gross-Szabo, 1992.

ručja ljudskoga života, u funkciji je te osnovne težnje. Sastavni dijelovi spomenutoga ideološkoga sustava mijenjaju se u skladu s društveno-političkim razvojem, ali dok god središte učenja ostaje samostalna država, riječ je o izvornome pravaštvu. Zato sam se naposljetku nužno pozabavila uvjetima i značajem preobrazbi pravaškoga pokreta u oportunističku stranku s programom proširenja hrvatske autonomije "u okviru" Habsburške Monarhije, tj. napuštanjem bitnih sastavnica izvornoga Starčevićeva nauka o samostalnoj državi.

Ova knjiga, kao i ona iz 1973., ima tri dijela: Razvoj Starčevićeva i Kvaternikova ideološkoga sustava, značaj pokreta utemeljenoga na Starčevićevu učenju i problemi njegova napuštanja, tj. pretvaranja Stranke prava od "veleizdajničkoga" pokreta u oportunističku stranku, odnosno poslije nastanak više političkih grupa pod nazivom "Stranka prava". Po mome se mišljenju povezanost i međuovisnost povijesnih činjenica ne može sustavno i razmjerno cjelovito izložiti bez idealnoga tipa koji usmjeruje traženje odgovora na istraživačka pitanja te kompoziciju i interpretaciju obavijesti iz izvora. No idealni tip je ipak pojednostavnjenje složene te često kaotične i proturječne zbilje. U ovom slučaju riječ je o pravaštvu u Dalmaciji i Istri, koje sam uključila u izvorno pravaštvo iako njegovi prvaci nisu zastupali tezu o nužnosti samostalne hrvatske države. No pravaštvo u Dalmaciji i Istri bilo je posljedica snažnoga utjecaja ideološkoga sustava i pokreta u banskoj Hrvatskoj prilagođenoga posebnim prilikama u tim hrvatskim pokrajinama, dakle očigledno varijanta izvornoga pravaštva.

U ovoj sam knjizi prema tome pisala samo o izvornom pravaštvu do Starčevićeve smrti (1896.) te o preobrazbi Stranke prava u oportunističku struju uoči i u vrijeme raskola. No kako bi čitatelji i čitateljice ipak dobili približnu sliku političkih grupa koje do propasti Habsburške Monarhije nose naziv "Stranka prava", na kraju se nalazi shema tih stranaka preuzeta iz knjige o pravaškoj ideologiji iz 1973. U bilješkama sam citirala cjelovite bibliografske podatke izvorâ jer mislim da čitatelji i čitateljice žele u samome poglavlju vidjeti potpunu obavijest, dok se navodi iz literature citiraju samo prezimenom autora ili autorice te godinom izdanja i razrješavaju u popisu.

Tekst sadrži mnoge pojedinosti jer samo one jamče mogućnost razmjerno pouzdane interpretacije povijesne zbilje. Zato pretpostavljam da neki dijelovi rasprave neće biti zanimljivi onima koji žele jednostavnu, lako čitljivu, površnu priču, pregled, nešto kao "krimić". Pažljiviji čitatelji i čitateljice, zainteresirani za pojedine aspekte Starčevićeve ideologije i njezine posljedice, mogu se poslužiti kazalom pojmova, koje sam nastojala što preciznije sistematizirati.

Kao profesionalnu povjesničarku zanima me povijesna zbilja. I u vezi s izvornim pravaštvom tragala sam za obavijestima o povijesnim činjenicama, nastojeći da što pouzdanije odgovorim na svoja istraživačka pitanja i čitatelju i čitateljici pružim interpretaciju blisku prošloj stvarnosti. Obavila sam istraživanja na temelju određenoga standarda svojega "zanata" s ciljem sustavnoga izlaganja

obavijesti o prošlim pojavama, a ne prikupljanja podataka koji bi se mogli aranžirati radi opravdanja neke suvremene ideologije. Povijesna je zbilja izvanredno složena pa se ne mogu povezati svi njezini konci, čak niti onda kada postoje razmjerno brojna svjedočanstva. Mi povjesničari i povjesničarke znamo s jedne strane više od prošlih generacija, jer je njima nepoznata budućnost naša prošlost, a s druge strane znamo manje, jer mnoge veze i odnosi u njihovim životima nisu ostavili tragova. Teško je razumjeti držanje i usmjerenje ljudi velikim dijelom uvjetovanih i ograničenih svojim vlastitim vremenom, pa je i moj pokušaj u tom pravcu uzbudljiva pustolovina. Nadam se da će ju dio čitatelja i čitateljica sa mnom podijeliti.

Zagreb, prosinca 1999.

Mirjana Gross

Kratice

DAZ....Državni arhiv u Zagrebu

Djela....Djela dr. Ante Starčevića I-VIII; preslik 1995.

HS....Hrvatski sabor

KORS....Korespondencija Rački=Strossmayer, uredio Ferdo Šišić, I-IV, Zagreb 1928–1931.

NSK....Nacionalna i sveučilišna knjižnica

SO.... Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Strossmayerova ostavština

SPOZNAJE I NADAHNUĆA

Izvorno pravaštvo i njegov pokret temelje se na nauku Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. Pod utjecajem duhovnoga ozračja nakon Francuske revolucije, povijesnoga iskustva hrvatskoga naroda i suvremenih potreba njegova društva, oni su izgradili sustav mišljenja i vrednovanja svih bitnih područja ljudskoga života. Njihova je ideologija imala zadaću da ubrza proces integracije hrvatske nacije koji je, kako su se nadali, trebao završiti u samostalnoj hrvatskoj državi. Starčeviću i Kvaterniku je ideal buduće države osnovni kriterij za vrednovanje svih pojava u njihovo doba i onoga što se moglo razabrati iz prošlosti.

Starčević i Kvaternik su uočavali probleme, tražili odgovore, predlagali norme ponašanja pod pritiskom nepodnošljiva osjećaja nacionalne potlačenosti. Cilj im je apsolutno dobro u pravednom društvu samostalne hrvatske države kao opreci sa zbiljom u Hrvatskoj i Habsburškoj Monarhiji koju su doživljavali kao apsolutno zlo ne samo na političkom, kulturnom i gospodarskom području društvenoga života nego i duboko u psihi pojedinaca, u njihovim izgubljenim etičkim vrednotama. Sramotnu sadašnjost uspoređivali su sa slavnom prošlosti i mogućom sretnom budućnosti u želji da sustavnim odgojem probude u hrvatskoj inteligenciji, a postupno i u cijelom narodu, izgubljeni duh gospodstva te ponosa i dostojanstva slobodnih Hrvata koji nisu mogli zamisliti tuđinsku vlast. Samostalna hrvatska država bila bi posljedica procesa u kojemu bi težnja za slobodom, kao vrhunska moralna vrijednost i poticaj u borbi za oslobođenje od tuđinaca i njihovih pomagača, obuhvatila cijeli hrvatski narod. Izgradili su cjelovit stil mišljenja, uvjetovan stupnjem povijesnoga razvoja, društvene strukture i nacionalne integracije. Starčevićev i Kvaternikov sustav osjećaja, misli i namjera odnosio se na viđenje povijesti, političku doktrinu, predodžbu o pravednome društvu te moralnu životnu filozofiju.

Starčevićeve i Kvaternikove vizije rađale su se iz povezivanja nadahnuća općeeuropskim kretanjima nakon Francuske revolucije pri stvaranju građanskoga društva, s posebno hrvatskim tradicijama, društvom i mentalitetom. Mislim da je za odgovor na istraživačko pitanje o značaju pravaške ideologije najprije potrebno uočiti opće europske utjecaje.

Europske nacionalno-integracijske, liberalne i demokratske ideologije imaju sličnosti koje djelomično potječu iz utjecaja najpoznatijih ideologa i misli-

laca od antike do 19. stoljeća. Dakako, svatko preuzima elemente tih učenja kao ukras ili kao važan građevni materijal vlastite misaone zgrade pa je zato njihova primjena vrlo različita. Uostalom, suvremena sociološka, politološka i historijska literatura nailazi na teškoće pri interpretaciji proturječnosti u životnim djelima pojedinih istaknutih autora. Ono neizbježno pitanje, što je autor htio reći, javlja se, primjerice, u diskusiji o djelima Aristotela i Rousseaua koja su možda najviše utjecala na oblikovanje Starčevićeve ideologije. Razumije se dakle da se i on poslužio onim elementima njemu najvažnijih političkih doktrina koji su najbolje odgovarali konstrukciji njegove vlastite političke filozofije.

Valja istaknuti da nije teško uočiti najvažnije Starčevićeve inspiracije. Nastojao je naime čitati originalna djela i nije se kao većina njegovih obrazovanih suvremenika, kao i Kvaternik, zadovoljio uglavnom eklektičkim prikupljanjem drugorazrednih obavijesti. Osim toga, Starčević se, zbog svoga odbijanja političke prakse u Habsburškoj Monarhiji kao nemorala, posvetio prije svega umovanju u vlastitoj sobi pa se u njegovim spisima ili novinskim člancima mogu zapaziti pojedini utjecaji, a mnoge je autore izričito spominjao. Sastavnice Starčevićeva učenja jesu neke teze triju grupa autora. Najprije, riječ je o antičkoj baštini, zatim o pretečama Francuske revolucije i, naposljetku, o političkim doktrinama koje postaju znamenite u njegovo doba, tj. uoči i nakon revolucije 1848.

Starčević je bolje od svojih suvremenika poznavao antičke autore i nalazio u nekim njihovim djelima trajne vrijednosti. No valja upozoriti da su antičke političke doktrine tijekom kasnijega razvoja europske kulture oplodile mnoge inovatore, pa tako i one koji su utjecali na duhovna strujanja u vezi s Francuskom revolucijom. Očigledno Starčevićevo nadahnuće antikom proizlazi iz njezinih osnovnih ideala: pravednih političkih ustanova povezanih s osobnim vrlinama građana.

Svojim životom i smrću Sokrat je Starčeviću zacijelo simbolički lik. On je prema Platonu i drugim antičkim autorima pružio otpor pokvarenome *polisu* i radije je izabrao mučeništvo nego pokoravanje zlu. (Godine 399. pr. Kr. osuđen je na smrt ispijanjem čaše otrova.) Optužen je zbog zločina protiv državnih bogova i kvarenja mladeži. I Starčević je sebe smatrao pravednikom, neprijateljem pokvarene tuđinske države i njezina društva, i njega su protivnici optuživali da huli vjeru i kvari mladež.

Sokrat se zalagao za dobar i pravedan život uz pomoć razumnoga razmišljanja kojim bi ljudi postigli znanje o sebi samima i o tome kako treba u životu postupati. Do pravoga samorazumijevanja dolazi se, prema Sokratu, dosljednim ispitivanjem pojava. Pri tome je bitan odgojni sustav koji će pomoći čovjeku da razlikuje dobro i zlo i da njegove vrline postanu jezgra "najboljega polisa". Geslo "Upoznaj sam sebe" vodilo je i Starčevića jer je držao da hrvatski narod mora sam sebe upoznati putem povijesti i oživljavanjem (preporodom) svoga urođenoga duha (genija) koji će ga osposobiti za stvaranje samostalne države.

Platon je proširio osobnu etiku svoga učitelja Sokrata na politiku i društvo. Njegova opća teorija znanja kulminira u učenju o idejama. On naime drži da se svi empirički predmeti mijenjaju i da se zato ne mogu spoznati pukim osjetilnim opažanjem, te da su trajne samo ideje i stoga jedino one omogućuju sigurno znanje. Ideja dobroga je na čelu hijerarhije ideja i sprečava zloupotrebu znanja i sposobnosti. Ideja pravednosti koordinira vrline raznih grupa u društvu. Platonu je dakle najvažnije filozofsko shvaćanje života i građanska sloboda, a to se postiže filozofskim obrazovanjem i vladanjem samim sobom, dakle odgojem istinskoga čovjeka. Na taj način *polis* može svim građanima zajamčiti sreću te sklad ljudske duše i društva. Platon se dakle pouzdaje u dobroga čovjeka, tj. filozofa, koji je kadar odgajati građane i upravljati *polisom*. I Starčević drži da se sigurno znanje ne može steći promatranjem nego filozofskim razmišljanjem (umovanjem), a pokušava odgajati pravaše kao filozofe koji će se dobro snalaziti u pojedinim situacijama jer će se voditi temeljnim idejama dobra i sreće.

Kao i Sokrat, Platon je proglasio nužnost sklada između mišljenja, govorenja i djelovanja pa se negativno odnosio prema sofistima, filozofskome smjeru skeptičnome prema apsolutnoj istini, neovisnoj o čovjeku. Platon se protivio etičkome relativizmu, tvrdio je da se oni umjesto utemeljenoga znanja služe površnim retoričkim nagovaranjem. Pojam sofizam tako je dobio značenje domišljate sitničave pseudoznanosti, umješnosti elegantnoga stila ali preokretanja smisla.[1] Nema sumnje da je tako shvaćen sofizam služio kao predložak Starčevićevu učenju o "Magjarolcima" odnosno "Slavoserbima" koji sve preokreću, lažu i nemaju moralnih normi a uz to su glupi protivnici slobode i samostalne hrvatske države.

Uz Sokrata i Platona, Aristotel je utemeljitelj klasične filozofske tradicije zapadnoga svijeta ali, za razliku od Platonove teorije, on odjeljuje pojedina znanja od filozofije, dakle osamostaljuje znanje o politici i logici i predlaže organizirano i sustavno ispitivanje pojava. Aristotel drži da pravedne norme ljudske djelatnosti u politici i etici ovise o društvenim uvjetima, o sposobnosti pojedinaca, o odgoju, podrijetlu i značaju političkih ustanova. Život može biti posvećen uživanju, državnik teži za postignućem časti ili vrline dok je filozofu životni cilj proučavanje istine. Starčević sebe zacijelo svrstava među ove posljednje.

Prema Aristotelu, sreća, kao cilj djelovanja čovjeka i postojanja zajednice, nije u fizičkom užitku i ugodi, ona se naime postiže kada čovjek živi u skladu sa svojim sposobnostima i vrlinama, a taj "dobar život" prema moralnim zakonima može se postići samo u *polisu*. Čovjek je dakle političko biće pa izvan *polisa* ne može izgraditi svoje vrline i ostvariti smisao života. Cilj je ljudske zajednice spoznaja dobra i zla, a *polis* je prema tome etičko zajedništvo u kojemu je vrlina građana ovisna o njegovu uređenju i obratno. I prema Starčeviću, cilj političko-

1
Kuhn, 1998.

ga sustava i upravljanja je ljudska sreća, shvaćena u Aristotelovu smislu, a vjeruje da se ona može postići samo u nacionalnoj državi koja jedina jamči razvoj ljudskih vrlina svojih građana. Aristotel misli da se iracionalne strasti i požude ljudske duše mogu odgojem podvrgnuti nadzoru uma i da se tako postiže spoznaja istine.[2] Aristotelovo razmišljanje o ustavu postalo je temeljnom sastavnicom staroeuropskoga staleškoga nauka o državi i društvu. Tek u 17. i 18. stoljeću uglavnom ga zamjenjuju učenja o prirodnome pravu čovjeka i prosvjetiteljske teze.

Za ocjenu Starčevićeva viđenja bitna je Aristotelova obrana robovlasničkoga sustava na temelju uvjerenja o prirodnoj nejednakosti ljudi, prema kojemu po prirodi postoje gospodari i robovi, vladajući i vladani. Rob ne pripada sebi nego drugome čovjeku, posjeduje samo pasivan um a krepost mu je na niskoj razini. Naprotiv gospodar, tj. onaj koji vlada, mora imati "savršenu ćudorednu krepost". Kako robovi za rad rabe samo tijelo, bliski su životinjama i upitno je jesu li uopće ljudi. Prema tome, robovi po rođenju nesposobni su za postignuće racionalne ljudske prirode i ne mogu biti odgovorni građani "dobroga polisa". No prema Aristotelu ima i narodâ ropskoga duha, tj. barbara, jer u njih ne postoji "po naravi vladajuće", dakle ni oni ne mogu biti građani polisa. Za njih je zato opravdana autoritarna vlast grčkih robovlasnika.[3]

Aristotelovo uvjerenje o prirođenim sužanjskim osobinama robova i "barbarskih" naroda Starčević je upotrijebio za bitnu komponentu svoga ideološkoga sustava, naime za svoju "slavoserbsku" tezu. Pronašao je u svom vremenu podljude i skupine nesposobne za čovjeku prirođenu potrebu za slobodom, koji žive posvuda, uvijek služe tuđinu, a svakom narodu nanose samo zlo. Oni su glavna zapreka preporodu gospodskoga duha hrvatskoga naroda. Zato Starčević uvijek pronalazi "prave" Hrvate, "prave" Francuze, "prave" Ruse koji bi trebali isključiti "Slavoserbe" iz svojih redova. Starčević na taj način bitno ograničava svoje shvaćanje o prirodnome pravu čovjeka, izraženom u francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina jer se ona, po njegovu mišljenju, ne bi smjela primijeniti na sve ljude.[4]

Starčević je posebno cijenio Cicerona, prvoga Rimljanina koji se bavio teorijom države. Prema tradiciji grčke filozofije shvaćao je državu kao ispunjenje ljudske egzistencije i uvjet za sreću pojedinca, uvjeren u nužnost "republike",

---

2
Aristotel: *Politika*, Zagreb, 1988.; Weber-Schäfer, 1998.; Posavec, 1988.; Barišić, 1996. (pretiskano 1997.) piše o utjecaju Sokrata, Platona i Aristotela te drugih mislilaca na Starčevićevu filozofiju prava.

3
Aristotel: *Politika*, 1988., 1252 b, 1254 a i b, 1260a; Posavec, 1988., XIX – XX.

4
Dakako, Deklaracija o pravima čovjeka i građanina u praksi 19. stoljeća nigdje se ne primjenjuje na sve ljude. Proglašena prava uživaju uglavnom samo bogatiji i obrazovani muškarci, a isključeni su oni iz širokih slojeva i sve žene.

tj. političkoga sustava koji se temelji na zajedničkoj koristi pojedinaca. Vjerojatno je na Starčevića utjecala i Ciceronova obrana političke i etičke vrijednosti tradicionalnoga republikanskog društva i njegov otpor protiv novih moćnika i razvoja iz kojega će niknuti moralno iskvareno Rimsko Carstvo. Zato je bio ubijen. Starčeviću je bliska i Ciceronova želja da vladaju najbolji, a problem mu je treba li nezrelome narodu koji ih ne prepoznaje, dati mogućnost suodlučivanja. Ciceron nadahnjuje Starčevića i kao filozofski školovan "odvjetnik istine", govornik koji sistematizira pravila retorike i sjajno brani svoje mišljenje argumentima i vještinom jezičnoga izražavanja. Cicerona u novome vijeku drže pretečom učenja o prirodnome pravu čovjeka kao temelju njegova ljudskoga dostojanstva.[5]

Dio Starčevićeve karizme potječe zacijelo iz divljenja pristalica njegovu poznavanju grčke i rimske klasike. Tako se u nekrologu kaže da je u mladosti znao naizust Seneku, Tacita i Horacija. Seneka, pisac proznih dijela, pogotovo tragedija, bio je, kao i Sokrat, prisiljen na samoubojstvo. On je glavni zastupnik stoičke moralne, socijalne i političke filozofije u doba Rimskoga Carstva. Stoicizam je vrlo blizak Starčeviću jer zahtijeva da čovjek živi u skladu sa samim sobom i s prirodom, da razumno nastoji pobiti svoje strasti. Slobodan je, prema tome, samo mudrac koji je ravnodušan prema vanjskim dobrima i ništa ga ne može pokolebati. Uzor je, dakako, Sokrat.

Starčević je zacijelo dobro poznavao Livijevo djelo, taj udžbenik rodoljublja za sinove elite od humanizma do 19. stoljeća. Vjerojatno se nadahnuo Livijevim isticanjem vrlina i postignuća Rimske Republike, njegovim pričanjem o moralnomu i političkom držanju istaknutih pojedinaca. Tacitova su djela najveći domet historiografije za Rimskoga Carstva, a Starčevića je možda privukla Tacitova kritika pokvarenosti u Rimskome Carstvu. Plutarhovi "Usporedni životopisi " pripovijedaju o vrlinama uvijek dvojice plemenitih pojedinaca, jednoga Grka i jednoga Rimljanina, upozoravajući na glavne etičke vrednote grčke i rimske kulture. Zato imaju iznimno odgojno značenje do kraja 19. stoljeća.

Satire pjesnika Horacija u obliku razgovora (Sermones), koje nadmoćnom ironijom nastoje izraziti istinu o ljudskim slabostima, vjerojatno su utjecale na Starčevićevu sklonost za satiru. No po žestini, strasti i snazi bliže su mu Juvenalove satire u heksmetrima koje oštro žigošu opadanje morala i društveni razvrat u Rimskome Carstvu na početku 2. stoljeća i zacijelo su nadahnule njegovo satiričko pero pri ocrnjivanju političkih protivnika.

U samome središtu Starčevićeva i Kvaternikova ideološkoga sustava jest učenje o ugovoru između kraljeva Habsburgovaca i hrvatskoga naroda koji, u slučaju da oni prekrše ugovor, ima pravo otkazati ga. Učenje o ugovoru utemeljeno je na tradicionalnom uvjerenju hrvatskoga plemstva ali je svoj politički naboj

5
Gugg, 1998.

steklo iz političkih doktrina nastalih između 16. i 18. stoljeća. Kako je Starčević bio poštovatelj francuske kulture a zanimalo ga je sve što se odnosi na francuski narod, može se pretpostaviti da je poznavao aristotelovski utemeljenu *science politique* humanista 16. stoljeća Jeana Bodina. Njemu je država od Boga dano društvo u kojemu se ljudi okupljaju da bi dobro i sretno živjeli. Monarh, kao suveren, i građani imaju u državi međusobne obveze i prava utemeljena ugovorom kojega se vladar mora bezuvjetno držati. U svim oblicima vlasti moguća je tiranija koja ne poštuje Božje i prirodne zakone, i zato je otpor pod određenim uvjetima pravo građana. U svakom slučaju država je sustav upravljanja u kojemu svaka nacija želi postići svoju individualnost. Ako je poznavao Bodinovo shvaćanje povijesti, Starčević je i u njemu mogao naći potvrdu za svoje uvjerenje da je povijest zakonit i logičan proces, a dodao je da ga ljudi zato ne mogu razumjeti.[6]

U Engleskoj 17. stoljeća začela se teorija i praksa liberalne države i parlamentarne monarhije koja je postala uzor predvodnicima Američke i Francuske revolucije te kasnijim liberalima različitih boja. Kao svi pobornici predstavničkoga sustava, Starčević je poznavao osnovne činjenice o engleskome ustavnom razvoju. Zacijelo je bio upućen u engleske srednjovjekovne nazore da svako pravo na vlast ima značenje ugovora. *Magna charta libertatum* (1215.), ugovor o međusobnim pravima i dužnostima, koji je s plemstvom sklopio kralj Ivan bez Zemlje, proglašava *libertates*, tj. životna i posjedovna područja zaštićena od kraljeve moći. Već se u drugoj polovini 13. stoljeća pojavila institucija parlamenta. Nakon dva građanska rata, između pristalica vladara i parlamenta došlo je do nekrvave i zato "slavne revolucije" (1688.) kojom je maknut James II. Stuart, a novi vladar William Oranski i njegova žena Mary priznali su 1689. "Zakon o pravima" (Bill of Rights) kojim su regulirani odnosi kralja i parlamenta pa je Engleska postala parlamentarna monarhija. Time je u praksi potvrđeno ustavno načelo da narod može oduzeti vlast nepravednome vladaru i osigurati institucijska jamstva svojim slobodama. Otpor protiv ugnjetavanja proglašen je sastavnim dijelom prirodnoga prava čovjeka.

U ozračju razdoblja "slavne revolucije" John Locke je formulirao svoju političku doktrinu koja se smatra prethodnicom liberalizma. Lockeu je smisao države osiguranje vlasništva i dobroga života slobodnih građana prema Aristotelovu nauku ali, za razliku od Starčevića, odbacuje Aristotelove tvrdnje o prirodnoj nejednakosti ljudi; no smatra da postoji nejednakost na razini racionalnosti. Locke legitimira pravo građana na otpor protiv vlasti koja se ne drži ovih načela i umjesto općega dobra uvodi u društvo ropske uvjete. Građani imaju pravo riješiti se onih koji ne poštuju "fundamentalan, svet i nepromjenljiv zakon samoočuvanja", zbog kojega su se udružili. Uz nauk o svrsi države i otpora protiv vlasti, Locke se zalaže i za toleranciju. Poriče vrhovnoj vlasti pravo da nadzire vjerske

---

6
Denzer, 1998.; Gross, 1996. piše o Bodinovu shvaćanju povijesti.

osjećaje ljudi osim ako oni štete državnoj sigurnosti. To je mišljenje vjerojatno blisko Starčeviću jer i on drži da je vjera osobna stvar pojedinca.[7]

Na Starčevića je zacijelo utjecala racionalistička filozofija prosvjetiteljstva, a posebno njezino učenje o napretku kao slijedu uzroka i posljedica što ih ljudski razum može dokučiti. Čovjek se zato mora služiti umom kako bi postigao onaj napredak u društvu koji odgovara ljudskoj prirodi. Čovjek je sposoban da vlastitim snagama traži istinu, krepost, ljepotu i sreću. Prirođena mu je želja da bude sretan, a ima mogućnost da to postigne. Pri tome se sreća ne poistovjećuje s fizičkim užitkom i materijalnim blagostanjem, nego se usklađuje s vrlinama koje se postižu u procesu usavršavanja pojedinca, društvene cjeline i nacionalne zajednice. Zato je stroga antička krepost ideal racionalističke filozofije. Izrastajući iz otpora protiv feudalnoga društva, nauk o napretku proglašava bezuvjetnu potrebu da čovjek razvije svoje prirodne osobine bez vanjskoga pritiska jer mu je na ovome svijetu cilj da usavrši svoje sposobnosti i vrline do njihova prirodnoga vrhunca.

Od pobornika prosvjetiteljske političke teorije, na Starčevića i Kvaternika zacijelo je najviše utjecao Montesquieu s tezama o ograničenju kraljevske moći i diobi vlasti. Montesquieu je poučavao da se apsolutizam protivi ljudskoj prirodi kojoj iskonski pripada moralnost, pa inzistira na dostojanstvu, slobodi i jednakosti ljudi. U želji da ispita oblik vlasti koji bi najbolje odgovarao ljudskoj prirodi, nastoji naći zakone koji bi proizašli iz "skrivene" prirode pojava. Držao je da su zakoni izrazi prirodnoga duha naroda i nastojao je pobuditi zakonodavce da se drže prirodnih pojava koje utječu na sudbinu ljudi. Vjerovao je da je država glavni problem svjetske povijesti, pa je raspravljao o tipovima republike, monarhije i despocije. Ta posljednja mu je apsolutno zlo, a ideal mu je sloboda tobože zajamčena engleskim ustavom. Njegova trodioba vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku model je pravne države koja jamči slobodu građana pluralizmom i ravnotežom društvenih snaga. Najbolji ustavni oblik Montesquieuu je ustavna monarhija, a neovisnost sudstva postaje poslije uvjet funkcioniranju predstavničkoga sustava. (Načelo podjele vlasti ostvareno je prvi put u ustavu Sjedinjenih Američkih Država.) Montesquieu također zamišlja opći duh nacije koji je, doduše, posljedica brojnih uzroka, ali je ipak postojana jezgra nacionalne kulture.[8]

Kada Starčević i Kvaternik šezdesetih godina oblikuju svoj ideološki sustav, egzekutiva i legislativa u banskoj Hrvatskoj još nisu odijeljene. Trodioba

---

7
Euchner, 1998. Početak američke Deklaracije o nezavisnosti (1776.) temelji se na tim načelima kada kaže da su svi ljudi jednaki te imaju neotuđiva prava kao što su sloboda i težnja za srećom, a osiguravaju ih vlade izabrane pristankom onih kojima vladaju, da se vlade moraju ukloniti ako škode tome cilju i da se mogu izabrati nove vlade, organizirane u interesu sigurnosti i sreće naroda.

8
Falk, 1998.

vlasti uvedena za Mažuranićeva banovanja (1874.) nefunkcionalna je u sustavu Hrvatsko-ugarske nagodbe. Mađarska vlada nadzire Hrvatsku vladu, a ova opet Hrvatski sabor dok sudstvo ovisi o političkome interesu režima. Zato je Starčeviću trodioba vlasti ideal, ostvariv jedino u samostalnoj državi. Kao Montesquieu, i Starčević je u pojavama vidio zakonitost koju ljudski um može uočiti, pa je držao da može otkriti ne uvijek vidljivu istinu o njima.

Na pitanje "gdje da tražimo uporište našim težnjam?" odgovor u Starčevićevu duhu poziva se na Rousseauovu izjavu da je sloboda i samostalnost u bitnom "neotudjivo dobro, jer imade svoj djelujući uzrok u čovječjoj naravi."[9] Nadahnuće Rousseauom ima zacijelo središnje mjesto u oblikovanju Starčevićeva, a uglavnom i Kvaternikova, ideološkoga sustava. Kao i Starčević, Rousseau se u mladosti oduševio klasičnim piscima, postao je "Rimljanin" i bio je sklon slavljenju antičkih etičkih vrijednosti i kritici suvremene civilizacije. Želi raskid s dotadašnjom tradicijom, poziva na društvenu revoluciju, napada dvor, državu i Crkvu. Rousseau se više ne zalaže za kulturu racionalizma, on je preteča romantične pobune pojedinca protiv društva. Osuđuje pravo jačega, tj. apsolutističku vladavinu kao fizičku silu koja se ne temelji ni na kakvome pravu. Pokoriti se sili čin je nužde, a ne volje, i nijedan se čovjek ne može dobrovoljno podložiti ropstvu. Narod koji bi to uradio bio bi narod luđaka, poučavao je Rousseau. Odreći se slobode znači odreći se ljudskih osobina, prava i dužnosti, protiviti se ljudskoj prirodi.

Prema tome, hrvatski narod ima, uza svoje povijesno državno pravo, prirodno pravo i etičku dužnost zabaciti svako ropstvo i boriti se za slobodu. Rousseauovo učenje o prirodnome pravu čovjeka na slobodu moglo je, uz Aristotela, s jedne strane biti poticaj Starčevićevu odricanju ljudskoga značaja i pripadnosti hrvatskome narodu onima koji ne prihvaćaju nauk o neophodnosti samostalne hrvatske države u njegovu viđenju. No s druge strane, Starčevićeve tvrdnje o nejednakosti ljudi po rođenju u opreci su s Rousseauovim učenjem da su svi ljudi rođeni jednaki, odnosno da se društveni ugovor može sklopiti samo među jednakima. Starčević je zamišljao da protivnici slobode i pravednoga društva, koje je nalazio među svim narodima, čine manjinu pa je prema tome sklon primijeniti temeljne Rousseauove teze na većinu koja, kako misli, po svojoj prirodi teži za slobodom.

Uvjeren u proturječnost između razvoja društva i ljudske prirode, Rousseau je oštro kritizirao bitne nazore svojih suvremenika: vjerovanje u znanost i optimizam napretka. Činilo mu se da su se uz pomoć znanosti i umjetnosti izrodile prirodne ljudske sklonosti i da je otuđenje čovjeka od samoga sebe posljedica pogrešnoga razvoja ljudske prakse. Rousseau napada tezu svojih prethodnika o preddržavnome prirodnom pravu, koje bi čovjek, kao razumno biće, morao slijediti. Uvjeren je naprotiv da je prirodno pravo proizvod dugoga povijesnoga raz-

9
Hrvatska Domovina, 3. II. 1896.

voja. Čovjekova je ljudskost, doduše, bila potpunija u prirodnome stanju nego u društvu, no moguće je odgojem i odgovarajućim političkim uređenjem stvoriti novu čovjekovu prirodnost.

I Starčeviću je velik problem neprirodnost i izopačenost društva, ne samo u Hrvata nego i u svih ostalih naroda o kojima piše u svojim vanjskopolitičkim člancima. Nada se da će se prirođeni ljudski moral obnoviti u sustavu europskih nacionalnih država. No iskustvo mu govori da pokvarenost i društvena nepravda nisu ništa manje u postojećim nacionalnim državama.

U središtu je Rousseauove političke doktrine načelo slobode volje koje omogućava čovjeku da potisne svoje nagone. Ono obuhvaća njegovo shvaćanje društveno-političkoga uređenja i odgoja. Pojedinac i društvo nalaze se u nerazdvojivu odnosu napetosti i zato su nazori o odgoju u romanu "Emile" i društveno-političko učenje u "Društvenome ugovoru" povezani moralnim rasuđivanjem. Opća volja (*la volonté générale*) temeljno je načelo ostvarivo samo u moralno utemeljenoj nacionalnoj državi kao zajednici slobodnih građana s rimskim republikanskim vrlinama. Neograničeni suveren je narod kao moralno tijelo, a njegova volja ujedno je i osobna volja svakoga građanina.

Prema Rousseauovu učenju "društveni ugovor" prestaje vrijediti ako se vladar ili vlada svojevoljnom djelatnosti izdvoje iz opće volje suverena. Kada vladar dakle uzurpira suverenitet, društveni se ugovor prekida i građani se vraćaju u stanje svoje prirodne slobode. Vladar više nema pravo zahtijevati njihov posluh, on ih može na to samo prisiliti. Rousseau je tiraninom proglasio vladara koji prisvaja kraljevsku vlast a da za to nema pristanak naroda. Despotom je pak smatrao uzurpatora suvereniteta koji se sam stavio izvan zakona. Taj je nauk poslužio europskim građanskim revolucijama protiv apsolutističkih vladara, a Starčeviću i Kvaterniku kao opravdanje za stvaranje samostalne države, ako treba i bez Habsburga, prekršitelja "ugovora". U Rousseauovu smislu njima je Austrija despocija, utjelovljenje nezakonite moći kao opreke načelu narodnosti i legitimiteta. To je nasilje kojim vladar prisvaja suverenu vlast samo za sebe, tj. poistovjećuje svoju samovolju sa zakonom i nužnošću.

Starčevićev politički odgoj hrvatskoga naroda ima osnovni smisao pripreme istovjetnosti osobne i opće volje u samostalnoj hrvatskoj državi. Prema Rousseauu *la volonté générale* može se postići samo ako je narod prosvijećen, dobro obaviješten i sposoban spoznati cjelinu. Građane za to treba odgojem osposobiti da postanu nositelji suvereniteta, ispravljati njihove od društva pokvarene osobine, usavršavati njihove vrline. Isticao je da je narod po prirodi dobar, da se ne može pokvariti ali ga je dosta lako prevariti. On uvijek želi dobro ali ne zna kako da to postigne. Njegova je volja redovito ispravna ali se ne može izraziti ako ima loše vodstvo.

Rousseau kaže da neiskusan narod mora slijediti pouke mudraca jer nadahnuti pojedinac može vidjeti dalje nego društvo. On uočava načela pravoga i

krivoga na temelju sustavnoga proučavanja stanja društva i ponašanja pojedinaca. Takav mudrac, doduše, nema moć ali mu je zadaća da odgaja narod. Samo prosvjećenje, tj. naobrazba i znanje, može otkloniti štetne utjecaje i djelovati u skladu s ljubavi za domovinu. Rousseau je načistu da velika duša i misija zakonodavca i učitelja mora doći u sukob s neupućenim narodom. Ponekad je nemoguće prevesti misli mudraca na jezik razumljiv narodu.

Iz toga učenja Starčević zacijelo crpi svoja osnovna uvjerenja. On sebe doživljava kao mudraca – filozofa koji odgojem uklanja slabosti hrvatskoga naroda nametnute od tuđinaca, obnavlja njegov prirorođeni gospodski duh, priprema ga prosvjećivanjem za spoznaju smisla života u samostalnoj hrvatskoj državi. Postavlja dijagnozu bolesti hrvatskoga čovjeka koji još ne vidi vrijednost i važnost slobode i predlaže njegovo izlječenje u samostalnoj hrvatskoj državi. Hrvatski narod sa svojim iskonskim moralnim vrlinama ima uvijek volju da postigne dobro, ostvarivo samo u nacionalnoj državi ali to ne zna izraziti. Zato Starčević uvijek ističe da je njegovo učenje samo sustavna formulacija želja i nadâ hrvatskoga naroda. Stranka prava, prema tome, nije politička stranka nego jedini pravi izraz "opće volje" hrvatskoga naroda pa je svaki obrazovani Hrvat, koji ne stoji uz nju, izdajica hrvatskoga naroda.

Starčević se dakle nada da će u samostalnoj hrvatskoj državi postojati društveno-politički poredak u kojemu će opća volja građana osigurati neotuđivo prirodno i povijesno pravo hrvatskoga naroda. Pod Rousseauovim utjecajem zamišlja da hrvatska država, osnovana općom voljom, ne bi griješila jer cjelina ne može škoditi svojim dijelovima. U njoj čovjek ne bi bio podređen volji tuđinaca nego samo zakonu, stvorenu općom voljom. Bio bi dakle slobodan jer bi se ponašao u skladu s općom voljom koja obuhvaća i pojedinačnu.

Prema Rousseauu, zakonom treba osigurati ne samo pravnu i političku nego i društveno-ekonomsku jednakost građana utemeljenu na malome posjedu. To je, u opreci s postojećim velikim društvenim razlikama, zacijelo i Starčevićeva vizija pravednoga društva u samostalnoj državi.

Starčeviću je blizak Rousseauov roman "Emile" u kojemu on pokušava dokučiti kako se ljudska priroda razvija prema društvenosti. Pri tome daje obrazac odgoja mladoga čovjeka kako bi postigao kreposti koje mu omogućava njegova priroda jer će samo tako moći živjeti u društvu kao slobodno biće. Taj novootkriveni prirodni čovjek odgaja se u skladu s vlastitom voljom kako se ne bi pokoravao tuđoj volji. U tom se okviru kreću i Starčevićeve misli jer je uvjeren da postojeći odgojni sustav namjerno kvari mlade Hrvate, pokušavajući im usaditi ropski duh pokoravanja tuđinu.

Jean-Jacques Rousseau postao je za neke struje (pogotovo jakobince) u doba Francuske revolucije mit i simbol izgradnje građanskoga političkoga društva, ali su njegova izlaganja doživjela različite recepcije. Literatura o njemu obuhvaća raspon od njegova viđenja kao idealističkoga sanjara s utopijskim obilježjem do preteče to-

talitarizma. Neki autori ističu unutrašnju proturječnost njegova djela, a drugi nastoje dokazati jedinstvo njegova učenja. Osnovni je prigovor da nije znao pomiriti nezavisnost pojedinaca sa suverenošću naroda u državi te da postoji protuslovlje između njegova učenja o apsolutnoj vlasti suverenoga političkoga tijela, tj. opće volje koja, kao moralno načelo, mora biti nedjeljiva, neotuđiva i nepogrešiva. Prema tome, građanin ne bi mogao zadržati svoje prirodno pravo, svoju osobnu volju na temelju svojih vlastitih sklonosti i morala. I Starčević ne tumači opću volju uvijek u skladu s parlamentarnim sustavom, te se priklanja totalitarnoj demokraciji, koja briše prava manjine i pojedinaca. To se zapaža u vezi s njegovim viđenjem referenduma (plebiscita) koji potječe od jakobinaca. Oni su omogućili izbornome tijelu da aklamacijom prihvati ustav koji uopće nije stupio na snagu. U "Ustavima Francezke" Starčević uglavnom odobrava plebiscitarne manipulacije obaju Napoleona, tj. naknadno odobrenje njihovih osobnih odluka od "naroda".[10]

Znameniti opat Sieyès imao je izniman utjecaj na Starčevićev nauk o nacionalnoj državi, o suverenosti naroda, o njegovu ustavotvorstvu, o ustavu koji se mora postići općim pravom glasa i temeljiti na ravnopravnosti građana (izuzevši onih koji po rođenju imaju ropski duh) i uopće o pravnoj državi. Sieyèsov letak "Što je treći stalež" bio je najznamenitiji spis Francuske revolucije vrlo raširen po cijeloj Europi. Sieyès odbija mogućnost reforme feudalnoga društva te izjednačuje treći stalež s nacijom ravnopravnih građana. Prva dva staleža svojim se postupcima, povlasticama i malobrojnošću isključuju iz nacije. Zato se skupština trećega staleža 17. lipnja 1789. proglašava Narodnom skupštinom, a Starčević je bio uvjeren da je to središnji čin Francuske revolucije. Njemu je to golema prekretnica u nastajanju europskih nacionalnih država s predstavničkim sustavom, koji bi institucionalno osigurao slobodu građana od vanjskih utjecaja (u hrvatskome slučaju od austrijskoga i mađarskoga središta) i slobodu vlastitoga djelovanja. Sieyès je dakle razvio Rousseauovo učenje o nacionalnoj suverenosti na temelju "zajedničke" volje (*volonté commune* a ne *volonté générale*) izražene u parlamentu; na taj je način demokratski legitimirao jedinstvo nacije, naime nacionalnu državu koja se temelji na građanskoj jednakosti pa u njoj pojedinci mogu ostvariti svoju težnju za srećom. Predstavnički sustav je, dakako, glavni organizacijski oblik pravno-politički jedinstvene nacije i jamstvo općega dobra građana.

10

Rousseau, Jean-Jacques: *Du Contrat social*, Pariz, 1966.; Isti: *Rasprava o porijeklu i nejednakosti među ljudima, Društveni ugovor*, Zagreb, 1978.; Isti: *Politički spisi*. Izbor, redakcija prijevoda i pogovor D. Lalović, Uvodna studija V. Goldschmidt, Zagreb, 1993. (izdanje sadrži djela: Rasprava o političkoj ekonomiji, O društvenom ugovoru ili ogled o obliku republike – prva verzija, Razmatranje o vladavini u Poljskoj.) Hrvatski pedagoško- književni zbor izdao je prve dvije knjige *Emilea* ali je zbog prosvjeda Katoličke crkve morao 1889. odustati od raspačavanja trećega i četvrtoga dijela u kojemu se nalazi od Crkve osuđena *Vjeroispovjest savojskoga vikara. Emil ili ob uzgoju*, knj. I, II, Zagreb 1887., knj. III, IV b.g.

O Rousseauu pišu: Goldschmidt, 1947.; Fetscher, 1975.; Maier, 1998.; Jean-Jacques Rousseau, "Magazine littéraire", septembre 1997. (više autora).

Francuski ustav 1791. nastao je pod utjecajem toga Sieyèsova učenja pa je i Starčević držao da je on poželjan uzor ustavnoga uređenja.

Međutim, Sieyèsovo je zagovaranje "zajedničke volje" omogućilo da se uspostavi vlast političke elite, koja se predstavljala kao predstavnica nacije, tj. bogate buržoazije u postrevolucionarnome razdoblju u Francuskoj. Nju je Starčević žestoko mrzio i optužio za izopačavanje načelnih i moralnih postulata Revolucije. Sieyès je možda bio simpatičan Starčeviću i zato što je, doduše u opreci s vlastitim sudjelovanjem u stvaranju republike, pomogao generalu Bonaparteu pri njegovu državnom udaru 1799., koji je Starčević odobravao, i štoviše bio imenovan jednim od triju konzula. [11]

Pisac jednoga uvodnika u *Slobodi,* vjerojatno Eugen Kumičić, kaže da je Francusku oplodila krv "koju su na potoke lievale dvie velike revolucije na izmaku 18. stoljeća" (američka i francuska) i izazvale "život idealan i prevratan u znanostih, u liepoj knjizi i u politici". Pri tome se posebno poziva na pokoljenje iz "srpanjskih dnevih" (povezano s duhovnim ozračjem srpanjske revolucije 1830. u Francuskoj te liberalnim učenjem uoči 1848.) i spominje brojne velikane u Francuza, Engleza i Talijana. "Na suncu ovih idejah ogrijao se prvak Hrvatske, da baci iskru slobode medju svoj nepokvaren, čil i na veliko poslanstvo pozvan hrvatski narod."[12]

I doista, Starčevićevo duhovno stasanje temeljilo se na čitanju autorâ utjecajnih uoči i nakon revolucije 1848. Dojmovi i nadahnuća iz mladosti nikada se sasvim ne gube. Mladi Starčević i Kvaternik uobličili su svoja znanja i iskustva pod utjecajem bujnoga predrevolucionarnoga duhovnoga kretanja. Unutar romantičkoga ozračja tada se sukobljavalo liberalno i demokratsko s monarhijskim, feudalnim načelom. Ideja o slobodi suverene nacije i njezinih odgovornih građana s pravom da sami određuju svoju sudbinu, digla se protiv pobornika staleško-konzervativne predaje i učenja da je vladar Božjom milosti jedini suveren.

I struje pobornice građanskoga liberalnoga društva i feudalna reakcija kreću se unutar romantičkoga ugođaja. Kao što je nekada humanizam oživio antiku, tako romantizam izaziva renesansu srednjega vijeka, a nositelji tradicionalne moći i građanske snage tumače ga na različite načine. Povijest postaje opravdanje

---

11
Schmitt, 1998.; Isensee, 1998.; vidi i poglavlje: Stogodišnjica Francuske revolucije.

12
Sloboda 29. I. 1885. Ne spominju se utjecaji njemačkih idealističkih filozofa, koji su bitno oplodili europska duhovna kretanja 19. stoljeća, jer je Starčević mrzio Nijemce i pripisivao im "slavoserbsku" prirodu, nedostatak razuma i kulturnih postignuća, pa se izražavao negativno i o njemačkim filozofima. Međutim, i u njega nalazimo sličnosti s njihovim sustavima. Herder je, prije Mazzinija, poučavao da je Bog stvorio nacije i da su one posljedica prirodne podjele čovječanstva. Hegel je vidio u povijesti ozbiljenje ideje slobode u cjelini razvoja duha, država mu je božansko ozbiljenje uma i jedini prostor u kojemu čovjek može usavršiti svoje biće, a svi su njemački filozofi razmišljali o usavršavanju čovjeka putem uma i slobode.

oprečnih suvremenih ciljeva i ideologijâ, jer se mitskim doživljajem srednjega vijeka moglo braniti i feudalno društvo i mobilizirati građanstvo da obnovi "slavnu prošlost" u ruhu novoga društva. To je doba veličanja vlastite nacije, maštanja o njezinoj velikoj budućnosti. Tada nastaje učenje o duhu (geniju) koji je prirođen, odnosno od Boga dan svakoj naciji. To je doba oblikovanja svih varijanti nacionalno-integracijskih ideologija i ranih liberalnih utopija o društvu. Može se reći da i Starčevićevo i Kvaternikovo učenje dobivaju pod utjecajem toga kretanja obilježja romantičke nacionalno-integracijske i rane liberalne ideologije i zadržavaju ih u tijeku kasnijih promjena.

Ne mogu se, dakako, utvrditi svi brojni poticaji koje je Starčević mogao uključiti u svoju ideološku zgradu jer ih je sve na svoj način prerađivao. No očigledno je s velikom pažnjom čitao francuske liberalne povjesničare (Guizota, Migneta, Thiersa) i odobravao njihovo viđenje europske civilizacije kao razvoja trećega staleža koji postiže ostvarenje svojih težnji u Francuskoj revoluciji. No jače od tih ideologa viših slojeva građanstva, Starčevića je zacijelo nadahnuo romantički povjesničar Michelet, koji je doživljavao francusku naciju kao osobu, a nositeljicu njezinih vrlina vidio je u puku (*le peuple*), nipošto u višim slojevima.[13]

Starčevićevu težnju da u samostalnoj hrvatskoj državi nastane pravedno društvo bez velikih razlika među pojedinim društvenim slojevima zacijelo su hranila učenja "utopijskih" socijalista, sigurnih da se takvo društvo može stvoriti uvjeravanjem i moralnom poukom. Riječ je prije svega o Saint Simonu, koji je želio postići pravedno društvo za sve ljude poboljšanjem položaja "najsiromašnije i najbrojnije klase". Taj bi program mogao uspjeti, uz ostalo, i uz pomoć Katoličke crkve.[14]

Zacijelo su Starčević i Kvaternik vidjeli uzor i u djelu katoličkoga teologa i pisca Lammenaisa. Nakon što se proslavio kao pobornik ultramontanske i ultrarojalističke struje, on je pod dojmom srpanjske revolucije nastojao uskladiti liberalne ideje s crkvenim učenjem. Branio je sve oblike slobode proglašene od liberala, solidarizirao se s potlačenim katoličkim narodima, propovijedao suverenitet naroda u ime vjere, zalagao se za diobu Crkve od države i za slobodu svih vjera. Propovijedao je Evanđelje ali izvan učenja službene Crkve i u otporu protiv Pape koji ga je osudio.[15]

13
Vidi poglavlje: Stogodišnjica Francuske revolucije.

14
Vidi poglavlja: Vjera, crkva, svećenstvo i Stogodišnjica Francuske revolucije.

15
Lammenais, Felicité Robert: *Paroles d'un croyant; Le livre du peuple; Une voix de prison; Du passé et de l'avenir du peuple; De l'esclavage moderne, Pariz*, 1860. Njegov spis *Le livre du peuple* (1838.) objavljen je 1889. u hrvatskome prijevodu kao *Knjiga za puk.* O katoličkome pokretu uoči 1848. piše Strecha 1997. U spisu *Hervati Madjarom* (1848.) Ivan Mažuranić ob-

Poštovatelj i nastavljač Lammenaisova učenja bio je Giuseppe Mazzini. Prema izjavi već spomenutoga uvodničara u *Slobodi*, Starčevića su nadahnuli "preporoditelji Italije, vodje, državnici dvijuh velikih talijanskih revolucijah." Razumije se da je borba za oslobođenje od austrijske vlasti i za ujedinjenje Italije bila bogato vrelo nadahnuća težnje za oslobođenjem, ujedinjenjem i osamostaljenjem Hrvatske. To se prije svega odnosi na Mazzinijevu ideologiju. Njegov kršćanski doživljaj povijesti na temelju jedinstvenoga razvoja čovječanstva kao Božjega plana, posebno je utjecao na Kvaternika. Mazzini je poučavao da put prema jedinstvu čovječanstva vodi preko procesa usavršavanja ljudskih vrlina koji je moguć samo unutar pojedinih nacija i njihovih država od kojih svaka ima posebnu misiju u Božjem planu. Zajednički se cilj čovječanstva ne može postići ako sve nacije ne ispune svoje poslanstvo. One to mogu izvesti samo u potpunoj slobodi u vlastitoj državi, bez koje nema morala jer izvan nje ne postoji kriterij za izbor između dobra kao privrženosti zajedničkom napretku te zla sebičnih interesa.

Čovjek ima ne samo pravo na slobodu svoje nacije u samostalnoj državi nego i dužnost da se za nju žrtvuje i da se bori protiv svake sile koja to sprečava. Ako ne postupa tako, izdaje svoju ljudsku narav i protivi se Božjemu planu. Bog je dao čovjeku sposobnost i zadaću da se sustavno usavršava i da se bez predaha trudi da sebe i druge sunarodnjake učini moralno boljima, poučavao je Mazzini. Njegov usklik "Bog to hoće, Bog to hoće," nadahnuo je cijelu Kvaternikovu djelatnost.

U vezi s vlastitim iskustvom u progonstvu, Kvaternika je zacijelo dirnula Mazzinijeva teška emigrantska sudbina. Starčević i Kvaternik, doduše, nisu prihvaćali (neuspjelo) Mazzinijevo učenje o nužnosti jedinstvene talijanske republike. Njima je ustavna monarhija mnogo bliža. Jedini republikanac među pravašima bio je Erazmo Barčić. No u Starčevića nalazimo brojne sastavnice Mazzinijeva učenja. Mazzinijeva je strastvena želja da odgaja Talijane usavršavanjem njihovih kršćanskih vrlina koje će ih osposobiti da stvore svoju samostalnu državu. Bez odgoja kojim se postiže snažna nacionalna svijest, građani ne mogu razlikovati dobro i zlo, dužnost i sebičnost, i tek im sloboda pruža sposobnost da odaberu putove koji vode prema dobru. Nacija mora izbaciti iz svoje sredine one koji vrijeđaju težnju za slobodom, usađenom u ljudsku narav, moral i domovinu. Jednako tako nacija ima pravo da najprije opomene, a onda zbaci vladu koja bi pokušala ograničiti njezine slobode.

---

razlaže svoje mišljenje "o jednakosti, slobodi i bratinstvu naroda ugarskijeh" koje bi trebalo obuhvatiti "sve pod krunom ugarskom živuće vjerozakone". Starčević poslije predbacuje tome spisu da nije potpun jer u njemu "neima ni traga duhu Lammenaisa ni Cormenina...". Mažuranić, Ivan: *Izabrani politički spisi*, Zagreb 1999., 186, 180; Starčević, Ante: Nekolike uspomene, *Djela* III, 318. Cormenin je pisao brojne pamflete i satire protiv srpanjske monarhije i njezina "buržoaskoga" kralja Louisa-Philippea i pripremao je ozračje za 1848., kada je bio pobornik republike i općega prava glasa ali je poslije služio carstvu Napoleona III. Zacijelo su i Cormeninove grube satire utjecale na Starčevićev način pisanja.

Mazzini je, kao Starčević i Kvaternik, protivnik s jedne strane sustava liberalnoga kapitalizma u kojemu se bogatstvo gomila u malom broju ruku, a s druge strane socijalističkih prijedloga o ukidanju privatnoga vlasništva. Želio bi da svatko ima onoliku svojinu kakvu može postići vlastitim radom. U tom smislu Mazzini vidi budućnost radnika, no kako zastupa i emancipaciju žena, njegovo se učenje u tom pogledu razlikuje od Starčevića i Kvaternika. Međutim, materijalno poboljšanje samo je sredstvo, a cilj je razvoj svih sposobnosti koje je Bog dao čovjeku. Ako nacija u tome ne uspije, njezini će pripadnici pasti na razinu životinja. Prema Mazziniju, čovjek dakle postiže punu slobodu tek u nacionalnoj državi koju građani, kao i u Starčevića, stvaraju općim pravom glasa.[16]

Republikanac Mazzini je uvjeren da čovjek ne može imati drugoga gospodara osim Boga na nebu, a naroda na zemlji. U tom je smisao njegove lozinke: Dio e popolo! – Bog i narod! (nadahnute, vjerojatno, Lammenaisovim motom Dieu et liberté! – Bog i sloboda!) koju je Starčević preuzeo u obliku: Bog i Hrvati!

Kao mladići, Starčević i Kvaternik nadahnuli su se dakle ideologijama nacionalnih pokreta nakon Francuske revolucije i uoči revolucije 1848., njihovim romantičkim ugođajem pobune protiv pokvarenoga društva. U obojice je predodžba o obnovi zagubljenoga genija hrvatskoga naroda usko povezana s učenjima ranoga liberalizma. Riječ je prije svega o nacionalnom i društvenom pokretu protiv restauracije predrevolucionarnih društveno-političkih oblika moći s osnovnim načelima: slobodom savjesti i vjeroispovjesti, mišljenja, udruživanja, pravne zaštite pojedinca, njegove važne uloge u političkome procesu odlučivanja te njegove nesmetane i slobodne djelatnosti na gospodarskome polju. U svakom slučaju pojedinac ima neotuđiva prirodna prava. Klasične formulacije liberalnoga nauka nalazimo u engleskom Zakonu o pravima, u Ustavu Sjedinjenih Država Amerike i u francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina.

Uz to, važno je obilježje liberalizma da ograničava državnu moć vezujući je zakonima, osigurava čovjekova temeljna prava neovisnim sudstvom i propisanim sudskim postupkom, zahtijeva dakle pravnu državu. Izborno pravo je, doduše, ograničeno i isključuje najveći dio stanovništva (muškarce koji ne pripadaju bogatim i obrazovanim slojevima i sve žene), no izabrani zastupnici su predstavnici cijeloga naroda i podliježu nadzoru i kritici birača. U početku liberalizam zastupa model društva sastavljenog od samostalnih malih proizvođača, koji Starčević i Kvaternik u potpunosti prihvaćaju. Međutim, u praksi se afirmira ekonomsko učenje da prirođeni ljudski egoizam može biti koristan gospodarstvu utemeljenu na slobodnoj konkurenciji, na potražnji i ponudi. No sustav golemih društvenih razlika kakav je nastao u zemljama razvijenoga liberalnoga kapitaliz-

---

16
Mazzini, Giuseppe: *Dužnost čoveka*, Zagreb, 1922. Starčeviću i Kvaterniku bili su dobro poznati podaci o procesu ujedinjenja Italije.

ma, Starčević i Kvaternik su osudili kao mogućnost bogatih i pokvarenih da ostalima diktiraju zakone i ponašanje.

Među europskim liberalnim strankama postojale su velike razlike u ustrojstvu društva i programima. Mađarske i austrijsko-njemačke liberalne stranke predstavljale su bogate i moćne i bile su kočnice nacionalnim pokretima i djelomično modernizaciji izvan svoga područja.

Glavni tumači dvaju krila europskoga liberalizma: konzervativnoga, tj. liberalnoga ali ne i demokratskoga, i radikalnoga, tj. istodobno liberalnoga i demokratskoga, bili su Alexis de Tocqueville i John Stuart Mill. Prvi je naglasio liberalni ideal osobne slobode, a odbio onaj egalitarnosti s opravdanjem da zahtjev za društvom u svemu sličnih pojedinaca nosi u sebi klice despotizma. Opirao se općemu pravu glasa kao prijetnji slobodi, dok je Mill otvorio put demokratskom načelu: jedan čovjek – jedan glas. To se učenje nije poklapalo sa Starčevićevim mišljenjem. No vjerojatno je odobravao Millova razmatranja o predstavničkoj demokraciji kao dosljednom nastavku liberalnih načela. Mill je začetnik teorije liberalne demokracije, uvjerenja da je pojedinac, doduše, jezgra društvenoga razvoja ali uz uvjet da postoji društvo koje svakome građaninu omogućava usavršavanje osobe i sposobnosti i pruža mu najbolju zaštitu. Cilj mu je da čovjek ozbilji svoje sposobnosti čak i pod cijenu boli.

Mill se zalagao za osobnu slobodu i slobodu mišljenja pojedinca i protivio se duhovnome izjednačavanju. Njegov spis "On Liberty" bio je općepoznat u hrvatskim obrazovanim krugovima. Cilj mu je ostvariti ljudsku sreću, koju niti on ne izjednačuje s materijalnim blagostanjem i fizičkom ugodom nego je to više život slobodan od boli i bogat radostima. U predstavničkoj je demokraciji načelo da nadzorna moć pripada cijelome suverenom narodu, koji međutim nije sposoban za vlast jer potrebne osobine ima samo mala skupina obrazovanih. Radnici, doduše, imaju prirodno pravo sudjelovanja u političkome procesu ali samo putem prava glasa, te dok odgojem ne postignu višu razinu obrazovanja, moraju dopustiti da ih u parlamentu zastupa elita.

Mill drži da demokracija nije vladanje samoga naroda, nego mogućnost dobre vladavine s "pravim", tj. moralnim i obrazovanim pojedincima, uz narodnu kontrolu. Zastupnici parlamenta bili bi dakle elita, a birači bi mogli glasati za najbolje. Upravo to je Starčevićevo uvjerenje. I on drži da narod ne može sam vladati, ali mora odgojem postići moralnu razinu i naobrazbu koja će ga osposobiti da razlikuje dobro od zla i da zato uzmogne izabrati najbolje, najpoštenije zastupnike, iznimnih intelektualnih osobina, koji dobro poznaju narodne potrebe i zalažu se za opće dobro a ne za svoje sebične prohtjeve. Prema tome, u demokratskom zastupničkom sustavu mnogi imaju pravo glasa (Mill ga želi dati i ženama) ali svatko nije sposoban za odlučivanje i upravljanje.

Mill je htio spojiti liberalno učenje o društvu ekonomske konkurencije s demokratskim idealom jednakosti. Stoga ne vezuje slobodu za vlasništvo nego za

mogućnost svakog pojedinca da usavrši svoje sposobnosti. U svakom slučaju, Starčević se mogao nadahnuti raznim elementima Millova učenja o liberalnoj demokraciji. I on je želio da narod (puk) postane zajednica razumnih državljana (građana) koji će se sustavno zalagati za opće dobro a ne samo za svoje osobne interese. Starčeviću je Mill mogao biti blizak i zbog uvjerenja da je nacija uvjet za stvaranje demokratskih zasada, jer demokratska vladavina zahtijeva homogeno nacionalno društvo i demokratske institucije moraju se poklapati s granicama nacije.

Starčeviću je vjerojatno bilo poznato da Mill nije u potpunosti prihvaćao društvo liberalne konkurencije jer je želio upletanje države u korist industrijskoga radništva. Razdioba bogatstva njemu nije posljedica veće prirodne i radne sposobnosti ili većega obrazovanja, kako su tvrdili liberali, nego nepravednoga raspolaganja privilegijama. Vidio je da je postojeći ekonomski poredak, s nepravednom podjelom bogatstva, u opreci sa željenom društvenom harmonijom i da osobna postignuća u gospodarstvu nipošto ne stvaraju sreću svih građana, nego strašnu bijedu industrijskih radnika. Zamišljao je da se to stanje može ublažiti postizanjem pravednijeg predstavničkoga sustava, ali očigledno na čelu s obrazovanom elitom. U još jednoj bitnoj sastavnici Millovo je učenje odgovaralo Starčevićevu viđenju. I Mill se naime pozivao na Aristotelove izjave o prirodno ropskim narodima pa je držao da takvima privremeno odgovara despotska vlast jer predstavnička, participacijska demokracija ne može funkcionirati u zaostalim, zapravo maloljetnim, društvima. Držao je da je predstavnička demokracija najbolje uređenje za zemlje koje su postigle određen stupanj civilizacije, jer načelo slobode vrijedi samo za pojedince koji u potpunosti vladaju svojim sposobnostima. Zato on želi znatno proširenje prava glasa ali ne i jednako, opće pravo glasa.[17]

Brojni kritičari uočili su u Millovu učenju protuslovlje između načela demokratske participacije i liberalnoga elitizma, između vjerovanja u napredak svih državljana s jedne strane te vodstva intelektualno i politički nadmoćnih s druge strane. No unatoč paternalističkom shvaćanju elite i nepotpune i neegalitarne demokracije, riječ je o plodnom susretu liberalizma i demokracije.

Pod utjecajem europskoga duhovnoga kretanja i hrvatskoga iskustva, Starčević i Kvaternik formuliraju razmjerno čvrst ideološki sustav koji obuhvaća učenje o državi, pojedincu, društvu i naciji. Samostalna država im je prostor ispunjenja ljudskoga života, no ona nije sama sebi cilj nego sredstvo za usavršavanje ljudskih osobina pa se mora temeljiti na pravednom društvu ljudskoga dostojanstva koje odgovara ljudskoj prirodi i povezano je sa suverenitetom naroda. No prije toga mora se ukloniti svaki oblik paternalizma, naime držanje vladara koji

17
Mill, John Stuart: *Izabrani politički spisi* I, II, Zagreb, 1998. (Sadržaj: I. Civilizacija, Prilog načelima dobre vladavine, O slobodi, Načela političke ekonomije; II. Razmatranja o predstavničkoj vladavini.); Ravlić, 1988., 1998.; Rausch, 1998.; Bobbio, 1992.

misli da je postavljen Božjom milosti i postupa s podanicima kao vječnim maloljetnicima koji bez njega ne znaju kako će postići sreću. O tome govori Starčevićeva poruga "otčinskom i apoštolskom veličanstvu" Franje Josipa.

U Starčevića i Kvaternika nalazimo građansku antifeudalnu kritiku pa im je staleško društvo prije 1848. skroz naskroz nemoralno. Osnovne su im norme jednakost pred zakonom, isključenje diskriminacije utemeljene u staleškome društvu, tj. osiguranje prava zajamčenih ustavom za sve građane jednako. Međutim, Starčević i Kvaternik odbijaju koncepciju društva liberalnoga kapitalizma jer ono ne uvažava načelo općega dobra i moralne vrijednosti zajednice nego samo sebične interese bogatih i njihove svite. Zato se žestoko protive normama ponašanja u građanskome društvu. Objavljuju viđenje jednoga protusvijeta i nadaju se da će se on provesti u život u samostalnoj državi.

Njihovo učenje nije sasvim u skladu s opravdanjem liberalne države koja nastaje smanjenjem kraljevske moći. Ona je naime rezultat dogovora prvotno slobodnih pojedinaca koji udružuju svoje zasebne volje da bi stvorili opću. Međutim, u Starčevića i Kvaternika država nastaje ugovorom kralja i naroda (a ne pojedinaca) ali je, kao u liberalnom učenju, njezina vlast legitimna samo ako je utemeljena na sporazumnoj volji ugovornih partnera i ako stvara pravedan poredak. Dakako, pri tome su prirodna prava čovjeka na slobodu uključena ali je zajednica konstitutivna za identitet pojedinaca. Mislim da je riječ o Aristotelovu učenju da cjelina prethodi dijelovima, tj. *polis* pojedincu. Drugim riječima, poželjan identitet i moral većine Hrvata može se oblikovati tek u samostalnoj državi, koja će poštovati neotuđiva prava svojih građana na slobodu, sigurnost i sretan život. Samostalna, nacionalno homogena hrvatska država bit će pravna država izgrađena na načelu vlasti zakona na svim razinama, koji će onemogućiti nezakonitosti i zloupotrebe kao u Habsburškoj Monarhiji u kojoj vlast može proizvoljno manipulirati zakonima. U samostalnoj hrvatskoj državi ustavotvorna vlast nastat će kao posljedica narodnoga suvereniteta, tj. temeljit će se na volji naroda izraženoj općim pravom glasa. U sustavu predstavničke demokracije pojedinci i grupe neće moći steći vlast koja ne bi potjecala iz narodnoga suvereniteta.

Sve su te misli projicirane u budućnost jer je, prema Starčeviću, politička akcija besmislena i krajnje nemoralna u despotskoj Austriji. Zato se za Starčevića i pravaški pokret u cjelini postavlja osnovno pitanje: kakav je odnos ideala i zbilje, može li filozof, kao istraživač istine, koji sustavno razmišlja o smislu pojavâ, uopće biti političar i kakav je zapravo odnos teorijâ filozofa i političke prakse?

Pravaški je nauk nacionalno integracijska ideologija i sadrži sve osnovne elemente koje imaju slične ideologije europskih velikih i malih nacija, a u suvremenoj se literaturi nazivaju nacionalizmom.[18] Cilj je dakle stvoriti jedinstvo i sna-

---

18 Mislim da teorije koje poznajem ne pružaju neku posebnu pomoć razumijevanju hrvatskoga

gu vlastite nacije, članice europskoga sustava nacionalnih država kao jedino mogućega organizacijskoga oblika. Nekadašnju legitimaciju vlasti od Božje milosti sada zamjenjuje suverena volja nacije, koja želi biti jedinstvena u svojoj nacionalnoj državi jer je ona uvjet nacionalnoga opstanka. Prema tome nepresušna energija nacije-osobe pojačat će svoj identitet u državi s jedinstvenom državnom nacijom kao ispunjenjem svoje povijesne misije.

Silna mobilizacijska snaga jest svijest o posebnome zvanju vlastite nacije utemeljenom na slavnoj i sjajnoj prošlosti koju valja obnoviti (preporoditi) i postići jednako velebnu budućnost, dakako u drugim povijesnim uvjetima. Ideja vodilja je uvjerenje da je nacija zajednica koja mora premostiti sve ostale kolektivne veze i sustave vrijednosti. Nacionalno-integracijska ideologija pretendira na nepogrešivo tumačenje svih aspekata ljudske egzistencije i ponašanja te čini neku vrstu sekularne religije.

Nacionalističko usmjerenje želi likvidirati društvenu hijerarhiju naslijeđenu od feudalnoga sustava te stvoriti ustavnu državu. Nacionalizam je u svakome slučaju modernizacijska ideologija koja mobilizira za liberalno građansko društvo u ustavnoj nacionalnoj državi s parlamentom i jedinstvenim ekonomskim područjem. Dominira trojstvo: država – nacija – teritorij. Građani se izjednačuju s pripadnicima nacije jer se drži da se prava čovjeka mogu provesti u život samo unutar nacionalne države. Drugim riječima, prava čovjeka ne pripadaju njemu kao takovome nego kao građaninu nacionalne države. Ako se ona ne ostvari, pripadnici nacije gube mogućnost usvršavanja svoje ljudskosti pa i nju samu.

Naposljetku, nacionalistička uvjerenja i njihovo strastveno zagovaranje upotpunjuju "slike neprijatelja" nacije, naime drugih nacija i država te pretpostavljenih unutrašnjih neprijatelja nacionalnih ciljeva. Zato su oni predmet mržnje i prezira koji su važni činitelji nacionalne integracije.[19]

I Starčević i Kvaternik primjenjivali su na svoju naciju konstruktivno načelo Europe 19. stoljeća, tj. državne organizacije nacija, odnosno nacionalnih država kao jedinoga legitimnoga oblika političke organizacije, izvora svake zakonitosti i etike. I hrvatska nacionalna država nastaje u smislu doktrine Francuske revolucije privolom i sudjelovanjem naroda. Prirodno pravo svake nacije da ima svoju državu je uz povijesno, državno pravo važan aspekt njihova razmišljanja.

---

nacionalizma u 19. stoljeću. Koliko god su nacionalizmi slični, među njima postoje bitne razlike koje u dosadašnjim teorijama nisu obuhvaćene. Vidi Gross, 1971. Ipak, korisno je poznavati barem literaturu prevedenu na hrvatski: Seton-Watson, 1980.; Hobsbawm, 1993.; Gellner, 1998.

19 Valja istaknuti da u Starčevićevo doba ne postoji pojam "nacija", pa se pojam "narod" upotrebljava u dvostrukom značenju. Najprije, to je prirodno, državnopravno, povijesno i kulturno uvjetovana homogena zajednica s jedinstvenim duhom (la nation), a zatim je to puk (le peuple) pravi nositelj vrijednosti i osobina hrvatske nacije. Zato u interpretaciji pravaških viđenja nacije upotrebljavam pojam "narod".

Pravaški ideolozi posebno su njegovali romantički doživljaj duha ili genija naroda koji se izražava u tijeku njegove povijesti, u njegovim srednjovjekovnim ustanovama, u državotvornim pokušajima, u narodnim običajima, u jeziku, književnosti i umjetnosti. Shvaćali su taj duh kao izraz mističnoga stvaralačkoga središta naroda – osobe s vlastitim životopisom. U Starčevićevu i Kvaternikovu ideologiju čvrsto je utkana sklonost za produbljeni doživljaj povijesne dimenzije radi spoznaje značaja duha naroda i vlastite djelatnosti u skladu s njime. Prema romantičnome doživljaju duh nacije može se razumjeti samo u njegovu organskom razvoju, u dugom lancu predaje. Čovjek-genij koji spozna duh svoje nacije ima pravo i dužnost voditi ju prema ostvarenju njezine misije. Stoga su Starčević i Kvaternik vjerovali da su njihove misli i nade sinteza duha hrvatskoga naroda, a to je njihovoj doktrini omogućavalo poticanje volje, mašte, strastvenih osjećaja, stvaranje mitova i nacionalnoga katekizma.

Vjera u misiju vlastite nacije koja je, razumije se, u svim europskim ideologijama vrednija od svake druge, temelji se prije svega na pokušajima tumačenja iznimne i slavne prošlosti. Zato je uvjeravanje u veličanstvenu misiju hrvatskoga naroda bitna sastavnica Starčevićeva i Kvaternikova učenja. Ideologije u nacija koje su nekada ratovale s nekršćanskim neprijateljima imale su historijsku sliku o sebi kao "predziđu kršćanstva", spasitelju kršćanske Europe, preuzetu od plemstva kao što je slučaj u Mađara, Hrvata i Poljaka. Kvaternikovu uvjerenju slična je predodžba Adama Mickiewicza o Poljacima kao razapetom Kristu među nacijama, koji će svojim uskrsnućem (oslobođenjem od ruske, pruske i austrijske vlasti) osloboditi čovječanstvo, tj. omogućiti pobjedu nacionalnoga načela u Europi. Kvaternik doživljava svoj hrvatski narod kao mučenika i spasitelja, prijeko potrebnoga kulturnoj Europi u prošlosti i sadašnjosti.

Romantička nacionalno-integracijska ideologija izražavala je dakle težnju za duhovnim samoodređenjem, samopotvrđivanjem i samoopravdanjem pripadnika nacije u procesu integracije. U njezinim počecima, u doba slabosti društvenih grupa koje su se mogle latiti vodstva u tome kretanju kao za nastajanja pravaštva, nacionalna se ideologija posebno trudila da ubrza ritam integracije i homogenizacije nacije zaoštravanjem tumačenja, pojednostavnjenjem složenih pitanja, a pogotovo snažnim isticanjem njezine misije. Stoga su Hrvati u Kvaternikovoj i Starčevićevoj slici "izabrani narod", sveta zajednica dostojna poštovanja i obožavanja koja može pobuditi u svojih pripadnika najdublju odanost i potaknuti ih da se njegovanjem svojih ljudskih vrlina, nesebičnim zalaganjem i žrtvama pripreme za vrhunsko djelo izvršenja misije u obogotvorenoj samostalnoj državi.

Poruke Starčevića, Kvaternika i najuglednijih sudionika pokreta prenose se u ideološkom obliku.[20] Ideologije su zatvoreni, razmjerno jasno i autoritativno

---

20
U doba Francuske revolucije pojavio se u filozofskome jeziku pojam "ideologija" kao znanost koja se bavi idejama te sposobnošću mišljenja i zapažanja. Predstavnicima te *doctrine idéolo-*

formulirani i proglašeni, sustavi i doktrine idejâ, vrijednosti, uvjerenja i predodžbi, a postoje u svakome društvu. Riječ je o sustavnoj, intenzivnoj koncentraciji na određene središnje težnje i predodžbe ali s namjerom da se obuhvati vrlo širok raspon osnovnih životnih i društvenih pitanja. Pojednostavnjenim tumačenjem složenih situacija, ideologija omogućava okupljanje pristalica na putu koji bi vodio do cilja zajedničkoga svima.

Ideologije nastaju u razdoblju društvenih napetosti uglavnom uslijed značajnih promjena koje kod adresata izazivaju snažnu potrebu za novim tumačenjem vlastitih iskustava jer ih postojeći nazori ne mogu zadovoljiti. Ideologije predlažu pristalicama fundamentalan etički doživljaj s jasnim kriterijem što je dobro a što zlo općenito i u pojedinim situacijama. Nositelji i pobornici ideologija smatraju da posjeduju apsolutnu istinu i nepobitnu spoznaju pravde. Prema tome, svi oni "drugi" koji ne prihvaćaju taj sustav pripadaju lažnome svijetu, nemaju ili ne upotrebljavaju um i zato ne mogu razlikovati dobro od zla. U tom smislu ideolozi napadaju institucije i njihove nositelje kao izopačitelje istine, kao pobornike nepravde, optužuju ih za izdaju načelâ i naroda, za spremnost na nemoralne kompromise, za korupciju i licemjerje. Politički protivnici zato su predmet mržnje i prezira.

Ideologije poučavaju pristalice o smislu života, o njihovu identitetu, pružaju im "zemljovid" za snalaženje u suvremenim društveno-političkim odnosima, stvaraju strategije za opravdanje svoga sustava u nastojanju da zbilju usklade sa svojom jedinom i apsolutnom istinom. U 19. stoljeću najvažniji je autoritet znanost pa se većina ideologija služi znanstvenim opravdanjima. Kao u slučaju Starčevića i Kvaternika, pri tome je bitna mlada historijska znanost pa mnogi ideolozi nastoje interpretacijom povijesnih izvora opravdati svoje unaprijed zamišljene ideje. Pri tome se ne osjećaju kao komentatori, koji vide prošlost iz vlastite povijesne perspektive, nego kao promatrači izvan povijesti koji su prvi kadri spoznati punu povijesnu istinu. Oni naime drže da je u sadašnjosti sadržana i prošlost, da većina postojećega zla nastaje zato što suvremenici ne poznaju svoju povijest.

Ideologije ne priznaju nezavisnu spoznajnu snagu i težnju pojedinca. One zahtijevaju od pristalica da se u svom ponašanju intenzivno i trajno vode isklju-

---

gique, koji su shvaćali ideju kao osjetilnu predodžbu i mislili da su našli temelje budućoj filozofiji, suprotstavio se Napoleon. Njemu je pojam "ideologija" beznačajno rezoniranje i teoretiziranje koje hoće nadomjestiti političku praksu apstraktnim, i zato sumnjivim, predodžbama. U tom smislu pojam se razvio sredinom 19. stoljeća, pogotovo u Marxovu pejorativnome tumačenju. Nakon socioloških teza Durkheima, Webera i Pareta, "ideologija" je u društvenim znanostima klasičan pojam, čije značenje više nitko ne poriče. Međutim, pojedini sociolozi i politolozi različito tumače taj pojam pri čemu je, čini se, glavno sporno pitanje odnos ideologije prema znanosti i "istini". Poslužila sam se knjigom profesora sociologije na Sorbonnei, Boudona (1988.), koji se bavi historijom, definicijama toga pojma, značenjem ideologija u društvenim procesima i njihovom spoznajnom vrijednošću. Vidi i Shils, 1968.; Johnston, 1968. te Dierse, 1982.

čivo njihovim učenjem, da budu svojim osjećajima i viđenjima čvrsto povezani međusobno i s ideološkim autoritetom. U različitim omjerima ideologije sadrže usporedno krive predodžbe i dobra zapažanja o zbilji. S jedne strane iskrivljuju spoznaju o stvarnosti interpretacijama koje ističu ili prešućuju činjenice kako im to odgovara, te agresivno zahtijevaju ostvarenje svojih ideala potpunom preobrazbom društva, tj. zbilja bi se morala uskladiti s njima a ne obratno. S druge strane one često dobro uočavaju nedostatke postojećega sustava i predlažu korisne promjene.

Ideologije nalaze svoj puni izraz u karizmatskome prvaku s nadmoćnom, neodoljivom intelektualnom i moralnom energijom, sa snažnom, maštovitom, ekspanzivnom i pojednostavnjenom vizijom društva. No karizmatik ne konstruira svoj ideološki sustav bez okoline koja je spremna prihvatiti ga. Starčević je upravo klasičan primjer karizmatika, nepogrešivoga tvorca poruke.[21] Pristalice mu slijepo vjeruju, bezuvjetno prihvaćaju njegovo učenje kao neupitnu istinu, iznimno su mu odani pa se stvara čvrsta osjećajna zajednica. Kao karizmatik, Starčević se opire postojećemu političkom i društvenom uređenju te pravilima ponašanja. On živi upravo onako kako se od karizmatskoga prvaka očekuje, naime asketskim životom, odricanjem od radosti i ugoda koje građansko društvo pruža imućnijim i obrazovanijim grupama. Ostavlja dubok dojam svojim znanjem i "učenošću", retoričkim obratima, originalnim jezičnim kovanicama. Ima i sirov šarm koji očarava posjetitelje. Pravaš koji sebi dopušta i najskromniju kritiku Starčevićevih teza odmah biva izbačen iz osjećajne zajednice njegovih sljedbenika.

Dakako, recepcija Starčevićeva učenja nije jednoznačna. Širenje ideologija nije mehanički proces nego posljedica agitacije različitih posrednika koji prenose izvornu poruku u skladu s očekivanjem, naobrazbom, društvenom dispozicijom i mentalitetom njezinih primatelja. Znatnu ulogu ima i fenomen oponašanja jer su ljudi skloni konformizmu i ne žele biti isključeni iz osjećajne zajednice kao da su osobe bez identiteta. Ideologija, oblikovana od primarne grupe, nije stabilna. Ona se pod pritiskom zbilje mijenja najprije na površini a zatim u dubini, a može se i sasvim preobraziti kao što je to bio slučaj s pravaškom ideologijom. Pri tome su u igri i međugeneracijski odnosi jer su mladi skloni pružiti otpor određenim elementima sustava koje više ne drže pogodnima i funkcionalnima.

Značenje i utjecaj ideologije ovise, dakako, o mentalitetu kao cjelini misli i osjećaja pripadnika određene društvene sredine.[22] Važne su kolektivne predodžbe o smislu života i o moralu te mitovi kojima određena zajednica zamišlja sebe pričama o svojoj individualnosti, o podrijetlu, o nadama za budućnost. Sve

---

21
Na njega se može primijeniti shvaćanje karizme u Maxa Webera. Blažević, 1998.

22
O suvremenoj, pogotovo francuskoj, historiji mentaliteta vidi Gross, 1996.; Schöttler, 1989., Raulff, 1987.

se te predodžbe filtriraju kroz sito svakodnevice. Pravaška se ideologija javlja u doba dvostruke promjene mentaliteta u hrvatskoga puka. Unatoč polaganome razvoju komunikacija, dotad izolirane zajednice pučke kulture počinju se približavati i mogu postati prihvatljive za učenje o nacionalnome jedinstvu i o rješenju teških životnih pitanja u samostalnoj državi. Tome pogoduje rast broja muških, a i ženskih, polaznika pučkih škola. Elitna i pučka kultura približavaju se pa nastaje mogućnost širenja utjecaja obrazovanijih grupa. Pritisak moćnih i privilegiranih, društvena prisila i društvena nejednakost ostavljaju duboke tragove u mentalitetu onih koji su time pogođeni i upravo ta činjenica olakšava širenje pravaške ideologije "prevedene" na jezik maloga građanstva. Osim toga preobrazba tradicionalnih društvenih odnosa izaziva strah od nepoznatoga i sklonost za prihvaćanje objašnjenja novih i nerazumljivih pojava koje nudi ideologija. Međutim, mentaliteti imaju "dugo trajanje" i mijenjaju se polaganijim ritmom od ekonomskih i društvenih struktura, i to se odražava u teškoćama za širenje pravaške ideologije. U svakom slučaju, mentaliteti su plodno tlo za svijet slika, mitova, simbola, maštanja i snova koje im nudi pravaška ideologija.

POČECI OBLIKOVANJA PRAVAŠKE IDEOLOGIJE

Starčević i hrvatski narodni preporod do 1848.

Procesu integracije hrvatskoga naroda suprotstavljale su se povijesno uvjetovane velike zapreke. Riječ je o stoljetnoj rascjepkanosti hrvatskih zemalja s različitim društvenim uređenjima. Stoga su u grupama elite postojali pokrajinski osjećaji i opredjeljenja. Proces prožimanja triju hrvatskih narječja s prevladavanjem novoštokavštine tekao je doduše već od 17. stoljeća, ali je stvaranje jedinstvenoga hrvatskoga književnog jezika još uvijek nailazilo na znatne teškoće. Područje Hrvatske nije bilo kompaktno i zbog migracije srpskoga stanovništva s ukorijenjenom posebnom tradicijom, pri čemu je i vjerska razlika imala veliko značenje.

U početnoj fazi hrvatske nacionalne integracije prevladavala je slavenska ideja, karakteristična za integracijske procese u slavenskih naroda Habsburške Monarhije. I u hrvatskom je slučaju ona služila stvaranju i učvršćenju nacionalnoga identiteta kao obrane protiv mogućnosti da hrvatska kultura podlegne njemačkoj i da mađarska državna ideologija proguta hrvatsku državnopravnu tradiciju. Ilirsko ime uključilo se između hrvatske i slavenske ideje kao sredstvo prevladavanja pokrajinskih partikularizama (kajkavskoga horvatstva, slavonstva i slavo-dalmatstva). Pri tome je ilirizam kao varijanta Kollárove jezično-nacionalne klasifikacije u Slavena predvidio zajednički jezik i kulturu za Južne Slavene. Na taj način prenesena su neke sastojine hrvatskoga nacionalnoga identiteta na slavensku razinu.

Pod utjecajem duge predaje u iliraca se učvrstilo uvjerenje da su stari Iliri bili Slaveni. Držali su da se kultura Južnih Slavena na temelju jedinstvenoga književnog jezika može postići samo pod ilirskim imenom. Nisu, doduše, htjeli "ilirskom narodnosti" zamijeniti "genetička" ili "rodoslovna" imena: Hrvat, Srbin i Slovenac. Ilirski naziv shvaćali su kao zajedničko prezime. Nema sumnje da su ilirci bili načistu s posebnom hrvatskom nacionalnom individualnošću. No nisu isticali hrvatsko ime, koje je, stjecanjem okolnosti, označavalo prije svega kajkavsku "Horvatsku" i njezino narječje.

Struktura hrvatskoga narodnog preporoda sastojala se od kulturnoga ilirizma i političkoga "kroatizma". Trojednoj kraljevini trebalo je priskrbiti teritorijal-

no jedinstvo, i to prema programu iz 1848. unutar federativno preuređene Habsburške Monarhije.[1]

Iz društvenih i političkih razloga ilirski pokret nije obuhvatio seljaštvo, tj. ni kmetove ni seljačko plemstvo. U prvoj fazi nacionalne integracije, kada se nacionalna svijest širila iz jedne jezgre rodoljuba, nije to bilo moguće ni u nacija u kojih proces konstituiranja nije nailazio na tako velike teškoće kao u Hrvata. Ilirizam je osvojio građansku i svećeničku inteligenciju i njezinu mladež, dio mlada građanstva, i plemstva koje je, bez obzira na svoje podrijetlo, zajedno s neplemićima otvaralo put građanskom društvu. Učinjeni su i prvi uspješni koraci prema prevladavanju pokrajinske rascjepkanosti. Osim u kajkavskoj Hrvatskoj ilirski je pokret naišao na odjek u građanskoj i svećeničkoj inteligenciji u Slavoniji, Vojnoj krajini, Dalmaciji, u svećenstvu Istre i u franjevaca Bosne i Hercegovine.

Uza sve zapreke i lutanja ilirizam je obavio svoju kulturnu i političku zadaću stvaranja podloge integracijskom procesu hrvatskoga naroda. U razmjerno kratko vrijeme potaknuo je razvoj moderne hrvatske kulture, povezao je historijsku državnopravnu tradiciju hrvatskoga plemstva s građanskim političkim pokretom kao uvjetom za kasniju afirmaciju hrvatskoga naroda i njegove državnosti.

Ante Starčević rodio se 1823. u seljačkoj zadruzi u ličkom selu Žitniku.[2] Pohađao je gimnaziju u Zagrebu a dobio je stipendiju zaslugom profesora Kraljevske akademije Romualda Kvaternika, Eugenova oca. Studirao je filozofiju na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu, a teologiju najprije u Senju, zatim u Pešti, gdje je odustao od svećeničkoga poziva i postigao 1846. doktorat filozofije. Kako Starčević u svojim uspomenama sam kaže, "za Ilirstva" nije bilo druge nego biti "Ilir ili Magjaron. Reći da si Hervat, znamenova da si Magjaron."[3] Drugim riječima, "Horvatima" su se smatrali mađaronski plemići koji su ograničili svoje interese na kajkavsku Hrvatsku. Zato nam se mladi Starčević u pjesmi i prozi predstavlja kao vatreni ilirac. Među njegovim prvim pjesmama valja spomenuti prigodnicu spjevanu u čast kralja Ferdinanda V. koju je objavio u *Danici* 1845. Proglasivši vladara ocem "hrvatskog roda", uvjeravao ga je da bi "Slavjan" dao i posljednju kap krvi za njegovo carstvo. Sličan ugođaj, iako samo usput, može se zapaziti u njegovu opisu ličkih pirnih običaja u *Danici*. Prepun hvale za vrline ličkih momaka i djevojaka, spominje snagu i junaštvo mladića kao jamstvo da se Austrija ne treba ničega bojati.[4] Prema

1
Šidak, 1973., 1988.; Stančić, 1985., 1989., 1995.

2
Majka Milica bila je iz pravoslavne obitelji i prešla je na katoličku vjeru. Horvat, 1990. (44-47) zamišlja veliku ljubav među Starčevićevim roditeljima.

3
Djela III, 315.

4
Danica 35-37, 30.VIII., 6.IX., 16.I X.1845. (A. Rastevčić: Nešto o pirnih običajih u Lici)

tome mladi se Starčević odgajao na uvjerenju iliraca da je vladar s njima, i na lojalnosti krajišnika dinastiji. Tom se mentalitetu žestoko suprotstavio kada je prestao misliti "iz tuđe glave", a to se, čini se, desilo već krajem 1848.

Kao i svaki ilirac, mladi je Starčević deklamirao o složnoj braći unutar slavenstva. U svojoj pjesmi "Ličanin Zori dalmatinskoj" pozvao je "Dalmatina" da se podiči ilirskim mlijekom što ga je usisao i svojom majkom "Slaviom velikom." Dakako da je i on u starim Ilirima gledao Slavene i ponosio se njima.[5]

Nakon što je ostavio bogosloviju, Starčević je u veljači 1848. došao kao doktor filozofije u Zagreb. Prisustvovao je najvažnijim događajima te godine kao uvjereni ilirac i Jelačićev obožavatelj. Svom oduševljenju za bana dao je izraz u odi "Odziv od Velebita" spjevanoj u narodnom desetercu.[6] Od općega ilirističkog ugođaja razlikovao se samo isticanjem ličkoga podrijetla obitelji Jelačić i pozivom banu da popravi težak položaj graničara. Zajedno s ostalim ilircima Starčević je doživio Jelačića kao kraljevskog namjesnika, koji je uskrisio starodavnu srednjovjekovnu bansku čast, pod kojom je Hrvatska samostalna i ujedinjena, a zajedno s tom časti i cjelokupnost hrvatskoga kraljevstva. Starčević je izrazio ilistički osjećaj tuge zbog rastrgane domovine i radosti što je Jelačić položio temelje ujedinjenju Like i Krbave, Dalmacije do Dubrovnika, Hrvatske "bar" do Une, Slavonije "do Bosne", Kranjske do Ljubljane, a Štajerske do "Gradca" u jednu domovinu. Nadao se da ona više neće biti rastrgana na tri dijela: onaj pod ugarskom krunom, onaj od Karlovca do mora, koji se morao boriti protiv rođenoga brata Hrvata i Bošnjaka (stanovnika Bosne) i onaj koji je pao pod Turčina. Iz pjesme zrači nada da će se "braća" ponovno upoznati i međusobno ljubiti u sjedinjenoj domovini. Starčevićeva pjesma dobro pokazuje mentalitet koji je izrastao iz susreta plemićke tradicije i građanske inteligencije. U njoj još ima tragova ljubavi za domovinu plemićkih "domorodaca". Njegov stih

Sve za Boga i dobroga kralja
I za svoju liepu domovinu

plemićka je lozinka. Istina je, to su još samo tragovi prošlosti. Očigledno je da ta "braća" koju treba složiti pripadaju hrvatskome narodu. Preokret koji će u Starčevića usklik "Bog i kralj" zamijeniti lozinkom "Bog i Hrvati" već se približavao.

Proglasivši Jelačića spasiteljem svoga slavnog ali bijednog naroda, posebno ga je molio da se smiluje "na robove, biedne graničare" koji u njemu vide svoga oca i žale mu se da su "u nevolji težkoj".Taj je završetak toliko naglašen da se čini da mu je to osnovna pobuda za sastavljanje hvalospjeva Jelačiću. Starčević

5 *Zora Dalmatinska* 1, 5. I. 1846. (Ličanin Zori Dalmatinskoj); 2, 12. I. 1846. (Podertini Solina)

6 *Danica* 20, 13. V. 1848.

je očigledno duboko suosjećao s prostim graničarom i mrzio njegova njemačkoga časnika, ali tada stanje Vojne krajine još nije vidio kao posljedicu djelatnosti zlokobne Austrije.[7] Čini se da se to uvjerenje javilo u njega već ujesen 1848. U list *Slavenski jug* poslao je dopis "Iz Like" koji je objavljen 22. listopada 1848. U njemu se osjeća nov ton, koji je zacijelo u vezi s događajima u jeseni te godine. Jelačić je sa svojom krajiškom vojskom krenuo 11. rujna preko Drave. Nakon neodlučne bitke s mađarskom revolucionarnom vojskom, pošao je skršiti bečku revoluciju koja je planula 6. listopada. Nalazio se od 16. listopada pod vrhovnom komandom kneza Windischgrätza. Starčević je objavio svoj prilog prije poraza ustanika i mađarske vojske, koju su Jelačićevi krajišnici potukli 30. listopada kod Schwechata. Nema sumnje da je Starčevićevo oduševljenje za Jelačića već tada splasnulo jer je osjećao da je pokret za obnovu hrvatskoga kraljevstva postao pod njegovim vodstvom sredstvo za spašavanje Austrije. Još prije strašnoga kraja revolucije u ponovnome apsolutizmu, izrazio je svoje razočaranje. To je prvi članak pisan tonom strastvenoga prosvjeda i ogorčene žestine koji će, u pojačanu obliku, postati obilježje njegova pera.

Prije svega, napao je Metternichov apsolutistički režim koji je srušila revolucija. Podsjetio je kako je tada svatko morao pisati po želji režima da ga krvopije čovječanstva ne bi lišile kruha. Može biti da je Starčević već tada došao do zaključka da despocija nije svojstvena samo Metternichovu sustavu, nego da je ta pojava značajna za Austriju uopće. Tada se dakle nije moglo pisati niti o teškom stanju Vojne krajine. No nakon revolucije, Starčević nije našao opravdanje što se i dalje nije ništa uradilo za graničare. Ogorčeno je tvrdio da među zastupnicima Hrvatskoga sabora gotovo nije bilo prostih graničara, nego su ih zastupali "gospoda oficiri", koji nisu nastojali naći lijeka njihovim ranama jer su navikli raspravljati s ljeskovačom u rukama. Starčević se žestio što u času kada se već i turskoj raji pokazuje "zraka slobode", njegovim graničarima još nije moguće "prositi pravicu".[8]

Usporedimo li taj prilog s odom Jelačiću, možemo naslutiti da Starčević zapravo optužuje samoga bana, koji se nije pokazao ocem graničara, kako se on nadao, iako su oni upravo krvarili na bojnim poljima. Oštro je zamjerio i svećenstvu da se ne zauzima za graničare i pripisao mu, štoviše, želju da ih održi u gluposti i siromaštvu kako bi njima moglo lakše gospodariti. Nadao se da će se na idućem saboru Krajini obratiti dolična pažnja. Dakako, idućega sabora više nije bilo.

7
Vjerojatno ima istine u priči, raširenoj među pravašima, da se Starčevića duboko dojmila nesreća jednoga graničara kojemu su samovoljni oficiri dali odrezati obje ruke i da je taj doživljaj imao važan utjecaj na njegovu mržnju protiv Austrije.

8
Starčević se doduše ograničio na Liku i izjavio je da ne zna kako stvari stoje drugdje. Uredništvo *Slavenskoga juga* smatralo je da je za krajišnike ipak dosta urađeno i požalilo je što Starčević nije iznio njihove stvarne tegobe.

Jedan važan događaj u Starčevićevu životu desio se u vrijeme vladavine Banskoga vijeća koje je pokazalo veliku brigu za Kraljevsku akademiju kada je ona, nakon prekida 1848., ponovno počela s radom 1849./50. Raspisan je natječaj za profesora filozofije, a među kandidatima bili su Imbro Tkalac i Ante Starčević. Prvi navodno nije pokazao dovoljno znanja na ispitu, a o Starčeviću su se mišljenja komisije razilazila. Bansko se vijeće izjasnilo upravo za njega, smatrajući da su potrebni ljudi koji su dovoljno neovisni da mogu izlagati filozofiju (koju su dotad predavali samo svećenici) u slobodoumnom duhu 19. stoljeća. Liberali u Banskom vijeću držali su da se svećenici moraju kretati u okviru dogme svoje Crkve i da se ne mogu uzdići do objektivnoga i slobodnog izlaganja filozofskih učenja. Bansko je vijeće svoje mišljenje opravdalo i time da na filozofiju dolaze i pravoslavni slušači i da bi nastava, isključivo u rukama katoličkih svećenika, bila nepravednost prema njima. Dakako da je to mišljenje izazvalo ogorčenje u svećenstvu pa je car postavio na mjesto profesora filozofije Đuru Šikića, svećenika senjske biskupije. No ti su problemi postali bespredmetni zbog reorganizacije Akademije.[9]

Ilirci su doživjeli slom u svom nastojanju da pod ilirskim imenom, a na temelju jedinstvenoga književnog jezika kao glavnoga uvjeta zajedničkoj kulturi, obuhvate sve Južne Slavene. Dolazilo je vrijeme drugačijega odnosa prema integraciji hrvatskoga naroda, njegovoj kulturi i samostalnome političkome životu. Na tom putu iskristalizirale su se dvije struje. Odričući se ilirizma i ističući hrvatstvo, prva je u obliku jugoslavizma uključila u novi ideološki sustav komponente preporodnoga nauka do 1848., stvarala je dakle kontinuitet. Druga, Starčevićeva i Kvaternikova, osudila je preporodni pokret pod ilirskim imenom u cjelini, zahtijevajući afirmaciju hrvatstva bez ikakve veze sa slavenstvom ili južnoslavenskom kulturnom zajednicom. Objema je strujama zajedničko što su branile hrvatsko ime od presezanja slavistike i srpske nacionalne ideologije i što su se kretale na južnoslavenskom području, jedna zamišljajući kulturnu i državnu zajednicu Južnih Slavena, a druga propovijedajući da na tom teritoriju postoji samo hrvatski narod.

9
Gross, 1985., 312. U svojoj opsežnoj kozeriji pisanoj s gledišta fosilne srpskohrvatske unitarističke ideologije Novak (1967., 307-8, 319, 347) jednostrano pripisuje Starčevićev preokret od ilirca do pobornika velikohrvatske ideologije vjerojatnom odbijanju njegove molbe za nastavnika beogradskoga liceja 1851. Razumije se da Starčevićevo usmjerenje moramo objasniti cijelim spletom uzročnosti nastalih u društveno-političkom i gospodarskim preobrazbama nakon 1848.

Utjecaj apsolutizma na oblikovanje Starčevićeva nauka

Starčevićevo i Kvaternikovo učenje dobivalo je svoje obrise za neoapsolutizma pedesetih godina a nosilo je i poslije, u sasvim različitim uvjetima, pečat iz vremena toga sustava nametnutoga od bečkoga središta moći[1] koji je onemogućio tekovine revolucije 1848., prije svega provedbu načela o suverenitetu naroda kao jedinom nositelju državne moći iz kojega proizlaze i vladarska prava, te širenje učenja o prirodnome pravu čovjeka da sam određuje svoju sudbinu, slobodan od tutorstva vrhova apsolutističke države i staleških privilegija. Godine 1848. pokazale su se snažne centrifugalne sile koje su prijetile opstanku Habsburške Monarhije, pogotovo zato što je njezina centralizacija i državna organizacija zapela nakon smrti Josipa II.

Vojnomonarhijska reakcija zato se suprotstavila uređenju ustavne monarhije i željela je vojno-birokratsku državu kao vodeću silu u Njemačkoj i Italiji. Trebalo je dakle nastaviti modernizaciju financija, privrede, uprave i sudstva, kao uvjeta za funkcioniranje centralizirane apsolutističke države, tamo gdje je stao Josip II., uz pomoć vojske, policije i birokracije. Trebalo je uništiti građansku revoluciju a ipak iskoristiti težnju građanstva za privređivanjem i bogaćenjem i djelomično prihvatiti ekonomski liberalizam. Riječ je o jedinoj mogućnosti da se stvori materijalna podloga neophodna skupim reformama jer su one imale osigurati jedinstvenu državu u kojoj bi car "po milosti Božjoj" i njegovi savjetnici nadzirali, preko birokracije, sve društvene slojeve.

Nakon skršenja listopadske revolucije u Beču, uz pomoć je vojnih vrhova postavljen na prijestolje osamnaestogodišnji Franjo Josip. Rastjeran je austrijski parlament, a 4. ožujka 1849. proglašen je od vladara oktroirani ustav kao privremeni kompromis rezultata revolucije i tradicionalnoga monarhijskoga apsolutizma. Prema oktroju nerazdjeljiva, jedinstvena austrijska carevina sastojala se od "krunovina" koje su trebale postati jednoobrazne pokrajine uz brisanje golemih razlika među dotadašnjim "historičkim osobnostima". Oktroj je prema tome prešao i preko hrvatske autonomije, proglašene 1848. u Hrvatskom saboru, a ostvarene u Banskom vijeću kao samostalnoj vladi, i odredio podvrgavanje civilne Hrvatske i Slavonije jednoobraznoj upravi za cijelu Habsburšku Monarhiju. U tim su uvjetima bili bezuspješni prosvjedi koji su zahtijevali potvrdu zaključaka Hrvatskoga sabora. Suočeno s mogućnošću oštre intervencije bečkoga središta nakon poraza mađarske revolucionarne vojske kod Világosa, Bansko je vijeće moralo pokleknuti pred zapovijedi bana Jelačića i proglasilo je oktroj i za Hrvatsku i Slavoniju 6. rujna 1849. Razumije se da je bečko središte u skladu s oktrojem nastojalo što prije likvidirati Bansko vijeće. Ono je raspušteno 17. lipnja 1850.

1
Prikaz elemenata neoapsolutističkoga sustava bitnih za nastanak Starčevićeve ideologije temelji se na mojoj knjizi o počecima moderne Hrvatske (Gross, 1985.).

Oktroirani ustav formalno je ukinut carskim ručnim pismom od 31. prosinca 1851., tzv. Silvestarskim patentom. Započela je reorganizacija dotadašnjih ustanova na načelima otvorenoga apsolutizma. Tako je i Banska vlada (1850.–1854.) postala transmisija zapovijedi iz bečkoga središta, a ban je izgubio svaki utjecaj. Nova birokracija podvrgnuta je strogoj, gotovo vojnoj stezi, a činovnici su nosili uniforme.[2]

"Podajnici" (oni koji daju feudalcima) nisu dakle postali slobodni građani nego predmeti "očinske" carske skrbi putem birokracije koja je preuzela tutorstvo nad stanovništvom. Činovnici su morali javno iskazati svoju "austriansku dobronamjernost" (*gute Gesinnung*), a to su najbolje mogli potiskivanjem hrvatskoga jezika u službi i upotrebom isključivo njemačkoga. Činovništvo je imalo zadaću da prezreni hrvatski jezik nadomjesti njemačkim i da toj "divljoj" zemlji posreduje njemačku kulturu.

Banska čast pretvorena je u puko rutinsko prenošenje naredbi bečkoga središta; uvođenjem namjesništva (1854.–1860.) nestao je štoviše i banski naslov, a na čelu uprave bili su stranci. Zato su mnogi osuđivali Jelačića u kojemu je, kako se govorilo, austrijski vojnik ubio hrvatskoga rodoljuba.[3] Uz takvu upravu i prodor germanizacije, slom hrvatske autonomije pokazao se i zabranom hrvatske trobojnice iako ona nije bila simbol otpora caru i carevini kao mađarska i talijanska. Pri organizaciji modernoga sudstva sudjelovao je i Ivan Mažuranić koji je 1854. imenovan državnim nadodvjetnikom.

"Moćnu Austriju" s novim jedinstvenim ustanovama morala je iznutra osigurati državna policija i žandarmerija. Da bi otklonila pogibelj od "cesara i cesarske" kuće, policija je vodila opsežnu evidenciju stanovništva. Pri tome su konfidenti svojim prijavama mogli upropastiti pojedince jer oblasti nisu morale priopćiti sudu ime "povjerenika" na čijim su obavijestima temeljile svoju prijavu.

Bečko je središte samo njemački smatralo jezikom koji omogućava naobrazbu, a nevoljko je moralo to svojstvo priznati i talijanskom. Jedinstvo moćne Monarhije kao vodeće sile u Njemačkoj, s misijom nositelja kulture na istok, zahtijevalo je komunikaciju naobraženih podanika na njemačkom. Bečko središte nije htjelo uzeti u obzir da teče intenzivna izgradnja svih nacionalnih jezika prema osposobljavanju za znanstvenu naobrazbu i građansku kulturu uopće. Zato

---

2
Te uniformirane činovnike Mađari su zvali "Bachovim husarima", a Hrvati "bachovcima". Uvriježio se naziv "Bachov apsolutizam" jer su organi ministra unutrašnjih poslova Bacha imali najviše dodira sa stanovništvom. No on nije bio tvorac apsolutizma niti najmoćniji čovjek u carstvu. Riječ je o sustavu "neoapsolutizma" (za razliku od apsolutizma Marije Terezije i Josipa II.) kakav je nakon revolucije 1848. postojao i u Pruskoj te Francuskoj.

3
U Gross, 1985., pokušala sam prikazati Jelačićeve tragične i bolešću obilježene nemoćne pokušaje otpora apsolutizmu.

se germanizacija i u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji provodila na svim životnim područjima.

Kao u upravi i sudstvu, germanizacija je obuhvatila i reformirane gimnazije pa je u više razrede uveden njemački nastavni jezik naredbom od 22. kolovoza 1854., a hrvatski se jezik smio upotrebljavati samo za učenje hrvatskoga jezika i vjeronauka. To je zacijelo posebno težak udarac hrvatskoj kulturi jer je samo četiri godine (od školske godine 1849./50. do 1853./54.) hrvatski bio, nakon latinskoga, isključivi nastavni jezik. Gimnazije dakle nisu izvršavale zadaću naobrazbe budućih intelektualaca nego su postale škole za učenje njemačkoga jezika.

Za ostvarenje centralizacijskoga i germanizacijskoga programa bečkoga središta bila je nužna i germanizacija svećeničkoga podmlatka jer su katolički svećenici, velikim dijelom bivši ilirci, jednako sumnjivi zbog "slavenstva" i "separatizma" kao i svjetovnjaci. Odgoj klerika u zagrebačkom sjemeništu prepušten je profesorima "Tirolcima", isusovcima iz biskupije Brixen.[4]

Uvjet za kapitalistički razvoj, nužan apsolutističkom središtu, jest zemljišno rasterećenje, tj. oslobođenje selišta od davanja gospoštijama, njihovo pretvaranje u seljačko privatno vlasništvo, uz naknadu vlasteli za prihode s tih zemljišta i regulaciju posjedovnih odnosa u vezi s različitim vrstama izvanselišnih zemalja i sa zajedničkim uživanjem bivše gospode i podložnika. U hrvatskim uvjetima to je dugotrajan i proturječan proces koji je izazivao previranja i brojne nedaće, posebno za seljake, ali i za bivšu feudalnu gospodu. Novi porezni sustav imao je cilj što prije namaknuti velika sredstva nužna policijsko-birokratskoj državi, pa je još pogoršao težak položaj maloga posjeda i povećao opće osiromašenje.

Svojom modernizacijom "izvana", neoapsolutistički je režim u gospodarski zaostalim zemljama (osim Vojne krajine), doduše, sustavno otklanjao predmoderne strukture ali je održavao i izazivao stagnaciju jer nije pomagao slabim unutrašnjim društvenim snagama da izvana nametnute nove oblike doista ispune modernim sadržajem. Štoviše, neodgovarajućim reformama i nasilnim metodama vladanja bečko je središte postalo kočnica unutrašnjim modernizacijskim snagama koje su se počele oslobađati 1848./49. U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji neoapsolutistički režim je, doduše, omogućio oblike nužne kapitalističkom društvu, ali su domaći nositelji modernizacije mogli prići njihovoj adaptaciji stvarnim unutrašnjim potrebama tek s velikim zakašnjenjem.

Nakon euforije za ilirizma i pokreta 1848., apsolutizam je silno razočarao sve nositelje pokreta 1848. a pogotovo čovjeka Starčevićeva značaja. U tim je prilikama buktio njegov gnjev. Iskustva s apsolutizmom bitno su utjecala na izgradnju strukture njegova nauka, na njegovu strastvenu mržnju protiv Austrije i Nije-

---

4 Koliko je Starčevića pogodila ova činjenica vidi se iz njegove kasnije kovanice "Magjarolci", tj. Mađari i Tirolci, u smislu dvostrukih robova, Mađara i Nijemaca.

maca uopće kao najveće opasnosti za opstanak hrvatskoga naroda. Ta cijela unutrašnja organizacija Habsburške Monarhije za apsolutizma bila je prije svega podvrgnuta interesima dinastije da postigne prevlast u Njemačkoj. Starčevićeva težnja za ustavnim uređenjem na temelju hrvatske tradicije i modernih tekovina u samostalnoj hrvatskoj državi oblikovala se upravo iz uvjerenja da u Habsburškoj Monarhiji nema života za hrvatski narod. Njegova predodžba da su Mažuranić i Jelačić najveći zlotvori hrvatskoga naroda nastala je također za apsolutizma kada su oni bili na visokim položajima. U doba apsolutističkog sustava koji je nastojao spriječiti nastavak hrvatskoga nacionalnog pokreta i, štoviše, germanizirati hrvatsku inteligenciju i svećenstvo i preko njih hrvatski narod, Starčević je počeo gledati prokletstvo u ilirskom pokretu. Držao je da se strašnoj opasnosti koja prijeti hrvatskome narodu mogu suprotstaviti samo žučna i žestoka opravdanja koja bi snažno prodrmala hrvatsku inteligenciju i stvorila iz nje požrtvovnu i oduševljenu jezgru u borbi za pretvaranje hrvatskoga "puka" u naciju svjesnu svoga poslanstva da ostvari samostalnu hrvatsku državu.

Starčević je kao publicist imao sposobnost i sklonost da točno i jasno izrazi svoje misli. Razumije se da to nije mogao uraditi za apsolutizma pod pritiskom sveobuhvatnoga policijskog nadzora. Očigledno je čeznuo za tim da izloži svoje nove spoznaje, pa se trudio da ih objavi makar više ili manje prikriveno. S gledišta Starčevićeva nauka koji je već 1851. dobio svoje obrise, moguće je protumačiti mnoge njegove nagovještaje i polovične izjave. Apsolutizam je primoravao obrazovane Hrvate da u tišini razmišljaju o događajima koji su ih toliko razočarali i pogodili. Bilo je to doba kao stvoreno za spekulacije o ljudskim i nacionalnim problemima u vlastitoj sobi, pogotovo kada je riječ o Starčevićevoj sklonosti da se upusti u razmatranje "naravi" stvari.

Svoja je razmišljanja Starčević objavio prvi put 1850. Pisao je o djetinjstvu, muževnosti, mladosti i starosti.[5] Nije to obično umovanje o fazama ljudskoga života nego izraz činjenice što se Starčević intenzivno bavio pojmom i problemima naroda. Prema romantičkom učenju narod-osoba ima svoju biografiju kao čovjek pojedinac, a dostiže zrelost kada postaje svjestan sam sebe i shvati svoju misiju.[6] Starčević je htio spoznati u kojoj je životnoj dobi njegov vlastiti narod. Iako to ovom prilikom nije jasno rekao, može se naslutiti njegovo uvjerenje da je hrvatski narod još daleko od zrelosti. Pripisujući cijelim kontinentima i nekim profesionalnim grupama i društvenim slojevima osobine određene životne dobi, bio je uvjeren da "srednji stališ", tj. građanstvo, ima značaj mladosti ili muževnosti. Seljaštvo "navlastito kod nas u vekovitom je detinstvu". Čini se dakle da je Starčević htio objaviti svoj nauk najprije inteligenciji

5
Obći zagrebački kalendar za godinu 1850. (Detinstvo, muževnost, mladost, starost; Starost).
6
O životnoj dobi naroda pisali su i Rousseau (*Du Contrat social* 1966, 81-2) te antički filozofi.

"srednjega stališa", koja bi zatim imala zadaću odgajati seljake kako bi cijeli narod postigao zrelost.

Posebno ga se dojmila starost koja mu je dijelom simbolizirala feudalno društvo, mogućnost nasilnoga zaustavljanja razvoja. No mladi Starčević, koji je za svoje sljedbenike uskoro postao "Stari", dakle učitelj, pretpostavljao je ipak da iskustvo starosti može mladićima bolje pokazati put ako je usmjereno prema napretku, prema "svarsi obćeg blagostanja, tj. slobode, jednakosti i bratstva". Zato isticanje lozinke Francuske revolucije valja razumjeti kao nagovještaj da i hrvatskome narodu pripada pravo na slobodu u obitelji naroda.

Filozofsku podlogu svoje ideologije Starčević je najbolje iskazao u svojoj "Poslanici pobratimu" objavljenoj u *Nevenu* na početku 1852.[7] U tom nizu članaka on je tonom dosta duhovitoga feljtonista moralno opravdavao svoju oštru kritiku apsolutizma i bivših iliraca, koji mu nisu pružali otpor, a neki su od njih postali činovnici primorani da sudjeluju u kampanji germanizacije. U članku se osjeća utjecaj Rousseauova učenja o deformaciji čovjeka u društvu koje ne odgovara njegovoj prirodi te uz njegovo pravo JA stvara u njemu još i fiktivno JA u sukobu morala i interesa, u nemogućnosti da se sreća spoji s vrlinom a ne samo s fizičkim zadovoljstvom.[8] Starčevićeva moralna razmišljanja u tom okviru formulirana su s jasnim aluzijama na stanje hrvatske inteligencije.

Ističući da se voli zabavljati "mudroslovljem", koje je usađeno u srcu i umu čovjeka, gorkom je ironijom požalio što njegovo tobože "prosvetleno" doba odbacuje učenje antičkih mislilaca o jedinstvu ljudskoga morala. Dok je Platonu bilo najteže naučiti ljude kako da žive u skladu s kreposti, Starčevićevim suvremenicima to uopće nije problem, jer se slabiji jednostavno pokoravaju onome što jači proglase vrlinom. Oni odbacuju Sokratov nauk da je ljudska sreća u traženju kreposti i vrednota koje su uvijek iste za sve ljude. Starčević žali što se u njegovo doba više cijeni Aleksandar Makedonski, koji je svijetu donio toliko zla, nego "božanski nauk" njegova učitelja Sokrata o kreposti građanina, vojnika, suca itd. Teško mu je što je njegovim suvremenicima glavna briga kako se dočepati novca, a svejedno im je što djeluju protiv naravi stvari kada plešu kako im drugi naređuju. "Klasikuši" vrijede vrlo malo, nastavlja Starčević, a pogotovo učenje njegova ljubimca Cicerona da zakon koji bi usrećio čovječanstvo, mora biti svuda isti. Ističući da sreća nije istovjetna sa zadovoljstvom, Starčević je pisao kako ljudi često misle da nešto znaju iako to nije tako. Uvjereni su da nešto žele, ali se varaju "jer još ni sebe ne poznadu, a kamo li stvar izvan sebe..." Starčević govori, doduše, o općeljudskome moralu ali očigledno misli na Hrvate. Oni još ne znaju tko su i što su, pa niti što žele, tj. što je misija njihova naroda i zadaća po-

7
Poslanica pobratimu D. M. u B. od A. S., *Neven,* 26. II., 4. III., 20. V., 27. V., 17. VI.

8
Rousseau, 1966., 18

jedinca unutar njega. Izražavajući prezir prema novcu kao tobožnjemu mjerilu svega, narugao se ljudima koji misle da doista imaju ono što im se može lako oduzeti kao novac, pa i glava. U podlozi tih razmatranja naslućuje se Starčevićevo uvjerenje da i narod mora postati vlasnik svoje sudbine, zacijelo u samostalnoj državi. Trci za novcem i službama, zatim bezidejnosti, Starčević suprotstavlja kao životno pitanje svoga vremena "kako se može pribaviti ljubav narodah" i kako da se postigne njihovo međusobno prijateljstvo. Svoj pojam jedinstva čovječanstva izrazio je riječima: "Različiti narodi nisu drugo nego stališi, a ovi nisu drugo, nego različiti ljudi."

Društvo je izopačilo ljudsku narav i stvorilo čovjeka koji je iznutra nešto drugo nego što pokazuje izvana, koji jedno misli, a drugo radi i ne razlikuje bitno od površnoga. U tom padu svih vrednota i premoći novca čovjek postiže ostvarenje svojih želja mitom, silom ili glasnim odobravanjem onoga što mu jači naređuje. Svoja razmatranja Starčević ilustrira primjerima iz svoga okruženja. Unutrašnju proturječnost čovjekova otuđenja u društvu pokazuje scenom jedne predstave pantomime u Karlovcu. Umjesto da čovjek upotrijebi jezik da izrazi svoje misli, on mu služi da sakrije svoje srce. Pokoravanje jačemu ili prilagođavanje sredini ilustrira njemčarenjem na sve strane. Našao je, štoviše, načina da se naruga špijunima i žandarima koji su svakoga stalno motrili i pratili, tako da je imao osjećaj potpune "sigurnosti" da ga neće napasti kalfe s kojima se tukao kao đak.[9]

Starčević je uvjeren da se ljudska narav ne oskvrnjuje niti u posljednjih divljaka kao u ovom društvu. Nekada su ljudi možda bili mučenici, a sada su bijedni nesretnici. On, dakako, ne misli na povratak u "naravsko stanje", prije sklapanja društvenoga ugovora u Rousseauovu smislu. Prirodno stanje još bi mogli izdržati on i drugi potomci "nevoljnika" seljaka, kojima je glavni životni pojam kaša, a prikazuje ih u suvremenim prilikama kao žrtve gladi. No za većinu ostalih ljudi to je nemoguće. Kako prevladati iskrivljenje ljudske prirode i krenuti prema njezinu usavršavanju?

Kada je pisao "Poslanicu", Starčević je, čini se, već bio načistu sa središnjom predodžbom svoga ideološkoga sustava. Povezujući ideje Francuske revolucije s posebnim hrvatskim uvjetima, uvjeren je da deformacija ljudske naravi pripadnika hrvatskoga naroda, zapravo njegove inteligencije, izvire iz stoljetne tuđinske premoći, iz sprečavanja slobodnoga razvoja čovjeka i naroda. Prema tome stvaranje homogena naroda-osobe u samostalnoj hrvatskoj državi njemu je ona poluga koja jedina može potaknuti povratak Hrvata osnovnim etičkim vrijednostima. U pojedinaca proces prema moralnom usavršavanju mogao bi početi tek kada shvate plodove Starčevićeva razmišljanja, tj. kada nadvladaju izopačenje svoga JA i počnu se osjećati Hrvatima s misijom stvaranja samostalne države.

9
Koliko god je to bilo moguće, Starčević je izražavao svoje negodovanje u vezi s apsolutizmom. *Narodne Novine,* 3. X., 31. X. 1851.

Hrvat je Starčeviću čovjek s psihičkom konstitucijom koja odgovara ljudskoj prirodi u racionalnom, moralnom i emocionalnom pogledu. Svoju dogmu tek je poslije razradio, ali ju je navijestio već u "Poslanici".

U sredini u kojoj svi njemčare i žive od danas do sutra bez ikakva ljudskoga i narodnoga cilja, izdvajaju se samo pojedinci. U zagrebačkim gostionicama Starčević nalazi samo jednoga čovjeka koji razgovara na hrvatskom. Da bi naglasio kako se on razlikuje od svoje sredine, Starčević ga prikazuje čudakom, "steklišem" (bijesnim psom), anticipirajući naziv koji su poslije dali pravašima, a Starčević ga je objeručke prihvatio. Taj je "stekliš" načistu sa strahotom pretvaranja hrvatskoga Zagreba u njemački, pa kaže da je prije bilo drukčije "jer je Hervatska bila o sebi, a sada je izjednačena, izravna". Drugim riječima, kada je Hrvatska na temelju svoga državnoga prava uživala bar određene elemente samostalnosti, moral je bio na višoj razini nego što je sada kada je Hrvatska samo dio Habsburške Monarhije. Pouka je jasna. Treba uskrsnuti povijesna prava Hrvatske i tako vratiti krepost pojedincima, a dušu narodu-osobi.

Vjerojatno je Starčević u "steklišu" doživio samoga sebe. Iz "Poslanice" naime proizlazi da je već mnogo razmišljao o svojoj mogućoj ulozi odgojitelja hrvatskoga naroda učeći iz "znanosti života". "Znamenito je pojavljenje u dogođajnici narodah, da su oni muževi vazda bili progonjeni, koji su ovu znanost učili onako kako valja," koji su dakle djelovali pošteno i načelno. Kada je Sokrat počeo izlagati istinu o različitim pojavama u društvu, zabranili su mu naposljetku da uopće govori. Očigledna je aluzija na šutnju koju je nametao apsolutistički sustav. Zacijelo se Starčević već osjećao kao prorok kojega nitko ne razumije. "Ja sam čovek, koi je prie živio u samoći, a sada žive u pustinji," pisao je.

Starčevićevo traženje puta i prva izjava hrvatstva

Hrvatsko ime i svoja jezična shvaćanja Starčević je prvi put istaknuo u predgovoru "Razvodu istarskom", glagoljskom izvoru iz 14. stoljeća. Dokument, koji je dobio od Gaja a objavio ga je u Kukuljevićevu "Arkivu", očigledno ga se duboko dojmio. "Spomenik ovaj nije samo zato zlamenit, što se iz njega jasno vidi, da je kod otacah naših, jezik hervatski bio sasvim služben, a ne samo služben nego i diplomatički, – još onda, kad mnogi zapadni narodi nisu ni mislili, da bi svoj na to veličanstveno mesto uzneli, premda, velim, on dokažuje koliko je bio kod otacah naših *hervatski* (podcrtao Starčević) narodni ponos, kome kod nas ni traga neima; i tako, on je najzlamenitii s toga, što nas spominje na mnoga, još puno staria, diplomatička pisma, sastavljena u hervatskom jeziku, kako se iz ovoga vidi, puno čistiem, nego li su pisma mnogih naših današnjih pisacah."[1] Starče-

1
Razvod istrianski, *Arkiv za povestnicu jugoslavensku* II, Zagreb, 1852.

vić je dakle ilirskom imenu suprotstavio hrvatsku tradiciju, koja je, prema njemu, na višem stupnju nego što je književna prošlost drugih naroda, a mlakosti svojih suvremenika predočio je kao primjer čine i hrvatski narodni ponos njihovih predaka. Jasno je istaknuo svoju vlastitu polaznu točku upozorenjem da se u "Razvodu" mješavina svih triju hrvatskih narječja i "krainskog" naziva hrvatskim jezikom. Htio je jačati duh hrvatskoga naroda čuvanjem riječi iz svih triju narječja.

U svojim člancima u Gajevim *Narodnim Novinama* krajem 1851. nastupio je kao kritičar književnih izdanja. Tumačio je svoja shvaćanja o jeziku, povijesti – štoviše, i o pojmu naroda. Pokazao je da probija okvire ilirizma i da traži novi put. U svome prvom članku, prikazu jedne zbirke narodnih pjesama Vuka Karadžića na njemačkom jeziku, osudio je srpsko ime za njih, a pretpostavio je da se takvu postupku njemačkoga izdavača čudi svaki "Ilir" koji je zavirio u svoju "zgodovnicu".[2] U kritici osme knjige *Kola* Starčević prigovara uredniku Andriji Torkvatu Brliću na njegovu jeziku i površnom poznavanju povijesti. To je prvi napad na Karadžićev pravopis, na temelju "književnoga dogovora", koji je upravo prihvatila Matica ilirska.[3] Tada je Starčević još uvijek upotrebljavao pojmove "slavjanski" i "naški". Jednako tako on se u članku, u kojemu ocjenjuje zbornik *Dubrovnik* pod uredništvom Matije Bana, još uvijek kreće u okvirima ilirističkih termina. "Mi Iliri, Jugoslaveni, kako li ćemo se jednim imenom zvati...," pisao je.[4] On govori i o ćudi "narodah ilirskih" i o tome da bi Dubrovnik još uvijek mogao biti učitelj i vođa "narodah ilirskih". "Svak zna, i dužan je znati što je, a duševnost se nikakvoj sili nepokorava, zgodovnica će pokazati tko smo i od kuda smo," pisao je.[5]

Starčević je sada prvi put naglasio romantičko učenje o duhu naroda. Počeo je težnjom preteča Francuske revolucije za mudrim zakonodavcem i osnivačem države. Iliri, Jugoslaveni, imaju na stotine junaka koji se mogu staviti uz bok klasičnih junaka, ali nemaju Likurga, Solona, Romula, pisao je. Zaključio je da je to korijen iz kojega raste "sva nesreća naša". Drugim riječima, narod nije organiziran niti kao osoba niti kao država, a upravo to je cilj. "Ako uzmemo, da ono stoji o pojedinom narodu, što su stari deržali o pojedinom čovieku, t.j. da duh mora mnoga preobraženja podnieti, prije nego li postane duhom čoviečjim, ako, velim dopustimo, da narodi moraju puno podnositi, i učiti se, – ako kome nebi drugčia sreća poslužila, prie nego li narodima u pravom znamenovanju rieči pos-

---

2

Narodne Novine, 30. IX. 1851. Svoje članke u *Narodnim Novinama* Starčević piše pod pseudonimom σ (sigma).

3

O književnom dogovoru i ideologiji Vuka Karadžića vidi u idućem poglavlju.

4

Narodne Novine, 3. X. 1851. (*Kolo*, knj. VIII)

5

Isto, 7. X. 1851. (*Dubrovnik*)

tanu: i onda moramo priznati, da smo mi kroz sve ove škole već prošli, i da dalje ovako stati nemožemo. Ova viera, premda ju nitko neuči, zavladala je sa svim našim narodom. Ali tko kani čoviekom postati, mora čovieka u obće poznati, a narod, koi kani svoje ime dostojno nositi, mora poznati i ostale narode, mora poznati čoviečanstvo. Drugačie nije moguće ni jednome doći do svoje sverhe."[6] Ovi reci pokazuju kako je Starčević bio uvjeren da je došlo vrijeme da se i njegov narod dolično predstavi kao narod-osoba s vlastitom misijom. Stoga je pozdravljao svaku knjigu iz koje je mogao nešto naučiti o čovječanstvu i svom narodu. U vezi s Dubrovačkom Republikom Starčević kaže da ona nije bila "pravi zastupnik državnoga života našega naroda" ali da ipak predstavlja "naš narod pod svojim upravljanjem", dakle dio hrvatske državnosti.

U jezičnoj polemici s Brlićem nakon svoga članka u *Kolu,* Starčević je suprotstavio ijekavskomu i ikavskom govoru ekavski govor, kojim se, po njegovu mišljenju, mogu sačuvati vrijednosti svih triju hrvatskih narječja.[7] Odbacio je autoritet Vuka Karadžića pripisujući mu da želi pisati onako kako se pravo ili krivo govori. Vulgarnim rječnikom posebno se oborio na izostavljanje samoglasnika ispred slova *r*.[8] Karadžićevu "govedarskom jeziku" htio se suprotstaviti vlastitom "hervatskom rečeslovnicom" koju je namijenio "Slavjanima" na jugu u želji da ih "zasad" sjedini bar u književnome jeziku. I u toj prilici ističe jezik kao sredstvo za oblikovanje naroda-osobe. "Dosad su se pojedine osobe (tj. vladari, *M. G.*) smatrale za cele narode, a danas narodi nastoje, da postanu jedinom osobom. Neima družtva bez ljubavi, a za ljubav se hoće jednakost istinitih misli i čistih ćutjenjah", kazao je.[9] No težak podvig izrade "rečoslovnice" Starčević nije nikada obavio. Više nego u filologiji i književnosti, njegov se talent izrazio u publicistici posvećenoj izlaganju njegova nauka.[10] Do kraja života uporno je pisao ekavicom, koju je nametnuo pravaškom tisku 1867.–1871. Poslije to više nije bilo moguće. Starčevićeve su pristalice rado upotrebljavale njegove kovanice i oponašale njegov stil, ali su ipak manje-više slijedile razvoj književnoga jezika.

6
Isto

7
Jonke, 1964., 205; Vince, 1971., 556. U predgovoru zbirci Starčevićevih spisa, Ladan (1971.) iznosi svoje mišljenje o pozitivnim stranama njegovih jezičnih shvaćanja.

Jonke, Lj.: *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb;

Vince, Zlatko 1971.: Sudbina ikavice u jeziku hrvatske književnosti 19. stoljeća, *Forum* 3.

8
Narodne Novine, 21. X. 1851. (Odgovor na poslanicu gospodina A. T. Brlića)

9
Isto 6. XII. 1851. (Poziv k predplati na "hervatsku rečoslovnicu")

10
O Starčevićevim književnim pokušajima vidi: A. Starčević, *Književna djela*, priredio D. Jelčić, Zagreb, 1995.

Uz pristup jeziku Starčević je u polemici s Brlićem izložio i svoje mišljenje o hrvatskoj povijesti koje je poslije postalo središnji dio njegova učenja.[11] Želio je crpiti iskustvo iz "događajnice" koju cijeni kao prikaz duhovnoga razvoja i čina pojedinaca, naroda i čovječanstva. Drži da "povestnik" mora znati "kako se treba događajnicom zabavljati" i zahtijeva da se "iz ljubavi prema čovečanstvu i historii" ne narivavaju budalaštine, nego istine. Povijest je do sada bila nerazumljiva jer joj svaki pisac prilazi s drugoga gledišta. Stoga netko može neku povijesnu ličnost proglasiti malom, a drugi velikom. Moralne mu norme ne dopuštaju da vjeruje u veličinu Aleksandra Makedonskoga, Karla franačkoga i Friedricha pruskoga. Protivi se i Brlićevu "rhapsodičkom" proglašavanju hrvatskoga kralja Petra Krešimira IV. – Velikim. On ga, od svoje strane, osuđuje zbog pokoravanja Rimu i suprotstavlja mu kao nositelje morala "hervatske pope" i narod. Već u svojim prvim historijskim interpretacijama Starčević pokazuje da ne želi doživjeti niti stariju hrvatsku prošlost kao zlatno doba. Otpor protiv mrskoga tuđina u sadašnjosti zahtijeva oštro razlikovanje između dobra, tj. djelatnosti u korist naroda, i zla, tj. pokoravanja tuđinu, i u prošlosti. Od toga se nisu mogli spasiti ni hrvatski kraljevi.

Kao što odbija autoritete u filologiji, Starčević ih ne priznaje niti u interpretacijama povijesti. Želi doći do spoznaje vlastitim tumačenjem izvora. Nametanje tuđega mišljenja proglašava tlačenjem ljudskoga dostojanstva. Ironički dobacuje Brliću neka ne misli da oni koji ne idu u salone niti su "historiographi regnorum" i članovi "historičkih družtvah" ne poznaju povijest bolje od njega.[12] I tom izjavom pokazuje svoju osamljenost i svoj položaj izvan grupe nekadašnje ilirističke inteligencije.

Starčević žali što se ne može intenzivnije baviti poviješću duha čovječanstva i narodâ. Uvjeren je da istiniti iskaz o "svetinji čovečanstva" i "otajstvu historie" još ne postoji ni u jednoga naroda. U svojim prvim razmatranjima o povijesti pokazuje da je ona za nj još zavita tajnovitim velom. S obzirom na različite interpretacije čini se da još nije načistu kakve bi kriterije trebao primijeniti. No kada je stigao do spoznaje svoga apsoluta – samostalne hrvatske države, postala mu je jasna i povijest hrvatskoga naroda. Doživio ju je kao put naroda-osobe prema samostalnoj državi, kao razvoj koji bi bio pravocrtan da ga uvijek opet nisu skretali tuđinci i njihovi pomagači među Hrvatima, kako bi hrvatski narod s poslanstvom pretvorili u besvjestan puk. U tom kalupu mijesi svaku povijesnu pojavu i ličnost i određuje im mjesto u svojoj skali vrednovanja. Predodžba da je upravo on spoznao dublji smisao hrvatske povijesti i duh hrvatskoga naroda, pobuđuje u njemu osjećaj da je usamljen prorok – učitelj.

11
Narodne Novine, 31. X. 1851. (Njekoje historičke istine A. T. Brlića; 7. XI., 12. XI. 1851. (Njekoje historičke neistine od g. A. T. Brlića, polag mnenja σ (sigme)

12
Očigledno su to aluzije na Kukuljevića i njegovo Društvo za pověstnicu jugoslavensku.

Starčević je uvjeren da genijalni pojedinac utjelovljuje duh naroda i da zato snažno obilježava njegov značaj i pisanom riječi utječe na njegov razvoj Dojmio ga se posebno Kačić, taj ljubimac naroda koji izražava "celi narodni duh". No mnogi su već "u pradedu pokvareni" i ne zanose se Kačićem. Naobraženome dijelu naroda više se sviđa Gundulić iako se njegov jezik protivi jeziku i ćudi našeg naroda, pisao je Starčević. Značenje te dvojice književnika tako je veliko da svaki Hrvat mora biti učenik jednoga od njih.[13]

Polemička obrana hrvatstva

Bivši ilirci i njihovi mlađi sljedbenici pedesetih su se godina složno odricali ilirskoga imena i njegova sadržaja: razmjerno krutoga izjednačenja pri usmjerenju prema jedinstvenoj južnoslavenskoj kulturi (ali bez nametanja tradicije bilo kojega "rodoslovnog" imena) te upotrebe ilirskoga imena i onda kada se radilo samo o hrvatskom području i hrvatskoj kulturi. Kukuljević, Šulek, Jagić, Rački, te autori u *Katoličkom listu* izjavljivali su da su Hrvati primili "jedino radi sloge ime 'ilirsko'". Rački je držao da je "firma" ilirstva bila "neistinita" ali "hvale vriedna" za određeno vrijeme. Među mladima, na koje je Starčevićevo mišljenje vjerojatno utjecalo, vidi se ogorčenje što "žrtva Hrvata radi sloge", jer su upotrebljavali "mertvo ime ilirsko", nije kod Srba i Slovenaca ocijenjena kao zasluga nego je naišla na ironiju. Zato je "mladji sviet" želio književnost kojoj će pečat davati "slavno historično i staro ime hervatsko."[1] No u klimi dubokoga razočaranja zbog propasti političkih težnji 1848. i pritiska bečkoga apsolutizma, nužno je niknulo isticanje hrvatstva uz oštar prijelom s predajom ilirizma, naime uz odbacivanje njegova južnoslavenskoga i slavenskoga okvira i s pretenzijama da se pod hrvatskim imenom obuhvate i ostali južnoslavenski narodi. To je mišljenje prvi put formulirano 1852. u člancima Ante Starčevića.[2]

Obje su struje, svaka na svoj način, branile hrvatstvo u polemici s njegovim negatorima, prvacima slavistike i predstavnicima srpske nacionalne ideologije Vuka Karadžića. Prema romantičkom učenju o duhu naroda jezik je glavni izraz toga duha pa bi se prema tome opseg i osobnost jednoga naroda morali od-

---

13
Narodne Novine, 30. I. 1852. (Odgovor na očitovanje). To je odgovor na izjavu Matice ilirske u *Narodnim Novinama*, 23. I. 1852.

1
Gross, 1985., 377-8

2
U svojim uspomenama iz 1870. Starčević tvrdi da je hrvatski narod prokleo ilirizam na kojemu se temeljilo njegovo sužanjstvo, da je "Austrija" htjela ilirizam povratiti u život, no kako to nije mogla, ona ga je uz pomoć Jelačića i Strossmayera nadomjestila "Jugoslavizmom i Hervato-Serbizmom". *Djela* III, 317.

rediti prema teritoriju na kojemu se taj jezik govori. U Hrvata su postojala tri književna narječja, koja su se međusobno znatno razlikovala, pa je romantička jezična dogma pobudila slaviste da raskomadaju hrvatski narod pribrajajući kajkavce Slovencima, a štokavce Srbima, dok su Hrvatima u najboljem slučaju prepustili čakavce.

Do 1848. ilirci su se oduševljavali učenjem slavistike: Kollárovom podjelom Slavena na četiri grane, među kojima je i "ilirska", te Šafaríkovim uvjerenjem da su stari Slaveni bili Iliri, od kojega je poslije odstupio. Šafarík je također tvrdio da je srpsko ime najstarije u Slavena. I od toga je mišljenja poslije odustao. U svojoj historiji slavenskih jezika i književnosti podijelio je južne Slavene u "Slavosrbe" grčke vjere (Srbe i Bugare) i katoličke vjere (Dalmatince, Bosance, Slavonce i Hrvate). Štokavske Hrvate uvrstio je među Srbe, a kajkavce među Slovence, ali je znao da se hrvatsko ime ne proteže samo na kajkavski prostor pa je i u tom pogledu revidirao svoje prvotne stavove. Slovenski slavist Jernej Kopitar, koji je znatno utjecao na Karadžića, pribrojio je kajkavske Hrvate Slovencima i bio je, za razliku od Karadžića, žestok protivnik iliraca. Drugi slovenski slavist, začetnik slavenske komparativne gramatike, sveučilišni profesor u Beču Fran Miklošič, spominjao je među južnoslavenskim jezicima samo slovenski, bugarski i srpski jezik. Dok je među ilircima znatan broj Srba iz Krajine, vojvođanski su Srbi bili njihovi protivnici. Već četrdesetih godina došlo je do polemika koje su tek poslije postale redovita pojava. Riječ je, primjerice, o proturječnim interpretacijama djela Konstantina Porfirogeneta te o nacionalnoj pripadnosti Dubrovnika i Bosne.[3]

No to nijekanje hrvatskoga jezika i nacije prijetilo je i težim posljedicama nego što su "znanstvene" rasprave, jer su službeni krugovi crpili obavijesti od prvaka slavistike. Tako su se u demografskim statistikama Hrvati pojavili uglavnom kao varijanta Srba i Slovenaca (Srbo-Hrvati, Sloveno-Hrvati), a iz Slavonije i Dalmacije su nestali.[4]

Prodor i isticanje hrvatskoga imena pedesetih godina povezani su s polemikom protiv Karadžića i slavista. Odnos između nositelja ilirizma i Karadžića bio je složen jer su oni i saveznici i protivnici. Težnja iliraca za stvaranjem južnoslavenske kulture na temelju jedinstvenoga književnoga jezika nailazila je na zapreke u srpskoj književnosti na slavenosrpskom jeziku, mješavini staroslavenskoga, srpskog i ruskog. U trećemu desetljeću 19. stoljeća javlja se, doduše, srpski književni jezik na osnovi narodnog jezika, ali još uvijek s ruskoslavenskim i ruskim riječima i oblicima koji se uporno održavaju još i pedesetih

3
Gross, 1985., 383
4
O značaju kombinacija s "narodnostima" statističara Czoerniga, Haina i Fickera te o njihovim tablicama vidi Gross, 1985., 48-53.

godina. Dok su se dakle hrvatski književnici služili "mrtvim" ilirskim imenom, ali zato živim književnim jezikom, unatoč teškoćama sposobnom da utemelji modernu hrvatsku nacionalnu kulturu, u srpskoj se književnosti tek mora voditi bitka za "ponarođenje" književnoga jezika odstranjenjem slavenosrpskih primjesa. Ilirci do 1848. i bivši ilirci pedesetih su godina sa simpatijama pratili Karadžićevu borbu za srpski književni jezik, što je za njega bila dragocjena pomoć. Bitne razlike u jezičnim shvaćanjima iliraca i Karadžića ostale su privremeno u pozadini.

Nasuprot shvaćanju svojih protivnika o neraskidivoj vezi pravoslavlja sa srpstvom, Karadžić je želio uzeti srpstvu njegov pravoslavni sadržaj i proširiti ga na sve one koji govore štokavskim narječjem bez obzira na vjeru. Izuzevši početnu neodlučnost, srpski književnici u Vojvodini javno su se suprotstavili ilirskome imenu i predlagali njegovu zamjenu srpskim, mnogo prije nego što je to uradio Karadžić, koji je samo intimno žalio što ilirci neće priznati da su Srbi. On nije polemizirao s ilircima jer bi tada morao voditi bitku i s njima i sa srpskim protivnicima svoje jezične reforme. No morao se sukobiti s bivšim ilircima kada je 1849. prvi put javno izjednačio srpstvo sa štokavskim narječjem. Uradio je to dakle upravo u trenutku kada je počeo prodor hrvatskoga imena i nacionalne svijesti. Krajem travnja 1849. Karadžić je objavio svoj "Kovčežić" s prilogom "Srbi svi i svuda". Tu je spomenuo kriterije za rasprostranjenost srpstva na prostoru štokavskoga narječja, pribrajajući Hrvate kajkavce Slovencima, a smatrao je da su samo čakavci ostaci nekadašnjih Hrvata. Znao je da je "Srbima rimskog zakona" još teško primiti srpsko ime, ali se nadao da će to oni postupno uraditi.[5] Dok su se usporedno s prihvaćanjem Karadžićeve jezične reforme u srpske inteligencije širile te njegove tvrdnje, dotle je kod hrvatske inteligencije morao naići na odlučan otpor.

Nedugo nakon objavljivanja "Kovčežića" došlo je 20. ožujka 1850. do "Književnog dogovora" u Beču u kojemu su uz Karadžića, Daničića i Miklošića sudjelovali i neki hrvatski pisci. Pravila te deklaracije o zajedničkomu književnom jeziku izradio je Karadžić. Gajeve *Narodne Novine* objavile su, doduše, tekst "Književnog dogovora" ali su pokazale veliku suzdržljivost. U komentaru uredništvo primjećuje da će vrijeme pokazati hoće li bečki prijedlog dovesti do željene sloge ili do još većega cijepanja i književnoga razdora.[6] Gajevo držanje otvorilo je vrata Starčevićevu napadu na vukovce.

5
V. S. K., *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč 1849., 1-27; prilog "Srbi svi i svuda" objavljen je bez komentara u "Obćem zagrebačkom koledaru za godinu 1950", u kojemu su izašli i prvi Starčevićevi članci. *Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka Stefanovića Karadžića*, Beograd 1896., 290-298.

6
Narodne Novine, 3. IV. 1850. Vince, 1978., 275-281.

Može se pretpostaviti da je Starčevićeva afirmacija hrvatstva negacijom srpstva proizlazila, uz ostalo, i iz nekih iskustava u Krajini. Tako je, primjerice, pukovnik Maroičić na početku 1850. oštro odgovorio episkopu Jovanoviću jer je on poistovjetio "grčke" vjernike sa Srbima koji govore srpskim jezikom, kao svi Hrvati, Bosanci, Dalmatinci i drugi, a tvrdio je da je to narod (Nation) koji čini pola stanovništva Krajine i ima pravo da se uzmu u obzir njegove narodne i ostale posebnosti. Maroičić se čudio što episkop govori o drugoj, srpskoj "narodnosti" odnosno "plemenu" (Volksstamm) i u Krajini i u Provincijalu. Izjavio je da od prastarih vremena hrvatskih kraljeva na tom području postoji samo jedno "slavensko pleme", a to su Hrvati, doduše s dvije vjere, ali s jednim jezikom, istim običajima i zakonima. Oni su do sada živjeli mirno kao jedan narod (Volk). Maroičić kaže da vjera ne uvjetuje narodnost no priznaje u novoj, od apsolutističkog režima osnovanoj, Srpskoj Vojvodini (s Tamiškim Banatom) postojanje "istočnih" Srba, povijesno odijeljenih od "Slavonaca i Hrvata" kao kasnije pojave, dok Hrvati različitih vjera odavno postoje i pod tim imenom ratuju na bojnim poljima bez obzira jesu li "Grci" ili katolici.[7]

Tri godine nakon izlaska Karadžićeva "Kovčežića" rasplamsala se velika polemika.[8] Povod joj je pružio Ante Starčević. On je već ujesen 1851. osudio Karadžića što je jednom izdanju narodnih pjesama dao srpsko ime. No sada je prvi put pokazao da potpuno odbacuje predaju ilirizma i da želi oblikovati novi cjelovit pogled na hrvatstvo i njegovu povijest. Razumije se da za apsolutizma nije mogao spomenuti krajnju, logičnu konzekvenciju svoga učenja – samostalnu hrvatsku državu.

Tada je u Novom Sadu počeo izlaziti *Srbski Dnevnik* pod uredništvom Danila Medakovića, autora "Povestnice srbskoga naroda". Taj se list tužio što je Matica ilirska na žalost sviju koji misle da Hrvati pišu srpskim jezikom, povjerila prijevod jedne njemačke knjige iz prirodnih znanosti Anti Kuzmaniću. Valja uzeti u obzir da je Kuzmanić bio Starčevićev preteča u isticanju hrvatstva. On se protivio Gajevoj jezičnoj reformi zbog ikavskoga govora većine Hrvata. Čini se da ga je u tom pogledu potakla i želja da Dalmacija bude kulturno središte Hrvata. Za razliku od Starčevića, isticao je hrvatstvo pod vodstvom svećenstva. Kada mu je Matica povjerila spomenuti prijevod, on je već prihvatio Gajev pravopis.[9] Iako je Starčević imao drukčije jezično shvaćanje od Kuzmanića, može se pretpostaviti da je

7
Gross, 1985., 376-7

8
Prvi polemički val hrvatskoga i srpskoga tiska pojavio se već prije izlaska "Kovčežića" između *Pozornika,* organa patrijarha Rajačića, i *Slavenskoga Juga* u vezi s osnivanjem Srpske Vojvodine s Tamiškim Banatom. Gross, 1985., 384.

9
Zora Dalmatinska, 5. X. 1846. (Pridgovor)

njegova odluka da izloži svoje mišljenje upravo tada, kada ga je napao srpski list, bila i posljedica solidarnosti s čovjekom koji je kao i on "mislio" hrvatski.

Starčević je u *Narodnim Novinama* osudio one koji tvrde da "Hervati *pišu* ali da *namieravaju* pisati kojim drugim jezikom, izvan svoga materinskoga *hervatskoga* jezika" (podcrtao Starčević). Odbacio je upotrebu zemljopisnih regionalnih imena za jezik hrvatskoga naroda. Izjavio je da ne pozna nikakav srpski jezik, imajući zacijelo na umu da se još uvijek upotrebljavao slavenosrpski književni jezik. Starčević je negaciji hrvatskoga jezika i naroda suprotstavio "klasičnost" hrvatskoga jezika koji, po njegovu uvjerenju, ima starije spomenike nego bilo koji njegov "slavenski brat", a i zapadni narodi. Dopustio je samo Talijanima da budu takmaci Hrvatima u književnoj kulturi. Smatrao je da bi i oni pisci "koji se za Serbe, ali za što drugo derže" morali pisati hrvatskim jezikom, što neki i čine, "a budi im prosto jezik svoj nazivati makar koptičkim. Došlo je vrieme za mnoge, a doći će i za ostale, da uzmognu vidieti, što je čije." Hrvati imaju tri narječja od kojih je svako na višem stupnju od onoga što ga neki zovu "serbskim", tj. od slavenosrpskoga. Nije želio odbaciti niti jedno od ta tri narječja. Osudivši pisca *Serbskog dnevnika* jer ne želi spomenuti ime Hrvata, nego govori samo o "provincialu, o katolicih, o graničarih", Starčević kaže da je pisao svoj članak kako bi "otačbenici" spoznali nesreću "u kojoj se znatna strana našega naroda nalazi". Prema tome jasno je istaknuo vrijednost i povijesnost hrvatstva, a iznio je i prve tvrdnje za negaciju srpstva.[10]

Kako je Starčević objavio ove izjave u Gajevim službenim *Narodnim Novinama*, srpska je strana mislila da iza tih tvrdnji stoje službeni austrijski krugovi. Beogradske *Srbske Novine* pod uredništvom Miloša Popovića žestoko su napale Gaja pozivajući se na Šafaríkovo učenje da se na cijelomu štokavskom području govori srpski, na veličinu srpskoga naroda kojim je vladao Stefan Dušan Silni, a imao je i svoju republiku, naime Dubrovnik. Upozorivši da ne može biti veće uvrede od one kada se jednom narodu kaže da on ne postoji, autor članka nadao se da će austrijska vlada pozvati Gaja na odgovornost i da neće dopustiti zavođenje naroda i vrijeđanje Srba.[11]

U svom odgovoru Starčević je proširio teze koje je u prvom članku navijestio, a pri tome je prvi put upotrijebio svoje bijesno "stekliško" pero.[12] Politička i kulturna strana njegove ideologije pri tome je već jasna. Okrenuo se "događajnici". Šafaríku, koji je proglasio Južne Slavene "Slavosrbima", Starčević je suprotstavio svoju sliku Hrvata kao gospodujućeg, ratničkoga i državotvornog

10 *Narodne Novine*, 18. VIII. 1852.

11 *Srbske Novine*, 14. VIII. 1852. (Ljudevit Gaj i Srbi)

12 *Narodne Novine*, 17. IX. 1852.; Vince, 1978., 282-6.

naroda, dok su Srbi za nj prosjački "puk". Proizvoljnom etimologizacijom izveo je srpsko ime iz pojma "servus" (sužanj, sluga), dok su se Hrvati "hervali" sa svojim protivnicima. Pozivajući se na Porfirogeneta, Starčević je izjavio da su Srbi jedini puk koji ne zna kako mu je ime i da su ostaci Porfirogenetovih "serva". On je dakle obrnuo Karadžićeve izjave da su samo čakavci ostaci Hrvata koje spominje Porfirogenet i da katolici štokavci moraju primiti srpsko ime jer u protivnom nemaju nikakvo narodno ime. Drugim riječima, Starčević je odgovorio na tvrdnje da su Hrvati štokavci Srbi, a kajkavci Slovenci, suprotnom izjavom kojom je i Srbe i Slovence obuhvatio u hrvatstvu. Odgovarajući na nijekanje hrvatskoga jezika i književnosti te na isticanje srpstva Dalmacije, Starčević je navodio izvore i dalmatinske književnike koji su svoj jezik nazivali hrvatskim. Tvrdio je ponovno da je hrvatska pismenost najstarija u Slavena i da je glagoljsko pismo nastalo u hrvatskome narodu.

U spomenutom odgovoru Starčević se predstavio vlastitim imenom. Ljudevit Gaj se tek mjesec dana poslije oštro ogradio od Starčevićeve "nadri-theorie" objavljene u *Narodnim Novinama* dok on nije bio u Zagrebu. Izjavio je da se uvijek zalagao za bratsku slogu Srba i Hrvata te da on i veći dio rodoljubivih Hrvata smatraju braću Srbe i srpstvo temeljem jugoslavenstva, odnosno "ilirske narodnosti".[13] Gaj je otputovao u Beograd i čini se da je uspio uvjeriti tamošnje krugove da Hrvati ne odobravaju Starčevićev napad na Srbe pa je postojala tendencija da srpski tisak prekine svoje grdnje protiv Hrvata. *Srbske Novine* pretiskale su dopis jednoga Srbina iz Slavonije u *Narodnim Novinama,* koji je tvrdio da ugledni Hrvati ne dijele Starčevićevo mišljenje i zamolio je Hrvate da ne zamjere svim Srbima zato što su neki od njih pretjerali u žestini odgovora. Najopširniji odgovor dao je Starčeviću urednik *Letopisa Matice Srbske* Jovan Subotić. I on je vjerovao da su svi štokavci Srbi, pa je Srbima proglasio dalmatinske Hrvate te dalmatinske i slavonske književnike.[14]

Dok je Starčevićeva negacija srpstva izazvala ogorčenje srpske javnosti u Vojvodini i Srbiji, i Hrvati, bivši ilirci, bili su zaprepašteni. Put afirmacije hrvatstva, kojim su krenuli, nije nipošto pretpostavljao negaciju srpstva jer su oni zamišljali ravnopravnu suradnju južnoslavenskih "plemena". Osuđujući Starčevića, oduprli su se međutim ponovljenim tvrdnjama sa srpske strane koje su nijekale postojanje hrvatskog naroda. U tisku pedesetih godina uglavnom jugoslavenski orijentirani pisci brane hrvatstvo. Starčević je morao zašutjeti i vjerojatno su njegove tvrdnje naišle na odjek samo kod malobrojnih mladih ljudi. Istina je da se neki pisci služe oštrim tonom, no prva nastojanja da se negira postojanje srpskoga i slovenskoga naroda njihovim uključivanjem u hrvatstvo, javljaju se tek kra-

13
Isto, 4. XI. 1852.

14
Vince, 1978., 287-8; Gross, 1985., 385; *Serbski letopis II* 1853., knj. 88, 116-168.

jem apsolutizma. Možda su se neki slagali s Kukuljevićem koji je u pismu Šafaríku zapravo opravdao Starčevićevu žestinu time što različiti pisci, a među njima i Miklošič, žele Hrvatima "ime utamaniti".[15]

Značaj i stil obrane hrvatstva u pobornika jugoslavizma najprije je izrazio Mirko Bogović, kada se, zacijelo u ime grupe bivših iliraca oko *Nevena*, ogradio od "jeke psovkah" u Starčevića i u srpskom tisku. Istaknuo je da se ne smije zanijekati postojanje srodnoga srpskoga naroda i osudio je Starčevića za "celi narod serbski očito vredjajuće izraze". Požalio je što je srpski tisak odgovorio psovkama i što je nasrnuo "na nas zatim na jezik i književnost našu". Pozivao je na slogu u ime zajedničke budućnosti.[16]

Najpoznatija i najcjelovitija obrana hrvatstva od tvrdnja sljedbenika slavistike i Karadžića potekla je iz pera bivšega ilirca Bogoslava Šuleka. Pisao je da Srbi nameću Hrvatima svoje ime, a da to Hrvati nisu nikada radili osim Starčevića od kojega se hrvatska javnost zbog toga ogradila. Šulek je nastojao sustavno pobiti sve Karadžićeve tvrdnje i poželio je da oba narodna imena budu ravnopravna.[17] Šulekov članak postao je obrazac za jugoslavenski orijentirane hrvatske autore koji su reagirali prije svega na izjave u srpskim književnim izdanjima da su samo čakavci Hrvati ili da su samo kajkavci "pravi" Hrvati. Tako su Đuri Daničiću, najvažnijemu poborniku Karadžićeve jezične reforme i Miklošičevu učeniku, odgovorili Kukuljević i Rački. Kukuljević, koji je isticao hrvatsko ime renesansnih pjesnika i umjetnika, požalio je što se niječe "narod i historičko ime" Hrvata. Rački se, uz kritiku Daničićeve srpske isključivosti u sintaksi, odupro tvrdnji da su dalmatinski književnici "sami čisti serbski pisci!!!" i bunio se što se "ciela poviestnica istopravnoga naroda nogama gazi", a hrvatski narod ograničava na "provincialnu Hervatsku".[18]

U *Narodnim Novinama* što ih je od 1856. uređivao bivši ilirac Dimitrije Demeter izlazile su polemike u obranu hrvatstva. U svom "Kovčežiću" Karadžić je samo "mimogred" (kako sam kaže god. 1861.) nabacio svoju tezu o štokavskom narječju kao kriteriju za srpstvo. Pogotovo nakon Šulekova odgovora, želio je svoje teze potkrijepiti "dokazima". To je nastojao postići anketom, koja se djelomično odnosila na Istru, što je 1858. izazvalo nove polemike.[19]

15
Šidak, 1973., 250-51
16
Neven, 1852., 741-45; Vince, 1978., 286-7, 291; Gross, 1985., 386.
17
Šulek, 1952., 158-180
18
Gross, 1985., 388
19
Isto, 390-91

Karadžić je još jednom pokušao opravdati svoje tvrdnje. U *Vidovdanu* je 1861. ponovno izjavio da se samo čakavci "po pravdi" mogu zvati Hrvatima. Tvrdio je da u današnjoj "Hrvatskoj kraljevini" (kajkavskoj Hrvatskoj) "nema hrvata ni jednoga" nego samo Slovenaca i nešto Srba. Za nj to je politički i geografski naziv i predlagao je da se stanovnici toga područja nazovu "Hrvaćani". To je ime naime postojalo u Srba u Hrvatskoj u značenju stanovnika toga područja. Ponovno je inzistirao na tome da su štokavci svih vjera Srbi, no ako "hrvatski rodoljupci" ne pristanu na tu "razumom osnovanu diobu", dopuštao je štokavcima rimskoga zakona koji to žele da kažu kako su Hrvati. Štokavci grčkoga zakona bili bi u svakom slučaju Srbi. Dodao je izjavu da bi se "inostranci" smijali takvu opredjeljenju katoličkih štokavaca. Nadao se da se Srbi neće ljutiti na njegov prijedlog i očekivao je da će pametni hrvatski rodoljubi biti time zadovoljni. Još se jednom u doba polemike između hrvatskoga i srpskoga tiska javio 1863. u povodu napada Josipa Miškatovića u *Pozoru.* Naslovom "Srbi svi i svuda" nije htio reći "da su svuda sve sami Srbi" nego da je htio pisati "o Srbima svima makar gdje stanovali". Kaže da je tada izjavio da su štokavci bez razlike vjere Srbi, a za čakavce i kajkavce nije rekao da su Srbi. Karadžić je dakle do svoje smrti ostao pri svom uvjerenju, a slijedili su ga autori novinskih članaka u polemikama protiv hrvatskih jugoslavenski orijentiranih pisaca šezdesetih godina.[20]

Starčevićevi članci do kraja apsolutizma

Na osude hrvatskih pisaca i bivših iliraca zbog njegova nijekanja srpskoga imena i naroda, Ante Starčević je želio odgovoriti spisom kojim je htio "dokazati" svoje tvrdnje, no uradio je to tek 1868. brošurom "Ime Serb". Usprkos tom stavu i žestokim napadima na jezik "književnoga dogovora" koji je upotrebljavala Matica ilirska, njegovo je vješto publicističko pero bilo potrebno u skučenim okvirima tadašnje kulturne djelatnosti i zbog maloga broja pisaca. Kao odbornik Matice ilirske vodio je 1853. besplatno Matičine tajničke poslove, a prihvatio se i uređivanja časopisa *Neven* iako je bio bolestan. U *Nevenu* 1853. naziremo još neke iskre u procesu oblikovanja pravaške ideologije. Duboko razočaran hrvatskom inteligencijom, koja nije primila njegovu poruku, a optuživao ju je da je nezainteresirana za kulturu i da se pokorava germanizaciji, Starčević je ogorčeno pisao: "...težko da je izvan nas Hervatah koi puk, kome se dostojanstvo naroda temeljito zanekati može, težko će se naći onoliko stotinah dušah u drugoj Europi, koliko se nalazi milionah Hervatah, (stanovnika južnoslavenskih područja, *M. G.*) koji živu dan za danom bez obzira na prošlo-

20 Gross, 1992., 181-2, 183; Karadžić, 1896., 464-68.

st, bez pogleda na sadašnjost, bez nazira u budućnost, rečju koji žive bez sverhe i zato nikako."[1]

Iz tih riječi vidi se Starčevićeva bol što svome još nesvjesnom narodu, dakle "puku", nije uspio otvoriti vrata spoznaji da mora postati narod-osoba s misijom koja izvire iz njegove povijesti. Karakteristično je za njegov nauk uopće uvjerenje da hrvatski narod u tom pogledu stoji lošije od svih drugih naroda krivnjom "Austrije" i političkih prvaka "sužanjske naravi". Hrvatska inteligencija prema tome ne može shvatiti duh naroda jer se odgaja u učenju tuđih jezika i plodova tuđega duha umjesto da se posveti "domaćoj dogođajnici". Ogorčen je na zagrebačko "bolje" društvo i njegovo njemčarenje. Posebno osuđuje žene, prema kojima i onako osjeća odbojnost. Zagrebačke "gospođe i gospođice" doista su čitale trećerazredne njemačke sladunjave romane i uglavnom nisu sudjelovale u razvoju nacionalne kulture. Dakako, Starčević i ostali koji kritiziraju građanske žene zbog nedostatka nacionalne svijesti, ne vode računa o tome da u tu svrhu treba najprije promijeniti položaj žena u društvu, tj. priskrbiti im prije svega mogućnost jednake naobrazbe kakvu su imali muškarci.

Starčević je već tada počeo upotrebljavati pojam "pravi Hervat".[2] Očigledno, to je samo onaj čovjek koji ima svijest o svom narodu-osobi, a ne svaki pripadnik hrvatskoga naroda po podrijetlu. Tim svojim suvremenicima, koji žive bez višega cilja, samo kao skupina pojedinaca s različitim materijalnim interesima, a ne kao pripadnici jedinstvene nacionalne zajednice, Starčević daje kao primjer čvrstu povezanost ciganske zajednice, njezin duboki osjećaj pripadnosti svojoj grupi kao zatvorenoj jedinici koja se suprotstavlja svijetu izvan nje. Zato ga se toliko dojmila izjava Ciganina da više voli da ga njegov Ciganin tuče nego da ga tuđinac ljubi. Starčević daje do znanja hrvatskoj inteligenciji da ona radi upravo obratno kada nastoji steći pohvalu tuđina, a iznevjerava se svome narodu. Stojeći kraj grada Modruša, toga "svetog spomenika" koji utječe na to da "uspomene obuzmu dušu otačbeničkome Hervatu", Starčević se sjeća hrvatskih junaka, a kaže da njegovi suvremenici bježe kao kukavice čim ugledaju neprijatelja (u ovom slučaju austrijski apsolutizam) jer ne ljube ono za što se bore, tj. svoj hrvatski narod koji tuđinac zato može lako zavesti.

Starčevićevo razočaranje inteligencijom pobuđuje u njega nadu da će barem svećenstvo obaviti svoju tradicionalnu kulturnu ulogu i da se neće povesti za "protunarodnim" putem vrhova Crkve. Apelira na nj da sve vrline svoga poziva namijeni duhovnom preporodu naroda i da se radi toga sjeti brojnih svećenika –

1
Neven, 1853., *Tobolac*, 799

2
Isto, Prizor iz života, 695

"klasika" i njihovih učenika koji su stvarali hrvatsku kulturu i podržavali uspomenu na narodne junake.[3]

Starčevićevo uvjerenje da su Južni Slaveni Hrvati pobudila je u njemu i novi stav prema islamu, a pogotovo prema muslimanskom plemstvu u Bosni i Hercegovini. Prvi je napustio tradicionalno učenje o islamu kao neprijatelju kršćanstva, dakle i Hrvata. Uvjeren da je tristogodišnja austrijska vladavina pokvarila hrvatski narod, on je njegov najčistiji duh tražio u Turskoj i želio je da ga hrvatska inteligencija upozna kao bitnu pokretnu snagu pri ostvarenju misije hrvatskoga naroda. "U Bosni žive strana našeg najčistiega, najnepokvareniega naroda, koi lakše može biti bez nas, nego li mi bez njega. Za nas je njegov život znamenitii, nego li parižkih proletairah i niemačkih mudracah, njegovo je naravno stanje za nas koristinie i potrebitie, nego li zapadna civilizacija, koja smutjuje pamet, truje serce, i ubija nam život."[4]

Nije slučajno što je Starčević pomišljao da djeluje pisanom riječi u Turskoj, gdje bi možda mogao jasno izraziti svoje mišljenje što pod apsolutizmom nije mogao. Time bi postigao dvostruk cilj: hrvatsko osvješćivanje muslimana i odvraćanje katolika od Austrije. U krimskom ratu (1853.–1856.) francusko-britansko-turski saveznici porazili su Rusiju, protiv koje su se okrenuli i vrhovi Habsburške Monarhije iako je ruska vojska 1849. spasila dinastiju od mađarske revolucije. Proces propadanja turske moći nešto se usporio pa je, čini se, postojala namjera da se u Sarajevu izdaju novine, čiji bi urednik možda bio Starčević. Taj pokušaj nije uspio, no Starčević je već tada razmišljao o reformama u Turskoj.[5]

U kalendaru za 1858. Starčević je prvi put nastojao upoznati hrvatsku javnost s islamom. Nakon uvoda, iz kojega proizlazi da je tuđinština prevladala u svim hrvatskim, tj. južnoslavenskim pokrajinama, kada je nestalo hrvatskoga kraljevstva, Starčević obavještava o Muhamedovu životu i Kuranu kao o povijesnim pojavama, a ne kao utjelovljenja zla s kršćanskoga gledišta.[6]

Treba naglasiti da je Starčević već tada položio temelj pravaškomu mitu Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana kao simbola uništavanja suverenoga hrvatskog naroda od strane Habsburgovaca i svojoj osudi Nikole Šubića Zrinskoga kao njihovu oruđu. Dakako, nije riječ o obrazloženju toga pristupa. U doba apsolutizma Starčević je mogao samo, unutar svojih razmatranja o ljudskim i narod-

3
Isto, Tobolac, 707
4
Narodne Novine, 30. XI. 1851. (Domaće knjižestvo), Ocjena drugoga sveska *Bosanskog prijatelja* I. F. Jukića
5
Hadžijahić 1966.–67., 87-102
6
Hervatski kalendar za prostu godinu 1858, I, ureditelj: Dr. Antun Starčević (Muhamed)

nim pitanjima, ispričati anegdotu o Petru Zrinskom no pri tome se može naslutiti smisao njegovih aluzija. Kaže da je Petar Zrinski bio obdaren svim umnim i tjelesnim darovima, ali mu je nedostajao jedan – njegov ga narod nije volio. Možda je htio reći da narod nije razumio njegovu poruku iz prošlosti i robovao je nasljednicima njegovih ubojica. Pri tome Starčević ponovno razmišlja o pojmu sreće i nesreće i o ljudskoj svijesti, o sklonosti da se čovjek ne zamjeri drugima.[7]

Uz razne aforizme, u kalendaru je objavio i članak pod naslovom "Uputa". Svrha mu je da upozori na varanje pripadnika njegova neslobodnoga naroda i na iznimnu ulogu intelektualne mladeži u "preporođenju našega naroda" ako ona krene pravim putem. Čini se da je Starčević već za apsolutizma okupljao neke mladiće. Pod dojmom uloge ilirističke mladeži, kojoj je i sam pripadao, Starčević je zacijelo već tada uvjeren da mladi moraju postati nositelji njegove poruke. On ju je mogao samo nagovijestiti. Izvan dohvata represivnih mjera apsolutizma, pravaški je nauk prvi jasno formulirao Eugen Kvaternik.

7
Isto (Pomirenje); Nikolu Šubića Zrinskoga Starčević je spomenuo u kalendaru događaja hrvatske povijesti u 16. stoljeću.

HRVATSKA PRED EUROPOM

Kvaternikova emigracija i njegov doživljaj hrvatske povijesti

Put Eugena Kvaternika od ilirizma do velikohrvatske ideologije drukčiji je od Starčevićeva. Može se pretpostaviti da su ga se dojmili Starčevićevi članci iz 1852., no njegovo se traženje puta ne može pripisati samo Starčevićevu utjecaju. Historijska predaja, godina 1848., ilirizam, apsolutizam, bile su pojave koje su oblikovale i njegov ideološki okvir. Kvaternikov doprinos pravaškom učenju jednako je originalan i važan kao i Starčevićev. Štoviše, bez ocjene različitosti i istovjetnosti njihova nauka ne može se shvatiti uloga izvornoga pravaštva u procesu hrvatske nacionalne integracije.

Eugen Kvaternik rodio se 1825. kao sin Romualda Kvaternika, profesora historije na Kraljevskoj akademiji znanosti u Zagrebu, na kojoj su se odgajali naraštaji iliraca.[1] Ljubav za povijest i traženje njezina smisla zacijelo je naslijedio od oca. Studij prava svršio je u Pešti. Kvaternik nije izrazio svoje ilirističko rodoljublje perom kao Starčević, ali je zato aktivno sudjelovao u organizaciji narodne garde 1848. i bio je činovnik Banskoga vijeća. Nakon njegova ukidanja, nije želio biti u "njemačko-političkoj" službi pa je postao odvjetnik, pripadnik "jedinog slobodnog striliša" u Austriji. Međutim, kao odvjetnik, nije se mogao održati. Zbog uvođenja modernoga pravosuđa, a u vezi s njime i odvjetničkoga reda proglašenoga patentom od 24. srpnja 1852., dotadašnji su odvjetnici morali obnoviti dozvolu za svoju djelatnost i ispitom dokazati pred državnom komisijom svoje poznavanje modernoga prava. Dosta kandidata nije položilo ispit, a među njima bio je i Kvaternik. Zato mu je u jesen 1857. carskom odlukom oduzeto odvjetništvo i ostao je bez sredstava za život.[2]

1
Šidak 1969., 72

2
Kvaternik je dobio odvjetničku diplomu 1848. Djelovao je kao odvjetnik 1851.–53. kada mu je priznato pravo odvjetničke prakse pod uvjetom da položi propisani ispit. Nije se uspio osloboditi ispita. Nakon Broda na Kupi, prakticirao je u Delnicama i bezuspješno je nastojao premjestiti se na Rijeku. God. 1855. dva puta je pao na odvjetničkom ispitu. Zato mu je 17. I. 1856. oduzeto odvjetništvo. Obratio se s molbom caru da mu odobri praksu bez ispita. Na te-

Može se pretpostaviti da je ta činjenica bila povod njegovu odlasku u Rusiju, s kojom je, kao i svi bivši ilirci, zacijelo simpatizirao od Krimskoga rata, i njegova nastojanja da utječe na odlučne ruske i francuske činitelje da u svom sukobu s Habsburškom Monarhijom vode računa o nužnosti stvaranja samostalne hrvatske države.[3]

Tako se Kvaternik našao 1858. u Petrogradu, gdje je stupio u dodir sa slavenofilskim krugovima. Cilj mu je potaknuti ih da svoj interes za pravoslavne Slavene zamijene širim načelom "krvnoga srodstva", tj. pomaganja svih Južnih Slavena, a posebno Hrvata pri stvaranju hrvatske države. Dok je Starčević raskrstio s ilirizmom i slavenstvom već 1852., Kvaternik je došao u Rusiju kao "Slavo-Hrvat" koji je želio dati svoj prinos borbi "Slavjanstva" protiv tuđina, ali je već tada bio protivnik Srba. Apsolutizam uopće, a možda posebno činjenica da mu je oduzeto odvjetništvo carskim potpisom, ostavili su u njemu duboke tragove. Očigledno je već nosio u sebi misao hrvatstva u okviru pravaške historijske slike i želju da se ustankom i ratom sruši Habsburška Monarhija. Zato je pokušao uvjeriti Ruse da bi se u svega četrnaest dana moglo dići do 30.000 "graničarskih Hrvatah" koji bi mogli potaknuti "sav razjareni hrvatski narod" u Hrvatskoj i Turskoj da ustane protiv tuđina.[4] Očigledno je da je plan, koji ga je doveo do Rakovice, živio u njemu od samoga početka njegove političke djelatnosti i da nipošto nije bio plod trenutačne odluke.

U jesen 1858. Kvaternik je primio rusko državljanstvo u želji da u ruskoj diplomatskoj službi pomogne ostvarenju svoga cilja samostalne hrvatske države, a želio je dati obavijesti i o mađarskoj politici. Kao i Starčeviću, njemu su prilike u Hrvatskoj vrhunac mogućega zla od kojega pati hrvatski narod "obiju vjeroispovijesti". Posebno je naglasio da seljacima "austrijske" Hrvatske nije ništa bolje nego onima "turske" Hrvatske. Za svoga kratkoga boravka u Hrvatskoj 1858. bio je uvjeren da ga svi primaju s oduševljenjem kao ruskoga podanika,

---

melju kolegijalne odluke Banskoga stola, njegov je predsjednik Rušnov predložio ministru pravosuđa da se Kvaterniku po treći put dopusti polaganje ispita. Ministar pravosuđa odobrio je taj prijedlog, no Kvaternik se u zakazano vrijeme nije pojavio pred ispitnom komisijom. Opravdao se očnom bolesti i ponovno molio da mu se oprosti polaganje ispita ili da to uradi kada mu to zdravlje bude dopustilo. Nakon toga Banski stol više nije štitio Kvaternika. Na temelju ministrova izvještaja, car je 9. IX. 1957. odlučio da se Kvaterniku oduzme advokatura. U ministarskom izvještaju i drugim spisima ne govori se lijepo o Kvaternikovoj ličnosti. Uz sumnju u njegovu bolest, ističe se i disciplinska istraga u vezi s jednim odvjetničkim postupkom (kojom njegova krivnja nije dokazana). Gross, 1985., 108.

3
Kuntić, 1961., temeljito je obradila Kvaternikov boravak u Rusiji. Sam je Kvaternik dva puta pisao autobiografiju: u svom pismu I. I. Sreznjevskom 1858. i u nizu članaka *Gorke uspomene* u listu *Hervatska* 1871. Očak, 1966.–67., 377-380. U ruskom prijevodu taj je izvor objavio Freidzon 1966., 139-42.

4
Očak, 1966.–67., 380

dakle posrednika koji bi mogao potaknuti službenu Rusiju da pomogne pri oslobađanju Hrvatske. Valja istaknuti da je Kvaternik od samoga početka svoga djelovanja pokazao smisao za gospodarsku stranu oslobođenja Hrvatske. Zato je isticao potrebu ruske pomoći hrvatskome kapitalu i proizvodnji.

Kvaternikove nade u rusku pomoć bile su bez temelja. Iako se Rusija zbližila s neprijateljicom Monarhije Francuskom, nije imala namjeru intervenirati ratom. Osim toga ruska je diplomacija stavljala težište na oslobođenje Srbije od Turske, pogotovo kada su se 1858. u Srbiju vratili Obrenovići. Ruska diplomacija nije unutar svojih balkanskih interesa vidjela Hrvatsku i nastavila je politiku potpore samo pravoslavnom stanovništvu. Zato je Kvaternikova diplomatska djelatnost u ruskoj službi izgubila smisao. Prekinuo je s Rusima krajem 1859. ali je još 1860. imao s njima neke dodire. Formalno pitanje njegova prijelaza s ruskoga državljanstva na ugarsko riješeno je tek za vlade bana Levina Raucha.[5]

Na početku 1859. Kvaternik je u peštanskom muzeju i u knjižnicama sakupljao podatke iz hrvatske povijesti za svoju knjigu na francuskom jeziku, kojom je želio upoznati Europu s poviješću i značenjem hrvatskoga naroda. Zanimljiv rad u knjižnici i uzbuđenje zbog novih spoznaja zamijenio je grozničavim pokušajem da se uključi u diplomatsku igru u vezi s interesima velikih sila na Sredozemlju i na Balkanu, obuzet strahom da bi nova rješenja na tom prostoru mogla zanemariti probitke hrvatskoga naroda a ugroziti i njegov opstanak. Kvaternikove nade i želje upućene su "najslavnijem i najnaprednijem" narodu Europe, Francuzima, kojima je od 1851. vladao car Napoleon III. U težnji da Francuska postane prva europska sila i da se učvrsti na Sredozemlju, francuski je vladar pomagao Sardinskom Kraljevstvu (Pijemontu) u procesu ujedinjavanja Italije u tijeku kojega je trebalo Lombardiju i Veneciju osloboditi austrijskoga gospodstva. Prikazivao se braniteljem načela narodnosti protiv načela legitimiteta na kojemu je počivala apsolutistička Habsburška Monarhija. Zato je francuska diplomacija održavala veze s emigrantima, prije svega s Mađarima i Poljacima. Kvaternik je mogao s pravom pomišljati da će carev posrednik Jérome Napoléon pokazati zanimanje i za hrvatsko pitanje.

Nakon kratka boravka u Italiji, Kvaternik je stigao u Pariz 7. travnja 1859., dva tjedna prije početka francusko-sardinskoga rata s Habsburškom Monarhijom. U toj je atmosferi dao svojoj knjizi "La Croatie" konačan oblik. Nakon poraza austrijske vojske kod Magente i Solferina u lipnju 1859., francuski i austrijski car sklopili su u srpnju mir u Vilafranchi. Austrija je predala Sardiniji Lombardiju, a Francuska joj je uzela Nicu i Savoju, odustavši od svoga obećanja sardinskoj diplomaciji da će se austrijskoga gospodstva osloboditi i Venecija.[6]

5
Kuntić, 1961.; Freidzon, 1965., 44-47

6
O tom ratu vidi Gross, 1985., 436-37. O Kvaternikovu boravku u emigraciji sve do njegova povratka u Zagreb 1861. piše Kuntić, 1961.; Kuntić, 1971.; Freidzon, 1965.

Dva tjedna nakon mira, izašla je iz tiska Kvaternikova knjiga "La Croatie et la confédération italienne". U tom času ona više nije mogla pobuditi zanimanje okoline francuskoga cara za Hrvatsku. Valja međutim istaknuti da svrha knjige "La Croatie" nije u tome da francusko-talijanska politika odmah uključi hrvatsko pitanje u svoju protuaustrijsku računicu. Kvaternik joj je namijenio znatno širu, trajniju zadaću. Želio je prikazati Europi značenje hrvatskoga naroda i njegovu težnju da se pridruži europskoj politici kako bi mogao oživotvoriti svoje povijesno i prirodno pravo da kao suvereni narod postigne svoju samostalnu državu.[7]

Kvaternik je doista imao razloga da s gorčinom u srcu brani svoj narod pred Europom! Hrvatsko ime poznato je uglavnom samo preko krajišnika koji su na raznim bojištima Europe od 17. stoljeća ratovali za Habsburgovce. "Hrvati", tj. katolički i pravoslavni krajišnici, u očima su europske javnosti samo "hrabri sluge", mameluci svojih gospodara. Ta se predodžba o Hrvatima posebno rasprostranila nakon 1848. Talijani nisu zaboravili da je krajiška vojska imala znatnu ulogu u gušenju talijanske revolucije, a mađarska je emigracija bila sklona prikazati Hrvate kao slijepo protumađarsko oruđe Beča, i nije, razumije se, priznavala njihovu borbu za nacionalni opstanak u događajima 1848. S tim se mišljenjima Kvaternik sretao na svakom koraku pa i u samom Parizu, gdje se upravo dok je dovršavao svoju knjigu, tj. u tijeku rata, pripremao u jednom kazalištu protuaustrijski komad pod naslovom *Les Croates*! Preko svojih znanaca postigao je promjenu toga naziva. Sjećanje na "sramotu" poistovjećivanja Hrvata i njihovih "tlačitelja" snažno je utjecalo na Kvaternikov i Starčevićev ideološki sustav, pogotovo na njihovo nastojanje da prikažu povijest Hrvata u najsjajnijim bojama.

Pisac knjige "La Croatie" htio je uvjeriti francusku i zapadnoeuropsku javnost da Hrvati moraju postati važan faktor u rješavanju "istočnoga pitanja" ne samo radi pravednosti te narodnoga i historijskoga načela, koja daju suverenom hrvatskom narodu pravo na vlastitu državu, nego i radi interesa samih zapadnih sila. Htio im je predočiti da jedino ostvarenje hrvatske državnosti, tj. oslon na Hrvate, može osigurati njihove interese na Sredozemlju i Balkanu. No kako da uvjeri moćnike Europe u važnost jednoga malog naroda čije im je postojanje gotovo nepoznato? Vidio je samo jedan put: trebalo je prikazati ulogu Hrvata u obrani europske kulture u prošlosti, istaknuti da im Europa duguje neizmjernu zahvalnost i upozoriti na snagu i razvojne mogućnosti hrvatskoga naroda, kojega se

---

7

Kvaternik je pisao knjigu sa znanjem ruskoga poslanika u Beču V. P. Balabina, koji je odobrio njegovu težnju da upozna europsku javnost s Hrvatskom, nekada samostalnom slavenskom državom. Kada je knjiga dovršena, požalio je što joj je Kvaternik dao "karakter odveć specijalan ili isključivo hrvatski", a ne "općeslavensku usmjerenost". Slično je mislio i ruski povjesničar Hilferding, koji je osudio frankofilsku i velikohrvatsku tendenciju knjige (tada još nije znao tko je pisac). Ipak je poželio da predstavnici drugih malih slavenskih naroda slijede "prekrasan" primjer nepoznatoga hrvatskoga pisca, zaštitnika svoga naroda pred Europom. Freidzon, 1972., 145; Hilferding, 1868., 153 i d.

Europa, u interesu budućega procvata svoje kulture na načelima narodnosti, ne može odreći bez velike štete.

"La Croatie" je dakle ideološka interpretacija povijesti hrvatskoga naroda pisana s posebnim ugođajem jer je namijenjena stranoj javnosti. Ona sadrži osnovne sastojke pravaškoga nauka, koji je Kvaternik produbljavao i dopunjavao kada se poslije mogao izravno obratiti hrvatskoj javnosti. "La Croatie" jasno pokazuje kako se pravaška ideologija rađala iz slike o hrvatskoj povijesti, iz traženja njezina smisla, tj. "zvanja" hrvatskoga naroda, i kako je samu sebe doživljavala kao logičnu, krajnju konzekvenciju tisućgodišnjega razvoja.

Kvaternik je punio povijesne pojave sadržajima vlastitoga vremena, pojednostavnio je bogatstvo prošloga života i sveo ga samo na one sastavne dijelove koji su bili kadri pobuđivati nacionalni ponos i pružiti opravdanja pravaškoj dogmi. U Kvaternika je bilo posve proizvoljnih pripovijesti koje je nametao apsolutni kriterij njegova nauka, pa njegova historijska vizija ne može biti vrelo obavijesti o stvarnoj prošlosti hrvatskoga naroda. Međutim ta je historijska slika dragocjen izvor za Kvaternikovo vrijeme, za rađanje pojave pravaštva, za strast kojom se uz pomoć intenzivnoga doživljaja hrvatske povijesti nastoje opravdati suvremena uvjerenja. No Kvaternik je poznavao objavljene dokumente i historijska djela.

Eugen Kvaternik preuzeo je interpretaciju povijesti svoga oca Romualda koja se temeljila na plemićkoj predaji, a kroz nju se provlačila ona crvena nit koju je prihvatio i njegov sin, ali ju je "preveo" iz ilirističkoga na pravaški nauk. Već je otac Kvaternik nastojao upoznati svoje učenike s junačkim precima i vitezovima "roda našega Slavoilirskoga", već je on upozoravao da Europa mora biti "blagodarna" "Slavo-Ilirima" koji su je spašavali svojim stoljetnim, borbama protiv europskih neprijatelja, od Tatara do Turaka kod Sigeta.[8]

Kvaternikova i Starčevićeva vizija hrvatske povijesti imala je dvostruk korijen. Oni su se, prije svega, nadahnuli plemićkim piscima uglavnom od 17. stoljeća pa sve do vlastita vremena. Gradili su na njihovim predodžbama, upotrebljavali su velikim dijelom njihove pojmove i način izražavanja, ali su tim tezama davali nov smisao pod utjecajem Francuske revolucije, europskih nacionalnih pokreta, početaka novoga građanskoga društva i, dakako, novoga hrvatskoga iskustva. Feudalni *amor patriae* hrvatskoga plemstva koje je čuvalo svoja "prava, sloboštine i povlastice", svoj teritorij, pretvarao se u Kvaternika i Starčevića u hrvatsku nacionalnu svijest, u želju da se u hrvatskoga naroda izazove volja za samostalnošću pobuđivanjem ponosa na njegovu slavnu prošlost. Kvaternik je dobro znao da pojam "politički narod" obuhvaća samo feudalno plemstvo, kao nositelje hrvatske državnosti, i da isključuje ostale društvene slojeve. Ipak je on u tom

8
Šidak, 1969., 72

pojmu doživljavao cijeli hrvatski narod, pa je u izjavama i zaključcima "staleža i redova", tj. hrvatskoga plemićkoga sabora, vidio suverenu volju hrvatskoga naroda, koju je u "prosvijećenom" 19. stoljeću, razdoblju "načela narodnosti", trebalo proširiti i dosljedno ostvariti.

Mnogi Kvaternikovi podaci iz hrvatske srednjovjekovne povijesti (do 15. stoljeća) osnivaju se na djelu Ivana Lučića.[9] Kao prvi hrvatski povjesničar koji se poslužio metodama erudicije 17. stoljeća, skupljao je originalne izvore u dalmatinskim arhivima i u Rimu, provjeravao je njihovu autentičnost i vjerodostojnost te odbacivao fantastične priče svojih prethodnika.

U pisaca 17. stoljeća mogu se naći prve iskre nacionalne svijesti, primjerice u kanonika Jurja Rattkaya.

Zacijelo su se pravaški ideolozi nadahnuli i stihovima Petra Zrinskoga:

Ako se pak ufaš bane, u pomoć nimsku,
da od nje prijmaš tvoju sriću Zrinsku
veruj Nimcu, da znaš, kako suncu zimsku,
od njega moć imaš, kad primeš smart tminsku.

To upozorenje vjerojatno je naišlo na dubok odjek u srcima pravaških ideologa u koja je apsolutizam usadio duboku mržnju protiv Nijemaca i Habsburgovaca, potomaka ubojica Zrinskoga i Frankopana.[10]

Može se pretpostaviti da su se Kvaternik i Starčević oduševili plemićkom "ljubavi za domovinu" i na temelju latinske pjesme protonotara Ivana Zakmardija iz 1643., koja se nalazi na "škrinji privilegija" Kraljevina Hrvatske i Slavonije. U toj pjesmi govori Hrvatska. Ona se, uz ostalo, hvali da se sama, tj. dobrovoljno, združila s ugarskom krunom, da prva glasuje pri izboru novoga kralja i da, štoviše, ima prvo mjesto u ugarskom plemstvu. S gorčinom ona uzvikuje:

Često su moji vitezovi neustrašivo srtali na careva neprijatelja
ali što od toga imaju osim isprazna imena?

Naposljetku, Hrvatska se ponosi time što su njezini ljudi naselili Češku i osnovali poljsko kraljevstvo (prema legendi o Čehu i Lehu), ali ju obuzima žalost zbog gubitka nekadašnje veličine.

Ja, koja sam među razne narode slala brojne skupine ljudi,
sada živim tek uz Kupu, Savu i Dravu. [11]

9
Lucius, J: *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amsterdam 1666. i Beč 1748.; Kurelac, 1994.

10
Šidak, 1971., 67

11
Vidi latinski original u djelu Josipa Kuševića: *De municipalibus iuribus et statutis regnorum*

U toj su pjesmi izraženi osjećaji koje su Kvaternik i Starčević vjerojatno sami doživljavali. Hrvatska 17. stoljeća predstavila im se svojim pravim imenom, isticala je svoj odlični položaj među plemstvom Ugarske, i to da se vlastitom voljom združila s krunom Ugarske. To su mjesto možda mogli shvatiti kao izraz samostalnosti Hrvatske, pogotovo zato što Hrvatska izjavljuje da prva glasuje pri izboru novih kraljeva. Pjesma također na svoj način prikazuje Hrvatsku kao "predziđe" kršćanstva, a očigledno je da je Hrvatska ogorčena što se njezine ratne zasluge za kralja uopće ne cijene. Možda je to bilo opravdanje mržnji protiv Habsburgovaca koja se rađala iz apsolutističkoga sustava. Pjesma je zacijelo mogla opravdati Kvaternikovo uvjerenje o Hrvatima kao najodličnijemu slavenskom narodu i njegovu bol što je nekada slavna i velika domovina skučena u tako uske granice. Zakmardijeva je pjesma nadahnula i ilirističku ideologiju. Kao uvjerljiv izraz plemićke državne predaje, ona je bila poznata svim strujama nacionalnoga pokreta koje su gradile na hrvatskom povijesnom pravu.

Starčevićev i Kvaternikov nauk nadahnuo je još jedan pisac iz 17. stoljeća koji je već snažno utjecao na ilirističke predodžbe – Pavao Ritter-Vitezović. Trebalo je njegov opus samo drugačije interpretirati. Pod dojmom legende o Čehu, Lehu (Poljaku) i Rusu i njihovoj postojbini u Krapini, Vitezović je hrvatskim imenom obuhvatio sve Slavene, ali ga je posebno istaknuo za Južne Slavene, kojima je želio omogućiti jedinstveni književni jezik. Kao ilircima ilirsko ime, tako je njemu hrvatsko ime zapravo prezime Južnih Slavena koje nije brisalo pokrajinska i genetička imena. Vitezović nije prešao preko srpskoga imena nego je, štoviše, pred kraj svoga života učinio izvod o srpskim privilegijama u Ugarskoj, a napisao je i jednu historiju Srbije.[12] Vitezovićeva uvjerenja bila su iznimno važna za Starčevića i Kvaternika jer ih je ilirizam naučio upirati oči na cijelo južnoslavensko područje i jer su se javile snage koje su nijekale opstojnost hrvatskoga naroda.

Na pravašku su ideologiju zacijelo utjecali plemićki pisci s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Godine 1790. umro je car Josip II., nakon što je doživio potpun poraz svoje politike izgradnje jedinstvene Habsburške Monarhije centralizacijom, apsolutizmom i germanizacijom, u borbi protiv plemićkih povlastica. U svojoj osudi apsolutizma Josipa II. plemićki su krugovi isticali potrebu podjele zakonodavne vlasti između kralja i naroda, tj. plemstva kao "političkoga naroda". U alegorijama, u kojima je izrazio svoje političko mišljenje, Josip Keresturi zasnivao je odnos vladara i "političkoga naroda" na ugovoru. U njegovoj viziji kralj se javno zaklinje pred narodom da će braniti ustav, a narod ga priznaje kraljem

Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Zagrabiae 1830., 88. Pjesmu mi je preveo pokojni prof. dr. Veljko Gortan.

12 Šidak, 1972., 134-147; Šidak, J., 1981.; Pavao Ritter Vitezović: *Oživjela Hrvatska*, Zagreb, 1997.; Bratulić, 1997.

nakon što je prihvatio njegovu zakletvu. "Mutua haec sunt inter regem et populum pacta..." (ovo su uzajamni ugovori između kralja i naroda). Josipu II. na nebu su sudili njegovi prethodnici na prijestolju, ali je Keresturi priznavao pravo i "narodu" da sudi vladaru. Pravaško učenje da narod može svrgnuti vladara koji nije ispunio "ugovor" bilo je dakle na svoj način prisutno i u plemićkih pisaca.[13]

Iako je Keresturi prihvaćao ugarsku državnu ideju, oštro je ustao protiv nastojanja mađarskoga plemstva da se u Hrvatsku uvede mađarski jezik umjesto latinskoga. U kasnijim desetljećima jačala su presezanja mađarskoga plemstva pa je hrvatsko plemstvo moralo ustati u obranu svojih municipalnih prava. Pokazala se potreba opravdanja njihove tradicionalne autonomije na autentičnom izvornom materijalu. Zato je staleški sabor 1832. i 1836. pokušao organizirati takav sakupljački posao, ali bez uspjeha, a onda 1847. povjerava Ivanu Kukuljeviću skupljanje i izdavanje povelja i listina, zadaću koju je ovaj izvršio svojim zbornikom izvora "Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae" (1861./62.) u rasponu od Trpimirove darovnice iz sredine 9. stoljeća do zaključaka Hrvatskoga sabora 1848.

No već u doba pokušaja mađarizacije koju provodi mađarsko plemstvo dvadesetih godina 19. stoljeća izašla je knjižica koja se tome suprotstavila interpretacijom hrvatskoga državnoga prava u plemićkoj tradiciji. To je spis protonotara Josipa Kuševića koji je držao da su slavenski narodi starosjedioci u rimskim pokrajinama. Tu su misao prihvaćali ilirci a pravaši su je, dakako, odbijali. No očigledno da Kvaternikova "La Croatie" gradi dalje na Kuševićevoj historijskoj slici koja vjerojatno tumači opće shvaćanje plemstva. Kušević je izvodio hrvatsko povijesno državno pravo iz ratne kreposti Hrvata koji su u 7. stoljeću svladali Avare, zauzeli Dalmaciju i Panoniju, a poslije i Srbiju. Zatim su se oslobodili bizantskoga i franačkoga jarma i utemeljili kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju i – Srbiju. Prema tome Starčević i Kvaternik već su imali prethodnika kada su u prvobitni hrvatski "posjed" ubrajali i Srbiju. U borbi protiv moći mađarskoga plemstva, koje je gledalo u Hrvatskoj samo "pridružene" ili "podjarmljene" strane (*partes adnexae, subiugatae*), i nastojalo pretvoriti Hrvate u "ugarski politički narod", koji se počeo poistovjećivati s mađarskim narodom, hrvatsko se plemstvo branilo dokazivanjem da je Hrvatska već prije veze s Ugarskom, još tamo od 7. stoljeća, bila samostalna, organizirana država. Kušević nabraja niz povelja i ističe posebno upravno i društveno uređenje Hrvatske, različito od ugarskoga.

Težište plemićkoga otpora je, dakako, odbijanje mađarskih tvrdnji da su Arpadovići Ladislav i Koloman pokorili Hrvatsku oružjem. Kušević prikazuje postanak hrvatsko-ugarske državne veze kao ugovor između hrvatskih plemića i Kolomana koji je osiguravao kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji državnopravni kontinuitet. Hrvati kao hrabri ratnici i pobjednici nisu se nikada po-

---

13
Matić, 1941., 149-188

korili Kolomanu, kaže Kušević, i nastavlja svoj prikaz popisom municipalnih prava sve do 1790.[14]

Za Kvaternikovu historijsku sliku najvažnije je Kuševićevo tumačenje prvobitne državnosti Hrvatske i "ugovora" Kolomana s hrvatskim plemstvom, koje se temelji na interpretaciji starijih pisaca. Historijske predodžbe nisu samo imale važnu ulogu u širenju nacionalne svijesti. One su mogle prouzrokovati izravne, nedogledne političke posljedice. Postojala je dakle mogućnost da se to dogodi i s mađarskim tvrdnjama o podjarmljivanju Hrvatske. Tijekom svoje ofenzive protiv hrvatskoga plemstva i ilirskoga pokreta Ugarski je sabor zatražio od kustosa narodnoga muzeja Istvána Horvátha da "objektivno" obrazloži državnopravni odnos Hrvatske i Dalmacije prema Kraljevini Ugarskoj kao "majci zemlji". Mađarski su plemići dobili ono što su željeli, naime historijsko tumačenje o Hrvatskoj kao pokorenom, sastavnom dijelu Ugarske. Glavni Horváthov napad uperen je protiv ilirizma i protiv stavova hrvatskoga plemstva izraženih u Kuševićevoj knjižici. Njegov prikaz Kolomanova razdoblja i kasnijih pojava sav se usredotočio u odricanju kontinuiteta hrvatske državnosti. Na tim su shvaćanjima prvaci mađarskoga nacionalnoga pokreta 1848. gradili svoj odnos prema Hrvatskoj. Otada polemika o "pokoravanju" Hrvatske između mađarskih i hrvatskih pisaca više nije prestajala.[15] Važno mjesto u toj polemici zauzeo je i Kvaternik. Uz ostalu mađarsku literaturu Kvaternik je, kada je pisao knjigu "La Croatie", očigledno imao pred očima Horváthov pamflet. Polet mu je davala i žarka želja da Horváthovu historijsku sliku o pokorenim Hrvatima nadomjesti pred Europom svojom vizijom o slavnoj hrvatskoj prošlosti koja visoko nadmašuje mađarsku.

Na Kvaternika je zacijelo utjecao Ivan Kukuljević kada je u tamu apsolutizma unio malo svjetla "društvom za jugoslavensku pověstnicu i starine", a namijenio mu je zadaću da pomogne narodu spoznati sama sebe, svoju budućnost i stvoriti narodni ponos.[16]

Nema sumnje da Kvaternik velikim dijelom gradi na Starčevićevoj historijskoj slici iz 1852., ali ne ulazi u jezično pitanje niti negira postojanje srpskoga naroda. No Starčevićevu viziju o hrvatskomu gospodujućem narodu još pojačava vizijom o Božjem "izabranom" narodu, spasitelju kršćanske Europe.

14

Kušević, 1830.; Pretočki, Fr. X. Ž.,: O samosvojnih pravih i pravilih kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, preveo s latinskog Fr. X. Ž. Pretočki, Zagreb. 1882.

15

Horvath, Stephan von,: *Über Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz, und des Königreichs Ungarn wirklicher Teil,* Leipzig 1844; Žigrović-Pretočki F., *Das Verhältnis Croatiens zu Ungarn, Eine Erläuterung der Stephan v. Horvathschen Unterjochungsgeschichte Croatiens durch Ungarn,* Leipzig 1846; Farkaš-Vukotinović, L.: *Regni Slavoniae erga Hungariam legalis correlatio,* Zagrabiae 1846.

16

Šidak, 1981.; Gross, 1985., 426-429

Nos Dei Gratia Natio Croatorum

U knjizi "La Croatie" Kvaternik crta historijsku sliku u kojoj se hrvatski narod pojavljuje na europskoj pozornici kao "spasitelj", kao izabrani narod kojemu je Providnost namijenila "zvanje" da spašava kršćansku kulturu već samim tim što se njegova stoljetna borba za slobodu i vlastitu državu potpuno poklapa s najsvetijim interesima kulturnoga čovječanstva. Prema Kvaterniku smisao povijesnoga opstanka hrvatskoga naroda valja tražiti u neprekinutu lancu događaja kroz 13 stoljeća koji pokazuju njegovu odanost dobru, istini i pravdi, mržnju prema barbarstvu i ljubav za kršćanstvo. Iako su Hrvati mali narod, kaže Kvaternik, oni su ipak pozvani od Boga da prihvate veliku ulogu u općoj sudbini čovječanstva. "Takvo je bilo uzvišeno zvanje hrvatskoga naroda što ga je Bog bacio na zemlju s providencijalnom svrhom davši mu sredstva da taj cilj postigne. Taj cilj, što ga je hrvatski narod predosjećao već vrlo rano i nikada nije prestao nastojati da ga dokuči, – sva njegova povijesna prošlost svjedoči o tome – nije ništa drugo nego njegov vlastiti cilj kršćanskoga naroda koji je trebalo otkriti, utvrditi i postići, tako da bi njegova posebna kultura bitno pridonijela općemu cilju čovječanstva, tj. razvoju opće kulture."[1] Kvaternik dakle vidi svoju ulogu Božjega odabranika u tome da pomogne hrvatskomu narodu razumjeti i postići zvanje koje mu je Providnost namijenila.

Uvjerenje o povijesnoj misiji hrvatskoga naroda obuhvaća tradicionalnu misao o Hrvatima kao "predziđu kršćanstva" koju je hrvatsko plemstvo, uz ostalu predaju, prenijelo na hrvatsku inteligenciju na čelu nacionalnoga pokreta. To je uvjerenje prihvaćala i Strossmayerova struja. "Svakomu narodu nametnut je providnošću posebni posao, posebna radnja k zajedničkoj svrsi čovječanstva. Nu da tu radnju svaki pojedini narod uzmogne ovršiti, treba da raštrkane čestice, razmetana uda pribere, da svoje sile prikupi, tj. treba da se prije svega sam sobom sjedini (...) Probuditelji pako i voditelji pomisli ove kod pojedinih narodah, samo su oruđe promisli i volje Božje", pisao je *Pozor*.[2] Nije posebno pravaško niti Kvaternikovo isticanje da je Hrvatska nekada bila znatno prostranija nego što je sada, da su njezino povijesno pravo i njezin ustav baština od trinaest stoljeća, da hrvatski narod mora upoznati svoju povijest kako bi razumio da je nekada imao samostalnost na svim područjima društvenoga života i da zato niti danas ne smije biti ničija "prikrpina".[3]

1
La Croatie et la confédération italienne, avec une introduction par L. Leouzon Le Duc, Pariz 1859., 2. Ovaj i ostale citate prevela je M. Gross. Lj. Kuntić (1971a, 67-78) prevela je odlomke iz te knjige. Kvaternikov sažetak knjige *La Croatie* objavila je Lj. Kuntić (1971b) u časopisu *Kamov* 13, posvećenu E. Kvaterniku.

2
Pozor, 6. IV. 1861. (Jedinstvo narodno)

3
Te misli možemo naći i u raspravi *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynas-*

Kvaternik je pokušao dočarati Europi, a i svom narodu, čete sjajnih i plemenitih hrvatskih vitezova koji jašu kroz stoljeća pobjeđujući Avare, Franke, Mongole i Turke da bi naposljetku bili teško ugroženi kao narod-osoba od zlobe i izdajstva Nijemaca, Habsburške dinastije i Mađara. Oni po Kvaternikovu uvjerenju nose u sebi onaj nepromjenljivi duh koji zrači iz hrvatskoga naroda u 19. stoljeću, samo ga treba probuditi, dati mu volju i pravilno ju usmjeriti.

Težnja da uz pomoć povijesti objavi misiju Hrvata i svoj nauk odredila je težište u Kvaternikovu pregledu. Posebnu je pažnju posvetio razdoblju dolaska Hrvata, njihove početne državotvorne djelatnosti i prostoru koji su naselili, da bi na temelju predodžbe o "prvobitnoj stečevini" mogao tvrditi kako cijelo to područje pripada državi hrvatskoga naroda dok god on postoji. To je povijesno razdoblje poslužilo Kvaterniku da zaokruži željeni opseg samostalne hrvatske države. Da bi dokazao kontinuitet hrvatske državnosti i suzbio mađarsku tvrdnju o podjarmljivanju Hrvatske, morao se pozabaviti prvobitnim odnosom Hrvatske i Ugarske. Kako bi mogao dati argumente za pravo hrvatskoga naroda da prekine svoju "ugovornu" vezu s Habsburgovcima, Kvaternik je morao pažljivo obraditi i razdoblje od 16. do 18. stoljeća, kada su se Hrvati nalazili pod vlašću Habsburgovaca. U tom je dijelu knjige crvena nit u postupnom sužavanju hrvatskoga povijesnoga državnog prava od Habsburgovaca i od mađarskoga plemstva.

U prvome dijelu knjige Kvaternik prikazuje povijesno zvanje Hrvata kao "predziđa kršćanstva". Na poziv bizantskoga vladara Heraklija Hrvati se pojavljuju na jugu Europe i pobjeđuju Avare. Sami se oslobađaju Avara, ali ujedno spašavaju i druge narode pod avarskim gospodstvom. To je prvi put da se Hrvati bore za kršćansku Europu, a ujedno i za svoju slobodu, protiv Azije. Oni na taj način postavljaju temelj za prijelaz iz naroda roba u stanje slobodna naroda. Nakon uništenja neprijatelja kršćanstva, Hrvati se i sami pokrštavaju i postaju sastavni dio kulturne Europe. Prema Kvaterniku Hrvati su zatim oslobodili Europu od "Nijemaca", tj. Franaka. Svoju mržnju protiv Nijemaca, izazvanu iskustvom s austrijskim neoapsolutizmom, Kvaternik je u punoj mjeri prenio na pretke tih "krštenih barbara". Dobro mu je došlo pričanje staroga ljetopisca o okrutnosti Franaka koji su hrvatsku dojenčad bacali psima za hranu. Slično kao Kvaternik, i Rački je pisao 1861. o sukobu Hrvata i Franaka kao o prvom primjeru "da se naš narod boraše za svoju neodvisnost i narodnost proti Njemačtvu", a isticao je "Zug nach Osten" već u 9. stoljeću.[4] Kako se suvremeni Hrvat ne bio oduševio otporom protiv Nijemaca kada sazna da su to njegovi preci uradili već prije tisuću godina? Hrvati su dakle ustali protiv općenjemačkoga tlačenja i svojim su junačkim primjerom potakli borbu za oslobođe-

tie koju je 1861. objavio Franjo Rački, ideolog jugoslavizma. On je također želio da se na temelju povijesti "u čitavom Hrvatstvu probudi ova podpuna narodna sviest".

4
Rački, 1861., 25

nje i drugih naroda, proglasivši načelo slobode kao "ugaoni kamen kulture". Kvaternik osobito ističe kako je duh hrvatskoga naroda proizveo njegovo oslobođenje i budio tadašnju i buduću slobodu svih europskih narodnosti. Nakon što je tako prebacio u rani srednji vijek romantičke nacionalne predodžbe svoga vlastitoga vremena, uzdigao je značenje Hrvata za Europu još za jednu stubu više. Pod dojmom legende o bitki Hrvata protiv Tatara na Grobničkom polju, Kvaternik priča kako je Bog dao Hrvatima snagu da odvrate užasnu sudbinu od civiliziranoga kontinenta i tako po treći put posvete svoj opstanak dobru ljudskoga roda. S gorčinom primjećuje da se u Europi slave mnogo manje važne bitke, ali ne i najznačajniji događaj europske povijesti, tj. pobjeda Hrvata nad Mongolima. Žali se zbog nezahvalnosti Europe prema Hrvatima, "narodu spasitelju par excellence".[5]

Težnja da se hrvatska država stvori na ruševinama Habsburške Monarhije potakla je Kvaternika da Nijemce prikaže u turskim borbama kao kukavice i izdajnike na štetu Hrvata. Tako je austrijski vladar žrtvovao hrvatskoga Leonidu Nikolu Šubića Zrinskog kod Sigeta jer se više bojao jednoga samoga Hrvata nego vojske od tri tisuće Turaka! Uostalom, iz knjige "La Croatie" vidi se da je Kvaternik već tada učinio prvi korak prema Rakovici. Ističući "besmrtna" imena Zrinskoga i Frankopana, tvrdi da će oni "jednoga dana postati barjak općeg ustanka i uskrsnuća naše veličanstvene domovine."[6]

Posebno je važan prikaz uloge Mađara u turskim ratovima. Mađarska emigracija bila je dobro poznata europskoj protuaustrijskoj javnosti. Mnogi mađarski pisci prikazivali su Mađare kao "predziđe kršćanstva" u borbi protiv Turaka. To je nailazilo na odjek jer o Hrvatima nije bilo gotovo ništa poznato osim iz takvih spisa kao što su Horváthove tvrdnje o njihovu podjarmljivanju. Zato su Mađari prošli u Kvaternika vrlo loše. Ne samo da nisu dosljedno branili europsko kršćanstvo kao Hrvati, nego su se, štoviše, često povezivali s Turcima ili su bježali s bojnoga polja. Čitatelj bi morao dobiti dojam da su se Hrvati zapravo

---

5
Legenda o bitki na Grobničkom polju imala je veliku ulogu u ilirskoj i jugoslavenskoj ideologiji. Njezin je smisao izrazio Petar Preradović svojom pjesmom "Na Grobniku". Pri tome nije samo važno uvjerenje da je "Zapad" bio strašno nezahvalan Hrvatima koji su ga na Grobniku spasili od Tatara. Preradović naime ističe da se Hrvati nalaze između "iztoka" i "zapada":

Pobit će se do dva svieta
Po prilici svoj -
na predstražah mi smo četa
Prvi naš je boj!

Ta se kitica vjerojatno dojmila Kvaternika, dok je Starčević iz položaja Hrvata između "istoka" i "zapada" izveo svoju predodžbu da su oni narod s "najveličanstvenijom" prošlosti u Europi. Kvaternik, *La Croatie,* 16; Kuntić, 1971., 79; Kvaternik, *Politička razmatranja I*, 3.
O bitkama s Tatarima vidi: Soldo, 1968.–69., 371-388

6
La Croatie, 52

sami borili protiv Turaka i da su redovito pobjeđivali. Kvaternik priznaje samo tri poraza, a ističe i hrvatsku pomoć Srbima na Kosovu.

Da bi uvjerio europsku javnost u istinitost svoga prikaza hrvatske povijesti, Kvaternik je napisao dodatak u kojemu je nastojao svoju interpretaciju potkrijepiti dokazima iz izvora i literature. Upravo u tom dodatku nalazi se ono karakteristično za pravaški pristup najstarijoj hrvatskoj povijesti. Bitno je, prije svega, Kvaternikovo izlaganje "prvobitne stečevine". Da bi posjedi država i naroda imali legitimnu podlogu, moraju se osnivati na prvobitnoj i prirodnoj stečevini. Samo tako može se dokazati neospornost posjeda i odbiti svaki pokušaj nasilja oslonom na "međunarodni moral". Prvobitno je pravo vlasništva vječno, i svaki narod, pozlijeđen u svojim pravima, može i mora ih tražiti natrag u bilo kojemu razdoblju i protiv bilo koga dok god taj narod fizički postoji. Zakonitost prvobitne stečevine teritorijalnoga posjeda dokazuju povjesničari. Oni, doduše, mogu biti i krivi svjedoci, ali zato postoji "nepotkupljivi sudac", naime kritički razum. U knjizi "La Croatie" i u svojim kasnijim spisima Kvaternik je uvijek uvjeravao čitatelje da se ne vodi strašću, nego razumom i znanstvenim metodama.

Hrvati su, prema Kvaterniku, postigli svoje povijesno pravo "prvobitnom, prirodnom, pravednom i neospornom stečevinom" za svojih seoba u 6. i 7. stoljeću, tj. silom oružja i narodnim junaštvom. Kao pripadnik "prosvijećenoga" 19. stoljeća i sljedbenik humanih ideja Francuske revolucije, Kvaternik nije oduševljen brutalnom silom ranoga srednjeg vijeka. Učinio je stoga sve što je mogao da prikaže Hrvate ne kao spontane "divlje" osvajače nego kao pomoćnike kršćanstva još dok su bili pogani. Iz te slike proizlazi historijsko pravo Hrvata u 19. stoljeću da samostalnom hrvatskom državom obuhvate sve zemlje koje su, prema Kvaternikovoj predodžbi, osvojili u 6. i 7. stoljeću.

Kvaternik je okvir za spomenute izjave našao još u plemićkih pisaca. No i većina europskih nacionalnih ideologija pozivala se na uvjete stečevine svoga postojećega teritorijalnoga posjeda ili zemalja koje je trebalo obuhvatiti, kao na "titulus acquisitionis" koji su dotični narodi stekli za seobe oružjem i junaštvom. I Rački piše 1861. "da ima i narod hrvatski za zakonito i neostarelo pravo svojine na sav prostor od Bojane do Drine i Dunava" koji je stekao za seoba.[7]

Jedini izvor za doba seobe Hrvata i Srba ostao je sve do danas bizantski car – pisac iz 10. stoljeća, Konstantin Porfirogenet. Baš u vezi s "prvobitnom stečevinom", kojom su se opravdavali zahtjevi na pojedina područja u 19. stoljeću, iz čega se onda izvodila narodnost tamošnjega stanovništva, bizantski je car pružao mogućnost mnogim srpskim i hrvatskim polemičarima za svojatanje područja drugoga naroda. U ocjeni podataka Konstantina Porfirogeneta Kvaternik se poslužio Starčevićevim stavovima iz njegove polemike sa srpskim tiskom 1852.

7
Rački, 1861., 38-9

Konstantin Porfirogenet mu je izvor za prvobitnu i prirodnu stečevinu i za podjelu "pokrštene Hrvatske" nakon pojave Srba, "naših pobratima na teritorijalnim posjedima Hrvata". Prije svega Bosna i Hercegovina ("hrvatska Bosna" i "turska Hrvatska") pripadaju hrvatskim prvobitnim stečevinama i jedini narod koji tamo stanuje hrvatski je narod. Budući da su Hrvati došli prije Srba, Kvaternik tumači podatke Konstantina Porfirogeneta tako da tvrdi da su Hrvati, uništivši Avare, zauzeli sva područja što su ih ovi osvojili a to su, misli on, sve zemlje od turske Albanije do Dunava, i oni su jedini vlasnici svih tih zemalja. Možda su Hrvati prešutno pristali, kombinira Kvaternik, da Srbi nasele dio tih zemalja jer su s njima bili u stalnim prijateljskim odnosima još kao susjedi u staroj domovini na sjeveru Europe. Čak da se car-pisac i prevario u značenju slavenskih imena "tih dvaju bratskih naroda", kaže Kvaternik, posve je sigurno da su oni imali različite političke uloge. Prema predaji Hrvati su se selili pod vodstvom petero braće i dviju sestara, a Srbi samo pod vodstvom dva brata. Hrvati su dakle morali biti brojniji i zaposjesti veće područje, tako da je bizantski car Heraklije mogao dati Srbima posjede na teritoriju hrvatskoga vlasništva. Prema Kvaterniku povijest kontinuirano potvrđuje da je hrvatski narod stalno bio vlasnik svih tih zemalja, izuzevši neka osvajanja srpskoga vladara Dušana koja nemaju značenje kao što niti Napoleonova okupacija Moskve nije mogla ugroziti prvobitni ruski posjed.

Uz hrvatstvo Bosne Kvaternik posebno ističe hrvatstvo Istre i "slavohrvatski" značaj Dubrovnika, koji je stalno budio staru ljubav Hrvata za prvobitnu slobodu, da bi jednoga dana dao signal za "nacionalno uskrsnuće cjelokupne Hrvatske". Naposljetku, Kvaternik nabraja slovenske zemlje, a po njegovu uvjerenju i one pripadaju hrvatskim posjedima. Kvaternik kategorički tvrdi da su "Alpska braća" Hrvati, a rastavljeni od svoje hrvatske braće, što znači i od ostalih Slavena, morali bi biti izbrisani s lica zemlje. Austrija zato sprečava "noričke Hrvate" u očitovanju njihove hrvatske svijesti, kao što nastoji i vjerom podijeliti hrvatski narod. "Koliko li je već bilo misija kod hrvatskog pravoslavnog stanovništva da bi se ono odvratilo od svoje hrvatske narodnosti i da bi im se utisnuo značaj Srba?"[8]

Prema Kvaterniku Hrvati imaju, na temelju svoje prvobitne stečevine, pravo "da proglase jedinstvo svojih teritorija i svoje narodnosti kao i svi drugi narodi konstituirani u građanska društva", da zahtijevaju da im se vrate prava koja je Austrija bacila pod noge krivokletstvom i ilegalnošću. Hrvatski narod "također ima pravo zahtijevati da bude od Albanije do noričkih Alpa, od Dunava i Drine do Jadrana ponovno okupljen u jedno tijelo političke države, u jedno građansko društvo; i svaka sila koja bi ga u tome htjela odsada sprečavati moći će se oslanjati samo na nemoral i međunarodno nasilje."[9]

8
La Croatie, 269

9
Isto, 267-8.

Kvaternik ne priznaje srpski narod u hrvatskim zemljama i Bosni i Hercegovini, ali se njegova hrvatska država proteže samo do Drine. On govori o dva naroda: Hrvatima i Srbima. Istina je, doduše, da Srbi u njegovoj interpretaciji stoje kao narod-osoba neusporedivo niže od Hrvata. Ta oni, prema njemu, žive na području hrvatskoga vlasništva! Kako Kvaternik u svojoj knjizi "La Croatie" još nije dostigao svoju kasniju protusrpsku oštrinu, naseljavanje Srba na "hrvatskom vlasništvu" ipak ostaje manje-više pretpostavka. I sam nesigurno kaže da su Hrvati "možda" prepustili Srbima svoje posjede. On dakle ne želi zahtijevati od Europe da se u ime povijesnoga prava i narodnoga načela Srbija uključi u hrvatsku državu, kao što to odlučno traži za Bosnu i Hercegovinu i za slovenske zemlje.[10]

Kvaternik je imao svijest koja je odgovarala građanstvu i njegovu smislu za gospodarske i društvene potrebe. U knjizi "La Croatie" jasno je izrazio svoj odbojni stav prema feudalnom uređenju i pokušao prikazati duh hrvatskoga naroda kao izrazito demokratski, kao protivan svakomu apsolutizmu, a same vladare narodne dinastije kao monarhe s ograničenom vlasti, doduše uz glavni utjecaj plemstva, koje se usredotočilo u narodnom saboru sa širokim zastupstvom gradova. Jednako je tako Kvaternik pokazao odbojnost prema feudalnim društvenim odnosima. Ističući da Hrvati pripadaju velikoj obitelji slavenskih naroda i da zato imaju demokratsku društvenu strukturu analognu drugim slavenskim narodima, i on tvrdi da značaj Slavena valja tražiti u njihovoj ljubavi za javni život na temelju načela slobode. Kvaternikove se misli u tom pogledu ne razlikuju bitno od interpretacije Račkoga, koji je ocijenio društvenu strukturu za narodne dinastije kao blisku "prvobitnom slovjenskodemokratičkom temelju" pa je čak odlučnije od Kvaternika tvrdio da "državna vlast ostade u cjelokupnom narodu."[11]

Oslanjajući se na plemićku predaju i literaturu, a pod teškim dojmom mađarskih tvrdnji o "pokoravanju" Hrvata i njemačkoga apsolutizma, Kvaternik je izrazio svoj doživljaj tragičnosti postupna sužavanja hrvatske državnosti. A upravo u tome procesu krio se važan poticaj pravaškoj ideologiji. Osnovnu pažnju Kvaternik je obratio prekretnicama u razvoju državnosti Hrvatske; stvaranju veze između Hrvatske i Ugarske, izboru Habsburgovaca za hrvatske kraljeve i hrvatskoj Pragmatičkoj sankciji.

Pod dojmom mađarskih tvrdnji o "pokoravanju" Hrvatske, utjecaja mađarske emigracije na mišljenje političkih krugova i inteligencije "Zapada" o Habsburškoj Monarhiji, odnosno Ugarskoj, Kvaternik prikazuje dolazak Kolomana Arpadovića na hrvatsko prijestolje u 12. stoljeću na temelju međunarodnoga, ravnopravnog ugovora između njega i hrvatskoga plemstva koji je obvezivao Arpadoviće na poštivanje javnoga i društvenoga prava Hrvata. On vidi u tom "ugovo-

10
Možda je to Kvaternik uradio iz obzira prema ruskoj politici.
11
Rački, 1861., 162

ru" samo ofenzivno-defenzivnu alijansu i personalnu uniju između Hrvatske i Ugarske. Oslanja se, doduše, na plemićku interpretaciju *pacta conventa*, ali je uzdiže na nov stupanj ugovora između suverenoga hrvatskog naroda i vladara, središnje točke pravaškoga nauka, koji je u knjizi "La Croatie" najviše došao do izražaja u prikazu Cetinskoga sabora 1527.

Kvaternik daje mnogo argumenata i primjera iz izvora za svoju tvrdnju da je s Arpadovićima došlo samo do promjene dinastije i da je Hrvatska zadržala sva prava nezavisne i suverene države. Taj "slavni ugovor" ostaje osnova slobode i političke neovisnosti Hrvatske, uzvikuje on, "jer sve što se poduzima protiv suvereniteta jednog slobodnog naroda samo je po sebi nepobitno ništavno."[12] Kvaternik želi dokazati da su svi Arpadovići priznavali "nezavisnost i apsolutnu suverenost" Hrvatske, a činili su to i vladari drugih država koji su se obraćali Hrvatima. Prema tome "Europa" je već tada imala neposredan dodir s Hrvatima. Kada su izumrli Arpadovići "izabrani suverenom voljom hrvatskog naroda", ovaj je manifestirao svoje pravo vanjskoga suvereniteta birajući kraljeve koji nisu bili ujedno i ugarski kraljevi i pokazujući na taj način da je za Arpadovića bio vezan uz Ugarsku samo personalnom unijom. I za ostalih hrvatsko-ugarskih vladara, sve do Habsburgovaca, Hrvatska je – uz najvažnija prava svakoga "građanskog društva": izbor vladara, autonomiju i unutarnju slobodu, diobu vrhovne vlasti između naroda i vladara – imala svoj sabor i svoj stari "prirodni" ustav, a ne ustav nametnut od vladara. Za Kvaternika je bitno da ustavodavna i zakonodavna inicijativa potječe od predstavnika naroda, a ne od vladara. I, na kraju, Hrvatska je uživala pravo izbora bana potvrđenoga od kralja i visokih činovnika upravnih ustanova bez njegova odobrenja.

Taj je suverenitet priznao i Ferdinand I. Habsburgovac kada je izabran za hrvatskoga kralja u Cetinu 1527. Ocjenjujući taj događaj Kvaternik u knjizi "La Croatie" prvi put formulira jezgru pravaškoga nauka. "Podvrgavajući se izboru naroda (tj. hrvatskoga političkog naroda, nositelja državnosti dakle plemstva, M. G.) da bi dobila u nasljedstvo hrvatsku monarhiju, obitelj je Habsburgovaca, uz vrhovno pravo toga građanskog društva, tj. izbor, svečano priznala i jedno drugo pravo, ne manje važno u svakom građanskom društvu, tj. ustavnost naroda, koncentriranu u narodnom saboru, kojoj se legalno pokorila da bi postigla cilj vlastitog izbora. Međusobne obaveze, prava i dužnosti, ugovoreni u tu svrhu, predstavljaju prirodne obaveze i dužnosti; oni prema tome imaju najsvetije porijeklo; oni su nepovredivi; oni naposljetku dijele vrhovnu vlast između naroda i prirodnog i legitimnog vladara.

3. Dakle čin izbora, kojem Austrijska kuća duguje nasljedno pravo na hrvatsko prijestolje, jest *Pactum fundamentalis bilateralis obligationis*.

12
La Croatie, 7

(...) Prema tome uzajamna prava i dužnosti bili su potpuno određeni: s jedne strane hrvatski narod trebao je ostati nepokolebivo vjeran izabranoj dinastiji u svoj svojoj nezavisnosti i slobodi; s druge strane dinastija je morala vjerno ispunjavati i brinuti se da se ispunjava javno pravo hrvatskoga naroda, kao što je to Ferdinand I utvrdio i svečano priznao prije svog izbora. Onaj od dvojice koji bi prvi prekinuo taj pakt neopozivo bi oslobodio drugoga."[13]

Rousseauovo učenje o suverenom narodu koji ima puno pravo da upravlja svojom sudbinom i zato može odbaciti vladara koji ne djeluje u njegovu interesu, iako se ugovorom na to obvezao, nailazi, eto, u Kvaternika na posebnu hrvatsku primjenu. Njegova je želja da dokaže kako su Habsburgovci, a posebno Franjo Josip, svojim postupcima prekršili Cetinski ugovor, kojim su izabrani za hrvatske kraljeve, i da hrvatski narod zato ima puno pravo otkazati Habsburgovcima i pokušati na drugi način stvoriti svoju samostalnu državu, na koju ima vječno povijesno pravo.

Cetinski izbor, dakako, nije bio "ugovor" kako su to zamišljali Kvaternik i Starčević i mnogi drugi, nego čin feudalnoga plemstva stvoren u drugačijim društvenim i političkim uvjetima od onih u 19. stoljeću. Međutim hrvatski su "staleži i redovi" stajali na braniku prava i "povlastica" kraljevine Hrvatske i čuvali njezinu državnu predaju i uspomenu na narodnu dinastiju. Upravo dokumenti o cetinskom izboru jasno pokazuju svijest hrvatskoga plemstva o njegovoj tradicionalnoj samostalnosti prema Ugarskoj. Zato su se morali duboko dojmiti hrvatske inteligencije u 19. stoljeću, bez obzira na to je li ona u cetinskom izboru vidjela zakonitu podlogu za otkaz Habsburgovcima i za samostalnu hrvatsku državu kao pravaši ili je na njemu gradila zahtjev za maksimumom hrvatske državnosti unutar Habsburške Monarhije.[14]

Nakon pogibije ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika II., u bitki na Mohačkom polju ljeti 1526., većina je ugarskih staleža izabrala za kralja Ivana Zapolju, a manjina Ferdinanda Habsburškog. Na njegovu molbu hrvatski su staleži 1. siječnja 1527. izabrali Ferdinanda i njegove nasljednike za hrvatske kraljeve, ali uz određene uvjete na koje je Ferdinand prije toga pristao. U samome izbornom činu poimence nabrojeni dostojanstvenici "i svikoliki ostali plemići, velikaši kao što i savkolik narod plemenitih županija, gradova i kotara kraljevine Hrvatske" odgovaraju Ferdinandovim izaslanicima koji "zamoliše, da priznamo njegovo veličanstvo za našega zakonitoga i naravnoga kralja i gospodara..."

13 *Isto*, 83

14 Cetinski izbor nestao je iz uspomene hrvatskoga plemstva sve do 1846. kada je austrijski povjesničar Josef Chmel objavio izvore iz bečkoga arhiva u knjizi: *Aktenstücke zur Geschichte Kroatiens und Slawoniens in den Jahren 1526. und 1527.*, Wien. Bila je to izvanredna nova spoznaja bitna u političkoj borbi za hrvatsko državno pravo. Zato je Chmel izabran za počasnoga člana Kukuljevićeva Društva za pověstnicu jugoslavensku.

Zacijelo Kvaternik doživljava u pojmu "naroda" županija, kotareva i gradova kraljevine Hrvatske cijeli narod i sve njegove slojeve, a ne samo "hrvatski politički narod", tj. plemstvo i predstavnike gradova. Vjerojatno je naziv kraljevina Hrvatska (*regnum Croatiae*) za nj prava slast nakon ilirizma (on već u "La Croatie" odbacuje naziv "Slavonija" kao tuđinski) i može se pretpostaviti da je oduševljen formulacijom u kojoj Ferdinand moli staleže, prema Kvaterniku suvereni hrvatski narod, da ga priznaju za kralja. U činjenici da se Ferdinand nije samo zadovoljio izborom za ugarskoga kralja i da je želio da ga Hrvatski sabor posebno izabere za hrvatskoga kralja, Kvaternik zacijelo vidi priznanje samostalne hrvatske države od strane Habsburgovaca. Važan dokaz za samostalnost hrvatske države Kvaternik uočava i u tome što je Hrvatski sabor izabrao za kralja Ferdinanda i njegove nasljednike, a Ugarski sabor samo Ferdinanda. Hrvatski staleži proglašavaju dakle "prejasnoga gospodina kralja Ferdinanda za našega i cijele ove slavne kraljevine Hrvatske pravoga, zakonitoga, nedvojbenoga i naravnoga kralja i gospodara" i obećavaju da će mu biti "uvijek vjerni i poslušni" a njemu i njegovim nasljednicima "za sve vijeke pravi, naravni, zakoniti i nedvojbeni podanici..."[15]

U Ferdinandovoj zavjernici, kojom se kralj obvezuje da će ispuniti uvjete koje je postavilo hrvatsko plemstvo (a i tu se kaže da je "zamolio" staleže da bi ga "primili (...) za svoga gospodara i kralja"), najvažnije je obećanje staležima i redovima "da će isto njegovo kraljevsko veličanstvo svekolike njihove povlastice, pravice sloboštine i zakone, hrvatskoj kraljevini i njenim prebivaocem i žiteljem od prvašnjih prejasnih kraljevah njekoč date i podieljene zajedno s njihovim starimi hvale vriednimi običaji i navadami nepovrieđene uzdržati, potvrditi i obdržati, nit će za života svoga iste stališe i redove bez obrane ostaviti, nego će njih i slavnu ovu svoju kraljevinu uviek, što bude moglo bolje, braniti, štititi, kako dolikuje najboljemu i najvećemu vladaocu."[16] Taj je tekst Kvaternik vjerojatno shvatio kao kraljevske obveze na temelju "ugovora", a u "prvašnjim" kraljevima zacijelo je vidio ne samo ugarsko-hrvatske kraljeve nego i vladare narodne dinastije, jer je hrvatsko plemstvo jasno pokazalo da čuva uspomenu na nju.

Međutim, Ferdinand nije poslao hrvatskome plemstvu pomoćnu vojsku protiv Turaka, kako je to obećao svojom zavjernicom. Zato mu je Hrvatski sabor koji se ponovno sastao u Cetinu 28. travnja 1527. poručio da ispuni svoju obvezu. "Neka zna vaše veličanstvo kako se ne može naći da bi ikoji vladar silom zavladao Hrvatskom jer po smrti našega posljednjega kralja, sretne uspomene, Zvonimira, slobodne se volje pridružismo svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a pos-

15
Šidak, 1952., 107-109; Šidak, J., (ur.) 1952.: *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I*
16
Bogoslav Šulek: *Naše pravice*, Zagreb 1868., 102-104

lije toga vašemu veličanstvu."[17] Očigledno je dakle da su izvori o Cetinskom saboru 1527. imali veliku ulogu u oblikovanju nacionalnih ideologija. Doista su djelovali kao izravna poruka iz prošlosti.

Prema Kvaterniku, Habsburgovci su priznali sve ono što je bitno za hrvatsko javno pravo: suverenost hrvatskoga naroda izgrađenu na Saboru, činjenicu da između Hrvatske i Ugarske postoji samo personalna unija. Prema tome, uvjerenje je da je Hrvatska postupala na Cetinskom saboru kao slobodna i samostalna država. Ako dinastija ne ispuni uvjete na koje se obvezala ili ako izumre, Hrvatska će postati "monarhička izborna država i prema tome nezavisna i suverena."[18]

Kao i Cetinski sabor, tako je i hrvatska Pragmatička sankcija iz 1712. snažno utjecala na pravaše i na nositelje političke borbe za ostvarenje hrvatskoga državnoga prava u 19. stoljeću. Hrvatski je sabor 1712. priznao nasljedno pravo ženske loze Habsburgovaca i ponovno je izrazio svoje shvaćanje hrvatske državnosti. U spomenici koju je poslanstvo Hrvatskoga sabora predalo 15. ožujka 1712. kralju KarluVI. kao objašnjenje svoga zaključka stoji: "Neka nas od našeg probitka, što smo ga prvi prihvatili (Hrvatski je sabor prihvatio pragmatičku sankciju prije Ugarskoga sabora, *M. G.*) ne odvrati to, što smo dio Ugarske. Mi smo doduše, kako zakoni vele, strane Ugarskoj pridružene, ali joj nijesmo podanici. Nekada smo imali svoje rođene kraljeve, a ne ugarske. Nije nas pak Ugrima podala nikakva sila, nikakvo ropstvo, nego smo se *sami od svoje dobre volje pokorili i to ne kraljevstvu nego kralju njihovu!* (podvukla *M. G.*) Njihova uopće kralja priznajemo još sada, dok bude gospodar austrijski. U protivnom pak slučaju nemojmo slušati izbor slobode, koji vuče na svoju stranu, ni slobodu izbora ni to, kao da se moramo svagda povoditi za Ugarskom. Slobodni smo, ne robovi; promotrimo naše prilike, prođimo se pogibli s tiranima i kraljevima skitskim, pa dok smo predziđe austrijskih vladara, pokoravajmo se cijelomu preslavnomu koljenu njihovu bez razlike spola uvijek drage volje kao vjerni narod i kraljevstvo vjerno..."[19]

Valja spomenuti Kvaternikovu interpretaciju Pragmatičke sankcije u vezi sa Slovencima. U zaključcima Hrvatskoga sabora 1712. priznaje se ona ženska loza "od preuzvišene krvi austrijske, koja će imati ne samo Austriju nego i pokrajine Štajersku, Korušku i Kranjsku..."[20] Taj je uvjet bio potreban hrvatskome plemstvu zbog zajedničkih interesa u obrani od Turaka jer su kranjski i štajerski staleži sudjelovali u financiranju Vojne krajine. Kvaternik, naprotiv, vidi u tom

17
Šišić, 1962., 271

18
La Croatie, 104

19
Šidak, 1952., 148

20
Isto, 37

zahtjevu brigu hrvatskoga naroda da njegovi "prirodni" teritorijalni posjedi i oni "noričkih Hrvata", tj. Slovenaca, ne budu nikada odijeljeni. On je svoje uvjerenje da su Slovenci Hrvati pripisao i hrvatskome plemstvu u 18. stoljeću.

Državnost Hrvatske nije se učvrstila Pragmatičkom sankcijom. Naprotiv, dogodilo se upravo obratno. Hrvatska Pragmatička sankcija kao izraz cjelokupnosti Trojedne kraljevine i njezine povijesne državnosti nije potvrđena od kralja jer je nakon duga opiranja, Ugarski sabor god. 1723. primio Pragmatičku sankciju.[21] Ova je isticala jedinstvo zemalja ugarske krune koje bi dakle Trojedna kraljevina bila samo sastavni dio bez autonomije. Ugarska pragmatička sankcija, doduše, zahtijeva održanje sloboda i povlastica ugarskih staleža ali prvi put prihvaća nedjeljivost Ugarske od austrijskih zemalja (osim Njemačke), dakle priznaje Habsburšku Monarhiju, koja je dotad bila samo skupina različitih zemalja, kao jedinstvenu državu. Habsburgovci su na taj način postigli izvanredan uspjeh. Marija Terezija i Josip II. mogli su sada izgrađivati apsolutističku državu; a na ugarskoj Pragmatičkoj sankciji naposljetku se pravno temeljila i Austro-ugarska nagodba 1867.

Doista, Hrvatska se tada prvi put našla "med vatrom i vodom", kako bi rekao Kvaternik. Njezina su municipalna prava sve više nestajala pod pritiskom centralizacijskih i apsolutističkih mjera Habsburgovaca i težnje mađarskoga plemstva da postigne potpuno jedinstvo zemalja "krune Sv. Stjepana", potkraj 18. stoljeća već u okviru nacionalne ideologije. Sjećanje hrvatskog plemstva na taj za nj tako bolan proces postupna gubitka njegovih "sloboština i povlastica" prenosilo se izravno na prvake hrvatskoga nacionalnoga pokreta koji su žudili za obnovom hrvatske državnosti s novim, ne više feudalnim, sadržajem. Zato je razumljiv Kvaternikov prikaz ugarske Pragmatičke sankcije kao početka svega zla, tj. zajedničkoga pokušaja Habsburgovaca i mađarskoga plemstva da unište slobodu i političku neovisnost Hrvata. To im je, prema Kvaterniku, uspjelo samo formalno jer je stvarna "prvobitna stečevina", tj. prirodno i historijsko pravo hrvatskoga naroda na svoju državu, neuništiva. Iako Habsburgovci već u prijašnjem razdoblju nisu prikazani u dobrom svjetlu, sada njihova despocija, nezahvalnost prema Hrvatima, izdaja dvaju svečanih ugovora s hrvatskim narodom (Cetinskoga ugovora i Pragmatičke sankcije), obilježava kao crvena nit svu njihovu djelatnost do Franje Josipa i služi Kvaterniku kao opravdanje za pravo hrvatskoga naroda da razvrgne "ugovor" s habsburškom dinastijom.

Kvaternikov se narod dakle obraća Europi apelom, isprekidanim jecajima. Hrvati su uvijek ispunjavali sve svoje obveze prema dinastiji. Nisu oni revolucionari! Taj se epitet može pripisati Austriji koja ruši pozitivne zakone svojih naroda, svoje obveze i samo dinastično načelo, uzvikuje Kvaternik.

21
Pragmatička je sankcija zakon koji kralj izdaje na temelju svojih kompetencija. U nasljednim zemljama on se samo proglašava.

Nastojeći, prije svega, utjecati na mjerodavne krugove francuske carevine, on je, razumije se, morao odbiti od sebe svaku sumnju da njegova želja za prekidom s Habsburgovcima znači i otpor protiv dinastičkoga načela uopće. Uostalom, nudio je hrvatsku krunu princu Jéromeu Napoléonu i knezu Czartoryskom! Kvaternik je dokazivao da je hrvatsko-ugarska veza razbijena 1848., a odnos s Habsburgovcima uvođenjem apsolutizma. Abdikacijom Ferdinanda V. 1848. godine Franjo Josip je postao austrijski car, a ne kralj Hrvatske jer ga Hrvatski sabor nije priznao. Oktroiranjem ustava 1849., a zatim apsolutizmom, on se zapravo pokazao kao krivokletnik i uzurpator koji je proigrao sva svoja prava na hrvatsku krunu. Kao despot prešao je preko duha hrvatskoga i ostalih naroda, preko njihovih povijesnih prava i tradicija. Čitav svoj autoritet upotrijebio je za uništenje svih javnih prava. Franjo Josip, prema Kvaterniku, ne samo da tlači Hrvate nego ih želi denacionalizirati, a ubojstvo je naroda najveći mogući zločin. Uz ostalo Kvaternik strašno zamjera vladaru što je dopustio da Pariškim mirom 1856., nakon Krimskoga rata, Bosna i Hercegovina ostanu i dalje pod vlašću Turske. Zbog svega toga on može samo s nadom očekivati dan kada će narodi zaviknuti: *Finis Austriae!*

S gorkom zluradošću Kvaternik ističe da su Mađari doživjeli s apsolutizmom kaznu za svoje nasrtaje na prava i slobodu hrvatskoga naroda. Postoji li možda ipak nada da će oni shvatiti kako postupak s Hrvatskom kao s podjarmljenom pokrajinom upropaštava i njih?

Kvaternikova je namjera prikazati kao europski problem misiju hrvatskoga naroda-osobe da stvori svoju vlastitu državu. Zato je svojoj knjizi prvobitno dao naslov "La Croatie devant l'Europe" (Hrvatska pred Europom) koji potpuno odgovara njezinu sadržaju. Tek ju je u vezi s ratnim događajima naknadno nazvao "La Croatie et la conféderation italienne" (Hrvatska i talijanska konfederacija).[22]

Kvaternik je očekivao da će se ostvariti zamisao Napoleona III. o rješavanju pitanja uređenja Europe na temelju načela narodnosti, a pod vodstvom Francuske, na kongresu. Bio je uvjeren da se francuski interesi na Sredozemlju, koji su izazvali miješanje francuske diplomacije u proces ujedinjavanja Italije čak i ratom, poklapaju s postojanjem hrvatske države na istočnoj obali Jadrana i da se talijanska konfederacija bez nje ne može učvrstiti.

U svom apelu Kvaternik je sav prožet baštinom Francuske revolucije. Poziva se na pravo čovjeka da mu se omogući slobodan razvoj u smislu njegova beskrajnoga usavršavanja kako bi mogao potpuno zadovoljiti svoje moralne i materijalne potrebe koje drži najvećim dobrima na zemlji. Nazadovanju čovječanstva prema barbarstvu on se protivi pravom slobodnih građana da upotrijebe slobodu radi održanja svoga ljudskog i tradicionalnog prava i Božjih moralnih zakona.

22
Stančić, 1972.–73., 166

Kvaternik nije uspio uvjeriti odlučne faktore i francusku javnost u važnost hrvatskoga pitanja, niti je pisao u interesu ruske diplomacije. Nakon mira u Vilafranchi, francuska diplomacija više nije željela surađivati s emigrantima iz Habsburške Monarhije. Osim toga je uloga mađarske emigracije i njezinih interpretacija u vezi s Hrvatskom te talijanskih pretenzija na Dalmaciju i Istru utjecala na prikaz knjige "La Croatie" u francuskom i talijanskom tisku. Možda su u diplomatskim i emigrantskim krugovima nekada ocjenjivali Kvaternika kao neuravnotežena čovjeka iza kojega ne stoji nikakva organizacija ni novac, pa ni prvaci hrvatskoga naroda zatvorenog u tvrđavi apsolutizma. Možda im se slika povijesti jednoga malog naroda, za koji su dotad jedva čuli, činila i suviše preuveličana. No ako Kvaternikovo djelo nije bilo zanimljivo Europi, kojoj se obraćalo, ono ima iznimno značenje za hrvatsku nacionalno integracijsku ideologiju.

Uz kolijevku pravaštva stoji dakle ta čudesna knjiga satkana od pređe tradicije hrvatskoga plemstva, ideja Francuske revolucije i europskoga romantizma, nacionalne ekskluzivnosti i solidarnosti s potlačenim narodima, ideološke uskoće, a i nekih dobrih zapažanja. Ta knjiga kojoj je svrha pobuditi poštovanje Europe prema Hrvatima, jer su ih mnogi vidjeli samo kao vojnike austrijskoga vladara, a u samih Hrvata ponos na vlastitu prošlost, samosvijest o njihovoj važnoj ulozi među europskim narodima i uvjerenje da imaju posebnu misiju, nije nikada objavljena na hrvatskom jeziku. No svoje misli iz knjige "La Croatie" Kvaternik je poslije ponavljao, tumačio i dopunjavao u mnogim svojim spisima.

Gotovo u svakom kutku Europe buktala je nacionalna svijest koja više nije priznavala vladare "Božjom milošću", nego je nasuprot tome gledala Božju tvorevinu i veličanstvo u suverenoj naciji i u njezinu prirodnom i povijesnom pravu da sama ravna svojom sudbinom. Kvaternik je svojim perom želio osoviti i hrvatski narod, koji je ponosno, iako uz jecaj, objavio Europi i samome sebi: *Nos Dei Gratia Natio Croatorum* – Mi Božjom milošću hrvatski narod.[23]

23
Taj je izraz Kvaternik upotrijebio u *Političkim razmatranjima II*, Zagreb 1862., 41.

PREMA USTAVNOM RAZDOBLJU

Razgrađivanje apsolutizma

Ratnim proglasom protiv Sardinije 28. travnja 1859. Franjo Josip je pokrenuo lavinu koja je naposljetku izbrisala apsolutistički sustav.[1] Nakon krvavih poraza od sardinske i francuske vojske, car je bio primoran 11. srpnja sklopiti primirje i odreći se Lombardije. Tada su se pokazale porazne posljedice desetogodišnje apsolutističke uprave državnim financijama. Na početku rata državne su blagajne bile prazne pa je bečko središte financiralo rat, uz ostalo, i izvanrednim porezima. To je bio težak udarac stanovništvu Hrvatske i Slavonije koje nije moglo izdržati niti dotadašnje porezno opterećenje. Bezobzirno utjerivanje nameta još se zaoštrilo, a ratni je porez ostao na snazi i nakon završetka rata. Regrutacija je lišila brojne obitelji hraniteljâ, uzimali su se "predprezi", konji za vojsku, a stanovnici su morali svojim prilozima uzdržavati "dobrovoljački sbor". Hrvatska i Slavonija doživjela je posebno težak kraj apsolutizma, naime glad koja je obuhvatila veći dio njezina područja.

Da bi umirio "svoje narode", car je nakon primirja manifestom obećao poboljšanje u zakonodavstvu i u upravi, ali nije namjeravao dopustiti ustavno uređenje. Javno mišljenje, potisnuto od birokracije i policije, sada se oglasilo. Pogotovo u mađarskoj javnosti postojao je žestok otpor koji je dvor pokušao umiriti reorganizacijom dosadašnje uprave Ugarske i drugim mjerama. Simpatije u Hrvatskoj i Slavoniji bile su na strani Mađara. Događaji i rat 1848./9. privremeno su zaboravljeni. Međutim, slom apsolutizma isprva nije stanovništvu donio olakšanje. Naime, nakon Jelačićeve smrti za novoga je namjesnika postavljen pobornik germanizacije i apsolutizma general Coronini, koji se služio raznim oblicima pritiska.

U strahu od povezivanja mađarskoga i hrvatskoga otpora, bečko se središte odlučilo maknuti Coroninija kako bi ublažilo napetost. U lipnju 1860. na njegov je položaj postavljen podmaršal Šokčević, banski namjesnik na kraju Jelačićeva života. On je došao u trenutku kada se odustalo od germanizacije u Ugar-

---

1
Ovaj prikaz opće situacije u Monarhiji i Hrvatskoj nakon sloma apsolutizma i uoči zasjedanja Hrvatskoga sabora 1861. sastavljen je prema mom tekstu u Gross-Szabo 1992., 117-128.

skoj pa je Mađarima obećan mađarski jezik kao službeni, a zasjedalo je pojačano Carevinsko vijeće koje je otvaralo prostor novoj pseudoustavnosti. Zato se Šokčević predstavio s programom "ponarođenja", prije svega uvođenja hrvatskoga službenog jezika, uz uklanjanje svih oblika germanizacije i onih činovnika koji su je dotad provodili. Želio je postati "narodni" ban kao Jelačić 1848. pa je taj ugođaj oživljavanja "narodnih svetinja" pokazao i uskrsnućem dotada zabranjene hrvatske trobojnice i dozvolom nošenja narodnih odijela. No carskom je odlukom hrvatski jezik postao službeni samo na razini županija, kotareva i općina, dok je njemački ostao službeni jezik viših organa. Ipak su strani činovnici, koji nisu u određenu kratkom roku naučili hrvatski, morali otići. Šokčević je također opozvao Coroninijeve naredbe koje su izazvale najveće ogorčenje.

Godine 1859./60. teklo je razgrađivanje apsolutističkoga sustava i preobrazba njegovih modernizacijskih postignuća u interesu elita pojedinih zemalja. Radi sprečavanja potpunoga financijskog sloma bečko se središte moralo obratiti snagama izvan birokracije. Zato je car 5. ožujka 1860. pozvao u svoj savjetodavni organ – Carevinsko vijeće – odabrane ličnosti iz pojedinih zemalja. To "pojačano" Carevinsko vijeće nije smjelo imati parlamentarni oblik i trebalo se ograničiti na financijska pitanja. Međutim, ugledni pozvanici slagali su se u zahtjevu da se ukloni apsolutistički sustav.

Većina je predlagala federativno preuređenje Monarhije na temelju "historijsko-političkih osobnosti", tj. tradicionalnih, povijesno izraslih zemalja Habsburške Monarhije za koje ne može biti jednoobraznoga rješenja. Najbolje bi dakle odgovarala samouprava tradicionalnih teritorija, oživljavanje njihovih "municipalnih ustanova", a jedinstvo Carevine osiguralo bi se zajedničkim zastupstvom. Glavni su predstavnici toga programa mađarski starokonzervativci te aristokrati Austrije i Češke, a s uklanjanjem apsolutizma slagali su se i njemački centralisti. To shvaćanje "historijsko-političkih osobnosti" isključivalo je nacionalno razgraničenje pokrajina prema jeziku, što je dijelom i zahtjev Hrvatskoga sabora 1848. Car je morao prihvatiti odluku većine Carevinskoga vijeća pa je 20. listopada 1860. "darovao" svojim "podložnicima" drugi oktroirani ustav nakon 1849. – tzv. Listopadsku diplomu.

Novi je ustavni pokus kompromis između starokonzervativnih i liberalnih načela te careva osobnoga autokratskoga stila. Svojom kombinacijom apsolutizma i ustavnosti, federalističkih i centralističkih elemenata imao je zadaću pomiriti vladara s mađarskim plemstvom. Pozivao se na Pragmatičku sankciju 1713., tj. na stalni nasljedni red i na nerazdjeljivost i nerazdruživost dijelova "austrijanske monarkije" i njezinu snagu.

Listopadska je diploma priznavala povijesno-političke "razlikosti" te zemaljske autonomije s težištem zakonodavstva u pokrajinskim saborima, dok bi Carevinsko vijeće, sastavljeno od predstavnika tih sabora, imalo određene kompetencije u zajedničkim poslovima. Diplomom su potvrđena liberalna načela ok-

troiranoga ustava 1849. Zakoni su jednaki za sve stanovnike ali su oni samo podanici, a ne ravnopravni građani. Obećava se sloboda vjeroispovijesti i ukidanje tlake. Ugarski državni kancelar bio bi ravnopravan s novim državnim ministrom, kompetentnim za sve austrijsko-slavenske pokrajine. Samo u Ugarskoj, Erdelju te Hrvatskoj i Slavoniji ostvareno je načelo "historijsko-političkih osobnosti", dok bi austrijske zemlje bile podvrgnute jedinstvenoj upravi državnoga ministra. Sabori Ugarske, Erdelja te Hrvatske i Slavonije imali su slati predstavnike u Carevinsko vijeće, što je privremeno uspjelo samo s erdeljskim saborom. Uskrsnute su županije, nekada kule feudalnoga plemstva u Ugarskoj te civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, ali bez jamstva da će se apsolutističko sudstvo i uprava modernizirati u interesu domaćih elita. U županijama Ugarske mađarsko je plemstvo zadržalo moć, svi županijski odbori pozivali su se na zakone iz 1848., odbijali su platiti "austrijske" poreze, a mađarski suci nisu htjeli primjenjivati austrijsko pravo uvedeno za apsolutizma.

Listopadska diploma nije doživjela neuspjeh samo kod mađarske elite nego i kod austrijsko-njemačkih viših slojeva koji su odbijali federalizam. Vladar je zato napustio načela te diplome, postavio je za državnoga ministra predstavnika njemačkoga centralizma Schmerlinga koji je namjeravao vladati pseudoustavnim metodama i oslonom na njemačku liberalnu buržoaziju, ali bi monopol odlučivanja ostao u rukama dvora i birokracije. Schmerlingova se vlada izjasnila za neograničenu carsku moć i jedinstvenu državu koja bi jamčila prevlast Nijemaca pa je njezino opredjeljenje umnogome sličilo sustavu uvedenu Silvestarskim patentom 1851. Schmerling je namjeravao braniti "prava" naroda samo protiv mađarskoga plemstva, a birokratska carska vlada imala je strogim mjerama držati na okupu predstavnike različitih naroda.

Njemačka liberalna buržoazija, privilegirana Schmerlingovim sustavom, privremeno se sporazumjela s apsolutističkom birokracijom, poistovjetila se s njezinom dinastičkom, državnom ideologijom i izjasnila se protiv mađarskih nacionalnih zahtjeva. Izraz te strategije je centralistički patent od 26. veljače 1861. koji je javnosti cinički predstavljen kao dopuna, odnosno tumačenje Listopadske diplome, iako je u suprotnosti s njome. Patentom je osnovano Državno vijeće (carev savjetodavni organ) te Carevinsko vijeće (Reichsrat s gornjom i donjom kućom) kao parlamentarno zastupstvo cijele Monarhije. Car je zadržao svoje osnovne prerogative, a vlada je bila odgovorna samo njemu a ne parlamentu. Postojalo je i "uže" Carevinsko vijeće za zemlje "zapadne" polovine Monarhije u koje je 17 sabora slalo svoje zastupnike. Temeljno zakonodavno pravo imalo je Carevinsko vijeće a ne sabori kako je to odredila Listopadska diploma. Sustavom interesnih zastupstava, kurijama u saborima, Carevinskom je vijeću osigurana njemačka većina. (U Dalmaciji i Istri kurije su u interesu austrijskih i talijanskih krugova).

Dok su ustavne reforme u zapadnoeuropskim zemljama nastale na temelju novih društvenih struktura i potreba određenih društvenih slojeva, Franjo Jo-

sip je nakon sloma apsolutizma bio spreman samo na to da uvede pseudoustavne oblike koji bi mogli koristiti Monarhiji kao velikoj sili, a da ne žrtvuje svoja autokratska načela i dinastička prava.

Hrvatska politička akcija i uopće svi napori koji su težili prema sjedinjenju hrvatskih zemalja unutar autonomije sa značajem državnosti, nalazila se, kako je rekao Kvaternik, između vatre i vode. Naime, hrvatsku je autonomiju s jedne strane ugrožavao sustav Veljačkoga patenta a s druge strane mađarski travanjski ustav 1848. koji je ustanovio prevagu moći parlamenta nad kraljem i načelo da je kraljevina Ugarska *de iure* neovisna o Habsburškom carstvu i da se veza s njime iscrpljuje u vladarevoj osobi. "Historijsko pravo" temeljilo se 1848. na nastojanju da se ugarska "zemlja" (ország) pretvori u mađarsku državu (állom), a njezin plemićki "politički narod" proširi na cijelo stanovništvo Ugarske pretvarajući ga u jednu jedinu mađarsku naciju. "Sveta kruna" sv. Stjepana shvaćala se kao simbol jedinstvene mađarske države a obuhvaćala je neraskidivo mađarsko državno područje (prema Pragmatičkoj sankciji 1723.) koje se sastoji od središta (*territorium metropolitanum*) te pridruženih strana (*partes adnexae*), tj. kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. i Rijeke kao posebnoga tijela te "svete krune". Zakonima 1848. ukinuta je hrvatska tradicionalna autonomija što je, dakako, bitno utjecalo na hrvatski pokret 1848. i na rat s Mađarima kao i na političko odlučivanje 1860./61. i poslije.

Razumije se da je Franjo Josip odlučno odbijao zakone iz 1848. suprotstavljajući interpretaciji da je Ugarska samo u personalnoj uniji s ostalim zemljama pod njegovom vlašću, načelo da je riječ o realnoj uniji. O mogućnosti kompromisa između autokratskoga vladara i interesa mađarskoga plemstva da postigne "jedinstvenu mađarsku državu" ovisila je dakle sudbina hrvatske autonomije.

Nastojanje dinastije, birokracije i vojnih krugova da se Habsburška Monarhija održi kao velika sila, uspješna u borbi s Pruskom za prevlast u Njemačkoj, moralo se oštro sukobiti s težnjama predstavnika nenjemačkih naroda da na svom području izbore što širu autonomiju kako bi mogli usmjeravati modernizaciju u svomu vlastitom interesu. Borba za nacionalnu osobnost nužno se spajala s interesima domaćih elita da odlučuju na svom teritoriju i da zato ograniče moć središta Monarhije. Kao nastavak i dopuna proglašene ravnopravnosti narodâ i liberalnih načela o samoupravi iz 1848./9. sazrele su ideologije koje su narode uglavnom poistovjećivale s određenim teritorijem tamo gdje je postojala tradicija feudalnih "municipalnih" prava, dakle određene autonomije ili posebnih povlastica. Ideologije historijskoga državnoga prava, koje su uključivale i prirodno, narodno pravo, postale su moćni pokretači političkih akcija, modernizacijskih nastojanja, društvenih promjena i kulturnih ostvarenja. U tom okviru valja objasniti i hrvatsku državnopravnu ideologiju i politička kretanja šezdesetih godina.[2]

---

2 Izrazite sličnosti s historijskim, nacionalnim i pravnim opravdanjem hrvatske državnosti u šez-

Hrvatska državnopravna ideologija izraz je osnovnih interesa hrvatske elite: izgradnje modernoga ustavnog uređenja preoblikovanjem tradicionalne municipalne samouprave, i to tako da domaće snage na temelju što šire autonomije postignu glavnu riječ pri stvaranju odluka.To bi, dakako, bilo moguće samo kad bi se ograničila dotadašnja koncentracija moći u središtu Monarhije. Bitno je zato isticanje historijskoga prava na državnost a ne samo na pokrajinsku autonomiju. Zahtijeva se "podpuna državna samostalnost i neodvisnost" Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Moderno ustavno uređenje sa značajem državnosti ne bi, dakako, imalo izgleda kada bi Trojedna kraljevina ostala i dalje raskomadana. Zato je zahtjev za njezinom cjelokupnošću, koji se temelji na historijskom opravdanju, nužan sastavni dio tih zahtjeva. U političkoj se djelatnosti historijsko državno pravo na različite načine povezuje s prirodnim pravom naroda na ostvarenje samostalnoga života kao jamstva za njegov materijalni i kulturni napredak. Ta se ideologija pojavila već 1848. Oblikovana je kao zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi u Kvaternikovoj francuskoj knjizi, a kao izraz državne autonomije u pojačanom Carevinskom vijeću u istupima biskupa Strossmayera i Ambroza Vranyczányja.[3]

Prvu razmjerno cjelovitu formulaciju kao izraz interesa hrvatskih političkih snaga državnopravna je ideologija dobila u promemoriji Banske konferencije u studenome 1860. Razrađivana je zatim pogotovo u predstavkama Zagrebačke i Riječke županije (u Starčevićevoj verziji) i ponavljana u izjavama brojnih municipija, te je naposljetku dobila svoj "nepomični" izraz u adresi Hrvatskoga sabora 1861.

Banska je konferencija počela s radom 6. studenoga 1860., a vladar joj je namijenio ulogu umirenja javnosti nakon proglašenja Listopadske diplome. Ova je doduše izazvala osjećaj olakšanja jer se smatralo da je pseudoustavnost ipak bolja od apsolutizma, ali su je članovi Banske konferencije shvaćali samo kao prijelazni stadij prema ustavnom uređenju jer je nametnuta bez sudjelovanja zastupnika naroda i nije odgovarala njihovim težnjama za državnom autonomijom. Banska je konferencija u predstavci vladaru, što ju je sastavio Ivan Mažuranić, formulirala osnovne elemente hrvatske državnopravne ideologije. Odnos Trojedne kraljevine i dinastije temelji se, prema toj interpretaciji, na "dvostranim ugovorima" iz 1527. Hrvatska i Slavonija su nezavisne od bilo koje druge kraljevine, a njezino zakonodavstvo počiva na zajedničkom odlučivanju kralja i naroda

---

desetim godinama ima češka državnopravna ideologija, koja je 1861. postala osnova češke političke akcije. Ona je propovijedala nerazdruživost triju zemalja češke krune: Češke, Moravske i Šleske koje bi imale suvereni državnopravni značaj prema ostalim zemljama Habsburške Monarhije. Iako se ta ideologija nije mogla provesti, ekonomski uspon češkoga građanstva, a i dijela seljaštva, te intenzivna nacionalno-kulturna djelatnost i među širim slojevima postali su uzor hrvatskome nacionalnom pokretu.

3 O proširenom Carevinskome vijeću i govorima Strossmayera i Vraniczanyja vidi u: Gross, 1985., 447-454.

(njegova zastupstva). Bitan je zahtjev da se Hrvatska i Slavonija sjedine s Dalmacijom, Kvarnerskim otocima i s tri istarska kotara (Novigrad, Volosko, Labin).[4]

Izjavu Banske konferencije da tradicionalna državnost Trojedne kraljevine mora postati temeljem njezina budućega samostalnog položaja u Monarhiji, podupirala je okružnica Zagrebačke županije. Suprotstavio joj se mađarski prvak Ferencz Deák koji je municipalnim pravima Hrvatske i Slavonije poricao značaj državnosti jer su te zemlje imale s Ugarskom jedinstveni ustavni i zakonodavni okvir na temelju zaključaka Ugarskoga sabora. Odbacio je pozivanje na hrvatsku Pragmatičku sankciju jer ju je, kako kaže, poništila ugarska Pragmatička sankcija prihvaćena i od prestavnika "pridruženih strana". Deák je odbio tvrdnje o mađarskoj krivnji pri postupnom sužavanju hrvatskih municipalnih prava u 18. i 19. stoljeću jer se Sabor Hrvatske i Slavonije sam odrekao svoga prava oporezivanja 1790.[5]

U svim hrvatskim izjavama bitno je isticanje prava Trojedne kraljevine na državnu samostalnost unutar Habsburške Monarhije, a razrada načela prepušta se Hrvatskom saboru. Jedino su predstavke Riječke županije što ih je sastavio veliki bilježnik Ante Starčević objavile zahtjev za samostalnom hrvatskom državom izvan Habsburške Monarhije. Vladar nije namjeravao pribaviti "ovoj kraljevini njezinu državno-pravnu i zakonitu cjelokupnost" nego je podupro dalmatinske autonomaše u sprečavanju eventualnoga sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. U tom se smislu izrazila većina Dalmatinskoga sabora.[6] Valja naglasiti da je već austrijskim travanjskim ustavom god. 1848. proglašena pripadnost Dalmacije austrijskim zemljama.

Dramatičan tijek dobilo je i Riječko pitanje. Mađarske su županijske skupštine zahtijevale "povratak" Rijeke ugarskoj kruni jer da je ona posebno tijelo izravno pripojeno ugarskoj kruni na temelju diplome Marije Terezije od 23. travnja 1779. i da se zato mora odcijepiti od Hrvatske.[7] U nesigurnoj situaciji uoči i na po-

---

4
"Spisi Banske konferencije od gg. 1860. i 1861." objavljeni su u: *Spisi saborski*, VI-XLIV

5
Vidi mađarske reakcije na hrvatske državnopravne zahtjeve, pogotovo na "Pisma županije zagrebačke od g. 1861" D. Kušlana i na pitanje Rijeke, u spisima: L. Száláy, *A horvat kérdéshez (K hrvatskom pitanju),* Pest 1861. (Odgovor u *Pozoru* 16. III. 1861.) i *Franz von Deak's Denkschrift über das Verhältnis zwischen Ungarn und Kroatien*, Wien 1861 (*Pozor* 27. III. 1861.).

6
U Gross-Szabo, 1992., 577, upozorila sam na zapisnike sjednica Ministarskoga vijeća u Državnom arhivu u Beču. Ministri su raspravljali o zahtjevima Banske konferencije i o najvažnijim pitanjima uoči otvaranja Hrvatskoga sabora, pogotovo o sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske.

7
Ističući da su peštanski političari najmili "pera" da historijskim "znanstvenim" argumentima obrazlože pravo "Velike" Mađarske na ovo ili ono područje, Franjo Rački je pozivom na izvore već u *Pozoru* (16. III., 27-28. III. 1861.), a zatim u Saboru (HS 645-648: 650-655) objasnio Riječko pitanje s hrvatskoga gledišta, a razradio ga je poslije za hrvatski Kraljevinski odbor 1866.; Gross, 1987.

četku zasjedanja Ugarskoga i Hrvatskoga sabora Franjo Josip nije htio ništa odlučiti o Rijeci. No zbog olakšanja mogućega sporazuma s mađarskim plemstvom, morao mu je izaći ususret u pitanju cjelokupnosti Ugarske. Uradio je to svojim ručnim pismima o odcjepljenju Međimurja od Hrvatske (26. I. 1861.) i likvidacijom u apsolutizmu nastale Srpske Vojvodine s Tamiškim Banatom (27. XII. 1860.).

U skladu s Listopadskom diplomom, vladar je odredio uspostavu tradicionalnoga ugarskoga ustava te Ugarske i Erdeljske dvorske kancelarije, dok je Hrvatskom i Slavonijom trebao upravljati jedan odsjek Državnoga ministarstva. Kralj je naredio da Banska konferencija s obzirom na obnovu ustavnih institucija predloži sastav hrvatsko-slavonskoga "zastupstva", uz uključivanje "klasa" koje prije nisu imale politička prava. Taj je organ imao raspraviti pitanje odnosa Kraljevina Hrvatske i Slavonije prema Kraljevini Ugarskoj. Neugodno je odjeknuo izraz "zastupstvo" umjesto "sabor" jer je to u prilog mađarskome tumačenju da je Hrvatski sabor samo nešto proširena županijska skupština. Vladareva taktika prema hrvatskim željama uvijek je ovisila o njegovu promjenljivu odnosu prema mađarskome plemstvu.

Banska je konferencija dakle izložila svoje državnopravne i upravne zahtjeve na temelju uvjerenja o državnosti Trojedne kraljevine. Trudila se da osigura ustanove za provođenje što šire autonomije jer "javno pravo" Trojedne kraljevine nije dobilo Listopadskom diplomom zakonite temelje. Zato je Mažuranićeva predstavka u ime Banske konferencije zahtijevala ustrojenje privremene hrvatsko-slavonske Dvorske kancelarije (umjesto odsjeka u Državnome ministarstvu) koja će se brinuti za obnovu županijskoga sustava te "da jezik narodni hrvatsko-slavonski" postane isključivi službeni jezik. Vladar je, doduše, ponajprije vodio računa o mađarskim zahtjevima ali je naposljetku prihvatio kompromisnu taktiku zadovoljavanja nekih hrvatskih zahtjeva.

U svome ručnom pismu od 5. prosinca 1860. Franjo Josip je odobrio službeni "hrvatsko-slavonski" jezik za Namjesništvo i Banski stol ali još uvijek ne i uvođenje "narodnoga" jezika kao isključivo službenoga. Umjesto Dvorske kancelarije odobrio je da se privremeno, dok se ne riješi pitanje odnosa između Hrvatske i Slavonije s Ugarskom, izdvoji hrvatsko-slavonski odsjek iz Državnoga ministarstva kao dvorski dikasterij, a njegovim je predsjednikom imenovao Mažuranića. Privremeni dikasterij počeo je djelovati 25. siječnja 1861. a definitivni organ pod nazivom "Kraljevsko hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija" postao je 2. veljače 1862. Karakteristično je da je kralj tu ustanovu odobrio tek onda kada je, nakon raspuštanja Ugarskoga sabora, njegov sporazum s mađarskom elitom postao privremeno nemoguć.[8]

Banska je konferencija izradila "naputak", odobren od kralja, shvaćen kao "uzkrsnutje ustavnih municipalnih oblastih" koji je regulirao uređenje županija i

8
Vladar je kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji "darovao" i upravni organ "Namiestničko vieće" koje je, kao i za apsolutizma, samo transmisija zapovijedi bečkih ministarstva

nižih upravnih jedinica. Dopuna te staro-nove organizacije od strane Hrvatskoga sabora nije ozakonjena kao ni ostale modernizacijske namjere. Schmerlingov je režim sprečavao modernizaciju uskraćivanjem financijskih sredstava i izravnim pritiskom.

Nije riječ samo o vanjskim oblicima razgrađivanja apsolutističkoga upravno-pravosudnoga sustava i njegovoj zamjeni pseudoustavnim uređenjem, budući da se nastavlja kočenje hrvatskih nacionalno-političkih i modernizacijskih snaga u interesu bečkoga središta. Bitan je i napor za kulturni razvoj jer je trebalo odstraniti teške posljedice pokušaja da se nenjemačke nacionalne kulture (osim talijanske) ograniče na blijed odraz "više" njemačke kulture, zapravo na neku vrst prijevoda bez vlastite originalnosti i stvaralačkih postignuća. Zato je Hrvatskom saboru predstojao napor osiguranja nacionalnokulturnih institucija.

Za razumijevanje Kvaternikova i Starčevićeva nauka na početku pseudoustavnoga razdoblja, važno je upozoriti da se, uglavnom istodobno s formulacijom njegovih postulata u Kvaternikovoj francuskoj knjizi, oblikovala i jugoslavenska ideologija u interpretaciji Franje Račkoga. On je doduše predviđao u budućnosti stvaranje zajedničke južnoslavenske kulture, ali tek dugotrajnim procesom jezičnoga zbližavanja. Osuđivao je protezanje srpskoga imena na književnost u Dalmaciji, koju je smatrao hrvatskom, kao i negaciju hrvatske nacije. Zato je bio uvjeren da Hrvati i Srbi moraju za sada njegovati svaki svoju književnost, a ostalo će riješiti budućnost. Rački je dakle vidio svoju zadaću u unapređenju hrvatske književnosti (u smislu svega što se piše na području pouke, znanosti i lijepe književnosti) u slavenskome duhu koji bi omogućio buduće kulturno sjedinjenje Hrvata i Srba, a zatim Slovenaca i Bugara. Rački je formulirao misao vodilju koju će, zajedno sa Strossmayerom i većinom hrvatske inteligencije, doduše nimalo pravocrtno, slijediti u kulturnoj i političkoj akciji šezdesetih godina. To je poštovanje različitih povijesnih tradicija Hrvata i Srba, te izgradnje njihovih modernih kultura i političkoga života. Zato hrvatsko državno pravo koje Rački formulira u Saboru 1861. i u svojim prvim historijskim radovima o hrvatskoj narodnoj dinastiji, nije nipošto u suprotnosti s njegovom jugoslavenskom ideologijom. Trebalo je dakle graditi na zasebnim temeljima kulturnoga i političkoga života Hrvata i Srba uz nastojanje da se povijesne razlike postupno izglade u skladu sa zajedničkim suvremenim interesima, da se dakle stvore pogodni uvjeti za proces zbližavanja, a ne da se s jedne ili s druge strane otežava prisvajanjem postignuća ili negacijom drugoga naroda.[9]

---

preko Dvorske kancelarije. Novim su potrebama prilagođeni sud treće molbe – Banski stol, a vrhovni sud više nije u Beču jer je kraljevskim rješenjem 8. XI. 1861. odobren Stol sedmorice u Zagrebu. Time je dovršeno formalno razgrađivanje apsolutističkoga upravnoga i pravosudnoga sustava.

9 Gross, 1985., 391-400

Prve poruke

Nakon spomenutoga rata, francuska službena politika više nije bila spremna na sustavnu neprijateljsku djelatnost protiv Austrije. Stoga je i Kvaternikova želja da uz pomoć Francuske podigne u Hrvatskoj ustanak protiv Monarhije, morala naići na odbijanje. Nije se čvrsto povezao s talijanskim konspiracijama protiv Austrije jer su se u talijanskom tisku pojavili članci koji su svojatali Istru i Dalmaciju za buduću ujedinjenu Italiju. S mađarskom emigracijom imao je još manje dodira. Ogorčila ga je njezina propaganda za jedinstvenu mađarsku državu i prikaz pojava u Hrvatskoj, posebno ilirskoga pokreta i godine 1848. kao isključive posljedice poticaja bečke "kamarile". Sam je Kossuth bio, doduše, sklon priznavanju posebnoga položaja Hrvatske u okviru Ugarske ali, razumije se, nije mogao prijeći granicu koja je dijelila pokrajinsku od državne autonomije. S obzirom na utjecaj što ga je mađarska emigracija imala u Francuskoj, Kvaternikov pokušaj da dobije pomoć od Napoleonida bez prethodna sporazuma s mađarskom emigracijom bio je unaprijed osuđen na propast. Iza njega nije stajala nikakva organizacija, nikakav novac. Radio je sve na svoju ruku.[1]

Duboko razočaran ruskom službenom politikom i mađarofilskom taktikom francuske diplomacije, učinio je stopostotan zaokret, tj. obratio se onoj sili čiju je propast priželjkivao u svojoj "La Croatie", diplomaciji onoga vladara kojega je prikazao krivokletnikom i uzurpatorom – Austriji. Dok je dakle spomenuta knjiga uperena protiv Austrije, a ne protiv Mađara, sada je prihvatio suprotno mišljenje. Kvaternikova diplomatska nastojanja temelje se na širokoj skali od uočavanja međunarodnih odnosa do potpuno nerealnih predodžbi, tj.projiciranja vlastitih želja u stvarnost. Ne treba međutim ispustiti iz vida Kvaternikovu konstantu koja jasno izbija iz cijele njegove djelatnosti. Toliko željeni cilj – samostalnu hrvatsku državu – mislio je postići pametnim iskorištavanjem odnosa među velikim silama. Česta promjena taktike pri suradnji s diplomacijom ove ili one sile sastavni je dio njegove osnovne koncepcije.

Okret prema Austriji Kvaterniku je prirodni postupak kada se više nije mogao nadati francuskoj pomoći, a u Habsburškoj su se Monarhiji spremale ustavne preobrazbe. U tim sudbonosnim događajima htio je biti prisutan. Razumije se, svoju ideju o samostalnoj hrvatskoj državi morao je prilagoditi prilikama u Monarhiji. U podnescima ministru vanjskih poslova Rechbergu obrazložio je svoju političku koncepciju, tj. uvjete pod kojima bi želio surađivati sa službenim austrijskim činiteljima.[2]

1
Kuntić, 1961. i 1971., 15-20

2
Kuntić, 1961.; Kvaternikovu francusku i njemačku predstavku iz Državnoga arhiva u Beču prevela je Kuntić 1971., 98-167.

U pismu od 12. srpnja 1860. Kvaternik je predložio Rechbergu da Austrija otkupi rusku "tajnu knjigu", prijepis koje je dobio u Moskvi. Uvjeren da katolicizam predstavlja zapadnu civilizaciju, on je zbog njezinih političko-religioznih i trgovačkih interesa želio prodati tu "tajnu". Ona je govorila o ruskim pravoslavnim i gospodarskim namjerama u Palestini, koje očigledno baš nisu bile velika tajna. To pitanje vjerojatno duboko zasijeca u Kvaternikov religiozni osjećaj i u njegovo uvjerenje da je možda odabranik Božji pri stvaranju hrvatske države. Možda je u tom dokumentu vidio prst Božji koji preko njega povezuje Svetu Zemlju i Hrvatsku i mogućnost da dođe do materijalnih sredstava za političku djelatnost. Njegov postupak s "tajnom knjigom" poslije mu je štetio u sukobu s protivnicima, pogotovo zato što ju je nakon Rechbergova odbijanja nudio Rusiji.[3]

Kvaternik uvjerava ministra da bi katolička vjera bila ugrožena kada bi se ispunile ruske namjere. Kaže da se želi vratiti politici pa se obraća vladajućoj kući svoga naroda kao Hrvat, koji je na temelju svoga emigrantskog iskustva postao od neprijatelja njezin prijatelj. Uvjeren je da habsburška dinastija, želi li osigurati svoj opstanak u sukobu velikih sila, mora poduprijeti težnje hrvatskoga naroda a pri tome jedino njegovi vlastiti pogledi mogu "spasiti političku cjelinu i vladajuću kuću..." Kaže da ima u Hrvatskoj dobre veze i da može stvoriti pouzdan blok u zajedničku korist dinastije i hrvatskoga naroda. Kvaternik je istaknuo da nema sklonosti za tada još apsolutističku Austriju, tu nasilnu i nezakonitu tvorevinu koja ga je poslala u progonstvo. On će svoje snage i utjecaj staviti na raspolaganje Austriji ako se ona ustavno preuredi, ali ne na temelju centralizma ili federalizma, nego ako postane "slobodna Austrija narodnosti, slobodnih i nezavisnih međusobno... ", pri čemu bi cjelinu Monarhije jamčile veze financija te vanjske i unutrašnje obrane.

Hrvatski politički narod izabrao je Habsburgovce u Cetinu zapravo općim pravom glasa, kaže Kvaternik. Zato vladar mora zadovoljiti hrvatski narod, objaviti da u Hrvatskoj vlada samo hrvatski kralj (tj. ne i austrijski car), a zatim oslonom na 4,5 milijuna Hrvata ispuniti obećanje Ferdinanda I. te ujediniti hrvatske zemlje, Bosnu i Hercegovinu te Sloveniju. Iako je vrlo oštro odbacio mogućnost postojanja srpskoga naroda u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, Kvaternik je pribjegao prijetnji koju je često ponavljao. Ako Austrija ne želi stati na stranu Hrvata, oni će se sjetiti da su Slaveni i priključiti se "srbizmu" i Rusiji.

Prema Kvaterniku, Austrija ima dva glavna neprijatelja: francusko-mađarsku i rusku politiku. Francuska je smrtni neprijatelj i Hrvata jer želi podložiti kraljevinu Hrvatsku mađarskome jarmu. Samo Hrvatska može spasiti Monarhiju jer svojim položajem na Jadranu razdvaja Francuze i Mađare. S druge strane Rusija ugrožava i Austriju i hrvatski narod uz pomoć fanatičkoga "srbizma" i zloupot-

---

3
Kuntić, 1861., 21

rebe religije i želi stvoriti bosansko-srpsku državu na "posjedu" hrvatskoga naroda. Kvaternik je dakle želio da dinastija najprije pomogne stvaranje hrvatske države ujedinjenjem njezinih dijelova, a Hrvati će zauzvrat žrtvovati nešto od svoga suvereniteta i osigurati učvršćenje Monarhije. Rechberg je odbio Kvaternikovu ponudu i političku koncepciju, ali je mislio da treba s njime računati kao sa sposobnim agitatorom.

Drugo pismo Rechbergu Kvaternik je pisao 26. listopada 1860., dakle neposredno nakon diplome oktroirane od vladara koja svojom kombinacijom apsolutizma i ustavnosti, federalističkih i centralističkih elemenata baš nije u skladu s težnjama izraženim u prvom pismu. No s obzirom na to što je vladar pokazao namjeru da političko uređenje Hrvatske i Slavonije odvoji od Ugarske, nastojao je tumačiti diplomu kao prvi korak prema ostvarenju svojih prijedloga o neovisnosti Hrvatske od ugarske krune i o sprečavanju Mađara da se učvrste na Jadranu, o nužnosti sjedinjenja Dalmacije s otocima i Istre sa sjevernom Hrvatskom te o pripremama za snažnu Hrvatsku kao obranu Austrije od latinizma (Francuske i Italije) i srbo-rusizma. Nadao se savezu Hrvatske, Srbije i Rumunjske protiv Mađara. Zbog svoga geografskoga i historijsko-političkoga položaja jedino hrvatski narod može, prema Kvaterniku, omogućiti habsburškoj dinastiji da sretno prebrodi skore promjene u odnosu velikih sila. Zato je hrvatski narod predstraža Austrije i trebao bi postati u austrijskoj kruni prvi dragi kamen nakon njemačkoga naroda. Tada će i Srbi gravitirati prema Zagrebu, a ne prema Beogradu. No ako se kruna ipak odluči za Mađare, sve što je pošteno okrenut će se prema Beogradu i Rusiji. Listopadska je diploma doista dobila novo tumačenje, ali ne u skladu s Kvaternikovim nadama nego s Veljačkim patentom u smislu njemačkoga centralizma. To utječe i na karakter Kvaternikova ustavnoga prijedloga u Hrvatskome saboru 1861.

Kvaternik je održavao veze s biskupom Strossmayerom koji mu je ishodio dozvolu za povratak u domovinu. Veleizdajnička "La Croatie" čini se, nije smetala Strossmayeru pogotovo zbog Kvaternikova napuštanja njezinih teza i okreta prema Austriji. Dobar dojam što ga je Kvaternik pobudio spomenutom knjigom, koja je kolala tajnim kanalima u hrvatskim intelektualnim krugovima, jer ju je austrijska cenzura zabranila, bio je poljuljan njegovim okretom Austriji u času kada se hrvatska javnost osjećala solidarnom sa žestokim otporom Mađara protiv bečkih mjera. Među onima koji su ga sumnjičili da se prodao Austriji bio je, čini se, i Starčević, koji je ustrajao u uvjerenju da je Austrija glavni neprijatelj Hrvata, a da su Mađari, kakvi god bili, njezina žrtva kao i Hrvati. Zato nije odobravao Kvaternikov žestoki antimađarizam i njegov "hrvatsko-austrijski" program.

Starčević je u nizu članaka u listu *Pozor* objavio svoje mišljenje o diplomaciji na način koji se može shvatiti kao osuda Kvaternikovih diplomatskih taktiziranja.[4] Raspravljajući o diplomaciji kao spletkarenju s nerazumljivim jezi-

4
Pozor, 6. X. (Politika) i 19. X. (Diplomacija). Od uredništva iekavizirani Starčevićevi članci

kom, kao sili koja svojevoljno raspolaže sudbinom narodâ, Starčević je izrazio uvjerenje da je diplomacija izgubila svoje značenje, premda se nekima čini da je ona izvanredno važna čarolija: "U obće, kad se ljudi puste na krilih želje zanjeti, pa počnu stvari za ovakove izdavati kakove da budu oni žele, i o diplomaciji se pojavljuju različiti sudovi, i u njoj nalazi svatko što mu je milo, kakono u mjesecu opazi zaljubljena udovica dvoje ljubavnikah zagerljenih, a star župnik na mesto toga ugleda cerkvu na dva turnja." Država mora propasti ako se pomiješaju diplomacija i politika! Treba ih bezuvjetno odijeliti. Samo jača i bogatija država može, prema Starčeviću, postići uspjehe u diplomaciji.[5]

Uz te izjave Starčević je Kvaternikovoj "hrvatsko-austrijskoj" i protufrancuskoj politici suprostavio hvalospjev Napoleonu III., u kojemu je zacijelo vidio provoditelja demokratskih tekovina Francuske revolucije, i njihova širitelja na cijelu Europu. Prorokovao je da nikakav savez protiv Napoleona neće uspjeti. Neslobodni ga narodi trebaju kao što on treba njih. Drugim riječima, Starčević želi suradnju potlačenih naroda Austrije, dakle i Hrvata s Mađarima.

U tom različitom držanju Starčevića i Kvaternika već se može nazrijeti velik i stalan problem pravaštva: kako prilagoditi "sveto" načelo potpuno samostalne hrvatske države političkoj praksi? Da li samo "nepomično" čuvati nauk kao izraz duha hrvatskoga naroda, snažno oruđe buđenja i širenja nacionalne svijesti ili sudjelovati u politici, unutarnjoj i vanjskoj, koja nužno mora okrnjiti to načelo jer dopušta samo određene manje i skromnije korake prema velikom cilju, a često niti to?

Valja istaknuti da se Starčević dobro uključio u atmosferu koju je širio *Pozor* u prvim mjesecima svoga izlaženja. Tada, neposredno prije i nakon objave Listopadske diplome, mišljenja još nisu bila iskristalizirana . Kasniji protivnici osjećali su se kao zajednica rodoljuba s istim ciljevima, i svi skupa su slavili načelo narodnosti i hrvatsko historijsko državno pravo. No vjerojatno je Starčević unio u svoje članke i dio teza koje je izlagao u predstavkama Riječke županije, i da je uredništvo *Pozora* "osakatilo" njegov tekst kako to poslije tvrdi Kvaternik.[6] O toj mogućnost govori i Starčevićeva ocjena spisa "La voce di un patriota", Erazma Barčića koji se zalagao za pripojenje Rijeke Hrvatskoj. Javljaju se naime neki Starčevićevi tonovi iz 1852. kojih u ostalim spomenutim člancima nema. Bavi se prije svega Barčićevom historijskom argumentacijom i poriče vjerodostojnost literature kojom se Barčić služio i tumačenje Konstantina Porfirogeneta od kupljenih tuđina i "hrvatskih Nehrvata". Pri tom je Starčević prvi put otvore-

---

"Politika" i "Diplomacija" objavljeni su u *Hrvatskoj,* 18.–19.VII. 1887. u Starčevićevu pravopisu, vjerojatno na njegov zahtjev. Na suprotnosti između Starčevića i Kvaternika u vezi s tim člancima upozorila je Kuntić, 1961.

5
Pozor, 19. X. 1860. (Diplomacija)

6
Hervatska, 25. VI. 1871. (U laži su kratke noge)

no izrazio svoje mišljenje o Petru Zrinskome i Franu Krsti Frankopanu (što nije mogao uraditi u svom kalendaru 1858.), smatrajući da je njihovo pogubljenje obično ubojstvo kako bi dvor prisvojio njihova imanja, što je uostalom ponovio u svomu saborskom govoru. Bio je to prvi znak da predstoji njegova žestoka osuda dinastije Habsburg kao vjekovnih neprijatelja Hrvata.[7]

Člancima u *Pozoru* Starčević objavljuje svoje "vlastite neodvisne nazore" i predstavlja se kao pobornik nasljeđa Francuske revolucije. Popularizira njezine ideje u načelu, a konkretno govori o odnosima među velikim silama u profrancuskome duhu i o pripadnosti Rijeke Hrvatskoj u vezi s Barčićevim spisom. "Zavlada vreme da svatko politizira. To je dobro i zlo, ono jer je politika znanost životna, ovo jer ju neznamo", kaže Starčević. Sreća naroda mu je svrha i cilj ljudskoga razvoja pa vidi u državi ukupnost osoba i stvari pod jednom vrhovnom vlašću, dok je politika znanost koja uči kako treba sačuvati tu cjelinu, te stvara zakone i sredstva kojima se nastoji postići sreća naroda. Državu treba uzdržati ljubavlju, koja se stječe ostvarenjem narodne sreće, a bitni su joj elementi "prosvetlenje i blagostanje". Ovamo pripada "javna ćudorednost, delenje pravice, sigurnost osebe i stvarih."

Starčević je snažno naglasio solidarnost među mladim narodima. Što je štetno za jednu osobu, narod, državu, ne može biti korisno ni za druge, kaže on. "Mi mnijemo da ni jedan narod sam ne uživa svoju sreću, i da ih nijedan sam neterpi svoju nevolju, nego da u obih udioničtvuju i ostali narodi zato kako se radujemo nad srećom svoga naroda, tako i tugujemo nad nevoljom svakoga ih; od nijednoga ih ne pitamo više negoli smo mi pripravni njemu dati a pripravni smo dati koliko i za nas zaderžati. Kako nam se Hervatom sveršuje izza poslednjega Hervata, tako nam medjunarodno bratinstvo prestaje izza poslednjega naroda. Svačija nam je narodnost najvećom svetinjom. Pod imenom narodnosti razumevamo neomedjašeno pravo razvijati duhovnu i telesnu snagu naroda, i to bez nepravedne štete drugih. Nepravedno nam je sve i samo ono, čime se vredja ugovor bilo sklopljen na korist stranakah, bilo sklopljiv na temelju obćenita razuma."[8] Tako je Starčević krenuo na put da izvojšti sreću hrvatskome narodu, da probudi njegov duh i njegovu volju za ostvarenjem samostalne države, da primora one koji se ne drže "ugovora", tj. dinastiju, da ga poštuje ili da s njome prekine.

Kvaternik se uz Strossmayerovu pomoć vratio u studenom 1860. u Zagreb. Prije otvaranja Hrvatskoga sabora izašao je njegov spis "Politička razmatra-

---

7
Pozor, 28. XII. 1860. (Rieč jednoga otačbenika). Valja napomenuti da je i Strossmayer 1861. izjavio da nijedan Jugoslaven ne može preboljeti tragediju Zrinskoga i Frankopana. Šidak, 1972., 9; Barčić, Erasmo, *La voce di un patriota*, Fiume 1860.

8
Pozor, 19. X. 1960.

nja na razkrižju hrvatskoga naroda" (1. svezak) koji je posvetio "svim mislećim domoljubnim Hrvatom", a neposredno nakon tog i spis "Das historisch-diplomatische Verhältnis des Königreichs Kroatien zu der ungarischen St. Stephans-Krone" (Historijsko-diplomatski odnos kraljevine Hrvatske prema ugarskoj kruni Sv. Stjepana). Oba spisa , koja je financirao Strossmayer, odražavaju "hrvatsku dinastičku" politiku što ju je Kvaternik predlagao ljeti 1860. ministru Rechbergu.

Kvaternik se oborio na Mađare kako bi osujetio promađarska raspoloženja koja bi eventualno mogla potaknuti Sabor da se izjasni za Ugarsku. Nije oštro istupao protiv Austrije niti u onim okvirima u kojima bi to mogao uraditi bez opasnosti od progona. Pa ipak iz svake stranice zrači žarka želja za samostalnom hrvatskom državom iako je trebalo probijati se do nje vrlo zakučastim putovima. To pokazuju i brojne aluzije koje bi "misleći" Hrvati morali razumjeti i čitati između redaka. Kvaternik je u "Razmatranjima" naglasio važnost historijskog opravdanja svojih prijedloga za suvremenu političku djelatnost. "Povjestnicom u ruci govorimo; neka se pokloni pred njom strast, zanešenost, glupost i izdaja", uzviknuo je. "Narodnja dakle minulost naša tješi nas u sadašnjosti, uči nas u primjerima za budućnost našu." Uvjeren je da "genij našeg naroda", koji se snažno izražava u povijesti, "jošte nije usnuo". Isticao je da svi europski narodi cijene svoju prošlost kao moralni temelj za sadašnjost te da to mora uraditi i hrvatski narod kao europski narod ako ne želi da bude svrstan u "barbare". "Povjest dakle minulosti naše bit će i nami učiteljicom budućnosti; iz nje crpit ćemo nauku narodne slave i oslobođenja; s toga ćemo i mi povjestnicu staviti za temelj razmatranjima našim." Upozoravajući na ulogu povijesti "u državničtvu (politici)", Kvaternik je uvjeren da "sud vrh budućnosti narodnje iz povjesti izveden, sačinjava logiku državničtva... Prošlost dakle nije no posrednica med sadašnjosti i budućnosti; jest putokaz buduće sreće narodnje." Bitno mu je što vidi "mnoge narode brojem male ipak u povjestnici čovječanstva veliku zadaću izvršivati."[9] Dakle mora uspjeti i njegova bitka za ostvarenje "zvanja" hrvatskog naroda!

Isticanje povijesti ima u ovom trenutku poseban razlog. Opće je raspoloženje pod neposrednim dojmom godina apsolutizma. To nije podloga na kojoj bi hrvatski narod smio stvarati odluke na sudbonosnu raskršću na kojemu se nalazi jer bi posljedica bila solidarnost s Mađarima protiv Austrije. Samo pouka iz cijele "sjajne" hrvatske prošlosti može pomoći pri stvaranju prave odluke, a ona, prema Kvaterniku, pokazuje odnos Mađara prema Hrvatima u najcrnjem svjetlu. (Starčevićeva interpretacija upravo je suprotna. Povijest naime upozorava da je Austrija glavno zlo, a Mađari su krivi uglavnom samo zato što su se dali od nje zavoditi i varati na štetu Hrvata.)

9
E. Kvaternik: *Politička razmatranja na razkrižju hrvatskoga naroda I*, Zagreb, 1861., 19, 20, 30, 31.

Kao u knjizi "La Croatie", Kvaternik želi da Hrvati postanu jedan "između glavnih djelateljah" europske politike. Uvjeren je da "životni pravac naše narodnje težnje" ovisi o shvaćanju zadaće što ju je hrvatskom narodu namijenila vječna promisao. Realnu osnovu za povezivanje s europskom politikom Kvaternik nalazi u tom što Hrvati drže istočnu jadransku obalu. "Jadransko dakle more čini nas predstražom europejskih gibanjah." Njemu je stoga osnovni problem kako djelovati da Hrvati ne postanu igračka u "tuđim rukama", nego da se u svom interesu posluže odnosima među velikim silama. Želi voditi "pitanje budućnosti narodnje" tako da promjene ne iznenade hrvatsku politiku koja mora biti spremna za sve mogućnosti "a to će reći: da narodno naše pitanje uvjek europejski se naučimo smatrati, a nikad ne zagorski, podravski ili još po turopoljski!", kaže on s ironijom. Povjesnica koja pokazuje da se hrvatski narod održao u najtežim časovima i učinio velika djela, daje Kvaterniku nadu da i slabiji narodi mogu "s najboljim uspjehom suzbiti posljedice obće nepravde". No osnovno je da "misleći" Hrvati shvate kako ne valja djelovati pod dojmom strasti, nego tek nakon razborita prosuđivanja. Srce uvijek krijepi um, ali ga ne može zamijeniti, a narodi, zavedeni strašću, politički su nezreli i moraju podleći.

Kvaternik podučava čitatelje da se ne daju zavesti mržnjom protiv austrijskoga apsolutizma koja bi ih mogla dovesti u ovisnost od Mađara. Odlučno odbija neke "nepomične težnje" u politici, naime vezivanje ruku unijom s Ugarskom. Obrambene narodne težnje moraju imati slobodan prostor za kretanje. Ako Hrvati ne budu umjeli "sebe i vanjska gibanja dostojno uvažiti", bit će "u najboljem slučaju čorbine čorbe čorba!" Istina je, uzdiše Kvaternik, "obkoljeni smo od strašnih vragovah; nigdje brata, nigdje prijatelja!" Pa ipak, dobro zamišljena djelatnost pruža velike nade u uspjeh. Pogotovo narodi u državama koje se mogu raspasti, tj. i Hrvati u Monarhiji, moraju postupati razborito i ne smiju sebi ničim vezati ruke "...jedino mudro vođena hrvatsko-europejska politika naša može nas k željenom cilju voditi, živili mi u svezi austrijskoj ili izvan nje".

Kvaternik se uzdaje u slobodnu volju hrvatskoga naroda, koja oslonom na slobodnu prošlost može utemeljiti slobodnu i sretnu budućnost. Hrvatski narod mora uzdržati slobodnu i nezavisnu volju do časa kada bi mu kakav savez mogao biti koristan. "Ako ta politička nužda nikad ne udari, tim bolje; jer je probitačnie sam svoj biti, a svezivati se u svako doba je moći." Tko tvrdi da u ovom trenutku postoji nužda povezivanja Hrvatske i Ugarske, "taj neimade svih svojih pet ćutilah sabranih", ljuti se Kvaternik. Ustaje protiv "podlog stranstvovanja" i želi povratak "niti života" koja je bila prekinuta apsolutizmom, a to će biti moguće samo okupljanjem svih narodnih snaga. Nastoji dokazati "pred licem mislećih domoljubah" da hrvatski narod može biti u "austrijskoj svezi ... neposredan savezan i slobodan", a za slučaj njezina raspada "slobodan neposredno u družtvu europejskih državah pod vladajućim svojim kraljevskim domom".[10] Kvaterniko-

10
Isto, 5-10, 15

vo se opravdanje svodi na njegov osjećaj da je u ovom času riječ "o bivstvu ili nebivstvu naroda našeg" i prema tome o "razkršću narodnog života". Razumije se da je morao progovoriti i o sredstvima koja bi mogla osigurati uspjeh njegova načelnog povezivanja hrvatskoga nacionalnog pokreta s djelatnošću europske diplomacije. Pri tome valja imati na umu da je nastojao sprati sa sebe loš dojam što su ga izazvale njegove promjene taktike prema velikim silama.

Kvaterniku je, prije svega, važno upozoriti na to da mu se djelatnost ne svodi na rješavanje uskih problema političke svakidašnjice. "... mi nepišemo za danas il sutra, mi prosto iz sadašnjosti zaključujemo za dublju budućnost, ali toga radi i posižemo iz davnije prošlosti koja je uzrok svestranomu današnjem pokretu. Samo tim načinom moći je izkopati se izpod udara svakdanjeg telegrafa, kojeg su vjesti samo onome ili neočekivane ili užasne mu se vide, koji politiku momenta tjera; zato i koleba se u zaključakah svojih od danas do sutra onaj, koj bi rado čitavomu narodu takovu politiku prikrojiti; takvom politikom 'brzojava' može se svjetina sliepiti ali ne narod upravljati." Nerazumnu politiku "momenta" Kvaternik vidi u svakom pokušaju određenoga saveza u koji bi Hrvatska ušla, dok osnovni problemi uređenja Monarhije još nisu riješeni. Hrvatski narod mora postati praktičan i obračunati s "bezuvjetnjakovićima".

"Narod, kojeg državnici nisu se kadri popeti do onog stupnja poznavanja temeljnog zakona svakog državničtva, tj. politike, da ono, što danas u zvjezde kuješ, koristi narodnje radi sutra ćeš morat po blatu valjati, i obratno: nije narod, to je skup idiotah ili jato kretinah; samo izdajstvo domovine, i nje bolje budućnosti može zamjeniti tužnu tu alternativu." (Starčević, nasuprot tome, u svojim kasnijim spisima grozno osuđuje takvo "vertoglavenje", strastveno napadajući zbog toga "Slavoserbe" Narodne stranke. U tome će ga podupirati i Kvaternik.) Smisao je narodne politike, prema Kvaterniku, u tome da se postigne narodno blagostanje bilo kojim sredstvom, pogotovo kada se i politika mijenja brzinom pare i elektriciteta. U politici se pita: što možemo a ne što hoćemo; a diplomacija drži da je pošteno sve što je korisno. Kvaternik se poziva i na Machiavellija, a posebno ističe onu diplomatsku vještinu koja znade utjecati na druge narode i poslužiti se njima kao sredstvom. Hrvatski narod mora postati čekić, a ne nakovanj. Sve što mu smeta mora osjetiti "grozni udar bivstva našeg samostalnog". Kaže da se hrvatska politika u "austrijskoj svezi" mora "istodobno s jednim protiv drugog boriti i braniti znati, a ne samo s jednim združivati." Zbog svega toga hrvatski narod ne može napredovati bez "tajne politike", koja ne bi bila istovjetna s "buntovnimi gibanji".

Načela "hrvatsko-evropske" politike i njezinih sredstava služe Kvaterniku da u oba spomenuta spisa žestoko pobije svaku misao o realnoj uniji Hrvatske i Ugarske. Dopušta samo prijateljski savez države s državom, a odbija pokoravanje Ugarskom saboru i kruni. Ako Austrija želi hrvatsko-ugarski savez, ona će ga nametnuti, ako ne želi, onda pogotovo nema smisla da se Hrvati guraju pod ma-

đarski jaram. Za Europu je, prema Kvaterniku, hrvatski narod važniji od mađarskog jer živi između Jadrana i Dunava. Osim toga Mađari i onako ne bi prihvatili uvjete Hrvata! Njima hrvatsko područje treba kao "prikrpina" jer teže k Jadranskome moru. Savez Hrvata s Mađarima bio bi glup i zato što su Mađari teško ugroženi od pokreta nemađarskih naroda. Pri tome su najvažniji Rumunji, pa bi sporazum s njima protiv Mađara bio vrlo potreban. "Dočim se mi danas po Zagrebu itd. kao s uma sišavši proti Njemcu tlačitelju kostrušimo, kostrušimo bez repa i glave : tko nas ne opazuje jošte da smo mi već s te ludosti političke već jednomu drugomu opet na pol u džepu?! (tj. Mađarima, *M. G.*) Jeda li je to postupak jednog naroda?"[11] Umjesto toga želi da hrvatska politika gradi dalje na iskustvu 1848. i da se uzdrži u europskoj važnosti.

Pogotovu u spisu "Das Verhältnis", Kvaternik potkrepljuje svoje tvrdnje brojnim historijskim "dokazima" i proširuje podatke iz knjige "La Croatie". I ovdje suprotstavlja historijsku sliku hrvatskoga naroda mađarskom. Dok su se Hrvati borili za svoju slobodu protiv Mađara i davali teške žrtve za kršćansku kulturu, dotle su Mađari uvijek očitovali težnje za podvrgavanjem Hrvatske i često su se protivili interesima kršćanske kulture. Pod devizom *Filius ante patrem* (sin prije oca) Kvaternik nastoji prikazati Mađare kao politički i kulturno zaostali narod koji želi pokoriti neusporedivo naprednije Hrvate. Kao i u knjizi "La Croatie", dokazuje da je hrvatska država znatno starija od Ugarske, da kruna Sv. Stjepana nema prava na Hrvatsku, da je posljedica ugovora između kralja Kolomana i hrvatskoga naroda bila u tome što su se dvije krune, Zvonimirova i Stjepanova, našle na jednoj glavi, a nikako u pokoravanju Hrvatske Ugarskoj. Sedam stotina godina sav se narodni život u Hrvatskoj odvijao pokraj ugarske krune, i tek posljednjih sto i pedeset godina Hrvatska je postupno gubila svoja povijesna prava.

Posebnu pažnju Kvaternik posvećuje pobijanju pojma *partes adnexae* ili *subiugatae* za kraljevinu Hrvatsku, odbacujući ga kao suprotnost sa stvarnim državnopravnim stanjem. Negiranje hrvatske Pragmatičke sankcije drži veleizdajom, a žestoko osuđuje ugarsku Pragmatičku sankciju koja je za vječna vremena proglasila "pridružene strane" sastavnim dijelom ugarske krune. Potezom pera uništena su stoljetna hrvatska prava. Taj čin mora zauvijek odbiti svakoga poštenog Hrvata od želje za savezom s jednim narodom koji se služi takvim sredstvima protiv drugoga slobodoljubivoga naroda, povezujući se protiv njega još i s trećim, tj. s Austrijom. Rascjepkanost kraljevine Hrvatske nije prekinula povijesno trajanje hrvatskoga naroda, kaže Kvaternik. Mogle su se samovoljno stvoriti posebne političke jedinice (Dalmacija, Hrvatska i Slavonija), ali time nisu poništena prava hrvatskoga naroda. Kvaternik odbija priznati da je svako stvarno stanje povijesno opravdano. "Pravo" nasilja mora se uništiti. "Nema prava protiv prava", uzvikuje i kaže da je godine 1848. prekinut sav onaj razvoj koji je doveo do

11
Isto, 16, 29, 41

prevlasti ugarske krune nad Hrvatskom. Ona je slobodna kao nekada i njezini političari moraju djelovati u skladu s tom činjenicom.

Osnovna misao, oko koje se kreću svi Kvaternikovi argumenti, jest Jadran. Drži da su Mađari 700 godina nastojali pokoriti Hrvatsku zbog svoga "Dranga" na Jadran. "Mađari ne žele nas, naša srca i simpatije nego naše more i našu obalu. Budući da ga ne mogu imati bez nas, oni nastoje da nas predobiju nasiljem i lukavstvom."[12] A upravo pametnom politikom na Jadranu hrvatski narod može postati bogat. Ispravno je uočio da je Hrvatska za mađarsku politiku samo područje preko kojega vodi njezin put na Jadran.

Kvaternik ipak ne želi navijestiti Mađarima rat. Izjašnjava se za trajan sporazum narodâ "Panonije" i "Ilirika". Međusobno poštovanje i suradnja krune Zvonimirove i Sv. Stjepana bili bi prema njemu mogući ako se narodima Ugarske priznaju njihova prava. Pri tome hvali junačku i krvavu borbu vojvođanskih Srba protiv Mađara 1848. i žali što je njihov narodni opstanak prepušten na milost i nemilost Mađarima. Zahtijeva ostvarenje prava vojvođanskih Srba "naše najbliže braće po rodu i savezu". Piše također: "...u našem nas narodnom kulturnom djelu izdašno pomaže naš bratski srpski narod s kojim govorimo jedan te isti jezik, s kojim imamo jednu te istu književnost, jednu te istu zadaću, jednu te istu budućnost!" Govori i o "vatri domorodne sreće", koja će blještati "po svoj Jugoslaviji" i "razsvjetliti umno budućnost trinaest miliunah dušah jednoga jezika, jedne krvi..."[13] Te su izjave, dakako, sušta suprotnost Starčevićevu nepriznavanju postojanja srpskoga naroda uopće, odnosno njegovih tvrdnji da hrvatstvo obuhvaća cijeli južnoslavenski prostor. On je te teze prvi put formulirao 1852., a očigledno je da je isto shvaćanje zastupao i 1861. iako se o njemu nije izjašnjavao nego ga je tek poslije "znanstveno" razradio. Ta slavenska nota, koja je u Kvaternika postojala i prije, naglašena je tom prilikom slično kao u ideologa jugoslavizma. Može se pretpostavititi da je to uradio zbog biskupa Strossmayera koji mu je ne samo osigurao povratak u domovinu nego i financirao oba spomenuta spisa.

Nema sumnje da težnja za samostalnom hrvatskom državom zrači iz Kvaternikovih tvrdnji ali je ostala privremeno zatrpana pod njegovim isticanjem potreba političkoga trenutka i pod njegovim diplomatskim taktiziranjem. Bit pravaškoga nauka mogla je jasno izbiti na vidjelo samo u svom protuaustrijskom i protudinastičkom okviru, a to je odlično shvaćao Starčević. "Misleći domoljubi" mogli su Kvaternikovu taktiku, koja je zahtijevala da se Mađari prikažu neusporedivo lošije od Austrije (za razliku od "La Croatie"), razumjeti kao načelnu protumađarsku a zapravo proaustrijsku politiku. U svakom slučaju hrvatska je jav-

12
E. Kvaternik, *Das historisch-politische Verhältniss des Königreichs Kroatien zur ungarischen St. Stephans-Krone,* 2. izd., Agram 1861., 20; prevela *M. G.*

13
Isto, 216, 229; *Razmatranja* I, 18

nost dobro primila Kvaternikove spise. "Politička razmatranja" izašla su štoviše u drugom izdanju već na početku saborskoga zasjedanja. Mnogima je zacijelo bio po volji euforičan prikaz samostalnosti Hrvatske kroz vjekove.

Zanesenost obrazovanih Hrvata suradnjom s Mađarima protiv Austrije nakon sloma apsolutizma, sve je više nestajala pod dojmom mađarskih političkih izjava. Mađarski su liberali, doduše, pozivali Hrvate u zajedničku borbu za ustav, obećavajući svoju pomoć pri sjedinjenju Dalmacije i Vojne krajine s banskom Hrvatskom. No, razumije se da su zastupali mišljenje koje je poslije formulirao Ugarski sabor zahtjevom da se Hrvatska i Slavonija vrate u sastav zemalja krune Sv. Stjepana kao njezin integralni dio. Samo pod tim uvjetom i u tom okviru mađarski su politički činitelji bili spremni na razgovor o granicama hrvatske pokrajinske autonomije. Veliko negodovanje izazvalo je priključenje Međumurja Ugarskoj i napor mađarskih prvaka da se to isto dogodi i s Rijekom.[14] U toj atmosferi Kvaternikova protumađarska propaganda nailazila je na odobravanje. Mogao je u *Pozoru* odgovoriti na napade mađarskoga tiska u kojima je zbog svoga spisa "Das Verhältnis" prikazan kao oruđe bečkoga apsolutizma.[15]

Otpor protiv mađarske premoći bio je razumljiv, opravdan i nužan. No stanje Hrvatske između vatre i vode nametalo je i pitanje koje je Ante Starčević imao stalno na umu. Nije li se 1848. pokazalo da je hrvatska borba za opstanak protiv mađarske premoći mogla poslužiti interesima drugoga protivnika hrvatske slobode – Austriji? Razlika mišljenja između Kvaternika i Starčevića nije se odnosila samo na politički položaj 1861. Suprotnosti su dublje iako je osnovna težnja za samostalnom hrvatskom državom u obojice ista. Postavljajući načelo i cilj Kvaternik je u isti mah razmišljao o svim mogućim sredstvima za njihovo ostvarenje. Kao ideolog i političar jednoga malog naroda, koji okružen jačim silama nije mogao računati da će prodrijeti metodama borbe izgrađenim isključivo na vlastitim interesima, zastupao je mišljenje "razumnoga" uključivanja u diplomatske poteze velikih sila. Čak da se Hrvatska i ne nalazi u procjepu između Austrije i Ugarske, taj stav nužno pretpostavlja česte promjene u vanjskopolitičkoj i unutrašnjepolitičkoj taktici. No konzekventno proveden Kvaternikov politički stil razlikovao se od političke taktike Narodne stranke, čiji su se prvaci nastojali prilagoditi promjenama da bi učinili bar korak naprijed prema učvršćenju i širenju hrvatske autonomije. On je naime, uza sva taktiziranja s "tajnom politikom", uvijek mislio na samostalnu hrvatsku državu računajući zato i s mogućnošću ustanka protiv Habsburške Monarhije.

14
Na promjenu mišljenja posebno su djelovali Deákov spis i naručeni spis L. Száláya spomenuti u bilj. 5 prethodnoga poglavlja.

15
Pozor, 26. III. (Očitovanje političko); 26. VII. 1861. (Odziv uredništvu magjarskog časopisa *Pesti Hirnök*).

Nasuprot tome Starčević zastupa "čisto" načelo! Bitno mu je da kristalno jasno objavi svoju poruku kako bi hrvatska inteligencija konačno imala pred sobom jedino mogući pravac i bez kolebanja znala što želi. Odvažno, grčevito i strastveno branio je Načelo od skokova i prevrtanja svakodnevne politike, koji su ga mogli oslabiti, odgurnuti ili čak poništiti. Čuvanje i širenje svoga nauka kao sustavnoga izraza duha hrvatskoga naroda – to je bila njegova životna zadaća! U uvjetima kada hrvatski narod još nema dovoljno snažnu volju da djeluje samo za sebe i prestane biti igračka u tuđim rukama, osuđivao je svaku političku praksu kao nemoralnu i pogubnu. Tek kada hrvatski narod bude u svojoj većini potpuno nacionalno svjestan, tj. u duhu njegova nauka, shvatit će napoljetku kakva mu je užasna nepravda učinjena time što ne može provesti u život svoje povijesno i prirodno pravo na samostalnu državu u cijelom opsegu koji joj je Starčević pripisivao. Sredstvo ostvarenja svojih težnji vidio je u konstelaciji velikih sila, kojom će se Hrvati, osvješteni u duhu njegova nauka, znati poslužiti. No skoru propast Austrije neće ubrzati samo velike sile nego i sami Hrvati ako odbiju da vojno i politički brane Austriju. Starčević nije dakle prihvaćao niti Kvaternikovo diplomatsko taktiziranje niti njegovo računanje s eventualnim ustankom. Starčevićeva dogma u svakom je slučaju jasnije izražena i razumljivija pristalicama nego Kvaternikova. Valja odmah reći da te razlike u mišljenju nisu 1861. niti poslije ometale njihovu suradnju. No mrtvoga Kvaternika Starčević je poslije prikazao kao žrtvu protuhrvatskih spletki koje su ga 1871. natjerale na ustanak u tuđinskom interesu.

Starčevićeve predstavke

Dok se Kvaternikove prve borbe za afirmaciju pravaškoga nauka doimlju kao daleka munja, Starčevićevo prvo cjelovito obrazloženje sliči snažnoj grmljavini. U siječnju 1861. obnovljene su županije, a Starčević je imenovan velikim bilježnikom Riječke županije. Kao i druge županije koje su izložile svoje mišljenje o političkom položaju uoči sazivanja Hrvatskoga sabora, tako je i Riječka županija objavila predstavke, prihvaćene od njezine skupštine, a sastavio ih je Starčević.[1]

Kratko, jasno i snažno Starčević u predstavkama prikazuje svojim krepkim i surovim stilom te za nj karakterističnom retorikom svoje viđenje slike položaja Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji, iz koje izrasta pravaška ideologija sa svojim glavnim obilježjem: težnjom za samostalnom hrvatskom državom, dakle veleizdajom prema središtu Monarhije koje nastoji održati i ojačati jedinstvenu državu.

Prva je predstavka upućena kralju i tumači osnovnu Starčevićevu misao da je Kraljevina Hrvatska "od svake deržave podpuno nezavisna" i ujedno upozora-

1

Starčevićeve su predstavke prvi put u cijelosti objavljene u pravaškom listu *Hervatska,* a zatim u *Djelima Dra. Ante Starčevića II*, Zagreb, 1893.

va vladara na njegove nezakonite postupke. Druga je predstavka zapisnik "o ukazih austrianskih izišavših meseca veljače 1861" koja na drugi način ponavlja temelje Starčevićeva nauka u svjetlu nezakonitih oktroja Listopadske diplome i Veljačkoga patenta. Treća se predstavka obraća upravo osnovanome dikasteriju i prosvjeduje protiv saziva nepotpunoga Hrvatskoga sabora "za sedam županiah ove kraljevine", tj. prije svega protiv prvobitne zabrane prisustvovanja zastupnika Vojne krajine. Četvrta predstavka ima naslov "Mila bratjo i prijatelji!" a upućena je vjerojatno ostalim županijskim skupštinama. Glavni joj je sadržaj odnos Hrvatske prema Ugarskoj.

Najljući su neprijatelji hrvatskoga naroda Austrija i dinastija, a Mađari neka već jednom shvate da je tlačenje Hrvata i njihova propast. Stoga neka priznaju hrvatsko državno pravo i zajednički s Hrvatima i ostalim narodima Ugarske pruže otpor Beču. Država je prema Starčeviću "božanstveno družtvo". Iznevjere li se države zadaći što im ju je Providnost namijenila (tj. da usreće narode), kao što se dogodilo s desetogodišnjim apsolutizmom u Monarhiji, onda takav pokušaj mora nakon raznih poniženja svršiti sramotom, naime porazom u ratu koji pokazuje "da sa slobodom i srećom narodah propada također sjajnost, veličanstvo i snaga prestoljah". Starčević nikada ne zauzima položaj obrane, svaka njegova izjava ima krajnje ofenzivan značaj. On ne dopušta da se u osjećaj gorčine i mržnje prema apsolutizmu što ga je dijelila cijela hrvatska inteligencija, uvuče i čuvstvo poniženja. Buditi i širiti nacionalnu svijest značilo je za nj jačati nacionalni ponos. Zato je sramotu odmah pripisao prijestolju i jasno je za sve zlo okrivio kralja osobno! Ističući da je Kraljevina Hrvatska slobodnom voljom izabrala Habsburgovce svojim ustavnim kraljevima, s bolom je ustvrdio da se hrvatski narod jedini u Austriji "s izdajstvom i tlačenjem natecao u vernosti i požertvovanju za svoje vladare". Iz svake rečenice zrači strastvena želja da se hrvatski narod okrene od nedostojne i vjerolomne dinastije koja mu je odanost platila preko tristogodišnjim oskvrnjivanjem "onih svetih pravah, koja narod hervatski ni svojim domaćim, ni zakonitim kraljem nikada nije ustupio", tj. svoj starodavni ustav i samostalnost. "Obožavana majka Hrvatska" pronevjerena je Turčinu, rastrgana je "pokrajinskimi i zemljopisnimi imeni, narodnostmi", a hrvatski narod više "ne ima ništa za izgubiti, ništa za braniti", preostala mu je jedino vjera u Božju pravednost. Starčević jasno daje do znanja da je Franjo Josip najgori potomak te nesretne dinastije. Tlačenje svojih "svetih" prava mogao je hrvatski narod prije pripisivati raznim povlaštenim osobama, tuđem utjecaju i savjetnicima prijestolja. Hrvatski narod to više ne može misliti "kroz poslednjih deset godina, od kako niti tko bijaše vlastan ni voljan utecati u odluke vašega veličanstva..." Optužbu protiv vladara Starčević uzdiže do vrhunca kada govori tobože o "zlokobnim glasovima" koji se šire o nekim njegovim mjerama, a stvarno je riječ o postupcima dvora u vezi s Hrvatskom. Starčević dakle ne može tobože vjerovati glasovima "kao da je kraljevina hervatska na zapoved veličanstva vašega deržana udionič-

tvovati u nekakovu Austriansko-deržavnom saboru li: (...) kao da usled zapovedi vašega veličanstva sabor hervatski ima odnošenje ove kraljevine naprama kraljevini Ungarii ustanoviti." S prezirom i gorčinom Starčević u tim rečenicama osuđuje vjerolomnoga kralja što se usudio zapovjediti suverenu hrvatskom narodu da sam prijeđe preko svojih vlastitih prava i pozabavi se pitanjem odnosa s Austrijom i Ugarskom, s kojima on nema ništa zajedničkoga osim istoga vladara. Taj vladar dopušta i agitaciju svojih službenika u Dalmaciji i Vojnoj krajini koji "ondešnje pučanstvo proti njegovoj vlastitoj utrobi razjaruju, buduć ga proti sjedinjenju sa samim sobom, bez razbora sredstvah i načinah uzbijaju", a proganjaju "otačbenike" koji žele "sreću naroda s veličanstvom prestolja sljubiti..." Kada bi ti "zlokobni glasovi" bili istiniti, pretvara se Starčević, znajući dobro da je agitacija protiv sjedinjenja Dalmacije i Vojne krajine s banskom Hrvatskom već poprimila šire razmjere, hrvatski bi narod morao pred Bogom i čovječanstvom prosvjedovati protiv toga nasilja.

Hrvatski narod nema nikakve veze s narodima Austrije, a mogao bi ih imati tek ako se slobodna Kraljevina Hrvatska na to obveže međunarodnim ugovorima. Dužnost hrvatskoga naroda prema vladaru proizlazi isključivo iz ugovora što ga je vazda održavao, a učinit će to i ubuduće. Starčević jasno daje do znanja da vladar otežava vjernost hrvatskoga naroda. Međimurje, pronevjereno tuđincu, vratio je Jelačić, koji je zajedno s hrvatskim narodom obranio prijestolje u najopasnije vrijeme. Ponovno priključenje Međimurja Ugarskoj "kako i svaku drugu povredu pravah samostalnosti ove kraljevine, narod hervatski nemože nego smatrati za dokaz da prestolje prejasne obitelji vašega veličanstva za naveke razkida onaj sveti i ugovorni savez, koi jedini ovu kraljevinu s njezinim zakonitim kraljem spaja." Starčević se usuđuje objaviti kralju da će hrvatski narod prekinuti vezu s njime ne bude li ubuduće izvršavao obveze koje proistječu iz njihova ugovora. Zato upozorava kralja na osnovni sadržaj hrvatske samostalnosti i na njegove dužnosti. Posebno ističe da Kraljevina Hrvatska nema s Kraljevinom Ugarskom nikakve druge zakonite odnose "nego li naprama bilo kojoj drugoj deržavi pod suncem". Hrvatski narod pregovara o svemu samo s osobom svoga zakonitoga kralja bez utjecaja njegovih drugih zemalja. Hrvatska je uvijek vojevala protiv mađarskih protivnika Habsburgovaca "ne kao pokrajina ali prikerp bilo Austrie bilo ijedne druge zemlje ali krune, nego kao kraljevina od svake deržave podpuno nezavisna". Starčević ne može vjerovati da bi kraljevo "otčinsko serdce" moglo izručiti hrvatski narod Ugarskoj, koju je on vazda mačem primoravao na dužnost prema prijestolju, pogotovo zato što se vladar poziva na Pragmatičku sankciju koju su Hrvati primili deset godina prije Ugarske. Svoju strastvenu mržnju i prezir prema vladaru, koga ironički naziva "otčinskim", Starčević je zgusnuo u izjavi kojom je htio pokazati i ovisnost Ugarske o Hrvatskoj: "...narod hervatski sceni za sablazan i misao kao da je jedini uspeh njegovih tristogodišnjih slavodobitjah taj, da on bude nasilnim načinom po onome otčinskome prestolju,

koje ponajviše ovome narodu ima zahvaliti svoj obstanak i svoje veličanstvo, žertvovan onoj kraljevini koju je on toliko putah podložio, da joj bude narod hervatski žertvovan samo zato jer je on nju kroz tri stoletja u zakonitoj podložnosti prejasnoga prestolja vašega veličanstva uzderžao."[2]

Upozoravajući kralja na to da je samo Hrvatski sabor zajedno s njime vlastan imenovati visoke službenike i obavljati zakonodavni rad, te izražavajući nadu da će on prigodom svoga krunjenja u Zagrebu za hrvatskoga kralja položiti zakletvu hrvatskome narodu kojom će konačno poništiti sve nagomilane nezakonitosti, Starčevič prelazi na svoje bitne zahtjeve. Vladareva je obveza, kaže on, "upodpuniti kraljevinu Hervatsku" kakva je bila kada je povjerila svoju sudbinu Habsburgovcima. Kralj mora vratiti ustav Vojnoj krajini, dati primjerenu odštetu za dio Kraljevine Hrvatske koja "još pod turskim gospodstvom čezne", uključiti u Hrvatsku Dalmaciju s otocima "i sav južno – i severno zapadni kraj nekadašnje velike kraljevine Hervatske", tj. zemlje između Soče i Njemačke koje nisu sklopile državni ugovor s Habsburgovcima, ali uz privolu tamošnjega stanovništva. Za razliku od Kvaternika, Starčević dakle želi prethodno odobrenje Slovenaca (koje smatra Hrvatima) za njihovo uključenje u hrvatsku državu.

Vladar bi morao ispuniti najsvetiju želju naroda koji je jedan po krvi, jeziku, prošlosti i budućnosti, a trebao bi početi sazivom sabora cijele kraljevine. Starčević ne priznaje zakonitost sabora koji je sazvan za sedam županija i predstavlja samo jednu četvrtinu ukupnoga područja kraljevine. Prosvjeduje protiv saziva takvoga sabora kao poruge hrvatskom narodu, a posebno Vojnoj krajini, i odbija svaku odgovornost za posljedice toga protuzakonitoga čina. Prijeti da će se Hrvatska obratiti velevlastima radi jamstva svoje nezavisnosti kao kraljevine, ako urotnici i ulizice kod vladara postignu da on narodima Austrije ne podijeli ustav na koji imaju pravo, tj. da ne vrati Hrvatskoj njezino povijesno državno pravo.

Već u prvoj predstavci Starčević se služi taktikom koja poslije postaje tipična za pravaške izjave. Tvrdi da zahtjev za samostalnom hrvatskom državom nije antidinastičan, nego da je, naprotiv, u interesu vladara koji bi imao izvanrednu potporu u zadovoljnu hrvatskom narodu. Upravo oni savjetnici koji kralja odvraćaju od uspostave samostalne hrvatske države, pravi su veleizdajnici koji rade na njegovu štetu i za propast dinastije koja će uslijediti zbog nezadovoljstva i ogorčenja hrvatskoga naroda.

Starčević se dakle izjašnjava za samostalnu hrvatsku državu. Izjavljuje da Hrvatska pravno nije nikada bila u okviru Habsburške Monarhije, da ona nema nikakve druge veze s ostalim zemljama Monarhije osim vladareve osobe i osjećaja solidarnosti sa svakim narodom koji se bori za primjenu načela narodnosti. Kaže da bi Hrvatska nakon postignuća svojih povijesnih prava, tj. svoje državne

2
Svi citati su iz prve predstavke, upućene kralju.

samostalnosti, eventualno mogla zaključiti međunarodne ugovore s ostalim zemljama Monarhije.

Svaki na svoj način – Kvaternik u knjizi "La Croatie" a Starčević u predstavkama i u svom saborskom govoru – otvorili su mogućnost stvaranja hrvatske države bez dinastije Habsburg i na ruševinama njihove carevine. Historijski legitimizmi dinastije kao i Mađara, nužno su u teškom sukobu s pravaškim legitimizmom, i njegovom željom da se uskrsne davna hrvatska država koja je zračila iz magle prošlosti. Zato su najkonzekventniji hrvatski legitimisti u viđenju pobornika održanja jedinstvene Monarhije "veleizdajnici", "jakobinci" i pobunjenici. No postoji i druga mogućnost: približiti se političkoj praksi, priznati okvir Monarhije i za Hrvatsku te nastojati postići najveću moguću autonomiju. Drugim riječima, prilagoditi hrvatski legitimizam jačemu legitimizmu Monarhije. To su dvije mogućnosti, prisutne već u prvim koracima pravaštva, ali veleizdajnička komponenta osnovno je obilježje izvorne pravaške ideologije sve do kraja osamdesetih godina.

Jednu od predstavki Starčević posvećuje Mađarima. Apelira na njih da prihvate suradnju Hrvatske i mnogonacionalne Ugarske kao državâ protiv Austrije, koja im je glavni neprijatelj. Nada se da će se oni odreći svojih presezanja prema Hrvatskoj, pogotovo u vezi s Međimurjem i Rijekom. Uvjeren je da "smutnju" između hrvatskoga naroda i narodâ Ugarske, pogotovo Mađara, siju izrodi "Ungarie" i Mađara kao oruđe "onoga izvanjskoga neprijatelja koji nam svima o glavi radi...", tj. Austrije. Hrvatska i Ugarska mogu samostalno sklapati međunarodne ugovore, kaže Starčević, i ne moraju se obazirati ni na čiji poziv da urede međusobne odnose, dakle niti na kraljev poziv uoči saziva saborâ.

Starčevićeva argumentacija toga apela nije se doista mogla sviđati Mađarima. On je, kao i Kvaternik, morao odgovoriti mađarskim tvrdnjama o "pridruženim" ili "pokorenim stranama" i prikazati mađarsku prošlost ništavnom prema hrvatskoj. Svojim darom da pronađe precizan pojam za ono što želi istaknuti, proglasio je Mađare u ranomu srednjem vijeku jednim od "pučića", tj. amorfnom masom koja se nije uzvisila do dostojanstva naroda-osobe, za razliku od Hrvata. Hunsko, avarsko i ugarsko ime stari su pisci davali raznim narodima, pa je tako pod ugarskim imenom pisana i povijest hrvatskoga naroda, koje za nj znači isto što i ime Gal za Francuze a German za Nijemce! Mađarskom imenu nigdje nema ni traga do 18. stoljeća. Nakon što je odrekao Mađarima svako značenje u starijoj povijesti, on je i ugarsku državu za "takozvanih Arpadovića" proglasio sve do 14. stoljeća despocijom, a i poslije se zadržala vladarska apsolutna vlast. Starčević zapravo želi istaknuti da je samo Hrvatska imala po tradiciji monarhiju čiju su vlast ograničavala prava hrvatskoga "političkoga naroda". Na protuhrvatske izjave Starčević uvijek vrlo žestoko reagira i prelazi u drugu krajnost: tvrdnjama o pokoravanju Hrvatske suprotstavlja izjavu da je zapravo Hrvatska na neki način osvojila Ugarsku! Naime, hrvatsko kraljevstvo koje je izabralo ugarske vla-

dare za svoje ustavne kraljeve zadržalo je svoju potpunu samostalnost. Dok su "Ungarci" bili bezuvjetno isključeni iz svih prava Hrvatske, dotle su Hrvati, tj. plemići, mogli nositi u Ugarskoj sva dostojanstva i službe te imati posjede. Nijedan se ugarski zakon, misli Starčević, nije protezao na Hrvatsku. U određenim prilikama Hrvati su čak mogli postati gospodari Ugarske da su to htjeli! On dakle s "povestnicom" u ruci želi uvjeriti Mađare da imaju posla sa, u najmanju ruku, ravnopravnim partnerom.[3]

Starčević ističe dva osnovna grijeha Ugarske. Dopustila je Austriji za kraljevanja Habsburgovaca da Hrvatsku raskomada, da time presiječe snagu hrvatskoga naroda u obrani hrvatske i ugarske slobode i da ga učini oruđem "bečke sebičnosti". Dopustila je Austriji da Hrvate silom podloži zakonima Ugarske i na taj način spriječi svaki sporazum i suradnju te da izazove mržnju i neprijateljstvo, koje je dovelo do teških posljedica 1848. I u obuhvaćanju cijele Ugarske pod mađarskim imenom Starčević vidi bečke spletke. Otkada se nastoje uzdignuti Mađari, koji su umnogome posljednje udo Ugarske "na grobu svih narodnosti u iztoku Europe", mađarski je narod postao u očima tih naroda zlotvorom. Značajno je što Starčević drži da su pod zločinačkim utjecajem Austrije griješili i Hrvati i Mađari protiv pravde, bratske ljubavi i vlastite "utrobe".

Vrlo oštro pobija misao o realnoj uniji Hrvatske i Ugarske koja se temelji na uvjerenju da je Hrvatska znatno siromašnija od Ugarske. Hrvatska je osiromašena, kaže Starčević, zbog strašna gospodstva tuđe vladavine u posljednjih tri stotine godina. Priča o siromaštvu hrvatskoga naroda plod je tuđinske spletke sa svrhom da taj rastrgani narod izgubi pouzdanje i postane tuđinski plijen. Kada se "tamnica robova pretvori u domovinu slobodna naroda", onda će procvasti poljoprivreda, a Hrvatska će lakše plaćati milijune forinti nego danas desetke novčića. Starčević kuša odvratiti Mađare od želje da se učvrste na Jadranu. Tvrdi da more samo po sebi nije izvor bogatstva, kao uostalom niti druga sredstva "obćenja" kao željeznice. Tek valjano političko uređenje Ugarske omogućit će joj trgovinu s cijelim svijetom preko Hrvatske, Njemačke, Poljske i Rusije. Suprotstavljajući združenju zakonodavstva i uprave Ugarske i Hrvatske, koje bi moralo dovesti do najtežih posljedica, zajednicu "serdacah" i "desnicah" slobodne Hrvatske i Ugarske, Starčević izjavljuje da se Ugarska kao mađarska država ne može ostvariti i da oni koji na tome rade žele uništiti mađarski narod. Poziva na trganje "paklene mreže" za koju nisu krivi Hrvati i narodi Ugarske. Ne želi osvetiti se neprijateljima. Dostojna osveta otaca smije biti samo "svih nas sloboda, jed-

---

3
Kao Starčević, i Kvaternik se trudi da porekne vrijednost i poslanstvo Mađara kao naroda-osobe. Tvrdi da su jedino Hrvati bili branitelji kršćanske Europe (*Das Verhältniss,* 195, 212). S visine povijesne misije mađarskoga naroda kao predziđa kršćanske Europe Lájos Kossuth je iz svoje emigracije ipak priznao Hrvatima da su imali "slavan udio" u toj misiji. (Ludwig Kossuth, *Meine Schriften aus der Emigration I,* Pressburg-Leipzig, 1880., 151).

nakost i bratinstvo".[4] Starčević dakle poziva na slogu sve narode Ugarske, a Mađare upozorava da se zadovolje položajem jednoga od njih jer će inače propasti.

Očigledna je razlika između Kvaternikove "diplomacije" i tih Starčevićevih izjava. Kvaternik u dopisima Rechbergu i u svoja dva spisa želi prilagoditi načelo realnim odnosima snaga i računa s "razumnom" taktikom prema glavnim činiteljima Monarhije, uključujući i mogućnost sporazuma s narodima Ugarske protiv Mađara. Starčević naprotiv želi prilagoditi stvarno stanje – u kojem se nije računalo s prirodnim pravom narodâ Ugarske, nego samo s historijskim pravom Mađara – načelima hrvatske samostalnosti, pravde i idealima Francuske revolucije. Dok Starčević prikazuje politiku nositelja mađarskoga nacionalnog pokreta prema Hrvatima kao posljedicu paklenih bečkih spletki, spreman da im oprosti ako to Mađari uvide i okrenu se protiv Beča zajedno s Hrvatima, dotle Kvaternikov "antimađarizam" pretpostavlja sporazum s Austrijom.

Za razliku od Kvaternika, koji hrvatstvo još uvijek ističe u slavenskom okviru, Starčević u predstavkama prvi put objavljuje svoj dosljedni protuslavenski stav. Osuđuje tobožnju "sveslavensku narodnost" kao plod bečkoga "pletiva" sa svrhom da se Hrvati, Poljaci i Česi odreknu svoje narodne povijesti, da se Europa zastraši "sveslavenstvom" i pruži Austriji pomoć za njegovo pobijanje, da se zastraši rusko prijestolje "sveslavenskimi republikami" i tako dobije odobrenje za tlačenje spomenutih naroda, da se uzmogne progoniti "iztočna cerkva" kao tobožnja pomoćnica sveslavenstva, a s druge strane ta ista Crkva pomagati, ako njezini dostojanstvenici žele djelovati protiv napretka Hrvata i uopće da se na taj način spriječi razvoj u interesu Hrvata i Mađara.

Starčevićeve konstrukcije imaju dakle težište u optužbi Austrije i dinastije kao groznoga zlotvora i krivca za sve nevolje u Hrvata i drugih naroda "Iztoka". Pojednostavnjenje problemâ plastično zaokružuje osnovnu Starčevićevu težnju, upravo snažno izrečena mržnja protiv "tuđinca" rađa veliku, strastvenu želju: van iz Habsburške Monarhije!

Prema tome Starčević u predstavkama dosljedno ističe da je Hrvatska samostalna država, da se ne nalazi u okviru Habsburške Monarhije i da zato ne može imati nikakve zajedničke poslove s ostalim njezinim zemljama, te da je miješanje vladara u pitanje položaja Hrvatske u Monarhiji puko nasilje. Uz opravdanja koja proizlaze iz "historičnosti", on zajedničkim poslovima Hrvatske s drugim zemljama Monarhije, tj. slanju hrvatskih zastupnika u Carevinsko vijeće, suprotstavlja i svoje viđenje gospodarskih interesa. U svakom zajedničkom saboru hrvatski bi narod postao rob, jer se može gospodarski podići samo ako je slobodan. Ne može se očekivati "vjeresija" od onih kojima je u interesu da hrvatski narod bude što siromašniji kako bi bio bezuvjetan kupac njihovih "plodina" i

4
Djela II, 33

"tvorova". Upozorava da napredak hrvatskoga građanstva ovisi o mogućnosti njegove obrane protiv stranog, jakoga kapitala. "Kraljevina Hervatska, za uzdignuti svoju domaću tergovinu i obertnost, trebuje obrambu proti inostranim velikim glavničarom, a ta obramba, kako je nuždna i spasonosna za našu kraljevinu, tako je očito škodljiva za sve ostale narode Austrie." Kaže da bi tako nužno "prosvetlenje" hrvatskoga naroda lišilo "na tisuće tuđinacah obilata kruha, koga pod imenom prosvetljivateljah, učiteljah i upravljateljah, narod trujuć, siromašeć i na divljač nagoneć, u Hervatskoj imaju." Starčević ističe: "Jednom rečju korist naroda hervatskoga protivna je koristi ostalih narodah Austrie, i uzvratno; u bilo kakovu saboru Austrianskom kraljevina bi Hervatska sa svojimi najpravedniimi željami i predlozi vazda ostala u manjini; narod hervatski ostao bi samim podnožjem za veličinu Austrie."[5]

Na temelju svoje historijske interpretacije i shvaćanja suvremenih potreba hrvatskoga naroda Starčević zaključuje: "S toga mi se svom snagom deržimo zakonite samostalnosti našega naroda, i celokupnosti naše kraljevine, a pouzdajemo se u svetost našega prava, u pravednost Europe, u pomoć Boga i našega naroda."[6]

5
Isto, 15
6
Isto, 15-16

U HRVATSKOM SABORU 1861.

Osnovni problemi

Suvremenici su Hrvatski sabor 1861. smatrali nastavkom prvoga modernoga zakonodavnoga tijela iz 1848. koje je postavilo temelje državnopravnome i nacionalnom opredjeljenju i postfeudalnome uređenju. Zadaća je Sabora da formulira osnovna opravdanja za široku autonomiju Hrvatske sa značajem državnosti, zatim da modernizacijskim potrebama domaće elite prilagodi nezakonite apsolutističke reforme. Na dnevnome su redu dakle bitna državnopravna, upravna, društvena i kulturna pitanja. No zbog iznenadnoga raspusta Sabora, zakonske osnove u pripremi i u tijeku rasprave, a i one dovršene, nisu dobile kraljevu potvrdu. Kao i ustavni život, zakočen je zato i tijek modernizacije, a rezultat rada Sabora samo su državnopravni zaključci, neprihvatljivi i bečkom središtu i mađarskome plemstvu.[1]

Vladar je naredio Saboru da uzme u pretres "pitanje odnošenjah kraljevinah Naših Hrvatske i Slavonije naprama kraljevini Ugarskoj", da pošalje zastupnike na njegovu krunidbu za kralja Ugarske te Dalmacije, Hrvatske i Slavonije koja se imala obaviti istom krunom i istim činom. Zapovjedio je u vezi s Veljačkim patentom da Sabor izabere devet zastupnika u Carevinsko vijeće i da raspravi način budućega izbora u to središnje zakonodavno tijelo Monarhije. Udovoljio je Mažuranićevoj molbi da se na Saboru obavi tradicionalna svečana instalacija bana. Tim simboličkim činom započelo je zasjedanje 15. travnja 1861. Franjo Josip je dakle priznao određenu ograničenu autonomiju Hrvatske i Slavonije.

Narodni su zastupnici, najugledniji članovi inteligencije, svećenstva, aristokracije i nakon velikih teškoća, i predstavnici Vojne krajine, u početku davali dojam zajednice rodoljuba jer oprečni politički stavovi još nisu dolazili do izražaja. Prevladali su uglavnom zajednički osjećaji: radost što starodavni Hrvatski sabor, simbol i izraz ustavnosti i državnosti ponovno zasjeda, uvjerenje da je taj Sabor "u povjestnici naše kraljevine" najvažniji "jer nijedan nije imao tako važnih i toliko životnih pitanjah riešiti". Bili su prožeti željom da postignu što veću samostalnost Hrvatske na temelju historijskoga državnog prava. "Tko u dr-

---

1
O osnovnim problemima Hrvatskoga sabora vidi moj tekst u: Gross-Szabo, 1992., 129-156.

žavno pravo, koje se zrcali u poviesti dira, taj upravo nož u srce naroda riva", rekao je biskup Strossmayer.[2] I Ivan Kukuljević je dao izraza općemu uvjerenju da je "najsvetija zadaća" Sabora braniti državno pravo, provesti u život "svetinju ideje narodnosti" prije svega u borbi za cjelokupnost hrvatskih zemalja. Baš je zato saborsko ozračje prožeto mržnjom protiv onih koji to sprečavaju, tj. odlučnih činitelja Austrije i Mađara. Taj je ugođaj potisnuo u pozadinu neke izjave lojalnosti prema dinastiji i povjerenja u "viteštvo" Mađara. Neki su zastupnici naglasili da je hrvatski narod zaostao u ostvarenju svojih interesa upravo zato "jer je vazda prekomjerno lojalan bio", pa su, štoviše, optuživali austrijsku vladu da je Hrvatima neprijateljska i da ih želi istrijebiti.[3] Svi su se mučili u procjepu između Austrije i Ugarske i vidjeli u "Njemcu" i "Magjaru" dva "silovita" naroda koji žele progutati i uništiti "slavjanske Hrvate". I jedan je velikaš govorio o Scili i Haribdi.[4] Očitovala se pojava tipična za kasnije sabore. Mnogi su zastupnici držali historijske govore kojima su željeli potkrijepiti pravo na ostvarenje hrvatske državnosti.

Nakon prvotnoga zajedničkog zadovoljstva što je Hrvatski sabor uopće sazvan, sabornica je postala poprište žestokih sukoba zbog različitih gledišta prema sudbonosnu pitanju položaja Hrvatske u Monarhiji. Te su razmirice, uz ostalo, i odjek oblikovanja novoga društva u kojem je mlado liberalno građanstvo imalo uglavnom druge interese nego konzervativni veleposjednici, bivši feudalci. Tako je, primjerice, barun Aurel Kušević optužio urednika *Pozora* Ivana Perkovca zbog članaka pisanih, tobože, u komunističkom duhu! Barun Lazar Hellenbach odbacio je Kvaternikov prijedlog o državnopravnom položaju Hrvatske, između ostaloga i zbog "radikalnog duha", koji može samo u teoriji biti u pravu. Čini se da se bojao "zloporaba" ideja Francuske revolucije, a želio je "jednu domovinu" od Karpata do Jadrana iako u njoj stanuju razni narodi.[5] Kao pobornici "svetog" načela narodnosti, predstavnici inteligencije i dijela svećenstva željeli su samo poslužiti se oblikom nekadašnjih institucija koje su se razvile iz posebne hrvatske državnosti, a udahnuti im nov sadržaj građanskoga društva. U svomu velikom govoru i Strossmayer je, na temelju historijskih istraživanja Račkoga, tvrdio da je "naš narod" odmah po svom dolasku u sadašnju domovinu stvorio državno tijelo "prosto od svake smjese feudalizma" koja ne prija "slavjanskoj" naravi. "Krtog feudalizma, kog smo mi god. 1848, opet ne tuđom pomoći, kao što njeki misle, nego vlastitom našom snagom iz doma našeg izmeli, i još danas

2 *HS*, 20, 33

3 *HS*, 126, 135

4 *HS*, 375, 220, 253

5 *HS*, 212, 229

izmećemo, vjerujte mi, bilje je, iz tuđeg u naš domaći vrt presađeno", rekao je Strossmayer.[6]

Hrvatska državnopravna ideologija sada se sustavno formulira. Ona se, doduše, temelji na plemićkoj tradiciji izloženoj u Kuševićevoj knjižici 1830. ali je već i posljedica moderne historiografije. Upravo je izašao Kukuljevićev zbornik izvora "Iura regni", a kodifikacija osnovnih sastavnih dijelova toga opravdanja, koje se nalazi u historijskom uvodu saborske adrese, potječe od Franje Račkoga. Prema tom uvjerenju ustav Trojedne kraljevine ima pravni kontinuitet od vremena "narodnih kraljevah", ali se prilagođavao "duhu vremena" putem vlastitoga zakonodavstva na staleškom saboru. To je temeljno gledište u suprotnosti s koncepcijom mađarskoga državnopravnoga kontinuiteta koji proizlazi isključivo iz zaključaka Ugarskoga sabora. Dogma o neprekinutu hrvatskome državnom pravu imala je tri bitne točke, trajno prisutne u svim polemikama s pobornicima državnoga prava interpretiranoga u mađarskom smislu. Ponajprije to je tvrdnja da je hrvatski (politički) narod dobrovoljno pozvao na prijestolje Arpadoviće i da se zato povezao s Ugarskom samo personalnom unijom. O tome svjedoči posebna Zvonimirova kruna i nepostojanje zajedničkoga zakonodavstva i uprave. Taj je temelj hrvatskoga historijskog prava bez obzira na kasnije promjene, zajamčen brojnim kraljevskim diplomama koje su se shvaćale kao izraz "ugovora" između kralja i "naroda". Na prvom su mjestu, dakako, "dvostrani" i drugi ugovori pri izboru Habsburgovca za hrvatskoga kralja na Cetinskome saboru 1527. i u vezi s hrvatskom Pragmatičkom sankcijom 1712., koji su se tumačili kao jamstvo državne samostalnosti i cjelokupnosti Trojedne kraljevine. Pri tome valja imati na umu da se hrvatskoj Pragmatičkoj sankciji protivila ona iz 1713. koja je služila vladaru kao opravdanje jedinstvene "austrijske" monarhije s carskom "svevlasti" kao njezinim temeljem. Za mađarske političare mjerodavna je isključivo ugarska Pragmatička sankcija 1723. kao izraz potpune državne samostalnosti Ugarske koje je integralni dio Hrvatska i Slavonija. "Državni život" Trojedne kraljevine dokazivao se tvrdnjama o širokoj ingerenciji staleškoga sabora, koja se doduše s vremenom suzila. Isticanjem ograda što ih je izrazio staleški sabor 1790., mogla se i njegova rezerva pri odricanju od bitnih funkcija tadašnje samouprave predstaviti kao nastavak državnosti, za razliku od mađarske strane koja je zaključke toga sabora shvaćala u smislu napuštanja hrvatske "pokrajinske" autonomije. Osim unutrašnje uprave i zakonodavstva, za hrvatske interpretatore glavni su dokaz državnosti porezni i vojni poslovi o kojima je odlučivao staleški sabor. U času nastanka adrese 1861. to je isticanje imalo praktično značenje jer su se "nezakoniti" porezi, nametnuti za apsolutističkog režima, utjerivali vojnom silom. Financijska samostalnost istaknuta je u adresi kao osnovni atribut državnosti. Spominjanje samostalne djelatnosti hrvatskih staleža u vojnim poslovima Franjo Jo-

---

6
HS, 367-8

sip je smatrao izazovom. Za nj je vojska osnovna prerogativa carske moći i tog se uvjerenja čvrsto držao i u tijeku popuštanja mađarskim zahtjevima. Adresa je štoviše tvrdila da Hrvatski sabor ima pravo utjecati na vanjsku politiku.

S obzirom na to da na Saboru nije bilo predstavnika Dalmacije, Vojne krajine i Rijeke, a mađarski zakoni 1848. rascjepkali su i civilnu Hrvatsku i Slavoniju, razumljivo je da su zastupnici željeli načelnu izjavu o tome koje sve zemlje pripadaju državnome teritoriju Trojedne kraljevine. Na temelju zahtjeva Banske konferencije za sjedinjenjem Hrvatske s Dalmacijom, Kvarnerskim otocima i istočnim dijelom Istre, vladar je odredio da Dalmatinski sabor izabere svoje predstavnike koji će zajedno s "Hrvatsko-slavonskim" saborom razmotriti pitanje sjedinjenja. Međutim, autonomaška većina Dalmatinskoga sabora odbila je provesti taj izbor. Hrvatski je sabor dakle bio krnj. U Vojnoj krajini nisu uopće provedeni izbori. Srijemska je županija na početku poslala samo dva predstavnika, a i riječki su Talijani spriječili izbore za Hrvatski sabor. Stoga se Sabor obratio vladaru sa zahtjevom za cjelokupnošću hrvatskih zemalja. Ističući da Kraljevina Dalmacija s Dubrovnikom, Kotorom i Kvarnerskim otocima sastavlja s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom "jednu nerazdielivu državu", nekada pod imenom "kraljevine ilirske", a sada "trojedne kraljevine", Sabor želi da vladar naposljetku ispuni svoje obećanje o združenju tih zemalja. Sabor jednako tako zahtijeva da se na Vojnu krajinu "kao cjelokupni dio matere domovine" protegnu ustavne uredbe, da se Senj izuzme ispod vojničke uprave i da Krajina bude zastupana na tom saboru. Osim na istočnu Istru, istaknuto je pravo Trojedne kraljevine na jedan dio slovenskih zemalja i na njezine pokrajine u Turskom carstvu, tj. na Bosnu i Hercegovinu, koja bi se u tijeku rješavanja "istočnoga pitanja" morala ponovno pridružiti Trojednoj kraljevini.[7]

Kao uvjet za rješavanje dalmatinskoga pitanja vladar je zahtijevao odluku Hrvatskoga sabora da njegovi zastupnici budu zastupani u Carevinskome vijeću. Na opetovane Mažuranićeve molbe dopustio je međutim izbore u Vojnoj krajini, no saborsku je djelatnost izabranih zastupnika ograničio samo na raspravu o osnovnim državnopravnim pitanjima.[8] Zbog mađarskih pretenzija na Rijeku i Hrvatsko primorje, ta su područja posebnim zakonskim člankom proglašena nerazdruživim dijelom "kraljevine Hrvatske", a time i Trojedne kraljevine.

Zacijelo su zastupnici poznavali Kvaternikove spise i Starčevićeve predstavke Riječke županije. No tek u živoj raspravi i borbi mišljenja njihov je nauk mogao pokazati svoje pravo značenje; a budući da su oči svih "mislećih" Hrva-

---

7
Spisi II, 31-34; I 16

8
U Gross-Szabo, 1992., 578, upozorila sam na to da je Ministarsko vijeće više puta raspravljalo o zahtjevima Hrvatskoga sabora kao što su pitanje Krajine i sjedinjenja s Dalmacijom i da o tome ima podataka i u ministarskim izvještajima vladaru.

ta, kako bi rekao Kvaternik, bile uperene u Sabor, nastali su i uvjeti za njegovo postupno širenje. Pun dinamike, prožet težnjom da utječe na političko opredjeljenje i da neumorno djeluje, Kvaternik se svim svojim žarom posvetio saborskoj djelatnosti. Bio je očigledno među nekolicinom najaktivnijih ličnosti. Starčevićevu značaju i načelima nije odgovarala živa politička borba. Bio je neusporedivo suzdržljiviji od Kvaternika. No njegov stil oštra, otvorena i potpuno precizna izražavanja već je tada mnoge impresionirao.

U prvom dijelu zasjedanja Kvaternik je više puta ustao da brani "čast" i pravo suverenoga hrvatskog naroda "zakonito skupljenog" na tom saboru. Bio je među pokretačima zahtjeva da vladar priopći abdikacijske isprave Saboru. Naime Sabor nije uopće službeno obaviješten o tome da se Ferdinand V. 1848. odrekao prijestolja i da ga je naslijedio Franjo Josip. Pozivajući se na državnopravne ugovore između "naroda" i kraljeva Kolomana 1102., Ferdinanda I. 1527. i Karla VI. 1712., zatim na niz drugih kraljevskih zavjernica, Sabor je naglasio svoje ustavno pravo da mu se dostave abdikacijski spisi. Zahtjev je formuliran na prijedlog Ivana Kukuljevića. Već na prvoj saborskoj sjednici Kvaternik je u vezi s prisegom vjernosti banu Šokčeviću izjavio da ustavno pravo i "čast suverenog naroda" zahtijevaju da se Saboru prije svega priopće abdikacijski spisi. Pitanje prijave novoga ustavnoga kralja Saboru, tj. narodu sakupljenome "suverenom voljom", on je poslije u debati proglasio problemom "existencije" naroda i nije želio da Sabor sasluša kraljevske prijedloge dok nije ustavno obaviješten tko mu je vladar. Franjo Josip je udovoljio zahtjevu Sabora i na taj način priznao Hrvatskoj i Slavoniji određenu autonomiju u suprotnosti s mađarskim mišljenjem da abdikacijski spisi pred Ugarskim saborom vrijede i za Hrvatsku i Slavoniju.[9]

Kvaternik je živo reagirao na svaku pojavu s kojom se nije slagao. Tako je, primjerice, žestoko odgovorio jednome poslaniku koji je rekao da je ugarska kruna ujedno i hrvatska i proglasio tu izjavu sramotnom za hrvatski narod. Kada su Saboru priopćene kraljevske pozivnice velikašima iz Hrvatske i Slavonije za Ugarski sabor pisane mađarskim jezikom, tj. prije nego što je Hrvatski sabor odlučio o odnosu Hrvatske prema Ugarskoj, Kvaternik je prvi put istupio sa svojom osnovnom političkom tezom.[10] Kao i drugi govornici, on je u tom postupku vidio spletku i austrijske i mađarske strane. Hrvate biju i Beč i Budim, rekao je, "mi sjedimo med dvie vatre med dva stolca..." Velikaše zovu u Budim, a kraljevske propozicije zovu u Beč! "...kud ćemo? hoćemo li dvostruko robstvo?" Izjavio je da perfidija i nepoštenje bečke vlade mogu "prejasni dom" uskoro lišiti prijestolja i da Sabor zato mora vladara odlučno opomenuti da njegovi savjetnici mogu

9
Spisi I, 13; II, 28; HS, 2, 32
10
HS, 84, 79-80

"dinastiju upravo baciti". Nakon Starčevićevih predstavki u toj se Kvaternikovoj izjavi pojavila tipična pravaška prijetnja koja je do kraja osamdesetih godina odjekivala iz saborskih klupa. Na Kvaternikov prijedlog, Sabor je tada stvorio zaključak da krivac "zločina izdaje domovine" postaje svatko tko bi nastojao odcijepiti neki dio "kraljevinah" Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ili bi, bez saborske odluke, sudjelovao na saboru druge zemlje, tj. Ugarske.

Kvaternik se izjasnio protiv adrese lojalnosti kralju na temelju njegovih propozicija Saboru. Odluka o odnosu Trojedne kraljevine s Ugarskom može se temeljiti samo na slobodnoj volji naroda, zastupanoga u Saboru, a ne smije proizići ni iz kakva kraljevskoga naloga, rekao je.[11]

Odbacujući poziv u Carevinsko vijeće, Kvaternik se nije protivio izaslanstvu koje je trebalo stupiti pred kralja sa zahtjevima za cjelokupnost hrvatskih zemalja. Nasuprot tome, Starčević je u svom prvome kratkom govoru žestoko osudio slanje deputacije u Beč. U vezi s "odpisom" kojim je kralj odgovorio saborskom izaslanstvu i dopustio izbor zastupnika Vojne krajine, Starčević je požalio što nije bio nazočan sjednici na kojoj je zaključeno da se kralju pošalje deputacija jer bi se bio odlučno protivio. Tri stotine godina "narod hervatski proseć Austriu postade prosjakom, klanjajuć se Austrii on postade robom, koj se bude kroz duga vremena težkom mukom iz berloga potištenosti osoviti."[12] Tom gorkom izjavom Starčević je izrazio shvaćanje koje je poslije stalno zastupao. Hrvatski suvereni narod nije podanik, a vladar nije "apostolski" kralj od Božje milosti. To su dva ravnopravna partnera. Nije dostojno narodnih zastupnika da pužu pred kraljem. S jetkim prezirom Starčević je izjavio da uopće nije vrijedno raspravljati o kraljevskom "odpisu", koji kao i drugi brojni slični spisi ne daje Hrvatima ništa. Starčevićevo ogorčenje proizlazi između ostaloga i iz kraljeve odluke da se odgodi pitanje sjedinjenja Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom, Kotorom, Dubrovnikom i Kvarnerskim otocima. On je u "piskaranju" iz Beča vidio samo "hudobnost i bezumje...čerčkara" iz najviših bečkih krugova , tj. kraljeve okoline, a upozorio je na ona "večna pojavlenja" koja pokazuju da se Austrija i nadalje želi poslužiti Hrvatima "za svoje nečiste sverhe". Za Starčevićevu sumnjičavost i mržnju protiv vladara tipična je njegova pretpostavka da je krajišnicima dopušteno da

11 *HS*, 72

12 *Djela I*, 7. Citiram Starčevićeve saborske govore prema *Djelima* ali sam neke od njih usporedila s tekstom u saborskim stenografskim zapisnicima u kojima se ne uvažava njegova ekavština a gubi se i dio njegova osebujnoga, arhaičnoga stila. Osim toga zastupnici su morali govoriti a ne čitati (ali to nisu uvijek radili). Pogotovo kada se Starčevićevi govori objavljuju u pravaškome tisku, mogu se zapaziti i određene razlike prema poslije objavljenu govoru u saborskom zapisniku. Osim toga uredništvo *Djela* ispustilo je iz Starčevićevih govora neke kraće izjave i odlomke koji nisu odgovarali vodstvu Stranke prava kada su *Djela* 1893. izašla. Uz određene sumnje mislim da je spomenuti tekst ipak primaran izvor.

dođu u Sabor samo zato da bi kočili ustavni život. Želio je ukoriti saborsko poslanstvo zbog glasina da je ono u Beču pregovaralo i s drugim krugovima, a ne samo s kraljem, i predlagao je izjavu da "naše pravedne želje nisu nimalo uslišane" i da odgovornost za posljedice padaju na začetnika. Starčević je dakle izrekao prijetnju koju je već prije izrazio Kvaternik: da bi se naime hrvatski narod mogao okrenuti od dinastije ako ona nastavi djelovati u protuhrvatskome smislu. Strossmayer je odgovorio Starčeviću da poslanstvo nije u Beču vijećalo niti s kakvim službenim osobama iz ministarstva. I Kvaternik je prosvjedovao što vladar ne želi protegnuti ustav na Vojnu krajinu. Nastavak vojničke uprave može dovesti samo do iskorjenjenja "mužkog poroda plemena našeg", izjavio je.[13]

Kvaternikov prijedlog i Starčevićev veliki govor

U raspravi o državnopravnom odnosu između Trojedne kraljevine i Ugarske pojavile su se u Saboru tri političke struje.[1] Predstavnici Narodne stranke u kojoj su najvažnije ličnosti biskup Strossmayer, Franjo Rački, Ivan Perkovac, urednik glasila te struje, *Pozora*, a sa srpske strane Makso Prica, nastojali su postići što širu autonomiju snalaženjem između vladarevih centralističkih i autokratskih nastojanja i "jedinstvene mađarske države". Unionistička struja na čelu s grofom Julijem Jankovićem smatrala je da Trojedna kraljevina može postići autonomiju isključivo u što užem savezu s Ugarskom.

Ante Starčević i Eugen Kvaternik izjašnjavali su se za ideal samostalne hrvatske države ali je Kvaternik ovom prilikom bio spreman, u dogovoru s kraljem, odstupiti od "podpunog suvereniteta" hrvatskoga naroda. Državnopravno je usmjerenje Sabora, doduše, posljedica njima neprihvatljivih shvaćanja Narodne i Unionističke stranke. No za konačne zaključke saborske većine, u smislu isticanja hrvatske državnosti odbijanjem svake mogućnosti zajedničkih poslova s Austrijom, pravaška je strana uvijek tvrdila da su u skladu sa Starčevićevim učenjem.

Najprije su prevladale ideje i težnje tada najistaknutijih predstavnika inteligencije u Narodnoj stranci. Saborski zaključak o mogućemu državnopravnom odnosu s Ugarskom uz određene uvjete njihovo je djelo u suprotnosti s unionističkim željama. Međutim, kada su u situaciji razlaza između vladara i mađarske elite pokušali otvoriti vrata eventualnim zajedničkim poslovima s Austrijom, ostali su u manjini. Narodna stranka kao svojevrsna alijansa između predstavnika

---

13
HS, 92; o krajiškom pitanju 1860./61. i o krajiškim zastupnicima u Hrvatskome saboru piše Valentić 1981.

1
Za prikaz političke i modernizacijske djelatnosti u Hrvatskom saboru koristila sam se pojedinim pasusima iz: Gross-Szabo, 1992., 129-156. O hrvatskom pitanju 1860.–61. te o adresi Hrvatskoga sabora 1861., piše Korunić, 1995.

slaboga liberalnoga građanstva i dijela katoličkoga svećenstva, nije mogla naići na razumijevanje za svoju "praktičku" politiku. Spriječili su to unionisti, prije svega predstavnici zemljoposjedničkoga plemstva ali i bogatijega zagrebačkoga građanstva, gradeći na općoj strastvenoj mržnji protiv bečkoga središta nakon sloma apsolutizma.

Kada je riječ o državnopravnom opredjeljenju, Sabor je većinom glasova, protiv otpora unionista, prihvatio prijedlog "osrednjeg odbora", tj. Narodne stranke, o odnosu Trojedne kraljevine i Ugarske. Taj znameniti članak 42. jedini je od svih državnopravnih i drugih odluka potvrđen od vladara, a iznimno je važan u kasnijoj borbi za državnu autonomiju te pri nastanku i značaju Hrvatsko-ugarske nagodbe. Izražava doduše sklonost saborske većine prema savezu s Ugarskom, ali odlučno odbija mađarske ponude uske "pokrajinske" autonomije na načelima zakona iz 1848. Članak, što ga je formulirao Mažuranić, s Perkovčevim dodatkom, ističe državnost Trojedne kraljevine. To je odgovor na mađarsku interpretaciju područja hrvatske "pokrajinske" autonomije koja se kretala od isključivo civilne Hrvatske (bez Rijeke i Hrvatskoga primorja) do Hrvatske i Slavonije bez Rijeke i Međimurja. Razumije se zato da članak 42. određuje najprije opseg teritorija Trojedne kraljevine (nabrajajući poimence županije Provincijala i pukovnije Krajine, uz Rijeku i Međimurje) za koji je nakon rata s Ugarskom 1848., pravno prestala svaka veza s Ugarskom osim zajedničkoga kralja i zajedničke krunidbe. Prema toj izjavi, Trojednoj kraljevini pripadaju i sva javna prava Kraljevine Ugarske do kraja 1847., ako se ne protive njezinoj samostalnosti, uz njezina vlastita "temeljna državna i ustavna prava". Radi "zajedinstva interesah", dakle osiguranja ustavnih sloboda protiv autokratskog vladara, Trojedna je kraljevina ipak spremna stupiti s Kraljevinom Ugarskom "u još užju državnopravnu vezu" (nego što je personalna unija nakon 1848.) ako joj ova prizna samostalnost te spomenuti teritorijalni opseg. U tom bi slučaju na temelju "podpunog starodavnog ustava" te "državne ravnopravnosti" Trojedna kraljevina sklopila s Ugarskom "savezni ugovor", pripremljen od odborâ obaju saborâ i točno bi se utvrdili zajednički poslovi. "Politični" poslovi (unutrašnja uprava) te nastavni, vjerozakonski i pravosudni poslovi bezuvjetno bi bili u kompetenciji hrvatske autonomije.

Neprihvaćeni unionistički prijedlog također je utvrdio faktički, ali ne i pravni, prestanak državne veze Trojedne kraljevine i Ugarske 1848. "osim jedne te iste krune", ali je nastojao opravdati želju da Trojedna kraljevina "uz naročito priuzdržanje svojih temeljnih pravah" sklopi uži državnopravni savez s Ugarskom na temelju saveznog ugovora. Prema tome, unionisti nisu postavljali mađarskim predstavnicima uvjete za početak pregovora. U vezi s raspravom o odnosu s Ugarskom došlo je do žestokih sukoba između pobornika ideja formuliranih u zakonskom članku 42. i unionista od kojih su mnogi privremeno napustili sabornicu, ali se većina vratila nakon izglasanja prijedloga Narodne stranke.

Članak 42. za Ugarski je sabor potpuno neprihvatljiv i ta je činjenica argument za Kvaternikove tvrdnje o njegovoj neizvedivosti. Ugarski je sabor naime inzistirao na zakonima iz 1848. koji su Hrvatsku i Slavoniju proglasili integralnim dijelom Ugarske i raskrstili s ostacima njezinih "municipalnih" prava. Trebalo je dakle raskomadati tradicionalni teritorij Hrvatske i Slavonije, onemogućiti njezinu političku individualnost i nacionalni pokret. To je urađeno prije svega u § 5 o izbornim kotarevima i broju zastupnika u parlamentu. Pritom bi hrvatsko-slavonske županije i teritorijalne jedinice slale svoje predstavnike po istom principu kao i ugarske županije. Zato se poimence navode tri slavonske županije, kao da su integralni dio Ugarske, te Riječki kotar, Hrvatska krajina te Slavonska krajina. Jedino je civilna Hrvatska (bez Primorja) iskazana kao cjelina, ali i ona bi svoje zastupnike birala izravno u mađarski parlament. Ne bi dakle više bila "politička individualnost" predstavljena zasebnim zastupnicima. Njezina "pokrajinska skupština" (tártomany gyüles) ima jedino pravo slati dva poslanika u gornju kuću. Hrvatski bi se sabor zapravo pretvorio u skupštinu kakvu ima svaka županija, a *partes adnexae* (kapcsolt részek, pridružene strane, Nebenländer) svele bi se na Zagrebačku, Varaždinsku i Križevačku županiju koje bi, uz mađarske boje i grbove, smjele upotrebljavati i svoje vlastite.[2] Prema tome "duh" zakonâ iz 1848. potpuno je uništio toliko željenu "državnu samostalnost i neodvisnost" i onemogućio pregovore.

Ferencz Deák držao se zakona iz 1848. ali je pokazao spremnost da ih ponešto ublaži da ne bi oslabio položaj mađarskoga plemstva u sukobu s kraljem. No u svakom slučaju Hrvati bi morali doći na Ugarski sabor, priznati zakone iz 1848. sve dok se ne izmijene na Ugarskom saboru, na kojemu bi se odlučivalo i o tome koji poslovi pripadaju hrvatskoj autonomiji i kakva bi ona mogla biti.[3]

Gledište da su zakoni iz 1848. obvezatni i za predstavnike Hrvatske i Slavonije koji bi se morali pojaviti na Ugarskome saboru kao jedinomu mjestu gdje bi se odlučivalo o njihovim zahtjevima, bilo je neprihvatljivo za većinu u Hrvat-

2

Prema zakonima iz 1848. ban je bio podčinjen ugarskom palatinu i odgovarajućem ministarstvu. Autonomija Hrvatske i Slavonije izjednačena je sa samoupravom ugarskih županija. "Materinski" jezik u "Združenim stranama" smio bi se upotrebljavati samo na županijskim skupštinama, a službeni bi jezik bio mađarski. *Zakonski članci Ugarskoga' državnog Sabora godine 1847./8.*, U Zagrebu 1860.

3

U prvoj adresi Ugarskoga sabora 1861. priznaje se Hrvatskoj i Slavoniji svojstvo "političkoga naroda", tj. nositeljice pokrajinske autonomije. Vladar je podržao hrvatsku stranu naredbom da se odnosi Ugarske s Hrvatskom i Slavonijom rješavaju sporazumom obaju sabora, a ne isključivo na Ugarskome saboru prema zakonima iz 1848. Kao pritisak na Mađare prihvatio je mišljenje većine Hrvatskoga sabora da je zbog štetnih promjena u vezi sa zakonima 1848. prekinut zakoniti savez Hrvatske i Slavonije s Ugarskom. U drugoj adresi Deák je nastojao pobiti mišljenje da su ti zakoni štetni za Hrvatsku i Slavoniju i da bi ih ona kao "pridružena zemlja" (Társország – dakle ne više kao pridružene ili pokorene strane – *partes adnexae* ili *subiectae*) morala po pravu i pravdi prihvatiti. *Adresse Entwurf von Franz von Deak auf das königliche Reskript vom 21. Juli 1861.*, Kronstadt 1861.

skom saboru. To bi značilo unaprijed priznati da je Trojedna kraljevina integralni dio Ugarske i da joj pripada samo ograničena "pokrajinska" samouprava. S druge strane Mađari nisu nikako mogli uzeti u obzir izjavu u zakonskom članku 42. da je 1848. jednostrano prekinut svaki odnos s Hrvatskom i Slavonijom. Onda bi naime tvrdnje austrijskih ministara da je Ugarska 1848./9. "proigrala" svoje "ustavno" uređenje dobile veće opravdanje. Osim toga to bi značilo priznati državnost Kraljevina Hrvatske i Slavonije, a time bi pala i jezgra mađarske nacionalne ideologije o jedinstvenoj mađarskoj državi, koje su Hrvatska i Slavonija integralni dio, tj. "zemlja", s tradicionalno uskom pokrajinskom autonomijom. Dakako da mađarski zastupnici nisu mogli prihvatiti ni uvjet cjelokupnosti Trojedne kraljevine, prije svega zbog Rijeke i Međimurja. Takve suprotnosti između mađarskih i hrvatskih političkih činitelja nisu dakle dopuštale približavanje gledišta. Ugarski je sabor raspušten još prije Hrvatskoga. Iz procjepa mađarskih političara između obrane zakonâ iz 1848. i nužnosti da se oni djelomično izmijene niklo je načelo, bitno na cijelom putu do Hrvatsko-ugarske nagodbe. Hrvati bi, prema mađarskomu mišljenju, doduše morali prihvatiti zakonski temelj iz 1848., ali budući da oni to ne žele, Mađari bi pristali da pregovaraju o "koncesijama" za ograničenu pokrajinsku autonomiju.

Za razliku od "osrednjeg odbora" i unionista koji su objavili samo glavne točke svoga opredjeljenja, Kvaternik je izradio prijedlog "fundamentalnog države naše zakona" utemeljenoga na četiri osnovna načela pravaškoga nauka: 1. na temelju "legitimiteta, historije i naravnih pravah" hrvatskoga naroda Hrvatska je samostalna država s kojom se nezakonito postupa kao s dijelom Habsburške Monarhije jer ona s ostalim njezinim zemljama ima samo zajedničkoga vladara; 2. zato se suvereni hrvatski narod može pogađati samo sa svojim slobodno izabranim kraljem uz isključenje ostalih činitelja Austrije i Ugarske i na temelju tih pregovora eventualno prihvatiti neke zajedničke poslove s Austrijom (ovo posljednje, dakako, nije u skladu sa Starčevićevim naukom); 3. cilj je sjedinjenje hrvatskih zemalja u samostalnoj državi utemeljenoj na klasičnim postulatima parlamentarizma, prema kojima su vladar i izvršni organi odgovorni narodu, tj. Saboru, u kojemu se koncentrira sva vlast; 4. provedivost tih ciljeva ne ovisi o unutrašnjim prilikama Habsburške Monarhije nego o odnosu među velikim europskim silama koji se razvija na njezinu štetu.

Kvaternik je snažno naglasio inicijativu suverenoga hrvatskog naroda pri stvaranju temeljnoga ustavnoga zakona i njegov otpor vladarevu nametanju državnopravnoga uređenja. No odstupio je od "podpune suverenosti" hrvatskoga naroda prihvaćanjem minimuma zajedničkih poslova s Austrijom uz sustav čvrstoga nadzora zakonodavnih i izvršnih organa hrvatske države i međunarodnoga jamstva.

Kvaternikov prijedlog, doduše, izvire iz koncepcije u čiju je opravdanost nastojao uvjeriti već ministra Rechberga. No u tom prijedlogu, u obliku ustavnoga zakona s paragrafima, zapaža se da su jasnije naglašene samostalnost hrvat-

ske države i rezerve prema dinastiji. U dopisima Rechbergu morao je kao autor antidinastičke i antiaustrijske knjige "La Croatie" biti oprezniji nego kao saborski zastupnik. Može se pretpostaviti da su na njegove formulacije utjecale dvije činjenice. Naime Franjo Josip nije ni pomišljao na to da proširi Listopadsku diplomu u smislu Kvaternikova prijedloga postupnoga ispunjenja plana za ostvarenje hrvatske države pod habsburškom dinastijom, nego je, nasuprot tome, dao svomu listopadskom oktroju centralističko tumačenje Veljačkim patentom. Pretpostaviti je da su na Kvaternikove formulacije utjecale i Starčevićeve predstavke iako su se razlikovale od njegovih dopisa Rechbergu i shvaćanja izraženih u dva spomenuta spisa objavljena u Zagrebu.

Kvaternik se u "predbježnim ustanovama" svoga prijedloga "temeljno državnoga zakona trojedne kraljevine hrvatsko-slavonsko-dalmatinske" najprije poziva na "medjunarodne ugovore" od 1102. do 1712. koji omogućuju da se "trojedne kraljevine državni sabor" upusti u dogovor s hrvatskim kraljem te se na taj način "nerazlučivost osobe vladara iz kuće habsburglothrinske za sva buduća vremena, dvostrano vežućim ugovorom, međunarodno ustanovljuje".[4] No Kvaternik odmah ima na umu mogućnost odstupanja od toga dogovora ako njegove posljedice ne bi bile povoljne. Taj "medjunarodni ugovor" stupio bi na snagu tek kada dinastija "cjelokupnost krune hrvatske neokrnjeno sastavi", i to sjedinjenjem Dalmacije i otoka, Kotora, Dubrovnika, Kvarnera i otoka, i Istre "silovito od kraljevine Hrvatske odkinutih" te Kranjskoj i Štajerskoj utjelovljenih "kotara". Za slučaj raspada Njemačkog saveza (koji uz njemačke te njemačko-austrijske obuhvaća još češke i slovenske zemlje), Kvaternik predlaže priključenje hrvatskoj kruni i "sloveno-hrvatskih" pokrajina ako bi one zaželjele da uživaju prava i slobode "s ostalim srodnim si narodom hrvatskim".

Kvaternikov prijedlog zatim ističe "odnošaje medjunarodne" s obzirom na Austriju. Pritom je bitno da hrvatskom državom ne vlada austrijski car nego kralj "sveukupne kraljevine Hrvatske" na temelju državnih i "staro-ustavnih" prava. "Suvereno samostalna" hrvatska kruna, a prema tome i Kraljevina Hrvatska, nema veze ni s kakvim drugim naslovom ili zemljom dinastije Habsburg. U slučaju nestanka naslova austrijskoga cara, vladar bi morao ili stolovati u Hrvatskoj ili sklopiti novi međunarodni ugovor. Ističući samostalnost hrvatske krune i kraljevine prema svim posjedima Habsburgovaca, Kvaternik kaže da je 1848. "vođeni samostalnosti rat Hrvatah" prekinuo odnose hrvatske krune i drugih zemalja austrijskoga carstva, a prije svega s ugarskom krunom.

Kako bi se spriječilo nasilje apsolutizma i zlokoban utjecaj besavjesnih i zlobnih savjetnikâ na kralja, Kvaternik predlaže čin koji bi i "povjestnica euro-

---

4 *Govor Eugena Kvaternika, zastupnika ribničkog slavne županije zagrebačke, što ga je govorio na saboru Trojedne kraljevine 18. lipnja 1861.*, U Zagrebu 1861; Kvaternikov zakonski prijedlog objavljen je u *Spisima II*, br.144, 169-181. Tiskan je i posebno uz *Govor.*

pejskih družtvah uvažiti mogla", naime svečanu krunidbu hrvatskoga kralja u Zagrebu ili u nekomu drugom "znamenitijem" gradu "trojedne kraljevine", s time da se eventualna krunidba u nekomu tuđem gradu ili pod tuđim naslovom ne bi od hrvatske strane priznavala. Kralj bi se morao zakleti da će čuvati "temeljno-državna prava", tj. i ovaj ugovor. Svaki vladar morao bi se kruniti za hrvatskoga kralja šest tjedana nakon stupanja na prijestolje, a Franjo Josip nakon potvrde ovoga zakona. Za svakoga prijestolonasljednika koji se ne bi držao spomenutih točaka ugovora, smatra se da se odrekao prijestolja. Zato Kvaternik jezikom Rousseaua izjavljuje: "Narod se tad hrvatski vratja u prvobitna svoja naravna prava koja mu na temelju naravnoga prava čovječanstva isto tako ko' i svakom drugom političkom družtvu i narodu neoskvrnjeno pripadaju."[5] Hrvatska država imala bi diplomatski naslov "Trojedna kraljevina Hrvatska" ili "Kraljevina hrvatsko-slavonsko-dalmatinska". Ubuduće bi se uz ostale titule u kraljevu naslovu trebao uključiti i naslov "Kralj sveukupne Hrvatske kraljevine".

Prema ugarskoj kruni "trojedna kraljevina Hrvatska" potpuno je samostalna, no ako bi Ugarski sabor priznao taj "medjunarodni ugovor", tada bi bio moguć "*politički savez*, koji se u *medjusobnoj obrani i pobratimstvu* s narodi ugarske krune i države usriedotočuje..."[6] (podcrtao E. K.). Važno je uočiti da bi se taj savez između dviju samostalnih država sklopio s narodima Ugarske a ne samo s Mađarima, tj. Ugarska bi u tom slučaju morala postati država ravnopravnih naroda a ne biti "jedinstvena mađarska država". Ako sadašnji Ugarski sabor ne prihvati taj prijedlog ili ga odbaci, onda ustanove toga zakona o političkom savezu postaju bespredmetne.

U opsežnome paragrafu 18 Kvaternik pokušava konkretizirati ustavno uređenje Hrvatske i njezin odnos prema Austriji. Umjesto postojećega dikasterija u Beču (od 1862. to je dvorska kancelarija), u Zagrebu bi se ustanovilo "Kralj. državno vieće za kraljevinu hrvatsko-slavonsko-dalmatinsku."[7] Prvi predsjednik toga vijeća imao bi sjedište u Beču uz "*ustavnog kralja hrvatskog*" i bio bi posrednik između austrijskoga cara i ustavnoga kralja u austrijsko-hrvatskim odnosima (uz isključenje svakoga tuđega utjecaja na kralja). Zajednički poslovi Hrvatske i Austrije "u predmetih izvanjskih dielah, rata, financijah i trgovine, posredstvom ipak i jedino kroz državno vieće trojedne ove kraljevine" vodili bi se zato u skladu s hrvatskim interesima. Predsjednik državnoga vijeća bio bi ravnopravan s austrijskim ministrima tih resora ali bi imao položaj zastupnika krune i Tro-

---

5
Spisi II, 172.

6
Isto, 173.

7
U svom zakonskom nacrtu Kvaternik nije točno naznačio koji bi to resori bili jer bi se to reguliralo posebnim zakonima.

jedne kraljevine, a ne rang austrijskoga ministra. Ne bi prisustvovao austrijskome ministarskom vijeću jer nije odgovoran austrijskoj državi osim "kao popečitelj (ministar, *M. G.*) kralja hrvatskog" u pitanju "navještenja rata". Svi ostali poslovi u kompetenciji su hrvatskoga državnoga vijeća i Sabora.

Za funkcioniranje eventualnoga "saveza obrane i pobratimstva med hrvatskom i ugarskom državom", Kvaternik predlaže više odredbi uz oprez da se ne bi izvrgnuo u "podanost" hrvatske krune prema Ugarskoj, a zatim obiju prema Austriji. Zadaća toga "saveza" bila bi da Ugarski i Hrvatski sabor isposluju "garancije velevlastih Europe" za hrvatsku i ugarsku državu kad se bude "obće-europejska razmirica medjunarodnimi ugovori uredjivala..." Posebnim zahtjevima Kvaternik nastoji osigurati odgovornost hrvatskoga državnog vijeća i njegova predsjednika Saboru te jamstva tih ustanova kojima pripada i organizacija "narodne hrvatske vojske".

Prijedlog posebno ističe da se priznavanjem spomenutih zajedničkih poslova hrvatska država ne podčinjava austrijskom ministarstvu ili državi, nego samo slobodnom voljom suverenog naroda podjeljuje vladaru određen dio vlasti. Svako je sudjelovanje u tuđemu političkom tijelu nedopustivo. Kvaternikov međunarodni ugovor može međutim stupiti na snagu samo ako austrijska vlada bude odgovorna narodima Austrije, tj. njihovim zakonodavnim tijelima.

Kvaternik je držao da se ne može ostvariti personalna unija između Austrije i Ugarske. Ipak je za svaki slučaj predvidio da bi Hrvatska zahtijevala ista prava ako Ugarska postigne "vlastito svoje u strogom smislu rieči uzeto popečiteljstvo" vanjskih poslova, rata, financija i trgovine. Prema tome, autor je svoj prijedlog ogradio tolikim uvjetima, jamstvima i kondicionalima, i gorljivo je naglašavao državnu samostalnost Hrvatske tako da su zajednički poslovi na neki način ostali u pozadini, a cjelina je ostavljala dojam kao da je doista riječ o prijedlogu za ostvarenje pune državne suverenosti hrvatskoga naroda. Vjerojatno je to tako shvaćao Ante Starčević jer inače ne bi podržao prijedlog.

Velikim govorom 18. lipnja 1861. Kvaternik nije namjeravao cjelovito opravdati svoj temeljni ustavni zakon. Svrha mu je pobijanje prijedloga "osrednjega odbora" o mogućnosti "druženja" s Ugarskom ako Mađari prihvate hrvatsko državno pravo. Šutnjom je prešao preko prijedloga unionista o bezuvjetnomu realnom savezu s Ugarskom. Prijedlog "osrednjeg odbora" vodi prema Kvaterniku u opasno "dvoputje", tj. snalaženje između Beča i Pešte, "...jer jao onome, koji med *vatrom* samo i *vodom* birati mora!"[8] On međutim drži da je hrvatski narod "na *razkršću*", da dakle postoji treći put "*ustavnosti* i *zakonitosti* naše" koji nije oktroj niti kraljeva zapovijed nego "proizvod *suverene naše volje*". To je ustavni dogovor Sabora s hrvatskim kraljem na temelju "starodavnih ustavnih pra-

---

8
Govor E. Kvaternika, V.

vah kao i državo-temeljnih zakonah *duhu i zahtjevanjima vriemena odgovaraju-ći...*" (sve podcrtao E. K.), koji dogovor treba osigurati novim državno-temeljnim zakonom.[9] Pri tome se mora ukloniti svaki bečki utjecaj na kralja. Slobodno uređenje odnosa hrvatske krune i države prema Austriji i savez obrane hrvatske i ugarske države jamstvo je bolje budućnosti.

Kvaternik se posebno trudi dokazati neizvedivost realnoga saveza s Ugarskom u smislu prijedloga "osrednjega odbora" pozivajući se, uz ostalo, na izjave mađarskih prvaka iz kojih se vidi da oni nipošto ne žele odustati od zakonâ iz 1848. prema kojima bi Hrvatska bila integralni dio Ugarske. Svoj program potkrijepio je veličanjem hrvatske povijesti kao u knjizi "La Croatie", uz žalbu na "nezrele experimentacie" jer: "Prošlost naša, ko' da je nikada bilo ne bi, nikakova nam nije učiteljica!"[10] Uvjerenje da Bog bdije nad hrvatskim narodom i da mu je namijenio posebnu zadaću opravdava njegovim teškim položajem u ratovima s Avarima, Nijemcima (Francima) i Turcima koje je uvijek pobjeđivao. I na sadašnjem "razkršću" narodnoga života, Kvaternik se uzda u Boga ali ističe i nužnost "zdrave političke razboritosti".

No kako je moguće da Austrija, koja je, prema Starčeviću i Kvaterniku, dosad samo upropaštavala hrvatski narod, primi Kvaternikov prijedlog o samostalnoj hrvatskoj državi? Kako je moguće da Mađari nikako ne bi mogli prihvatiti hrvatsku državnost u okviru Ugarske a ne bi se protivili Kvaternikovoj samostalnoj hrvatskoj državi koja je sušta protivnost njihovu brisanju hrvatske autonomije zakonima iz 1848.? Odgovor je u Kvaternikovu uvjerenju da sudbina Habsburške Monarhije ovisi isključivo o odnosu među velikim silama i o njihovu interesu za hrvatski narod kao čuvara Jadrana, i da je njegov prijedlog izvediv jer je u skladu s "pokretom europskih državah". Pri tome se ograđuje od optužbi da je njegov program "revolucionaran".

U svom govoru Kvaternik se opravdava što nije mogao "ignorirati" Austriju iako ona neće prihvatiti njegov prijedlog niti onaj o realnom "sdruženju" s Ugarskom. Austriju naime priznaju sve europske države dok za Hrvate i Mađare ne mare. Zato on nastoji prilagoditi faktičko postojanje Austrije "najstrožoj našoj hrvatskoj ustavnosti". Posebno ističe da njegov prijedlog potječe iz uvjerenja da Mađari neće postići personalnu uniju "s Bečom", no ako bi se to ipak dogodilo, on bi se založio zato da Hrvati postignu to isto. Kvaternik donekle ipak priznaje neizvedivost svoga prijedloga, a ne samo onoga "osrednjega odbora", ali tvrdi da njegov program spašava narodnu čast jer barem omogućava "muževno čekanje dok nam se pravda nepodjeli". Treba čekati bolje vrijeme koje će nastati

9
Isto, LXXV – LXXVI
10
Isto, XXXVIII

promjenama u međunarodnoj politici. "Stoga zdravi razum, razbor politički i koristi naše nam zapovjedaju da se u slobodi i samostalnosti uzdržimo, ko što se junačkomu slobodoumnomu narodu i pristoji."[11] Kvaterniku su važne slobodne ruke u pogodnu času. Ne valja ući u borbu vezanim rukama, upozoravao je.

Preporučavao je dakle taktiku "muževnog čekanja", koja je bila više sastavni dio Starčevićeva političkoga profila, a manje je odgovarala njegovoj želji za dinamičkom političkom i diplomatskom akcijom. Da doista nije mogao čekati, najbolje je poslije pokazao svojim odlaskom u Rakovicu.

Kvaternik navodi svoje "političke combinacie" kojima želi pokazati da bi habsburška dinastija uoči skorih europskih zapletaja dobro prošla samo kada bi prihvatila Kvaternikov prijedlog koji je "izvediv, praktičan i mogučan", tj. kada bi Hrvate stavila "u *prvobitnu slobodu* spram sebe". Tada bi Austrija zadovoljila "hrvatsko pleme koje od Soče do Bojane rieke neprekidno se uz Jadransko more proteže" i po tome je za europske sile važnije od mađarskoga.[12] Predviđa razne mogućnosti u odnosima Francuske, Rusije i Engleske, a hrvatski narod, kao čuvar Jadrana, bio bi u svakom slučaju "cjelim zapadom poduprt". Čini se da je u središtu Kvaternikovih "kombinacija" neposredno predstojeća "borba svieta". Naime "napoleonizam" (koji u ovom času mrzi) mogao bi prouzrokovati "pad Austrije" a ona to može spriječiti samo ako stekne "ljubav narodah pograničnih". No u slučaju da "napoleonizam" propadne, tada će Francusku nadomjestiti Rusija pa će svi "narodi slavenski jedino u Rusiji spasiteljicu" vidjeti ako se Austrija prije toga ne založi za njihovo zadovoljstvo i sreću. Nezadovoljni Hrvati bit će opstanku Austrije najopasniji kao "drugovi magjarizma i svih ugnjetenih narodah" i kao čuvari Jadrana. Zato neka Austrija pazi da ne bude prekasno i da ne propadne kao Niniva. Kvaternik doduše uporno ističe da je hrvatsko pitanje za Austriju važnije od mađarskoga jer je ono bitno i za druge europske države, ali upozorava na "vičuću nepravdu" europskoga tiska, diplomatskih spisa i knjiga koji ne znaju ništa o hrvatskome državnom pravu jer Europa poznaje samo Ugarsko kraljevstvo.

U svom govoru Kvaternik izričito kaže da želi obrazložiti samo pojedine "bitnije točke" svoga prijedloga i za nj je karakteristično da pri tome ističe upravo svoje gospodarsko i društveno shvaćanje. Osudivši propagandu unionista među seljacima, kaže da hrvatski seljak ne može zrelo prosuditi politička pitanja kojima se muče "i najsposobnije glave narodnjakah". Zato se seljak mora povjeriti onima koji će ga pravedno voditi i koji su i sami "iz koljena seljačkoga proizašli" pa najbolje znaju što im je potrebno, a to su dakako "čestiti ljudi" u Saboru. Zalažući se za političku pouku seljaka koji o tim pitanjima znaju isto koliko i "o

---

11
Isto, LXXIII – LXXIV
12
Isto, XC

lanjskom snijegu", on zapravo doživljava političku borbu kao djelatnost nekolicine "muževa" koji uživaju povjerenje "puka" i vode "massu". U nepismenu seljaku, donedavna kmetu, on još nije mogao gledati svjesna pokretača političkoga života i širitelja nacionalne svijesti, nego samo masu koju moraju voditi građanski političari, a koja će se jednoga dana osvijestiti. Izjavio je, štoviše: "s propastju narodnosti ne toliko kaputaši, koliko upravo tužni seljački puk krvavo trpi: jer ne samo da tuđinac zemljom zavlada, no što je gorje jošte, tužni seljak i u svojem čovjeku tuđinca vidi!"[13]

Za gospodarska pitanja Kvaternik je pokazao interes još dok je bio u Rusiji. Očigledno je boravak u Francuskoj, Švicarskoj i Italiji još proširio njegovo zanimanje u tom pogledu. Odmah je naglasio da priprema za hrvatsku državu zahtijeva i ekonomsku koncentraciju u Hrvatskoj. Realnu uniju s Ugarskom napao je i s gospodarskih gledišta. Predvidio je ono što se dogodilo nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe: "pol polag, pol mimo, ali k nam nikad ništa".[14] Uvjeren je da bi ostvarenje hrvatske državnosti izazvalo uspon poduzetništva i obrta, dok bi državno središte izvan Hrvatske prouzročilo odljev novca u tuđinu, gdje bi velikaši trošili proizvod hrvatske krvi i žuljeva. O slabosti hrvatskoga građanstva svjedoči i to što Kvaternik povezuje pojam bogatstva samo s velikašima. Predviđa povećanje poreza za seljake u okviru realne unije. Optužuje Austriju da samo izvlači kapital iz Hrvatske, a ništa ne investira, kad bi pak došlo do unije, "liepi čisti hrvatski miliuni" prelijevali bi se u Peštu umjesto u Beč. Dobro je predvidio i problem željeznica, koje bi se gradile u interesu Ugarske, a ne radi povezivanja "blagoslovljenih naših predieljah" s Jadranom.

U Kvaternika je romantičko opajanje na izvorima povijesti u skladu s razboritim prosuđivanjem predstavnika građanstva. Za nj krunjenje hrvatskoga kralja u Zagrebu nije samo simbol samostalne hrvatske države nego i poluga za gospodarski uspon. Uz europski interes što bi ga Hrvatska postigla tim činom, Kvaternik je dočarao zastupnicima i znatan financijski efekt. Stranci bi dohrlili u Zagreb i potrošili ovdje svoj novac. Bilo bi zarade za obrtnike, trgovce, poduzetnike. Nova važnost Hrvatske potakla bi "velikaše i boljare" da ipak zavole svoj zavičaj i da u njemu ostavljaju svoj novac i grade palače. Ukratko, oni bi trošili "žulje naroda svoga u sriedi tog naroda."

U Kvaterniku još uvijek živi nešto od ilirskoga duha, naslijeđenoga od oca. Za razliku od Starčevića koji je u predstavkama prokleo slavenstvo kao plod paklenih bečkih spletki, Kvaternik se služi pojmovima "Hrvato-Slavi" ili "trojedne kraljevine hrvatske slavenski sin". On, štoviše, drži da je Hrvatska bedem protiv mađarizma, obrana i "svih Srbljah i svih Jugoslavenah". O "narodni život hrvat-

13
Isto, XXIV – XXVIII, XLVI
14
Isto, XLVII

ski" uvijek su se razbijali valovi "dušmanah jugoslavenskih". Zato je "kleta tuđa politika" uvijek nastojala "da nas Hrvate po vjeri, po zemljama, po potocima itd. razdieli što bi nas razdjeljene laglje pod svoju kapu spremila".[15] Nada se da će biti bolje "čim se jednom razcjepkani sinovi jedne mile majke bolje upoznadu". Za razliku od Starčevića, Kvaternik vidi Hrvate u okviru Slavena i Jugoslavena, ali ubraja u hrvatski narod Slovence i Srbe u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini. Još nije prihvatio Starčevićevu koncepciju da su i Srbi u kneževini Srbiji Hrvati.

Iako se s Kvaternikovim prijedlogom očigledno nije slagao, Starčević je velikim govorom 26. lipnja 1861. kao jedini zastupnik podupirao taj prijedlog. Vjerojatno je procijenio da mu je sadržaj ipak zalaganje za samostalnu hrvatsku državu i da su Kvaternikove teze o mogućnostima njezina ostvarenja s obzirom na odnose među velikim silama realne, a preko njemu neprihvatljiva pitanja zajedničkih poslova s Austrijom, prešao je šutke.

Prije svega Starčević je želio ponoviti i dopuniti svoje izlaganje u predstavkama i zaokružiti temelje svoga učenja. Strastvena mržnja protiv Austrije i uvjerenje da su svi narodi Monarhije sužnji prevladavaju u njegovu govoru. Nepodnošljivo mu je da se vladar, po ustavu ravnopravan partner hrvatskoga naroda, usuđuje narediti Saboru da uzme u pretres pitanje odnosa s Ugarskom. Već u prvoj rečenici izražava svoje ogorčenje. "Austriansku zapoved kojom nam se nalaže da odnošenje naše domovine naprama Ungarii pretresujemo, razmatrao ja s koje komu drago strane, ja nikako nemogu razabrati, da-li nam je onom zapovedju bezobraznia poruga namenjena, ali je derzovitie i samovoljnie pogaženo pravo naše kraljevine, ali nam je hudobnie bačeno seme zavadje s narodi Ungarie, seme iz koga se Austria našoj konačnoj propasti nada."[16] "Austria" je njemu "ona herpa bečkih licomeracah i ulagah, koji zavadjaju našega kralja s njegovimi narodi, koji su našega kralja i narode Austrie u strašno današnje stanje doveli, koji budu, ako stvari drugačie neokrenu, učiniti da kralj naš poveća broj onih žertvah, koje su slični zlikovci naveli, da na račun božje milosti na zemlji pakao stvarahu, a danas se one same dušom i telom u paklu ćute."[17]

Starčević je, doduše, u svojoj predstavci osudio kralja osobno zbog apsolutizma, no u sabornici to više tako ne radi. Kaže da zapovijed Saboru da se izjavi o odnosu s Ugarskom ne potječe od "našega kralja" nego od "Austrie". Ne

---

15
Isto, LXXIII, LXIV, XXXVII. O Kvaternikovu prijedlogu pisali su Kuntić, 1959., 73-4, te Korunić (1998.), a Ganza-Aras (1990.–1991., 220) osvrće se na to pitanje na svoj način, a u bilješci kaže da sam u knjizi *Povijest pravaške ideologije* promijenila svoje prijašnje tumačenje toga pitanja. No prije te knjige o tome uopće nisam pisala.

16
Djela I, 8-9

17
Isto, 10

samo "Austrii" nego i kralju Starčević poriče pravo da potvrđuje odnos Hrvatske prema bilo kojoj zemlji pod vlašću Habsburgovaca; on bi eventualne zaključke Hrvatskoga sabora u tom smislu mogao jedino uzeti na znanje. Dopušta kralju samo pravo zahtijevati izvršenje ugovornih dužnosti radi održanja njegova prijestolja "u sjajnosti i snagi". Napao je i podvrgao ironiji naziv "apostolski" vladar koji su, po njegovu uvjerenju, izmislili isusovci da bi se narodi Austrije lakše pokorili. Starčević nije mogao dopustiti Franji Josipu, koji je postao hrvatskim kraljem na temelju "ugovora" svojih predа s hrvatskim narodom, da se smatra vladarem "od Božje milosti", a ne kraljem s odobrenjem hrvatskoga naroda. Drugim riječima, Hrvatska je po svomu historijskom i prirodnom pravu samostalna država koja se ne nalazi u okviru Habsburške Monarhije. U tom se pogledu slagao s Kvaternikom koji je, doduše, bio spreman prepustiti dio toga suvereniteta Austriji, dakako uz uvjet niza jamstava. U nastojanju da prikaže svrhu austrijske nezakonite zapovijedi da zavede a ne da pomiri narode Ugarske i Hrvatske, zaoštrio je Kvaternikovo mišljenje da bi svaka veza s Ugarskom unutar Habsburške Monarhije bila pogubna.

Pod dojmom činjenice da je mađarska emigracija programom koji je na temelju zakonâ 1848. brisao hrvatsku državnost, nailazila na simpatije posebno u Francuskoj, Kvaternik je glavnu nesreću za Hrvatsku vidio u Mađarima. Austrija je dosad, doduše, upropaštavala hrvatski narod ali bi eventualno, prisiljena europskim pokretom, mogla postati zemlja slobodnih naroda, s kojom bi Hrvatska, uz nadzor svojih izvršnih i zakonodavnih organa, mogla imati najnužnije zajedničke poslove. Nasuprot tome Starčević je za sve zlo koje su Hrvati pretrpjeli okrivio isključivo "verolomnu" Austriju jer bez njezinih uputa Mađari ne bi mogli s Hrvatskom tako postupati.

Njegov govor pokazuje da to uvjerenje niče iz iskustva 1848. Kako je samo žalio što Hrvati i "Ungarci" (tj. narodi Ugarske a ne samo Mađari) nisu bili složni jer su mogli podići samostalne države na razvalinama Austrije! Tvrdio je "da je Austria hervatski rat proti Ungarii iz prave, iz zakonite brazde izvela, da je Austria svojim tlačenjem svu Ungariu pod oružje nagnala, hoću da rečem da su Hervati, po krivnji Austrie, ne samo proti zaslepljenim i nepravednim Magjarom, kao što bijaše namera Hervatah, nego proti svim narodom Ungarie vojevali". Prema Starčeviću Ugarska je nakon 1848. zapravo podložna Hrvatskoj, no "drugačie postupa otčinska Austria sa svojimi vazda vernimi Hrvati", kaže on ironički. Austrija tobože ne zna spada li hrvatski narod "pod Austriu koju su Hervati iz ništa velikom učinili, ali pod Ungariu koju su oni oružjem nadvladali." Iz dna duše izražava nadu da su se Hrvati najzad osvijestili i da više neće ratovati "za svoje sužanjstvo ni za despociu Austrie."[18] Godine 1861. Starčević još nije osuđivao Jelačića, ali je u Zrinskom i Frankopanu već vidio simbol otpora "Austrii". I tad

---

18
Isto, 19-20

je ponovio svoje, već prije izrečeno, uvjerenje da su oni proglašeni buntovnicima i "udavljeni" zato jer su Nijemci htjeli njihova imanja.

Poučen iskustvom 1848. Starčević se zalaže za suradnju s narodima Ugarske. Dok god Hrvati budu s njima zavađeni, Austrija će ih sve držati na uzdi. No postojao je još jedan razlog. Čini se da je želio savez malih naroda koji se pojedinačno ne mogu suprotstaviti interesima velikih sila. Kada bi Hrvatskoj i Ugarskoj bio osiguran ustav uz jamstvo velevlasti, Hrvati bi se sporazumjeli s narodima Ugarske za 12 sati, tvrdio je. Osuđivao je ludost Mađara što nisu priznali ravnopravnost naroda Ugarske i time izručili Austriji sebe i Hrvate. Želio je pravdu za Slovake, Rumunje, "Hervate iztočne cerkve" i za sve narode na istoku Europe.

U dubini duše uvrijeđen zbog "najgorčie poruge" Austrije prema Hrvatima i narodima Ugarske, koje tjera na sklapanje ugovora kao "sirotčad stojeću pod skerbničtvom", a sama nema namjere pridržavati se njihove odluke, nego će postupati isključivo u svom interesu, Starčević nepokolebljivo zastupa tezu da se Austrija ne smije nametati za "međunarodnoga sudca", tj. za suca u eventualnim pregovorima između hrvatske i ugarske države. Habsburgovci dobro znaju što su Hrvati za njih uradili ne kao "prikerpa" Ugarske, nego kao samostalna država. Austrija dobro zna, tvrdi Starčević, da Habsburgovci kraljuju u Hrvatskoj samo na temelju ugovora. Austrija ne govori o tome kako je Hrvatska postala podložna Ugarskoj jer bi time priznala da su je Habsburgovci primili slobodnu i nezavisnu i da su je protiv ugovora podvrgli tuđoj zemlji. "...Austria zna da vladar, koj narod ali zemlju bez krivnje naroda izda ili zasužnji, prestaje biti vladarom, te postaje krvolokom", ističe Starčević. I tom prigodom gleda u tristogodišnjoj vladavini Habsburgovaca samo niz strahota koje pokazuju da su Hrvati neusporedivo više nego od Turske stradali od Austrije, jer je ona njihove žrtve za vladarski dom nagrađivala tlačenjem, izdajom Hrvata Turcima, cjepkanjem i pronevjeravanjem Hrvatske, groznim sužanjstvom u Vojnoj krajini. Posebno je zamjeravao Habsburgovcima da je za njihova kraljevanja Hrvatski sabor uvijek bio krnj jer je obuhvaćao uglavnom samo jednu trećinu, a ovaj sabor čak jednu četvrtinu "naše domovine". Te Starčevićeve predodžbe valja imati na umu i u vezi s njegovim kasnijim mišljenjem da je za Bosnu i Hercegovinu bolje ako ostane pod Turskom nego da pripadne Monarhiji.

Starčević kaže da je "ludoria" da dva "nevoljnika", Ugarska i Hrvatska, pogibaju u državnopravnoj vezi pod Austrijom. Zato Hrvati moraju najprije zahtijevati od kralja da im vrati njihova prava i cjelovitu hrvatsku državu. To je djelomično u skladu s Kvaternikovim prijedlogom koji inzistira na pregovoru s kraljem, ali ne i s njegovim predviđanjem mogućnosti zajedničkih poslova. Starčević prihvaća Kvaternikovo mišljenje o mogućem savezu Ugarske i Hrvatske kao samostalnih država i jamstvo "velevlasti" za njihove ustave, što bi ih Austrija bez toga uskoro pogazila. Ona je naime, prema Starčeviću, jača od kralja i zato jamstvo velevlasti ne znači nepovjerenje nego upravo ljubav prema njemu, a nepov-

jerenje u Austriju "koja nas upropastjujuć i njega upropastjuje." Kao i Kvaternik, Starčević misli da bi "despocia austrianska" možda mogla "dokončati tlačenje samo iz straha pred Europom." Poziva se na primjere ublažavanja te despocije kao posljedice inozemnih zbivanja, spominjući pri tome sve tri francuske revolucije (1789., 1830., 1848.).

Starčević također prihvaća Kvaternikovu interpretaciju međunarodnih odnosa na temelju njegova emigrantskoga iskustva. Kaže da Mađari uživaju naklonost Europe, no ona mora uvidjeti da bi oni samo naslijedili Austriju u tlačenju narodâ, a svaki zasužnjeni narod na istoku Europe "za rusku knutu dozriava". Zato žali što Ugarski sabor 1861. nije proglasio ravnopravnost narodâ Ugarske. Pojačavajući Kvaternikove proturuske izjave, Starčević čak tvrdi kako je Austria samo sredstvo ruskoga pletiva. Kad bi prestala despocija Austrije, te nepravednost Mađara i Turaka koji "razširuju rusko rovanje" na istoku Europe, ono bi nužno prestalo. U suprotnom, reakcionarna će se Rusija, prema Starčeviću, proširiti do Jadrana i izazvati europski rat i užasne žrtve Hrvata i naroda Ugarske. Taj se rat može spriječiti samo ako se oslobode svi narodi na istoku Europe, tj. kada i Austrija odustane od despocije. U tom bi slučaju Hrvatska mogla sklopiti međudržavni savez s narodima na istoku Europe, jer se oni samo zajedničkim silama mogu othrvati ruskoj strahoti. U protivnom "će Evropa zakopati Austriu i despociu njezinu" i riješiti istočno pitanje na njezinu grobu. Starčević je uvjeren da će to biti pravedno, jer se Europa drugačije ne može osloboditi ruske prijetnje.

Odgovorio je zastupnicima koji su upozoravali na neizvedivost Kvaternikova prijedloga jer ga Austrija neće prihvatiti, efektnim svršetkom svoga govora u kojemu je sažeta veleizdajnička bit njegova nauka. "Nu gospodo, mi znamo da je Austriu Evropa uredila u Italii, pa bi to isto moglo biti i kod ovoga našega pitanja; mi znamo da ima bivših vladarah koji bi danas nekadašnjim svojim narodom deset putah onoliko dali, koliko su oni narodi od njih zahtevali dan prie nego-li su se prestolja onih vladarah srušila; to, gospodo, sve mi znamo; a Austria zna da je od onoga stanja u komu narod prosi, zahteva, do onoga stanja u komu narod neprima milostinju nego si sam daje, ne korak nego samo stopa; Austria zna, da su nastala vremena u kojih je narodom do prestoljah samo toliko stalo, koliko prestolja pokažuju da im stoji do pravah narodah, i da narodi na poziv prestoljah onako odgovaraju, kako se prestolja odzivlju na poziv narodah. U tomu znanju našemu i Austrie, te u ozbiljnosti današnjih okolnostih ja nalazim jamstvo da će Austria ali ovaj naš zahtev, ali svoju propast potverditi."[19]

Valja istaći da je Starčević u tom govoru prvi put izrekao lozinku koja je simbolički izražavala pravo suverenoga naroda da sam upravlja svojom sudbinom, tj. da nad sobom priznaje samo Boga. Kao član saborskoga imunitetnoga odbora, to je uvjerenje opširnije izložio u molbi kralju da potvrdi zakonski članak o ne-

---

19 *Isto*, 29-30

povredivosti i neodgovornosti narodnih zastupnika. Ističe načelo da je narod odgovoran jedino Bogu i samome sebi, a da je vladar "samo posvetjivateljem, izveršivateljem i čuvarom zakona". U "deržavah zakona" vladar je "kao vidljiva providnost svet i neoskvernjiv" ako tu dužnost ispunjava. No "neima strašnie pogibeli, neima pogibelnie nemani, nego-li je ona težnja, kojom se vladar protuzakonito diže nad narod, ili što je isto, nad zakon." Sam narod najbolje pozna svoje stanje i zna što treba raditi. "Zakonotvornom saboru" koji zastupa hrvatski narod pripada dakle ista "svetost" kao narodu i vladaru te jamstvo nepovredivosti i neodgovornosti zastupnika za njihovu zakonodavnu djelatnost "na sreću" naroda.[20] Zato Starčević izjavljuje da je hrvatski narod unatoč svemu zlu što mu ga je učinila Austrija, sačuvao vjeru u Boga i svoje desnice. "Narod hervatski veruje, bez da mu itko kaže, da je providnost njemu, koji je tristagodišnje sužanjstvo Austrie preživio, njemu, koji se je u duhu keršćanskom za druge vazda žertvovao, lepu budućnost odredila; narod hervatski veruje, da tu budućnost, to poslanstvo, nebude odkaživati Austria, nego Bog i Hervati!"[21] Kao i Starčeviću, i Kvaterniku usklik "Bog i Hrvati!" znači da iznad suverenoga naroda ne stoji vladar nego samo Bog. No on je, kako i Giuseppe Mazzini, duboko uvjeren da Bog izravno intervenira u povijest narodâ a pogotovo svoga "izabranoga" hrvatskoga naroda.

Istakla sam već da su svi zastupnici željeli primjenu tradicionalnoga hrvatskoga državnog prava u novim uvjetima građanskoga društva i ustavne monarhije. No jedino su Starčević i Kvaternik pomišljali na samostalnu hrvatsku državu. Drugi su zastupnici upotrebljavali iste pojmove, izraze, historijske i druge argumente kao oni, ali su, s obzirom na realni politički okvir, uglavnom razmišljali u kategorijama što šire državne autonomije koju su opravdavali tradicijom stoljetne ugarsko-hrvatske državne zajednice. Budući da je u prošlosti bilo znatnih promjena i diskontinuiteta, svatko je mogao naći argumente i za potpunu samostalnost i za usku autonomiju. Iz reakcija zastupnika na Kvaternikov prijedlog dobro se vidi da su mnogi osjećali kao Starčević i Kvaternik, ali su držali da je ostvarenje samostalne države nemoguće i da pripada carstvu mašte. Pojedinci unutar triju grupa zastupnika, tj. narodnjaka, unionista i krajišnika, izrazili su različita mišljenja o Kvaternikovu prijedlogu u širokoj lepezi od oduševljenja do pogrda.

Ističući potrebu obrane "starodavnog ustava", Strossmayer je uvjeren da nijedan "srdčani Hrvat" ne bi htio ni za dlaku popustiti od svojih svetih prava samostalnosti i nezavisnosti, "jerbo to bi značilo ne hrvatsku, nego robsku dušu imati" i skučiti glavu pod "tuđ jaram". Zato je istaknuo da u tom pogledu vidi "podpunu logičku dosljednost" u Kvaternika, "komu na srdčanosti, odvažnosti i na trudu neka bude hvala! Sjeme, koje se u sabornici ovoj sije, nepada doista na

---

20
Djela II, 33-4
21
Djela I, 16

kamen, pa ako danas neiznikne i neuzori, ono će izniknuti i uzoriti vremenom". Požalio je "tužne okolnosti" koje sprečavaju primanje toga prijedloga. Uz neke izmjene, on preporučuje prijedlog "osrednjeg odbora", između ostaloga i zato što se, prema njegovoj ocjeni, "najvećma približuje" Kvaternikovoj ideji.[22] Srpskoga zastupnika Svetozara Kuševića, poslije velikog župana Srijemske županije, oduševljava Kvaternikova obrana narodnoga dostojanstva. On je glasao za prijedlog "osrednjega odbora", ali ako savez s Ugarskom na tome temelju ne pođe za rukom, želio je da se pokuša provesti u život Kvaternikov prijedlog.

Iz redova narodnjaka došla je međutim i najoštrija osuda Kvaternika. Matija Mrazović je kazao da je njegov prijedlog "Galimathias, bez repa i glave" i da mu je pravac gori nego što bi bio odlazak u Carevinsko vijeće. Po njegovu mišljenju Kvaternik govori o svemu i svačemu, samo ne o dnevnom redu, tj. odnosu Trojedne kraljevine i Ugarske; optužio ga je da priznaje zajedničke poslove s Austrijom, i to na apsolutističkom temelju prije 1848. Austrijska bi vlada upravljala tim poslovima bez odgovornosti "narodu trojedne kraljevine" jer on, prema Kvaternikovu ustavnom prijedlogu, ne bi imao zastupnika ni u kakvu zajedničkom zakonodavnom tijelu (a predstavnik Hrvatske ne bi bio ni u Ministarskom vijeću). No Kvaternik je zajedničke poslove uvjetovao uvođenjem ustavnosti u Austriji. Kvaternik je oštro odbio Mrazovićevu interpretaciju i optužio njega i njegove drugove da potvrđuju faktičko nezakonito stanje sudjelovanjem u Carevinskom vijeću, "...drugim riečima predlaže on (Mrazović, *M. G.*), da za ugnuti se tom bezzakonju, mi svu našu ustavnost utamanimo, te se sa Kranjci, Štajerci, Tirolci itd. na istu ustavnost postavimo." Svakako je na mjestu što je rekao Mrazovićev drug Slavoljub Vrbančić, da se Kvaternikov program ne odnosi na pitanje saveza s Ugarskom, koje je bilo na dnevnom redu, nego je poseban prijedlog "o budućem uređenju naše domovine".[23] No Kvaternik nije sastavio svoj tekst kao odgovor na kraljev nalog, jer je poricao vladaru pravo zapovijediti Saboru da raspravlja o uniji s Ugarskom. Antun Stojanović, s kojim su Starčević i Kvaternik naposljetku glasali protiv bilo kakvih pregovora s Austrijom, rekao je da je samo Kvaternikov prijedlog dosljedan. On je ipak želio ostati na pozitivnom temelju pa je glasao za prijedlog "osrednjega odbora".

Grof Julije Janković, prvak unionista s kojim su Starčević i Kvaternik poslije održavali dobre veze, posebno je istakao Starčevićev govor, koji je "u mnogima upravo žilicu pogodio". Složio se s mišljenjem da će se svako rješenje odnosa s Ugarskom "vladajućoj bečkoj politiki pognuti morati", ali je odbacio Starčevićev i Kvaternikov zaključak "da mi našu neodvisnost pred očima držeć, nit jednomu nit drugomu narodu se ne sklonimo, već da faktičnoj sili ustupljuć stu-

22
HS, 367
23
HS, 416, 581, 595

pimo u pasivni odpor i dočekamo sretnija vremena."[24] Janković je zapravo dao najbolju ocjenu toga mišljenja s gledišta političke prakse i držao je da bi takav postupak značio katastrofalno prepuštanje odluka o usmjerenju i položaju Hrvatske vanjskim činiteljima na potpuno neizvjesno vrijeme. Janković je suprotstavio muževnost, dosljednost i otvorenost Kvaternikove koncepcije prijedlogu "osrednjega odbora", u kojem je vidio "zagonetku" i zamke za hrvatski narod. On je još prije Starčevića i Kvaternika podmetnuo pripadnicima Narodne stranke nečiste namjere. Tako se već na tome Saboru počela oblikovati buduća suradnja Kvaternika i Starčevića s unionistima, s kojima su imali samo zajedničkoga neprijatelja, ali ne i zajedničke ciljeve. Nije slučajno što je došlo do skandala i što su unionisti privremeno ostavili sabornicu. Starčević je stao na Jankovićevu stranu, koji je, kako se poslije pokazalo, denuncirao kralju Hrvatski sabor zbog nelojalna zastupanja ideje jugoslavenskoga carstva.[25]

Tipično unionistički stav suprotstavio je Kvaterniku Mirko Bogović. "Hoćemo li da budemo posve svoji i posve neodvisni? Duše mi, to bi najvoljeli, kad bi samo mogli!" Dodao je da "uz kriepku i muževnu volju" treba fizička i materijalna sila. Kad bi se to moglo, ne bi bilo potrebno pozivati se na "historička naša prava". Uz ostalo i slabost Hrvata primorava dakle Bogovića da stane uz prijedlog za realnu uniju s Ugarskom. Jovan Živković, srpski zastupnik, predbacio je Kvaterniku nepraktičnost i posumnjao je u mogućnost bilo kakve pomoći Europe hrvatskim zahtjevima. Prema njegovu mišljenju Kvaternik precjenjuje i svoje vlastite sile i mogućnosti Austrije, koja neće moći stati na put ako "mi i Ugri u želji za uniju budemo složni". Živković također nije vjerovao u opasnost "Camarille", jer ju koči narodna svijest. No ipak je rekao da je i on slušao Kvaternikov prijedlog s velikim oduševljenjem.[26]

Unionisti veleposjednici pobijali su Kvaternikove gospodarske argumente protiv združenja s Ugarskom. U nekih zastupnika Kvaternik je pobudio nostalgiju i pjesničku žicu. Za jednoga taj prijedlog sliči basni iz "tisuću i jedne noći", na san o palačama punim dragocjenosti koje nestaju kada se čovjek probudi. U svakom slučaju prijedlog se pojavljuje sto godina prerano. Drugi se oduševio porukom crpljenom "iz slavne naše prošlosti (...) koju će naš narod u boljoj budućnosti do slovca izvršiti." Treći je izrazio nadu da će ipak jednom granuti sunce pravednosti, kada će se u smislu Kvaternikova prijedloga domovina podići do one slave "koja ju ide po bogu i pravici! - to da bog dao!"[27] Neki su zastupnici žalili što ne mogu "obje-

24
HS, 314
25
Spisi III, 152-3
26
HS, 344, 416
27
HS, 296, 261, 333

ručke" prihvatiti Kvaternikov prijedlog, koji odgovara njihovu rodoljublju, kao što je to rekao i pjesnik Luka Botić, i vjerovali su "što danas nije moguće, to možebiti sutra istinom postati hoće." Neki su Kvaternika uspoređivali sa smionim mornarom koji se iz sigurne luke otisnuo malim čamcem na pobješnjelo more. Neki uopće nisu shvatili srž Kvaternikova nauka pa su u prijedlogu vidjeli "pravo slavenski" put i "pravu slavjansku politiku, ali i pravi politički duh plemenite sebičnosti". Zastupnici Vojne krajine uglavnom su hvalili Kvaternika, ali je među njima bilo i takvih koji su držali da je prijedlog "na vrbi svirala".[28]

Kvaternik i Starčević pobudili su u mnogim zastupnicima čežnju za potpunom samostalnošću. No samo jedan među njima, krajiški zastupnik Petar Vrdoljak, budući Kvaternikov suradnik, doista je prihvatio njihovo učenje. Njegov nam govor pokazuje kako su se mladi ljudi mogli oduševiti njihovim naukom ali su se nalazili u procjepu između "čiste" ideje i neophodne političke prakse. Vrdoljak je naime ipak glasao za prijedlog "osrednjega odbora". "Onoga g. Kvaternika eto prenesoste na daleke godine", obratio se zbunjeno većini saborskih govornika, "a da sam neostajem za uniju biti moram..." Nadao se, doduše, da je smisao prijedloga "osrednjega odbora" ipak u personalnoj uniji. Vrdoljak je "iz dna duše " žalio što je Kvaternik, poduprt Starčevićevim "kriepkim govorom", našao tako malo odziva. Taj prijedlog, rekao je, izveo je "narod hrvatski na ono polje, gdje taj narod već sada sam sebe bolje upoznaje, izveo ga je velju na ono polje, gdje mu narodi evropejski glasno viču: 'eno naroda mladoga, naroda kriepke snage, bistra uma, nepokvarena srca; naroda, koji je nastupio stazu, s kojom da izbjegne tutorstvo njemačko i magjarsko, i dotrči u hram evropejske suverenosti'". Vrdoljak se nada da će se Kvaternikov prijedlog uskoro "odzivati u djeci hrvatskoj, da kamo li neće u narodu hrvatskom, da kamo li, velju, neće u zastupnicih toga naroda, kojim će sveta prinadležati dužnost, svoj narod tako zastupati, kao što to karakter i ponos njegov, kao što suverenstvo njegovo zahtievati bude." Tvrdio je da većina zastupnika "u duši svojoj" odobrava Kvaternikov prijedlog, ali ga ne podupire "zarad neke netemeljite nepraktičnosti istog predloga u ovo doba". U njemu je progovorio krajišnik kada se suprotstavio onima koji su tvrdili da se želji mora pridružiti i fizička snaga. Naše su se bajunete "tude i tamo od nemila do nedraga turale" po cijeloj Europi, a "naš sviet" je prolijevao krvi za tuđe interese. "...zar da dvojimo onda za vlastite interese, za vlastiti dom i rod naše, Evropi poznate vitezove upotriebiti?" Tako je Vrdoljak izrekao misao koju je u sebi nosio i Kvaternik, ali je odmah uvjeravao da ne želi prevrat i nemir, već će "kao pošteni Hrvat a napose graničar" sačuvati "vjeru caru, gorljivu ljubav domovini, pak onda je sve moguće." Na svoj način Vrdoljak je ponovio Kvaternikov stav prema Mađarima i zamjerio im da jednom rukom hvataju "našu Adriju", a drugom "slavjanski Balkan". Razumije se da je Vrdoljak govorio i o nevoljama

---

28
HS, 318-9, 317, 357, 310, 303, 380

"tužne" Granice, a predbacio je zastupnicima da se više bave združenjem s Ugarskom nego što se brinu za svoju braću krajišnike, "krv od krvi svoje", tj. za priključenje Krajine Hrvatskoj. Završio je svoj govor djetinjim apelom na bana Šokčevića da postane "preporoditelj" Krajine, da vodi krajišnike pred vladara kako bi njihovi vapaji mogli doprijeti do njega.[29] U Vrdoljaku su se očigledno još uvijek borile dvije duše: ona "vazda viernog Hrvata" krajišnika i veleizdajnička koja je vodila u Rakovicu.

Kvaterniku je na kraju rasprave o odnosu s Ugarskom dana mogućnost da odgovori svojim kritičarima.[30] Svoj je prijedlog poistovjetio s čašću i "povjestničkim" ponosom hrvatskog imena i susprotstavio ga prijedlozima za združenje s Ugarskom kao sramotnoj težnji za tuđinstvom. Tvrdio je da samo njegov prijedlog može osigurati slogu s Mađarima i spriječiti miješanje Austrije u poslove Hrvatske i Ugarske. Stidio se što Hrvati vijećaju o realnoj uniji s Ugarskom dok Mađari zahtijevaju od kralja povratak zakona iz 1848., koji zapečaćuju hrvatsko ropstvo. Ta potpuno suprotna mišljenja onemogućavaju realnu uniju. Posebno se trudio uvjeriti zastupnike u "praktičnost" svoga prijedloga, jer su ga svi govornici odbacili zbog neizvedivosti koja im je izgledala tako očiglednom da se uopće nisu upuštali u temeljitu argumentaciju. Njegov se prijedlog osniva "na goloj i pukoj našoj ustavnosti" prilagođenoj "duhu vremena". Na tom načelu grade se i prijedlozi združenja s Ugarskom, ali s tom razlikom što Kvaternik zahtijeva hrvatska prava neposredno od kralja, dok to protivnici čine posrednim putem preko Pešte, s izgledom da svrše u Reichsratu! Uvjeravao je prisutne da bi kralj morao u svom interesu prihvatiti njegov prijedlog. Isticanje te "praktičnosti" nije u skladu s "poštenim čekanjem" do časa kada će Europa rješavati istočno pitanje, po Starčevićevu očekivanju na razvalinama Austrije. No pojam "praktičnosti" Kvaternik nije poistovjetio s brzim ostvarenjem. Priznao je da njegov prijedlog pretpostavlja "pasivno čekanje političko" u skladu s narodnom časti, ali je tvrdio da se ni prijedlozi realne unije ne mogu provesti u život zbog suprotnih interesa Austrije i Mađara, te da i oni uzrokuju čekanje, ali – nečasno!

Kvaternika su napose ljutile izjave zastupnika koji su htjeli najprije pokušati s realnom unijom, a ako ona ne uspije, prihvatiti Kvaternikov prijedlog. Držao je da je to doista svjedočanstvo siromaštva političkoga uma. Osim toga hoće li poslije biti uopće moguće zakonito vijećati o tom prijedlogu? Neki su zastupnici proglasili Kvaternikov prijedlog radikalnim, pa i buntovnim, jer su držali da je njegov politički savez Hrvatske i Ugarske uperen protiv vladara. Zato se posebno trudio da prikaže svoj prijedlog kao "umjeren", poričući da bi iz hrvatske ustavnosti i prava mogao proizaći "radikalizam". Oštro se ogradio od protudinas-

---

29
HS, 405

30
HS, 423-439

tičke optužbe i tvrdio je da njegov prijedlog nastoji spasiti vladajući dom. Kvaternik odbija fizičku i materijalnu silu kao uvjet za rješenje hrvatskoga pitanja. Ponovio je da "praktičnost" njegova prijedloga, uz volju suverenoga naroda, jamči i geopolitički položaj Hrvata na Jadranu, koji Europa mora uzeti u obzir. Držao je da će se pri rješavanju istočnoga pitanja Bosna i Hercegovina pridružiti Hrvatskoj ili Srbiji prema volji Europe, a ne Hrvata i Srba. Svakako će ta "naša hrvatska braća" ići tamo gdje će vidjeti više narodnog ponosa i muževnosti. Ako Hrvati nastave vijećati samo o tome kako će promijeniti gospodara, onda ni posljednji crni rob neće htjeti združenje s njima. Drugim riječima, Kvaternik je u svom prijedlogu vidio i uvjet za rješenje istočnoga pitanja u korist Hrvatske.

Iz toga se Kvaternikova govora prvi put razabire kakav su sadržaj on i Starčević davali pojmu "Stranka prava", koji se 1861. još ne spominje. Kvaternik je nešto kasnije govorio o "pravoj narodnoj stranci". Njih dvojica nisu namjeravali osnovati političku stranku s kodificiranim programom. Nisu mogli zamisliti postojanje više političkih stranaka s različitim interesima i programima. Bili su uvjereni da samo njihov nauk izražava potrebe i ciljeve suverenoga hrvatskoga naroda, tako da njegovi protivnici mogu biti jedino izdajnici, podlaci, oruđe tuđina i dvostruki robovi. Stoga je Kvaternik požalio neslogu Hrvata, koja se očitovala u Saboru, i svršio je svoj govor apelom za pomirenje. "Učinimo tako, da budu samo dvie stranke u ovoj sabornici prisutne, jedna koja će imati za svrhu braniti narodnju čast u sadanjih okolnostih; druga koja će biti stegnuta na nastojanje ovu razoriti; čim stvar tamo privedemo, vidjet ćemo, da će se sva srdca samo k prvoj prisloniti, bit će jednodušnosti i sloge!" U svom prijedlogu vidio je temelj te sloge "s koje će nas slaviti i štovati svi čestiti narodi Evrope!"[31]

Prije glasanja o prijedlogu odnosa između Hrvatske i Ugarske u načelu, Kvaternik je predložio da Sabor proglasi svoj zaključak ništetnim ako dođe do njegova raspusta u tijeku specijalne debate o tom zaključku. Sabor je prijedlog prihvatio. Većinom glasova, protiv otpora unionista, primljen je prijedlog "osrednjega odbora" u načelu 13. srpnja, a naposljetku je konačna redakcija o mogućem odnosu s Ugarskom bila izglasana 23. srpnja, kao već spomenuti član 42. koji je jedini od svih državnopravnih i drugih odluka potvrđen od vladara.

Na temelju kraljevskoga naloga Hrvatski je sabor morao zauzeti stav i prema slanju predstavnika u Carevinsko vijeće i prema budućemu načinu zastupstva Trojedne kraljevine u tom tijelu. S tim u vezi postojala su četiri prijedloga. Većina "osrednjega odbora" željela je da se ta rasprava odgodi dok se ne urede odnosi s Ugarskom. Manjina toga odbora, kojoj su pripadali najugledniji narodnjaci na čelu sa Strossmayerom, stajala je iza tzv. Pricine izjave. On je predlagao da Hrvatski sabor odbije slati zastupnike u Carevinsko vijeće sazvano na temelju centralističkoga Veljačkoga patenta, mimo predstavnika narodâ, ali da ipak izja-

31
HS, 439

vi kako postoje "faktično zajednički interesi" između Trojedne kraljevine i ostalih naroda i zemalja Monarhije, tj. prihvatila bi se Listopadska diploma. Te "skupne odnošaje" treba prema Pricinoj izjavi, urediti "putem slobodnoga međusobnoga dogovora" i "konvencije", a bez štete za "državnopravne autonomije" pojedinih zemalja. Prijedlogu manjine "osrednjega odbora" suprotstavio se Ante Stojanović, koji je zahtijevao da se Sabor ograniči na izjavu da ne može uzeti u pretres niti izbor za Carevinsko vijeće niti način budućega izbora "bez povriede starodavnog prisegom toli sjajnih kraljevah potvrđenog ustava."[32]

Postojala su dakle dva prijedloga – manjine "osrednjega odbora" i Kvaternikov – koja su prihvaćala mogućnost zajedničkih poslova s Austrijom, ali je među njima postojala bitna razlika. Pricina je izjava proglasila mogućnost zajedničkih poslova s Austrijom, tj. priznala je da se Hrvatska nalazi u okviru Habsburške Monarhije. Zajednički poslovi s Austrijom, koje je predlagao Kvaternik, nisu proizlazili iz pravnoga i stvarnoga stanja kao Pricina izjava, nego samo iz dogovora s kraljem na temelju dobrovoljne privole hrvatskoga naroda da pod određenim uvjetima i jamstvima odustane od svoje potpune samostalnosti. S predstavnicima austrijskih naroda Hrvati nisu imali što razgovarati. Zato se kao i Starčević suprotstavio načelnome proglašavanju mogućnosti zajedničkih poslova s Austrijom, pa je na kraju stao na Stojanovićevu stranu, iako nije odobravao njegovu "puku negaciju", jer njegov vlastiti prijedlog nije imao izgleda da bude prihvaćen. Zato su ga "Gesammt-interesisti" kako su protivnici nazivali pobornike Pricine izjave, proglasili prevrtljivcem koji je odustao od svoga vlastitoga prijedloga o zajedničkim poslovima s Austrijom.

No prije toga Kvaternik je napao i Pricinu i Stojanovićevu izjavu.[33] Držao je da je člankom 42. o odnosu s Ugarskom Hrvatski sabor i nehotice primio velikim dijelom njegova gledišta u smislu "podpunog našeg ustava", iako ga je okrnjio u korist Ugarske. Odbijanjem njegova prijedloga o odnosu s Austrijom i Ugarskom, Sabor se, kako kaže, našao u škripcu jer mora raspravljati o Carevinskom vijeću dok još nije jasno kako će Mađari odgovoriti na njegov zaključak. Predbacujući Saboru što nije kao on prihvatio načelo da ustavni narod ne smije raspravljati o svom odnosu prema susjedima ni po kakvu kraljevu nalogu, Kvaternik je isticao da se njegov prijedlog protivi sudjelovanju predstavnika hrvatskoga naroda na bilo kojemu tuđem savjetodavnom ili zakonodavnom tijelu ili u bilo kakvim pregovorima s narodima Austrije te da je narodnu sudbinu povjerio isključivo Saboru. Želio je da se kralju objave hrvatska prava i da mu se kaže "što mu odstupiti slobodnom voljom našom mislimo", ali samo uvjetno, ako Mađari odbiju zaključak Hrvatskog sabora ili ako postignu personalnu uniju s Austrijom.

32
Spisi II, 242-251
33
HS, 555-557

Izjasnio se protiv Pricine izjave jer želi "faktičnost" zajedničkih poslova, "koji se protuustavno tečajem viekovah podkradoše u naš državni život", ustavnim putem legitimirati, dok Kvaternik hoće da se temeljnim zakonom, ugovorom između kralja i Hrvata "ta faktičnost posvema izbriše" i da se vrati potpuna ustavnost. Uvjeren je da Pricin prijedlog zapravo vodi u Carevinsko vijeće. Stojanoviću je rekao: "Nije, gospodo moja, u sadanjih naših okolnostih dovoljno kazati: ja neidem u Beč; no se valja pobrinuti ozbiljno, što se imade učiniti za slučaj, da se neide u Beč! To je glavna zadaća sadanjeg sabora našeg." Zato se njegov prijedlog ne ograničava samo na odbijanje Carevinskoga vijeća, nego osigurava i saborski zaključak o odnosu s Ugarskom i, za svaki slučaj, "strogom ustavnom pozitivnostju opredieljuje spram Austrije prava naša."

Starčević je nasuprot Kvaterniku stao na Stojanovićevu stranu "...pita bo se", rekao je, "hoćemo li dobrovoljno postati podnožjem slepe samovolje austrianske, ali ćemo prideržati prava naša narodne i deržavne neodvisnosti, prava, kojimi ćemo se u svoje vreme poslužiti onako, kako nas nadahne Bog i sreća našega naroda..." Jednom zauvijek izjavljuje da ne želi "u nikakov zakonodavni sastanak s narodi Austrie." Osudi Pricine izjave dao je ton koji je poslije stalno pratio njegove strastvene napade na prvake Narodne stranke. Optužio ih je zbog neiskrenosti i prikrivanja njihove stvarne namjere da pođu u postojeće Carevinsko vijeće. Izjasnio se za Kvaternikov prijedlog "koga bi, da bi on primljen bio, želio pooštriti u onoj meri, u kojoj je despocia kroz ovo vreme glavu digla."[34] Vladar je naime već bio raspustio Ugarski sabor, a svi ostali događaji pokazivali su da će se ustavno uređenje Monarhije doista temeljiti na centralističkome duhu Veljačkoga patenta. "Zaoštriti" Kvaternikov prijedlog moglo je značiti samo jedno – napustiti onaj njegov dio u kojemu hrvatski narod uz određene uvjete izražava spremnost da dio svoje suverenosti prepusti kralju. Budući da Kvaternik ionako nije imao nikakvih izgleda na uspjeh, Starčević je odlučio glasati za Stojanovićev prijedlog, iako je ovaj bio branitelj tradicionalnoga ugarsko-hrvatskoga ustava i pristaša realne unije s Ugarskom. No povezivala ih je mržnja protiv Austrije.

Naposljetku se nije glasalo o spomenutim prijedlozima, nego samo o tome da li da Hrvatska i Slavonija sudjeluju u Carevinskom vijeću ili ne. Treći kolovoza postavljeno je sudbonosno pitanje: "Pristaje li sabor na to, da Hrvatska i Slavonija neudioničtvuje na carstvenom vieću? (Digne se cieli sabor). Preuzv.(išeni) g. ban: To je sada zaključeno. (Dugotrajno pleskanje)."[35] Tako je "vazda vierni" hrvatski narod odbio preko svojih zastupnika izvršiti kraljev nalog. Međutim to još nije bilo sve. Prijedlog manjine "osrednjeg odbora" sadržavao je dvije stavke: odbijanje ulaska u sadašnje Carevinsko vijeće ali ipak spremnost za pregovo-

34
Djela I, 33
35
HS, 601

re o zajedničkim poslovima s Austrijom. Pobornici toga prijedloga zahtijevali su da se glasa i o njemu. Stojanović i Starčević odbili su da se o tome uopće raspravlja. U kraljevskom proglasu nema ni riječi o zajedničkim interesima, rekao je Starčević. Ako se s vremenom bude o tome govorilo, on će dokazati "da mi Hervati s narodi Austrie ne samo nikakova interesa neimamo, nego da su naši interesi onim narodom, a njihovi interesi nami, upravo protivni."[36]

Na Stojanovićev prijedlog javno se glasalo o tome hoće li Sabor upće raspravljati o prijedlogu manjine "osrednjega odbora" u vezi s pregovorima o eventalnim zajedničkim poslovima s Austrijom. Sa šezdeset i devet protiv četrdeset i šest glasova Sabor je 5. kolovoza odbio raspravljati o spomenutom prijedlogu. Stavu što ga je prije dva dana nazvao "pukom negacijom", pridružio se uz Starčevića i Kvaternik. Drugoga izlaza nije imao. Nije mogao odobriti prijedlog koji je imao na umu zajedničko zakonodavno tijelo s Austrijom (koje, doduše, ne bi bilo centralističko Carevinsko vijeće), a nije se mogao ni sustegnuti. Starčević je, čini se, utjecao na krajiške zastupnike i tako, po mišljenju pripadnika Narodne stranke, znatno pridonio ishodu glasanja.

Odluku Hrvatskoga sabora od 5. kolovoza 1861. valja promatrati s gledišta hrvatske državnosti i političke prakse. Nema sumnje da je Sabor svojim zaključcima o odnosu s Ugarskom (čl. 42.), o nesudjelovanju u Carevinskom vijeću i odbijanjem da pretrese pitanje zajedničkih poslova s Austrijom, izrazio pravo na državnost Hrvatske u okviru Habsurške Monarhije. Neposredno nakon raspusta Sabora Kvaternik je pisao da su na početku 1861. postojale dvije stranke koje su hrvatsku budućnost vidjele jedino u užoj ili široj vezi s Ugarskom. Na samom Saboru pojavila se u vezi sa stavovima prema Austriji i Ugarskoj "čisto narodna hrvatska stranka" (tj. buduća Stranka prava), kao svijetla zvijezda. Ona će pretvoriti "dvoputje" u raskršće, a s njome se kao politički "djelatelj" pojavljuje hrvatski narod. Poistovjetivši "narodnu" stranku s hrvatskim narodom, Kvaternik ističe da je ona pokrenula narodnu politiku u smislu personalne unije kao jedine veze s ostalim narodima Monarhije. Sada je Stojanovićev prijedlog interpretirao drukčije nego u sabornici. Ponovio je, doduše, da je riječ o negaciji, ali ona ostavlja otvorena vrata ostvarenju prava hrvatske krune prema Austriji. Tvrdio je da se saborska većina okupila oko "narodne stranke", tj. njegove i Starčevićeve, koja je znala što čini kada je predlagala kralju zakon i nije htjela čekati da ga sastavi kralj. Kvaternik je dakle vidio u svom prijedlogu izraz suvereniteta hrvatskog naroda koji će se provesti u život u pogodnom času.[37]

36
Djela I, 36

37
Politička razmatranja na razkršću hrvatskog naroda, Posvetio ih svim razborito mislećim Hrvatom Evgenij Kvaternik, hrvatskih zakonih odvjetnik, Svežčić II, Zagreb, 1862., 31-41

Srpsko pitanje i raspust Sabora

Od znamenitoga glasovanja 5. kolovoza 1861. do raspusta Sabora prošla su još tri mjeseca. U međuvremenu su Kvaternik i Starčević sudjelovali u saborskoj djelatnosti. Starčević je najviše radio u odboru za ukidanje i uređenje Vojne krajine. U ime odbora, obrazložio je zakonski prijedlog o njezinu ukidanju. Na svoj drastičan način prikazao je samo postojanje Krajine kao "bezzakonje". Optužio je Austriju da je iz toga cjelovitog dijela hrvatske kraljevine učinila "pakao" i "neplodnu pustinju", a iz onoga plemenitoga pučanstva "herpu robovah, razbojnikah, prosjakah!" Isticao je teško gospodarsko stanje u Krajini, a nije propustio ni aluziju da je ukidanje Krajine u interesu "prestolja" ako se želi održati.[1]

Starčević je govorio u vezi s nacrtom adrese Račkoga. Kao pripadnik manjine "osrednjega odbora" Rački nije želio sudjelovati u adresnom odboru čiji je izvjestitelj bio Stojanović, pa je predložio vlastiti nacrt. Obje su adrese zahtijevale cjelokupnost hrvatskih zemalja, no Stojanovićeva je zastupala gledište realne unije s Ugarskom, dok je Rački naginjao federalizmu. Stojanović ga je, štoviše, optužio da želi proturati mišljenje manjine "osrednjega odbora", čija je politika "narodnom političkom biću pogibeljna" jer je po volji ministru Schmerlingu. Starčević nije ulazio u pitanja načela adrese Račkoga. Držao je da je to više historijska rasprava nego adresa. Bilo bi bolje obavijestiti kralja o povijesnim i diplomatičkim pitanjima, tako da mu se pošalju Kvaternikovi radovi, rekao je. Zanovijetao je u vezi s nekim pojedinostima čak i u jezičnom pitanju. "Tko s Austriom govori, treba da na svaku riec pazi." Prvi put je izrekao svoj načelni stav o adresi uopće. Ona bi imala biti odgovor Sabora na prijestolni govor koji bi morao iznijeti mišljenje vlade odgovorne Saboru. O adresi bi ovisio vladin "obstanak ili propast". Sarkastički je izjavio da su u nas vladar i vlada isto "...nam se nitko ne ćuti odgovornim". Tvrdio je da Sabor ne može odgovoriti prijestolju adresom jer nije dobio adresni govor. Usto je još izvrgao ruglu ona dva kraljevska pisma od kojih jedno zahtijeva da Sabor pretrese odnos "naše domovine" i Ugarske, a drugo zove u Carevinsko vijeće "gdje nas nikada nije bilo, gdje nas nikada neće ni biti". Dok god hrvatska ustavnost nije uspostavljena, adresa može biti samo poniženje koje ne priliči suverenu narodu.

U vezi s jednim nevažnim pasusom u adresi Račkoga, Starčević prvi put objavljuje svoje shvaćanje o bunama. "Od stotine bunah jedva da jedna izpadne dobro po narod, s toga ja bi rekao, da su one po narode ubitačnie, nego li po prestolja. Po mom mnenju veoma je pogibeljno ono načelo, koje uči, da narod kroz bunu ne gubi svoja prava. Jer ako taj nauk stoji, ako je svakom prosto, hoću da rečem bez straha zlih posledicah, slobodno buniti se, ja sudim, da bi lepše bilo među divjaci, lepše u paklu nego li u kerštenoj, u prosvetlenoj Europi." Prema

---

1 *Djela I*, 39-43. O pitanju Vojne krajine i djelovanju krajišnika u Saboru vidi: Valentić, 1981.

Starčeviću "narod kroz bunu pravedno gubi svoj ustav, svoja prava."[2] On zapravo nije odstupio od toga mišljenja kada je 1863./4. podupirao Kvaternikovu djelatnost u emigraciji u vezi s pripremama ustanka protiv Austrije, ali u okviru rata na čelu s Francuskom. Nema sumnje da te riječi izražavaju njegovo načelo čuvanja "čiste" misli o hrvatskoj državi sve do časa kada se povoljnom konstelacijom velikih sila u Europi bude rješavalo i hrvatsko pitanje. Nasuprot tome, Kvaternik nije prezao od bune.

Među ostalim Starčevićevim i Kvaternikovim istupima u Saboru valja spomenuti njihov otpor protiv učenja njemačkoga jezika u gimnazijama i zahtjeva za uvođenjem francuskoga. Starčevićeva se mržnja protiv Austrije prenosila na sve Nijemce i njihovu kulturu.Treba piti iz vrela, tj. učiti francuski ili talijanski, a ne iz lokve njemačkoga jezika. On taj jezik uopće nije ubrajao među jezike prosvijećenih narodâ pa je tvrdio da se preko njega ne može stupiti u dodir s europskim znanstvenim postignućima.[3]

Očigledno je da se široka autonomija, zaželjena u izjavama saborskih zastupnika, mogla temeljiti samo na preuređenim tradicionalnim ustanovama kojima osnova više ne bi bila "u feudalnih načelih", nego ih je trebalo izgraditi "razboritim zakonodavstvom", dakle nastaviti "započeto djelo reformah". Zastupnici su pomišljali na uređenje "svih granah javnoga života" uz naglašeno uvjerenje da "sreća domovine" ovisi o "narodnom zastupničtvu". Ta su nastojanja podržavale županije, gradovi i trgovišta svojim predstavkama. Pri ocjeni modernizacijskih pokušaja u Saboru valja imati na umu da su cijela uprava i sam Sabor samo *provisorissimum*, a pogotovo da to nije pravi parlament te da ne postoji njemu odgovorna "narodno domaća vlada", da su zato svi pokušaji da se stvore zakonske osnove nužne za modernizaciju, potjecali isključivo iz vlastite inicijative grupa i pojedinaca iz redova zastupnika. Kada je Sabor raspušten, određene su zakonske osnove već bile prihvaćene, o nekima se upravo raspravljalo, a brojni prijedlozi nisu ni dospjeli na dnevni red. Teškoće su bile goleme. Zato su zastupnici pokušavali rješavati najnužnija upravno-pravosudna, društveno- ekonomska i kulturna pitanja, bitna za modernu autonomiju s karakterom državnosti. S obzirom na zaključak da se ukinu svi apsolutistički patenti, vladala je želja da se novi zakoni prilagode "duhu vremena i potrebam naroda". U saborskim se odborima radilo na brojnim zakonskim osnovama. Nužno su se pojavila sva neriješena pitanja u vezi s preobrazbom posjedovnih odnosa na selu. Općenito se smatralo da je "najživotnije pitanje" ono o zadrugama koje je bilo posebno akutno krajem apsolutizma.[4]

2
Djela I, 46

3
Djela I, 48-49

4
Gross, 1985., 208-227; Pavličević, 1989.

U vezi sa zakonskim nacrtom o uređenju zadruga govorio je Kvaternik, ali se može pretpostaviti da se Starčević s njime slagao. Zakonski prijedlog o zadrugama što ga je Sabor primio u načelu većinom glasova, išao je srednjim putem između namjere da se zadruge očuvaju i shvaćanja da se mora dopustiti slobodna dioba. Predviđao je diobe, ali je nastojao ublažiti njihove posljedice određivanjem zemljišnoga minimuma za te diobe. U velikoj debati sukobljavala su se različita mišljenja. Neki pobornici slobodne diobe smatrali su da će seljaci koji ne budu mogli živjeti od svoga komada zemlje potražiti zaradu na imanjima ili u obrtu i trgovini. Mislili su da će se na taj način razviti različite gospodarske grane i da će se zemljišta bolje obrađivati jer će ih kupovati oni koji to dosad nisu mogli zbog zabrane diobe. Kvaternik se izjasnio za opreznu diobu zadruga do zemljišnog minimuma. Odgovorio je zastupnicima spomenutoga mišljenja da hrvatski seljak još ne može napredovati s duhom vremena. I on bi želio blagostanje i "zapadnu civilizaciju", ali tako da se preuzmu samo njezine dobre strane. Dok francuski "proletarac" ide raditi u pariške "fabrike", hrvatski to ne može jer one ne postoje. "Kod nas proletarac mora biti prosjak, ili pako handžar uzeti u ruke i postati hajduk."[5] Saborski je odbor bio upravo pri kraju izrade zakonske osnove kada je Sabor raspušten.

Vidjeli smo kako je u doba apsolutizma došlo do napuštanja ilirizma i do prodora hrvatskoga imena i hrvatske nacionalne svijesti kod Starčevića i Kvaternika, ali i kod pobornika jugoslavizma, te kako je učenje bečke slavistike da su svi štokavci Srbi postajalo posredovanjem Vuka Karadžića sastavni dio srpske nacionalne ideologije. S obzirom na propast apsolutizma i mogućnost političke akcije, suprotnost hrvatske i srpske nacionalne ideologije dospjela je na novu razinu, koja se prvi put pokazala u Saboru 1861. Dok je Kvaternik sudjelovao u debati o tim pitanjima, Starčević je propustio priliku da iznese svoje mišljenje iz 1852. o postojanju samo hrvatskoga naroda na južnoslavenskome prostoru. Osnovne teme rasprave u Saboru jesu priznanje srpskoga naroda u Hrvatskoj, službeni naziv hrvatskoga jezika i stav prema srpskim zahtjevima da se održi u apsolutizmu stvorena Vojvodina Srpska, odnosno prema priključenju Srijema Hrvatskoj i Slavoniji nakon ukidanja Vojvodine.

U govoru kojim je opravdao svoj zahtjev da predstavnici Vojne krajine sudjeluju na Saboru, veliki župan Zagrebačke županije Ivan Kukuljević izjavio je, uz ostalo, da je Krajina "naseljena čistim narodom našim." Patrijarh Josif Rajačić, koji tom prilikom nije bio u sabornici, čitao je u novinama da je Kukuljević rekao kako u Krajini živi "žiteljstvo čisto hrvatsko" pa je pismom Saboru prosvjedovao protiv "pohrvaćenja" Srba. Tvrdio je da je stanovništvo Krajine bilo u početku "ovejano srpsko" i da je tek razdiobom na pukovnije u nju ušlo "nešto od hrvatskog naroda". Izrazio je uvjerenje da su Srbi i Hrvati dva naroda

5
HS, 914

s različitom povijesti, pri čemu bi štokavci bili Srbi, a kajkavci Hrvati. Pravoslavna vjera mu je temelj jedinstva srpskoga naroda, ali je, kako kaže, jedan njegov dio nasilno podvrgnut uniji s Katoličkom crkvom. Proglasio je velikom nepravdom što je Srijem priključen Hrvatskoj i Slavoniji "protivu svakoga prava i istorije", te izjavio da se Srbi neće odreći svoga imena, narodnoga karaktera i običaja "ni za ljubav ilirstva ni hrvatstva..."[6]

Kukuljević je odgovorio patrijarhu da je izopačio njegovu izjavu jer on nije govorio o čisto hrvatskome narodu u Krajini nego o čistom narodu "našem". Nastojao je opovrgnuti Rajačićeve tvrdnje. Iako postoje dva imena, rekao je, Srbi i Hrvati nisu dva naroda koji bi se dijelili prema jeziku na štokavce i kajkavce, niti se religija može smatrati kriterijem za narodnost, a Crkva (tj. pravoslavna) ne može imati vlast nad određenim dijelom zemlje kao u srednjem vijeku. Hrvati i Srbi bi dakle bili jedan narod jer govore istim jezikom koji Srbi s pravom zovu srpskim. Ni u zakonima ni u "historiji kritičnoj", kaže Kukuljević, nema traga Srbima kao "političkom" narodu, tj. kao nositeljima posebne državnosti u Hrvatskoj. Predbacujući patrijarhu zahtjev da Sabor zataji "čestno ime naše hrvatsko" rekao je: "Mi ljubimo našu braću Srblje kao braća i kao jedan narod s nama."[7] Drugim riječima, Kukuljević je uključio srpski narod u hrvatski "politički" narod.

Hrvatski je sabor 1861. postavio temelje hrvatskoj državnopravnoj ideologiji i politici i time otvorio raspravu o tome tko je zapravo nositelj državnosti Trojedne kraljevine ili, drugim riječima, koji je sadržaj pojma "hrvatski politički narod". Sigurno je da to više nije samo plemićki *populus politicus* kao nekada, kada su ostali slojevi pripadali *plebs*u, nego cijelo stanovništvo Trojedne kraljevine. Odmah se pojavio i problem razlikovanja između pojma "političkoga naroda" kao nositelja državnosti, dakle smisla povezanoga s teritorijem, i "naroda" kao genetičke nacije s povijesno-kulturnim obilježjima i određenom tradicijom bez obzira na teritorij. Kada je Kukuljević izjavio u Saboru da u (užoj) Hrvatskoj nema srpskoga "političkoga naroda", tj. nositelja prava na posebni srpski teritorij, on time nije želio negirati postojanje srpske nacije kao Starčević i Kvaternik. Drugačije od Kukuljevića, Rački je tada držao da su "Jugoslovjeni" u Trojednoj kraljevini jedan narod u smislu nacije, i to s dva "plemena", dakle ujedno i politički narod. To se mišljenje pokazalo neodrživim. Širenjem hrvatske nacionalne svijesti i političke akcije, Trojedna je kraljevina postajala Hrvatska i nužno se javilo pitanje odnosa srpskoga naroda i "hrvatskoga političkoga naroda" i za samoga Račkoga i njegovu Narodnu stranku. Vidjet ćemo kako se to pokazalo u polemici hrvatskih i srpskih listova 1862./3.

6
Spisi II, 146-151. O srpskom pitanju u Saboru 1861. vidi: Gross-Szabo, 1992., 150-156; Šidak, 1973., 257-8; Pribić, 1980., 75-96.

7
HS, 164

U danim je prilikama mnogim obrazovanim Hrvatima bilo teško razlikovati srpski narod-osobu sa svojim osebujnostima, od srpskoga "političkoga" naroda, nositelja srpske državnosti čije bi priznanje značilo izdvajanje posebnoga teritorija iz Hrvatske i njegovo eventualno priključenje srpskoj državi. Bistrenje pojmova otežano je i zato što se srpska nacionalna svijest u Hrvatskoj razvila pod utjecajem ideologije iz Vojvodine i kneževine Srbije koja je težila za tim da se srpska država proširi i obuhvati sve Srbe. Nije se radilo samo o Bosni i Hercegovini, jer se širenjem Karadžićeva nauka da su svi štokavci Srbi, rađalo očekivanje da će se velik dio hrvatskoga područja uključiti u proširenu srpsku državu.

Hrvatski sabor 1861. velikim je dijelom sastavljen od pobornika jugoslavenske ideologije, koji su željeli cjelokupnost hrvatskih zemalja na temelju hrvatskoga državnoga prava, ali su uvjereni da bez sloge Hrvata i Srba jednima i drugima prijeti propast. Zato je bilo moguće da se prihvati prijedlog episkopa Jovanovića da bi Sabor nakon Rajačićeva pisma trebao izjaviti "da u kraljevini Hrvatskoj pored hrvatskog naroda doista i srbskog naroda ima", kako bi se "narod Srbski uspokojio". Tada je jednoglasno zaključen članak XXXI "na umirenje i učvršćenje tako plemena hrvatskoga kao i srbskoga." Nakon izjave da je Kukuljević izrazom "narod naški" obuhvatio i hrvatsko i srpsko "pleme", u tom se članku ističe da ovaj sabor nikada nije nijekao, nego je uvijek priznavao da u Trojednoj kraljevini "ima i naroda srbskoga" a izražava se i želja da Srbi i Hrvati kao "najbližja i jednorodna braća jedan drugoga ime i pleme kao narodnu svetinju ljube i počituje i kao dosada, tako i unapredak u bratskoj slozi ostanu."[8]

Hrvatski je sabor dakle službeno priznao postojanje srpskoga naroda, dakako ne i srpskoga "političkoga" naroda, i to nejasnom formulacijom koja je tipična za tadašnju jugoslavensku ideologiju. Kaže se kako u Hrvatskoj ima "i naroda srbskoga", iz čega bi se moglo zaključiti da su Hrvati i Srbi dva naroda. No odmah zatim govori se o njima kao o "jednorodnoj" braći s dva imena i plemena. Može se to shvatiti da su Hrvati i Srbi ipak jedan narod-osoba s dva plemena i imena. Ovo posljednje proizlazi i iz upotrebe pojma "narod hrvatsko-srbski", kao što je to, primjerice, u tekstu prijedloga zakonske osnove o ravnopravnosti Katoličke i Pravoslavne crkve, koja nije došla na dnevni red zbog raspuštanja Sabora. Uostalom, pojam "Hrvat" i "hrvatski narod" na tom se Saboru još uvijek manje upotrebljava od naziva: "Hrvati i Slavonci", "narod hrvatsko-slavonski", pa čak i narod "dalmatinsko-hrvatsko-slavonski". Drugim riječima, ime se nacije donekle još uvijek poistovjećuje s političkim teritorijem Trojedne kraljevine. Neki su upotrebljavali pojam "hrvatski Slavjani". Jedan je zastupnik govorio o "gornjim" i "donjim" Hrvatima, tj. onima iz banske Hrvatske i Dalmacije. Nije

---

8
Spisi I, 34

poznato jesu li Starčević i Kvaternik bili prisutni kada je jednoglasno prihvaćen zaključak o priznanju srpskoga imena. Na svaki način nisu mu se suprotstavili, iako nije bio u skladu s njihovom identifikacijom hrvatskoga "političkog" naroda i hrvatske nacije.

Neosporni zadatak Sabora bio je da otkloni "babilonski metež" u upravi zbog uredovanja apsolutističkih činovnika od kojih mnogi nisu znali hrvatski, da osigura isključivost "materinskog" jezika kao službenog, jer je vladar dotad u toj namjeni dopuštao samo njegovu djelomičnu upotrebu. Trebalo je postići dostojanstvo narodnoga jezika i njegovu ulogu u jačanju nacionalne svijesti i stvaranju nacionalne kulture, dakle iskorijeniti apsolutistički "tirolsko-njemački" duh. U tome su se slagali svi zastupnici. Međutim, u povodu zakonske osnove pojavilo se "čudnovato i nečuveno" pitanje koje ime mora imati *lingua nationalis* što ju je još staleški Sabor 1847. proglasio službenom, iako se pedesetih godina umjesto ilirskoga probijalo hrvatsko ime za taj jezik.

Pri odlučivanju o imenu jezika javila su se dva kriterija, "filološki" i "politički", tj. državnopravni i geografski, ali se nisu mogli sasvim razdvojiti. U pravilima predložene Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti narodni se jezik naziva "hrvatski ili srbski" i u skladu s time u znanstvenom je programu "jezikoslovje Hrvatsko ili Srbsko", uz slovensko i bugarsko. Većina hrvatskih zastupnika nije to prihvatila iz obzira prema slavonskom regionalizmu jer znatni dio obrazovanih katoličkih Slavonaca još nije shvaćao hrvatsko ime kao nacionalno nego kao regionalno na istoj razini kao i slavonsko. Prvobitni prijedlog da se jeziku dade "hrvatsko-slavonsko" ime, tj. da se označi onim teritorijem na kojemu je materinski jezik većine stanovništva, bio je dvostruko nemoguć. Prema logici inzistiranja na "cjelokupnosti" Trojedne kraljevine, narodni bi se jezik morao zvati "dalmatinsko-hrvatsko-slavonski", a svatko je znao da Srbi žele svoj jezik nazivati samo srpskim imenom.

U saborskoj raspravi nije se uopće razmatrao naziv "hrvatski ili srbski" jezik (osim u jednom slučaju), nego "hrvatsko-srbski". Kukuljević je povukao svoj prijedlog da se "naš narodni jezik" ozakoni kao službeni pod imenom "hrvatsko-slavonski" nakon što je Sabor priznao postojanje srpskoga naroda u Trojednoj kraljevini i predložio naziv "hrvatsko-srbski". To je bilo prihvatljivo i za Srbe. Međutim, s obzirom na rasprostranjeno uvjerenje u naobraženih Srba da je štokavsko narječje isključivo srpski jezik, postojala je mogućnost da se naziv "hrvatsko-srbski" shvati kao veza između štokavskog, srpskoga jezika i kajkavsko-čakavskoga hrvatskog jezika, što se vidi iz izjave Jovana Obradovića u Saboru. Čini se da je s hrvatske strane postojala bojazan da bi srpsko ime na temelju te interpretacije s vremenom moglo istisnuti hrvatsko. Može se pretpostaviti da je to bio jedan od razloga što hrvatska većina nije prihvatila taj naziv. Naposljetku je zakonski članak kojim je "narodnom" jeziku dano "dostojanstvo" službenoga jezika u svim oblastima te u školi i Crkvi, proglasio ime "jugoslavenski" jezik. U

tom se članku također određuje da se svatko može u svim spisima služiti latinicom i ćirilicom.[9]

Otpor srpskih članova Sabora protiv naziva "jugoslavenski" jezik izrazio se i nakon izglasavanja spomenutoga zakonskog članka u prijedlozima da se jezik nazove "hrvatsko-srpski", odnosno "srpsko-hrvatski". Možda je sklonost hrvatske većine za jugoslavensko ime jezika uvjetovana i time što su na dnevnom redu bile ustanove kao Jugoslavenska akademija, jugoslavensko sveučilište, a i kazalište se naziva "narodnim" ili "jugoslavenskim". U svakom slučaju, "jugoslavenski" je jezik izraz nemoći i nesigurnosti zbog još uvijek niske razine hrvatske nacionalne integracije, zakočene regionalizmima i nedostatkom komunikacija. U neku ruku tu se ponavlja greška ilirizma koje su se bivši ilirci već pedesetih godina odrekli, da se zbog "sloge" upotrijebi šire ime umjesto nacionalnog, a da se zapravo ne učini ni korak bliže toj slozi. Kao ni ostale zakonske osnove, ni ta o službenom jeziku nije dobila kraljevu potvrdu. Nefunkcionalno jugoslavensko ime nije se primjenjivalo tijekom širenja i učvršćenja službenoga "narodnoga" jezika. Dvorski je kancelar Mažuranić tome pomogao svojom naredbom da se u školama upotrebljava naziv hrvatski umjesto dotadašnjih izraza kao hrvatsko-srpski, ilirski, jugoslavenski, slavonski. Hrvatsko ime proširilo se i u oblastima u skladu s jačanjem hrvatske nacionalne svijesti.

Tek mnogo poslije Kvaternik je reagirao na taj zaključak u vezi s izjavom episkopa Jovanovića da bi trebalo jezik u pučkim školama nazvati "srpskohrvatski" a ne "jugoslavenski". Rekao je tada da je Sabor prihvatio naziv "jugoslavenski" upravo da pokaže "ljubav i bratinstvo" prema Srbima sve do trenutka kada će "blaga znanost povjestnice" rasvijetliti tminu i pokazati kako se "narodni jezik jugoslavenski" mora doista nazivati. Kvaternik je, dakako, bio načistu s time da će se jezik tada nazvati hrvatskim. Ta i pradjedovi kao zastupnici Hrvatske, Slavonije i Dalmacije rekli su vladaru: *Gens nostra Croata*. Jedino da se "preprieči šaranje" učinjena je koncesija Srbima pa se "naš" jezik nazvao "jugoslavenskim". "Srblji ugarski" prozvali su svoj jezik srpskim iako u Vojvodini ima i katoličkih Hrvata, a ne "srpskohrvatskim", kako to žele u Srijemu. Hrvati bi se morali u njih ugledati. No budući da je Sabor zaključio naziv "jugoslavenski", treba pri tome i ostati, a "braća Srblji neka nam ne mute sloge naše, koju smo mu upravo tim neutralnim imenom ustanoviti odlučili."[10] Kvaterniku je odgovorio Mihajlo Polit. Rekao je da se jugoslavenskim nazivom ne čini koncesija Srbima, koji imaju pravo da svoj jezik zovu srpskim. Izraz "jugoslavenski jezik" nemoguć je "jer se jezik nikada po geografičkih pojmovih nenaziva (...) Jezik se po narodu naziva, a ne po oblasti." Pod pojmom *Gens Croata* u poveljama Trojedne

9 *Spisi I*, 57: *HS*, 620

10 *HS*, 928

kraljevine, rekao je dalje Polit, razumijeva se "narodnost politička zemlje i po ovoj naravno, da svi stanovnici hrvatski narod sačinjavaju." Polit je tada bio među rijetkim Srbima koji su prihvaćali termin "hrvatski politički narod" i za Srbe. Predbacio je Kvaterniku da miješa "političku narodnost s genetičkom", tj. pojam nositelja državnosti s nacijom-osobom.[11]

Da bi stvorio pogodnije ozračje za sporazum s mađarskom elitom, vladar je reskriptom od 27. prosinca 1860. ukinuo Vojvodinu Srpsku priključivši je ponovno Ugarskoj, odnosno njezin srijemski dio Hrvatskoj i Slavoniji. Nije želio sasvim odbiti Srbe pa je dopustio srpski narodno-crkveni sabor koji se održavao u travnju 1861. u Srijemskim Karlovcima. Trebalo je raspravljati o zahtjevima stanovništva bivše Srpske Vojvodine u vezi s održanjem njegovih privilegija, a posebno o jamstvima za narodnost i jezik. Zaključci većine toga "Blagoveštenskoga sabora" zahtijevali su široku samoupravu, pozivajući se na historijsko pravo srpskoga naroda priznato privilegijama Habsburgovaca u 17. stoljeću. Pri tome bi Srbi bili "politički narod" na određenome središnjemu području u Habsburškoj Monarhiji. Zaključci su predani kralju 20. travnja 1861. u očekivanju da će ih on predložiti Ugarskom i Hrvatskom saboru. Nakon toga oni bi postali temeljni zakon koji se ne bi mogao jednostavno mijenjati. No kralj to nije uradio.[12]

O Srpskoj Vojvodini raspravljalo se u Hrvatskom saboru tek ujesen, uoči njegova zatvaranja, kada je postalo očigledno da je vladar odgodio pitanje srpskih želja, a Ugarski je sabor već bio raspušten. No već je prije toga došlo do polemika o povijesnoj pripadnosti Srijemske županije. Pred Hrvatskim se saborom naime pojavila predstavka Novosadske skupštine, poslane svim županijama Hrvatske i Slavonije, koja je još povećala zahtjeve Narodno-crkvenoga sabora jer je povijesna prava srpskoga naroda tumačila kao državno pravo, pa je privilegijama Leopolda I. iz 17. stoljeća pripisala značaj međunarodnih ugovora. Zagrebačka županija i poslije grad Zagreb dostavili su tu predstavku Saboru s preporukom da se srpske želje za obnovu Vojvodine podupru ako su u skladu s člankom VII. Sabora Trojedne kraljevine iz 1848. U tom se dokumentu izjavljuje da Trojedna kraljevina želi sklopiti sa Srpskom Vojvodinom savez na temelju "slobode i savršene jednakosti" unutar jednoga čvrstoga "državnoga tiela". Sabor je tada prepustio Srijem Vojvodini na temelju narodnoga, a ne povijesnoga prava pod uvjetom da Srpska Vojvodina bude u uskom državnopravnom savezu s Trojednom kraljevinom. Blagoveštenski sabor, doduše, ne izdvaja Srijem sasvim iz sastava Hrvatske i Slavonije jer priznaje njezino "zemaljsko zakonodavstvo", ali savez između ta dva teritorija, kao ideja koja je nastala u protumađarskim uvjetima 1848., više nije bio prihvatljiv većini srpskoga Narodno-crkvenoga sabora. Formalno bi dakle Srpska

---

11
HS, 929

12
O problemima s Vojvodinom 1861. vidi: Gross-Szabo, 1992., 152-156.

Vojvodina bila drugačija od one iz 1848., no interpretacija toga odnosa ovisila je o političkome oportunitetu. Zato se s hrvatske strane javlja struja koja želi poduprijeti osnivanje Vojvodine pozivom na kontinuitet iz 1848., i suprotno mišljenje da je Srijem 1848. predan Vojvodini samo pod uvjetom njezina državnoga saveza s Hrvatskom i Slavonijom što ga Srbi više ne žele.

Kvaternikovo se mišljenje uglavnom nije razlikovalo od shvaćanja onih zastupnika koji su isticali da je Srijem integralni dio Trojedne kraljevine.[13] Značajno je da je započeo svoj govor izjavom koja je zapravo u duhu jugoslavizma. "Neugodno mi je o tom predmetu progovoriti, neugodno tim većma, što sam iz dubljine srdca moga uvjeren, da samo najtjesniji savez srdacah i politički med hrvatskim i srbskim narodom, jest najsigurnije jamstvo bolje budućnosti obih tih samo imenom različujućih se narodah."[14] Kazao je da je Srijem bio "od davne davnine sve do danas cjelokupni dio kraljevine hrvatske", da želi uzdržati tijesnu vezu između hrvatskoga i srpskoga naroda i da baš zato ne bi htio da "na temelju Bachove Vojvodine išto od svoje svojine popušćamo." Mislio je na uređenje Vojvodine za apsolutizma, koje dakako nije bilo u skladu sa srpskim željama. Tvrdio je da je ona bila "nož u srdce Ugarske i Hrvatske" jer je u zemlji gdje žive Mađari, Rumunji, Hrvati i Srbi dana "pretežnost Srbljima", tj. manjini, a time su se poremetili i međusobni odnosi, a Srbi su postali omraženi. U govoru u kojemu je branio svoj prijedlog ustavnoga zakona, Kvaternik je osudio Beč zbog bezobzirnoga postupka prema Srpskoj Vojvodini, zbog kršenja "krvlju kupljenih pravah istog onog puka".

Na dnevni se red postavilo i pitanje potpore Hrvatskoga sabora zaključcima srpskoga Narodno-crkvenoga sabora o uspostavi Srpske Vojvodine. Saborski odbor ističe da je ustrojenje Vojvodine želja i hrvatskoga naroda na temelju saborskih zaključaka 1848. i predlaže predstavku kralju s molbom da sazove Ugarski sabor i ponovno srpski Narodno-crkveni sabor – oba su tada već bila raspuštena – kako bi izaslanici svih triju sabora mogli pretresati pitanje Vojvodine.[15] Kvaternik je uglavnom prihvaćao stav odbora. On se tri puta izjasnio za to da se želja "braće Srbah" rješava kada se ponovno sazove Ugarski sabor. Nije htio da se stvar Vojvodine raspravi putem bečke vlade, dakle predstavkom vladaru, jer bi to bilo u interesu "obćih zloželjateljah". Kazao je da Odbor pokazuje put kojim će se srpske želje najbrže ostvariti i koji će "ustavnost spasiti". Kada bi se Hrvatski sabor obratio Beču bez sporazuma s Ugarskom, tvrdio je, tada bi mu dao po-

13
U polemici s beogradskim *Vidovdanom* Rački je dao historijske argumente za to gledište. *Pozor*, 12.–15. VI., 30. VII. 1861.
14
HS, 129
15
Spisi III, 219-220

vod da "neustavne svoje, na razdruženje narodah smierajuće ukaze pod plaštom ustava našega i privolenja našega izvede."[16] Mnogi hrvatski zastupnici, a pogotovo srpski, zahtijevali su da se od vladara zatraži uspostava Vojvodine bez čekanja na saziv Ugarskoga sabora koji je bio potpuno neizvjestan. Mišljenje o odgodi toga pitanja držali su zato odrazom raspoloženja protiv ustrojenja Vojvodine uopće.[17] Naposljetku je saborska većina odlučila da se predmet uzme u pretres odmah po svršetku debate o zadrugama, tj. da se ne odgodi do saziva Ugarskoga sabora. No tada je vladar raspustio i Hrvatski sabor, tako da do zaključka nije uopće došlo. Srpski je tisak nakon toga napao Hrvatski sabor, a njegove žestoke polemike s *Pozorom*, koje se nisu zadržale samo na pitanju Vojvodine, djelovale su, između ostaloga, na zaoštrenje Kvaternikova stava prema Srbima.

Svojim isticanjem hrvatske državnosti i odbijanjem zajedničkih poslova s Austrijom, "neposlušni" je Hrvatski sabor izazvao u Ministarskom vijeću, koje je moralo pripremiti nacrt kraljeva odgovora na adresu, brojne nedoumice. Delikatnost odgovora sastojala se u tome što se reskript nije mogao suprotstaviti isticanju hrvatske državnosti istim argumentima kao protiv adrese Ugarskoga sabora jer Hrvati nisu 1848. "proigrali" svoju ustavnost kao Mađari. Morale su se dakle uzeti u obzir neke čestice hrvatske autonomije, doduše uz ozbiljnu opomenu. Predsjednik dikasterija, Mažuranić, uspio je da Ministarsko vijeće preporuči kraljevu potvrdu članka 42. o odnosu s Ugarskom i obećanje osnivanja dvorske kancelarije i vrhovnoga suda Stola sedmorice. Predlagao je da se Sabor nakon proglašenja kraljeva otpisa raspusti jer začetnici adrese neće odustati od zaključka da ne šalju zastupnike u Carevinsko vijeće. S obzirom na različita mišljenja među ministrima (mađarski članovi Ministarskoga vijeća protivili su se osnivanju dvorske kancelarije i vrhovnoga suda) nacrt je doživio više redakcija. Naposljetku ga je kralj odobrio 8. studenog 1861.

Za Starčevića taj je kraljev "odpis" zacijelo još jedan dokaz više da je Austrija despocija koja se ne može promijeniti. Hrvatski se kralj predstavio kao car "od milosti Božje" koja mu je povjerila "vjerne podložnike" da njima vlada, a glavna mu je briga jedinstvena i snažna monarhija. Stoga je strogo zaprijetio da više ne želi čuti "bez temeljne posvema tvrdnje" da je Trojedna kraljevina povezana s ostalim njegovim zemljama "jedino sredstvom previšnje osobe naše". Izgrdio je Hrvatski sabor što nije prihvatio načela Listopadske diplome, tj. federacije, koja su u biti ista kao zaključci Hrvatskoga sabora 1848. Pri tome je prešao preko centralističkoga tumačenja Veljačkoga patenta. Kvaternik i Starčević bili su uvjereni da je Franjo Josip izvrgnuo ruglu hrvatsko državno pravo. U reskriptu se nai-

---

16
HS, 755, 852, 892

17
U tom smislu Matija Mrazović tumači Kvaternikovo mišljenje. *Pozor*, 23. IX., 25. IX. 1861. (Narodna slavenska politika pogibeljna je biću našega naroda)

me tvrdi da je Sabor naroda "inače tako poštena" zbog svoje strasti i nerazumnosti zanemario prave interese Trojedne kraljevine, jer je postavio "suhoparno pitanje prava". Razumljivo je da je "odpis" ironički gledao na "publicistička istraživanja historije" i na pretjerivanja s time u vezi. Zahtjev da se vrati u život "starodavni ustav" žigosao je kao potpuno reakcionaran. Tvrdio je da je to nemoguće jer taj ustav "bijaše izključivo feudalan" i interpretirao je pozivanje Hrvatskoga sabora na hrvatsko državno pravo kao tendenciju povratka na feudalne terete seljaka i na staleški sustav, tj. razdoblje prije 1848., koje se protivi "duhu vremena."[18] Dakle, reskript cara Franje Josipa, vladara od "Božje milosti", koji je zemlje Monarhije smatrao "posjedima" svoje "prejasne obitelji", a do kraja se života oslanjao na aristokraciju, birokraciju i vojsku, učio je tobože reakcionarni Hrvatski sabor liberalnim načelima. Tvorci saborske adrese nisu, dakako, pomišljali na povratak feudalizma. Uz ostalo kažu da narod Trojedne kraljevine nije 1848. prihvatio mađarske zakone "već je na temelju svojega pod blagim dahom sveobće slobode evropejske uzkrsloga državnoga prava po slobodoumnijih još načelih ustrojio svoj državni život." Da su spomenute tvrdnje neutemeljene, pokazuje i rad Hrvatskoga sabora u vezi s reformama na svim područjima modernizacije.[19]

U ocjeni dojma reskripta na Starčevića i Kvaternika valja uzeti u obzir da ga je supotpisao predsjednik dikasterija Ivan Mažuranić, pa su bili uvjereni da je to njegovo djelo. Mažuranić je zacijelo sastavio prvobitni nacrt reskripta, dao razne obavijesti i podupirao potrebu slanja hrvatskih zastupnika u Carevinsko vijeće ali je konačni tekst formuliran prema interesu dinastije i odlukama Ministarskoga vijeća. Kvaternik je ogorčeno pisao o tom reskriptu "...težnja za povratom starodavnog ustava identificira se s težnjom povrata mračnjačkog doba feudalizma. Za toliku pogrdu narodu našemu pred licem Europe nanešenu, odgovarat će još dotični (Mažuranić) pred Bogom, savjestju i narodom svojim."[20]

Kada je riječ o cjelokupnosti Trojedne kraljevine, reskript priznaje da je Krajina njezin sastavni dio i kaže da će joj dati "povlastice", a s vremenom približiti njezine ustanove onima "matere kraljevine". Ne obećava dakle sjedinjenje Provincijala i Krajine. Reskript predviđa mogućnost sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom samo ako se ova posljednja uredi prema interesima Monarhije, dakle nakon pristanka Sabora da šalje predstavnike u Carevinsko vijeće i prihvati Listopadsku diplomu i Veljački patent.

18
Spisi III, 287-294

19
Gross-Szabo, 1992., 140

20
Politička razmatranja II, 168. Rasprava u Ministarskom vijeću o kraljevu reskriptu Hrvatskom saboru objavljena je u: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrats 1848-1867, Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorf, Bd. 2 (1.V -2. X 1861)* bearbeitet von S. Malfér, hg. H. Rumpler, Wien 1981.

Starčević je u svojim kasnijim izjavama tumačio konačne zaključke Hrvatskoga sabora 1861. kao primjer kako bi trebalo postupati na svim saborskim zasjedanjima i u svakoj političkoj akciji, umjesto da se većina nastoji snalaziti u danim uvjetima. To je držanje ocjenjivao kao nemoralno i izdajničko. Već je na idućem saborskom zasjedanju, u govoru održanom 27. siječnja 1866., pohvalio držanje saborske većine 1861. jer nije priznala "ukaze" nego je, kako kaže, zahtijevala da se vrati "naš ugovorni ustav, naši zakoni" kako bi se tek nakon toga moglo pregovarati.[21]

Pravaški je tisak poslije često ponavljao Starčevićevu tvrdnju da je zaključak Hrvatskoga sabora "koj očituje da narod hervatski s Austriom nema nikakovu skupnu korist (...) u duhu stranke prava..." Također kaže: "...taj zaključak ja smatrah i po Hervate i po Austriu znamenitijim dogodjajem od istoga Solferina", tj. većim političkim i moralnim porazom Austrije nego što je to bio poraz na bojnom polju. Drugim riječima, da su hrvatski predstavnici išli dalje tim putem, Austrija bi propala.[22]

Kada su Starčević i Kvaternik za Rauchova režima dobili mogućnost izdavati listove u kojima su mogli razmjerno sustavno izlagati svoje učenje, u središtu njihova pisanja bili su žestoki napadi na tada opozicijsku Narodnu stranku, protivnicu nametanja Hrvatsko-ugarske nagodbe. Istodobno je nastala i Starčevićeva teza o Slavosrbima i Magjarolcima kao zakletim izdajicama Hrvatske. Oni su "štenci austrianski" i bezumnici, ljudi "koji ili neimaju ljudske moždjane ili ako ih koji imaju nisu im u redu?" Oni iz sebičnih razloga i zbog svoje životinjske naravi podupiru zločinačke namjere Austrije da pokori Hrvate i Mađare. Pripadnici Narodne stranke, a ne mađaroni, glavna su zapreka što narod ne slijedi njegovo učenje.[23]

Starčević 1868. i 1870. interpretira i Sabor 1861., a prije svega "sablazan" članka 42. Pri tome su "nekavci" Hrvati, tj. oni koji odbijaju bilo kakve odnose s Austrijom, a "dakavci" su Slavosrbi, tj. oni koji to čine.[24] Ističe da članak 42.

21
Djela I, 69

22
Nekolike uspomene, *Djela III*, 335, 341. U tom spisu, u kojemu želi potpuno ocrniti Strossmayera i Mažuranića, Starčević priča i o nekim pojedinostima sa zasjedanja Sabora 1861. Tvrdi uz ostalo da su Strossmayer i Mažuranić držali Kvaternika "kao jaje na dlanu" (vjerojatno zato što je predlagao zajedničke poslove s Austrijom) sve dok se nije protivio odlasku u "rajsrat" i pokazao da nije izdajnik (tj. kada je glasovao protiv rasprave o zajedničkim poslovima s Austrijom). Kaže da je Strossmayer platio troškove za objavljivanje Kvaternikova i njegova govora. *Djela III*, 347, 334

23
Članak 42:1861, *Hervat*, 2. svezak, *Djela III*, 259-273

24
Djela III, 339

nije djelo mađarona nego samo "Magjarolacah", tj. članova Narodne stranke, kao dvostrukih robova Mađara i Tirolaca (Austrije) i tvrdi "da je sužanjstvo živalj Slavoserbah."[25] Prema naknadnoj Starčevićevoj interpretaciji članak 42. djelo je Beča koji 340 godina želi "saterti" Hrvate i Mađare, i zato mu odgovara bezuman prikaz i vezanosti i nevezanosti Hrvatske s Ugarskom sa svrhom da izazove rat. Prema Starčeviću, Slavosrbi su od Beča dobili zadaću da utjeraju i Hrvate i Mađare u "rajsrat" (Carevinsko vijeće) i da ih tako liše suvereniteta, s namjerom da Hrvati opet budu oruđe protiv svoje vlastite slobode i one drugih naroda, tj. kao u doba kada su vojevali za Habsburgovce. Ti Slavosrbi imaju važnu ulogu u sprečavanju propasti Monarhije jer hrvatski narod ne mora "udarati" na Austriju, "nego ju ruši i samim mirovanjem svojim, samo ako ju nebrani, on ju već time ruši..."[26] Vidio je i otpor Narodne stranke protiv Rauchova režima i nametanja Hrvatsko-ugarske nagodbe kao djelo Austrije.

Kada je 1868. nastojao prikazati članak 42. iz 1861. kao glavno zlo za Hrvate, već su bili objavljeni spisi u kojima je tumačio svoje tvrdnje o prostoru hrvatske države i hrvatskoga naroda iz 1852. koji se protezao na cijelo južnoslavensko područje. Zato je napao način kojim su "Slavosrbi" 1861. zastupali cjelokupnost "Trojedne kraljevine", izjavom da oni zapravo odobravaju tuđinsko otrgnuće pojedinih pokrajina od tako zamišljene kraljevine Hrvatske. [27]

25
Isto, 273

26
Isto, 345

27
Spis "Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?" prvi put je objavljen u listu *Zvekan* 1867., a njegova dopuna i razrada "Ime Serb" 1868. Starčević nije uzeo u obzir da je i Kvaternik 1861. govorio u svom prijedlogu ustavnoga zakona o Trojednoj kraljevini koja mu je, dakako, bila Kraljevina Hrvatska.

ZA SCHMERLINGOVA CENTRALIZMA

Nacionalno-političko i ideološko kretanje

Sustav nametnut Veljačkim patentom pokazao se potpuno nedjelotvornim.[1] Mogao se oslanjati samo na njemačku Ustavnu stranku koja je, doduše, obnovila svoje liberalne zahtjeve iz 1848. ali je na početku podržavala ministra Schmerlinga u Carevinskom vijeću i pozivala predstavnike Ugarske, Hrvatske i Slavonije te Erdelja u to tijelo. Njemački se tisak žestoko oborio na Hrvatski sabor zbog njegova odbijanja da to uradi. Njemačkoj liberalnoj većini i centralističkom uređenju suprotstavili su se i federalisti: predstavnici Slavena i njemačke konzervativne struje s programom širokih zemaljskih autonomija, te hijerarhija Katoličke crkve.

Njemački liberali još nisu shvaćali snagu nacionalnih pokreta Slavena pa su, kao i mađarsko plemstvo, vjerovali da bi ih liberalne reforme mogle zadovoljiti. Još je uvijek postojalo uvjerenje apsolutističkih provoditelja germanizacije da su slavenski jezici nerazvijeni i nepogodni za višu naobrazbu i upravu. No njemačka većina nije proglasila njemački jezik državnim kao što su to uradili Mađari sa svojim jezikom 1848. Prihvatila je tvrdnju iz doba apsolutizma da su Mađari 1848./9. "proigrali" svoje ustavno pravo i da zato Ugarska mora biti uključena u jedinstvenu Carevinu. Schmerling je osuđivao mađarske zakone iz 1848. i zato što ne odgovaraju pravu Hrvatske i Slavonije te Erdelja.

Zasjedalo je dakle krnje Carevinsko vijeće bez zastupnika Ugarske te Hrvatske i Slavonije (pojavili su se samo zastupnici Erdelja), ali i bez onih Venecije i Istre. No njemačka je većina izglasala vladi budžet, a ministar financija je i bez odobrenja parlamenta raspisao porez koji se u Ugarskoj te Hrvatskoj i Slavoniji utjerivao vojnom silom. Nakon toga povukli su se i češki i poljski zastupnici. Tako je propalo uređenje na temelju Veljačkoga patenta, a preostali zastupnici zapadne polovice Monarhije u krnjemu su parlamentu odlučivali o problemima istočnoga dijela. Schmerling je nastojao spriječiti opoziciju progonima, a pogotovo konfiskacijama novina i tiskovnim parnicama. Bez parlamenta, vlada je proglasila opsadno stanje u Galiciji i Krakovu (24. II. 1864.–18. IV. 1865.).

1
Ovo poglavlje pisano je prema tekstu: Gross-Szabo, 1992., 170-189.

Kada se u studenome 1864. sastalo Carevinsko vijeće, Schmerling više nije uživao povjerenje njemačke većine. Centralistička unutrašnja politika uz apsolutizam u Ugarskoj nije pogodovala niti ustavnom uređenju u Austriji niti liberalnim interesima većine i njezinoj velikonjemačkoj vanjskoj politici. Zaključila je da se prevlast Austrije u Njemačkoj može postići samo unutrašnjom sigurnošću putem sporazuma s mađarskom elitom te saziva Ugarskoga i Hrvatskoga sabora od kojih se očekivalo da će pristati na zajedničke poslove. Odgovor Deákova kruga novom usmjerenju njemačkih liberala bio je pozitivan. Počelo se ocrtavati nastojanje mađarskih i njemačkih liberala da postignu uređenje na temelju mađarsko-njemačke hegemonije u Habsburškoj Monarhiji. U tim je uvjetima Franjo Josip opet jednom promijenio sustav vladanja i načela o uređenju Monarhije. Carevinsko vijeće raspušteno je 24. srpnja 1865., a Schmerling je bio otpušten.

Valja istaknuti da je težište dinastičke politike Franje Josipa prevlast Monarhije u Njemačkoj oslonom na južnonjemačke države protiv Pruske. Stvari su se pogoršale dolaskom na vlast pruskoga ministra predsjednika Otta von Bismarcka. Nacionalni pokreti velikonjemačkog ili malonjemačkog značaja, tj. za vodstvo Austrije ili Pruske, postali su, uz interese moći dviju konzervativnih dinastija, bitni činitelji velike drame ujedinjenja Njemačke. Bismarck je želio da habsburška dinastija napusti svoju dotadašnju politiku s težištem u Njemačkoj i uvjerenje da su nenjemački dijelovi Monarhije, pogotovo Ugarska, samo privjesak te da se okrene prema jugoistoku. To se naposljetku i desilo pobjedom Pruske kao hegemona u ujedinjenoj Njemačkoj. Činjenica da su najvažnije odluke bečkoga središta prije svega ovisile o dinastičkom interesu u Njemačkoj, bitno je utjecala na Starčevićevu mržnju protiv Habsburgovaca.

Na Ugarskom saboru 1861. većinu je predstavljala struja Kálmána Tisze, koja je održavala vezu s emigrantskim vodstvom na čelu s Lájosom Kossuthom. Ono se za slučaj novoga rata sporazumjelo s talijanskim ministrom predsjednikom Cavourom, koji je držao da bi suradnjom s Mađarima mogao zadobiti istočnu obalu Jadrana. U očekivanju skoroga austrijsko-talijanskoga rata, Kossuth je želio spriječiti nagodbu mađarskoga plemstva s kraljem. Zasjedanje Ugarskoga sabora teklo je u sukobu Deákove i Tiszine struje, ali se ova posljednja sve više primicala Deákovu gledištu o nužnosti minimuma zajedničkih poslova s Austrijom. No kako se Ugarski sabor nije htio pokoriti Listopadskoj diplomi i Veljačkom patentu, vladar ga je raspustio, a Ugarskoj je 5. studenog 1861. nametnut "provizorij". Borbeni odbori municipija likvidirani su, uvedeni su vojni sudovi i ponovili su se progoni, slično kao za apsolutizma. No ta unutrašnja nesigurnost smetala je planovima Franje Josipa u Njemačkoj. Zato je potkraj 1862. odobrio djelomičnu amnestiju, a Deák je predložio program sanacije s dualističkim značajem.

Mađarsko veleposjedničko plemstvo moralo se odlučiti za sukob ili za sporazum s kraljem. Pokazalo se da prvo ne dolazi u obzir jer je to plemstvo bilo u stalnim razmiricama sa svojim bivšim podložnicima i nije očekivalo da će pri-

dobiti mađarske seljačke mase protiv kralja. Mađarsko plemstvo nije moglo računati niti na nemađarske "narodnosti" jer je odbilo njihove zahtjeve. Odbor za "narodnosti" na čelu s Jozsefom Eötvösom formulirao je 1861. okvir toga pitanja koji je poslije dobilo zakonsku podlogu u Saboru 1868. Riječ je o dogmi jedinstvenoga, nedjeljivoga mađarskog naroda (nacije) na području mađarske države kojoj pripadaju građani svih jezika, ali imaju kao osobe pravo izraziti svoje nacionalne želje pa im se priznaje upotreba vlastitoga jezika na nižim razinama uprave i školstva. Nemađarski narodi, prema tome, nisu nacije (nemzet) nego etničke skupine na nižemu kulturnom stupnju za koje se uvriježio izraz "narodnost" (nemzetség). U danim okolnostima mađarska se elita morala odlučiti da se nagodi s vladarom protiv nemađarskih naroda ili da se s njima sporazumije protiv bečkoga središta, kako je to želio Kossuth. On je predviđao autonomiju Hrvatske i Slavonije, dok bi se pripadnost Rijeke i Međimurja odredila plebiscitom. Postojao je i plan Podunavske konfederacije koja bi se protezala, prije svega, na Rumunjsku, Hrvatsku i Slavoniju te Srbiju. Uz velika kolebanja većina se mađarskih činitelja odlučila za sporazum s kraljem zbog osiguranja prevlasti nad nemađarskim narodima i interesa vlasnika imanja u sukobu s uvijek uzbuđenim seljaštvom. Osim toga veleposjednici su i u trgovačkim i kreditnim poslovima ovisili o austrijsko-njemačkom kapitalu. Početkom 1865. predstavnici dvora dogovarali su se na više tajnih sastanaka s Deákom. U proljeće 1865. pojavio se njegov program s bitnim elementima buduće nagodbe, a Franjo Josip je otpustom Schmerlinga stvorio uvjete za proces sporazumijevanja s mađarskom elitom.

Nakon raspusta Hrvatskoga sabora 1861., Narodna je stranka imala dvije mogućnosti. Narodno-liberalna struja smatrala je da se od velikonjemačkog, represivnog Schmerlingova sustava ne može očekivati sporazum o cjelokupnosti Trojedne kraljevine niti regulacija njezine autonomije. Zato bi svako dogovaranje s neustavnim režimom značilo napuštanje osnovnih državnopravnih postulata i modernizacije u interesu domaćih snaga, s posljedicom ponovne potpune ovisnosti o bečkom središtu. Stoga se ta politička taktika koncentrirala na otpor protiv Veljačkoga patenta, kao temelja bečkoga pseudoustavnoga režima, a sva su ostala pitanja ostala otvorena. Bila je to politika "negacije" što ju je provodila struja koja je 1861. htjela zajedničke poslove s Austrijom. To se usmjerenje učvrstilo kada su u lipnju 1863. češki zastupnici napustili Carevinsko vijeće . U otporu protiv Schmerlingova centralizma Narodnoj su se stranci približili oni unionisti koji su poštivali načelo državnosti Trojedne kraljevine za razliku od slavonske aristokracije. Ova je naime željela bezuvjetno priključenje Ugarskoj i žestoko je agitirala protiv Strossmayera kao prvaka Narodne stranke. Ciljevi Narodne stranke i unionističke struje bili su, doduše, različiti jer je prva željela federalističko, a druga dualističko preuređenje Monarhije.

Iz Narodne se stranke izdvojila struja koja se nazvala Samostalna narodna stranka i držala je da treba krenuti pravcem Pricine izjave u Saboru 1861., dakle

pregovarati sa Schmerlingovim režimom. S obzirom na to da je vladar u reskriptu kojim je zatvorio Sabor ostavio otvorenom mogućnost sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom (ali je Schmerling podupirao autonomašku birokraciju u Dalmaciji protiv Narodne stranke), ta je struja mislila da bi, uz pomoć dvorskoga kancelara Mažuranića i njegovih veza s najvišim krugovima Monarhije, mogla učiniti korak prema cjelokupnosti Trojedne kraljevine. Pod uvjetom da predstavnici Hrvatske dođu u Carevinsko vijeće, Schmerling je obećavao takvu mogućnost i koncesije u vezi s unutrašnjom samoupravom koja je na temelju Listopadske diplome postojala na papiru. Daljnju je motivaciju pružalo uvjerenje o nužnosti sporazuma s bečkim središtem prije nego što se ono nagodi s mađarskim plemstvom protiv hrvatskih interesa. To se, dakako, nije dalo spriječiti. Da bi se Habsburška Monarhija učvrstila kao velika sila, vladar se morao nagoditi s moćnom mađarskom elitom koju nikakvim represivnim mjerama nije mogao slomiti. No u procjepu između "negacije" i bilo kakve aktivnosti, samostalska se struja odlučila da uz Mažuranićevu pomoć pokuša utjecati na bečko središte u svom interesu. U tijeku svoje političke akcije ta je grupa uzalud nastojala uskladiti nepomirljive suprotnosti između njemačkoga centralističkog sustava Veljačkoga patenta i težnje za državnopravnom autonomijom i cjelokupnošću Trojedne kraljevine, odnosno između centralizma i federalizma.

Pravac narodno-liberalne struje u opoziciji protiv Schmerlinga tumačio je *Pozor* koji je imao znatan utjecaj na opredjeljenje hrvatske inteligencije za opozicijsku političku akciju. Kada se počela organizirati Mažuranićeva samostalska struja, *Pozor* je zato na početku 1864. zabranjen.

Osnovna *Pozorova* zadaća bila je obrana hrvatske državnosti u smislu zaključaka Sabora 1861., razobličavanjem represivnoga, apsolutističkog značaja Schmerlingova režima, odnosno nedorečenog uređenja na temelju Veljačkoga patenta, usmjeravanje opozicijske političke akcije koja je imala institucionalnu osnovu jedino u županijskoj i gradskoj samoupravi i, naposljetku, nastavak propagande jugoslavizma u funkciji hrvatske nacionalnointegracijske ideologije. *Pozoru* je pravna neprekidnost Trojedne kraljevine u smislu državnosti središnje načelo koje se protivi mađarskom državnom pravu i njegovu obuhvaćanju Trojedne kraljevine kao *partes adnexae*. Iz toga proizlazi otpor i mađarskom i njemačkom centralizmu te svakom nametanju tuđega državnoga prava kojim bi Hrvati ostali bez autonomije i više ne bi bili "politički narod". *Pozorova* se struja suprotstavljala mogućemu dualizmu i zastupala federalizam, upozoravajući na kaos što ga je stvorio sustav Veljačkoga patenta onemogućavanjem ustavnosti i zakonodavne djelatnosti u Saboru te nametanjem isključivoga interesa njemačke vanjske politike bečkoga središta. *Pozorovi* su pisci upozoravali da hrvatsko i jugoslavensko pitanje ovisi o ishodu borbe za prevlast u Njemačkoj.

Nakon raspusta Sabora bečko je središte nastojalo stvoriti političke uvjete za novi Sabor koji bi se izjasnio za Veljački patent, gušenjem autonomije stvore-

ne Listopadskom diplomom i jačanjem apsolutističkih elemenata u županijama putem uloge velikih župana u discipliniranju činovnika kao glavnih činitelja pri organiziranju proaustrijske struje. Zato su smijenjeni veliki župani, unionistički velikaši, a virovitički veliki župan biskup Strossmayer dao je ostavku uvjeren u neprovedivost županijske samouprave. Umjesto pokušaja da se barem donekle sredi uprava kako bi se mogli rješavati akutni problemi zemljišnoposjedovnih odnosa, kao uvjet za kasniju modernizaciju, zaredali su politički sukobi. Dvorski kancelar Mažuranić već je u proljeće 1862. pozvao velike župane da svim silama podupru namjere vlade pri rješavanju državnopravnih pitanja u smislu Veljačkoga patenta. Širenje opozicije usprkos tom nalogu pripisao je nedovoljnoj političkoj aktivnosti velikih župana. Umjesto domaćih zakona "za život jošte sposobnih", dalje se održavala "absolutna sistema" sa svojim neustavnim patentima. Županijska samouprava bila je neprovediva i zbog odbijanja regulacije financijskih izvora pa je ovisila o "milostinji" ministra financija i o odlukama financijskoga odbora Carevinskoga vijeća. Bila je to doista "anomalija" jer su seoske općine, a ne i županije, imale stalne dohotke i pravo razreza prireza za općinske potrebe. Neprekidno se obnavljao kaos zbog neriješenih urbarijalnih pitanja, nesnosnih poreza i načina njihova pobiranja.

U borbi za vlast u županijama osnovno je pitanje hoće li županijski činovnici biti samo izvršitelji naredbi velikih župana, kao organa Namjesničkoga vijeća, ili će ovisiti o županijskim skupštinama gdje je vrijedila riječ opozicije. Zato je na temelju naredbi dvorskoga kancelara Mažuranića, a u vezi s organizacijom režimske stranke, sva disciplinska vlast predana velikim županima, dok je djelatnost županijskih skupština obustavljena. Političke pripreme za Sabor koji bi prihvatio Listopadsku diplomu i Veljački patent mogle su uspjeti samo uz likvidaciju *Pozora* (u siječnju 1864.). Cijeli slavenski opozicijski tisak u Monarhiji ionako se nalazio na optuženičkoj klupi.[2]

Istodobno se pojavio program nove Samostalne narodne stranke koji osuđuje Sabor 1861. zbog "puke negacije" državnoga jedinstva Austrije jer je to uvjet da nemađarski narodi ne propadnu pod mađarskim pritiskom. Uostalom, i sami Mađari pokazuju spremnost da odustanu od zakona 1848. Trojedna kraljevina mora pregovarati s kraljem te prijeći na "pozitivni program", prihvatiti Listopadsku diplomu i Veljački patent, ali uz uvjete za osiguranje obećane autonomije. "Transakcijom" s kraljem i s Carevinskim vijećem trebalo je taj oktroj pretvoriti u "paktizirani" ustav.[3] Uvjeti za takav sporazum bili bi da vladar prizna teritorijalni integritet

---

2
Imbro Tkalac, urednik lista *Ost und West* u Beču osuđen je u tiskovnoj parnici, uz ostalo i zbog objavljivanja članaka iz *Pozora*. On je, doduše, smatrao da su štokavci Srbi ali je ipak podupirao *Pozorovu* hrvatsku federalističku jugoslavensku koncepciju. Gross-Szabo, 1992., 178.

3
Iluzija Mažuranićeve struje da je moguće prekrojiti vladarev oktroj iako se protivi osnovnim

Trojedne kraljevine i dopusti sjedinjenje civilne Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom i, zasad, s jednim dijelom Krajine, da se budžet određuje autonomno (a ne u Carevinskom vijeću). Mažuranić zacijelo nije vjerovao u trajnost Schmerlingova režima pa program ima neke ograde u smislu osiguranja autonomije za slučaj da Ugarska postigne novi državnopravni položaj. Program je tipičan za Mažuranićevu oportunističku taktiku koju je poslije slijedio kao ban. Osuđivao je opoziciju koja se verbalno protivi nametnutom položaju ali svojom neaktivnošću zapravo prepušta vanjskim snagama sve bitne odluke. Za nj je zacijelo manje zlo "pozitivna" djelatnost, koja počinje od "obstojećih neodoljivih okolnosti", a zatim postupno nastoji da se one izmijene u korist hrvatske autonomije. Taj je program zastupao organ Samostalne narodne stranke *Domobran* pod lozinkom: historijsko pravo, ustavnost, cjelokupnost Trojedne kraljevine i zajednički poslovi s Austrijom. Dakako da su protivnici Schmerlingova režima osuđivali *Domobran* kao organ "birokratičke" stranke. Tendencijama što ih je list zastupao protivila se pogotovo Narodna stranka u Dalmaciji. Kada su češki liberali odlučili u lipnju 1863. bojkotirati Carevinsko vijeće i prihvatiti taktiku "pasivne opozicije", podupirali su Narodno-liberalnu stranku protiv Mažuranićeve politike. Tako je češki federalistički list *Politik* objavljivao članke Matije Mrazovića i zapravo postao organ opozicije u Hrvatskoj i Slavoniji. Suradnja je naglašena i jednim Strossmayerovim boravkom u Pragu i razmjerno čestim susretima čeških i hrvatskih prvaka. Budući da je narodno-liberalna opozicija održavala dobre veze s unionistima, a ovi opet s Deákovim krugom, češko-mađarsko-hrvatska opozicija protiv Schmerlingova režima utjecala je na poraz Samostalne narodne stranke na izborima 1865. i na Schmerlingov pad.

U spomenutim uvjetima Hrvatski se sabor više nije mogao sastati sve do 1865. No neostvareni modernizacijski napori Sabora 1861. nužno su živjeli dalje prije svega u Narodno-liberalnoj stranci na temelju liberalnih građanskih vrijednosti (ideja francuskoga "prevrata"), kao popratna pojava nastojanja da se postigne državna autonomija i mobilizacija za nove proizvodne metode, organizacijske okvire te nacionalnu kulturu s građanskim sadržajem. U rječniku, motivacijama i opravdanjima, u psihičkim stanjima, u nastojanju da se priskrbe što brojnije obavijesti iz "napredne" liberalne Europe, u značaju stranačke akcije, prisutni su elementi liberalne ideologije. To na svojevrstan način vrijedi i za Eugena Kvaternika koji je dobro uočavao da treba učvrstiti političku i nacionalnu svijest građanstva i osposobiti šire slojeve za modernu proizvodnju i uključenje u građansko društvo. Ta ideologija Narodno-liberalne stranke nije dolazila u sukob s katoličkim svećenstvom koje se, štoviše, većinom nalazilo u njezinim redovima. Ta bila je to Strossmayerova stranka.[4]

---

tendencijama hrvatske državnopravne politike, podsjeća na Kvaternikovo uvjeravanje ministra Rechberga 1860., da se Listopadska diploma može tumačiti u skladu s hrvatskim interesima.

4 Kada su na početku 1863. zaredali žestoki napadi službenih listova na *Pozor*, svoj je autoritet

Liberali u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji bili su u sukobu s konzervativnom strujom. Dio maloga plemstva svrstao se doduše uz građansku inteligenciju, a neki od njih postali su istaknuti liberali. No većina malih plemićkih posjednika nije se mogla prilagoditi novoj, intenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji i proklinjala je modernizaciju uopće. Moćna veleposjednička aristokracija zastupala je uglavnom liberalni konzervativizam, kao i mađarski velikaši, a njezini su se predstavnici služili ideologijom austrijske "feudalno-konzervativne" aristokracije. Ti su se unionisti, doduše, pozivali na liberalna načela, ali su ih htjeli primijeniti samo u granicama nužnim za modernizaciju imanja, za sporove sa seljacima u vlastitu korist i, naposljetku, za zadržavanje nekadašnje moći i u novim uvjetima. Konzervativna je propaganda propovijedala da poljoprivreda sa središtem na imanjima mora ostati glavna grana narodne ekonomije. Protivila se kretanju koje bi, kao u zemljama industrijske revolucije, prije svega usmjerilo akumulaciju kapitala prema podizanju gradske industrije, što je bila želja trgovaca, poduzetnika te inteligencije i u Hrvatskoj. Zato se konzervativna ideologija suprotstavljala premoći "industrijalističke civilizacije" i njezine polarizacije na nove privilegirane slojeve – gradske kapitaliste, te nove robove – proletere. Ta je ideologija kritizirala dogme liberalnoga građanstva i suprotstavljala mu idiličnu sliku obnovljenoga tradicionalnog društva sa skladnim suživotom plemstva i ostalih društvenih slojeva.

Riječ je zapravo o fiziokratskom učenju. Poljoprivreda kao osnovna grana narodnoga gospodarstva ne bi se smjela temeljiti na liberalnom načelu da je poljodjelstvo tvornica, a seljak trgovac. To "neprirodno" gledište uzrokovalo je prevlast pokretnoga nad nepokretnim imetkom. Zato su konzervativci željeli reforme odnosa na selu koje bi seljaka vratile njegovu "pravom" biću mimo robnonovčane privrede.[5] U sporovima oko zemljišnoposjedovnih odnosa liberali su uglavnom branili interese seljaka. Napadi na "feudalno plemstvo" bili su sastavni dio liberalnoga propagandnoga arsenala. Pritom je znatnu ulogu imala interpretacija Račkoga prema kojoj je "feudalizam" proizvod germanstva, suprotan demokratskomu karakteru slavenstva. Plemstvo se optuživalo da je u prošlosti sprečavalo napredak puka, a radi to i u sadašnjosti.

U prvoj polovini šezdesetih godina dalje se zaokruživala struktura jugoslavenske ideologije u tumačenju Narodno-liberalne stranke. Propovijedala je da

---

iskoristio i nekadašnji pobornik apsolutizma, zagrebački nadbiskup i kardinal Haulik. Sam je anonimno pisao u *Agramer Zeitungu* osuđujući *Pozorovu* opoziciju protiv režima kao nelojalnost prema caru, revolucionarnost i antikatolicizam. Uz ostale pisce odgovorio mu je u *Pozoru* i Strossmayer, dakako anonimno. Gross-Szabo, 1992., 176-7.

5

Oslonom na koncepcije aristokracije u Austriji i Češkoj, konzervativnu je ideologiju najbolje formulirao barun Lazar Hellenbach u knjižici: *Misli o socialnoj politiki u Austriji* (i na njemačkom), Zagreb, 1862. Hellenbachovo se shvaćanje nužno odrazilo u njegovoj akciji za osnivanje hipotekarne banke koja bi poslužila prije svega kreditiranju veleposjeda. Vidjet ćemo kako se Kvaternik protivio tim zahtjevima, zalažući se za ekonomske interese obrtnika i trgovaca.

prije budućega kulturnog i državnog sjedinjenja Južnih Slavena u samostalnoj federalnoj državi treba stvoriti temelje za postignuće visoke kulturne razine i što veće političke samostalnosti u pojedinih "plemena". Zato su nositelji jugoslavizma mobilizirali obrazovano hrvatsko građanstvo za nacionalno-politički pokret, kulturnu djelatnost i modernizacijske napore. Bili su pokretači akcije da se ostvari što šira autonomija pozivanjem na hrvatsko državno pravo, i bili su tvorci hrvatske građanske kulture. S obzirom na svoj jugoslavenski i hrvatski sadržaj, struktura jugoslavizma mijenjala se u vezi s političkim kretanjima; pri tomu su znatnu ulogu imali odnosi između nositelja hrvatske jugoslavenske i srpske nacionalne ideologije. Općenito se može reći da je hrvatski nacionalni osjećaj do sedamdesetih godina znatno ojačao – hrvatsko "pleme" sve je više postajalo "narod". No svojim složenim ustrojstvom jugoslavizam je davao povoda za različita opredjeljenja, nesnalaženja i iluzije.

Kao nacionalnointegracijske ideologije, hrvatska jugoslavenska i srpska ideologija imale su svoje cjelovite sustave. Međutim, ovisilo je o političkoj situaciji hoće li se isticati ove ili one komponente cjeline. Kada su se stekli uvjeti za političku suradnju, oni ideološki aspekti koji su najviše smetali drugu stranu ostali su u pozadini i obratno: kada se novosadska ili beogradska srpska politika našla u protivnosti s hrvatskom jugoslavenskom političkom akcijom, porasla je sklonost za naglašavanje stavova neprihvatljivih za hrvatsku stranu. Već 1861., a pogotovo na početku 1863., nastali su politički uvjeti za oštro isticanje suprotstavljenih gledišta i ideoloških zasada. Proizašla je ogorčena polemika hrvatskih i srpskih listova u kojoj su istaknuta sporna pitanja, a uredništva su objavljivala strastvene dopise pojedinaca koji su potpirivali vatru.[6]

Srpska propaganda gledala je dakle na pitanje sjedinjenja hrvatskih zemalja kroz prizmu svojih aspiracija na Bosnu i Hercegovinu i osuđivala je uključivanje tih zemalja u područje hrvatskoga državnog prava te afirmaciju hrvatskoga imena i njegovo protezanje na cijelu "Trojednicu" u tumačenju Narodno-liberalne stranke. Nositelji srpske nacionalne ideologije vidjeli su prije svega opasnost u nastanku jugoslavenske države sa sjedištem u Zagrebu, dakle pod austrijskom komandom. *Vidovdanu*, poluslužbenu organu kneževine Srbije, koji je već 1861. pisao u tom smislu, *Pozor* je odgovorio da ne postoji namjera da se sva jugoslavenska "plemena" okupe oko Zagreba, ali je tvrdio da bi država u kojoj bi glavno "pleme" bilo hrvatsko bila znatna pomoć ostalim Južnim Slavenima.

Vrhunac polemike izazvao je 1862. odbor za izložbu poljoprivrednih i obrtničkih proizvoda, koja se 1864. imala održati u Zagrebu. U svojoj predstavci

---

6
U *Povijesti pravaške ideologije* (103-106) obradila sam polemiku pobornika hrvatskoga jugoslavizma i srpske nacionalne ideologije. Istom temom nužno sam se bavila u: Gross-Szabo, 1992., 181-189. Taj je drugi tekst pregledniji i s više izvora, pa sam se ovdje oslonila prije svega na nj.

Namjesničkom vijeću predlagao je naime naziv izložba "hrvatske države", tj. cijele Trojedne kraljevine.[7] Prema interpretaciji srpskih autora koji su sudjelovali u polemici, malo hrvatsko "pleme" prisvojilo je jezik velikoga srpskog "plemena" što ga još i kvari, te želi da mu proguta ime i povijest. Umjesto da "hrvatska škola" budi nacionalnu svijest unutar hrvatskoga plemenskog narječja, tj. čakavskog, dok bi se viši slojevi približili u književnosti, ona na temelju prašnih pergamena konstruira hrvatsko "pleme" prema staroj povijesti Trojednice, a ne prema glavnu plemenskom obilježju – hrvatskom narječju (čakavskom), i želi u Hrvate uključiti i srpske štokavce i slovenske kajkavce. Hrvatski prvaci ne bi smjeli dizati iz groba mnogobrojne Hrvate što ih spominje Konstantin Porfirogenet i morali bi se ograničiti na one koji su preostali, tj. na čakavce. Pri tome se sa srpske strane smatralo apsurdom da bi stanovništvo koje govori tri narječja moglo pripadati jednomu (hrvatskom) narodu.

Polemičari sa srpske strane osudili su hrvatsko državno pravo kao ostatak srednjega vijeka. Nisu mogli prihvatiti činjenicu da Trojedna kraljevina u tijeku hrvatske nacionalne integracije postaje Hrvatska. Isticali su da su kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija tri ravnopravne "posestrime" te da Slavonci i Dalmatinci neće nikada prihvatiti hrvatsko ime. Srpski prvaci u Novom Sadu i Srijemu nisu bili načelni protivnici ujedinjenja Trojedne kraljevine niti njezine što šire autonomije kao podloge modernizacije, pod uvjetom da to ne bude "hrvatska država", tj. da ne smeta Srbiji u naporu za ujedinjenje svih Srba, da se uskladi sa srpskom politikom u Ugarskoj i omogući afirmaciju nacionalno-političke osobnosti srpskoga naroda. Međutim, u žaru polemike 1863. prevladalo je mišljenje da Trojednica mora ostati i dalje rascjepkana. Zato se pojavio otpor protiv sjedinjenja Krajine i Provincijala, pa i Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Posebno je istaknuto srpstvo Slavonije.

"Istočno pitanje", tj. oslobođenje Južnih Slavena i ostalih balkanskih naroda od turskoga gospodstva, pogotovo je izazivalo suprotnosti između srpskih i hrvatskih političkih prvaka.. Srpski liberali su odlučni protivnici bilo kakve uloge Austrije u rješavanju istočnoga pitanja, dok su srpski konzervativci upravo to očekivali, dakako uz pretpostavku da austrijska diplomacija promijeni svoje držanje i pomogne oslobođenju srpskoga naroda. Jedni i drugi željeli su da Srbija pri tome bude odlučna snaga, te su liberali osuđivali kneza Mihajla zbog kolebanja i odgađanja oružane borbe. Strossmayer je držao da bi federativna Monarhija preko svojih Južnih Slavena mogla imati važnu ulogu u istočnom pitanju i da bi u tom sluča-

---

7
U Gajevim službenim *Narodnim Novinama* to je žestoko napao A. T. Brlić tvrdeći da je "hrvatska kraljevina" posestrima Slavonije i da ona zato nije u hrvatskoj državi, a u njoj žive Srbi rimske i grčke vjere. Jači od te struje bio je onaj slavonski regionalizam, koji doduše nije prihvaćao hrvatsko ime kao nacionalno, ali je isticao povijest i interesnu povezanost kraljevina Hrvatske i Slavonije na temelju starodavnoga ustava. Iveljić, 1987.

ju autonomna Hrvatska s Krajinom postala središte napora za oslobođenje Južnih Slavena od Turaka. Vidjeli smo da je Hrvatski sabor 1861. u zemlje na koje Trojedna kraljevina ima virtualno pravo ubrojio i Bosnu i Hercegovinu i da je srpska strana osudila želju za sjedinjenjem jugoslavenskih "plemena" oko Zagreba, a prema tome i ugrožavanje prava Kneževine Srbije na srpske zemlje Bosnu i Hercegovinu.

Međutim već se 1861. pokazala osnovna koncepcija hrvatske jugoslavenske politike, trajna do okupacije 1878. Hrvati se ne bi protivili da Srbija oslobodi "kršćansku braću" od Turaka te da Bosna i Hercegovina postane dio srpske države, no ako se to ne bi dogodilo pa bi Bosna i Hercegovina eventualno pripala Habsburškoj Monarhiji, imala bi se sjediniti s Trojednom kraljevinom.[8]

Uredništvo *Pozora* je u polemici 1863. otvorilo stranice lista raznim autorima među kojima je Miškatović bio najbliži sustavu jugoslavenske ideologije, dok je kod nekih hrvatstvo nadjačalo jugoslavenstvo. Prije svega, hrvatski su polemičari odbili zahtjeve da Hrvati zbog prihvaćanja štokavskoga narječja kao književnog jezika, a i zbog brojnoga katoličkoga štokavskog puka, prime srpsko ime za narod i jezik. Željeli su da Hrvatska uz Kneževinu Srbiju bude faktor pri rješavanju južnoslavenskog pitanja a ne da se ta uloga prepusti isključivo Srbiji koja je, uostalom, još uvijek pod turskom vlasti i zato se ne može primiti "načelničtva narodah jugoslavenskih". Ni srpska ni hrvatska strana ne bi se smjele plašiti hegemonije jednog od tih plemena jer su za sada oba pod utjecajem "moćnih faktorah", tj. Srbija ovisi o europskoj diplomaciji, a Hrvatska o Dvoru i Mađarima. Hrvatska država je, prema *Pozoru*, priprema za jugoslavensku zajednicu koja ne može nastati "nasilnim sabijanjem nerazvitih česticah". Odobrava se proširenje Srbije izvan granica Kneževine, ali ne i Dušanovo carstvo niti "jedna centralizirana jugoslavenska država". Zasad južnoslavenska zajednica još nije moguća a i hrvatska i srpska država morale bi se u međuvremenu pripremati za nju različitim sredstvima, prema njihovoj političkoj prošlosti i geografskom položaju, a poželjno je da provedu u život dobro uređeno državno biće, prosvjetu i materijalno blagostanje. Ne može se, prema *Pozoru*, stvoriti "zadruga južnih Slavenah" ako se potkopa hrvatsko državno pravo a time i cjelokupnost i "podpuna samouprava" Trojedne kraljevine. Historijsko pravo Trojedne kraljevine koje potječe iz hrvatske države srednjega vijeka nije separatizam jer se do jugoslavenskog jedinstva može stići samo razvojem pojedinih "plemena", a hrvatski narod ima u južnoslavenskoj zajednici ulogu koja nije suprotna interesima srpskoga naroda. Hrvatska je zapreka težnjama Nijemaca i Talijana da unište jugoslavenstvo i može opću prosvjetu i liberalne ideje širiti preko Une. Neka dakle Srbija postane jaka

---

8
To je pitanje razradio Rački u *Pozoru*, dok je Mihajlo Polit u svom spisu zamišljao rješenje istočnoga pitanja putem balkanske konfederacije, dakako uz isključenje okupacije Bosne i Hercegovine od strane Habsburške Monarhije. Slično kao Polit pisao je i Svetozar Miletić. Gross-Szabo, 1992., 185-6. Sasvim drugačije viđenje istočnoga pitanja imao je Kvaternik u svom spisu 1868.

država, ali neka se ne očekuje da će se Hrvati odreći svoga imena i svoje državnosti, jedinog oružja protiv samovolje susjednih naroda.

Pozorovi polemičari nastojali su opravdati svoju težnju da Trojedna kraljevina postane Hrvatska, uvjeravanjima da Dalmatinci, Hrvati i Slavonci trebaju postati jedno narodno tijelo "u političkom smislu", s jednim hrvatskim imenom koje je jedino "genetičko". Isticali su da se pokazalo kako srpska strana nije htjela prihvatiti niti ilirsko niti jugoslavensko ime, da Hrvati neće zabaciti svoje ime i primiti srpsko, jer Srbi nisu sudjelovali pri stvaranju temelja za samostalni život Trojedne kraljevine. Zato se Hrvati žele ujediniti na temelju državnoga i narodnog prava i rasprostraniti svoje ime na cijeli hrvatski narod. *Pozorovi* autori nisu htjeli dopustiti da Trojedna kraljevina ostane podijeljena i da se mali hrvatski narod raspadne na tisuću dijelova. Na taj način jugoslavenstvo "sigurno ne bi bilo složnije i jače".

Pozor je zamjerio srpskim piscima što su suprotstavili rodoljube iz 1848., tj. ilirce, onima iz 1861. koji su nastupili pod hrvatskim imenom. Tá to su isti ljudi, pisao je list. Tada su bili "najveći zatočenici Ilirstva" a danas "odlučni branitelji Hrvatstva". "A svi skupa razlikujemo se samo u tom, što smo prije god. 1848. gojili neizvjestne misli o narodnom jedinstvu, koje su nam napokon za ono vrieme i dovoljne bile, a sada tražimo stanovite forme narodnog razvitka. Može li nam tko pravedan zamjeriti, što u borbi proti magjarskoj supremaciji, njemačkoj centralizaciji tražimo i istražujemo čvrsti temelj narodnog obstanka, osnovan na historičkom pravu, to jest na hrvatskoj državi, kako je nekad obstojala, a nije nikad pravnim načinom zaniekana. Da su hrvatsku državu Hrvati osnovali, to valjda neće nitko tajiti; hrvatska je država sad s ove sad s one strane mienjala ime, nu temelj njezin bio je vazda jedan te isti, a hoteć mi na tom temelju sagraditi svoju narodnu sgradu, moramo da se služimo i starim svojim imenom."[9]

Dakako da su se *Pozorovi* pisci ljutili zbog izjava da je štokavsko narječje isključivo srpsko, i zbog tendencije što su je pripisivali srpskim polemičarima da oni tvrdnjom kako su čakavci i kajkavci preuzeli srpski jezik, žele izbrisati hrvatsko ime. Budući da je srpska strana k tome zabacila i ilirsko i jugoslavensko ime, za *Pozor* je očigledno da se srpsko ime želi uzdignuti kao općenito. Hrvatski su se polemičari žalili da se pri ocjeni tko pripada kojemu narodu miješaju etnografski i geografski kriteriji, a posebno su odbacivali razgraničenje narodâ prema vjeri i Crkvi. Bilo je tu otpora protiv identifikacije srpstva i pravoslavlja. Srpska je pak strana sklona uvjerenju da se pod krinkom afirmacije hrvatskoga naroda krije katolički prozelitizam.

U spletu pitanja o odnosu buduće proširene srpske države pri stvaranju samostalne jugoslavenske državne "zadruge", o držanju jedne i druge strane prema

---

9
Pozor, 2. III. (Hrvati i Srblji) 1863.

ubrzanom tijeku hrvatske i srpske nacionalne integracije, o zajedničkim odnosno suprotnim interesima Miletićeve struje u Ugarskoj i Srijemu i hrvatske elite u borbi za cjelokupnost i državnost Trojedne kraljevine, središnje je pitanje položaj Srba u Hrvatskoj kao naroda. Na predbacivanja srpskih polemičara da je afirmacija hrvatskoga nacionalnog imena na kulturnom i političkom polju usmjerena izravno protiv srpskoga naroda, *Pozorovi* su pisci odgovarali da Srbi u Hrvatskoj nisu ničim ugroženi: niti kao građani, niti kao narod, niti kao pravoslavni vjernici. Posebno su isticali da je ćirilica u službenoj upotrebi. Omiljeno opravdanje za ravnopravnost srpskoga naroda s hrvatskim jest upozorenje o razmjerno velikom broju srpskih činovnika uopće, a posebno visokih činovnika te gotovo isključivo srpskim činovnicima u Srijemu. Za hrvatsku stranu to je značajan argument jer je u nerazvijenoj zemlji važno da na činovničkim položajima budu "domaći sinovi". Srpska je strana bila sklona da tu činjenicu ne uzme posebno u obzir, a žalila se i na položaj Pravoslavne crkve i konfesionalno osnovno školstvo. S hrvatske se strane često ponavlja da Srbi ne mogu biti ugroženi od Hrvata kao što jesu od Mađara jer je riječ o jednom narodu i jeziku i da, prema tome, Srbi ne trebaju jamstvo za očuvanje svoje narodnosti. Optužuju se srpski prvaci u Ugarskoj i u Srbiji da draže Srbe u Hrvatskoj, koji bi morali podupirati svoju novu domovinu što ih je gostoljubivo primila, tj. zalagati se za državnu autonomiju Trojedne kraljevine. S obzirom na to da se sa srpske strane predbacivalo Hrvatima ugrožavanje srpskoga naroda kao takvog, *Pozorovi* pisci izjavljuju da je njihova oštrina uperena protiv srpskih autora koji vode protuhrvatsku politiku, a ne protiv srpskog naroda.[10]

Polemike između hrvatskoga i srpskoga tiska jenjavale su u proljeće 1863. jer su se hrvatski i srpski liberali našli u opoziciji protiv Mažuranić-Schmerlingova režima. Umjesto isticanja suprotnosti sada je postalo važnije da se težište postavi na zajedničke interese u sadašnjosti, a da se neriješena pitanja ostave za budućnost. Uostalom, takve promjene odnosa između hrvatske i srpske elite, ovisne o političkim prilikama, karakteristične su za cijelu drugu polovinu 19. stoljeća.

Ta polemika pokazuje da Starčević i Kvaternik nisu bili u pravu kada su pripisivali nositeljima jugoslavenske ideologije želju za uništenjem hrvatstva. No za njih je neprihvatljiva pretpostavka da bi hrvatski i srpski narod bili na istoj vrijednosnoj razini, da u Hrvatskoj postoji srpski narod. Ta Starčević, a poslije i Kvaternik, proglasili su cijeli južnoslavenski prostor hrvatskim. S toga gledišta i s obzirom na oportunističke političke poteze nositeljâ jugoslavizma, on im se morao činiti pogubnim.

10
Popis polemičkih članaka u: Gross-Szabo, 1992., 581-2.

Kvaternikova "Politička razmatranja"

U uvjetima Schmerlingova centralizma Starčevićeva i Kvaternikova djelatnost ostala je u pozadini. Starčević nije mogao ostati veliki bilježnik Riječke županije. Nakon izjave kojom je osudio austrijsku vladu kao krivca za nerede koje su riječki Talijani izazvali 1862. u povodu proslave pobjede nad Tatarima na Grobničkom polju, osuđen je zbog smetanja javnoga mira na mjesec dana zatvora.[1] Kvaternikovi su spisi, doduše, pobudili veliku pozornost, no kao ruski podanik morao je ponovno napustiti domovinu. Prije svoga odlaska u inozemstvo, Kvaternik je objavio tri različita spisa. Prvi je odgovor jednome mađarskom piscu koji je napao njegovu knjižicu o odnosu Hrvatske prema kruni Sv. Stjepana. Zatim je u drugome dijelu "Političkih razmatranja", razradio svoju cjelovitu koncepciju, ovaj put na temelju dojmova i iskustva iz Hrvatskoga sabora. Naposljetku je knjigom "Hrvatski glavničar" izrazio svoje uvjerenje o važnosti razvoja domaćega kapitala za državnu samostalnost.

Vidjeli smo da su još u proljeće 1861. mađarski prvak Ferencz Deák i povjesničar Lászlo Száláy pobijali pismo Zagrebačke županije iz veljače 1861., koje je, kao što je to prije uradila već i Banska konferencija, proglasilo hrvatsko državno pravo osnovom za uređenje moderne Hrvatske.[2] Száláy je ustao protiv hrvatskih plemićkih pisaca – počeo je, štoviše, s protonotarom Ivanom Zakmardyjem. Posebno je osudio razdoblje između 1830. i 1848., tj. obranu hrvatskoga plemstva od presezanja mađarskoga plemstva i ilirski pokret. Kako bi rekao Kvaternik, Száláy je "povjestnicom u ruci", slično kao prije njega i István Horváth, tvrdio da su Mađari osvojili hrvatske zemlje i da su one zato integralan dio Ugarske. Kao i Deák, priznao je Hrvatskoj određenu autonomiju jedino na temelju zakona iz 1848. Razračunao se i s Kvaternikom koji je odgovorio na njegov "pamflet" njemačkom knjižicom: "Was ist die Wahrheit?" financiranom od Strossmayera. Izašla je tek pri kraju zasjedanja Hrvatskoga sabora. U njoj se obraća "naobraženoj klasi našeg naroda" i pripisuje upravo svom spisu o odnosu Hrvatske prema ugarskoj kruni, što ga napada Száláy, zaslugu za razvoj ideje o realnoj uniji s Ugarskom od 1860. do saborske adrese 1861., koja se u njegovu tumačenju približila personalnoj uniji. Zanosio se iluzijom da će se "sretnija budućnost" temeljiti na toj zdravoj odluci narodnih zastupnika koji su našli pravi put državnog napretka. Euforički je uzviknuo: "Da, naš narod je slobodan pred Bogom

1
Tijek parnice pratio je *Pozor*, 9.–12. VI. 1863. uz prosvjed protiv osude. Nakon njezina proglašenja, neki su mladi ljudi priredili Starčeviću ovacije zbog kojih je Valentin Lenac osuđen na tri mjeseca zatvora. *Pozor* doduše ne odobrava demonstraciju mladeži ali drži da je Lenac bez razloga uhvaćen i pretučen. *Pozor*, 21. VIII., 25. VIII., 2. IX. 1863.

2
Száláy László, *A horvat kérdéshez*, Budimpešta, 1861. Verzija mađarske povijesti za potrebe političke akcije jest njegova: *Geschichte Ungarns, I - III*, Leipzig, 1861.–1866.

i poviješću." Slavio je taj trenutak svjetlosti koji je pokopao cijelo jedno stoljeće zlobe i narodne indolencije. To ga je raspoloženje brzo ostavilo, ali ne i njegova velika želja za postignućem slobode. Ponovno je naveo brojna historijska opravdanja protiv mađarskoga gledišta o pravima "grumena zlata" (Goldklumpen) koji se zove kruna Sv. Stjepana. I tada je govorio o "Slavo-Hrvatima". Svoj je spis prvi put dovršio pravaškom lozinkom: Bog i Hrvati![3]

Sukob predstavnika Narodne stranke sa Starčevićem i Kvaternikom bio je neizbježan nakon njihova glasanja, 5. kolovoza 1861., za Stojanovićev prijedlog protiv rasprave o zajedničkim poslovima s Austrijom. Mato Mrazović koji se i u samoj sabornici oštro oborio na Kvaternikov prijedlog, žestoko ga je napao u *Pozoru* kao prevrtljivca koji stalno mijenja svoje stavove, ne zna zrelo misliti, a želi voditi hrvatski narod na njegovu raskršću. Predbacio mu je da može impresionirati samo galeriju koja ne ide dalje od neplodne mržnje protiv propaloga apsolutizma. Za Kvaternikovu "hrvatsko-austrijsku politiku" u njegovim spisima i u saborskom prijedlogu izjavio je da je ona u suprotnosti s njegovim glasanjem protiv zajedničkih poslova s Austrijom. Nedosljednost i nesposobnost predbacio je Mrazović Kvaterniku i u srpskom pitanju. Tvrdio je da se Kvaternik najprije izrazio za solidarnost sa Srbima na temelju saborskih zaključaka 1848. o ustrojenju Srpske Vojvodine, a zatim nije htio podržati taj isti srpski zahtjev 1861.[4] Mrazovićev je članak jako utjecao na ton drugoga sveska Kvaternikovih "Političkih razmatranja". No znatno je gore bilo za Kvaternika kada se podgrijala afera s "ruskom tajnom" iz 1860.[5] Za to što je nudio "tajnu" i ministru Rechbergu i Rusiji, nije mogao dati objašnjenje koje bi spralo optužbu nepoštenja koje su mu htjeli prišiti njegovi protivnici.

Na početku 1862. izašao je drugi svezak Kvaternikovih "Političkih razmatranja". Prišao je tomu "domorodnom poduzetju" svjestan da se u narodu pojavila iskra iz koje će planuti "vatra čisto narodnje starodavne hrvatske slobode". Njegov je zadatak da uzletu naroda dade "naravni pravac". Htio je postići "narodnu stranku Hrvatah" kojoj je temelj položen u Saboru 1861. Ona će kao "hrvatsko-evropska" politika poraziti "dvoputnjake" i povesti sa sobom sve "razborito misleće" Hrvate, tj. "iskrenu hrvatsku inteligenciju", iz čijih su mu redova već stigla mnoga pisma odobravanja. Kvaternik je nastojao stvoriti uvjerenje da je ta "narodna stranka" lojalna i potrebna dinastiji te da je opreznija, liberalnija i korisnija od drugih grupa. Osnovnim načelom proglasio je obranu personalne

---

3
Was ist die Wahrheit? Eine Erwiederung auf das Szalay'sche Pamphlet betitelt "Zur kroatischen Frage" (A horvat kérdéshez), Agram, 1861.

4
Pozor, 23. IX., 25. IX. 1861. (Narodna slavenska politika pogibeljna je biću našega naroda)

5
Pozor, 10. V. 1862.; E. Kvaternik, Odgovor "Pozoru" na članak "Odziv" u 108. broju sadržan, Zagreb, 1862.

unije dok se vladar bude držao hrvatske Pragmatičke sankcije i prava hrvatskoga naroda zajamčenih međunarodnim ugovorom. Hrvatska narodna stranka priznaje samo hrvatski interes. Stoga joj je svrha "sakupiti sve pleme hrvatsko", a to je, kaže Kvaternik, mnogo praktičnije od nekakva "jugoslavenstva". "Narodna stranka" ne vodi politiku dana, ona temelji svoje odluke na predviđanjima, a ravna se prema razvoju događajâ u Europi. Nadao se da će se za godinu dana politika "narodne stranke" pretvoriti u politiku hrvatskoga naroda. Iz raznih političkih stranaka razvit će se jedan narod kao jedinstveno tijelo koje će svoj cilj postići europskom politikom. Starčević i Kvaternik nisu doživljavali tu stranku, koju će uskoro nazvati Strankom prava, kao političku stranku nego kao općehrvatski nacionalni pokret za buđenje i jačanje nacionalne volje Hrvata pod vodstvom nekolicine "muževah" koji su spoznali duh hrvatskoga naroda. Za njih postojanje više stranaka nije normalna pojava u neslobodnoj zemlji. Samo jedinstvena "narodna stranka" može stresti "faktičnost, tj. nasilje na zakonitost" i provesti u život povijesno zvanje hrvatskoga naroda.

Prema Kvaterniku taj cilj pretpostavlja borbu protiv jugoslavenske struje u Hrvatskoj i protiv "srbizma". Na Mrazovićeve napade u *Pozoru*, zbog svoje prevrtljivosti, Kvaternik je odgovorio da ne valja tražiti dosljednost u sredstvima nego u svrsi. U svojoj je knjizi još više nego prije isticao da je u politici "svako sredstvo dozvoljeno samo ako k svrsi vodi."[6] Zaokupljen željom da brani "praktičnost" svojih stavova, optužio je protivnike ne samo zbog nepraktičnosti nego i zbog nepoštenja. Tvrdio je da se Strossmayerova struja protivi narodnoj politici jer drži da je hrvatski narod za to preslab. No s druge strane ona vodi politiku "jugoslavenizma, slovenizma itd.", iako je politika zapada protivna svakomu "slavenskom collectivitetu". Preko njih "treća ruka", tj. Rusija, želi povesti hrvatski narod prema nemogućemu cilju da bi ga odvratila od mogućih postignuća – okupljanja Hrvata. Težnja za nedostižnim obara i ono što bi se praktičnom politikom moglo ostvariti. Negodovao je ne samo protiv ilirskoga pokreta nego i protiv tradicionalnoga ilirskoga imena. Da je hrvatski narod pokazao na početku stoljeća samo sjenu današnje samosvijesti, ne bi bilo "one nepraktične i narodima odurne idee ilirizma", pisao je. U svom nešto kasnijem odgovoru *Pozoru* Kvaternik je rekao da ne da ni šupljeg boba za ideju jugoslavenstva i ilirizma, koje je proglasio sanjarijama što uspavljuju narod. Austroslavizam smatrao je ludošću dok se ni pojedini slavenski narodi još nisu konstituirali. Najprije treba raditi za sebe, isticao je.

Vidjeli smo da se Kvaternik trudio omalovažiti povijest Srba u svojoj "La Croatie", da su njegovi podnesci Rechbergu sadržavali dosta oštru protusrpsku notu, da je zatim u spisima koje je financirao Strossmayer ipak pisao u duhu "bratstva" s vojvođanskim Srbima. U sabornici je postupno napuštao "slogu" od-

---

6
Politička razmatranja II, 117

bijajući potporu Srpskoj Vojvodini, a i u izjavama o upotrebi jugoslavenskog imena za hrvatski jezik. U drugom svesku "Političkih razmatranja" okrenuo se i protiv vojvođanskih Srba. Aludirao je na već spomenuto pisanje srpskoga tiska kojim se želi dokazati "nemogućnost našeg samostalnog i nezavisnog političkog obstojanja". Pisao je o smrtonosnu vjetru i o mračnim namjerama "vanjskih djelateljah", tj. Rusije, koji žele "junački i čestiti hrvatski pravoslavni narod" pretvoriti u Srbe radi političke paralize hrvatskog "plemena". Proglasio je Srbe "nečistim oruđem tih inostranih namjerah koje smjeraju tamo, da napokon i glupog bratoubojicu progutaju!" Najtežim je izrazima osudio raspaljivanje "fanatizma religioznog u massama" zato da se "suplemeni jedan narod" liši svoje zemljišne svojine, umanji i razdijeli vjerom i na kraju izbriše s lica zemlje. Posljedica je toga "bogomrskog i bratomorstvenog nastojanja ... nesloga vjere radi med jednim te istim narodom hrvatskim kaznivriedno podpaljena." Nadao se da će Božjom pomoći nestati srpskog pitanja iz hrvatske države. Želio je, štoviše, da Hrvatski sabor izglasa zakon "koji će i najkasnije potomke naše obezbjediti na sva vriemena spljetkarenja političkog pod krinkom vjere na korist susjedne Srbije..."[7] Obraćajući se zapravo nositeljima jugoslavizma u Hrvatskoj, koji propovijedaju "ludo bratinstvo", preporučio im je da se ugledaju u praktičnost Srba koji ne teže za fantazijama, nego priznaju samo svoj narod i njegovu budućnost. Mnogi koji je tek jučer zamijenio "opanak s papučom" pao je žrtvom "klete zamke". Lijep broj "intelligentnije klase ... pravoslavnih Hrvata" već se izjasnio protiv tuđe politike nedostojne devetnaestoga stojeća, pisao je. A bio je uvjeren da se pravoslavni "seljački" narod Krajine i Dalmacije naziva svojim hrvatskim imenom. Rekao je da zna razlog mnogoga "kaputaša" iz redova "pravoslavnih Hrvata" koji su se odlučili na "izdaju domovine". Ističući da je već pripremio za tisak knjigu "Jedinstvo države i narodnosti hrvatske" u kojoj je želio dokazati da su "planinski Hrvati" i Srbi u hrvatskoj državi Hrvati, on je svoju osnovnu tezu o hrvatsko-srpskim odnosima formulirao ovako: "A što je glavno, dokazati ćemo da je sloga med Srblji i Hrvati, srbskom i hrvatskom državom onda jedino moguća, ako unutar naravnih i historičnih granicah oviuh ostane svatko ono što je po povjesti, etnographii i viečnoj istini; da se jedino tim putem može sloboda tih plemenah uzdržati; te će se uvjeriti svatko: da je onaj, koji pod maskom vjerozakona proti tim načelima postupa, izdajica sloge, slobode i bolje budućnosti Hrvatah i Srbaljah; jer ćemo dokazati da se tim postupanjem i srbizam Srbije ubija."[8]

Za razliku od Starčevića, koji uopće nije dopuštao postojanje srpskoga naroda, Kvaternik ga je vidio izvan "zemalja hrvatskog državnog prava", tj. u Ugarskoj i Srbiji. Navijestio je i mogućnost suradnje između hrvatske i srpske države.

7
Isto, 50, 52, 57
8
Isto, 55

Dakako, u njima nije vidio ravnopravne partnere. Znao je da je privlačna snaga koja djeluje na nacionalno osvješćivanje Srba u Bosni i Hercegovini te u Hrvatskoj srpska država, a ne Rusija, koja, doduše, može odigrati važnu ulogu u njezinu jačanju. On ju je stoga nastojao omalovažiti i svojom historijskom slikom, a i tvrdnjom što ju je izrazio u sabornici da je Hrvatska slobodnija od Srbije, koja je još uvijek pod turskom vlašću. Isticao je da je prednost hrvatske državne ideje nad srpskom u višoj obrazovanosti i dodiru sa Zapadom. Da bi potaknuo samosvijest jednoga maloga naroda, nastojao je, poput svih ideologa, uzdići ga nad sve susjedne narode kao "izabrani narod". Mađare je u svojoj historijskoj interpretaciji sveo na najnižu razinu u usporedbi sa slavnom prošlosti Hrvata. Nijemci su u Kvaternika i Starčevića uvijek utjelovljenje najgorih ljudskih osobina, moralni antipod plemenitosti i humanosti Hrvata, koji imaju uglavnom samo jednu lošu osobinu – naivnost. Kvaternik je pokušao i prema Srbima podići ogradu od osjećaja supremacije, kao odgovor srpskoj samosvijesti koja je izvirala iz postojanja srpske države.

Među ostalim argumentima protiv ruskoga "srbizma", Kvaternik se poslužio i idejama Francuske revolucije, kojima je suprotstavio isključivo pravoslavnu religijsku politiku Rusije kao protivnu duhu vremena. Francuska djeluje po načelu "narodnostih i naravnih pravah čovječanstva", pisao je, a Rusija ugnjetava slavenske Poljake, želi podčiniti Hrvatsku Mađarima i otvoriti vrata "srbizmu". Mjesto toga morala bi pomagati "živalj obrazovani" koji je trinaest stoljeća prednjačio "jugoslavenstvu". Izgrađujući svoju koncepciju o suprotnim životnim interesima Rusije, koja se služi slavenstvom, i Zapada koji je ugrožen od Rusije, Kvaternik je isticao da se Zapad mora osloniti na Hrvate zbog njihove važnosti na istočnoj obali Jadrana. No i tad je izrazio svoju stalnu prijetnju. Ako se Hrvati razočaraju u Austriji ili u "zapadnoj obrazovanosti", tj. u Francuskoj, birat će između dva zla manje, "jer uvidiv jednom da im nije moguće sredstvom svoje slobodne i nezavisne narodnosti hrvatske k promicanju obrazovanosti obćeslavenske (što može razborito, kako stvari europejske sada stoje, jedina zdrava težnja slavenizma biti) doprinieti: da će se, velimo, tad Hrvati sjetiti da su i Slaveni, te će znati dušom i tjelom podupirati slavensku politiku pa ma je ista Rusija vodila; pa i neodgovarala ona duhu sadanjega vieka i njihovih narodnjih težnjah."[9] Tim je izjavama bio u potpunom neskladu sa Starčevićevom apsolutnom mržnjom protiv slavenstva.

U središtu Kvaternikove pažnje su i "kršćani" Turske. Mislio je da hrvatski narod i kralj imaju nezastarivo povijesno pravo da uzmu bilo kada zemlje koje su svojina Hrvata. Nadao se da bi francuska diplomacija mogla ponuditi Austriji Bosnu i Hercegovinu u zamjenu za Veneciju. Držao je da bi taj postupak odgovarao načelu narodnosti i naravnih prava čovječanstva. Talijanski bi se narod os-

9
Isto, 110

lobodio, a Hrvati bi se ujedinili pod jednim vladarem. Oba se naroda ne mogu osloboditi vlastitom snagom; ta, i Srbija se oslobodila ruskom pomoći. Vjerovao je da bi taj put bio bolji nego prolijevanje krvi u Bosni i Hercegovini za tuđe, tj. srpske i ruske, političke svrhe.

Kvaternik je pisao da u Hrvatskoj pustoše tri vjetra: mađarski, njemački i istočni. Tvrdio je da će upravo u Hrvatskoj početi borba dvaju svjetova: Zapada i Rusije, da se interesi Zapada i Hrvatske dotiču, a ona je sama izvanredno važna Zapadu, zato što su Hrvati čuvari Jadrana, a i zbog mogućnosti koje će Zapadu pružiti ujedinjenje hrvatskoga naroda. Kvaternik je uvjeren da se nijedan narod ne može potpuno sam osloboditi, ali da bezuvjetno mora imati krepku volju i spremnost da podnosi žrtve. "Sve ostalo djelo je vječnje pravde i tretjih rukuh."[10] Europa gleda u Hrvatskoj posebnu pojavu, a ne samo dio austrijskog ili ugarskog pitanja. Hrvati moraju to stanje upotrijebiti u svoju korist i izbjeći da budu "samo prosto tuđe političko oruđe", kao ona tri stoljeća pod Austrijom i 1848. Takvo tumačenje godine 1848. više nije u skladu s Kvaternikovom "hrvatsko-austrijskom" politikom iz 1860./61. Zvuči kao povratak na misli u knjizi "La Croatie".

Da nema kraljevine Hrvatske, Europa bi ju morala stvoriti, kaže Kvaternik u želji da istakne kako je "zvanje" Hrvata da stvore svoju državu prijeko potrebno kulturnom napretku Europe. Prema tome Hrvati se mogu osloboditi "austrijskog nasilnog faktičnog stanja" samo ako se oslone na vlastitu političku snagu, prilagođenu europskoj politici. Važnost Hrvata Kvaternik vidi u otimanju Austrije i Mađara za njih. Čini mu se da je "otreznivši se hrvatizam" razbio ugarsko-europsku politiku, prije svega francuske diplomacije koja uvažava isključivo mađarske interese, i odbacio Mađare od Jadrana, a tim i od neposredne granice sa Zapadom. Mislio je da predstoji borba na život i smrt između Rumunja i Mađara, koji će biti sretni ako im Hrvati budu dobri susjedi. Ako "hrvatski kralj" ne ispuni svoju dužnost prema Hrvatima, oni bi i nehotice mogli postati sredstvo neprijatelja Austrije. "Nagon fizički" primorava Hrvate da se nastoje osloboditi "nasilne faktičnosti" na taj način što se žele poslužiti neprijateljima Austrije kao svojim sredstvom. To nije buntovna politika, kaže Kvaternik, nego "zdrava kombinacia politička". Taj bi sukob morao iskoristiti "inteligentniji i razboritiji razred naroda hrvatskoga" jer bi inače propao zajedno s Austrijom. Vladar dakle mora prihvatiti načelo hrvatske Pragmatičke sankcije kako bi se ustrojilo krepko politički-narodno tijelo na Jadranu i zadovoljiti Hrvate. U protivnom će morati Jadran braniti bajunetama. Kvaternik se predstavlja kao vjeran podanik hrvatskoga kralja, koji ga upozorava što ga može snaći na hrvatsko-jadranskoj obali ako bude i dalje slušao svoje loše savjetnike. Nastojanjem u emigraciji da se "hrvatska legija" zajedno s drugim neprijateljima Monarhije iskrca u Dalmaciji, Kvaternik je dvije godine poslije pokazao što je mislio reći tim aluzijama.

10
Isto, 131

Razumije se da je u knjizi tvrdio da njegova politika nije "buntovna". Nelojalan je upravo onaj koji ne želi da hrvatski kralj prihvati načelo hrvatske Pragmatičke sankcije. On je, štoviše, mogućnost pobune "proste i do zdvojenja već razjarene masse našeg puka", ako se stanje ne promijeni, pripisao vanjskim neprijateljima Austrije – Talijanima i Srbima. Kad bi "kaputaši" iznevjerili narod u korist Austrije, pisao je Kvaternik, moglo bi se desiti da bi ti "inostrani življi" uz pomoć "masse" ubili i Austriju "i našu slobodnu budućnost; uništili hrvatsku inteligenciju". Dakako, nastavlja Kvaternik, ne smije se dogoditi da se narodna sudbina kroji "sredstvom pobunjenih, neukih massah". Ona mora, naprotiv, biti povjerena "osobama najobrazovanijima, najučenijima i politički najopreznijima". Kormilo narodne i državne budućnosti mora u svojim rukama držati "obrazovana klasa", a postići će to obranom narodnih prava i od Austrije i od Ugarske. Neosporno je da Kvaternik sanja o ustanku protiv Monarhije pod vodstvom obrazovanih slojeva. Uz ostalo kaže: "Raditi valja; perom ili mačem svejedno."[11] Čini se dakle da se Kvaternik želi osloniti na građanstvo, na "inteligentnu klasu", brine se i za gospodarski razvoj građanstva kao "razreda", a nema povjerenje u šire slojeve.

U tom okviru valja tražiti i psihološku podlogu Kvaternikove "tajne politike" o kojoj govori u "Političkim razmatranjima" i na taj način daje javnom tužitelju u ruke opravdanje za vlastiti progon. Sam kaže da se tiskom ne može reći sve i poziva "misleće" Hrvate da čitaju "med prugama". Ipak drži da ga mnogi neće razumjeti, pogotovo u vezi s "tajnom politikom". Njegova se koncepcija osniva na uvjerenju da su svi "susjedi" spletkari i da treba upoznati njihove tajne namjere. Tada će tuđa politika postati oruđe Hrvata, a neće biti obratno, kao što je bilo dosad. Kvaternik želi primijeniti zakulisne metode državnih diplomacija na postupke neslužbenih predstavnika jednoga malog neslobodnog naroda. Tko god je čitao "Politička razmatranja" između redaka, kako je to želio autor, morao je zaključiti da je smisao "tajne politike" konspiriranje s neprijateljima Austrije i dinastije radi rješenja hrvatskoga pitanja protiv njihova interesa. "...tajne bo težnje narodah ne pjevaju se po krovovih il tornjevah gradovah i selah!" kaže Kvaternik. Svrha je "tajne" politike učvrstiti ono što je postignuto "javnom" politikom. Samo ona može ostvariti cilj i svrhu trinaestostoljetnog puta Hrvata kroz povijest. Narodne težnje za koje radi "tajna" politika moraju ostati nepoznate ne samo inozemstvu "nu i pred massom domaćom" i narodnim "poluvođama". "Tajna" se politika mora stoga usredotočiti na jednu ili dvije osobe koje bi uživale potpuno narodno povjerenje. Zapravo bi samo one bile upućene u cijelu "tajnu" jer se ostali "sudjelatelji i pomoćnici", koji bi imali svoje sektore djelatnosti, i ne bi se međusobno poznavali. Ti bi "muževi" bili stjecište svih plemenitih misli naroda, zapravo utjelovljenje njegova duha.

11
Isto, 90

Iz "Političkih razmatranja" postaje ponovno jasno da je Kvaternik vidio sebe u središtu "narodnje osi". Zacijelo se smatrao Božjim odabranikom koji će, nakon trinaest stoljeća, ispuniti zvanje hrvatskog naroda i postići njegovu slobodu i ujedinjenje. Ipak ni tajna politika, ni sve druge Kvaternikove predodžbe ne mogu se svesti na njegov religijski fanatizam, koji im je, doduše, davao boju, a samom Kvaterniku snagu i nadu. "Tajna" je politika prije svega plod njegove težnje za praktičnom djelatnosti, koja se bitno razlikuje od Starčevićeva "čistoga" nauka. No ideološki sustav obojice u biti je veleizdajnički prema Monarhiji, i može se provesti u život samo metodama konspiracije i povezivanja s neprijateljima Monarhije, kao što je to u slučaju Kvaternika, ili čekanjem na povoljnu konstelaciju velikih sila koja će dovesti do propasti Monarhije, kao što se uporno nadao Starčević.

Dakle, o "tajnoj" se politici nije moglo govoriti pa Kvaternik tumači svrhu "Političkih razmatranja" u okviru "javne" politike a u duhu Starčevićevih načela. "Za da naš narod uspie nepokolebivo naprjed stupati narodnjom svojom politikom, da imade razborito osvjedočenje svog političkog ponašanja za buduće: za dužnost smo si držali domorodnu razmatrati njegovo stanje političko; česa svrha jest: da ako i je prisiljen bolju budućnost izgledati čekajući daljnji razvitak obće-europejske politike – koja jedina kadra ga je spasiti – da on uzmogne čekati ne u zdvojenju i neizvjesnosti kao dosad, no u izvjestnom osvjedočenju i prava svoga neoborive bolje budućnosti... S toga, Hrvati, strpljivosti i ništa drugo; Austrija, ako neće propasti, mora nas zadovoljiti!"[12]

Razumije se da je u razdoblju Schmerlingova centralizma Kvaternikova knjiga morala postati žrtvom zapljene. Tiskovna je parnica bila u rujnu 1862.[13] Državni odvjetnik i sudac napali su srž Kvaternikova i Starčevićeva učenja – nadu da će Austrija propasti ako ne ispuni zahtjeve Hrvata i držali su da je knjiga antidinastična i da poziva na bunu. Državni je odvjetnik kvalificirao Kvaternikovo djelo kao težak zločin i predlagao tamnicu od godinu dana i njegov izgon kao stranoga državljanina – ruskoga podanika. Kvaternik se grčevito i očajnički branio ne odstupajući od svojih shvaćanja. Pokušao je spasiti se na taj način što je pojedinim inkriminiranim dijelovima davao što umjerenije tumačenje. Tvrdio je da se u otporu protiv centralizma, federalizma i dualizma zalagao za – trijalizam. Nije jasno što je pod tim zamišljao.

Kvaternik, nadalje, prikazuje svoju knjigu kao napad na bečke Nijemce i hrvatske "Gesammtinteresiste" (tj. Narodnu stranku), a ne na vladu i vladara. Tvrdi da pod nazivom "Austrija" ne misli na državno tijelo, nego na bečke centralističke državnike. Na temelju ustavne slobode htio je savjetovati kralja i razborite Hrvate. Nije želio prijetiti vladi upozorenjem na mogućnost iskrcavanja

12
Isto, 212-213

13
Pozor, 6. IX., 11. IX.–16. IX. 1862. (Štamparska parnica g. Kvaternika)

tuđih vojski na jadranskoj obali i tumačenjem politike stranih država neprijateljskih Austriji. Pri tome nije izrazio želju da se sve te opasnosti ostvare, nego je samo htio pokazati austrijskim ministrima kamo vodi njihova politika.

Optužba je ipak ostala pri svojoj tvrdnji da je Kvaternik prešao granice mirna raspravljanja bez strasti te da je kriv za razdraživanje protiv načina vladanja i državne uprave. Sud je međutim držao da Kvaternik nije sijao mržnju protiv vladara, nego samo protiv ustavno odgovorne vlade. Osudio ga je za zločin smetanja javnoga mira, ali uz olakotne okolnosti. Morao je provesti u tamnici samo jedan mjesec. Sudu doista ne bi bilo teško osuditi Kvaternika na dugogodišnju tamnicu zbog uvrede veličanstva. No možda politički činitelji nisu željeli da taj "norc", kako ga je nazvao Mrazović, postane mučenik.

Kvaternik se odrekao ruskoga državljanstva još u ožujku 1860. No to pitanje nije bilo formalno riješeno. Mjerodavne vlasti nisu mu priznale austrijsko državljanstvo. Iz straha da ga ne predaju ruskim organima, Kvaternik je nakon izdržane kazne u srpnju 1863. ponovno krenuo u emigraciju.

Kvaternikova gospodarska shvaćanja i druga emigracija

Apsolutistički je režim u zaostalim zemljama Monarhije (osim Vojne krajine), doduše, sustavno uklanjao feudalne strukture ali je održavao i izazivao stagnaciju jer nije omogućio slabim unutrašnjim društvenim snagama da izvana propisane nove oblike doista ispune modernim sadržajem. U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji uvedene su reforme nužne kapitalističkome uređenju, ali su domaći nositelji modernizacije mogli prići njihovu prilagođavanju stvarnim unutrašnjim potrebama s velikim zakašnjenjem. Dok su u razvijenim predjelima Monarhije industrijsku revoluciju pratile goleme društvene preobrazbe, u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji za apsolutizma nije moglo doći do brže likvidacije naturalne privrede i feudalnih posjedovnih odnosa. No obavijesti o "osnivačkoj groznici" u područjima s razvijenom industrijom, nailaze na odjek u građanstvu jer ono priželjkuje industrijalizaciju i urbanizaciju, a na odbojnost zemljoposjedničkoga plemstva koje bi htjelo usmjeriti kapital isključivo u korist većih imanja.

Sve su apsolutističke reforme suprotstavljale modernizaciju "izvana" modernizaciji "iznutra". Svaka od njih bila je naime nužna za odstranjenje feudalnoga kaosa ali uglavnom nije odgovarala prilikama u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Samo seljačko plemstvo, koje do 1848. nije plaćalo porez, neobrazovana mala vlastela, koja je do 1848. živjela isključivo od seljačkih davanja, te cehovski obrtnici žalili su za feudalizmom. Najveći dio plemićkih zemljoposjednika imao je dovoljno obavijesti o značenju i mogućnosti racionalne poljoprivrede, a iz vlastitoga je iskustva znao da tehnička inovacija nije moguća na temelju tlake podložnika. Treba imati na umu da se vrijednost pretežnoga dijela imanja u užoj

Hrvatskoj (za razliku od onih u Slavoniji) nije do 1848. cijenila prema visini i tehničkim mogućnostima proizvodnje za tržište nego prema razini iskorištavanja podložnika.[1] Dakako da su bivši podložnici, bivša gospoda i građanstvo sasvim različito zamišljali modernizaciju.

Imovinska nesigurnost produljila se i na pseudoustavno razdoblje uz slabe ili nikakve mogućnosti nabave kapitala. Zato je komercijalizacija poljoprivrede imala vrlo polagani ritam. Naturalna se privreda još održavala jer se većina plemićkih i seljačkih posjednika nije mogla orijentirati prema signalima tržišta, a sve veća nužnost novca (prije svega za porez, a manje za investicije) primoravala ih je na nesustavnu prodaju bez obzira na tržišne cijene.

Rješavanje zemljoposjedničkih odnosa bilo je, doduše, u interesu vlastele ali nije ubrzalo njezino usmjerenje prema tržišnoj privredi. Odšteta za ukinuta davanja sa seljačkih selišnih zemljišta u najboljem ih je slučaju održavala nad vodom, ali uglavnom nije omogućavala investicije. Isplaćivala se u dugogodišnjim ratama, i to obveznicama koje su kotirale na bečkoj burzi, a zbog općega siromaštva prodavale su se znatno ispod minimalne vrijednosti. Za manje plemićke posjednike, sa samo nekoliko selišta s kmetovima, odšteta je bila posve neefikasna. Naknada feudalcima namirivala se iz fonda u koji je pritjecao posebni porezni namet, a plaćalo ga je cijelo stanovništvo opterećeno izravnim porezom. Riječ je o najvećemu nametu na državni porez. Oduzimao je sredstva ostalim potrebama i stvarao velike dugove.[2] Stanovništvo pretežno nije proizvodilo za tržište, iscrpljivalo se nametima koji su jedva koristili bivšim gospoštijama, a upravo od njih trebao je doći poticaj za kapitalizaciju poljoprivrede i utjecaj na napredak drugih proizvodnih grana. Sustavnu komercijalizaciju sprečavao je i nedostatak prometnica, pa se produžavala izolacija uže Hrvatske od Slavonije te nije bilo ni zajedničkih gospodarskih interesa.

U lošim uvjetima za akumulaciju kapitala te modernu proizvodnju i poslovanje u nepoljoprivrednim granama, predožujska se struktura trgovaca i obrtnika mijenjala vrlo polagano. U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji nedostajali su svi uvjeti za razvoj industrije: razmjerno brza tehnička inovacija, poljoprivredna proizvodnja za tržište, razgranata mreža komunikacija, pomoć države pri industrijalizaciji, ponuda kapitala i radne snage, potražnja industrijskih proizvoda.

Trgovina je imala znatan utjecaj na širenje unutrašnjega tržišta, rast zaposlenih i podjelu rada, na akumulaciju kapitala i raspodjelu proizvoda te na gospodarsku strukturu uopće. Prevladavali su, doduše, prodavači na sajmovima te pu-

---

1
Opširno o tome vidi u: Gross, 1985., 155-173.

2
Komisija Carevinskoga vijeća za likvidaciju državnih dugova utvrdila je 1864. da likvidacija zemljišno-rasteretnoga duga u Hrvatskoj i Slavoniji, tj. za isplatu odštete bivšim feudalcima, znatno zaostaje za planom. Dug se nije smanjio nego povećao; Gross, 1985., 183-4.

tujući pokućarci, ali se javio dio malobrojne trgovačke elite, pripadnice liberalnoga građanstva, koja je željela naobrazbu poduzetnika za kvalitetnu trgovinu i "poslovni promet" kao uvjet za uključivanje u šire kapitalističko tržište, tj. u "industrijalni pokret" razvijenih europskih zemalja. Razumije se da su pobornici energične djelatnosti za stvaranje modernih ekonomskih odnosa bili načistu da ne mogu postići cilj bez pomoći države, ali su isticali da inicijativa mora biti u vlastitim snagama naroda, u njegovu duhu, u radinosti te spremnosti za učenje i udruživanje, u neprestanu natjecanju. Liberalna dogma da država samo stvara infrastrukturu za "slobodu obrta", nije funkcionirala u Hrvatskoj gdje je država služila pretežno interesu "tuđinacah", a u trgovini je još trajala borba protiv njemačkoga poslovnoga jezika.

U nastojanje da "narodni prometnici" i "građanski stališ" uopće ovlada ekonomskim, političkim i kulturnim razvojem najagilnije su se uključili "veletržci" Antun Jakić, Milan Krešić i Gjuro Crnadak. Ta je trgovačka elita željela mobilizirati cijeli narod za modernizaciju ekonomskoga života kao bitnoga uvjeta za ostvarenje hrvatske državnosti bez koje nisu mogli zamisliti ekonomski uspon prema mjerilima razvijenijih zemalja Habsburške Monarhije, a i Europe. Nije zato slučaj da je upravo među trgovcima i drugim ekonomski zainteresiranim pojedincima, koji su sudjelovali u modernizacijskim nastojanjima Narodne stranke, posebno isticano hrvatstvo.[3]

Građanstvu, okrenutom prema "industrijalizmu", suprotstavila se struja koja je zastupala interese većega posjeda uglavnom u užoj Hrvatskoj. U raspravi o tome treba li težištem modernizacije smatrati "obrtnost" ili ratarstvo, ona je pobijala tvrdnje imućnih trgovaca da su industrija i trgovina glavne poluge na putu prema narodnome blagostanju. Držala je da je nužno usredotočiti napor i sredstva na podizanje poljoprivrede jer je industriji nužan tuđi kapital, a među njezinim lošim stranama isticala je težak položaj radnika – robova.[4] Predstavnici trgovačkih interesa protivili su se takvoj jednostranoj ekonomskoj politici i željeli su skladno povezati razvoj poljoprivrede s trgovinom i obrtom.

Još od vremena svoga boravka u Rusiji, a i u Hrvatskom saboru 1861., Kvaternik je pokazivao znatan interes za gospodarska pitanja. U težnji da uoči sve uvjete za provođenje u život samostalne hrvatske države, bio je načistu da su ekonomski razvoj i akumulacija kapitala jedan od temelja u tom procesu i da tuđinski utjecaj u gospodarstvu može biti jednako opasan kao i u politici. Zato se uključio u raspravu o bitnim ekonomskim pitanjima. I tu se vidi razlika između

3
Gross-Szabo, 295-300; opširnije Iveljić, 1997.

4
Oslonom na teze aristokracije u Austriji, tu je konzervativnu ideologiju formulirao barun Lazar Hellenbach u knjižici *Misli o socialnoj politiki u Austriji*, Zagreb, 1862. (i na njemačkom); Gross, 1978.–79., 126.

Kvaternikove "praktičnosti" i Starčevićeva "čistoga" načela. I Starčević je pokazao određeni interes za gospodarska pitanja. No njegova koncentracija na aktivno čuvanje i širenje hrvatstva, a bez ulaženja u za nj nemoralnu i izdajničku političku praksu, urodila je shvaćanjem da zahvati u gospodarske odnose pod tuđim gospodstvom koje radi na zator Hrvata, nemaju smisla. Kao i politička praksa, i gospodarska modernizacija doći će na red tek u samostalnoj državi. Nasuprot tome, Kvaternikovo je čekanje na te sudbonosne promjene nabijeno aktivnošću i zato želi opširne pripreme za samostalnu državu i na gospodarskom području. Prije odlaska u emigraciju održavao je dobre odnose s Jakićem i Krešićem, podupirući na svoj način njihovu djelatnost za jačanje "građanskog stališa", a i oni su držali da su Kvaternikova shvaćanja korisna.[5] Ne može se, dakako, ni zamisliti Starčevićevu vezu s njima jer su oni kao poduzetnici i pripadnici Narodne stranke slijedili političku praksu koju je on gnjevno osuđivao.

U drugom svesku "Političkih razmatranja" Kvaternik je u pripreme za "ogromnu zadaću našeg narodnjeg zvanja" uključio trgovce, obrtnike i druge poduzetnike. Pisao je da u Hrvatskoj ima obrazovanih i domoljubnih trgovaca, ali ne i "narodnjih". "...nemože trgovina, dakle ni pojedini trgovci procvjetati dok se neustanovi narodnja trgovina i narodnja poduzetja koja ne samo pojedince trgovce, no i cjeli razred domaćih trgovacah i poduzetnikah obilovati čini."[6]

Kvaternik je također vidio da domaće građanstvo ne može napredovati bez pomoći tuđega kapitala. No želio je istaknuti "da ako i triebujemo tuđu pomoć, da nam zato nije potriebno odreći se samostalnosti." Znao je da se odnarođenje koje nisu mogle provesti Bachove bajunete, može postići "blažim sredstvima materializma." Tvrdio je "da smo podrovani materialnimi tuđinacah poduzetji na vlastitoj našoj zemlji", pa je, štoviše, smatrao da nije najvažnije gdje se "željeznjače" grade, nego tko ih drži u svojim rukama. Očigledno je Kvaternik držao da su politička i gospodarska borba protiv "tuđinacah" bitno povezane.

Nesumnjivo je ekonomska i kulturna modernizacija, kao i teritorijalna integracija Hrvatske i Slavonije ovisila znatnim dijelom o željezničkoj mreži koja bi povezivala plodna područja uz Dunav s Jadranom. Banska konferencija za željezničko pitanje 1862. sa zainteresiranim grupama, poduprta od kancelara Mažuranića i Namjesničkoga vijeća, prvi je put koncipirala željezničku mrežu u interesu ekonomskoga razvoja zemlje.[7] Nije slučaj da je odbor te konferencije že-

5
Kvaternik očigledno nije zamjerio Jakiću što je kao zastupnik u Saboru 1861. pripadao onima koji su, doduše, hvalili Kvaternikov prijedlog ali su zbog njegove neizvedivosti glasovali za osrednji odbor. No izjasnio se protiv raspravljanja o odnosu s Austrijom. Iveljić, 1997., 285.

6
Politička razmatranja II, 31-31

7
O borbi za željezničku mrežu vidi: Gross-Szabo, 1992., 350-58; Stulli, 1975.

lio ublažiti nedostatak kapitala nastojanjem da se osnuje hrvatsko-slavonska "vjeresiona banka".[8] Barun Lazar Hellenbach predlagao je hipotekarnu banku u interesu, prije svega, plemićkih vlasnika imanja u Zagorju, koji su nakon ukidanja feudalnih posjedovnih odnosa imali velike teškoće pri nastojanju da svoja imanja privedu modernomu gospodarenju. Nasuprot tome, Antun Jakić je htio "iskreno i ozbiljno združene domaće sile" u korist svih privrednika: vlastele, manjih gospodara, obrtnika i osobito trgovaca. "Vjeresiona" ne bi davala zajmove samo "velikim glavničarom" nego bi koristila "svim stališem". Pozvao je "rodoljube Hrvatske i Slavonije" da ne hodočaste u Beč po kapital, nego da se oslone na vlastite sile.[9]

Hellenbach je po nalogu odbora Banske konferencije pošao u Budimpeštu da izvidi mogućnost pomoći mađarskoga kapitala. Taj je postupak odgovarao interesima unionističkoga plemstva koje je i svoju političku akciju (u Saboru 1861.) podredilo očekivanju da bi u suradnji s mađarskim plemstvom moglo privesti svoja imanja racionalnoj tržišnoj proizvodnji. Međutim, Hellenbach nije postigao ništa jer mađarsko plemstvo nije vidjelo svoj interes u kreditiranju hrvatskoga plemstva, a slavonski su veleposjednici i onako sudjelovali pri osnivanju mađarske hipotekarne banke. Sprečavali su to i politički interesi, pa su Hellenbacha odbili i u Beču.[10] No neuspjeh pothvata može se pripisati i nedostatku početnoga kapitala te različitim interesima i unutrašnjim otporima od strane pripadnika pojedinih slojeva koji se još nisu mogli uključiti u ekonomsku modernizaciju. Uvjeren da je osnivanje "vjeresione" bitno za rješavanje državnopravnoga pitanja, Kvaternik se uključuje u raspravu zalažući se za tip banke kakvu je imao na umu Jakić.

Već se u Hrvatskom saboru pokazalo da je Kvaternik u suprotnosti s Hellenbachovim konzervativnim pogledima. Oni su naime izrastali iz interesa bivših feudalnih veleposjednika koji su u modernim uvjetima nastojali održati što više od svoje nekadašnje moći. Hellenbach je u Saboru odbacio Kvaternikov prijedlog zbog "radikalnog" duha, pri čemu je zacijelo imao na umu njegova liberalna shvaćanja. I u zadružnom pitanju nalazio se na suprotnoj strani od Kvaternika. Ovaj se naime zalagao za ograničenje diobe zadruga zemljišnim minimumom jer još nema mogućnosti da seljaci počnu raditi u obrtnim poduzećima. Kao veleposjednik, Hellenbach je naprotiv želio neograničenu diobu zadruga u očekivanju da

8
Neuspješna je bila prva inicijativa skupine veleposjednika da se osnuje Hipotekarna banka, kao i pokušaji zagrebačke Trgovačke komore u drugoj polovini 50-ih godina da postigne sustavno kreditiranje trgovine i obrta iz Beča; Gross, 1985., 243.

9
Proglas i poziv za potpis dionica za hrvatsko-slavonsku vjeresionu za pokretnine, *Pozor*, 20. I. 1863.

10
O tome i daljnjim naporima za osnivanje banke piše Iveljić, 1997., 88-125; za razvoj novčanih zavoda od 1846. do 1880. vidi: Szabo, 1985. (s tablicama).

će seljaci s patuljastim zemljištima ili bez njih biti primorani raditi na većim posjedima uz nisku nadnicu.[11]

Kvaternik se dakle u prosincu 1862. uključio u raspravu o vjeresionoj banci u karlovačkom *Glasonoši,* urednika Abela Lukšića, nizom od sedam članaka pod naslovom: "Hoćemo li se u poslu 'hrvatske vjeresione' povadjati za načeli g. A. Jakića ili pako za onimi g. baruna Hellenbacha?"[12] Smisao svoje "razprave" Kvaternik je poslije protumačio nastojanjem da se spriječi nakana dijela vlastele da hrvatsku "vjeresionu" stopi s ugarskom, od čega bi korist imala samo vlastela. Kaže da pojedini zemljoposjednik može posuditi kapital od koga želi, "nu kad se radi da se *cieli jedan* narod liši vlastite vjeresione da bude drugoj *tudjoj* podčinjen...", onda je to ubitačno i tko to ne uviđa nije "pošten rodoljub".[13] Kvaternik se dakle zalaže za hrvatsku "vjeresionu" bez sudjelovanja tuđega kapitala, a ona će biti na raspolaganju svima a ne samo vlasteli i omogućit će da se Hrvati podignu na europsku ekonomsku razinu.

Zacijelo je pišući članke za *Glasonošu* stvorio odluku da cjelovitije istakne potrebu sustavne materijalne podloge za buduću hrvatsku državu. Zato je 1863. objavio spis pod naslovom: "Hrvatski glavničar ili putokaz k narodnjoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjem blagostanju." Njegov glavničar, tj. kapitalist, mali je i veliki posjednik te poduzetnik – obrtnik i trgovac. Polazeći od društvene strukture i ekonomskih problema, Kvaternik je pred sobom vidio gotovo nepremostive teškoće za uspješno gospodarenje sitnoga i srednjeg posjeda, tj. nekadašnjega kmeta i maloga plemića. Napredak maloga posjeda držao je osnovnom polugom za gospodarski razvoj cijeloga hrvatskog društva. Pokušao je poučiti hrvatski narod kako će u duhu vremena, a bez tuđega utjecaja, sačuvati svoju slobodu a sebe od materijalne propasti jer bi inače mogao postati "tudji na svojemu". Zato mu je želio posredovati neka znanja s obzirom na "državno-ekonomično kretanje Europe", tj. Francuske i Engleske, ističući da njegov spis nije "naučna razprava" jer on piše za "gromadu puka". Čini se da je "Hrvatski glavničar" nastao na temelju jednoga francuskoga priručnika političke ekonomije (ne navodi se ime autora) i djela liberalnoga pisca Baudrillarta, koji su slijedili učenje Adama Smitha, a on je, kako kaže Kvaternik, "otac drž.(avne) ekonomije".

Odabrao je neke teme iz "znanosti narodno(politično)-gospodarstvene" koje se odnose na "novčanu struku" dok je pitanje ostalih "obrtih" spomenuo

11
HS, 913-914; Pavličević, 1989., 179.

12
Kolar-Dimitrijević, 1991., 64-67; Iveljić, 1997., 103-105.

13
Hrvatski glavničar ili: Putokaz k narodnjoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjem blagostanju, Spisao Eugen Kvaternik, U Zagrebu 1863., 86.

samo "mimogred". No očigledno drži da su "poljodjelski obrti" temelj budućega hrvatskoga blagostanja i zato polemizira protiv shvaćanja i postupaka "boljara" koji su, kako kaže, štetni za hrvatski narod. Svojom poukom Kvaternik želi pomoći da se otkloni nezainteresiranost i neznanje s obzirom na privređivanje, koje dovodi do toga da veleposjednici umjesto podizanja svojih imanja, troše prihode na luksuz i na kraju mogu preživjeti samo kao činovnici. Time se kvari značaj naroda a imanja kupuju tuđinci.

Od klasične političke ekonomije, pogotovo od Adama Smitha, Kvaternik preuzima shvaćanje da je rad "izhodište" bogatstva. Zato misli da je prvi zadatak pri unapređivanju hrvatskoga kapitala dobra organizacija proizvodnje maloga posjeda i obrta. O tome ovisi opstanak i "zvanje" hrvatskoga naroda. Mali, a ne veliki, posjed osigurao je trajanje hrvatskoga naroda. Prije svega, imućnije je seljaštvo, prema Kvaterniku, ona snaga koja može učvrstiti cijelu nacionalnu zajednicu. Zato je uvjeren da je gospodarski uspon toga sloja uvjet za put prema "narodnom blagostanju" i samostalnoj hrvatskoj državi. Ne želi, dakako, da privreda krene isključivo agrarnim putem. Zna da poljodjelstvo samo ne može stvoriti bogatstvo naroda. Ekonomski razvoj promatra u etapama; drži da ne bi bilo moguće stvoriti znatniju industriju dok se ne učvrsti seoska proizvodnja. No uvijek vodi računa o svim "razredima". U tom je i smisao njegova zalaganja za organizaciju "vjeresije" u interesu svih proizvodnih grana. Obraća se dakle svim rodoljubima i htio bi uputiti cijeli narod u suvremeni "obrtni duh". Smatra da je hrvatski narod odlukama Sabora iz 1861. učinio korak prema političkoj nezavisnosti ali mora svojim radom, na temelju poznavanja moderne proizvodnje, steći i materijalnu nezavisnost. Kvaternikova su nastojanja slična onima dijela privredne elite koja naobrazbom želi probuditi "gospodarsku energiju" u svim društvenim slojevima, pri čemu i ona grmi protiv luksuza, tj. trošenja privređenoga umjesto investiranja.

Kvaternik poučava čitatelje o različitim oblicima novčanoga prometa (štedionice, rente, dionička društva, banke i vjeresione), ali je zanimljivo da najviše prostora posvećuje burzi i drži da će se ona u budućnosti osnovati u jednom od hrvatskih gradova. Želi da hrvatski glavničar upozna njezin karakter i pogibelji ali se nada da će narod ulagati novac "u ozbiljnija i ćudorednija poduzetja". Možda je razlog tome što su hrvatske zemljišno-rasteretne obveznice kotirale na bečkoj burzi i bile predmetom špekulacije te mnogih prevara i gubitaka.

U razmatranju koje Kvaternik naziva "političko-socialni intermezzo" jer pri tome iznosi vlastita iskustva izvan pouke preuzete iz liberalne političko-ekonomske literature, nastavlja sa svojom polemikom protiv "boljarstva" iz *Glasonoše*. Dvostruka osuda toga najmoćnijega društvenoga "razreda" odnosi se na socijalno i nacionalno držanje aristokracije. U sukobu interesa velikih i malih posjednika vidi "*borbu feudalizma spram slobode*" i pripisuje "jedino demokratičnomu više nego aristokratičnomu geniju našega naroda" što se mogao oduprijeti štetnu

nenarodnom djelovanju "višjega boljarstva" (osim iznimki).[14] Drži da je riječ o borbi veleposjednika protiv malih posjednika u kojima vidi nositelje budućega blagostanja ako ne dođe do "mrvičanja zemljišta". Bivša feudalna aristokracija ali i srednje plemstvo njemu je "jalov pače štetan ... razred ljudih" s gledišta narodnoga blagostanja i narodne svijesti. Napada njihov "bezobrazni luksuz" i tendenciju da napuste imanje i postanu činovnici. Osuđuje "viečne lamentacije o oskudici novacah" (Hellenbach je svoje obraćanje mađarskome kapitalu opravdao upravo time) te izjavljuje da je za gospodarski napredak prije svega nužno "pokazati kriepku *volju*, muževnu *postojanost* i ustrajanje u *radu...*" jer "mi Hrvati *kao narod*, imademo već ogromnu narodnju *glavnicu*, to jest liepu našu *hrvatsku zemlju...*" Spoji li se ta glavnica s radom "nas *narodnje bogatstvo i blagostanje* minuti nemože."[15] I ovom se prilikom vidi da Kvaternik pripisuje narodnoj moralnoj volji gotovo čudotvornu moć (a to čini i Starčević), iako zna da gospodarski napredak ne ovisi samo o marljivosti pojedinaca i o okretu puka prema modernoj ekonomiji, nego i o promjenljivim uvjetima kapitalističkoga sustava i njegova tržišta.

Kvaternik se u budućnosti nada opstanku velikoga, srednjega i maloga posjeda na temelju zajedničkih interesa. Čini se da shvaća da se akumulacija kapitala ne može provesti samo preko maloga posjeda. Uvjeren je da se aristokracija neće dugo protiviti "duhu vremena" i "duhu naroda" pa se nada da će na čelu naroda ponovno zablistati aristokratske obitelji, da će se pridružiti nacionalnom pokretu i gospodariti u njegovu korist, tj. da će se ponositi "hrvatskim svojim *državljanstvom* i kroz to i hrvatskim *imenom*".[16] Takva narodna aristokracija trošila bi svoj novac u Hrvatskoj a ne kao do sada u inozemstvu, i time bi napredovali i "obrt rukotvorstvena i tvornička (Fabrikindustrie)" te "obrt trgovačka". Najveće mu je zlo prodaja "domorodne zemlje" tuđincima. "Glavnicu" definira kao prištеđeni proizvod određen da se njime proizvodi i zato mora postojati "misao *proizvoditeljne radinosti*". Zato narod koji se ne koristi glavnicom nužno siromaši i nosi u sebi opasnost "narodnje smrti", dakle prevlasti tuđinaca.[17]

Kvaternik, doduše, smatra uključivanje hrvatskoga gospodarstva u kapitalistička kretanja neophodno nužnim, ali kritizira "materijalizam", tj. nemoralno

---

14
Isto, 20; u *Glavničaru* Kvaternik polemizira protiv pisanja *Pozora* u vezi s njegovim člancima u *Glasonoši,* a i protiv Hellenbachova shvaćanja društvene strukture. On je naime u svom spisu "Misli o socialnoj politiki" tvrdio da je "proletarac" gotovo svatko tko nije zemljoposjednik, pa pada društvu na teret. Kvaternik naprotiv kaže da Francuzi i Englezi vide "proletarstvo" samo u neradu te "praktični državni ekonomi" u nj ne računaju niti "težačtvo". *Isto*, 7.

15
Isto, 38, 81

16
Isto, 23

17
Isto, 11, 13, 14

kapitalističko poslovanje i uređenje. Misli da se od kapitalizma mogu uzeti samo dobre strane pa, uz ostalo, drži da se može spriječiti proletarizacija seljaka. Vjeruje da popratna pojava kapitalizma nije nužno bogatstvo s jedne, a bijeda s druge strane. Vidjet ćemo poslije da se pogotovo Starčević nada društvenoj harmoniji u samostalnoj hrvatskoj državi i osuđuje liberalni kapitalizam, naime jaz između bogataša ("gospode") i širih slojeva.

Ističući ratničke i kulturne sposobnosti hrvatskoga naroda, Kvaternik očekuje da će se on odazvati duhu vremena u materijalnom pogledu i sudjelovati u "uzajamnosti svih narodah svieta" izmjenom robe i da će se tako uključiti u opći gospodarski napredak.[18]

Istaknula sam dobre odnose između Kvaternika i predstavnika hrvatske privredne elite Jakića i Krešića. *Naše gore list*, Krešićevo glasilo, pisalo je o Kvaternikovim književnim namjerama, objavilo njegovu biografiju te prikaz "Hrvatskoga glavničara". Nakon odlaska u emigraciju, Kvaternik je u spomenutom listu objavio odgovor Tkalčevu bečkom organu *Ost und West* koji ga je žestoko napao (*Pozor* mu to nije htio objaviti).[19] Naposljetku je ipak uspjela bitka za novčani zavod s domaćim kapitalom koji je trebao davati zajmove i malim trgovcima i obrtnicima, naime osnovana je Hrvatska eskomptna banka. No mogla je početi s djelovanjem tek nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe.[20] Tada Kvaternikova suradnja s Jakićem i Krešićem više nije bila moguća jer je, nakon povratka iz emigracije, ovisio o Levinu Rauchu i zajedno sa Starčevićem koncentrirao je svoje napade na Narodnu stranku kojoj su i oni pripadali. Jakić je, štoviše, bio jedan od aktivnih provoditelja politike koju su Kvaternik i Starčević žestoko osuđivali.

Kao što smo vidjeli, Kvaternik je morao ponovno napustiti Hrvatsku. U srpnju 1863. našao se u Parizu. Bilo je to za poljskoga ustanka protiv carske Rusije radi uspostave samostalne poljske države koja je 1795. prestala postojati podjelom njezina teritorija između Rusije, Pruske i Austrije. Isprva Kvaternik nije imao veze s poljskom emigracijom. Tom se prigodom obratio princu Jéromeu Napoléonu, ali se opet razočarao. Tada je pomišljao na politički savez narodâ na ruševinama Habsburške Monarhije. No kada je vidio da od francuske pomoći

---

18
O *Glavničaru* postoji opsežna literatura, počevši od Cesarca 1940. Odlomci su objavljeni kod Horvata, 1990., 253 i d. i kod Kuntić, 1971., 504-540. Vidi: Kolar-Dimitrijević, 1991., 68-71. Autorica kaže da je spis pao u zaborav i da su se kasniji nositelji hrvatske ekonomske misli njime koristili ne spominjući ga. Karaman, 1980., 499, čak drži da je pogotovo s *Hrvatskim glavničarom* Kvaternik "tvorac moderne *građanske nacionalne ideologije*" (podcrtao Karaman) i da je utjecao na kasniju političku djelatnost građanstva. Mislim da autor vidi u Kvaterniku središnju figuru "Preporoda".

19
Kolar-Dimitrijević, 1991., 68; Iveljić, 1997., 308

20
Iveljić, 1997., 106-112

nema ništa, pokušao je, kao i 1860., s "austrijsko-hrvatskom" politikom. Poslao je Starčeviću nacrt s mišljenjem o tome "pod kojim uvjetima bi još habsburški dom eklatantnu većinu za sebe zadobiti mogao usred hrvatskog naroda." Želio je krunjenje kralja u Zagrebu, "Kraljevinu Hrvatsku" sastavljenu od hrvatskih i slovenskih zemalja, njezino protezanje na "tursko-hrvatske" krajeve između Save, Drine, Kosova polja, Skadarskog jezera i Bojane. Starčević je zabacio tu fantaziju zadržavajući odlučan profrancuski stav.[21]

Na početku 1864. Kvaternik se preko češkoga emigranta J. V. Friča uključio u planove europske emigracije pod vodstvom poljske revolucionarne vlade i postao njezin agent. Još je trebalo osloboditi Veneciju od Austrije, pa se Garibaldi spremao iskrcati na istočnoj obali Jadrana. Uz Starčevićevu podršku Kvaternik je pri tome predviđao i iskrcavanje hrvatske legije pod hrvatskom zastavom i nastojao osigurati Hrvatsku od opasnih posljedica dolaska talijanske i mađarske vojske na hrvatsko tlo. Obvezao se poljskoj vladi da će u okviru saveza potlačenih narodâ protiv austrijskoga gospodstva povezati Hrvatsku s Poljskom, Italijom, Ugarskom i Češkom. Sanjao je o tome da će uz Veliku Poljsku uskrsnuti i Velika Hrvatska. Poljska revolucionarna vlada nastojala je raspršiti Kvaternikove bojazni u vezi s mađarskim držanjem prema Hrvatskoj. U njezin ugovor s mađarskom emigracijom unesena je stavka u kojoj se Mađari obvezuju da neće sprečavati autonomiju i slobodnu volju hrvatskoga naroda bilo da želi obnoviti federativne veze s Ugarskom, bilo da nastoji osnovati posebnu, samostalnu državu. Značenje toga pasusa umanjeno je izrazitim inzistiranjem Mađara na teritorijalnom integritetu uže Ugarske, unutar koje bi Slaveni mogli slobodno razvijati svoju narodnost. S obzirom na zakone iz 1848., postojala je opasnost da taj integritet obuhvati i Hrvatsku.

Kvaternik je krenuo u Italiju. Pripremao je propagandni materijal i sve što je potrebno u vezi s iskrcavanjem hrvatske legije, između ostaloga i proglas "narodne vlade kraljevstva svih Hrvatah" koja se obraća narodu "u ime veličanstva narodnjega". Kvaternikova suradnja s Talijanima nije uspjela jer su garibaldinci željeli prisvojiti Dalmaciju i Istru za Italiju, iako je Kvaternik uz pomoć Poljaka ugovorio s Garibaldijem neke uvjete ako dođe do iskrcavanja na hrvatskoj obali. Preko jednoga poljskog agenta osnovana je u Zagrebu "narodna vlada" u kojoj je bio i Starčević, no ona nije mogla provesti nikakve pripreme.

Za poljsku revolucionarnu vladu Kvaternik je sastavio promemoriju u kojoj je razradio potrebu francusko-hrvatsko-poljskoga saveza koji bi uz koristi što bi ih Francuzi i Poljaci imali od Hrvata kao čuvara Jadrana, osigurao Hrvatsku od pretenzija njezinih neprijatelja Mađara, Nijemaca i Talijana. Kada ne bi bilo Hrvatske, pisao je, trebalo bi ju stvoriti u interesu Francuske i Poljske. Vidio je taj savez kao obranu katolicizma protiv rusko-srpskoga pravoslavlja i želio je da

21
Kuntić, 1961.

Hrvati politički apsorbiraju Srbe. No uza svu svoju oštrinu protiv Srba, Kvaternik je i tada ostavio otvorenom mogućnost da se Hrvati čak proglase Srbima, ako Europa ne prizna posebnu povijesnu hrvatsku narodnost, tj. suverenu i samostalnu hrvatsku državu. Ako to Hrvati ne bi mogli postići, oni bi nastojali bar ostati Slaveni, odnosno postati Srbi i spasiti rusko slavenstvo koje bi napustilo svoj despotizam. To je bila grožnja Poljacima, koji bi u tom slučaju bili najveće žrtve. Nadao se od Poljaka i Francuza da će odvratiti Talijane od Istre i Dalmacije i omogućiti hrvatsku državu nezavisnu od Ugarske.[22] U proljeće 1864., kada je Kvaternik sastavljao svoju promemoriju, poljski je ustanak već doživio slom. Ljeti iste godine francuska i talijanska diplomacija prestale su pomagati emigraciju protiv Austrije. Kvaternik je ponovno ostao sam.

Očigledno su se Kvaternikove zamisli o dizanju ustanka protiv Habsburške Monarhije kretale na tri razine: prva je mogućnost da bi velike sile mogle izravno pomoći taj ustanak, zatim da bi neka od njih bila spremna da ga bar donekle podrži i, naposljetku, da bi on sam pristupio pripremi ustanka bez dodira s diplomacijom jedne od velikih sila.[23] Čini se da se u njega nakon iskustva 1863./64. učvrstila misao o dizanju ustanka bez strane pomoći, koja će ga konačno dovesti u Rakovicu. Kvaternik je, doduše, i nakon sloma suradnje emigracije potlačenih naroda održavao vezu s talijanskim državnim tajnikom. Nadao se da bi Italija mogla pomoći proširenju ustanka u Hrvatskoj radi Venecije. Bio je uvjeren da bi taj ustanak morao ili brzo uspjeti ili biti poražen za vrlo kratko vrijeme. Držao je da bi Hrvati mogli uspjeti kao naoružan, vojnički izvježban narod kao što to, mislio je, nije bio nijedan drugi europski narod. Bunu je doživljavao kao pokret "koliba", "pučkih masa" koje "kaput" ne bi vodio, nego bi njime rukovodio. Nadao se da bi zadruge, te čuvarice patrijarhalnih odnosa u obitelji, mogle osigurati disciplinu ustanka. Držao je dakle da su u Hrvatskoj, posebno u Krajini, znatno bolji uvjeti za ustanak nego bilo gdje drugdje, posebno u Poljskoj, gdje on ovisi o gradovima, jer su seljaci tamo "robovi" (veleposjednika). Kvaternik je zamišljao da je popularan u Dalmaciji i da može uspjeti u Krajini jer su 1861. on i Starčević utjecali na saborske zastupnike, krajišnike. Uz događaje koji su u Kvaternika poticali misao o ustanku bez strane pomoći, zacijelo ga je hrabrila njegova predodžba da je izabranik Božji koji će ostvariti stoljetno zvanje hrvatskoga naroda.

Kvaternikov emisar, krajišnik i vojni bjegunac, Ante Rakijaš pošao je u Dalmaciju već 1865., no nije mogao uraditi ništa u vezi s dizanjem ustanka. Kvaternik se tada vratio u Zagreb ali ga je, kao ruski podanik, morao odmah napus-

---

22
E. Kvaternik, *Promemorija princu Jéromeu Napoléonu.* Preveo i predgovor napisao Franjo Bučar, Zagreb, 1936. Bučar je pogrešno pretpostavljao da je ta promemorija, namijenjena poljskoj revolucionarnoj vladi, pisana za toga princa.

23
Stančić, 1992., 49

titi. Njegova nada u slom Austrije porasla je ljeti 1866. kada je pruska vojska porazila austrijsku kod Sadove, dok su pruski saveznici – Talijani – bili poraženi kod Custozze i Visa. Nakon toga, obratio se pruskoj vladi s ponudom "prusko-hrvatske" politike ali, čini se, nije dobio odgovor. Rakijaš je na početku 1867. ponovno krenuo u Dalmaciju, gdje je ubrzo uhvaćen, dok se Kvaternik ljeti 1867. mogao vratiti u Zagreb.[24]

24
O drugoj emigraciji vidi prije svega: Kuntić, 1961.; za Kvaternikovu suradnju s češkim emigrantom, radikalnim demokratom Fričom vidi: Šestak, 1965., 1972-73; Žaček, 1979.; Šidak, 1983.

NAGODBENO RAZDOBLJE

Hrvatski sabor 1865.-1867. i Austro-ugarska nagodba

Kada se stjecajem okolnosti Franjo Josip odlučio za kompromis s Mađarima, otpustio je u srpnju 1865. Schmerlinga i postavio je dotadašnjeg namjesnika Češke Belcredija za državnoga ministra i predsjednika Ministarskog vijeća. Ovaj je stvarao svoj sustav vlasti protiv njemačkih liberala oslonom na konzervativno-klerikalne snage pa je ubrzo proglasio amnestiju za tiskovne delikte nastale u Schmerlingovo doba i osnovao vlastiti režimski tisak. Predviđao je federativnu organizaciju na temelju Listopadske diplome, prema kojoj je težište ustavnog života u saborima. Vladar je s Belcredijem počeo pripremati uvjete za sporazum s mađarskom elitom. Još jednim činom u svom autokratskom stilu, Franjo Josip je 20. rujna 1865. proglasio privremeno sistiranje Veljačkoga patenta jer ga odbija veći dio Carstva. Nagovijestio je pregovore s Ugarskim i Hrvatskim saborom kojima će, međutim, ipak predložiti da prime Listopadsku diplomu i Veljački patent. Ukinuo je "uže" Carevinsko vijeće, uz obećanje da će rezultate svojih pregovora s Mađarima predložiti saborima "zapadnih zemalja" prije svoje konačne odluke. U svom manifestu ističe jedinstvo Carevine (stvoreno oktroiranim ustavom 1849.), ali se priznaje povijesno pravo i dopušta Ugarskom i Hrvatskom saboru da predlože izmjene. Car je dakle oduzeo predstavnicima austrijskih zemalja pravo izravnih pregovora s Ugarskim saborom i zastupao je načelo da se zapadni dio Monarhije može staviti u vezu s Ugarskom samo preko njegove osobe. Sistiranje "užega" Carevinskog vijeća s njemačkom većinom jest povratak na dualistički koncept Listopadske diplome, tj. na mogućnost federativnog uređenja austrijskih zemalja prema jedinstvu zemalja krune Sv. Stjepana.[1]

U jeku izborne kampanje za Hrvatski sabor, u lipnju 1865., Franjo Josip je posjetio Budimpeštu. U toj su situaciji svi napori Mažuranićeve Samostalne narodne stranke da osigura većinu na izborima, osuđeni na propast. U opreci s bi-

1
Prikaz se temelji na *Spisima* i *Dnevniku* Sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od g. 1865./67., Zagreb, 1867., i na literaturi o događajima koji su doveli do Austro-ugarske nagodbe. Ta je literatura navedena u: Gross-Szabo, 1992., 583. Upotrijebljeni su i pojedini odlomci sa stranica 191-200 spomenute knjige.

rokracijom, katoličkom i pravoslavnom hijerarhijom (osim Strossmayera) te s krajišnicima, predstavnici opozicije dobili su većinu na izborima u drugoj polovini lipnja i na početku srpnja 1865.

Uoči sastanka Sabora Starčević je bio pun optimizma. Vjerovao je da će se mađaroni složiti s pravašima protiv "Otčinske", tj. Austrije, na temelja njihova glasovanja protiv zajedničkih poslova s Austrijom 5. kolovoza 1861., i nadao se propasti Austrije u predstojećem ratu.[2] Unatoč pritisku centralističkoga režima, izabrana su uz Starčevića još tri pravaša: Dragutin Accurti, koji ga je uskoro ostavio, svećenik Venceslav Urpani i jedan od budućih pravaških prvaka, predstavnik riječkih Hrvata Erazmo Barčić. No njihova se prisutnost u Saboru nije osjećala. Izuzevši osnovna načelna pitanja, pravaška grupa nije čak ni jedinstveno glasovala. Starčević je bio bolestan pa mu je njegov veliki govor 27. siječnja 1866. bio vrlo naporan. Osim toga prezirao je "torovanje zagrebačko" pa je doista nedostajao agilni Kvaternik. Starčević je nastojao da on bude izabran i da se vrati kući milošću naroda, a ne "apostolskog vitežkog veličanstva"; no to mu nije uspjelo.

Kada je nastupio Belcredijev režim, Mažuranić je morao ponovno dopustiti županijske skupštine i opozvati naredbu o isključivoj disciplinskoj vlasti velikih župana nad činovnicima. Belcredijeva amnestija osuđenih za tiskovne delikte omogućila je ponovno izlaženje *Pozora*. Mažuranić je već u srpnju ponudio ostavku ali je ona uvažena tek u studenome 1865., uoči otvaranja Hrvatskoga sabora, zbog opće mržnje protiv njega; a ta bi mržnja otežala usmjerenje političkih prilika u interesu nove strategije bečkoga središta. Za dvorskoga kancelara imenovan je general barun Milan Kušević, umjereni unionist.

Sistiranjem Veljačkoga patenta nastali su i u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji novi politički odnosi. Predstavnici Samostalne narodne stranke koji su se za Schmerlingova režima morali izjasniti za Veljački patent, sada su se približili federalističkom smjeru Narodno-liberalne stranke koja je odbijala pregovore s centralističkim režimom, ali ne i sporazum s bečkim središtem kako je to pokazala na Saboru 1861. No nije odmah moglo doći do sporazuma.

U međuvremenu je novi režim nastojao ukloniti zapreke nagodbi kralja s mađarskim plemstvom. Između ostalih mjera izašao je ususret mađarskim zahtjevima za cjelokupnost zemalja ugarske krune. Zato je Erdelj odmah priključen Ugarskoj. Franjo Josip nije, doduše, pripremao Hrvatskoj i Slavoniji sudbinu Erdelja, nego usku pokrajinsku autonomiju koja ne bi smetala mađarskoj prevlasti, pa su hrvatske političke akcije u pravcu širenja autonomije s obilježjem državnosti osuđene na propast. Izbornim manipulacijama osigurana je pobjeda Deákove stranke, spremne na sporazum s kraljem, a pridružili su joj se konzervativci i "li-

---

2
Hrvatski državni arhiv, Akvizicija 1, 1938. Starčevićeva pisma Accurtiju uoči početka Sabora do bitke kod Sadove. Četiri od tih pisama (pisanih prije zasjedanja Sabora) objavio je Jurišić 1943., 381-388.

jevi centar" Kálmána Tisze. Uz obrazloženje da u Ugarskoj postoji samo mađarski "politički narod", Deák je odbio raspravu o zahtjevima nemađarskih naroda.

I hrvatsko pitanje uključeno je u vladareve pripreme za nagodbu s mađarskom elitom. Koliko je to bilo važno, pokazuje činjenica da je Ministarsko vijeće od srpnja 1865. do ožujka 1866. osamnaest puta raspravljalo o hrvatskom pitanju i da se austrijska vlada poslužila izravnim pritiskom na Sabor, što nije bio slučaj 1861.[3] Početak saborskoga zasjedanja četiri je puta odgađan da bi se osigurala "dobra" adresa i "trijezno raspoloženje" s obzirom na novu političku situaciju.

U svomu prijestolnom govoru pri otvaranju Ugarskoga sabora 14. prosinca 1865. Franjo Josip je pokazao da revizijom zakona iz 1848. koji, kako kaže, prelaze preko opravdanih zahtjeva "pridruženih zemalja" (Hrvatske i Slavonije), želi postići jedinstvo Monarhije kao velike sile, a unutar nje samostalnost i integritet zemalja Ugarske krune. Dok je u svom reskriptu Hrvatskom saboru Franjo Josip prešutio članak 42., što bi značilo da se hrvatska strana mora odreći uvjeta za pregovore s Mađarima (a taj "odpis" u cjelini niječe državnost "kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije"), u prijestolnoj besjedi on se nada da će se postići sporazum obostranim popuštanjem. Zapravo je vladar tom prilikom već formulirao osnovna načela Hrvatsko-ugarske nagodbe. Mađari bi se imali odreći namjere potpune likvidacije autonomije Hrvatske i Slavonije prema zakonima iz 1848. i dopustiti pokrajinsku samoupravu, a hrvatski predstavnici morali bi odustati od zahtjeva za autonomijom sa značajem državnosti.[4]

Krajem 1865. suvremenicima nije nipošto bilo jasno hoće li uspjeti nagodba kralja s mađarskom elitom zbog njihovih suprotnih interesa, zbog snažnih protivnika dualizma kao što su mađarska košutovska opozicija, njemačka liberalna buržoazija, katolička hijerarhija i konzervativno plemstvo, a što je posebno važno za hrvatsku politiku, obje češke političke struje. Belcredijev se režim oslanjao upravo na te protudualističke činitelje u Austriji iako je imao zadaću pripremati uvjete za vladarev sporazum s mađarskim plemstvom.

U svjetlu potpune nesigurnosti s obzirom na buduće uređenje Monarhije, valja gledati komešanje, bespomoćnost i mijenjanje stavova stranaka u Hrvatskom saboru 1865.–1867., koji je počeo zasjedati 12. studenoga 1865. Iako je propala na izborima i nakon Schmerlingova pada nije imala više nikakve šanse, Mažuranićeva je struja uz pomoć bana Šokčevića nastupala kao režimska. Pokušala je manipulacijom pri verifikacijskom postupku i pri izboru saborskih časni-

---

3
O držanju Ministarskoga vijeća i vladara prema Hrvatskome saboru vidi: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. Das Ministerium Belcredi, sv. 1, obradio H. Brettner-Messler, Wien, 1971. (sjednice 9. i 19. IX., 2.XI., 2.–3.XII., 6. i 26. XII. 1865. te 20. i 27. I., 21. II., 9. III. 1866.)

4
Gross-Szabo, 1992., 193-4

ka osigurati svoj utjecaj. Zato je saborsko zasjedanje počelo sukobom samostalaca s liberalima i unionističkom grupom u vezi s pravom zastupstva vijećnika Banskoga stola koje je postojalo do 1848. Ti bi vijećnici, dakako, podupirali Mažuranićevu struju. Tu se opet jednom pokazala austrijska "despocia" pa je Starčević dva puta ustao protiv tendencija nametanja interesa bečkoga središta Hrvatskom saboru. Izjasnio se najprije protiv zastupstva vijećnika Banskoga stola a zatim je, s obzirom na to da su "služeći oficiri" Granice imali u Saboru zadaću poduprijeti interese bečkoga središta, želio da se to spriječi. Istaknuo je da "naš narod" u Turskoj ne trpi takvo "nevoljničtvo" kao onaj u Granici, i da njezini predstavnici ne mogu sudjelovati u stvaranju zakona koji se ne primjenjuju na njezinu područja. Uvjeren da je u pitanju zakulisna makinacija sa zapisnikom u vezi s konstituiranjem Sabora i s njegovim prijedlogom da Sabor ne prizna "služeće oficire" iz Granice narodnim zastupnicima. Uvrijedio je "čast i dostojanstvo" Sabora uzrujanom izjavom: "Ja iskreno izpoviedam, da ja neću niti hotimice, niti nehotimice medju koje kakve gaunere spadati, niti ću..." Inztistirajući na svom uvjerenju da se "zapisnici" sakrivaju, Starčević je naposljetku bio primoran opozvati svoju psovku.[5] Slične neparlamentarne reakcije postale su poslije stil Davida Starčevića.

Narodna liberalna stranka obratila se u vezi s Banskim stolom kralju pa je, na temelju zaključka Ministarskoga vijeća, došlo do izmirenja zavađenih struja sporazumom oko ličnosti predsjednika i dvojice potpredsjednika i kraljevim odobrenjem da vijećnici Banskoga stola nemaju sjedište u Saboru.[6]

No i dalje su prevladavali sukobi i strastvene izjave. Hrvatski je sabor naime prije Ugarskog sabora morao izreći svoj državnopravni program koji je, prema vladarevoj želji, imao poslužiti kao važan poticaj Ugarskome saboru da pristane na kompromis s njime. Iako se samostalska struja nakon sistiranja Veljačkoga patenta približila liberalima i zastupala federalizam, ipak su razlike s obzirom na Ugarsku bile značajne. Međutim, liberalna se struja našla u suprotnosti i sa svojim dotadašnjim saveznicima – unionistima, pobornicima dualizma. Tako su iz adresnoga odbora proizašle adresa većine, tj. narodno-liberalne struje, što ju je sastavio Rački, i adresa unionista Stojanovića s kojim je Starčević glasao 1861. U žestokim sukobima, a pod pritiskom Ministarskoga vijeća, naposljetku je izglasana adresa koja je velikim dijelom odgovarala usmjerenju prema sporazumu s mađarskom elitom.

Nacrt adrese Račkoga odbio je Listopadsku diplomu i Veljački patent ali je načelno odobrio zajedničke poslove za cijelu Monarhiju u federalističkom

5
Djela I, 49-52, 52-54. HS 65-6. Izjava o "gaunerima" nije u *Djelima.*

6
Razmjerno miran tijek zasjedanja imao je jamčiti zagrebački nadbiskup Haulik kao povjerenik bečkoga središta.

smislu. Tek nakon osiguranja cjelokupnosti Trojedne kraljevine, tj. sjedinjenja civilne Hrvatske i Slavonije s Krajinom i Dalmacijom, prišlo bi se rješavanju državnopravnih pitanja, i to na temelju članka 42. što bi ga Ugarski sabor morao prije pregovora u cijelosti prihvatiti, tj. priznati prekid državnopravnih odnosa 1848., cjelokupnost Trojedne kraljevine i minimum autonomije. Ostale dvije struje također su se pozivale na članak 42., ali samo na dio koji im je odgovarao. Predstavnici samostalske struje izjasnili su se za izravne pregovore s dvorom bez obzira na držanje Mađara, jer su 1848. prekinuti državnopravni odnosi s njima. Stojanovićev adresni nacrt predlagao je rješenje odnosa s Ugarskom na temelju izmijenjenih zakona iz 1848.[7]

Iz Starčevićeva velikoga govora 27. siječnja 1866. protiv svih triju adresa vidi se da se već potpuno oblikovala njegova krepkost i sustavnost izlaganja te stil i retorika kao umješnost uvjeravanja. No može se pretpostaviti da njegov govor nije imao istu snagu kao napisana riječ jer je sam istaknuo da ga zbog bolesti mora skratiti. U prvom dijelu Starčević suprotstavlja austrijsku despociju državama u kojima je zakon izraz volje naroda izražene u saboru, dok je vlada sȁmo njezin "odbor", a kralj "pervi deržavljan" (tj. građanin) koji se brine za izvršenje zakona. I ovom prilikom, kao i inače, on dakle uporno ponavlja da vlast mora biti koncentrirana u narodu, tj. Saboru, i da su u "deržavi slobodnoj" adrese čeda "javnoga mnenja". Nasuprot tome u Hrvatskoj "neima ništa osim pogažena zakona i osim sužanjstva", pa "neima političke stranke osim cela naroda" i "nekoliko čeljadi" koja se protivi tuđincu. Ovdje javno mišljenje zamjenjuju prodana piskarala. Zato Sabor u tim uvjetima ne smije predlagati adrese nego mora prije svega "braniti ugovorna sveta prava samostalnosti naše domovine".

Starčević nije mogao izravno optužiti vladara, pa je rekao da je siguran kako on ne zastupa nazore o hrvatskome javnom pravu u svojim "ukazima" o zatvaranju Sabora 1861. i sazivanju ovoga Sabora. Prije svega, osuđuje činjenicu da Franjo Josip drži da je on ne samo austrijski car nego i hrvatski kralj "po milosti božjoj" iako mu Hrvatsku nije povjerila Božja milost nego su "otci naši slobodnom voljom naroda" izabrali Habsburgovce za svoje vladare. Kada Starčević ne bi bio "deržavljanin" zemlje s ugovornim pravima prema prijestolju, tješio bi se istinom da milost Božja ostavlja vladare kada ih napusti ljubav njihovih narodâ. Prikriveno prijeti vladaru aluzijama na dinastije Stuarta i Bourbona koje su zbog toga izgubile svoja prijestolja. Prema tome, kaže Starčević, s obzirom na despotizam koji "tlači i ubija" hrvatska ugovorna prava, Sabor mora svečano prosvjedovati protiv tih "ukaza". Ako to ne učini, odobrit će tu užasnu samovolju. Odbijajući "izmišljene zajedničke poslove" koje kraljevi reskripti

---

7 Taj prijedlog nisu prihvaćali oni unionisti koji su uglavnom držali da treba cjelokupnost zemalja krune Sv. Stjepana uskladiti s "domaćom" autonomijom. O držanju srpskih zastupnika vidi: Gross-Szabo, 1992., 196.

žele nametnuti Saboru, ističe da je "duša" hrvatskoga ustava i slobode u saborskoj inicijativi koju je prvi izrazio francuski ustav 1791. "... ako odpustimo inicijativu, odpustili smo sve."

Starčević želi historijskom interpretacijom upozoriti na nepravde, tlačenja i grozote koje su Habsburgovci stoljećima nanosili Hrvatima. "Ja vam kažem, da izvan povestnice, izvan života, ništa nepriznajem za siguran, za stalan temelj politike." Zato on, kao i Kvaternik, opravdava svoje viđenje odnosa s Habsburgovcima njihovim izborom 1527., hrvatskom Pragmatičkom sankcijom 1712. i hrvatskim ratom protiv Mađara, a za Austriju, 1848. Pri tome se u njega javljaju drugačiji tonovi nego kod drugih pobornika hrvatskoga državnoga prava koji se pozivaju na povijest. Čini se, naime, da hrvatskim velikašima zamjerava što su uopće izabrali Habsburgovce za hrvatske kraljeve. Kaže da je u vezi s turskom opasnosti prihvatila taj izbor samo ona "stranka Hervatah" koja je (naivno) vjerovala da će oni potjerati Turke "barem iz Bosne", i od "međah Hervatske". Umjesto toga Habsburgovci su dopustili Turcima nova osvajanja i iznevjerili Hrvate, a obitelji koje su ih izabrale, tj. Zrinski i Frankopani, "podavljeni" su zbog svoga bogatstva i ljubavi za domovinu.

Starčević tvrdi da je Austrija tako isisavala daće iz naroda da su ljudi bježali u Tursku, i da je to razlog uređenja "granice". Ponavlja da je pučanstvo bilo tristo godina pod turskim jarmom koji je ipak bio znatno blaži nego onaj austrijski. Kaže da je Austrija na početku 18. stoljeća bila ponižena i gotovo srušena. (U ratu za španjolsku baštinu 1701.–1714. Habsburgovci nisu uspjeli osigurati španjolsko prijestolje za austrijskoga nadvojvodu Karla). I upravo kada Hrvati, prema Starčeviću, "imadiahu lepu i lahku priliku da se oslobode, u to vreme primiše otci naši tako zvanu sankciu pragmatičku" (1712.) ali nisu odustali od svoga javnoga prava. Dok se dakle velikašima iz 1527. mogla zbog turske opasnosti oprostiti njihova kobna zabluda u vezi s izborom Habsburgovaca, jer nisu znali da ovi uvijek gaze svoja obećanja, dotle su "otci" iz 1712. prvi put pokazali sklonost Hrvata da ratuju za svoga najvećega neprijatelja, a za vlastitu propast. Vrhunac toga ludoga postupka jest djelatnost bana Jelačića i Franje Kulmera 1848., jer su oni najviše učinili da obrane Austriju od propasti. Iz hrvatske povijesti nakon izbora Habsburgovaca, može se naučiti samo jedno: "Dakle s ovoga mojega stajališta u ime naše tristo četerdeset godišnje povestnice u Austrii, ja vam kažem: Austria je vazda jedna te ista, ona niti se menjala niti se menja; ja Vam kažem u ime povestnice, da se despocie nepopravljaju nego propadaju." U opasnosti austrijska vlada je janje, a poslije postaje vukodlak. "Dok je Austria izvan pogibeli, u njoj gospodo, najteže onomu, tko joj je najviše dobra učinio", tj. Hrvatima.[8]

8
Djela I, 63. Cijeli govor *Djela I*, 54-71

Starčević je još pojačao svoju mračnu sliku Austrije kao strašnoga zla neusporedivoga s bilo čime na svijetu. Odgovarajući na neke primjedbe da on u svojoj "zasukanosti" ne bi htio ugovarati niti s jednom vladom, izjavljuje da bi pregovarao s Rusijom, Pruskom, Francuskom i Turskom jer nijedna od njih ne sklapa ugovore samo da ih pogazi i nijedna zlodjelima tako ne oskvrnjuje vjeru i Boga kao Austrija. Predsjednik ga je nakon tih riječi opomenuo u ime monarhičnoga naroda koji štuje vladarevu osobu kao svetinju. Drugim riječima, slušatelji su Starčevićevu "Austriju" kao vrhunsko zlo poistovjetili s kraljem. Starčević je prkosno odgovorio da je njemu vladareva osoba "svetia nego ikomu", ali ne i vlada. Ta izjava samo je napola istinita. Zacijelo mu je svetinja "hrvatski kralj" ali ne i Franjo Josip koji se ponaša u punoj suprotnosti s dužnostima hrvatskoga kralja prema narodu. Uzmemo li još u obzir njegovu stalnu ironiju na račun "otčinske Austrie", moramo pretpostaviti da je kralja smatrao utjelovljenjem Austrije, ali nije mogao otvoreno ponoviti svoje izjave iz "Predstavki" da Hrvati, zbog vladarova kršenja ugovora s njima, imaju pravo taj ugovor raskinuti. On dakle ne priznaje nikakvo jedinstvo Austrije, osim ljubavi prema vladaru, a misao o jedinstvu zemalja obitelji Habsburg vladarima su ucijepili njihovi najveći neprijatelji. Kad bi naime svaki narod Austrije bio "srećan i zadovoljan", pa tako i Hrvati, oni bi branili dinastiju od Rusije i Pruske, no oni ne žele ratovati za svoje današnje ropsko stanje.

U posljednjem dijelu govora Starčević odbacuje sve tri adrese jer nijedna ne zahtijeva povratak "našega ugovorna ustava", a umjesto da prosvjeduju "proti bezzakonju", prihvaćaju zajedničke poslove. Smatra dakle sve tri adrese bezumnima, a bude li prihvaćena koja od njih, zastupnici će se kajati što nisu "posve sledili sabor hervatski godine 1861.", tj. odbili raspravu o zajedničkim poslovima s Austrijom jer Sabor mora najprije zahtijevati povrat svoga ugovornoga ustava i tek nakon toga može pregovarati s vladarom. Starčević osuđuje mišljenje pobornika političke prakse da je Sabor 1861. ostao u "negacii" zajedničkih poslova, da se to pokazalo lošom politikom i da se zato sada mora nešto učiniti da Hrvati ne budu isključeni iz mogućega vladareva sporazuma s mađarskim plemstvom i prepušteni mađarskoj prevlasti. Zahtjev Hrvatskoga sabora 1861. za povratom ustava, prema Starčeviću nije "negacia" nego "najpravilnia pozitivnost". Negacija bi bila kada bi Tirolci, koji nemaju ugovorno pravo, zabacili ono što im se nudi. Uostalom, kaže Starčević, Sabor je sazvan sa svrhom da priznavanjem zajedničkih interesa proglasi Hrvatsku austrijskom pokrajinom, tj. da prihvati status koji ima Tirol, umjesto da se vrati "u kraljevinu Hervatsku još danas pred Bogom i pred narodi zakonito slobodnu i samostalnu", a pri tome se želi spriječiti svako pregovaranje s Mađarima. Kako se vidi iz njegovih kasnijih izjava, Starčević je uvjeren da je riječ samo o pletivu zlokobne Austrije da zavadi Hrvate i Mađare koji su također njezina žrtva.

Je li se Starčević doista nadao da bi Sabor "praktičnjakah" mogao većinom glasova prihvatiti zaključak u smislu potpune državne samostalnosti Hrvat-

ske i približiti se njegovu "čistom" načelu kao što se to desilo 1861.? Očekujući slom Austrije u predstojećemu austrijsko-pruskom ratu, on je vjerojatno držao da bi Hrvatski sabor takvom odlukom doista učinio bitan korak prema ostvarenju samostalne hrvatske države. Njegov stav proizlazi iz iluzije da Austrija zahvaljuje svoj opstanak jedino Hrvatima koji su na bojnom polju, a i inače, pomagali Austriji umjesto sebi. Ne bi uopće bila potrebna posebna borba Hrvata protiv Austrije jer bi ona bila osuđena na propast samim tim što bi je Hrvati prepustili njezinoj sudbini. Nije želio vidjeti da su Mađari, koje je proglasio "pučićem", neusporedivo jači od Hrvata i da dinastija gleda na Hrvatsku preko Budimpešte. Ako su dakle unutrašnje snage Hrvatske odlučan činitelj pri održanju Monarhije, onda se odluka Hrvatskoga sabora o zajedničkim poslovima s Austrijom, koja upropaštava Hrvate, može tumačiti samo kao namjerna izdaja oživotvorenja hrvatske samostalnosti. U sklopu tih misli rađa se bitna komponenta njegova ideološkoga sustava, naime učenje o "Slavoserbima".

Starčević misli da se ponavlja situacija iz 1712. i 1848. kada bi, prema njegovu uvjerenju, Austrija propala da je nisu spašavali Hrvati. Naime, Austrija je nekoliko mjeseci nakon zaključka Hrvatskoga sabora o zajedničkim poslovima doista doživjela u ratu s Pruskom težak poraz i Franjo Josip je bio primoran prekinuti svoje kolebanje i konačno se nagoditi s Mađarima. Da je Hrvatski sabor poslušao Starčevića i odbio zajedničke poslove uopće, bio bi smjesta raspušten i možda bi se vladarevi pregovori s Mađarima obavljali bez ikakva obzira na tradicionalnu hrvatsku autonomiju. To se može pretpostaviti jer je već adresa Račkoga bila zbog isticanja hrvatske državnosti, neprihvatljiva dvoru.

Zastupnici Hrvatskoga sabora nisu se obazirali na Starčevićeva zaklinjanja pa je adresa Račkoga dobila većinu. Unatoč tome što je strastveno osudio svaku adresu kao takvu, a pogotovo onu koja priznaje zajedničke poslove Hrvatske s Austrijom, Starčević je u specijalnoj debati govorio o pitanju koje mu je naročito ležalo na srcu. Protivio se uobičajenim vladarskim titulama u naslovu adrese. Rekao je da je naslov "apoštolsko veličanstvo" i "premilostivi gospodar" vrijeđanje kralja, poniženje naroda i "neznanje povestničko". Pojam apostolskoga kralja za ugarskoga kralja Stjepana proglasio je izmišljotinom 18. stoljeća. Pojam "gospodar" poistovjetio je s despotom koji ima samo prava, a ne i dužnosti. Riječ "premilostivi" je poniženje jer se odnos kralja i naroda ne temelji na međusobnoj milosti nego na ugovoru. Taj je pojam postojao u nekadašnjem saboru, zastupniku staleža, "od kojih je svaki manji od naroda, a kralj biaše načelnik svega naroda" a ne samo pojedinih "kastah" i zato viši od onoga sabora. Predložio je samo naziv "vaše veličanstvo", i to malim početnim slovima, a toga se držao u svim kasnijim objavljenim govorima.[9]

9
Djela I, 71-72

Na početku generalne debate o adresi 20. siječnja 1866. vladar je zahtijevao da ban energično postupi protiv adresnoga prijedloga Račkoga. Ipak je ovaj dobio znatnu većinu ali su u specijalnoj debati, pod pritiskom Ministarskoga vijeća, načela Račkoga doživjela potpuni poraz. Pod prijetnjom raspusta Sabora, a nakon tajne sjednice, došlo je do kompromisa narodno-liberalne i unionističke struje. Trebalo je napustiti načelo Račkoga da je cjelokupnost Trojedne kraljevine uvjet rješenju odnosa s Ugarskom i Austrijom. Liberali su odustali od pregovora s Austrijom i pristali na to da saborski odbor pregovara s odborom Ugarskoga sabora kako bi Trojedna kraljevina bila zastupana u tijelu koje će rješavati odnos zemalja ugarske krune prema cijeloj Monarhiji. Time se odustalo od tumačenja da su 1848. prekinuti svi odnosi između Ugarske i Hrvatske i da treba pregovarati na sasvim novim temeljima. Pobijedili su zahtjevi unionista da se pregovara s Mađarima bez prethodnoga postavljanja uvjeta za osiguranje hrvatske državnosti. Ishod glasovanja pokazuje da dvor ipak nije mogao računati s "poslušnim" Saborom. No različitim manipulacijama proglašena je 10. veljače 1866. adresa koja zapravo nije bila većinska. U nadi da će kralj što prije učiniti potrebne korake za sjedinjenje Dalmacije i Krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom, adresa prihvaća zajedničke poslove Monarhije, i to slobodnim sporazumom u granicama ugarsko-hrvatskoga državnog prava, tj. ne na temelju Listopadske diplome. Trojedna bi kraljevina sudjelovala u pregovorima o odnosu prema ukupnoj Monarhiji ako Ugarski sabor pristane na uređenje državnopravnoga odnosa između Trojedne kraljevine i Kraljevine Ugarske sporazumom obaju sabora kao ravnopravnih činitelja. U tom bi slučaju odbori Hrvatskog i Ugarskog sabora rješavali ta pitanja. Ugovor o državnopravnom odnosu uvrstio bi se u krunidbenu zavjernicu. Adresa je dakle izašla ususret vladarevim zahtjevima jer je olakšala mogućnost pregovora s mađarskim predstavnicima, ali nije bila "dobra" jer je naglašavala državnost i cjelokupnost Trojedne kraljevine.[10] Ministarsko vijeće ipak je odustalo od odluke raspuštanja Hrvatskoga sabora. Franjo Josip izjavio je saborskoj delegaciji, koja mu je predala adresu, da sva pitanja koja se tiču Hrvatske moraju ustupiti mjesto nužnom uređenju uzajamnih odnosa zemalja krune Sv. Stjepana. Naredio je da Sabor pripremi sve što je nužno za sporazum sa zastupstvom Kraljevine Ugarske.

Međutim, adresa Ugarskoga sabora od 24. veljače 1866. u suprotnosti je s onom Hrvatskoga sabora jer se još uvijek drži zakonâ iz 1848. Na temelju njih bi se "pokrajinska" autonomija protezala samo na užu civilnu Hrvatsku. No predstavnici Hrvatske više se ne pozivaju da na Ugarskom saboru raspravljaju o dr-

10 Ministarsko je vijeće osudilo odgovorne za adresu, i to Strossmayera, za kojega se kaže da je stekao simpatije slavenskoga stanovništva izvan Hrvatske (tj. Čeha) i Račkoga. Sam je Franjo Josip naredio da ban diskretno skuplja podatke koji bi poslužili za "daljnje korake" protiv biskupa kod Vatikana. Vladar je zahtijevao obavijesti o Račkome koji se smatrao opasnim i zato što je tada bio školski nadzornik.

žavnopravnim pitanjima, pa se otvara mogućnost pregovora putem kraljevinskih odbora. Nakon toga je Franjo Josip izrazio zadovoljstvo što je Hrvatski sabor napustio svoje "negativno" držanje iz 1861. i prihvatio zajedničke poslove. Naredio je da se izabere odbor koji bi u pregovorima s odborom Ugarskoga sabora mogao braniti "na pravu osnovanu" autonomiju i narodne interese. Pri tome odbija raspravu o Dalmaciji i ukidanje vojničkoga sustava u Krajini dok se ne riješe državnopravna pitanja.

U reskriptu Ugarskom saboru Franjo Josip nije prihvatio zakone iz 1848. kao izraz mađarskoga državnopravnoga kontinuiteta i odbio je zahtjev da se Ugarski sabor dopuni zastupnicima Dalmacije, Rijeke i kotarevima nabrojenim u zakonima 1848., prije rješenje državnopravnih odnosa s Hrvatskom i Slavonijom. Oba otpisa pokazuju da državna autonomija Trojedne kraljevine ne dolazi u obzir, ali da dvor ne želi dopustiti Mađarima potpunu likvidaciju hrvatske autonomije. Reskripti naime jamče "pokrajinsku" autonomiju (još nije jasno kojega dijela Trojedne kraljevine) i nastoje privoljeti Mađare na kompromis jamstvom integriteta zemalja krune Sv. Stjepana.

Dok je Deákovoj grupi bitna uspostava zakonâ iz 1848. i imenovanje mađarskoga ministarstva, vladar je zahtijevao izmjenu tih zakona kao uvjet za odobrenje mađarske vlade. Zato je 1. ožujka u Ugarskom saboru izabran odbor šezdesetsedmorice čiji je pododbor od 15 članova pod predsjedništvom grofa Gyule Andrássyja izradio nacrt za definiciju "zajedničkih poslova". Elaborat je dovršen 25. lipnja 1866., dan prije odgode Sabora, a osam dana nakon objave rata Pruskoj. Godinu dana poslije, "mišljenje" pododbora je, uz izmjene na temelju dogovora s kraljem, postalo zakonom 12/1867, tj. ugarskim nagodbenim zakonom.

Kraljev odgovor na adresu Hrvatskoga sabora svojim je odbijanjem da ukloni zapreke sjedinjenju Dalmacije s civilnom Hrvatskom i Slavonijom (što je značilo potporu bečkoga središta autonomaškoj struji u Dalmaciji protiv Narodne stranke) i da ukine vojni sustav Krajine, izazvao silno ogorčenje liberala i samostalaca, ali se zastupnici nisu usudili suprotstaviti kraljevoj zapovijedi da pregovaraju s mađarskim predstavnicima. Protiv unionista stvorila se nova većina dotada zavađenog liberalnoga i samostalskog krila Narodne stranke, koja je nakon strastvenih debata uspjela prodrijeti kombinacijom obrane državnosti i cjelokupnosti Trojedne kraljevine i popuštanja vladarevoj zapovijedi da pregovara s Mađarima. U tom je smislu izrađen naputak hrvatskome Kraljevinskom odboru koji se temeljio na članku 42. a zahtijeva, uz ostalo, da Trojedna kraljevina bude "osobno i neposredno" zastupana u tijelu koje će raspravljati o zajedničkim poslovima Monarhije. Kraljevinski odbor je trebao postići posebnu krunidbenu zavjernicu za Trojednu kraljevinu, što bi bila potvrda njezine državnosti.

Dok je od 21. travnja do 22. lipnja u Budimpešti boravila delegacija Hrvatskoga sabora, već spomenuti odbor Ugarskoga sabora pripremao je nacrt prijedloga za nagodbu s vladarom. Delegacija Ugarskoga sabora za pregovore s hr-

vatskom delegacijom nije željela ništa odlučiti prije nego što vladar odgovori na nacrt nagodbe. Mađari su znali da će kralj u slučaju sporazuma s njima, dopustiti da se riješi državnopravni odnos između Ugarske i Hrvatske i Slavonije u mađarskom interesu i da je jedini njegov uvjet "pokrajinska" autonomija Hrvatske i Slavonije. Neuspješni pregovori prekinuti su neposredno prije završenoga izvještaja komisije Ugarskoga sabora za nagodbu kada su (17. i 18. lipnja) već bili objavljeni austrijski i pruski ratni manifesti.

U vezi s pregovorima može se ukratko reći da su se sukobile dvije koncepcije: hrvatska strana na čelu sa Strossmayerom željela je ugovor između saborâ dviju ravnopravnih država, a mađarska je delegacija pristala samo na sporazum parlamenta jedinstvene mađarske države i "pokrajinske" skupštine sa statutarnim, a ne i zakonodavnim pravom. Zato je mađarska delegacija odbila posebnu krunidbenu zavjernicu koja bi jamčila državnost Trojedne kraljevine. Posebna jabuka razdora bila je Rijeka.[11] Pregovori su naposljetku neuspješno prekinuti i članovi delegacije vratili su se u Zagreb očajni i poniženi u uvjerenju da Mađari vide u Trojednoj kraljevini samo "inkorporiranu" i "podređenu" stranu.

Dok je odbor Ugarskoga sabora dovršavao svoj elaborat o budućem uređenju Monarhije, a delegacija Hrvatskoga sabora boravila u Budimpešti, zaoštravao se austrijsko-pruski sukob za prevlast u Njemačkoj. Kancelar Bismarck se, štoviše, upustio u pregovore s mađarskom emigracijom radi osnivanja mađarske legije, a u doba rata obećao je Česima smostalnu kraljevinu. Nakon sukoba u vezi s Holsteinom i reformom Njemačkoga saveza, Pruska je naposljetku istupila iz njega i okupirala tri njemačke države. Manifestom od 17. lipnja Franjo Josip je navijestio rat Pruskoj i Italiji, a pruski je ratni proglas objavljen 18. lipnja. Već 24. lipnja austrijska je vojska pobijedila talijansku kod Custozze, a 20. srpnja poražena je talijanska mornarica kod Visa. No o ishodu rata odlučio je katastrofalan poraz austrijske vojske 3. srpnja kod Sadove u Češkoj. Prusko osvajanje Austrije moglo se zaustaviti samo brzim primirjem. To je Bismarck i želio jer je Pruska ostvarila prevlast u sjevernoj Njemačkoj, a Njemački savez više nije postojao. Težnja habsburškoga dvora i austrijsko-njemačke liberalne buržoazije da postigne prevlast u Njemačkoj, konačno je propala. Mirom u Pragu 23. kolovoza 1866. Habsburška je Monarhija izgubila Veneciju, ali je inače zadržala svoj teritorijalni opseg, a i ratna odšteta bila je s obzirom na loše austrijske državne financije razmjerno umjerena.[12]

Dakle, Austrija je bila poražena i "ponižena", da se poslužim Starčevićevim rječnikom, ali nije propala jer to nije bilo u Bismarckovu interesu nakon što

---

11
O tom razdoru, mađarskim i hrvatskim argumentima (Račkoga) i zatim o događajima u vezi s *de facto* priključenjem Rijeke Ugarskoj, vidi: Gross, 1987.

12
O austrijsko-pruskom ratu i o borbi za premoć u Njemačkoj vidi: Gall, 1980.; Lutz, 1985.; Bridge, 1989.

je Pruska osigurala svoju hegemoniju u Njemačkoj. No i ti događaji poslužili su kao opravdanje Starčevićevu uvjerenju da će Austrija kad-tad propasti i da hrvatska politika mora na to čekati uz odlučni zahtjev da joj se vrati od Habsburgovaca pogaženo državno pravo, a ne pomagati Austriju prihvaćanjem bilo kakvih zajedničkih poslova.

Nakon rata se Franjo Josip zajedno s vojnim vrhovima više nije kolebao s obzirom na nagodbu s mađarskim plemstvom.[13] Trebalo je učvrstiti Monarhiju iznutra kao uvjet za odmazdu Pruskoj na koju je Franjo Josip još neko vrijeme pomišljao. Austrijsko-njemački liberali shvatili su kako je s propašću njihovih nastojanja da Monarhija postigne hegemoniju u Njemačkoj, postala nemoguća i njihova prevlast u pretežno nenjemačkoj austrijskoj carevini. Zato su dotadašnji njemački centralisti postali skloniji nagodbi s mađarskom elitom, jer bi im ova osigurala barem vladajući položaj u "zapadnom" dijelu Monarhije. Njemačko-mađarski državni dualizam odgovarao je i Bismarcku, uz ostalo i zato što bi novo državno uređenje onemogućilo slavenski utjecaj uz eventualnu rusku podršku i stvaralo uvjete za uključenje Austro-Ugarske u njegove europske planove.

Protivnici pariteta Austrije i Ugarske bili su moćni i nakon rata kada je grof Gyula Andrássy stupio u vezu s nekim austrijsko-njemačkim liberalima, predlažući novo uređenje Monarhije na temelju mađarsko-njemačke hegemonije nad ostalim, prije svega slavenskim narodima. Slično kao i mađarsko plemstvo koje se u alternativi između sporazuma s vladarom ili s predstavnicima nemađarskih "narodnosti" odlučilo za manje zlo, tj. za nagodbu s kraljem, i njemački su liberali mislili da je bolji sporazum s mađarskim plemstvom u dualističkom sustavu nego ostvarenje zahtjeva predstavnika slavenskih naroda. Ovi posljednji su, međutim, nakon poraza austrijske vojske još jednom pokušali zajednički izraditi federalistički program. Strossmayer se sastao s češkim prvacima, ali zbog različitih interesa nije došlo do sporazuma.

Trideseti listopada imenovan je za ministra vanjskih poslova odlučni zagovornik njemačko-mađarskoga dualizma Friedrich Beust. U reskriptu od 17. studenog 1866. kojim se saziva Ugarski sabor za 19. prosinca (istoga je dana Hrvatski sabor izglasao svoju adresu), Franjo Josip, doduše uz bitne prigovore, prihvaća nagodbeni prijedlog odbora Ugarskoga sabora kao osnovu za daljnju raspravu. "Zemlja (Ugarska, *M. G.*) stoji na pragu ispunjenja svojih želja", obećava kralj.

Nakon izbora odbora za pregovore s mađarskim odborom, Hrvatski se sabor posljednji put sastao 17. ožujka 1866., a bio je sazvan tek za 19. studenog kraljevim reskriptom od 21. listopada, potpisanim tjedan dana prije odluke Ministarskog vijeća o pregovorima na temelju mišljenja pododbora Ugarskoga sabora. Vladar poziva Hrvatski sabor da nastoji uspješno završiti započete rasprave s Mađarima.

13
O postupcima Franje Josipa i ostalim događajima uoči njegova sporazuma s mađarskim plemstvom i reakcijama Hrvatskoga sabora vidi: Gross-Szabo, 1992., 200-213.

Bilo je jasno da mađarska strana ne pristaje na hrvatsku autonomiju s obilježjem državnosti i da se vladar sve više priklanja sporazumu s mađarskim plemstvom. To je on doduše proglasio svojim ciljem već godinu dana prije, ali se nije znalo hoće li uspjeti s obzirom na velike suprotnosti interesa. Preostala je zapravo samo jedna, ali velika, zapreka. Franjo Josip je naime rujanskim manifestom 1865. obećao saborima "zapadnog" dijela Monarhije da će se moći izjasniti o njegovu sporazumu s Mađarima prije njegova definitivnog prihvaćanja. Zacijelo su pobornici adrese Hrvatskoga sabora računali sa snažnim otporom protiv njemačko-mađarskoga državnoga dualizma dijela njemačkih liberala, federalista, Slavena i katoličkog svećenstva, kojim bi se ipak moglo postići federalističko uređenje. Nisu pretpostavljali da će vladar ponovno prekršiti svoju riječ, tj. oduzeti Carevinskom vijeću i pokrajinskim saborima pravo da se izjasne o njegovoj odluci i postaviti njih, kao i Hrvatski sabor, pred gotov čin. Narodno-liberalnoj stranci predbacivala se kolebljivost jer je surađivala čas sa strujom koja se bezuvjetno htjela nagoditi s Mađarima, a čas s onom koja je bila jednako tako odlučna s obzirom na vezu s Austrijom. No ta je nekonzekventnost posljedica njezina načela, da naime snalaženjem između austrijsko-njemačke Scile i mađarske Haribde pokuša izboriti državnu autonomiju za Hrvatsku. U tom je ona ipak, na određeni način, bila dosljednija od ostalih dviju struja od kojih je jedna surađivala sa Schmerlingovim režimom, a druga je naposljetku pristala da se ostvari samo "pokrajinska" autonomija pod strogim nadzorom mađarske vlade. Mišljenje da je Narodno-liberalna stranka "prekasno" prihvatila Mažuranićev program suradnje s Austrijom i da je time skrivila nagodbu vladara i mađarskoga plemstva mimo i protiv hrvatskih interesa, također nije uvjerljivo. Franjo Josip se ni u kom slučaju nije mogao nagoditi sa slabijim protiv jačega i dopustiti da snažna mađarska opozicija i dalje ugrožava konsolidaciju Monarhije. S nezadovoljstvom u Hrvatskoj i Slavoniji vladar je mogao neusporedivo lakše izaći na kraj. Zato je prepustio sudbinu ove zemlje mađarskim interesima, uz jedini uvjet da se ostvari određena "pokrajinska" autonomija. Bez obzira na opredjeljenje hrvatske politike, Franjo Josip je morao pristati na mađarsku supremaciju nad Hrvatskom kao jedan od važnih uvjeta njegove nagodbe s mađarskim plemstvom. Tijek zbivanja, koji je doveo do Hrvatsko-ugarske nagodbe, nije dakle ovisio o "visokoj politici" Narodno-liberalne stranke, kako je to tvrdio Starčević.

On je dobro shvatio da se vrhovi Monarhije okreću prema Istoku nakon što su izgubili utjecaj u Njemačkoj. Predviđao je da žele Bosnu pa je bio uvjeren da je Austrija potaknula proslavu tristogodišnjice bitke kod Sigeta kako bi pripremila Hrvate da se na svomu vlastitom zemljištu ponovno bore za nju, a protiv vlastitoga interesa. Tvrdio je da bi to bio posljednji rat Austrije.[14] Dok su se ostali Hr-

14
Na tu se izjavu svoga "vriednog prijatelja" pozvao Mihajlo Polit, jer je odobravao Starčevićevu osudu namjere priključenja Bosne i Hercegovine Austriji. *HS* 568. Mogao je to uraditi zato što Starčević, nakon svojih izjava 1852., nije javno zastupao svoju tezu da srpski narod ne postoji. Uradio je to tek poslije.

vati ponosili svojim junakom Nikolom Šubićem Zrinskim, Starčević je mrzio njega i Jelačića jer ih je odabrao da budu historijska pouka, simbol pokoravanja Austriji, izdajice svoga naroda. Starčević je opravdao svoju ocjenu Jelačića i Zrinskoga tvrdnjom da mnogi u Europi još poistovjećuju pojam "Hrvati" s graničarima koji su se od 17. stoljeća na različitim bojištima borili za Habsburgovce. Kao i Kvaternik, držao je to sramotom za hrabre i plemenite Hrvate koju je trebalo otkloniti. Kada se u Saboru govorilo o prisutnosti zastupnika na proslavi tristogodišnjice bitke kod Sigeta, Starčević se žestoko oborio na Nikolu Šubića Zrinskog i na one koji ga slave. "Dok sam i ja iz tuđe glave mislio, smatrao sam tog čoveka hervatskim Leonidom; ali je razlika očita: Leonida pade braneć, svoju domovinu, a taj Zrinski pogibe, braneć nepriatelje svoje domovine!" Žigosao je i Mađare koji su također slavili godišnjicu i kazao je da oni na taj način odobravaju što ih je on branio od Turaka, ali za Austriju, da dakle prihvaćaju svoju prošlost i budućnost u vezi s Austrijom. Razloga slaviti Zrinskoga imaju samo oni koji u njemu vide "svoje ogledalo, čoveka, kojega je Hervatska rodila i obogatila, a on ju je zato tuđincem žertvovao." Proglasio je proslavu "pletivom" Austrije.[15]

Na isti način htio je Starčević govoriti i o Jelačiću kada je predsjednik Sabora pozvao zastupnike da prisustvuju otkrivanju spomenika. Budući da se radilo samo o obavijesti a ne o debati, predsjednik mu je oduzeo riječ.[16]

Očigledno je kultu Šubića-Zrinskoga i Jelačića trebalo suprotstaviti mit koji bi odgovarao Starčevićevoj žestokoj mržnji protiv Austrije, a već ga je nagovijestio u svojim govorima 1861. i 1866. Kult dvojice od Habsburgovaca pogubljenih hrvatskih velikaša – Zrinskoga i Frankopana – postaje postupno simbol i obilježje pravaštva.

Nakon mučnih pregovora s Mađarima, na okupu su se našli liberali i samostalci, pa je mišljenje saborskoga odbora s prijedlozima o odgovoru na izvještaj hrvatskoga Kraljevinskog odbora njihovo zajedničko djelo, izraženo u adresi od 19. prosinca 1866. Ta adresa upozorava najprije da su nakon rata s Pruskom otpali "tuđi ciljevi" zbog kojih su stradavali narodi Monarhije. Snažno je istaknuta "državna osebnost" Trojedne kraljevine i zahtjev za priključenje Dalmacije i kvarnerskih otoka Hrvatskoj i Slavoniji, a ovaj put i za ukidanje Vojne krajine, a ne samo za pripremu njezina budućega sjedinjenja s Provincijalom. Ta bi se cjelokupnost morala provesti prije krunidbe. Pod dojmom činjenice da su mađarski predstavnici, doduše u načelu, prihvatili postojanje autonomije ali ne i cjelokupnost Trojedne kraljevine, a odbili su uopće razgovarati o njezinu sudjelovanju kao državne individualnosti u pregovorima o zajedničkim poslovima Monarhije, ad-

---

15
Djela I, 72-74

16
Polit je želio da Starčević govori, dok je Dragojlo Kušlan odbio slušati njegove "lekcije". Rekao je da Starčević nije vrijedan banu "ni obuće odriešiti". *HS* 511.

resa želi samostalne pregovore s krunom, i to uz ravnopravnost svih zemalja Monarhije i njihova utjecaja na zajedničke poslove preko odgovorne zajedničke vlade. U tom okviru morala bi, dakako, postojati i odgovorna hrvatska vlada. Očigledno je riječ o očekivanju da će se većina Carevinskoga vijeća i austrijskih sabora protiviti dualizmu i da zato federalizam ima šansu.

Većina unionista, sada Ustavno-narodne stranke, željela je pričekati odgovor Ugarskoga sabora na izvještaj svoga Kraljevinskoga odbora, a prihvaćala je ugarsku Pragmatičku sankciju (1723.) o jedinstvu zemalja ugarske krune tako da predstavnici Hrvatske i Slavonije ne bi mogli biti ravnopravni s onima Ugarske prema Austriji. Pretpostavljali su mogućnost usklađenja ugarske Pragmatičke sankcije i članka 42. Prema tome, unionisti ističu nužnost realne unije s Ugarskom protiv personalne unije koju je zapravo želio hrvatski Kraljevinski odbor.

Kralj je 23. prosinca vrlo hladno primio saborsku delegaciju koja mu je predala adresu iako još nije bilo nipošto sigurno da će prihvatiti prijedloge odbora Ugarskoga sabora. On je naime 2. siječnja 1867. naredio sazivanje izvanrednoga Carevinskoga vijeća, sastavljenoga od predstavnika austrijskih sabora većinom federalista. Takvo tijelo vjerojatno ne bi prihvatilo nacrt odbora Ugarskoga sabora, a s time su podnositelji adrese Hrvatskoga sabora očigledno računali. U toj atmosferi odgođen je Hrvatski sabor a kralj je izjavio da će razmotriti adresu kada dovrši pregovore s Ugarskom i dobije izjave ostalih svojih zemalja.

No položaj se naglo promijenio jer je Beust predložio vladaru da ne sazove "izvanredno" Carevinsko vijeće. Ako Ugarski sabor primi elaborat svoga odbora (uz izmjene koje su bile zakulisno dogovorene), onda je njegova nagodba s kraljem činjenica i treba odmah imenovati mađarsko ministarstvo. Beust zato predlaže "redovito" Carevinsko vijeće koje bi bez rasprave moralo prihvatiti sporazum vladara i mađarskoga plemstva i na načelima izglasanim od Ugarskoga sabora izraditi temeljni državni zakon za austrijski dio Monarhije. Osnovni je argument da se dinastija ne može osloniti na sve narode nego samo na one koji imaju "najviše životne snage", a to je njemački i mađarski "element". Franjo Josip je prihvatio Beustove sugestije a prešao je preko upozorenja da bi morao uzeti u obzir Slavene, "taj najbrojniji dio stanovništva Monarhije", jer će inače nastati "najveće opasnosti". Imenovao je Beusta 7. veljače 1867. državnim ministrom, a on je zatim vodio pregovore s Deákom i Andrássyjem. Oni su pristali da se održe neke kraljeve povlastice, prije svega njegovo neograničeno odlučivanje o ratu i njegov nadzor nad zaključcima mađarske vlade. Odrekli su se i jamstva da kralj neće nikada raspustiti Ugarski sabor.

Gyula Andrássy je 17. veljače 1867. imenovan mađarskim ministrom predsjednikom. Krajem ožujka tekla je u Ugarskom saboru žestoka debata o elaboratu odbora koji je prihvaćen jedva natpolovičnom većinom. Kossuthova kritika toga nacrta kao sporazuma konzervativne i reakcionarne, a samo na riječima liberalne, struje s austrijskim Nijemcima radi tlačenja ostalih naroda, naišla

je na odobrenje samo u krajnje ljevice. Zakonska osnova "o odnosima zajedničkih interesa između zemalja ugarske krune i ostalih zemalja pod vlašću njegova veličanstva i o metodi postupanja" primljena je u donjoj kući 29. svibnja 1867., a sankcionirana je nakon krunidbe 12. lipnja 1867. kao zakonski članak 12/1867.

Nakon kratkoga kolebanja, Franjo Josip je popustio zahtjevima Andrássyjeve vlade u vezi s "pridruženim stranama".[17] Prihvatio je njezin program u smislu primoravanja hrvatskih političkih činitelja da se, uz obećanje određene autonomije, uklope u stanje stvoreno njegovim sporazumom s mađarskim plemstvom i naredio dvorskom kancelaru Kuševiću da postupa u skladu s njegovim odlukama. Popustio je Andrássyju i u vezi s Rijekom, koju je zajedno s Bakarskim kotarom i cijelom Riječkom županijom ručnim pismom od 6. travnja 1867. izdvojio iz Hrvatske i izručio mađarskoj vladi putem komesarijata.

Andrássyjev dogovor s kraljem u vezi s Hrvatskom i Slavonijom Ugarski je sabor prihvatio 9. travnja 1867. uz veliki otpor, jer su brojni zastupnici smatrali i najskromniju hrvatsku pokrajinsku autonomiju nedopustivim popuštanjem. Franjo Josip je zatim otpisom od 11. travnja sazvao Hrvatski sabor za 1. svibnja. Prema zaključku Ugarskoga sabora, Sabor Hrvatske, Slavonije i Dalmacije mora u nj poslati zastupnike koji će te zemlje predstavljati kod krunidbe i sastavljanja kraljeve zavjernice i pri konačnoj izradi zakona o zajedničkim poslovima Monarhije. Ugarski sabor ima, doduše, drugačije mišljenje o budućoj hrvatskoj autonomiji od delegacije Hrvatskoga sabora ali se nada da će putem pregovora doći do sporazuma o "potankostima". U tom smislu Franjo Josip je 23. travnja 1867. odgovorio na adresu Hrvatskoga sabora od 19. prosinca 1866. izjavom da želi očuvati neokrnjena "historička prava" kraljevina Hrvatske i Slavonije na temelju (ugarske) Pragmatičke sankcije s kojom ova adresa nije suglasna. U međuvremenu počele su mjere pritiska na činovnike. Otpušteni su i nepoćudni veliki župani. Andrássy je uspio maknuti Strossmayera jer je Franjo Josip na njegov prijedlog zapovjedio biskupu u audijenciji da brani mađarski program uz prijetnje "prisilnih mjera." Biskup se nije želio pokoriti pa je u vrijeme zasjedanja Sabora krenuo u Pariz. Otada više nije bio politički aktivan. Uostalom, Andrássy i Beust "inspirirali" su zavisni tisak da napada "panslavizam" i jugoslavenske težnje u Hrvatskoj pod utjecajem ruskih emisara i ruskoga novca, pogotovo u Vojnoj krajini. Tome je sličio način protujugoslavenskoga pisanja Starčevića i Kvaternika. Uglavnom, grof Andrássy počeo je postupati u skladu sa svojom izjavom da se prema Hrvatima mora primijeniti metoda zobi i biča!

17
Već su se na prvim sjednicama mađarskoga Ministarskoga vijeća stvarale odluke o Hrvatskoj i Slavoniji. *Haus-Hof und Staatsarchiv Wien, Kabinetskanzlei, Ungarische Ministerratsprotokolle*; to je njemački prijevod mađarskih zapisnika sjednica Ministarskoga vijeća urađen za kralja.

Sabor se ponovno sastao 1. svibnja i prosvjedovao je protiv "nečuvenoga" pritiska nastojeći da se spriječe progoni zastupnika nepoćudnih Mađarima. Jednoglasno je primljen zaključak da Sabor neće vijećati ni o kakvu prijedlogu dok vladar ne potvrdi zak. članak iz 1861. o "nepovrjedivosti i neodgovornosti" saborskih članova. Starčević je tada još jednom uzeo riječ. Ponovno je u ime svoga "čistoga" načela napao "praktičnjake". Izjavivši da kralj nije potvrdio starinske zakone hrvatske, ali da će on zato ipak raditi kako mu nalaže pravo domovine "a onim, koji čekaju sveudilj to potvrdjenje, pak vuku nadnevice, ja im nebi savjetovao, da se drže za zastupnike naroda." Što se tiče imuniteta saborskih zastupnika, rekao je da za njega toga pitanja nema, pa i kada bi postojalo, ne bi se moglo rješavati "bez podpuna zakonita sabora" (onoga koji bi obuhvatio još barem i Vojnu krajinu te Dalmaciju). Držao je dakle da njegova neodgovornost kao saborskoga zastupnika ne ovisi ni o kakvu zakonu. Nije ni tada propustio izjasniti se protiv zajedničkih poslova.[18] U dogovoru s Andrássyjem kralj je potvrdio spomenutu zakonsku osnovu. No ministar predsjednik nije se mogao osloniti niti na najuglednije unioniste iako su oni priznavali samo ugarsko, a ne i zasebno hrvatsko državno pravo, tj. Hrvatska i Slavonija bila bi prema Austriji samo dio Ugarske. No niti oni nisu prihvatili sve mađarske zahtjeve.

Adresa Hrvatskoga sabora 18. svibnja 1867. prihvaćena od većine, tj. liberalnoga i samostalskoga krila Narodne stranke, odbija slanje zastupnika na Ugarski sabor i na krunidbu prije rješenja najvažnijih državnopravnih pitanja i prosvjeduje što Ugarski sabor ne priznaje teritorijalnu cjelokupnost Trojedne kraljevine. Ponovno ističe da bi ona kao državna individualnost morala prema Ugarskoj imati isti odnos kao Ugarska prema Austriji i zato zahtijeva posebnu kraljevu zavjernicu. Hrvatski sabor odbija sudjelovanje na Ugarskom saboru jer se ovaj ponaša kao "gospodar i skrbnik" Trojedne kraljevine i zahtijeva da se krunidbenom diplomom jamči pridruženje Dalmacije i Krajine Hrvatskoj i Slavoniji. Odbija se bilo kakav dogovor s Ugarskim saborom dok se ne povrati zakonito stanje Rijeci, Bakru i Riječkoj županiji. Bitno je pri tome tumačenje da se na Trojednu kraljevinu ne može protegnuti kraljev sporazum s Ugarskim saborom jer je ona ravnopravna s kraljevinom Ugarskom.

Franjo Josip je odgovorio na adresu reskriptom od 25. svibnja kojim raspušta Sabor s izjavom da je Ugarski sabor maksimalno izašao ususret njegovim željama, a da se ta adresa ipak u svemu protivi kraljevim "otčinskim namjeram". Poziva "vierno stanovničtvo" Hrvatske i Slavonije da se založi za izravnanje s Mađarima. U tom je smislu imao djelovati namjesnik banske časti barun Levin Rauch imenovan mjesec dana poslije. Tako je krunidba Franje Josipa za ugarskoga kralja 8. lipnja 1867. prošla bez zastupnika Hrvatske i Slavonije, ali nisu bili nazočni ni predstavnici nemađarskih "narodnosti" Ugarske.

---

18 *HS* 714. Govor se ne nalazi u *Djelima*.

Uoči krunidbe Franje Josipa za ugarskoga kralja sastalo se Carevinsko vijeće da primi obavijest o vladarevoj nagodbi s Mađarima ali nije smjelo o njoj raspravljati. Beustova je vlada predlagala samo izmjenu Veljačkoga patenta radi usklađenja s mađarskim nagodbenim zakonom. No njemačka je većina kao uvjet svoga pokoravanja zahtijevala liberalne reforme koje bi se izglasale istodobno s nagodbenim zakonom. Franjo Josip je morao pristati na *junctim* između nagodbenog zakona i liberalnih reformi. Kada je u tom smislu izglasana adresa, parlament je odgođen. Veliki dio njemačkih liberala doživio je Nagodbu kao mađarski diktat i poniženje. Teško su primili mađarsku pobjedu nad njihovom dotadašnjom idejom o jedinstvenoj, centraliziranoj, njemačkoj Habsburškoj Monarhiji. Poslušali su carevu zapovijed radi održanja svoje prevlasti nad slavenskim narodima čiji su se predstavnici protivili "austrijskoj državnoj" ideji i željeli potvrditi vlastitu nacionalnu osobnost na temelju historijskoga i prirodnog prava. U tom pogledu Nagodba je odgovarala održanju njemačkoga značaja Austrije te interesima njemačke birokracije i buržoazije.[19]

Austrijski "temeljni državni zakoni" od 21. prosinca 1867. sastavljeni su od austrijskoga nagodbenog zakona i od pet zakona kojima se u praksi željelo provesti liberalna načela. Austro-ugarska nagodba dakle nije "ugovor" dviju samostalnih država. Njihovi predstavnici, štoviše, nisu uopće službeno raspravljali o njezinu sadržaju. To su dva ustavna zakona s istom materijom ali s različitim tekstovima koje su izglasala oba parlamenta a potvrdio ih je car i kralj. Dok se Ugarska u svom zakonu pojavljuje kao homogena jedinstvena država s povijesnim ustavom, zapadni je dio Monarhije skup sedamnaest krunovinâ bez zajedničke tradicije, a službeni im je naziv "kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću". Naziv "Austrija" postoji *de iure* samo u naslovu državne zajednice "Austro-Ugarska Monarhija" i vladara "car Austrije i apostolski kralj Ugarske". Zajednički poslovi koji proizlaze iz Pragmatičke sankcije jesu, prema Nagodbi, vanjska politika, vojska i rat te njihovo financiranje. Tri zajednička ministarstva odgovorna su delegacijama obaju parlamenata, koje zasjedaju odvojeno, a međusobno opće samo pismeno. Financijska se nagodba obnavlja svake desete godine. Treba istaknuti da vladar u dualističkom sustavu zadržava nadzor nad svim upravnim područjima i nad provođenjem zakona. Njegova volja ostaje i dalje neovisan izvor javnopravnoga uređenja pa je Franjo Josip mogao nastaviti sa svojim dotadašnjim autokratskim postupcima.[20] Vrhovna veza između dviju država bila je samo kruna koja je nastojala ublažiti suprotnosti između austro-njemačkih

19
O Austro-ugarskoj nagodbi vidi: Gross-Szabo, 1992., 213-219. Starija i novija literatura navedena je na istom mjestu, 584.

20
Neparlamentarna ustanova bez zakonskoga normiranja bila je "predsankcija". Svaka zakonska osnova predložena obim parlamentima i svim saborima morala je imati vladarevo dopuštenje da se uopće postavi na dnevni red. Prihvaćene zakonske osnove postali bi zakoni nakon vlada-

i mađarskih interesa otvorenim ili prikrivenim apsolutističkim metodama i spriječiti razbijanje sustava prigodom obnova financijske nagodbe.[21]

Austro-ugarska nagodba dakle proizlazi iz sporazuma vladara s "mađarskim političkim narodom" zemljoposjedničkoga plemstva i plemićke inteligencije koji im je osigurao prevlast nad ostalim društvenim slojevim i nemađarskim narodima. Nije uspjela vladareva namjera da se tim sporazumom državno pravo "zemalja ugarske krune" uskladi s opstankom Monarhije kao velike sile s dvije polovine. Mađarski prvaci nisu željeli da Kraljevina Ugarska bude povezana s "ostalim" kraljevim zemljama preciznim pravnim odredbama, nego samo mehanizmom za pregovore prema potrebama. Ugarski nagodbeni zakon ne određuje potanko načela ustava niti državnopravne veze Ugarske s ukupnom Monarhijom. Priznaje samo da postoje određena zajednička pitanja svih kraljevih zemalja, ali ih ne definira nego ih jedino nabraja i utvrđuje postupak pri njihovu rješavanju. Mađarima je glavno da oba nagodbena zakona jamče formalnu ravnopravnost pri provođenju zajedničkih poslova. Prema tome, Austro-ugarska nagodba nije međunarodni ugovor dviju država, nego sporazum mađarskoga plemstva s kraljem i s austrijsko-njemačkom liberalnom buržoazijom (što su ga potajno postigli Andrássy i Beust) posredovanjem vladareve osobe. Sam je nagodbeni sustav toliko nejasan i nesiguran da njegova funkcija ovisi o mogućnostima sporazumijevanja triju vladajućih činitelja: cara i kralja te austrijske i mađarske vlade putem neutvrđenih uvjeta i nepredvidivih kombinacija. U svakom je slučaju to stanje omogućilo privredno slabijoj mađarskoj strani premoćnu ulogu u političkome mešetarenju.

Nejasnoće, nesporazumi, suprotni interesi te neregularni postupci pri provođenju Austro-ugarske nagodbe bitno su utjecali na nastanak Hrvatsko-ugarske nagodbe. Obje nagodbe stvorila su zakonodavna tijela s većinom nastalom izbornim manipulacijama, a pri tome su Carevinsko vijeće i Hrvatski sabor morali primiti vladarev sporazum s Mađarima kao gotov čin. U pravnom je smislu velika razlika između Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe. Dok je prva utvrđena u dva posebna zakona bez prethodnih službenih sporazuma, druga je nastala suradnjom većinâ Ugarskoga parlamenta i Hrvatskoga sabora putem kraljevinskih odbora, a oba su zakonodavna tijela prihvatila dogovoreni tekst. Zato je hrvatska strana imala opravdanje za svoju tvrdnju da je riječ o međunarodnom ugovoru, dok je mađarska interpretacija vidjela u Nagodbi samo zakon Ugarskoga parlamenta koji, na temelju priznate pokrajinske autonomije, proglašava i Hrvatski sabor.

---

reve sankcije. Hrvatski sabori 1861. i 1865./67. imali su na dnevnom redu zakonske osnove bez prethodnoga kraljeva odobrenja, no nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe postaju ovisni o prijedlogu mađarske vlade kralju da li da odobri ili ne dopusti raspravu o nekomu zakonskom nacrtu.

21 Nepremostive proturječnosti dualističkoga sustava izražene su već u potpuno različitim formulacijama austrijskoga i ugarskoga nagodbenoga zakona. Mađarski tekst ističe državno jedinstvo zemalja ugarske krune prema "ostalim" zemljama, a austrijski zakon vidi Monarhiju kao cjelinu. Žolger, 1911.

Hrvatsko-ugarska nagodba i *Zvekan*

Barun Levin Rauch imenovan je 27. lipnja 1867. namjesnikom banske časti sa zadatkom da pod svaku cijenu provede Nagodbu.[1] Kao feudalac bio je poznat po svojim nasilnim postupcima prema seljacima. Njegova se vladavina temeljila na tim iskustvima. Rauch je bio sposoban da nametne Nagodbu, ali ne da osigura kakvu-takvu upravu. Zato se mađarska vlada mogla samo privremeno njime poslužiti. Otpušteni su nepodobni činovnici, profesori i učitelji. Veliki župani su imali svu vlast nad činovnicima i županijske skupštine ponovno su zabranjene. *Pozor* je obustavljen, njegov urednik Mrazović zatvoren.[2] Rauch je imao pred sobom i hrvatsku i srpsku opoziciju, a i njegove neprilike s protudualističkom vojnom komandom u Krajini bile su neko vrijeme znatne.

Rauchova je zadaća osigurati Sabor koji će izglasati Nagodbu što može uspjeti samo oktroiranim izbornim redom jer bi on sveo šanse opozicije na najmanju moguću mjeru. Austrijsko Ministarsko vijeće nije početkom 1866. prihvatilo nacrte izbornoga reda i uređenja Sabora izglasane od većine jer bi s njima Hrvatski sabor dobio značaj parlamenta, predstavnika hrvatske državnosti, i oslobodio bi se pritiska Dvorske kancelarije kojoj je zapovijedala austrijska vlada. Ministarsko je vijeće dakle odbacilo sve one kompetencije koje bi Hrvatskoj i Slavoniji dale značaj "suverene države", pogotovo je proglasilo apsurdom ministarstvo odgovorno Saboru. Kraljevim reskriptom od 20. listopada 1866. austrijska je vlada osigurala svoj potpuni nadzor nad izborima visokim izbornim cenzusom i javnim glasanjem, te nad djelatnošću Sabora zadržavanjem virilnih mjesta velikodostojnika do 1848. Saborska je većina odgovorila "svetčanim" prosvjedom protiv nametnutoga izbornog reda jer na promjene Dvorske kancelarije "nijedan slobodni narod pristati ne bi mogao". Sabor je 2. listopada zaključio da neće priznati zakonitost zastupstva izabranog na temelju nametnutoga izbornoga reda. Većina se dakle zalagala za "samosvojni državni život" Trojedne kraljevine te zato i za parlamentarni karakter zakonodavnoga tijela, no oktroirano uređenje Sabora nužno ga je srozavalo na razinu ovisne pokrajinske skupštine.

Izbori od 19. studenoga do 23. prosinca 1867. na temelju toga nametnutoga "privremenoga" izbornoga reda osigurali su većinu od 52 unionista prema samo 14 zastupnika Narodne stranke. Rauch je postigao taj uspjeh uz "silovanje odozgor" i "sredstva koruptivna", naime premještanjem činovnika na svim razi-

---

1
O Rauchovu režimu te o nastanku i značaju Hrvatsko-ugarske nagodbe pisala sam opširnije u: Gross-Szabo, 1992., 221-243.

2
Nadbiskup Haulik nastojao je pomoći Rauchu pastirskom poslanicom u kojoj se izjasnio za dualizam i osudio "panslavističke" agitatore, tj. pripadnike Narodne stranke, kao neprijatelje Katoličke crkve.

nama i namještanjem osoba izvršitelja svojih naloga, okružnicama činovnicima da djeluju za postizanje uspjeha unionističkoga kandidata, otvorenim prijetnjama, kaznenim istragama protiv nekih opozicijskih simpatizera, novčanom potporom mađarske vlade, manipulacijom glasovima, grožnjom vojnom silom.

Kraljevu reskriptu od 20. listopada 1867., kojim se određuje otvaranje saborskoga zasjedanja za 8. siječnja 1868., dodan je nalog za proglašenje spomenutoga oktroiranoga izbornoga reda i uređenja Sabora. Većina je odbila prijedlog opozicije da se ova "skupština" raspusti a Sabor da se sazove na temelju na kojemu je radio 1865./67. ili prema osnovi koju je izglasao 1866. Opozicija od 12 zastupnika (uključujući i neke srpske zastupnike) pismeno je prosvjedovala protiv toga što kruna jednostrano prekoračuje svoja ustavna prava s najavom polaganja mandata. Većina je to prihvatila, a poslije su u vezi s pitanjem Rijeke istupila još četvorica zastupnika s izjavom da je ovo samo "spravište", nenadležno da vijeća o državnopravnim pitanjima. Prema tome nagodbeni Sabor djelovao je bez Narodne stranke.

Postojale su dvije unionističke struje. Jedna, predvođena grofovima Ladislavom Pejačevićem i Kolomanom Bedekovićem, zastupala je interese velikaša koji su željeli užu vezu s Ugarskom i nisu namjeravali potruditi se da postignu što širu autonomiju Hrvatske i Slavonije. Druga struja, na čelu sa srpskim zastupnikom Jovanom Živkovićem kojoj su pripadali grof Julije Janković te Ignjat Brlić, priznavala je doduše "zajedinstvo" zemalja ugarske krune na temelju ugarske Pragmatičke sankcije 1723., ali je držala da je pri tome moguća razmjerno široka hrvatska državnopravna autonomija. Većina je međutim izglasala adresu koja sadrži pojam "državno jedinstvo svih kraljevinah i zemaljah krune Sv. Stjepana" i odbila je prijedlog da se zamijeni izrazom "državno zajedinstvo".

Osnovno je pitanje može li "državno jedinstvo" zemalja ugarske krune uopće biti okvir za stvarnu autonomiju Hrvatske i Slavonije ili ne. Adresa naime želi da bez štete "za državno jedinstvo" pribavi jamstva za "podpunu zemaljsku samoupravu" te zahtijeva sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom i postupno ukidanje krajiškoga sustava. Privremeno prihvaća nametnuti izborni red i uređenje Sabora. Izuzevši "državno jedinstvo", to su ipak načela unionističke manjine pa su njihovi predstavnici prihvatili izbor u hrvatski Kraljevinski odbor za pregovore s ugarskim odborom. Ovi su trajali od kraja travnja do kraja srpnja 1868., a tekli su u atmosferi opreka između spomenutih unionističkih struja. Većina se pokazala spremnom da u svemu prihvati mađarske interese, a manjina je željela mnogo širu samoupravu, uključujući i djelomično samostalnu financijsku upravu. Iz konačne redakcije Nagodbe uklonjeni su, naposljetku, svi elementi nacrta manjine koji bi omogućili određenu autonomiju s karakterom državnosti. Zajednički poslovi, doduše, izviru iz "državne zajednice" (a ne kao u adresi iz "državnog jedinstva") ali nema nikakva jamstva za političku individualnost Trojedne kraljevine jer legislativu i egzekutivu zajedničkih poslova provode organi

mađarske vlade. Ona odlučuje i o svim financijskim poslovima jer su oni, prema Andrássyjevoj koncepciji temelj "državne ideje Ugarske", dok bi makar i djelomična financijska uprava bila "duša i jezgra autonomiji", kako se izrazila unionistička opozicija, pa bi ugrožavala tu jedinstvenu državu. Većina Kraljevinskoga odbora sporazumjela se u svemu s Mađarima, osim o priključenju Rijeke Ugarskoj. Na posljednjoj zajedničkoj sjednici kraljevinskih odbora primljen je tekst nagodbenoga zakona od 70 paragrafa a u § 66 izričito se kaže da sporazum o Rijeci nije postignut.

Hrvatski se sabor ponovno našao na okupu 12. rujna 1868. sa zadaćom da odobri postupak svoga Kraljevinskoga odbora i izglasa nagodbenu zakonsku osnovu. Većina ju je prihvatila iako je riječko pitanje ostalo otvoreno, a s obzirom na značaj Nagodbe i snagu mađarske strane moglo je biti riješeno samo u mađarskom interesu. Nakon četverodnevne rasprave, zastupnici su, izuzevši unionističku opoziciju, prihvatili nagodbeni operat 24. rujna 1868. "dugotrajnim oduševljenim klicanjem i pleskanjem".

Uz adresu od 26. rujna predložena je i molba kralju da potvrdi "neoborivo" pravo Hrvatske na Rijeku. No Ugarski je sabor zaključio 28. rujna da će Nagodbu izglasati samo uz priznanje da Rijeka pripada neposredno Ugarskoj i ako joj se odmah utjelovi. Kralj je svojim reskriptima Ugarskom i Hrvatskom saboru 7. i 8. studenog dosudio Rijeku Ugarskoj pozivom na povelju Marije Terezije prema kojoj je Rijeka posebno tijelo ugarske krune. U interpretaciji riječke i mađarske elite ona nema i nikada nije imala vezu s Hrvatskom.[3] Ipak su predviđeni kraljevinski odbori koji će još vijećati o Rijeci. Nakon što je vladar odobrio komesarijat na Rijeci, Andrássy je i onako imao u ruci svu vlast, no morao je nastojati da se Rijeka kao *corpus separatum* ugarske krune ozakoni Nagodbom. Oba doma Ugarskoga sabora prihvatila su 14. studenoga Nagodbu s izmijenjenim tekstom § 66. Naime, umjesto zaključka ugarskoga i hrvatskoga kraljevinskoga odbora da riječko pitanje nije riješeno, sada je izglasan novi pasus kojim se Rijeka proglašava posebnim tijelom ugarske krune.

Međutim, vladar je već 12. studenog sankcionirao nagodbenu zakonsku osnovu Hrvatskoga sabora u kojoj stoji da riječko pitanje nije riješeno i dokument je odmah poslan u Zagreb. Andrássy je 15. studenog uputio telegram Rauchu u kojemu ga opunomoćuje da na temelju "previšnjeg odobrenja" u već sankcionirani nagodbeni tekst "naknadno uklopi" izmijenjeni § 66, tj. prijevod mađarskoga teksta izglasanoga od Ugarskoga sabora. Tada je bez znanja zastupnika preko prvobitnoga teksta § 66 nalijepljen papir s novim tekstom koji je 1881., kada je javnost saznala za taj nezakoniti čin, postao čuven kao "Riječka krpica".

Prema Andrássyjevu nalogu Saboru je prvo predložen kraljev reskript kojim se Rijeka *de facto* predaje Ugarskoj, a njegovo prihvaćanje bilo je uvjet za

3
O pitanju Rijeke u vezi s Hrvatsko-ugarskom nagodbom vidi: Gross, 1987.

proglašenje nagodbenoga zakona. Saborska je većina prihvatila taj reskript vjerojatno zato jer bi nakon odbijanja zacijelo uslijedio komesarijat. Zatim je Nagodba proglašena u Ugarskom i Hrvatskom saboru. "Krpica " pokazuje da moćnici Monarhije nisu smatrali Hrvatski sabor parlamentom i da su namjeravali manipulirati autonomijom po svom nahođenju. No čini se da većina nije znala za krivotvorinu "krpice".

Ugarsko-hrvatskoj nagodbi (mađarski zakonski članak 30/1868, a hrvatski 1/1868) glavno je načelo nerazdruživost zemalja krune Sv. Stjepana kao "jedne te iste državne zajednice" prema "ostalim" zemljama.[4] Zato se kralj kruni jednom krunom i izdaje se jedna krunidbena zavjernica (prevedena na hrvatski jezik), a njome će se kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji zajamčiti cjelokupnost i zemaljski ustav. Zatim se navode poslovi u kojima Ugarska s Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom istupa kao cjelina prema "ostalim" kraljevim zemljama. Prvom financijskom nagodbom (ona se obnavlja svake desete godine) određen je doprinos Hrvatske i Slavonije zajedničkim poslovima zemalja ugarske krune i ostalih kraljevih zemalja (6,44%) i tangenta za autonomne poslove od 45%, a za zajedničke poslove od 55% prihoda. Prema prvoj financijskoj nagodbi tangenta se pokriva paušalom od 2,200.000 forinti.[5]

Daljnji paragrafi određuju značaj zastupstva na Ugarskom saboru, te zastupstva Hrvatske i Slavonije u Ugarskoj delegaciji. Sve zajedničke poslove vodi "središnja" vlada, kojoj pripada i dalmatinsko-hrvatsko-slavonski ministar odgovoran "zajedničkom državnom saboru", tj. ne Hrvatskom saboru. Jamči se samouprava u zakonodavstvu i u upravi unutrašnjih poslova, pravosuđa te bogoštovlja i nastave. Službeni jezik autonomnih organa i onih zajedničke vlade jest "jezik hrvatski". Bitna odredba za karakter hrvatske autonomije spomenuta je samo usput u vezi s jezikom u § 59. S obzirom na to da su kraljevine Hrvatska i Slavonija "politički narod" (Dalmacija je izostavljena) te imaju poseban teritorij i autonomne poslove, mogu se njegovi predstavnici u zajedničkom saboru služiti hrvatskim jezikom.

4
B. Šulek: *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882*, Zagreb, 1883., 269-291, i I. Bojničić: *Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodbi*, Zagreb 1907. Spomenuti autori objavili su hrvatski tekst Nagodbe upozorivši na njegove razlike prema mađarskom tekstu. Vidi moju analizu Hrvatsko-ugarske nagodbe u: Gross-Szabo, 1992., 232-238.

5
Nerealnost kvote što je daje Hrvatska i Slavonija za zajedničke poslove Ugarske i Monarhije već je utemeljena prvom financijskom nagodbom i omogućava neprekidne tvrdnje s mađarske strane da ona izdržava Hrvatsku. Nagodbom je hrvatskim ustavnim činiteljima oduzet svaki utjecaj na financije do te mjere da nisu znali ni odnos između tereta i prave skromne porezne snage stanovništva. Gross, 1988. Tu činjenicu valja imati na umu jer se politička karijera dr. Josipa Franka prije njegova ulaska u Stranku prava temeljila na pokušaju tumačenja toga stanja radi opravdanja zahtjeva financijske samostalnosti.

Paragrafi 65 i 66 odnose se na zemljišnu cjelokupnost kraljevina Hrvatske i Slavonije s obvezom mađarske strane da će se založiti za njihovo sjedinjenje s Hrvatsko-slavonskom krajinom. Na temelju prava "svete" ugarske krune zahtijevat će se da im se pridruži i Dalmacija, uz njezino saslušanje. U § 66 priznaju se kao teritorij kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Riječka županija, osim grada Rijeke i njezina kotara, zatim se nabrajaju sve županije i krajiške pukovnije i naposljetku "sadašnja Dalmacija". Međimurje se ne spominje. Načelni značaj ima posljednji, § 70 prema kojemu ta nagodba ne može biti predmet zakonodavstva "nagadjajućih se kraljevinah", a mijenja se samo istim putem kojim je i sklopljena, tj. sporazumom kraljevinskih odbora te odobrenjem obiju saborâ i vladara. Mađarski i hrvatski tekst nagodbe nisu istovjetni. Original je zacijelo redakcija izvjestitelja mađarskoga Kraljevinskoga odbora Antala Csengeryja. No odstupanja u hrvatskom prijevodu odnose se i na neka pitanja važna za kasnije tumačenje.

Činjenica je da Hrvatska i Slavonija dobiva ovom nagodbom autonomiju kakvu nije imala u vrijeme "provizorija". Vidjeli smo da karakter te autonomije ovisi o primjeni članka 42. Hrvatskog sabora iz 1861. Naime, da je mađarska strana priznala da je 1848. formalno prekinuta državna zajednica između Ugarske i Trojedne kraljevine, ova druga imala bi značaj države koja bi s ugarskom državom sklopila nagodbu i tako osigurala državnu autonomiju. Nasuprot tome, Hrvatsko-ugarska nagodba temelji se na ugarskoj Pragmatičkoj sankciji i na iz nje izvedenoj interpretaciji zakonâ iz 1848., a to znači na koncepciji o neprekinutu postojanju jedinstvene, nerazdjeljive ugarske države, koja se smatra mađarskom i daje koncesiju jednome svom dijelu jer mu dopušta pokrajinsku autonomiju. Nagodba dakle ne priznaje nikakvo hrvatsko državno pravo pa će, štoviše, zahtijevati i Dalmaciju na temelju prava "svete" ugarske krune. Ustavni zakon prema tome osigurava potpuni nadzor mađarske vlade koja se brine o tome da ova uska pokrajinska autonomija ne postane opasna jedinstvenoj ugarskoj državi koja se naziva Mađarskom (Mágyarország), jer pojam "Ugarska" u mađarskom jeziku ne postoji. Odredbama Nagodbe osigurana je mađarska hegemonija posebno time što bana imenuje kralj na prijedlog mađarskoga ministra predsjednika, pa je ban, kako kaže Ignjat Brlić, "najžalostnije zvanje u cieloj žalostnoj Trojednoj kraljevini". Potpuni nadzor mađarske vlade nad hrvatskom autonomijom jamči i držanje Franje Josipa koji bez iznimke odobrava sve njezine poteze prema Hrvatskoj jer bi mu svako odbijanje moglo stvoriti velike neprilike.[6]

No Nagodba sadrži i odredbe koje su temelj za neumorne tvrdnje s hrvatske strane da nagodbena samouprava ima značaj realne unije dviju država na te-

---

6
Funkciju nagodbenoga sustava analizirala sam na temelju zapisnika mađarske ministarske konferencije (u njemačkom prijevodu za Franju Josipa) u: *Haus-Hof und Staatsarchiv, Kabinetskanzlei, Ungarische Ministerratsprotokolle.* Gross, 1985.

melju njezine ugovorne prirode.[7] Prema mađarskoj interpretaciji provođenoj u praksi, nagodba nije ugovor nego samo temeljni ustavni zakon kojim jedinstvena mađarska država odstupa neke svoje kompetencije jednomu svome dijelu.

Kada je Hrvatski sabor prihvatio Nagodbu, dotadašnji namjesnik banske časti barun Levin Rauch imenovan je 8. prosinca 1868. banom, a dualistički se sustav počeo uvoditi početkom 1869. U tijeku njegova uhodavanja mnogi su dotadašnji pobornici Nagodbe uvidjeli da mađarska vlada sebi pridržava isključivo pravo odlučivanja o nagodbenoj praksi i da, štoviše, počinje kršiti njezine odredbe. Zato je u Saboru ojačala unionistička opozicija pa je, dapače, izabran odbor da ispita koje se točke Nagodbe ne ispunjavaju, i da predloži mjere za obranu državne i narodne individualnosti Trojedne kraljevine te građanskih sloboda "proti absorbciji kraljevine Ugarske". Dakako da se nije pojavio nikakav izvještaj toga odbora, a Rauch je naišao na žestoku osudu što dopušta "pogubne težnje naše braće Magjarah napram našem narodu". Međutim, nadzor nad hrvatskom autonomijom ostao je na snazi i nakon Rauchova pada u siječnju 1871. i preživio je sve vlade. O tome svjedoči i uspjeh mađarske vlade pri osiguranju svoje vlasti nad Rijekom. Nakon neuspješnih pregovora kraljevinskih odborâ, došlo je 1870. do "konačnoga riešenja" potpunim odvajanjem Rijeke od Hrvatske na temelju "provizorija" kojim Rijeka, doduše, nije *de iure* utjelovljena Ugarskoj ali je mađarska vlada uzela vlast *de facto*.[8]

U ožujku 1869. Franjo Josip je zajedno s najzaslužnijim čovjekom za realizaciju Nagodbe, ministrom predsjednikom Andrássyjem, posjetio "glavni grad" Zagreb kako bi dao izraza svom zadovoljstvu. Vladarsko odobrenje za osnivanje Sveučilišta tom prilikom trebalo je pokazati da su unutar nagodbene autonomije moguća kulturna postignuća. Usto se očekivalo uklanjanje dugogodišnje stagnacije na svim područjima uprave i zakonodavstva. Rauchova je vlada obećavala određenu modernizaciju i olakšanje brojnih nedaća kao što je ublažavanje načina utjerivanja poreza. Sam Rauch umio je "s brutalnošću srednjeg vieka spojiti špekulativni duh današnje dobe", ali on i njegova ekipa nisu bili u stanju stvoriti i održavati normalnu upravu. Naprotiv, izazivali su sve veći kaos koji ni kasnije vlade do 1873. nisu mogle spriječiti. Bez obzira na žestok otpor Narodne stranke, mađarska je vlada, doduše uz velika kolebanja, uvidjela da s rauchovcima ne može srediti prilike. Rauchova se klika naime mogla održati na vlasti samo oslonom na mađarsku državnu silu. Tvrdila je, štoviše, da je nagodbena autonomija prevelika i željela je odlučno potisnuti one društvene grupe iz kojih su se regrutirale pristalice Narodne stranke, tj. građanstvo, inteliganciju, činovnike, svećе-

7
Najpoznatija ocjena Nagodbe kao izraza hrvatske državnosti potječe od Josipa Pliverića (*Beiträge zum ungarisch-kroatischen Bundesrechte*, Agram 1886.)

8
Gross, 1987.; Gross-Szabo, 1992., 241-2

nike i časnike, bojala se sjedinjenja Krajine i Dalmacije s civilnom Hrvatskom i Slavonijom. Željela je privredno onemogućiti hrvatsko i srpsko građanstvo i raspiriti nacionalnu mržnju među njima kako bi spriječila zajedničku opoziciju. Predlagala je mađarizaciju željeznica. Rauchovcima je opasna i upravna modernizacija te kultura i školstvo. Ukratko, svaka je modernizacija koristila Narodnoj stranci i zato su oni od nje zazirali. Postali su mađarskiji od Mađara.

No mađarska se vlada morala odlučiti na napuštanje "starih prijateljah" rauchovaca – "starounionista", tj. bivših feudalaca (koji su, doduše, zadržali znatan utjecaj i nakon Rauchova pada) jer su se oni pokazali nesposobni za sređenu vladavinu. Na otezanje mađarske vlade pri napuštanju rauchovaca utjecale su uporne optužbe protiv Narodne stranke zbog "jugoslavenske urote" i "panslavizma", zbog veza s dalmatinskim, srpskim i češkim prvacima, zbog primanja "rubalja" od Rusije, ali i zbog suradnje s bečkom "kamarilom".

U tijeku godine 1870. Narodna se stranka unatoč progonima oporavila. U njezinu vodstvu postojala su različita mišljenja o političkoj taktici s obzirom na skretanje Franje Josipa prema federalizmu. Za držanje Narodne stranke iznimnu je važnost imala češka državnopravna deklaracija (22. kolovoza 1868.) da su zemlje češke krune samo u personalnoj uniji s ostalim zemljama Habsburške Monarhije te zato Česi ne priznaju pravnu moć oktroiranih ustavnih promjena nastalih Austro-ugarskom nagodbom. Nekoliko dana nakon izglasavanja Nagodbe u Hrvatskom saboru, proglašeno je izvanredno stanje u Pragu.[9] Nakon katastrofalnoga poraza Francuske od Sjeverno-njemačkoga saveza, Franjo Josip je obećao Česima da će se kruniti za češkoga kralja i revidirati položaj Kraljevine Češke prema Monarhiji.

Unutrašnji uvjeti za političko opredjeljenje Narodne stranke proizlazili su velikim dijelom iz započetoga procesa razvojačenja Krajine. Vojni krugovi, protivnici dualizma, željeli su je održati pod upravom Ministarstva rata iako je Hrvatsko-ugarskom nagodbom najavljeno njezino sjedinjenje s civilnom Hrvatskom i Slavonijom. Moćni vojni činitelji ugrožavali su mađarske interese zbog svojih planova izgradnje pruge od Zemuna do Splita, odnosno Carigrada. Pri tome je nakon 1866. znatnu ulogu imala orijentacija austrijske diplomacije prema Balkanu. Novi austrijski "Drang" namjeravao je sada provoditi modernizaciju Krajine, koju je vojna uprava dotad sustavno kočila, ali bez ukidanja vojnoga sustava. Reakcija mađarskih političkih činitelja na namjere koje bi ugrozile ekonomsku i političku podlogu mlade mađarske države bila je žestoka. Sporovi su trajali od 1867. do 1871. a završili su pobjedom mađarske vlade. Dio Krajine (Varaždinski generalat, te Sisak i Senj) priključen je kraljevim reskriptima od 19. kolovoza 1869. i 8. lipnja 1871. civilnoj Hrvatskoj, a punktacijama od 28. pro-

9
Pokret "tabora", narodnih skupština pod vedrim nebom, proširio se na sva područja s češkim stanovništvom, a i na Sloveniju i Istru i trajao je do jeseni 1871.

sinca 1869. podijeljene su krajiške šume između mađarske vlade i vojske. Godine 1871. naposljetku je postignut kompromis prema kojemu Krajina načelno pripada Ugarskoj, ali su vojni krugovi zadržali upravu i obvezali se da će razvojačenu Krajinu modernizacijskim reformama pripremiti za sjedinjenje s civilnom Hrvatskom i Slavonijom.[10] U tim uvjetima Narodna je stranka mogla računati na podršku vojnih krugova u svom sporu s Rauchom i mađarskom vladom, a Starčevićev i Kvaternikov tisak dobro je došao Rauchu zbog psovanja Austrije i Narodne stranke.

U Beču je 13. svibnja 1869. prestao izlaziti *Novi Pozor* jer mu je oduzet postdebit za Hrvatsku. Na temelju liberalnoga austrijskog tiskovnog zakona uvedenog i u Krajinu, u vojnom se Sisku 1. rujna 1869. pojavio *Zatočnik*. Uređivao ga je Josip Miškatović, vlasnik mu je Ivan Vončina, dok je Matija Mrazović iz Zagreba utjecao na usmjerenje lista. Neposredno nakon vladareve sankcije Nagodbe, proglašen je 19. studenoga 1868. i zakon o isušenju Lonjskoga polja koji su *Zatočnikovi* ljudi iskoristili u borbi protiv Raucha. Mrazović je u nizu članaka optužio Raucha da je za taj posao osnovao konzorcij kojemu formalno nije član, da bi pribavio sebi i udruženju materijalnu korist. Rauchu se predbacivala i zlouporaba banske vlasti. Ban je u veljači 1870. podigao tužbu ali se afera odugovlačila. Tek 8. siječnja 1871., a zatim još u svibnju 1871., vojni je sud u Sisku proglasio optužene izdavače i pisce *Zatočnika* nevinima. Rauch je maknut 26. siječnja 1871. a za novoga bana imenovan je dotadašnji hrvatsko-slavonski ministar Koloman Bedeković koji je donekle ublažio Rauchovo nasilje.

Narodna je stranka nakon uspjeha u sukobu s Rauchom stjecala sve veći ugled, a njezino je glasilo pod imenom *Obzor* smjelo od 1. kolovoza 1871. ponovno izlaziti u Zagrebu. No političko kretanje u proljeće 1871. može se pripisati federalističkom okretu Franje Josipa. On je 7. veljače imenovao austrijsku federalističku vladu Carla Hohenwarta koja je obećavala veće kompetencije austrijskim zemaljskim saborima i nagodbu s Česima; bila je dakle opasna za Austro-ugarsku nagodbu. U tim je uvjetima Narodna stranka na izborima u svibnju 1871. izvojevala veliku pobjedu. No Andrássyjeva vlada nije prihvaćala poraz starounionista pa je odgodila saziv Sabora.

Bitnu ulogu za opredjeljenje Narodne stranke imao je vladarev reskript od 12. rujna 1871. kojim on priznaje češko državno pravo i obećava krunidbenu zakletvu u tom smislu. Prvaci Narodne stranke vjerovali su da će, ako Česi postignu svoje državno pravo, postojati povoljni uvjeti i za uređenje na temelju hrvatskoga državnog prava. Zato su se izabrani zastupnici Narodne stranke, nakon spomenutoga reskripta, obratili svojim "izbornikom i biračem" proglasom od 20. rujna 1871. u kojemu su osudili "takozvanu nagodbu", djelatnost unionističkog sabora i neustavnu odgodu Sabora nakon izbora, i uopće "metež" kojim je urodio apso-

10
Valentić, 1981.

lutistički režim mađarske vlade. Rujanski manifest ne izjašnjava se načelno protiv Nagodbe kao takve, ali stanje, stvoreno na njezinu temelju, smatra nezakonitim. Ostaju dakle otvorene dvije mogućnosti koje ovise o tome hoće li se u Austriji i na koji način probiti federalističko uređenje ili neće. Proglas naime dopušta i odbacivanje Nagodbe i njezinu reviziju.

Ta se dilema brzo raspršila. Češki je sabor (u odsutnosti njemačkih zastupnika) izglasao 10. listopada 1871. "fundamentalne članke" kojima proglašava državno pravo Češkoga kraljevstva, ali prihvaća zajedničke poslove utvrđene Austro-ugarskom nagodbom (što je prije odbijao). Taj je potez izazvao žestok otpor austrijsko-njemačkih liberala, uz potporu službenih krugova ujedinjene Njemačke, koja je pokazivala da će se neprijateljstvo Habsburške Monarhije i ujedinjene Njemačke zamijeniti savezništvom, i dakako ogorčeno negodovanje mađarske javnosti i Andrássyjeva ministarstva. Zato se Franjo Josip vratio na svoju odluku iz 1866./67., tj. na uređenje Monarhije na temelju njemačko-mađarske prevlasti. Prekinuo je akciju za dogovor s Česima, Hohenwart je 26. listopada predao ostavku, a dualistički se sustav konačno učvrstio. To je uvidjela i protudualistička struja u Narodnoj stranci. Značilo je to: ili ostati u opoziciji, tj. ne utjecati na modernizaciju bitnu za građanstvo, i uz to podnositi pritisak režima koji je svaku opoziciju proglašavao veleizdajom, ili krenuti putem sporazuma s mađarskom vladom uz reviziju Nagodbe. Većina Narodne stranke izabrala je ovaj drugi put.

Iako pobornici samostalne hrvatske države, Starčević i Kvaternik našli su zajedničke interese s Rauchovim represivnim režimom. U Starčevića je riječ o njegovoj svojevrsnoj dosljednosti. Za nj je Austrija najveće moguće zlo, kakvo nigdje na svijetu ne postoji, i protiv nje valja surađivati i s crnim vragom.[11] Uostalom, već je 1861. bio blizak unionistima. Zato mu najveći neprijatelji nisu izvršitelji interesa Andrássyjeve vlade, koji su priznavali samo ugarsko a ne i hrvatsko državno pravo, a htjeli su svesti hrvatsku autonomiju na mjere jedinstvene mađarske države, nego "Magjarolci" pripadnici Narodne stranke koji su se 1861. izjasnili za zajedničke poslove s Austrijom, a u Saboru 1865./67. pokazali su pod pritiskom bečkoga središta znatno kolebanje. Adresama od 10. veljače i 19. prosinca 1866. prihvatili su zajedničke poslove najprije u duhu nagodbe s Mađarima, a zatim u federalističkome smislu. U Starčevićevu viđenju, to su pravi krivci za Nagodbu jer su tek oni, prihvaćajući zajedničke poslove s Monarhijom i Ugarskom, omogućili njezino ostvarenje. Pri tome mu je zloduh Strossmayer, koji je bio na čelu Kraljevinskoga odbora 1866., a nije ga zanimalo da taj odbor nije utanačio nikakav sporazum s Mađarima, da se Strossmayer povukao iz Sabora, te da nije utjecao ni na kakve odluke i da je bio ogorčeni protivnik Na-

---

11
Iz sličnoga razmišljanja potekao je i njegov kasniji okret prema Rusiji kao austrijskoj neprijateljici, iako ju je prije toga prikazivao kao grozno zlo za narode balkanskoga prostora i Europu uopće.

godbe i njezine kasnije revizije. Dakle zbog žestoke mržnje protiv Narodne stranke i zajedničke želje da se ona uništi, Rauch i Starčević našli su se na istoj strani. I Kvaternik nije podnosio prvake Narodne stranke, velikim dijelom zbog osobnih razloga jer ga je *Pozor* 1861. izvrgao ruglu i prikazao kao prevrtljivca i nepoštenjaka, a uradio je to i *Novi Pozor* 1868. Kvaternik se vratio iz emigracije u Zagreb kao ruski državljanin, koji je mogao svakoga trenutka biti ponovno izagnan, pa je ovisio o Rauchovu interesu da mu priskrbi ugarsko državljanstvo i zato je s njime održavao kontakte uz Starčevićevo odobravanje.[12]

Starčević je imao veze s mađaronima još prije Kvaternikova povratka u uvjerenju da se Mađari svakako žele nagoditi s Hrvatima i da zato "među nami i dosadanji Magjaroni nema nikakve razlike."[13] Nejasno je odakle Starčeviću obavijesti da će Mađari surađivati s Hrvatima protiv Austrije. No zacijelo je, kao i u Narodne stranke, i u mađarona postojala sumnja u realizaciju Austro-ugarske nagodbe prije nego što ju je Carevinsko vijeće konačno prihvatilo u prosincu 1867. Starčević je svakako duboko uvjeren da se dualističko preuređenje Monarhije ne može provesti. Sporazum između mađarskih predstavnika i Franje Josipa, koji bi osigurao mađarske interese, nije se mogao uklopiti u njegovu sliku zlokobne Austrije koja samo prividno pristaje na kompromise i uvijek gazi ugovore i obećanja. (Uostalom, nije imao tako krivo. Franjo Josip pogazio je čak svoju zadanu riječ Carevinskom vijeću da će ono raspravljati o njegovu dogovoru s Mađarima, a poslije je bio na putu da federalizmom poništi i svoj sporazum s Mađarima). Kada mađarski političari uvide da su se dali prevariti, oni će se sigurno približiti Hrvatima, tj. pravašima, vjerovao je Starčević. U toj ga je nadi podržavala njegova bezgranična vjera u skoru pobjedu Napoleona III. nad Pruskom, a dualizam bi zapravo bio, to je dobro shvaćao, "čedo" pruskoga kancelara Bismarcka.[14] Te su predodžbe određivale Starčevićevo držanje prema Rauchovu režimu i mađaronskoj politici uopće. Mislio je da "magjarenje" u Hrvatskoj može poslužiti samo "otčinskoj" Austriji, koja će protumađarskom agitacijom nastojati da Hrvati kao i Tirolci nađu "utočište" pod "otčinskim krilom". Nadao se da vanjski događaji, prije svega francuska politika, neće ostaviti dovoljno vremena za tu "komediju" i da će se narod naposljetku ipak osvjedočiti da mu zlo dolazi i od Mađara i od Austrije, a tada "naša bi politika bila obćenita svih Hervatah". Svoje osnovno mišljenje izrazio je ovim riječima: "Kazasmo mu (Vjekoslavu Bachu, *M. G.*) da danas udarati na magjarone znamenuje ojačivati magjarolce (Narodnu stranku, *M. G.*), braniti aktivno Magjarone znamenuje odstupiti od našega prog-

12
Kvaternik je u *Dnevnik* bilježio svoje razgovore s Rauchom. Nehajev, 1932.; Kuntić, 1959.
13
Kuntić, 1959., 86
14
To se vidi iz Starčevićevih pisama Accurtiju u tijeku 1867.

rama, ergo ništa bolje nego gledati mirno kako se oni među se dave, ter propali koji mu drago, mi gubimo jednoga neprijatelja, i bez dvojbe, Magjaroni dok razbiju nos, doći će k nami."[15]

Da bi se mogao vratiti u Zagreb, Kvaternik je najprije išao u audijenciju državnome ministru Beustu koji mu je rekao da tome nema zapreke, ali kad se vratio u Zagreb, dočekao ga je Rauchov nalog o izgonu. No nakon prvoga razgovora među njima, Rauch je povukao tu odluku, uvjerivši se zacijelo da će Kvaternik djelovati u interesu njegova režima. Zato je predlagao bečkome ministarstvu da isposluje Kvaternikovo odrješenje od ruskoga državljanstva i u tome je uspio. Međutim, Ministarstvo dvije godine nije izručilo Kvaterniku taj dokument, zacijelo zbog nepovjerenja prema njemu. On dakle nije znao da je već dobio otpust od ruskoga državljanstva pa je živio u stalnomu strahu. Sam kaže da je dobio "politički reverz" za boravak u domovini pod uvjetom "da se neće upuštati u *nikakve političke odnošaje ili saveze."*[16] Moćnici nisu vjerovali tako žestoku neprijatelju Mađara, kakvim se pokazao u Saboru 1861. i u objavljenim spisima, da će zastupati uniju s Ugarskom. Tek nakon što je vladar potvrdio Hrvatsko-ugarsku nagodbu, Rauch je isposlovao Kvaterniku ugarsko državljanstvo, a početkom 1870. i pravo odvjetništva. Razgovori Raucha i Kvaternika vrtjeli su se dakle oko njegova otpusta iz ruskoga državljanstva i njegove suradnje s režimom, prije svega protiv "pozoraša" i "strossmayerovaca" te o mogućem Kvaternikovu pisanju u mađaronskim novinama. Izgleda da je Rauch nudio Kvaterniku i Starčeviću neke službe ako se otvoreno izjasne za njegov režim. Kvaternik je, čini se, predlagao da postane Rauchov tajnik, no nije se ni na što obvezao dok se ne liši ruskoga državljanstva. Kada je to postigao, i dalje je razgovarao s Rauchom pa mu je ujesen 1869. čak izložio program "trijalizma".[17]

Starčević je međutim napustio svoju prvotnu spremnost za zajedničku javnu djelatnost s mađaronima, čini se već u doba kad su započeli pregovori kraljevinskih odbora za Hrvatsko-ugarsku nagodbu, a pogotovo nakon njezina prihvaćanja, jer je držao da je Nagodbom "sve prodano i zaigrano".[18] Dakako da je pomagao Rauchov režim potpunom šutnjom o njegovu djelovanju u svojim glasilima, a grubim ocrnjivanjem isključivo prvaka Narodne stranke. Nositelje mađaronstva s pravom je vidio u hrvatskome plemstvu uz "ponešto domaćega, starie-

---

15
Starčevićevo pismo Accurtiju 15.VI. i 17. VIII. 1867.

16
E. Kvaternik, *Istočno pitanje i Hrvati*, Zagreb 1868., 36. Možda je Kvaternik bio pod dojmom svoga dolaska u Zagreb u siječnju 1866., kada mu nije dopušteno niti da prenoći pa je morao odmah otići. *Pozor,* 3. I. i 12. I. 1866.

17
Kuntić, 1859., 89

18
Isto, 88

ga gradjanstva hervatskoga", dok je mađarone, izvršitelje interesa Rauchova režima, doduše proglasio "magjarolcima", dakle zlotvorima, ali nije protiv njih napisao nijednoga retka. Mađaronima je izdao svjedodžbu poštenja ne pripisujući im, kao prvacima Narodne stranke, "živinsku sebičnost" i mržnju protiv slobode. No ipak je držao da nisu "muži na svojemu mestu" jer su se okrenuli Mađarima umjesto da unište "nečistu sduhu" i urotu "iliro-slavo-serbstva".[19] Naveo je argumente protiv "pogodbe" s Mađarima uvjeren da "dualizam" nije osiguran i očekivao je da Nagodba uopće neće biti uvedena ili da će poslije biti zabačena. Važan je Starčevićev zaključak da je "magjaronština zastarila bolest" bivšega feudalnoga plemstva koja niti koristi niti šteti, i da će nestati kada pomru njezini suvremeni nositelji.[20] Uvijek se nadao da će na kraju preostati samo Stranka prava, kao utjelovljenje cijeloga hrvatskoga naroda koji će postupno izgraditi snažnu volju i likvidirati "Slavoserbe". Razumije se da Starčevićevo podržavanje unionista i Kvaternikovi dodiri s Rauchom, nisu ostali nepoznati bečkom glasilu Narodne stranke *Novom Pozoru.* Zato je list u svoje napade na Raucha i njegov režim upleo prije svega i Kvaternika, zbog vrludanja u stavovima, pa mu se i rugao kao "Genčeku" (imenu od milja kojim ga je zvao i Starčević), a o listu *Hervat* pisao je kao o mađaronskom glasilu. Kvaternik je time bio silno pogođen, za razliku od Starčevića koji je stvari promatrao sa svoje proročke visine s prezirom i gnušanjem, a *Pozor (Obzor)* nije htio čitati do kraja svoga života. Nastojeći uzvratiti udarce Narodnoj stranci, Kvaternik se branio protiv optužbi da je mađaronski suradnik upozoravajući da je još uvijek prognanik, što znači da mu se ne ukazuje povjerenje. Tvrdi da nije prešao mađaronima, ali kad bi to uradio, bilo bi to samo opravdano bježanje iz većega zla, koje predstavlja Narodna stranka, u manje – mađaronsko. "Možete li nam na zlo uzeti da mi, u takih obstojnostih, blaže sudimo nje, nego li vas, koji se još dičite, da ste mudrost zemlje pozobali? Njih svatko razumije; vas i vaše namjere nitko. Oni iz *osvjedočenja* teže za unijom; vi *proti* vašemu boljemu osvjedočenju nastojite."[21]

Dotad su Starčević i Kvaternik pisali svoje tekstove kao pojedinci, no u vezi s pripremom za politički list *Hervat*, pojam "Stranka prava" ima sve veću ulogu. Zato *Novi Pozor* napada tu "strančicu" u mađaronskoj službi za koju se prije nije čulo. Kvaternik odgovara da spomenuti list želi omraziti *Hervata* još prije njegova izlaženja iz straha da će raskrinkavati djelatnost Narodne stranke. Kaže da se "Stranka prava" pojavila sa svojim programom već 1861., da ga je preinačila

---

19
Međutim, "starounionisti"–rauchovci provodili su žestoku kampanju protiv Narodne stranke upravo s optužbama da je ona plaćena za pripremu prevrata u Habsburškoj Monarhiji, radi stvaranja jugoslavenske države.

20
Stranke u Hervatskoj (Iz *Hervata* sv. I i II), *Djela III*, 91, 98

21
Istočno pitanje, 34. Kvaternik reagira na članke u *Novom Pozoru,* 7. IX., 14. XI., 5. XII. 1867.

samo u nebitnostima. Po svom značaju to je "Stranka, koja nosi na sebi obilježje neizbrisivo duha XIX. vjeka; zabacujuć ipak odlučno od tog duha sve, što može dostojanstvo *čovjeka* oskvrnuti: nemoralnost, nevjeru, grubi materializam."[22]

Već prije raspusta Hrvatskoga sabora 25. svibnja 1867., u doba kada je Andrássyjeva vlada počela pripremati mjere da prisili hrvatske političke činitelje na pokoravanje sporazumu vladara i mađarskoga plemstva, Starčević je držao u svojim rukama sustavno sredstvo da Narodnu stranku potpuno ocrni i izvrgne ruglu. Marko Manasteriotti, poslije urednik Rauchova službenoga lista *Hrvatske sloge,* pokrenuo je kao vlasnik i odgovorni urednik prvo pravaško glasilo, humorističko-satirički list *Zvekan*, koji je izlazio dva puta na mjesec, a duša i glavni autor bio mu je Starčević. Na njegove namjere upozorava crtež uz naslov *Zvekana* s prikazom muškoga lika sa svjetiljkom, tj. Starčevića-Diogenesa koji traži čovjeka-Hrvata.

Humorističko-satirički list nije zacijelo bio uspješno sredstvo za širenje Starčevićeva nauka kada još nije izlazilo političko glasilo. Međutim, dočekao je prvu fazu kulta svoje ličnosti. Njegov osobni utjecaj na pojedince bio je znatan, a pogotovo je njegova često duhovita satira oduševljavala mlade ljude koji su se pomalo okupljali oko "Staroga". Već su se 1866. dijelile njegove fotografije, a u ožujku 1867. (tj. prije raspusta Hrvatskoga sabora) skupina studenata Pravoslovne akademije predala mu je adresu kao "hrvatskoga prava zatočniku".[23] Starčević je zahvalio studentskoj delegaciji ističući svoje osnovno načelo "negacije" ... "dok se podpun naš ustav na celu našu domovinu neprotegne, dotle u današnjih obstojnostih za nas nema zakonita, nema ni pametna koraka."[24] Oni koji u sadašnjemu stanju ulaze u praktičnu političku akciju izdaju i ocrnjuju Hrvate, pa to, prema njegovim često opetovanim izjavama, i nisu Hrvati nego "Slavoserbi".

Studenti i đaci htjeli su upriličiti bakljadu Starčeviću kao protudemonstraciju slavljenju Strossmayera i Jelačića (kojemu je 1866. podignut spomenik). On se mlako protivio namjeri "besne dečurlie", kako ih nježno naziva. Demonstraciju je zabranio ban Šokčević.[25] Iste godine već se održavao banket u povodu Starčevićeva imendana, koji je prethodio brojnim pravaškim nazdravičarskim proslavama. Starčević je bio sretan u nadi da broj njegovih pristaša raste, ali i ogorčen jer je vidio da njegove poruke u *Zvekanu* ne doživljavaju uspjeh kakav je očeki-

22
Istočno pitanje, 38

23
Među potpisnicima su kasniji prvaci Stranke prava: Fran Folnegović, Joso Gržanić, Ivan Banjavčić te suradnici pri uređivanju *Hervata* i *Hervatske* Fran Matasić i Vjekoslav Bach, *Djela I*, 439.

24
Djela I, 440

25
Fran Folnegović, *Doživljaji i dojmovi*, Zagreb 1902., 43; Starčevićevo pismo Accurtiju 9. III. 1867.

vao. Mnogi su pretplatnici vraćali list zbog surova ocrnjivanja Narodne stranke, a nada da će se povećati broj pretplatnika, simpatizera "stekliša", pokazala se ispraznom. Jedva se uspjelo održati *Zvekana* do kraja 1867. Nisu se mogli naći suradnici za satirički list iako je u njemu trebalo objavljivati i ozbiljne političke članke. Stoga je Starčević naposljetku morao napustiti svoj otpor protiv izdavanja političkoga glasila.

Namjerno prihvaćajući naziv "stekliš" (bijesni pas), da bi naglasio kako su bijesni napadi na protivnike uvjet uspjehu njegova nauka, Starčević u *Zvekanu* pokazuje širok raspon svoga satiričkoga pera – od duhovite persiflaže, preko plitkih viceva, pjesmica i moralnih pouka do vulgarnih psovki.[26] Meta su mu prvaci Narodne stranke na čelu s biskupom Strossmayerom, koje je želio žigosati kao živinu spremnu da prodaje Hrvatsku i Mađaru i "Tirolcu", tj. Nijemcu. Njihove političke pokušaje osuđivao je isključivo kao odraz potrebe trbuha, pokornosti Austriji i "okrinkane" neiskrenosti. Njihovu Jugoslavensku akademiju, koja je upravo bila osnovana, prozvao je "zvekano-slavenskom" i žarko je želio narodu pokazati da su njegovi "dobrotvori" samo "praktičnici" i "mameluci" koji plaze pred "Mihelom", tj. Nijemcem, i Pištom, tj. Mađarom. *Zvekan* tvrdi da je pronašao čudotvoran lijek da ispere Hrvatima, koji sve to ne vide, prašinu iz očiju.

Za ilustraciju Starčevićeva stila i tona neka posluži jedna pjesma uz karikaturu "praktičnika" u cilindru kao obilježju "gospode" koju je Starčević često napadao. Njome želi reći da pripadnici Narodne stranke svojim plaženjem pred tuđincima i krajnjim nemoralom neprekidno održavaju hrvatski narod u položaju potlačenosti.

Od koljevke sve do sada,
Praktično se uvjek vlada:
Hvali, kudi, javljaj, plazi,
Slušaj više, nižje gazi,
I dok višji što obeća
Evo pera, duše, pleća.
Pa čim rodi sve to sjeme?
Nosi breme, breme, breme!

Uz psovanje Narodne stranke i osude općih ljudskih slabosti našli su mjesto i tonovi optimizma. *Zvekan* se nadao "da će pravo postat jače da će trpit, koji tlače".

"...Ja se nadam da Hrvati
Na svoju će nogu stati"

Iz lista se može razabrati da se Starčević osjećao kao hrvatski "don Quixotte".

26
Opširno o *Zvekanu* piše Turkalj, 1998.

Starčević o hrvatstvu prema slavenstvu i srpstvu

U *Zvekanu* je Starčević objavio "dva razgovora" pod naslovom "Stekliš i prostodušnik" koji su ključna točka za razumijevanje njegova ideološkoga sustava. Posebno su objavljeni 1867. pod naslovom "Bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu", a dopunio ih je spis "Ime Serb". Iste godine pojavilo se i Kvaternikovo "Istočno pitanje i Hrvati" kojim su, unatoč nekim nepodudarnostima u shvaćanju, izbrisane razlike između njega i Starčevića. Ti spisi dakle čine cjelinu u zaokruživanju sustava izvorne pravaške ideologije.[1]

"Stekliš", tj. učitelj Starčević razgovara s "prostodušnikom", obrazovanim Hrvatom, koji je prije oduševljenoga prihvaćanja Starčevićeve poruke bio pod utjecajem zlokobnih "magjarolaca", ali je obdaren zdravim razumom te urođenim osjećajem za dobro i zlo pa može brzo razumjeti učiteljev nauk i dopuniti ga vlastitim razmišljanjem. U liku "protodušnika" Starčević pokazuje kako zamišlja i želi prodor svoga nauka kao "neoborive istine" među obrazovane Hrvate čim oni uzmognu razlikovati "čaverlanje, čerčkanje" "magjarolacah" od pravoga znanja utemeljenoga na Starčevićevoj nepobitnoj "stekliškoj" logici. On je te misli zastupao od 1861. ali ih sada, kako sam kaže, zaoštrava.

U prvome razgovoru Starčević niječe postojanje Slavena uopće i nastoji obezvrijediti svaki oblik slavenske solidarnosti da bi joj u drugom razgovoru suprotstavio hrvatstvo kao duh i ime naroda s najveličanstvenijom prošlosti u cijeloj Europi. Ovi "razgovori" nisu samo izvor za ocjenu sustava Starčevićeve ideologije nego i za njegov način stvaranja zaključaka. On ustaje protiv "Slavjana" i "Slavjanstva" "jer su to prazne reči, jer za te sanjarie bez svakoga saderžaja, neima temelja u prošlosti, neima razloga u sadašnjosti, a ni izgleda u budućnosti: mi smo proti tomu ludovanju zato, jer to celo pletivo smatramo golim vertoglavenjem, koje razbija napredak i pripravlja nam očitu propast." Odbija nazvati razne slavenske narode imenom koje je "samo znanosti čedo, samo po nekoj način, izmišljotina, ili, kako rekoste, prazna rieč, sanjaria." Umujući "nad poviestničkimi podatci", on tvrdi da nisu postojali stari Slaveni, nego samo smjesa narodâ kod kojih se postupno javljalo narodno ime.[2] Izrazom "pučanstvo" ili "puk" Starčević obilježava grupe koje još nemaju narodno ime i drži da je "po razmjeru najveličanstvenii onaj čin koj mu (pučanstvu, *M. G.*) dade i posveti narodno ime", a još je teži proces koji vodi do narodnog jezika. Ističući da se mnogim narodima daju različita imena, on misli da su Hrvate nazivali Hunima, Avarima, Ugrima,

---

1
Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu, *Djela III*, 5-47; Ime Serb, *Djela III,* 51-88; Eugen Kvaternik: *Istočno pitanje i Hrvati*, Zagreb 1868. Drugom je izdanju 1997. predgovor, u kojem piše općenito o Kvaternikovoj djelatnosti, objavio N. Stančić.

2
Bi-li k Slavstvu 6, 9

Turcima. No pravo je narodno ime samo ono "kojim se sam narod u svojem jeziku zove". Nekadašnji Slaveni bili su, prema Starčeviću, samo "herpa pučanstva" kojima su drugi davali ime "Slavjanin", koje u svim europskim jezicima "znamenuje sužnja" (Sclavus). On, štoviše, tvrdi "da su se tog imena starinski Hervati, Poljaci, plašili..." i ne priznaje nikakvo "rodbinstvo" među Hrvatima, Poljacima, Rusima itd. Slavensko je ime, prema Starčeviću, izmišljotina i "pletivo... nekoliko čerčkarah i žugarah" kojima je stalo samo do njihove taštine i kese. Prikazujući "Slavjane" kao oruđe ruskoga mračnjaštva, koje nasuprot prosvijetljenoj slobodoumnoj Europi može donijeti samo sužanjstvo, Starčeviću je argument progon Bakunjina i Hercena, Kvaternika i Friča, tj. "muževah" koji djeluju za sreću i slobodu domovine.[3] Uvjeren je da slavenstvo ima zadaću pomagati proširenje ruske države ili savez država koje bi se smatrale "ruskimi ađutanturami i kapuraliami" i značile bi propast Hrvatâ. Zato, kaže na kraju Starčević, nikakva pogrdna imena nisu preoštra za "lupeže" protiv prirode, Boga, naroda i domovine koji, prema njegovoj konstrukciji, pripremaju Hrvatima takvu sudbinu. Misli, dakako, na Narodnu stranku.

Razumije se da ne stoji Starčevićeva historijska interpretacija da Slaveni uopće ne postoje niti je Strossmayerova ideologija težila za brisanjem hrvatskoga nacionalnog značaja u nekakvoj ruskoj guberniji. No Strossmayer i Rački su držali da je opstanak hrvatskoga naroda ugrožen od snažnih susjeda (Nijemaca, Mađara, Talijana) i da se može uzdržati samo suradnjom s ostalim južnim Slavenima i Česima. Starčević žestoko osuđuje upravo shvaćanje da su Hrvati mali narod, nemoćan da sam rješava svoju sudbinu. Njegov i Kvaternikov ideološki sustav postaje neuvjerljiv ako se ne prihvate izjave o veličini i izvanrednoj duhovnoj snazi hrvatskoga naroda te o krivnji tuđinaca, a pogotovo Austrije i domaćih izdajnika koji su ga u povijesti nastojali učiniti slabim i malim, a čine to i sada. Zato mu nije dovoljna tvrdnja da cijeli južnoslavenski prostor (osim bugarskoga) pripada hrvatskome narodu, nego želi uvjeriti čitatelje da "povest" pokazuje kako je fizička i duhovna snaga Hrvata bila neusporediva u Europi. Učenje o veličini hrvatskoga naroda potkrepljuje Starčevićevo uvjeravanje da će taj "veličanstveni" narod, kada se osvijesti u duhu njegova nauka, i u najgorim uvjetima imati snagu da stvori svoju samostalnu državu. Kad bi naime bio malen i slab, ne bi mogao izboriti taj cilj i nestao bi s povijesne pozornice.

Kao i uvijek, Starčević je svoja razmatranja o ciljevima hrvatskoga naroda povezao s naukom Francuske revolucije. Izjasnio se, prije svega, "za sjedinje-

---

3
Aleksandar I. Hercen (1813.–1877.) poznati je ruski revolucionarni demokrat, pobornik ukidanja kmetstva. Mihajlo A. Bakunjin (1814.–1870.), suosnivač I. internacionale, ali kao anarhist ne pripada Marxovu smjeru. Starčević ga vjerojatno cijeni kao protivnika ruskoga samodržavlja. Josef Vaclav Frič (1829.–1890.), češki revolucionar, protivnik Habsburške Monarhije i pobornik češkoga državnoga prava, surađivao je s Kvaternikom u vrijeme njegova drugoga progonstva.

nje svih narodah, za jedinstvo celoga čovečanstva". Veliki napredak narodâ i čovječanstva nakon sloma feudalnoga društva poticao ga je da povjeruje u usavršavanja čovječanstva kao cjeline, ali u tu svrhu treba postići prosvjetljenje i sreću svih narodâ i, dakako, hrvatskog. Pritom veliku ulogu pripisuje Napoleonu III. Starčevićev "prostodušnik" izražava osjećaj slabosti u pripadnika jednoga malo-ga naroda. "Ali kako je to – kaže on – te nevidite da je pretežko, za nereći nemoguće, da se narod malešan i slab i siromašan prosvetli i usreći?" "Stekliš" Starčević želi prije svega pobiti misao da su mali narodi sami po sebi slabi, pa ističe primjer Grka i Rimljana koji su na početku svoga uspona bili "glupi siromašni i slabi", a zatim i jakost Holandeza i Šveđana. Uvjeren je da snaga narodâ ne leži u njihovu broju. On gleda samo na to "jesu li one sve duše srećne, da ih koja nepravedno neterpi." Misli da su Francuzi i Englezi najprosvjećeniji narodi jer njihova društva osiguravaju pojedincima najveću moguću sigurnost i slobodu, a i "naravu su, bi reći, upravo na svoju prekrojili". Oni su uspješno svladali sve velike teškoće u svom razvoju. Uvjeren je da se od svakoga naroda može ponešto naučiti. No podražavanje velikih naroda od malih naroda može postati opasno. Od njih treba učiti samo kako su svladali svoje teškoće i postali veliki narodi. Drugim riječima, i Hrvati moraju učiti kako da postanu velik narod.

Razumije se da je Starčević tom prigodom izrazio svoj prezir prema Nijemcima, koje broji "među najneznatnie narode" s kukavnom književnosti. "Volio bi buhe lovit nego-li učiti se iz nemačkoga knjižtva", kaže na svoj podrugljiv način. Prema tome, Hrvati se mogu poslužiti iskustvima svih naroda, ali najviše i najsigurnije mogu učiti iz vlastite povijesti. "Ona bo je život, u njoj nema sanjariah", ali zato ima ljudi koji narodima podmeću sanjarije kao povijest, a to je prema Starčeviću izvanredno opasno. Kao i Kvaternik, on je uvjeren da njegove konstrukcije odražavaju zbiljsku prošlost. "Prava domaća povest daje narodu najčverstju podlogu za velike čine. Jer čim nas se bližje tiče onaj, koj je što budi dobro budi zlo učinio, tim nas se njegova prilika većma hvata."[4] Prošlost mu je dakle skupina primjerâ koje treba slijediti ili ih odbaciti.

"Prostodušnikovim" primjedbama da Hrvati ne mogu iz svoje povijesti ništa naučiti jer u njoj nema "ništa veličanstvena", učitelj Starčević odgovara: "...ja se evo uslobodjujem, bez taštine kazati, da nijedan, pamtite nijedan danas živući narod Europe neima u svojoj prošlosti većje veličanstvo nego-li ga ima narod hervatski."[5] Pritom mu je rani srednji vijek glavni argument. Hrvatski je narod "zauzeo ovu blagoslovljenu zemlju, i za na veke raztergnuo pravu žilu obćenja među kerštenim Iztokom i kerštenim Zapadom. Pokažite mi takav čin kod jednoga drugoga današnjega naroda." Hrvati su kao nekršćanski narod stvorili,

4 *Bi li k Slavstvu*, 28

5 *Isto*

kako se tada govorilo, svoju barbarsku državu u srcu kršćanstva. Oni nisu kao ostali narodi osvajali komad po komad svog područja, nego su zapravo rastavili "dve pole" srca kršćanstva. Oni su pohrvatili Rimljane, nisu uopće prihvatili rimske zakone i ustanove, uveli su svoj jezik u Crkvu i njime nadahnuli sav sjever Europe. Starčević je naime tvrdio da je crkveni jezik "skovan" u Hrvatskoj, a ne od Ćirila i Metoda. I hrvatske su crkvene knjige prenesene u sjevernu Europu. Svojom interpretacijom obavijesti Konstantina Porfirogeneta "Stekliš" izaziva u "prostodušnika" oduševljenje i uvjerenje da bi "početak Hervatske bio znamenitii nego li ijedne druge deržave" jer Hrvati "nadhervaše" Avare, "najmogućnii" narod u vrijeme seobe. "Hervati su narod gospodujući, oni su svoju, hervatsku narodnost, protegnuli na sve narode koji nekada stanovahu po našoj domovini."[6] Ta je domovina, dakako, cijeli južnoslavenski prostor (osim bugarskoga).

Starčevićevoj interpretaciji nije smetnja što Konstantin Porfirogenet vidi Hrvate samo u nekoliko županija. To ne može shvatiti samo "slavska i nemačka učenost", kaže on. Naime, petero braće i dvije sestre koji zauzeše zemlju, podijeliše je između sebe, a Konstantin opisuje samo jedan njezin dio, po svoj prilici onaj koji je pripadao nekadanjem bratu koji se "zvao Hervat ili bolje reći Hervač". Vidi se dakle da Starčević izvodi hrvatsko ime od pojma "hrvati se".

U težnji da podigne i učvrsti hrvatsku nacionalnu samosvijest, Starčević je naročito nastojao uvjeriti Hrvate da su oni po svom podrijetlu gospodujući narod i da je njihovo suvremeno sužanjstvo pod Austrijom u punoj suprotnost s "duhom" hrvatskoga naroda kakav se pokazao u njegovoj povijesti. "Na narod koj je toliko učinio, koj je iztoku i zapadu perkosio, na taj narod nije moguće da je povest zaboravila."[7] Pritom je Starčević osobito naglasio da je svaki narod "smesa različnih narodah, različne kervi". Svaki Hrvat možda ima u sebi rimske, grčke i barbarske krvi. Ne postoje Hrvati "same i čiste kervi" iz 7. stoljeća. Najčistiju hrvatsku krv nalazi u "plemstvu Turske", tj. Bosne jer se ono u prošlih 400 godina najmanje miješalo s tuđom krvi. Jednako tako nema iz 7. stoljeća ni po jeziku "čistih" Hrvata. No budući da se danas većina hrvatskoga naroda služi štokavštinom, treba je podupirati i "kititi" uresima njezinih obiju sestara – čakavštine i kajkavštine. Prema tome "narodnost hervatska, gospodivšega naroda, nadahnula je celo pučanstvo naše domovine, premda ove narodnosti čiste danas nigde nema".

"Stekliš" Starčević potpuno uspijeva osvijestiti "prostodušnika". "Tako je kada čovek k sebi dojde", uzvikuje "prostodušnik" oduševljeno i usvaja sve ono što je Starčeviću bitno: pripadnost hrvatskom narodu koji se potpuno razlikuje od svakoga drugoga naroda, a u povijesti je izveo veličanstvena djela kao nijedan drugi europski narod. On prihvaća opseg teritorija hrvatskoga naroda kako ga za-

6
Isto, 34
7
Isto, 37

mišlja Starčević, da naime "celo pučanstvo među Macedoniom i Nemačkom, među Dunajem i adriatičkim morem, ima samo jednu narodnost, samo jednu domovinu, samo jedan život hervatski..."[8]

Budući da je vidio hrvatsku domovinu na cijelomu južnoslavenskom prostoru, Starčević je ogorčeno osuđivao izmišljotinu "trojedne kraljevine" i Narodnu stranku koja je na temelju tradicionalne autonomije toga prostora zahtijevala državnu autonomiju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, doduše unutar Haburške Monarhije. Starčević je nasuprot tome želio da dinastija najprije vrati Hrvatima njihovo javno pravo i cjelokupnost domovine i isticao je da jedno bez drugoga ne može biti. Tek nakon toga Hrvati bi mogli pregovarati s vladarem. Međutim, nikada nije rekao kako bi to kralj mogao vratiti hrvatskom narodu cijelu njegovu domovinu od slovenskih zemalja do Makedonije (koju je Starčević smatrao bugarskom) i protegnuti na nju hrvatsko državno pravo.

Jasno je, dakako, da Starčević prepušta rješenje hrvatskoga pitanja volji osvještenoga hrvatskoga naroda, zacijelo u času propasti Austrije. Glavni je uvjet za taj cilj odbacivanje političke prakse dok se gazi hrvatsko državno pravo, a to znači uništenje "Magjarolaca" koji provode politiku prilagođavanja danim uvjetima. Starčević dakle želi prije svega ucijepiti u hrvatski narod svoju steklišku mržnju protiv njih pa stavlja "prostodušniku" u usta niz prijetnji protiv "Slavjana" i "Magjarolaca", čak i izjavu da ih učitelj Starčević premalo psuje jer oni svjesno i sustavno rade "za osramotiti, poniziti, zasužnjiti svoj narod", a to je "lupežtina...koju još na ovom svetu čeka sekira."[9] Nižu se psovke kao "kerštena živina", "nečisti nakot" koji stoji "duboko pod običnom nemom živinom" jer je Hrvatsku izdao svakom tko je to poželio.

Starčević izvodi svoje osnovne teze iz umovanja o povijesnim podacima, kako sam kaže. Više puta ističe da "netrebamo nikakva povestnika" jer je uvjeren da samo on, na temelju svojih načela, može ispravno interpretirati izvore. Treba dakle znati "osobito starinsku povest čitati, i čine ocjenjivat", a o pojavama, za koje nema izvora, izvesti sigurne zaključke logičkim rasuđivanjem.

Starčević je siguran da upravo logika i razmišljanje na temelju zdravoga razuma odlikuju "stekliše" pred ostalim Hrvatima jer oni još nisu svjesni duha hrvatskoga naroda koji se očituje u njegovoj povijesti. "...tko neima logiku kakovu i vi, taj ju nema nikakovu", kaže "prostodušnik" svom učitelju. "Od učina na uzrok zaključivati, to je najsigurnie, tu se ne može sanjarie ni sofizma uvući."[10] Starčević nam se predstavlja kao sljedbenik filozofije racionalizma koja se pozi-

8
Isto, 42

9
Isto, 41

10
Isto, 30

va na pravocrtni slijed uzroka i posljedica koje ljudski razum može dokučiti špekulacijom, pa mudri vladari i obrazovani pripadnici, prije svega građanstva, mogu stvoriti razumno društvo koje odgovara ljudskoj prirodi. Kada je riječ o Hrvatskoj, takvo bi društvo, prema Starčeviću, moglo nastati jedino u samostalnoj hrvatskoj državi. U njegovu ideološku sustavu taj pravac skreće samo ono što se protivi ljudskoj prirodi i duhu njegova naroda, naime apsolutno zlo u liku Austrije i njezinih sužnjeva među Hrvatima. Ono što mu se činilo razumnim i najboljim u njegovu vremenu, a o čemu je želio uvjeriti hrvatski narod kako bi se ovaj potpuno osvijestio, Starčević je prenosio u svoju viziju prošlosti tako da mu je ona mogla poslužiti kao bitna motivacija za jačanje volje Hrvata da stvore svoju samostalnu državu. To je želio postići isticanjem opreke između svoga zasužnjega naroda u sadašnjosti i njegove povijesti, koja pokazuje da je on bio gospodujući narod na cijelome južnoslavenskom prostoru (osim bugarskoga). Postupao je jednako kao i Kvaternik, ali bez njegova uvjerenja u izravnu Božju intervenciju u povijest hrvatskoga naroda.

Iz toga "umovanja" proizlazi i Starčevićevo učenje o njegovu vlastitu vremenu. "Ako-li želite poznati pravo stanje naroda, poznajte čoveka, naravu deržavnih i gospodarskih načelah, i ništa više, nego sednite, primerujte ona načela Hervatom i Hervatskoj, pak, bez-da i vidite a kamo da pitate seljaka, ili zanatnika, ili vlastelina, vi ćete bolje i točnie doznati njihovo stanje nego-li ga poznadu oni sami, ili naše tergovačke komore, ako neznadu ili ne paze na ona načela. Tako ćete doznati, ne samo kakovo im je stanje , nego ćete se osvedočiti, da ono mora biti takovo, da niti drugačie nemože biti." Starčević savjetuje "prostodušniku" da razmišlja o uzrocima i njihovim "naravskim" posljedicama u svojoj sobi. "Gledanjem i slušanjem dolazi se do opažanjah; do znanja dolazi se samo razmišljanjem nad sigurnimi opažanji, zaključivanjem od uzroka na posljedicu ili povratno."[11] Tko tako ne postupa taj ništa ne razumije i može postati "smradna živina Magjarolska". Starčeviću je dakle "čisto" načelo apsolut kojemu želi prilagoditi stvarnost. Težište i izvor njegovih misli su razmišljanja u njegovoj sobi, a manje su važne obavijesti iz zbiljskoga života. Tako usmjerena, logična šablona odgovara njegovoj "zasukanosti" i pogodna je za integracijsku ideologiju koja crta idealnu sliku prošlosti i budućnosti hrvatskoga naroda, suprotstavljajući je mračnoj sadašnjosti. Pri tome su moguće one procjene koje su mladi pravaši kasnije odbacivali. "Stekliš", primjerice, tvrdi da "železna cesta" i sloboda obrta nisu donijeli Hrvatskoj nikakva dobra i osuđuje "šarlatane" koji su se zato zalagali jer su čuli da je to drugdje korisno.

Apsolutno načelo izaziva u Starčevića odbijanje da se bavi političkom praksom i da dade svojim pristašama upute za političku djelatnost. "Što dakle mislite, kako ima narod hervatski raditi za-da od sebe odtisne tu sramotu i pogi-

---

11
Isto, 40-41

belj koju su mu Magjarolci pripravili?" pita "prostodušnik" učitelja. Starčević odgovara: "Zeva mi se. To pitanje zaseca u politiku, a meni ovde nije do nje. Što ima narod hervatski raditi, to, ako hoće, neka pazi narod hervatski. Ja nisam diktator Hervatah, ter, u njihovo ime, sve kad bi i hteo, nemogu govoriti. A što se mojih osobnih nazorah dotiče, znate, da spadam među Stekliše, u stranku prava. Neznam koliko nas ima ovakovih. Nikada nisam gledao koliko nas je kojega mnenja, nego sam nastojao da ostanem na pravnu, zakonitu temelju. Makar sam samcat ostao, tako ću i (u) buduće raditi." Starčevićevo "deržanstvo" je dakle samo propovijedanje načela koje vodi hrvatski narod prema sreći u svetoj samostalnoj hrvatskoj državi, a njegova je stvar kako će to provesti u život. Bitno mu je upozoriti da put u samostalnu državu ne vodi preko svakodnevne političke djelatnosti ovisne o danim prilikama, jer je ova upravo u opreci sa spomenutim ciljem. Jasno je dakle da "Stranka prava" ne može biti politička stranka s programom političke akcije kojom bi se postigli neki privremeni ciljevi. Ona je izraz velikim dijelom izgubljenoga duha hrvatskoga naroda, a zadaća joj je da, izvan političke prakse u uvjetima sramotnoga ropstva, prosvjetljavanjem povrati hrvatskome narodu njegov nekada "gospodujući" duh koji će imati takvu snagu da će u pogodnu trenutku moći izvojevati samostalnu državu. Zato su svi "programi" Stranke prava (sve do onoga iz 1894.) jedino "naputci" koji nastoje osigurati moralnu podlogu za postignuće uzvišenoga cilja.

"Prostodušnik" izgovara ono što je Starčeviću bitno. Ističući da je "politika svih Hervatah, i ona Steklišah, jedna i ista", on uzvikuje: "Ja sam sada osvedočen da sami Stekliši imaju pravan temelj, da sami oni znadu što hoće, da sami oni rade o dobru domovine, da oni ovaj čas neimaju snage, nego znam da ta snaga stoji samo od volje, i da će narod hervatski u tu sverhu dati svu svoju volju, svu snagu. Dok se to sbude, druge će nam tice pevati."[12] Starčević je siguran da pravda mora pobijediti makar ne zna hoće li se to dogoditi za njegova života, u vrijeme djece ili unuka. Za razliku od Kvaternika, filozof Starčević može čekati, siguran da je ispunio svoje "deržanstvo".

Vidjeli smo da je Starčević još 1852. tvrdio da Srbi kao narod uopće ne postoje. No nakon toga, zašutio je i nije na saborima 1861., 1866. i 1867. sudjelovao u raspravama o hrvatsko-srpskim odnosima. U svom spisu "Ime Serb", djelomično sastavljenom 1852., konačno je oblikovao svoje učenje, zacijelo i pod dojmom tih saborskih rasprava. U spomenutom nacrtu adrese Račkoga (Narodno-liberalne stranke) iz 1866. nalazio se izraz "naš narod" kako bi se, s obzirom na delikatno pitanje "političkoga naroda", spriječio sukob sa srpskim zastupnicima. (U adresi unionista Stojanovića, s kojim je Starčević surađivao 1861., spomenut je "hrvatsko-srbski" narod.) To nije uspjelo jer su srpski zastupnici držali da se narod ne naziva po državi "nego genetički po plemenu" (Miletić) i zahtije-

12 *Isto*, 47

vali su da se ne postupa kao da su Srbi "sporadični naselnici" nego narod kojemu treba priznati srpsko "diplomatičko" ime (Polit).

Prijedlog Jovana Subotića u specijalnoj debati o adresi Račkoga da se unese izraz "hrvatsko-srpski" narod, s hrvatske je strane odbijen. Iz razmjerno oštre polemike protiv srpskih shvaćanja vidi se bojazan velikoga dijela hrvatskih zastupnika da bi u slučaju priznanja srpskoga naroda kao "diplomatičnog" u Trojednoj kraljevini, srpski predstavnici mogli zahtijevati administrativno zaokruženje teritorija sa srpskom većinom, njegovo izdvajanje iz područja hrvatske državnosti s ciljem da se jednom pridruži srpskoj državi kao eventualno i krajevi sa stanovništvom koje govori štokavskim narječjem. Većina se napokon izjasnila za izraz "naš narod".[13] Zacijelo je to za Starčevića izrazito "slavoserbski" postupak, naime zatajivanje hrvatskoga imena u korist, prema njemu, izmišljenoga srpskog.

Drugo je pitanje znatno delikatnije. Srijemska je županija poslala Saboru zahtjev da se izjasni o ravnopravnosti srpskoga i hrvatskoga naroda. Prijedlog je trebao rješavati posebni odbor. Postojalo je mišljenje da bi taj odbor mogao konačno utvrditi pojam srpstva, ali i protivno mišljenje da o tome može "učeno" raspravljati samo Jugoslavenska akademija te da su Srbi ionako ravnopravni s Hrvatima. U svakom slučaju, zanimljivo je ovom prilikom, a i inače, izraženo uvjerenje da se znanstvenim putem može utvrditi položaj i odnos hrvatskoga i srpskoga naroda. To je zacijelo liberalna iluzija da znanost može riješiti sva životna pitanja te da su nacionalni postulati znanstveno utemeljeni. Upravo to je i Starčevićevo mišljenje jer je on držao da se njegove tvrdnje o Srbima u spisu "Ime Serb" mogu znanstveno dokazati budući da se za njihovo opravdanje poslužio povijesnim izvorima. I Kvaternik je, dakako, tvrdio da njegova interpretacija hrvatske povijesti izvire iz znanstvenih postulata.

Ogorčenje na hrvatskoj strani, osim u unionista, izazvao je Polit sa svoja dva govora u Hrvatskom saboru i s istupom u Ugarskom saboru. On je naime proširio svoju koncepciju o balkanskoj konfederaciji iz 1862./63. tako što je Ugarskoj pripisao "prvu rolu" u rješavanju istočnoga pitanja pod uvjetom da provede u život personalnu uniju s Austrijom na temelju zakona iz 1848. Drugim riječima, želio je da se Sabor odrekne vladareva jamstva za hrvatsku autonomiju i prihvati dualizam.

Nova srpska politička snaga postalo je liberalno glasilo Svetozara Miletića *Zastava,* koje je počelo izlaziti u veljači 1866. u Pešti, a zalagalo se za priznanje narodâ Ugarske kao političko-pravnih osobnosti, za "federalni dualizam" u kojemu bi se osigurala i povijesna autonomija Trojedne kraljevine i Erdelja. *Zastava* je nastavila s propagandom *Srpskoga Dnevnika* iz 1863. protiv kojega je tada polemizirao hrvatski tisak. Miletić je naime formulirao program Srba u

13
Gross-Szabo, 1992., 266-7

Hrvatskoj i Slavoniji. U vezi s razgraničenjem između srpstva i hrvatstva držao je da su, dakako, svi pravoslavci Srbi ali da srpstvo treba tražiti i u štokavskome narječju kao srpskome jeziku. Bio je načistu da se većina štokavaca katolika ne osjeća Srbima, ali je isticao da se naziva regionalnim imenom a da ima i onih koji se smatraju Hrvatima. No za nj je apsurd da govornici štokavskog i "kajkavsko-slovenskog" najrječja mogu biti jedan te isti hrvatski narod. Zato je očekivao buduće srpsko nacionalno osvješćenje katoličkih štokavaca i osudio je širenje hrvatskoga imena iz kajkavske Hrvatske na Slavoniju i Dalmaciju, tj. "hrvaćenje Trojednice". U vezi s time Miletić je zahtijevao da Hrvati podijele sa Srbima "tako zvano javno državno pravo", tj. politički bi narod bio srpsko-hrvatski.

Rački je u *Pozoru* odgovorio Miletiću da se Srbi ne bi smjeli služiti svojim imenom protiv državnoga opstanka Trojedne kraljevine i jedinstva Hrvata i Srba. Odbija Miletićevu tezu da su svi pravoslavni Srbi, ali da svi katolici nisu Hrvati i uopće ne prihvaća diobu naroda po vjeri. Miletić je optužio Strossmayerovu stranku da je najprije jugoslavenskom idejom željela oslabiti srpsku svijest, a od 1861. to pokušava hrvatstvom kako bi pohrvatila ne samo Slavoniju i Dalmaciju nego i cijelo južno Slavenstvo i stvorila katoličku Veliku Hrvatsku. Očigledno je Miletić držao da je hrvatski jugoslavizam znatna smetnja za ostvarenje srpske državne ideje. Odbijajući njegovu optužbu za "velikohrvatsku politiku", Rački piše da se taj pojam ne može primijeniti na obranu hrvatskoga državnoga prava i na napor da se Trojedna kraljevina sjedini u jedno državnopravno tijelo kojemu treba sačuvati tisućgodišnji "karakter hrvatski". S ove strane hrvatstvo, a u Kneževini srpstvo, mogli bi jamčiti bolju budućnost oba naroda. Rački je držao da Miletić želi zasebni politički suverenitet za srpski narod u Trojednoj kraljevini jer hoće raskomadati državni teritorij Trojedne kraljevine što bi onemogućilo njezin opstanak.[14]

Srpska strana nije prihvaćala postojanje dviju država: hrvatske i srpske, jer je držala da samo Srbija može biti Pijemont južnoga slavenstva. Nije se zadovoljila time da se srpsko ime ističe samo uz "genetičku" kulturnu narodnost i uz ravnopravnost građana. Polit je u *Zastavi* pisao da je u djelatnosti Crne Gore i u širenju Srbije pravo jugoslavenstvo kojemu bi se hrvatska jugoslavenska politika morala prikloniti, tj. napustiti ideju o više središta na putu prema južnoslavenskoj državnoj zajednici.

Ideološke strukture hrvatske jugoslavenske i srpske nacionalne ideologije imale su dakle svoje oprečne konstante, ali su političke situacije određivale koje će komponente biti u prvom planu. Nakon spomenutih sukoba, nailazio je val "sloge", izazvan vanjskopolitičkim i unutrašnjepolitičkim položajem uoči Austro-ugarske nagodbe i privremenom suradnjom Narodne stranke s vladom Mihajla Obrenovića.[15]

14
O polemici Račkoga i Miletića piše Stančić, 1975.; vidi i: Gross-Szabo, 1992., 269-271.

15
V. str. 233-234.

U vezi sa zahtjevom Hrvatskoga sabora da kralj sankcionira njegov zaključak iz 1861. o nazivu službenoga jezika, sa srpske je strane predloženo da se izmijeni naziv "jugoslavenski jezik" u "hrvatsko-srbski". I hrvatska i srpska strana željele su izbjeći raspravu koja je mogla raspaliti strasti. Zato je administrativni odbor za "srpsko pitanje" izabran prije odgode Sabora, imao "polag modernih naših nazorah" preformulirati zaključak iz 1861. Predložio je 4. siječnja 1867. da se narodni jezik nazove "hrvatski ili srpski". "Tim je izrečena istovietnost ovih jezikah, te nijedan ni drugi nije izrečen kao prvi, kao vladajući, nego je izrečeno, da je to jezik jedan te isti."[16] Dotad su neki srpski i hrvatski zastupnici upotrebljavali pojam "srbsko-hrvatski", odnosno "hrvatsko-srbski" jezik. Smisao novoga naziva ovisio je o interpretaciji odnosa naroda i jezika. Hrvatska je strana zacijelo imala na umu prošireno mišljenje u obrazovanih Srba da štokavsko narječje pripada srpskome jeziku, pa bi se spomenuti pojam mogao shvatiti i kao srpski (štokavski) plus hrvatski (čakavski i eventualno kajkavski). "Velika većina" primila je naziv "hrvatski ili srbski jezik", a "svakomu je prosto" služiti se latinicom ili ćirilicom.

Sabor je uskoro raspušten i vladar nije potvrdio tu zakonsku osnovu. Naziv jezika zapravo i nije bio tako velik problem jer se s hrvatske strane isticalo da je to isti jezik koji Hrvati i Srbi nazivaju svojim imenom. Nešto drugo je ime naroda jer je vladala bojazan da bi posljedica priznanja srpskoga naroda na tlu Hrvatske kao posebne političke "individualnosti", tj. nositelja određene pokrajinske autonomije pa čak i državnosti, bilo daljnje cijepanje Trojedne kraljevine i naposljetku nestanak njezine državne autonomije.Već spomenute izjave srpskih prvaka da Slavonija i Dalmacija nisu Hrvatska, odnosno njihova osuda širenja hrvatskoga imena, pokazivala je težnju da se Dalmacija i Slavonija kao pokrajine sa štokavskim stanovništvom pridruže budućoj proširenoj srpskoj državi. No u tajnim pregovorima između predstavnika Narodne stranke i srpske vlade, ta se vlada izjasnila za buduću saveznu jugoslavensku državu, a ne za proširenje Srbije, pa je ta bojazan, čini se, privremeno potisnuta. Kada je sa srpske strane ponovljen zahtjev iz proljeća 1866. da se Sabor izjasni o ravnopravnosti srpskoga naroda s hrvatskim, predstavnici Narodne stranke kao da su prešli preko svojih prijašnjih izjava da Srbi već jesu ravnopravni s Hrvatima jer imaju svoje škole i Crkvu, upotrebu ćirilice, a pogotovo nerazmjerno visok broj činovnika. Na sjednici 11. svibnja 1867. (dakle uoči raspuštanja Sabora) jednoglasno je uz "burno i opetovano" odobravanje primljen ovaj zaključak: "Sabor trojedne kraljevine izjavljuje svečano da trojedna kraljevina priznaje narod srbski, koji u njoj stanuje, kao narod sa narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan." Zato je poslije, nakon nametnute Hrvatsko-ugarske nagodbe, privremeno postala moguća suradnja Narodne stranke i Miletićeve struje.

16
Gross-Szabo, 1992., 273

Ova se svečana izjava dakle bitno razlikuje od formulacije iz 1861. da u Trojednoj kraljevini "ima i naroda srbskoga". Dakako, jedna, makar značajna, izjava nije mogla ukloniti različite interese hrvatske i srpske politike. Formulacija sadrži i nejasnoće uvijek prisutne u tom pitanju. Ako je naime srpski narod istovjetan s hrvatskim, onda je to jedan narod (s dva plemena i imena); ako je ravnopravan, onda su to dva naroda koja mogu imati dvije različite političke individualnosti. Osim toga srpska se strana nije zadovoljila tom izjavom. Željela je konkretni izraz te "ravnopravnosti" zakonodavnim putem. Bez obzira na mišljenje da su Hrvati i Srbi jedan narod ili dva naroda, na nejasnu upotrebu pojmova "narod" i "pleme" koje se jednom shvaća kao "dio naroda", a drugi put je istovjetno s "narodom", jedno je sasvim sigurno. I hrvatska jugoslavenska i srpska nacionalna ideologija mobiliziraju prije svega obrazovane pojedince za sudjelovanje pri integracijskim pokretima dvaju naroda: hrvatskoga i srpskoga.

Spisom "Ime Serb" Starčević je želio potkrijepiti svoju tvrdnju da su Hrvati kao gospodujući narod hrvatizirali pučanstvo na području južnih Slavena (osim Bugara), a da srpsko i slavensko ime označava samo sužnja, da dakle Srbi kao narod ne postoje i zato je nastojao do krajnosti poniziti srpsko ime nasuprot "veličanstvu" hrvatskoga.[17] Starčevićeva je knjižica prije svega gnjevan obračun sa Šafaríkom (kojega naziva "slavljeni Čeho", ali on je Slovak) i njegovom interpretacijom da je ime "Serb" staro zajedničko ime većega dijela Slavena koju su prihvatili neki slavisti, ali su je znanost i sam Šafarík uskoro napustili kao neopravdanu. (No ostala je trajno u srpskoj nacionalnoj ideologiji).

Dok je spis "Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?" samo "umovanje" nad povijesnim podacima, "Ime Serb" je "razprava iz povestnice" koju Starčević daruje "otačbeničtvu i znanosti", a ima dvanaest poglavlja, opskrbljena je "obilatimi svedočanstvi", naime pozivanjem na antičke i neke srednjovjekovne te dubrovačke autore. "Starino-pisje", prema Starčeviću, nedvojbeno pokazuje da je ime "Serbi" identično s pojmom "Servi", a rimski "servus" znači isto što na hrvatskome "zarob". Zatim govori o brojnosti "sužanjčadi" u starinskih naroda i razlikuje suvremene sužnje "i u najčistjoj europejskoj despocii" gdje je "nas svaki oseba" od sužanja u staro doba koji su bili stvari. Napada Šafaríka što je iz rimske riječi "servitia" i "servitium" "skovao i usudio se štiocem prikazati narod". Kaže ironično da se Šafarík nije morao truditi da dokaže istovjetnost imena "Slav" i "Serb" jer oba imena znače sužnja.

Nakon što je ime Srba poistovjetio s onim sužnja, Starčević mu samovoljnim etimologiziranjem određuje krajnje ponižavajuće značenje u hrvatskom jeziku. Tvrdi naime "da je Serb čist i pravilan koren glagolja serbit". Odbija mogući prigovor da se kaže "sverbit" a ne "serbit", te "srab" (svrab) a ne "sarb", "sverbež" a ne "serbež" jer u hrvatskom jeziku postoji "više ovako razmešanih

17
Ime Serb, *Djela III*, 51-88

rečih". Tvrdi da je "serb", odnosnio "serbež", nekada bio gora bolest od gube pa se, uz ostalo, poziva i na Josipa Flavija koji priča da se smatralo kako su Židovi u Egiptu bili "serbivi". Starčević kaže da je on jedini "koj od imena nezaključuje na narod" kao što to rade drugi pisci. Oni "zovu množinu hervatskoga pučanstva Serbi, zovu komad hervatske zemlje Serbiom, i to sve na temelju imena koje niti razume, niti znadu kako je u Hervatskoj postalo."[18]

Argumente za svoje tvrdnje da Srbi nisu narod nego potomci raznih skupina sužanja, Starčević nalazi i u svom viđenju teksta bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta.[19] Bitno mu je pokazati da ime "Serbia" ne potječe od Srba koji su došli na Balkan za cara Heraklija. "...ime Serb, i Serbia, zemljopisna su imena u Hervatskoj" (tj. na južnoslavenskome prostoru) jer su te zemlje nekada bile "naterpane rimskimi sužnji" pa su dobile "zemljopisnu znamenitost". Središnja je tvrdnja: "Ovo sužnjevanje traja dok se Hervati ne kerstiše, i dok se sve pasmine u jednu narodnost hervatsku, svi zakoni vere u jedno kerstjanstvo nestopiše. Tako biaše u svih zemljah koje su oružjem dobivene."[20] Prema Starčeviću, u srednjemu vijeku nije dakle postojala nikakva srpska država nego je riječ uvijek samo o prostorima s naseljima sužanja, o "herpi pučanstva". Hrvati su od Heraklija dobili "...Dalmaciu, tj. zemlju medju Dunajem i hervatskim morem, medju Macedoniom i Bavariom, ako oni tu zemlju otmu od Oboracah" (od Avara). Prema Starčeviću, Heraklije je dao Hrvatima "sav svet: dade im sve što otmu, sve što izhervu" od silno jakih Avara.[21] Hrvati su dakle izvojevali svoju domovinu dok su Srbi svoju isprosili od Bizanta. Iste teze za opravdanje suvremenoga prava Hrvata na prvenstvo na južnoslavenskom prostoru zastupao je mnogo opširnije Kvaternik u svom "Istočnom pitanju".

Sve u svemu, prema Starčeviću, Srbi dakle nisu narod "u deržavnu razumku" nego "šaka pravih Bizantinskih sužanjah", a obitavali su na raznim područjima pod nazivom "Serbia" . Primali su narodnost od onoga naroda po čijoj su se zemlji "skitali", dakle Grka, Skipetara (Albanaca), Bugara i Hrvata. Naposljetku Starčević tvrdi da rimsku sužanjsku obuću "servulu", koju spominje Konstantin Porfirogenet, "tudjinac metnu a ludost uzderža gerbom Serbie", tj. jedne "Serbie" a ne zna koje jer ih je bilo više. Tako on tumači grb kneževine Srbije sa četiri "ognjila" (ocila). Srbi su mu dakle starinsko pučanstvo različitih predjela "naše iztočno-severne domovine".

18
Isto, 71

19
Usput napada Ivana Lucića koji kaže da srpsko ime nije rimsko nego slavensko, a Starčević mu predbacuje da svoje mišljenje nije obrazložio.

20
Ime Serb, 78

21
Isto, 79

Starčević se poziva i na dubrovačke pisce i zaključuje da se Dubrovčani nisu smatrali Srbima, da Srbe nisu držali niti za "Slovince" pa su im i "Samojedi" bili bliži. Gundulićevu izjavu da Troja leži "pored 'serbskih stranah'" razumio je kao da je riječ o Traciji gdje postoji temelj za srpsko ime "hoćeš od serbeža ili ćeš od sužanjstva..." Usput je osudio pisce koji se služe "kerpljačinom hervatskih i gerčkih slovah, (ćirilicom, *M. G.*) pa kazaše da pišu serbski. Ta slova smotri gerčka vera hervatske narodnosti."[22] To je kao kad bi se oni koji su pisali glagoljicom nazvali "narod glagolski".

Starčević je bio vrlo zadovoljan svojom "razpravom". Uvjeren da je dokazao ponizujuće značenje srpskoga imena, očekivao je da Hrvati više neće priznavati postojanje srpskoga naroda, a da će se Srbi postidjeti ropskoga imena koje nije narodno i prihvatiti hrvatsko ime s veličanstvenom prošlosti. To mogu spriječiti samo "Slavoserbi", grupe "sužanjske naravi", koji žele ostati u sužanjstvu i druge u njemu održati. Vjerovao je dakle da je "ta malenkost (spis "Ime Serb", *M. G.*) pokosila bratimstvo i rođačtvo" i potpuno razbistrila "pojam". Držao je da je njegovo tumačenje srpskoga imena uglavnom prihvaćeno i da je osnovni argument kritike zapravo u tome da "za to danas nije vreme". Kaže da je sam Gaj bio kod njega i ispričao se što se mora oboriti na njegov spis.[23]

No Starčević je ipak mislio da nije dovoljno rekao. Nije mogao zanijekati postojanje srpskih vladara i drugih ličnosti iz srpske povijesti pa ih je poslije proglasio Hrvatima. Pod dojmom početka bosansko-hercegovačkoga ustanka proširio je 1876. svoje izjave spisom "Pasmina slavoserbska po Hervatskoj."[24]

Kvaternikovo "Istočno pitanje"

U veličanju prošlosti hrvatskoga naroda, kojom su se trebali nadahnuti suvremeni Hrvati i tako osposobiti u borbi za hrvatsku državu, Starčeviću se pridružio i Kvaternik svojim spisom "Istočno pitanje i Hrvati". Uostalom, on se na taj način počeo baviti hrvatskom povijesti još u svojoj knjizi "La Croatie", 1859. "Istočno pitanje" nastalo je zacijelo pod dojmom novih događaja u sukobima velikih sila, ali je Kvaternik izložio samo svoje viđenje hrvatske povijesti "na Istoku" u ranomu srednjem vijeku, uglavnom do tatarskih provala, kao opravdanje za rješavanje suvremenoga "istočno-hrvatskoga pitanja".

Nakon poraza Austrije u ratu s Pruskom, za Franju Josipa nije dolazila u obzir aktivna politika osvete ali ni izmirenja s Pruskom. Odnosi među velikim

22
Isto, 87

23
Starčevićevo pismo Accurtiju, 17. VI. 1868.

24
V. str. 340 i d.

silama također nisu dopuštali austrijskoj diplomaciji da pokuša ratom obnoviti svoj položaj u Njemačkoj. Pri posjetu Napoleona III. Franji Josipu u Salzburgu u kolovozu 1867. pokazali su se suprotni interesi u vezi s Njemačkom. Osim toga Napoleon III. nije pristao na prijedlog austrijskoga ministra vanjskih poslova Beusta da se sklopi savez radi spašavanja Otomanskoga Carstva od ruskih planova da ovlada Balkanom. Austrijska se diplomacija tada aktivirala taktikom srednjega puta: nije u svemu podupirala Portu, jer bi time vjerojatno izazvala Rusiju da "zaštiti" kršćanske narode na Balkanu, pa ju je nagovarala da u nekim nebitnim pitanjima popusti. Čini se da se djelomično može pripisati utjecaju ministra Beusta što se ispunio zahtjev Mihajla Obrenovića da Turska preda Srbiji preostale tvrđave s turskom posadom. Beust se, dakako, protivio težnjama srpske vlade da se teritorij kneževine Srbije proširi na Bosnu i Hercegovinu, na koju je gledao kao na zaleđe dalmatinske obale i zato je držao da sigurnost Monarhije zahtijeva da Bosna i Hercegovina budu ili turske ili austrijske.[1]

Knez Mihajlo nastojao je da ugovorima s Crnom Gorom, Grčkom, Rumunjskom i bugarskim revolucionarnim odborom pripremi rat protiv Turske, a njegov ministar vanjskih poslova Ilija Garašanin još se u srpnju 1866. obratio prvacima Narodne stranke preko svojih povjerenika. Strossmayerova je struja držala da bi se Bosna i Hercegovina prema prilikama mogle priključiti Srbiji ili Hrvatskoj. Nakon trećega poziva srpske vlade na suradnju, kada je bilo sigurno da je Franjo Josip prepustio Hrvatsku mađarskoj premoći, Strossmayer je dao svoju načelnu spremnost za sporazum sa Srbijom u stvaranju samostalne jugoslavenske države. Urednik *Pozora* postao je Matija Mrazović koji je odigrao važnu ulogu pri usmjeravanju političke taktike tada već spojene Narodno-liberalne i Samostalne stranke. List je napustio federalistički program adrese od 19. prosinca 1866. i pisao o nužnosti da Srbija, uz pomoć Rusije, oslobodi i ujedini južne Slavene u Turskoj i da se, prema tome, Monarhija ne smije miješati u rješavanje istočnoga pitanja. U ožujku 1867. nastao je tajni program za zajedničku djelatnost Kneževine Srbije i Narodne stranke u vezi s oslobođenjem Bosne i Hercegovine. Osim plana za odbore, koji bi pomagali ustanike, u programu su izrečena načela koja su u skladu s hrvatskom jugoslavenskom ideologijom a ne s onom proširenja Srbije koja se ovoj prvoj uvijek oštro protivila. Sjedinjenje svih jugoslavenskih "plemena" ostvarilo bi se u "saveznoj državi", značaj koje će ustanoviti sva jugoslavenska plemena, a na čelu pokreta bili bi Beograd i Zagreb. Hrvatska i srpska narodnost jedna je jugoslavenska, a vjera se ne smije miješati s narodnosti. Oslobođena Bosna i Hercegovina priključila bi se Srbiji. Do određene mjere srpska je vlada pristala da podupire široku autonomiju Trojedne kraljevine u Monarhiji prije stvaranja savezne jugoslavenske države pri čemu bi savez s Mađarima bio bolji od onoga s bečkim središtem.

1
Bridge, 1989., 237-240

U svibnju 1867. osnovan je u Zagrebu glavni odbor na čelu s Mrazovićem koji je obavio i neke radove za osnivanje pokrajinskih odbora. Pripreme Mihajlove vlade za oružani ustanak u Bosni i Hercegovini nisu imale uvjeta za uspjeh zbog držanja austrijske diplomacije i ruske nespremnosti da u vezi s tim pruži potporu. Ruska se diplomacija uopće protivila sporazumu srpske vlade i Narodne stranke. Smirivanju stanja pomogla je odluka Porte da Srbiji preda tvrđave, a i srpska je vojska bila preslaba da u ratu pobijedi Tursku. Zato je Mihajlo pomišljao na to da dobije Bosnu i Hercegovinu diplomatskim putem pa se obratio mađarskim predstavnicima da mu u tome pomognu. U kolovozu 1867. sastao se s mađarskim ministrom predsjednikom Andrássyjem koji ga je odvraćao od rata protiv Turske, od oslona na Rusiju i od sporazuma s Hrvatima. Ovo posljednje bilo mu je zacijelo nepoćudno u času kada je Hrvatima trebalo nametnuti Nagodbu. Zato je Andrássy obećao Mihajlu da će se potruditi da Srbija dobije Bosnu i Hercegovinu diplomatskim putem. Osim toga, ministar je želio da službena Srbija utječe na smirivanje otpora Miletićeve struje u Ugarskoj protiv mađarske vlade. Na početku 1868. bilo je očigledno da je srpska vlada "iznevjerila" sporazum s Narodnom strankom pa je Mrazović držao da treba pomagati oslobođenje "braće" od turskoga jarma uz pomoć Austro-Ugarske.[2]

Kvaternik nije mogao znati za odnos Narodne stranke sa srpskom vladom ali je imao obavijesti o tome da je ona neko vrijeme zastupala priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji. Osim reakcije na *Pozorove* napade na Kvaternika iz 1861. i njegova priklanjanja Rauchovu režimu, to je zacijelo važan povod za njegovo strasno ocrnjivanje Narodne stranke, ali još nije primijenio Starčevićevo psovanje "Slavoserba" kao podljudi životinjske naravi. Rauchu su, dakako, odgovarali njegovi napadi na Narodnu stranku pa je "istočno pitanje" izašlo pod "njegovimi auspiciji", kako kaže Kvaternik u svom dnevniku, a troškovi spisa pokriveni su nekim prilozima, od Raucha a i od nadbiskupa Haulika.[3] Kvaternik je o Strossmayeru razgovarao s Rauchom, koji mu je rekao da je Mrazović bio u Beogradu, i da su "virtualna prava" Hrvata na Bosnu i Hercegovinu opravdana pa im se Mađari zato neće protiviti. Rauch je, štoviše, obećavao da će se uskoro zbiti "nešto izvanrednoga" i da se Hrvati "moraju arondirati" kako bi bili jači prema Austriji i Ugarskoj. Kvaternik mu je rekao da su to i "naši", tj. Starčevićevi i njegovi nazori.[4]

2
O tom "sporazumu" i dijelu srpskoga pitanja važnog za Hrvatsku do 1871. vidi: Gross-Szabo, 1992., 172-273, te literaturu na str. 587. Pojedinosti o srpskom pitanju 1866./69. mogu se naći kod Korunića, 1982., 1986.

3
Haulik je više puta istupao kao žestok protivnik Strossmayerove Narodne stranke i nastojao odvratiti od nje svećenstvo.

4
Nehajev, 1932., 151-153

"Istočno pitanje" je nastavak i pomnija razrada Kvaternikova uvjeravanja iz njegove francuske knjige i iz "Političkih razmatranja" da je hrvatski narod tijekom trinaest stoljeća pokazao svoju izvanrednu veličinu u junaštvu i kršćanskome moralu i da po volji Providnosti ima veliko značenje za čovječanstvo. Već je u spomenutim spisima posvetio posebnu pažnju razdoblju dolaska Hrvata na poziv bizantskoga cara Heraklija, kao bitnoga opravdanja za zahtjev suvremenoga primata Hrvata pri rješavanju istočnoga pitanja. Dakako, morao se, zbog svoje ovisnosti o Rauchu, poslužiti nekim drugačijim naglascima. U uvodu Kvaternik je navijestio djelo "Povijest Hrvatah" u više svezaka, na temelju svojih dugogodišnjih ispisa iz izvorâ. Nadao se da će njime "jednom za uviek" dragocjene događaje iz prošlosti prikazati u svjetlu istine. Odatle je uzeo podatke za ovaj spis ali samo s obzirom na "istočnu" a ne i na "zapadnu" povijest Hrvata. Zato se njegovo viđenje temelji na interpretaciji bizantskih autora.

U prvom dijelu Kvaternik je nastojao ući u sve pojedinosti najvažnijega doba za Hrvate, naime onoga nakon njihova dolaska u domovinu, pa je zato obuhvatio samo nekoliko desetljeća. U drugom dijelu prikazao je četiri stoljeća hrvatske "istočne" povijesti do tatarskoga upada. Namjeravao je, doduše, produžiti priču do 1856., ali znajući "da se plemenita hrvatska srdca baš nasladjuju čitajući velika i slavna diela otacah i predjah svojih", odlučio je tatarsko-tursko razdoblje prikazatiti u posebnom svesku, ali to poslije nije uradio.[5]

Svoje izlaganje Kvaternik počinje s vremenom "rimskoga svieta" koji je gospodovao gotovo cijelom civiliziranom Europom i zato je istočno pitanje uvijek bilo i ostalo istočno-europejsko, tj. ne samo balkansko. Svoju osnovnu tendenciju izlaže ovako: "što više, narod, koji može pokazati na *takovu povjest*, **viekovi**, a ne **godinami** razsvjetljenu; **iz vlastite narodnje snage**, a ne **iz slučajnih obstojnostih, vanjskimi uplivi** na nj djelajućih, pronikavšu: takovi narod mora imati i **veliku budućnost**! Da to postigne, netreba mu drugo, nego da *svi oni življi*, koji su tu povjest stvarali *upoznaju ovu svoju prošlost*; upoznav ju pako, da ju prigrle. A tko da ne prigrli ono, što je liepo, veliko, slavno i pošteno?"[6] Uvjerava čitatelje da ni u čemu ne pretjeruje. Dokazuje da su Hrvati bili prvi koji su oružjem na Balkanu osnovali "zmožnu i veliku državu slavensku", da su spasili kršćanstvo i naobrazbu jer su spasili Rimsko Carstvo, tada predstavnika obrazovane Europe; da je već doba dolaska Hrvata "slavu našega plemena nad svimi slavenskimi na uviek ustanovila" i očuvala narodno ime hrvatskom narodu, koji je činio "čudesa junačtvah"[7]. Ove se

5
Istočno pitanje, 381; Pavličević, 1995., piše o Kvaternikovim stavovima u *Istočnom pitanju* od 1859. do 1868., a Turkalj 1998. o samom spisu.

6
Istočno pitanje, 307. U ovom i ostalim citatima podcrtavanja su Kvaternikova.

7
Isto, 74

Kvaternikove izjave temeljito razlikuju od Starčevićevih jer je on poricao da su Slaveni skupine narodâ i sveo taj pojam isključivo na ropstvo, dok su kod Kvaternika Hrvati najodličniji slavenski narod.

Cijelu tu "istinu" Kvaternik istražuje "nepristrano" i "nožićem kritike" za razliku od "romana", tj. neistina koje drugi pisci navode na štetu Hrvata. Svojim djelom želi postići da hrvatski narod dođe "u posjed istine" i da je upotrijebi protiv spletkara. I u ovom spisu Kvaternik žali što Europa ne zna ništa o golemim, neusporedivim zaslugama Hrvata za njezinu civilizaciju. Može razumjeti taj tuđi svijet ali gnjevno osuđuje slavenske "autoritete", prije svega Šafaríka, koji vređaju Hrvate jer pišu "*proti sjajnoj našoj poviesti*". Suvremene interpretacije izvora, a i njih same, dijeli na one koji su na štetu ili na korist Hrvata. Dakako, ima dosta bizantskih i drugih autora u čijim djelima postoje pasusi i na korist i na štetu Hrvata. Izvore koji odgovaraju njegovu viđenju naziva krasnim spomenicima "hrvatske dike", a za ostale nalazi argumente da ih pobije. Ponekad poziva čitatelje da se ponose određenim svjedočanstvima o sjajnom geniju hrvatskoga naroda.

Prije svega s djelima bizantskih pisaca u rukama, Kvaternik je "povjestno uztvrdio" događaje koji pokazuju veličinu i slavu hrvatskoga naroda i stalnu intervenciju Providnosti u povijest uopće, a posebno u onu Hrvata. U ime hrvatskoga naroda Kvaternik kaže da je njegova "*krasna i velika* (a čim *drevnija*, tim *slavnija) poviest:* **'plemićka listina, izdana po samomu Bogu, savkolikom narodu'**."[8] S obzirom na to da vječna pravda uvijek intervenira u povijesti, Kvaternik izražava nadu da će sva nasilja protiv pojedinaca i naroda biti jednom osvećena. "Bože, obrani Tvoje Hrvate, koje si ne jednom odredio biti branitelji svega, što je liepo i uzvišeno: *hristjanstva, obće slobode i civilizacije*!"[9] I u Konstantinu Porfirogenetu Kvaternik vidi "orudje Promisla" koja ga je odabrala "da bude **otcem poviesti naše**", jer bi bez toga bizantskoga cara, prvobitna povijest Hrvata u njihovoj svetoj domovini ostala nepoznata. Više puta Kvaternik hvali Konstantina što, prema njegovu uvjerenju, uvijek daje prednost Hrvatima nad Srbima, tj. ne prikazuje ih kao ravnopravne narode. Međutim, on, zbog nekih Konstantinovih podataka koji mu ne odgovaraju, ipak optužuje cara da je "na štetu našu *pristrani svjedok*" u korist Srba. Čak kaže da Konstantin laže, piskara, prešućuje i šara.[10] Valja spomenuti da su obavijesti toga izvora upotrijebljene u brojnim hrvatsko-srpskim polemikama za dokazivanje opravdanosti suprotstavljenih nacionalnih ideologija.

8 *Isto*, 384

9 *Isto*, 198

10 *Isto*, 340, 310, 313, 301-302

Nagodbeno razdoblje

Već je istaknuto da Kvaternik posebnu pažnju posvećuje 7. stoljeću kao ishodištu povijesti Hrvata na jugoistoku Europe. Naime, Avari i Perzijanci zauzeli bi Carigrad da nije Providnost potakla smjeli hrvatski narod da spasi Bizant i kršćanstvo jer je, prema Kvaterniku, car Heraklije bio preslab da to učini sam. Car je naime bio prisiljen pozvati Hrvate u pomoć protiv Avara koji su tada bili najmoćniji europski narod, a Hrvati su ih pobijedili i tako spasili Rimsko Carstvo i riješili tadašnje istočno pitanje. Spasavanjem Bizanta i dolaskom u doba Heraklija u svoju "svetu zemlju" na jugu Europe, Hrvati su jednom zauvijek kroz sva stoljeća stekli pravo da odlučno utječu na istočno pitanje.[11]

Kvaternik dokazuje s "historijom u ruci" da su Hrvati svoju veličinu, snagu i moć pokazali svojim odlučnim utjecajem na istočno pitanje i u drugom "bugarsko-saracenskom" razdoblju. Da bi uvjerio čitatelje kako Srbi, na temelju svoje bijedne povijesti, nemaju nikakvo pravo u suvremenosti sudjelovati u rješavanju istočnoga pitanja (to smiju samo Hrvati i Bugari), Kvaternik pripisuje Srbima ropsku povijest. Kaže da je životno pitanje "po sve slovenstvo" koji je od tih "dvajuh narodah" prvi došao na jug i bio "provodić ili putokaz" u istočnom pitanju. "Hrvate ide neumrla dika" da su ratovanjem s dušmanima Europe proslavili "slovenstvo" na jugu i "*prvi* slovensku državu na jugu ustanovili". Oni su, prema Kvaterniku, "*izključivi povod*" što su Srbi za Hrvatima došli na jug. Među Hrvatima i Srbima u 9. stoljeću u pitanju je "*narodnje i državne* moći i povjestne slave, razlika kano danom i noći". Zato i njihove uloge "*diametralno* su si protivne u uplivanju u istočno pitanje..."[12] Kvaternik kaže da su Srbi uvijek živjeli kao ropski narod pod bizantskim i bugarskim gospodstvom, ponavljajući da su Hrvati bili Srbima putokaz dolaska na jug i da su im izvojevali domovinu, što je razlog da "ime serbsko" još uopće postoji. Zapravo su se Srbi već od 9. do 11. stoljeća pretočili po jeziku u Hrvate i Bugare. Predbacuje suvremenim "pseudo-Srbom" "nakaznu nezahvalnost" i zato što su ih Hrvati primili kada su bježali od Turaka u slobodnu hrvatsku zemlju. Kvaternikov bijes je velikim dijelom odgovor na srpske tvr-

---

11
U suvremenoj historiografiji postoje različite interpretacije djela Konstantina Porfirogeneta "De Administrando Imperio" s obzirom na dvije redakcije: Konstantinovu u poglavlju 29 i 31 te nepoznatoga autora u poglavlju 30. One su nastale u različito vrijeme i razlikuju se po obavijestima. Postoji mišljenje da Konstantin u svom interesu nije želio priznati "hrvatskim osvajačima stvarnu historijsku ulogu pri zamjeni avarske vlasti" i da je zato umetnuta vijest kako su se Hrvati kao izbjeglice obratili Herakliju i na njegovu zapovijed istjerali Avare i naselili "svoju novu postojbinu". (Kvaternik ne prihvaća tu "zapovijed" i tvrdi da je Heraklije sasvim sigurno molio Hrvate za pomoć.) Neki autori opet drže da je "nemoguće dokazati da je Heraklijeva uloga u potpunosti izmišljena ili iskonstruirana" ili da je sve bilo tako kako piše u izvoru. U nedostatku drugih izvora, doseljenje se Hrvata datira Heraklijevim vremenom. *Konstantin Porfirogenet o upravljanju carstvom*, priredio M. Švab, preveo N. Tomašić, Zagreb 1994.; Klaić, 1971., 133-137; Goldstein, 1995., 96.

12
Istočno pitanje, 304

dnje da su Hrvati napustili glavno obilježje naroda – svoj jezik i primili srpski. Naziva to buncanjem "pučića... robske historije..." Ljuti se što se Hrvati Istočne crkve zbog vjerozakonskoga fanatizma odriču svoga slavnoga hrvatskoga imena i prihvaćaju tuđe – ropsko, a sve je to pakleni plod "iliro - i jugoslavenizma", a i djelatnosti "sjeverne braće" (Šafaríka i ostalih slavista) koji potamnjuju i izopačuju povijest Hrvata kako bi "na našem grobu" digli povijest Srba.

Kvaternik ističe Konstantinove rečenice da se Srbi jezikom Rimljana zovu "servi", tj. robovi, međutim njegova se interpretacija razlikuje od Starčevićeve. Dok ova odbacuje postojanje srpskoga naroda uopće i tvrdi da pod srpskim imenom koje se pojavljuje u izvorima valja razumjeti samo naselja i skupine robova, Kvaternik Srbe još uvijek naziva narodom i ne poriče njihovo postojanje u Srbiji i južnoj Ugarskoj. Suvremenu Srbiju proglašava svetom baštinom Porfirogenetovih Hrvata pa granicu prostora hrvatskoga državnoga prava sada proteže do Timoka, a ne više do Drine kao u knjizi "La Croatie". S obzirom na ulogu Dušanova carstva u srpskoj nacionalnoj ideologiji, posebno kod Ujedinjene omladine srpske, Kvaternik se trudi omalovažiti Dušana, dok je Starčević poslije vidio u njemu hrvatskoga vladara. Na čelu ropskoga naroda Dušan se, prema Kvaterniku, pomamio za carskom krunom. Stoga je ruka Božja kaznila Srbe, ali i Bugare, tako da su njihove države nestale kroz vjekove. Srpskoj vladi, između ostaloga, predbacuje da želi posrbiti "Bugare Maćedonije".

U uvodu Kvaternik kaže da mu je zadaća potisnuti "brata ili ne-brata...**za njegovu liniu poviesti i faktah**" i samo u tom slučaju može doći do bratinstva, sloge, ljubavi i prijateljstva.[13] Njega se ne tiče koliko je prostora ostalo iza te linije. Neka svatko optužuje sebe što nema "veličajnije povjesti" ili neka "se prepire, volja ga, s Providnostju" što ga nije stvorila većim i moćnijim. Očigledno iza te linije razgraničenja Srbima ne bi ostalo ništa. Čak i kada bi priznali da u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini ne postoje kao narod, to ne bi Kvaterniku bilo dovoljno. Zacijelo bi morali prihvatiti njegova "fakta" da im zapravo ne pripada ni Srbija. Zato krajnja konzekvencija Kvaternikovih tvrdnji, koju ovdje još nije izrekao, vodi ravno prema Starčevićevoj negaciji postojanja srpskoga naroda uopće. U ovom tekstu Kvaternik već upotrebljava njegovu psovku "srbež".

Na srednjovjekovnu Bugarsku Kvaternik je gledao iz kuta suvremenih interesa, oprečnih interesima Srba. Bugari su mu narod vrijedan poštovanja zbog svojih pobjeda nad Bizantom, ali ipak nemaju tako sjajnu povijest kao Hrvati, jer su ovi i nakon dolaska Bugara bili odlučni činitelji u istočnom pitanju. Kvaternik ističe "intimno *prijateljevanje*" Hrvata i Bugara "*kroz viekove*" jer želi uvjeriti čitatelje da su Hrvati sudjelovali u sjajnim bugarskim pobjedama nad Bizantom. Posljedica velikoga utjecaja što su ga Hrvati imali na Bugare kao susjedi i prijatelji bilo je "*poslovenčenje toga življa uralskoga*" i slom bugarske države

---

13
Isto, 41

kada su im Hrvati uskratili prijateljstvo. Naime, "silna hrvatska ruka" porazila je u 10. stoljeću bugarskoga vladara Simeona, u čemu nisu uspjeli Bizant, Mađari ni Srbi. U novomu razdoblju neprijateljskih odnosa Hrvata i Bugara, Hrvati "**prednjače i opet**" drugim narodima i pomažu im da se oslobode "jarma i vukodlačtva bugarskoga".

Kvaternik je dakle isticao da su Hrvati do 10. stoljeća bili glavni činitelji pri rješavanju istočnoga pitanja (to su, dakako, bili i poslije, u doba borbi s Tatarima i Turcima) kako bi dao historijsku podlogu i opravdanje pravu Hrvata da to budu i u suvremenosti. "Obnovljenje srbske državice", dakako i opet ropske, ima se zahvaliti isključivo "nečuvenoj sili hrvatskoj, koja je ponizila bezprimjernu silu i gordost bulgarsku!"[14]

Razumije se da je Kvaternik svoju mržnju protiv Rusije prenio i na srednjovjekovne Ruse koji su se urotili s Bizantincima protiv slobode "*slovenskih* narodah" što je, kako kaže, "početak slastih onodobnog *ruskog panslavizma.*"[15] Valja spomenuti da Kvaternik u svojoj "La Croatie" 1859. još nije imao interesa navaljivati na Ruse. Najveća razlika između francuske knjige kao i "Političkih razmatranja" te "Istočnoga pitanja" jest u prikazu Mađara. Dok prije nije mogao naći dovoljno riječi da opiše bijednu mađarsku povijest, sada, kao Rauchov štićenik, nije mogao pisati protiv Mađara. Kaže da se "na pozorištu istočnoga pitanja" pojavio "znameniti taj puk sjevero-istoka europejskoga" kojemu je Providnost namijenila značajnu ulogu. Hrvati su, prema Kvaterniku, bili oni koji su otvorili Mađarima vrata u prostor istočnoga pitanja. Oni im nisu bili samo susjedi nego su zajednički s njima ratovali. No kao narod Hrvati se nikada nisu miješali s Mađarima. Za razliku od svoje prijašnje strastvene polemike protiv mađarskih pisaca, pogotovo Száláya, Kvaternik sada samo kaže da rijetki pisci mute pojmove, nekad i "na naš uštrb" ali i na svoju štetu, no oni to čine iz neznanja.

Kvaternik je samo usput uključio u svoj tekst i pobjede Hrvata nad Francima, njihovo sudjelovanje u borbama kršćanstva protiv Saracena i njihovu prevlast nad Venecijom, jer to pripada "zapadnoj" povijesti Hrvata. No ipak se vidi da smisao spisa nije samo u veličanju uloge hrvatskoga naroda u istočnom pitanju nego i u europskim razmjerima uopće. "Tako dakle, nijedan se nije veliki i plemeniti čin u Europi dogodio, kod kojega nebi bili i predji naši koristno i dično sudjelovali!"[16]

Razumije se da svrha "Istočnoga pitanja" nije samo u prikazu sjajne povijesti hrvatskoga naroda nego je i u ocrnjivanju Narodne stranke, prije svega zbog njezina jugoslavizma, prema kojemu bi u rješavanju istočnoga pitanja sud-

14
Isto, 360
15
Isto, 368
16
Isto, 324

jelovali ne samo Hrvati nego i Srbi. Isticanjem "sloge bratinstva, uzajemnosti itd. slovenske" ti su se "protivnici i izopačitelji istine" odrekli "vlastite svoje slavne hrvatske povjesti". Kvaternik polemizira s komentarima *Novoga Pozora* u vezi s predstojećim izlaženjem *Hervata* uz Rauchovu pomoć, i s kritikom prvoga dijela "Istočnoga pitanja" kao mađaronskoga te njegova maštanja da bi najranija hrvatska povijest mogla utjecati na suvremeno rješavanje istočnoga pitanja, i to isključivo na korist Hrvata. No Kvaternik kaže da stalna prevlast zla nad dobrim kod hrvatskoga naroda nije više moguća. Dosta mu je da je izložio "pravo i istinu", a "pobjeda jest i ostaje tajna samoga Boga!.."[17]

Kvaternik, dakako, prije svega psuje "fixu ideju" i sanje Šafaríka, koji uvijek interpretira povijest u korist Srba, te slaviste i Čehe uopće. Međutim, strastveno napada i one hrvatske pisce koji u ime "bratinstva" oskvrnjuju hrvatsku povijest, vrijeđajući hrvatski narod tvrdnjama da su hrvatska i srpska povijest jednako slavne. Riječ je zacijelo o analizi izvora Franje Račkoga.[18] Napada domaće "povjestnike" kao "diletante historičke" jer dosad nitko od njih nije pokušao "ma kakvu bilo, kamo li kritičnu i podpunu povjest svojega naroda napisati!" Pisci su se dosad bavili samo pojedinostima i skupljanjem materijala, zato su dosad iz "tudje glave mislili" (to je Starčevićev izraz) i prihvaćali sramote uperene protiv Hrvata što pokazuju njihova najbolja djela.[19] Kvaternik crpi, dakako, samo "iz samih vrelah i spomenikah", tj. ne od neprijatelja Hrvata.

Također upozorava na pitanje koje mu osobito leži na srcu, a to su "planinski Hrvati". Obećava da će cijelu drugu knjigu "Poviesti Hrvatah" posvetiti njihovoj drevnoj povijesti i "proti *platjenim* povjestnikom" na neoborivim temeljima povijesne istine dokazati da su oni "*cjelokupni dio i sučlan* hrvatskoga naroda i narodnosti". Budućnost "planinskih Hrvatah" je na život i smrt povezana s hrvatstvom, "a samo kroz ovo s prej.(asnim) habsburg.(skim) domom."[20]

17
Isto, 382

18
F. Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka, *Književnik*, časopis za jezik i poviest hrvatsku i srpsku, 1864.

19
Matica Ilirska već je 1854., a zatim 1860., raspisala natječaj za pregled hrvatske povijesti na koji se nitko nije javio. Kukuljević to nije želio uraditi, a Rački je držao da je pisanje "narodne poviestnice" moguće tek nakon prikupljenih izvora i rasprava o pojedinim važnim pitanjima i da će tek onda jedan "narodan čoviek" moći svome narodu cjelovito prikazati njegovu prošlost. Poslije su nastali pregledi I. Tkalčića i S. Balenovića, a knjiga nad knjigama bila je Smičiklasova *Poviest hrvatska* (1879., 1882.) kojom su se oduševili i pravaši iako je autor bio "Slavoserb". Gross, 1985., 429, Gross-Szabo, 1992., 535. U vrijeme objavljivanja *Istočnoga pitanja* Kvaternik je mogao zamišljati da će upravo on ispuniti tu prazninu svojim najavljenim djelom iz hrvatske povijesti pisanim, dakako, "na korist" Hrvata.

20
Istočno pitanje, 47-48

S obzirom na jednom zauvijek utvrđenu "povijesnu istinu" na temelju spomenikâ, Kvaternik zaključuje da nitko nema pravo sumnjati u prvenstvo hrvatskoga naroda pri rješavanju istočnoga pitanja "i negledeć na to, u kojem se odnošaju ili svezi političkoj on (hrvatski narod, *M. G.*) nalazio bude u onaj odlučni hip, kada će udariti svečani po Europu sat riešavanju tomu." Izdaja ili "glupi vjerozakonski fanatizam" ne smije ugroziti hrvatsku svojinu "u tursko-hrvatskih predjelih" i nitko nema pravo Habsburgovcu "**kao kralju svih Hrvatah**" i kao kralju "Ungarije" dok to odgovara temeljnom uvjetu hrvatske Pragmatičke sankcije, zanijekati pravo da u odlučnom času rješava istočno pitanje. Tri godine prije Rakovice, Kvaternik je pri tome istaknuo "uzvišenu misao" (koju je, navodno, izrazilo hrvatsko prijestolje) "*missije*, to jest zvanja *hrvatske Krajine.*"[21]

Josip Miškatović, urednik *Novoga Pozora* osvrnuo se na Kvaternikov spis.[22] Rugao se njegovim pretenzijama da je otkrio i dokazao apsolutnu povijesnu istinu i istinu svoga vremena jednom zauvijek. Miškatović je držao da iz Kvaternikovih historijskih tvrdnji govori "vrijuća strastvenost dnevne prepirke stranačke". On odobrava nastojanje da se uz pomoć povijesti probudi ponos hrvatskoga naroda. Zdrav će razum i onako znati zadržati jezgru, i odbaciti ljusku pretjeranosti. No Kvaternik u svojoj jednostranosti "neistražuje historičku istinu, nego pretvara u pamflet historiju", kaže Miškatović, i naglašava da je slava, pravo i "liepa zadaća" hrvatskoga naroda u rješavanju istočnoga pitanja osigurana istinom, neiskrivljenom "strastvenom pristranosti", a pogotovo u budnoj nacionalnoj svijesti. Suprotstavljajući goloj želji realnu mogućnost njezina ostvarenja, Miškatović kaže: "Nije dakle glavno pitanje u tom, jesi li bio trinaest vjekovah velik i moguć, nego se pita, jesi li danas sposoban, jesu li tvoje okolnosti danas sgodne, da veliku budućnost snuješ." Po njegovu mišljenju nijedno od jugoslavenskih "plemena" ne može samo odoljeti opasnosti od drugih jačih naroda niti rješavati istočno pitanje bez međusobna sporazuma. "Iz ovoga uvjerenja potiče ne samo naša odsuđivana uzajemnost jugoslavenska, nego zajedno i ona utjeha, da su ništetne i jalove sve hegemonične želje, makar se gdje pojavljuju." Drugim riječima, Miškatović osuđuje i velikosrpske pretenzije i negiranje postojanja srpskoga i slovenskoga naroda u Starčevića i Kvaternika. *Novi Pozor* odobrava želju za ostvarenjem hrvatske državnosti na temelju hrvatskoga državnog prava, ali vodi računa o tome da mađarska i njemačka vlada "kralja svih Hrvatah" (kako ga naziva Kvaternik) ne dopuštaju ni minimum hrvatske državnosti. Osuđuje Kvaternikovu i Starčevićevu mržnju protiv Rusije dok je u tijeku ujedinjavanje Njemačke. Upo-

21 *Isto*, 27-8, 191

22 *Novi Pozor*, 29. III. (Hrvati i g. Kvaternik); 5. IV. 1868. (Uvodnik). Rački je odbio Kvaternikovu historijsku sliku kao maštanje. *Obzor*, 10.–14. I. 1881. (Književna zanovetanja Deželićeva). Riječ je o njegovoj kritici spisa Gj. St. Deželića (*Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda*, Zagreb 1879.) koji se oduševljavao Kvaternikovim tumačenjem hrvatske povijesti.

zorava na njemačku hegemoniju u austrijskom dijelu sada već dvojne Monarhije i na njemački gospodarski pritisak. Uvjeren je da ne treba polagati nade u Francusku koja ne pomaže Kvaternikovim težnjama nego naprotiv vrhovima Monarhije. Ona bi, prema Miškatoviću, samo onda podupirala Hrvatsku, a ne Ugarsku, kada bi imala jamstvo u slozi jugoslavenskih "plemena". Tek nakon postignute sloge, vidjelo bi se što može uraditi hrvatski narod, a što srpski u rješavanju istočnoga pitanja. Prije toga nijedan od njih ne može ništa. Razumije se da se *Novi Pozor* žestoko obara na Kvaternikovo i Starčevićevo nastojanje da u Rauchovu korist pomognu uništavanju Narodne stranke.

HERVAT I PRVA *HERVATSKA*

Program Stranke prava i slavoserbska konstrukcija

Nakon humorističko-satiričkoga lista *Zvekan*, posljednji broj kojeg je izašao u prosincu 1867., pojavio se, s prekidom od gotovo jedne godine, mjesečnik *Hervat.* Izdavač i financijer je uspješni mladi odvjetnik dr. Ivan Matok. List je počeo izlaziti upravo za ozakonjenja Hrvatsko-ugarske nagodbe; program u prvom broju nosi datum 30. rujna 1868. Bilo je to nekoliko dana nakon što je Rauchov sabor usvojio osnovu Nagodbe. Prvi broj izašao je neposredno nakon proglašenja kraljeve sankcije Nagodbe u Hrvatskom saboru 18. studenoga. Starčević nije promijenio mišljenje koje je zastupao za izlaženja *Zvekana*, kada je mogao pretpostaviti da se dualizam neće ostvariti. Stoga zadatak *Hervata* nije da uđe u političku borbu protiv dualističkog režima kao "nezakonite faktičnosti". Vidjeli smo da je Starčević odbijao svakodnevnu političku borbu kao nemoralnu i da je držao svojom dužnošću isključivo objašnjavanje načela Stranke prava.

Program *Hervata,* što ga je potpisao njegov izdavač Matok, mora se svakako pripisati Starčeviću. Poput svih njegovih i Kvaternikovih izjava i ova se prije svega poziva na znamenitu prošlost hrvatskoga naroda koji "biaše kroz vekove osobom", a sada stoji pod skrbništvom. "Ovaj narod ćuti i oslon ili nagon, i potrebu, i pravo, i volju; on ćuti sve osim, kako nekoji kažu, snage i načina, za stupiti opet na ono svoje mesto." Dakle duh hrvatskoga naroda, tvorac slavne prošlosti živi, ali se još nije snažnije očitovao jer narod zna što neće, a zapravo ne zna kako da ostvari svoje težnje. Tu misao Starčević opravdava tvrdnjom da narod ne slijedi one dvije stranke koje su u punoj slobodi radile na tome da on promijeni skrbništvo, tj. Narodnu i Unionističku. Pokazao se duh hrvatskoga naroda koji na taj način, zapravo, daje pohvalnicu Stranci prava za njezinu dosadašnju djelatnost, kao temelja za sadašnjost i jamstva za budućnost.

Na prvom mjestu "poslovanja" Stranke prava nalazi se dužnost skidanja krinki onima koji su narod gurnuli u poniženje i žele ga u tom stanju održati, tj. prvacima i pristalicama Narodne stranke. Na drugom se mjestu Stranka prava obvezuje da će na zakonitu temelju, pravnim načinom i "pravičnimi sredstvi" zahtijevati sveta prava hrvatskoga naroda. Ostale točke programa izraz su uporne Starčevićeve želje da se narod pouči o svojim pravima i potrebama na povijes-

nom i općeljudskom temelju. *Hervat* će raspravljati o društvenim, državnim i međunarodnim načelima, objašnjavat će uvjete i posljedice duševnoga i tjelesnog napretka te pojave u životu naroda, zatim sredstva kojima će se postići narodna prava i potrebe. Prije svega, želja je *Hervata* da narod shvati kako svoju sretnu budućnost može postići samo "na svojoj povestničkoj ili, što je isto, današnjoj pravnoj narodnosti." Ako hrvatski narod napreduje, a da ne uvrijedi "valjana" prava drugih naroda, oni će veselo primiti svojega druga "na polju radnje o prosvetlenju". Osnovni je zadatak *Hervata*: "Pravu i volji naroda hervatskoga pokazati snagu i sredstva, za da se njegovo preporodjenje kako zakonito tako i uspešno obavi." Prema tome, program ne daje upute za političku praksu, on samo ističe da Stranka prava utjelovljuje duh hrvatskoga naroda, da ga želi prosvijetliti, tj. probuditi njegovu volju na putu prema ostvarenju njegovih povijesnih i prirodnih prava.[1]

Starčević je u *Hervatu* nastojao razraditi i objasniti taj "program" kao nepromjenljivi temelj Stranke prava, predstavnice cijeloga hrvatskoga naroda. Uradio je to u člancima pod nazivom "Stranke u Hervatskoj", istaknuvši da je osnova programa formulirana 1861. u njegovim "Predstavkama" iz kojih citira pojedine veće odlomke. Za razliku od "Istočnog pitanja", u kojemu Kvaternik ne razmatra suvremeno razdoblje, Starčević želi objasniti svoja načela njihovim uspoređivanjem sa stanjem narodâ na "Iztoku". Vidio je tamo osam naroda. To su Rumunji, Mađari, Slovaci, Rusini, Grci, Bugari, Skipetari i Hrvati. (Srbi, dakako, prema Starčeviću ne postoje kao narod.) Njima je, kako god neznatni bili, priznavao pravo na opstanak i razvoj. "Svaki je narod čedo božje, i sam Bog zna što je on kojemu svojemu detetu odredio."[2] Međutim, tuđinci ne dopuštaju mir i slogu na tom području pa se nijedan od tih naroda ne može slobodno razvijati. Prema Starčeviću, Miloš "veliki" (Obrenović) protjeran je "iz Serbie" jer nije želio da se tuđinci miješaju u njegovo vladanje, a Mihajlo je ubijen zato što je to dopustio. Zlokobna tuđa sila – Rusija želi se primaknuti Sredozemnom i Jadranskom moru u protivnosti s interesima Zapada. Eventualnim nestankom Turske iz Europe zacijelo ne bi nestale "izvanjske spletke", misli Starčević. Od oprečnih interesa velikih sila pati tih osam naroda istoka i mogli bi im možda stati na kraj kada bi se "na temelju podpune jednakosti" složili u jednu snažnu državu koja bi se mogla obraniti od velikih sila. "Koji narodi, koje zemlje, koja mora, koje reke! Lepše domovine na svetu neima."[3] To bi, kaže Starčević, bilo pravo rješenje is-

1
O programu *Hervata* te stavovima pravaša i narodnjaka 1867.–1871. piše Ciliga, 1973. i 1970. Sustavno i opširno o *Hervatu* i *Hervatskoj* obavještava Turkalj, 1998.

2
Stranke u Hervatskoj, *Djela III*, 110

3
Isto, 112

točnoga pitanja. Zacijelo je zamišljao da bi udo takve države bila njegova Hrvatska, koja bi obuhvaćala cijeli južnoslavenski prostor osim bugarskoga.

No nijedan od spomenutih naroda "nemari" za takvo rješenje, pa to "jedinstvo" ne može postati sastavni dio programa Stranke prava. Ne preostaje dakle drugo nego da Zapad s toga područja potjera Rusiju kao glavno zlo. Posebno predbacuje Rusiji da razjaruje kršćane protiv Turske i time pogoršava njihov položaj. Drži da bi nakon nestanka ruskoga utjecaja, a i Turske, suprotni interesi balkanskih naroda stvorili "gotov pakao na zemlji" i da je zato njegova vizija stvar daleke budućnosti. Zatim Starčević upozorava na interese zapadnih i južnih susjeda Nijemaca i Talijana da se šire preko hrvatskoga teritorija i kaže da im "prosvetlenje" nije na stupnju na kojemu bi Hrvatima mogli biti "verstnim vodjom ili učiteljem". Ako dakle Hrvati ne žele "vertoglavat" i uništiti svoj opstanak, nego "kao narod živeti i srećni biti: što nam drugo ostaje nego deržati se naše stalne povesti, stalne narodnosti, stalne domovine, stalnih pravah; – jednom reču što možemo drugo nego raditi kao Hervati u Hervatskoj?"[4], tj. na južnoslavenskom prostoru.

S obzirom na različite mogućnosti rješenja istočnoga pitanja, a i konstelacije velikih sila, Starčević ističe da je njegov program "bezuvjetan" a sastoji se u tome da hrvatski narod bude slobodan i sretan i da radi za sebe, bez obzira na zbivanja u Europi ili na Istoku koja ne ovise o Hrvatima. Program se ne smije promijeniti "dok je naroda koj za se mari, dok je naroda hervatskoga..." Iako je svrha programa očuvanje "narodne osebnosti Hervatah", Starčević može razumjeti one koji misle da je to nemoguće i da se Hrvati moraju "pomagjarit ili ponemčit, ili potaliančit, ili poskipetariti itd." Protiv takvih on će se boriti "pristojnim načinom". "Nu, govoriti o narodu i narodnosti, o narodnoj sreći, pa neraditi po našemu programu, to niti razumimo mi, ni itko razuman."[5] To se tiče "Slavoserba" jer oni varaju "prostotu" izjavama da se zalažu za hrvatstvo dok im je glavni cilj po zapovijedi Austrije uništiti Hrvate kao narod. Zato im se Starčević očigledno ne želi suprotstaviti "pristojnim načinom".

Objašnjenje programa Stranke prava u "Strankama u Hervatskoj" zapravo je Starčevićev odgovor na kritike "Slavoserba", ali se može pretpostaviti da je prije svega riječ o uvjeravanju mogućih obrazovanih pristalica, vjerojatno iz redova mladih, koji se nisu bez prigovora priklonili njegovu ideološkom sustavu. Tu on odgovara na pet pitanja od kojih je, dakako, glavno njegovo uključenje Srba i Slovenaca u hrvatski narod. Kaže da je manje od sto godina što "Slavoserbi", ljudi Rusije i Austrije, nastoje srpsko ime prikazati narodnim i nameću ga i Crnogorcima. "U našem narodu, medju Macedoniom (koju smatra bugarskom,

---

4
Isto, 115
5
Isto, 130

M. G.) i Nemačkom, osim Slavoserbah nitko nesmatra to ime narodnim."[6] Dok hrvatska književnost postoji već osam stoljeća, nigdje nema traga srpskoj narodnosti, književnosti i narodnoj povijesti, a "iztočno pravoslavnu" vjeru uveo je tek ruski car Petar I.

Starčević kaže da se od 14. stoljeća "nekakvo nestalno pučanstvo" Turskoga Carstva "povlačilo" po hrvatskim pokrajinama Turske, da nije bilo kršćanske vjere i nije imalo srpsko ime, te da je primilo kršćanstvo od "domaćega pučanstva hervatskoga", da se s njime pomiješalo ženidbama i "pohervatilo". Zato "po onih krajih ima plemenah jedne i druge vere". Hrvatski jezik koji se u 16. stoljeću udomaćio na carigradskom dvoru bio je crkveni jezik, ali su isusovci nastojali izbaciti ga iz Crkve, pa je ostao samo u Senjskoj biskupiji. No car Petar I. učinio je vjeru oruđem države i taj je "duh provalio u iztočnu cerkvu Hervatske i Turske" uz pomoć "Slavoserba" koji rade po nalogu Rusije i Austrije s ciljem da se "Hervati cepaju" jer "pučanstvo iztočne cerkve, većinom je starinsko pučanstvo hervatsko, a i ostalo pretočilo se je u Hervate... Dakle ovo, čisto hervatsko pučanstvo, hoće Slavoserbi da učine serbskom narodnostju!"[7] U "kneževini Serbii" isti je slučaj "izuzev upliva Isusovacah". "Tuđa pasmina" koja se nije pomiješala "sa hervatskom pasminom" nema narodnosti. Zato Starčević prorokuje: "ako serbština (u kneževini Srbiji, M. G.) i nadalje ostane ovako osamljena, ako se Serbi nezauzmu za Hervaštinu, ter se iz nje neokrepe, za kakovih sto godinah slušati će se u Beogradu ovaj isti jezik, koji se danas sluša u Bukureštu. Serbi nemaju snage uzderžati svoju narodnost, na toj narodnosti neda se graditi." Dok, prema Starčeviću, brakovi "tuđe pasmine" nemaju poroda, oni miješani uživaju "plodnost i blagoslov božji. To će reći ona tudja pasmina neima budućnost."[8] Nijemcima, Rusima i Slavoserbima Starčević pripisuje krivnju što se Slovenci ne osjećaju Hrvatima iako su "udo" hrvatskoga naroda. Ako to ne prihvate, oni će propasti od protestantizma te od "Nemštine i Talianštine". (Ostaje nejasno gdje je Starčević vidio protestantizam u sasvim katoličkoj slovenskoj i austrijskoj okolini.)

Starčević odgovara na prigovor kako će Srbe i Slovence koji se smatraju posebnim narodima primorati da se osjećaju Hrvatima. Kaže da ih tome ne želi prisiliti. "Kod nas vredi samo razumno osvjedočenje, slobodna volja, prava vera na zajedničku korist. Dok nebude toga, neka ostaje svatko kod sebe."[9] No da nema "Slavoserbah i njihovih meštarah" koji razjaruju te narode protiv Hrvat-

---

6
Isto, 115
7
Isto, 116
8
Isto, 117
9
Isto, 130

stva, njihovo "rogoborenje" ne bi trajalo niti jednu godinu, tj. oni bi ubrzo htjeli postati Hrvati. Dotle ih smatra "za tudjince i neprijatelje". No ako "Serbianci i Krajinci" sude da mogu bez Hrvata, iako nemaju narodne povijesti i književnosti, zašto onda, pita Starčević, "Slavoserbi" izdaju hrvatsku književnost i povijest te oskvrnjuju hrvatsku narodnost "nečistimi primesami" i žele podložiti Hrvate ovim pucima (tj. priznaju postojanje slovenske i srpske kulture i žele postići zbliženje hrvatske kulture s njima)?

"Slavoserbi" optužuju Starčevića da ne priznaje "faktičnost". Ako se protuzakonita "obstojnost" ne može zamijeniti zakonitim stanjem, odgovara on, mora se protiv nje bar prosvjedovati, a ne priznati ju zakonitom (kao što je to učinila Narodna stranka ulazeći u političku praksu). Dalje "Slavoserbi" kažu da prevladava pravo jačega. I zato su, prema Starčeviću, krivi isključivo oni. Da Narodna stranka nije prihvatila zajedničke poslove, Austrija i Mađari popustili bi Hrvatima. Oni to ne čine jer im "Slavoserbi" sami, bez prisile, daju sve i odriču se svoga prava budući da im je stalo samo do službi. Da bi pobio prigovor o nerealnosti svojih zahtjeva, Starčević ističe primjer golemih teškoća ujedinjavanja Italije ili nastanka Rumunjske i zato vjeruje u ostvarenje svojih težnja. "Biaše-li manje posla i pogibeli onde gde se je moralo više prestoljah srušiti; ili ovde gde se neruši ni jedno nego prestolje samo ako hoće razširuje se i to – veličanstveniim postaje? Bude li se ikada što učinit, ako se nepočne, ili ako se o protivnu radi?"[10]

Prigovor je zatim da se pravaške težnje ocjenjuju u vrhovima Monarhije kao poticaj na bunu. Starčević odgovara da Habsburgovci ostaju hrvatski kraljevi makar su izgubili Njemačku i Italiju, a bit će to i ako izgube Austriju. Optužuje "Slavoserbe" da se ne drže "našega kralja" nego uvlače Hrvatsku u zajedničke poslove s Austrijom. (No vidjeli smo da je upravo "naš kralj" prisilio Hrvatski sabor da se izjasni za zajedničke poslove.) "Ako je buna: braniti svoja prava, osim Slavoserbah sav je svet jedan veliki buntovnik. Mi spadamo u te buntovnike, i želimo u njih ostati."[11]

Naposljetku Starčević pobija mišljenje da se mora uzeti bar nešto, ako se ne može dobiti sve, jer priznavanje zajedničkih poslova jest gubitak "souverenstva" i time je izgubljeno sve. Zato zaključuje da su "Slavoserbi" samo "mešine koje muču i revu, kao što ih Austria, Rusia, ili tko drugi napuhne...", da rade isključivo za svoju korist i da stoje "ispod najniže prostote".[12]

Što je dakle Stranka prava? U svakom slučaju nije politička stranka i nema program za političku akciju. Kada je riječ o "souverenstvu naroda, tu nemože biti

10
Isto, 133
11
Isto, 133
12
Isto, 135

nego braniteljah i izdajicah naroda." Starčević kaže da bi Stranci prava moralo pripadati sedam do osam milijuna "složnih Hrvata", tj. uključujući Srbe, Slovence i "Muhamedovce", s time da se odbije jedno desetak tisuća "Slavoserbah" jer više ih nema u cijeloj Hrvatskoj, dakle na južnoslavenskom prostoru. Prema tome, osim njih "u svemu narodu hervatskomu, brojeć amo i Magjarone, neka nam naši čitatelji pokažu koju herdju, koja bi želila i htjela biti tudjim slugom radije nego svojim gospodarom." Tko god "svojimi žulji služi i svojimi zubi jide svoj kruh", (dakle ne gospoda, oni su uglavnom "Slavoserbi"), te svi Hrvati koji imaju moralne osobine suprotne sebičnosti, teže za veličanstvom i srećom naroda i imaju "u duhu božanstvenu iskru uma", pripadaju Stranci prava. "Eto, naš je program očit izraz povesti, narodnosti, prava, duševnosti, koristi i potrebe svega naroda hervatskoga, on je jemstvo čverste i sigurne pomoći za sve narode, koji rade o prosvetlenju; on je zakonit tumač zakonitu vladaru naroda hervatskoga."[13]

Prema tome, Stranka prava ne može biti politička stranka jer ne smije sudjelovati u političkoj praksi koja je moralna jedino u samostalnoj državi i jer ne želi drugim političkim strankama priznati opravdanje. Njezini prvaci imaju samo jednu zadaću, naime da osvijeste hrvatski narod – ali i hrvatskoga kralja – da u Hrvata razviju snažnu volju i želju za samostalnom državom kako bi se oni osposobili za njezino stvaranje u pogodnom času. No uvjet za takvu budućnost i srž pouke hrvatskoga naroda od prvaka Stranke prava jest da se "Slavoserbima" "krinka skine, pa narod vidi i pozna onu herpu onakovu kakova je. Mi smo onu krinku skidali, skidati ćemo, i skinuti ćemo."[14] Treba dakle pokazati da su "Slavoserbi", svojim varanjem "prostote" da se oni zalažu za hrvatsko državno pravo dok su stvarno sluge Austrije i Mađara, jedina zapreka ostvarenju samostalne hrvatske države.

Starčevićeve teze o "Slavoserbima" rađale su se postupno od 1861. ali su svoj značaj dobile na temelju njegova iskustva sa Saborom 1865./67. S obzirom na to da je Šafarík sve Južne Slavene proglasio "Slavosrbima", Starčević je u svomu bijesnom, stekliškom odgovoru upotrijebio taj pojam da bi označio najveće moguće narodno i moralno zlo i bit sužanjstva, pa mu je zato prišio podljudsko, životinjsko značenje. Nositelji toga pojma njemu su pripadnici obaju krila Narodne stranke: "liberali-mameluci" protivnici Schmerlingova režima i "samostalci-janičari", koji su se nadali nagodbi s tim režimom. Starčević ih je grubo osuđivao jer su nastojali političkom akcijom izboriti što je moguće veću autonomiju u danim okolnostima. Vidjeli smo da je kolebanje Narodne stranke izraz "provizorija" u kojemu je pitanje budućega uređenja Monarhije, a time i sudbine hrvatskih zemalja, ostalo nejasno, a vladar je pri tome mijenjao svoje odluke sve do

---

13
Isto, 135
14
Isto, 129

1867. kada je prihvatio kompromis s mađarskim plemstvom. Starčević je u svojim spisima uporno uvjeravao čitatelje da su za Hrvatsko-ugarsku nagodbu krivi isključivo predstavnici Narodne stranke jer, da oni nisu priznali zajedničke poslove, Austrija i Mađari pristali bi na hrvatsku samostalnost. Mađaroni, provoditelji Nagodbe, samo su dovršili ono što su "Slavoserbi" započeli.

Pri tome su Starčević i Kvaternik pripisivali hrvatskome narodu veliku snagu, o kojoj bi ovisio opstanak Habsburške Monarhije, kada bi bio svjestan svoga "veličanstva" i "radio za sebe", a u tome ga sprečavaju "Slavoserbi" koji su zapravo kao izvršitelji svih austrijskih zapovijedi krivi i za sve što je zlo u Habsburškoj Monarhiji. Starčević nije vodio računa o tome da je Austro-ugarska nagodba posljedica zajedničkih interesa dvaju moćnih partnera: dinastije i mađarskoga plemstva, koji su prešli preko interesa svih ostalih naroda Monarhije, a ne samo Hrvata. Nije uzeo u obzir da je Austro-ugarska nagodba zapravo pobjeda Mađara nad oslabljenim vladarom, nakon poraza kod Sadove, i da se temelji na mađarskim prijedlozima koje je vladar prihvatio uz neka kompromisna rješenja. On misli da je zlokobna Austrija prevarila Mađare, da je i Hrvatsko-ugarska nagodba djelo Austrije i njezinih slugu "Slavoserba", a ne nametanje mađarskih interesa. Kada to Mađari shvate, oni će se, prema Starčeviću, složiti s Hrvatima protiv Austrije, tj. priznat će hrvatsku državu. No zbilja je drugačija jer su Mađari nastojali provesti zakone iz 1848. kojima bi izbrisali hrvatsku povijesnu autonomiju bez ostataka, i upravo je vladar zahtijevao hrvatsku autonomiju kako bi oslabio Mađare, dakako s time da ona ne probije "jedinstvo mađarske države". Prema tome, donekle je opravdana Starčevićeva tvrdnja da Austriji ne odgovara dobra suradnja mađarskih i hrvatskih političkih činitelja. No tako je bilo samo na početku nagodbenoga razdoblja jer je Franjo Josip u tijeku provođenja sustava Hrvatsko-ugarske nagodbe, isključivo podupirao interese mađarske vlade.

Činjenica da Starčević psuje isključivo Narodnu stranku i da šuti o nametanju Nagodbe i postupcima Raucha i rauchovaca, nije samo posljedica nužnosti da se tisku Stranke prava očuva Rauchova naklonost. Riječ je i o svojevrsnoj Starčevićevoj logici koja u Mađarima vidi buduće suborce protiv zlokobne Austrije, a mađarone ubraja u Stranku prava i očekuje da će se oni protiviti Austriji. Iako su svi "Slavoserbi" jednaki, pisao je, jer "sužanjstvo im je svima živalj i oni su živalj sužanjstva", dijelio ih je u pet kategorija. U prvoj su ljudi "sužanjske naravi" koje je Aristotel nalazio u Traciji. "Mora da od te nečiste pasmine" potječu "Slavoserbi" koji se ponašaju isključivo kao sužnji i žele da to svi oni, koji to još nisu, postanu. U drugoj kategoriji je "nekoliko čovečuljakah" koje su prije svega novcem stvorili tuđinci u svrhu obmane naroda. Takvih je ljudi bilo u posljednjih 400 godina hrvatske povijesti, tj. za vladanja Habsburgovaca. Posljedice nemoralnoga odgoja vide se u trećoj grupi "Slavoserba" koji se za službe i privilegije pokoravaju svakom tuđincu. "U tu verstu Slavoserbah spada naša inteligencia", ona naime najvećim dijelom podržava Narodnu stranku. Ti "Slavoserbi" danas ocrnjuju

onoga pred kojim će sutra padati na koljena i služe svakom tko ih plaća. "Da bi ih platjali Hervati, oni bi bili i Hervati." Četvrta su kategorija doseljenici koji nikada ne nauče hrvatski a "Slavoserbi" im se prilagođavaju. Posljednjoj grupi pripadaju oni koji ljube narod i slobodu "pak i tako oboje izdavaju", a drže se "bezumne sloge i većine", tj. što god im netko kaže, oni će to potvrditi i prihvatiti.[15]

Starčević je cijeli život bio pobornik ideoloških teza Rousseaua i Francuske revolucije. Osnovne nacionalno-političke i društvene teškoće i neuspjehe u europskim zemljama pripisivao je činjenici da te ideje nisu nigdje potpuno provedene u život. No da bi opravdao svoj slavosrpski nauk, sklon je djelomično napustiti temeljne zasade spomenutoga demokratskoga učenja. Drži da je "načelo velikoga prevrata francezkoga" o suverenitetu naroda i jednakosti ljudi pred zakonom postojalo i u "klasičnosti", ali je bilo "ljudi koji ne biahu smatrani za ljude". To su "sužnji naravski i zarobi". Sa svoga gledišta da su svi ljudi rođeni jednaki ali ih prilike u kasnijem životu čine sužnjima, Rousseau je pobijao Aristotelovo mišljenje o ljudima sužanjske naravi, tj. o onima koji su rođeni s duhom sužanjstva i u njemu ostaju cijeli život. Starčević komentira Rousseauovo mišljenje: "Tako dakle čovek bi postajao, a ne bi se radjao sužnjem, sužanjstvo bi bilo majka, uzrok sužnjem, a ne sužnji sužanjstvu." Da je Rousseau poznavao "Slavoserbe", kaže dalje, on bi se složio s Aristotelom jer sužanjstvo ponizuje čovjeka i čini ga "skotom", ali se narava ljudska ne može na to priviknuti. Postoji dakle razlika između sužnja koji svoj položaj podnosi ali ga se nastoji osloboditi i "čoveka sužanjske naravi", tj. onoga koji ne zna drugo nego postupati kao sužanj, želi to biti i ne može se promijeniti. U tome je dakle opravdanje njegovih neprekidnih tvrdnji da su pripadnici Narodne stranke i dio stanovništva u njegovoj Hrvatskoj, tj. na južnoslavenskom prostoru, podljudi životinjske naravi.[16]

O "sužanjskoj pasmini" Starčević je ponajprije pisao u svomu satiričkom tekstu "Pisma Magjarolacah". U čovjeku vidi "tri stupnja saveršenstva: stupanj životinje, stupanj razbora, i stupanj uma, duševnosti. Slavoserbi nisu podpuno dostignuli ni najnižji stupanj, a iz njega ne mogu se dignuti." Oni su kadri raditi samo ono što im "njihovi pastiri odredjuju". Zato, kaže Starčević, "iz Slavoserba nebude ni najherdjavijega čoveka."[17] Svi su oni za sužanjstvo kao "n. pr. sve svinje za blato" i svi zločinci Lepoglave zajedno ne mogu izvesti ni tri postotka "opačinah" koliko "najbolji, najpošteniji Slavoserb". Pitanje prve kategorije Aristotelovih ljudi i narodâ "sužanjske naravi" Starčević proširuje 1876. u svom spisu "Pasmina slavoserbska po Hervatskoj", potaknut bosansko-hercegovačkim

15
Isto, 107-108

16
Bečki ugovori godine 1815. i Napoleon III., *Hervatska*, 1869., 105-118.

17
Pisma Magjarolacah, *Djela* 6, VIII-IX, X

ustankom koji je izazvala ta "nečista pasmina". To mu je opravdanje za činjenicu što se svi stanovnici njegove Hrvatske, tj. južnoslavenskoga područja osim bugarskog, ne osjećaju Hrvatima.

U "Pismima Magjarolacah" koja su povremeno izlazila u pravaškom tisku do uoči Rakovice, Starčević je prikazao pripadnike Narodne stranke kao izdajice-podljude, a svojom je žučnom, grubom "stekliškom" satirom želio šibati zlo u Hrvatskoj, pri čemu je, zapravo, žigosao ljudski nemoral uopće. Upravo satirom, dakle baratanjem izmišljenim situacijama koje su trebale predočiti bit ropskoga položaja hrvatskoga naroda kako ga je shvaćao Starčević, njegova se osobnost nametala čitateljima snažnije nego u ozbiljnim spisima, u kojima je također bilo mnogo satire. U uvodnom dijelu "Pisama" Starčević je u prikazu svojih razgovora s Kvaternikom i Matokom uoči izlaženja *Hervata* pokazao svoje ogorčenje zbog *Zvekanova* neuspjeha. Njegov se bijes nije izlio samo protiv "Magjarolaca-Slavoserba" nego dijelom i protiv hrvatskoga naroda koji, kako on misli, nije kadar odbaciti svoje zlotvore i djelovati u svomu vlastitom interesu. Osnovni pesimistički ugođaj iz uvoda postupno se gubio jer su *Hervat*, a zatim i *Hervatska* imali uspjeha, pa je Starčević, štoviše, tvrdio da predstoji uništenje Narodne stranke.

Kada je pala odluka da *Hervat* ne izlazi kao politički tjednik, zbog neprilika koje bi mogao imati s režimom, nego povremeno u svescima, njegovi su pokretači raspravljali o liku lista. Starčević je držao da na raznim društvenim područjima ne postoji ništa vrijedno o čemu bi valjalo pisati a što bi veći dio čitatelja mogao prihvatiti. "Znanstvene" rasprave jedva tko razumije, pripovijetke u nastavcima ne dolaze u obzir zbog neredovita izlaženja lista, o "bljutavim" državnim prepirkama i društvenom životu ne vrijedi pisati. "Glumnica" je Starčeviću ruglo, a "knjižtvo" samo "plaćena sramota". O pitanjima gospodarstva "nitko ni nesanja". U tom mrtvilu mogu se pisati samo "pisma Slavoserbah", toga "kerda", i "herđe" kojima zapovijedaju "gončini" i "ravnateljstvo". Kvaternik je i sam mrzio pripadnike Narodne stranke zbog njihova prezira prema njemu i osude njegovih postupaka kao nepoštenih. No, očigledno, i on i Matok kolebali su se da prihvate Starčevićevu "grubost" i "neotesanost", ali su mu naposljetku popustili.

Starčević je uvjeren da "prostota bo zabacuje što je najrazumljivie, i hoće joj se čudesnih lažih" i da toj njezinoj potrebi svuda udovoljavaju "praktičnici" koji rade isključivo za svoje sebične svrhe. Držao je svojom dužnosti da to osudi na "stekliški", strastven način sve dok se ne osvjedoči da nitko za njegov "nauk" ne mari. Želio je čitatelju pokazati istinu i neistinu, dobro i zlo, plemenito i sramotno. Postupiti drugačije značilo bi samo kvariti papir. Rekao je da zna kako za svoja načela ne može pridobiti velik broj čitatelja. No više mu vrijedi pet razumnih i poštenih čitatelja nego pet milijuna "Slavoserbah". Uostalom, i unutar znatnijega broja čitatelja bilo bi malo onih koji bi se doista zauzeli za dobro koje on zastupa. Dužnost mu je prije svega pisati o "sužanjskoj pasmini", o "gnjusnom skotu" "Slavoserbima" koji nisu dostigli ni stupanj životinje te iz njih

"nebude ni najherđaviega čoveka". Svi su oni jednaki. Među njima ima razlike kao među engleskom i turopoljskom svinjom. Između ostaloga Starčević im predbacuje da "rokću" i "bleje" jer se služe ijekavštinom i ne stavljaju *e* ispred *r*, jer žele "nagerditi i time omraziti hervatski jezik".

"Svagdje drugde narod se u pogledu svoje narodne osobnosti osvestio, on zna da skupa spada i da prema inorodnikom stoji kao jedinac." Svi drugi narodi imaju svoju glavnu misao, tvrdio je, i priznao da se ni drugdje narod ne bavi politikom, no poznaje svoje vođe, koji mogu biti sebični, ali ipak djeluju za opće dobro, "...nu osim kod nas neima ljudih koji bi svoj narod, svoju domovinu, i sebe iste, svakomu podložili, izdali." Hrvatski je narod bio vjekovima varan i tlačen od svojih vlastitih sinova i on više ne razlikuje dobro od zla, pa "štuje one koji su njemu škodili a tuđincem koristili."[18] Drugim riječima, hrvatski narod ima lošije vođe od bilo kojega drugoga naroda na svijetu, no on to ne shvaća i zato njegovo osvješćivanje mora početi upravo otvaranjem očiju o pokvarenom značaju njegovih predvodnika. Starčevićevo pojednostavnjenje izvodi dakle položaj hrvatskoga naroda i sve zlo što ga tišti isključivo iz izdajničko-životinjske naravi njegovih vođa. Zlokobna Austrija ne bi mogla tako silno nauditi Hrvatima da nema takve sužanjske pomoćnike.

Starčević daje poraznu ocjenu svih društvenih slojeva. Plemstvu i građanstvu pripisuje sve moguće loše strane da bi ustvrdio kako inteligencija nadmašuje sve u zloći i jedino seljacima priznaje prijemljivost za dobro i uzvišeno, koju paralizira neukost i potlačenost. Dokle god u tom općinstvu budu vladali "Slavoserbi", narod se ne može promijeniti, tvrdio je Starčević. Izrazio je skeptičnost prema moći pisane riječi u narodu, koji "gine u neznanju, u nemarnosti, u herđi". Dok prosvjećivanje pisanom riječi uspije osvijestiti narod, dotle on može "sto i sto putah nestati" jer više drži do tuđinca nego do svojih sinova, jer ne zna pokazati svoju volju. Za to on ne okrivljuje narod, ali se ne želi "na-nj zanašati", nego upoznati "stanje njega stvarih" i ravnati se prema tome. Ako za praunuka "u ovome narodu bude petdeset muževah osvedočenih o svetosti slobode i zauzetih za svoj narod", Starčević i njegovi drugovi uradili su više "nego-li su agitatori ikada učinili."[19]

U *Zvekanu* je Starčević nazvao svoje satiričke priloge "Pisma Magjarolacah", tj. sužanja Mađara i Tirolaca, sjećajući se zacijelo isusovaca iz Tirola koji su za apsolutizma imali zadaću germanizirati hrvatski svećenički podmladak. U ovom kontekstu "Tirolac" dakako znači Nijemac. Starčević je ostao u *Hervatu* i u *Hervatskoj* pri tomu pojmu za naslov, iako mu je, nakon spisa "Ime Serb", termin "Slavoserb" mnogo bolje odgovarao za oznaku nepromjenljive sužanjske naravi. U samom tekstu "Pisama" uglavnom se služi pojmom "Slavoserb" ili "Serboslav".

18 *Isto*, XII-XIII

19 *Isto*, XVI-XIX

Hervat *i prva* Hervatska

U uvodu Starčević je vještim retoričkim obratima izrekao svoju osnovnu pouku. Naime njegov "prijatelj" razgovara sa "Slavoserbom" pa mu kaže jedno, a zatim sasvim suprotno; "Slavoserb" sve te besmislene proturječnosti prihvaća i tvrdi da su to upravo njegove misli, a zatim ih odmah zabacuje. Starčevićev "Slavoserb" je dakle za Austriju, za Mađare i za to da Hrvatska dođe pod Tursku, Rusiju, Francusku, Englesku, Italiju i Prusku ali i protiv svega toga, on je za dualizam, centralizam i federalizam i protiv njih. Starčević sam sebe prikazuje kao "vragova brata" "Staroga", kojemu "Slavoserbi" pripisuju čudesne i bezumne podvige. No njegov je vrhunski obrat u tome što "Slavoserb" nakon psovanja "steklišâ" naposljetku odobrava njihovu djelatnost. Pouka je dakle očigledna: Hrvati ne smiju vjerovati ni jednu jedinu riječ pripadnicima Narodne stranke kao budalama i prevrtljivcima i podlacima bez vlastitih misli. Moraju dakle osuditi njihovu djelatnost protiv Rauchova režima kao pakleno "pletivo" Austrije. U svim "pismima" Starčević varira svoju osnovnu pouku da "Slavoserbi" ne pripadaju hrvatskome narodu. Kad bi to i htjeli, ne mogu po svojoj naravi biti "pravi Hervati", tj. "Stekliši", jer žele podložiti Hrvatsku svakom tko hoće biti njezin gospodar, zato su oni "samo za kotce a ne za družtva ljudska."[20]

U dva dijela i 28 pisama Starčević u ruhu satire razlaže osnovne teze svoga ideološkoga sustava s naglaskom na pitanjima koja su mu bila najvažnija 1869.–1871. Tu "Serboslav" priča o razgovorima sa "Steklišima" u gostionici ili u vlaku ili piše svom "ravnateljstvu", uglavnom žaleći se na "Stekliše", pri čemu Starčević uvijek nalazi mogućnost da vješto izloži svoj nauk. "Stekliši" i "Slavoserbi" razgovaraju uglavnom u gostionicama kao što su "Slavenski dvor", "Jugoslavenski car", "Srbska kruna", "Crnogorac", "Švabica" ili imaju imena kojima se Starčević ruga hrvatskome regionalizmu: "Turopoljski kralj", "Slavonski kralj". Scenu gostionice zacijelo je izabrao da pokaže kako sve više Hrvata prilazi "Steklišima", naime svi prisutni uvijek odobravaju njihove izjave a rugaju i "smeju" se "Slavoserbu".

Starčević uvjerava čitatelje da su *Zvekan* i *Hervat* uništili "Slavoserbe", da sve više ljudi čita njegove i Kvaternikove spise, da se "Slavoserbi" silno boje "Stekliša" jer razotkrivaju njihovu zloću i potisnuli su ih (šuti, dakako, o represiji Rauchova režima), jednom riječju: "Stekliši na svojoj stazi orijaški koracaju."[21] "Stekliši" u gostionicama su razumni, mnogo čitaju i razmišljaju, ulaze u "naravu stvarih", ljube istinu. Jedan pismeni "Stekliš" vrijedi više nego tisuću "našinacah", tj. "Slavoserba" koji upotrebljavaju izraz "naš" samo da ne bi rekli hrvatski. Starčević je dakle želio izazvati dojam da će se hrvatski narod brzo "postekliširi".

20
Isto, I, 130
21
Isto, I, 172

Nasuprot "Steklišima" stoje "Slavoserbi" kao budale koje ni o čemu ne razmišljaju, ne razumiju što im ovi kažu, prihvaćaju svako gledište i mijenjaju ga iz minute u minutu. Bili "učeni" ili neuki, oni se ni po čemu ne razlikuju. Jednako slušaju svoje "ravnateljstvo", tj. vodstvo Narodne stranke, i "otčinsko i majčinsko ravnateljstvo ravnateljstva", tj. Austriju, koja želi uništiti hrvatski narod. Zato im je hrvatsko ime gnjusno, oni samo žele raširiti "slavjansko serbsku učenost" i podići Dušanovo carstvo. Oni će biti protiv svakoga samo ne protiv najvećega neprijatelja Hrvata – Austrije. Bijesan je što je vlast dopustila rad Jugoslavenske akademije (1867.), pa iz pisma u pismo ironizira "akademike jugoslavenske" kao budale od kojih je pametnija svaka zagrebačka "baba". Oni su, kaže, "učenici i sateliti" Vuka St. Karadžića.

Sva pisma počinju pozdravom: "Poklon do cerne zemlje i još dublji", a završavaju zakletvom: "Il u vatru, il u vodu", tj. uvijek pod ropstvo Austrije ili Mađara, odnosno usklikom "Na zapoved" kojim se pokoravaju "ravnateljstvu ravnateljstva". Starčević je uvjeren "da narod samo tumara, nikako mu se neće otčinske Austrie, a nezna ni na drugu koju stranu" jer ga u tome sprečavaju "Slavoserbi".[22] Zato: "Životinji, koja je stvorena za berlog, a hoće da se upustja u posle ljudih, treba dati po gubici uz rebra, u tu sverhu govore i pišu Stekliši."[23] Sastavio je i pjesme rugalice, koje su đaci možda pjevali, primjerice:

Slavoserba udri pljus
U narodu on je gnjus
Dok on može, puku brus![24]

Iako stalno ističe velik uspjeh "stekliša", Starčević se žali da "prosti puk najradje veruje ono što veru najmanje zaslužuje" i zato "samo kod Hervatah nemože biti govora o dobru obćenitu, o otačbeničtvu, o slogi", osim dakako kod "stekliša". [25]

Među "Slavoserbe" i "našince" te "praktičnu gospodu" Starčević ubraja i svećenstvo koje u većini slijedi Strossmayerov smjer i protivi se Rauchovu režimu. Kaže da Isus nije bio "praktičnik" i predbacuje svećenicima da nisu učitelji i branitelji naroda, nego naprotiv, oruđe protiv njega. "Vlastničtvo je svetinja na kojoj stoji cela deržava, celo družtvo ljudsko. A vera vam je stvar koja praktične glave gospodski uzderžava u ovom životu, ter će prostotu uzderžavat poslie smer-

22
Isto, II, 32
23
Isto, I, 32
24
Isto, II, 103
25
Isto, II, 151

ti."[26] Od svećenstva je "prozvan bezbožcem" posebno zbog 24. pisma u kojemu se ruga fratru jer daje "slavoserbske" izjave a pri tome se zaklanja iza Boga. Đaci "steklišići" optužuju svećenstvo da radi protiv naroda i smiju se fratru. Osuđujući pijančevanje i žderanje u Hrvata, Starčević kaže "popi većinom" kao i druga gospoda prednjače "u onih praktičnih krepostih" i stavlja u usta "Slavoserbu" ovu izjavu: "Bog nam biaše meka za obsenjivati prostotu, vera plaštem pod kojim radismo štogod htedosmo." Pri tome želi "da se svaka vera pusti u podpunoj slobodi" i kaže da "Stekliši" osuđuju "sve našince bez obzira na cerkvu i veru, ovu bo ostavljaju kao svetinju, samo bogu i duševnosti."[27] Drugim riječima, vjera je osobna stvar pojedinca.

Na Starčevićevoj meti je prije svega "Joza naški", tj. Strossmayer, kojega nakon Nikole Šubića Zrinskoga i Jelačića proglašava trećim najvećim zlotvorom hrvatskoga naroda. Nepodnošljivo mu je da se on svuda slavi kao "pervi sin domovine", a za njim slijedi "Ivša naški", tj. Mažuranić. Starčević nastoji što više ocrniti Strossmayerovo mecenatstvo. Jedino se u Hrvatskoj može dogoditi da prvak "Slavoserba", Strossmayer, troši novac "samo na nesreću i za sramotu naroda" (za narodne zavode i kulturne te političke akcije koje financijski pomaže), a izdaje se za "dobročinitelja naroda". Kaže da je Strossmayer trošio svoj prihod "na svoje osebne praktične sverhe", da posljednjih godina više nema toliki imetak i da se zapravo s narodnim glavnicama plaća zlokobna djelatnost "Slavoserba" i njihovi spisi. Starčević je posebno bijesan što se nakon smrti kardinala Haulika pojavila iluzorna nada, pogotovo u zagrebačkoga građanstva, da bi Strossmayer mogao postati zagrebački nadbiskup. Zato kaže da Zagrebčani "nisu ni ljudi, a kamo gradjani glavna grada Hervatske" i da "gnezdo zagrebačko...ne vredi ni pogleda, a kamo razgovor".[28] On, dakako, grubo osuđuje Strossmayerov otpor protiv papinske nepogrešivosti na Vatikanskom koncilu i pripisuje mu da je tako želio steći "zaslugah" kod protestanata, tj. nastoji ga opisati ne samo kao izdajnika domovine nego i katoličke vjere.[29]

Zacijelo su Starčevićevi surovi napadi na osobe "Jože" i "Ivše" izazivali kritike i njegovih pristalica. Zato on tvrdi da piše samo o javnoj djelatnosti "Slavoserba" i da nikada nije spomenuo da je netko od njih pijanac ili bludnik itd. Prema tome izjave da su "Slavoserbi" sličniji životinjama nego ljudima, da su izdajice, da neprekidno varaju narod i rade isključivo na njegovu štetu, ne bi bile osobni napadi.

---

26 *Isto*, I, 137-138

27 *Isto*, II, 164; I, 138, 91

28 *Isto, II*, 88, 89

29 *Isto, I*, 195-196; tako piše i Kvaternik u *Hervatskoj*, v. str. 301-302.

Nadalje Starčević tvrdi kako "Slavoserbi" razjaruju katolike protiv "vlahah", tj. sljedbenike jedne Crkve protiv druge, da su uveli imena "Šokac" i "Serbalj" kako bi razdijelili narod po vjeri. Ponavlja tvrdnje iz spisa "Ime Serb" da su Hrvati "iztočne cerkve" uzeli sramotno srpsko ime koje će propasti pod pritiskom Mađara i Rumunja i u samoj "Serbii". Kada Hrvati Zapadne i Istočne crkve ne bi bili razdvojeni imenom i težnjama, i kad bi ovi posljednji radili za hrvatstvo: "kako bi tada odjeknulo i napredovalo hervatstvo od Nemačke do Soluna, od mora do Budima i do Erdelja!"[30] Zato ponovno osuđuje "slavoserbsku" politiku koja se kreće samo u "današnja tri pernjka...trojedne kraljevine". Razumije se da se stalno ruga "Jugoslavenima" i "Sveslavjanima" koji će se sjediniti kada muškarci budu rađali.

Iz "Pisama" viče Starčevićeva iskonska seljačka mržnja protiv "kaputaša". Posebno se trudi pridobiti čitatelje za svoj društveni nauk koji izvire iz položaja maloga građanstva, ugroženog od proletarizacije, bez gospodarskih uvjeta za pristojnu egzistenciju. Zato on osjeća mržnju protiv bogatijega građanstva i većih posjednika i emocionalno se poistovjećuje sa širim slojevima naroda pa želi moralno preporoditi građansko društvo. Zahtijeva pravedan odnos između pojedinih društvenih slojeva, patrijarhalno društvo na visokome moralnom stupnju, u kojemu bi životna svrha naobraženih i bogatih bila da djeluju za dobro širih slojeva. U svojoj žučnoj satiri Starčević tvrdi da je "Joza naški" dao "praktično" tumačenje Božje zapovijedi. "Na svetu su samo dve stranke: gospoda i negospoda, praktičnici i luđaci." Po Božjemu naređenju negospoda moraju davati gospodi i zato između njih ne može vladati ljubav. "A Stekliši hoće da svatko svoju torbu napunjiva plodom samo svojih žuljah. Dakle da i gospoda rade." Oni žele "da se i seljani, i građani, da se svi ljudi izuče, prosvetle, podignu, uzprave!"[31] Oni viču "na sve staleže, na svu gospodu" što ljude ne uče riječju i djelom radu, štednji i ljubavi prema bližnjem i narodu, što ne pobijaju neznanje, predrasude, praznovjerje, zavist i svu ostalu "herđu". "Svatko praktičan voli kravicu nego pravicu", žali se Starčević. "... sinovi seljanah, zanatnikah, građanah: sinovi negospode, dok dobiju službe, odmah zabace, prezru, merze, psuju svoje rođake i iste roditelje, i stide ih se." Nasuprot tome "Stekliši" uče "da srećna gospoda mogu biti samo uz srećnu negospodu; pače da neima gospodina van svatko pod svojom kapom; da višji – gospoda – moraju služiti, ne zapovedati puku; ...da detca negospode, čim većjom gospodom postanu, tim većma moraju raditi za negospodu, za narod, i tim manje za gospodu." Po "stekliškom" nauku moralo bi se dakle "najvećim siromahom najvećma, najvišoj gospodi najmanje na ruku ići" jer su "prosti puk" i drugi "nepraktičnici" samo oruđe za sebičnu djelatnost "praktične" gospode.[32]

30
Isto, II, 153

31
Isto, II, 69

32
Isto, II, 62; *I*, 174; *II*, 68, 10, 11, 4, 99

Starčević se mnogo trudio da njegove izmišljene situacije pogodne za persiflažu i grube poruge budu što jasnije i da ne prekriju njegovu pouku. Iz pisma u pismo ponavljaju se njegovi napadi na ideju slavenske i južnoslavenske solidarnosti; na rusko "slavensko carstvo"; njegovi argumenti da Hrvatska ima sve uvjete za samostalnu državu; nada u Napoleona III.; njegovo žigosanje Austrije i Nijemaca sve do pojedinosti, primjerice upozorenje Hrvatima da ne piju njemačko piće – pivo. Samo iznimno kaže nešto i o dualizmu koji mu je "šupalj dronjak, zakerpan razparanim pernjkom".

Starčević je dakako neumoran u nabrajanju zlodjela paklene Austrije i njezinih slugu protiv Hrvata od 1527., a to je kratko, pojednostavnjeno i zato snažno izrazio u devetom pismu, zatim u prikazivanju "Slavoserba" kao životinjskih budala. Tako u desetom pismu jedna zagrebačka "baba" izlaže njegove poglede, pa se vidi da su žene "stekliša" iako nemaju naobrazbu (žene nisu smjele pohađati gimnaziju) neusporedivo pametnije od "akademikah jugoslavenskih". Inače, žene su važna karika u općem razvratu, u kojemu su "Slavoserbi" odgojili hrvatski narod. "Žene nisu za drugo van za naslade svakojake. Tako je žena najtežje breme, najvećje zlo na vratu, a moći ju je imati i bez ženitbe."[33] I kada se žena udaje, želi ljubavnika a djeca su joj prokletstvo i teret. Na udaru su, dakako, "Našinke" kao "praktične dame" sa svim nemoralnim osebinama "Našinacah".

Iz okvira surove satire, ocrnjivanja i psovanja Strossmayera i Narodne stranke, osuda ljudskih slabosti, iz cijele te mješavine slijepih strasti i želje za slobodom i ljudskim dostojanstvom, mnogi su mladi čitatelji mogli izdvojiti ono što ih je privuklo Starčevićevu nauku. Možda su doživjeli važnu misao Starčevićeva "čistog" nauka i njegova otpora protiv "praktične" politike izražene u izjavi: "Makar Hervatska bila samo uru dugačka i uru široka, makar bilo samo pet Hervatah: neka ih to pet bude slobodno i srećno." Mladi su čitatelji možda mogli prihvatiti "prorokov" apel da se moralno usavrše i žrtvuju sve svoje snage za najplemenitiji cilj, iako je Starčevićevo načelo sadržavalo dah mučeništva i nije im sa sigurnošću obećavalo ispunjenje ideala. "A Stekliši hoće da uživajuć što imamo, stojeć gde moramo, upotrebljivajuć što možemo, svom snagom radimo o napredku Hervatske, pa makar bili sigurni, da od toga napredka nebudemo ni kus doživeti a kamo dobiti."[34]

Starčevićevi dvostruki robovi s karakterističnim nazivom "Magjarolci" odnosno "Slavoserbi" ideološki su izraz položaja hrvatskoga naroda "med vatrom i vodom", odgovor na izravni dvostruki pritisak vladajućih činitelja njemačke Austrije i Mađara. U težnji da utječe na to teško stanje mobilizacijom nacionalne svijesti i ponosa, poslužio se ekstremno pojednostavnjenim tumačenjima složenih

---

33
Isto, II, 154

34
Isto, I, 129; *II*, 4

prilika u Habsburškoj Monarhiji i u Hrvatskoj nakon 1861. Tražio je tumačenje za izniman položaj hrvatskoga naroda, kojim se razlikovao od većine ostalih potlačenih naroda. Ta, drugi su ipak imali samo jednoga gospodara! Nepodnošljiv osjećaj zbog sužanjstva njegova nekada slavnoga naroda izazivao je u Starčeviću potrebu da nađe krivca kojega bi mogao poistovjetiti s utjelovljenjem zla kao takvog. Nesreće koje je Austrija od izbora Habsburgovaca za hrvatske kraljeve namjerno i sustavno nametala hrvatskome narodu, ne bi bile dostatno objašnjenje. Postojalo je dakle jedno drugo, u ostalom svijetu uglavnom nepoznato zlo kojega se hrvatski narod, ako bude slijedio Starčevićeve pouke, može otresti vlastitom voljom. Tako su "Slavoserbi" Narodne stranke i njihovi prethodnici postali krivci za apsolutno sva zbivanja koja je Starčević ocijenio kao katastrofalna: od ilirizma preko mađarskih zakona 1848. do Hrvatsko-ugarske nagodbe koju su tobože omogućili svojim priznanjem zajedničkih poslova s Austrijom. Starčević je na svoj "stekliški" način morao sadržaj sužanjstva oblikovati kao predmet najveće moguće mržnje, prezira i odvratnosti da bi pobudio i rasplamsao osjećaj sramote i poniženja, a samim tim i strastvenu želju za slobodom, srećom i ljudskim dostojanstvom koje je poistovjetio s idealom samostalne hrvatske države.

Vidjeli smo da je Starčević razmjerno široko definirao pojam "Slavoserba" kao nositelja najgorih ljudskih slabosti koje bi se mogle naći i izvan Hrvatske. No u "Pismima" su "Slavoserbi" isključivo pripadnici Narodne stranke i kaže da takvih spletkara i zavoditelja drugdje nema.[35] No uskoro pronalazi ruske "Slavoserbe" kao oruđe tuđinaca protiv naroda. Oni podupiru "slavjanstvo" i "sveslavjanstvo" i braća su onima koji rade za "Jugoslaviu" i "Serbiu", za sve samo ne za Hrvatstvo. Kaže da Rusija pomaže kod sebe i na "Iztoku" "apoštole nemštine Slavoserbe", tj. protivnike Turske. I ruska mu je vlada "slavoserbska" jer je u francusko-njemačkom ratu učinila izdaju prema Francuskoj koja se može usporediti samo s izdajom "Slavoserba" prema Hrvatskoj. Kaže da su Rusi zadojeni "bizantinštinom" koja je "slavoserbština", a oni sami uvijek rade za sužanjstvo i za glupost. Kao što postoje "pravi Hervati" i "Slavoserbi", tako Starčević nalazi i "prave Ruse" i ruske "Slavoserbe".[36]

Starčevića je posebno smetala "agramerska" sredina. Vidio je pred sobom bitku inteligencije za činovnička mjesta jer "domaći sinovi" u nerazvijenim gospodarskim uvjetima i neizdiferenciranom društvu uglavnom nisu mogli na drugi način steći osiguranu materijalnu egzistenciju. Seljačkom sinu i fanatiku "čistog" skromnoga života gadili su se "luksuz" i često tragikomično oponašanje tuđe mode i servilnost prema višima po položaju i novcu. Sve je to pripisao "slavoserbskoj zduhi" koja uništava nekada ponosan i slavan hrvatski narod. Pretvorio je

35 Španjolska (*Hervat*, sv. I, 1868.), *Djela, III*, 444

36 Rusia (iz *Hervatske*, 1871.), *Djela, III*, 425-426, 432

ljudske slabosti i njihov oblik u nerazvijenu građanskom društvu u gotovo isključivo hrvatsku pojavu. A gdje bi zapravo bila zemlja u kojoj ne bi bilo borbe za činovnička mjesta sa svim nemoralnim popratnim pojavama? Koje malo građanstvo ne oponaša više slojeve građanstva, oni opet nasljednu i novčanu aristokraciju, a svi zajedno još bogatije i još moćnije u kakvoj drugoj zemlji, čak i u doba najveće nacionalne isključivosti?

Razumljivo je da Starčević, iako govori o općim ljudskim slabostima, prikazuje najgore nemoralne pojave kao posebno hrvatske, odnosno nametnute hrvatskomu narodu od hrvatskih nehrvata, i poistovjećuje ih s "praktičnom" političkom djelatnošću. Njegov se ideološki sustav kreće po crno-bijeloj shemi prema kojoj je nacionalna potlačenost osnovna podloga za propadanje ljudskoga dostojanstva, dakle za širenje općega nemorala, dok će, nasuprot tome, budućnost slobodnoga naroda u vlastitoj državi jamčiti usavršenje ljudskih vrlina. Zacijelo je ta perspektiva motivirala dio đaka, studenata i mladih učitelja da se priključe Starčeviću i Kvaterniku. Zato je Starčeviću najveća nada u mladoj, društvenim nemoralom "nezaraženoj" inteligenciji, koja je glavni adresat "Pisama".

Vidjet ćemo da se značenje pojma "Slavoserbi" sve više širi. Kako je Francuska za republikanske vlade izgubila međunarodnu ulogu kakvu je imala za Napoleona, a francusko kapitalističko društvo nipošto nije postalo harmonično, Starčević psuje francuske republikance kao "Slavoserbe". U svojim vanjskopolitičkim člancima on nalazi to zlo među svim narodima kada osuđuje njihove vlade ili diplomacije. Nijemci su mu učitelji "Slavoserbah". To je, zapravo, jedini narod koji u cjelini nosi "slavoserbsko" obilježje jer svi ostali imaju među sobom "prave" ljude, odnosno "prave" pripadnike dotičnoga naroda. Oni su uvijek u većini ali se ne mogu oduprijeti moćnoj manjini koja ih upropaštava. "Slavoserbi" su, dakako, svi obrazovani Hrvati koji ne podupiru Stranku prava, a ima ih i u njoj samoj. Naposljetku, za raskola, to su onda i najugledniji prvaci Stranke u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri koji se ne žele pridružiti novom klubu "Čiste", tj. Frankove, stranke prava.

Oblikovanje klasičnoga stila propagande Stranke prava

Vidjeli smo da su se već na početku izlaženja *Zvekana* oko Starčevića počeli skupljati đaci i studenti. Pravaška je mladež tada bila u manjini prema onoj Narodne stranke ali se već za izlaženja *Hervata* može zapaziti da su mladi "stekliši" postali nešto utjecajniji i glasniji. Pravaška je ideologija počela prodirati među hrvatske studente u Beču, Grazu i Pragu. Budući da je sveučilište u Zagrebu osnovano tek 1874., u tim su se središtima sretali mladi ljudi iz svih hrvatskih pokrajina. Iako su dolazili iz gimnazija u kojima su ih uglavnom odgajali u duhu Strossmayerove ideologije, mnogi među njima priklonili su se pravaštvu. Mladi zagrebački pravaši pojavljaju se 1867. pa Starčevićev i Kvaternikov nauk nalazi

odjeka i među studentima u Beču i Grazu. U Beču je tada već postojalo hrvatsko studentsko društvo "Velebit", rasadište narodnjačkih ideja. Ono se početkom 1868. povezalo sa slovenskim društvom "Sava" u zajedničko hrvatsko-slovensko društvo "Jug". Nije im se priključila srpska "Zora" koja je imala znatnu ulogu u ekspanziji "Ujedinjene omladine srpske" osnovane 1866. Predsjednik "Juga" postao je povjesničar Tadija Smičiklas, jedan od budućih prvaka Neodvisne narodne stranke. Zadatak "Juga" da se hrvatska i slovenska mladež što bolje upozna, nije se ostvario. Društvo zapravo nije čestito ni krenulo, njegova je djelatnost gotovo potpuno zamrla već u zimskom semestru školske godine 1868./69.; prestalo je postojati obnovom "Velebita" u studenom 1869. i osnivanjem društva "Slovenija".[1]

Predstavnici su "Juga" na početku 1869. reagirali protiv pravaških stavova izjavom kojom su osudili Matoka i njegov list *Hervat* u duhu ideologije Narodne stranke. Ističući želju da Trojedna kraljevina postane suverena hrvatska država, mladi se narodnjaci protive svakoj djelatnosti koja se ne temelji na slobodnoj volji i pravima Trojedne kraljevine. Oni prije svega osuđuju mađarone, ali i Matoka zato što, prema njihovu mišljenju, sije "plemenski" razdor u narodu "istovjetnoga poriekla". U svojoj izjavi mladići naglašavaju da oni ljube svoje hrvatsko ime, ali da jednako tako svoje ime ljube i Srbi i Slovenci. Pravaškim protezanjem hrvatskog imena i na njih dira se u njihovu narodnu svetinju. Potrebna je zajednica hrvatskog i slovenskog plemena, kaže izjava, ali ona mora nastati dobrovoljnim bratskim dogovorom, a ne nasilnim nametanjem hrvatskoga imena.[2]

Toj su izjavi u *Hervatu* odgovorili hrvatski "mladenci" na "visokih učilištah" u Zagrebu, Grazu, Pešti i Beču "iz raznih krajevah deržave Hervatske". Prema *Hervatu* odgovor je potpisao 51 omladinac, ali im imena nisu objavljena. Mladi pravaši štuju u Stranci prava jedine branitelje suverene hrvatske države i osuđuju izraz "Trojednica" kao izmišljotinu najnovijega vremena. Po Starčevićevu učenju to je samo "kus" stare hrvatske kraljevine jer ne obuhvaća Bosnu i Hercegovinu i slovenske zemlje. Mladići su uvjereni da su Starčević i Kvaternik dokazali na temelju povijesti kako su Slovenci i Srbi od starine Hrvati. Oni slijede često ponavljano Kvaternikovo uvjerenje da se "historijskim" dokazima ne mogu oboriti pravaške teze. Stoga pozivaju protivnike neka iznesu svoje historijske argumente koji bi dokazali pravu istinu, a nju bi onda svi morali prihvatiti. Razumije se da su očekivali da će pobijediti pravaška "istina" jer su držali da su Starčevićeva i Kvaternikova izlaganja utemeljena na znanosti. Kao i Starčević,

1
Prijatelj, 1961., IV, 41, 61-74

2
Novi Pozor, 21. I. 1869; Ciliga, 1970.–71., 103-105, misli da je izjava nastala u društvu "Jug" a da nije potaknuta od vodstva Narodne stranke. U vezi s problemima hrvatsko-slovenskih odnosa Korunić, 1986., piše o "Jugu".

ogradili su se od optužbe da nasilno nameću hrvatsko ime Slovencima i Srbima. Izjasnili su se za savez sa Srbijom i "Kranjskom" tek kada one budu slobodnom voljom prihvatile to "razumno osviedočenje", uvjerene da se tako postiže zajednička korist.[3]

Dva mjeseca nakon spomenute izjave hrvatske i slovenske mladeži u *Novom Pozoru,* počela je izlaziti serija članaka Petra Tomića "Što hoće hrvatska omladina i kako?" Na smušen način pisac je zapravo napustio smjer Narodne stranke.[4] Između ostaloga žestoko se oborio na velikosrpsku politiku, što je izazvalo reakciju srpskoga tiska. Prekidajući seriju članaka i ograđujući se od nje, urednik Josip Miškatović i sam je osudio službenu srpsku politiku i ozbiljno je upozorio srpsku nezavisnu javnost: "Ali srpskom narodu izjavljujemo, da naš list nema toliko auktoriteta u narodu hrvatskom, da bi za dugo mogao uspješno propovievati bratinsku ljubav i uzajamnost, bude li srbska politika išla za dugo putem, kojim sada ide: s vana prijateljstvo s Alipašom i grofom Andrašijem, s nutra pako dan na dan očevidnije nagibanje na reakciju." Pozivajući se na Mihajla Polita koji je u *Zastavi,* organu Miletićeve Srpske liberalne stranke u Ugarskoj, pisao o pregovorima kneza Mihajla i mađarskih predstavnika radi predaje Srijema Srbiji, a Hrvatske i Slavonije neposredno Ugarskoj, Miškatović je s gorčinom napisao: "Ovo kockanje na krvavu haljinu hrvatskog naroda, kada u njem sudjeluje Srbija, nemože uzbuđivati bratinstva i sloge."[5]

U hrvatskomu bečkom studentskom društvu "Velebit", koje je obnovljeno krajem 1869. (kada se raspalo zajedničko hrvatsko-slovensko društvo "Jug"), bilo je svakako i pravaša. U drugom broju *Hervata* izašla je bilješka o osnivanju "Hrvatske Danice" u Grazu. Bio je to prvi pokušaj organizacije pravaške mladeži u vlastitom društvu. Pokazala se potreba određene programatske formulacije radi okupljanja studenata. U tom se času već vidi sukob između mladića koji slijede progonjenu Narodnu stranku i pravaša koji napadima na nju zapravo pomažu Rauchovu režimu. Prema Starčevićevoj izjavi, tada je na zagrebačkoj Akademiji bilo oko 70 mladića, a njih 12 sudjelovalo je pri izradi nacrta programa koji je objavljen u *Hervatu.*[6] Kao što i u svim kasnijim studentskim programima, na prvom se mjestu isticala potreba da se mladež čestito pripremi za zadatak što će ga poslije izvršavati na korist hrvatskoga naroda. Ona teži za istinom, "a do istine, do prave znanosti dohodi se naukom". Poistovjetivši tumačenje Starčevića i Kvater-

3
Hervat, 4, 194 (Gospodine uredniče)

4
Serija članaka izlazila je u *Novom Pozoru* od 16. III. do 8. V. 1869.

5
Novi Pozor, 11. V. 1869. (Zaglavak)

6
Hervat, 6, 345 (Razjasnjenje)

nika sa znanstvenom istinom, nacrt programa stavlja na prvo mjesto povijest, sveta narodna prava, stalnu narodnost. “Prava domaća povest daje narodu najčverstiji stup za velike čine”, kaže program interpretirajući polaznu točku Starčevićeva i Kvaternikova nauka. Povijest potiče razumno osvjedočenje i slobodnu volju mladih za rad na oživotvorenju jedinstva hrvatskoga naroda i hrvatske države prema povijesnom opsegu, tj. između Makedonije i Njemačke, Dunava i Jadrana. Preuzimajući Starčevićeve tvrdnje da je Austrija nasilno podložila Hrvatsku Ugarskoj, izjava osuđuje “praktične” ljude, tj. Narodnu stranku, a ne mađarone. Ona poziva hrvatske “mladence” da se pripreme za obranu hrvatskoga državnog prava i da se pri tome ugledaju na “muževe” oko *Hervata*. Nacrt programa svršava karakterističnim pravaškim pozivom na napuštanje slovenskoga, jugoslavenskog, sveslavenskog, srpskohrvatskog imena, koja sva imaju cilj upropastiti hrvatstvo. Zato se izjašnjava protiv jugoslavenske federacije, za koju se Hrvati ne smiju založiti jer ostali to ne žele, a okrivljuje “braću” Srbe da rade samo za Veliku Srbiju.[7]

Vjerojatno pod dojmom malobrojnosti mladih pravaša u usporedbi sa “Slavoserbima” koji su se divili Strossmayeru, Starčević je objavio u *Hervatu* “Razjasnjenje”, zapravo apel mladima da napuste “Slavoserbe”. Trebala je to biti moralna potpora pravaškim studentima uz njegovu, često ponavljanu, izjavu da broj njegovih sljedbenika nije važan za čuvanje načela Stranke prava. U članku je ponovio optužbe protiv “Slavoserba” kao “sužanjske pasmine”. Uvjeren je da školski sustav otupljuje mlade i stvara iz njih poslušno oruđe za svakoga koji im baca kruha. Tvrdio je da Austrija postavlja 98% učitelja “Slavoserba”. Bio je zadovoljan što ipak ima mladića koji su rastrgali tu mrežu i pokazali volju da s narodom rade i trpe. Nije važno ima li ih na tisuće ili samo jedan, jer se u ovom času ne može učiniti odlučan korak. Starčević je u članku s posebnom jasnoćom izrazio svoj dosljedni stav da se u okviru Monarhije ne može ništa uraditi sve dok se hrvatski narod potpuno ne osvijesti. Na drugim mjestima u *Hervatu* i poslije u *Hervatskoj,* može se naći dopuna tome mišljenju u njegovoj i Kvaternikovoj nadi da će Monarhija propasti nakon pobjede nacionalnog načela u Europi, koju će u život provesti Napoleon III. Dakle konstelacija velikih sila i osvještenje hrvatskoga naroda, koji mora samo “dahnuti” da skine s očiju paučinu satkanu od vanjskih i unutrašnjih neprijatelja, nužno će dovesti do ostvarenja ideala Stranke prava. A dotle se on pouzdaje u mlade pravaše. Jedan ili njih na tisuće “može uzderžati i razširiti svetu vatru narodnoga veličanstva, vatru koja je samo jedna, ter kojoj tko se ukloni jednoj ukloniti će se i tisućam. Dakle sva je razlika samo u pogledu na vreme. Više mladićah može onu vatru u isto vreme razpiriti na mnogih mestih domovine; a jedan bi to mogao samo nakon dugljega vremena.”[8]

7
Isto, 5, 339-340. (Akademičkoj mladeži u Zagrebu)
8
Isto, 6, 344

Iz tih se Starčevićevih riječi dobro razabire uvjerenje da je njegov nauk najčistiji izraz duha hrvatskoga naroda. Tko ne prihvati učenje prvi put kada ga čuje, neće to učiniti ni poslije jer u sebi nema hrvatski duh. "Pokazasmo da nam do broja naših drugovah, ovaj čas ne stoji. Imamo prijatno testo, narod, imamo u njem čverst kvas, veličanstvo naroda. Dok kvas ne obuzme celo testo, za nas, u tom pogledu neima posla."[9]

Obraćajući se mladima, Starčević ističe smisao svoga nauka. "Mi sudismo već davno, da je najvećja potreba, u pogledu na deržavničtvo, razdeliti pučanstvo Hervatske na Hervate i Nehervate. To učiniti, smatrasmo neposrednom sverhom naše radnje." Zato poziva mladiće da se ubroje u Hrvate, tj. pravaše, spoznaju izdajice hrvatskoga naroda, tj. pripadnike Narodne stranke, i sredstva da se hrvatskom narodu izliječe rane. "Za ispuniti to zvanje, dosta vas je dok vas je jedan", pisao je.[10] Otvarajući svoje srce mladima, koje je poslije branio čak i protiv samoga Kvaternika, Starčević nije slutio da će se uskoro pokazati značenje maloga broja mladeži spremne da "uzderži" njegovu "svetu vatru", doduše ne onako kako je to zamišljao. Mladi su naime nakon rakovičke katastrofe održali na životu načela Stranke prava sve do trenutka kada su nastali povoljni uvjeti za njihovo naglo širenje.

U Starčevićevu isticanju da broj onih koji nose "svetu vatru" nije presudan za čuvanje njegovih načela, dakle duha hrvatskoga naroda, jasno je izražena njegova bojazan koja će osamdesetih godina, a pogotovo uoči njegove smrti, zauzeti velike razmjere. Bio je naprosto razapet između želje da se njegov nauk širi u cijelome hrvatskom narodu i straha da omasovljenjem njegove pouke prijeti opasnost od gubitka njezine načelne i moralne čistoće. Nije mogao očekivati da će svi biti Hrvati, tj. pravaši, kao njegovi idealizirani "stekliši" iz "Pisama Magjarolacah" ili njegov "prostodušnik" iz spisa "Bi-li k Slavstvu ili ka Hervatstvu?" Vjerovao je da obrazovani pojedinci, sposobni da na temelju njegovih vlastitih, nesumnjivo istinitih otkrića o smislu i trajanju hrvatskoga naroda, mogu zrelo razmišljati te željeznom logikom povezati uzroke i posljedice i tako postati kadri da na čelu osviještenoga hrvatskog naroda uskrsnu staru hrvatsku državu u novome ruhu i na njezinu cijelom (južnoslavenskom) prostoru.

Starčević misli da njegova načela nisu toliko ugrožena u hrvatskom seljaštvu, kojemu pripisuje izvanredne vrline, doduše potisnute od tuđinaca. Od seljaka očekuje da će više osjećajno nego razumski prihvatiti njegovu "vatru" čim mu se s grbače skinu "Slavoserbi" i tuđinci. Zar njegovo učenje nije izraz narodne duše? Upravo ga seljaštvo mora zato prepoznati kao svoje kada pravaška inteligencija uspije da "tijesto" hrvatskoga naroda podigne "kvasom" njegova prošlo-

---

9
Isto, 348
10
Isto, 347, 349

ga "veličanstva" na stupanj svjesne suverene nacije. Starčević zapravo strahuje od širenja pravaštva među građanstvom u kojemu prevladava "praktičnost" nad idealima. Zato upozorava mlade da će uskoro "rojevi" izdajnika i neprijatelja ići za njihovom zastavom i poziva ih da takve ne primaju za "braću i drugove".

Na omotu šestoga broja *Hervata* Matok je bez Starčevićeva i Kvaternikova znanja objavio da zasad obustavlja list i javno ih je napao u zagrebačkom režimskom tisku.[11] To je prvo u nizu razočaranja što ih je Starčević doživljavao kada su ga napuštali njegovi sljedbenici da bi postali "praktičnici". Držao je da su Matoka potkupili "Slavoserbi". No vjerojatno je da vlasnik uspješne odvjetničke kancelarije nije mogao trajno podupirati načelo apsolutne negacije bilo kakva rješenja hrvatskoga pitanja u okviru Monarhije. Iako je barun Levin Rauch ostavljao pravašima slobodne ruke kao svojim saveznicima protiv Narodne stranke, Matok je vjerojatno slutio da neće uvijek postojati političke prilike pogodne za veleizdajničko učenje Stranke prava, pa se na vrijeme povukao.

Uz materijalnu pomoć vlastelina Ede Halpera nastavili su Starčević i Kvaternik s izdavanjem *Hervata* pod nazivom *Hervatska*. Mladi Vjekoslav Bach uređivao je list koji je prestao izlaziti na početku 1870. Ne postoji prekid sadržaja između spomenutih listova jer se Kvaternikove serije članaka nastavljaju, a Starčević dopunjuje svoje misli izrečene u *Hervatu*. Već sam istakla da Starčević i Kvaternik očekuju provođenje u život samostalne hrvatske države od dvaju međusobno povezanih procesa: od osvještenja hrvatskoga naroda i povoljne europske "konštelacije". S obzirom na zaoštrenje odnosa između Pruske i Francuske, oni u *Hervatu* i *Hervatskoj* izražavaju svoju žarku nadu da će se ratom između te dvije sile stvoriti podloga za provedbu nacionalnoga načela u cijeloj Europi. Razmatrajući na svoj način položaj nakon bitke kod Sadove 1866., kada je pruska vojska pobijedila austrijsku, Starčević ponovno ističe da je njemština satrla hrvatski narod, koji nekada nije imao premca u Europi, i da su "Slavoserbi" pravi učenici "Nemacah". Vjerovao je da će Nijemce, kao tlačitelje narodâ i nositelje najgorih ljudskih mana, uništiti tobožnji provoditelj najplemenitijih ideala Francuske revolucije – Napoleon III.

Louis Napoléon, sinovac Napoleona I., izabran je 10. prosinca 1848. značajnom većinom glasova, a protiv radikala i republikanaca, za predsjednika francuske republike. Zatim je 2. prosinca 1851. proveo državni udar ukinuvši republikanski ustav (Starčević je opravdavao njegov čin negativnom ocjenom toga ustava) i produžio trajanje predsjedničkoga mandata na deset godina uz proširenje svojih ovlasti. Napokon se 2. prosinca 1852. proglasio carem, Napoleonom III. Bio je dakle diktator a nipošto predstavnik demokratskih ideala Francuske revolucije kojih se Starčević želio držati. Međutim, Napoleon III. nije bio vladar "od Božje milosti", a u diplomatskoj igri protivio se savezu "kraljeva protiv naroda",

11 Starčevićevo pismo Accurtiju, 5. VII. 1869.

tj. svetoj alijansi nastaloj na Bečkom kongresu 1815. nakon pada Napoleona I., koja je prestala postojati uoči Krimskoga rata. Sve do 1870. trajalo je doba prvenstva francuske carevine među velikim silama pa Starčevićeve i Kvaternikove nade nisu bile savim neopravdane. Već smo vidjeli držanje Napoleona III. prema emigraciji iz Habsburške Monarhije, te Kvaternikovo razočaranje što se s francuske strane računalo samo s interesima Mađara. No u doba izlaženja *Hervata* i *Hervatske* vratio se na svoje prvobitno oduševljenje za Francusku, dok je u Starčevića profrancusko raspoloženje trajno.

Osuđujući u *Hervatskoj* "svetu aliansu" despocija "po milosti božjoj", tj. Rusije, Pruske i Austrije i njihovu "urotu proti narodom" koji su nastojali ujediniti se i postići ustavno uređenje, Starčević je držao da će se na njezinim razvalinama Europa preurediti u francuskom "duhu" pod vodstvom Napoleona III. S prezirom spominje "Bourbončad i Habsburžčad" i nada se da će sve više narodâ nakon rata pod vodstvom Francuske, pravedno urediti svoje unutrašnje i vanjske odnose. Očekuje da napredak oslobođenih naroda neće biti praćen ratovima jer njih izazivaju oni koji ne prolijevaju svoju krv, a kada se oni maknu i na njihovo mjesto stupi narodna volja, narodi više neće međusobno ratovati. No, prema Starčeviću, ovisi o samim narodima "koje tudjinci još drže zasužnjenima" hoće li postići slobodu jer je to moguće samo ako budu radili za sebe i prestali biti tuđe oruđe. Srušivši savez despocija (tj. Sv. alijansu), Napoleon III. "oslobodi mnoge narode, slobodnim i oslobodjenim narodom osigura slobodu, a narodom zasužnjenim pruži priliku da se oslobode". Sjeme slobode niče i u Hrvatskoj, kaže Starčević, i treba nastojati da ga "kerv nečista ne satare, nego da se plodom njegovim okrepe barem deca naša."[12]

Starčević očekuje "prosvetlenje" i bratstvo narodâ i njihovu "prelepu zadrugu" jer vjeruje da je prošlo vrijeme kada su vladari mogli djelovati protiv životnih interesa narodâ, koji danas razlikuju dobro od zla, slobodu od sužanjstva. Iz njegovih članaka izvire žarka nada da će svi "puci" Europe nakon predstojećega oslobodilačkoga rata postati svjesni i suvereni narodi. Siguran je da će u francusko-pruskom ratu pobijediti Napoleon III. makar se protiv njega urotile sve despocije "milošću božjom". I tom prigodom ističe da tiranski vladari moraju propasti.[13]

Vizija općega europskog rata u kojemu bi nestala Habsburška Monarhija, a Hrvatska bi provela u život svoju samostalnost, nije potakla Starčevića da potpuno zatvori oči pred zbiljom u Francuskoj. Načistu je s tim da njegov idol Napoleon III. ne dopušta političke slobode u vlastitoj državi. Tješi se nadom da bi borba protiv europskih apsolutističkih vlada za "pravno stanje" cijele Europe morala

---

12
Bečki ugovori godine 1815. i Napoleon III., *Hervatska*, 1869., 105-118
13
Hervat, 4, 184 i d. (Posledice boja kod Sadove); 1, 3 i d. (U oči preuredjenja Europe); 5, 279 i d. (Zajednice u budućem ratu). O tome vidi: Kuntić, 1961.

riješiti i unutrašnja pitanja Francuske, i tek bi tada Napoleon III. ispunio svoje "poslanstvo".[14] U životu Ante Starčevića stalno su se izmjenjivala razdoblja očaja i depresivna stanja bez vjere u mogućnost ostvarenja ideala, s trenucima sretna očekivanja. Spomenuti članci pokazuju da se opet jednom nadao. U povodu svoga imendana u lipnju 1869. pisao je Edi Halperu vrlo optimističko pismo ne samo u vezi s Francuskom. Bio je uvjeren da su prilozi o "čistom" hrvatstvu u pravaškom tisku vrlo mnogo postigli. Što bi tek bilo da je Hrvatski sabor postupio kao 1861.? "A na mesto da se cepamo izmišljenimi narodnostmi i imeni, što bi bilo da od skrajne Koruške do skrajne Rašie i Albanie sav narod pristane uz ime i pravo hervatsko?"[15] Naposljetku je izrazio nadu da će do toga doći.

Starčevićevu optimizmu pridružio se i Kvaternik, koji je više od njega potencirao kult "ideje napoleoničke" unoseći u ta razmatranja svoj religijski osjećaj. Napoleonizam, prema njemu, mora pobijediti jer djeluje u interesu "glasa puka, glasa sina božjega". Prst Božji raščistio mu je putove, pa je francuski narod kao "vojnik božji" pripremio napoleonizam 1848. Koliko god je branio i hvalio Napoleona III., Kvaternik ipak nije želio staviti težište na njegovu osobu, nego na duh Napoleonida.

Za razliku od Starčevića, koji je imao stanovite rezerve prema unutrašnjoj politici Napoleona III., Kvaternik se žestoko oborio na njegove protivnike – građanske demokrate i republikance. Pripisao im je namjeru da bace čovječanstvo u "divljaštvo" i proglasio ih francuskim "Slavoserbima"! Izjasnio se protiv republike uopće. Tvrdio je da su svi narodi sposobni za slobodu, ali ne i za republiku. Ponovio je svoje ideje iz "Političkih razmatranja", prema kojima se velike misli rađaju u glavama pojedinaca, a mase ih samo "overšuju".[16] I Starčević je gledao u masi samo "testo" koje slijedi malobrojnu elitu. Njegovo se mišljenje o širokim slojevima hrvatskoga naroda razlikovalo od Kvaternikova bar u nijansama. Ipak im je u većoj mjeri nego Kvaternik pripisivao mogućnost da budu svjesni sljedbenici Stranke prava. No i Starčević je u biti bio za monarhiju, a protiv republike. Raspravljajući u *Hervatu* o položaju Španjolske, pisao je da republika ima smisla tek onda kada su svi državljani (tj. građani) prosvijećeni i rade za opće dobro. Da bi se uzdržala monarhija u korist naroda, potrebno je samo da je kralj prosvijećen i zauzet za narod.[17] U *Hervatskoj* je Starčević razradio to mišljenje i bolje ga prilagodio svom načelu. Pisao je da su monarhija i republika samo oblici, a da je

14
Hervat, 1 (U oči preuređenja Europe)
15
Arhiv HAZU, Starčevićevo pismo Edi Halperu, 14. VI. 1869.
16
Hervatska, 294 i d. (Napoleon III. i Europa)
17
Hervat, 1, 16 (Španjolska); *Djela III.*, 442

glavno da su državljani slobodni i sretni. U republici svatko može postići najveće dostojanstvo, tj. položaj "vladara" i narodnog zastupnika. Zato je ona savršenstvo države. Do toga vrhunca može se stići samo postupno. Zaboravljajući na svoje rezerve prema unutrašnjoj politici Napoleona III., Starčević tvrdi da nema bitne razlike između demokratske republike i sadašnjega francuskoga carstva. Ipak se naposljetku odlučno izjašnjava za monarhiju i drži da je taj oblik državnoga uređenja bolji za Europu dok svi državljani još nisu izjednačeni u prosvijećenosti i dok su pojedine države u neprijateljskim odnosima.[18] Zacijelo Starčević misli da bi proces stvaranja republika mogao početi tek nakon pobjede nacionalnog načela u Europi, kojom će se ujedno otvoriti put i eventualnoj "zadruzi" narodâ.

Nakon svoga povratka u domovinu, Kvaternik je jedva dočekao izlaženje lista u kojemu bi mogao nesmetano razraditi svoje misli. Učinio je to u vrlo dugim člancima, u kojima je za razliku od sažeta i odsječena Starčevićeva stila prilično nesustavno ponavljao stavove iz svojih spisa. Starčević je zacijelo bio mnogo bolji publicist od Kvaternika. Spisateljske mu je kvalitete priznavalo čak glasilo Narodne stranke *Zatočnik*, koji je u Kvaterniku vidio samo brbljavca. Može se međutim pretpostaviti da je Starčevićeva suha satira, koja je donekle prikrivala dubinu njegovih osjećaja, a krcata je imenima, pojmovima i događajima, snaga njegove riječi, sposobnost da nađe najbolji pojam kako bi mogao izraziti bit svojih misli, mogla samo u čitatelja s dovoljno širokom naobrazbom ostaviti dubok dojam. Ostalima su njegova izlaganja bila manje pristupačna. Možda je i to jedan od razloga što su se poslije pod Starčevićevim imenom mogle proturati tvrdnje suprotne njegovu učenju, a da to oni koji nisu mogli s razumijevanjem čitati njegove spise ili ih uopće nisu čitali, i ne opaze.

Dok je u Starčevića sve podređeno crvenoj niti izlaganja smisla njegova nauka, u Kvaternika prevladava egzaltirana sentimentalnost nad redoslijedom misli. No njegov je tekst popularniji od Starčevićeva i bolje odgovara psihičkoj strukturi prosječnoga malograđanskoga pristalice. Starčević je čitatelju stavljao velike zahtjeve. Htio je da on bude aktivan sudionik logičnoga razvoja misli "učitelja", da ih popunjuje vlastitim razmišljanjem. Kvaternik je samo želio pozorna čitatelja koji će prihvatiti njegove poticaje. No zacijelo je svaki od njih na svoj način imao ulogu u širenju načela Stranke prava.

U seriji članaka "Javno ili deržavno pravo Hervatah" Kvaternik je obuhvatio raspon pouka o kojima je počeo pisati još 1859. Pozivajući se na povijest i nezastarivost prava na prvobitni posjed stečen oružjem u ranomu srednjem vijeku – argument koji je prvi put formulirao u knjizi "La Croatie" – bodrio je hrvatski narod da ustraje u svojim opravdanim zahtjevima, koje naposljetku mora ostvariti. Bolja budućnost može proizaći samo iz djevičanski sačuvanog hrvatskoga državnog prava kao prava jednoga monarhičnog naroda koje ima tri osnovna

18
Hervatska, 378-9 ("Federacia" Austrie)

sastojka: narodnost, krunu i državu. I tada razlikuje pravo hrvatskoga naroda i nezakonitu "faktičnost", i ističe da je zakonitost iznad zakona. Kao i Starčević, neumorno ponavlja da jedino Stranka prava brani prava slobodu i nezavisnost naroda. Kao i dotad, posebnu važnost pripisuje zemljopisnom položaju Hrvata, koji im prema Božjoj namjeri daje prednost među narodima Europe. Za razliku od Starčevića koji drži da zapravo više nema mnogo "čiste" hrvatske krvi, jer su gospodujući Hrvati u ranomu srednjem vijeku integrirali u svoju narodnost pučanstvo različita podrijetla, Kvaternik tvrdi da na hrvatsko ime ima pravo samo onaj u čijim žilama teče krv petero braće i dviju sestara koji su doveli Hrvate u domovinu i položili temelj njihovoj narodnosti i državi.

Napadajući Karadžića i Šafaríka, opširnije se pozabavio svojom tezom da se "Planinci" ne mogu održati pod slovenskim imenom, koje je tobože izmislila rusko-češka učenost da oslabi hrvatski i katolički živalj u korist rusko-srpskoga bizantinizma. Kvaternik želi skinuti krinku "slovenizmu", ali ne bi htio izvršiti nasilje nad Slovencima. Kao i pravaški studenti, i on poziva na "učeni dvoboj", koji bi očigledno morao pokazati da su "Planinci" Hrvati. Da bi se sačuvali od narodne smrti germanizacijom, "Planinci" moraju stati pod okrilje hrvatskoga državnog prava i Sabora. "...ovdje ste gazde i u svojem, u tuđih rajsratih (Reichsrat, tj. Carevinsko vijeće, *M. G.*) vi ste čorbine čorbe čorba!"[19]

U dugom članku "Istočno pitanje razmatrano s hervatskoga stanovišta" Kvaternik je navijestio treći svezak svoje knjige "Istočno pitanje i Hervati" koji nije ugledao svjetlo dana. Osnovni je sadržaj članka oštar napad na Rusiju, koja "slavjanstvom", zapravo "ruštinom", i "ilirojugoslavenstvom", zapravo "serbštinom", prijeti opstanku "zapadnih" ali i "istočnih" Hrvata, sijući razdor među njima. Ilirizam prikazuje kao rusku mrežu za uništenje Hrvata, koji su se spasili samo oslonom na hrvatsko državno pravo. Preporuča "učeni dvoboj" koji bi donio konačnu odluku o hrvatskome i srpskom pitanju. Vjeruje da bi se Hrvati i Srbi izgubili u moru "ruštine" kada bi Rusija ojačala. Ona bi se tada poslužila pravednim gnjevom Hrvata protiv Srba, i rekla Hrvatima da ih ne može primorati da budu Srbi; "a budući da čista znanost dokazuje, da po kervi Serbah više nigdje neima", pozvala bi ih da budu Rusi. Od samog početka njegova djelovanja Kvaternika je pratila opsesija da bi se Hrvati mogli porusiti. Time je, uostalom, prijetio i zapadnim silama, opominjući ih da se založe za hrvatsku stvar. Osnovni smisao toga članka razabire se u Kvaternikovoj želji da prikaže hrvatstvo i srpstvo kao dva oprečna načela, dvije civilizacije i težnje. Hrvatstvo mu simbolizira svjetlost i slobodu, a srpstvo mrak i ropstvo. U malomu hrvatstvo i srpstvo imaju, prema Kvaterniku, isti značaj kao Francuska i Rusija u europskim razmjerima.

Kvaternik apelira na "istočne" Hrvate u Hrvatskoj da se odreknu srpstva. Ističe da među seljacima Istočne crkve u hrvatskoj Krajini i u Dalmaciji nema

19
Hervat, 243

Srba. Vjerojatno je i to uvjerenje imalo ulogu u njegovoj odluci da podigne bunu u Krajini. Kvaternik se dakle obraća "istočnim" Hrvatima s molbom da zbog vjere i tuđih spletki ne izdaju svoju hrvatsku narodnost. Apelira na svećenstvo hrvatske Istočne crkve da se ne da iskoristiti u protuhrvatske svrhe. Predlaže da se osnuje "n. pr. synoda ili patriarchat 'pravoslavne hervatske cerkve'".[20] Siguran je da bi "istočni" Hrvati bili "najčišći typus hervatstva" kada među njima ne bi "rovala" tuđa ruka. Njih je naime baš vjera spasila od latinštine i njemštine, koja je zatrovala "zapadnjake".

U seriji članaka "Sustav naših Slavoserbah" Kvaternik je dao svoju verziju djelatnosti prvaka Narodne stranke, na propast hrvatskoga naroda. Vjerojatno se htio osvetiti jer ga je njihova propaganda prikazivala kao plaćenika bana Raucha. Između ostaloga raspravlja o srpstvu i jugoslavenstvu i zaključuje da Stranka prava "na jugu neznade za drugi 'narod' – kamo li za 'brata' – do Hervatah i Bugarah, koji posljednji jedini su nam prava bratja, susjedi i prijatelji i historijom takovimi posvećeni", što je tvrdio već u "Istočnom pitanju".[21] Kvaternik, prema tome, potpuno prihvaća Starčevićevu apsolutnu negaciju postojanja srpskoga naroda za razliku od svojih prijašnjih spisa u kojima je govorio o srpskom narodu u Srbiji, ali se od početka trudio prikazati ga kao sužanjski narod u suprotnosti sa slavnim hrvatskim narodom.

Sam je Starčević u *Hervatskoj* zaokružio svoju negaciju srpskoga naroda. Pišući o krivošijskom ustanku protiv Austrije, spominje i Popa Dukljanina, koji je svoj jezik nazivao hrvatskim, pa nastavlja: "Vladajuća obitelj u Dukljanskom biaše prastara i presjajna obitelj hervatska, obitelj Nemanićah." Kako je volio diletantski etimologizirati izveo je ime Kačića od kače, Gušića od guše, a "Nemanićah od nemani".[22]

Veliku branu Starčevićevu i Kvaternikovu uspjehu s *Hervatom* među inteligencijom činile su njihove vulgarne psovke protiv Narodne stranke te Strossmayera i šutnja o Rauchovu režimu. Primjer za to je Mihovil Pavlinović koji se zgražao nad tim "surovim načinom" pisanja i pretpostavio je da se zato "inače *prostodušni* Hervati plaše" pravaša (podcrtao Kvaternik). Rabeći svoje i Starčevićeve argumente i psovke iz *Hervata* protiv Narodne stranke i Strossmayera, kojega je Austrija "odhranila...za tobožnjeg pervog patriotu" kako bi zaglupljivao narod i zavodio svećenstvo, Kvaternik ga u svojim pismima uporno, ali neuspješno, uvjerava u ispravnost načina pisanja *Hervata* i uopće propagandnoga stila Stranke prava. Na Pavlinovićevo pitanje: "ali za Boga gdje je vaše hrvat-

20 *Hervat*, 69

21 *Hervatska*, 254

22 *Hervatska*, 221 (Kotor)

sko serdce, da nema vriska mržnje i grožnje proti Rauchovoj tiranidi", Kvaternik odgovara da pravaši ne mogu kao *Zatočnik* pod tuđom zaštitom (u Krajini) grmiti protiv Raucha, a u svom tisku moraju paziti da ih ne dohvati državni odvjetnik. No odmah zatim daje izjavu koja pokazuje da to nije jedini uzrok šutnje o Rauchovu režimu. Odgovara mu naime da je sada prvi put dopušteno da se piše "proti opačini Austrije" i pravaši bi bili izdajice naroda da tu priliku ne iskoriste protiv "pseta", tj. Mažuranić-Strossmayerove vlade zbog koje je on morao u emigraciju, a Starčević je nastradao zbog svojih predstavki Riječke županije.[23] Kako bi pokazao da mu Rauchov režim baš nije prijateljski naklonjen, spominje da je predao molbu za izdavanje političkoga lista ali da nije dobio odgovor. Riječ je o tjedniku *Hervatska* za koji je nakon stanovitoga Rauchova kolebanja dobio koncesiju. Valja spomenuti da se Kvaternik ljuti na dalmatinsku Narodnu stranku koja podupire onu u banskoj Hrvatskoj i slavi Strossmayera. Pavlinović je, dakako, pobornik hrvatskoga prava ali je protivnik mrzitelja, omrazitelja, vikača i psovača. On hvali Starčevićev značaj i Kvaternikovu ustrajnost ali im zamjerava "pakleno" psovanje biskupa Strossmayera zbog njegove djelatnosti na Vatikanskom saboru, iako je i on sam ne odobrava (vjerojatno je pristalica dogme o papinoj nepogrešivosti), no misli da rodoljublje zahtijeva da se o tome šuti.[24]

Žestina i grubost Starčevićeva i Kvaternikova pisanja uz ostalo je i odgovor na to što je veći dio hrvatske javnosti stajao uz opoziciju protiv dualističkoga uređenja i da je zato vjerojatno držao da njihov način propagande odgovara Rauchovu režimu. Pogotovo kada je bečki *Novi Pozor* (koji je prestao izlaziti 13. svibnja 1869.) zamijenio 1. rujna 1869. *Zatočnik* u vojnom Sisku i optužio Raucha zbog zloupotrebe vlasti u vezi s konzorcijem za isušenje Lonjskoga polja, porasla je popularnost Narodne stranke. Zato se Starčević čvrsto drži svoje "slavoserbske" teze i nastavlja s objavljivanjem "Pisama Magjarolacah" sve do uoči Rakovice.

Već je u *Hervatu* bijesno napao Jugoslavensku akademiju, koja je upravo započela s radom, kao "slavoserbsku" tvorevinu Austrije na zator hrvatskoga naroda. Izrekao je i svoju osudu osnivanja znanstvene ustanove kao takve u narodu bez čestita školskoga sustava, bez učenjaka i "učenog obćinstva" koje bi moglo čitati "oštro znanstvenu razpravu". "Za neznanstvo neće nam nitko razuman za-

---

23
Nije postojala Strossmayer-Mažuranićeva vlada jer su oni bili politički protivnici, a Starčević nije bio zatvoren zbog "Predstavki" nego zbog svoje kasnije izjave u vezi s proslavom na Grobničkom polju.

24
Palavršić-Zelić, 1962., Kvaternikova pisma od 10. IX. 1968. (92-95); 23. II. 1969. (101-107); 22. VI. 1869. (108-124); 29. IX. 1870. (159-165). Pavlinovićevo pismo od 25. I. 1870. citira Zelić-Bučan, 1992., 170. Vidi o tome: Stančić, 1972.–73.

meriti, nu svatko će nas razuman i merziti, kada nas gleda neznalice, a hoćemo da smo učenjaci", pisao je.[25]

U članku pod karakterističnim naslovom "Nove starine" Starčević se trudi uvjeriti čitatelje da "Slavoserbi" ne vode načelnu opoziciju, nego da su ostali ono što su bili prije – "prodana pseta Austrie". Tvrdi da oni nemaju prava tužiti se na Mađare jer su sami stvorili podlogu za dualističko uređenje. Jedino Stranka prava ima načelan program, pisao je, a "slavoserbska" opozicija se kiti perjem "stekliša" (tj. zalaže se za hrvatsko državno pravo) da bi zavela narod. Drži naime da se jedino pravaši mogu doista suprotstaviti režimu, iako su ga u tom času posredno pomagali, a ono što radi Narodna stranka samo je "vertoglavenje". Starčević priznaje: "mi biasmo vatren delnik svega ludovanja do god. 1848. ...mi biasmo fanatičan Ilir." Tvrdi da su ilirci mrzili svakoga koga se Austrija bojala, a da su branili svaki korak Austrije prema dualizmu. Ipak kaže da nikada nije bio "Slavjanin". "To nam se je ime vazda grustilo." (No kao ilirac i Starčević je nekada bio pod dojmom "Slavije velike".) Ponovio je da ima i "nepravih Slavoserbah, zaslepljenikah kakov-no i mi biasmo", ali je odlučno ustrajao u tvrdnji da su svi jednako štetni domovini.[26]

U posljednjem broju *Hervatske* Starčević objavljuje odgovor na anonimno pismo koje kritizira njegov stav prema Narodnoj stranci i njegovu taktiku uopće. Vjerojatno se na to odlučio jer je pretpostavljao da to shvaćanje nije usamljeno. U pismu se kaže da pravaši ne bi postigli ništa i da su im pripadali svi saborski zastupnici. Dva su zakleta neprijatelja, tj. Austrija i Mađari, jači od njih. Iz aluzije anonimna pisca može se pretpostaviti da osuđuje postupak pravaša koji, kako sam kaže, bez dokaza viču na Narodnu stranku a ne na izdajice naroda, tj. na mađarone i Raucha, upravo optuženog u *Zatočniku* zbog zloupotrebe položaja. Starčević odgovara da je dužnost Stranke prava olakšati prokletstvo u koje su Strossmayer i Mažuranić bacili hrvatski narod. Prkosno dovikuje anonimnome piscu i svima koji misle kao on, da ga ne moraju slijediti. Ponovno jasno pokazuje svoju odvratnost prema političkoj praksi kojoj bi on bio na čelu i daje jasno do znanja da je njemu sam pojam političara nešto nemoralno. "Ako trebate gončina, tražite si ga drugde: ja niti koga vodim niti gonim." Tvrdi da je glavna nesreća Hrvata što se drže ljudi, a ne programa. "Nas će jedan za drugim u zemlju, a program, kako i narod, ima živeti."[27] Razumije se da Starčević pod pojmom "program" ne shvaća upute za smjer političke djelatnosti, nego cjelinu svoga nauka. Formulaciju uputa za praktičnu politiku on zacijelo smatra djelom "gončinah".

25
Hervat, 258 (Jugoslavenska akademija)

26
Hervatska, 266

27
Isto, 395 (Odgovor)

Tvrdnje da je život Hrvata u Monarhiji nesnosan Starčević je ponekad znao opravdati gospodarskim razlozima. Ustajući u *Hervatskoj* protiv snaga koje su težile federalizaciji Monarhije, prikazao je "povest našeg osiromašenja" između ostaloga i kao posljedicu pada vrijednosti novca pod austrijskim gospodstvom. Kao i Kvaternik, bio je uvjeren da je privredni napredak u Hrvatskoj nemoguć pod tuđim skrbništvom, prije svega zato što se u uvjetima koji odgovaraju isključivo tuđemu kapitalu ne može dobiti vjeresija. Osim toga se hrvatski kapital ne bi mogao oduprijeti jačemu austrijskom i češkom dok je vezan obrtničkim i trgovačkim zakonima koji sprečavaju razvoj tih grana i brz obrt kapitala. Samo slobodnim sklapanjem trgovačkih ugovora moglo bi hrvatsko gospodarstvo jeftinije kupovati, a skuplje prodavati. Suprotni interesi hrvatskoga i austrijskoga kapitala moraju se izraziti u svakomu zajedničkom zakonodavnom tijelu. Gdje su onda ti skupni interesi o kojima su govorili Strossmayer i Mažuranić, pitao se Starčević s ogorčenjem.[28]

Iz Starčevićeva pisanja može se već pedesetih godina naslutiti mišljenje o Turskoj i o Bosni i Hercegovini koje se potpuno razlikuje od tradicionalnih gledanja u hrvatskome društvu, prema kojemu je Turska glavni neprijatelj Hrvata i Južnih Slavena. Uvjeren je da su Južni Slaveni Hrvati i da je upravo muslimansko plemstvo u Bosni i Hercegovini najponosnije i najdostojanstvenije hrvatsko plemstvo, za razliku od onog u Hrvatskoj koje je uglavnom prezirao unatoč tome što je upravo ono održalo predaju hrvatskoga državnog prava. Osim toga apsolutno zlo moralo je biti iskonsko u Austriji, pa je u Starčevića snažno uvjerenje da je položaj naroda bilo gdje drugdje na svijetu neusporedivo bolji. Logika njegove ideologije izazvala je uglavnom pozitivnu ocjenu unutrašnjega stanja u Turskoj i uvjerenje da se Bosna i Hercegovina ne smiju priključiti Hrvatskoj dok ona stenje pod Austrijom. Osudio je i sve pokušaje ustanka za oslobođenje Bosne i Hercegovine od turske vlasti kao djelo "slavoserbske" zavjere. U njegovim razmatranjima o Turskoj ima mnogo elemenata za realniju ocjenu muslimanskoga društva nego što je tada bilo uobičajeno u hrvatske inteligencije. No bijelo-crna podloga njegove ideologije vodi ga do pretjerivanja i krajnosti. Prvi je put cjelovito predočio to mišljenje u jednom od svojih najboljih članaka u *Hervatskoj,* pod naslovom "Turska".

U uvodu Starčević tvrdi da "Slavoserbi" varaju "prostotu" o stanju u Turskoj da bi udovoljili Austriji koja nastoji sakriti svome "glupu pučanstvu" nevolju u kojoj ono živi i okrenuti njegovu mržnju prema tuđim vladama. Osim Austrije na djelu su i "čerčkari" Rusije, koji također žele prikazati Tursku kao vrhunac barbarstva i sužanjstva. Stoga Starčević nastoji i u tom pogledu otvoriti Hrvatima oči, jer u Turskoj živi "kakav milion dušah najčistie i najplemenitie kervi hervatske, i uz to kakova dva miliona pasminah pohervatjenih, dakle dušah koje

28
Isto, 379 i d. ("Federacia" Austrie)

su po narodnosti i domovini pravi Hervati."[29] Priznaje da je Turska "versta teokracie" te daje Kuranu novu interpretaciju ističući da on ne sadržava utemeljenje za progone kršćana. Ne može poreći da takav progon u Turskoj postoji pa tvrdi da se to ne događa zbog vjere "nego poradi stvarih deržavnih", koje kršćani vole zaogrnuti plaštem vjere. Ističe da Rusija, a ne Turska, progoni (katolike) zbog vjere. Uopće nalazi opravdanje za sve loše pojave u Turskoj u usporedbi s mračnim pojavama u kršćanskim zemljama. Česta ubojstva turskih vladara, "koji nebiahu dostojni prestolja", opravdava organiziranim ubojstvima ili progonima u starih Grka, u Rimljana, u Mlečana. Starčevićevo seljačko srce, doduše, ne može braniti kmetstvo u Bosni i Hercegovini. No nalazi izlaz u tvrdnji da je krajišniku lošije od kršćanskoga kmeta, a da "Slavoserbi" zbog toga ne viču na Austriju. Tako je i u tomu najtežem pitanju pravo zlo ostalo ograničeno na Austriju.

Starčević se zapravo divi turskim osvajanjima i društvu koje je nastalo na tom temelju a počelo se kvariti tek kada su ta osvajanja prestala. Sviđa mu se što su svi muslimani pred zakonom jednaki i što mogu napredovati prema osobnim zaslugama, što nije slučaj u europskome feudalnom društvu. No mora priznati da to stanje više ne postoji. Starčeviću nije drago što se Kuran ne smije prevoditi s arapskoga pa ga neobrazovani "Muhamedovci" ne mogu razumjeti. No odmah to uspoređuje s latinskim jezikom u Europi koji je, po njegovu mišljenju, bio činitelj "zla i nazadka" u općoj upotrebi i u Crkvi, gdje mnogi svećenici ne znaju što čitaju na misi i ne mogu prenositi narodu vjerske pouke na njegovu materinskom jeziku.

Starčević se nada da će Turska svladati svoje unutrašnje neprilike. Ne želi priznati da one imaju razmjere koji bi mogli ugroziti njezin opstanak. Tvrdi da je ona zapravo jača od svojih neprijatelja Rusije i Austrije i da vjerojatno može stajati do sudnjega dana ako vanjske sile ne budu u nju dirale, za razliku od Austrije koja bi propala kada bi velike sile proglasile da se za nju ne zanimaju. Užasno se ljuti što Austrija "petlja oko Bosne" i zamišlja na koji bi ju način mogla prisvojiti. U Hrvatskoj (na južnoslavenskom prostoru) svi su protiv Austrije "osim nekolike tisuće smetja slavoserbskoga", pisao je, a u Bosni ne bi pogotovo nikoga pridobila osim "kojega nimalovredna fratra" (tj. franjevca), nekoliko Cincara i zločinaca "i štogod slepe prostote". No teškoća za Austriju je i činjenica što se "Muhamedovci", "Vlasi" i "Katolici" međusobno preziru. Misli da bi u vezi s Bosnom moglo doći do "pravoga evropejskoga rata". Budući da i "najzdravii muževi" nekad pogibaju naglom smrću, može se to dogoditi i Turskoj u ratu. Nada se da bi korist u tom slučaju bila na strani kršćana i "Muhamedovacah" Turske, a ne na strani Austrije. Starčević daje visoku moralnu ocjenu "Muhamedovcima" Bosne jer među njima nema "Slavoserbah". Zato poziva bosanske kršćane "jedne i druge cerkve" neka se klone Austrije i Rusije jer će izgubiti sve kao Arsenije Crnojević i njegovi drugovi, koji

29
Djela III, 220

su se teško pokajali što su utekli iz Turske u "ovu Hervatsku (u bansku Hrvatsku i Krajinu) i Ungariu". Bošnjacima svih triju vjera spas može biti samo u svijesti da su braća jednoga naroda i jedne domovine, te u želji da Bosna i Dalmacija postanu ognjište hrvatske slave kao nekoć. Poziva ih da ne budu ničije sredstvo, da trijezno i marljivo žive pa će napredovati čak i pod Turčinom. Naposljetku se odlučno izjašnjava protiv toga da Bosna i Hercegovina dođu pod austrijsku vlast. Bez obzira na sve patnje koje bi rat izazvao u Krajini i banskoj Hrvatskoj, Bosna bi pod Austrijom trpjela sva ona zla što ih podnose Hrvati koji su je stvorili i uzdržali. Ističe gospodarsko propadanje, zla "zapadne civilizacije", slom morala na svim područjima ljudskoga života. "Bio u tamnici ti sam, bio s drugovi, ti si svejedno sužanj."[30] Posljedica bi bila samo da bi se upropastio "onaj naprama nami nepokvareni devičanski narod" i da bi pod utjecajem "Slavoserbah" pripisao svu krivnju Hrvatima. Ujedinjenje Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom pod Austrijom mogu, prema Starčeviću, željeti samo "Slavoserbi", jer bi to bilo pravo prokletstvo.

U svom prilogu "Ukinutje granice", u *Hervatskoj,* Starčević je do najveće moguće mjere zaoštrio svoje "zasukano" i "stekliško" pero. Reagirao je na spor između vojnih krugova, protivnika dualizma, i mađarske vlade zbog Krajine, koji je, kako smo već vidjeli, trajao od 1867. do 1871. a svršio je pobjedom mađarske vlade, tj. sporazumom po kojemu će se Krajina priključiti Ugarskoj, ali je još deset godina ostala pod upravom vojnih vrhova. Krajiške općine i gradovi prosvjedovali su protiv ukidanja Vojne krajine iz straha pred promjenama koje bi uvodila nova "mađarska" vlast. Starčević im je stoga htio otvoriti oči i upozoriti ih da su žrtve "austrianskoga nakota", tj. "Slavoserbah". Zacijelo ga je potakla i vijest da se u vojnom Sisku pokreće glasilo Narodne stranke *Zatočnik.* Međutim, u tom članku nije riječ samo o Granici nego i o Starčevićevu mišljenju o dualizmu. Kreće od svoje stare teze da je Austrija od Ferdinanda I. do 1848. uvijek imala isti cilj: podložiti Hrvate Mađarima, razjariti ih protiv Mađara u težnji da pokori jedne i druge. "Vi ste varani već tristo i toliko godinah; ako se pustite još varati, niste vredni da vas zemlja nosi, barbar tudjinac ima pravo da vas davi i zadavi." [31] Opisuje stanje u Krajini kao vrhunac zla koje neprekidno izazivaju Austrija i njezini "Slavoserbi" s ciljem da unište Hrvate, uz ostalo i zato što oni svojom krvlju tove "smetje austriansko", tj. oficire, složeno "iz Pemacah, Slovenacah, Nemacah itd. ..." i što je "barbarski jezik nemački" službeni jezik. On drži da bi priključenje Granice Civilu poboljšalo položaj graničara prije svega zato jer bi postali vlasnici zemlje, a službeni bi jezik bio hrvatski. No upozorava ih da će ostati u zlu sve dok ne budu sa zakonitim kraljem u zakonitu saboru (tj. njegove cijele Hrvatske a ne samo Trojedne kraljevine) uređivali poslove svoje domovine.

30
Isto, 241
31
Djela III, 251

Reagirajući zacijelo na mišljenje Narodne stranke da o razvojačenju Krajine i njezinu priključenju banskoj Hrvatskoj smije odlučivati samo Hrvatski sabor neovisan o mađarskom pritisku, Starčević kaže da "razumni i pošteni ljudi, Hervati" žele priključenje civilnoj Hrvatskoj bez Sabora. Granica je ionako bespravno odcjepljena od hrvatske kraljevine i njezinim povratkom samo se ukida to bezakonje. Jedino samostalna država i suveren narod smiju odlučivati o sebi u zakonitu saboru (tj. ne u ovome koji obuhvaća samo bansku Hrvatsku), i to "obćenitim glasovanjem". Granica i Provincijal samo su udovi te države. Strahu krajišnika od "mađarskog štibra" odgovara uvjeravanjem da su za velike poreze krivi Mažuranić i Strossmayer i ostali "Slavoserbi" koji su Hrvatsku u Saboru 1866. učinili "krunovinom Tirolacah i Magjarah" i time naprtili Hrvatima njihove dugove.

Starčević vrlo jasno izlaže uvjerenje da dualizam mora propasti. Počinje, dakako, opet sa Saborom 1866. kojemu je, kako kaže, bio jedini cilj da Hrvatsku proglasi austrijskom krunovinom. Podsjeća da je u svom govoru pozvao "muže", koji nisu bili "slavoserbske pasmine" nego samo zavedeni od njezinih "gončinah", da se osvijeste i da uoče koja opasnost prijeti Austriji od predstojećega rata s Pruskom i da "u tih prelepih okolnostih ištu od despocie austrianske svoju domovinu i svoja prava."[32] Priznaje doduše da Austrija vjerojatno ne bi udovoljila tim zahtjevima, ali bi hrvatski narod drugačije stajao "pred pravednom Europom", naime kao narod koji trpi "na štetu napredka i prosvetlenja na Iztoku", a nakon odluke Sabora iz 1866. predstavio se kao narod "koji hoće da ostane sužnjem najveće herdje po kojoj sunce sjaje."[33] Starčević dalje kaže da su i Mađari iskoristili ovaj rat i da im je Austrija popustila kako ne bi ustali na oružje, ali je pomoću Hrvata nastojala ipak osigurati svoju vlast nad njima. Zato je, kaže, poslala "Slavoserbe" (tj. Kraljevinski odbor) u Peštu da u opreci s člankom 42/1861. proglase Hrvatsku još i mađarskom krunovinom pa je mogla birati hoće li ju baciti pod Mađare ili pod Tirol.

Istaknuo je da Kossuthova stranka nije željela vezu s Austrijom nego slogu i savez "s narodi Iztoka" (vjerojatno se ta izjava odnosi na Kossuthov program podunavske konfederacije). Deákova je stranka međutim htjela dualizam kao privremeno rješenje sve dok Austrija ne propadne. Austrija je, prema Starčeviću, pristala na dualizam s namjerom da ga sruši kada to bude moguće. Zato je podložila Hrvate Mađarima u nakani da ih dovede u sukob, a da zatim pokori jedne i druge. Zato "dualizam niti jest, niti može biti sustavna politička osnova, nego je samo obsena do koje nijedna ugovarajuća stranka ništa nederži..."[34] Austrija će svakako

32
Isto, 254
33
Isto
34
Isto, 255

srušiti dualizam i zato želi Granicu dignuti protiv Mađara. Ako ona svlada Mađare, uvest će "centraliziran despotizam", no ako joj to ne uspije, "sledi razpadnutje Austrie" i to "na uveke". To se mora dogoditi zbog nezadovoljstva naroda u Austriji koje bi moglo izazvati vanjsko upletanje. Time bi se postiglo "sasvim novo preuredjenje narodah Austrie. Tu boriti se za Austriu, znamenuje sama sebe ubijati."[35] Starčević kaže da je Austrija s dualizmom kao zmija u procjepu i da hrvatski narod ne smije osloboditi tu zmiju koja bi mu nanijela "smertnu ranu". Nada se da svi Hrvati sada poznaju Austriju i njezine "Slavoserbe" i da će joj "upravo graničari zadati zadnji udarac. Ovim i samo ovim putem, današnjih okolnostih, Hervati će primorati Austriu ili da propadne, ili da Hervatom povrati prava i domovinu, koju će Hervati dobiti i bez Austrie, makar i proti Austriji."[36]

Ta izjava ne može se tumačiti kao izraz eventualne Starčevićeve želje za dizanjem ustanka protiv Austrije u Vojnoj krajini. Mora se pretpostaviti da nije odustao od svoga mišljenja da bi Hrvati zasad morali samo odlučno odbiti da svojom političkom akcijom pomažu Austriji i da se za nju bore na bojnom polju. Kada dođe do europskoga rata pod vodstvom Francuske, tek tada će doći vrijeme da možda i oružjem ustanu protiv svoga tlačitelja.

Rauch je dotada dopuštao pisanje pravaškoga tiska u duhu "programa" Stranke prava jer mu je odgovaralo psovanje "Slavoserbah", a i Austrije. Dualističko uređenje Habsburške Monarhije doista još nije bilo učvršćeno, a postojala je bojazan da bi protudualističke federativne snage mogle nadvladati. S obzirom na sukob mađarske vlade i vojnih vrhova oko Granice, odgovarala mu je i Starčevićeva osuda tamošnje vojne uprave. No vjerojatno su mađarska vlada i Rauch držali da im Starčevićev članak o Granici ne odgovara u vrijeme kada je na vidiku kompromis s vojnim vrhovima, a pogotovo im je zazorna njegova osuda dualizma. Zato je pala odluka o zapljeni toga članka i sudskoj parnici pa je *Hervatska* prestala izlaziti.

U listovima *Hervat* i *Hervatska* ima još mnogo članaka koji ovdje nisu spomenuti.[37] Kvaternik nastavlja sa svojim vanjskopolitičkim kombinacijama. Kao pisac javlja se i Vjekoslav Bach varirajući pravaške teme, primjerice u seriji članaka "Austrianske diple". S tim listovima ideološki sustav Stranke prava dobio je svoj klasičan oblik i stil agitacije. Kvaternikov doprinos nije se pri tome mogao trajnije afirmirati zbog njegove pogibije i zato što njegov način pisanja i rječnik nije bio prikladan za oponašanje. No Starčevićeve kovanice, njegovi originalni, kao iz kamena isklesani, izrazi i satirički obrati postali su podloga pro-

35
Isto, 257

36
Isto, 258

37
Više o tome piše Turkalj, 1998.

pagandnoga jezika Stranke prava. Starčevićeve izreke ponavljale su se i onda kada su izgubile svoj prvobitni smisao i kada im se namjerno ili nesvjesno davalo drukčije tumačenje od Starčevićeva. Njegovi su članci već za izlaženja *Hervatske* dobili značenje biblije koju je, zasad još dosta uzak, krug mladih gutao i ponavljalo. Oko Starčevića počelo se stvarati ozračje neupitnoga proroka.

UOČI RAKOVICE

Tjednik *Hervatska*

U proljeće 1870. na pravaškoj su se sceni prvi put pojavili bučni izgredi mladića tipični za kasniji pokret. Prvu akciju u tom smislu organizirao je David Starčević, Antin sinovac, tada student prava i suplent na zagrebačkoj gimnaziji. Razumije se da su se pravaški mladići potukli s onima koje su *Hervat* i *Hervatska* proglašavali životinjama i izrodima hrvatskoga naroda. Prema riječima Vatroslava Jagića "starčevićanci" su bili "za vladu kao bat ili topuz, kojim će udarati narodnjake po glavama".[1] Vidjeli smo da je Starčević držao da je ban Jelačić kao spasitelj zlokobne Austrije 1848. jedan od najgorih "Slavoserbah", i da je postavljanje njegova spomenika 1866. samo kleta spletka Austrije, dok je pristalicama Narodne stranke njegov spomenik znamen protiv mrske Rauchove vlade i mađarske premoći. U travnju 1870. članovi dvaju pjevačkih društava: karlovačke "Zore" i zagrebačkoga "Kola" dali su oduška svojim rodoljubnim osjećajima demonstrirajući pred banovim spomenikom. Dočekali su ih zviždanjem pravaški mladići na čelu s Davidom Starčevićem. Nakon toga došlo je do tučnjave u koju se umiješala policija. U atmosferi ogorčenja protiv oskvrnitelja Jelačićeve uspomene i još više protiv Rauchova režima koji je to dopuštao, a pod utjecajem *Zatočnika*, koji je raspaljivao strasti, skupina od deset profesora zahtijevala je da se David Starčević makne s gimnazije. Bio je ionako samo privremeno suplent da bi skupio sredstva za studij. Profesori, na čelu s Vatroslavom Jagićem, najavili su štrajk ako se ne udovolji njihovoj želji. Rauch je, doduše, otpustio Davida Starčevića, ali se poslužio profesorskim "ultimatumom" da makne i Jagića i još jednoga profesora. Poslije su još šestorica iz te skupine profesora dala otkaz, a s njima je iz gimnazije istupilo 125 đaka-narodnjaka.[2]

U letku pod naslovom "Slaviteljem Jelačića bana" dao je David Starčević vlastiti prikaz tučnjave podno spomenika, odbijajući *Zatočnikova* sumnjičenja da

1
Jagić Vatroslav: *Spomeni mojega života I*, Beograd 1930., 105
2
Isto, 105-107; Šidak, 1972.–73.

je Rauchov plaćenik.[3] Kudio je Jelačića načinom koji je poslije postao znamenit i prihvatljiv široj publici. Psovkama svoga strica protiv Jelačića i Narodne stranke, koje je ovaj izlagao u "učenom" okviru, on je dao jednostavniju i popularniju podlogu, okitio ih pristupačnim frazama i narodnim izrekama poznatim svima. U tančine je shvaćao i doživljavao smisao Antina nauka. Nakon što je proizvoljno protumačio Jelačićev prijelaz preko "Rubikona", tj. preko Drave, bujicom riječi okrivio je toga "podpunog austrijanskog dobrijana" koji je, kako kaže, imao pred očima isključivo "jedinstvo i veličinu austrijske carevine", za sve ono beskrajno zlo, za sve "lance jadikovce" hrvatskoga naroda nakon 1848. Iz toga mora muka uzdizala se pravaška pouka. "Čisto hrvatsko domoljublje" prikazano je kao protivnost "austrijanštini i generaliji". Trebalo je dakle birati između hrvatskoga ili austrijskog rodoljublja. Spojiti jedno i drugo za pravaše je nemoguće. Kao "sluga despotizma" Jelačić je simbol izdaje domovine. Stoga su *Zatočnik* i narodnjaci, koji se klanjaju tom "kumiru", izdajnici. Potpuno u Antinu duhu i David poziva Hrvate da nauče gledati svojim očima i misliti "iz vlastitoga uma".[4]

Opširnije viđenje toga sukoba sastavio je Kvaternik. Njegovu značaju i temperamentu upravo je odgovaralo da oko "četveronožca", tj. Jelačićeva spomenika, kao polazne točke još jednom izloži svoju koncepciju prilagođenu političkima događajima 1870. U lipnju, tj. 15 mjeseci prije Rakovice, izašla je njegova knjižica "Rieč u sgodno vrieme". Kvaternikova "Rieč" pisana je prije francusko-pruskog rata, kada se još mogao nadati da će doći do velikoga oslobodilačkog rata. Baš zato je ona sva nabijena aluzijama o mogućemu otporu Vojne krajine i nadama da su vremena krajiškoga oficira Jelačića jednom zauvijek prošla. I ona objašnjava zašto je Kvaternik morao poći u Rakovicu. Pripisao je fizičkom sukobu narodnjaka i pravaša veliko značenje. Mogao se nadati da će buka i senzacija oko tučnjave kod spomenika pripomoći širenju pravaštva. Zato je nastojao objasniti ono bitno, naime da je "bečki, austro-švabski patriotizam" opreka "hervatskom rodoljublju" i da su "blaga po njih (Bečlije, *M. G.*) vremena 'der dummen Krobothen' na uvjek minula!" Baratanjem odlomcima iz bečkih vojnih novina on je, još oštrije od Davida Starčevića, isticao da dobar Austrijanac isključuje dobra Hrvata, da jedinstvo i moć Austrije sprečava postojanje hrvatske države i da svaki austrijski general mora biti protivnik hrvatstva bez obzira na to svršava li mu prezime s "ić" ili ne.[5]

Kada je ispražnjen položaj zagrebačkoga nadbiskupa, a narodnjaci su željeli da ga zauzme Strossmayer, Kvaternik je i tu funkciju poistovjetio s oficir-

3
Zatočnik, 27. IV. 1870. (Starčević et consortes)

4
Starčević, David: *Slaviteljem Jelačića bana*, 2. izd. Pešta, 1870.; pretiskao Jagić II, 331-338.

5
Rieč u sgodno vrieme, Zagreb 1870., 8-10

skom jer se od svećenika zahtijevalo da bezuvjetno budu dobri Austrijanci. Uostalom, Kvaterniku nisu važni malobrojni Hrvati – austrijski generali. Bitno mu je samo uvjeriti čitatelje da ne smiju "zatajiti kralja hervatskoga, na korist cara austrijskoga" i da se 1870. više ne može postupati kao 1848. s "nezrelim pukom" Vojne krajine, koji nije znao što je po narodnosti, a bio je spreman da vojujući u Italiji kao roblje Nijemaca uništi tuđu slobodu, a da svoju i ne zahtijeva. Nastojanja da se ponovi strašna igra iz 1848. u vezi sa suprotnim interesima Austrije i Mađara u razvojačenju Krajine, Kvaternik proglašava uvredom "koju će taj progledavši i prenuvši se narod pedepsati!" (osvetiti, *M. G.*). Ponovno očekuje da će Krajina biti središte za opći ustanak Hrvata. Vojna spremnost tamošnjega puka za nj je kvasac koji će pokrenuti dalmatinske, istarske i slavonske Hrvate, među kojima napreduje proces nacionalnoga osvješćenja. U svojoj mašti vidio je "kaputaše" "istočne" vjere kako stresaju sa sebe "sramotu serbeža" (za seljake je ionako tvrdio da nemaju srpski osjećaj), a "Planince" kako počinju shvaćati važnost i istinitost hrvaštine. Likovao je što se "jedinstvo narodnosti naše s možnostju Providnosti učverstuje" i izrazio svoje uvjerenje da se nacionalna volja Hrvata zato mora uvažiti.

I Starčević je držao da je središte otpora u Vojnoj krajini. No on je želio samo da se Hrvati prestanu boriti za Austriju, koja će samim tim propasti ili ispuniti hrvatske zahtjeve. Kao načelan protivnik svake bune, zamišljao je samo eventualni rat Hrvata protiv Austrije u okviru europskoga rata. Smatrao je borbu Hrvata na strani austrijskoga neprijatelja potpuno legitimnom jer Hrvatska kao samostalna država ima pravo da se, ako je potrebno, i oružjem suprotstavi Austriji i kralju koji se ne drži "ugovora" s hrvatskim narodom. Starčeviću nije moglo pasti na pamet da se postavi na čelo ustanka, ta nije se želio upustiti čak niti u političku praksu. Bio je dosljedan u svom uvjerenju da se njegova misija iscrpljuje u tome da bude učitelj hrvatskoga naroda jer je upravo on, jedini od svih Hrvata, spoznao pravac uzroka i posljedica koji vodi prema samostalnoj hrvatskoj državi i da zato njegovo učenje izražava bit duha hrvatskoga naroda.

Kvaternik je temeljio svoje odluke na istoj misaonoj podlozi kao Starčević. Obojica su uvjerena da Krajina može i mora biti ishodište procesa ostvarenja hrvatske države u europskom ratu protiv Austrije. No Kvaternik je mogao pokušati dići ustanak i nakon poraza Francuske i sloma nade u europski oslobodilački rat zbog svoga voluntarizma, svoga uvjerenja da će mu Bog pomoći, svoje koncepcije o masama koje će ga slijediti i zato što se nije ustručavao, kao Starčević, stati na čelo političke akcije. U "Rieči" Kvaternik piše da unutrašnja snaga naroda ovisi o njegovoj volji, koja se mora usmjeriti prema postignuću samostalnosti. "Dakle verhovno načelo sve politike stranke prava jest sveto, neoskvernjivo; – zato i jest ono označeno i posvetjeno našom ustavnostju devizom: 'Sacrosanctae libertates nostrae' po hervatski: 'Presvete slobode naše!' A razum čoveči mogao bi to načelo samo onda zabaciti, kada bi bilo absolutno nemoguće

oživotvoriti samosvojnost i nezavisnost narodnju. Ali što takova ustverditi pogledom na Hervate, jest u svakom smislu nesmisao: jer ništa čovečega nije nemoguće, samo kad je volje čoveče k tomu."[6]

Prema Kvaterniku sveto načelo Stranke prava vodi prema izvršenju "zvanja" koje je Providnost namijenila Hrvatima kao svom izabranom narodu. Za provođenje u život misije hrvatskoga naroda potrebna je snažna volja koja može srušiti sve zapreke. Ta volja, bar zasad, ne obuhvaća cijeli narod. Ipak Kvaternik ne želi, kao Starčević, čekati s oružanom ili političkom borbom dotle dok hrvatski narod ili njegova većina svjesno prihvati učenje Stranke prava. Vjeruje da je dovoljno ako ta volja bude snažno izražena u "muževah" koji stoje u "narodnjoj osi", kako je to rekao u "Političkim razmatranjima". "Masse" ionako mogu samo "izveršiti" ideje tih osoba koje su postigle moralni vrhunac jer su nositelji duha naroda, kojega širi slojevi još nisu svjesni. Kada ta elita pokrene ustanak izvršavajući "zvanje" hrvatskoga naroda, onda ona s Božjom pomoći mora uspjeti, zacijelo je mislio Kvaternik. Složna volja Hrvata imponirat će inozemnim snagama, koje će im možda pomoći i shvatiti da uspjeh borbe jamči njihova slavna povijest. Uz stanje u Vojnoj krajini 1871. i Kvaternikovih osobnih doživljaja zacijelo je spomenuta predodžba imala odsudnu važnost pri nastajanju njegove odluke o dizanju ustanka.

Kvaternikova "Rieč" obuhvaća sve tipične sastojke pravaškoga učenja prilagođenoga razdoblju Rauchova režima i opravdanju potpore mađaronstvu. Tako tvrdi da su narodnjaci protivnici dualizma samo zato da bi mađarski jaram zamijenili njemačkim. Ističe da Hrvati nisu protivnici Mađara kojima ih je izručila Austrija. Proglašava Mađare zrelim narodom i pruža im ruke za savez protiv Austrije. "Ugovaranja" s Ugarskom ili Austrijom drži istim zlom. Posljedica može biti samo livreja koju gospodar daje sluzi. Hvali unioniste zbog njihove iskrenosti i uvjeren je da će razboriti među njima prići "u logor čisto hervatski". Zato ih pravaši poučavaju a ne napadaju. Kvaternik, razumije se, prikazuje Narodnu stranku kao služavku Austrije koja želi strpati cijelo stanovništvo do Timoka, pa i Mađare, pod Austriju. Federalističku koncepciju narodnjaka drži austrijskom. Za razliku od Starčevića, koji sve "Slavoserbe" proglašava nepromjenljivom "herđom", Kvaternik ih nadmeno podrugljivo i svisoka poziva da priznaju svoje zablude "zadovoljiv se mi ubuduće spram vas i djelovanja vašega vođenja kontrole, da opet gdje nezabasate, jer ste odviše raztreseni..." ili da otvoreno priznaju da im je miliji austrijski jaram od mađarskoga.[7]

Starčević je uporno ponavljao da su Strossmayer i Mažuranić "vodje, gončine, zvonari" čije zapovijedi, dobivene iz Austrije, slušaju "višji i nižji Slavoser-

6 *Isto*, 33

7 *Isto*, 19

bi". Kao u *Hervatu* i *Hervatskoj,* nastavlja u spisu "Nekolike uspomene" na svoj karakteristični "stekliški" način s njihovim ocrnjivanjem. Kaže da "samo obraz, značaj" Strossmayera može podnositi neprekinutu zakletu izdaju Hrvata jer njega i Mažuranića "vodi najblatnia sebičnost, najnižji ostan životinje", pa nanose Hrvatima još više zla nego što bi to morali po nalogu Austrije. Glavna je nesreća, dakako, u tome što oni uče Hrvate da "nemogu o sebi biti" nego da se moraju pokoriti ili Mađarima ili Austriji. Starčeviću je nepodnošljivo što se Strossmayer, iako je glavni izdajica domovine, slavi kao mecena i dobrotvor hrvatskoga naroda i da ima onih "koji samo što neližu prašinu stopa njegovih". Prema Starčeviću on naime svoj novac daje "čerčkarom koji imaju sramotiti i otupljivati Hervate". Pri tome je glavno zlo "jugoslavstvo, jugoslavenska akademia, jugoslavsko sveučilište".

Razumije se da je Starčević bijesan zbog pojedinačnih Strossmayerovih čina koje uvijek tumači kao zlo i sramotu za Hrvate. U "Uspomenama" ne napada njegovo držanje na Vatikanskom koncilu ali zato napada njegove razmirice s nadbiskupom Haulikom. Kaže, doduše, da "Haulik biaše najpouzdanii i najprosukanii udvorica. On biaše najprije Austrianac, onda stopervo kerstjanin". No on, prema Starčeviću, "niti občinja svoje svetjeničtvo, niti muti po narodu" kao Strossmayer. Zato Starčević psuje Strossmayera kao "govnovalja" koji u polemici (1863.) "starca" Haulika "gerdi i vredja".[8]

Razumije se da Starčević ne želi prihvatiti opću ocjenu da je njegov prvak "Slavoserbah", Ivan Mažuranić, dobar pjesnik. Za njegovu dopunu Gundulićeva "Osmana" kaže da je uspjela iako je bio vezan "tudjom Gundulićevom osnovom, tudjim, njegovim duhom". Pri tomu valja spomenuti da je Starčević imao negativno mišljenje i o Gunduliću. No "Čengićkinja" mu je "sablazan" jer Mažuranić slavi ubojstvo Čengić-age iz potaje, što je za Starčevića "gnjusno delo". Obara se i na spis "Hervati Magjarom" iz 1848. kojim Mažuranić zahtijeva jednakost, slobodu i bratinstvo za sve narode pod ugarskom krunom. Čini se da mu taj spis nije dovoljno demokratičan, a psuje ga i zbog jezika koji se može "hvatati" samo "možda pohervatjenih Ciganah i drugih barbarah po Hervatskoj".[9] Starčević nastoji izbrisati političke opreke između Strossmayerove i Mažuranićeve struje izjavom da su Mažuranićevi "janičari" i Strossmayerovi "mameluci" složni u mržnji protiv Hrvata i da su se te dve "herpe" svađale samo radi službi. Podloga njegove konstrukcije uvijek je iluzija "da su Hervati narod koj nemara udarati na Austriu, nego ju ruši i samim mirovanjem svojim: samo ako ju nebrani, on ju već time ruši".[10] I ovom prigodom tvrdi da su Hrvati mogli "postati svojim narodom"

8
Nekolike uspomene, *Djela III*, 344, 345, 348
9
Isto, 318
10
Isto, 31

već u vezi s ratovima u 18. stoljeću sve do 1848., i nakon sloma 1859., da su mogli "upropastiti Austriu" samo da su imali volju, da su oni jedini narod koji već 350 godina, tj. pod Habsburzima, tako neizmjerno trpi da zaviđa "bratji" pod Turčinom. Uvjerava čitatelje da duh Hrvatskoga sabora 1861., koji je odbio priznati zajedničke poslove s Austrijom, "žive u svemu narodu hervatskomu" kao program Stranke prava. Kaže da njemu nije stalo do slabljenja ili propasti Austrije ako se Hrvatska time ne "pokoristi". Volju hrvatskoga naroda upropastili su "Slavoserbi" pod Strossmayerom i Mažuranićem svojim "vertoglavenjem" i pretvaranjem naroda u "kopile", jer pokušavaju "zaterti" njegovo ime i slavnu prošlost jugoslavenskim imenom. Starčeviću je važno uvjeriti čitatelje da u "Slavoserbah" nije riječ o tome da hrvatski narod popusti vladaru nešto od svojih prava, nego da se preda tuđemu narodu i učini sužnjem. Nisu dakle tuđinci pokorili Hrvate nego njihov domaći "izmet". Tješio se da je hrvatski narod ipak upoznao "nečistu kerv", koja ga je osramotila, kao "tuđu, slavoserbsku" i da neće dopustiti "sužanjskoj pasmini" da i dalje "oskvernjuje svetu zemlju Hervatah". Završava svojom velikom nadom u "novo pokolenje", koje će obnoviti sreću, slavu i veličinu hrvatskog naroda, i u sunce "koje se rađa za unesrećene narode". Spis naime nosi datum 23. srpnja 1870. Starčević je dakle morao znati da je Francuska 19. srpnja objavila rat Pruskoj. Njegov oslobodilački rat bio je na pragu. Grozno razočaranje – slom Francuske Carevine – doživio je mjesec dana poslije.

U veljači 1870. prestala je izlaziti *Hervatska* pa Starčević i Kvaternik nisu imali u rukama oruđe za širenje svoga nauka u doba kada je politički život bio u znaku parnice kod petrinjskoga pukovnijskog suda na tužbu baruna Raucha protiv *Zatočnika*. Vidjeli smo već da je tužba odbijena i da su zato ugled i značenje Narodne stranke znatno porasli.

Neusporedivo jače od toga neuspjeha njihova ocrnjivanja Narodne stranke, Starčevića i Kvaternika morao je pogoditi ishod francusko-pruskoga rata. Ta, uvjeravanje čitatelja da je samostalna hrvatska država moguća u bližoj budućnosti, temeljilo se na viziji sigurne pobjede Francuske, koja će skršiti mrske despocije Prusku i Austriju i pomoći svim potlačenim narodima da se oslobode, pa će tako i Hrvati dobiti priliku da na ruševinama Austrije ostvare svoju državu. Dogodilo se, međutim, upravo suprotno. Rat je svršio katastrofalnim porazom francuske vojske kod Sedana 2. rujna 1870. Napoleon III., kojega su Starčević i Kvaternik proglasili provoditeljem ideja Francuske revolucije, zarobljen je, a Francuska je postala republika. I ne samo to. Vidjeli smo da Starčević nije priznavao njemačkome narodu nikakvu kulturu i da je njegovo glavno obilježje vidio u krajnjoj pokvarenosti, pa ga je proglasio učiteljima "Slavoserba". I sada se, prema Starčeviću, najgori europski despot, pruski kralj Wilhelm, proglasio njemačkim carem, i to u Versaillesu, na tlu "velike nacije". Nije se moglo zamisliti veće poniženje za Francuze, a i za Starčevića i Kvaternika. Njihov "napoleonički" san ležao je u prahu i maštanje o općeeuropskom ratu za pobjedu nacionalnih i demokratskih načela,

proglašenih Francuskom revolucijom, završeno je. Starčević je mogao čekati. Dok je njegov nauk živio u srcima mladih, bilo je i nade. No Kvaternik je izgubio strpljenje. U njemu je počela dozrijevati odluka o djelu o kojemu je sanjao od početka svoga političkoga rada. Približavao se trenutak Rakovice!

Obnova *Hervatske*, ovaj put kao političkoga tjednika, bila je nužna zbog nastavka napada na Narodnu stranku i ispunjenja praznine koja je nastala porazom Francuske. Starčević i Kvaternik su naime od početka svoje djelatnosti izjavljivali ili dali do znanja da je srž njihova nastojanja postignuće samostalne hrvatske države uz pomoć zapleta među velikim silama, pri čemu je "gospodarica" položaja Francuska. (Kvaternik se samo nakratko odrekao Francuske jer je njezina diplomacija pomagala Mađare.) Starčević i Kvaternik nisu se htjeli približiti cilju samostalne države političkom praksom pa su, štoviše, dnevnu politiku kao snalaženje u danim prilikama proglasili nemoralnom – "slavoserbskom". Nada da će se uskoro stvoriti neka konstelacija velikih sila korisna njihovu cilju, privremeno je nestala. No oni se nisu odrekli uvjerenja da Austrija mora propasti. Opstanak dualizma još je bio nesiguran zbog mogućega okreta Franje Josipa prema federalizmu, a neposredno nakon ujedinjenja Njemačke još nisu bile jasne Bismarckove namjere u vezi s održanjem Habsburške Monarhije i njegovom potporom dualističkome uređenju.

Za širenje pravaškoga nauka u tim je uvjetima bio nužan periodički politički list. Molba za izdavanje tjednika *Hervatska* predana je 29. srpnja 1870. (tj. nakon početka francusko-pruskoga rata), no priprema za izdavanje počela je u novim uvjetima nakon francuskoga poraza. Ban Rauch dopustio je izlaženje *Hervatske* nakon kolebanja od tri mjeseca. (Valja spomenuti da je bilo i drugih molbi za izdavanje listova koje je odbio.) Dotadašnji se pravaški tisak, doduše, nije bavio njegovim režimom ali je zastupajući svoje teze davao više ili manje prikriveno do znanja da se nikako ne slaže s mađarskom prevlasti koju je prikazao kao zlodjelo Austrije ne samo prema Hrvatskoj nego i prema Mađarima. No čini se da je psovanje "Slavoserba" kao dopuna hajke njegova režima protiv Narodne stranke bilo Rauchu (a vjerojatno i mađarskoj vladi s kojom se zacijelo posavjetovao) najvažniji kriterij.

Nakon dopuštenja izlaženja *Hervatske,* razaslano je "Otvoreno pismo" potpisano 25. studenoga 1870. od "odvetnika" Kvaternika kao vlasnika lista i Vjekoslava Bacha kao urednika. Ono nosi sve značajke osnovnih uvjerenja Stranke prava prikazanih Kvaternikovim stilom.[11] Kvaternik prije svega pobija mišljenje da pad Napoleona III. znači ujedno i slom Stranke prava i uvjerava čitatelje da taj "obrat europejske politike...nedeluje baš ni najmanje na politiku i osećanja stranke prava". No kaže da je ona dužna, s obzirom na najnovije europske događaje, prikazati narodu i "*razloge* sadanjega svojega nepokolebivoga po-

11
Otvoreno pismo (izdano kao posebni spis).

litičkoga deržanja". Drugim riječima, Stranka prava ne odustaje od svoga cilja iako je propala glavna nada u njegovo razmjerno brzo ostvarenje. Napadajući Narodnu stranku već uobičajenim grubim rječnikom, Kvaternik se brani od optužbi njezinih pripadnika da su pravaši mađaroni i buntovnici i tvrdi da hrvatsko državno pravo štiti hrvatsku krunu, dinastiju te Austriju i Ugarsku, jer ako Austrija ne dopusti to pravo, nastradat će u bilo kojoj konstelaciji velikih sila. Očigledno je zadaća *Hervatske* da pripremi čitatelje za izbore 1871. ali i za velike ustavne i državnopravne borbe kojima su "povod vanjski uplivi".

Kvaternik napada Narodnu stranku kao "ruso-slavofile" koji rade za austrijsko-njemačke svrhe i za "serbež" i obećava da će u listu pratiti pitanja "slovenskih narodah". (Dakle još uvijek nije preuzeo Starčevićevo učenje da Slaveni kao skupine narodâ ne postoje.) Kako bi opravdao tvrdnje da jedino Stranka prava zastupa pravi narodni pravac, Kvaternik kaže da unionisti slijede mađarsku, dakle tuđu, politiku i da će *Hervatska* bilježiti "dobre kao i neopravdive čine" vlade. No ističe da vladu ne poistovjećuje s njezinom politikom i da će u tom pogledu imati posla samo sa strankom koja ju podržava. Kaže također da bi ustavna vlada morala prepustiti mjesto vladi koju podupire javno mišljenje. Ako to ne učini, ona je "*tudja služica*", a "ustavoljubnu vladu" javno će mišljenje brzo opet pozvati na kormilo, dok se vlada koja bi se služila nasilnim i nepoštenim sredstvima, ne bi održala. Te smušene izjave pokazuju zacijelo blagu kritičnost prema Rauchovu režimu. U nejasnoj situaciji s obzirom na vanjske i unutrašnje političke prilike, Stranka prava nalazi jakost i utjehu u devizi: "Neima prava proti prava, ni zakona proti neoborivu zakonu!" Pri tome Kvaternik prihvaća Starčevićevu tezu izraženu u njegovu razgovoru s "prostodušnikom". Od pristaša se očekuje "najskrupuloznije političko pravoslavije" prema načelima Stranke prava, ali pri upotrebi tih "istinah" oni su slobodni djelovati prema svom vlastitom duhu, dakako uz isključenje "oportuniteta" i "praktičnosti".

Odgovarajući na porugu predstavnika Narodne stranke da Stranka prava ima vrlo malo pristalica, Kvaternik tvrdi da uz nju pristaju svećenici, slavna lica, neprodani učenjaci, činovnici, građani, mladost i, naravno, "*miliuni* nepokvarena još *hervatskoga puka*" koji nije hranjen "trovilom otrovane književnosti" i nije pod utjecajem "bezsvestne herpe tobožnje inteligencije". Prema Kvaterniku je u redovima Stranke prava mjesto svim "razredom", "stališem" i "verozakonom". I ovom se dakle prilikom ponavlja stalno uvjeravanje: dok Hrvatska nije slobodna i samostalna država, ne može imati više stranaka koje bi zastupale različite interese, nego samo jedan pokret svih Hrvata, Stranku prava – a tko nije s njome, izdajnik je. "Obranimo-li jednom, izvojujemo-li si jednom sva prava svoja: tada se može u ime božje, ta velika 'narodna' stranka gledeć na *sredstva,* kako da se izvojevana sloboda čim uspešnije i *uzderži*, porazdjeliti i razići po razredih, težnjah, osvedočenjih, duhu i pravcu živaljah, iz kojih je sastavljena bila u uzvišeni cilj. Aristokracija i demokracija; klerikalizam i slobodnjačtvo; buržoasija, kon-

servatizam, liberalizam, sve to može i opet u družtvu deržavnom preuzeti svoju zadaću, da svaki po svojem geniju i osvedočenju svoju k obćemu dobru doprinese: nastojeći čim mnogobrojniju herpu oko svojih načelah prisakupiti si."[12]

Sam "program" Stranke prava pod geslom: Bog i Hervati! u ovom "Otvorenom pismu" već je poznat iz brojnih izjava – *Hervatska* će pozorno pratiti razvoj vanjskih događaja i tome prilagoditi svoju vanjsku i unutrašnju politiku, nastojat će "oko *ujedinjenja* našega hervatskoga plemena u *jedno*, i to prije svega *narodno*, zatim i *političko-deržavno* telo", ali samo na temelju znanosti i razuma (tj. ne bunom) i uz borbu protiv "*bolestne* ili *sužanjske* pasmine". Stranka prava prikupit će uz hrvatstvo Dalmaciju, Krajinu i Istru, borit će se za uspostavu hrvatskoga ustava, za unutrašnju slobodu, moral i gospodarstvo. Uz ovako napredne Hrvate pod žezlom Habsburgovaca, zacijelo će se okupiti i "suplemenici", tj. svi Hrvati "drevnoga Ilirika, Dalmacije, Panonije, Norika, stranom i Maćedonije, u jedno narodno-političko nerazdeljivo telo". U skladu sa svojim "Istočnim pitanjem" kaže da bi Hrvati u tom slučaju mogli postati odlučan činitelj na istoku Europe, kao što su to bili u prvih pet stoljeća "svojega bivstvovanja na jugu", te ugledni na zapadu, a održavali bi dobre odnose s "pobratimskim" bugarskim narodom. Na južnoslavenskom prostoru dakle nema ni Slovenaca niti Srba.

Prvi broj tjednika *Hervatska* pojavio se 1. siječnja 1871., tj. uoči Rauchova pada. No list je mogao nesmetano izlaziti i za novoga bana Bedekovića. *Zatočnik*, sisačko glasilo Narodne stranke, oborilo se uoči i na početku izlaženja *Hervatske* na Starčevića i Kvaternika iz pera Josipa Miškatovića. Kaže da Rauch šalje u borbu protiv Narodne stranke one ljude "kojih načelo ako je istinito, imalo bi biti načelu njegova sistema mnogo ljući neprijatelj nego smo mi". Zagrebačka cenzura propušta Starčevićeve i Kvaternikove spise kao Rauchovo oružje protiv Narodne stranke. Istaknuvši Rauchov neuspjeh jer ima iza sebe samo činovnike i denuncijante, Miškatović kaže da je ban postao Starčevićev i Kvaternikov patron jer mu pomaže njihovo "ludo bjesnilo". No Narodnoj stranci sigurno ne šteti ideja "podpune hervatske neodvislosti" i "suverene hrvatske države", niti neosnovani ukori koje "bezumje izmišljava i prosipa".[13]

Nakon pojave *Hervatske, Zatočnik* se opširnije pozabavio "prorokom" Starčevićem koji "prostačkim svojim vladanjem i neotesanim govorom i pismom hoće da si pribavi neku važnost u javnom životu". Ti "muževi prava" mnogo su napisali u posljednje dvije godine ali su to i jedino oni pročitali, "jer doista treba ugladjenu čovjeku jakih živacah, priviklih i rakiji klipari i bielu luku, koji bi se osim za kaznu, htio baviti proizvodi njihova pera." *Zatočnik* kaže da "patentirani" Hrvati, Starčević i Kvaternik, pišu svoje "smrdeljike" kako bi se razlikovali

12
Isto, 3

13
Zatočnik, 21. IX. (Poslje godinu danah); 22. X. 1870. (Mlada stranka)

od ljudi "okuženih" društvenom uglađenošću, čednošću i pristojnošću i da ističu kako ne pripadaju "boljem društvu". Misli da nisu ništa postigli jer su im čitatelji okrenuli leđa "kao pijanu čeljadetu". No čini se da to nisu uradili svi jer *Zatočnik* drži da je nužno, nakon što se pojavila *Hervatska* kao tjednik tih "muževa", poučiti mlade o njihovu značaju. List kaže da su neki publicisti uzalud tražili dozvolu za izdavanje hrvatskoga i njemačkoga političkog lista, a neki odvjetnici za pravničko glasilo. U Rauchovu režimu samo "muževi" mogu izdavati svoje spise i novine.

Zatočnik se osvrće na stekliške optužbe da je Narodna stranka kriva za Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Starčević i Kvaternik bili su do pred kraj zasjedanja Hrvatskoga sabora 1861. uz Narodnu stranku ali su zastupali radikalniju politiku. Iako ocjenjuje njihovo odbijanje zajedničkih poslova s Austrijom nezrelim i opasnim, ne odriče "niekateljima" patriotske namjere kako bi se postigla što veća hrvatska samostalnost. Ali Hrvati nisu Mađari koji su postigli svoju državnost uz priznanje zajedničkih poslova s Austrijom. Pri tome Hrvatska uopće nije bila pitana ali je morala plaćati porez i davati vojnike. To "muževi" ne žele vidjeti. Oni se ne usuđuju progovoriti o Rauchu i mađaronskom Saboru koji je pristao na sve što su Mađari u ime Hrvatske dogovorili s Austrijom, a bijesne na Narodnu stranku koja nema veze s ugovorom Austrije i Ugarske. *Zatočnik* kaže da Starčević i Kvaternik ne udaraju na vladinu stranku koja je zajedno s njima 1861. nijekala zajedničke poslove s Austrijom, a sada je naprtila domovini sve terete koji izviru iz zajedništa Austrije i Ugarske.

List stavlja Rauchu u usta izjavu koja možda odgovara njegovu mišljenju o pravašima. Kad su ga pitali zašto dopušta djelatnost "muževa" iako se oni izjašnjavaju protiv svake veze i s Ugarskom i s Austrijom, on je navodno odgovorio: "To su im smešni i nedužni norci, ti Starčevićianci. Oni nebudu uniji s Vugerskom nikakve spačke delali, i dobro je da se grizu s opozicijom, i zato nam nemogu biti nego od koristi ako opoziciju slabe." *Zatočnik* drži da se Rauch služi Starčevićem i Kvaternikom kako bi oni pridobili "neizkusnu mladež" koja se zanosi nedostižnim idealima, a u svojoj slijepoj bjesnoći, preuzetoj od "muževa", mogla bi postati Rauchovo besvjesno oruđe protiv Narodne stranke. Starčević i Kvaternik neizravno podupiru sadašnje stanje, što je kukavnije i grešnije od postupka onih koji taj režim otvoreno podržavaju.

Zatočnik se, razumije se, posebno obara na "uspomene" "derviša" Starčevića. Kaže da on, doduše, piše prostački i surovo ali razgovjetno, dok Kvaternikovo pisanje zvuči kao govor "ludjaka u ludnici", on je brbljav, dosadan i "upravo ogavan". No obojica su mnogima "psihologična zagonetka". Čudi se kako u obrazovanim ljudima može biti "toliko surovosti i zlobe, toliko podivljale ćudi i bezdušnosti..." *Zatočnik* piše da Starčević nije kao đak u Zagrebu izgubio svoju ličku "oštrinu planinske prostote" i da se nije oplemenio jer je bio pod nadzorom "najsiromašnije vrsti zagrebačkih babah". (Ta je izjava vjerojatno u vezi s desetim

"Pismom Magjarolacah" u kojemu je "baba" kao "doktor iz svega steklištva" neusporedivo pametnija od jugoslavenskih akademika.) Starčević se, prema *Zatočniku,* nije oteo "tamnu i neplodnu životu" jer je prostota i surovost u njegovu biću, pa je ostao izvan društva umjesto da koristi domovini. Predbacuje Starčeviću i Kvaterniku da bijesne protiv Strossmayera jer ga narod ljubi, a izobraženi svijet poštuje. Uopće drži da Starčević želi raditi sve obratno nego drugi svijet. Tako su mu Kuran i Turska uzor jer ih ostali osuđuju. Pripisuje mu da je protivnik braka (bio je neoženjen) jer drugi ljudi sretno žive u braku, da se klanja Rauchu jer ga drugi mrze, da huli rodoljube koji su žrtvovali službe (Rauch je otpustio činovnike povezane s Narodnom strankom) da su kruhoborci. *Zatočnik* drži da pravaši nisu pogibeljni jer svoju "Veliku Hrvatsku" grade pod zaštitom "velikoga Hrvata" Raucha a uz potporu mladića od petnaest do dvadeset godina, pa će zato nestati s Rauchovim režimom. No opasni su za moral, pobožnost i ponašanje mladeži koju uče surovosti i preziranju svega "što je boljim ljudem pristojno, častno i sveto". Starčević i Kvaternik "izobćeni su iz boljih i plemenitih krugovah, i zato im je sva njihova radnja udešena prema divljačtvu ćudi i ogorčenosti srdca."[14] *Zatočnikov* odgovor Starčevićevim i Kvaternikovim psovkama pokazuje da je riječ o izjavama "gospode", tj. predstavnika viših slojeva društva, koji svoj način života drže civiliziranim, dok Starčević i Kvaternik ne mogu naći dovoljno riječi da osude nemoral "gospode" kao najžalosniji izraz života hrvatskoga naroda u ropstvu.

Zatočnik je, doduše, prikazao Starčevića kao neotesanog, ciničkog i bezdušnog "derviša", luđaka i posredno Rauchovo oruđe, ali nije mu porekao dosljednost i smisleno pisanje. No drugačije je bilo s Kvaternikom zbog njegove emigracije u Rusiju, pa okreta Francuskoj uz žestoko neprijateljstvo protiv Habsburgovaca, zatim još jednoga okreta prema "hrvatsko-austrijskoj" politici 1860./61. i tadašnjega kontakta s austrijskim ministrom Rechbergom, pogotovo zbog "ruske tajne". Jednako su tako bile dobro poznate Kvaternikove veze s Rauchom i drugim mađaronima. Stoga je *Zatočnik* mogao prikazati Kvaternika kao hrđavijega čovjeka od Starčevića i nizati njegove tobožnje nepoštene postupke, sve tamo od gubitka odvjetništva za apsolutizma. Bio je to težak udarac za Kvaternika jer je težio za tim da narod u njemu gleda uzor kreposti kako bi ga slijedio pri provedbi njegove misije. Zato je odgovorio serijom članaka "Gorke uspomene", u kojoj je grčevito i mukotrpno još jednom proživljavao pojedinosti svojega života kako bi obranio svoju čast. Zacijelo ga je to silno iscrpilo. S obzirom na ozračje zagrebačkih tračeva, u kojemu su se uvijek prepričavali razni skandali i izmišljali novi obrati, jedva da je mogao očekivati da je sprao ljagu sa sebe. Nije li ga možda i to usmjerilo prema odluci o skorom dizanju ustanka? Za nj nije moglo biti većega dokaza o poštenju jednoga čovjeka nego njegov uspjeh na čelu narodnoga ustanka ili njegova žrtva.

---

14 *Zatočnik,* 3.–5. I. 1871. ("Muževi")

U novim uvjetima *Hervatska* više nije nastavila s prezirom svojih prethodnika prema svakodnevnoj politici u stilu Ante Starčevića. Izdavač Kvaternik i odgovorni urednik Vjekoslav Bach morali su promijeniti uređivačku tehniku u svom novome tjedniku. Kvaternik je želio brzo odgovoriti na događaje svakodnevne unutrašnje i međunarodne politike i na propagandu protivnika. U tom pogledu list je nosio njegov pečat. Čak je obavijestio svoje čitatelje da će politika biti na prvome mjestu, dok će se tumačenja povijesne "istine" i pravaških načela razlagati prema potrebi. Pri tomu veliku važnost ima razmatranje ustrojstva i značaja hrvatskoga društva. No nacionalna i moralna filozofija Ante Starčevića ipak prevladava. Kao *Hervat,* i *Hervatska* objavljuje program isključivo načelnoga karaktera, bez ulaženja u pitanja političke prakse.

Vidjeli smo da su Starčević i Kvaternik zamišljali ostvarenje samostalne hrvatske države i nacionalnoga načela općeeuropskim ratom koji bi predvodila Francuska. Oni su svoju nadu izrekli kategorički i prikazali je, uz ostalo, kao razmjerno sigurnu budućnost i logičnu posljedicu međunarodnoga razvoja. Ako ta čvrsta načelna točka nestaje, nije li onda ugrožen i sam ideal? Zato su Starčević i Kvaternik isticali da u Francuskoj još uvijek gledaju osloboditeljicu.[15] Provoditelj načela Francuske revolucije nije više Napoleon III. nego francuski narod. Istina, morali su svaki na svoj način priznati da međunarodni događaji koje su željeli ne mogu uslijediti tako brzo kako su to tvrdili prije Sedana. No nepokolebljivo je njihovo uvjerenje da u procesu usavršavanja čovječanstva mora pobijediti pravda i sloboda nad despocijom. Inače i njihova težnja za samostalnom hrvatskom državom, kao okvirom za moralni uspon pojedinaca – Hrvata, ne bi imala smisla. Očekivali su zato da francuski narod s vrhovnom misijom nositelja slobode i drugim narodima mora kad-tad svladati njemačku "despotičku pasminu". *Hervatska* je zato isticala da Hrvati moraju i kao ljudi i kao narod ostati najveći prijatelji Francuza. Proglasila je francusku kulturu pravim blagoslovom čovječanstva i žalila što se rijetki Hrvati mogu otresti svog "poživinčenja" i upoznati francuski napredak. Svejedno je li u Francuskoj monarhija ili republika, samo ako Francuzi ne napuste svoje "poslanstvo". Starčević je prilično neuvjerljiv kada izjavljuje da Njemačka nakon francusko-pruskoga rata stoji "mnogo kukavnie" nego prije, da Francuska nije oslabljena "nego je strašno razjarena" i trebat će nešto dulje vremena "za udariti po svoju". Uvjerava da postoje uvjeti na temelju kojih će Francuska ovladati Rajnom.[16] Starčević je dakle bio spreman prihvatiti spas i od Republike, a izrazio se vrlo kritički i o Napoleonu III. Za Kvaterni-

15
Hervatska, 1. I. (Francezko-prajzki rat, narav i posledice mu); 8. I. (Naša priklonost, Narav i posledice sadanjega rata); 12. II. (Stara želja, Francezka nekad, a danas): 12. III. i 9. IV. (Naša pred-Sedanska politika); 2. VII. 1871. (Našim prijateljem).

16
Rusia, *Djela III*, 426-7

ka se to ne može reći. Iz njegovih se članaka vidi kako u francuskim događajima stalno traži one elemente koji bi mogli uputiti na skori povratak Napoleona III.

Hervatska plamti od mržnje protiv Nijemaca koji su pobijedili veliki francuski narod. "Herdja" Nijemaca, koju Starčević vidi u 2000 godina njihove povijesti, pokazala se i u ovom ratu kao nezahvalnost njemačkoga prema francuskom narodu, "svojemu dobročinitelju i zaštitniku kroz vekove". Starčević proglašava cijelu "švabsku pasminu" barbarskom i izdajničkom. "Pasmina nečista može se oplemeniti i za prosvetlenje prirediti samo mešanjem kervi..." Dakle samo one "Švabe" koji se ženidbom pomiješaju s "čistom ljudskom kervju" mogu roditi "prava pokolenja ljudska". Nijemci se uspoređuju s "pasminom iztočnom" u Hrvatskoj (na južnoslavenskom prostoru), koja je ostala kakva je i bila, "a gde se pomešala s pravom hervatskom kervju, ona daje prave, najbolje Hervate". "...švabski su možđani tako protivni umu i naravi, da u njihovu jeziku nije ni konj mužkoga, ni ista žena, ni devojka nije ženskoga spola" (das Pferd, das Weib, das Mädchen – *M. G.*), žesti se autor prelazeći u svom mahnitom bijesu svaku mjeru.[17]

Posebno mjesto u Starčevićevu učenju ima "Naputak Stranke prava". To je uz "Pisma Magjarolacah" zacijelo Starčevićev najpoznatiji spis. "Naputak" nije objavljen kao program u prvome broju *Hervatske*. Nastao je tek pod pritiskom pravaških simpatizera, kojima nije bilo jasno koji bi stav imali zauzeti nakon francuske katastrofe i kakva bi trebala biti njihova propaganda uoči izbora. Obraća se "Našim prijateljem" da ih pouči o unutrašnjoj i vanjskoj politici te o neophodnim moralnim načelima.[18] U razmatranju prvoga pitanja sažeto ponavlja svoje toliko puta izrečene tvrdnje da je položaj Hrvatske posljedica nezakonitoga sabora 1865./67. Prema tome glavni zadatak pravaša u Saboru bio bi da to dokažu. Načistu je s time da na taj način ne bi prestala "faktičnost obstojeća u našoj domovini". Mađari i Austrija popustili bi Hrvatima samo u određenim unutrašnjim i vanjskim uvjetima. Kada bi Stranka prava "zauzela svoje dostojno mesto" u narodu i u Saboru, Mađari bi se uvjerili da im ona nije protivnica ako prestanu gospodovati nad Hrvatima. Starčević uvjerava svoje pristalice da bi Mađari u tom slučaju dali Hrvatima slobodu kako u njima ne bi imali jake neprijatelje, dok Austriji tada ne bi preostalo ništa drugo nego da se sporazumije s "pravim" Hrvatima. No kako bi se sve to postiglo? Starčević ni tada ne nudi neki akcijski program. Čini se da mu je najvažnije naglasiti kako su i nakon Sedana međunarodne prilike za Hrvate "posve dobre". U tu svrhu izrađuje cijelu konstrukciju kojom nastoji dokazati da Hrvate očekuje još sjajnija budućnost nakon pada Napoleona III., koji je ionako imao previše obzira prema dinastijama. Uvjerava

17 *Hervatska*, 22. I. 1871. (Zadnji rat Napoleona III.)

18 *Hervatska*, 2. VII. 1871. (Našim prijateljem), *Djela III*, 459-462; "Naputak" je objavljen više puta, primjerice: *Naputak za pristaše stranke prava*, Zagreb, 1900.

pravaše da će Francuska kao monarhija ili kao republika ipak preurediti Europu i osigurati Hrvatima život i dobru mogućnost napretka. Ako Francuska postavi makar samo temelj preuređenju Europe, Hrvati će postići oslabljenje Austrije i Mađara. “Svakim bo korakom Francezke napreduje stvar slobode i načelo narodnosti”, uskliknuo je u svojoj velikoj ljubavi prema francuskom narodu. Morao je ipak prihvatiti mogućnost da Francuska ne bude prva u Europi, ali se ni time nije dao zbuniti. Tvrdi da bi se u tom slučaju natjecale Rusija i Njemačka “i obim bi najvećma stajalo do Hervata”. Nijemci bi tada satrli Mađare, a vanjske bi sile smekšale Austriju.

Starčevićevo umovanje obavijeno je njegovim dubokim ogorčenjem i na samu hrvatsku povijest koju je ujedno volio i mrzio. Kako je to više puta rekao, uvjeren je da su i prije njega postojali pogodni uvjeti da se hrvatski narod oslobodi. To se nije desilo jer vodeće ličnosti nisu iskoristile priliku. Tek on, tj. Stranka prava, može hrvatskome narodu osigurati mogućnost da više ne propusti povoljne prilike. Što dakle treba raditi da se postigne taj cilj? Za postizanje slobode nije u “Naputku” preporučio političku i gospodarsku djelatnost. To će doći poslije! Nije njegova briga razraditi sam način oslobađanja. On je mogao i znao upozoriti samo na jedno – na moralno usavršavanje pojedinaca radi širenja svoga nauka u narodu jer su krepost i razum, dakle “prosvetlenje”, bitni uvjeti za nacionalno osvještenje i oslobođenje. Taj njegov osnovni stav vidi se u brojnim člancima a pogotovo u “Pismima Magjarolacah”. No u “Naputku” Starčević je sastavio pravi pravcati katekizam u 30 točaka. Izraz je to njegove ideologije koja se nadahnjuje učenjem prosvjetitelja, a pogotovo Rousseaua koji u nacionalnoj državi vidi okvir za slobodan izraz najplemenitijih osobina čovjeka. Što je viši moral u jednoga naroda, to je bliže i ostvarenje ideala samostalne države. Takav slijed misli određuje značaj “Naputka” koji baš nije neko agitacijsko sredstvo za izbore.[19] No Starčeviću to zacijelo nije važno. On želi da “Naputak”, koji je sam nazvao “obćenitim”, bude još jedna iskra koja održava “vatru” njegova nauka.

Starčević i u “Naputku” ostaje dosljedan pouci koja se obraća isključivo inteligenciji. Ne govori “pravim” Hrvatima, tj. pravašima u cjelini kako to inače čini. Sastavio je “obćenit naputak, koji *pravim* (podcrtala *M. G.*) članovom stranke za porabu služi.” Uvjerio se naime da povlađivanje njegovim načelima nije jamstvo da netko bude “pravi” Hrvat. Zar ga u interesu svojih karijera već nisu napustili Matok, Accurti i drugi? To se može dogoditi i s onima koji se sada zaklinju na pravaška načela. “Naputak” je prema tome namijenjen usku krugu pravaške elite, koja mora služiti narodu kao uzor kreposti. Starčević zapravo upućuje nositelje svoje “vatre” kako će oni dalje poučavati narod. Razumije se da vrline, koje Starčević očekuje od pravaške elite, nisu samo izraz općih ljudskih vrednota. Njih treba uskladiti s potrebama hrvatskoga naroda i s njegovom misijom.

---

19 “Naputak” se dijelio kao letak uoči izbora. U *Hervatskoj* je objavljen tek nakon izbora.

Pojedine točke Starčevićeva katekizma odnose se zapravo na tri područja, koja su i inače u središtu njegovih razmišljanja. To su opće moralne zasade, odnos vođa i naroda i želja za homogenizacijom hrvatskoga društva. Stranka prava mora raditi "upućivanjem, podučavanjem". Preporuča strpljivo poučavanje i upotrebu "izkustvenih dokaza". Starčević je uvjeren da je hrvatski narod zanemaren u "duhovnom obrazovanju", donekle i pokvaren ili "zasukan" i da zato najviše "derži do dobra telesnoga". Stoga ga prije svega treba poučiti da tjelesno dobro može postići samo duhovnim putem, slobodom i prosvjećenjem. Ipak je uvjeren da u hrvatskom narodu "ima serdca neraztrovana i uma nesmućena" i da se ljubeznim poučavanjem u njega mogu učvrstiti općeljudske vrline: rad, štednja, sloga, "pravica", nepodmitljivost, štoviše i uljudnost i prijaznost. Ovo posljednje baš nije osobina Starčevićeva gruboga, "stekliškoga" pisanja ali je on mlade pristaše ipak upozoravao neka ne prijete i ne viču jer time ne služe dobroj stvari. Najvažnija pouka pravaškoj eliti krila se u upozorenju da se trudi spoznati "naravu" stvari kako bi mogla narodu otkriti njegove prijatelje i neprijatelje. I iz "Naputka" se vidi da Starčević ne želi slijepe sljedbenike, iako sebe smatra prorokom koji je najdublje proniknuo u bit pojava, nego pristalice koji razmišljaju o istini koju je on otkrio i sami je dopunjuju u pojedinostima.

Budući da je Starčević tvrdio da su vođe naroda, tj. pripadnici Narodne stranke, izdajice i da uopće nisu Hrvati, morao je u "Naputku" istaknuti kako zamišlja likove pravih narodnih prvaka, tj. pripremiti pravaše za tu funkciju. Želio je, prije svega, da svaki pravaš zadrži položaj koji ima ako time može koristiti narodu. Poučavao je da se ne smiju primiti u stranku oni koji "traže samo svoju korist ili razkoš", da treba upoznati ljude koje puk cijeni. Ako je to samo zbog bogatstva i vlasti, onda ih puk zapravo potajno mrzi, i pravaši se ne smiju za njih brinuti, ali moraju drugovati s onima koji zavređuju poštovanje puka i poučavati ih. Upozoravao je pravašku elitu da ne okrivljuje pojedince, nego sustav i one koji su ga uveli ili ga brane. I tad ističe načelo svjesnoga suverenog naroda koji se od pojedinih vođa ne smije ničemu nadati nego mora sam upravljati svojim "velikim stvarima". Nikakav mu sabor ne može pomoći sve dok u njemu ne budu zastupnici koji će raditi za njegovu sreću, tj. pripadnici Stranke prava. Dakako, pravi narodni zastupnici ne smiju obećavati narodu ono što mu ne mogu dati.

Težište Starčevićeva nauka je u isticanju potrebe za povezivanjem i homogenizacijom nacionalne zajednice kao preduvjetom za oživotvorenje samostalne hrvatske države. Zato je poučavao pravaše da moraju odgajati narod za slogu, učiti da se narod prema narodu odnosi kao obitelj prema obitelji, iščupati mu iz srca zloću koja uzrokuje da se jedni vesele nesreći drugih i upozoravati ga da svako "domaće zlo" postaje i nesreća za pojedinca. Pravaši moraju vratiti narodu njegovu izgubljenu vjeru, otvoriti mu oči za neistinu i teške posljedice tvrdnji da su Hrvati "narod malešan i preslab", a to mogu najbolje učiniti usporedbom povijesti i narodnosti današnje Hrvatske s drugim državama. Starčević dakle pozi-

va pravaše da pouče hrvatski narod o njegovu prošlom "veličanstvu" i budućoj snazi ako se cijelo stanovništvo južnoslavenskoga prostora (osim Bugara) proglasi hrvatskim.

Svoje mišljenje o homogenizaciji hrvatskoga društva najjasnije je izrazio u "Naputku". "Seljanstvo i najniže građanstvo na jednoj a svi ostali staleži na drugoj strani, u Hervatskoj su dva neprijateljna življa. Nijedan taj živalj o sebi ne može ništa; oba složna svemoguća su. Stranka će prava sljubit i ta dva velika življa i njihove sve dele, ako se svojski zauzme, da odbaciv iz svih stanežah nečiste ljude, iz pravih muževah svih staležah splete jedan venac na slavu, složi jednu vojsku prosvetlenja i napredka na obranu domovine."[20] Starčević dakle zamišlja homogenizaciju hrvatskoga društva čišćenjem pojedinih društvenih slojeva od "nečiste kervi". Misli dakle da je moguć moralni napredak pa želi da "viši" druguju s "nižima" i da na taj način uzvise sebe i pokažu svoju plemenitost. Svi bi društveni slojevi morali postići moralnu visinu, koja bi omogućila društveni sklad potreban za oživotvorenje ideala cijeloga hrvatskoga društva. Te su zamisli logična posljedica učenja da Stranka prava mora obuhvatiti cijeli hrvatski narod, a to može postići samo jedinstvenim moralnim zasadama u svim društvenim slojevima. U Starčevića je trajna nada u mogućnost takva utopijskoga društva u samostalnoj hrvatskoj državi koja bi izgubila svoj smisao kada bi joj društvo bilo jednako pokvareno kao u vrijeme vladavine tuđinaca.

Starčević nije u "Naputku" rekao nijedne riječi o potrebi građanskih sloboda i demokratizacije političkoga života, dakle o bitnim pitanjima pseudoustavnoga dualističkoga uređenja, što je moglo dobro poslužiti u izbornoj agitaciji. No moramo imati na umu da Starčevića uvijek zanima samo priprema hrvatskoga društva za konačno oslobođenje, a tek nakon toga on, kao i Kvaternik, zamišlja građansko društvo na temelju demokratskih sloboda i više stranaka. Borba za građanske slobode u uvjetima ropstva za nj bi bila samo "petljania". Htio je sve snage usredotočiti na pouku hrvatskoga naroda kako bi se obnovio njegov nekada "veličanstveni" duh u smislu moralnih zasada svoga nauka.

Sredstvo nacionalne integracije Starčeviću je i vjerska tolerancija koja se temelji na predodžbi da su Južni Slaveni triju vjera Hrvati. Zato upozorava da je "vera stvar duševnosti", da se narod ne smije dijeliti po vjeri, da se svakome mora dopustiti vjerska sloboda i da dosadašnje vjerske razmirice u tomu jednom narodu služe samo njegovim neprijateljima.

Ocjeni problema harmonije hrvatskoga društva u pravaša može poslužiti i članak – program za djelatnost Stranke prava u Saboru koji je vjerojatno pisao Kvaternik.[21] Njezin bi zadatak bio da i u Saboru objavi kako da narod stekne što

20
Djela III, 460.
21
Hervatska, 2. IV. 1871. (Sabor)

mu pripada i kako da se preporodi za plemenitiji život. U tu svrhu hrvatski narod mora upoznati sam sebe, uz ostalo i tako da mu pravaši govore o stvarnim uvjetima života hrvatskoga društva i njegovih "razreda". Stranka prava zato navješćuje da će proučavati ove "razrede" hrvatskoga društva: "boljare", tj. nekadašnje feudalno plemstvo, svećenstvo, građanstvo, seljaštvo, proletarijat i "našu mladost". *Hervatska* u društvenoj strukturi traži ključ koji bi odgovarao duhu vremena i potrebi naroda, a omogućio bi da se odnosi raznih društvenih slojeva blagotvorno usklade radi sreće cijeloga naroda. U tu svrhu pomišlja na preuređenje postojećih institucija, a i društva.

Psovanje "Slavoserba" nije postiglo cilj kojemu su se izdavači *Hervatske* nadali. Naime, na svibanjskim izborima 1871. Narodna je stranka doživjela izvanredan uspjeh unatoč skučenu izbornom redu i pritiscima. Dobila je naime 51 mandat, a Unionistička svega 13. Dakako da mađarska vlada nije dopustila djelovanje Sabora s narodnjačkom većinom. Zasjedanje je tri puta odgođeno i naposljetku je Sabor raspušten zimi 1872. Na svibanjskim izborima Kvaternik je propao, i to je vjerojatno ubrzalo njegovu odluku da digne bunu u Vojnoj krajini. Zaslugom Eduarda Halpera u krapinskom je izbornom kotaru izabran Ante Starčević i objavio je program svoje saborske djelatnosti.[22] Pri tome se pokazalo da nije do kraja "nekavac". Koliko god je prezirao Sabor, to "zagrebačko torovanje", bio je spreman iskoristiti ga za svoje pouke, a i zahvatiti neke društvene probleme iako je tvrdio da se oni ne mogu rješavati dok traje "nezakonita faktičnost". Zanimao ga je prije svega nov zakon o zadrugama kako bi njihovi članovi pretrpjeli što manje štete pri diobama. On i Kvaternik protivili su se zakonu Rauchova sabora koji je nastojao ubrzati prijelaz iz zadružnoga u individualno gospodarstvo. Ustali su protiv neograničene diobe seljačkoga posjeda u interesu veleposjeda očekujući da će to ubrzati pauperizaciju seljaštva. Isticali su da je seljački "stalež" najvažniji. Držali su da je gospodarski napredak moguć samo ako se uz veliki posjed razvija srednji i mali posjed, što je Kvaternik istaknuo još u svomu "Hrvatskom glavničaru". Bilo bi potrebno da svaki "radnik" ima kućicu i posjed a ne da bezgraničnom diobom zadruga dođe do ugnjetavanja radnika "po gospodaru radnje" i do ugrožavanja mirnih posjednika od "beskućnika". Spriječi li se dioba i omogući povoljno ustrojstvo zemljišnoga posjeda, "neće biti socialističkih ni communističkih nesgodah, neće biti radničkoga pitanja, koje neda spavati posedniku ni deržavniku mnoge zemlje."[23] Starčević i Kvaternik željeli su što polaganiji proces diobe zadruga, za razliku od poslodavaca, veleposjednika i vlasnika poduzeća, koji su bili zainteresirani za ubrzanje diobe zadruga kako bi do-

22
Hervatska, 2.IV. 1871. (Sabor). Prema izjavi uredništva Starčevićevih *Djela* riječ je o predizbornom govoru koji je Starčević održao 20. V. 1871. "na cesti" u Krapinskim Toplicama; *Djela I*, 74-81.

23
Hervatska, 15. I. 1871. (Seljačke zadruge i članak 4 1870.)

bili jeftinu radnu snagu. Vjerovali su da se održanjem maloga posjeda može spriječiti polarizacija društva koja bi, dakako, bila u opreci s njihovom težnjom za njegovom homogenizacijom.

Druga točka u programu Starčevićeve saborske djelatnosti jest pitanje modernizacije i reorganizacije uprave. Težište je stavio na preustrojstvo općina; htio je da se stvore velike općine jer bi one mogle preuzeti niz poslova koje obavljaju županije i vlada. U programu se nalazi i jedan od bitnih zahtjeva njegova nauka, naime da pravo izbora ima "svaki sin domovine ako je pune dobe". To načelno mišljenje tumače i drugi članci u *Hervatskoj*, koji osuđuju izborni red Rauchova sabora iz 1870. Taj zakon određuje između ostaloga vrlo visok cenzus kako bi osigurao pravo glasa samo usku sloju bogatijih poduzetnika, ovisnih činovnika, inteligencije i svećenstva. Pripadnici maloga građanstva bili su dakle isključeni iz prava glasa pa je zato *Hervatska* napala izborni cenzus kao takav i izjavila da je nasilje reći kako "bogatci" imaju veće državne interese od "prosjaka". Zalaganje za harmonizaciju društva u interesu maloga građanstva, a ne bogatijih slojeva, nužno je izazvalo pouku da "sreća ili nesreća celoga naroda stoji o tomu, na koliko se verši ili ne verši volja ukupnosti deržavljanah. (...) Mi sudimo da u poslih deržave nema čversta temelja osim samih deržavljanah, da nema pravoga sudca izvan slobodne i skupne volje deržavljanah. Naše je stanovište: obćenito glasovanje."[24] *Hervatska* ne ostavlja sumnju da želi opće, jednako, izravno i tajno pravo glasa (dakako, za muškarce).

Starčevićev stav nije samo izveden iz nadahnuća liberalnim i demokratskim načelima Francuske revolucije nego i iz njegova tumačenja hrvatske državnopravne tradicije. Stalno je isticao da cijeli hrvatski narod mora postati suveren, dakle partner hrvatskome kralju, i pri tomu izgraditi snažnu volju kako bi mogao odlučivati o svojim interesima. Ta bi se volja izrazila prije svega općim pravom glasa, kojim bi hrvatski narod postao subjekt, poistovjetio se sa saborskim zastupnicima jer bi u tom slučaju izabrao samo "prave" Hrvate. Jedino bi Sabor na temelju općega prava glasa smio odlučivati o životnim pitanjima ujedinjenja Hrvatske i stvaranja države. Dakako, to su samo načela. Zasad pravaši nisu imali povjerenja u neosviješteni hrvatski narod, pa je *Hervatska* pisala: "...za izlečiti prostotu neima drugoga leka nego pustiti ju da si nos razbije!"[25]

Posebnu pažnju Starčević posvećuje svećenstvu. Želi da ono prima plaću a ne da uzima davanja od naroda. Osuđuje nejednakost između bogatih i siromašnih svećenika. Želi da puk izabire "pope", da zajedno s njima upravlja imetkom Crkve i izabire crkvene poglavare. Dok bude kako je sada, svećenici će i dalje biti nenarodni i ovisni o onima koji ih postavljaju. Starčevićevo je mišljenje zacijelo

24
Hervatska, 12. II. 1871. (Uređenje sabora i izborni red 1870.)
25
Hervatska, 4. VI. 1871. (Izbori)

posljedica njegova gnjeva protiv svećenstva koje slijedi Strossmayerovu struju ili pristaje uz režim.

Iz *Hervatske* se također vidi želja da se sabornica iskoristi kao agitacijska tribina. Ako bude moguće da narod prati rad Sabora u procesu svoga postupnoga osvješćenja, pravaši će za šest godina imati većinu u Saboru, pisao je list. No Sabor se uopće nije sastao pa Starčević nije dobio mogućnost da razlaže svoja shvaćanja. Saborski govori pravaša postali su važno sredstvo agitacije tek osamdesetih godina za "velikoga doba" pravaškoga pokreta.

Kvaternik je navijestio "proučavanje" hrvatskoga društva, što je uradio svojim poznatim žarom pišući duge uvodne članke u kojima je kompilirao tadašnju pravnu i politološku literaturu o općim problemima države i društva. Do druge faze, naime do tumačenja hrvatskoga društva, nije stigao. Iz tih se načelnih članaka vidi da Kvaternik ne zastupa dosljedno građansko-demokratska shvaćanja kao Starčević, a pogotovo ne kao mladi pravaši oko *Hervatske* koji su već počeli utjecati na razvoj pravaške ideologije. Budući da je te članke pisao u ime Stranke, može se pretpostaviti da do razmirica između Kvaternika i mladih pravaša nije došlo samo zbog njegova religijskoga fanatizma i vjerojatnih simpatija mladih prema Pariškoj komuni, nego uopće zbog konzervativnih elemenata u Kvaternikovu pristupu osnovnim društvenim pitanjima.

Ustvari, Kvaternik je u seriji "Deržavno-družtvena načela" ponovio osnovne ideje iz svojih knjiga, ali ih je taj put sažeo u okviru "družtvenoga (socialnoga) života u obće" kao pouku manje obrazovanim čitateljima. Ističući ponovno da je sloboda prvi uvjet za društveni razvoj, Kvaternik želi udržati "genij, to jest duh naroda svojega, u granicah zdravih načelah družtvenosti". On svim srcem usvaja ideale građanske slobode u duhu Francuske revolucije, ali im stavlja granice koje pokazuju da osnovni utjecaj u društvenome životu pripada isključivo dosta uskome sloju, a ne cijelom društvu. Stoga se ponovno izjasnio za ustavnu monarhiju kao najbolje uređenje. Pod dojmom Pariške komune, koju je najoštrije osudio, poslužio se događajima u Francuskoj kao opomenom mladim pravašima. "Hvatajući nesmišljeno za nepoznatim duh mu se narodni (francuskog naroda, *M. G.*) skoro i izgubi u moru neizvestnostih i nepoznatoga!" pisao je.[26] Dakako, Kvaternikova želja da se hrvatsko društvo uredi bez građanske demokracije, a kamoli ideja bliskih socijalizmu, kao opasnost od neizvjesnog, nije se rodila s Pariškom komunom. Sjetimo se da je i prije pisao o pojedincima i slijepoj "massi" koja ih slijedi. Komuna i mladi pravaši, koji su zacijelo željeli demokratski sustav, a možda simpatizirali s elementima socijalizma, izazvali su u njega zaoštrenje toga mišljenja.

Kvaternik prije svega kaže da je sloboda i nezavisnost uvjet za napredak svakog "družtva deržavna", i želi čitateljima predočiti načela s kojima su obrazo-

---

26
Hervatska, 30.VII. 1871. (Deržavno-družtvena načela)

vani narodi postigli svoju slobodu. Pritom se najviše nadahnuo talijanskim katoličkim autorima. I tu se jasno vidi da mu je snažno izražena volja jednoga naroda za slobodom, jamstvo uspjeha.

U svojoj seriji najprije se bavi osnovama države i društva, a zatim socijalnim načelima u užem smislu. O temeljnim principima Kvaternik piše u okviru liberalnih ideja koje su tada bile poznate svakom pravniku. Osobitu pažnju obraća odnosu slobode, volje čovjeka i zakona, kojemu je dao sadržaj "večnih pravilah istine i pravice". Odstupi li zakon ili oblast od moralnih normi, građani ih više ne moraju priznati, piše Kvaternik. Ta mu načela služe da opet jednom istakne kako je istina jedino u pouci Stranke prava, pa bi dakle zakoni u Hrvatskoj morali biti u skladu s njezinim idealom. Piše o jednakosti svih ljudi po naravi koje veže viša sila – Bog. (Ovom prilikom ne spominje "Slavoserbe" o kojima inače, po Starčevićevu uzoru, piše kao o ljudima bolesne podljudske naravi.) Ističe da čovjek ne može biti sam sebi svrha, nego pomagač u borbi za konačni cilj – sreću čovječanstva.

Na početku svojih članaka o socijalnom načelu u užem smislu, Kvaternik, čini se, posebno naglašava da etičke norme ljudskoga društva, bez kojih ono ne može postojati, izviru iz ideala koji "zovemo Bogom". Upravo u vezi s tim on je zaoštrio nesuglasice s mladima., koji nisu izvodili društvena načela iz "rukovodećeg inteligentnog bitja", nego iz općeljudskog, nacionalnog i građanskog interesa.[27]

U "Načelima" Kvaternik sustavno razrađuje glavne principe svoje nacionalne ideologije. Narodi su pokrajine velikoga kraljevstva – čovječanstva, pisao je. Svaki od njih ima "svoju osobitu ličnost, osobitu značajnost umnu i moralnu, svoj estetični otis (typus); svoj jezik, književnost, povest (...) Svaki dakle narod, obzirom na njegove različnosti, nazirane prema drugih narodah, morao bi imati, kao što u istinu i ima, stanovito, povestju jasno opredeljeno *zvanje* po kojem, kanoti član velikoga tela čovečanstva, izveršivat mu je svoje osobite umne i moralne sile, u koristonosne sverhe u prilog celog čovečega družtva. U tom se i sastoji veća ili manja znamenitost narodah pred sudom povesti čovečanstva."[28] Ističući zajednički krajnji cilj čovječanstva, Kvaternik se ograđuje od kozmopolitizma kao izlike despocije.

Nastavlja s prikazom načela međunarodnoga prava. Dopušta upletanje jednoga naroda u poslove drugih u vezi s oslobađanjem od nasilja. Tumači odnos pojedinca i društva i ističe da je udruživanje uvjet za diobu rada, bez koje ne može biti napretka gospodarskih grana ni znanosti. Logičan izvor vladâ za nj je u dobrovoljnoj ovisnosti razumnih ljudi o središnjoj upravi radi organizacije društva. Ipak zna da to nije povijesni put nastanka vlasti, nego ideal. Ograničava ulo-

27
Pismo Kvaternika Edi Halperu od 6. VIII. 1871. koje je objavio Šidak, 1966.–67.
28
Hervatska, 6. VIII. 1871. (Načela socialna)

gu vlade na one poslove koje su joj građani dobrovoljno prepustili, odričući joj utjecaj na unutrašnji život čovjeka.

Vlade moraju pridonositi svrsi građanskoga društva, a to je "neograničeni tvarni, umni i moralni napredak deržavljanah uzporedno s napredovanjem čovečanstva". Među zadacima vlada naglašava održavanje "ćudoredja" na temelju vjere na svim područjima ljudskoga života, u trgovini i vjeresiji i među svim "zvaničnicima" koji bi morali biti uzor. Izjašnjava se za ograničenje slobode tiska, uglavnom i za cenzuru kazališta kako bi se spriječilo da ono ne bude učiona "gnjusobe infamnih ljubavi uzorah". Vlade moraju imati nadzor kako bi onemogućile "bludnjake" i kolanje bestidnih slika te "kužnih" knjiga. Sva ta ograničenja koja mogu ugroziti slobodu tiska i kulturnoga razvoja (iako se Kvaternik u načelu izjašnjava za slobodu savjesti), zacijelo nisu naišla na odobrenje mladih pravaša. Uostalom, Kvaternik jasno kaže da kompetencije vladâ moraju biti velike sve dok se društvo naobrazbom i napredovanjem morala ne osposobi za sve veće slobode. Zasad se vlade odnose prema svojim građanima kao prema djeci, koja će biti slobodna tek kada odrastu. Dobiva se dojam da je jedina sloboda, koja bi prema Kvaterniku odmah stupila na snagu, sloboda trgovine u interesu privatnog "probitka", koji više pomaže napredak obrta i trgovine nego vladini propisi.[29]

I Kvaternik u načelu prihvaća "sveobće glasovanje" kao izraz suvereniteta naroda, ali ga u praksi odbacuje. Drži da glasati može samo onaj koji ima dovoljno svijesti da prosudi ono o čemu glasa. Želi "da se pozove na obće glasovanje samo u onom slučaju, gde se radi o pitanju tako jednostavnom, da je dovoljan obično zdrav razum puka, da se na pravedno odluči." Ustaje protiv sile broja i želi pobjedu "kraljevstva znanosti" i razuma. U slučaju "glupih herpah" opće pravo glasa pomaže samo interese onih koji umiju na stotine načina pridobiti za sebe "one herpe". "Samo su dva pitanja, na koja može i najneobraženiji puk obćim glasovanjem odgovoriti, a ova jesu: Tko si? i želiš li biti svoj u svojem, ili tuđi sluga?"[30] Prema tome pravo glasa širilo bi se s napretkom obrazovanja. Kvaternik tu upotrebljava tipična opravdanja protivnika općega prava glasa širom Europe, on dakle nije demokrat.

I ta nam shvaćanja Eugena Kvaternika mogu poslužiti kao tumačenja njegove odluke o dizanju bune. Makar je Ante Starčević držao da u hrvatskom narodu postoji "zloća" jer je osiromašen, progonjen, prevaren, iskvaren, on je ipak vjerovao u njegovo "veličanstvo" i u mogućnost da puk, moralnim usavršavanjem spozna da je nauk Stranke prava izraz njegova duha. Stoga je mogao pretpostavi-

---

29
Kvaternik ovdje ponavlja svoje mišljenje iz *Hrvatskoga glavničara*. Vjerojatno iz njegova pera potječe i članak "Tergovina hervatska" (*Hervatska*, 17. IX. 1871.). O gospodarskim pitanjima u *Hervatskoj* piše Turkalj, 1996.

30
Hervatska, 20. VIII. 1871. (Načela socialna)

ti da bi puk i u doglednoj budućnosti poslao u Sabor zastupnike svojih interesa, tj. pravaše. Nije vidio potrebu odgode općega prava glasa do nekoga dalekoga vremena kada bi puk postigao razmjerno visok stupanj naobrazbe. Nasuprot tome Kvaternik drži da bi sudbonosna promjena u smislu afirmacije hrvatskoga državnoga prava na temelju općega prava glasa mogla biti samo djelo dalje budućnosti. I on želi pouku naroda radi širenja naobrazbe i morala, ali misli da je to dugotrajan proces, na čiji kraj ne želi čekati. Gorio je od nestrpljenja. Postoji i drugi način da se postigne ideal još dok je "massa" u zaostalu i zapuštenu stanju. Ako je Božja volja, puk bi slijedio Njegova odabranika i u ustanak.

Od ožujka do kraja svibnja 1871. europsko je građanstvo sa zaprepaštenjem pratilo dramu Pariške komune. Nakon kapitulacije francuske vojske kod Sedana (2. rujna 1870.), Francuska postaje republika, južnonjemačke države pridružuju se Sjevernonjemačkom savezu te tako nastaje Njemačko Carstvo, a pruski kralj Wilhelm proglasio se 18. siječnja 1871. u Versaillesu njemačkim carem. U tim prilikama dolazi do previranja i okupljanja različitih naoružanih radničkih struja iz narodne garde u Parizu. Kada ih je vlada ministra predsjednika Thiersa pokušala razoružati oduzimanjem topova, oduprli su se i 27. ožujka proglasili Parišku komunu, tj. radničku vladu koja se organizirala i najavila neke odredbe u korist radnika. Komunari su se terorom oduprli represalijama francuske vlade sa sjedištem u Versaillesu, a pronosio se glas da su palili neke zgrade polivši ih petrolejem. Zato su predstavnici građanstva širom Europe poslije pogrdno nazivali članove radničkih organizacija "petrolercima" a taj epitet je, pogotovo nakon Rakovice, ponekad davan i pripadnicima Stranke prava. Vojska iz Versaillesa prodrla je u Pariz i svladala komunare u teškim borbama (21. do 28. svibnja), a zatim su slijedila masovna pogubljenja i deportacije.

U vrijeme događaja oko Komune javnost u Hrvatskoj zaokupljena je žestokom predizbornom borbom ali je interes za događaje u Parizu ipak bio velik, iako još nisu postojali uvjeti za radnički pokret. No već su se javili prvi pokušaji organizacije, štrajkovi, a i prvi elementi socijalističke ideologije. U osudi Komune tisak se režimske Unionističke i Narodne stranke nije mnogo razlikovao.[31] *Hervatska* je prema Komuni pokazala dvostruko lice. S jedne strane vidimo Kvaternika kao njezina ogorčenoga protivnika jer ju drži strahovitom zabludom, posljedicom pada Napoleona III. S druge strane stoje mladi pravaši Fran Matasić i Adolf Jakšić koji simpatiziraju s Komunom. Dok se Kvaternik u svom "Razgledu politike" žestoko obara na nju, dotle je pisac "Vesti", vjerojatno Matasić, brani. Neki pasusi zvuče kao odgovor Kvaterniku.

Kada je još bilo nejasno što se zapravo događa, Kvaternik je sa strahom gledao u Pariz, tu "dušu" Europe. No shvatio je da pariški "prevrat" nosi "komu-

31
Drugo mišljenje imao je samo Milan Makanec koji je 1872. pomagao pri osnivanju radničkoga društva. Vidi: Gross, 1955. i Gross-Szabo, 1992., 338-344.

nističko" obilježje, pa je izrazio nadu da će Napoleonov general MacMahon biti "oslobоditelj družtva" i da će ti događaji zapravo utjecati na Napoleonov povratak. Uskoro je već pisao da je "postupanje sadanjih gospodarah" Pariza pretvorilo grad u "najopačije razbojničtvo razvratnih i kervoločnih bezsvestnikah, koji iz najmilijega grada sveta učiniše špilju svoju."[32] Osnovnu je krivnju pripisao Napoleonovim protivnicima republikancima, tim francuskim "Slavoserbima". Nije smogao dovoljno pogrdnih izraza za komunare. Istina, nakon propasti Komune nije odabravao užasnu osvetu versailleske vlade. Tvrdio je da ona ne može iskorijeniti "komuniste", tu "bagru" koja postoji u Francuskoj i drugim zemljama. Želio je da se događaji smire kako bi se svi mogli okrenuti protiv vanjskih neprijatelja, tj. Nijemaca. Naposljetku je zaključio da je Komuna "sa svimi strahotami" posljedica promašene granice razbora. "No vrativ se, svladavanjem komune, ali ne bez groznih žertvah, u granice zdrava napredovanja, francezko se družtvo vratilo k vrelu života svojega!"[33]

Pisac "Vesti" postupao je drugačije. Počeo je s obavijestima o glavnim događajima, a zatim je birao i sređivao vijesti s izrazitom namjerom da prikaže Komunu u što boljemu svjetlu. Posljednje bitke komunara protiv versailleske vojske opisao je s mnogo osjećaja za patnje poraženih boraca. U cijelosti je citirao pismo Victora Hugoa u kojem Hugo ustaje protiv grozne osvete nad komunarima i protiv belgijske vlade koja je bjeguncima uskratila utočište. Svakako, navođenje takva pisma nije uobičajeno u rubrici posvećenoj samo kratkim "vestima". U njima se citira i dio proglasa Komune kojim se njezini predstavnici brane od optužbe da su obični zločinci i izlažu načelo "socialne" republike. Pisac "Vesti" navodi i odlomke proglasa Internacionale pa komentira: "Mnogi svet prestrogo osuđuje ove najnovije pojave, koje da groze upropastiti sve što postoji. No bilo kako mu drago, sigurno je samo toliko, da svi veliki pokreti, imati moraju i velike uzroke."[34] Sam Ante Starčević nije pisao o Komuni, a izjasnio se kao njezin protivnik tek u spisu o ustavima Francuske 1889.

Naposljetku možemo zaključiti da su u pravaškoj "sekti" oko *Hervatske*, kako su pravaše nazivali narodnjaci, postojala dva mišljenja o društvenim pitanjima. Kvaternik je vodstvo i organizaciju društva htio prepustiti samo njegovim višim, obrazovanim slojevima. S druge je strane stajao Starčević s grupom mladih koji su zastupali načelo građanske demokracije, a neki su, štoviše, mogli imati neke simpatije za socijalizam. No to je posljednje samo epizoda, izazvana im-

32
Hervatska, 9. i 16. IV. 1871. (Razgled politike)

33
Hervatska, 11. VI. (Razgled politike); 30. VII. 1871. (Deržavno-družtvena načela)

34
Hervatska, 23. i 30. IV., 14. V., 4. i 11. VI. 1871. (Vesti). Na moguće simpatije mladih pravaša za Komunu prvi je upozorio August Cesarec, 1951. s predgovorom J. Šidaka. Vidi: i Šidak, 1966.–67., 346-352.

presivnom pojavom Pariške komune, a vjerojatno i činjenicom da u tadašnjoj fazi razvoja socijalizma granica između proleterskoga socijalizma i radikalne građanske demokracije još nije bila povučena do kraja. Očigledno je objema spomenutim shvaćanjima među pravašima zajednička težnja za homogenizacijom hrvatskoga društva. *Hervatska* nije mogla ispuniti svoje obećanje da će razmatrati bitna pitanja pojedinih slojeva i grupa hrvatskoga društva. No jasno je izraženo mišljenje o katoličkom svećenstvu. Izuzevši vrhove crkvene hijerarhije, ono je tada stajalo uz Strossmayerovu ideologiju, i to u svim hrvatskim zemljama: u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri. I franjevci u Bosni i Hercegovini bili su najprije ilirci a zatim Strossmayerovi sljedbenici. S obzirom na veliku ulogu katoličkoga svećenstva u hrvatskome narodnom preporodu, na njegov utjecaj na seljaštvo i na kulturni život uopće, ono je bilo snažna, nepremostiva brana širenju nauka Stranke prava. Zato su svećenstvo mrzili i Starčević i mladi pravaši i sam duboko religiozni Kvaternik. Starčević nije htio priznati utjecaj i mogućnosti svećenstva pišući Halperu da su ti "izgubljeni ljudi (...) tako omraženi da će narod biti sa svakim tko nije s njimi..."[35] Mogao se uvjeriti o protivnom u vezi s Kvaternikovim neuspjehom na izborima 1871., za koji je velikim dijelom bila odgovorna agitacija svećenika.

Kvaternik je oštro osudio Strossmayerovu opoziciju dogmi o nepogrešivosti pape na Vatikanskom koncilu kao "sablazan" tobože proizašlu iz njegova protestantskoga shvaćanja. Tvrdio je da on nema pojma o vjeri i da je radio isključivo prema nalogu Austrije! Pogodila ga je pogotovo podrška javnosti i svećenstva iskazana biskupu nakon njegova povratka iz Rima. Dobro su mu došle različite fantastične vijesti koje su se pronosile o Strossmayeru.[36] On je držao na Koncilu četiri zapažena govora iz kojih se vidi njegova koncepcija o univerzalnoj Crkvi prilagođenoj suvremenim društvenim prilikama, dakle i pokretima za oslobođenje pojedinih naroda. Crkva ne bi smjela tražiti svoju sigurnost u vladarskom patronatu nego u pomaganju građanskih prava i sloboda. Ta je izjava iznimno aktualna jer je stolica zagrebačke nadbiskupije bila ispražnjena Haulikovom smrću i već se znalo da će mađarska vlada dobiti privolu Franje Josipa i Vatikana da se na taj položaj dovede Mađar. Prije svega zato, Strossmayer je naišao na velik odjek u domovini kao što to pokazuje adresa grada Zagreba i drugih gradova i potpora svećenstva.

U skladu sa svojom temeljnom idejom o budućemu sjedinjenju kršćanskih crkava, Strossmayer se protivio predloženoj koncilskoj izjavi koja sve zablude i zla modernoga društva pripisuje protestantizmu kao herezi i upozorio je da su najgore materijalističke i ateističke doktrine, kao one u Voltairea i enciklopedis-

---

35
Starčevićevo pismo Halperu, 24. III. 1870.
36
Hervatska, 26. II. 1871. (Sablazan)

ta, potekle iz katoličke sredine. Taj je govor izazvao žestoke reakcije većinske grupe prelata, i to je "sablazan" zbog koje Kvaternik psuje Strossmayera.[37]

Hervatska se sustavno obarala na svećenike, optužujući ih da dobivaju velike svote od naroda za svoje ustanove, a da ne mare za njegova prava. List piše u skladu sa Starčevićevim načelom da je vjera osobna stvar pojedinaca i s njegovim zahtjevom da svećenike bira puk kao nekada u srednjem vijeku.[38]

Reagirajući na napade *Hervatske,* a pogotovo na psovke protiv Strossmayerova držanja na Vatikanskom koncilu, *Katolički list* je pripisao pravašima želju za likvidacijom svećenstva uopće. Kvaternik je odgovorio da je Stranka prava osudila na moralnu, a ne na fizičku, propast samo ono "popovstvo" koje gazi prava hrvatskog naroda. Prikazao je svećenike kao oruđe austrijske despocije. "Pop na čelu političkom naroda, to je prava sablazan i poruga na vek u kojem živimo." Držao je da se svećenstvo ne bi smjelo baviti politikom, a svatko tko se dade upotrijebiti u te svrhe prestaje biti pop, "to je oskvernitelj vere, to je popesina". Ne može se pretpostaviti da je Kvaternik doista imao načelan stav da se svećenici moraju baviti isključivo svojim vjerskim pozivom. Njegova je izjava samo odraz stanja u kojemu je svećenstvo na strani protivnika. Kvaternik je ponovno osudio tobožnju Strossmayerovu djelatnost u korist protestantizma i pozvao je narod da se otrese njega i njegova svećenstva. "...hoće li narod hrvatski plodom svojih žuljah toviti herpu otrovnjakah, koji ga kod kuće samo izdavaju, kvare, otupljuju, a vani samo sramote, samo ruže?"[39]

Žestoka navala na "pope" štetna je širenju pravaškoga nauka. Kao što je to uočio i sam Starčević, struktura svećenstva je po društvenom i materijalnom statusu različita. Takav postupak onemogućio je pravašima da steknu pristalice među nižim svećenstvom. (Možda su imali simpatije nekih mladića u sjemeništu.) Ipak je *Hervatska* još zaoštrila svoj ton. Kada je *Katolički list* sa svoje strane navalio na Kvaternika, on mu je, između ostaloga, odgovorio možda najvećom uvredom. Tvrdio je naime da je i posljednji Židov pošteniji od svih Strossmayerovih popova i kršćana skupa.[40] Tada je na poprište stupio i Starčević. Ponovio je na svoj način sve Kvaternikove optužbe i još ih je začinio svojim karakterističnim seljačkim otporom protiv viših slojeva društva i moraliziranjem. "Duhovni stališ, lepo ime, još lepše dužnosti. Ali ih je malo duhovnikah", pisao je, predbacujući svećenicima da im je prva briga naslada i da što više strpaju u torbu, a posljednja im je briga Isusov nauk.

37
Više o tome u: Gross-Szabo, 1992., 515-517
38
Hervatska, 4. VI. (Nesporazumljenje); 9. IV. 1871. (Placetum regium)
39
Hervatska, 4. VI. (Nesporazmljenje); 8. I. 1871. (Rim i Taliani)
40
Hervatska, 16.VII. 1871. (Još jednom "nesporazumljenje")

Optužio ih je da su gulikože i krvnici puka s kojim postupaju "kao ni s pašćetom svojim". Poslužio se patosom koji inače za nj nije karakterističan. "Čoveče koj nećutiš duh nauka Christova, tko te verže u duhovni stališ? Nikada li ti nezatrepti duša umiljena iskrom božanstvenom, nad gorkostju sudbine naroda svoga? Nikada li neutonu duh tvoj u svoju dubljinu, pa ojačan krepostju svojom ponese te iznad troma tela u velike zamisli, u daleki kraj sretna čovečanstva, mira i ljubavi?!" Kao Kvaternik, i Starčević psuje svećenike jer se bave dnevnom politikom natežući "štit svetosti vere". Dovikuje im ogorčeno: "Pop u politiki nije pop, on je političar kao i svaki svetovnjak." Optužuje ih kao glavne krivce za sve postupke Narodne stranke koje je i inače osuđivao. Njegova je mržnja dosegnula usijan vrhunac tvrdnjom da su "popi" "vatreni Jugoslovini" koji žele "Jugoslaviju popovah" u granicama "austrijanskog nevoljničtva" i da tu "sužanjsku" misao njeguju na svim kulturnim područjima. Crkvenu disciplinu proglašava oruđem Austrije da uništi slobodu hrvatskoga naroda "na sve veke". Napada svećeničke škole kao "prava pravcata mučilišta", iz kojih mladić izađe "gingav i smeten". Prijeti naposljetku da će i Austriju i "pope" proći volja da muče hrvatski narod "jer je nas hervatskih sinovah naroda mučenika". Starčević ne propušta priliku da napadne i pravoslavno svećenstvo, doduše ne kao narodne krvopije, nego kao pobornike srpstva. Ponovio je da između Makedonije, Dunava, Albanije i Jadrana živi samo hrvatski narod. Kada bi se on udružio u jednu državu koju bi uredio po svojoj volji i potrebi, "on bi doskora stupio među najsretnije, najslavnije narode". Da bi to spriječila, Austrija je, prema Starčeviću, stvorila srpsku narodnost (isto tvrde pobornici srpske nacionalne ideologije za hrvatsku narodnost), a dioba naroda po vjeri najveće je "glupačtvo pod suncem". "Popi, iztočnjaci", kaže on, nesretno su oruđe "toga silnoga lupežtva, podeliti narod u dva velika tabora da se kolju i zataru". Ogorčen katoličkim i pravoslavnim svećenstvom, koje ne želi slijediti njegov nauk, Starčević zaključuje: "Od pamtiveka despocie žive pomoću popovah."[41]

Prikazivanje "popâ" kao glavnih krivaca za sve nesreće i izdaje hrvatskoga naroda moglo je naći odjeka u dijela mladih učitelja koji su radili pod nadzorom upravitelja svećenika. Naime tek su Mažuranićevom reformom osnovne škole oduzete isključivoj ingerenciji svećenstva i prilagođene su zahtjevima modernoga građanskoga društva. Otporu mladih školovanih učitelja protiv te nestručne svećeničke uprave pogodovali su napadi *Hervatske* protiv svećenstva i protiv "švabskoga" i "slavoserbskoga" pučkoga školstva uopće. To je dakle sredina koja je mogla prihvatiti učenje Stranke prava, kako se pokazalo i u vezi sa skupštinom hrvatskih učitelja 1871., kada su planule mnoge opreke.[42] Razumije se da su pravaši i ovdje os-

41
Hervatska, 23. VII. 1871. (Naši popi)

42
Hervatska, 30. VII. (Uoči skupštine hervatskih učiteljah); 3. IX. (Učitelji proti popom); 1. X. 1871. (Osvert na hervatsku učiteljsku skupštinu)

tali u manjini prema strossmayerovcima. Međutim, mladi su učitelji, uz đake i studente, postali nosioci Starčevićeve "vatre" nakon rakovičke katastrofe.

Čini se da svi potencijalni pravaški simpatizeri nisu mogli prihvatiti Starčevićevo "slavoserbsko" učenje. Neki su uvjereni da je potrebna sloga s opozicijom i misle da nema smisla progoniti "Slavoserbe" jer bi se oni vjerojatno mogli pridobiti za Stranku prava. Drugi su opet tvrdili da za "svestne slavoserbe nema leka osim sekire" pa su se slagali sa "stekliškim" napadajima *Hervatske* na Narodnu stranku.[43]

Sam Starčević žigosao je "Slavoserbe" i s jezične strane u želji da pokaže kako ne odstupa od svojih jezičnih stavova iz pedesetih godina. Optužio ih je da ijekavštinom uništavaju hrvatski jezik. Pisao je da u hrvatskom jeziku ima više riječi za isti pojam, i to mu je dokaz da su se mnoge narodnosti raspale u "hervaštini". Snagu hrvatskoga jezika vidio je u tome što se on uspio othrvati njemčenju i talijančenju. Tvrdio je i tada da je rumunjski jezik velikim dijelom potisnuo hrvatski jezik u Srbiji u sljedbenika "iztočne" Crkve "koji se od nekojega vremena za Serbe izdavaju". Ponavljajući svoje tvrdnje iz spisa "Ime Serb", kaže da je "Tribalia", prava "Serbia", "Rašia" bila uvijek najneznatnija hrvatska pokrajina. Tamo je bilo malo Hrvata, a više "pučanstva klatežna". Ta "rukovet" Hrvata održala se 12 stoljeća i bjegunci, doseljenici i "klatež", koji su došli u Hrvatsku "pod imenom zemljopisnim Serbaljah", bili su zapravo u većini "učenici, pohervatjenici one rukoveti Hervatah Tribalie". Uvjeravao je da je hrvatski jezik jak u veličanstvenoj hrvatskoj krvi, dok u "herđavoj" krvi lako propada. Među Hrvatima, nastavio je, ima najviše ikavaca, a najmanje "blekavacah", tj. ijekavaca. Oni napreduju samo s barbarstvom, žesti se Starčević, i žali što čuje "blejati" unuke Kačića i Kanižlića. Napada ćirilicu kao posljedicu želje da se razdvoje Hrvati Istočne i Zapadne crkve i tvrdi da "Slavoserbi" dižu "blekavštinu" na grobu prebogate hrvatske književnosti. Obara se na njihovo "rokćanje" jer ne pišu *e* pred vokalnim *r*, što on drži jedino pravilnim i zahtijeva da se piše ekavštinom.[44] Svoje pravopisne nazore Starčević je uspio nametnuti i pravaškom tisku a pokorio im se, doduše nedosljedno, i Kvaternik.

Bijesne napade *Hervatske* na "Slavoserbe" i jugoslavensku ideologiju izazvala je jugoslavenska konferencija u Ljubljani (1.–2. prosinca 1870.), održana neposredno prije početka izlaženja lista. I u Narodnoj stranci postojalo je početkom šezdesetih godina svojatanje nekih slovenskih područja, odnosno protezanje hrvatskoga državnoga prava na neke slovenske zemlje, uz mišljenje da bi Slovenci zbog "kulturnoga jedinstva" Južnih Slavena morali postupno prihvatiti "hrvatski ili srpski" jezik kao svoj književni jezik. No 1870. Narodna je stranka

---

43
Hervatska, 4. VI. 1871. (Naše obćinstvo)

44
Hervatska, 1. I. 1871. (Jezik i pismo Hervatah), pretiskala *Hrvatska*, 27. VIII. 1892.

napustila to mišljenje. Vidjeli smo da je jedan od središnjih sastavnih dijelova hrvatske jugoslavenske ideologije mišljenje o više središta južnoslavenskog okupljanja i o njihovoj političkoj i kulturnoj izgradnji prije sjedinjenja u zajedničku federativnu državu. Zato je Narodna stranka mogla prihvatiti političko i kulturno učenje "Sjedinjene Slovenije", koje su slovenski prvaci formulirali 1848., a istaknuli ga u Kranjskom saboru ljeti 1870. na temelju prirodnoga narodnoga prava. Moglo se pretpostaviti da bi se "Sjedinjena Slovenija" povezala s Trojednom kraljevinom u jedinicu federalizirane Habsburške Monarhije uz narodnu ravnopravnost. Kada je Francuska poražena u ratu s Pruskom, a u studenom 1870. došlo do ujedinjenja Njemačke, pojavila se bojazan da će to izazvati raspad Monarhije i priključenje zemalja bivšega Njemačkoga saveza, dakle i čeških i slovenskih zemalja, novomu Njemačkom Carstvu.

Ljubljanska je konferencija izraz uvjerenja da se Južni Slaveni moraju okupiti kako ih sudbonosni događaji pri federalizaciji Monarhije ili pri njezinu slomu ne bi zatekli nespremne. Na spomenutoj konferenciji sudjelovali su staroslovenci i mladoslovenci, Hrvati iz banske Hrvatske i Dalmacije (no bez Strossmayera i Račkoga te dalmatinskih prvaka Klaića i Pavlinovića) te nekoliko Srba iz Trojedne kraljevine i predsjednik Ujedinjene omladine srpske Laza Kostić. No jedinstven program nije bio moguć. Izjava je samo naglasila zajedničke interese Južnih Slavena Monarhije kao političkih činitelja, s kojima treba računati, i njihovu solidarnost s Južnim Slavenima "preko granice" s kojima su "jedan narod". Nije riječ o zajedničkoj organizaciji Južnih Slavena Monarhije, nego o tome da će svatko na svom području raditi za zajednički cilj ali uz međusobno dogovaranje. Ljubljanska izjava dakle ne prejudicira nikakvo rješenje jugoslavenskoga pitanja u Monarhiji ili izvan nje, odnosno postupno okupljanje u Monarhiji ili izvan nje u svrhu kasnijeg ujedinjenja.

Reakcije Miletića i Polita na tu izjavu temeljile su se na njihovu načelu da ne smije doći ni do kakva okupljanja Južnih Slavena Monarhije koje bi podržalo njezin opstanak jer Srbija mora biti isključivo središte za ujedinjenje Južnih Slavena. Zato su oštro napali izjavu koja, bez obzira na to kako se shvaća, pretendira na to da i u Monarhiji, a ne samo izvan nje, bude jedno od središta okupljanja. Miletić je pisao svoje komentare u zatvoru gdje se nalazio nakon osude zbog svoga pisanja protiv Raucha. On je zapravo želio da Velika Njemačka raskomada Habsburšku Monarhiju i držao je da bi se slovenske zemlje trebale ujediniti unutar Austrije i da obrana Slovenaca od Velike Njemačke nije stvar Srba i Hrvata nego svih Slavena Monarhije. I Polit je odbacio svaku misao da bi i Zagreb i Ljubljana mogli biti središta za ujedinjenje Južnih Slavena.[45]

Slovenski i hrvatski tisak osudio je Miletića i Polita jer isključuju Slovence iz jugoslavenske zajednice i prepuštaju ih Nijemcima. Istaknuto je da je ljub-

45
Valja reći da svi srpski politički činitelji nisu dijelili Miletićeva i Politova shvaćanja.

ljanska izjava važna za slučaj katastrofe Monarhije jer objavljuje da Slovenci pripadaju jugoslavenskoj skupini, odnosno utvrđuju granice jugoslavenstva. Slovenci ne bi bili teret jer se Njemačka ne bi zaustavila na slovensko-hrvatskoj granici, tj. ona bi ugrozila i Hrvate i Srbe. Namjera ljubljanske konferencije ne bi bila niti bezuvjetno rješenje pitanja svih Jugoslavena Monarhije u njoj samoj, a još manje okupljanje "braće" iz Turske u Monarhiji.[46]

Ljubljanska je izjava dakle nastala u doba kada dualizam još nije bio učvršćen niti se znalo kako će se prema Monarhiji držati moćnici ujedinjene Njemačke. Dva mjeseca nakon konferencije, vladar je imenovao Hohenwartovo ministarstvo s federativnim programom. Međutim, njegovim padom u listopadu 1871. sva su očekivanja o propasti dualizma postala bespredmetna. Osim toga ubrzo se pokazalo da Bismarck ne namjerava priključiti Njemačkoj austrijske dijelove bivšega Njemačkog saveza. Nestala je dakle najveća opasnost za opstanak slovenskoga naroda, a Narodna je stranka poslije prihvatila dualizam iako nije napuštala nadu u etapno sjedinjenje Južnih Slavena. Zato ljubljanski zaključci nisu primijenjeni u nekim zajedničkim akcijama, a preostale su samo sporadične izjave o zajedničkim hrvatsko-slovenskim interesima. U svakom slučaju, ta prva zajednička objava jedinstva Južnih Slavena u Monarhiji i izvan nje ostala je značajna činjenica unatoč promjenljivim odnosima pojedinih političkih grupacija.

Razumije se da se Starčević bijesno oborio na najnoviju "austriadu" "Jugoslavacah". Optužio ih je da žele pretvoriti Hrvate u Kranjce i da šuruju s "politički još nezrelimi Planinci" kako bi spasili Austriju. Bijesno je osudio to što izjava ističe dvije oprečne stvari, naime jedinstvo Južnih Slavena i nacionalnu individualnost Slovenaca, Srba i Hrvata. Na svoj sarkastičan način nudio je onome tko odgonetne tu zagonetku "jugoslavensko Dušanovo carstvo". Proglasio je zločinom cijepanje, po njemu, jedinstvenoga hrvatskoga naroda na tri naroda. S obzirom na to da se Ljubljanska izjava nije mogla izjasniti o načinu ujedinjenja Južnih Slavena, Starčević podrugljivo pita kako će to vuk biti sit, a koza cijela, tj. kako će se ostvariti Jugoslavija, a da Monarhija ne prestane postojati. Parafrazirajući ljubljanski sporazum, *Hervatska* objavljuje svoju izjavu na temelju učenja o jedinstvenomu hrvatskom narodu na južnoslavenskom prostoru. Posebno osuđuje misao o književnom jedinstvu Južnih Slavena prije nego što hrvatsko "pleme" ne steče "bistro i živo spoznanje svojega povestničkoga jedinstva narodnoga, hervatskoga..." Osvješćenje Južnih Slavena u pravaškom, hrvatskom smislu, preduvjet je za kulturno i političko jedinstvo.[47]

Zatočnik se prije konferencije ogradio od Starčevićeva i Kvaternikova pretvaranja Slovenaca u "planinske Hervate" i osudio ih je zbog psovanja svih

---

46
Gross-Szabo, 1992., 278-284; literaturu o toj konferenciji vidi na str. 588.

47
Hervatska, 1. I. (Stare novine); 15. I. 1871. (Hervatska izjava)

Hrvata i Slovenaca, koji to ne prihvaćaju, kao izdajnikâ i tuđega oruđa. Četrdesetogodišnje iskustvo pokazuje da zadjevice među "braćom" o jeziku i imenu nanose veliku štetu jer ih ne spajaju u narodnosti, a dovode u sukob u politici.[48]

Hervatska se u nizu članaka poslužila polemikom između *Zatočnika* i srpskoga tiska nakon Ljubljanske konferencije, da bi ponovno istakla kako su jugoslavenske "sanjarije" svojstvene samo "Slavoserbima" u Hrvatskoj, dok ih Srbi odbijaju i žele protegnuti svoje ime na cijelo južnoslavensko područje. Pogotovo Kvaternik još zaoštrava negaciju srpskoga naroda, uz ruganje "Šumadincima" i uvjeravanje da su Srbi u Hrvatskoj pravoslavni Hrvati. Između ostaloga *Hervatska* piše da se stanovništvo Srbije pohrvatilo za vlade hrvatskih Nemanjića.[49]

Starčevićev članak "Kneževina Serbia" ima posebno mjesto jer u njemu ne spominje svoje tvrdnje iz spisa "Ime Serb" niti ponavlja svoje sada već brojne izjave da je Srbija dio Hrvatske i da su Srbi pripadnici hrvatskoga naroda. Svrha mu je samo prikazati svoje viđenje unutrašnjega stanja Srbije i njezine budućnosti. Najprije je izrazio svoje mišljenje o vladarima Srbije. Miloša Obrenovića, koji bi po njegovim kriterijima trebao biti vrhunski praktičnik, proglasio je "velikim" jer "ako je ikada muž oružjem zaslužio prestolje", onda je to on. "Knez Miloš ne samo da izvojeva samoupravu svojemu narodu, nego učini i najtežji korak za prosvetlenje i napredak Serbianacah. On dade Serbiancem domovinu, ognjište i tim postavi temelj njihovu obstanku."[50] On je zabranio "cincarenje i rojenje pučanstva" koje se zato udomilo i postalo "družtvom". Za Milošev monopol nad trgovinom i dobitkom kaže da je bio na korist Srbijanaca. Misli da je Miloš doduše bio "svoje glave" ali tuđincima nije dopuštao "ni reč u svoje posle" pa su ga poštovali i Turci. Da je Miloš ostao na prijestolju, narod bi se preporodio. Aleksandru Karađorđeviću nije priznavao nikakvih zasluga ali je pohvalio "otačbeničtvo" ministra Ilije Garašanina koji je, kako kaže, spasio Srbiju od propasti jer je postojala mogućnost da se ona u Krimskom ratu upusti u "demonstracie" za Rusiju. Njegovom je zaslugom Pariški mir bio za Srbiju koristan. Mihajla Obrenovića nije cijenio i pripisao mu je u grijeh da je pustio Turke iz beogradske tvrđave. (Tek kada su turske posade napustile tvrđave, Srbija je postala stvarno ali ne i formalno samostalna država.) No prema Starčeviću, Srbija je bila najsigurnija s Turcima u beogradskoj tvrđavi jer bi u nju mogao ući netko drugi (Austrija), a osim toga bi Turci lako mogli srušiti Beograd i ponovno zauzeti tvrđavu.

48
Zatočnik, 24. X. 1870. M(razović)

49
Hervatska, 26. II. (Serbia); 16. IV. (Beogradska poruka Hervatom); 17. IX. 1871. (Ili Serbstvo ili Hervatstvo)

50
Kneževina Serbia, *Djela III*, 413-414

Starčević je zadovoljan što Srbija sada ima "redovitu skupštinu" iako to nije pravi parlament. Najveća je nesreća "beamteria" i "birokracia" s posljedicom da mladići studiraju u inozemstvu pa postaju "tudjinčad", ne vole svoju domovinu i nisu ni s čime zadovoljni. Takvi ljudi smatraju činovničku službu i gospodstvo nad pukom najvišim dobrom. Osuđuje sve političke stranke jer ne misle na dobro domovine nego samo žele doći na vlast. Starčević ističe da država gospoduje Crkvi, a to je zlo, kao što bi bilo i u obratnom slučaju. "To je zlo sraslo s bizantinštinom koja, po svojoj naravi nemože biti van tlačitelj ili sužanj, potlačenik."

Budućnost Srbije Starčević vidi u "domaćem preporodjenju" neprosvijećenoga i neradinog puka, u "preuređenju domovine" a ne u aktivnoj vanjskoj politici. Prijeti joj opasnost od proširenja Rumunja te od Bugara koji su narod "većji i radinii, i jačji i sjajnie prošlosti nego-li Serbianci."[51] Uostalom, zlo čeka Srbiju i ako ojača Mađar i ako se "Švaba ... na Iztok protegne". Prema tome, sa svih strana "preti Serbiancem osamljenim ista propast". To je u članku "Kneževina Serbia" jedina aluzija na Starčevićevo učenje da Srbi kao narod ne postoje i da moraju uvidjeti da im opstanak ovisi o prihvaćanju hrvatstva.

Svoje osnovno mišljenje jasno je ponovio u članku "Rusia". Spomenuvši da postoje narodi "koji bez svakoga razloga dolaze pod sramotnim, pod sužanjskim imenom slavskim ili serbskim" i da nikada nijedan razuman čovjek "nije se zvao i ne bude se zvati" tim imenima. Ona se naime održavaju samo zbog neznanja i zanešenosti pa s "prosvetlenjem" moraju "one obe bolesti" nestati i prepustiti mjesto za "prava, povestnička narodna imena". Tvrdi da će se to dogoditi "kroz nadtecanje u napredku" u slobodi, tj. ne silom. Siguran je da će u tom natjecanju prirodno pobijediti Hrvati i Bugari. U članku "Rusia" Starčević zato kaže da budućnost "Iztoka" i Rusije "stoji od ovih dvajuh narodah i samo od njih."[52]

Razumije se da se Starčević odlučno protivi priključenju Bosne i Hercegovine Srbiji. Drži da bi taj čin bio nemoguć zbog otpora "muhamedovaca". "U Bosni je najoholie plemstvo što ga je Europa ikada imala. To plemstvo, muhamedovci, takovu ima ćud za gospodovati, da je ono u XV. veku istu veru žertvovalo svojemu gospodstvu. Ovaj duh žive i danas u tom plemstvu: i najsiromašnii balia Bosne derži do sebe barem koliko i najpervi lord engleski." Ludost je i pomisliti "da bi današnji Serbianci, kakovi su, to plemstvo mogli nadvladati i deržati", bio bi to i grijeh protiv pučanstva Srbije.[53] Ta izjava ostavlja dojam pohvale tom plemstvu što je radije napustilo svoju vjeru nego gospodstvo pa se čini kao da je Starčeviću održanje i usavršavanje gospodskoga duha u Hrvata važnije od vjernosti kršćanstvu.

51
Isto, 418-419

52
Rusia, *Djela III*, 430-431

53
Kneževina Serbia, *Djela III.*, 430-431

Uostalom, Starčević je ponovio svoju osudu eventualnoga ustanka bosansko-hercegovačke raje protiv Turske. Vrenje u Bosni i Hercegovini proglasio je isključivo "petljaniom" Austrije, "Slavoserba" i "ponešto Rusie". Optužio je i Srbiju što tamo "muti" i tvrdio da je ona slabija od Crne Gore. Priznao je da "Iztok tinja" ali "švabskom vatrom". Shvatio je da su vrhovi Habsburške Monarhije nakon poraza u ratu s Pruskom 1866., koji ih je izbacio iz Njemačke, pojačali svoj interes za Balkan. Uočio je i težnje mađarskih vladajućih činitelja za ekspanzijom na Balkan. Zato se ponovno izjasnio za održanje Turske. Nije htio vidjeti njezine unutrašnje teške prilike koje su uzrokovale stalan nemir kršćanskoga stanovništva. Sveo je sve probleme isključivo na interese vanjskih sila. "Međutim, neka plemeniti muževi Iztoka paze na one, koji danas proti Turčinu bune. Ti su buntovnici sami Slavoserbi – prodani Švabi i Magjaru."[54] Neumorno ponavlja da su glavni neprijatelji potlačenih naroda na Istoku Nijemci i njihovi prijatelji. Protivnici Turaka i Mađara samo su "Slavoserbi", a razumni ljudi "smatraju te narode za komare" prema njima.[55]

Rakovica

Plan o dizanju ustanka u Krajini protiv Habsburške Monarhije, a za samostalnu hrvatsku državu, zaokupljao je Kvaternika od početka njegove djelatnosti. Za emigracije u Rusiji, on je u pismu petrogradskom sveučilišnom profesoru I. I. Sreznjevskom (7. lipnja 1858.) tvrdio da bi se u roku od 14 dana moglo skupiti na oružje 30 000 graničarskih Hrvata, a siguran je da bi se uz tu "massu" digao "sav razjareni" hrvatski narod u Austriji i Turskoj.[1] U knjizi "La Croatie" (1859.) pisao je da će "besmrtna" imena od Habsburgovaca ubijenih Zrinskoga i Frankopana postati barjak općega ustanka za uskrsnuće samostalne hrvatske države.[2] Oba ta svoja početna uvjerenja o kojima je stalno razmišljao, nastojao je ostvariti 1871. u nadi da će se dići krajišnici, "razjareni" teškim prilikama u vezi s početkom procesa razvojačenja Krajine, a proslava 200. godišnjice pogubljenja Zrinskoga i Frankopana postala mu je doista "barjak" ustanka.

Kvaternik je, s obzirom na razmjerno brze promjene odnosa među velikim silama te političkih prilika u Habsburškoj Monarhiji, često mijenjao svoje stavove, no njegovo maštanje o mogućem ustanku trajno je prisutno. Nadahnuti svo-

---

54
Hervatska, 27. VIII. 1871. (Iztok tinja)

55
Rusia, *Djela III*, 428

1
Očak, 1966.–67., 380

2
La Croatie, 52, v. str. 75

jom povijesnom veličinom Hrvati se moraju osloniti na vlastite snage, prilagođene europskim zbivanjima, i pri provođenju svoga cilja raditi "perom" i "mačem". Iz Kvaternikovih je izjava jasno da je pri tome vidio sebe u središtu "narodnje osi", da se, uz javnu politiku, želio baviti i "tajnom politikom", odnosno konspiracijama s diplomacijama velikih sila, protivnica Habsburške Monarhije, odnosno pripremanjem ustanka, da je bio uvjeren kako širi slojevi naroda nisu u stanju utjecati na svoje oslobođenje i da će slijediti obrazovanoga predvodnika, koji je proniknuo u duh naroda, ako je to Božja volja. Kada je riječ o dizanju ustanka, vidio je tri mogućnosti: da ga jedna od velikih sila izravno ili neizravno podrži, odnosno da pripremi ustanak i bez njih. Nakon njegove druge emigracije vjerojatno je počela prevladavati misao o dizanju ustanka u očekivanju da će europski oslobodilački rat pod vodstvom Francuske stvoriti mogućnost za njegov uspjeh. Na posljednjoj dionici Kvaternikova dugog puta u Rakovicu stvorio se splet uvjeta za konačnu odluku.

Jelačićevu kultu Starčević i Kvaternik suprotstavili su mit Zrinskoga i Frankopana kao simbol oslobođenja od ropstva. Dvjestogodišnjica pogibije hrvatskih velikaša bila je prava prilika da se oni uzdignu kao uzor osnovnih vrednota hrvatskoga naroda. Njihova prolivena krv poistovjetila se sa sudbinom hrvatskoga naroda-mučenika i vikala je za osvetom prokletoj Austriji. U pravaškoj interpretaciji oni su iz groba poručivali da će njihovi potomci biti mučenici dok god ne budu imali svoju državu izvan Habsburške Monarhije. Stoga je *Hervatska* pozivala Hrvate da sklope savez nad njihovim grobovima, da prestanu s međusobnim sukobima i mržnjom. "Neverni" Hrvati koji se tome ne odazovu bit će "sukrivci krvnika naših!"[3]

Iako je bilo jasno da je riječ o antidinastičkoj manifestaciji, zagrebačko je gradsko poglavarstvo dopustilo održavanje svečanosti. U znaku Frankopanove pjesme "Na vojsku, na vojsku vitezi zibrani" *Hervatska* je pozivala mladi naraštaj u cijeloj Hrvatskoj da krene pod pravom zastavom u nov život. Apelirala je na Hrvate "svih razredah našega družtva" da se odazovu svojim pređima, pogotovo zato što "mesto poveljenih (povlaštenih, *M. G.*) slojevah naroda, kako onda, danas ćute milioni naroda uzvišenost zamisli" Frankopanove pjesme. Težnja mučenikâ za slobodom mora se ostvariti ljetos ili bilo kada. Pisac članka, Kvaternik ili Bach, pretvorio je Frankopanovu pjesmu, taj izraz moralnih normi plemića-vojnika u obrani kršćanstva protiv Turaka, u borbeni zov protiv Austrije. Frankopanovo zazivanje pređa i Boga on je doživio kao pravašku lozinku "Bog i Hrvati", koja bi morala naći odziv "u kolibah i dvorovih". "Prava, prava nam naša hervatska povratite podpunoma!"[4]

3
Hervatska, 2. IV. 1871. (Naši mučenici)

4
Isto, 30. IV. 1871. (Hervati, Odziv Hervatah, Hervati "sub rosa")

Zagreb se nije odazvao na proslavu zbog njezina protuaustrijskoga značaja.[5] Kaptol nije dopustio da se misa održi u katedrali. Služba Božja bila je u crkvi Sv. Marka i u pravoslavnoj crkvi. Na banketu u Maksimiru trojica su pravoslavnih graničara u serežanskoj uniformi imala počasno mjesto. Jedan od njih u svojoj je zdravici istaknuo da su krajišnici, ako treba, pripravni "za pravicu i domovinu svoje glave gubiti". Banketu, na kojemu su se pile zdravice "svim stališem", predsjedao je Kvaternik kao stoloravnatelj. Povučenom Starčeviću tako nešto nije odgovaralo. Na čelu s graničarem, koji je nosio zastavu, iz Maksimira je krenula povorka od koje se na kraju oprostio Kvaternik.[6] Bio je to izvanredan doživljaj za nj. Frankopanova se pjesma pretvorila u luč, koju je želio nositi u uzdignutoj ruci pri ostvarenju misije svoga naroda. Ne uspije li, imao je utjehu u slavnom Frankopanovu stihu: "Navik on živi ki zgine pošteno."

Ne može se sa sigurnošću reći je li točan podatak da je navečer nakon proslave održan sastanak na kojemu je Kvaternik, uz podršku većine prisutnih, predložio pripreme za ustanak, ali se Starčević tome protivio.[7] Vjerojatno je da su Starčević i njegov krug znali da Kvaternik ozbiljno razmišlja o ustanku, ali zacijelo nisu imali obavijesti o konkretnim pripremama i početku akcije. Prema sjećanju nećaka Ante Starčevića i njegova imenjaka, u to doba gimnazijalca, o mogućem se ustanku raspravljalo među mladima. Oni su znali da je Starčević protivnik toga pokušaja i govorili su "da je stric doktrinarac dok je Kvaternik sasvim drugi čovjek i da njega moramo slijediti". Kaže da je Kvaternik, uz ostale, pridobio mladež "tako da je stric ostao prilično osamljen".[8]

Kvaternik je, dakako, želio da bude izabran u Sabor. Htio je ponoviti svoju neumornu saborsku aktivnost iz 1861. Nije više bilo bana Raucha koji mu je pomagao i omogućio izlaženje *Hervatske*. Bedekovićev režim je radije "propustio" manje pokretljivoga i povučenog Starčevića, koji je sam priznavao da je Kvaternikov izbor u Sabor važniji od njegova. Kada je Kvaternik propao na izborima, svoga se mandata odrekao Edo Halper, a na njegovo se mjesto kandidirao Kvaternik. Iako je dobio neka uvjeravanja od mjerodavnih mađarona da neće raditi protiv njega, on je ponovno propao, prije svega zbog agitacije svećenika. Bio

---

5
Čini se da su i neke pristaše zamjeravale vodstvu Narodne stranke što nije organiziralo proslavu. Mladi narodnjak, a budući istaknuti pravaš, Vjekoslav Spinčić, branio je to opredjeljenje i izrazio se kritički o Zrinskom i Frankopanu. U njima nije vidio "narodne junake" nego samo svece mučenike. Strčić, 1972.–73.

6
Hervatska, 7. V. 1871. (Svetkovina Zrinjsko-Frankopanska); Nehajev, 1932., 279-282; Šidak, 1972.–73., 289

7
Isto; Stančić, 1992., 51

8
Šidak, 1972.–73., 289

je to strašan udarac za nj! Nadao se da će ga Bog koji "ravna sudbinom ne toliko ili samo ljudih, koliko odlično i prije svega narodah" dovesti u skup "razbojnikah", tj. u Sabor. No kada se to nije dogodilo, počeo je svoj neuspjeh na izborima tumačiti kao znak Božji da treba djelovati drugačije, a ne preko Sabora. Neposredno prije Rakovice pisao je Halperu da sada razumije zašto nije bila Božja volja da dođe u Sabor. "Eh, saborovati ćemo i saborovati kako već hervatski narod nije ni 350 godinah saborovao!" Očigledno je mislio na sabor slobodne Hrvatske koju će izvojevati ustankom.[9]

Čini se da su se traume Kvaternikova teškoga života počele sve više opažati u njegovu zdravstvenom stanju. Taj ljubezni, društveni ali preosjetljivi čovjek sve je teže uspostavljao dodir sa svojom okolinom. Različita religijska i društvena shvaćanja nisu se više mogla rješavati mirnim putem. Starčević kaže da je Kvaternik posebno "ćutljiv" u pitanju religije. Cjelinu njegovih nacionalnih i društvenih shvaćanja određivala je duboka vjera u Providnost koja stoji uz Hrvate kao izabrani narod, a možda će biti uz njega kada bude poveo ustanak za samostalnu hrvatsku državu. Želio je da značaj *Hervatske* bude vjerski utemeljen. Tome su se protivili mladi pravaši koji su pomagali pri uređivanju lista. Držali su naime da se Kvaternikovo nastojanje protivi učenju Stranke prava da su svi stanovnici triju vjera na južnoslavenskom prostoru (osim Bugara) Hrvati i da ih zato treba okupiti maksimalnom vjerskom tolerancijom, i proglasiti vjeru osobnom stvari pojedinaca. Mladi su osim toga bili "radikali", neki i simpatizeri Pariške komune, i pobornici demokratizacije društva, ako je moguće i prije ostvarenja samostalne države, što je Kvaternik držao pogubnim.

Fran Folnegović, tada tajnik "kluba" Stranke prava, kaže u svojim uspomenama da je u proljeće 1871. vladao "neviđeni nesklad" i da Kvaternik "dospieva u sve to izrazitiju opreku sa strankom". Sjeća se sastanka s tridesetak prisutnih, među njima i mlađih ljudi koji su bili "potpuni radikalci". Njima se nikako nije sviđalo Kvaternikovo "vjersko katoličko političko pisanje". Na Kvaternikovu stranu nije stao nitko. Starčević "nije ni pisnuo".

Spomenute su razmirice, čini se, bile nekako izglađene, a sukob se obnovio u kolovozu 1871., kada je urednika Vjekoslava Bacha zamjenjivao Fran Matasić. On je, kako kaže Folnegović, "najodlučnije između nas naklanjao svoje simpatije parižkoj komuni".[10]

Sukob je izbio oko nekih izmjena i priloga koje je trebalo objaviti u *Hervatskoj,* a Kvaternik ih je držao "bezbožnima". Prosvjedujući protiv jedne Kva-

9
Vidi Starčevićeva i Kvaternikova pisma Halperu o izborima, a posebno Kvaternikovo posljednje pismo prije Rakovice (12. IX. 1871.).

10
Šidak, 1966.–67., 347-348; Folnegovićeve uspomene o tome objavljene su u *Hrvatskoj*, 29. III. i 6.–9. X. 1902.

ternikove intervencije u napisani tekst za *Hervatsku*, "neotesani balavac" Fran Matasić mu je poručio: "Jednostrane komande nema", i zaprijetio je da će on i njegovi "drugovi istomišljenici" odstupiti od uredništva ako Kvaternik ne povuče svoj umetak koji je protivan pravcu lista i programu Stranke prava.[11]

Kvaternik je tada pozvao Halpera da kao davatelj kaucije za izlaženje *Hervatske* presudi u sporu koji je prijetio da se Stranka prava "razpolovi u dva tabora".[12] Ističe prije svega da je cilj Stranke prava narodna i državna nezavisnost i da ga "*promašuju*" oni "koji *osim* oslobođenja našega naroda i prije toga oslobođenja, teže za kakovimi *drugimi* sverhami i namerami". "Dajte najprije *slobodan* i *nezavisan* narod hervatski, pa onda eksperimentirajte na njem." To je mišljenje Kvaternik izrazio i u "Otvorenom pismu", tj. proglasu na početku izlaženja *Hervatske*, kada je rekao da će tek u samostalnoj državi biti moguće interesne i načelne struje s različitim društvenim shvaćanjima, da će, dakle, tek tada biti opravdana djelatnost više političkih stranaka. No u tom "pismu" nije naglasio svoje religijsko shvaćanje koje je tek nekoliko mjeseci poslije izazvalo sukob u grupi oko *Hervatske.*

U pismu Halperu Kvaternik predbacuje mladima da svoja osobna društvena i vjerska shvaćanja "podmitju *celomu* hervatskomu družtvu". Njegovo je osnovno uvjerenje da je utemeljenje hrvatskoga društva u njegovoj vjeri "u *inteligentno*, sudbinu čovečanstva ravnajuće *bivstvo* i *bitje*..." Vjera u Boga izražava se "na dva velika *načina*, ali u načelu ista, to jest *keršćanstvom* zapadne i istočne crkve". (Kvaterniku je, razumije se, neprihvatljivo što Starčević uz bok kršćanstva stavlja i islam.) Političko oslobođenje bez uvažavanja tih najsvetijih osvjedočenja cijeloga hrvatskoga društva jest protupravno i nemoguće, zato, prema Kvaterniku, treba nastojati da *Hervatska* ne usvoji "pogubna i merzka načela" mladih. Za sebe Kvaternik kaže da je "theističko i keršćansko osvedočenje" glavni pokretač njegove djelatnosti pod devizom "Bog i Hervati". Već u jednom prijašnjem pismu Halperu, vjerojatno pod dojmom prvoga sukoba, Kvaternik kaže: "Neka budu pojedinci osvedočenja kojega i kakova hote ali, po Bogu, neka neruše ugled vere i Boga u massah." Nije držao da pojedinac, tj. intelektualac, bez vjere mora u svakom slučaju biti nemoralan, no "massa" bez vjere postat će živina.[13]

U spomenutom pismu u kojemu želi Halperovo opredjeljenje u sukobu, Kvaternik ponavlja da ne bi htio dirati ni u čije vjersko osvjedočenje, ali zahtije-

11
Šidak, 1966.–67., 360-368, objavljuje Kvaternikovo pismo Halperu, od 6.VIII. 1871., s dodatkom u kojem obrazlaže svoj stav prema sukobu.

12
Nije jasno što Kvaternik očekuje od Halpera koji je, prema Folnegovićevim uspomenama, bio "volterovac". F. Folnegović: *Doživljaji i dojmovi*, Zagreb 1902., 86.

13
Kvaternikovo pismo Halperu, 29. VI. 1871.

va od svakoga da se drži moralnih načela svoje religije. Dopušta, štoviše, i ateizam pojedinaca ali ne i njegovo širenje. Odbijajući svaku mogućnost "bezbožja" na stranicama *Hervatske,* poziva se na Mazzinijevu osudu "zabljudjelih umom ili zlotvora 'komune'..." Kao i Mazziniju, i njemu je "nijekanje boga" logična posljedica "zatajenja narodnosti i deržave, s toga i vlasnosti, odtud i obitelji". Pripisuje mladima da ta načela Komune žele krišom ubaciti u list. Kaže da su se mladi okrenuli protiv vjere i Boga, a da su "i u socialnih pitanjah svoje glave i misli." Ocjenjuje njihove stavove kao "sektarstvo".

Žali što je despocija okaljala vjeru i poslužila se njome protiv naroda. Kaže da je despocija iskvarila "svoje popovstvo" i da će oslobođeni narod osloboditi i svoju vjeru i "odhraniti popovstvo" koje će biti "ugled narodu pred bogom i svetom". Kvaternik zato vidi dva velika zla: s jedne strane zloupotrebu vjere u prilog ropstva, a s druge strane one koji "*zabacujuć* veru, naumiše voditi narod u *živinstvo* i *grabež, tuđe* zloće radi!" U dopisima, vijestima i bilješkama koje su mladi pisali u *Hervatskoj* može se naći "stekliška" žestina ali ne i "bezbožje" koje je u njima doživljavao Kvaternik.

Vidjeli smo da su Starčević i Kvaternik zastupali u pojedinim pitanjima prilično različita mišljenja i da je Kvaternik često mijenjao svoje stavove; no Starčević u njemu ipak nije vidio "Slavoserba", očigledno zato jer su njihove zajedničke težnje bile okrenute prema cilju samostalne hrvatske države. Zacijelo ih je vezalo srdačno prijateljstvo, koje se prekinulo uoči Rakovice. Starčević se u sporu Kvaternika i mladih nije jasno opredijelio ni za jednu stranu, no u želji da zadrži mlade uz *Hervatsku*, nije izričito podupirao Kvaternika koji mu je to jako zamjerio. U konceptu spomenutoga pisma Halperu Kvaternik je, doduše, precrtao rečenicu u kojoj ga optužuje da se "mladost" na njega "upire, te je to i porodilo, što se izrodilo!" ali je tom izjavom pokazao svoje ogorčenje. U post scriptumu kaže da je pročitao ovo pismo Starčeviću i da on nije ništa prigovorio sadržaju, ali je rekao da mladići rade za list bez plaće i da im se zato mora popustiti. To je, uzvikuje Kvaternik gnjevno, "ne samo nečuveno, nego i pogubno načelo."[14]

Sukob je naposljetku izglađen kompromisom. Izabran je odbor koji je imao nadzirati sve važnije članke i zaključeno je da se zasad ne piše o pitanjima vjere. No Kvaternik se više nije potpisivao kao vlasnik lista. Razlog je, prema Starčeviću, u tome što su "tminari" navaljivali upravo na Kvaternika kao vlasni-

14
U pravaškoj tradiciji zadržalo se mišljenje kako je Kvaternik želio da se svećenstvu zabrani svako političko djelovanje i da on s tim uvjerenjem nije prošao, jer su Starčević i mladići zastupali mišljenje da se svećenici mogu baviti politikom, dakako u duhu Stranke prava, ali da ne smiju u politiku unositi svoje vjersko osvjedočenje. No teško je vjerovati da se Kvaternik protivio tome da se svećenici bave politikom kao pristalice Stranke prava. Oni su uglavnom spriječili njegov izbor u Sabor kao pripadnici Narodne ili režimske stranke. J. Radošević: *Životopis Eugena Kvaternika*, Zagreb 1880., 34; K. Šegvić: *Dr. Ante Starčević, Njegov život i njegovo djelo*, Zagreb 1911., 249-250.

ka lista, pa je on stoga bio tako osjetljiv. Na sastanku oko dvadesetak pripadnika pravaške grupe Starčević je nastojao smiriti oštrinu s obje strane. U pismu Halperu izvještava o tome. "Genčeka sam nastojao već davno uputiti, da ni njemu ni meni ni drugomu nikome neostaje ino nego ili da radimo u slozi, ili da neradimo nikako. Mi padamo i do koj čas neima nas, treba da mladići napreduju. Da što mladići imaju svoje muhe kako i mi starci naše; ali one muhe moći je i prie i lakše s dobra nego kako drugčie razterati. U zadnja dva broja opazi Genček svu težkoću uredničtva. Bez mladićah neima ništa, dakle sami ne možemo, dakle u slogu."[15] Starčević je, doduše, bio blizak mladima jer je držao da je vjera stvar "duševnosti", ali vjerojatno nije prihvaćao njihova "radikalna" mišljenja. Nastojao je dakle da svojom neutralnošću spasi *Hervatsku.*

Kvaternik je ipak mogao obračunati sa svojim protivnicima , ali ne u ime Stranke, nego u svoje vlastito i Bachovo. U članku "K smeru stranke prava", koji je objavljen mjesec dana prije Rakovice, on ponavlja svoje načelo homogenizacije hrvatskoga društva radi borbe za konačno oslobođenje. Žestoko osuđuje pojedince koji bi htjeli rastvoriti to društvo religiozno-filozofskim pitanjima protivnim "nagonu ili geniju" hrvatskoga naroda. Branio je Stranku od optužbi da je sekta "petrolaša", i prosvjedovao je protiv toga da se "izvan-politička" osvjedočenja pripisuju cijeloj Stranci. Karakteristično je za Kvaternika da je pozivao u stranku i "konzervativne življe" i da im je ostavio otvorenom mogućnost da "upravo zapreme tabor stranke prava".[16]

Zacijelo je Kvaternik bio duboko pozlijeđen tim događajima, a pogotovo Starčevićevim držanjem. Iz cijele grupe oko *Hervatske* priključio mu se jedino Bach. No tragično je da je Kvaternikov protivnik Fran Matasić koji, dakako, nije imao nikakve veze s ustankom u Krajini, osuđen kao izdavač i urednik posljednjega broja *Hervatske* na sedam godina robije. Sudeći prema Radoševićevu "životopisu" Eugena Kvaternika (1880.), čini se da je u pravaškim krugovima vladalo uvjerenje da je Kvaternikova "pobožnost... već svako obično mjerilo prelazila" i stvorila u njega "podpunu religioznu mističnost" i uvjerenje da će "Bog makar i po najmanjem svom slugi dopustiti, da se izvede uzvišeno djelo oslobodjenja Hrvatske", kao što je Jeanne d'Arc (Djevica Orleanska) spasila Francusku. "Kod ovakova duševna raspoloženja nije bilo mučno dovesti Eugena u Rakovicu..."[17] Riječ je naime o općem uvjerenju da Kvaternik nije sam od sebe krenuo dizati bunu bez sustavne pripreme i bez znanja Stranke prava nego da je bio zaveden.

15
Starčevićevo pismo Halperu, 20. VIII. 1871.

16
Hervatska, 10. IX. 1871. (K smeru stranke prava)

17
Radošević, 34

Zacijelo je na Kvaternikovu odluku o dizanju ustanka bitno utjecalo vrenje u Krajini u povodu početka njezina razvojačenja s ciljem priključenja Ugarskoj, tj. Provincijalu. Brojne različite pojave izraza velikoga nezadovoljstva i ogorčenja krajišnika pobudile su u Kvaternika nadu da će ga puk slijediti u borbu za slobodu, a protiv "švabsko-magjarskoga" gospodstva. Već sam istakla da je riječ o razdoblju žestokih sporova između vojnoga vrha i mađarske vlade. Carska odluka od 19. VIII. 1869. o djelomičnom razvojačenju (samo dviju pukovnija te Senja i vojnoga Siska) naišla je na ogorčen otpor u ostalim pukovnijama i na pokret kojim se različitim zahtjevima htjelo utjecati na rješenje krajiškoga pitanja. Saziv novoga Sabora u kojemu bi zastupnici Provincijala i Krajine postigli razvojačenje i priključenje Provincijalu zastupala je Narodna stranka, a Starčević mu se, u svomu zaplijenjenom članku "Ukinutje granice", protivio želeći priključenje bez ikakvih drugih odluka. Uz program, koji je predviđao poseban krajiški sabor radi osiguranja gorećih gospodarskih pitanja, prije svega šuma i izgradnje željeznica, pristajalo je Ministarstvo rata. Svi su gajili zajedničku mržnju protiv Mađara, a krajiški su seljaci bili uvjereni da će im se stanje pod njihovom vlašću pogoršati prije svega uvođenjem novih poreza i oduzimanjem šuma. (U tome su imali pravo kao što pokazuje buna 1883.) Razumije se da se krajiškom pokretu najviše protivio mađarski ministar predsjednik Andrássy. Naposljetku se vojni vrh odlučio na sporazum s mađarskom vladom radi predaje cijele Krajine Ugarskoj. Pregovori su trajali od 26. siječnja do 14. svibnja 1871. a svršili su vladarevom odlukom od 8. lipnja 1871. o razvojačenju cijele Krajine i njezinoj budućoj predaji Ugarskoj. Sve do razvojačenja Krajina, kao jedino područje u Monarhiji, nije bila uključena u tijek društveno-ekonomske modernizacije.

Vjerojatno bi Kvaternikova buna doživjela određeni uspjeh na putu prema samostalnoj državi da su joj se pridružili časnici i građanstvo Krajine i Provincijala. No oni su pristajali uz Narodnu stranku, odnosno ako su bili Srbi, uz srpsku nacionalnu ideologiju. Zacijelo je Kvaternik znao da ga može slijediti samo puk ogorčen na Mađare a i na cara, spreman prihvatiti poziv na ustanak s ciljem ostvarenja svojih egzistencijalnih interesa. Rakovički je kraj bio posebno uznemiren zbog mjerenja zemljišnoga posjeda za katastar i zbog krčenja šuma oko Rakovice i Drežnika. No očigledno krajiški seljaci nisu mogli shvatiti smisao Kvaternikova cilja bune – ostvarenja samostalne hrvatske države kao što je to bilo moguće nacionalno svjesnom svećenstvu i građanstvu. U katoličkom i pravoslavnom seljaštvu još je slabo proširena nacionalna svijest. Pravoslavni su seljaci još uvijek poistovjećivali srpsko ime sa svojom vjerom i mogli su se, u svom ogorčenju, u prvi mah odazvati Kvaternikovu pozivu. No prvi protunapad svećenstva i građanstva odmah je uspio. Bili su mogući slični argumenti kod katoličkih i pravoslavnih krajišnika. Kolikogod su oni osuđivali cara, njihova stoljetna "vjernost" još nije nestala, a Mađare su doista mrzili. Moglo im se reći da je Kvaternik neprijatelj cara i da je bio u dobrim odnosima s Levinom Rauchom, glavnim

mađarskim predstavnikom u Hrvatskoj. Pravoslavne krajišnike trebalo je obavijestiti o Kvaternikovoj negaciji srpskoga imena, a katoličke o njegovim napadima na katoličko svećenstvo.

Kvaternik je pošao u Rakovicu nakon sporazuma o razvojačenju cijele Krajine, zapečaćenog kraljevom odlukom u lipnju 1871., kada se nezadovoljstvo seljaka počelo postupno smirivati, pa je moguće da bi naišao na veći odjek da je krenuo prije toga.[18] Zacijelo je agitacija Kvaternikovih povjerenika počela već 1870. ali je očigledno pojačana nakon Zrinsko-Frankopanske proslave kada je "vojskovođa" Rade Čuić, prema vlastitoj izjavi, sve otvorenije "predkazivao revoluziju" i pozivao puk da ne dopusti "da nas Švabo prodaje Magyarima kao goveda".[19] Na sastanku Kvaternika s nekolicinom krajišnika odlučeno je da početak ustanka bude 10. listopada, no Kvaternik i Bach došli su prije toga roka. Starčević o tome nije znao ništa. Kada je u Zagreb stigla vijest da je Bach uzeo sav novac iz pošte u Munjavi, Kvaternik je u dogovoru sa Starčevićem krenuo u Karlovac "za da se razpita" o stvari i obećao je da će se vratiti i izvijestiti "što je kako li je".[20] Nije dakle rekao Starčeviću da je Bachov čin dio ustaničkoga plana i da ne odlazi da se "razpita" nego da se postavi na čelo ustanka. Uvjerenje da je Kvaternik uništio mogućnost da Stranka prava razmjerno brzo zadobije većinu u Saboru, i taj postupak, vjerojatno su izazvali Starčevićev strašan bijes protiv njegova druga kao tobožnjeg, iako nevinog, oruđa neprijatelja Hrvatske.

Kvaternik je imao svoj program: želio je najprije proglasiti privremenu hrvatsku vladu u Krajini, zatim okupiti naoružane krajišnike u slunjskoj, ogulinskoj i otočkoj regimenti. S njima bi pošao u Zagreb, proglasio vladu slobodne Hrvatske i obratio se europskim velesilama radi zaštite i priznanja. Vjerovao je da je austrijska vojska preslaba da bi se suprotstavila krajišnicima. U subotu 7. listopada Kvaternik je došao u Broćanac svom "vojskovođi" Radi Čuiću. Proglasio je privremenu vladu kao njezin predsjednik. U nedjelju 8. listopada Kvaternik i Bach krenuli su s četom krajišnika u Rakovicu, gdje je trebalo biti sjedište vlade. Sela oko Rakovice doista su se pridružila ustanku, ali je Rakijaš naišao na odbijanje u Drežniku, gdje su katolički župnik i jedan krajiški kapetan odvratili puk od Kvaternika. Ustanici nisu uspjeli ni u Plaškom.

18
Valentić (1972., 1981., 1991.) opisuje stanje u Vojnoj krajini i krajiški pokret. Odbija ocjene o Kvaterniku "kao navodnom fantastu i mistiku" i drži da je njegov pokušaj ustanka bio "realan čin", a neuspjeh zapravo pripisuje tome što je Kvaternik započeo s ustankom nakon smirivanja duhova. Na tu je tezu reagirao Stančić (1972.–73., 588-89) u svojoj recenziji s mišljenjem da Kvaternikova ideja o buni nije bila realna "s obzirom na socijalne i nacionalne prilike u Krajini". Vidi i: Stančić, 1992.

19
V. Vojvodić, Izveštaji Rade Čuića o Rakovičkoj buni (1871.), *Historijski zbornik 1961.*, 218

20
Starčevićevo pismo Halperu, 10. X. 1871.

Istoga dana Kvaternik je izdao proglas narodne hrvatske vlade u kojemu je istaknuo da sve "žive sile" naroda moraju djelovati za oslobođenje "ispod švabsko-madžarskoga gospodstva". Objavio je jednakost pred zakonom, pravedno sudstvo, odgovornost općina za sigurnost osoba i imetka te njihovu samoupravu, ukinuo je regimente te uveo "slobodne" županije. Naposljetku je pozvao svećenike obiju vjera da poučavaju narod "u ljubavi i slozi kršćanskoj". Izmišljene su glasine, koje su se poslije širile, da se Kvaternik proglasio hrvatskim kraljem.[21]

Kvaternik je, doduše, okupio najviše 1700 vojnika, ali se većina razbježala već na prvi glas o dolasku ogulinske regimente, a 11. listopada već je počeo djelovati prijeki sud. Istoga dana vlastite pristaše iz zasjede su ubile Kvaternika, Bacha i Rakijaša u Močilima. Zakopani su uz cestu koja vodi iz Rakovice u Drežnik, a 1921. preneseni su u zagrebačku katedralu.

Na vijest o buni sastali su se neki gimnazijalci i pravnici. Prijedlog da se južno od Save poruše telefonski i telegrafski stupovi, kako iz Krajine ne bi mogle stizati vijesti, nije prihvaćen. No neki su sastavili proglas kojim zagrebačke građane pozivaju na ustanak i nalijepili ih po uglovima zagrebačkih ulica u noći od 11. na 12. listopada s tvrdnjom da je Hrvatska krajina "već jučer potukla dušmane naše slobode."[22] Policija je tražila začetnike ustanka u uredništvu *Hervatske* i odvela Antuna i Davida Starčevića i druge u istražni zatvor. No istraga nije mogla utvrditi nikakvu vezu vodstva Stranke prava s ustankom; ipak je Matasić, kao urednik posljednjega broja lista, osuđen. Čini se da je Starčević u istrazi zastupao svoja uvijek naglašena shvaćanja da Stranka prava obuhvaća cijeli hrvatski narod, da se 1861. odijelila od tobožnjih hrvatskih stranaka, od kojih su se mađaroni pokorili Pešti, a "Slavoserbi" Pešti i Beču. Starčević se odrekao Kvaternika i drugih ustanika izjavom kako oni zapravo nikada nisu ni bili pristaše tako shvaćene Stranke prava.[23] Vojna odmazda u Krajini bila je teška. Neki su sudionici ustanka pogubljeni a drugi osuđeni, ali istraga nije utvrdila ustaničke planove ni tko su intelektualni začetnici.[24]

Rakovička je buna, dakako, izazvala silnu uzbunu u hrvatskoj javnosti i zanimanje u cijeloj Monarhiji. U tisku su se javljali razni fantastični glasovi i mnogi su s obzirom na to da je Kvaternik krenuo u ustanak tako neorganizirano i bez znanja vodstva Stranke prava gledali u buni "zagonetku" i nagađali tko su stvarni krivci, odnosno začetnici. Neke su vanjske novine povezale pravašku

21
Šišić, 1926.; Šidak, 1973. analizirao je dotadašnju historiografiju o Kvaterniku.

22
Šidak, 1972.–73., 290; Valentić, 1991., 115

23
Nehajev, 1932., 282-3

24
Valentić, 1991., 117

"petrolersku sektu" s Komunom. No režimski tisak našao je krivce u Narodnoj stranci pozivajući se pri tome na Ljubljansku jugoslavensku konferenciju, a pogotovo na Rujanski manifest, proglas objavljen neposredno prije Rakovice (20. IX.), kojim je Narodna stranka, računajući na ostvarenje češkoga državnoga prava, tj. na eventualnu federativnu reorganizaciju Monarhije, osudila Nagodbu.[25] Prenosila se, štoviše, vijest da je Franjo Josip namjeravao narediti da se zatvore potpisnici Rujanskoga manifesta kao uzročnici bune. No s druge strane pojavile su se glasine da se u vođa ustanka našao popis narodnih zastupnika koje su željeli povješati kada osvoje Zagreb. Tim "ludorijama tako zvane 'Stranke prava'" povjerovao je i Rački, što ne iznenađuje s obzirom na psovački značaj "stekliškoga" pisanja protiv "Slavoserba" i kaže: "To su naši petrolejci uzgojeni madžaronskom vladom."[26]

Zacijelo iz pera Josipa Miškatovića, zagrebački *Obzor* (nasljednik sisačkoga *Zatočnika* i *Branika*) pripisao je hajci protiv Narodne stranke motiv da se uvede iznimno stanje i upozorio da Rujanski manifest nije pozivao na bunu nego da je ona posljedica novinarskoga rada Kvaternika i Starčevića, podupiranoga od režima. Mađaronska vlada je, štoviše, dopustila objavljivanje pamfleta protiv Jelačića te cara, Austrije i vojske. Kako se može tvrditi da je Kvaternik želio jugoslavenski ili čak panslavistički ustanak u Dalmaciji, Bosni, Srbiji, Crnoj Gori i Krajini, kada Stranka prava nije protivnica Turske i Mađara nego Austrije. *Obzor* pita režimske listove zašto sada tvrde da je "Zvekanova sekta" bila protivnica zakonitosti i društvenoga poretka, kada je stvorena pod okriljem mađaronske vlade sa zadaćom da njezini listovi i "ostali sramotni i prevratni spisi" napadaju Narodnu stranku. Autor pripisuje pravaškome tisku zločin bunjenja, a i uvrede veličanstva, i kaže da je režim štoviše dopustio da "petrolerska sekta" svojim otrovom zadobije simpatije mlađih pučkih učitelja, a i u zagrebačkom sjemeništu. Naposljetku se *Obzor* zalaže za strogi sud mađaronima a za oprost zavedenima.[27]

Slično je Miškatović svjedočio i na sudu ističući, čini se, Kvaternikovo nepoštenje. U Starčeviću je vidio čovjeka "više prkosa i protivurječja" nego politike koji se nadahnuo knjigama o Francuskoj revoluciji i o francuskim socijalističkim teorijama. Za Kvaternika je rekao da je sebe zamišljao kao velikoga državnika koji s Napoleonom III. ravna europskom politikom i koji će uskrsnuti neodvisnu kraljevinu Hrvatsku od Alpa do Balkana. To je, kaže Miškatović, privuklo mladež, koja je postala "divlja i cinična, krvožedna, puna mr-

---

25
V. str. 213-214.

26
Šidak, 1973., 375; KORS I, 145-6

27
Obzor, 13. X. (Tko je kriv?); 14. X. (Još jednom tko je kriv?); 16.–18. X. 1871. (Službene novine o rakovičkom ustanku)

žnje, onakova žali bože mladež, kakova se pokazala franceska u posljednoj pariškoj komuni."[28]

Rakovička je buna pokrenuta upravo u vrijeme kada je trebalo doći do konačnoga rješenja nagodbe s Česima obećane od vladara. Kako je Franjo Josip odustao od toga čina i otpustio federalističku Hohenwartovu vladu, raširilo se mišljenje da je buna utjecala na taj ishod, dakle na konačno učvršćenje dualizma. Držalo se da je bunu potaknuo Andrássy kako bi uvjerio Franju Josipa da su Česi i Hrvati nelojalni i odvratio vladara od svakoga oslona na Slavene te ga privolio da ostane kod njemačko-mađarskoga dualizma. To se ne može dokazati ali su vjerojatni podaci da se Andrássy poveselio kada je čuo vijest o Rakovici. Možda je dakle Rakovica doista iskorištena kao argument u pregovorima, ali ona zacijelo nije imala neku odlučnu ulogu u konačnom učvršćenju dualizma. Taj je ishod nastao pod pritiskom austro-njemačkih liberala, podržanih od službenih krugova ujedinjenje Njemačke i, dakako, od Mađara.[29]

Uvjerenje da su iza Kvaternika stajali neki drugi začetnici javlja se i u Narodnoj stranci i u Stranci prava. U vezi sa svojim prijedlogom da se pomiluju osuđeni sudionici bune, Josip Miškatović je 1872. rekao u Saboru: "Kojim je pomućenim tečajem mislih (Kvaternika, *M. G.*) onaj događaj proizveden, ili možda potajnom rukom potaknut, još je danas psihologična i historička tajna."[30] Vidjeli smo da je Radošević u svom "životopisu" dao do znanja da je netko iskoristio Kvaternikovo duševno stanje da bi ga doveo u Rakovicu i da će se o tome više znati kada budu "pristupni spisi" o tome događaju. Pri tome je slijedio uvjerenje Ante Starčevića koji je nakon sjedinjenja Provincijala i Krajine, u svojoj interpelaciji 25. lipnja 1884. zahtijevao mogućnost javnoga uvida u sudske spise o "rakovičkoj smutnji".[31]

No dobro je da je pravaštvo imalo svoga Kvaternika iako je njegova pustolovina završila tako tragično. U ideološkoj šumi predodžbi, zabluda, poluistina i naknadnih tumačenja njegov je čin jarko osvijetlio ono što je najvrednije u pravaštvu: težnju za suverenošću i slobodom hrvatskoga naroda. Kvaternik je svojom krvlju zapečatio osnovnu misao Stranke prava da su interesi Hrvata i Habsburške Monarhije, odnosno Hrvata i svake tuđe premoći, nespojivi.

Nije točno Starčevićevo i opće mišljenje da bi se pravaštvo brzo širilo da ga nije upropastila Rakovica. Dakako, bio je to težak udarac za Stranku prava, ali

---

28
Nehajev, 1932., 284

29
Šidak, 1973.

30
Isto, 367; HS, 1872.–75., 21. VIII. 1872., 415

31
Djela I, 245-47., v. str. 439

se Starčevićeva "vatra" nije ugasila. No buknuti je mogla tek u političkim i gospodarskim uvjetima koji su nastali kao posljedica prvoga desetljeća primjene Hrvatsko-ugarske nagodbe.

Kvaternikova uspomena uglavnom se održala, ali su tek uoči propasti Monarhije nastali uvjeti da on i njegova buna postanu mit. Mislim da su pristalice Stranke prava čitali prije svega njegovo "Istočno pitanje" jer je njegov način veličanja hrvatskoga srednjega vijeka izvrsno odgovarao poticanju zanosa mladih u smislu tipično pravaške nacionalne i historijske svijesti. No čitali su se i drugi njegovi spisi. Radoševićeva biografija nije pogodovala stvaranju mita o Kvaterniku jer nije govorila o Rakovici. Dok je pravaški tisak osamdesetih godina u banskoj Hrvatskoj šutio o Kvaterniku (ta, i bez toga su pravaši bili optuživani zbog "veleizdaje" a Starčević je držao da je on bio oruđe tuđinaca), o njemu i nekim njegovim spisima pojavili su se članci u dalmatinskom pravaškom tisku, najprije u listovima *Stekliš* i *Pravaš* (1883.–84.). Poslije je don Ivo Prodan objavio u svojoj *Hrvatskoj kruni* hrvatski prijevod Kvaternikova njemačkog spisa o odnosu Hrvatske i krune Sv. Stjepana, koja je izraz njegove "hrvatsko-austrijske" politike uoči zasjedanja Hrvatskoga sabora 1861. i nije u skladu s njegovom bunom.[32]

Pod dojmom apsolutističkoga režima uoči propasti Monarhije, stida zbog "služničtva" frankovačkih "očeva" dinastiji, sve veće krize Monarhije i bezizglednosti da se hrvatska državnost ostvari u njezinu okviru, nastali su uvjeti da simbol toga raspoloženja postane čovjek koji se u Rakovici hrabro žrtvovao za svoj narod. Nastupilo je doba atentata i Kvaternikova mita, za koji je bio zaslužan i A. G. Matoš. Kvaternikov kult dobio je isto značenje kao onaj Zrinskoga i Frankopana. U komesara Cuvaja pucao je 1912. "kvaternikovac" Luka Jukić. Među "mladohrvatima" javila se u vrijeme prvoga balkanskoga rata želja da se Kvaternikova Hrvatska digne protiv Monarhije. No s Kvaternikovim kultom desilo se ono što se događa svakom mitu kada postaje sastavni dio određene ideologije koja se ne obazire na povijesnu zbilju. Davanjem drugačijega i suprotnoga smisla Kvaternikovu i Starčevićevu učenju o tome da su svi Južni Slaveni (osim Bugara) Hrvati, Kvaternikov hvaljeni čin mogao je postati uzor i mladim jugoslavenskim nacionalistima.[33]

32
Eugen Kvaternik, Historijsko-diplomatski odnošaj Hrvatske prema ugarskoj kruni sv. Stjepana, *Hrvatska kruna,* br. 2-17, 1894.

33
Gross, 1969., 1973. O Kvaterniku piše i Markus (1997.) a Matković (1997.) se bavi valorizacijom E. Kvaternika do 1918.

NASTANAK UVJETA ZA PRAVAŠKI POKRET

Teške posljedice nagodbenoga sustava

Već smo vidjeli da se nakon pada Hohenwartove vlade u listopadu 1871. dualistički sustav konačno učvrstio i da su prvaci Narodne stranke morali napustiti svoju federalističku politiku.[1] Njihovu odluku olakšalo je Andrássyjevo imenovanje za ministra vanjskih poslova u studenom 1871. Novi ministar predsjednik Melchior Lónyay počeo je, doduše vrlo nedosljedno, stvarati uvjete za uklanjanje kaosa i nasilja u Hrvatskoj i za pregovore s Narodnom strankom. Pri tome je naišao na veliki otpor mađarskoga ministarstva koje je još jednom pokušalo poduprijeti unionističku vladu. Hrvatski je sabor raspušten pozivom kraljeva reskripta na rujanski manifest Narodne stranke, a Lónyay je pooštrio kurs otpustom "mlakoga" Bedekovića i imenovanjem Antuna Vakanovića, predstavnika rauchovaca, u veljači 1872. za namjesnika banske časti, i novim pritiscima koji bi omogućili uspjeh unionista na izborima. Pomišljalo se na hapšenje prvaka Narodne stranke zbog rujanskoga manifesta, a potaknuta je i velika afera s obzirom na krivotvorine kojima se Narodna stranka optužuje za veleizdajničku suradnju s Česima, Rusima, Srbima pa i s košutovcima. No velik dio unionista vidio je mogućnost sređivanja prilika i poboljšanja materijalnih uvjeta u sporazumu s Narodnom strankom i njezinim modernizacijskim težnjama, a ne sa starounionistima, ostacima feudalnoga društva, nesposobnima za modernu upravu, a kamoli za tako nužnu modernizaciju. Uz Narodnu stranku pristalo je i zagrebačko građanstvo.

Na izborima krajem svibnja 1872. unionisti su, unatoč pritisku režima, doživjeli poraz, no Lónyay više nije mogao udovoljiti njihovim zahtjevima da vladaju "željeznom rukom" pa i uz pomoć vojske. U Saboru su unionisti imali umjetnu većinu jer je vlada uspjela dovesti viriliste iz redova velikaša i crkvenih dostojanstvenika. Pred prijetnjom kraljevom intervencijom i raspustom Sabora, predstavnici Narodne stranke pokleknuli su i pristali da izaslanstvo za Ugarski sabor i Kraljevinski odbor, koji je s Ugarskim kraljevinskim odborom trebao pregovarati o reviziji Nagodbe, bude sastavljen od jednakoga broja pripadnika unio-

---

1 Politički razvoj od 1871. do Mažuranićeve ostavke 1879. prikazan je prema mom tekstu u: Gross-Szabo, 1992., 239-256, 369-418.

nista i Narodne stranke. Došlo je zapravo do njihove "fuzije", a mađarska je vlada ishodila kraljevu izjavu da Nagodba dopušta široku autonomiju, drugim riječima da upravo ono što je Narodna stranka htjela postići, naime proširenje hrvatske autonomije, ne dolazi u obzir. No odobren je postupak revizije.

U vezi s adresom Sabora kao izrazom "robskoga duha" prvi put se javila opozicijska grupa u Narodnoj stranci pod vodstvom Milana Makanca. Ona je ustrajala na dosadanjim pozicijama Narodne stranke o nezakonitosti Sabora koji je izglasao Nagodbu i predlagala je zaključak da samo Sabor cjelokupne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije može, uz kraljevo odobrenje, meritorno odlučivati i da ne ovisi o mađarskoj privoli.

Pregovori kraljevinskih odbora o reviziji Nagodbe svršili su kapitulacijom Hrvatskoga kraljevinskoga odbora. Struja koju su podržavali Strossmayer, kao njezin član, i Rački nije željela nagodbu "pošto poto" ali nije prodrla sa svojim prijedlogom.[2]

Sastavljačima elaborata za reviziju, objavljenog u studenom 1872., bio je cilj da unutar nagodbenoga sustava osiguraju stvarnu autonomiju s elementima hrvatske državnosti. Ugarski kraljevinski odbor odgovorio je službeno tek u lipnju 1873. i odbio je u načelu cijeli elaborat jer predlaže bitne izmjene zakona utvrđenog između Ugarske i "združenih zemaljah". Nagodbom su financije potpuno prepuštene "zajedničkim", a stvarno mađarskim, organima i zato je Hrvatski kraljevinski odbor zahtijevao financijsku samostalnost. No Ugarski kraljevinski odbor to je odbio jer je jedinstveni financijski i porezni sustav jedan od glavnih temelja državne zajednice stvorene Nagodbom, pa bi ju financijska samostalnost Hrvatske i Slavonije ugrozila. Ugarski je kraljevinski odbor, doduše, držao da dotadašnji paušal (koji je obračunat kao prihod u autonomne svrhe) ne vrijeđa "narodnu samosvijest" Hrvata ali je pristao na veliku "materijalnu žrtvu": da Hrvatskoj umjesto paušala dodijeli 45% njezina prihoda, kako je to načelno već utvrđeno Nagodbom, dok 55% prihoda Hrvatske pripada državnoj blagajni. Strossmayer je to komentirao riječima: "Mi pred Madžarom moramo ostati vječiti dužnici, da razloga imaju konfiscirati svu našu autonomiju."[3]

Paragraf 5 revizije Nagodbe određivao je da banove predstavke moraju preko hrvatsko-slavonskoga ministra, člana mađarske vlade, stići neizmijenjene do kralja kako bi on mogao pravedno prosuditi o eventualnim oprečnim interesima Ministarskoga vijeća i bana. No Franjo Josip je morao u svim slučajevima prihvatiti mišljenje mađarskoga ministarstva kada je ono tvrdilo da određena zakonska osnova nije u skladu s interesima državne zajednice. Zbog relativno nevažne Hrvatske, Franjo Josip nije smio riskirati sukob s Ministarskim vijećem. Zato je be-

---

2
Vidi korespondenciju Rački-Strossmayer od prosinca 1871. do rujna 1873. KORS I.

3
Isto, 216

ziznimno postupao prema njegovim sugestijama i protiv interesa hrvatskih ustavnih činitelja. Pa i kada je predsjedao sjednicama Ministarskih vijeća u kojima bi ban Mažuranić izrazio svoje neslaganje s mađarskim ministrima, uvijek je na kraju stao na njihovu stranu. Sve su se autonomne zakonske osnove morale predložiti Ministarskom vijeću i vladar je samo na temelju njegovih komentara odlučivao o predsankciji ili sankciji. Prema tome, Ministarsko je vijeće nadziralo autonomno zakonodavstvo i sve banove postupke koje je kralj trebao odobriti.[4]

Ovim i ostalim preinakama i nadopunama Nagodbe nije se zapravo ništa promijenilo. Očekivalo se da će ukidanje paušala i uvođenje postotnoga obračuna popraviti financijsko stanje. No to se nije dogodilo jer je mađarska vlada branila hrvatskim vlastima uvid u financijske poslove. Rački je imao pravo kada je u debati o toj zakonskoj osnovi rekao da je ona u interesu "centralizacije i hegemonije magjarske", a ne u korist "samostalnosti i autonomije tako narodne kao i državne trojedne kraljevine", dok je Makanec osudio Nagodbu uopće.

Većina Narodne stranke i s njome fuzionirane nekadašnje unionističke opozicije povele su se za načelom "manjega zla", bar donekle sređenoga stanja koje bi omogućilo razmjerno normalnu zakonodavnu djelatnost, a spriječilo nastavak kaosa koji je uzrokovala Rauch-Vakanovićeva klika. Saborska je većina primila reviziju, a vladar ju je potvrdio 30. studenoga 1873. Na prijedlog mađarske vlade tek je nakon izglasane revizije imenovao za bana Ivana Mažuranića. S obzirom na njegovu političku prošlost Mađari ga nisu držali pogodnim kandidatom za taj položaj, no drugoga nisu mogli naći. On je zacijelo bio najkompetentniji za provođenje toliko nužnih, zakašnjelih liberalnih reformi. Zato je velikim dijelom zaboravljena mržnja protiv nekadašnjega dvorskoga kancelara, Schmerlingova suradnika, a građanska javnost, te prvaci Narodne stranke, očekivali su da će se stvoriti "moderna" i "pravna" država po uzoru na "liberalnu" Europu.

Mažuranić se Saboru predstavio kao tvorac saborskoga članka 42 koji je vladar 1861. sankcionirao po njegovu savjetu. Pripisao je dakle sebi u zaslugu nagodbenu autonomiju koja se temeljila na minimumu navedenom u članku 42 (ali bez njegovih jamstava) što je moglo biti opravdanje Starčeviću kada je "Slavoserbe", a ne mađarone, optuživao za Nagodbu. Mažuranić je korak po korak, uz nastojanje da ne iritira Mađare, želio provoditi reforme kao uvjet za kasnije povoljnije prilike u kojima bi se mogla ostvariti široka, državna autonomija. No pri tome je naišao na goleme zapreke. U nastojanju da osigura autonomiju ozakonjenu Nagodbom, našao se na dvostrukom udaru – zastupnika opozicije a i same Narodne stranke te javnosti – dakle želje za stvarnom autonomijom u državnom smislu, i "zajedničke" vlade s njezinom skučenom interpretacijom Nagodbe u interesu mađarske prevlasti. To ga je naposljetku slomilo. Zalagao se za parlamentarnu vladu u kojoj bi odjeli prerasli u ministarstva. No u mađarskom interesu "zemaljska vla-

4
Gross, 1985.

da" morala je ostati "dikasterij", naime administrativna ustanova pod upravom najvišega činovnika – bana, odgovornoga ministru predsjedniku.

Mažuranić je dakle provodio reforme uz odobravanje inteligencije te građanske javnosti. Hrvatski sabor 1872.–75. izglasao je 36 reformnih zakonskih osnova koje su obuhvaćale većinu pitanja mogućih unutar nagodbene autonomije: odvajanje uprave od sudstva i preobrazbu obiju grana, ustavni sustav, građansko i krivično pravo, tisak, pravo sakupljanja, zatim različita društveno-ekonomska pitanja od kojih su najvažnija seljačke zadruge te urbarijalni odnosi, pa pučko školstvo i zdravstvo. No reformni zahvati završili su uglavnom s tom saborskom periodom. Vlada Kálmána Tisze nije dopustila daljnju djelatnost u tom smjeru jer su reforme koristile učvršćenju hrvatske autonomije i stvarale podlogu za njezino eventualno proširenje, što je i bio Mažuranićev cilj. Zato je Hrvatski sabor u prvim godinama vladavine Khuena-Héderváryja morao suziti djelokrug nekih važnih Mažuranićevih reformi.

Previranje u mađarskim političkim strankama svršilo je imenovanjem Kálmána Tisze (21. listopada 1875.) za ministra predsjednika, a Liberalna stranka postala je režimska. Kao što je Andrássy imao moć da nametne Hrvatsko-ugarsku nagodbu, tako je sada Tisza mogao u interesu obrane i jačanja "prirodne supremacije" Mađara nad "narodnostima" i hrvatskom autonomijom, zaoštriti kurs. Držanje Narodne stranke izazivalo je mađarske osude jer njezini pripadnici nisu imali niti jedne "srdačne riječi" za nagodbu i za mađarsku "majku zemlju". Mađarski je tisak i prije bosansko-hercegovačkoga ustanka proglašavao "jugoslavensku ideju" ludilom i dolijevao je ulje na vatru polemika između hrvatskoga i srpskoga tiska. Mađarske su novine s jedne strane hvalile reformnu djelatnost Mažuranićeve vlade i Narodne stranke kao izraz "blagodati" što su je Mađari nagodbom "poklonili" Hrvatima. No s druge strane su, s obzirom na brojne intervencije mađarske vlade u tekstove zakonskih osnova, osuđivale "radikalne" reformne planove te namjeru da se hrvatski zakoni ne usklađuju s mađarskima.

Unatoč zadovoljstvu reformama koje su, uza sve teškoće u njihovu provođenju, ipak obećavale "normalnu" upravu i napredak u društvenom životu, prevladavao je na kraju reformnoga saborskoga zasjedanja 1875. gorak okus razočaranja. Makanec je zaključio da revidirana Nagodba ne omogućava napredak, ustavnost i cjelokupnost. Osudio je Mažuranića zbog udvornosti prema mađarskoj vladi i dopuštanja njezinih brojnih nezakonitih intervencija, prije svega razmatranja autonomnih zakonskih osnova prije nego što se one dostave kruni na sankciju. Mažuranićeva iscrpljujuća borba s mađarskim ministrima nije nailazila na priznanje jer je on u svim bitnim pitanjima morao popustiti udruženoj snazi mađarske vlade i kralja.

No nagodbeni sustav je uopće slabo funkcionirao jer su se povrede Nagodbe od strane Tiszine vlade i njezinih organa redale jedna za drugom i izazivale veliko ogorčenje. Mađarska je vlada prelazila preko odredbi Nagodbe prema ko-

jima je službeni jezik "zajedničkih" oblasti hrvatski. Zatim je ministar predsjednik prisvojio neke ingerencije koje, prema Nagodbi, pripadaju banu. Upravnim putem provodili su se postupci u opreci s odredbama Nagodbe. Ne samo da je mađarska vlada onemogućavala bilo kakav napredak prema cjelokupnosti "Trojedne kraljevine" nego je, štoviše, nastojala skučiti nagodbenu autonomiju do krajnjih granica. Godine 1875. postavilo se na dnevni red pitanje krajiških željeznica; mađarska je vlada namjeravala izgraditi pojedine međusobno nepovezane dijelove umjesto potpune pruge istok-zapad toliko važne za hrvatsko gospodarstvo. Vladar je, kao i uvijek, pristao uz mađarske zahtjeve. Odobrio je da mađarska vlada izradi zakonsku osnovu, bez obzira na interese Krajine, pri čemu pruga, financirana iz krajiškoga investicijskoga fonda, ne bi pripadala Krajini nego mađarskoj državi. Nakon protumađarskih skupština u Krajini 1877., u Hrvatskom je saboru najprije izglasana adresa o cjelokupnosti Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s težištem na sjedinjenju Krajine i Provincijala. Osuđena je krajiška uprava jer nije obavila svoju zadaću da pripremi uvjete za to sjedinjenje pa je, štoviše, dopustila da joj mađarska vlada otme krajiški imetak.

Na početku 1878. pred Saborom se našao kraljev reskript kojim on zasad zabranjuje pretresanje pitanja Dalmacije, a o Rijeci će odlučiti "u zgodno vrieme". Za Krajinu kaže da je ona doduše dio kraljevina Hrvatske i Slavonije ali odbija molbu Sabora da se sjedinjenje provede odmah ili da se bar utvrdi rok za taj čin. Kraljev "niečan" odgovor izazvao je dakako negodovanje koje se poslije još pojačalo jer sljedeći kraljev reskript pri otvaranju saborske periode 1878.–1881. nije ni jednom riječju spomenuo Krajinu, a kamoli Dalmaciju i Rijeku. Mađarska je vlada zastupala mišljenje da je krajiška investicijska zaklada vlasništvo mađarske države iako se upotrebljava samo za Krajinu. Ova se mora pokoriti "višim" interesima jedinstvene mađarske države. To je značilo da se raspolaganje vladarevim "darom" (zakladom) Krajini ne oduzima samo krajiškoj upravi nego i vladi Hrvatske i Slavonije nakon sjedinjenja tih područja i da mađarska vlada može graditi željeznice u svom interesu bez ikakve ingerencije hrvatske vlade.[5]

Ekonomski i egzistencijalni udar nagodbenoga sustava osjećalo je cijelo stanovništvo, a pogotovo širi slojevi. Financijske teškoće primorale su mađarsku Liberalnu stranku na čelu s Tiszom na strategiju povećanja poreza i njegova strogoga utjerivanja. U Hrvatskoj stanovništvo nije moglo podnositi niti dotadašnje terete, a kamoli znatno povećane poreze ozakonjene 1876., jer nisu postojali uvjeti za širenje proizvodnje za tržište i trgovine, uz ostalo i zbog nedostatka komunikacija i tehničkih inovacija. Povećanje poreza jednim je mahom onemogućilo predviđene investicije nužne za realizaciju Mažuranićevih reformi. U velikoga dijela seljaštva još je prevladavala naturalna privreda i ono nije sustavno proizvodilo za tržište. S primjenom nove manipulacije porezom povećalo se njegovo

5
Valentić, 1981., 1993.; Gross, 1993.

šikaniranje od samovoljnih činovnika. U Hrvatskoj to je prešlo sve granice jer je autonomnim oblastima oduzeto pravo nadzora nad postupcima pri utjerivanju poreza iako su upravo općine opterećene poreznim poslovima. Porezna snaga stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije bila je doista bijedna, a nagodbeni je sustav onemogućavao njezino jačanje. Zato su uvjeti za uključivanje malih proizvođača u tržišnu privredu bili krajnje nepovoljni. Godišnje, porezni su zaostaci iznosili preko 60% od propisanoga iznosa.

Prema § 24 Hrvatsko-ugarske nagodbe autonomna vlada i oblasti moraju pri skupljanju državnoga poreza podupirati zajedničke financijske organe i slušati naloge ministarstva financija. Ne spominje se da bi općine imale obvezu skupljanja poreza. To im je naloženo tek 1872. naredbama poreznih ureda! Tada je i počelo nemilosrdno utjerivanje državnoga poreza uz brojne zloupotrebe. Zajedničkim zakonom iz 1876. (te još i iz 1883.) općine su opterećene ukupnim poslovanjem porezne manipulacije, što je u suprotnosti s Nagodbom jer je nezakonito da općine nadomještavaju zajedničke porezne urede i da na vlastiti trošak preuzimaju poreznu manipulaciju, iako Hrvatska i Slavonija plaća 55% svojih prihoda za zajedničke poslove. Općinske uprave morale su posvetiti svu brigu državnome porezu a ne unapređivanju svojih općina. Pri tome podžupanijske oblasti nisu imale pravo nadzirati vođenje tih poslova jer su oni "zajednički". Zapovijedali su porezni nadzornici koji nisu bili odgovorni autonomnim oblastima pa je postojala neusporedivo veća mogućnost za zloupotrebe nego u Ugarskoj. Sve Mažuranićeve i Pejačevićeve intervencije u vezi s tim katastrofalnim stanjem ostale su uzaludne.

Neprekidnene sporove izazivale su oprečne interpretacije mađarske i hrvatske strane jer Nagodbom nije normirano kako će se utvrditi prihodi i koji su državni izdaci "zajednički" pa terete i Hrvatsku. Hrvatski ustavni činitelji nisu imali uvid u obračun prihoda niti su mogli biti sigurni da se financijska nagodba ispravno izvršava. Proračun za autonomni budžet izrađivao se u Ministarstsvu financija, a nadzirao ga je računarski dvor. Zatim ga je Ministarsko vijeće predlagalo parlamentu unutar jedinstvenoga budžeta. Izglasana preliminarna svota priopćavala se banu i Saboru i on bi tada mogao njome raspolagati, ali najčešće uz ograničenja koje je zahtijevala mađarska vlada. Hrvatskoj vladi nije dopušten niti uvid u nastanak zaključnih računa. Mažuranićeve pokušaje provjere neuspješno je nastavio Pejačević. Predstavnici "pokrajinske" autonomije nisu smjeli kontrolirati financijske manipulacije jer bi to pretpostavilo određenu ravnopravnost obiju vlada i mogućnost obilježavanja hrvatske nagodbene autonomije kao državne. Mađarska vlada raspolagala je hrvatskim imetkom kao svojim vlasništvom, od kojega je Hrvatskoj dodjeljivala dogovoreni postotak.

Nakon obnove austro-ugarske financijske nagodbe došao je red i na ugarsko-hrvatsku financijsku nagodbu, a pregovori su tekli u ozračju tvrdnji u mađarskoj javnosti da Mađari zapravo uzdržavaju Hrvatsku. Na financijskom područ-

ju desila se jedna od drastičnih povreda Nagodbe. Naime, 45% krajiških "proventa", određenih neizravnih poreza, pripadalo je autonomnome budžetu. Pri obračunu 1876. računarski je dvor najednom zaključio da su ti porezi "zabunom" uračunati u tangentu i da bi trebalo svotu koja je zbog "greške u računu" dana hrvatskoj autonomiji, vratiti u državnu blagajnu. Svota je odmah isključena iz autonomnoga proračuna, i to je dovelo hrvatsku vladu u nepredviđene i u početku neobjašnjive financijske teškoće. Riječ je o flagrantnoj povredi Nagodbe prema kojoj su za odluku o tome koji su prihodi zajednički, a koji podliježu percentualizaciji (45% : 55%), ovlašteni samo kraljevinski odbori uz potvrdu obaju sabora. No mađarska je vlada stala iza svoga računarskoga dvora, pa su pregovori kraljevinskih odbora za financijsku nagodbu prekinuti. Na kraju je intervencijom Pejačevića i Tisze došlo do "kompromisa" kojim su se obje strane odrekle svojih potraživanja za prošlost. Financijskom nagodbom, prihvaćenom u Hrvatskom saboru 22. lipnja 1880., bitna su financijska pitanja ostala otvorena.[6]

Iz tih razloga rasla je težnja za financijskom samostalnosti jer bi jedino ona mogla osigurati da se trošenje prihoda uskladi s gospodarskom snagom stanovništva i uvjetovati stvarnu autonomiju koja ne bi potpuno ovisila o promjenljivim ćudima mađarske vlade. Na temelju tumačenja tih financijskih odnosa u duhu financijske samostalnosti, koju je željelo cijelo građanstvo, počeo je politički uspon dr. Josipa Franka.

Mažuranić je nastojao postupno i oprezno postići svoje ciljeve, no rezultati njegove djelatnosti činili su se javnosti suviše skromnima a potezi mađarske vlade izazivali su mržnju koja se okrenula i protiv Mažuranića i Narodne stranke. Nesuglasice u klubu Narodne stranke javile su se kod svakoga popuštanja mađarskoj vladi, pa su već 1879. pojedinci istupili iz kluba. Međutim, alternative Narodnoj stranci nije bilo pa je ona i na izborima 1878. postigla većinu.

Otvoreni raskol u Narodnoj stranci dogodio se krajem 1879. u jeku velikih sporova između Mađarskoga i Hrvatskoga kraljevinskoga odbora za obnovu financijske nagodbe. U saborskoj su debati neki zastupnici Narodne stranke napali Mažuranića da ne pruža otpor mađarskim interesima koji onemogućavaju napredak svakome "od kolibice prostoga seljaka do stana izobražena građana". Narodna je stranka dakle napustila Mažuranića, koji je uza svu svoju nemoć ipak bio "narodni" ban, jer ga, prema Folnegovićevim riječima, "nije znala uzdržati a nije htjela srušiti". No i mađarski režimski tisak napadao je Mažuranića i zahtijevao njegov odstup i prekid ponašanja hrvatske vlade kao da je parlamentarna. Pisao je da je nužan "pravi" ban iznad stranaka koji bi vladao čvrstom rukom kao predstavnik ministra predsjednika.

Mažuranić je očigledno dostigao krajnju granicu svoga popuštanja mađarskoj vladi. Nije više bio spreman prihvatiti mađarski diktat u financijskoj nagod-

6
Gross, 1988.

bi kao uvjet za sjedinjenje vojne i civilne Hrvatske i Slavonije. No stari mađaron grof Ladislav Pejačević, imenovan nakon Mažuranićeve ostavke 21. veljače 1880., razočarao je mađarsku vladu jer joj ni on nije bio bezuvjetno poslušan.

Nezadovoljstvo je dakle ključalo u svim društvenim slojevima ali nije bilo opozicije koja bi mogla dati izraz tomu općem ogorčenju. Mladim je pravašima postalo jasno da se stvorio idealan temelj za njihovu sustavnu agitaciju, najprije putem novina, i s pravom su držali da bi se u danim uvjetima velik dio javnosti mogao "postekliširi". Ante Starčević se nakon Rakovice pun ogorčenja povukao svome sinovcu Davidu, koji je 1873. otvorio odvjetničku kancelariju u Jastrebarskom, i čini se da je odustao od pomisli da se pokuša politički angažirati. Ante Starčević mlađi, koji ga je posjećivao, kaže da se "stric" odlučio povući iz političkoga života. "Govorio je da narod koji je u stanju učiniti ono što je učinjeno u rakovičkoj buni, da nije vrijedno uopće za takav narod raditi i za nj se boriti."[7] I Folnegović kaže da mu je ogorčeni Starčević rekao: "I za to velim vam, kada bi mogao jednim pogledom oka svoga spasiti taj narod, ja ga ne bi ni toga pogleda udostojao."[8]

Ne začuđuje dakle što je Starčević odbio kandidirati se na saborskim izborima 1875. Umjesto sebe preporučio je Frana Folnegovića koji je bio izabran u sesvetskom kotaru. Ta saborska djelatnost udarila je pečat Folnegovićevu političkom liku. Bez komande "Staroga", koji se potpuno dezinteresirao za politički život, Folnegović se kao jedini pravaš u Saboru snalazio kako je znao. Iako ga je Starčević desetak godina prije toga nazivao "radikalcem", on je odmah pokazao da se ne bavi samo širenjem "čistoga" načela nego da je spreman uroniti u svakodnevnu politiku i služiti se oportunističkim sredstvima. Priključio se nehomogenoj opoziciji Milana Makanca protiv Narodne stranke. Pripadao joj je i Rački, protivnik revizije Nagodbe i kritičar Mažuranićeve vlade. Tako je mislio i Strossmayer za kojega su članovi Narodne stranke "škopci". Folnegović je dakle kao pripadnik Makančeve grupe mogao doći u dodir sa Strossmayerom. Kada su protivnici osudili Makanca da je starčevićanac, on se izričito ogradio od pravaštva ako se pod tim pojmom razumije mržnja na sve što nije isključivo hrvatsko, "socialni razvrat", potajna djelatnost, nejasnoća u vezi sa sredstvima kojima bi se ostvario cilj, i djelatnost na temelju krajnjega osobnog oportuniteta. (Vjerojatno je aludirao na Starčevićevu mržnju protiv Strossmayera.) Makanec je osobito naglasio da, za razliku od pravaša, priznaje da u Hrvatskoj ima "naroda serbskog", ali je ujedno osudio fanatičnu propagandu pravoslavnoga svećenstva.[9]

7
Šidak, 1972.–73., 292
8
F. Folnegović, Doživljaji i dojmovi II (*Hrvatska*, 17. X. 1902.).
9
HS, 1875.–78., 515

Folnegović je, čini se, od početka svoga političkoga rada nastojao da se stvori politička grupacija od svih elemenata koji prihvaćaju hrvatsko državno pravo kao temelj političke djelatnosti.[10] Zato je uz vjernost Starčeviću želio i vezu sa Strossmayerom u kojemu je veliki dio "hrvatske patriotičke inteligencije gledao svoga prvaka, a čitavi prosvietleni sviet najglasovitiega živućega Hrvata."[11] Prvi Folnegovićev dodir sa Strossmayerom zbio se 1876. No već prije toga (1875.) "Starac" ga je žigosao kao "Slavoserba in folio", a nesuglasice među njima ponovile su se više puta.

Vidjeli smo da su se mladići počeli okupljati oko Starčevića i Kvaternika u doba izlaženja pravaškoga tiska do 1871. Nakon Rakovice, bili su prvi koji su se ponovno javili. Spomenuto ogorčenje protiv mađarske prevlasti i nemoći Narodne stranke zacijelo je pogodovalo priljevu novih pristalica Stranci prava. Omogućilo je to prije svega otvaranje Sveučilišta u Zagrebu 1874. Glas mladih mogao se sada snažnije čuti i u samom središtu Hrvatske. No već prije toga, godine 1872., pojavili su se znaci da mladež želi dati od sebe "znak života". To je prvi put uradila 1873. kada je akademik dr. Petar Matković izradio spomenicu za Svjetsku izložbu u Beču. U svom prikazu Hrvatske i Slavonije "u svojih fizičnih i duševnih odnošajih" Matković je, između ostaloga, govorio i o "hrvatskom ili srpskom" jeziku i o "slovenštini". Pravaška omladina Pravoslovne akademije u Zagrebu, sveučilišta u Grazu, Pragu i Beču te bogoslovije u Gorici prosvjedovala je posebnim proglasom što Matković cijepa jedinstveni hrvatski narod na hrvatski, srpski i slovenski, dok Srbi odgovaraju na hrvatsko jugoslavenstvo samo srpskim imenom. Želja je sastavljača proglasa da pokažu hrvatskoj javnosti da je mladež doduše zamuknula i zamrla, ali nije onijemila i umrla. Proglas dakle navješćuje da se pravaši spremaju na ponovnu akciju.[12]

Već na Pravoslovnoj akademiji počele su pripreme za studentsko društvo "Hrvatski dom", koje je stupilo u život tek 1875. nakon osnivanja Sveučilišta. Pravila toga "naučno-zabavnoga" društva sa zadatkom "duševne naobrazbe" isključivala su svaku političku aktivnost. Prvi svezak zabavnika "Hrvatskoga doma" pojavio se 1876. u povodu 800-godišnjice krunjenja kralja Zvonimira. U vezi s nekim osudama prvoga sveska zbog "suvišna (?!) hrvatskog duha", može se pretpostaviti da su mladi pravaši bili na djelu iako nisu mogli otvoreno nastupiti. Među mladim piscima isticao se Ante Kovačić. Godine 1877. predsjednik Društva bio je Jakov Radošević. On je uspio objaviti u zabavniku članak o ideji

10 Folnegović, Doživljaji i dojmovi II (*Hrvatska*, listopad-studeni 1902.).

11 F. Folnegović, *Mrtvilo u banovini*, Zagreb, 1899., 4

12 P. Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih*, Zagreb, 1873.; Despot, 1967.–8.; Šidak, 1972.–73., 282, 293, 296-7

narodnosti, koji očigledno nosi pravaška obilježja. Suprotstavio je hrvatstvo jugoslavenstvu, upozorio na zasluge hrvatskoga naroda za svjetsku kulturu i držao da narodnost kao zajednica duha i osjećaja mora biti obuhvaćena u jedinstvenoj državi. U jesen 1877. došlo je u Društvu do prvih trzavica između pravaša i strossmayerovaca. Sve do početka izlaženja pravaške *Slobode* u jesen 1878. mnogi se mladići nisu mogli opredijeliti. Na vanjskim je sveučilištima tada bilo više hrvatskih studentskih društava u kojima su djelovali i mladi pravaši.[13]

Već krajem 1875. objavljena je studentska izjava da je Bosna i Hercegovina pozadina Dalmacije i da pripada zemljama Zvonimirove krune. Iako se ona spominjala već 1861., tek je sada, u interpretaciji mladih pravaša, postala simbol koji se suprotstavio "Dušanovu carstvu". Zemljopisna karta pod naslovom: "Hrvatska država, izdana prigodom 800godišnjice krunidbe Zvonimira, kralja svih Hrvata", obuhvaćala je osim tadašnje kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije još i Istru, Korušku, Kranjsku, veći dio Štajerske, Bosnu i Hercegovinu do Drine a i dio koji je 1878. priključen Crnoj Gori.[14] Karta, prema tome, ne odgovara Starčevićevoj viziji koji u hrvatsko državno područje uključuje zemlje do bugarske granice, pri čemu Makedoniju pribraja Bugarskoj.

Kako je izgledala ideološka propaganda "Dušanova carstva" i koji joj je bio smisao, pokazuje knjiga M. S. Milojevića o povijesti Srba i "srpskih-jugoslovenskih zemalja u Turskoj i Austriji" (1872.) te njegova etnografsko-geografska karta Srbije (1873.) i "srpskih (jugoslovenskih) zemalja u Turskoj i Austriji." U "Dušanovoj imperiji" koja se proteže od Crnoga mora do zapadno od Trsta, prikazana su područja gdje žive Srboslovenci, Srbohrvati (samo u kajkavskoj Hrvatskoj) te Srbobugari, ostali su Srbi. "Opštenarodni grb sviju Srba i Srpskih (jugoslovenskih) plemena" jest onaj s četiri ocila pod grbom i zastavom "kraljeva i imperatora loze Nemanjića" te patrijarha u Peći. Oko kompozicije poredano je tridest i osam grbova povijesnih pokrajina na tom prostoru.[15]

13
Gross, 1969., 454

14
Karta se nalazi u Hrvatskome školskom muzeju.

15
M. S. Milojević, *Odlomci istorije Srba i srpskih-jugoslovenskih zemalja u Turskoj i Austriji I*, Beograd, 1872.; "Istoričesko, etnografičesko-geografičeska mapa Srbije i srpskih (jugoslovenskih) zemalja u Turskoj i Austriji od Miloša St. Milojevića". Izdao K. Atanackov-Šumenković, Beograd 1873. Karta je poslije doživjela više izdanja. Nalazi se u kartografskoj zbirci Hrvatskoga državnoga arhiva.

Pravaši i bosansko-hercegovački ustanak

Kada je grof Gyula Andrássy 1871. postao ministar vanjskih poslova, držao se tradicionalnoga mađarskoga uvjerenja da je Rusija glavna opasnost za Habsburšku Monarhiju.[1] Uz savez s velikim silama protiv Rusije, želio je održanje Turskoga Carstva i ekonomski utjecaj Austro-Ugarske na Balkanu prije svega preko željeznica. No Bismarck, kancelar ujedinjenoga njemačkoga carstva, čiji je diplomatski program obuhvaćao bezuvjetan sporazum s Habsburškom Monarhijom, uspio je provesti drukčije planove. Postigao je 1873. neformalni Trocarski savez – njemačkoga, austrijskoga i ruskoga cara – koji je kao nekada Sveta alijansa zastupao *status quo* u Europi, a Franjo Josip napustio je svoje namjere osvete za izgubljeni utjecaj u Njemačkoj. Postojale su različite mogućnosti rješenja "istočnoga pitanja" u slučaju raspada Turske. Podjela turskoga teritorija između Monarhije i Rusije, uz okupaciju ili još bolje aneksiju Bosne i Hercegovine, bila je za Franju Josipa stvar osobne časti i dostojanstva dinastije kojom bi nadoknadio gubitak Lombardije i Venecije. Međutim, tome su se rješenju opirali austrijsko-njemački i mađarski nositelji dualizma koji su željeli bezuvjetno održati Tursko Carstvo. Zamršenim diplomatskim putovima težnje Franje Josipa ipak su se nametnule u tijeku dramatičnih događaja 1875.–1878.

Ustanak je počeo u Hercegovini 19. lipnja 1875. među hrvatskim stanovništvom oko Gabele, a zatim 9. srpnja među srpskim stanovništvom oko Nevesinja, i počeo se širiti u raznim dijelovima Bosne. Počeo je bijeg u Dalmaciju, Crnu Goru i Krajinu pa se nastojalo pružiti izbjeglicama organiziranu pomoć u smještaju i ishrani skupljanjem priloga.[2] Pokazalo se da nije riječ samo o jednoj od brojnih buna nego o pokretu širih razmjera. Trocarski savez nije uspio stišati bunu s prijedlogom reformi u Turskoj. Izazvao je ogorčenje među Srbima i Hrvatima (bunu su podržavali i Česi te Slovenci) jer je bilo jasno da vrhovi Monarhije žele ugušiti ustanak i spriječiti oslobođenje kršćana europske Turske.

Mađarska je javnost oštro osuđivala ustanak kao "panslavističku" opasnost. Uostalom, mađarski je tisak proglašavao "panslavizmom" i "separatizmom" čak i zahtjeve s hrvatske strane za sjedinjenjem Dalmacije i Krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom ili prosvjede protiv kršenja Nagodbe. U ozračju čvrste moralne podrške Turskoj i strastvene agitacije protiv Rusije i Srbije, Mađari su držali da su ugroženi oduševljenjem za ustanak kod Srba i Hrvata. Stari strah od "jugoslavenske opasnosti" poprimio je neviđene razmjere i svaki neop-

---

1
Stanje na Balkanu i posebno u vezi s Bosnom i Hercegovinom prikazano je na temelju moga teksta u: Gross-Szabo, 1992., 437-464.

2
O odjeku bosansko-hercegovačkoga ustanka u Hrvatskoj, D. Pavličević je napisao više radova. Vidi njihov popis u: Gross-Szabo, 1992., 596.

rezan korak većine Hrvatskoga sabora mogao je potaknuti mađarsku vladu da ga raspusti. Mažuranić je ipak uspio izboriti otvaranje nove saborske periode u kolovozu 1875. (dva mjeseca nakon izbijanja ustanka), ali pod prijetnjom da će se Sabor odgoditi ili raspustiti bude li raspravljao o Bosni i Hercegovini. Mađarski je poluslužbeni tisak očekivao od Sabora da se osloni na mađarsku "majku zemlju". No većina adresnoga odbora izrazila je solidarnost s ustanicima i zahtijevala je izravni utjecaj Monarhije za oslobođenje bosansko-hercegovačkih kršćana. Takva bi izjava, dakako, ugrozila opstanak Sabora, pa je zaplašena većina prihvatila ispravak kojim se ona izbrisala a ostalo je samo povjerenje u kralja i nada da će on osigurati mir u Europi. To "umno" držanje većine omogućilo je djelatnost Sabora za vrijeme "istočne krize". Adresa nije imala druge posljedice osim žestokih napada mađarskoga tiska na njezin "separatistički" značaj uz prijetnje ukidanja hrvatske autonomije.

U bosansko-hercegovačkom pitanju postojalo je u hrvatskoj javnosti više struja, a i pojedina su se gledišta mijenjala u vezi s događajima na Balkanu i odnosima među velikim silama. Mažuranić se, dakako, trudio obraniti hrvatsku autonomiju i spriječiti opću euforiju koja bi mogla izazvati ministra predsjednika Tiszu na poteze usmjerene prema njezinu ukidanju. Narodna stranka je u *Obzoru* zastupala, čini se, najraširenije shvaćanje u hrvatskoj javnosti da je bitno da se kršćani Turske oslobode i da zato treba u skladu s političkom situacijom na Balkanu pomagati napore Srbije u tom pogledu, ali mora se prihvatiti i eventualna okupacija Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske. Makanec, a i drugi opozicionalci, imali su slično mišljenje. Mladi su pravaši željeli bezuvjetno priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a takvu je izjavu dao u Saboru i Fran Folnegović, dok je Starčević ostao osamljen sa svojom tezom da Tursku treba održati reformama. Uostalom, i Strossmayer i Rački protivili su se okupaciji ali svoje mišljenje nisu javno izlagali. Događaje u vezi s Bosnom i Hercegovinom od početka je pratila polemika hrvatskoga i srpskoga tiska.

Proglas kneza Milana o ratu protiv Turske objavljen je 30. lipnja 1876., a u Crnoj Gori započele su ratne operacije. Ustanici su na više mjesta proglasili sjedinjenje Bosne sa Srbijom a Hercegovine s Crnom Gorom. No srpska vojska bila je suviše slaba i doživjela je poraz, dok su Crnogorci doduše dvaput potukli tursku vojsku, ali je uništenje srpskih i crnogorskih snaga spriječio samo ruski ultimatum Turskoj. U mađarskoj javnosti vladala je bučna i strastvena mržnja ne samo protiv ustanika, Srbije i Rusije nego i protiv Slavena Monarhije koji su, s iznimkom Poljaka, izražavali svoje simpatije za te balkanske zemlje. I austrijsko-njemačka javnost željela je održanje Turske i vjerovala je propagandi o mogućemu sukobu njemačkoga i slavenskoga svijeta. Austrijski Nijemci i Mađari napadali su tobožnju Andrássyjevu politiku "od slučaja do slučaja" a stvarno je, u skladu s vladarevim željama, riječ o usmjerenju prema okupaciji Bosne i Hercegovine koju je Andrássy zbog silnoga otpora a i zbog diplomatskih razloga držao u tajnosti.

Ulazak Srbije i Crne Gore u rat izazavao je, dakako, beskrajno oduševljenje srpskoga stanovništva ali je i većina hrvatske javnosti željela pobjedu srpskoj vojsci. Zbog takva je pisanja Mažuranić, po nalogu Franje Josipa, pozvao na odgovornost urednika *Obzora* Miškatovića. Iako ratni proglas kneza Milana nije dobro primljen jer se obraća isključivo srpskom narodu, svi su hrvatski listovi (*Obzor*, službene *Narodne Novine*, opozicijski *Primorac* i dalmatinski *Narodni list)* simpatizirali sa srpskom vojskom, a *Obzor* je osuđivao njezine protivnike u pravaškoj mladeži.

Nakon ulaska srpske vojske u rat, sudski su se gonili srpski simpatizeri Srbije zbog "samoobrane mađarske državne ideje" i smetnje dobrim odnosima Mađara i Turske. Iako je bio zastupnik s imunitetom u Ugarskom saboru, Svetozar Miletić je osuđen zbog veleizdaje. (To je bio kraj njegove političke karijere.) No i u "pridruženim zemljama" provedena su neka hapšenja i premetačine. Mažuranić je preuzeo odgovornost samo za situaciju u Pakracu, a ogradio se od drugih izjavom da su sudovi nezavisni. U Pakracu su uhapšeni neki nastavnici srpsko-pravoslavne preparandije i građani. Taj se čin opravdavao agitacijom među srpskim izbjeglicama iz Bosne koji su upravo bili preseljeni iz Krajine da ne budu na granici u vrijeme srpsko-turskoga rata. Tvrdilo se da agitatori prijete Hrvatima da će nakon pobjede Srbije loše proći. Događaji s nekim premetačinama i zatvaranjima našli su izraza u interpelacijama srpskih zastupnika u Saboru. Mažuranića je srpska strana optužila zbog progona Srba pa se, i s obzirom na njegovu reformu pučkoga školstva, proglašavao najgorim neprijateljem Srba. (To je bio jedan od argumenata za kasnije priklanjanje srpske većine Khuenu-Héderváryju.) Na kraju se sve zataškalo. Srbija je poražena i više se nije moglo očekivati da bi se prijetnje protiv Hrvatske, ako su doista bile tako ozbiljne, mogle provesti u život. Zatvorenici su pušteni ali je preparandija u Pakracu zatvorena.

Prije ulaska u rat s Turskom, ruska se diplomacija na početku 1877. nastojala osigurati sporazumom s Austro-Ugarskom. Ova posljednja ostala bi neutralna u ratu, okupirala bi Bosnu i Hercegovinu, dok bi se ruska interesna sfera ograničila na Bugarsku uz širenje prema Makedoniji. Time je pripremljeno tlo za priključenje Srbije austro-ugarskoj interesnoj sferi. Rat je počeo 24. travnja 1877. No ruska je vojska doživjela krvav poraz kod Plevne u Bugarskoj. Tada su se mađarske manifestacije za Tursku još pojačale. Poraz ruske vojske kod Plevne slavio se u mađarskim gradovima velebnim iluminacijama i narodnim veseljem pod lozinkom "Za Világos – Plevna" (kod Világosa ruska je vojska 1849. porazila mađarsku revolucionarnu vojsku). "Bratstvo" Mađara i Turaka opravdavalo se zajedničkim hunskim podrijetlom i činjenicom da su mađarske izbjeglice nakon propasti revolucije 1849. našle utočište u Turskoj. Podržavana od mađarske javnosti te je manifestacije vodila mađarska studentska mladež uz izjave o "kulturnoj misiji" Turske u ratu protiv "panslavizma". Mađarska euforija za Tursku bila

je potpuno oprečna Andrássyjevoj politici neutralnosti i tajnom dogovoru s Rusijom o podjeli Turske. Mađarska se javnost žestoko protivila austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i prihvaćala je agitaciju da će se Turska održati reformama i da su Mađari pri tome pozvani da među zaostalim balkanskim narodima šire naobrazbu i građanske slobode. Pokazalo se ipak da je liberalno preuređenje Turske nemoguće, teokratski je sustav ostao netaknut. No mađarska vlada nije mogla spriječiti iskazivanja oduševljenja za održanje Turske.

Ogorčenje u Srba, Hrvata, Slovenaca i Čeha zbog takva slavljenja Turske prešlo je sve granice, ali se nije moglo izraziti jer su manifestacije za Rusiju bile zabranjene. Dotad uplašen prijetnjama da će se uvesti izvanredno stanje, Mažuranić je napokon popustio zahtjevima prvaka Narodne stranke i dopustio reakciju na mađarski pokret. Mađarski ministar predsjednik nije mogao zabraniti hrvatske skupštine jer su one bile više u skladu sa službenom vanjskom politikom nego one mađarske. Želio je dakako spriječiti da one budu borbeno protumađarske i zaoštrio je svoje prijetnje. U vezi s tim skupštinama može se zapaziti da se utjecaj pravaša znatno proširio. Tako se zagrebačka skupština 5. kolovoza 1877. održala u znaku suradnje Narodne stranke i opozicije. Osim govora pravaša Hinka Hinkovića koji, prema službenome izvještaju, "zapliće zadjevice medju kršćanske izpoviesti", tj. među Hrvate i Srbe, a morao je navodno prekinuti govor zbog negodovanja prisutnih, jedino je istaknuti pripadnik Narodne stranke Kosta Vojnović izazvao vladarevu sumnjičavost. Umjerena rezolucija koju su sastavili pripadnik Narodne stranke Ivan Vončina i jedini pravaški zastupnik u Saboru Fran Folnegović, služila je kao obrazac ostalim skupštinama. Hrvatski narod koji se stoljećima borio protiv turskoga jarma, a za "sveobću civilizaciju kršćansku", izražava svoje simpatije balkanskim narodima i Rusiji, saveznici Austro-Ugarske. Nada se da Monarhija neće stati na stranu Turske nego da će u svome interesu, koji je isti kao onaj Hrvatske, omogućiti cjelokupnost Hrvatske Kraljevine sjedinjenjem Krajine i Dalmacije s civilnom Hrvatskom i Slavonijom i zaposjednućem Bosne i Hercegovine.

Neposredno prije tih događaja mađarski je ministar prometa objavio projekt krajiških željeznica koji je izazvao žestoku osudu u Provincijalu i Krajini. Zato su spomenute skupštine u gradovima i trgovištima civilne Hrvatske i Slavonije u svoje izjave o istočnom pitanju uključile i prosvjed protiv projekta krajiške željeznice. Na nekim se skupštinama opaža pomak prema pravaškoj interpretaciji. Primjerice, rezolucija pučke skupštine u Crikvenici, koju su vodili budući zastupnici Stranke prava, izrazila je sućut za borbu "slavenskog naroda" u Turskoj, najbolje želje za rusko oružje i žaljenje zbog jednostranog stava mađarskoga naroda, a zahtijevala je od Franje Josipa da ujedini Hrvatsku i da joj priključi one predjele Turske na koje hrvatski narod i kruna imaju povijesno pravo. Izrazila je i želju da Bosna i Hercegovina te Hrvatska budu jedna federalna zajednica. Bilo je i izjava koje su u Starčevićevu duhu podsjećale "hrvatskoga kralja" na

njegovu obvezu prema Hrvatskoj utemeljenu na vlastitoj zakletvi i zakletvama njegovih pređa.[3]

U listopadu 1877. ruska je vojska potukla tursku u Aziji, a u prosincu je konačno zauzela Plevnu i uskoro stigla pred Carigrad. Činilo se da je s europskom Turskom svršeno. Nakon prvih vijesti o padu Plevne, u Zagrebu i u drugim gradovima ljudi su spontano izašli na ulice i izvjesili trobojnice, a sve su zgrade, osim službenih, bile osvijetljene. Nakon primirja u Drenopolju (Jedrene) 31. siječnja 1878., sklopljen je 3. ožujka rusko-turski mir u San Stefanu prema kojemu bi Bugarska s egejskom i crnomorskom obalom, s Pirotskim, Vranjskim i Trnskim okrugom, Makedonijom (osim Soluna) te dijelom Albanije i Trakije bila najjača država na Balkanu. Srbija bi dobila samo Niš, a Bosna i Hercegovina ostala bi pod suverenitetom sultana s unutrašnjom samoupravom koju bi nadzirala Austro-Ugarska. Ruska je diplomacija dakle nastojala sebi osigurati snažno uporište na Balkanu pa je prešla preko svojih obećanja da će odobriti austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine. Uz austrougarsku diplomaciju, tom se miru protivila i britanska vlada. Berlinski je kongres (13. lipnja do 13. srpnja 1878.) riješio istočno pitanje protiv ruskih interesa. Umjesto velike Bugarske stvorene su tri samostalne države: Bugarska (bez istočne Rumelije koja je ostala pod turskom vlašću), Srbija koja je dobila niški, pirotski, toplički i vranjski okrug te Crna Gora kojoj su priključeni Plav, Gusinje, Podgorica i Bar. Zaključeno je da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu, a i Sandžak, dok je Spič priključen Dalmaciji. Podjelom Balkana na zapadnu austrougarsku i umanjenu istočnu rusku interesnu sferu, zaoštrile su se suprotnosti između tih dviju sila.[4] Interesna sfera Austro-Ugarske protegla se dakle na kneževinu Srbiju, a posljedice toga stanja bitno su utjecale na političke odnose u Hrvatskoj.

Okupacija je počela 29. srpnja 1878. prelaskom vojske generala Josipa Filipovića preko Save. Mislilo se da će ona "ušetati" u Bosnu i Hercegovinu ali je naišla na otpor muslimanskoga stanovništva. Sarajevo je uz ulične bitke zauzeto 19. kolovoza, ali su se krvavi okršaji nastavili do listopada. U pojedinim gradovima Hrvatske održane su svečanosti u povodu ulaska okupacijske vojske u Bosnu i Hercegovinu, odnosno pada Sarajeva, i osnovani su odbori za pomoć ranjenim vojnicima. Mađarska je javnost dočekala okupaciju strastvenim negodovanjem. No dok se mađarska vlada, unatoč poremećenju političkih odnosa, ipak održala, austrijska je pala. To je bio kraj režima njemačkih liberala koji su se, kao i Mađari, bojali "slavizacije" i nisu se htjeli pokoriti svršenome činu. Uoči okupacije Folnegović je u Saboru prosvjedovao protiv toga što su na Berlinskom kon-

3 Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade, kutija 106/VI

4 Trocarski je savez, doduše, obnovljen ali ga je stvarno 1879. zamijenio dvojni savez Njemačke i Austro-Ugarske uperen protiv Rusije.

gresu saslušani predstavnici svih balkanskih naroda, pa čak i Židova, a da hrvatski narod nije tamo ni imenom spomenut. Pitao je bana je li svrha opsežne mobilizacije u Hrvatskoj da kralj zadovolji virtualna prava krune Sv. Stjepana, tj. da pripoji Bosnu i Hercegovinu Hrvatskoj. Mažuranić mu je odgovorio da to pitanje ne pripada saborskome djelokrugu i da on ima obavijesti o Bosni i Hercegovini samo iz novina.[5]

Kada je Sabor novoga saziva 1878.–1881. počeo krajem rujna djelovati, bilo je neminovno da se u adresi istakne pitanje Bosne i Hercegovine. Sama je adresa reakcija na brojne povrede Nagodbe, na sukobe s mađarskom vladom oko krajiške željeznice i krajiškoga imetka i, naposljetku, zbog financijske nagodbe. Adresa "zanosno" pozdravlja hrabru okupacijsku vojsku sa sinovima Hrvatske i Dalmacije, tvrdi da je njezina "sjajna pobjeda" temelj boljoj budućnosti srodnih krajeva jer će ih ugarsko-hrvatski kralj primiti pod svoju krunu. Zahvaljujući vladaru, adresa ističe da se zadaća preuzeta okupacijom može trajno osigurati samo ako se "ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi" kako bi se s vremenom mogao spojiti s Kraljevinom Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom u njezinu državnopravnu odnosu prema Kraljevini Ugarskoj. Uvjet za to bilo bi, dakako, prethodno ujedinjenje Krajine i Dalmacije s civilnom Hrvatskom i Slavonijom i uređenje riječkoga pitanja.[6] Mažuranić je, razumije se, upozorio zastupnike da je takva adresa opasna, no nije mogao odvratiti većinu od nje. Izjavi o okupaciji protivio se samo Ante Starčević i jedan srpski zastupnik. Mađarsko je ministarsko vijeće, uz ostalo, zaključilo da je Hrvatski sabor ovom izjavom prešao svoje kompetencije. No mađarska vlada, i sama u teškom položaju, nije smjela riskirati nove neprilike u Hrvatskoj. Zato je odlučila da kralj doduše primi delegaciju Sabora koja će mu predati adresu, ali da je oštro ukori. Kao i uvijek, Franjo Josip je poslušao prijedlog mađarske vlade i tako je postupio.

Mađarski strah da će okupacija ugroziti dualizam bio je neumjestan. Zemaljska vlada u Sarajevu osnovana je 29. listopada 1878., a 26. veljače 1879. predana je vrhovna civilna uprava zajedničkome ministru financija koji je redovito bio Mađar. Godinu dana poslije oba su parlamenta izglasala zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Nada zastupnika Hrvatskoga sabora da bi se okupirane pokrajine mogle urediti tako da se olakša pridruženje Hrvatskoj, pokazala se pukom iluzijom. Okupacija nije ublažila polemike hrvatskoga i srpskoga tiska, samo što sada više nije središnje pitanje kome Bosna i Hercegovina pripada, nego jesu li "muhamedovci" Hrvati ili Srbi.

Razumije se da je bosansko-hercegovački ustanak bitno utjecao na aktivnost zagrebačke pravaške mladeži. Njezini su pripadnici na sastanku 25. listopa-

5 *HS*, 1875.–78., 12.VIII. 1878.

6 *HS*, 1878.–81., 4., 14., 15. X. 1878.

da 1876. sastavili izjavu kojom prosvjeduju protiv mađarske "akademičke mladeži" jer podržava Tursku. Oni se, nasuprot tome, solidariziraju sa "svetom borbom" hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini protiv njegova osmanskoga mučitelja i pozivaju "hrvatskoga kralja" da oslobodi hrvatski narod Bosne i Hercegovine "ter ujediniv opet viernu hrvatsku kraljevinu" omogući njezinu državnu nezavisnost, blagostanje i sreću. Prema obavijesti Ante Starčevića mlađega, studenti su u proljeće 1877. predali taj tekst nadvojvodi Albrechtu prigodom njegova boravka u Zagrebu.[7] Mladići su na taj način izrazili mišljenje sasvim oprečno onome Ante Starčevića, koji je želio održanje reformirane Turske jer nije htio da narod Bosne i Hercegovine bude pokoren od Austrije, despotske tvorevine neusporedivo gore od Turske. No prihvatili su Starčevićevo učenje da su Mađari manje zlo od Austrije pa su ih podsjetili na nekadašnju zajedničku borbu protiv Turaka i na pokušaje te iste Austrije da onemogući ustav i slobodu i Hrvata i Mađara. Dakako da su poželjeli i uspjeh u ustanku "bratinskomu plemenitomu narodu bugarskomu". Izjava je objavljena u *Obzoru* uz kritiku njegova urednika Miškatovića koji je upozorio na nužnost razumnoga uvažavanja hrvatskoga "historičkoga" prava. Oprezno je napomenuo da je Franjo Josip doduše hrvatski kralj ali je ujedno i nositelj sasvim drugih interesa koje realna hrvatska politika mora uzimati u obzir, tj. snalaziti se u okviru Habsburške Monarhije a ne samo, bez realne političke akcije, zahtijevati da hrvatski kralj, bez obzira na svoje bitne interese kao vladar Habsburške Monarhije, ostvari hrvatsko državno pravo. Miškatović također osuđuje ignoriranje srpskoga naroda u Bosni i Hercegovini.[8]

U prijevodu Đure Daničića izašla je 1876. "Istorija srpskoga naroda", ruskoga slavista A. A. Majkova, koji je uz ostalo odgovorio na spomenuti proglas pravaških studenata. Prije svega proglasio je misiju Rusije da unese ravnotežu među europske narode i afirmira slavenstvo kada bude sredila svoje unutrašnje odnose. Istaknuo je da u Bosni i Hercegovini nema hrvatskoga naroda i da on, štoviše, ne postoji ni u provincijalnoj Hrvatskoj, koju su, kako kaže, nakon turskoga pustošenja naselili "čisti" Slovenci. U Vojnoj pak krajini žive sami Srbi. Prema Majkovu, Austrija je stvorila umjetnu pokrajinu Hrvatsku, dok je stara Hrvatska bila u sjevernom dijelu Dalmacije i u primorju između Neretve i Kupe. Tvrdio je da je Gaj dobro postupio što je uzeo ilirsko ime i jezik dubrovačkih pisaca koji je označio jezikom srpskoga primorja. Majkov je poistovjetio srpstvo s pravoslavljem. Tvrdio je da je katolička vjera posljedica kasnijega nametanja kao što su i izrazi hrvatstva djelo katoličke propagande.[9] Majkov je dakle ideologiju

---

7
Šidak, 1972.–73., 283, 294.

8
Isto, 284. *Obzor* 27. X. 1876.

9
Dva pisma A. A. Majkova hrvatskoj akademičkoj omladini, Novi Sad, 1877. (pretiskano iz *Zastave* 195-96, 1876. i 32 iz 1877.), *Obzor*, 12. i 16. I. 1877.; Šidak, 1972.–73., 284, 285.

Vuka Karadžića proširio stavovima koji su postali standardan inventar pisanja velikoga dijela srpske štampe.

Iako se zacijelo nije slagao s proglasom mladih pravaša u pitanju Bosne i Hercegovine, Starčević je anonimno sastavio otvoreno pismo Majkovu kao odgovor "hrvatske akademičke mladeži". Svojim karakterističnim sarkazmom suprotstavio je Majkovljevoj tvrdnji da nema više od 800 000 Hrvata svoju predodžbu o tome da je cijelo južnoslavensko područje hrvatsko. Ponovno je naglasio da su "Muhamedovci" najčistija i možda najstarija vlastela u Europi. U svom je bijesu čak tvrdio da bi se oni radije proglasili onom životinjom koju su Mojsije i Muhamed zabranili jesti svojim vjernicima nego da budu Srbi. Napisao je da je "Stefan-Dušan Nemanić" bio "prejasan dinasta hrvatski", kralj dijela Hrvatske i gospodar Srbima, o kojima je, prema Starčeviću, mislio jednako prezirno kao "Muhamedanci Hrvati". Kako se dakle Majkov usuđuje Stefana Dušana Nemanića "pomiešati sa Srbi" koji su u njegovoj "kraljevini" bili stranci i skitnice. Starčević kaže da štuje knezove Karađorđeviće, Obrenoviće i Petrović-Njegoše, no muslimanski hrvatski velikaši toliko su "zasukani" da ih ne bi uzeli ni za kozare. Odbijajući srpsko ime kao posljedicu njegova nametanja od Rusije, Starčević je ponovno naglasio da nema Hrvata "čiste hrvatske krvi", tj. da je riječ o stanovništvu različita podrijetla što su ga stari Hrvati pohrvatili. Na Majkovljevu interpretaciju da katolička propaganda stvara Hrvate, odgovorio je da štuje Katoličku crkvu, iako u njoj ima mnogo nevrijednih učitelja, a Ruse je proglasio liliputancima. Rusija ne može popraviti stanje kršćana Turske. Kada bi to mogla, uradila bi to kod sebe. Između Rusije i slobodne zemlje golema je razlika. No već godinu poslije promijenio je svoje mišljenje o Rusiji.[10]

Za bosansko-hercegovačkoga ustanka Starčević je dalje razrađivao već prije izloženo učenje o prostoru hrvatskoga naroda. U "Pasmini slavoserbskoj po Hervatskoj" (tj. na južnoslavenskom prostoru) dopunio je 1876. svoj spis "Ime Serb" iz 1868., a i kasnije izjave u želji da što snažnije osudi bosansko-hercegovački ustanak kao djelo "Slavoserbah". Godine 1876. pisao je o svom viđenju toga ustanka i rješenju istočnoga pitanja jednome znancu u Pariz. Ta je pisma redigirao 1892. a izašla su pod naslovom "Iztočno pitanje" tek 1899. u frankovačkom listu *Hrvatsko Pravo*. Uoči Berlinskoga kongresa ponovio je u spisu "Na čemu smo" svoje mišljenje o "iztočnome pitanju", ali je sada bitno promijenio svoje dotadašnje tvrdnje o Rusiji kao najvećemu zlu zbog bunjenja balkanskih naroda i zbog despocije suprotne europskoj civilizaciji.[11]

10
Šidak, 1972.–73., 298-303. Majkovu je odgovorio i Gj. Stj. Deželić spisom: *Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1879. On se nadahnuo Kvaternikovim *Istočnim pitanjem* i Pavlinovićevim *Hrvatskim razgovorima,* o kojima će biti riječi poslije.

11
Pasmina slavoserbska po Hervatskoj, *Djela III*, 139-216; Na čemu smo, *Djela III*, 393-409; Iztočno pitanje, *Djela VII.*

Spomenute spise Starčević je sastavio u svome uobičajenome stilu. Birao je podatke iz pojedinih izvora i pisaca da bi, kako kaže, mogao "na njihovu temelju umovati". Imao je unaprijed određeno mišljenje, a pojedine povijesne podatke slagao je tako da bi mu mogli poslužiti kao "znanstveni dokaz". Svoje je povijesne interpretacije podređivao vlastitim temeljnim predodžbama: učenju o "Slavoserbima" i o Austriji kao vrhunskome zlu pa se zato žestoko protivio da se Bosna i Hercegovina nađu u austrijskoj tamnici. Njegova pravocrtna logika dovela ga je do jedino mogućega zaključka, nagoviještenoga već 1869., da su ustanak digli "Slavoserbi", koji ne mogu drugo nego činiti zlo, te da u času kada još nije moguće stvoriti hrvatsku državu na južnoslavenskom prostoru, Bosna i Hercegovina moraju ostati u reformiranoj Turskoj. Nazivajući "Slavoserbe" Turske "obestnimi ustalci" koji se bune, a za barbarstvo optužuju "muhamedovce", želio je pokazati da oni "zametjuć smutnje pa bežeć drugim na vrat, od nekada radiše kako danas rade."[12] Genezu "pasmine slavoserbske", koja je po njegovu mišljenju korijen nesreće hrvatskoga naroda, izvodio je iz suprotnosti grčkoga i rimskoga duha. Prema toj bijelo-crnoj shemi, on je u grčkoj kulturi vidio samo krajnju pokvarenost vrijednu prezira, dok su mu Rimljani uzor ljudskih kreposti. Njihova se propast ima pripisati jedino utjecaju grčkoga duha i kršćanstva, koji su rušili stoljetne rimske vrline. "Supornost rimštine i gerštine traje i u kerstjanstvu", kaže Starčević. Ta je suprotnost na razne načine uzrokovala da u Hrvata (Južnih Slavena osim Bugara) ne može biti sloge i jedinstva. U njih se dogodilo nešto što je "nečuveno" u povijesti drugih naroda. Oni naime imaju "samo jedinstvo svojega hervatskoga jezika." Tuđinska "rimština" i "gerština" su stožer oko kojega "se verti povest i život Hervatah."[13] Starčević se nije postavio na stranu moderne "rimštine". Ona mu nije uzor kreposti kao stari Rim. U načelu vjerske tolerancije bio je nepokolebljiv i u njemu je vidio uvjet za okupljanje Hrvata u pravaškom smislu. Imao je bolje mišljenje o Rimskoj crkvi kao instituciji nego o grčkoj, ali je ipak držao da među svećenicima Grčke crkve ima više onih koji su privrženi puku. Osnovno zlo Hrvata (tj. Južnih Slavena) vidio je između Scile ruskoga utjecaja, koji djeluje preko "iztočne" crkve u pravcu rusizacije pod slavenskim imenom, i Haribde "zapadne" crkve, koja je pod utjecajem isusovaca odijelila svećenstvo od puka i podvrgla ga zlokobnoj Austriji. Pišući o turskim osvajanjima kaže da je u "iztočnih i iztočno severnih krajih Hervatske" bilo sljeditelja obiju kršćanskih crkava, nekršćana i "herpa Slavoserbah", i tako nesložni nisu se mogli suprotstaviti Turcima. Bogumili, koji su se obranili od obiju Crkava "lahko primiše muhamedovštinu, mnogo čistiu od kerstjanstva koje gledaše".[14]

12
Pasmina, *Djela III,* 139

13
Isto, 155

14
Isto, 212

Svoju je "Pasminu" zaključio u kreščendu gnjeva: "Duhovničtvo iztočne cerkve po Hervatskoj i Ungarii zauze se za puk od kojega žive, i derži ga se. Biškupi, osobito metropolite, do Stratimirovića, pristoje u venac apoštolskih muževah. Bez dvojbe, grešili su oni kako i naslednici njihovi u deržavničtvu, u radnji bez temelja i zato bez uspeha, i nada sve u tome što su svoj puk uzderžali osamljen, tuđ, bez domovine, merzitelja omražena i urotnika proti narodom u kojih zemlji žive. Ljudi gerčtinom opojeni, nemogu drugačie. Kasnie, u stvarih protivnih slobodi, puku i domovini, biškupi skoro dostignuše bratju si zapadne cerkve, a nižje duhovničtvo, većinom barem nekvari puk. A u puku zapadne cerkve, gdje potiče štogod dobra i poštena, to prečesto dolazi samo odtuda, što on ne sluša i ne sledi popa. Da ovaj puk ne bi bio poživinčen, on bi uz redke iznimke, u popu smatrao najpervoga svojega neprijatelja. U istinu, narod hervatski ima svu svoju nesreću najvećma popom pripisati. Ako se pokaže pravi ili bolji svetjenik, on postaje mučenikom. Do kada bude tako?"[15] Među svećenicima ovaj je citat postao glavni argument za osuđivanje Starčevića kao tobožnjega protivnika katoličke vjere.

U tom općem okviru Starčević je dao svoje viđenje života "pasmine slavoserbske", te "nečiste kervi" zadojene "gerčtinom". Iz njegova izlaganja postaje jasno da je prvu kategoriju "Slavoserba" iz spisa "Stranke u Hervatskoj" poistovjetio sa srpskim narodom i nomadskim balkanskim stanovništvom. Na svoj je način govorio o srpskim seobama, pri čemu je prikazao "pasminu" sposobnom samo za krađu i razbojstvo, uvijek spremnu za svako zlo, ali je krivnju bacala na druge. Umjesto da se bori protiv Turaka, ona je od njih bježala. Bitka na Kosovu izgubljena je izdajom "nečiste kervi", a zbog nje, a ne zbog turskoga osvajanja, pala je i Bosna. Starčević je odvojio od "pasmine" one srpske ličnosti kojima je pripisao gospodujući duh i cijenio ih kao Hrvate. "U Stefanu-Dušanu ugasi se poslednji trak prejasne hervatske dinastije Nemanićah, koji kroz vekove, i kao kralji, vladahu (u) iztočno-severnih pokrajinah Hervatske", tj. južnoslavenskoga područja, pisao je Starčević i tvrdio da je patrijarh Arsenije Crnojević bio "iz vidjenije obitelji hervatske". I "Miloš Kobilić pokaza se Hervatom..."[16] Vjerojatnim mu se čini mišljenje da je "sv. Sava Nemanić, iztočnu cerkvu hervatsku, odcepio od patriarke carigradskoga."[17] Kod nekih nije bio siguran kamo da ih ubroji. Tako je Lazar Branković bio "pohervatjenik, nu po svoj prilici nečiste kervi". Srbi su mu, uz neke iznimke, "pasmina nestalna boravišta" koja je neprekidno mijenjala ime i jezik, već prema području u koje se "doklatila", a Hrvati svjestan narod "koj je premnogo sagrešio proti drugim a najviše proti samu sebi", ali nije nika-

15
Isto, 216
16
Isto, 158, 189
17
Isto, 213

da ukaljao hrvatsko ime.[18] Starčevićev je cilj pokazati da "pasmina" rođena za sužanjstvo, koja se posljednjih stotinu godina nije "prosvetila i počovečila", ne može dići ustanak za slobodu Bosne i Hercegovine i da, naprotiv, nastoji baciti narod iz snošljiva stanja u Turskoj u najgore ropstvo Austrije.

Starčević je 1876. pisao Ivanu Krajaču u Pariz o svome viđenju kršćanskih buna u Turskoj i kako bi im se stalo na put. Ta pisma nije objavio ali je mišljenje izloženo u njima velikim dijelom ponovio u tekstu "Na čemu smo", objavljenom 1878. Kako sam kaže, on je 1892. pregledao ta pisma i izveo je samo tehničke ispravke kojima je oblik pisama prilagodio objavljivanju u novinama. No nije jasno zašto taj spis pod nazivom "Iztočno pitanje" nije odmah izašao. Može se pretpostaviti da njegova "slavoserbska" teza nije pogodovala tadašnjim pregovorima vodstva Stranke prava i Neodvisne narodne stranke za "sjedinjenje" koje je proglašeno na Silvestrovo 1892. Spis je objavljen 1899. u *Hrvatskom Pravu*. Zacijelo je frankovačkom vodstvu tada odgovarala idealizacija "muhamedovskoga" plemstva, a i njegova "slavoserbska" teza. Starčevićevoj izjavi da nije sadržajno mijenjao tekst može se vjerovati, ali eventualna rijetka intervencija vodstva Frankove stranke nakon njegove smrti nije sasvim isključena. U svakom slučaju, spis "Na čemu smo" iz 1878. svjedoči da je riječ o Starčevićevim shvaćanjima u doba bosansko-hercegovačkoga ustanka pa sam zato analizu "Iztočnoga pitanja" uključila u ovo poglavlje.

U tom spisu Starčević obrazlaže svoje teze iz *Hervatske* i, dakako, iz spisa "Pasmine slavoserbske po Hervatskoj". Čini se da drži kako on više zna o "iztočnom pitanju" nego diplomati, državnici i publicisti jer je mnogo čitao i razmišljao o njemu budući da se "tiče polovice Hervatske a i na drugu će nje polovicu uplivati".[19] "Uz ocenivanje iz naravi stvari", on izvodi stanje u Turskoj isključivo iz potpunoga nemorala velikoga dijela balkanskoga stanovništva, koje je samo krivo svome položaju i od njega ovisi hoće li u Turskoj, koja bi morala dopustiti reforme, postići veću prosvjetu i blagostanje. Osim "Arbanasah, ponešto Bulgarah i katolikah Bosne i Hercegovine" svi kršćani Turske spadaju, prema Starčeviću, "u onu smesu ili, recimo pasminu" koja je bez domovine i prihvaća jezik naroda među kojim živi, tj. "hervatski, gerčki, itd." Ponavlja da ime "serb" znači sužnja, da se nijedan narod nije na svom jeziku zvao slavenskim i da je manje od sto godina što "se nekoji pohervatjenici, na tudje poticanje, zovu Serbi, ter hervatski jezik serbskim kerste."[20]

Srbi su, prema Starčeviću, pasmina koja poprima narodnost od naroda u kojemu živi: od Rumunja, Bugara, Turaka ili Grka pa su "...u hervatskih pokraji-

---

18
Isto, 158, 178

19
Iztočno pitanje, *Djela VII*, 8

20
Isto, 30

nah hervatske narodnosti ili jezika". Ističe da je kneževina Srbija nekadašnji dio Hrvatske. "Po formacii glave, po celu obličju i po značaju lakše razaznati ćete Serbina od Hervata nego n.p. Rusa od Španjolca."[21] Tvrdi da su Turci prodavali srpske robove i ropkinje u bescjenje. Kaže da patnje kršćana ne potječu iz njihove vjere nego naprotiv iz pomanjkanja vjere i zato puk bez ikakva morala ne može biti sretan ni pod kakvom vladom. Turci vide da mu nema lijeka "osim toljage". Da njima vlada netko drugi, bio bi im još gori gospodar nego "Muhamedovci". Prema Starčeviću kršćani Turske uživaju razne blagodati pa njihova nesreća izvire iz "njihova nepoštenja, neverja i bezdušja" te "nije moguće ovako pokvaren, izrodjen puk izjednačiti Muhamedovcem" koji su neusporedivo moralniji od njih.[22]

Ta pokvarenost je prije svega usidrena u "gerčkoj" vjeri jer je ona nositeljica pokvarenosti antičke Grčke i poslije Bizanta. Citirajući jednoga autora iz 18. stoljeća, kaže da su običaji i obredi te vjere bliži "židovštini nego kerstjanstvu", da je u njih, uz ostalo, dopuštena krađa i preljub. To i nije prava vjera pa je često ne poznaje ni svećenik. Kako nema "glavu ni sigurna tumačitelja" (kao što katolici imaju papu), sastoji se "u praznih rečih i u šupljih obredih", u odgoju barbara i robova. Tvrdi da su u toj vjeri jednako nemoralni fakultetski obrazovani ljudi i pastiri. Uzrok što su Turci došli u Europu i u njoj se održali jest što ta vjera podržava "...večnje prepiranje i uznemirivanje..."[23] Narav "gerčke vere" i "ćud" njezinih sljedbenika uzrok je što je ta pasmina u svakom pogledu "nečistia" i nemoralnija od katolika. Ona se tuži na svakoga iako je uvijek sama kriva, uvijek se buni i "zagriza" kada se usudi u "muhamedovce, a kada nema katolika čak i u Židove." "Duhovničtvo iztočne cerkve" je, prema Starčeviću, korumpirano i neuko te "razjaruje mržnju proti Muhamedovcem", koji su mnogo moralniji od njih. "Dok ti kerstjani šizmatici neprimu štogod morala" Starčević odobrava što Turci ne dopuštaju njihove prisege i svjedočanstva kod suda. Za nj je dakle srž "Iztočnoga pitanja" u uklanjanju nemorala "pasmine".

Prema tome sljedbenici "gerčke vere" su Starčeviću "neizmerno" gorji od katolika ali ni za njih nema dobre riječi. Negoduje zbog toga što katoličko svećenstvo svoju obrazovanost ne koristi za dobro naroda, što je djelomično posljedica nenarodnoga odgoja i nedostatka praktičkoga znanja nužnoga za pouku puka. Starčević kaže da su zato mnogi "seljani" razumniji i plemenitiji od duhovnika, no on ima vlast i odlučuje. Iako priznaje zasluge bosanskim franjevcima, njegova je kritika uperena protiv njih i kaže da su dalmatinski franjevci bili na njihovu mjestu, katolici bi se već pretvorili u najprosvjetljeniji, najbogatiji i naj-

---

21 *Isto*, 41

22 Na čemu smo, *Djela III*, 399

23 *Iztočno pitanje*, 33, 21-2

plemenitiji puk. Jukiću pripisuje u svemu krivu politiku. "Sa Fra Ivanom Jukićem prepirasmo se kad se god sastadosmo."[24] U spisu "Na čemu smo" naziva ga "glavnim hodkarom", tj. Austrije. No Starčević misli da su katolici ipak moralni i da bi oni, kada bi htjeli, izveli dobru stvar "serdčanie" nego drugi. Tvrdi da su svi "nevredni duhovnici" protivnici promjena na bolje, jer bi njima tada bilo lošije, pa se tako drže i franjevci koji se ne bune i ne podjaruju puk. Može se pretpostaviti da Starčević zamjera franjevcima njihovo pristajanje uz Strossmayera i želju da se Bosna i Hercegovina priključi Austro-Ugarskoj.

U "Iztočnom pitanju" Starčević je svoju tezu o bosanskom plemstvu još jasnije ponovio. Odgovarajući Jukiću, koji je to plemstvo navodno nazvao Turcima, on se ljuti: "Kakovi Turci, vlastelini u Bosni? Ono je hervatsko, najstarie i najčistie plemstvo sablje u svoj Europi."[25] Kaže da "Muhamedovce" rese odlike koje kršćani nemaju, oni nisu skloni luksuzu, a pedest "muhamedovskih gospodjah" potroši na "dronjke" manje nego jedna kršćanska "ženska". "Muhamedovac" vjeruje u Boga i dušu i zato je uglavnom pošten. "Drugdje su takovi ljudi redki." Njihovo postupanje s kršćanima u svakom je pogledu opravdano, jer oni imaju "sigurnost i pravicu" koje inače ima malo. Priznaje da kršćanima nije "predobro", ali da bi im uz njihovu "ćud" moglo biti još lošije. "Sada kakovi ste, dobro vam je", kaže on Jukiću.[26]

Starčević pripisuje maršalu Marmontu izjavu da je dubrovačko plemstvo najstarije u Europi i kaže da je ono poteklo od starijega, bosanskoga plemstva koje je "kod sablje ostalo i ženilo se medju se, dakle kerv je sačuvana u čistoći".[27] Prema njegovu uvjerenju bosansko plemstvo nije nikada bilo "gerčke vere" nego katoličke, ali ova mu se nije svidjela pa je potajno "deržalo veru Bogumilah". Misli da je iz njih "potekao kvas" iz kojega je poslije nastala "reformacia". Starčević još kaže "...o plemstvu muhamedanskom po hervatskih pokrajinah" da ono "zna samo svoje tradicije, ima duševnost, poštenje, zdrav um i ponos, zauzeto je za slobodu." Tvrdi štoviše da je to plemstvo "prava i jedina žertva Turčina koj sam neće, a njemu neda urediti kerstjane. Ovo plemstvo i danas najviše terpi od turske vojske i od ustavših kerstjanah."[28] Pripisuje mu dakle osobine koje podsjećaju na rimske ideale vrlina.

24
Isto, 6-7, 15-16
25
Isto, 16
26
Isto, 18
27
Isto, 29
28
Isto, 36-37

Starčević drži da se istočno pitanje ne može riješiti "nijednom današnjom kombinaciom". Žali što Turska nije pošla "pravim putem" koji "u bitnosti biaše: nastojati da se najprie kerstjani poprave, pa za tim uvadjati popravke".[29] Vidi pred sobom *circulus vitiosus* jer kršćanima ne može biti bolje dok su tako nemoralni, a moraju biti takvi dok im ne bude bolje. Zato misli da je najbolje dati svakoj kršćanskoj obitelji zemljište u vlasništvo, a onu koja to ne bi htjela, treba istjerati iz carstva. Zemlja se ne bi smjela prodavati, a za nju bi seljaci davali težake ili novac, dok obitelj ne isplati određenu svotu i postane vlasnica zemlje. Onoga koji izgubi zemlju trebalo bi potjerati "bar" iz općine. Tvrdi da "u hervatskih pokrajinah" ima u tu svrhu "podosta" zemlje na raspolaganje. Kršćani Turske "osobito serbska pasmina od vekovah su klateži", a svijest o vlasništvu zemlje omogućila bi im ljudsko dostojanstvo, ljubav za dom i za "pravicu". Znali bi da je drugdje gorje i branili bi svoje te bi uglavnom usvojili osnovne moralne zasade.

Zatim je preporučio da se ukinu kapitulacije (državni ugovori o trgovini i konzularnim poslovima s europskim silama koji su Tursku doveli u ovisno ekonomsko stanje) jer one ubijaju ugled turske vlasti i služe tuđincima da bune kršćane; ali unatoč svemu, kaže da je "pravica" u Turskoj mnogo veća nego, primjerice, u Rusiji. Starčević također želi uvođenje pučkih škola na materinjim jezicima "u kojih se ne bi učilo o nikakvoj veri". Nju bi se moralo "slobodnu" prepustiti duhovnicima džamija i crkava. Upozorava na nužnost praktične nastave u gospodarstvenim granama i da se uči "čist moral", a i turski jezik. S vremenom bi se uvele srednje škole, tehnike, sveučilišta, a javne službe ne bi se smjele davati onima koji nisu svršili nauke u Turskoj. Važna promjena sastojala bi se u oslobođenju "Negerka" Istočne crkve od grčkih biskupa i kaluđera, uz zapovijed da dosad neuki duhovnici ove vjere "štogod uče" pa bi se za njih i za "fratre" uvela učilišta, a primali bi stalnu plaću. Starčević predviđa i autonomiju općina te poslije i županija i pokrajina, a zastupnici, bez obzira na vjeru i narodnost, birali bi se kockom, uz nastojanje "da ta služba puku omili", a novine bi smjele pisati "o javnih činih službenikah". Misli da "kroz prosvetlenje moraju nastati ženidbe medju kerstjani i muhamedovci i tako moraju se obe pasmine približiti."[30]

Starčević, čini se, pretpostavlja da bi se u Turskom Carstvu mogla postići ravnopravnost kršćana i muslimana. Njegovo je mišljenje slično onome mađarske javnosti koja bezuvjetno želi održanje Turske reformama. Budući ministar za Bosnu i Hercegovinu, Benjamin Kállay, upozorio je u Ugarskom saboru da to očekivanje nije realno jer se turski teokratski sustav ne može promijeniti u smislu ustavnoga uređenja. U svojim pismima britanskom premijeru Gladstoneu, Strossmayer je uz ostalo držao da su reforme u korist kršćanskih naroda neostvar-

29
Na čemu smo, 400
30
Te svoje reforme Starčević predlaže u *Iztočnom pitanju* i u spisu *Na čemu smo*.

ljive zbog teokratskoga značaja islama koji ne dopušta ravnopravnost muslimana i kršćana.[31] No ni sam Starčević ne vjeruje da će se moćnici koji rješavaju istočno pitanje držati njegovih načela, a čini se niti u svoj vlastiti prijedlog reformi. Kaže naime da postoje dvije mogućnosti: ili da kršćani pristanu uz Tursku i postanu, kao i muslimani, nositelji državnih službi, čime bi se uglavnom riješilo istočno pitanje. No ako je "turska pasmina preslaba za život, nju treba žertvovati, a na njezino mesto postaviti narode koji su za život." To su dakako Bugari i Hrvati, koji bi se u kratko vrijeme "prosvetili" i mogli bi imati države "dosta jake za živeti u slogi bez štete drugih narodah". [32] Dakle, u oba slučaja bilo bi riješeno istočno pitanje i to bolje za Rusiju nego što bi to mogla ona sama.

Već sam spomenula da je adresa novoga sabora 1878.–81. pozdravila okupaciju u nadi da će se stvoriti uvjeti za priključenje Bosne i Hercegovine Kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji unutar dualističkoga uređenja. Starčević je sastavio posebni nacrt adrese, u kojemu je sustavno formulirao osnovne elemente svoga učenja, no u popratnome govoru 14. listopada 1878. (nešto preko mjesec dana nakon početka izlaženja *Slobode*) zadržao se prije svega na pitanju Bosne i Hercegovine.[33] U adresi je istaknuo pojavu dviju samostalnih država, tj. Srbije i Crne Gore, na temelju Berlinskoga ugovora, na "današnjih međah državne Hervatske" i pretpostavio da će one "napredovati proti toj monarhii". Tvrdio je da su kraljevi savjetnici ovlastili, pa čak i primorali, Rusiju na rat protiv Turske, da je njihov stav prema Turskoj, a i prema Rusiji, bio kolebljiv i da je okupacija vrlo opasna za opstanak Monarhije. Napao je isključivo "Austriu-Magjariu" kao buniteljicu kršćana dok je svoju nekadašnju osudu Rusije, kao zlotvora Balkana, zamijenio razmjerno pozitivnom ocjenom ruske politike, pogotovo u usporedbi s austrougarskom diplomacijom. Uz ostalo je rekao da je "tako zvana sebična Rusia" otvorila pristup Crnome moru svim narodima umjesto da ga dijeli samo s Turskom. Žestoko je osudio djelatnost vladarevih zastupnika na Berlinskome kongresu. Tvrdio je da je Kongres zaključio da se austrougarska vlada mora sporazumjeti s Turskom prije nego uđe u Bosnu i Hercegovinu jer joj je dopušteno samo da upravlja, a ne da vlada, u ovim pokrajinama, ali da ta klauzula nije stavljena u ugovor. Kaže da je Marija Terezija plakala jer je pristala na diobu Poljske, ali će "svi Habsburgi još groznie plakati nad zauzećem Bosne i Hercegovine". Prema Starčeviću samo kraljevina Hrvatska ima pravo na te pokrajine, no kako nje u međunarodnome pravu nema, "zato neima osobna kralja Hervatske" pa ih Hrvatska ne može zahtijevati. "Ja sam siguran, da će za to biti još žalije dinastii

31
Gross-Szabo, 1992., 455, 448

32
Iztočno pitanje, 43

33
Djela I, 81-93

nego Hervatom i meni."[34] Izvjestitelj saborskoga adresnoga odbora Kosta Vojnović izrazio je svoje čuđenje što Starčević, za razliku od svih saborskih zastupnika, a zajedno s banom Mažuranićem i srpskim zastupnikom Milanom Đorđevićem, ne želi ostvarenje staroga programa hrvatskoga naroda, naime utjelovljenje Bosne i Hercegovine Trojednoj kraljevini nego zagovara pravo Turske na nju.[35]

Sloboda je, dakako, prihvaćala Starčevićevo načelo da Monarhija nema pravnoga naslova da sebi priključi Bosnu i Hercegovinu i da bi to bilo moguće jedino na temelju povijesnoga prava hrvatske kraljevine. No pisac članka nije želio da stanovništvo Bosne i Hercegovine čeka na pravni naslov možda još jedno stoljeće, tj. kada Hrvatska bude samostalna država. Čini se dakle da je uredništvo *Slobode* ipak odobravalo okupaciju, s time da se Bosna i Hercegovina naknadno priključe Hrvatskoj.[36] Nije mi poznata nijedna izjava s pravaške strane koja bi bila u duhu Starčevićeva shvaćanja o ostanku kršćana u reformiranoj Turskoj.

Starčević je izlagao svoju "slavoserbsku" konstrukciju od *Zvekana* 1867. te u vezi s događajima na Balkanu 1875.–78. do razdoblja okupacije Bosne i Hercegovine kada ju je zaokružio. Ona je zato važna komponenta njegova ideološkoga sustava i valja pokušati s ocjenom njezina značaja. Može se pretpostaviti da je preuzeo pojam "pasmina" iz francuskoga u kojem "*race*" znači zbir pređa i potomaka obitelji i naroda. I danas se on ponekad upotrebljava kao sinonim za narod. U Starčevića je "pasmina" skupina koja nije doprla do razine naroda jer nema duhovne vrednote i homogenost koji jesu ili bi morale biti osobina naroda (tj. nacije). Ali i on pojam "pasmina" ponekad upotrebljava u smislu naroda ali, dakako, nikada za Hrvate. Termin "rasa" u antropološkom smislu počeo se javljati u nekih pisaca od kraja 17. stoljeća. Prvu formulaciju modernoga rasizma dao je Francuz Gobineau svojim esejem o nejednakosti ljudskih rasa (1853.–1855.), ističući arijske rase kao najviše ljudske rase unutar kojih je "čistoću" priznavao samo Germanima. Njegova predodžba postala je poznata tek devedesetih godina kada ju je popularizirao Svenjemački savez. Očigledno je da Starčević nema veze s time. Njemu je neprihvatljivo uzdizanje Germana iznad ostalih rasa. Ta, za nj je "švabska pasmina" despotička, barbarska, izdajnička. Nijemci su mu glavni nositelji nemorala, učitelji hrvatskih "Slavoserba", najgori od svih naroda koje spominje.

Kontinuitet hrvatskoga naroda u Starčevića nije biološki nego duhovni. Njegov ideološki sustav počiva na romantičkome učenju da svaki narod ima svoj vječni "duh" koji obilježava njegova pokoljenja ali se može djelomično izgubiti,

34
Djela I, 91

35
HS, 1878.–1881., 14. X. 1878.

36
Sloboda, 6. XI. 1878. (Kamo s Bosnom)

kako se to desilo u Hrvata pod pritiskom tuđinaca i njihovih izdajničkih pomagača među Hrvatima. Isticao je da uopće više nema Hrvata, izravnih potomaka starih Hrvata koji su se doselili na Balkan, ali da su oni, stvorivši veličanstveno djelo razdvajanja Istoka i Zapada i uopće svojim visokim moralom, ljudskim dostojanstvom, ponosom i hrabrošću, ucijepili svoj duh ostalom stanovništvu koje se kretalo po Hrvatskoj, tj. na južnoslavenskom prostoru. Osnovno obilježje toga duha u hrvatskoga naroda, gospodara toga prostora, jest težnja za gospodstvom, za stvaranjem i održavanjem vlastite države.

Prema Starčeviću Hrvat je svaki "pohervatjenik" koji nije izravni potomak starih Hrvata ali je zato prožet njihovim duhom. Tvrdio je da su muslimanski plemići u Bosni i Hercegovini "najčistie i najplemenitie kervi hervatske" jer su "gospodari" i stoga najbliži iskonskom duhu starih Hrvata. Nasuprot tome, Starčević ne priznaje hrvatstvo ljudima koji su generacijama potomci Hrvata i osjećaju se Hrvatima, ako nemaju u sebi duh hrvatskoga naroda koji izražava pravaštvo. Zato su i oni "Slavoserbi". Prema tome, pojam "rasno čistoga" Hrvata ili pripadnika bilo kojega naroda Starčeviću je nepoznat. Polazeći od aksioma da je stanovništvo slavenskoga juga (izuzevši Bugare), koje se stoljećima selilo i miješalo, velikim dijelom hrvatsko, on je hrvatsvo proglasio duhovnom kategorijom, a ne posljedicom podrijetla.

No velik dio balkanskoga stanovništva, a i onoga u "ovoj Hervatskoj", ostao je izvan procesa primanja hrvatskoga gospodujućega duha. To je "slavoserbska pasmina" koja je kroz generacije imala sužanjski značaj, s podrijetlom u kobnoj grčkoj kulturi, i zato je uvijek proizvodila krajnji nemoral i upropaštavala svoju okolinu. Na temelju svoga duhovnoga kriterija on je od "slavoserbske pasmine" odvojio Nemanjiće i druge srpske povijesne ličnosti kao Hrvate, nositelje gospodujućega duha. Česta upotreba pojma "pasmina" te "nečista kerv", koju nalazi i u drugim narodima, nije u Starčevića biološki pojam, tj. ne znači "nižu" rasu s osobinama koje su nasljeđivanjem i rođenjem dane i ne mogu se promijeniti. On prije svega ima na umu nomadsko stanovništvo koje se "klatilo" i služilo razne gospodare. Kada bi se ono u Turskoj stalno naselilo i dobilo zemlju u vlasništvo, sužanjski duh i njegov nemoralni sadržaj postupno bi nestao i ono bi se, uz ostalo i ženidbama, pretvorilo u Hrvate. Samo jednom, u "Iztočnom pitanju", spominje tobožnje razlike u obliku glave između Srba i Hrvata.

Starčević nije krio da je i sam nekada bio "Slavoserb", tj. ilirac. Prema tome, i njegovo vlastito hrvatstvo nastalo je kada je počeo misliti "iz svoje glave", tj. na temelju spoznaje pravoga duha hrvatskoga naroda, a ne kao posljedica podrijetla. Uvjeren je da bi odbacivanje "nečistih ljudi", iz raznih društvenih slojeva, imalo kao posljedicu harmoničko društvo. No ta "nečista kerv" mogla se prepoznati samo po njezinu duhovnome sužanjskom i time protuhrvatskom izrazu, a ne po podrijetlu. Držao je da miješanje krvi između "iztočne pasmine" i "pravih Hervatah" pogoduje hrvatskomu gospodujućem duhu. Ne znam je li pri-

tom pomišljao na svoje podrijetlo od oca katolika i majke iz pravoslavne obitelji jer je tvrdio da je stanovništvo "iztočne cerkve" hrvatsko i da mu se tek odnedavna nameće srpsko ime.

Starčević je dakle uoči početka pravaškoga pokreta razradio svoju "slavoserbsku" tezu s obzirom na balkansko stanovništvo. No značajno je da su njegova "Pisma Magjarolacah" iz pravaškoga tiska prije Rakovice, objavljena 1879. na Sušaku, a u njima se "slavoserbski" pojam primjenjuje isključivo na Narodnu stranku. U novim političkim uvjetima čitanje "Pisama" više se nije u svemu slagalo sa Starčevićevim naglascima u doba Rauchova režima. Nasljednica starih "Slavoserba" postala je nova Neodvisna narodna stranka s kojom su pravaši u određenim uvjetima surađivali, a u razdobljima političkih sukoba mogli su ih napadati Starčevićevim "stekliškim" rječnikom. Zbog širenja "Pisama Magjarolacah" i različitih mišljenja o njima, među protivnicima, a i u redovima Stranke prava javila se potreba da im se dade sustavni komentar u skladu s novim prilikama.

U nizu članaka o "Pismima" u "listku" "Hrvatske" iz 1886. kaže se da nije riječ o političkom djelu niti o "crtanju" određenih stranaka nego o etičkim poukama za mladost. Ovo drugo je točno, ali "Pisma" uz to imaju izrazito politički značaj jer im je, kao i Rauchovu režimu, cilj da se uništi Narodna stranka. Dalje se u *Hrvatskoj* kaže da je "izopačavanje" kada se pojam "Slavoserbi" "prenosi na koji poseban narod ili vjeru" jer oni su "vrsta nepoštenih ciganah, rasijanih po svietu". U "Pismima" su "Slavoserbi", doduše, hrvatski nehrvati ali se taj pojam u spisu "Pasmina slavoserbska" velikim dijelom prenosi na Srbe. Vjerojatno su spomenuti članci i reakcija na nazivanje Srba "Slavoserbima" od strane nekih pravaša. Zatim je argument da se Starčević služi tim pojmom i za druge narode. To je uglavnom točno. On je naime već u *Hervatskoj* 1871., a zatim u tijeku svoga rusofilskoga okreta, tvrdio da "Slavoserbi" i "nečista kerv" (uz ostale Nijemci) snose krivnju da "pravi Rusi" ne mogu postići ustavno uređenje. Poslije je nalazio "Slavoserbe" i u Francuskoj iako je samo francuskome narodu, kao nositelju ideja Francuske revolucije, dao jednako visoku duhovnu ocjenu kao hrvatskome narodu. Tamo su "Slavoserbi" političari i struje koji se, prema Starčeviću, ne zalažu za provođenje ideja Francuske revolucije, odnosno ne suprotstavljaju se aktivno Njemačkoj. U svojim vanjsko-političkim člancima koje je osamdesetih godina redovito pisao u *Slobodi-Hrvatskoj*, u raznim državama nalazi pojave i grupe slične "Slavoserbima" ali ih ne poistovjećuje s njima. Osuđuje ih zato jer vidi da njihova djelatnost ne odgovara stvaranju konstelacije velikih sila koja bi bila povoljna za oslobođenje Hrvatske. Prema spomenutim člancima u *Hrvatskoj*, Starčevićevi se "Slavoserbi" nalaze "u svih razredah pučanstva, u svih stališih, u svih strankah". Istina je, doduše, da Starčević u svim društvenim slojevima vidi nemoral i pokvarenost, da u svom "Naputku" ističe kako treba preporoditi sve društvene slojeve uklanjanjem "nečiste kervi". No glavni krivci su Austrija i njezini pomagači, tj. preteče Narodne stranke i njezini pripadnici, utjelov-

ljeni u Strossmayeru koji je Starčeviću i osamdesetih godina glavni "slavoserbski" zlotvor. Od toga nije nikada odustao, iako se 1892. s njime sastao. Pri tome Starčević nije odgovorio na pitanje: kako to da se čak "slavoserbska pasmina" na Balkanu može pretvoriti u Hrvate vlasništvom zemljišta i ženidbom s "pravim" Hrvatima, dok je "sužanjska narav" hrvatskih "Slavoserba", sada onih u Neodvisnoj narodnoj stranci i onih koji slave Strossmayera, jednom za uvijek dana? Čini se da je pojam unutar promjenljivih događanja u pravaškome pokretu izgubio svoje prvobitno značenje i postao samo psovka za političke protivnike.

Dakako, Starčević nije imao sreće sa svojom borbom protiv "slavoserbskoga" duha političkoga oportunizma i snalaženja u danim prilikama kao manjemu zlu. Kako kaže *Hrvatska,* "Slavoserbi" se u vrijeme jačanja pravaškoga pokreta pojavljuju i kao "tobožnji stekliši" koji iz određenoga "blatnog uzroka" privremeno prilaze pravašima, pa se naposljetku i najugledniji prvaci Stranke prava, Frankovi protivnici, psuju kao "Slavoserbi".

U svakom slučaju komentar spomenute serije članaka u *Hrvatskoj* odražava važnu ulogu "Pisama" u pouci simpatizera Stranke prava i u kultu Ante Starčevića. Naime, "kratčinom i jasnoćom izrečene su silne istine, riešena do temelja mnoga i mnoga pitanja u socijalnom životu." Pisma "lieče dušu od bolesti koja je napala naobraženu klasu čovječanstva (...) u ogavno-sebičnom svietu." Mladi ovdje mogu naći "najjednostavnijim načinom izraženu volju Božju, i što on od nas zahtieva na ovome svietu." Riječi "u tom epohalnom djelu za Hrvate (...) imaju silnu snagu, a nepobjedivim čini ih ta pomisao da se sve istine, sve plemenitosti zrcale u životu divnoga autora" koji je, u cjelini, "jedna žrtva za njegov narod."[37]

37
Hrvatska, 15., 22., 24. V. 1886.; 10., 18. VI. 1886. (O "Pismih Magjarolacah", Gj.) Autor je možda Gjuro Deželić.

NA POČETKU PRAVAŠKOGA POKRETA

Širenje pravaštva u Istru i Starčevićeva adresa

Vidjeli smo da obustava *Hervatske* 1871. nije zaustavila rast simpatizera, velikim dijelom zbog teških prilika uzrokovanih nagodbenim sustavom. No prije nego što je obnovljen pravaški tisak, javili su se i uvjeti za širenje pravaštva izvan banske Hrvatske. U Dalmaciji ono sedamdesetih godina nije imalo šanse. Narodna je stranka vodila tešku borbu za ponarođenje općina. Razlaz dotad zajedničke hrvatske i srpske politike u Narodnoj stranci bio je, doduše, već na pomolu. No tek nakon konačnoga uspjeha narodnoga preporoda osvajanjem Splita od narodnjaka i opreka između hrvatskih i srpskih prvaka u Dalmaciji, nastali su u drugoj polovini osamdesetih godina uvjeti za pojavu pravaštva.

Prve iskre pravaške ideologije izvan banske Hrvatske pojavile su se u Istri. Društvena struktura u Istri temeljito se razlikovala od one u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, gdje su na čelu procesa nacionalnoga osvješćenja stajali predstavnici građanske i svećeničke inteligencije. U Istri je šezdesetih a i sedamdesetih godina postojala građanska jezgra samo u susjedstvu Rijeke. Hrvatsko društvo u Istri bilo je isključivo seljačko, a narodni su preporod započeli međusobno slabo povezani svećenici, uglavnom na poticaj biskupa Jurja Dobrile. Student, budući intelektualac, imao je drugačiju ulogu u Istri nego u banskoj Hrvatskoj ili Dalmaciji, gdje je bio samo važan činitelj pri stvaranju pogodnoga ozračja za širenje nacionalno-integracijske ideologije. U Istri je on zapravo sve do osamdesetih godina preuzeo zadatak predstavnikâ građanstva. Strossmayerovsko svećenstvo jedva je čekalo pomoć mlade laičke i svećeničke inteligencije. Uvjeti za narodni preporod bili su tako loši da je nužno došlo do kompromisa između narodnjaka i pravaša, iako je među njima bilo dosta suprotnosti.

Starčevićevo učenje nije se u istarskim prilikama moglo učvrstiti u svojoj cjelini. Negacija postojanja slovenskoga naroda nije bila moguća zbog potrebe zajedničke obrane za opstanak hrvatskoga i slovenskoga naroda pod pritiskom talijanskoga građanstva. Time je pala i Starčevićeva predožba da su svi Južni Slaveni, osim Bugara, Hrvati. Istarski pravaši nisu propovijedali niti temelj Starčevićeva nauka da Hrvatska mora ostvariti svoje povijesno pravo kao samostalna država. U tom bi se slučaju slabe preporodne snage izložile još i sustavnome pro-

gonu austrijskih vlasti. I bez bitnih sastojaka Starčevićeva nauka pravaška je ideologija znatno pomogla jačanju narodnoga preporoda u Istri. Prekinula je s nejasnom "slavenskom" ili "slavjanskom" narodnosti (pojam "Slaven" ostao je još samo kao izraz za obuhvaćanje Hrvata i Slovenaca), naglasila potrebu sjedinjenja Istre s Hrvatskom, zaoštrila otpor protiv talijanske premoći na koji su se svećenici, kao dušobrižnici i talijanskoga stanovništva, teško odlučivali. Jednom riječju, pravaška je ideologija pomogla da se narodni preporod održi u prijelaznom razdoblju do pojave građanstva.

Mladi su Istrani zacijelo bili odgojeni u strossmayerovskome duhu, prije svega u riječkoj gimnaziji i u bogosloviji u Gorici. No krajem šezdesetih godina susreli su se u Zagrebu, Beču i Grazu s pravaškim studentima. Vjerojatno su se istarski mladići posebno zagrijali za Starčevića čitajući njegovo izdanje srednjovjekovnoga hrvatskoga glagoljskoga izvora "Razvoda istarskog". Spoznaja o hrvatstvu Istre u srednjemu vijeku zacijelo ih je poticala da ga pokušaju očuvati uz pomoć načela Stranke prava. Već na samom početku publicističke djelatnosti u vezi s narodnim preporodom javljaju se mladi pravaši. Dok je prvi broj kalendara *Istran* godine 1869. uredila strossmayerovska grupa, drugi svezak 1870. djelo je mladih pravaša. Među prvim pravašima isticao se Matko Laginja, a Vjekoslav Spinčić vjerojatno se zagrijao za Starčevićev nauk uoči Rakovice. Laginja je, štoviše, branio rakovički ustanak koji je, po njegovu mišljenju, propao jer je počeo "u nevrieme i ničim" i uvjeren je da će cijela Stranka prava "goriti za osvetom" te "da drugi ustanak nije daleko".[1]

U prvim godištima *Naše sloge*, koja je počela izlaziti 1870., nema ni traga pravaškome duhu. Djelomično se to može pripisati i stagnaciji pravaštva nakon Rakovice. No već 1874., kada su mladi pravaši nastojali pokazati da su samo "zamrli" a ne i umrli, mlada se pravaška inteligencija javlja u *Našoj slozi* s oštrim prosvjedom protiv talijanske gimnazije u Pazinu. "Narode slavni!" obraćaju se pravaški mladići istarskim seljacima i govore im o sebi ovako: "Mi mlađi vaši, koji smo doprli do visokih školah, a nismo dosad zatajili materinoga mleka, niti ga ikada zatajismo, mi koji se nedamo više slepiti, jer su nam knjige oči otvorile." Napuštajući apel Talijanima da budu pravedni u dotadašnjem stilu *Naše sloge*, mladići su se oštro suprotstavili svemu što je na zator "naše hrvatske narodnosti i našega moralnoga razvitka." Proglas je potpisalo 18 teologa i 17 laika, među kojima i Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić te Eugen Kumičić.

Iste je godine osnovana "Bratovšćina hrvatskih ljudi u Istri". Proglas, koji su zacijelo sastavili mladi pravaši, ističe da hrvatski narod u Istri ne živi životom dostojnim naroda, jer u gradovima, gdje postoje škole, ima malo Hrvata i jer se hrvatski narod sastoji od seljaka i težaka koje ubijaju slabe ljetine i protunarodna djelatnost. Zato bi zadatak "Bratovšćine" bio da pomaže kmetu školovati svo-

1
P. Strčić, 1969.; 1976.–7., 358

ju djecu. "Pomozite svi pomalo, pak ćete dobit ljudi, koji će svetu pokazati da niste ščavi, nego slobodni Hrvati!" Proglas završava pravaškom lozinkom: Bog i Hrvati! Između sedam potpisnika nalaze se Spinčić i Laginja. Na prvoj skupštini "Bratovšćine" također su se istakli pravaši. Laginja je obrazlagao naziv "hrvatski ljudi u Istri" potrebom što se "ljudi Hrvati ne zovu a jezik, običaji, nošnja jim je hrvatska". Istina, predsjednik je postao strossmayerovac Dinko Vitezić, no pravaški je duh ostao vidljiv na stranicama *Naše sloge*. Nakon prebrođene krize lista, javlja se 1877. i treće ime pravaške elite – Matko Mandić, predsjednik studentskoga društva "Hrvat" u Pragu. *Naša sloga* pozivala je mlade Istrane u "našu hrvatsku Meku", na hrvatsko sveučilište u Zagrebu. Godine 1877. stranice *Naše sloge* već je prožimao snažan hrvatski duh. Dakle još prije obnove Stranke prava pokretanjem lista *Sloboda* na Sušaku, pravaštvo je udarilo svoj pečat hrvatskomu narodnome preporodu u Istri.[2]

Teškom su mukom mladi pravaši uspjeli nagovoriti Antu Starčevića da pomogne rad na obnovi Stranke prava i pravaškoga lista.[3] Prvoga rujna 1878., tj. neposredno nakon okupacije Bosne i Hercegovine, pojavila se na Sušaku *Sloboda*, koja je izlazila tri puta tjedno. Pravaški je pokret izrastao iz same biti Starčevićeva i Kvaternikova nauka. Na svojoj je zastavi ispisao načelo da Hrvati na temelju svoga povijesnoga i prirodnoga prava moraju postići samostalnu državu; da Hrvatska po svom državnome pravu nije u okviru Monarhije; da s Ugarskom i Austrijom nema ništa zajedničko osim kraljeve osobe; da je položaj Hrvatske u Ugarskoj drsko, golo nasilje; da bi hrvatski narod morao prekinuti s vjerolomnom dinastijom koja bezobzirno krši "ugovor" s hrvatskim "političkim" narodom; da suvereni i ponosni hrvatski narod ne smije biti ničiji podanik nego gospodar svoje sudbine. Pravaški je pokret zadržao obilježje što su mu ga, svaki na svoj način, dali Starčević i Kvaternik, naime veleizdaju prema Habsburškoj Monarhiji. Međutim, sve ostale komponente Starčevićeve ideologije morale su se postupno mijenjati.

Stranka prava sada postaje prvi masovni pokret u hrvatskome političkom životu, predstavnica općega nezadovoljstva, ali bez stranačke organizacije i programa. Postupno privlači simpatije i potporu dijela maloga građanstva, a i širih slojeva teško pogođenih prilikama u nagodbenoj Hrvatskoj i Slavoniji. To pravaškim prvacima daje moralno pravo da govore u ime hrvatskoga naroda i snagu za prosvjed protiv Pejačevićeva, a posebno protiv Khuenova, režima. Široki je pokret razvio nove sadržaje koje nije mogla stvoriti pravaška "sekta" oko *Hervatske*. Nije više bilo moguće negirati sve što postoji i samo čuvati "čistu" Starčevićevu

---

2
Gross, 1971.

3
E. Barčić, *Bistrimo. Nešto na obranu i odgovor Frankovcem u Zagrebu*, Trst, 1895., 19; DAZ, Ostavština I. Peršić, sv.26a

poruku. Trebalo je širiti je i ući u politički život. Mladi pravaši koji su vodili pokret nisu mogli biti isključivo ideolozi. Pomalo su postali političari i "praktičnici". Pri tome je bilo jasno da, želi li pravaštvo uspjeti, mora baciti sve svoje snage u otpor protiv dualizma, dok su Starčević i Kvaternik prije Rakovice usredotočili svoj napad na "Slavoserbe" tadašnje Narodne stranke, a o nositeljima dualizma uglavnom su šutjeli. Pojavila se mogućnost suradnje s opozicijom u Narodnoj stranci iz koje je izrasla Neodvisna narodna stranka. Sam je Starčević potakao rusofilski smjer koji je onda izazvao promjene u držanju prema Srbima. Predstavnici Stranke prava nisu mogli nastaviti sa Starčevićevim podcjenjivanjem svih kulturnih postignuća u Hrvata od ilirizma dalje. Sada, kada su i oni počeli sudjelovati u kulturnom stvaralaštvu, nisu više prihvaćali mišljenje da sve to nema smisla prije oslobođenja Hrvatske. Dok su se Starčević i Kvaternik nadahnuli prije svega zapadnoeuropskom pravnom, sociološkom, politološkom i ekonomskom literaturom, njihove je nasljednike uz to zaokupila književnost, a i prirodne su im znanosti bile zanimljive. Stoga su unijeli svjež dah ne samo u pravaštvo nego u hrvatsku kulturu uopće. Otklon od izvorne Starčevićeve ideologije vidi se i po tome što pravaški tisak više ne slijedi njegov pravopis, kako je to bilo prije Rakovice. No on ga se i dalje uporno držao.

Jednom riječju, pravaški prvaci osamdesetih godina nisu kao Starčević "umovali" u svojim sobama o prošlosti i sadašnjosti da bi stvorili jednom za uvijek dane dogme koje bi prije ili poslije vodile prema apsolutnome idealu. Oni su se, nasuprot tome, osjećali kao političari i agitatori, tražili su putove za približavanje ostvarenju samostalne države sudjelovanjem u političkoj praksi, dolazili u dodir s pristalicama, računali s određenim interesima. Kao što je to Starčević uvijek želio, pravaški ga prvaci nisu slijepo slijedili, nego su samostalno razmišljali, ali su pri tome dolazili do zaključaka s kojima se njihov prvak nije slagao. Nekad ih je puštao da rade po svojemu, ali je nekada upotrijebio sav svoj autoritet da ih spriječi. Razmirice su prodirale i u javnost.

U svakom slučaju ne samo retorika nego i okosnica pravaške ideologije ostala je, unatoč značajnim promjenama, još uvijek ona koju joj je dao Starčević. Njegova osoba simbolizirala je pravaški pokret. Njegov je kult počeo zauzimati sve šire razmjere, iako se on sam izjašnjavao protiv obožavanja živih "kumira". No zacijelo je mislio jedino na slavljenje Strossmayera. Iznimno rijetko pojavljivao se u javnosti, što je upravo poticalo strahopoštovanje i tajanstveno, proročko ozračje oko njega. Njegova duhovitost i svojevrsna logika osvajala je pravaše iz svih krajeva zemlje koji su hodočastili u njegovu sobu. No nespokojstvo mu se povećalo. Bojao se skretanja mase simpatizera od njegovih ideala. Njegova tvrdnja da Hrvati vole slijediti poznato ime, a da ustvari ne shvaćaju poruku, pokazala se točnom. Već je davno prije slutio da samo malen broj pristalica može primiti njegovu "čistu vatru". S porastom Starčevićeve sumnjičavosti i širenjem kruga oko njega stvaralo se ozračje spletki i sukoba kojim se naposljetku poslužio Josip Frank.

Na početku pravaškoga pokreta

Složeni karakter Stranke prava kao pokreta pokazuje već činjenica da su za pojavu *Slobode* i obnovu sustavne djelatnosti najzaslužniji Fran Folnegović i riječki odvjetnik Erazmo Barčić koji se nisu slagali sa Starčevićevom osudom svake "praktične" akcije, prije svega suradnje s umjerenom opozicijom i mišljenjem da se u uvjetima porobljene Hrvatske ne može ništa uraditi. Pokušati to bilo bi nemoralno i izdajnički i zato valja čekati na povoljnu konstelaciju velikih sila, s nadom da će ruski interesi na Balkanu omogućiti stvaranje samostalne hrvatske države. U međuvremnu valja prosvjedima protiv nametnutoga stanja održavati i jačati "duh" hrvatskoga naroda, tj. njegovu volju za samostalnom hrvatskom državom i njegove moralne osobine, nužne da se to postigne. Nasuprot tome, Folnegović je obraćao pažnju prije svega na pozitivnu svakodnevnu politiku. Kao zastupnik Hrvatskoga sabora 1875.–78. nije dobivao upute od Starčevića koji se potpuno povukao. Tadašnje prilike udarile su pečat njegovim kasnijim političkim shvaćanjima. Čini se da je od početka svoje djelatnosti želio da se stvori politička grupacija od svih elemenata koji prihvaćaju hrvatsko državno pravo. Zato su njegovi kontakti sa Strossmayerom, Starčevićevim glavnim "Slavoserbom", bili česti.[4] Osamdesetih godina on je, uz neke prekide i kolebanja, želio surađivati s umjerenom opozicijom, s Neodvisnom narodnom strankom, a očigledno je bio spreman na razne oportunističke poteze.

Erazmo Barčić, prvak riječkih i primorskih Hrvata, imao je bitnu ulogu u obnovi Stranke prava. Uspon Rijeke kao luke mađarskoga kapitala, pritisak na Hrvate u Rijeci, nastojanje da se Rijeka i *de iure* potpuno odvoji od Hrvatske, nazadak nekada razmjerno razvijene privrede u Hrvatskom primorju, sve je to izazivalo golemo nezadovoljstvo i afinitet prema pravaštvu. Barčić se već prije Rakovice nije kretao pravcem zacrtanim od Starčevića. Sudjelovao je, štoviše, na Jugoslavenskoj konferenciji u Ljubljani 1870., zbog čega ga je *Hervatska* oštro osudila.[5] I Barčić je želio pozitivnu političku akciju i suradnju s opozicijom. No on je na to gledao kao na privremenu taktiku kojom bi se Neodvisna narodna stranka odrekla nagodbene politike. Njegov se krajnji cilj poklapao sa Starčevićevim, i on je želio rušenje Habsburške Monarhije uz pomoć Rusije ali je odbijao njegovu "nekavštinu". Ostao je dosljedan protivnik Monarhije i devedesetih godina kada je Starčević potpisao program kojim je Stranka prava prihvatila rješenje hrvatskoga pitanja u okviru Monarhije. Treći prvak, Hinko Hinković, napustio je Stranku prava već 1886.

Pravaška je *Sloboda* na početku svoga izlaženja pokazala brojna kolebanja. Nestalo je jasnoga pravca *Hervatske.* Pojavili su se proturječni članci o pojedinim pojavama. Ponekad se uredništvo ograđivalo od određenoga članka no

4 F. Folnegović, Doživljaji i dojmovi II, *Hrvatska* 13., 15., 17., 31. X., 3. XI. 1902.

5 *Hervatska,* 15. I. 1871. (Dopisi)

poslije bi se opet tiskali prilozi u duhu koji je bio osuđen. Iz *Slobode* se lijepo vidi da je riječ o traženju puta i da se onda u određenome trenutku javlja osnovni stranački pravac koji ipak ne obuhvaća sva različita mišljenja. Dakako, bilo je neizmjerno teško izdavati list tri puta tjedno. Stoga su nekada promakli prilozi koji nisu načelan izraz određene struje, nego slučajan proizvod pojedinaca.

Pri samoj svojoj pojavi *Sloboda* pokazuje da su postojale nesuglasice između Starčevića i pokretača lista, odnosno nesigurnost u stavovima. Nije objavljen konkretan program. Usred rodoljubnih fraza nalazimo u programatskom članku "Što hoćemo" izjavu o potrebi prijateljstva "prema srodnikom našim u slovjenskom svietu", ali se uz to žigoše "zabluda" koja "brata nesretnika navede u tabor našim interesom protivan". Očigledno te izjave ne odgovaraju Starčevićevu izjednačenju imena Slaven i Serb s pojmom sužanj. Zatim slijedi niz članaka kojima Starčević ne bi imao ništa prigovoriti. Ipak se razabire neka nova tendencija. Kaže se da se hrvatske zemlje nalaze među Jadranom, Dunavom i Drinom i u njima se ne dopušta "religiozni srbizam" ali se, za razliku od Starčevića, priznaje postojanje srpskoga naroda u Srbiji.

Uz manje-više sitna zanovijetanja na Starčevićev račun, *Sloboda* je objavila i pravi napad na njegovo učenje. Pisac članka osudio je Starčevićevu Veliku Hrvatsku, koja obuhvaća sve južnoslavenske zemlje osim bugarskih, a u kojoj živi samo hrvatski narod i "pasmina slavoserbska". Posebno se ogradio od Starčevićevih napada na Strossmayera. Njegove utopijske tvrdnje i grdnje služe jedino Nijemcima i Mađarima, držao je pisac i pozivao Starčevića da vodi računa o temeljito promijenjenim prilikama u usporedbi s 1861., da prijeđe na polje praktične politike, u kojoj nema naglih skokova, nego samo polaganih ali sigurnih prijelaza iz jedne faze u drugu. U članku se zahtijeva da Starčević napusti svoj separatizam i da ne dopusti da Hrvati zaziru od Slavena jer su oni bedem protiv germanstva. "...na Drini neka Hrvat pruži Srbima ruku", želio je autor članka. Uredništvo je *Slobode*, doduše, izjavilo da se ne slaže u svemu s člankom koji je objavljen u obliku dopisa. No ipak ga je tiskalo kao uvodnik i nije istaklo da su to shvaćanja tuđa pravaštvu. Članak je dakle imao svoju težinu iako je izazvao vrlo oštar odgovor pripadnika Starčevićeve struje.[6] Već na početku 1879. članci u *Slobodi* bolje su usklađeni ali se razlike u mišljenju nisu izgubile. Čini se da se Starčević tek tada počeo ozbiljnije brinuti za uređivanje lista.

Na saborskim izborima 1878. izabrano je pet pravaških zastupnika. Prvi znak obnove i uspona Stranke prava bila je djelatnost predstavnika Hrvatskoga primorja na čelu s Barčićem. U proglasu riječkoga pravaškog odbora, koji je kandidirao Starčevića, Folnegovića i druge za zastupnike Sabora, žestoko se napada Mažuranićeva Narodna stranka. S obzirom na opće nezadovoljstvo, odjek toga proglasa razmjerno je velik. Samoga Starčevića nije se moglo nagovoriti da se

6
Sloboda, 18. IX. 1878. (Starčević u saboru)

uključi u predizbornu agitaciju. No u uvjetima pri kraju Mažuranićeve vlade izabran je u kraljevičkom i đurmanečkom kotaru, a zadržao je kraljevički.

Čini se da su Starčević i Kvaternik ipak bili u pravu kada su 1868.–71. tvrdili da će im se unionisti pridružiti. Veći njihov dio, čiji se interes nije bitnije razlikovao od viših slojeva građanstva, priključio se doduše Narodnoj stranci. No drugi, a pogotovo neki zemljoposjednici, to nisu uradili nego su se pridružili pravašima. Neki bivši starounionisti postali su žestoki pristaše pravaštva, primjerice zagrebački gradski senator Gjuro Deželić. No najvažniji novi pripadnik iz njihovih redova je barun Gjuro Rukavina koji je poslije izabran za predsjednika kluba Stranke prava. On u Saboru kaže da nije bezuvjetni protivnik zajednice Ugarske i Hrvatske i da ga je do 1866. s Mađarima vezala zajednička borba protiv Beča. No razočarala ga je nezakonita nagodba i zato pristupa Stranci prava koja borbom za hrvatska prava želi "pobuditi hrvatsku sviest i ćud za narodno dostojanstvo". Čudi se što Pejačevićeva vlada izvrgava tu stranku ruglu i što joj ne pristupaju svi koji se osjećaju Hrvatima. Odmah zatim Rukavina interpelira zbog zapljena *Slobode* i sasvim u Starčevićevu duhu tvrdi da vlastiti sinovi pomažu zabosti nož u srce Hrvatske, da Jugoslavenska akademija radi protiv hrvatstva i da je zato oštro pisanje *Slobode* opravdano.[7]

Već je rečeno da je na izborima pobijedila Narodna stranka i da je izglasala adresu u kojoj je zahtijevala da se Bosna i Hercegovina s vremenom pridruže Hrvatskoj, spojenoj s Krajinom i Dalmacijom i da se riješi riječko pitanje. Spomenut je i Starčevićev govor od 14. lipnja 1878. kojim je prije svega osudio okupaciju Bosne i Hercegovine, a adresi većine suprotstavio se posebnim nacrtom. Njegov je smisao poslije objasnio riječima: "Dakle ja smatrah najpervim deržanstvom: da u obliku adrese na kralja nacertam, kako je onaj odnošaj (nagodbeni sustav, *M. G.*) nastao, kakovim je plodom dosada rodio, i kakve mora imati posledice po narod i po dinastiu, posledice, na koliko ih um ljudski može iz stanja stvarih nagadjati."[8]

Budući da u Saboru nije bilo dovoljno pravaša, tj. potpisnika, nisu postojali formalni uvjeti da se nacrt objavi kao adresa opozicije. Stoga ju je Starčević morao čitati u dijelovima. U specijalnoj je debati uz svaki odlomak većinske adrese čitao "izpravak" praćen pljeskom galerije. Miškatović je prosvjedovao što Starčević ne ispravlja pojedinosti u adresi nego pripovijeda "od Kulina bana". Kaže da to nije adresa nego rasprava i pamflet protiv Sabora. U diskusiji o tome mogu li se ti "izpravci" uopće dopustiti, Folnegović je branio Starčevića. Iako je to bilo protiv saborskoga pravilnika, većina je na kraju iznimno odobrila da Star-

7
HS, 1878.–81., 17. i 19. VI. 1880.

8
Predizborni govor na Krasici 4. IX. 1881., *Djela I*, 182; Govor o adresi većine i nacert adrese posebne, Zagreb, 1878.; *Djela I*, 81-92; *Djela II*, 35-71.

čević čita svoje "izpravke" ali je držala da to nije adresa pa je uopće nije uzela u obzir.[9]

Taj je tekst u cjelini objavljen i odigrao je važnu ulogu pri usponu pravaštva. U adresi je naime u punu sjaju zablistala Starčevićeva snažna i strastvena riječ. Svaki pojedinac koji dotada nije bio upoznat s pravaškim tiskom te Kvaternikovim i Starčevićevim spisima, sada je imao pred sobom Starčevićevu jasnu poruku. Mnoge kolebljive nezadovoljnike, pogotovo među mladima, ona je morala potresti, a nisu je mogli samo tako odbaciti ni mnogi "praktičnici", kao što to nisu uradili ni 1861. s Kvaternikovim prijedlogom. Adresa je sustavna formulacija pravaške ideologije kao i nekoć predstavke 1861., te plod zrela i iskusna publicista. Njezinu prihvatljivost povećala je činjenica što Starčević u njoj nije spominjao one svoje teze koje su odbijale mnoge potencijalne simpatizere, pogotovo tvrdnje o "pasmini slavoserbskoj", i što je sada, za razliku od razdoblja 1867.–71., udario frontalno na dualizam i što su njegove ocjene velikim dijelom odgovarale osjećaju nezadovoljnika. Dakako da Starčević nije ni u toj adresi ponudio politički program. No za širenje pravaštva to nije bilo potrebno. Stil i ton adrese, sadržaj njezine poruke obavili su zadaću kojoj se Makančeva opozicija nije mogla ni približiti.

Adresa je prosvjed u ime suverenoga hrvatskog naroda s kojim njegov stvarno apsolutistički vladar i njegovi pomagači postupaju kao s posljednjim podanikom. Crvena je nit polemika s kraljevim otpisom od 8. studenoga 1861., kojim je raspustio Hrvatski sabor zato što je, inzistirajući na hrvatskoj državnopravnoj predaji, odbio priznanje zajedničkih poslova s Austrijom. Pri tome je važno da je supotpisnik toga otpisa bio tadašnji kancelar, a sada ban Mažuranić. Starčević je, prije svega, proglasio nezakonitim svaki Hrvatski sabor od 1865.–67. dalje. Nagodbu je izglasao nezakoniti Sabor 1868., koji je sazvan na temelju nametnutoga izbornoga reda, javnim glasanjem, a zastupao je samo sedam županija kraljevine Hrvatske (civilnu Hrvatsku i Slavoniju). Žestoko je osudio kraljev postupak sa Saborom izabranim 1871., koji je bio raspušten a da se uopće nije sastao. Žigosao je osnovna opravdanja toga postupka a pogotovo "svevlast vašega veličanstva". Suprotstavio im je načelo "deržavah zakona" u kojima je "svevlast" jedino "u samom narodu". Narugao se kraljevu stavu da Sabor može zasjedati samo onda ako mu je većina pokorna. Ako je "saboru dopušteno raditi samo kad mu je većina pogodna obstojnostim, vladi i vladaru: sabor je suvišan, i prosta nu predraga igra."[10]

U svojoj mržnji protiv "Slavoserba" Mažuranića, Starčević proglašava njegov cijeli reformni zahvat pogubnim. Napada ga čak i zato što "zasnova početne

---

9
HS, 1878.–81., 14. i 15. X. 1878.
10
Djela II, 39

učionice kakove zatiru svaku klicu prosvetlenja, i u svakom pogledu nemogu nego narodu škodljive biti" i što "uvede sveučilište, zlo osnovano, bez uvetah što ih pita hram znanosti i potreba naroda". Prema Starčeviću jedino zakonit može biti Sabor sazvan "na temelju obćenita glasovanja" te sastavljen i od predstavnika Dalmacije i Vojne krajine. Zato on "pred bogom i pred narodi" prosvjeduje protiv "bezzakonjah" Sabora i vlade, koji se hrvatskome narodu nameću kao zakon.

Svoje je tumačenje opravdao osvjedočenjem da je Hrvatska samostalna država koja nema zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije i da zato ne smije popustiti od svojih prava. Jedina veza između Hrvatske i zemalja kojima vlada dinastija Habsburg jest "u osebi skupnih vladarah". Otvorenom porugom Starčević žigoše dinastičnu predodžbu Habsburgovaca da su carevi "milosti božjom" i da im je "promisao" povjerila sreću narodâ. Podsjetio je Franju Josipa da je njegova dinastija došla na prijestolje Hrvatske slobodnim izborom naroda "i da milost božja i promisao samo s narodi brane pravedne a ruše nepravedne vladare."[11] Ponovio je svoju tezu o "ugovoru" između hrvatskoga naroda i Habsburgovaca 1527., kojeg su se Hrvati stoljećima držali uz teške žrtve, dok ga je dinastija sustavno kršila. Osudio je kraljevo načelo da narod ovisi od "volje jednoga čoveka" i suprotstavio mu zahtjev da se sva pitanja rješavaju "skladnom voljom" vladara i naroda. Narod je ipak stavljao iznad vladara, pogotovo zato što nakon 1848. "kraljevinom" više nisu "povlastjeni staleži", nego "sav narod" postaje hrvatski "politički" narod. Osuđujući kraljevu izjavu 1861. "kojim se polje izključiva postavna (državna, *M. G.*) prava neplodnim smatra", on to pravo poistovjećuje s prirodnim. Kao učenik Rousseaua uvjeren je da je pravo "narave" sveto kao i ona sama, iako većina ljudi to ne može dokučiti "krivnjom odgojenja". "Tih je pravah i zakonah glavno, najvišje načelo: da čovek i narod imaju tražiti svoju sreću dok je najsaveršenie nenajdu bilo pod kojim vladarom. Od ovoga deržanstva (dužnosti, *M. G.*) nitko ih nemože odrešiti kao ni od ljudske narave, i zato su bez temelja i bez svake vrednosti sve ustanove i obveze koje su protivne onomu načelu. – A postavna prava koja to ime zaslužuju nisu van predočena prava narave, ter ovih pravah čversta, nedvojbena posveta i tumač."[12] Prema tome, gazeći ugovor s hrvatskim narodom, Habsburgovci prelaze preko državnoga i preko prirodnoga prava. "Nepriznati da sam narod najbolje zna svoje prave koristi, nego tverditi da to znanje ima netko izvan njega, znamenuje u slepoći primati na se preveliku odgovornost kojoj se razumni vladari uklanjaju, znamenuje k preziranju narodah, od kojih vladari stoje, još i porugu pridati", pisao je Starčević. "Kako pokazuje i sama narava stvarih, i prošlost i sadašnjost utverdjuju, uz te nazore nije moguće narode upokojiti ni deržave upravljati, ter nije čudo što dinastie

11
Isto, 42
12
Isto, 45

zadojene timi nazori, koje propadoše, koje toliko da nisu potonule", prijetio je Starčević Franji Josipu.[13]

Slobode bez zakona ne može biti, poučava on. Zato odbija tuđinski zakon Listopadske diplome ili "iskrenog nasilja", a priznaje samo zakon što ga suvereni narod u dogovoru s vladarom daje sam sebi. Ističući prošlu "samosvojnost" Hrvatske u pitanju vojske, financija i trgovine te banovih kompetencija, Starčević poziva vladara da stane na kraj povredama prava hrvatskoga naroda, a ne da zahtijeva "da Hervati to ubitačno bezzakonje proglase zakonom". Poriče Habsburgovcima nasljedno pravo na prijestolje Hrvatske i Ugarske. Svaki od njih postaje kraljem tek obnovom "ugovora".

Starčević ima svoje tumačenje kako su Habsburgovci postali tlačitelji hrvatskog i ostalih naroda kojima vladaju. On se naime poziva na činjenicu da su oni s vremenom stekli vrlo različite posjede po tradiciji i uređenju i da su onda od 17. a pogotovo od 18. stoljeća nastojali od njih stvoriti jedinstvenu državu. Dok je "dinastia vladala različne narode po različnih zakonih" ona je bila "prejaka". No pogibeljnom joj je postala težnja "da se iz sastavinah bitno različnih, pače medju se protivnih, složi jedna celost deržavna", pri čemu je "za moždac jedinstva uzeta narodnost nemačka". Pravi prijatelji dinastije zabacaju tu težnju i žele učvrstiti prijestolje time "da svi narodi u svem ostalom na svoju različni, oko njega jedno budu". Treba dakle stvarati različite sustave, a svakome bi bila svrha "stanovit narod bilo uz kakove zakone i uprave pod dinastiom uzderžati" jer kada taj narod vidi da drugdje može biti "srećnii", on je za dinastiju izgubljen.[14] No zacijelo Starčević uviđa da je retrogradno kretanje prema strukturama predmodernoga vremena nemoguće, tj. da hrvatski narod neće postići svoje pravo ako Habsburška Monarhija ponovno bude skupina različitih nepovezanih zemalja. U tijeku svojih dotadašnjih preuređenja Monarhija je klizila samo iz zla u gore, uvjerava Starčević. Narodi Monarhije žive samo "ili gospodujuć ili podlagajuć se", a "duha, otačbeničtva austrianskoga nema". Dualizmom je hrvatska "samosvojnost" stegnuta "na posle koje u deržavi dobro uređenoj svaka obćina mora neodvisno imati". "Monarkia je po imenu razdeljena u dve umišljotine, i podložena dvem pasminam, koje među se protivne, složne samo u tlačenju narodah, preče ugled i svaki napredak monarkie, i budu svoju povestničku zakonitost naprama dinastii pervom sgodom konačno zapečatiti."[15] Starčević je htio ironički reći da su Nijemci i Mađari, za razliku od Hrvata, uvijek bili nelojalni prema dinastiji i da Monarhija mora propasti zbog otpora svojih potlačenih ali i vladajućih naroda.

13
Isto, 47

14
Isto, 59-60

15
Isto, 62

Ostaje dosljedan mišljenju da svaki napad na Mađare mora poslužiti Austriji. Zato ne osuđuje izričito mađarsku vladu nego "povlastjenu manjinu" u Monarhiji koja je povećala "štibre za tudje i za domaću narodu samo škodljive sverhe", "obterpala" zemlju "herpami" skupih službenika, navalila na narode množinu dugova. Ona djeluje samo u korist "pojedincem, pojedinim obiteljim, i ako najviše pojedinim družbam", a lišila je javnih prava sve koji su "njezinom krivnjom siromašni", tj. većinu "najzaslužniega i najuredniega domaćega puka". I hrvatski narod koji je ratovao za Austriju protiv svoga vlastitog interesa, s jedinom svrhom "da se pomoćju tisućah oboružanih nesrećnikah plene milioni golorukih nevoljnikah", mora sada plaćati dugove i troškove Austrije. Pri tome on ne može podignuti trgovinu, obrt i "težačtvo".

Osiromašeni se puk za "štibre" nezakonito lišava svoje zemlje jer se porez ne može utjerati ni vojnom silom. Starčević je žigosao službenike, koji se odlikuju samo podilaženjem višima i tlačenjem nižih, i svećenstvo koje se upotrebljava u svrhe "protivne njegovu uzvišenu zvanju". Srce mu se lomi nad pukom jer je istrgnut iz svoga patrijarhalnoga života i izložen moralnom i materijalnom propadanju "na mesto da se prosvetli i osvesti". Posebno se žali na položaj puka u Krajini. "Ovaj je narod došao u stanje u kojemu neima ništa za braniti ni za izgubiti, a izvan njega neima se ničesa bojati", piše Starčević s gorčinom.[16] Uglavnom, ne prikazuje vladavinu dinastije Habsburg samo kao sustav kojemu je cilj održati hrvatski narod u sužanjstvu, nego i kao nastojanje da mu se ekonomskim mjerama uništi i fizička egzistencija.

Završava iskonskom pravaškom željom da se ukine ugovor s vjerolomnom dinastijom. "Međutim narod hervatski postupanjem drugih (vladara, *M. G.*) naprama njemu rešen dužnosti i odgovornosti, s pouzdanjem gleda ususret dogodjajem koji nemogu dugo izostati, i koje da prežive ta monarkia kakova je, može izraziti želju samo Hervat neiskren, ili nepoznavalac obstojnostih."[17] Starčević doduše ne kaže kakvi se to događaji spremaju. Tek u proljeće 1879. daje jasno do znanja da očekuje sukob Rusije i "Austro-Magjarie" na Balkanu. No nikakav ustanak ne dolazi u međuvremenu u obzir. Tada je, kao i 1884., osudio Rakovički ustanak kao "smutnju" što su je zasnovali "negovatelji sustava", tj. dualizma, da prikriju "ništetnost monarkie", ali i "neprijatelji sustava", koji sadašnju samovolju žele zamijeniti svojom vlastitom. Jedni i drugi digli su bunu da bi je mogli utišati "na najveću krivicu najvećih nedužnikah", tj. Kvaternika.[18]

U govoru kojim je popratio svoj nacrt Starčević je osudio adresu Narodne stranke kao izraz poniznosti i potištenosti, tj. kao spis podanika, a ne predstavni-

16 *Isto*, 65

17 *Isto*, 71

18 *Isto*, 62

ka suverenoga hrvatskoga naroda. Zacijelo je značenje njegova nacrta došlo do puna izražaja kada je saborska delegacija uručila adresu većine Franji Josipu. On je postupio upravo onako kako ga je prikazao Starčević, kao apsolutist koji svojim podanicima ne dopušta da raspravljaju o svojim vlastitim najvažnijim potrebama. Na zahtjev mađarske vlade ukorio je Sabor što je prešao svoje kompetencije jer je raspravljao o Bosni i Hercegovini, što je upotrebio izraz "ugarsko-hrvatska kruna" umjesto "zakonskoga" termina (ugarska kruna) i što je Kraljevinskom odboru za pregovore o financijskoj nagodbi dao upute koje on u svom otpisu nije naveo.

Iz adrese se stječe dojam da Starčević okrivljuje Franju Josipa osobno za nezakonite i nasilne čine protiv hrvatskoga naroda. Prilikom pojave *Slobode* antidinastička je nota prikrivena, list, štoviše, izražava nadu da će kralj nakon okupacije omogućiti sjedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. Međutim, 1879. kada Stranka prava prihvaća prorusku orijentaciju, na stranicama *Slobode* nalazimo otvorene protumonarhijske i protudinastičke izjave. "Od države, koja je kroz stoletja nastojala i nastoji da Hrvatsku upropasti i zasužnji, koja je sklapala ugovore da ih prvom prilikom pogazi, od takove se države mora narod hrvatski, ako neće da počini narodno samoubojstvo, najvećom odlučnostju odvratiti, pak jer u njoj budućnosti neima, tražiti će da si unatoč njoj svoj obstanak obezbjedi i osigura." "Beč znači za nas duševnu i materijalnu smrt, a Rusija oslobodila je Balkan."[19] Pravaški se pokret dakle odnosi izrazito "veleizdajnički" prema Habsburškoj Monarhiji.

Sloboda je na početku izlaženja odapinjala svoje strijele protiv Strossmayera, Račkoga i Jugoslavenske akademije kao krivaca što nije stvorena Hrvatska "od Tirola do Maćedonije", kako to ironički kaže Rački. No Folnegović i "umjereni" pravaši, koji su se poslije pridružili Neodvisnoj narodnoj stranci, već su početkom 1879. održavali veze s nezadovoljnicima u Narodnoj stranci, s ciljem da pokrenu zajednički opozicijski list kojemu bi urednik, vjerojatno, bio Milan Makanec. Šime Mazzura sastavio je program novoga lista, koji stoji u sredini između temeljite revizije Nagodbe s ciljem financijske i gospodarske samostalnosti Hrvatske i tendencija koje se okreću protiv dualističkoga sustava uopće. Radi se o smjeru koji, u različitim varijantama, postaje karakterističan za kasniju Neodvisnu narodnu stranku sve do njezina zajedničkoga programa sa Strankom prava 1894. Program ističe nužnost sloge slavenskih "plemena" na Jugu i njihovo duševno i literarno jedinstvo, pozdravlja nove nezavisne države (Srbiju, Crnu Goru i Bugarsku) i izražava svoje simpatije prema okupljanju tih "plemena" u "veću državnu zajednicu", dok bi se oko sjedinjene banske Hrvatske, Krajine i Dalmacije okupili oni Južni Slaveni Austro-Ugarske koji to žele (dakle Slovenci i stanovnici Bosne i Hercegovine). Rački zato kaže da su se potpisnici toga

19
Sloboda, 7. IX., 9. XI. 1879.

programa "bivši umjereni Starčevićijanci od starčevićijanizma posvema odijelili". Oni su doista napustili Starčevićevo protuslavensko i protusrpsko učenje, ali nešto poslije to je učinilo i vodstvo Stranke.

I Strossmayer je odobravao organizaciju nove opozicije. Pisao je Račkome da Hrvatstvo treba gojiti i spriječiti da ga Srpstvo "nesvijesnim" načinom ne potkopa, no drži da su Hrvatstvo i Srpstvo "samo sredstvo" jer cilj mora biti "jedinstvo narodno". Hrvati ne smiju dopustiti da ih se upotrebi kao oruđe protiv "brata". (Pri tome misli na zatvaranje nekih Srba za bosansko-hercegovačkoga ustanaka.) Želi lojalnu opoziciju ali mu se čini da opozicija slijedi Starčevićeve "inspiracije". Kaže da je on prava budala koja kvari mladež. To piše pod dojmom izgreda na bugarskoj studentskoj zabavi u povodu otvaranja Bugarskoga sabora. Tada su naime mladi pravaši zviždanjem prosvjedovali protiv zdravice inspektora pučkih škola Ivana Filipovića jer je uz Hrvate i Bugare spomenuo i Srbe. Organizacija opozicije uz izdavanje vlastitoga glasila ili preuzimanja *Obzora* privremeno je propala. Folnegović je ostao u Stranci prava a *Sloboda* je žestoko napadala pokušaj stvaranja nove opozicije, koja je onda nastala godinu dana poslije.[20]

Starčevićeva djelatnost u Hrvatskom saboru kreće se potpuno u duhu njegove adrese a svaki njegov govor ili interpelaciju prate izjave "da je današnje stanje u našoj domovini protuzakonito". Daje do znanja da je tome kriva dinastija i da Monarhiju čeka propast. No Starčevićevi istupi odnose se isključivo na pojedina pitanja koja nisu izravno povezana sa sustavom Hrvatsko-ugarske nagodbe koju on ne priznaje. Kada je riječ o indemnitetu (ovlašćenju vlade da pokrije potrebe unutrašnje samouprave na određeno vrijeme iako Sabor još nije izglasao budžet) o produženju postojeće financijske nagodbe, odnosno poslije o prihvaćanju nove, o obračunu autonomnih troškova, on uvijek samo izjavljuje da za nj toga predmeta nema jer ne priznaje "vašu nagodbu".[21] Protivnici su često pitali zašto se Starčević i ostali daju birati u Sabor koji smatraju nezakonitom "skupštinom osam županijah" čije je "torovanje" besmisleno i nepošteno prema hrvatskome narodu, kada ne žele sudjelovati u raspravama o bitnim pitanjima. No samo Sabor mogao je biti temelj pravaške agitacije. Zaštićeni imunitetom (sve do Khuenova razdoblja) zastupnici su izlagali načela Stranke prava uz pljesak galerija, a svaki govor Starčevića, ali i ostalih, izazivao je u javnosti veliku pažnju. Prema tadašnjem izrazu, govorili su "kroz prozor". Ograničenje agitacije samo na tisak bilo bi riskantno jer su prijetile zapljene i sudske tužbe, iako su porotnici redovito urednike *Slobode* oslabađali krivnje.

20
Gross-Szabo, 1992., 435; KORS II, Rački Strossmayeru 5.III. 1879.; Mazzura Strossmayeru i program 4. II. 1879.; Strossmayerov odgovor 11. III. 1879.; *Sloboda,* 30. III. i 5. X. 1879.
21
HS, 1878.–81., 3. I., 10. I., 17. I. 1879.

Nakon svoga izlaganja o adresi, Starčević je prvi put progovorio u povodu svoje interpelacije, prosvjedujući protiv toga što nekompetentni riječki sud vodi istragu zbog uvrede poštenja protiv osoblja primorske tiskarnice i lista *Sloboda* koji izlazi na Sušaku. Pri tome se žestoko oborio na Mađare, što inače nije radio jer je, kako je već spomenuto, držao da su i oni zapravo žrtve najvećega zla – Austrije.[22] Na sjednici 14. lipnja 1879. Saboru je predloženo izvješće delegacije koja je čestitala kralju dvadeset i pet godišnjicu "srećnoga braka", a Franjo Josip je na njemačkom jeziku izrazio nadu da će se stoljetna "nerazrješiva" veza vjernih Hrvata i Slavonaca s njegovom dinastijom i krunom i s njegovom ugarskom krunom još učvrstiti. To je, dakako, jedna od izjava Franje Josipa od kojih se Starčević užasavao. Optužio je delegaciju da nije ostala kod puke čestitke. Kada bi se dalo "političko izjavlenje", moralo bi se kralja podsjetiti kako je "preko 30 hiljadah hervatskih dobrovoljacah" ratovalo za Mariju Tereziju a za njezina praunuka njih oko stotinu tisuća. Hrvatski vojnici obranili su prijestolje i Monarhiju dok nije stigla ruska pomoć (1849.), a njome je Austrija, prema Starčeviću, prestala biti nezavisna država i došla je pod rusko "skerbničtvo". No za ratova 1859. i 1866. Hrvati nisu više željeli ratovati za Habsburgovce kao dotada i zato je Austrija bila poražena i došla pod "skerbničtvo" Pruske.

Starčeviću je bitno upozoriti kralja da gdje god Hrvati "htedoše biti pametni, gde god pokazaše da im do kralja stoji kao i kralju do njih, svagde je kralj izgubio, jer nije pazio na njihove pravedne želje."[23] Uvjeren je da Franjo Josip neće povratiti izgubljeno i moguće je da će njegova monarhija tako nastaviti dok ne izgubi sve. Tvrdi da je stanje Monarhije lošije nego što je bilo za poraza kod Solferina i kod Sadove i "da će se narodi ove monarkije novoj nesreći njezinoj još više radovati, nego li su se onim radovali." Zato se razumni ljudi ne nadaju u bolju budućnost "ne samo u Austrii-Magjarii ili pod njom, nego ne ni s njom."[24] Predsjednik je opomenuo Starčevića da ne govori o kraljevoj osobi. No on je nastavio u istom tonu tvrdnjom da će hrvatske desnice ubuduće braniti samo Hrvatsku a ne tuđe krunovine i, spomenuvši laži udvorica, čak je izjavio da "ni kralj nije sveznajući". Predsjednik je doduše zaprijetio da će mu oduzeti riječ i predložiti Saboru da mu se ona uskrati za cijelo zasjedanje, ali je ipak mogao završiti svoj govor čak i pojačanjem svojih prijetnji kralju. Delegacija Hrvatskoga sabora je dakle trebala pozvati kralja da Hrvatima povrati pravo i domovinu. Ako to kralj ne bi mogao ili htio, što je narodu isto, onda neka zna da će Hrvati raditi samo za Hrvatsku i da bi se moglo dogoditi "da će kralj od Hervatah dočekati

22
Isto, 2. I. 1879.; *Djela I*, 92
23
Djela I, 96
24
Isto, 97, 98

ono, što su Hervati od Nj. Veličanstva i od njegovih stariih dočekali."[25] Takvu govoru galerija je, dakako, burno pljeskala.

Osim malobrojnih starijih pojedinaca, pristaše Stranke prava regrutirale su se do Rakovice iz studentskih i đačkih redova. Mnogi su se nakon diplome odrekli svoga mladenačkoga oduševljenja za pravaštvo, ali neki su ostali pravaši pa su kao zreliji, obrazovani "muževi" davali Stranci prava njezinu prodornu snagu. Dakako, studenti zagrebačkoga sveučilišta i onih u Beču i Grazu ostali su i dalje bitna karika pravaškoga okupljanja. U već spomenutomu studentskom društvu "Hrvatski dom", osnovanom 1875. na zagrebačkom sveučilištu, došlo je prije pojave *Slobode* do trzavica između pravaša i njihovih protivnika. Nakon toga, pravaški su mladići pokušali dobiti društvo u svoje ruke. Onemogućili su nekoliko skupština i izazivali sukobe tako da je društveni odbor morao privremeno obustaviti rad. Ljeti 1879. "Hrvatski dom" je odlukom Mažuranićeve vlade stavljen pod nadzor zagrebačkoga gradskog poglavarstva, sa stalnim povjerenikom. Pravaši su na taj način bili isključeni, a uprava društva izjasnila se protiv političkih agitacija "koje moraju pogubnim posljedicami po svako akademsko društvo roditi". Uprava je, doduše, držala da članovi "Hrvatskoga doma" moraju biti "svećenici svete ideje Hrvatstva" i jedinstva Hrvatske, ali ne smiju unositi u društvo političku agitaciju. Strossmayerovu lozinku: "Prosvjetom k slobodi", društvena je uprava zacijelo tumačila kao obvezu studenata da se posvete isključivo svojoj naobrazbi, a tek će se po svršetku studija politički aktivirati. Pravaši koji su se odcijepili od "Hrvatskoga doma" uspjeli su izdati dva broja almanaha *Hrvatska,* a nadzor oblasti nije spriječio napredak pravaškoga usmjerenja među studentima. U jeku uspona pokreta 1881. pravaši su ovladali društvom "Hrvatski dom" pa je ono iste godine raspušteno. Glazbeno društvo "Hrvatska lira" održalo se do 1887.[26]

Zacijelo zbog potrebe da podrži pravaške studente na zagrebačkom sveučilištu, Starčević je predložio saborskom odboru za bogoštovlje i nastavu da se ukine "naukovina" na sveučilištu, tj. da studij bude besplatan. Izvjestitelj odbora, sveučilišni profesor dr. Spevec, odbio je taj prijedlog s obrazloženjem da se visoka znanstvena razina sveučilišta može održati samo školarinom koja je ionako manja nego drugdje. Pri tome se pozvao na njemačka sveučilišta. Starčević je, dakako, imao vrlo loše mišljenje o zagrebačkim sveučilišnim profesorima jer među njima nije bilo pravaša. U svom je opširnom odgovoru najprije rekao da je osnovna odlika sveučilišnih profesora u razmišljanju a ne u čitanju, da su oni zapravo dobro plaćeni i bez "naukovine" koja u tako siromašnoj zemlji izaziva neprijateljstvo

---

25
Isto, 99

26
Gross, 1969., 454-5. *Hrvatski dom*. Zabavnik hrvatske omladine, izdalo ga Đačko društvo Hrvatski dom na I Hrvatskom sveučilištu, I., Zagreb, 1876., II. 1877., III. 1880.; *Hrvatska*, Napisala i izdala ju Hrvatska mladost stranke prava. I. knjiga za godinu 1880., Zagreb, 1880., II. knjiga za godinu 1881., Sušak, 1882.

studenata prema profesorima. Pobija mišljenje da su siromašni studenti ionako oprošteni školarine izjavom da su siromasi "seljani", "nižji obertnici", "javni službenici i ostala tako zvana inteligencia". Osim velikih posjednika, većih obrtnika i trgovaca, nitko ne može platiti "naukovinu", a i ovim posljednjima to je često teško. Nepravedno je da se siromah ne može "prosvetliti" i svršiti studij. I ovaj put Starčević je dakle iskoristio priliku da kaže nešto o siromaštvu hrvatskoga društva.

Opširno je izložio francuski obrazovni sustav kao primjer hrvatskome, a pohvalio je čak i stanje u Rusiji. Razumije se da je u skladu sa svojim tvrdnjama da Nijemci nemaju kulture i da su barbari, ocrnio njemački sveučilišni sustav pa je čak rekao da su njemački profesori pijanice i da školarina služi za njihovo "lokanje" i "pijančevanje". U debati je nekadašnji pravaš, sveučilišni profesor dr. Fran Vrbanić, osudio Starčevićevu navalu na njemačke sveučilišne profesore i odbio njegov nagovještaj da su i zagrebački profesori pijanice. No i on se zalagao za reformu školarine.[27]

Kada je na Starčevića došao red da odgovori zastupnicima koji su raspravljali o tom pitanju, zamolio je da se rasprava odgodi na drugi dan jer ne može govoriti. I u drugim se prilikama vidi da je bio boležljiv i da se zato slabo osjećao. Drugi dan Starčević je odgovorio prije svega predstojniku za bogoštovlje i nastavu Pavlu Muhiću koji se izjasnio za slobodu učenja i nastave po uzoru na njemačka sveučilišta, što bez školarine nije moguće. Pobijao je njegovu izjavu da u Francuskoj nema slobode nastave i učenja jer su "upravo iz Francezke u kopnu Europu slobode sve potekle!"[28] Tvrdio je da u njemačkom "sistemu sveučilištah" odlučuje samovolja i milost i da se ne cijeni znanje i poštenje. Tvrdi da narodi ne mogu dobrovoljno prihvatiti taj pogubni sustav i da će ga morati promijeniti i sami Nijemci i vratiti se na temelj "uz koji može ljudsko družtvo obstojati u sreći i slobodi".[29] Ponavlja svoje uvjerenje da u Hrvatskoj prevladava "siromaštvo, sužanjstvo i pokvarenje" i drži da mladići ni u gimnaziji ne mogu ništa naučiti. Profesor Spevec prosvjedovao je protiv Starčevićeve osude njemačkih sveučilišta te tvrdnji o neznanju i neradu hrvatskih profesora. Rekao je da je na Pravnom fakultetu oproštena od školarine četvrtina studenata, a još je veći udio na Filozofskom fakultetu. Dalje od toga se nije moglo poći jer se hrvatsko sveučilište moralo boriti "s neredi i izgredi", vjerojatno neki nisu oprošteni zbog "nećudoredja" ili jer nisu kolokvirali. Čini se da Spevec pri tome misli na pravaše. Većina je zatim preko Starčevićeva prijedloga prešla na dnevni red.[30]

27
Djela I, 100-111; HS, 1878.–81., 1. IX. 1879.

28
Djela I, 112.

29
Isto, 115.

30
HS, 1878.–81., 2. IX. 1879.

Posljednji Starčevićev nastup prije Pejačevićeva režima pokazuje da je bio neumoran i u korištenju nevažnih događaja kako bi objavio svoje učenje, upozorio na značenje Sabora 1861. jer se izjasnio protiv zajedničkih poslova s Austrijom, i prosvjedovao protiv postojećega "bezzakonja". Riječ je o njegovoj interpelaciji u povodu odreknuća nadvojvotkinje Marije Kristine od prava nasljedstva i baštine u obitelji Habsburg. Kada je nadvojvoda Maksimilijan, prije nego što je postao meksički car, obavio istu formalnost, kaže Starčević, pojavili su se kao svjedoci kancelar Hrvatske kao i onaj "Ungarie". Pretpostavlja da je kod ovoga posljednjeg odreknuća bio ministar za Hrvatsku, kojega Starčević ne priznaje zastupnikom Hrvatske jer je član mađarskoga ministarstva. Pripisuje dinastiji različite postupke. Naime, u prvome slučaju kralj se držao prema kraljevini Hrvatskoj jednako kao i prema kraljevini Ugarskoj jer je Hrvatski sabor 1861. uzdržao samostalnost Hrvatske, a za odreknuća Marije Kristine on za nju ne zna, što je posljedica "vaših nagodbah".

Ovom prilikom došlo je do jedine konfrontacije između Starčevića i bana Mažuranića, njegova glavnoga "Slavoserba" uz Strossmayera. Na Starčevićev upit zašto kod ovoga posljednjega odreknuća nije sudjelovao nitko od strane Hrvatske, Mažuranić je odgovorio da je on kao kancelar bio prisutan u slučaju Maksimilijana, pa ako je hrvatsko-slavonski ministar bio kod odreknuća Marije Kristine, on je "nekim načinom" bio zastupnik i "naše kraljevine" jer se svaki službeni čin obavlja na temelju postojećega zakona. Kaže dakle da ni prvi ni drugi put nije bio prisutan ban. Starčević se dakako nije zadovoljio tim odgovorom jer on nije pitao zašto tamo nije bio ban nego zašto tamo nije sudjelovao nitko od strane Hrvatske. Kaže da je u prvom slučaju prisutnost kancelara opravdana jer je on tada bio glavni dostojanstvenik kraljevine, dok je danas ban glava ove zemlje, a ne hrvatski ministar, član mađarskoga ministarstva koji nema zakonite vlasti u Hrvatskoj i djeluje samo kao poštar između domaće vlade i mađarskoga ministarstva. Držeći se zakona, Mažuranić je još jednom rekao da danas pravo zastupstva Hrvatske ima taj ministar.[31] Bio je to, naravno, razgovor među gluhima: jer Starčević ne priznaje postojeće zakone i najvišega hrvatskoga činovnika postavljenoga na temelju tih zakona.

Pravaški pokret navijestila je i skupštinska akcija 1879. U skladu s Mažuranićevim zakonom o pravu skupljanja postalo je moguće održavanje skupština. Zbog policijske paske, nije se doduše mogao otvoreno propovijedati ideal Stranke prava, ali se zato govorilo o konkretnim zatjevima: o povratku Rijeke Hrvatskoj, o demokratskim slobodama, prije svega o općemu pravu glasa i o slobodi tiska. Na veliku skupštinu u Bakru 1. lipnja 1879., koju je organizirao Erazmo Barčić, iznimno im je uspjelo dovesti kao govornika i Starčevića. U okviru svoga moralnoga učenja založio se da se sloboda tiska "u podpunoj meri bez grani-

---

31
HS, 1878.–81., 20. XII. 1879.; *Djela I,* 118-120.

ce uvede, jer bez različnih mnenjah nema prispodobljenja ni napredka."[32] Poziva prisutne na rasuđivanje u skladu s prirođenom ljudskom željom za znanjem i napretkom i žali što se Hrvati, iako imaju četiri puta više uma nego primjerice Nijemci, time manje služe nego oni. Zato ljudi koji ne žele prihvatiti nove misli nego ostaju "neznalice, magarci", mogu očekivati da će se pametniji od njih poslužiti njihovom "ludostju" i iskorištavati ih.

Čini se da duhovnike kritizira što svoje pouke puka opravdavaju samo Božjim zabranama, umjesto da razjasne tu "nedvojbenu istinu i drugimi razlozi", primjerice da ih uče kako prisvajanje "tudje muke" i drugi zločini čine potrebnim suce, žandare i drugu gospodu, koju onda narod mora plaćati. Takvim načinom postupno bi se postigao napredak. U vezi s pitanjem smije li se i o Bogu slobodno pisati, kaže da "sve naše družtveno stanje osniva se na veri u Boga i dušu", a ljudi koji ne vjeruju ne bi smjeli biti svjedoci pod prisegom i uopće nevjernik, "omražen i osramoćen kao nečovjek", teško bi živio među ljudima. Kada bi se to uvidjelo, ti bi ljudi drugačije postupali nego danas kada se prikazuju kao "sluge božje" ali ne priznaju ništa osim svoje vlastite koristi. Osuđuje stalno pozivanje na Boga, zacijelo u politici, i kaže da oni koji upleću Boga u stvari koje je On "prepustio slobodnoj volji ljudih, ubijaju poverenje, veru, poštenje i slogu naroda."[33] Pozivajući se na križarske ratove kaže da je i onda bilo pametnih muževa koji su znali da je Bog stvorio ljude da ga štuju dobrim djelima a ne "da se medjusobno kolju i dave, jer svaki je rat proti volji božjoj, a kada ga ljudi započnu, koji hoće, da se kolju neka se kolju, Bog ih nebude branio."[34] Kaže da su ti muževi govorili da se u križarskome ratu ne treba zanositi na Boga nego na sablju i srce, ali su ih proglasili buntovnicima i neznabošcima. "Sada na svu sreću slobodne misli prodiru svom Europom."[35]

Okret prema Rusiji i srpsko pitanje

Agitacija Stranke prava na čelu širokoga pokreta temeljito se razlikovala od one u pravaškome tisku do Rakovice, prije svega u odnosu prema Rusiji i srpskome imenu.[1] Starčević i Kvaternik gledali su u Rusiji i Austriji snage koje nastoje uniš-

32
Djela I, 437
33
Isto, 436
34
Isto, 437
35
Isto, 437. Izvještaj o skupu te Starčevićev govor objavljuje bakarski list *Galeb* (1878.–9.) koji se, čini se, pred kraj svoga izlaženja priklanja pravaštvu. M. Strčić, 1996.
1
O odnosu pravaša prema Rusiji prvi je pisao Flaker, 1954. i 1958.–59.

titi hrvatski narod, tvrdili su da ih podupiru samo "Slavoserbi", a očekivali su da će Francuska spasiti Hrvate od tih strašnih despocija. Nakon propasti Napoleona III. nestala je i ta nada. Starčevićev preokret prema Rusiji, koju je dotada proklinjao, vidi se iz njegova već spomenuta spisa "Na čemu smo", objavljenoga uoči Berlinskoga kongresa. Iako su se ruska i austrougarska diplomacija pogađale oko podjele Balkana, Starčeviću je zacijelo jasno da te dvije sile imaju sasvim oprečne interese.

Nikada nije ostavljao sumnju u to da bi prihvatio kao saveznika svakoga neprijatelja Austrije. Ona mu je bila i ostala vrhovno zlo. Opravdao je postupke ruske diplomacije, koji mu se nisu sviđali, time što je pronašao u Rusiji brojnu "slavoserbsku pasminu" kojoj ruski vladari tobože moraju popustiti u svojoj politici prema Turskoj. Uzroke ruske intervencije u Turskoj vidio je i u skretanju pažnje ruskoga naroda od unutrašnjih prilika. Kaže da ruski vladari ne gaze zadanu riječ narodu i "neće da narod obsenjuju" obećanjem "pravoga ustava" koji mu ne mogu dati, ali da mnogi Rusi "vapiju za slobodom". (Godinu dana poslije ipak je očekivao da će plemeniti ruski car, na molbu "slobodnikah" dopustiti ustav.) Osim toga i trgovački razlozi uvjetuju ruske napade na Tursku. Tvrdio je da je Rusija jedina zemlja koja ima "svest o svojemu poslanstvu: o razširenju svoje vere i narodnosti", a da ne misli braniti "Slave i Slavstvo" jer je to čedo Austrije. Rusi se neće odreći svoga imena da bi primili "gnjusno ime slavsko ili što je isto, srbsko". Prema Starčeviću, Rusi neće štititi Poljake, Hrvate, Bugare, Čehe i Srbe, nego ih žele "s vremenom upiti" i u tu svrhu rade. Rusija zato nastoji da se njihovo stanje "čim većma otežča, za da narodi čeznu za Rusi." Zato su Austrija i Mađari više učinili za Rusiju nego ona sama i Turska joj je "nehajstvom i neumjem" izravnala put. Kaže da "slavoserbstvo bilo kojeg oblika, po naravi vodi u Ruštinu i u njoj se razpada."[2]

U ukinuću ruskoga "nevoljničtva" (kmetstva 1861.) vidio je "najznamenitii prevrat za kerstjanskih vremenah" obavljen mirnim putem. Sviđalo mu se što "prosvetleni" Rusi u "seljaninu traže budućnost, snagu, veličanstvo..." Cijeni rusku kulturu i kaže da valja čitati ruske književnike koji nipošto nisu "barbari", kako se misli na Zapadu, te da i u ruskom "despotizmu" ima plemenita bilja za koje se ne zna u mnogih "ustavnih deržavah". Vjeruje da će nakon rata "biti potrebitih polakšicah". Posebno mu je važno to što se Rusija jedina opire njemstvu, jer kao što je nekada "gerčtina" rastrovala Rimsko Carstvo, tako "nemačka sduha raztače Europu i Ameriku". U svakom slučaju "Rusia je zaslužila i dobila priklonost u Iztoku i u susedstvu." Naposljetku pretpostavlja da će Poljaci napustiti svoj otpor protiv Rusa i "sljubiti se s narodom kojemu se nemože oteti i kojega je budućnost" i da je "Hervatom, katolikom namenjena dosadanja zanešenost Poljakah", tj. Hrvati ne smiju biti protivnici Rusije.[3]

2
Na čemu smo, *Djela III*, 396-399
3
Isto, 407-409

Dakako da mladi pravaši odgojeni na strastvenome neprijateljstvu protiv Rusije, nisu odmah zapazili da se sprema potpuna preobrazba Starčevićeva stava prema toj zemlji. Na javnoj skupštini, sazvanoj od pripadnika Narodne stranke 5. kolovoza 1877., kako bi izrazila svoj stav prema događajima na Balkanu, mladi pravaš Hinko Hinković udara na Rusiju u skladu s dotadašnjim Starčevićevim pravcem. No Folnegović prihvaća zaključak skupštine koja pozdravlja "narode Istoka" i Rusiju, ali kao saveznicu Monarhije. Taj je zaključak u duhu kasnije Neodvisne narodne stranke a ne Stranke prava, koja se osamdesetih godina priklanja Rusiji jer očekuje da će ona u budućemu ratu poraziti "Austro-Magjariju".[4]

Od kraja 1877. do proljeća 1879. pravaši se kolebaju između proruskoga i proturuskoga pravca, što se razabire iz *Slobode*. Tek nizom članaka u tome listu u travnju i svibnju 1879. Starčević naposljetku udara temelj rusofilskome usmjerenju. Poslije sam kaže: "...mi smo Rusiu merzili svom snagom našega serdca, od onda mi ju ljubimo onom snagom i nadamo se u nju." Ili još jasnije: "Ali kad sama Rusia svojom kervju i svojim troškom oslobodi narodah i time oslobodjenjem, kako je pravo, i ona se koristi: pametni Hervati, mladi i stari, dadoše se štovati i ljubiti Rusiu kako-no su štovali i ljubili Francezku Napoleona III, i kako će štovat i ljubiti bez razlike svaku deržavu koja pomogne potlačenim narodom slobodi, čovečanstvu."[5]

Okret prema Rusiji Starčević je dovršio spomenutom serijom članaka, objavljenom u spisu "Ruski odnošaji". Nakon toga je proruska agitacija postala važan sastavni dio ideologije Stranke prava. Zato su Starčević i drugi autori uvjeravali svoje pristaše u *Slobodi* da će sigurno izbiti rat između Rusije i Habsburške Monarhije u kojemu će potonja, ta tlačiteljica naroda, propasti, pljeskali su svakomu ruskom uspjehu od Balkana do Afganistana, a napadali su "Europu", naime sve ruske protivnice od Njemačke i Austro-Ugarske do Velike Britanije i srpske vlade koja je bila u interesnoj sferi Austro-Ugarske, a naposljetku i Bugarske, te dakako Poljake za koje Starčević tvrdi da im je Rusija "još najvećji prijatelj", tj. da im je u Rusiji bolje nego pod Njemačkom i Austrijom.

Hinko Hinković (urednik *Slobode* od ljeta 1879. do proljeća 1880.) posjetio je u Italiji onoga Lájosa Kossutha, koji 1848. navodno nije našao Hrvatsku na zemljopisnoj karti, no zato je bio neprijatelj Habsburgovaca ali i Rusije. Ovu posljednju Hinković je pred njim branio. "Kraj toga, u Rusiji neima onoga što drugdje – i tu spomenuh primjerice jednu državu – nalazimo: da bi dinastija naime smjerala upravo na zator naroda."[6] Nije teško pogoditi da Hinković misli na Hab-

4
Folnegović, Doživljaji i dojmovi II (*Hrvatska,* 5.–6. XI. 1902.)
5
Sloboda, 9. I., 21. II. 1886.
6
Sloboda, 11. VIII. 1880.

sburgovce. Državni odvjetnik podizao je tužbe protiv urednika *Slobode* Grünhuta zbog članaka pisanih u istome duhu. U jednome od njih *Sloboda* se solidarizira s izjavama britanskoga premijera Gladstonea, nimalo laskavim za austrijskoga cara. Državni odvjetnik također inkriminira tvrdnje da su Hrvati balkanski narod i "pribrajati nas med narode zapada znači nam biti neprijateljem, lišavati nas one baštine, koja nas po pravu ide". Dvije godine prije toga *Sloboda* je još pisala da Hrvati pripadaju Zapadu dok je Rusija na istoku.[7]

Pod pritiskom revolucionarne situacije ruski je car Aleksandar II. proglasio ukidanje kmetstva 19. veljače 1861. Preko 22 milijuna seljaka dobilo je osobnu slobodu i vlasništvo zemljišta, no preostale su mnoge uredbe iz feudalnoga vremena, pa je šezdesetih i sedamdesetih godina buknulo mnogo seljačkih nemira. Aleksandar II. je u razdoblju 1862.–1874. proveo niz reformi kako bi djelomično zadovoljio građansku opoziciju. One su obuhvaćale financije, pravosuđe, školstvo, sveučilište, gradsku upravu, a zemstva postaju 1864. samoupravna pokrajinska tijela pod vodstvom plemstva. Od 1862. javljaju se različite grupe koje se protive samodržavlju ili, štoviše, spremaju ustanke. To su "Zemlja i sloboda", revolucionarni demokrati, među kojima je najpoznatiji A. Hercen (kojega je Starčević, uz anarhista Bakunjina, u svojoj proturuskoj fazi jednom prilikom pohvalio). No istodobno se javlja nihilizam i terorizam. Oko 1870. nastaje građansko-demokratska grupa "Narodnika" i nekoliko anarhističkih struja. Godine 1879. javlja se grupa "Narodna sloboda" koja je izvršila nekoliko terorističkih čina. Njezini su pripadnici 1. ožujka 1881. ubili Aleksandra II. nakon dva neuspjela atentata (1868. i 1880.). Njegov nasljednik Aleksandar III. prekinuo je s reformama odozgo.

Starčević je sada slavio Rusiju, koju je prije optuživao kao despociju u oprecі s europskom civilizacijom. Morao je naći neki izlaz jer kao pobornik ideja Francuske revolucije nije želio odobriti samodržavlje ali nije se mogao postaviti niti na stranu njegovih ruskih neprijatelja jer je od te i takve Rusije očekivao za hrvatski narod oslobodilački rat protiv "Austrie-Magjarie". Već je u svojoj prvoj proruskoj izjavi, u spisu "Na čemu smo", napisao da su glavni nezadovoljnici "urotnici" i "nihilisti" najodličniji "muži po staležu, po imetku i po znanju, njihovo rovanje mora prestati, a postati najčistiim i najzakonitiim otačbeničtvom", kada im car bude dopustio da se bave javnim poslovima.[8] Misli da to vrijeme nije daleko.

U članku "Rusia u Iztoku" u *Slobodi* 1879. Starčević kaže da se u Europi "gladni nevoljnici urotjuju i bune" dok su nihilisti u Rusiji najbogatiji i najprosvjetljeniji "muži". Tvrdi da Rusi imaju svega "samo trebaju više političke slobode", i da je Rusija u posljednjih trideset godina više napredovala nego bilo koja druga država. Misli da nihilisti u slučaju rata neće ustati protiv vlasti nego

7 *Sloboda*, 10. IX. 1880.; 22. IX. 1878.

8 Na čemu smo, *Djela III*, 408

da će "sveserdno vojevati za veličanstvo svoje domovine, za slavu i korist svojega naroda". Uvjeren je naime da će im vladar popustiti "jer dosada vazda vladari Rusie za vremena davahu narodu što je narod u istinu trebao."[9] Drugim riječima Starčević slijedi mit o ruskom caru koji ljubi svoj narod, kao suprotnost Franji Josipu čija je djelatnost usmjerena na štetu hrvatskoga naroda. Istina, baš nije siguran hoće li se ruski car pokazati tako dobrim i pravednim.

Starčević, doduše, kaže da ne može izreći temeljni sud o Rusiji jer ne pozna pravo stanje stvari zbog nepouzdana izvještavanja novina, ali nastoji upozoriti na ono što mu se čini jasnim u borbi "autoriteta" i "slobode". Riječ je o sukobu između onih Rusa koji nisu odobravali ukidanje "nevoljničtva" a danas su protivnici napretka cijeloga naroda, te onih koji žele slobodu i jednakost pred zakonom. Očigledno su njegove simpatije na strani ovih drugih, no kaže da je nesreća "pravih slobodnikah" što su se među njih uvukli "Slavoserbi", domaći Nijemci koje možda podupire Njemačka, te "internacionalci svih dlakah itd. itd." (Zacijelo misli na I. internacionalu osnovanu 1864., a raspuštenu 1876.) Ruska vlada i Nijemci nazivaju te različite struje nihilistima i pripisuju svima "strahovite težnje". Zato bi Starčević htio da se Rusi koji zahtijevaju političku slobodu "razstave od nečistih živaljah", a onima koji se među njih "mešaju, želimo stan u Siberii".[10] Posebno osuđuje sredstvo "umaranja" (ubojstva) državnih službenika, poglavito pokušaje atentata na Aleksandra II. Od cara je, prema Starčeviću, preko 40 milijuna Rusa dobilo društvenu slobodu kakve, osim u Francuskoj, nigdje u Europi nema. U svojoj idealizaciji cara ide tako daleko da tvrdi kako je njegovom zaslugom bivšim ruskim nevoljnicima bolje nego bivšim francuskim podložnicima, tj. sadašnjemu proletarijatu.

Starčević kaže kako je neistinita tvrdnja "slobodnikah", tj. onih Rusa koji se ne žele poslužiti krajnjim sredstvima, da im prilike u Rusiji onemogućuju javni rad pa ih osuđuje što takvim izjavama tobože sramote vladara i ponizuju svoj narod. Poučava ih da bi morali djelovati preko zemstava, kojima pripisuje veću vlast nego samoupravnim tijelima u nekim ustavnim zemljama koja su "prazna obsena" (tj. u Austro-Ugarskoj). Očigledno traži rješenje u moralu "slobodnjakah" i cara te slijedi iluziju da se zemstva mogu suprotstaviti sustavu samodržavlja. Kada bi se ona mogla riješiti onih koji pod izlikom slobode rade u svoje sebične svrhe, zemstva bi s umnim i poštenim muževima trebala, prema Starčeviću, iskreno izložiti caru stanje i potrebe naroda, a on bi se zacijelo odazvao.

On čak sastavlja nacrt adrese kakvu bi zemstva mogla uputiti caru s prijedlogom "da u Rusiji diktatura prestane, pa da ruski narod sa svojim vladarem raspravlja i odlučuje sve posle svoje domovine", a on će to učiniti jer se ukida-

---

9
Ruski odnošaji, *Djela VIII*, 13
10
Isto, 49

njem kmetstva pokazao kao plemeniti "usrećitelj" naroda. Car zacijelo shvaća da više nije vrijeme "za neomedjašenu vlast bilo čiju" i da mora nestati "bezglavja, urotah i zasedah" kada ruski narod dobije zakonitu vlast u javnim poslovima.[11] Ponovno ističe da ruski pokret nema ništa zajedničkoga "sa terzanjem nesrećnih izbaštinjenikah Europe", tj. s proletarijatom, jer potječe od "najplemenitiih otačbenikah". To "europsko terzanje" neće, prema Starčeviću, prestati jer "nepravednici i zasleplenici" ne žele pristati na korjenite državne i društvene "pretvorbe". No ruski će pokret prestati čim obožavani vladar vrati Rusima njihova prava počevši sa sazivom "zastupstva naroda ruskoga". "Složite sve življe Rusie, da sa svojim vladarem u skladu svom snagom rade o veličanstvu naroda ruskoga i njegovih vladarah."[12]

Starčević dakle misli da bi se patetičnim apelima zemstava caru moglo postići ustavno uređenje i da bi bilo vrijedno pokušati makar stvar i propala. Kada bi muži zemstava otkrili svoj program, agitacija bi postala javna i zakonita jer se dosad ne zna što oni doista žele i pripisuju im se pogubne težnje "nihilistah" i "internacionalacah". Tako bi se uklonili "nečisti življi" jer bi se "muži zakonitosti" ogradili od njih adresama zemstava. Dok se to ne desi, Aleksandar II. bio bi na krivom putu kada bi im popustio, "kako bi sagrešio i onda kada na zahtev otačbenikah ruskih nebi narodu dao više političke slobode." [13] Starčevićev osnovni kriterij za Rusiju isti je kao i onaj za Hrvatsku; drži naime da njezinu preobrazbu valja postići moralnim preporodom cijeloga naroda. Međutim, postoji jedna velika razlika. Dok za Hrvatsku uvijek ističe da je narod iznad vladara od kojega ponosno zahtijeva svoja nezakonito oduzeta prava, dotle bi predstavnici ruskoga naroda, tj. uglavnom plemstvo u zemstvima, morali moliti i apelirati na svoga cara, koji je u ovom slučaju očigledno iznad naroda.

U prvoj godini svoga izlaženja *Sloboda* je vodila rat protiv srpskoga imena i narodnosti u Starčevićevu duhu. List se ljutio što je Sabor (1867.) "na vječnu sramotu" okrstio "pravoslavne Hrvate (..) imenom 'Srbi' " i što mu je pred očima lebdjela misao o slozi, "bolje rekuć o samoubojstvu hrvatskoga naroda". Srijem je leglo "drskim zatočnikom" "srpske" misli. Protiv onih koji izlaze na izbore pod srpskom zastavom i viču: Živjela Srbija, poziva se u pomoć državni odvjetnik. Jedan od pisaca ne prezire Srbe u Srbiji, ali ne trpi u Hrvatskoj "religiozni srbizam", koji priječi "hrvatski element na putu u hrvatsku Bosnu". Drugi pisac, naprotiv, tvrdi da povijest poznaje samo hrvatsku pokrajinu Srbiju, ali ne i srpski narod. Stalno se napadaju Srbi koji ne žele prepustiti Bosnu i Hercegovi-

11
Isto, 58-63
12
Isto, 66
13
Isto, 68

nu Hrvatima, iako znaju da Srbija ne može postići svoju "umišljenju cielokupnost". Ako doseljenici već ne žele biti zahvalni Hrvatima što su ih primili, neka im bar ne "skvrnu" ime. Za Hrvatsku vojuje ime i državno pravo, a srpsko ime i narodnost izmišljotina je plaćena novcem Austrije, Rusije i kneževine Srbije. Dakako da *Sloboda* odbacuje i ćirilicu. Svi ti protusrpski članci i dopisi pisani su i u proturuskom duhu.[14]

Već je istaknuto da je Starčević svojim člancima u travnju i svibnju 1879. najavio prorusko usmjerenje Stranke prava. Mjesec dana poslije žestoka kampanja protiv srpskoga imena ustupa mjesto šutnji. Pola godine nakon najave proruskoga smjera, *Sloboda* prvi put navješćuje i njegovu važnu posljedicu – preokret učenja o srpskome narodu i imenu. Tome je pogodovao i položaj Srbije nakon Berlinskoga kongresa, tj. podjele Balkana na istočni dio (Bugarsku) pod prevlašću Rusije i na zapadni dio (Srbiju) u interesnoj sferi Austro-Ugarske. Austrofilskoj politici kneza Milana Obrenovića protivila se snažna opozicija u Srbiji i Vojvodini s kojom se Stranka prava srela u zajedničkoj mržnji protiv Habsburške Monarhije. Pri tome valja spomenuti da se službena ruska politika, doduše, držala Trocarskoga saveza s Austro-Ugarskom i Njemačkom (obnovljenoga 1881.) ali je dopuštala ruskome tisku da izražava svoje nezadovoljstvo zbog prepuštanja zapadnoga Balkana Austro-Ugarskoj i da propovijeda misiju Rusije za oslobođenje slavenskih naroda Balkana i Habsburške Monarhije.

No srpska politika u Hrvatskoj kretala se drugim pravcem. Upravo 1879. završen je proces razdvajanja hrvatskoga i srpskoga dijela dalmatinske Narodne stranke. Srpski birači u Bukovici glasali su protiv kandidata Narodne stranke Miha Klaića, a za jednoga autonomaša. Osnovana je Srpska narodna stranka s glasilom *Srpski list*, a srpska se politika u Dalmaciji izjasnila protiv programa sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske koji je zastupala dok je djelovala unutar Narodne stranke. Ti događaji, a i cijelo ozračje, bili su kočnica suradnji hrvatske i srpske politike u banskoj Hrvatskoj, iako 1879. još nije bilo jasno kako će se srpski političari držati uoči i nakon sjedinjenja vojne i civilne Hrvatske i Slavonije.

Preokret u držanju prema srpskome narodu i imenu najavljen je u uvodnomu, programatskom članku "Fiat lux" (Neka bude svjetlo) koji je u studenom 1879. napisao tadašnji urednik *Slobode* Hinko Hinković. Najprije je požalio razdor u "našem narodu" kao posljedicu "otrovnog sjemena" koje je posijao neprijatelj. Hinković je u izbacivanju narodnoga jezika iz "rimske crkve" vidio uzrok prijelazu velikoga dijela hrvatskoga puka na pravoslavlje. Tvrdio je, kao i Starčević, da je Austrija počela uvoditi srpsko ime kao narodno kako bi izazvala razdor. Otkad je hrvatska kruna povjerena Habsburgovcima, Austrija je sustavno nastojala uništiti hrvatski narod zemljopisnim cijepanjem te srpskim i slovenskim imenom, a sada u Bosni i Hercegovini bošnjačkim imenom. Pojam "Srbi"

14
Sloboda, 22. IX. 1878.; 5. i 19. I., 5. i 26. II., 2., 28. i 30. III., 3. IV., 28. V. 1879.

pisao je u navodnicima i tvrdio je da su oni dijelom pohrvaćeni doseljenici. Služeći se Starčevićevim argumentima, Hinković je smatrao da Srbi ne mogu održati svoju narodnost, a ipak se okreću protiv Hrvata. No dok je Starčević uporno tvrdio da srpski narod ne postoji i da će se osvijestiti u hrvatskom duhu kada se riješi "Slavoserba", Hinković je postupio drugačije. Priznao je da i Srbi i Hrvati zapravo rade u korist Austrije, a protiv sebe. Pozvao je Srbe da ne budu tuđinci u Hrvatskoj i da se ne protive sjedinjenju Dalmacije i Vojne krajine s banskom Hrvatskom. Izrazio je želju da prestane međusobno trvenje. Uvjeravao je čitatelje da postoje svi uvjeti za slogu, mir i zajedničku budućnost, "...zar da nas zbilja samo nesretno ime razdvaja!" Pozvao je i Srbe i Hrvate da bez obzira na ime budu graditelji jedne budućnosti; "...ma se i gdjekoj smatrao još članom druge narodnosti", neka ipak svi budu "sviestni državljani hrvatski".

Očigledno, taj članak nema unutrašnje logike. Dok se u prvom dijelu negira postojanje srpskoga naroda, u drugom su odškrinuta vrata za mogućnost toga priznanja ako Srbi budu zajedno s Hrvatima radili za hrvatsku državu protiv Habsburške Monarhije. Članak je zacijelo posljedica kompromisa između staroga učenja i novih potreba. No srpskim krugovima, a i nekima u Monarhiji, bilo je odmah prilično jasno da je težište na drugom dijelu članka. Da u tom pogledu ne bi bilo sumnje, u istom je broju *Slobode* objavljen još jedan prilog, koji zapravo tumači spomenuti članak. U "listku" je izašla ocjena spisa Gjure Deželića o "duši" hrvatskoga naroda u kojemu on polemizira s Majkovim, kao što je to uradio Starčević 1876. Deželić je pobijao Majkovljevu negaciju hrvatskoga naroda na temelju "učene razprave Ime Serb". Proglasio je područje od Tirola do Ibra i Timoka Velikom Hrvatskom i tvrdio je da nije austrijska policija stvorila hrvatstvo, kako je to pisao Majkov, nego naprotiv srpstvo. Pozivao je "grkoistočne Hrvate" da prionu uz hrvatstvo.

U ocjeni se ta interpretacija ne pobija analogno prvome dijelu članka "Fiat lux", koja ostaje u okvirima Starčevićeva nauka. Naprotiv, Deželićev spis se hvali, ali se u komentaru izražava žaljenje što pisac nije došao do zaključka koji obilježava Hinkovićev članak. Šteta, kaže se u ocjeni, da pisac nije pozvao na slogu protiv Austrije jer Hrvati bez Srba, i obratno, ne mogu ništa postići. Hrvati ne žele ni u kome gledati tuđinca, "nu ako nekoji vole biti tuđe, srbske, narodnosti, tad neka imaju bar na umu da imademo jednu domovinu, jednoga neprijatelja, Austriju (...) Krstimo se, pišimo, zovimo se kako nas je volja. Tu neka vlada slobodno uvjerenje, a vrieme će već samo premnoge zablude izliečiti. Samo se priznajmo državljani jedne hrvatske kraljevine, graditelji jedne državne budućnosti." Opstanak Hrvata i Srba ovisi o njihovoj "razboritoj slozi", koju će Rusija zacijelo podupirati. Još jasnije nego u članku "Fiat lux", ta izjava pokazuje spremnost vodstva da eventualno prizna postojanje srpskoga naroda, ako drugačije ne ide, uz jamstvo zajedničke borbe za hrvatsku državnost.

U polemici s jednim katoličkim raspopom koji je u Miletićevu glasilu *Zastavi* pozivao dalmatinsku mladost u srpski nacionalni pokret, Hinković je s jedne

strane još uvijek inzistirao na hrvatskoj narodnosti Srba i Slovenaca, dok je s druge strane krenuo putem njihova priznanja. Nije želio da im silom nameće hrvatstvo. "To je stvar osvjedočenja. Svako bi se osvjedočenje moralo doduše osnivati na činjenicah; nu nauka će s vremenom razbistriti što je zloba i strast zamrsila (...) Mi nećemo podpirivati, već gasiti plamen naših protimbah."[15] Čini se dakle da je *Sloboda* iz potrebe zajedničke borbe sa Srbima protiv Monarhije, dala poticaj za probijanje okvira Starčevićeva nauka. No urađeno je to na način koji je pojedincima ostavljao širok raspon za opredjeljenje: od klasičnoga Starčevićeva stava, preko priznanja srpskoga naroda samo u Srbiji, do njegova priznanja i u hrvatskim zemljama; od uvjerenja da je riječ samo o privremenoj nužnosti jer će znanost konačno pokazati da samo hrvatstvo ima povijesni opstanak i budućnost, do stalnoga usmjerenja. Vodstvo se preko tih članaka samo obvezalo da će se založiti za slogu (koju su Starčević i Kvaternik nazivali "bezumnom"), dok bi se otvorena nacionalna pitanja zacijelo rješavala nakon propasti Habsburške Monarhije.

Koliko god su izjave Hinkovića i drugih pisaca u *Slobodi* bile oprezne, nespretne, nedorečene, očigledno je da napuštaju Starčevićev pojam naroda vezanoga isključivo za državu, a pogotovo učenje o krivnji "Slavoserba" i "slavoserbske pasmine" što Srbi još uvijek prihvaćaju nedostojno srpsko ime umjesto svoga pravoga hrvatskoga imena. Uza svu kolebljivost, smisao je Hinkovićeva članka u želji da se Srbi u hrvatskim zemljama u genetičkom i kulturnom smislu smatraju narodom, ali da u političkom pogledu budu Hrvati, tj. nositelji hrvatske državnosti zajedno s Hrvatima, a ne pomagači širenja srpske države na hrvatskome području.

Zacijelo se Hinković nadahnuo i učenjem Mihovila Pavlinovića. On je naime krajem šezdesetih godina, kada je počeo napuštati svoje prvobitno shvaćanje o mogućnosti nastanka jednoga naroda na slavenskom jugu, postavio težište na hrvatsku naciju i državu. Taj proces oblikovanja Pavlinovićeve ideologije završio je njegovim "Hrvatskim razgovorima" objavljenim dvije godine prije članka "Fiat lux". U prilogu pod naslovom "O Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-hrvatstvu, Srbstvu i Hrvatstvu", Pavlinović uz ostalo kaže: "Priznavajuć cjelokupnoj jedinstvenoj Hrvatskoj, jedinstveni narod hrvatski, hoćemo li se srditi srbskomu imenu? Nipošto." Ako se "braća hrišćani" u Hrvatskoj ne žele zvati Hrvatima "po plemenu", morali bi priznati "da su Hrvati po hrvatskoj zemlji i po hrvatskoj državi. Nam je dovoljno da Srbi razume, da Hrvati nisu im dužni stvarati srbstva u Hrvatskoj." U hrvatskoj državi "...jedno-kervna braća hrišćani" ne smiju se odricati "narodno-državnoga imena hrvatskoga". Pri tome je svoje nekadašnje učenje o južnoslavenskom jedinstvu sveo na "uzajemnost".[16]

15
Sloboda, 21. XI. (Fiat lux, Mahnitost, Listak); 26. XI. 1879. (Bratska rieč); Gj. Stj. Deželić, *Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1879.
16
M. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zagreb, 1994. (pretisak iz 1877.), 274; Stančić, 1970.–71.;

Unatoč nejasnoćama Hinkovićeva je izjava odjeknula kao iznenađenje među pravašima i izvan njih. Novosadska *Zastava* osudila je prvi dio članka "Fiat lux", pisan u Starčevićevu duhu, ali je ipak utvrdila da se pisac uzdigao "do zrele političke misli, koju mi od svoje strane rado prihvaćamo". Tu je izjavu *Sloboda* radosno pozdravila "jer je to znamenit korak sporazumku koj se na svaki način polučiti mora". Čini se da je i beogradski list *Istok* vidio u novom stavu povoljan znak za srpsko i hrvatsko zbliženje.[17]

Na početku 1880. Hinković je upozorio na uzbuđenje u Beču i Pešti zbog novih pravaških tendencija. Ističući sustavnu taktiku "Divide et impera", kojom se služe vrhovi Monarhije, pisao je: "Kada je naše geslo upozorilo na žalostne posliedice paklenih po Hervate osnovah naših neprijateljah, ter pokazalo nuždu da se, na obćoj i svestranoj koristi osnivajućom se, pomirbom umjetno razdraženih elementah sa slogom i snaga poluči, kad se je iztaklo da samo ovim putom, suprotiveć se osnovom naših neprijateljah, možemo uharno raditi za Hrvatsku i njenu budućnost: uzrujaše se silno visoki bečki i peštanski krugovi koji imadu u Zagrebu vjerna tumača našega lista u osobi visoka austrijanskoga dostojanstvenika. Tu se je posve dobro osjećalo da Hrvati postaju onim časom 'pogibeljni', čim se prestaju međusobno klati." Hinković je ustao protiv "kleveta" da je *Sloboda* napustila pravaška načela priznanjem srpskoga i slovenskoga naroda i pripisao je te tvrdnje "okorjelom Austrijancu" Strossmayeru. Požalio je, doduše, što se mnogi Hrvati "u dobroj vjeri" nazivaju Srbi i Slovenci ali se nadao da će oni i po osjećaju "spoznati" da su Hrvati, kao što to jesu po domovini i jeziku. Ponovio je da se pravaši na svaki način žele ukloniti razdoru i da će u hrvatskoj državi biti mjesta za svakoga tko želi biti "državljanom države Hrvatske".[18]

Članak pokazuje da pravaši nisu odustali od svoga načela da su Srbi i Slovenci Hrvati, ali ne žele zbog toga izazivati razdor. Ta je izjava određen korak natrag jer baš ne ostavlja mnogo mjesta za priznanje srpskoga naroda u Hrvatskoj kao "genetičkoga". Osim toga sam je Starčević i dalje inzistirao na svom načelu ali se nije koristio svojim autoritetom da spriječi izjave koje pokazuju promjene u shvaćanju srpskoga pitanja. U jednom članku ponovno je porekao budućnost srpskoga naroda u Srbiji, tvrdeći da će ga uništiti Rumunji i Bugari. Želio je dokazati "da je tako zvano srbstvo živalj bez života, kako bez prošlosti i sadašnjosti tako i bez budućnosti" i da "Serbež, i u Serbii većma treba hervatstva nego her-

---

1994., 1996. I sam je Pavlinović potvrdio da *Fiat lux* odgovara njegovu shvaćanju jer je svoj spis *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji* završio citatom iz toga članka. V. str. 674.

17 *Sloboda*, 2. I., 25. VII. 1880.; *Zastava*, 16. (28.) XI. 1879. Ostali srpski krugovi odbacili su stav izložen člankom *Fiat lux*. Primjerice: Sava Bjelanović, *Don Miho na braniku*, Zadar 1883., 113; L. G. Dubrovčanin, *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji, Nekoliko iskrenih riječi narodu*, Split 1888.

18 *Sloboda*, 28. I. 1880. (Et lux facta est)

vatstvo Serbeža igde."[19] Upotrijebio je dakle psovku koja potječe iz njegovih tvrdnja da "ime Serb" dolazi od glagola svrbiti. Prema tome tendencija započeta s člankom "Fiat lux" nije nimalo izvjesna. No u tijeku 1880., kada je pod udarcima bana Pejačevića bio ugrožen opstanak *Slobode*, a pojavila se i mogućnost suradnje s novom Neodvisnom narodnom strankom, naposljetku je među prvacima prevladala želja da se krene dalje na putu pokušaja sloge sa Srbima.

Čini se da je i Starčević dao do znanja da taj pravac neće ometati. U svojoj izjavi u *Slobodi* osuđuje kolebljivce koji napuštaju Stranku prava u času njezinih velikih kušnja. Kaže da postoji mišljenje kako je *Sloboda*, tražeći različite saveznike, napustila program Stranke prava. No dok je taj program u slobodi i sreći Hrvatske, dotle je moguće prevariti se u saveznicima i sredstvima, ali to nije grijeh protiv načela; dotle je dobrodošao svatko tko pomogne Hrvatskoj ili škodi njezinim neprijateljima.[20] Može se pretpostaviti da je Starčević tom izjavom želio opravdati svoj okret prema Rusiji. No s obzirom na nedoumicu među pristalicama što on misli o tendenciji članka "Fiat lux", ta se izjava može shvatiti i kao nagovještaj da se on, uza sve svoje rezerve, neće protiviti novome kretanju. Toga se poslije i držao sve dok je trajao mir između srpskoga tiska, koji je žestoko osuđivao službenu politiku kneževine Srbije zbog njezine potpune ovisnosti o vrhovima Austro-Ugarske, i *Slobode* koja je simpatizirala s tom srpskom opozicijom.

19
Sloboda, 3. III. 1880. (Budućnost Serbah)
20
Sloboda, 15. VIII. 1880. (G. uredniče!)

ZA PEJAČEVIĆEVE VLADAVINE

Jačanje pritiska mađarske vlade

Početkom ožujka 1880. Pejačević je preuzeo bansku dužnost.[1] Hrvatski je sabor ponovno zasjedao tek u lipnju 1880. nakon svršetka već spomenutih pregovora hrvatskoga i ugarskoga kraljevinskoga odbora o financijskoj nagodbi. Sabor ju je u rujnu prihvatio pod pritiskom mađarske vlade jer je to bio uvjet da se uopće pokrene postupak sjedinjenja vojne i civilne Hrvatske i Slavonije. Pejačević je tada jasno dao do znanja da je Nagodba nepromjenljivi temelj koji će on braniti od svakoga napada (opozicije) ali i od povreda (od strane mađarske vlade). Obećao je skoro sjedinjenje Krajine s Provincijalom, nakon kojega će se pobrinuti za neophodne investicije. Zaprijetio je čvrstom rukom protiv onih koji bi zahtijevali proširenje nagodbene autonomije i protiv politički neposlušnih činovnika. S druge je strane "ugodno iznenadio" jer je obećao nastavak i poboljšanje Mažuranićevih reformi, ali uz uvjet potpune poslušnosti saborske većine u kojem slučaju bi mađarska vlada obustavila svoje kršenje Nagodbe.[2] Dakako da ova posljednja nije namjeravala odstupiti od svoje prakse ali je tolerirala Pejačevićeva obećanja radi već famoznoga "smirivanja duhova".

Bez obzira na Pejačevićevu mađaronsku prošlost i njegovu djelatnost kao hrvatsko-slavonskoga ministra, mađarska vlada nije imala povjerenja u njega i sumnjala je da nastavlja Mažuranićeve pokušaje obrane hrvatskih interesa. Naposljetku je Pejačević ipak zaslužio pohvalu da je unaprijedio "mađarsku državnu misao". Naime, oni zastupnici Narodne stranke koji su ostali uz režim, držali su da jedino Pejačević može jamčiti kakvu-takvu nagodbenu autonomiju i ukloniti opasnost za njezin opstanak. Narodna je stranka dakle krenula putem na kojemu je sve manje bila politička stranka s vlastitim programom i postajala sve više režimska struja. Morala je "poslušno" braniti interese mađarske vlade, a to je, prema slikovitom govoru opozicije, značilo dopustiti da Hrvatska bude "političko diete" pod skrbništvom. Kako su srpski zastupnici, s jednom iznimkom, tako-

---

1
Opširno o vladavini bana Pejačevića vidi u: Gross-Szabo, 1992., 465-507.

2
Pejačević je dao svoju programatsku izjavu na saborskoj sjednici 15. IX. 1880.

đer podupirali Pejačevića, stvarali su se uvjeti za režimsku struju kakva se 1884. konstituirala pod vodstvom bana Khuena-Héderváryja. No unatoč takvu Pejačevićevom "uspjehu", mađarska se javnost mogla uvjeriti da mržnja protiv Mađara u Hrvatskoj nije samo umjetna tvorevina Mažuranićeve Narodne stranke. Zato se i Pejačevićeva Narodna stranka optuživala da se nedovoljno zalaže za nagodbeni sustav i da je kriva za uspjehe opozicije, poglavito Stranke prava, uz ostalo, i na izborima 1881.

Na početku 1880. Starčević je u *Slobodi* objavio niz članaka pod naslovom "Nagodbe". Riječ je zapravo o dopuni i razradi njegova shvaćanja o posljedicama "slavoserbske skupštine" 1865.–1867. i Austro-ugarske nagodbe. U tom je smislu govorio i u Saboru. Pomoću statistike htio je dokazati da Austro-ugarska nagodba "po svojoj naravi moradiaše nove terete narodom napertiti" da je ta "obsena ustavnosti" gorja "od iskrena despotizma".[3] Drži da je Nagodba i na štetu Mađara koji su je zloupotrijebili za svoju prevlast i zato su se predali Austriji, pa "saterše sve narode (...) učiniše strašne dugove, pokvariše puk, ubiše ponos i otačbeničtvo..." Uz to se protiv Hrvata oslanjaju na "pasminu slavoserbsku i Magjarone". "Podložiti dvem pasminam (Mađarima i Nijemcima, *M. G.*) 5-6 pasminah, dve tretjine puka jednoj tretjini (Mađarima u Ugarskoj, *M. G.*), to je gorje od najgorjega despotizma."[4] Osuđuje Mađare jer odbijaju da budu slobodni i jednaki s narodima "Ungarie" nego žele nad njima vladati. Zbog "zasukanosti" Mađara, Kossuth i ostali razumni protivnici Nagodbe nisu je uspjeli spriječiti pa ona nije ništa drugo "van okrinkan, izkerpan, pokvaren Šmerlingov rajsrat".[5] Posebno osuđujući zatvaranje slovačke gimnazije i agresivnu mađarizaciju u Ugarskoj, Starčević prorokuje Mađarima "da će se njihovi nagli Pomagjarenici pervom sgodom još beržje razmagjariti."[6] Cijeni mađarske starokonzervativce i "levičare", tj. Nezavisnu stranku, grdi nekadašnju Deákovu a sada režimsku Liberalnu stranku da je složena od "najkukavnijih ljudih" i da se oslanja "na najnečistie življe Ungarie".

Starčević i ovdje hvali Hrvatski sabor 1861. koji nije dopustio da se Hrvatska "utopi u metafizičko bitje koje se zove Austria" i želi pokazati Mađarima nužnost prijateljstva protiv zajedničkoga neprijatelja. No koliko god on osuđuje Mađare, ipak tvrdi da se oni u svojoj zloći ne mogu usporediti sa "Slavoserbima". Naime, svaki i najgori Mađar voli slobodu i veličanstvo svoje domovine, a "Sla-

3 Nagodbe, *Djela III*, 305, 282

4 *Isto*, 310, 304

5 *Isto*, 305

6 *Isto*, 308

voserbi su pasmina posebna, smetje naroda" koji čak i bez svoje koristi izdaju Hrvatsku jer su po svojoj naravi neumni, nepošteni i protivnici slobode i svakoga dobra. Pri tome obilno prosipa svoju mržnju protiv Strossmayera kao vođe "Slavoserba" koji je tobože proglasio Hrvatsku mađarskom krunovinom. Bijesan je što je dobio ime "pervog sina domovine" i "dobročinitelja naroda". "Nije se bojati naroda koj se veseli svojemu sužanjstvu, i uveliča svoje izdajice."[7] Mađari su, prema Starčeviću, krivi svojoj nesreći ali ne i onoj Hrvata. Tko naime priznaje nezakonitu "slavoserbsku skupštinu" 1865.–1867., ne smije se žaliti na postupke Mađara koji su zapravo posljedica onoga "očitovanja Slavoserbah". No uvjeren je da će nagodba s Hrvatskom više naškoditi Mađarima nego njihov poraz kod Mohácsa i Világosa.

Starčević uvijek nalazi argumente za svoje učenje u stanju društva. Njegova je ocjena hrvatskoga društva i ovom prilikom porazna. Kaže da se naglim ukidanjem "kmetie" poremetilo "gospodarstveno stanje". Zaduženi veliki posjednici nisu mogli valjano upravljati svojim imanjima, a odštetu su dobili prekasno i "u slabu novcu". "Seljani, većinom navikli udobniemu življenju, nemarni, osiromašeni", nisu čestito obrađivali svoje zemlje. "Oberti i tergovanje ili biahu u šakah tudjinacah, ili možda samo u zametku koj se nemogaše razvijati." Sve ove teškoće pojačala je "tudja samovolja" koja je bez obzira i potrebe nametnula velike poreze. Starčević izražava i strah maloga građanstva od proletarizacije i pripisuje "nagodbama" krivnju za taj proces. Obrtništvo ga najviše zanima jer je ono "glavno semenište proletariata pred kojim Europa derhće". Krivnjom nagodaba taj se "razred naroda" nazire i u Hrvatskoj jer se nisu mogle poduzeti mjere da se to spriječi. Uz dobre uredbe ne bi se možda nikada pojavio, a sigurno se ne bi mogao "razkopititi" ni za sto godina. Misli da se u Hrvatskoj moglo spriječiti da se on prekomjerno poveća, uz ostalo i nastojanjem "da veliki glavničari netaru siromašne rukodelce". Trebalo je dakle ograničiti broj samostalnih obrtnika, a glavničare opteretiti "pravednom, razmernom štibrom". Kaže da: "Prekomerni javni službenici takodjer su vrelo proletariata, i ovaj je mnogo gorji od obertničkoga."[8]

Uz realne ocjene gospodarskih posljedica nagodbi i izgradnje tobožnje "moderne deržave" Starčević je imao svojevrsne poglede na gospodarske probleme, neprihvatljive za njegove "praktičnie" sljedbenike. Zauzimajući se za gradnju cesta i čišćenje riječnih korita, zahtijeva: "železne ceste negraditi ni stopu, nego ako je moguće, zapustiti one koje stajahu." Misli da je gradnja željeznica u zemljama bez glavnice i uz zaduživanje iznimno štetna za gospodarstvo. Zato Hrvatska, Ugarska i Erdelj ne trebaju u idućih sto godina "ni korak železne ceste" jer s njima samo "kvarivaju". Argument mu je pri tome da nijedna okolica uz

---

7
Isto, 299, 304
8
Isto, 283, 296, 297

postojeće željezničke pruge nije napredovala nego je izgubila tegleću marvu i nazadovala u općem blagostanju. Poziva se prije svega na prugu od Karlovca do Rijeke, koja je onemogućila glavnu zaradu tamošnjega stanovništva: prijevoz kolima i time uništila njegov opstanak.[9]

Mađarska je elita držala da je hrvatska autonomija opasna za "jedinstvenu mađarsku državu". To uvjerenje nije ublažila činjenica da zastupnici Hrvatske u Ugarskom saboru nisu podupirali nemađarske narode jer su, radi održanja hrvatske autonomije, morali glasati u interesu mađarske vlade. Za Pejačevića mađarizatorski se pritisak pojačao u Ugarskoj i u Hrvatskoj, a povrede Nagodbe pratilo je i prelaženje preko ugarskoga zakona o "narodnostima" iz 1868. S obzirom na usmjerenje prema sustavnoj mađarizaciji, pojačala se agitacija za asimilaciju nemađarskih naroda u Ugarskoj i za ukidanje autonomije Hrvatske i Slavonije i njezino pretvaranje u pokrajine homogene države "superiorne mađarske rase" kao bitnoga činitelja civilizacije u ovome dijelu Europe.

U vrijeme pregovora za financijsku nagodbu nastala je opasnost od ukidanja financijskog dijela Nagodbe, a to znači i same autonomije, te pritiska da se već postojeća inkorporacija Rijeke Ugarskoj i zakonski provede. O krajnjim mogućim posljedicama tih namjera mogla se hrvatska javnost obavijestiti iz članaka i spisa povjesničara Frigyesa Pestyja, nastavljača teza Istvána Horvátha, protiv kojih je nekada polemizirao Kvaternik. Pesty se nadahnuo mađarskim nastojanjima iz godine 1847./48. da se ukine tradicionalna autonomija Hrvatske i Slavonije. Tvrdio je da je Nagodba poklonila Hrvatima "ekstravagantnu količinu slobode", nespojivu s "jedinstvom i sigurnosti" mađarske države, nametnula Mađarima "nepravedne materijalne žrtve" koje u Hrvatskoj izazivaju samo "nezahvalnost i mržnju". Zahtijevao je ponovno priključenje Ugarskoj Srijemske, Virovitičke i Požeške županije, koje se krivo nazivaju Slavonijom, zatim ne samo Rijeku nego i dio teritorija uže Hrvatske koji bi izravno povezao mađarski teritorij s Rijekom. Pri tome bi Zagrebačka, Križevačka, Bjelovarska i Varaždinska županija bile u svemu podvrgnute mađarskim zakonima. "Pokrajinska autonomija" tih županija dopustila bi se eventualno pod nadzorom kraljevskoga komesara koji bi vodio upravu na hrvatskom jeziku, a Sabor bi dakako bio nepotreban.[10]

Tiszina vlada, suočena sa snažnom opozicijom te financijskim brigama, nije mogla riskirati potres koji bi izazvalo ukidanje hrvatske autonomije. To bi zacijelo motiviralo snažne austrijsko-njemačke protivnike Austro-ugarske nagodbe, a i mađarsku Nezavisnu stranku da teško ugroze i onako krhak dualistič-

9
Isto, 293-294
10
Friedrich Pesty, *Die Entstehung Croatiens*, Budapest, 1882.; *Száz politikai es törteneti level Horvátországrol* (Sto političkih i historijskih pisama iz Hrvatske), Budapest, 1885.; *Obzor*, 27. II.–14. III. 1882. (Buncanje Fridrika Pestyja).

ki sustav. No spomenuta je agitacija odgovarala mađarskoj vladi i pomogla joj da do krajnjih granica smekša Hrvatski kraljevinski odbor za financijsku nagodbu i da osigura svoje interese stalnim izazivanjem straha od ukidanja hrvatske autonomije. Mađarska je vlada dakle nastojala provoditi mađarizaciju ne ukidanjem Nagodbe nego njezinim povredama. To je pokazala pogotovo imenovanjem Antála Dávida za direktora financijskoga ravnateljstva u Zagrebu i njegovom djelatnošću.

Unatoč odredbi Nagodbe o hrvatskome službenom jeziku u organima "zajedničke" vlade u Hrvatskoj, mađarska je javnost smatrala političkom nužnošću ne samo upotrebu mađarskoga jezika u administraciji nego i njegovo širenje u inteligenciji. Tada je već postojalo iskustvo o znatnim uspjesima pri mađarizaciji "narodnosti" putem jezika. Dávidov tečaj mađarskoga jezika za financijske činovnike imao je započeti višu fazu postupne mađarizacije jer se dotada mađarski jezik ionako već upotrebljavao u željezničkom, poštanskom i telegrafskom prometu.

Po nalogu ministra financija Szapáryja, Dávid je 21. svibnja 1880. izdao okružnicu o otvaranju besplatnoga tečaja mađarskoga jezika za financijske činovnike uz obećanje da će oni koji taj tečaj uspješno svrše biti promaknuti, a moći će se namjestiti i u Ugarskoj. Ogorčenje zbog iznimno nepovoljne financijske nagodbe pojačalo se upravo postupkom ministra financija. U više konferencija saborskih zastupnika raspravljalo se o Dávidovoj okružnici, a Pejačević je uspio postići da ministar Szapáry donekle ublaži izjavu da je tečaj mađarskoga jezika uvjet za unapređenje financijskih činovnika.[11]

Taj skroman rezultat nije mogao zadovoljiti opoziciju u Narodnoj stranci. Zato su ti zastupnici na čelu s Matijom Mrazovićem izašli u Saboru s "prešnim predlogom" da se opozove ministrova naredba i Dávidova okružnica ili da hrvatska vlada kao vrhovni autonomni organ obustavi tečaj. Mrazovićev prijedlog potpisali su i pravaši, uključujući i samoga Starčevića, iako je potekao od "Slavoserba". To je bio prvi čin, doduše kolebljive i često prekidane, suradnje s grupom koja sada osniva Neodvisnu narodnu stranku.[12] U žestokoj debati o Mrazovićevu prijedlogu većina se izjasnila za to da spomenutim tečajem nije povrijeđena nagodba nego jedino formulacijom u okružnici da će se njime uvjetovati unapređenje činovnika, a ta je opasnost tobože nestala naknadnom izjavom ministra financija. Kako to kaže Mrazović, potpisnici spomenutoga prijedloga gledali su u "Dávidovoj školi" polugu da se "sistemiziraju" povrede Nagodbe u vezi sa "silovitim narivanjem" mađarskoga jezika. Prema riječima Koste Vojnovića smatrali su da je krajnji čas da "napokon na ovom sklizkom putu popuštanja, koji s najboljom intencijom vodi ovu zemlju na gubitak njezine samostal-

11
O "Dávidovoj školi" vidi: Gross-Szabo, 1992., 467-469

12
Sloboda, 30. VI. 1880.

nosti, sustanemo."[13] Zato disidenti Narodne stranke zahtijevaju energičnu izjavu Hrvatskoga sabora.

Unatoč svome potpisu na prijedlogu o "Dávidovoj školi", Starčević slijedi svoje uvjerenje da je svaka saborska odluka u danim uvjetima besmislena. Budući da ne priznaje "vašu nagodbu", on drži da nikakva saborska odluka o spomenutom prijedlogu neće utjecati na Mađare da promijene svoj postupak. Ako prijedlog bude primljen, narod će uvidjeti da je riječ o "ništetnostih" i potražiti će pomoć drugdje, kada mu se bude pružila prilika. Ako prijedlog bude zabačen, narod će znati da to rade oni koji su mađarsku vlast "uvukli" u Hrvatsku a viču na Mađare "za obseniti prostotu" i "razjaruju" narod protiv Mađara iako su oni sami gori od njih. Što se tiče tečaja, Starčević kaže da hrvatski činovnici ne mogu napredovati niti ako nauče mađarski jer je premalo službi i za same Mađare. Tvrdi zato da ministar financija dobro zna da je njegova naredba o učenju mađarskoga jezika bezumna i da je to samo "zagrizanje... zasukanih i zlo svetovanih" Mađara u Hrvate koje "pravi Magjari" osuđuju, jer to jednima i drugima priprema novo zlo a Mađarima izvanredne fatalne događaje. Uostalom, Starčević tvrdi da "vaša nagodba" zapravo dopušta sve mađarske nezakonitosti i svršava izjavom o potpunoj nemoći bana kao činovnika kojega postavlja ministar predsjednik. Saborski zapisnik bilježi takvo oduševljenje na galerijama da je predsjednik zaprijetio njihovim ispražnjenjem.[14]

Josip Miškatović, kao istaknuti član većine, pobija Mrazovićev prijedlog i čudi se Starčeviću koji ga je potpisao iako kaže da je beskoristan. Ističe da Starčević već 15 do 20 godina predviđa izvanredne događaje i upućuje narod da ih čeka i da se zato ne upušta u politiku. No Napoleon III. je pao i Starčević sada koketira s državom i Crkvom koja je najveći barbar ovoga svijeta i najveći tlačitelj slobode i narodne sreće (Rusija). To, prema Miškatoviću, nije nikakva politika i narod se ne bi smio zanositi Starčevićevim tobožnjim izvanrednim događajima. Naposljetku je većina zaključila da prijeđe preko Mrazovićeva prijedloga na dnevi red.[15]

Vidjeli smo da je opozicija u Narodnoj stranci počela rasti kada je postalo očigledno da se sustavne reforme ne mogu nastaviti, da nagodbena autonomija ne dopušta prostor za njihovu realizaciju niti za modernizaciju u interesu domaće elite i da mađarska vlada pokazuje namjere da što više skuči nagodbenu autonomiju, a i da ju ukine. Zato je "Dávidova škola" raskrsnica za konačno opredjeljenje zastupnika Narodne stranke za režimsku struju ili za opoziciju. Nesugla-

---

13
HS, 1878.–81., 26. VI. 1880.

14
Djela I, 129-135; Govor, 26. VI. 1880.

15
HS, 1878.–81., 26. VI. 1880.

sice se više nisu mogle ograničiti na zakulisne sukobe u klubu Narodne stranke. Rodila se Neodvisna narodna stranka kao umjerena opozicija koja najprije želi "čistoću" nagodbe, tj. htjela bi otkloniti povrede, što je zahtjev i režimske struje. U tom pogledu razlika je samo u "odrešitosti", u odlučnijem inzistiranju opozicije na tome pitanju. Međutim, Neodvisna narodna stranka ne vidi u Nagodbi jednom zauvijek dani ustavni temelj jer je Hrvatska imala državno pravo i prije 1868., nego zahtijeva njezinu izmjenu zakonitim putem, proširenjem autonomije i ostvarenjem cjelokupnosti hrvatskih zemalja.

Suprotnost između nove opozicije i režimske struje pokazala se prvi put u jesen 1880. kada je Fran Vrbanić u ime Neodvisne narodne stranke sustavno nabrojio povrede Nagodbe kao "medjunarodnog ugovora" koji nijedna strana ne smije "svojevoljno tumačiti". Vlada i prvaci režimske struje oštro su odgovorili i počelo se stvarati ozračje ne samo za pritisak na Stranku prava nego i na Neodvisnu narodnu stranku, iako se ova u početku nije namjeravala odlučno suprotstaviti Pejačeviću.[16] Spektakularan je bio razlaz Josipa Miškatovića, urednika *Obzora* od 1867. do srpnja 1880., dakle čovjeka koji je najviše utjecao na javno mišljenje a sada je postao stup režima, i Matije Mrazovića, sada prvaka opozicije proizašle iz Narodne stranke. Uz režim pristao je i Ivan Vončina, treći član trojke koja se proslavila u borbi protiv Rauchova režima. U žestokim sukobima u sabornici između nekadašnjih sumišljenika, pripadnici režimske struje napadali su i Neodvisnu narodnu stranku i Stranku prava. Na primjeru izjave Josipa Vončine vidi se koje su stalne optužbe protiv Stranke prava. On joj spočitava "alijansu" s Rauchovim režimom, zatim da privlači mladež i zavodi ju na prezir prema učiteljima i starijima, da se oslanja na neuku čeljad koja nema znanja i iskustva, da žigoše svakoga uglednoga čovjeka jer tvrdi da izvan Stranke prava nema poštenja, da truje društveni život i potkopava red i disciplinu. Režim redovito optužuje Stranku prava za Rakovicu iako se zna da je ona djelo Kvaternika i uskoga kruga. I Miškatović u svom napadu na Mrazovića spominje Rakovicu, gdje je ludo poginulo nekoliko plemenitih fantasta.[17]

Unatoč svomu nesigurnom položaju pod pritiskom režima koji je postajao sve represivniji, Neodvisna narodna stranka je utjecala na građansku javnost jer se u agitaciji mogla poslužiti *Obzorom (Pozor)* pa se njezini pristalice poslije nazivaju "obzorašima". Za razliku od Račkoga, Strossmayer nije imao ulogu u vođenju nove stranke, ali je umjerena opozicija uglavnom u skladu s njegovim političkim uvjerenjem. Sam Strossmayer simpatizira, štoviše, s "umjerenim" pravašima, a prije svega s Folnegovićem, i nastoji preko Barčića materijalno pomoći

---

16
Isto, 21. IX. 1880. Stav Neodvisne narodne stranke obrazložio je Kosta Vojnović na sjednici 3. XI. 1880.
17
Isto, 15. II. 1881.

Hrvatima na Rijeci. Kaže: "Samo kad bi Starčevići (tj. starčevićanci, *M. G.*) polag svojih načela znali umjereniji, uglađeniji i pravedniji biti!"[18] U jednom saborskom govoru Barčić je čak prosvjedovao što je hrvatskom svećenstvu "narinut na čelo opskuran madžarski pop", tj. nadbiskup Mihalović, umjesto prvoga govornika kršćanstva (tj. Strossmayera na Vatikanskom saboru). Zbog te je uvrede kažnjen ukorom ali je prihvaćen zaključak koji je trebao izbrisati dojam da je taj ukor uperen protiv Strossmayera.[19]

Vidjeli smo da je Strossmayer, prema brojnim Starčevićevim izjavama, izdajnički vođa "Slavoserba" vrijedan prezira, pa i ova epizoda svjedoči kako Starčević nije mogao spriječiti prvake Stranke prava da kreću putem kojemu se on žestoko protivio. Međutim, potezi vodstva Stranke prava slijedili su i Starčevićev pravac. To se vidi iz činjenice da nije došlo do suradnje Stranke prava i Neodvisne narodne stranke iako su se obje našle na udaru režima. Razlog valja tražiti u programu Neodvisne narodne stranke koja ostaje na temelju Nagodbe i želi samo njezinu reviziju. Sam pobornik suradnje, Folnegović, žigoše neodvisnjake u Saboru, a klub Stranke prava odgovara im izjavom kojom osuđuje njihovu nagodbenjačku politiku i, štoviše, konstatira da oni revizijom zahtijevaju od Mađara nešto što ovi ni sami nemaju, naime financijsku samostalnost.[20]

Kao najistaknutiji govornik Stranke prava u Saboru, Folnegović nije pokazao otklon od Starčevićeva učenja.[21] Valja istaknuti da su represivne mjere Pejačevićeve vlade bile od samog početka njegova režima vrlo oštre. Zapljene *Slobode* su na dnevnom redu, ali je porota (uvedena Mažuranićevim zakonom) redovito urednike oslobađala krivnje. Pogotovo nakon prvoga akta suradnje s novom Neodvisnom narodnom strankom, uredništvo *Slobode* je zapalo u velike teškoće, tako da list nije izlazio mjesec dana. Kada je ban Pejačević ujesen 1880. izložio svoj "program" s prikrivenom prijetnjom opoziciji, odgovorio mu je Folnegović u ime Stranke prava. Nije slijedio Starčevićev "stekliški" način obraćanja Saboru. Njegove su izjave mnogo umjerenije ali ne bez ironije. Kaže da ga je ban "ugodno iznenadio" izjavom koja je, doduše, uperena protiv Stranke prava jer ona ne drži da je sadašnji državnopravni položaj zakonit. No banova obećanja su neizvediva jer su sva ekonomska poboljšanja izvan njegove kompetencije. Kaže da je Pejačević zaprijetio "iskrenoj opoziciji", tj. Stranci prava, a i "lojalnoj opo-

18
KORS III, Strossmayer Račkome, 30. IV. 1882.; Arhiv HAZU, Strossmayerova ostavština, Barčićeva pisma Strossmayeru.

19
HS, 1881.–84., 24.–25. X. 1882.; KORS III, Prilog, Strossmayerova pisma Račkome, 29. X. 1882.; *Pozor*, 27. X. 1882.

20
Obzor, 16.–17. IX. 1880.; *Sloboda*, 22. IX. 1880.

21
Vidi Folnegovićev govor protiv financijske nagodbe, 21.VI. 1880.

ziciji", tj. Neodvisnoj narodnoj stranci, koja ustavnim i zakonitim sredstvima želi proširiti ovlasti Sabora i vlade. No Folnegović to pozdravlja i raduje se borbi jer se Stranka prava ne zalaže za časovit program nego za ideju, za narodnu svetinju, za "državnu neodvisnost!" Za razliku od prijašnje, ova će vlada svojim pritiskom trgnuti narod iz mrtvila. Kao i Starčević, Folnegović kaže da je samo Stranka prava nasljednica većine Sabora iz 1861. Vladini ljudi žigošu Stranku prava kao da ona stoji izvan zakona iako joj je provedba zakona glavno načelo i zato će ona odoljeti novim kušnjama.[22]

Borba za sjedinjenje vojne i civilne Hrvatske i Slavonije i Riječka krpica

U vrijeme potresa izazvanih okupacijom Bosne i Hercegovine, Mađarska vlada nije htjela ni čuti o pripremama za sjedinjenje Krajine i Provincijala.[1] No nije joj bilo u interesu da Krajina bude i dalje pod vojnom upravom jer se bojala da bi ona u određenim uvjetima postala poligon za protumađarske interese vojnih vrhova. Na opredjeljenje mađarske vlade za priključenje Krajine civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji utjecala je i promjena političkih snaga u Austriji, gdje je, nakon sloma njemačkih liberala, Taaffeov konzervativni režim surađivao s određenim slavenskim krugovima. U pripremama za sjedinjenje krajiško stanovništvo nije imalo nikakve mogućnosti izraziti svoje interese, a ustavni činitelji Provincijala morali su se pokoriti svim nalozima mađarske vlade koja je već raspolagala krajiškim fondom te isključivo odlučivala o trasama krajiških željeznica. Ona je prisilila Hrvatski kraljevinski odbor i Sabor da pristane ne samo na katastrofalnu financijsku nagodbu nego i na smanjenje broja zastupnika ujedinjene vojne i civilne Hrvatske i Slavonije u Ugarskome saboru, uz grožnju da u protivnom ne računaju sa sjedinjenjem. Ipak nije prihvatila zahtjev opozicije da se to sjedinjenje uvjetuje još i potpunim odreknućem hrvatskih ustavnih činitelja od Rijeke.

Pritiješnjena tim diktatom, većina Hrvatskoga sabora primila je financijsku nagodbu. No slijedio je još jedan uvjet. Prema paragrafima 32 i 33 Nagodbe, Hrvatska i Slavonija imala je biti zastupana u zajedničkom saboru prema razmjerju stanovništva, s time da se u slučaju sjedinjenja s Krajinom odnosno s Dalmacijom povisi broj zastupnika po tom istom razmjeru. No u tom slučaju hrvatska bi delegacija u Ugarskom saboru bila jezičac na vagi u sukobima među strankama. Niti režimska Liberalna stranka, koja je imala vrlo skromnu većinu, niti

---

22
HS, 1878.–81., 16. IX. 1880.

1
O uvjetima za sjedinjenje Krajine piše Valentić, 1881., 331-335; o tome i o pitanju Rijeke vidi: Gross-Szabo, 1992., 485-492.

opozicija nisu mogle pristati na mogućnost da opstanak vlade postane ovisan o onima koji nisu nipošto oduševljeni za "mađarsku državnu ideju". Zato je mađarska vlada uvjetovala sjedinjenje Krajine i Provincijala još i izmjenom spomenutih paragrafa Nagodbe, dakako putem kraljevinskih odbora. Tako je 16. siječnja 1881., kada je kralj potvrdio financijsku nagodbu, u Hrvatskome saboru pročitan njegov reskript koji objavljuje "kraljevsku našu volju" da se izvrši to sjedinjenje uz uvjet promjene broja zastupnika na Državnome saboru kako bi se osigurala "bratinska sloga". Pri izboru Kraljevinskoga odbora 17. siječnja 1881. barun Rukavina izjavio je u ime kluba Stranke prava da ne pozna zakon na temelju kojega bi njezini zastupnici sudjelovali u izboru članova Kraljevinskoga odbora. Osim toga zastupnici Stranke prava ne pristaju da se raspravlja o Krajini bez sudjelovanja njezinih zastupnika.[2]

Kraljevinski odbor obavio je svoj posao i izvijestio Sabor da broj zastupnika ujedinjene Hrvatske i Slavonije na Ugarskom saboru mora biti 40 (umjesto 55, a dotle ih je bilo 34) jer inače mađarska vlada i Sabor neće dopustiti sjedinjenje. Slijedila je najduža saborska debata toga razdoblja sa žestokim sukobima između nekadašnjih stranačkih drugova. "Disidenti", tj. pripadnici Neodvisne narodne stranke, željeli su da se o tome raspravlja tek nakon dolaska krajiških zastupnika u Hrvatski sabor. Držali su da bi prihvaćanje odborova izvještaja značilo nezaustavljivo kretanje nizbrdicom prema propasti nagodbene autonomije, jer bi Mađari nakon toga mogli izmijeniti i druge paragrafe Nagodbe pa bi ona postala potpuna fikcija. Tako su stvari zapravo postavljene naglavce. Zastupnici Neodvisne narodne stranke branili su "Rauchovu nagodbu" i činilo se kao da su posljednji "bedem poštene unije", a zastupnici režimske Narodne stranke, koji bi morali načelno zastupati njezinu neizmjenjivost, podupirali su izvještaj Kraljevinskoga odbora s prijedlogom o izmjeni Nagodbe.[3]

U ime Stranke prava govorili su Rukavina i Folnegović. Optužujući većinu za novo državnopravno "pazarenje" s Mađarima, Rukavina se nadao da narod nije "robske pasmine" i da neće ljubiti ruke onome tko ga bičuje.[4] U debati su neki hrvatski i srpski govornici napali Stranku prava, a predstavnici Neodvisne narodne stranke predstavili su se kao brana njezinu radikalizmu u privlačenju nezadovoljnika zbog nezaustavljiva posrtanja Narodne stranke. U obrani prijedloga Kraljevinskoga odbora, podban Jovan Živković osuđuje i Neodvisnu narodnu stranku i Stranku prava što šire krive pojmove o Nagodbi. Kaže da *Sloboda* naziva današnju Hrvatsku banovinom od osam županija, kao što to čini i Pesty, jer

---

2
HS, 1878.–81., 16. I. i 17. I. 1881.
3
Isto, 8. II. 1881.
4
Isto

za nju je kraljevina Hrvatska samo ona koja obuhvaća Kranjsku, Korušku, Štajersku, Bosnu i Hercegovinu i drugo. Stranka prava odbacuje sve što postoji, pasivna je i spava te zavodi mladež sanjama.[5]

Kao dvadeset i treći govornik u toj dugoj debati, Folnegović je odgovorio Živkoviću i drugim braniteljima izvještaja Kraljevinskoga odbora. Drži da Nagodba nije hrvatska *magna charta* nego hrvatski Világos. Odbija optužbe protiv Stranke prava zbog nelojalnosti jer ona govori kralju o "neodvisnoj kraljevini hrvatskoj" koju nijedan narod nije podjarmio makar ju je okrvavio. Ona se nije pravno odrekla svojih državnih atributa i ako joj se ovi vrate, Hrvati će biti najsretniji i najvjerniji narod Monarhije. No nagodbenjaci su, prema Folnegoviću, napustili te hrvatske državne osebine radi svojih osobnih materijalnih interesa. Zato su oni nelojalni prema svome narodu pa ne mogu biti lojalni ni prema kralju. Folnegović odbija Živkovićevu optužbu da Stranka prava zavodi i kvari mladež. Tvrdi da ih upravo Živković nastoji pretvoriti "u skupinu kruhoboraca" dok ih Stranka prava želi odgojiti za vlastito mišljenje, moralnu istinu i rodoljublje. Odbija i izjave Neodvisne narodne stranke. U Starčevićevu duhu poziva se na Sabor 1861. na čijem je zaključku trebalo ustrajati. Da se naime zahtijevala neodvisna kraljevina Hrvatska uz neodvisne kraljevine Ugarsku, Češku, Galiciju itd., Hrvatska bi danas drugačije izgledala. Kaže da narodi mrze osiromašenu i potištenu Hrvatsku jer je glavna potpora strašnoga državnoga sustava koji sprečava zajedničke interese narodâ. Njih spaja samo ljubav i štovanje prema zajedničkome vladaru. Zapisnik pri tome bilježi burno odobravanje "s lieva", tj. od zastupnika Stranke prava i Neodvisne narodne stranke i "senzaciju u cieloj kući".[6]

Odgovarajući Folnegoviću, Jovan Subotić je optužio pravaše da ne rade ništa nego samo protestiraju i negiraju, dok će Narodna stranka izvesti sjedinjenje Krajine i Provincijala. Kaže da je političko pravo, koje propovijedaju pravaši, rođeno u 11.–13. stoljeću u doba socijalno-političke i vjerske netolerancije. Tu su tradiciju poprimili pravaši, dok sve što je bilo poslije, za njih ne postoji. Ne priznaju "osebnosti narodu Srbalja" niti crkvenu osobnost i vjersku toleranciju. To što je pisano o "pasmini Srbalja" i o njihovu imenu (tj. u Starčevićevim spisima) služi kao predložak agitacije u školi, a pravaški "agenti" pjevaju po cijeloj zemlji "Slavo-Srbom štrik za vrat" i napadaju najzaslužnije građane srpskoga imena i Pravoslavnu crkvu. (Subotić je, čini se, poistovjetio pojam "Slavosrbi" sa srpskim imenom, što ne odgovara Starčevićevu učenju, ali je lako moguće da su ga tako shvaćali i brojni pristalice.) Tvrdi da je u Mađarskoj priznato srpsko ime dok je pravaška politika "puni čisti šovinizam". Poziva se na duh 19. stoljeća, na načelo narodnosti i na zaključak Hrvatskoga sabora 1867. o jednakosti i ravnopravnosti

5
Isto, 11. II. 1881.
6
Isto, 12. II. 1881.

Hrvata i Srba, hvali Jugoslavensku akademiju, Sveučilište te Strossmayera što djeluju u tom pravcu. Subotić je naposljetku rekao da je Folnegovićev govor za kazalište a ne za Sabor, a ovaj mu je dobacio da Sabor jest kazalište. Zatim je Nikola Krestić predložio da se Folnegović ukori jer je uvrijedio Sabor. No odustao je od svoga prijedloga kada je Folnegović izjavio da nije želio poniziti Sabor.[7] Valja spomenuti da su svi srpski zastupnici, osim jednoga, stajali uz Pejačevića i glasali za smanjenje broja zastupnika Hrvatske i Slavonije u Ugarskom saboru. Izvještaj Kraljevinskoga odbora primljen je većinom glasova i više nije bilo zapreka za dozvolu sjedinjenja vojne i civilne Hrvatske i Slavonije.

No ako je debata o smanjenju broja zastupnika Hrvatske i Slavonije u Ugarskome saboru bila velika kazališna predstava, ona o Riječkoj krpici još ju je nadmašila. Budući da je otkrila pravo lice Hrvatsko-ugarske nagodbe, ta je saborska debata bila najdramatičnije zbivanje uoči "pacifikacije" Hrvatske od strane bana Khuena-Héderváryja. Kada je 1871. mađarska vlada nametnula riječki "provizorij", Rijeka je *de facto* priključena Ugarskoj, ali *de iure* njezin položaj nije bio reguliran. Rijeka je ostala u žarištu interesa hrvatske javnosti uz ostalo i zbog čestih protuhrvatskih izgreda i zato što riječka talijanska representanza, koja je u svojim rukama držala sve ekonomske i političke niti, nije htjela obaviti izbore za Hrvatski sabor. Dakako da su obje državnopravne adrese Hrvatskoga sabora, iz 1877. i 1878., uključile u svoje zahtjeve i pitanje Rijeke. Ono je dobilo nove dimenzije kada su riječka oligarhija i snažna mađarska opozicija zahtijevale u vezi s uvjetima za sjedinjenje vojne i civilne Hrvatske i Slavonije još i formalno odreknuće hrvatskih ustavnih činitelja od Rijeke. Pritisak riječkoga magistrata i mađarske opozicije da se Rijeka *de iure* priključi Ugarskoj, i to bez pregovora s Hrvatskim kraljevinskim odborom, počeo je 1879. u povodu stogodišnjice diplome Marije Terezije kojom se Rijeka proglašava posebnim tijelom priključenim ugarskoj kruni. I Tisza je nastojao ukloniti preostale slabašne veze Rijeke s Hrvatskom, samo što je to htio postići korak po korak, najprije u okviru "provizorija", sve do pogodnoga trenutka za zakonsku potvrdu isključive mađarske vlasti. Na taj način uveden je u Rijeku mađarski kazneni zakon, a i u vezi s imenovanjima u Katoličkoj crkvi mađarska je vlada provodila svoje namjere iako je to pitanje hrvatske autonomije. Međutim, formalno priključenje Rijeke Ugarskoj bez pregovora kraljevinskih odbora više ne bi bilo kršenje Nagodbe već njezino stvarno ukidanje (i smanjenje broja zastupnika Hrvatske i Slavonije u Ugarskom saboru provedeno je putem kraljevinskih odbora). Od ignoriranja Nagodbe u vezi s Rijekom do napuštanja njezinih ostalih točaka bio bi samo korak na koji se mađarska vlada ipak nije mogla odvažiti.[8]

7
Isto, 14. II. 1881.
8
Opširno o pitanju Rijeke vidi: Gross, 1987., 183-225

Kao zastupnik Kraljevičkoga kotara Starčević je 1880.–81. više puta prosvjedovao protiv postupka s Rijekom. U vezi s jednostranim uvođenjem mađarskoga kaznenoga zakona u Rijeku kaže da "vaša nagodba" nije za nj zakon ali bi to morala biti za bana, jer dok traje "izmišljeni prepor" o položaju Rijeke, dotle bi se sve promjene morale izvršavati sporazumom između "zagrebačke i peštanske uprave". Misli da "po naravi obstojećega bezzakonja hervatski grad Reka na moru" i njezin kotar ne stoji u nužnom odnosu prema Hrvatskoj, iako je stanje trebalo ostati kakvo je bilo 1866. ili promijeniti se sporazumom između tih dviju "uprava". Pita bana je li se "karni zakon Ungarie" uvodi na Rijeku sporazumno s banom, ako je tako zašto je pristao na tu "novotariu", ako se zakonik uvodi bez njegova sudjelovanja, kako ban "spaja taj korak Magjarah s pravom Hervatske i sa svojom častju?"[9] Ban nije ništa odgovorio i Starčević poslije kaže da je i takav odgovor svakome Hrvatu "razgovetan".

Unatoč činjenici što je Rijeka postala mađarsko "mezimče", riječka se oligarhija osjećala nesigurnom zbog porasta hrvatskoga nacionalnog pokreta, a pogotovo pravaštva, koji je zapljuskivao Rijeku iz Hrvatskoga primorja, a i iz Istre. Zato je zajedno s mađarskom opozicijom nastojala iz Rijeke ukloniti sjedište Riječke županije i hrvatsku gimnaziju. Mađarska je vlada obećala da će postupiti u tom smislu. Pripadnost Rijeke mađarskoj "majci zemlji" iskazivala se peticijama županija, susretima pjevačkih društava, kolektivnim putovanjima Riječana u Budimpeštu sa svečanim dočecima na svim željezničkim postajama.

Olujni valovi uzbuđenja u Hrvatskoj u vezi s financijskim i krajiškim pitanjem te mađarizacijom doživjeli su vrhunac u vezi sa spomenutom mađarskom ofenzivom. Hrvatski je tisak odgovarao teškim oružjem. Municipiji i općine obraćali su se banu i Saboru da spriječe mađarsko "otimanje" Rijeke. Pri tome je mađarska vlada doživjela razočaranje što se režimska većina u Saboru nije pokazala poslušnom jer je i ona zastupala mišljenje da Hrvatska ima pravo na Rijeku.

Prvaci Neodvisne narodne stranke odlučili su da u povodu mađarskih peticija o Rijeci prisile Sabor na raspravljanje o "Krpici". Riječ je o papiru s tekstom izglasanim u Ugarskome saboru, kojim se Rijeka proglašava posebnim tijelom Ugarske krune, prilijepljenim preko § 66 Nagodbe s tekstom izglasanim u Hrvatskome saboru i potvrđenim od kralja, a u njemu piše da se kraljevinski odbori nisu dogovorili o pitanju Rijeke.[10] Javnost o tome dotada nije ništa znala, a oni zastupnici koji su bili donekle upućeni, radije su šutjeli jer bi se dokazivanjem nezakonitosti Nagodbe povećala opasnost da se ona posve ukine. No s mađarske se strane sada zahtijevalo ignoriranje te iste Nagodbe, i to pozivanjem upravo na onaj nezakonito umetnut tekst na Krpici. Kada se dakle s mađarske strane

9
Djela I, 135-6; 11. IX. 1880.
10
V. str. 208-209.

pojavila snažna tendencija prema jednostranome ukidanju Nagodbe, hrvatska umjerena opozicija više nije imala razloga da i dalje šuti o Krpici.

Riječko je pitanje stavljeno na dnevni red Sabora nakon odobrenja promjene Nagodbe u vezi sa smanjenjem broja zastupnika Hrvatske i Slavonije u Ugarskome saboru. To je prosvjed zbog nastojanja riječkoga magistrata da makne iz Rijeke sjedište županije i hrvatsku gimnaziju i oduzme izborno pravo za općinsko zastupstvo županijskim činovnicima i profesorima gimnazije. O ovom posljednjem pitanju interpelirao je Starčević uoči početka velike debate. Povezao je taj problem s pisanjem mađarskih novina da se Hrvatska odrekla Rijeke. Kaže da se "takozvanom" nagodbom, koja je zakon dakako ne za njega nego za većinu i "načelnika uprave" (bana), određuje da se riječki odnosi uređuju sporazumno sa zagrebačkom i peštanskom "skupštinom" i odborom grada Rijeke, dok zapravo stvari rješavaju peštanska i zagrebačka "skupština" i "uprava". "Pravi Hervati", prema Starčeviću, neće nikada priznati "da je Reka preporna" i ne postoji nikakva naredba prema kojoj bi Rijeka bila izuzeta iz autonomnih poslova Hrvatske i "posve podložena Magjarom". Kaže da je "vredni načelnik uprave" izjavio da će se držati zakona ali to očigledno nije učinio.[11]

Na tu je izjavu reagirao podban Živković izjavom kojom odbija Starčevićevo nazivanje vlade Njegova Veličanstva i bana zagrebačkom upravom i načelnikom, jer zagrebačka je uprava gradski magistrat a njezin načelnik je Mrazović. Budući da je zemaljska vlada odgovorna Njegovu Veličanstvu samo na temelju nagodbenoga zakona, nije obvezna odgovoriti na interpelaciju koja stoji izvan toga zakona. Vlada se na taj način izvukla od priznanja da o riječkom pitanju odlučuje isključivo mađarska vlada. Kada je predsjednik pitao interpelanta je li zadovoljan odgovorom, nastao je dugotrajan smijeh. Starčević je odgovorio da je ban bio nekada kraljev namjesnik i da se do "prejasne dinastie Habsburgah" nije znalo za kralja nego prije svega za bana. Zato on "današnjega muža" ne drži za bana, iako ga obično tako naziva. U velikoj gužvi i vici nakon te izjave, Starčević nije mogao govoriti iako mu, čini se, nije oduzeta riječ. Uz prosvjede Folnegovića i Rukavine, predsjednik je ponovno prijetio ispražnjenjem galerija.[12] Ocrtavalo se stanje buke i izgreda koje je poslije svojim upadicama i psovanjem do krajnosti zaoštrio David Starčević. Ne priznajući nagodbeni sustav, pravaški su zastupnici mogli samo prosvjedovati i s uspjehom govoriti "kroz prozor" jer su upravo takvi neredi i takve izjave u Saboru dopirali u javnost i izazivali širenje pravaštva.

Veliku debatu o Rijeci započeo je jedan od prvaka Neodvisne narodne stranke, dr. Kosta Vojnović. Tvrdio je da se riječko pitanje "primiče nekome faktičnome riešenju" kojemu vlada i Sabor moraju stati "odlučno i složno na put"

11
Djela I, 150-154; 3. II. 1881.
12
Isto, 154-156; *HS,* 1878.–81., 9. II. 1881.

jer mađarska vlada i riječki magistrat nastoje raskinuti i one slabe niti koje Rijeku još vežu s "materom zemljom". Optužio je Pejačevićevu vladu da nije ništa poduzela s obzirom na vijesti da se od Hrvatske zahtijeva da plati još jednu ucjenu za Krajinu, naime odreknuće od Rijeke.[13]

Kako je Sabor odgođen, riječko se pitanje postavilo na dnevni red tek četiri mjeseci poslije, na sjednici 20. lipnja 1881. Bilo je to uoči kraljeva manifesta o sjedinjenju vojne i civilne Hrvatske i Slavonije, pa se još uvijek nije znalo neće li odreknuće od Rijeke ipak biti uvjet za to sjedinjenje. Pred Saborom su se našle predstavke brojnih municipija "za obranu i očuvanje prava kraljevine Hrvatske na grad Rijeku", kao što su: Bakar, Senj, Zagreb, Karlovac, Križevci, Sisak, više podžupanija a i nekih općina. Užareno ozračje izazvala je činjenica što su riječki magistrat i mađarska vlada spriječili zasjedanje Riječke županijske skupštine, sazvane za 18. lipnja, pa se ona trebala održati 23. lipnja u Delnicama. U vezi s time, Starčević je predlagao da Sabor pozove vladu da i dalje održava županijske skupštine u Rijeci kao sjedištu županije. Uz odobrenje vlade većina je prihvatila "prešnost" toga prijedloga.[14]

Intonaciju debati dao je Folnegović istaknuvši da su je izazvali protivnici hrvatskoga prava na Rijeku svojim pokušajem izbacivanja hrvatskih ustanova. Izjavio je kako postoji opravdana sumnja da će se pitanje sjedinjenja s Krajinom dovesti u vezu s Rijekom. Iako se "sa neke strane" (tj. od mađarske vlade) tvrdi da to nije istina, toliko se toga dogodilo u suprotnome smislu da se takva ucjena ipak može očekivati. Zatim je Folnegović postavio na dnevni red pitanje Krpice, zahtijevajući da posebni odbor istraži stoji li temeljita sumnja, koja se pojavila u Saboru, da je i sama Nagodba u vezi s Rijekom "patvorena". Zahtijevao je zato da se stvar razbistri kako bi se "ovakova strašna osvada" uklonila i kako bi se vidjelo na kojemu zakonskom temelju počiva riječki "provizorij". Budući da je "pokret u hrvatskom narodu" dostigao takve razmjere da je napetost na vrhuncu, predstavke županija i municipija u vezi s Rijekom ne mogu se jednostavno predati peticionalnom odboru. Zato je predlagao da se s njima pozabavi odbor *ad hoc*.[15]

Podban Živković izjavio je da je "sva ova halabuka bezpredmetna" i da se hrvatske institucije neće izbaciti iz Rijeke. Da je "halabuka" bila i te kako opravdana, pokazalo se poslije kada su svi mađarski zahtjevi (osim ukidanja provizorija) doista i provedeni. To su dakako pretpostavili zastupnici opozicije pa je došlo do žestokih okršaja između Živkovića i glavnih govornika Neodvisne narodne stranke, dr. Koste Vojnovića i dr. Frana Vrbanića, zagrebačkih sveučilišnih pro-

13
HS, 1878.–81., 16. II. 1881.

14
Isto, 20. VI. 1881.; taj prijedlog nije objavljen u *Djelima*.

15
Isto, 23. VI. 1881.

fesora. Kako je Živković izjavio da je vladi mjerodavan paragraf Nagodbe u koji se sumnja da je "patvoren", Vojnović je zahtijevao da vlada razjasni to "škakljivo" pitanje pred Saborom. Vrbanić je još više podigao temperaturu, odgovarajući podbanu koji je njegovu stranku pozvao "na megdan". Odbio je kao neistinite službene tvrdnje da se bez hrvatske vlade ne može ništa mijenjati u vezi s Rijekom, jer se to već dogodilo s Krpicom. Rekao je da se Mađari, kada tvrde da im Rijeka pripada, pozivaju na "prikrpanu točku", tj. na § 66 koji nije prihvaćen niti od Hrvatskoga sabora niti od njegova kraljevinskoga odbora.

Živković je sada bio prisiljen nešto kazati o tom pitanju ali se nastojao izvući potpuno nejasnom izjavom. U arenu je tada ušao Folnegović. Rekao je da je Vrbanić dokazao kako je zakon, koji većina sa Živkovićem smatra "magnam chartam hrvatskom (...) krpan, da je falsificiran". Istaknuo je da tu "strahotu, kojoj u nijednom zakonodavnom tielu primjera nema", zastupnik vlade nije demantirao "nego ju indirekte potvrđuje".[16] Nakon toga izabran je odbor *ad hoc* s pet članova većine i dva opozicionalca, među kojima je i Starčević.

Riječki je veliki župan morao sazvati sjednicu županijske skupštine u Delnicama. Osim toga vlada je općinama zabranila slanje prosvjednih predstavki, a dopustila je to samo županijama i gradovima (municipijima sa samoupravom). U vezi sa svojim prijedlogom da vlada osigura održanje županijske skupštine u Rijeci, Starčević je na burnoj sjednici 23. lipnja 1881. govorio dva puta. Rekao je da je u načelu protivnik predstavki kojima se ne može riješiti "skovano rečko pitanje". No zbog predstavke riječkoga gradskoga poglavarstva peštanskoj sabornici kojim se zahtijeva odcjepljenje Rijeke od Hrvatske i uklanjanje hrvatskih oblasti iz Rijeke, "sveto je deržanstvo" hrvatskih općina da brane prava Hrvatske. Dok je peštanski sabor odobrio predstavku riječke općine, hrvatska vlada je neopravdano zabranila seoskim općinama da prosvjeduju protiv nastojanja za odcjepljenjem Rijeke od Hrvatske. Dakle "nas može napadati svatko, a mi se nesmimo braniti". S premještenjem županijske skupštine u Delnice vlada je, prema Starčeviću, prepustila Rijeku Mađarima, pa je hotice pogazila svoj vlastiti zakon i nije izvršila dužnost prema domovini. Ona dakle nema moć ni u onim stvarima u kojima joj ga zakon daje. Narod ne drži ništa do oblasti "koje tako sjajno dokazuju da neznadu danas što budu sutra hteti ili moći po svojih zakonih; da su prosta igračka svojih ili tudjih stvarih", da ne izvršavaju zakone nego slijede "često nečiste sebičnosti stranjske ili svoje..." i ne štite narod.[17] Kada bi u saboru sjedili pravi narodni zastupnici, stavili bi vladu pod optužbu. No budući da "u našoj domovini, pod imenom zakona i javnih oblastih, od dna do verha neima ništa osim obsene..", to nije moguće. Stranka prava svojim prijedlogom pokazu-

16 *Isto*

17 *Djela I*, 162, 163, 23. VI. 1881.

je da je ona za narod a protiv vlade "Njegova apoštolskoga Veličanstva". No on zna da ovaj prijedlog ne može imati uspjeha, zato je njemu svejedno hoće li ga Sabor jednoglasno primiti ili zabaciti.

Starčević dakle i ovom prilikom nastoji pokazati besmislenost toga Sabora jer ne postoje nikakvi uvjeti da njegovi zaključci budu uvaženi od krune i od mađarske vlade. Podban Živković mu je odgovorio da samo municipiji, a ne i obične općine, imaju po zakonu pravo na predstavke jer bi u protivnom nastao "kaos i anarhija". Kaže da je, doduše, po zakonu sjedište Riječke županije u Rijeci ali da zakon nije "povrijeđen" ako se županijska skupština ne sazove u to sjedište. Predbacio je *Slobodi* "razdraživanje" u Rijeci zbog polemika protiv lista *Bilancia.* Zato je talijansko-mađarska propaganda proglasila sazivanje županijske skupštine u Rijeci provokacijom na koju treba odgovoriti, tj. navijestila je izgrede. Ministar predsjednik Tisza, tada i ministar unutrašnjih poslova, tvrdio je da bi konflikti bili neizbježivi kada bi se županijska skupština održala na Rijeci. Pejačević ga je uvjeravao da bi to morao dopustiti, ali je naposljetku pristao na održavanje skupštine u Delnicama uz ogradu da to ne smije biti *praecedens* za budućnost.

Nekadašnji prvak opozicijske Narodne stranke, a sada istaknuti član režimske većine, Josip Miškatović, predložio je da se preko Starčevićeva prijedloga prijeđe na dnevni red. Nakon debate u kojoj je sudjelovao i Folnegović, Starčević je kao predlagatelj dobio završnu riječ. Izjavio je da "burkanje" na Rijeci dolazi izvana i da je riječko poglavarstvo odgovorno što se "odlični, mirni deržavljani" ne mogu sastati da raspravljaju javne poslove prema zakonu, da zato u Hrvatskoj nema sigurnosti, toga temelja "svakoga družtvenoga života". Nije propustio ponovno istaknuti da se "anarhija, bezglavje, bezzakonje" pokazuje samo "u oči propasti dinastiah i sustavah". U vezi sa Živkovićevom izjavom kaže da je to "iskreno priznanje", tj. da je hrvatska vlada posve nemoćna u pitanju Rijeke, da će narod zapamtiti tu pouku i da će "ju rabit proti svojim tlačiteljem, koje samo za tlačenje plaća".[18] Naposljetku je primljen Miškatovićev prijedlog da se preko toga prijeđe na dnevni red, no s razmjerno malom većinom (41:23), a to znači da je i dio većine glasao protiv. Tako Sabor nije prosvjedovao protiv prvoga koraka prema izbacivanju sjedišta Riječke županije iz Rijeke, što je onda do kraja provedeno reorganizacijom uprave za bana Khuena-Héderváryja.

Županijska se skupština, doduše, održala u Delnicama ali su se protuhrvatski izgredi na Rijeci nastavili. No režimska stranka odbila je Folnegovićev "prešni predlog" da se zaštite osobe i imetak Hrvata u Rijeci iako je sam veliki župan, Ljudevit Reizner, izjavio da se "sistematički" radi na tome "da se bivstvovanje Hrvata na Rijeci dovede ad absurdum". Pri glasanju o tome hoće li se Folnegovićev prijedlog za raspravu o riječkim izgredima staviti hitno na dnevni red,

---

18
Isto, 167

kako to kaže većina, onda on ne zna kako "stoji sa častju krune". Naposljetku izjavljuje da se "visoka vlada" svojim postupcima odrekla Rijeke.[20]

Nakon užarene rasprave, Pejačević je uspio osigurati većinu pri glasanju o izvještaju odbora *ad hoc*, pa je Sabor na taj način dao legitimaciju Krpici iako su govornici Neodvisne narodne stranke dokazali da je to krivotvorina koja "nesadržaje i to zakonskim načinom izraženu volju zakonodavnog tiela Hrvatskog". Uzrujanost i bijes javnosti zbog toga "poniženja" Sabora i hrvatskoga naroda, mađarska vlada i kruna nastojali su ublažiti kraljevim manifestom o sjedinjenju vojne i civilne Hrvatske i Slavonije, koji je objavljen neposredno nakon spomenute saborske rasprave.

Kao i sve mađarske zahtjeve, Franjo Josip je podržao i usmjerenje mađarske vlade prema formalnom uključenju Rijeke u Ugarsku. U prijestolnom govoru pri otvaranju nove periode Ugarskoga sabora 1881.–84. izjavio je da je državnopravni položaj Rijeke riješen na temelju diplome Marije Terezije i da samo pojedinosti nisu do kraja uređene Nagodbom. Zato će mađarska vlada poduzeti nužne korake da se te dopune izvedu zakonitim putem na "svestrano zadovoljstvo". Hrvatska se ovom prilikom uopće ne spominje, a i vladarski reskript pri otvaranju nove periode Hrvatskoga sabora šuti o Rijeci. Zbog rješenja tih "pojedinosti", kraljevinski odbori i riječki predstavnici sastali su se u svibnju 1883. i razišli se bez ikakva sporazuma.[21] Mađarska je vlada bezuvjetno inzistirala da se Rijeka potpuno odijeli od Hrvatske izbacivanjem riječke županijske uprave iz grada. Provela je to naposljetku u vezi s novim ustrojem županija i kotara sjedinjene vojne i civilne Hrvatske i Slavonije, zakonom od 6. veljače 1886., kada je Riječka županija preimenovana u Modruško-riječku sa sjedištem u Ogulinu.

Značaj Starčevićevih istupa u Saboru

Godine 1880.–81. Starčević je održao više govora kojima je popratio svoje interpelacije. Najprije, riječ je o problemima Hrvatskoga primorja, a zatim o teškom životu i nevoljama širih slojeva, prije svega seljaštva. U svakom svome govoru za određeno je teško stanje okrivio Austriju, odnosno dinastiju. U vezi sa zahtjevom stanovnika Trsata da se odcijepe od sušačke općine, on se opet koristi prilikom da istakne kako narod pogiba pod "Austriom-Magjariom" i mora biti pripravan na još gore stvari. Rekao je da se hrvatske općine razlikuju od onih u državama "u kojih vladom i vladarom ikoliko stoji do sreće narodah" jer troše na beskorisne stvari i plaćaju službenike koji obično rade za neprijatelje.[1]

20
Djela I, 172-180, 8. VII. 81.

21
Karpowicz, 1987.

1
Djela I, 120-123, 16. VI. 1880.

U prosvjedu protiv nasilnoga utjerivanja poreza od pomoraca, iako im brodovi ne plove, Starčević kaže da je Austrija "što zaterla, što dala zaterti šume u našem primorju". Daje do znanja da su vladar i vlada "urotjeni" protiv naroda. Tvrdi da je austrijska pomorska zastava, kao znak neprijatelja naroda i slobode, omražena i prezrena, da je "dvojedno metafizičko biće" "Austria-Magjaria" upropastilo brodarstvo. Razumije se da je podban Živković prosvjedovao protiv Starčevićevih izjava da je sramotno živjeti pod zastavom Austro-Ugarske.[2]

Valja upozoriti na jedinu interpelaciju u Saboru kojom se izražava briga za radništvo i, što je još neobičajnije, za žene. Starčević naime pita vladu što će uraditi s obzirom na to da u tvornici papira na Sušaku "mnogo ženskih (...) pobiru i čehaju cunju" u krajnje nehigijenskim uvjetima i da zato među njima vlada veliki pomor.[3]

U povodu svoje interpelacije o epidemiji goveđe kuge, on opet daje do znanja da su se vladar i vlada "urotili" protiv naroda, što opravdava tvrdnjom da je "Austria-Magjaria i ono prokletsvo (kugu, *M. G.*) navlaš navalila na Hervatsku". Zahtijevajući pomoć vlade puku koji je nastradao od tuče i poplave, kaže da narod unatoč te nesreće mora platiti "štibru" i da se te "blagodati" ne može riješiti dok bude pod "Austriom-Magjariom". Kaže da naš narod troši za uzdržavanje "naručenih zločinacah" Bosne i Hercegovine te "kojekakovih pripuzah Ungarie i Austrie", a krivci što se tuđincima daje "hervatski imutak" jesu članovi vlade "i njihovi vredni drugovi", i oni bi morali pomoći narodu u nevolji.[4]

U jednom govoru u kojemu komentira pitanje preseljenja stanovništva prenapučenoga Zagorja u donju Posavinu, uz ostalo kaže da hrvatski i ostale narode "samo njihova ludost drži pod Austrijom-Magjarijom". Uz pljesak galerije završio je izjavom da se preseljenjem ne može pomoći narodu jer će mu biti bolje "samo na grobu toga sustava, ili, ako toga nebude, na grobu Austrije-Magjarije."[5] Već sam spomenula da je Starčević bio često bolestan, pa i ovom prilikom kaže da se "napinje" govoriti jer je prehlađen. U vezi sa svojom interpelacijom o patvorenju jela i pića, kaže da je Turska "blažena" prema Hrvatskoj, da se vladari svuda brinu za sigurnost osobe i imetka osim u Hrvatskoj, da narod zahvaljujući "vašoj nagodbi" troši milijune "samo na svoj zator". Zahtijevajući da se kapital zaklada uloži korisnije, optužuje Mađare da samo žele "naterpati svoje

2 *Isto*, 139-146, 6. XI. 1880.

3 *Isto*, 164-5, 23. VI. 1881.

4 *Isto*, 123-125, 135-6, 16. VI. 1880. i 11. IX. 1880.

5 *HS,* 1878.–81., 21. IX. 1880. Govor nije objavljen u *Djelima*, zato su citati u jednoobraznom pravopisu, koji su saborski stenografi primjenjivali na sve govore, a ne u Starčevićevoj ekavici.

osobne torbe" i "slaboumne namamiti" da se zauzmu za "odsudjenu i metafizičku deržavnu ideu magjarsku". Protivi se ulaganju zakladnoga novca u "javnu obveznicu Austrie-Magjarie" jer sumnja u njezinu sigurnost i platežnu snagu.[6]

Na kraju saborske periode 1878.–81. Pejačevićeva vlada je, s obzirom na veliki otpor u zemlji, nastojala osigurati poslušnu većinu preinakom Mažuranićeva izbornoga zakona. Naime, Rauchov izborni zakon iz 1870. omogućio je maksimalni utjecaj vlade na izbore, dok je Mažuranićev zakon od 6. srpnja 1875. bitno ograničio mogućnost izborne manipulacije u korist režima. Zato je Pejačević nastojao osigurati svoj nadzor, pa je vlada iznenada stavila na dnevni red Sabora preinake i dopune u svom interesu. Prvaci Neodvisne narodne stranke držali su da je zakon iz 1875. liberalan i "velika stečevina" u smislu političkih sloboda i zato su željeli da se ne mijenja, dok se Folnegović izjasnio za njegovu reviziju u smislu daljnje liberalizacije.[7] Predmet je skinut s dnevnoga reda da bi se ponovno pojavio neposredno prije svršetka saborske periode i izazvao "burne prizore", koji su u Saboru postajali sve češći. Prijedlog vlade, prihvaćen od većine, uveo je ustanove koje su, slično kao u izbornome zakonu iz 1870., osigurale temeljni utjecaj vlade na izbore.

Starčević nije iskoristio priliku da izloži svoje često ponovljeno mišljenje o nužnosti uvođenja općega prava glasa i o nezakonitosti ovoga sabora osam županija. Izjasnio se samo protiv načela "prekopolovične" većine jer su, prema njemu, zastupnici zapravo izabrani manjinom glasova, što je "obsena zastupstva". Želio je zakon na temelju kojega bi "znatne manjine" mogle osigurati svoja prava, a svaka bi stranka bila zastupana prema svojoj brojnoj snazi. Zaštita manjine bila je dakako nužna Stranci prava koja bi, čini se, i unutar tako skučenoga izbornoga reda s visokim izbornim cenzusom te javnim, posrednim i neposrednim glasanjem, mogla u tom slučaju izboriti veći broj mandata.[8] Valja spomenuti da su se neki zastupnici Neodvisne narodne stranke doduše izrazili protiv općega prava glasa (koje je zastupao Starčević), ali za sniženje izbornoga cenzusa kako bi i hrvatsko seljaštvo dobilo izborno pravo. Folnegović je rekao da prijedlog u interesu vlade nema niti "onu sienku liberalizma" koju ima ugarski izborni red i izjasnio se za tajno glasovanje.[9]

6
Djela I, 146-150, 6. XI. 1880.; 156-160, 9. II. 1881.

7
HS, 1878.–1881., 8. XI. 1880.

8
Djela I, 168-172, 1. VII. 1881.

9
HS, 1878.–1881., 1. VII., 2. VII., 4. VII., 7. VII. 1881. S obzirom na to da su žene (uglavnom udovice trgovaca i obrtnika, vlasnice poduzeća) imale posredno pravo izbora za gradske skupštine, govorilo se usput i o ženskome pravu glasa.

Izborni proglas Stranke prava zahtijeva samoupravu hrvatskih zemalja pod dinastijom Habsburga.[10] U tom smislu Starčević je održao svoj predizborni govor na Krasici u kojemu je ponovno izrekao svoja osnovna načela i nastojao ih opravdati. Govorilo se kako bi vlada i kralj mnogo učinili za narod da nije bilo "žestokih predstavkah" koje je on sastavio kao veliki bilježnik riječke županije, kaže Starčević. No unatoč kasnijim "pitomim" županijskim skupštinama, nije ništa postignuto. Pozivajući se na svoju adresu iz 1878., izjavio je da ne očekuje nikakav uspjeh rada ako ju Sabor ne prihvati. U sadašnjem okviru sve je besmisleno jer nema slobode govora a "sablazan" izbornoga zakona onemogućava pravedne izbore, pa u Sabor dolaze ljudi, pogotovo virilisti koji, osim jednoga, ne rade za narod, (vjerojatno misli na Rukavinu). Ne bi pomoglo ni kada bi se većina sastojala od "pravih muževah naroda i napredka". Opravdava to tvrdnjom da je ban Mažuranić rekao kako "nekomu njegovu" neće ni predložiti neke neugodne zaključke za potvrdu krune, ali da Pejačević ima pameti i poštenja i da neće namijeniti Saboru takvu sramotu. U nagodbenomu sustavu i najneznatniji zaključci Sabora nailaze na velike teškoće prije nego što dođu pred kralja (tj. moraju proći kontrolu mađarske vlade). Ponovio je svoj osnovni stav o Mađarima. Oni i Hrvati upućeni su na međusobno "priateljstvo i upravo bratimstvo" (tj. protiv Austrije), a umjesto toga Mađari "samo na svoju korist gospoduju". Stranka prava nastoji "da mi radje budemo noga nego podnožje noge koja je nevrednia od naše".[11] Program Starčevića i njegovih prijatelja sastoji se u želji da nestanu svi posrednici između hrvatskoga naroda i kralja i da onda sve javne poslove rješavaju Sabor i kralj "kako za dobro najdu", i kaže da će kralj "potverditi" ono što Sabor "ustanovi". Drugim riječima, kralj se neće protiviti suverenome narodu kao sada.

Kao branitelji ovoga načela, pravaši su, prema Starčeviću, torijevci, konzervativci, oprezni u mijenjanju zakonâ, a ipak ih nazivaju buntovnicima "koji hoće, da sve na svetu sruše".[12] Drugim riječima, hrvatski se legitimizam protivi onome Habsburške Monarhije, koji pravaši ne smatraju valjanim nego nasiljem. Prema tome Stranka prava mora postati "jedina zastupnica Hervatske" jer se ne može ništa postići bez trajnoga i ustrajnoga rada, dok se zasad samo "nekoji sinovi" brinu za narod. "Razvijati program o pojedinih predmetih" u tim uvjetima znači "obsenjivati" sebe i druge jer "popravakah" u današnjem stanju ne može biti. Pozvao se pri tome na činjenicu da " (n)ijedno životno pitanje" nije u kompetenciji Hrvatskoga sabora. U tom je dakle govoru vrlo jasno nacrtao osnovne teze svoje "nekavštine".

10
Sloboda, 21. VII., 11. IX. 1881.

11
Djela I, 184, govor 4. XI. 1881. na Krasici.

12
Isto, 185

Na kraju govora Starčević je ipak izrazio svoje "mnenje o stanovitih stvarih" koje bi želio uvesti u život ali, dakako, tek kada narod "dobije svoja prava". Značajno je za njega da na prvome mjestu spominje zahtjev da narod i duhovništvo izabire sve svoje "duhovne poglavare" osim biskupa i da duhovnici dobiju plaću kako bi mogli "svojemu uzvišenu staležu primereno živeti". Time bi se uklonio "ubitačni sukob medju pukom i medju duhovničtvom" koje je sada primorano zahtijevati daće od osiromašenoga puka.[13] Dalje bi želio da se u školama obraća veća pažnja odgoju, zdravlju i naobrazbi za gospodarstvo. Težište bi trebalo položiti na samoupravu puka i zato smanjiti broj javnih službenika, a preostalima dati pristojnu plaću. Općine bi se bavile samo općinskim poslovima (dok sada umjesto "zajedničkih" organa moraju skupljati porez), a i inače bi se reorganizirale.

Na izborima 1881., doduše, pokazalo se da Stranka prava uživa masovne simpatije. No Pejačevićeva je vlada pokrenula sav svoj aparat prisile protiv njih, pa su postigli samo devet mandata. Primjerice, vlada i Dávidovo financijsko ravnateljstvo provjeravali su nije li među činovnicima koji simpatizer Stranke prava.[14] Zbog brojnih Starčevićevih i Kvaternikovih napada na svećenike, među njima nije bilo pristalica Stranke prava, osim možda u sjemeništima. U izborima 1881. prvi put se može zapaziti agitacija za Stranku prava i među svećenicima.

Posljednja svečana sjednica saborske periode 1878.–81. održana je 12. srpnja 1881., a 15. srpnja objavljen je kraljevski proglas o sjedinjenju vojne i civilne Hrvatske i Slavonije s četiri ručna pisma i još tri naredbe. Uz tehnička pitanja ti su spisi sadržavali sve elemente kojima je mađarska vlada u tijeku priprema za taj čin sebi osigurala potpuni nadzor nad sjedinjenim područjem.[15] To sjedinjenje nije samo državno-pravni akt nego dugogodišnji proces "stapanja" vojnoga i civilnoga područja. Pri tome je Tiszina vlada od samoga početka nastojala usuglasiti značaj ujedinjenja s interesima zaštite svoje hegemonije od eventualnoga jačanja hrvatske autonomije na sjedinjenom teritoriju Hrvatske i Slavonije. Radost zbog dugo očekivanoga i toliko željenoga sjedinjenja zagorčilo je potpuno isključenje hrvatskih ustavnih činitelja od bilo kakva utjecaja na tijek i probleme sjedinjenja. Administrativne poslove nije naime vodila hrvatska vlada, nego ban kao komesar, dakle primjenom izvanustavnih mjera, a Hrvatskom je saboru zabranjeno da suodlučuje o bilo kojemu aspektu procesa sjedinjenja.

U razvojačenoj Krajini već su bile provedene civilne upravne reforme, i to apsolutističkim putem bez sudjelovanja predstavnika stanovništva. Nije se dakle

13
Isto, 187, 188
14
Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade sv. 149 i d.
15
Opširnije o procesu sjedinjenja vojne i civilne Hrvatske i Slavonije vidi u: Gross-Szabo, 1992., 501-507.

radilo o prijelazu vojnoga u građanski sustav nego je riječ o sjedinjenju dviju sličnih uprava, pa je imenovanje bana komesarom potpuno neopravdano. No komesarijat je, uz ostalo, pružao mađarskoj vladi mogućnost otezanja s uvođenjem ustavnoga uređenja u slučaju "nepovoljnih" rezultata izbora u Provincijalu 1881. Tada bi se naime odgodili izbori u Krajini. Prema tome, osnovni je zahtjev da Hrvatski sabor prihvati sve mjere apsolutističke krajiške uprave i interese mađarske vlade i da se ni u čemu ne miješa u način utjelovljenja Krajine. Mađarska je vlada još 1877. osigurala svoj nadzor nad državnim šumama a u vezi sa sjedinjenjem išla je, uz kraljevo odobrenje, još korak dalje, naime oduzela je banu upravu i nad autonomnim dijelom krajiškoga investicijskog fonda koju je dotad obavljao šef krajiške uprave. Vidjeli smo da su hrvatski ustavni činitelji bili prisiljeni pristati na nepovoljnu financijsku nagodbu koja se odnosila samo na civilni dio, kao uvjet za utjelovljenje Krajine. Tako je mađarska vlada imala mogućnost odlučivati izvan zakonskih normi o budžetu bivše Krajine. Prihodi Krajine slijevali su se u državnu blagajnu iz koje je ban dobivao "paušal", a Hrvatskom je saboru zabranjeno raspravljati o budžetu. Zato je Pejačević morao voditi iscrpljujuću i, dakako, neuspješnu borbu protiv ograničavanja autonomnoga budžeta i krajiškoga paušala.

Nakon spomenutoga kraljevoga manifesta o sjedinjenju 15. srpnja 1881., djelatnost bana kao komesara počela je 1. kolovoza. Uznemirenje javnosti nakon saborske rasprave o Riječkoj krpici još se pogoršalo načinom sjedinjenja kao da je krajiško područje pokrajina jedinstvene mađarske države pa nema izgleda niti za najnužnije financijske temelje hrvatske autonomije niti za upotrebu investicijskoga fonda u interesu Krajine.

U izborima 1881. većinu je, dakako, postigla Narodna stranka, no ni ona nije bila spremna bez prigovora primiti karakter sjedinjenja diktiran od mađarske vlade, kao što to, uostalom, nije uradio ni Pejačević. Kada je Hrvatskom saboru početkom 1882. predložena zakonska osnova o inartikulaciji kraljevih naredbi od 15. srpnja 1881., učinjene su takve izmjene da je mađarska vlada predložila kralju da ih ne sankcionira. Vladar je zato vratio zakonsku osnovu Saboru s nalogom da se ona ispravi prema zahtjevima Ministarskoga vijeća. Pejačević se kolebao da to učini. Ako se naime održi zabrana da Hrvatski sabor ne smije raspravljati o krajiškom budžetu, onda bi došlo do apsurdne situacije da krajiški zastupnici odlučuju u Saboru o budžetu bivšega civilnoga dijela, a ne i teritorija na kojemu su izabrani. No mađarska vlada odustala je od spomenutoga nezakonitoga postupka tek kada je poslušna saborska većina osigurana čvrstom rukom bana Khuena-Héderváryja. Režimska je Narodna stranka doduše nabrojila sve povrede Nagodbe koje su već postojale ili su se pojavile u tijeku sjedinjenja, ali je naposljetku pokleknula i izglasala nacrt zakona o inartikulaciji vladarevih mjera od 15. srpnja 1881. prema nalozima mađarske vlade.[16]

16
Osnova zakona o uzakonjenju kraljevih naredbi od 15. VII. 1881. te povraćena zakonska osnova bile su na dnevnome redu na sjednicama 1.–4. V. 1882. te 23.–25. X. 1882.

U svome govoru tom prilikom Starčević je naglasio da je "Magjar s vašim privolenjem i odobrenjem, od Hervatske dobio sve što je hteo uzeti" i da su svi dosadašnji zaključci o Granici protupravni i temelje se na neistinitim podacima i krivim nazorima. Budući da Stranka prava smatra "javne obstojnosti (...) samo obsenami ubitačnimi", nevažno joj je raspravlja li se o krajiškom proračunu u Saboru ili ne. Odbijajući nelogičan i neustavan postupak s tim budžetom, Starčević kaže da se on ne može "sljubiti s našom osebnom častju, ni s našim pravnim osvedočenjem i pod ništa nećemo ih slediti." Osim toga mu "duševnost" nalaže da ne raspravlja o stvarima Granice bez njezinih zakonitih predstavnika.[17]

Pejačević je u rujnu 1882. predložio Ministarskom vijeću nacrt oktroiranoga izbornoga reda za Krajinu, ali broj zastupnika nije smio odgovarati omjeru stanovnika nego je morao biti smanjen. Mađarska je vlada naposljetku pristala na 35 zastupnika. Kralj je rješenjem od 12. listopada 1882. dopustio izbore u bivšoj Krajini i potvrdio privremeni izborni red predložen 22. prosinca 1882. od bana kao komesara. Izbori u bivšoj Krajini održani su u travnju 1883.; vladina Narodna stranka dobila je 25 od 35 mandata. Režimu se priključilo 17 od 18 srpskih zastupnika. Neodvisna narodna stranka doživjela je neuspjeh, pa ju je po broju zastupnika pretekla Stranka prava. No mađarska vlada nije dopustila da se krajiški zastupnici pozovu u Sabor. Još je u jesen 1882. odlučila da oni smiju doći u Sabor najranije krajem 1883. Vjerojatno je očekivala da će Pejačević pritiskom na pravaše i pridobivanjem srpskih zastupnika do toga vremena postići smirivanje u interesu režima. Dogodilo se upravo obratno zbog narodnoga pokreta u kolovozu i rujnu 1883. No kada se, nakon imenovanja Khuena-Héderváryja za bana, Hrvatski sabor sastao 17. prosinca 1883. već su bili nazočni i zastupnici bivše Krajine.

U tijeku nove saborske periode 1881.–1884. Starčević je prije Narodnoga pokreta održao nekoliko govora u debatama i uz svoje interpelacije. Nakon Folnegovića, on se na početku otvaranja Sabora protivio verifikaciji izbora i onih zastupnika protiv kojih su uloženi prosvjedi, a da se nije ispitala njihova opravdanost. I tom je prigodom tvrdio da vlada svojim postupcima potvrđuje javno mišljenje da je sve što ona radi "škodljivo i sramotno za naš narod". U povodu izvješća proračunskoga odbora, došao je u otvoreni sukob s većinom. Rekao je da je Sabor u pogledu proračuna tijelo neznatnije od svake općine i glasati za nj ili protiv njega znači "detinjit ili šarlatanit". Uz opomene predsjednika zbog "nedostojna izraza", izjavio je da se neprekidno događaju otimačine s okrutnim utjerivanjem poreza jer se seljacima uzima "poslednji zalogaj kruha i poslednji dronjak i poslednje živinče". Sve to dopušta Pejačevićeva vlada, koja je najgora vlada do sada (prije je prema Starčevićevim izjavama to bila Mažuranićeva) i on taj vladin postupak naziva "infamia". Razumije se da mu je oduzeta riječ.[18]

17
Djela I, 216-218, 23. X. 1882.
18
Isto, 188-190, 29. IX. 1881.; 195-198, 8. XI. 1881.

U vezi s Rijekom Starčević je interpelirao jer se tamo nije ni prišlo izboru zastupnika za Hrvatski sabor. Vladin odgovor odražava potpunu banovu bespomoćnost da utječe na održavanje izbora na Rijeci i spriječi isključenje hrvatskih ustavnih činitelja iz svih odlučivanja o Rijeci. Starčevićeva taktika izazivanja odgovora koji pokazuju da ban nema uopće nikakav utjecaj na provođenje Nagodbe, zacijelo je važno sredstvo pravaške agitacije. Zato je Starčević izjavio da je banska čast ništetna, za razliku od onoga bana (Jelačića) "koj je na rtu svoje sablje" držao sudbinu prijestolja i cara Austrije te kralja "Ungarie", ali to nije želio iskoristiti. No Starčević nije optuživao samo bana nego i kralja te kaže: "Da kralj gazi svoju prisegu i dužnost, jer niti izveršuje niti daje izveršavati svoje zakone." Banov odgovor mu je dokaz o stanju "naše domovine" pa ironički zahvaljuje i kralju i "njegovoj vrednoj vladi" što su tako jasno pokazali narodu "kako mu se treba ponašati napram onim, koji se tako napram njemu ponašaju."[19]

Uski djelokrug i nemoć vlade Starčević je nastojao pokazati i interpelacijama o pitanjima koja su očigledno izvan njezine kompetencije, a u tim je prilikama uvijek davao do znanja da kruna ne izvršava svoje dužnosti. Tako je prosvjedovao što se vojnici otpuštaju iz vojske zimi, iako su većinom poljodjelci. Rekao je da "bolji sinovi naroda" koje vojska nije uspjela pokvariti, razmišljaju o tome hoće li se ubuduće "boriti za tudjinca, a na svoju nesreću". Kada mu je vlada odgovorila da o vojnim pitanjima mogu odlučivati samo delegacije (austrijskoga i ugarskoga parlamenta koje se bave zajedničkim pitanjima Monarhije), Starčević je tvrdio da je otpust vojnika stvar izvršne vlasti na čelu s krunom. Vlada bi zato morala izložiti kruni pogubnost spomenutoga postupka. "Možda vis.(oka) vlada misli, da kruna nemari za svoje dužnosti, za svoju čast, za svoj obstanak: da se već i ona spremila na put za svojim rodjakinjami Talie? (Žamor)."[20]

Samo jednom Starčević je prosvjedovao protiv progona pravaša od strane Pejačevićeve vlade. Naime, odvjetnici koji su potpisali proglas Stranke prava za saborske izbore 1881., suspendirani su na neko vrijeme od obavljanja svoga posla. Ban i Banski stol su naime smatrali da taj proglas izaziva narod protiv postojećega državnoga i zemaljskoga sustava, što su vlasti pripisivale svakoj važnijoj pravaškoj izjavi. Prema tome, odvjetnici se okrivljuju da rade protiv svoje prisege. Starčević kaže da je ban zapovjedio Banskome stolu "neka drugove naše pedepsa" (kazni), a to "zaudara po divljoj strasti, po neljudskoj osveti". Pri tome je napao i potpisnike Rujanskoga manifesta (iz 1871., tj. pripadnike Narodne stranke) koji, ne samo da nisu progonjeni, nego dvojica od njih sjede u vladi (odjelni predstojnici Derenčin i Vončina). Predstojnik za pravosuđe dr. Marijan Derenčin odgovorio je da ban nije

19
Isto, 194, 195, 3. X. 1881. U jednoj interpelaciji Starčević je prosvjedovao što se umjesto stručnih lučkih službenika na Rijeci namještaju nesposobni tuđinci. *Isto*, 233-238, 8. XI. 1882.

20
Isto, 216, 20. X. 1882.

naložio Banskome stolu suspendiranje odvjetnika nego mu je samo dostavio pravaški izborni proglas kako bi Banski stol postupio onako kako želi. Ovaj je zatim, tobože, primijenio disciplinsku osudu na temelju zakona a ne banove zapovijedi. Starčević se dakako nije zadovoljio tim odgovorom. Ako je proglas Stranke prava kriminalni čin, rekao je, onda je kompetentan sud, a tuženi bi morali biti svi potpisnici a ne samo odvjetnici. Ako se ovima predbacuje da se nisu držali svoje prisege, onda to važi i za bana koji se ne drži postojećih zakona.[21] U vezi s progonom pravaških odvjetnika dobro se vidi zašto su brojni simpatizeri Stranke prava nakon svršenih studija napuštali njezine redove. Pristajanje uz taj "veleizdajnički" pokret onemogućavalo bi im osamdesetih godina profesionalnu karijeru.

U velikoj debati o promjeni saborskoga poslovnika sudjelovali su "vrlo učenimi govori" svi glavni predstavnici opozicije jer je svrha toga čina bila ograničenje njihovih govornika, mjera koju je većina naposljetku prihvatila. Pri tome je Starčević izjavio da ovaj put želi ući u meritum stvari iako inače samo ukratko upozorava na svoje "mnenje o predmetu", tj. odbija raspravljati o "vašoj nagodbi" u smislu svoje taktike "negacije". I ovom je prilikom istaknuo da Sabor nema niti onakva prava kakva su nekada imale sve županije i sva municipija. Reagirajući na jedan govor s režimske strane, izložio je svoje shvaćanje pojma "Hungaria" i "Hungari" koji je i Hrvatima "narodno i domaće" ime kao što je Englezu "Britanac", a Francuzu "Gal". Dok su se velikaši i narodi držali toga imena bili su "slobodni i srećni", a kada su se pojmovi "Ungarac" i "Magjar" počeli poistovjećivati, onda su Hrvati, Mađari i ostali narodi upali u sadašnje nesretno stanje. Ta izjava, kao i slične, pokazuju zašto Starčević nikada ne kaže "Austro-Ugarska" nego uvijek samo "Austria-Magjaria", što je za nj pojam koji najbolje izražava smisao nagodbenoga sustava, tj. prevlasti dviju "pasminah". Uz ostalo, sasvim jasno izjavljuje da sva zla koja su Hrvati pretrpjeli i koja podnose u sadašnjasti, a vjerojatno i u budućnosti, "dolaze iz onoga nesretnog čina, kojim otci naši tudjinca Ferdinanda za kralja si izabraše. (Žamor)."[22] Pozivajući se na francuski sabor, on kaže da i ondje manjina zastupa narod, ali da je ona stvarna većina jer je predstavnica pravih probitaka naroda i kralja. U Saboru se, prema Starčeviću, drže lijepi govori ali se ne može ozbiljno raspravljati jer poslovnik ne jamči slobodu govora, pa prevladavaju "razjarene strasti" i "strančarenje". Svršio je svojim čestim refrenom "da je ovde svaka pametna i dobra reč izgubljena". Na kraju njegova govora predsjednik je dao isprazniti galerije i pozvao je stražare da u njegovo ime uhite one koji pljeskaju i viču.[23]

21
Isto, 198-207, 27. III. 1882. Starčević je također interpelirao zbog štete koju novi trgovački cjenik nanosi hrvatskome izvozu i uvozu; *isto*, 207-212, 29. IV. 1882.

22
Isto, 223, 27. X. 1882.

23
Isto, 233

Starčević je dakle govorio "stekliški" (još uvijek kaže "mi stekliši"), ponavljao je da njegovi govori i interpelacije u postojećemu nezakonitom stanju nemaju nikakvu svrhu. Cilj mu je zacijelo da se njegovi prosvjedi čuju "kroz prozor". Prema velikome pljesku galerija, koji je pratio sve njegove govore, može se pretpostaviti da su oni našli odjeka u ogorčenome stanovništvu i znatno pomogli povećanju broja pravaških simpatizera. Valja istaknuti da su i govori zastupnika Neodvisne narodne stranke oštro obračunavali s postupcima vlade i većine. No to nije bila taktika "negacije" kao u Starčevića, jer su oni svojom kritikom određenih problema i nacrta zakonâ nastojali obrazložiti bit problema, što prosječne promatrače nije zanimalo. Oni su željeli strastvene prosvjede koji su odgovarali njihovu ogorčenju i bijesu na mađarsku nadmoć, a to su im pružali Ante Starčević a poslije, pogotovo, David Starčević. Osim toga, pripadnici Neodvisne narodne stranke uglavnom se nisu odrekli omražene Nagodbe.

jom je naredio da financijski uredi zamijene pečate s hrvatskim natpisom dvojezičnim mađarsko-hrvatskim natpisima. U demonstracijama i nasilnom skidanju dvojezičnih ploča sudjelovali su mali obrtnici, trgovački i obrtnički pomoćnici i šegrti, radnici tipografi, studenti i đaci, a među njima je zacijelo bilo razmjerno mnogo pravaških simpatizera. *Pozor* i *Sloboda* opravdavali su i podupirali te demonstracije. Do skidanja dvojezičnih grbova došlo je i u nekim drugim hrvatskim gradovima.[1]

Devet zastupnika Narodne stranke, kojima se poslije pridružilo još 24, dalo je 17. kolovoza izjavu da se doduše protive uličnim izgredima ali da osuđuju financijske oblasti koje su ih izazvale. Ne žele dati potporu vladi ako bi ona naredila upotrebu nezakonitih grbova i pečata. Službene *Narodne Novine* i polusIužbeni *Agramer Zeitung* žestoko su odgovarali na napade mađarskoga tiska, pogotovo glasila mađarske vlade *Pester Lloyda.* Pisale su protiv neovlaštenoga i jednostranoga tumačenja Nagodbe od strane mađarske vlade i Sabora, isticale su da je Nagodba dvostrani, međunarodni ugovor i uopće štitile su na različite načine državnu i političku individualnost kraljevine Hrvatske i upozoravale pogotovo na demoralizaciju poreznih organa koji su izazvali agitaciju "razvratnih elemenata" i seljačke nemire.

Na ministarskoj konferenciji 21. kolovoza i u daljnjim pregovorima, vladar je prihvatio Tiszin zahtjev da se uspostave zbačeni dvojezični grbovi i da se štite vojskom, a tu je zadaću trebao preuzeti Pejačević koji je to odbio. Kada je 29. kolovoza dao ostavku, a u međuvremenu su počeli i seljački nemiri, Franjo Josip je prihvatio Tiszin prijedlog da se ukine ustav i postavi komesar. Kraljevim ručnim pismom od 4. rujna 1883. na tu je dužnost postavljen general Herman Ramberg. Vladar mu naređuje da se primi privremenoga rukovođenja upravom i zemaljskom vladom sve do časa kada se opet bude moglo popuniti mjesto bana. Zato ga imenuje kraljevskim povjerenikom na prijedlog ministra predsjednika od kojega će dobiti daljnje upute. U svom proglasu od 6. rujna Ramberg kaže da mu je zadaća uvesti mir i red i ponovno izvjesiti na uredske zgrade dvojezične grbove uklonjene uličnim izgredima. Prema tome, nezakoniti grbovi izvješeni su dva puta, prvo od Dávida a zatim od Ramberga, samo što je ovaj to uradio obzirnije.

Ručno pismo Franje Josipa zacijelo je dotad najgora povreda Nagodbe koja hrvatsku autonomiju dovodi do apsurda. Njime se zapravo priznaje pravo mađarskome ministru predsjedniku da po svome nahođenju može ukinuti ustav te naređivati komesaru, tj. da opstanak hrvatske autonomije ovisi o njegovoj dobroj volji bez ikakva obzira na hrvatske ustavne činitelje i na odredbe Nagodbe. Drugim riječima, Tisza sebi uzima pravo da i ubuduće ukine ustav ako to bude potrebno. Upravo u tom smislu on se izjasnio u Ugarskom saboru.

1
Opširno o Narodnom pokretu sa svim pojedinostima piše Pavličević, 1980.

Isti dan s Rambergovim proglasom, 6. rujna, Narodna stranka je iz Miškatovićeva pera dala još jednu izjavu kojom je istaknula da je imenovanjem komesara "u svojih stožerih" povrijeđen značaj ustava kao dvostranoga ugovora te zahtijeva da se on što prije vrati, a onda će se rješavati pitanje opreka. Riječ je o uzmicanju predstavnika Narodne stranke jer se predlaže samo to da zastupnici u Ugarskome saboru postupaju u suglasnosti s tom izjavom, a ne da poduzmu i druge mjere otpora. Na putu popuštanja, zastupnici Narodne stranke su, nakon kolebanja i različitih mišljenja, naposljetku prihvatili Tiszin "kompromisni prijedlog" da će se skinuti grbovi s mađarsko-hrvatskim natpisima i zamijeniti "nijemima", tj. onima bez natpisa. Rasprava o grbovima u Ugarskom saboru trajala je tri dana. Pri tome je ministar financija Szapáry opravdao svoj nalog Dávidu za postavljanje dvojezičnih grbova već od prije poznatim argumentom da je, doduše, po Nagodbi službeni jezik hrvatski i za urede mađarske vlade u Hrvatskoj ali da u § 57 ne piše da se ne bi smio rabiti i mađarski jezik. Riječ je dakako o pravnom apsurdu jer po zakonu vrijedi ono što u njemu piše, a ne ono čega tamo nema. To je mišljenje, uz jednu iznimku, Ugarski sabor primio s velikim odobravanjem. Jednako tako složio se s uvođenjem komesarijata i Tiszinom izjavom da će vratiti ustav kada mu to bude odgovaralo i da će ga, ako bude nužno, opet obustaviti. No odluka o postavljanju "nijemih" grbova naišla je na žestok otpor jer su mađarska opozicija i javno mišljenje zahtijevali da ostanu mađarsko-hrvatski natpisi. Naposljetku je Tisza 10. listopada uspio postići saborsku većinu za svoj prijedlog. Ugarski je sabor dakle odobrio jednostranu obustavu ustava.[2] Zastupnici Narodne stranke koji su, doduše, dali izjavu da neće podupirati vladu ako ne bi branila Nagodbom zajamčena prava, nisu položili svoje mandate u Ugarskom saboru, osim nekoliko njih, nakon Tiszine izjave i odobrenja jednostranoga ukidanja Nagodbe od strane Ugarskoga sabora. Tako se stvorila podloga za struju pod vodstvom Khuena-Hédervaryja koja više ne nastoji braniti hrvatsku autonomiju kao za Mažuranića i Pejačevića, nego tumači njezin značaj prema naređenju ministra predsjednika.

Nakon vijesti o skidanju grbova, izbili su spontani i neorganizirani nemiri seljaštva u Hrvatskom zagorju, Prigorju, Banskoj krajini i oko Ogulina, a trajali su od kraja kolovoza do sredine rujna. Opće je mišljenje da je "onu provalu potlačene i uznemirene pučke duše" izazvala "razvraćenost" nagodbenoga sustava.[3] Iako su postojale lokalne razlike u redoslijedu i važnosti seljačkih tužbi koje pokazuju uzroke pobune, one u cjelini imaju slična obilježja. Riječ je prije svega o visokim porezima, njihovu nesmiljenu utjerivanju, o brojnim zloupotrebama

2
HS, 1881.–84., 14. I. 1884. Vidi interpretaciju tih događaja saborskoga odbora koji je predlagao postupak u vezi s povredom ustava komesarijatom i K. Vojnovića u ime Neodvisne narodne stranke.

3
To je Vojnovićeva izjava u Saboru 14. I. 1884. O seljačkim nemirima vidi: Pavličević, 1980.

i prevarama poreznih egzekutora a i općinskih činovnika, postavljenih s kriterijem odanosti režimu a ne na temelju sposobnosti. Zatim se kao uzroci spominju tajno razdijeljene zadruge koje su pružale posebne mogućnosti za porezne zloporabe i lihvarstvo.[4]

Vijesti o skidanju grbova izazvale su u seljaka poseban odgovor. Oni su već prije okrivljavali Mađare za svoje očajno egzistencijalno stanje. Dvojezičnim grbovima dali su posebno tumačenje kao znakovima da će se, tamo gdje se oni postave, porezi povećati do fantastičnih razmjera. Zato su u uznemirenim područjima krenuli skinuti postojeće ploče ili su ih tražili u javnim zgradama kako bi spriječili da se one postave. Seljaci su željeli steći sigurnost da ih "gospoda" neće "prodati" Mađarima pa su zahtijevali od općinskih načelnika, podžupana te istaknutijih pojedinaca da se potpišu i "podkrižaju" pod izjavu da su Hrvati ili "pravi" odnosno "dobri" Hrvati i da se neće pokoriti Mađarima. Svakoga tko je izvršavao naloge vlasti, podupirao ih ili glasao za Narodnu stranku, držali su "Mađarom".[5] U širenju raznih glasina određenu ulogu ima učenje Stranke prava koje su seljaci i neobrazovani agitatori uglavnom na sajmovima i u krčmama "prevodili" na njima razumljivi jezik.

Vodstvo Stranke prava nije poticalo nemire, a pogotovo im se nije stavilo na čelo. Dotadašnje Starčevićeve izjave pokazuju da je osuđivao bilo kakve bune. Osim toga nemiri su u njega zacijelo izazivali gorku uspomenu na Rakovicu. Vidjeli smo da je Folnegović bio sklon pregovorima s opozicijom i "umjerenom" postupku uopće, pa doista nije podupirao nemire. Međutim, "stekliško" pisanje *Slobode* i Starčevićevi govori u Saboru isticali su grubim riječima nasilje "Austro-Magjarie" nad Hrvatskom pa se time kod pristalica vjerojatno pobuđivala sklonost da na nepodnošljiv pritisak odgovore otporom i nasiljem i da u tom smislu djeluju na puk. Valja pri tome imati na umu da se simpatizeri Stranke više ne regrutiraju samo iz redova đaka, studenata, sitnih obrtnika i trgovaca na rubu propasti, te pomoćnika i šegrta nego i iz pripadnika lokalnoga maloga građanstva, a i ponekog činovnika, koji su bili agitatori pogotovo u Banskoj krajini. Taktika *Slobode* sastojala se dakle s jedne strane u iskazivanju simpatija za sudionike nemira i redovitom izvještavanju o njima, što je činio i *Pozor*, a s druge strane u određenoj rezervi. To držanje nije samo posljedica straha od zapljene lista nego proizlazi i iz Starčevićeva načela.

U mađarsko-hrvatskim grbovima on ne vidi kršenje Nagodbe nego izravnu posljedicu nezakonitosti nagodbenoga sustava uopće. Zato su mu dvojezični natpisi samo povod a ne i uzrok nemira. Kaže da zagrebački demonstranti – obrtnici, trgovci, radnici i mladi svih slojeva – znaju da čim više rade, tim manje imaju.

4
Bilo je i protužidovskih izgreda; Pavličević, 1980., 193-196, 309-312.

5
Isto, 192, 215, 223, 264-267

Ističući na taj način društveni značaj nemira, Starčević misli da se tu radi "o nevolji koja narodu oči izkapa, o bezzakonjih koja su narod nagnala u skrajnost".[6] Nema dakle smisla niti odgovarati demonstrante niti poticati ih. Ipak, Starčević ne odbacuje mogućnost da se Stranka prava jednom postavi na čelo pokreta. "Samo kad uztreba mi ćemo Magjarom u toj njihovoj radnji pomoći, u radnji kojoj bi posledak mogao biti da takodjer iz Ungarie nestane madjarskih nadpisah. Mi se toj budućnosti neveselimo, nismo ju želili, ali u njoj Hervatska nemože ništa izgubiti, pa kad Magjari tako hoće, budi volja njihova." Osnovna je Starčevićeva briga da se ne ponovi 1848., tj. da Austrija ne iskoristi te nemire u svom interesu. Tvrdi, štoviše, da je ona namjerno gurnula Mađare da izvjese nezakonite natpise. I Austrija i Mađari hrvatski su neprijatelji, pa "ako se njih dva pograbe neka se naganjaju", a Hrvati moraju biti pametni i čuvati svoje interese. "Ali demonstranti neka paze, otačbenici koji mogu neka ih opominju, za-da strast neprevlada hladan razum: za-da se demonstraciami sam neprijatelj nepokoristi."[7]

Izjavu Narodne stranke od 17. kolovoza Starčević dakako ocjenjuje negativno, drži da je nelogična, da "samo razjaruje proti Magjarom" i da je prouzrokovana strahom te struje da će odgovarati za svoja zlodjela.[8] No Folnegović u toj izjavi i općem otporu protiv mađarskih nezakonitosti nalazi uvjete za suradnju stranaka. Bez dopuštenja vodstva odlazi na "dobrovoljni razgovor" s predstavnicima Narodne stranke. Samo suradnjom stranaka mogu se ukloniti teške posljedice koje prijete od seljačkih nemira, izjavljuje on na sastanku. Predstavnici Narodne stranke odgovaraju Folnegoviću da ne žele imati posla s pravašima dok oni ne prihvate Nagodbu. U međuvremenu zahtijevaju da prestanu buniti narod. Kao i Starčević, Folnegović tvrdi da je nemire izazvao nagodbeni sustav a ne Stranka prava. Unatoč rezerviranu držanju predstavnika Narodne stranke, Folnegović misli da joj Stranka prava ne bi smjela smetati u njezinu "poštenu radu". Starčević dakako osuđuje Folnegovićevu inicijativu i izjavljuje da Stranka prava nije dosad imala priliku ni da čini dobro ni da čini zlo, ali je odlučno ustajala protiv nagodbenoga sustava. Kada bi se pravaši povodom nemira povezali s drugim strankama, uzeli bi na sebe tuđe grijehe. Uostalom, držao je da je svaka suradnja među strankama besmislena dok se ne ukloni nagodbeni sustav. Folnegović je izvijestio o svom sastanku s prvacima Narodne stranke kao o osobnoj inicijativi, a i Starčević je dao spomenutu izjavu u svoje ime.[9] Nije dakle riječ o kolektivnom

---

6
Sloboda, 7. IX. 83.

7
Sloboda, 22, 24, 26, 29. VIII. 1883.

8
Sloboda, 24. VIII. 1883.

9
Sloboda, 2. i 5. IX. 1883.

zaključku vodstva. Dakako, Folnegovićev je pokušaj postao bespredmetan nakon izjave Narodne stranke 6. rujna u kojoj je ona odustala od svoje oštre osude nezakonitoga postupka mađarske vlade. Nije uspjela ni suradnja Stranke prava s Neodvisnom narodnom strankom. Sam Folnegović bio je dva puta kod komesara Ramberga kojega je, čini se, uvjeravao da je program Stranke prava dinastičan. Zagrebački politički krugovi držali su da on jedva čeka da se riješi "tih prostakah", Ante i Davida Starčevića.[10]

Režimski i mađarski tisak okrivljavali su za nemire "buntovničku" pa čak i "socijalističku" Stranku prava. Tvrdili su da su pravaši potakli seljake na iznuđivanje izjava od ljudi, osumnjičenih za prijateljstvo prema Mađarima, da su dobri Hrvati. Stranci je prava prijetila ista sudbina kao nakon Rakovice. Progoni "stekliša" počeli su već za Mažuranića, a pogotovo za Pejačevićeva režima. Pazilo se, primjerice, da njihova agitacija ne obuhvati mlade učitelje, koji su im od javnih službenika bili najviše skloni. Čitanje *Slobode* moglo je izazvati oštre kazne.[11] U tijeku 1882. gotovo svaki drugi broj bio je zaplijenjen uz nekada opasne optužbe za veleizdaju i uvredu veličanstva. Režimske tvrdnje o pravaškom izazivanju nemira bile su samo djelomično opravdane jer je teško stanje seljaka stvaralo glavne uvjete za eksploziju. No očigledno je da su pravaši bili važni akteri pri skidanju grbova s dvojezičnim natpisom u Zagrebu, što je s ponosom isticala i sama *Sloboda*. Nema podataka o ulozi pravaša prigodom nemira u Hrvatskom zagorju i u Prigorju. No pokret je imao značajnijega odjeka tamo gdje su postojale jače pravaške grupe: u Senju i Karlovcu, a zatim u Banskoj krajini, u Kostajnici i Petrinji. Tamo su naime nemiri izbili prije svega u onim kotarevima gdje je izborna borba u travnju 1883. bila posebno žestoka i gdje su pobijedili vladini kandidati. Kao organizatori nemira istakli su se pravaši iz Kostajnice koji su, čini se, imali vezu sa srpskim protivnicima režimske stranke. Držalo se da je Kostajničane podupirao urednik *Slobode* Gavro Grünhut.[12] Očigledno su pravaši svojom propagandom protiv nagodbenoga sustava uznemirivali puk ali se optuženicima u parnicama nije moglo dokazati poticanje na bunu pa su dobili male kazne ili su oslobođeni. Ni kasnije istrage po naređenju Khuena-Héderváryja nisu dale rezultate. [13]

Imenovanjem komesara Franjo Josip je prihvatio tvrdnju Mađarskoga ministarskoga vijeća da je ono s Ugarskim saborom jedini tumač Nagodbe, da dak-

---

10
SO Brlić-Strossmayeru, 30. XI. 1883.

11
Dva mlada bjelovarska učitelja maknuta su iz škole a *corpus delicti* je fotografija koja ih prikazuje kako čitaju *Slobodu*. Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade 110/VI.

12
Pavličević, 1980., ima u vezi s nemirima mnogo podataka o pravašima.

13
V. str. 474.

le ustavni sustav ovisi o njima i da ga mogu ukinuti kada to žele te da Hrvatski sabor i ban nemaju pri tome nikakva posla. Ipak nije sasvim uvažio mađarske želje jer je za komesara postavio austrijskoga generala Ramberga, očigledno s nalogom da pacifikaciju u interesu mađarske vlade obavi na što blaži način. Obje opozicije hvalile su ga što je u tijeku svoje tromjesečne vlasti uklonio mnoge zloporabe mađarskih i hrvatskih organa i pokušao materijalno pomoći puku. Uklonio je neke posljedice progona opozicije od strane Pejačevićeve vlade. Tako je ukinuo zabranu prakse odvjetnicima koji su potpisali izborni proglas Stranke prava 1881. Pohvalio ga je štoviše i sam Ante Starčević koji je inače u svakom Austrijancu vidio iskonsko i nepopravljivo zlo, da je kao tuđinac u kratko vrijeme uradio više dobra od banova i tobožnjih rodoljuba.[14] Zbog takve "oduševljene apoteoze" komesaru, pripadnici režimske stranke predbacivali su opozicijama krajnju nedosljednost. No mađarska je vlada nastojala što prije postaviti bana na kojega bi se mogla potpuno osloniti. Takvoga je našla u osobi mladoga slavonskoga velikaša, grofa Károlya Khuen-Héderváryja (u Hrvatskoj se službeno zvao Dragutin), koji je postavljen za bana kraljevim ručnim pismom od 1. prosinca 1883.

Istodobno je došlo do značajne prekretnice u djelatnosti Stranke prava. Naime, unatoč velikoj opasnosti za njezin opstanak zbog uvjerenja režimskih činitelja, a i javnoga mišljenja, da su pravaši glavni začetnici nemira, *Sloboda* se iz Sušaka preselila u Zagreb gdje je od 2. siječnja 1884. počela izlaziti kao dnevnik, pa je već samim tim mogla proširiti svoju agitaciju. Novi urednik, Fran Folnegović, u uvodniku prvoga broja jasno je dao do znanja da će slijediti Starčevićev pravac i hrabro zastupati ideju hrvatske državne neodvisnosti i da neće zlorabiti list za sitnice, osobne zadjevice ili lokalne prepirke. Drugim riječima, nastojat će učvrstiti jednoobrazni smjer lista, tj. neće zaoštravati postojeće razlike između Starčevićeva i svoga mišljenja, odnosno između pojedinih pripadnika vodstva. Prazninu koja je nastala selidbom *Slobode* u Zagreb, djelomično je popunila pojava *Kvarnera* u Bakru. List je neko vrijeme zastupao Barčićev pravac. Tako se ipak otvorila mogućnost da nesuglasice unutar vodstva prodru u javnost. Međutim, utjecaj Stranke prava ojačao je u Saboru dolaskom zastupnika bivše Krajine, a prevladao je Starčevićev duh. Tumačenje ideja Stranke prava Starčević je prije svega prepustio Folnegoviću, Barčiću, Tuškanu i Davidu Starčeviću dok se on najviše bavio pisanjem često zaplijenjenih vanjskopolitičkih članaka u *Slobodi*.

Čin imenovanja Khuena-Héderváryja za bana nije, dakako, značio vraćanje nagodbene ustavnosti jer su na snazi ostali kraljevo ručno pismo od 4. rujna 1883. o uvođenju komesarijata i zaključak Ugarskoga sabora od 10. listopada koji to odobrava. Zato je zadaća Hrvatskoga sabora, sazvanoga za 17. prosinca 1883., da raščisti pitanje je li nagodbeni sustav kao skup pravnih ustanova uopće moguć kada mađarska vlada drži da ovisi o njezinoj dobroj volji hoće li ga se dr-

---

14 *Sloboda*, 15. XII. 1883.

žati ili neće. Saziv Sabora dakle nije značio povratak ustava nego koncesiju ministra predsjednika koju je u svako doba mogao povući. Zato je Neodvisna narodna stranka zahtijevala odlučan postupak u vezi s tim pitanjem i odbijanje zastupnika Hrvatskoga sabora da sudjeluju u Ugarskom saboru dok ovaj ne opozove svoju odluku od 10. listopada 1883. Režimska Narodna stranka nije mogla prijeći preko svoje bivše osude nezakonitosti komesarijata i ostalih povreda Nagodbe, ali ju je u dogovoru s novim banom do krajnosti razvodnila i zatim prepustila Hrvatskom kraljevinskom odboru. Držeći se Starčevićeva pravca, zastupnici Stranke prava uvjereni su da nagodbeni sustav kao takav izaziva sve ono što se naziva "povredama" Nagodbe i da je zato besmisleno nastojati da se on održi u svojoj čistoći ili "popravi". U svim su govorima ponavljali da ga treba bezuvjetno ukloniti. Međutim, našli su se ponekad na strani Neodvisne narodne stranke jer su željeli da njihovi pristalice shvate pogubnost nagodbenoga sustava, a to se najbolje moglo postići upravo saborskim raspravama o tim povredama.

Već na prvoj sjednici pravaška je struja pokazala stil i značaj svojih istupa. Nakon što je pročitana Khuenova obavijest Saboru da ga je kralj ručnim pismom imenovao banom i povjerenikom za Krajinu, Folnegović je zahtijevao da se čita i njegova zakletva kao hrvatskoga bana. Kada mu je predsjednik odgovorio da ban polaže kralju zakletvu koju ne može priopćiti Saboru, počeli su prvi izgredi Davida Starčevića koji postaju osnovno obilježje i sadržaj njegove saborske djelatnosti. Običaj je bio da zastupnici stoje kod čitanja "previšnjeg" ručnoga pisma, no saborski zapisnik bilježi da "skrajnja ljevica sjeda", što je dakako poslužilo kao dokaz "antidinastičkih" tendencija Stranke prava. No, kako su pravaši poslije izjavili, oni sjede zato da bi pokazali kako je Hrvatski sabor ravnopravan partner hrvatskoga kralja, a ne skup podanika. U ime Stranke barun Rukavina se suprotstavio prijedlogu da saborska delegacija svečano uvede u sabornicu novoga bana, tj. da iskaže onu počast "javnomu magjarskomu činovniku" koju su Hrvati nekada davali svojim banovima i velikodostojnicima kao namjesnicima hrvatskoga kralja.

Svečano uvedeni Khuen-Héderváry u svojoj je izjavi zahtijevao od Sabora "čuvstvo za cjelokupnost kraljevinah" krune Sv. Stjepana i obećao je da će se, u tom slučaju, založiti za poboljšanje gospodarskoga stanja u granicama samouprave, odnosno da će zamoliti "zajedničku ugarsku" vladu da pomogne u pitanjima koja pripadaju njezinu djelokrugu, što će ona najpripravnije učiniti. Khuen izjavljuje da je vjeran kralju, državi (tj. Ugarskoj), narodu i zakonu, a ljubi domovinu svoga djetinjstva (Slavoniju).[15] Jasno je dakle da se on drži isključivo interesa ministra predsjednika, da ne uzima u obzir odgovornost bana prema Hrvatskome saboru i da bi, štoviše, mogao vladati bez njega kada ga većina ne bi podupirala. Prema tome, Khuenova izjava potpuno odgovara namjerama mađarske

15
HS, 1881.–84., 17. XII. 1883.

vlade da novi ban bude isključivo izvršitelj njezine volje a ne i predstavnik hrvatske autonomije. Khuenova je zadaća da mađarske interese osigura djelomičnim ukidanjem onih Mažuranićevih upravnih i sudbenih zakona koji su, uz modernizaciju, jačali hrvatsku autonomiju. U tome je, uz pomoć Narodne stranke, već na kraju saborske periode 1881.–84. postigao prve rezultate, a svoj cilj je ostvario do kraja saborske periode 1884.–87.[16] Valja naglasiti da je Khuen prvi ban "vođa" većine. On je u Saboru često i sam izravno reagirao na istupe opozicijskih zastupnika ili na vješt način opravdavao svoje poteze, tako da su ga govornici većine samo slijedili ili oponašali. Dakako, zastupnicima opozicije Khuen je samo mađarski činovnik a ne ban. Zato su ga saborski govornici često nazivali "tuđincem" koji izvršava peštanske naloge, pa im je saborski predsjednik dijelio ukore ili im oduzimao riječ.

Već na prvoj saborskoj sjednici Kosta Vojnović je u ime Neodvisne narodne stranke predložio da se hitno postavi na dnevni red izbor odbora jedanaestorice koji će ispitati povredu ustava učinjenu kraljevim imenovanjem komesara 4. rujna 1883. te odobrenjem Ugarskoga sabora 10. listopada 1883. svih postupaka vlade u Hrvatskoj, a pogotovo izjavom Tisze da ima i ubuduće pravo obustaviti ustav. Pravaški zastupnici nisu potpisali Vojnovićev prijedlog jer nisu priznavali Nagodbu kao zakon pa nisu niti mogli zahtijevati da se ona u potpunosti održava. Bit Vojnovićeva prijedloga sastojala se u mišljenju da Sabor mora obustaviti svoj rad (osim verifikacije krajiških zastupnika) dok se ne riješi životno pitanje hrvatske autonomije: ovisi li ustav samo o dobroj volji ministra predsjednika ili je to dvostrani ugovor ravnopravnih partnera. Khuen nije onemogućio izbor odbora prema Vojnovićevu prijedlogu. Njegova taktika je da najprije postigne odugovlačenje rasprave o odborovu izvještaju, a poslije zaključak koji bi mađarskoj vladi bio prihvatljiv. Za provođenje te zamisli izabrao je srpskoga zastupnika Svetozara Kuševića koji je predložio da izvještaj dođe na dnevni red tek nakon rasprave o indemnitetu (o odobrenju vladi da može šest mjeseci raspolagati novčanim sredstvima iako nije sastavljen budžet). Vojnovićev prijedlog prihvaćen je od većine s Kuševićevim "ispravkom".[17]

Interpelacijama pripadnika Neodvisne narodne stranke pita se jesu li nezakoniti dvojezični grbovi izvješeni s Pejačevićevim znanjem, zahtijeva se od Khuena da se izjasni kako shvaća odgovornost bana i hoće li ponovno izvjesiti zakonite grbove s hrvatskim natpisom. Izjavivši da Stranka prava kao "demokratička stranka" ističe pogubnost "dualističnoga sustava", i to ne iz želje "za popu-

---

16
Tada je jasno pokazao kakav je njegov položaj jer je u vezi s potpuno oprečnim izvještajima Hrvatskoga i Ugarskoga kraljevinskoga odbora ostao "neutralan", tj. postavio se na mađarsku stranu, pri čemu ga je Narodna stranka, iako je prihvatila izvještaj hrvatskoga kraljevinskoga odbora, i dalje podupirala. V. str. 517.

17
HS, 1881.–84., 28. XII. 1883.

larnost" nego zato što to mora činiti u interesu naroda, Barčić s pravom kaže da će vlada ignorirati spomenute interpelacije. Što može drugo uraditi "taj čovjek" kojemu je zadaća da utopi hrvatsku kraljevinu "u magjarskoj domovini".[18] Međutim Stranka prava nije mogla prijeći preko Vojnovićeva prijedloga iako se prema riječima novoga zastupnika iz Krajine, dr. Grge Tuškana, nije nadala njegovu uspjehu jer se Nagodba uvijek tumači kako to Tisza želi. Povratak ustava treba zahtijevati samo od "našega " kralja, a Nagodba se ne može sanirati jer u njoj samoj leži propast. No kako narod ima pravo da nešto sazna o tim događajima, Stranka prava ipak glasuje za Vojnovićev prijedlog da se izabere odbor, ali ne vjeruje da će njegovi zaključci izazvati rješavanje tih životnih problema.[19]

Nakon žestokih rasprava o indemnitetu, te o osnovi zakona o opskrbi "oružničtva", došao je na dnevni red izvještaj odbora jedanaestorice. Njegova je većina predložila da se Sabor svečano ogradi od protuustavnoga i protuzakonitoga čina ministra predsjednika u vezi s komesarijatom, da izjavi kako Ugarski sabor nije ovlašten na tumačenje nagodbenoga zakona jer Hrvatski sabor ima u tom pogledu jednako pravo. Zatim se nabrajaju ostale povrede Nagodbe i predlaže se vijećanje kraljevinskih odbora, pri čemu bi se Hrvatski kraljevinski odbor morao pobrinuti za "svestrano" održanje Nagodbe kao dvostranoga obvezatnoga ugovora. Nabrojene su i neke povrede Nagodbe koje bi se mogle riješiti u sporazumu vlada kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i zajedničke vlade. Kosta Vojnović nije prošao u odboru s prijedlogom adrese koja je predstavljena kao novi program Neodvisne narodne stranke. Vojnović tumači neprekidne povrede Nagodbe, a pogotovo komesarijat, kao odreknuće mađarske vlade i sabora od nagodbenoga ugovora i drži da zato hrvatska strana, na temelju svoga državnoga prava, ima pravo zahtijevati preinaku odnosa s Ugarskom. Prema tome prijedlogu kraljevina Hrvatska i kraljevina Ugarska sklopile bi kao dva ravnopravna kontrahenta novi ugovor. U njemu bi bili priznati kao zajednički samo oni poslovi koji su nužni za očuvanje "zajedinstva" Austro-Ugarske. Time bi se, prema Vojnoviću, zakonitim putem stvorili državnopravni odnosi koji bi osigurali narodnu i državnu individualnost kraljevine Hrvatske (uključujući Dalmaciju i Rijeku) i "samosvojni život" hrvatskoga naroda. Kada se dakle povrati "podpuna samouprava našoj skupnoj domovini" u sklopu "raznolike" Habsburške Monarhije, onda će joj hrvatsko državno tijelo biti "naravnim izhodištem na iztok" jer će steći "privrženost tamošnjih narodah, koji će u samostalnosti ove srodne jim kraljevine nalaziti jamstvo svojoj narodnoj i državnoj neodvisnosti."[20] U dugom govoru Vojnović je obrazložio svoju "adresu" prije svega pokušajem analize katastrofalnoga financijskoga stanja

---

18
Isto, 22. XII. 1883. Barčićeva interpelacija zbog protuhrvatskih demonstracija na Rijeci.

19
Isto, 28. XII. 1883.

20
Isto, oba prijedloga na sjednici 14. I. 1884.

koje je već unaprijed odredio "nepravedan i ubitačan ključ" financijske nagodbe iz 1868. Posebno je osudio zabranu da hrvatski ustavni faktori dobiju uvid u proračun za tangentu (tj. za 45% svojih prihoda koje Hrvatska dobiva za autonomne poslove). Rekao je da program "ljevice, ovako u obćenitih linijah jest program ciele Hrvatske, o tom nema dvojbe". Pozvao je "desnicu" da ne stavi na vagu pojedine riječi koje "čuvstvo i ogorčeno rodoljublje" izazivaju "kod naše skrajnje opozicije", tj. Stranke prava, za koju kaže da nije nelojalna prema dinastiji jer nema nijedne stranke "koja se neklanja duboko svome kralju hrvatskomu". Vojnović ne poriče Stranci prava "plemenitost ideje" zajedničke hrvatskome narodu ali ističe da njezini predstavnici nisu nikada izjavili kojim konkretnim sredstvima kane postići svoj cilj. Vojnović se poziva na krunsku zavjernicu iz 1867. pa se vjerojatno nada da bi vladar mogao upotrijebiti svoju moć u korist Hrvatske. U svakom slučaju, uvjeren je da njegov program ima više izgleda nego onaj "desnice i skrajnje ljevice" jer je državnopravno i financijski izvediv, bio bi u interesu Monarhije i Ugarske i olakšao bi sjedinjenje Dalmacije i Rijeke s banskom Hrvatskom.[21]

Pravaški zastupnici nisu sudjelovali u raspravi o odborovu izvješću u skladu sa Starčevićevim načelom nepriznavanja Nagodbe. No to je trebalo naglasiti i odgovoriti Vojnoviću i drugim govornicima koji su napali Stranku prava. Za tu je zadaću odabran Folnegović koji je već prije, u vezi s indemnitetom, održao govor u pravovjernomu starčevićanskom duhu, dok je stvarno bio blizak novomu programu Neodvisne narodne stranke i uopće pokušajima rješavanja hrvatskoga pitanja unutar Monarhije. U ime Stranke prava on izjavljuje da će se njezini zastupnici ustegnti od glasanja o prijedlogu odbora i o protuprijedlogu. Najprije je odgovorio kritičarima Stranke prava. Režimski govornik dr. Lavoslav Šram naglasio je "političko-socijalnu narav" Stranke prava i povećanje njezinih pristalica među slojevima koje bije materijalna nevolja jer je u "odnošaju družtva i države nastala silna kriza". Misli, štoviše, da i u Narodnoj stranci ima pojedinaca koji bi prihvatili pravaški program kada bi vjerovali da je on moguć. Kaže da nije dovoljno samo izražavati želje i zato pita Stranku prava kako misli ostvariti svoj program. Folnegović prije svega ističe da Stranka prava nije "socialistična" i da bi se sve stranke morale brinuti da narod ima kruha i zato biti "socijalno-političke". Kaže da se opaža približenje Stranke prava i Neodvisne narodne stranke i da svi pitaju kada će gospoda neodvišnjaci stupiti u Stranku prava jer nitko ne pretpostavlja obratnu mogućnost. Vojnovićev program otkaza Nagodbe drži nemogućim jer nije riječ o ugovoru ravnopravnih činitelja. Uostalom, Tisza je tu Nagodbu već otkazao pa Stranka prava želi da se već jednom dokrajče opsjene i iluzije u vezi s njome. Žestoko je odgovorio srpskome zastupniku Đuri Đurkoviću koji je optužio pravaše da su šovinisti, da su izveli politiku "na sokak i u krčmu" i da govore "kroz sve prozore" sabornice.

21
Isto, Vojnovićev govor 15. I. 1884.

U Starčevićevu duhu Folnegović je odgovorio na kritike da Stranka prava, doduše, zahtijeva da se dokine nagodbeni sustav ali da uopće nema program za budući odnos Hrvatske prema ostalim zemljama Monarhije. Kaže da protivnici pretpostavljaju da će kralj i Mađari priznati da Hrvatska ima pravo na cjelokupnost i državnu neovisnost. No Stranka prava drži da se za to priznanje tek mora boriti. Poziva se na Starčevićev nacrt adrese 1878. prema kojemu će Stranka prava doista vjerovati da se želi uskrisiti narodno pravo kraljevine Hrvatske tek kada se bude sastao Sabor sastavljen na temelju općega prava glasa, a sa zastupnicima Banske Hrvatske, Krajine i Dalmacije. Tada će se, prema Folnegoviću, moći brzo i lako izraditi modus realizacije programa Stranke prava. Dok postoji sadašnja saborska većina, to nije moguće pa Stranka prava ostaje kod spomenute Starčevićeve adrese, drugim riječima ona samo kontinuirano prosvjeduje i očekuje rješenje izvana.[22] Od strane Neodvisne narodne stranke Mato Ivić je rekao Folnegoviću da se, doduše, ne može ništa djelotvorno učiniti ali da se ipak ne smije napustiti rad na ustavnome polju. Pravaši svojom taktikom negacije ne koriste narodu nego postaju sukrivci njegova propadanja. Zato poziva Stranku prava na slogu i drži da je njezin ideal zapravo prihvaćen od "nas svih" ali suradnja nije moguća jer ona ne želi sudjelovati u suzbijanju neprijateljskih napada, dok Neodvisna narodna stranka nastoji postupno postići poboljšanja.[23]

Izvještaj saborskoga odbora koji osuđuje ministra predsjednika i navodi brojne povrede Nagodbe protivan je interesu mađarske vlade. Zato se 20. siječnja 1884. rasprava prekida kraljevim reskriptom kojim se odgađaju saborske sjednice da bi onda u lipnju Khuen postigao rješenje koje je odgovaralo Tiszi.

Uvod u verifikacije mandata zastupnika iz bivše Krajine dala je izjava krajiških zastupnika Stranke prava, jedinog zastupnika Neodvisne narodne stranke dr. Gjure Pilara i nekih drugih kojom oni odbijaju priznati pravovaljanost Nagodbe i državnopravnih promjena štetnih za narod a urađenih bez sudjelovanja zastupnika Krajine, pa će nastojati da se one izmijene ustavnim putem. Potpredsjednik Sabora Mirko Hrvat odbio je primiti izjavu uperenu protiv državnopravnoga temelja, a pozvao je na red Grgu Tuškana zbog neparlamentarnih izraza, kada je ovaj, uz pljesak "ljevice" i galerija, izjavio da oni krajiški zastupnici koji nisu potpisali spomenutu izjavu, nisu predstavnici krajiškoga naroda.[24] U tom užarenom ozračju Starčević je interpelirao vladu pitanjem što

---

22
Isto, 16. I. 1884.
23
Isto, 20. I. 1884.
24
Isto, 19. XII. 1883.

će poduzeti protiv nastojanja da "Šumbreg" (Žumberak) "bude od naše kraljevine odcepljen".[25]

Na spomenutu pravašku izjavu odgovorilo je dvadeset krajiških zastupnika, prije svega Srba i pripadnika režimske stranke, ali i "divljaka" kao što je bio Ivan Kukuljević. Oni prihvaćaju postojeći državnopravni temelj, a zahtijevaju da se ukine institucija kraljevskoga povjerenika za Krajinu, da se neki štetni zakoni, stvoreni bez sudjelovanja Krajine, izmijene ustavnim putem i da se posebna prava i pogodnosti u Krajini i unaprijed sačuvaju. Dr. Bogdan Medaković odbija prijedlog verifikacijskoga odbora jer ne vodi računa o posebnu položaju krajiških zastupnika, tj. o činjenici da je Sabor radio bez privole Krajine. Gdje narod ne odlučuje, ne može biti riječ o "representativnoj sistemi". Kaže da je "fikcija" slijepo se držati historijskoga prava (što čini izjava opozicijskih krajiških zastupnika). Poziva "gospodu s one strane, koja se tako rado s narodom identifikuju" da ne diraju u "veliki dio našega naroda u onom, u čemu je najosjetljiviji", tj. u ponos "s imenom svojim *srbskim* (podcrtao Medaković) koje će proti svakom nasrtaju očuvati znati."[26]

Nakon napete rasprave o verifikaciji krajiških mandata zbog nametnutoga izbornoga reda, "parlamentarnoga absolutizma" i brojnih zloupotreba, većina je odobrila verifikaciju uz zahtjev da vlada predloži Saboru zakonsku osnovu o izbornome redu za cijelo sjedinjeno područje i da se ukine komesarijat. Ovo prvo nije se dogodilo jer je većina prije raspusta Sabora morala odobriti nametnuti izborni red za Krajinu i za buduće izbore. No Tisza više nije imao razloga ne udovoljiti želji za ukinućem komesarijata za Krajinu jer je sada imao jamstvo da će Khuen kao ban zajedno s većinom postupati u skladu s njegovim zahtjevima. Zato je kralj u svom ručnom pismu od 25. prosinca 1883. na Tiszin prijedlog lišio bana časti povjerenika za bivšu Krajinu. Mogao je dakle upravljati krajiškim poslovima kao ban.

Vidjeli smo da se djelatnost zastupnika Stranke prava svodila na prosvjede protiv nezakonitoga stanja i štetnih postupaka u svrhu pouke naroda. To je pokazao Ante Starčević svojim istupima prije dolaska krajiških zastupnika i Davida Starčevića u Sabor. Oštrim riječima, sarkazmom i grubim izrazima žigosao je postojeće stanje, izložio se ukorima predsjedništva ali je uvijek pokazao dostojanstveno držanje. Međutim, David Starčević je načelo negacije svoga strica sveo na psovke bez ulaženja u probleme na dnevnome redu, na izgrede, stalne upadice pri govorima drugih zastupnika, pa je uz odobravanje pravaških zastupnika i

---

25
Djela I, 19. XII. 1883., 239-240. Riječ je o predstavci za utjelovljenje Žumberka Kranjskoj koja je spriječila tamošnje izbore. Kraljevskim reskriptom od 25. XII. 1883. privremene odredbe u vezi sa žumberačkim kotarom i općinom Marindol ostale su i dalje na snazi.

26
HS, 1881.–84., 19. XII. 1883.

pljesak galerija stvarao ozračje neprekidne graje i galame, te razbuktalih strasti. Mora se pretpostaviti da je Ante Starčević to odobravao jer bi ga mogao lako zaustaviti da je htio. Vjerojatno to nije uradio zato jer je David zbog svojih prostih izraza, koje je svatko u svom ogorčenju želio upraviti na račun mrskih mađarskih eksponenata, i svoje borbenosti postao najpopularniji zastupnik Stranke prava, gotovo idol među njezinim simpatizerima u malome građanstvu i u širim slojevima. No s druge strane ometanje saborskoga rada moglo je dati povoda Tiszi da od kralja zahtijeva raspust Sabora. Međutim, ipak se nije u to upustio nego se zadovoljio Khuenovim pokušajima da likvidira Davidovu političku ulogu najprije njegovim izbacivanjem s određenoga broja sjednica. Režim je Davida na taj način pretvorio u pučkoga junaka ali je već na početku idućega saborskoga zasjedanja novim pravilnikom onemogućio pravašku agitaciju bučnom taktikom negacije koja se nije mogla provoditi niti u tisku zbog stalnih zapljena.

Prvi Davidov ispad desio se 19. prosinca 1883. u debati o verifikaciji krajiških zastupnika, kada je kritizirao predsjednikov postupak sa saborskim poslovnikom a odgovorio je na uznemirenje u povodu svojih izjava povikom: "Molim posluh, jer ja neću nijednoga slušati i prije ćemo se potući i krv će teći." Na predsjednikov postupak s poslovnikom reagirali su u ime Neodvisne narodne stranke dr. Marijan Derenčin te Folnegović, a predsjednik sjednice Mirko Hrvat dao je zbog buke i "povladjivanja" isprazniti jednu galeriju, a onda je prekinuo sjednicu. Zagrebački kanonik dr. Marko Lončarić predložio je na sjednici 21. prosinca 1883. da se Davidu Starčeviću i Franji Pilepiću dade ukor jer su povrijedili dostojanstvo Sabora i predsjedništva te da se isključe na osam sjednica. Nakon toga održana je tajna sjednica. Pilepić je drugi dan u dugom govoru nastojao opravdati uzroke zbog kojih se "razžestio", a David je u svojoj obrani okrivio vladu za grozno stanje u zemlji jer ona, uz ostalo, štiti krađu i otimačinu, a većinu je optužio da se u Pešti klanja i liže pete Mađarima. Tvrdi da su ga denuncirali kod kralja ali kad bi svi državljani radili za istinu, pravo, narod i prijestolje, Austrija ne bi bila u položaju u koji "ste je doveli kroz vaš švindel". Uz ostalo je osudio Srbe ("Vi Srbi") da podupiru vladu iako im je na čelo postavljen patrijarh gori od svakoga Mađara (German Anđelić eksponent mađarske vlade). No i za zagrebačkoga nadbiskupa, kardinala Mihalovića, rekao je da je po imenu naš čovjek (bio je Mađar) ali da je veći "zlotvor" nego ijedan Mađar. Davidov je bijes na zagrebačkoga nadbiskupa razumljiv jer ga je za isključenje predložio pripadnik njegova užega kruga, kanonik Lončarić. I poslije je optužio Mihalovića da od svoga bogatstva ne daje dovoljno za narod i da je "korteš magjarski".[27] S glasovima većine primljen je prijedlog da se David Starčević i Pilepić isključe na

27 *Isto*, 22. XII. 1883. i 4. VII. 1884. I neodvišnjački zastupnik Mato Ivić osuđivao je politiku nadbiskupa Mihalovića (*isto*, 30. XII. 1883.), a u kardinalovu je obranu ustao kanonik dr. Stjepan Vučetić, istaknuti pripadnik režimske stranke (*isto*, 4. VII. 1884.).

osam sjednica. Jedini velikaš u Stranci prava, barun Rukavina, kaže da je David upravo nakon toga izbacivanja postao najpopularniji "medju svimi nami u narodu" kojemu pripisuje izjavu: "...samo David zna istinu kazati, vi ste svi mlitavci i ništa ne znate."[28]

Kada se David Starčević nakon isključenja vratio u sabornicu, svojim je ponašanjem, vikom i ispadima protiv pojedinih govornika opet izazvao prekid sjednice. U debati o indemnitetu ponovno je govorio o lupežima, otimačini i prijevari ne samo naroda nego i kralja te Mađara, o teškom stanju siromaha kojima bogataši otimlju sve. Prijetio je većini da će loše proći kada je narod pozove na odgovornost. U debati u povodu zakonske osnove o opskrbi oružništva kojom se želi pripremiti tlo da se oružništvo podvrgne mađarskome ministarstvu domobranstva, ponovno je došlo do velike buke i "gungule". Predsjednik sjednice i potpredsjednik Sabora Mirko Hrvat optužio je pravaše za "despotizam" jer žele za sebe uzurpirati slobodu govora. Zbog vike pravaša, nije mogao proglasiti rezultat glasovanja pa je prekinuo sjednicu. Saborski zapisnik pri tome bilježi: "Na triemu gospojinskom i na trećem burni pljesak i povladjivanje" pravašima. S obzirom na druge slične obavijesti, čini se da je Stranka prava imala simpatizere među ženama. Ponovno je Lončarić predložio da se David i još šest pravaških zastupnika isključi s osam sjednica. U tajnoj su sjednici ovi izgredi "sveobće osudjeni" kao nasilje, a većina je primila izjavu Mirka Hrvata da će upotrijebiti iznimna sredstva kako bi se očuvala "sloboda saborskih razprava i glasovanja" ako se to ponovi. Lončarić je zatim povukao svoj prijedlog osim za Davida Starčevića. "Dovoljna većina" (tj. sumnjiva većina) ustaje za prijedlog da se on isključi na osam sjednica, pa je predsjednik uz "silnu buku" zahtijevao da ustanu oni koji su protiv toga prijedloga, ali se digla "manjina". Komentar Davida bio je da je ponosan što nije "dionik izdajah vaših".[29] Saborski izgredi imali su posljedicu i na ulici. Skupina mladića fizički je napala saborskoga predsjednika Mirka Hrvata, a i drugi zastupnici doživjeli su na ulici pogrde. Nakon toga su pred Sabor postavljeni vojnici.[30]

Najvažnije načelne govore za Stranku prava održali su Barčić i Folnegović u raspravi o indemnitetu.[31] Osuđujući Khuenovo imenovanje "kao posebnoga osobnoga pouzdanika" ministra predsjednika s "ubitačnim programom" da u Hr-

---

28
Isto, 23. VI. 1884.

29
Isto, 10. I., 13. I., 14. I. 1884.

30
Isto, 17. I. 1884. Khuen se na početku svoje vladavine kolebao u upotrebi nezakonitih mjera u Saboru. Kada ga je predsjedništvo zamolilo da odobri prisutnost oružnika u sabornici, najprije je odbio, ali je nakon konzultacije s Tiszom na to pristao. Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade sv. 159/5507, 5525, 5563.

31
HS, 1881.–84., 3. I. i 11. I. 1884.

vatskoj ostvari "državnu magjarsku ideu", Barčić prosvjeduje u ime "našega naroda", tj. onoga "od Marice do Bojane, od Balkana do Egejskoga mora". Na tom prostoru, prema Barčiću, stanuje jedan te isti narod s jednim jezikom, koji je bitno obilježje naroda "muhamedanskoga", pravoslavnoga i katoličkoga vjerozakona. Kaže, štoviše, da samo onaj načelnik vlade zaslužuje povjerenje koji će u okviru svoje vlasti izvesti "jedinstvo i oslobodjenje našega naroda". Spomenuta ideja postoji u narodu i samo čeka "da ustane genij koji će iznaći oblik njezina ostvarenja". Tu "veličanstvenu ideu" već su htjeli provesti u život bugarski car Simeon, srpski Dušan "veliki" i hrvatski kralj Krešimir "veliki". "Kraljevina Ilirija Napoleona I., ilirska pokrajina, jugoslavenska, velika Hrvatska, velika Srbska, nisu drugo nego pojavi, kao pokusi, kojimi naš narod dokazuje, da u njem živi težnja svoga oslobodjenja i jedinstva." Taj je cilj, uz različita sredstva, Barčić pripisao srpskim i bugarskim političarima, a od Hrvata Strossmayeru, Mihi Klaiću i Starčeviću. Razumljivi su mu zato zahtjevi kao što su "veliko srbstvo", trijalizam u Habsburškoj Monarhiji te personalna unija zemalja pod habsburškim žezlom. No dok je, za razliku od Starčevića, Barčić dopuštao srpsko ime na Balkanu, odbio ga je u samoj Hrvatskoj. Osudio je zastupnike "pravoslavne vjere koji se Srbi grade" što su putem svoga nezavisnoga kluba izjavili da će podupirati vladu, tj. što žele Mađarima žrtvovati hrvatsko državno pravo. No ako "zavirimo u dogodovštinu", vidimo da su vjekovni neprijatelji Srbije, "toga Piemonta balkanskih težnjah", Mađari i Austrija. Austro-mađarska politika je "učinila mladjahnu kraljevinu Srbiju vazalom" (tj. Srbija je Berlinskim ugovorom došla pod interesnu sferu Austro-Ugarske). Barčić poručuje "braći pravoslavnoj" da na području od Bojane do Marice doduše živi jedan narod "s etnografičkoga gledišta". "Ali u Hrvatskoj specifično-politički narod je za sada izključivo hrvatski, kao u srbskoj kraljevini specifično-politički narod je za sada izključivo srbski. Samo neprijatelj naše zajedničke srećne budućnosti može tomu prigovoriti i proti tomu raditi, te nas ovdje u dva politička naroda razdieliti. Boje naše zastave su istovjetne sa bojami srbske zastave, samo su različito razporedane. Držeći u hrvatskoj kraljevini visoko hrvatsku zastavu, koracajmo složno putem našega ujedinjenja i oslobodjenja pa kada se sastanemo sa našom braćom iz Srbije, lahko ćemo odlučiti, kako će se imati razporediti boje naše zajedničke zastave."

Barčiću je odgovorio najvažniji glasnogovornik Khuenove struje s hrvatske strane – Josip Miškatović.[32] Kada su on i njegovi prijatelji (u nekadašnjoj Narodnoj stranci) gojili simpatije prema "slavenskim narodom", Barčićeva stranka im je prišila "ime slavosrbske pasmine". Pita zato je li Barčić još uvijek član te stranke. Ako, prema Barčiću, svi velikani prošlosti nisu uspjeli, kojim bi oruđem sadašnja generacija mogla podići "tu veličanstvenu sgradu jedinstva." Kako to da se Barčić klanja spomenutim bugarskim, srpskim i hrvatskim političarima kada

32
Isto, 10. I. 1884.

zna da svaki od njih traži prvenstvo za svoj vlastiti politički narod. No Miškatović kaže da Barčićevi drugovi imaju drugo sredstvo da postignu svoje ciljeve, naime "toljagu" koju je hrvatski seljak već uzeo u svoje ruke. No upravo ova onemogućava ustavno uređenje i može dovesti do uprave tuđina. On je dakle, kao i režimski i mađarski tisak, proglasio pravaše začetnicima izgreda seljaka u Narodnom pokretu.

Barčiću je sa srpske strane odgovorio Stevo Popović.[33] Tvrdio je da opozicija, a pogotovo pravaši, debatom nedostojnom obrazovanih ljudi, odugovlače raspravu i denunciraju stranke i osobe. Barčić je prikazao Srbe kao janjičare mađarske državne ideje jer stoje na zakonu i zakonitosti. Uzrok što Srbi ne mogu biti sa Strankom prava leži u "bratskom srdcu" Barčića koji ih ne naziva narodnim imenom nego prema konfesionalnoj razlici, "kao da smo na koncilu". Ruga se Barčiću koji ne želi votirati indemnitet vladi dok se ova ne založi za ujedinjenje naroda koji živi između Egejskoga mora i Balkana, Marice i Jadrana. Popović kaže da to nije jedan narod nego da su to Bugari, Srbi i Hrvati, narodi sa zasebnom individualnosti i povijesti, a spomenuti vladari zalagali su se za svoje vlastite narodne ideje. Ako Barčić ne može izgovoriti srpsko ime, a ne odriče se svoje narodne individualnosti, kako on zamišlja to tobožnje jedinstvo? Zato Popović kaže da je taj program nebulozan i neizvediv. Valja spomenuti da su i zastupnici Neodvisne narodne stranke oštro osuđivali srpski klub zbog njegova podupiranja režima. Sveučilišni profesor dr. Franjo Marković optužio ih je da pristaju uz Mađare, iako ovi u Ugarskoj istiskuju srpski jezik i čine nasilja protiv srpskoga naroda, da negiraju "prirodno i historično pravo hrvatskoga naroda...", da nikada ne nazivaju hrvatski narod i sabor njegovim imenom, da zahtijevaju za sebe poseban položaj i da, zapravo, nastavljaju s nekadašnjim tvrdnjama iz Karadžićeva spisa "Srbi svi i svuda" da hrvatski narod ne postoji.[34]

Barčićeve teze o narodu na južnoslavenskom prostoru zacijelo nisu u skladu sa Starčevićevim učenjem. Barčić drži razumljivim i legitimnim pojmove "jugoslavenski" i "velikosrpski", ne osuđuje ilirsko ime, priznaje postojanje političkoga naroda u Srbiji i čak kaže da je ona "Piemont balkanskih težnja", ali srpsko ime ne priznaje u Hrvatskoj jer ga izjednačuje s pojmom "političkoga naroda", tj. stanovništva određenoga teritorija, nositelja državnoga prava i nacionalne individualnosti. Nasuprot tome Starčević drži da su stanovnici južnoslavenskoga teritorija, osim Bugara i "Slavoserba", Hrvati, da Srbi kao narod ne postoje, da im je ime robovsko, da su "jugoslavenstvo" i "ilirstvo" velika zla izazvana od

33
Isto, 11. I. 1884. Slično su govorili i srpski zastupnici Vaso Đurđević i Đuro Đurković (11. I. i 15. I. 1884.).

34
Isto, 9. i 11. I. (Marković); 10. I. (Medaković); 11. I. 1884. (Popović), *Pozor* je pisao protiv srpskoga kluba jer je uz njegovu pomoć propala Vojnovićeva adresa ali nije nijekao srpsko ime kao Barčić.

Austrije i "Slavoserba", a za nj je očigledno velika uvreda da ga se uspoređuje sa Strossmayerom. No valja također uzeti u obzir da Starčević nakon 1879. više nije ratovao protiv srpskoga imena. Barčić je tek poslije pokušao prikazati svoje shvaćanje kao starčevićanski iskaz. Izjavio je naime u *Kvarneru* da bi se oko samostalne Hrvatske trebala okupiti sva "plemena" između Balkana i Egeja; vjerojatno time želi reći da bi se ona trebala pretopiti u hrvatski narod.[35] U svakom slučaju *Sloboda* je pokazala suzdržanost prema srpskome pitanju i nije sudjelovala u polemikama između *Pozora* te režimskoga tiska i nije pisala protiv srpskoga imena u Hrvatskoj u Barčićevu smislu. Komentirajući napuštanje srpske opozicijske politike i okret prema podupiranju vladajućega sustava, ona kaže: "Naši hrvatski Srbi mogli su doći do uvidjavnosti, da nije ni plemenito ni koristno, da se sdružuju sa svojimi i našimi protivnici proti Hrvatom, u mjesto da se slože s nami proti zajedničkom neprijatelju." [36]

Folnegovićevu govoru protiv indemniteta Starčević zacijelo nije imao što prigovoriti. Izjavivši da Nagodbu ne priznaje ustavnim zakonom, Folnegović drži da je zadaća Stranke prava "faktične obstojnosti narodu razgaljivati" i objasniti mu kako je dospio u to "zdvojno stanje". Žigoše Khuena kao Tiszina "pouzdanika" i kao predstavnika "podložničtva" Hrvata. Ipak podsjeća da su Hrvati 1848. doduše satrli "Ungariju", ali su za nagradu dobili germanizaciju, opasniju od mađarizacije. Tvrdi da među različitim protivnicima Stranke prava nema "ni cigle nuance" jer su svi bili u vladama i eksperimentirali s nesretnim hrvatskim narodom. Među ostalim, napao je i neiskrenu stranku koja se naziva "neodvisnom" iako ovisi od privole onih protiv kojih vojuje. Kaže da srpska stranka podržava mađarsku vlast koja mrzi Srbe više nego Hrvate, a po vjeri ih zove Grcima, a po narodnosti "Racima". Odgovarajući Miškatoviću, Folnegović kaže da se nije Stranka prava uhvatila "toljage" nego narod, a u ruku mu ju je dala Miškatovićeva "zlosretna družba". Žigoše "totalnu nemoć" saborske većine jer je nagodbeni "parlamentarizam postao faktično fikcijom". Izlaže program Stranke prava, naime uklanjanje Nagodbe i složan zajednički "koncentričan" rad za postignuće samostalne i cjelokupne kraljevine Hrvatske, tj. za izvršenje prava "historičnoga i prirodnoga", zajamčenoga svečanim kraljevskim zakletvama. Samo u parlamentu upotpunjenu zastupnicima Dalmacije, sazvanom na temelju "liberalna izborna reda", može se postići "zdravo grupiranje" stranaka. Dotle neka neprijatelji vladaju bez parlamentarne potpore, do koje im ionako nije stalo, a stranke neka ne budu tuđinske sluge jer će postati krvnici, što neki već jesu. Folnegović svršava svoj govor "s najljepšom devizom: Bog i Hrvati!"[37]

35
V. str. 437.

36
Sloboda, 31. III. 1884.

37
HS, 1881.–84., 11. I. 1884. Protiv indemniteta govorili su Tuškan, David Starčević i Pilepić.

Pobjeda Starčevićeva pravca

Vidjeli smo da je odgodom saborskoga zasjedanja 20. siječnja 1884. prekinuta rasprava o izvještaju odbora jedanaestorice koji se ogradio od nezakonitih postupaka ministra predsjednika u vezi s komesarijatom, nabrojio ostale povrede Nagodbe i zahtijevao sazivanje kraljevinskih odbora. Osim toga Kosta Vojnović je u ime Neodvisne narodne stranke istupio s protuprijedlogom za proširenje hrvatske autonomije u pravcu trijalizma.[1] Kada se Sabor ponovno sastao, Khuen je dopustio većini da primi izvještaj odbora. Pravaši pri tome nisu glasali.[2] Osnovne teze i smisao izvještaja trebalo je likvidirati u specijalnoj debati. Tu je zadaću dobio Svetozar Kušević koji je već prije prekida saborskih sjednica uspio odgoditi debatu o odborovu izvještaju. U ispravku kaže da je komesarijatom povrijeđen ustav u svom "stožernom biću" i prihvaća ogradu Sabora u tom smislu. Izostavlja odborovu osudu ministra predsjednika i Ugarskoga sabora i predlaže samo ogradu protiv svakoga jednostranog tumačenja nagodbenoga dvostranog ugovora. Kušević također želi da se izostavi nabrajanje pojedinih povreda Nagodbe i kratko formulira poziv Sabora vladi da se pobrine za saziv kraljevinskih odbora. Kušević tvrdi da je dao samo "prijateljski izpravak", tj. da je razlika između njegova prijedloga i odborova izvještaja neznatna. No, ustvari, on oduzima smisao i svrhu odborovu izvještaju. Izostavljanjem osude nezakonitoga čina ministra predsjednika i njegove potvrde od Ugarskoga sabora, prešutno dopušta mogućnost da ministar predsjednik manipulira Nagodbom bez obzira na hrvatske ustavne čինitelje. To još potencira odustajanjem od navođenja svih povreda Nagodbe koje bi trebalo sanirati. Opće je mišljenje da je Kuševićev ispravak poguban jer učvršćuje postupak s Hrvatskom kao pukom "provincijom" Ugarske i da je ta preinaka nametnuta Saboru od "druguda", tj. od mađarske vlade.[3]

S obzirom na veći broj pravaških zastupnika koji su se uključili u rasprave isticanjem i obranom Starčevićevih načela, on sam zacijelo nije držao potrebnim da sudjeluje u tom nedostojnom "torovanju". No kako je bio izabran u odbor jedanaestorice, a protivio se i prijedlogu većine i Vojnovićevoj adresi, mora istupiti sa svojim mišljenjem. Osuđuje dakako sve preokrete u raspravi o izvještaju odbora, tj. da je većina spremna napustiti svoj izvještaj i prihvatiti Kuševićeve "izpravke", a da zastupnici Neodvisne narodne stranke sada glasuju za izvještaj kojemu su se protivili (kako bi pokušali spriječiti da većina prihvati Kuševićeve prijedloge). Starčević kaže da do adrese kruni, za koju se zapravo zalažu sve

1
V. str. 416.
2
HS, 1881.–84., 7. VI. 1884.
3
Isto, 11. VI.; vidi Markovićevu ocjenu Kuševićeva čina u *HS*, 13. VI. 1884.

struje, "nitko pametan ne derži" jer joj sadržaj daje isključivo većina koja samo izvršava naloge ministra predsjednika. Ovo dakle nije niti autonomija niti zakonodavna djelatnost. Upozorava da je slanje Kraljevinskoga odbora za rješavanje pitanja povreda Nagodbe besmisleno jer samo onaj koji ju je činom povrijedio, tj. mađarska vlada, može to i ispraviti. Osim toga "magjarski sabor" je odobrio postupak svoje vlade za prošlost i za budućnost. Drugim riječima, njegov Kraljevinski odbor neće nikada pristati na saniranje spomenutih povreda. Osim obraćanja kruni i Kraljevinskih odbora Starčević drži besmislenim i prijedlog o dogovoru obiju vlada koji do sada nije nikada urodio plodom. Dalje Starčević kaže da su za nj "absolutizam, konstitucionalizam, konzervatizam, liberalizam (...) prazne reči" jer prosuđuje svaki sustav "po znanstvenih načelih", po povijesti te ćudi i "obstojnostih" naroda kojemu je namijenjen. U svakom slučaju postojeći je sustav "ubitačan", a ostale ga struje brane i nastoje izliječiti. Starčević bi u suprotnosti s njima tražio "i zadao bi mu smert, i nadam se, da će mu ju tko drugi zadati, a ja ću ga po mogućnosti u tom pomagati."[4] Kako se dakle ne može učiniti ništa dobro, Starčević će se zadovoljiti time da ne učini nikakvo zlo.

Vojnović je osudio većinu što ignorira "malu četu poštenih samostalaca" koja se zaustavila pred ponorom uništenja hrvatskoga ustava. Kaže, štoviše, da se u djelatnosti Stranke prava nazire "skepticizam" kao donekle opravdana crvena nit, "osobito u govorih i pismih velevriednog" Ante Starčevića. On naime drži da se od ljudi koji rukovode udesom zemlje ne može ništa očekivati u pitanju ustava, sprečavanja mađarskoga nasilja i čuvanja hrvatskoga imena. Vojnović žali što je zastupnik Kušević, kao član srpskoga kluba, predložio sudbonosni ispravak u interesu mađarske vlade. Učinio je "ne najbolju uslugu srbskomu narodu" jer se tako Srbi odvajaju od Hrvata u pitanju samostalnosti i budućnosti Hrvatske. "...u ime bratske sloge, nemojte braća Srbi toga učiniti!"[5] Dakle Vojnović, a ne Starčević, osudio je držanje srpskoga kluba, dok je Barčić ponovio svoju izjavu da u Hrvatskoj, prema § 59 Nagodbe, postoji samo jedan – hrvatski – politički narod. Rekao je da srpski klub kao "filijalka" Narodne stranke želi da se "hrvatski pravoslavni vjeroizpovjednici priznadu zakonom nekakvim narodom srbskim" i da su u Narodnoj stranci pristaše mađarske državne ideje i "jugoslavenizma".[6]

4
Djela I, Govor 14.VI. 1884. (240-245); Starčević se nije suzdržao od svakoga glasovanja. Za prijedlog Mate Ivića iz Neodvisne narodne stranke da se službeni spisi o grbovima stave na uvid Saboru, ipak je glasovao. No većina je to odbila (10. VI. 1884.).

5
HS, 1881.–84., 14. VI. 1884. Slično je 16. VI. govorio Mate Ivić. Dr. Stevan Dimitrijević je odgovorio da Kuševićev prijedlog ne potječe iz srpskoga kluba nego od većine (16. VI.). Jovan Subotić odbio je Vojnovićeve izjave da su Kuševićevi ispravci pogibeljni za prava Trojedne kraljevine i da pokazuju usmjerenje srpskoga kluba. On nasuprot tome kaže da taj klub želi zajedno s "braćom hrvatskom" raditi za dobro "ove domovine i naroda" (16. VI.).

6
Isto, 14. VI. 1884.; v. str. 422

Nakon svršetka specijalne debate o izvještaju odbora, “skrajnja ljevica” izašla je iz dvorane, a zastupnici Neodvisne narodne stranke glasovali su za taj izvještaj dok ga je većina zabacila. Za izvještaj s Kuševićevim “izpravcima” (da se ne osudi nezakoniti čin ministra predsjednika i da se taksativno ne nabrajaju povrede nagodbe) glasovali su samo pripadnici režimske Narodne stranke, a zastupnici Neodvisne narodne stranke izašli su iz sabornice. Tako je nastala apsurdna situacija da se ban poziva na “zakon” kojega se mađarska vlada ne drži, i da upravo oni krugovi koji se zalažu za “čistoću” Nagodbe postaju opozicija, kao što je to slučaj sa “Centrumom” grofova Draškovića.

Predstavnici Neodvisne narodne stranke suprotstavili su se dakle djelomičnoj likvidaciji temeljnoga zakona, kojim se kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji kao političkoj individualnosti jamči državnopravni položaj i autonomija, novim programom o proširenju hrvatske autonomije u pravcu trijalizma. Vojnovićeva adresa ima veliko značenje i za Neodvisnu narodnu stranku i za Stranku prava. Po svojim je načelima prethodnica njihova zajedničkoga programa iz 1894. No u ovom času vodstvo Stranke prava još nije spremno odbaciti bit Starčevićeva učenja, tj. bezuvjetno inzistiranje na samostalnoj hrvatskoj državi kao neotuđivu pravu hrvatskoga naroda. Ipak Folnegovićeva struja pokazuje pravac koji zamršenim putovima dovodi Stranku prava “u okvir” Monarhije, nastojanjem da se usklade hrvatski interesi s onima dinastije, zainteresirane prije svega za snagu i veličinu Monarhije. S obzirom na taj razvoj treba obratiti pažnju pojavi trijalističkoga programa 1883.–84., odnosu Stranke prava i Neodvisne narodne stranke i razmiricama unutar Stranke prava između Starčevićeva načela “sve ili ništa” i tendencija da se ipak prihvati određeno pozitivno djelovanje u pravcu postupnoga rješavanja hrvatskoga pitanja.

Početkom osamdesetih godina bečki protumađarski krugovi već uočavaju značenje Stranke prava. Još prije Narodnoga pokreta 1883. pojavljuje se spis koji nastoji iskoristiti hrvatski otpor protiv mađarske premoći, a pri tome poziva Stranku prava da se u borbi protiv Mađara poveže s dinastijom koja će ostvariti svoj prodor na Balkan ujedinjenjem hrvatskih zemalja pod Austrijom. Pisac na svoj način postavlja na dnevni red trijalizam, tj. moguću treću državnu jedinicu uz Austriju i Ugarsku. Starčević dobro shvaća značenje toga prijedloga i ne oklijeva odgovoriti. Ne želi “pravan položaj Hervatske ni u Austrii ni u Magjarii, nego samo uz Austriu i uz Ungariu. Osvedočeni smo da se to moglo i imalo učiniti, a neznamo da li bi se još sada učiniti dalo. Što se nas osobno tiče, ne mili nam se posla imati ni nove odnošaje uvađati s onimi koji se ni najsvetčaniimi ugovori nesmatraju vezani. A jer se u danih obstojnostih ne možemo od njih razstaviti, mi ne učverstjujemo s njimi odnošaje, nego ih po mogućnosti oslabljujemo i drugim to preporučujemo, pa sve domaće i izvanjske koji tako rade, smatramo našimi i dobre stvari prijatelji. Tako radeć, sudimo da radimo sve što se sada raditi može i što raditi treba. A kad stvari dozrijaju, ako narod hervatski

bude hteo pametan biti, od njega bude stajati da se okolnostmi posluži na svoju korist, a da za druge (za kralja, *M. G.*) učini ovo što su oni za nj učinili."[7]

Starčevićevi argumenti u obrani načela samostalne hrvatske države ne odgovaraju, dakako, prvacima Neodvisne narodne stranke koji se drže okvira Monarhije i misle da je nemoguće postići samostalnu hrvatsku državu iako bi je i oni željeli. Zato su skloni prihvatiti sugestije bečkih protumađarskih krugova jer se one poklapaju s njihovim iskustvom da se mađarska vlada ne kani držati Nagodbe, da je zato zalaganje za njezinu "čistoću" iluzorno i da bi samo proširenje hrvatske autonomije moglo stvoriti normalne ustavne i političke prilike i mogućnost za sjedinjenje s Dalmacijom. No krećući tim putem, prvaci Neodvisne narodne stranke su za Rambergova komesarijata pokazali izrazitu želju da se sporazumiju sa Strankom prava u očekivanju da bi njezini "umjereni" predstavnici mogli prihvatiti takvo usmjerenje. Pri tome ih ponešto smetaju optužbe protiv pravaških "revolucionara" i "veleizdajnika". Osnovni im je cilj iskoristiti popularnost Stranke prava i sporazumjeti se s njome na temelju umjerenoga programa uz odbacivanje "radikalnih" Starčevićevih stavova u nacionalnome i društvenom pogledu. Strossmayer već na početku komesarijata piše Račkome, koji je aktivan u vodstvu Stranke, o mogućnosti sporazuma sa Strankom prava na temelju programa financijske i ekonomske samostalnosti, zaista parlamentarne hrvatske vlade, rješenja riječkoga pitanja i sjedinjenja s Dalmacijom. Nada se da sporazum ne bi priječio Neodvisnoj narodnoj stranci da ostane na temelju Nagodbe, a Stranci prava da ustraje na svojoj negaciji. Mislio je da bi takav sporazum mogao provesti Folnegović. No Rački ga upozorava da je Folnegovićev utjecaj u Stranci prava slabiji od Starčevićeva i da su zato izgledi za takav sporazum vrlo upitni.[8] Prije ozbiljnoga razmatranja pregovora s pravašima, klub Neodvisne narodne stranke pokušava još jednom bi li se mogao složiti s predstavnicima Narodne stranke na programu revizije Nagodbe, ali u tome ne uspijeva.[9]

Početkom listopada 1883. u klubu Neodvisne narodne stranke počinju razgovori o promjeni programa. Rački drži da bi trebalo proširiti dotadašnji program revizije Nagodbe i izjaviti da "između Hrvatske i Ugarske, osim zajedničke krune i zajedništva naprama Austriji, ne može biti ni jedne druge državnopravne veze niti u zakonarstvu niti u upravi." Strossmayer misli da bi takav program uklonio bitne razlike između Neodvisne narodne stranke i umjerenoga dijela Stran-

7
Österreich und die kroatische Frage, Triest, 1883.; *Sloboda*, 25. III. 1883. Protiv trijalizma pisala je već *Sloboda*, 6.VII. 1879.

8
KORS III, Strossmayerovo pismo 30. IX. 1883.; odgovor Račkoga 11. X. 1883.

9
SO Vojnović-Strossmayeru, 6. X. 1883.

ke prava. Rački također spominje mogućnost trijalizma kao prvoga stupnja u pravcu pretvaranja Monarhije u "federativnu državnu zajednicu".[10]

Istodobno iz Beča dolazi poticaj za raspravu o trijalizmu preko lista *Vaterland*, organa visokih crkvenih krugova i aristokracije, grupe utjecajne na dvoru i povezane s konzervativnom vladom grofa Taaffea. Valja spomenuti da je njegov program striktno dinastičan pa austrijska vlada izravno ne podržava nijednu od suprotstavljenih stranaka u Carevinskom vijeću, nego se snalazi među njima podržavajući na taj način *status quo*. U nizu članaka pod naslovom "Sed quid nunc?" iz pera A. Helferta, predlaže se trijalistička reorganizacija Monarhije.[11] Helfert podilazi Hrvatima te očekuje od njih spas Carevine kao godine 1848., dok Starčević osuđuje te događaje kao pogubne za Hrvate. Helfert misli da je protumađarski pokret u Hrvata sam po sebi crnožuta proaustrijska manifestacija. Hrvatska bi se morala odijeliti od Ugarske, ali bi zadržala neke formalne državnopravne veze sa zemljama krune Sv. Stjepana. U upravnom pogledu banska bi Hrvatska zajedno s Dalmacijom te Bosnom i Hercegovinom osnovala treću jedinicu koja bi, po Helfertu, bila bliža Austriji nego Ugarskoj. Dakako, trijalizam ne bi nipošto bio prvi korak prema federalizmu, kako je to zamišljao Rački, nego naprotiv, povratak Listopadskoj diplomi, tj. jedinstvenoj Monarhiji sa središnjom vladom i parlamentom u Beču. Helfert time prvi put jasno izražava osnovne tendencije svojstvene kasnijim velikoaustrijskim planovima.[12]

Iako se ne mogu oduševiti za trijalizam u okviru bečkoga centralizma, Strossmayer i neodvišnjaci impresionirani su Helfertovim člancima kao znakom moguće promjene. Strossmayer bi želio da neodvišnjaci napuste Nagodbu i povrate se hrvatskoj Pragmatičkoj sankciji. "Starčevićijanci su razvratni, koji samo rušiti a ništ sagraditi ne znadu", a Helfertovi članci pokazuju "dokle bi dospjeti mogli, da znamo složno i energično današnje okolnosti upotrijebiti."[13] Uostalom, Strossmayer i njegovi povjerenici imali su veze s grupom oko *Vaterlanda* i s Helfertom koji je intervenirao za Strossmayera u carskoj dvorskoj kancelariji, primjerice prigodom uskrate potvrde Račkoga za predsjednika Jugoslavenske akademije.[14]

10
KORS III. Vidi uz već spomenuta dva pisma još i Strossmayerova pisma 15. i 25. X. i ona Račkoga 25. i 28. X. 1883.

11
Helfert von, Freiherr, *Trias*, Wien, 1884. O Helfertovu nastojanju u vrijeme apsolutizma da se stvori "nacionalna historija Velike Austrije", vidi: Gross, 1985., 425.

12
Riječ je o krugu oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Gross, 1970.

13
KORS III, Strossmayer–Račkome. 9. XI. 1883.; *Narodni list*, 1912., Jubilarni broj, 88, Strossmayerovo pismo M. Klaiću 12. XII. 1884.

14
O tome vidi korespondenciju: Vojnović–Strossmayer i Amruš–Strossmayer u SO te *Narodni*

Starčević, razumije se, odlučno odbacuje Helfertove prijedloge kao "taštu umišljotinu", koju mogu prihvatiti samo "dobriani" neodvišnjaci. S pravom kaže da je Helfertovu "mythusu" o Hrvatskoj cilj povratak na bečki centralizam "a Trializam je samo sredstvo što-li bi rekli."[15]

Neki neodvišnjaci, prije svega Vojnović, boje se otkaza Nagodbe jer to znači zauzeti nezakonit stav. Čini se da on još naivno vjeruje da kralj nije upućen u teško stanje u zemlji. Kada bi bilo moguće da ga se upozna s povredama Nagodbe, pritekao bi Hrvatskoj u pomoć.[16] No vidjeli smo da se Franjo Josip uvijek striktno držao odluka mađarskoga Ministarskoga vijeća. Rački izrađuje nacrt programa koji zahtijeva temeljnu izmjenu državnopravnih odnosa između Hrvatske i Ugarske prema potpunoj hrvatskoj samoupravi, s jedinim ograničenjem da bi Hrvatska s Ugarskom i dalje činila državnu zajednicu prema austrijskom dijelu Monarhije. Želi i sjedinjenje banske Hrvatske s Rijekom i Dalmacijom. Ako pregovori s Ugarskim kraljevinskim odborom ne bi bili mogući ili ne bi uspjeli, Hrvati bi izjavili da prekidaju vezu s Ugarskom i da će izravno s kraljem pregovarati o svom položaju u Monarhiji. Predlaže dakle isto što pravaši neprekidno ponavljaju. Taj bi prijedlog opozicija iznijela pred Sabor, koji to zacijelo neće prihvatiti, ali bi to ostao program opozicije oko kojega bi se okupljala "inteligencija". Prema tome, osnova Račkoga ostaje u okviru subdualizma ali ostavlja otvorena vrata trijalizmu.[17]

Nakon dulje debate, klub Neodvisne narodne stranke prima prijedlog Račkoga i odobrava pregovore za sporazum s pravašima. Neposredno prije imenovanja Khuena-Héderváryja banom, Vojnović razgovara s Folnegovićem u smislu prijedloga Račkoga. Misli da je on izvediv samo ako ga primi Stranka prava. Time bi se naime politički život oslobodio "negativne sve i svašta podkapajuće struje naših lievičara", tako da bi na poprištu ostala samo umjerena opozicija. Folnegović u načelu prihvaća program Račkoga. Kad bi se pridružila dalmatinska Narodna stranka, on bi bio spreman izvesti raskol u svojoj stranci – ako to bude potrebno. U pregovorima sudjeluje i David Starčević i zajedno s Folnegovićem pobuđuje u Vojnovića "najtvrđe nade" u uspjeh sporazuma.[18] Davidova pri-

---

list, 1912., Jubilarni broj, 99. Strossmayer je zamolio Mihu Klaića da razgovora s Helfertom. Prije toga je posjetio baruna Ljudevita Ožegovića koji je zastupao ista shvaćanja. Razočaran sastankom s Helfertom, Klaić je odgovorio Strossmayeru da "Trias" nema nikakve osnove. Macan, 1980. (313-4) i 1968.–69., 480.

15
Sloboda, 12. XII. 1884.

16
SO Vojnović Strossmayeru, 5. i 19. XI. 1883.

17
KORS III, Rački Strossmayeru, 18. XI. 1883.

18
SO Vojnović Strossmayeru, 2. XII. 1883. i 9. IV. 1884.

sutnost pokazuje da se ti pregovori nisu vodili iza leđa Ante Starčevića, ali je on zacijelo nametnuo svoju volju pa do sporazuma nije došlo. Međutim, u dalmatinskoj Narodnoj stranci ima pristalica toga sporazuma a prvi pravaši u Dalmaciji također prihvaćaju trijalistički program.[19] Folnegović se privremeno priklonio smjeru Ante Starčevića pa je uređivao *Slobodu* u njegovu duhu od kojega nije odstupio ni u svojim saborskim govorima. No već je krajem ožujka napustio uređivanje lista, a uskoro zatim ponovno je pokazao sklonost za rješavanje hrvatskoga pitanja u okviru Habsburške Monarhije i izazvao oštar Starčevićev prigovor.[20]

Prvaci Neodvisne narodne stranke dakle izlaze sami s programom koji je imao okupiti sve opozicijske elemente. *Pozor* objavljuje 4. siječnja 1884. "Program Neodvisne narodne stranke", a Kosta Vojnović, koji mu se najviše opirao, predstavlja ga 14. siječnja u Saboru kao protuprijedlog izvještaju odbora koji iznosi stav prema obustavi ustava.[21] Svojim odustajanjem od zahtjeva za potpunom reorganizacijom Monarhije u smislu trijalizma i isticanjem koristi ovoga programa za Monarhiju u njezinoj istočnoj politici, Neodvisna narodna stranka pokušava uvjeriti dinastiju da ima iste interese kao Hrvatska, a upravo to tvrde i protumađarski bečki krugovi.

Vojnovićeva adresa izaziva buru negodovanja u mađarskom i režimskom tisku kao djelo bečke reakcije, koja potkopava dualističko uređenje, te veleizdajnika i panslavista. Pri tome se mogu naći i ocjene da je ta adresa kopija Starčevićeva programa.[22] Saborska većina predbacuje joj prije svega da slijedi Helfertov "trias" i interese "kamarile", da je nelogična jer miješa federalističke, dualističke i trijalističke elemente.[23]

Suradnja neodvišnjaka i pravaša u Saboru bila je moguća samo kada je trebalo razotkriti nezakonitost komesarstva i Khuenove vlade. Barčićev prijedlog da vlada i njezine oblasti ne surađuju s organima zajedničke vlade dok se ne uklone pečati s mađarskim i hrvatskim natpisom, potpisali su i zastupnici Neodvisne narodne stranke. Prijedlog u ime Stranke prava da se Saboru dostavi ručno pismo o

19
Mihovil Pavlinović je oštro napao Starčevića, zahtijevajući da pravaši odbace njegovo "doktrinarstvo" i da se sporazume s neodvišnjacima na temelju Vojnovićeve adrese. M. Pavlinović, *Hrvatski razmišljaji*, Zadar, 1884. I. Prodan, koji tada prihvaća pravaštvo, zalaže se za trijalizam u programatskim člancima *Katoličke Dalmacije* 1884. I. Prodan, *Uspomene I,* 2. izd., Zadar, 1895.

20
V. str. 434-435.

21
Što hoće Neodvisna narodna stranka, Zagreb, 1884.; *Obzor*, 1910., Jubilarni broj, 106; v. str. 416

22
Narodne Novine, 24. I. 1884.

23
Vidi govor Jovana Živkovića, 17. I. 1884.

imenovanju Khuena-Héderváryja za bana i njegova prisega, podržali su i neodvišnjaci jer, kako je rekao pravaški krajiški zastupnik Milan Pavlović, došao je nepoznat čovjek i rekao predsjedniku Sabora da je imenovan hrvatskim banom. Neodvišnjak Mato Ivić držao je da predaja kraljeva ručnoga pisma Saboru i prisega novoga bana nije samo formalnost nego i važan čin za individualnost Hrvatske.[24] Svi su ti prijedlozi, dakako, bili odbijeni.

Kao što sam već upozorila, neodvišnjaci u Saboru i u *Pozoru* predbacuju pravašima što se ne izjašnjavaju o konkretnim sredstvima kojima bi promijenili položaj Hrvatske. Oni tvrde da je taktika negacije štetna, češće ističu da je cilj Stranke prava – oslobođenje i ujedinjenje Hrvatske – i u njihovu programu, ali ih razdvaja činjenica što pravaši ne žele sudjelovati u suzbijanju napada na hrvatsku autonomiju u postupnoj borbi za njezino proširenje.[25] Na optužbe većine da je položaj Neodvisne narodne stranke između Narodne stranke i Stranke prava besmislica, svećenik Josip Zorić odgovorio je da bi bila sreća kada bi neodvišnjaci osokolili većinu na ozbiljan rad i kad bi pomogli Stranci prava provesti u život svoj cilj "podpune nezavisnosti". Zorić bi bio zadovoljan da na ruševinama njegove Neodvisne narodne stranke "uzkrsne nezavisna i slobodna Hrvatska, sretna i zadovoljna."[26]

U govoru u kojemu je branio program Neodvisne narodne stranke, Kosta Vojnović se osvrnuo na Folnegovićev odgovor na pitanje kako misli provesti program Stranke prava. Vidjeli smo da se on pozvao na Starčevićevu adresu 1878. i da je izjavio da Stranka prava ne želi izaći s pojedinostima svoga programa dok Mađari ne priznaju hrvatsku državnopravnu individualnost. David Starčević je rekao da se temeljna hrvatska prava mogu pretresati samo u Saboru ujedinjene banske Hrvatske i Dalmacije sazvanom na temelju općega prava glasa, i onda će tek biti moguć konkretan program Stranke prava. Vojnović im odgovara da se ništa ne može najednom stvoriti, da će pravaši dugo čekati na Dalmaciju i opće pravo glasa, a u međuvremenu će biti situacijâ kojima se može doskočiti samo pozitivnim radom. Vojnović kaže da Stranka prava svojom nadom u izvanredne događaje sliči čovjeku koji je sav svoj novac uložio u lutriju pa čeka glavni zgoditak. Zato želi da se Stranka prava okani politike negacije u kojoj se sastoji sav njezin program. Ograđujući se od optužbi režima da je Stranka prava nelojalna, kaže da ona hoće samo vezu s krunom ali se ponaša kao da su Hrvati sami u Monarhiji i ne vodi računa o drugim narodima. Tome bi se moglo dodati da Stranka prava ne uzima u obzir niti interese dinastije koji zahtijevaju održanje

24
HS, 1881.–84., 31. XII. 1883.; 4. i 10. I. 1884.
25
Isto, 15. I. (Vojnović), 20. I. (M. Ivić), 7. VI. 1884. (Vojnović).
26
Isto, 19. I. 1884.

njemačko-mađarskoga dualizma radi osiguranja položaja Monarhije kao velike sile. Vojnović predbacuje Narodnoj stranci da od 1879. svojom nezakonitom djelatnošću pomaže širenju Stranke prava. Uspoređuje krajnju desnicu (turopoljskoga komeša Josipovića) i "lievicu" jer obje strane žele prijeći spužvom preko suspenzije ustava. (Zastupnici Stranke prava ne glasuju o izvještaju odbora jedanaestorice.) Naposljetku, Vojnović kaže da stanje nije tako crno kako ga slika David Starčević, jer je Hrvatska važna za budućnost Monarhije na istoku pa zato mora doći do zadovoljenja Hrvata i Srba.[27] Ima dakle slične iluzije kao pravaši koji ponavljaju da je zadovoljenje Hrvatske nužno za opstanak dinastije.

Svi su se govornici Stranke prava izjasnili protiv Vojnovićeve adrese, a u tisku su te opreke dobile oblik žučne polemike u predizbornome nadmetanju. Kako smo već vidjeli, u saborskim govorničkim bitkama u vezi s programom Neodvisne narodne stranke isticali su se upravo pravaški "opozicionalci" Folnegović i Barčić. Kao urednik, Folnegović je u *Slobodi* pisao da se Neodvisna narodna stranka svojim programom približila Stranci prava jer je zapravo otkazala Nagodbu, ali joj zamjerava kolebanje između nagodbene i protunagodbene politike iako je jasno da se Nagodba ne može promijeniti. U Saboru joj je predbacio da je neiskrena, da bi se zapravo trebala priključiti Stranci prava. Nagodba je "ugovor" između države i pokrajine koje nisu ravnopravne i zato se ne može otkazati. Uostalom, taj je "ugovor" već otkazao Tisza. Zato Stranka prava želi da se prekine s opsjenama i iluzijama s tim u vezi.[28]

Uoči glasovanja o spomenutome odborovu izvještaju, Barčić je u ime Stranke prava na svoj način ponovio osnovne teze koje je već obrazložio Folnegović. Istaknuvši da je hrvatska državna samostalnost program cijeloga naroda, odgovorio je na prigovore neodvišnjaka da je idealan, negativan i poguban za narod jer ne precizira položaj Hrvatske u Monarhiji niti sredstva da se taj cilj postigne. Stranka prava ne želi se upustiti u pregovore kao Neodvisna narodna stranka jer rob ne može razgovarati s gospodarem. Prije pregovora drugi "pasciscent" mora priznati hrvatsku samosvojnost. "Dakle složno i mi Hrvati, stojeći na temelju našega državnoga prava, odvratimo Austro-Magjarskoj: Priznajte nam to pravo, pak onda ćemo ugovarati i ustupiti od istoga koliko jedinstvo i obranbena sila monarkije zahtieva." Barčić dakako ne kaže kako se može očekivati od Austrije i Mađara da priznaju hrvatsko državno pravo u Starčevićevoj interpretaciji, kada ne žele održavati niti postojeću skromnu hrvatsku autonomiju, a kamoli pristati na njezino proširenje. No s obzirom na egzaltirano pravaško rusofilstvo toga vremena, može se pretpostaviti da očekuje rješenje u sukobu Rusije s Habsbuškom Monarhijom. Adresom i prijedlozima ne može se u sadašnjim prilikama ništa

27
Isto, 7. VI. 1884.
28
Isto, 11. i 16. I. 1884.; *Sloboda*, 7. I., 14. III. 1884.

postići, naprotiv, ruši se bedem hrvatskoga prava, kaže Barčić i uzvikuje: "...budite uvjereni, ako nenastupe izvanredne okolnosti za hrvatski narod, tada spasa neima." Barčić misli da je Neodvisnu narodnu stranku nadahnuo Strossmayer, da ju je podupirala gotovo sva inteligencija, ali ipak je kriva za sadašnje nevolje jer je prihvatila reviziju Nagodbe i time dala domovinu u ruke onima koji su je strmoglavili. Kao i Folnegović, drži da su neodvišnjaci svojom adresom učinili korak prema zbliženju sa Strankom prava i patetično apelira na njih da uz odobrenje naroda pristupe Stranci prava.[29]

Barčić, dakle, kao i Folnegović, zastupa Starčevićev stav da treba odbiti program Neodvisne narodne stranke ali ostavlja otvorenom mogućnost njezine suradnje sa Strankom prava. Time stoji u opreci sa Starčevićevim izjavama. On je naime u *Slobodi* napisao niz članaka, iznimno važnih za obranu svojih načela protiv razvodnjavanja različitim mišljenjima u samoj Stranci prava koje je velikim dijelom izazvala kritika izvana. Barun Ljudevit Ožegović poslao je bečkom listu *Die Presse* pismo s izjavom da se povukao iz politike jer je razočaran stanjem i strankom koja podupire politiku vlade.[30] No ne namjerava se priključiti Stranci prava, kako mu se to pripisuje, jer ona "treba radikalne reforme, da se može i na pol smatrati strankom, koja je sposobna za vladu". Folnegović je u *Slobodi* pozdravio činjenicu što je Ožegović raskrstio sa svim nagodbenim strankama i pozvao ga da se pobliže izjasni na kakve reforme Stranke prava misli.[31] U idućem broju se uredništvo, na čelu s Ivanom Krajačom, ogradilo od Folnegovića, zacijelo na zahtjev Ante Starčevića koji ga je zatim u nizu članaka oštro osudio. Starčevićev bijes nije uperen samo protiv Folnegovićeva poticanja diskusije s Ožegovićem. Glavni Starčevićev adresat je Neodvisna narodna stranka jer su njezini predstavnici još od vremena komesarijata nagovarali na sporazum one elemente u Stranci prava koji su bili skloni zajedničkoj akciji opozicije i napuštanju Starčevićeve taktike isključive negacije. Razumije se da Starčević mora nastojati da se u rastućemu pravaškom pokretu ne izgube njegova načela i da za tu opasnost okrivljuje "Slavoserbe".

Starčević osuđuje Folnegovića što je uopće pripisao važnost Ožegovićevoj izjavi, i to ne samo u svoje ime. Rekao je naime da svaki član Stranke prava pozdravlja njegovu "muževnu reč" pa je time ponizio ne samo sebe nego i Stranku. Folnegović poziva Ožegovića da predoči svoje mišljenje o korjenitim reformama koje bi Stranku prava učinile sposobnom za vladu i kaže da bi se

29
HS, 1881.–84., 16. VI. 1884.

30
On je nakon komesarijata položio mandat u Hrvatskom saboru i u donjem domu Ugarskoga sabora.

31
Pozor, 19. IV., *Sloboda*, 22. IV. 1884.

time pročistili pojmovi. Taj je poziv, prema Starčeviću, neumjestan a pogotovo kada je upućen nekome izvan Stranke. "...nikada i nikako stranka prava nemože svoj program složiti tako da postane sposobnom za vladu obstojećega sustava." Folnegović je dakle "posernuo" kada je protegnuo svoje mišljenje na sve pripadnike Stranke i zato Starčević, kao njezin član, obrazlaže zašto mu se protivi. Ako obojica imaju krivo, onda je to njihovo pitanje, a ne ono Stranke. Starčević se veseli "različnosti nazorah dok ih stranka nesredi; nu neveselimo se da itko bez znanja, bez upute, bez punomoći, govori u naše ime, gde mi sami možemo govoriti ili mučati."

Osuđujući dotadašnje Ožegovićevo služenje nagodbenom sustavu i njegove, prema Starčeviću, najnovije nelogične izjave, kaže da se Stranka prava protivila toj "deržavnoj svezi" još prije nego je ona uvedena jer je poznavala ljude i stvari i zalagala se za "dobro obćenito" Hrvata i Mađara, a odbacivala je "strasti nečiste" i "gnjusnu sebičnost". Što je dakle prema toj stranci jedan Ožegović! Reagirajući na njegovu izjavu da bi se Stranka prava trebala promijeniti, Starčević kaže: "A političke, vjerozakonske, itd. stranke razlučuju se bitnimi, svoje verste korenitimi težnjami i načeli što ih slede, ter ako ih ostave ili u korenu promene, one prestaju biti strankami koje biahu. Moći je, pače treba čistit, obrezivati, upravljati biljke, ali tko im korenje preinači, taj ih uništjuje. Upravo je tako i sa strankami, i s njihovi temelji." Kada Ožegović kaže da bi se Stranka prava trebala "u korenu promeniti", on možda misli da "stekliški koren" može ostati ali da na nj treba nacijepiti biljku "koje plod nekomu, samo ne Hervatom, bolje godi". To pravaši ne žele jer je između programa Stranke prava i postojećega sustava veća "razlika i protimba nego medju kerstjanstvom pa medju muhamedanstvom". Budući da Stranka prava drži da je ovaj sustav poguban za Hrvatsku, kako se uopće može pomisliti da bi ona prihvatila vladu ili da bi joj je Mađari povjerili! No pravaši bi se mogli složiti s Mađarima kada bi se dualizam nadomjestio sustavom koji odgovara programu Stranke prava. "Dakle stvari budu slediti današnji tečaj, dok nepropadne sustav, i još nešto i još netko (Monarhija i vladar, *M. G.*). A Hervatska bude ostati i napredovati."

Starčević dalje kaže: " 'Neodvišnjaci'(...) koji po svojoj navadi priznavaju i zabacuju što i kada im se svidi, zabacili su svoju nagodbu i sve što iz nje sledi (...) Oni deržeć se zubi za vetar, po običaju vertoglavaju vičuć na svoje delo." Stekliši dakle ne mogu biti drugovi Ožegoviću, Mađarima, Mađaronima i "Slavoserbima". Oni koji su u svojim načelima dosljedni ne mogu dopustiti da se u Stranku prime nove pristalice koje nisu stekle zasluge za stvar. Kada bi se radilo o tome da stranka "nedirajuć u bitni saderžaj programa, preuredi način, red, sredstva, mere itd. postupanja, mi bi deržali da je to posao samo naših drugovah i nas, i nikoga drugoga." Kršćanin ne može moliti budistu ili "muhamedanca" da ga pouči o temeljima kršćanstva ili obratno. Isto vrijedi za odnose republikanaca i monarhista. Zato politička stranka, prema Starčeviću, može slušati svačije miš-

ljenje, ali ne smije pozivati protivnike da se upleću u njezine poslove. U tom pogledu Stranka prava je zdravija i jača od drugih.

Bez obzira na razlike u značaju stranaka na vlasti i u opoziciji, Starčević ističe da svaki "muž" koji se bavi javnim poslovima mora biti načistu s "korenitim programom" određene stranke prije nego što joj se priključi. Program nastaje na temelju raščišćavanja različitih shvaćanja jer ljudi neovisno razmišljaju i imaju različite nazore. "Drugačije, oni ne bi bili strankom nego kerdom pred gončinom." No, tko nije osvjedočen u ispravnost konačno dogovorenoga programa, nije za tu stranku te "mora basati" i mijenjati stranke. Starčević ponavlja: "što je program stranke prava? Da narod hervatski sa svojim kraljem rešava sve svoje javne posle, dakle ustavna monarkia. Za glavnu sverhu deržave uzimlje se: sreća deržavljanah." Tu sreću neki žele postići republikom, drugi neograničenom, a treći ustavnom monarhijom. Prvi je posao stranke da izvede glavni program, a tek zatim treba pripravljati "podčinjene" programe (konkretnu razradu osnovnoga uvjerenja), jer prije sijanja treba imati zemljište i ostale uvjete. Zacijelo je riječ o opravdanju načela, koje Folnegović i Barčić poslije zagovaraju u Saboru, da je besmisleno formulirati program o konkretnim sredstvima za ostvarenje cilja samostalne hrvatske države dok vrhovi Monarhije ne priznaju hrvatsko državno pravo.

Zatim Starčević navodi da se neki ne žale na program nego na postupak članova Stranke prava. Vjerojatno je riječ o kritičarima izgreda Davida Starčevića. To mu je nelogično kao kada bi netko zabacio kršćanstvo jer u crkvi ima grešnika. S prezirom odbacuje optužbe koje nastoje ocrniti i oslabiti Stranku prava jer brani probitke naroda. Kako se uopće krivci za nazadak naroda usuđuju ocjenjivati program i postupak Stranke prava! Njih nitko ne pita i nitko do njih ne drži. Ima takvih koji kažu da bi se pridružili Stranci da ona nema određene greške, a neki pravaši ih žele dočekati raskriljenih ruku ili "mudruju" da treba ukloniti greške kojih nema ili nisu zapreke načelu. Uz ostalo, Starčević ironički odbija tvrdnje protivnika o neslozi među "stekliším" koje za nj nema. Ima mnogo takvih koji bi tobože pristali uz "stekliše" da su oni drugačiji, a ovako ne žele drugovati "s timi neotesanimi, prostačkimi, besnimi ljudi". Ljuti se da im neki pravaši vjeruju "pa na mesto prezirati kukavce uznemiruju sebe i druge, tražeć bolest u zdravu telu." Starčević dakle zahtijeva od "stekliša" da se strogo drže njegovih načela, "a u svemu što se programa netiče svaki član ima slobodne ruke i slobodni sud."[32] U povodu izjave Ljudevita Ožegovića i Folnegovićeve reakcije, Starčević dakle vrlo energično zastupa svoja načela, ali kada u Stranku prava ulazi Frank, on to više ne čini.

32
Sloboda, 6.–9. V. 1884. Unatoč grubom Starčevićevu odbijanju Ožegović je ipak imao program koji se "podudarao" s onim Stranke prava. Tek u povodu "famozne" adrese Stranke prava nakon otvaranja novoga saborskoga zasjedanja, izjavio je da prekida s njome i da ona takvom politikom kroji svoju propast. *Pozor,* 30. X. 1884., v. str. 455-457

U vezi sa Starčevićevim napadom na Folnegovića javio se i Barčić u listu *Kvarner*, koji je počeo izlaziti u ožujku 1884. nakon što je *Sloboda* preselila u Zagreb. U članku "što ne odobravamo" napisao je da nije trebalo dezavuirati Folnegovića nego odvratiti ga od njegove poslanice, ako se vodstvo s njome nije slagalo. Osim toga je kao uvjereni republikanac osudio *Slobodu*, tj. Starčevića, zbog ocrnjivanja francuskih republikanaca, Strossmayera i nabacivanja blatom na hrvatsku književnost. *Pozor* je, dakako, odmah objavio taj članak s komentarom o bitnim razlikama u shvaćanju Barčića i vodstva Stranke prava. *Sloboda* je odgovorila Barčiću i nastojala je tu razmiricu prikazati kao nebitnu. Sud pojedinih članova Stranke prava "tičući se tudjih muževah" može biti različit. Ako za *Slobodu* prvak francuskih republikanaca Gambetta "nije patriota", a za *Kvarner* on to jest, onda to ne znači da ti listovi zastupaju različite programe.[33] *Sloboda* priznaje da je Strossmayer dao mnogo novaca u dobrotvorne svrhe, ali još više za Narodnu stranku koja je Hrvate predala Beču, a time neposredno Pešti. Osim toga *Sloboda* ostaje pri svojim tvrdnjama da je hrvatska književnost s "preriedkim iznimkama švabska" jer crpi svoje ideje iz "švabskih" škola i literature. Na kraju poziva *Pozor* da se ne miješa "u naše lih obiteljske razmirice".[34]

No očekivanje neodvišnjaka da će surađivati s umjerenim pravašima, koji bi možda istupili iz Stranke prava, pokazalo se kao "jalova nada", kako glasi naslov Barčićeva odgovora *Pozoru* u *Kvarneru*. Posve u duhu spomenutih Starčevićevih članaka izjavio je "da uz jedinstvo programa može stajati različnost, pače i protimba nazorah" i da zato neće doći do razdora u stranci. Taj program Barčić formulira u smislu svoga saborskoga govora koji je izazvao tako veliku pažnju. "Da neodvisna, slobodna i cielokupna Hrvatska na temelju svoga državnoga prava bude točka okolo koje bi se imala prikupljati sva plemena živuća izmedju Balkana i Egeja, je program stranke prava, koja svojom glavom priznaje dičnoga Antuna Starčevića, čijem nesebičnom patriotizmu, obsežnom znanju i zlatnoj značajnosti svatko se mora klanjati." Svoje odbijanje Neodvisne narodne stranke Barčić je isticao i poslije.[35]

Vodstvo Stranke prava nastojalo je dakle uvjeriti pristalice i protivnike da je unatoč nevažnih razlika u mišljenju pojedinaca jedinstvo potpuno. Tobožnju jednodušnost između Starčevića i Folnegovića demonstrirao je ritual svečanoga čestitanja Starčeviću u povodu proslave njegova imendana. Folnegović je naime na čelu čestitara održao govor u kojemu je, uz nabrajanje svih odlika slavljenika,

---

33
O Starčevićevu držanju prema francuskim republikancima vidi u poglavlju: Stogodišnjica Francuske revolucije.

34
Sloboda, 9. V. 1884. (Na veselje Izraelu)

35
Kvarner, 15. V.; *Sloboda*, 17. V. 1884.; SO Vojnović Strossmayeru, 16. V., 18. VI. 1884. *Sloboda*, 18. VIII. 1884.

istaknuo da ga krasi "neslomljiva odlučnost, vazda skladna sa kolegialnošću i stranačkom disciplinom" i da svečar ne želi nikakvo "prvačtvo" jer su u radu za domovinu svi pravaši jednaki.[36] Uostalom, prigodom bučnih proslava Starčevićeva imendana, sudionici su često imali neprilike s vlastima. Prosvjedujući protiv jednoga takva slučaja, Tuškan je u Saboru izjavio da će se Starčević u Hrvatskoj slaviti kada se ime Khuena-Héderváryja više ne bude spominjalo. Predsjednik je tada opomenuo govornika i rekao da pravaši mogu "odavati svoj kultus" kome žele, ali ne smiju rabiti takve izraze protiv bana.[37]

Starčevićev je smjer dakle pobijedio, što se pokazalo i u saborskim govorima Folnegovića i Barčića. No obje su opozicije stajale pred zajedničkim neprijateljem – režimskom strujom – pa su izjave pravaša u Saboru protiv neodvišnjaka razmjerno umjerene. Žestina i žuč prelila se u predizbornim polemikama u tisku iako su *Sloboda* i *Pozor* stalno stradavali od zapljena. *Sloboda* je odlučno odbila glasine o mogućnosti izbornoga sporazuma obiju opozicija. Grubo je vrijeđala "neodvišnjačku pulcinellu" koja prodaje svoju pokrpanu i prekrojenu robu, ismijala je njezin trijalizam u Helfertovu smislu i izjavila posve u Starčevićevu duhu da su "neodvišnjačke krabulje" opasnije od "nezakrinkanih službenih nagodbenjakah".[38] *Pozor* je držao apsurdnim nastojanje Stranke prava da postigne hrvatsko državno pravo bez obzira na ustrojstvo Monarhije, tj. da Hrvatska dobije više od Ugarske (potpunu samostalnost) dok je smisao programa Neodvisne narodne stranke u tome da ona postigne ono što ima Ugarska. Umjerena se opozicija našla između lomača na kojima Narodna stranka pali prava naroda i barikada s kojih Stranka prava puca po njima "topovima historije". *Pozor* tvrdi da je režimskoj stranci lakše s pravašima koji se ne bave "sitnicama" povreda Nagodbe nego s prvacima Neodvisne narodne stranke koji ih temeljito analiziraju i neoborivo dokazuju njihovu nezakonitost.[39]

Polemika dostiže vrhunac nakon pisma Šime Mazzure uredništvu *Pozora,* jer je on još jednom pokušao upozoriti na nužnost sporazuma s pravašima. Tvrdio je da za Rakovicu nije kriva Stranka prava, koju je nakon bune uskrisio Folnegović, tj. umjereni pravaš. Izjavio je da ne vjeruje da je Starčević odobravao Rakovičku bunu i da je šurovao s mađaronima. Osuđuje *Slobodu* što psuje Neodvisnu narodnu stranku jer su neki njezini pripadnici bili nekada članovi Narodne stranke. Opovrgava uporno pisanje *Slobode* da su za progon tiska krivi Mažura-

36
Sloboda, 13. VI. 1884.
37
HS, 1881.–84., 23. VIII. 1884.
38
Sloboda, 12. V. 1884. i daljnji članci.
39
Pozor, 8. V. 1884.

ničev zakon iz 1875. (prema Starčevićevu uvjerenju svi su modernizacijski zakoni iz vremena bana "Slavoserba" pogubni) i današnji neodvišnjaci jer je riječ o krivoj Khuenovoj primjeni dobroga kaznenoga zakona. Kaže da bi zdrav razum morao uputiti Stranku prava da ne napada Neodvisnu narodnu stranku. *Sloboda* u polemikama i dalje psuje hrvatsku književnost "stanovite literarne klike" (oko *Vijenca*), a pogotovo Mažuranićevu "Čengićkinju" te povjesničare, jezikoslovce i "naravoslovce" oko Jugoslavenske akademije.[40]

Starčević odgovara na prigovore neodvišnjaka isticanjem svoga "slavoserbskoga" učenja. Ponavlja da Austriju čine "svi oni pripuzi, bilo nemačke pasmine, bilo duha nemačkoga, koji su kroz vekove najnečistiimi, najgrešniimi načini različne narode kvarili, barbarili i globili." Oni su se u Hrvatskoj poslužili "Slavoserbima", a u "Ungarii" Mađarima. Kaže da se Austrija ne želi zamjeriti Mađarima zbog Hrvata i da su zato "slavoserbske" adrese besmislene, no oni ih šalju "za obsenjivati obćinstvo, za zaklanjati svoje mešine koje su Hervatsku podložile Magjarom". Misli, dakako, na Vojnovićevu adresu.[41]

Starčevića je, čini se, razbjesnila Mazzurina izjava da ne vjeruje kako je on imao veze s Rakovicom i mađaronima, što se moglo razumjeti i tako da sumnja ipak postoji. Možda ga je to motiviralo da u Saboru istupi s interpelacijom kojom je jasno dao do znanja da su "smutnju" u Rakovici izazvali u interesu Austrije pripadnici Narodne stranke, prethodnici Neodvisne narodne stranke. Tvrdio je da su sudionike te "smutnje" umorili ili dali umoriti njezini pravi začetnici kako se ne bi doznalo tko su oni, a povezao je to s onima kojima je bio u interesu pad bečkoga federalističkoga ministarstva (tj. pobornicima dualizma). Zahtijevao je da se sudbeni spisi u vezi s Rakovicom predaju "javnoj pismarnici zagrebačkoj za obćenitu porabu". Ako se to ne učini, javnost će znati da Starčević ima pravo i bit će joj jasno zašto ljudi koji su tada uznemirivali Granicu, odmah nakon toga "nadjoše kupce u Pešti, spriateljiše se ne samo sa sustavom, na koji su vikali, nego su ga i pokvarili na koji su Magjari pristali", tj. sporazumjeli su se s Mađarima o reviziji Nagodbe.[42]

Na kraju saborske periode 1881.–84. postalo je jasno da je nakon komesarijata nastupilo razdoblje sustavne suspenzije hrvatske autonomije putem administrativne reorganizacije, uglavnom s izjednačavanjem zakonâ Krajine i Provincijala. Osim toga Khuen je novim zakonskim osnovama nastojao brisati temelje Mažuranićevih liberalnih reformi jer su osiguravale najnužnije elemente ustavnosti i tako učiniti "iluzornom svaku slobodnu instituciju". U tom je ozračju

40
Pozor, 17. V.; *Sloboda*, 19., 23., 26., 27., 31. V. 1884.

41
Sloboda, 5. VI. 1884.

42
Djela I, Govor 25. VI. 1884., 245-7

debata o proračunu autonomnoga budžeta protekla burno i pokazala neka važna obilježja Khuenove vladavine. S režimske strane istaknuta je nužnost "prištednje", koja će omogućiti potrebne investicije i oslon na vlastite materijalne mogućnosti. Kao u Khuenovu nastupnom govoru, poruka opozicijskim strujama glasila je: neka se ne bave protumađarskom politikom nego unapređenjem gospodarskih uvjeta pa će im mađarska vlada izaći ususret. Iluzornost očekivanja pomoći mađarske vlade gospodarskom napretku Hrvatske pokazuje njezin ukor Khuenu (kao nekada Mažuraniću) da u sastavljanju toga budžeta nije dovoljno štedio s investicijama i kreditom.[43]

Oštar je prosvjed izazvala zabrana rasprave o krajiškom budžetu koji je u proračun uključen tek 1885. Pravaši su, doduše, kritizirali stanje na terenu, ali se njihova saborska djelatnost svodila na Starčevićevu taktiku negacije. Tako je Folnegović rekao da je pravašima glavna zadaća svim zakonitim sredstvima prosvjedovati protiv sustava "dok bude nas, dok bude u obće Hrvatske". Rukavina je izjavio da Sabor nije zakonodavno tijelo i da su pravaši nazočni samo zato što narod želi da njegovi zastupnici "manje više govore. Samo radi toga se ustajem."[44]

Uznemirenost je pobudila osnova zakona o izjednačenju razlika u ustrojstvu i nadležnosti sudova bivše Krajine i Provincijala. Godine 1871. došlo je do diobe krajiških šuma između "krajiškog naroda" (imovnih općina) i "državnoga erara" kojom je mađarska vlada prisvojila isključivo odlučivanje u raspolaganju tim šumama. Zakonskom je osnovom trebalo riješiti formalnosti oko uknjiženja šuma u gruntovnicu, no opozicijski govornici to su shvatili kao pitanje vlasništva šuma, tj. njihove konačne predaje mađarskoj vladi. Mišljenje je zastupnika Neodvisne narodne stranke da vlasništvo nepokretnih dobara nije Nagodbom ustupljeno "zajedničkim" organima nego da su oni samo mandatari hrvatskoga erara, pa su zastupnici Neodvisne narodne stranke zahtijevali izjavu vlade da je Hrvatska njegova vlasnica. Opozicija je još više prosvjedovala i bučala u vezi s pozivom vlade da Sabor privoli na prodaju nekih državnih nekretnina u bivšoj Krajini. Folnegović je upozorio na konfuziju u interpretaciji pojma "državni erar" i tvrdio je da je svaka prodaja gubitak narodnoga imetka. Baš zbog različitih interpretacija vlasništva tih državnih dobara, David Starčević je nastupio svojim optužbama da vlada i većina trpaju hrvatsku muku u mađarsku kesu pa mu je oduzeta riječ.[45]

Sustavna suspenzija Mažuranićevih zakona, koji su osiguravali kakvu-takvu hrvatsku autonomiju, počela je osnovom o privremenom ukidanju nekih ustanova zakona o sudačkoj vlasti i uspostavom apsolutističkih patenata od 3. svibnja

43
Hrvatski državni arhiv, Hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko ministarstvo, sv. 87, 750/8 – 1884.
44
HS, 1881.–84., 20.– 30. VI., 1. VII. 1884.
45
Isto, 2.–4. VII. 1884.

1853. i 3. kolovoza 1854. Time je mađarska vlada ukinula neodgovornost sudaca i osigurala strogi nadzor nad njihovom djelatnosti. Obustava zakona naišla je na velik otpor jer se držalo da se vladi dopušta "odviše velika ingerencija u pogledu disciplinskog postupka proti sudačkom osoblju, i da bi se time poremetilo, za javni poredak važno ravnovjesje izmedju vlasti političke i sudstvene." Prisvajanjem disciplinske vlasti nad sucima vlada želi pogaziti "jedno od stožernih načela na kojih počiva ustavna država" i srušiti ogradu podignutu protiv nasilja vlasti, tj. uvesti suspenziju "liberalnih zakona o sudačkoj vlasti i neodgovorosti". Posebno se "perhorescira" uvođenje patenta "iz dobe absolutističke, koji nekako ne pristaje dobro u današnju ustavnu eru". Svi upozoravaju na "užasnu nakaznost vladine osnove" koja mora izazvati porugu "jurističkoga svieta". Većina pravosudnoga odbora otklonila je tu zakonsku osnovu pa se povela duga i ogorčena debata smije li se ona uopće postaviti na dnevni red. To je vlada, dakako, provela no ni jedan zastupnik saborske većine nije za nju govorio ali su svi za nju glasovali.[46]

Ante Starčević koji se držao u pozadini i prepuštao prosvjede ostalim ratobornim i glasnim zastupnicima Stranke prava, sada je držao da mora uzeti riječ. Kao i inače, nastojao je pokazati ne samo nepoštenje i nemoral vlade i većine nego i nelogičnost njihovih postupaka. Naime, na dnevnom su redu bile i vladina osnova i odborovo izvješće koje ju odbija ali ne daje svoj prijedlog, a bez njega se uopće ne može raspravljati. Starčević zato tvrdi da je ta osnova došla na dnevni red samovoljom. Vlada ju opravdava nužnošću premještenja sudaca pri preustroju Granice te tužbama zbog lošega stanja u sudstvu, čime, prema Starčeviću, optužuje sama sebe. On se, dakako, požurio upozoriti da administrativno i školsko područje izgleda još lošije od sudstva. S ovom zakonskom osnovom ban se postavlja nad disciplinarni zakon i oblast, te može progoniti svakoga. Taj je "despotički ukaz" Starčeviću zato "najstrahovitia diktatura, koja je despotizmom nastala" i njome se žele upropastiti suci.[47]

Starčević je još uzeo riječ u specijalnoj debati zagovarajući Folnegovićev prijedlog kojim je želio jednu grupu sudaca izvući "izpod dosega neograničene samovolje, koju je većina dala načelniku vlade..." (Starčević izbjegava upotrijebiti pojam "ban"). Zapravo je cijeli govor posvetio "mitenju" kojemu se uz postojeće zakone ne može stati na put. Svuda se kažnjavaju oni koji primaju mito. "A kod nas upravo javne oblasti svom snagom brane i sakrivaju zločine i zločince" kao nigdje drugdje, i to je najveća nesreća za narod. Vlade, prema Starčeviću, ne smiju imati disciplinarnu vlast jer svaki "razred" ili "stališ" (profesija) najbolje zna pravila svoje discipline i nitko izvana nema pravo "upletati" se u to.

46
Isto, 4., 10., 11., 12. VII. 1884.
47
Djela I, Govor 10. VII. 1884. (248-254). Od pravaša o tome je 12. VII. govorio dr. Franjo Pilepić.

"Disciplina obuzimlje ne samo moralne i karne zakone, nego se proteže i na družtveno ponašanje i na privatan život." Tu se, prema Starčeviću, ne radi o disciplini nego o samovolji jednoga čovjeka (bana) kojemu većina povjerava neograničenu vlast nad sucima.[48]

Starčević je rijetko govorio u Saboru. Otkad se *Sloboda* preselila u Zagreb, posvetio se pisanju uvodnika iz vanjske politike, a riječ je prepustio pravaškim zastupnicima koji su se javljali u duhu njegove taktike negacije. Glavna je zvijezda bio David Starčević. Nastavio je s psovkama i izgredima zbog kojih je već na početku zasjedanja bio izbačen s osam sjednica. U lipnju je već na drugoj sjednici govorio protiv izvještaja odbora jedanaestorice i Vojnovićeve adrese i protiv svega o čemu se raspravljalo. Optužio je neodvišnjake "vi samo svoje mešine na pazar nosite, bilo vam slobodno (...) se i ustreliti." Rugao se "divljacima", grupi izvan stranaka, koje je izabrala "srednja klasa", a većinu je optužio da podupire krađe, prevare i otimačine. On je najprije čovjek, a zatim kršćanin i protivi se podupiranju lopovštine. Narod diže bunu jer se ne može uteći vladi koja odobrava lopovluk. On vidi "slobodu na jugu" i očekuje da će Mađari sami sebe uništiti. Takvi istupi Davida Starčevića služili su kao opravdanje za izjave režimskih govornika da nemira godine 1883. ne bi bilo da ih nisu izazvali pravaši svojim bezdušnim i nezakonitim postupcima. Pravaški zastupnici odobravali su što se narod, tj. puk, pobunio protiv "kaputaša" jer se više ne da varati. Prema tome, rekao je Grga Tuškan, gospoda krivo kažu da su nemire potakli "Starčevićianci". Kao zastupnik bivše Krajine, on je štoviše tvrdio da je hrvatski narod lio krv za tuđinca u Italiji, Španjolskoj i Njemačkoj, pa neka to sada radi na svoju vlastitu korist. Stranci prava je utjeha da je narod počeo misliti sam i da mu "kaputaši" više ne mogu zapovijedati.[49]

No nije riječ samo o Narodnom pokretu. Vidjeli smo da je Starčević branio malo građanstvo i puk i da je gotovo svu "gospodu" proglasio "Slavoserbima". Zato nije slučajno da su konzervativci gledali u pravašima "subverzivni element". To je najjasnije iskazao grof Rikard Sermage, poslije jedan od prvaka "centruma" grofova Draškovića.[50] Izričito je osudio "Starčevićiance" zbog bunjenja puka protiv "gospode" i tvrdio je da se pod njihovim barjakom "najkrupniji socializam širi". Prije toga taj je element "socijalna stanja, pitanja o vlasničtvu i o pravednosti vlasničtva" bio nepoznat. Sermage žali da se agitatori koji su izazivali nemire nisu mogli ukloniti ustavnim putem nego komesarijatom.[51]

48
Djela I, Govor 14. VII. 1884. (255-262)

49
HS, 1881.–84., 4. I. 1884.

50
Kao revan član vladine stranke oštro je istupio protiv Vojnovićeve adrese kao pokušaja uništenja nagodbe i uvođenja federalizma. *Isto*, 10. VI. 1884.

51
Isto, 16. VI. 1884. Odgovorio mu je Pilepić da socijalizam ne šire pravaši nego da većina svo-

Sermageovo uvjerenje da pravaši bune puk potvrdio je David Starčević koji je u svom govoru protiv proračuna osudio način rješavanja zemljišno-posjedovnih odnosa između seljačkih podanika i gospoštija u korist ovih posljednjih. Napao je veleposjednike zbog otimačkoga postupka prema seljacima. Ponovno je ispsovao većinu. Pita je li to "visoki sabor" ili "najniže družtvo na svietu". Ponavlja da su pripadnici većine izdali narod i pomažu Khuenu da briše bansku čast i ime hrvatskoga naroda. Oni će biti grešnici dok od naroda ne dobiju lopatom po glavi! Kada desnica govori, samo laže! Većina je uvela u Hrvatsku otimačinu i razbojstvo. "Pitam vas je li ste spremni okaniti se vražjega puta i okrenuti se Bogu i svom narodu? Ako nećete onda ćete to svojimi mješinami plaćati..." U jednome drugom govoru izjavio je kako Mađari vide da mađaroni trebaju korbač pa su im poslali "magjarskoga pandura", tj. Khuena.[52] Dr. Lavoslav Šram, drugi saborski potpredsjednik, odrekao se svoje časti jer mu je predbačeno da nije bio dovoljno energičan u sprečavanju Davidovih psovki i meteža koji je izazivao. Rekao je da se David služio tonom koji je uobičajen "na Fidži-otocih ali u europejskomu družtvu nigdje, niti u najprostijoj krčmi..."[53]

U svom odgovoru Davidu Starčeviću Sermage je ponovno pokazao svoj značaj bivšega feudalca. Nije, doduše, pobijao ukidanje feudalnoga sustava ali je držao da se rješenje zemljišno-posjedovnih odnosa između veleposjednika i seljaka, bivših podanika, provodilo u suprotnosti s interesima gospoštija, a s "više darežljivosti" prema "nesretnom" seljaštvu iako je ono trideset godina nanosilo šumske štete imanjima. Posebno se ljutio što je David Starčević uoči izbora "kroz prozor" Sabora govorio "zabludjenomu" seljaštvu. Naposljetku je Sermage pozvao vladu da energično zaštiti veleposjed jer će imati više pristalica ako ga sačuva od "tudjeg koristoljublja, navale i surovih izgreda svjetinje".

David Starčević je odgovorio da je temelj Stranke prava, kako joj kaže ime, "da bude u družtvu, koje krstimo državom svakomu pravice, bio on gospodin ili seljak". Odbio je optužbe Sermagea i službenih novina da Stranka prava potiče na bunu i širi socijalističke ideje jer ona, nasuprot tome, nastoji da se uklone "bezakonje i krivice". Kaže još da zastupnici Stranke prava moraju sve reći u Saboru "jer drugdje mjesta neimamo". Naime, ako se u *Slobodi* ili *Pozoru* navede kakva nepravda, novine se odmah zaplijene a o svakom saborskom govoru koji se osvrće na bezakonja (pogotovo u vezi sa segregacijom), većina tvrdi da je riječ o bunjenju naroda, potvori i kleveti. Izražava želju Stranke prava

---

jim gaženjem zakona tjera najsiromašniji narod u socijalizam. I Tuškan je izjavio da pravaši nisu socijalisti, komunisti i nihilisti nego da se puk digao jer više ne vjeruje oblastima. *Isto*, 21. VI. 1884.

52
Isto, 23. VI., 14. VII. 1884.

53
Isto, 25. VI. 1884.

da se postupa u interesu i gospode i naroda (puka) te "da budemo svi sretni i zadovoljni u otačbini".[54]

Dakako da "Starčevićianci" nisu širili socijalizam koji je Starčević odbijao kao proizvod "švabskih moždjanah". Nisu držali da je privatno vlasništvo nepravedno niti su zahtijevali društvene reforme čak niti za buduću samostalnu hrvatsku državu. Starčević se samo nadao da će to biti pravedno i moralno društvo u kojemu će skladno zajedno živjeti gospoda i negospoda. No u svojim vanjskopolitičkim člancima on na razne načine, pa i citatima, pokazuje da osuđuje bijedu "radećeg, priradjujućeg i sticajućega razreda" koja ga tjera u socijalizam, a to stanje izazivaju "glavničarstvo" te "povlaštjeni staleži" i lažni liberalizam.[55] Pišući o prilikama u velikim europskim zemljama, dosljedno je osuđivao s jedne strane liberalni kapitalizam viših slojeva građanstva i društveno uređenje u njihovu interesu, a s druge strane socijalističke pokrete, ali je ipak suosjećao s nevoljama radništva kao što to pokazuje i njegova interpelacija o teškom stanju radnica u sušačkoj tvornici papira. U svakom slučaju pravaši su uvijek branili malo građanstvo, a pogotovo seljake, kao glavne stradalnike u rješavanju zemljišno-posjedovnih odnosa i osuđivali mogućnost da bivše gospoštije steknu koristi koje im po zakonu ne pripadaju. U tom pogledu najviše se zalagao David Starčević pa mu je, uz njegove izgrede u sabornici, upravo takvo držanje priskrbilo veliku obljubljenost u puku. Zato su se njegovi govori širili u obliku letaka.

Opći pravaški ugođaj otpora protiv "gospode" na selu i u gradu ilustrira Harambašićeva pjesma "Robovi" koja se nadahnjuje Victorom Hugoom.

To angjeli sad poju
A plaču vragovi;
Ah' divno je i grozno,
Kad planu robovi![56]

Davidove optužbe i prijetnje izrečene u sabornici ponekad imaju izravne posljedice na ulici. U nekoliko su slučajeva mladi "stekliši" psovali viđenije re-

---

54
Oba govora održana su 30. VI. 1884.

55
Sloboda, 29. VIII. 1884. To je vrijeme zakona protiv socijalista u Njemačkoj i raspada austrijskoga radničkoga pokreta na "umjerene" i "radikalne". Ovi posljednji željeli su smjesta ukloniti kapitalizam revolucionarnim ustankom. Bilo je i terorističkih pokušaja, a 1884. u Beču i okolici proglašeno je izvanredno stanje.Takva grupa otkrivena je i u Zagrebu i bila je osuđena. U parnici su dvojicu od njih branili pravaški odvjetnici Hinko Hinković i Mijo Tkalčić. *Sloboda*, 16. V. 1884.

56
Sloboda, 12. IV. 1884.

žimske ljude kao izdajice ili su im pjevali pogrdne pjesme i vikali pod prozorima što je, prema Tuškanu, opravdan izljev ogorčenja.[57]

Pravaši su dakle, a pogotovo David, vikom i "riečmi bombastičnimi" ometali saborske rasprave. Dr. Stjepan Spevec osudio je Davida da nikada ne kaže ništa konkretno o predmetu koji je na dnevnome redu, nego da ga samo "generalno odsudi" i odmah prelazi na zahvalnija pitanja "u kojih se može preporučiti svojim izbornikom". Neki su režimski zastupnici nastojali pokazati nelogičnost pravaških izjava. Tako je Miškatović rekao da pravaši ističu korumpiranost sudstva, a oduševljavaju se za Ruse koje su donedavna nazivali Tatarima i najdivljijim čoporom na svijetu, iako je u apsolutističkoj Rusiji sudstvo u neusporedivo lošijem stanju nego ovdje.[58]

Uoči raspuštanja Sabora predsjednik Nikola Krestić uzeo je Davidu riječ jer je s omalovažavanjem nazvao Sabor "sobom". Htio je naime karikirati izjavu glasila mađarske vlade *Pester Lloyda* koji Hrvatskom saboru ne priznaje osebine parlamenta i naziva ga "Landstube". No kako je David i dalje vikao, predsjednik je predložio da se isključi na šest sjednica. David se branio da se, primjerice, u Carevinskom vijeću toleriraju još krupnije riječi a pri tome se pozvao na Schönerera.[59] Uza svoje redovite psovke čak je rekao da ga možda žele ubiti, ali da će on nastojati da prije toga ubije deset protivnika. U nepodnošljivoj buci i metežu predsjednik Krestić ponovno je uzeo Davidu riječ, a kada je ovaj, čini se, počeo gurati baruna Zmajića (pravaši su tvrdili da su ga neki zastupnici htjeli tući), pozvani su saborski stražari koji su ispraznili galerije i htjeli ukloniti Davida iz sabornice. No on nije htio izaći pa je, na zahtjev predsjednika, intervenirao jedan satnik s dvanaest oružnika. Predsjednik Krestić opravdao je taj nezakoniti postupak obranom saborskoga dostojanstva i uopće s nemogućnosti rada zbog tučnjave i hrvanja u sabornici.

Marijan Derenčin je, u ime Neodvisne narodne stranke, osudio Davidovo ponašanje ali je porekao pravo predsjedniku da s oružnicima dade ukloniti saborskoga zastupnika iako se ovaj nije dolično ponašao. Zato je predložio izbor odbora koji će ispitati može li predsjednik u nekim uvjetima silom odstraniti jednoga člana Sabora. Predsjednik je na to položio svoju čast ali je većina odobrila njegov postupak. Zbog vike, predsjednik predlaže još i isključenje Mije Tkalčića i Grge Tuškana na šest sjednica, a ovog posljednjeg su također oružnici maknuli iz

57
Osobito se pjevala pjesma: "Udri, udri in der Stadt, izdajicam štrik za vrat." Varijanta je bila "Slavosrbom štrik za vrat". To se dogodilo Jovanu Živkoviću, a neke su velikaše "stekliški" bukači psovali na ulici. *HS*, 1881.–84., 14. VII. 1884.

58
Isto, 3. VII. i 24. VI. 1884.

59
Georg Schönerer, jedan od vođa svenjemačkoga pokreta, u brojnim je ispadima u Carevinskom vijeću psovao njemačke liberale uglavnom zbog nedostatka "nacionalne svijesti".

sabornice. Zatim su izašli svi pravaši, a za njima i neodvišnjaci. Derenčin je to komentirao: "Mi živimo na razvalinah hrvatskoga ustavnoga života, oskvrnuta s jedne strane psovkami, s kojih me stid oblieva, a s druge strane nasiljem!"[60] *Pozor* je pisao da se Khuen zapravo htio poslužiti vojskom i da izgredi služe mađarskoj vladi kako bi pokazala svijetu da se u Hrvatskoj ne može ustavno vladati.[61]

Ti su događaji izazvali dvostruke posljedice. Khuen je imao opravdanje da pokuša uništiti opoziciju i da je uopće proglasi nezakonitom, a izlazak opozicije iz sabornice uoči rasprave o srpskoj crkveno-školskoj autonomiji poslužio mu je da srpske zastupnike još više priveže uza se.[62] Zakonska osnova o srpskoj crkveno-školskoj autonomiji primljena je u Saboru već 10. lipnja 1875. ali nije dobila vladarevu sankciju jer se to pitanje imalo rješavati unutar hrvatske autonomije kojoj pripadaju poslovi bogoštovlja. Ministarsko vijeće je nasuprot tome zahtijevalo da poslovi "grčko-istočne" Crkve budu centralizirani u rukama ministra predsjednika. Kralj je i ovoga puta prihvatio zahtjeve mađarskih ministara i vratio je ispravljenu zakonsku osnovu bez sankcije na ponovnu raspravu. No Mažuranić nije htio staviti na dnevni red Sabora zakonsku osnovu koja krši hrvatsku autonomiju.[63] Da bi osigurao podršku srpskih "notabiliteta", Khuen je dopustio da se izglasa nova verzija zakonske osnove kojom bi se osigurala autonomija "Srba grčko-iztočne vjere u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji" i ozakonila upotreba ćirilice, no ona nije bila sasvim u skladu sa zahtjevima srpskih zastupnika. Međutim, niti ta osnova nije dobila kraljevu sankciju jer se provedba zakona povjerava banu. "Srpski zakon" bilo je moguće provesti tek 1887. samo uz povredu Nagodbe, tj. prepuštanjem ingerencija na tom području isključivo ministru predsjedniku.[64]

Sabor je raspušten 31. kolovoza 1884. kraljevim reskriptom s frazama o njegovim "otčinskim" namjerama i o njegovu "otčinskom srdcu" pa nije čudo da se Starčević u svojim sarkastičnim primjedbama na račun kralja i njegove vlade često služio tim izrazom.

Iako su uz pravaše sabornicu napustili i neodvišnjaci, nije moglo biti niti govora o njihovoj suradnji na izborima. *Pozor* je u nizu članaka odbio pravašku agitaciju da su napori Neodvisne narodne stranke za postupno postignuće "viših

---

60
HS, 1881.–84., 27. VIII. 1884.

61
Pozor, 29. VIII. (Zašto?); u tom je smislu pisao i *Pester Lloyd*, *Pozor*, 30. VIII. 1884.

62
Bez sudjelovanja opozicije izglasana je i potvrda naredbe o izbornome redu za Krajinu koju je dao ban kao povjerenik 1882. *HS*, 1881.–84., 29. VIII. 1884.

63
Gross, 1988.

64
HS, 1881.–84., 28. VIII. 1884.

narodnih ciljeva najgnjusnija sebičnost", da su učitelji hrvatske omladine, tj. sveučilišni profesori pripadnici Neodvisne narodne stranke, neznalice i izdajice, da je svatko tko nije Starčevićev pristalica, nepošten. List predbacuje pravašima da im ideal nisu "muževi akcije" nego oni koji samo psuju i grde. *Pozor* brani svoju ideju "federativna zajedinstva" koju želi uskladiti s Nagodbom. Odbacuje prigovor pravaša da su neodvišnjaci izdajice jer priznaju zajedničke poslove. Ističe nelogičnost pravaških izjava o nepostojanju zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije. Samostalna hrvatska država uz ostale države pod vlašću Habsburgovaca apsurd je jer ne može postojati personalna unija između više država. *Pozor* dalje piše da Stranka prava ne želi nasilni prevrat, da je Starčević osudio Kvaternika i da stalno ističe legitimitet, želi ga međutim postići "jedino i izključivo negacijom zakonitosti onoga što postoji". *Pozor* predbacuje pravašima "komoditet", naime strah od odgovornosti za pozitivna djela.[65] Kada je vlada zbog jedne izjave dala isključiti devet pravaških studenata sa sveučilišta, *Sloboda* ih je pozvala da odu u Rusiju, jer mi Hrvati imamo "našega bogatoga i svemožnoga sjevernoga strica, koji će primiti Hrvate u svoju kuću, kao što prima mnoge Bugare i Srbe.." Tamo će oni postići više znanja nego od ovdašnjih "jugoslavenskih i neodvišnjačkih sveučilišnih profesorah kojima su Švabe pravi bogovi mudrosti." *Pozor* na to odgovara svojim redovitim propagandnim tezama protiv pravaša, upozoravajući na fatalnu nedosljednost između njihova današnjega rusofilskoga fanatizma i nekadašnjega psovanja svakoga prijatelja Rusije kao prodane mješine.[66]

Vodstvo Stranke prava temeljilo je svoju predizbornu agitaciju na obljubljenosti Davida Starčevića ali i na snažnoj riječi Ante Starčevića. On je u svome izbornom proglasu sažeo mnogo puta ponovljene osnovne elemente svoga učenja, a jasno je pokazao da traži pristalice prije svega među seljaštvom i malim građanstvom. Istaknuo je da zbog skučenoga izbornoga prava i ostalih pritisaka, većinu dobivaju ljudi koji rade samo u tuđem interesu a za vlastitu osobnu korist i da manjina sinova naroda svojim znanjem i riječju ne može ništa postići. No i kada bi Sabor bio složen "na temelju obćenita slobodna glasovanja" s većinom zauzetom za svoj narod, ne bi se moglo ništa uraditi osim prosvjedovati jer je Sabor u vlasti tuđinaca "samo obsena koja pod himbom zakonitosti svakakova zla u našu domovinu uvadja i u njoj derži." Ističe teško stanje širih slojeva u tom sustavu. "Pravicu dobiva samo tko ju drago kupi; siromah nemože ju niti tražiti. Od ploda težke radnje ostaje radniku samo ono što mu, bez svakoga straha, jedni neizmame, drugi neukradu, tretji neotmu. Poslie onih koji zlo rade, obično stoje najbolje koji nerade ništa. Onomu tko neće ili nemože biti zlotvorom, redovito neostaje druga van da bude prosjakom." Opisujući teško gospodarsko stanje na

65
Pozor, 23. i 24. VIII. 1884.

66
Sloboda, 30. VII. i *Pozor*, 1. VIII. 1884.

selu, kaže da se bez "cvatućega poljodjelstva" ne mogu razvijati ostali "oberti". "...bez seljanah dobro stojećih slabo stoje svi ostali razredi družtva", a domaći "oberti i tergovanje" ne mogu se obraniti "proti izvanjskim takmacem". Ističe da se željeznice grade hrvatskim novcem na hrvatsku štetu a u korist tuđinaca, da se obrtnici ne mogu usporediti sa "stranjskimi ni znanjem ni glavnicami", a da su obrtnički i trgovački zakoni samo "na zator malih glavničarah i radnikah i služe zloj veri". Obrtnici zato propadaju u "nadtecanju" s vanjskom konkurencijom.

"Tuđa samovolja" može se, prema Starčeviću, ukloniti samo "ako se narodu povrati vlast da sa svojim kraljem rešava sve svoje posle. O tom je radila i radi stranka prava proti svim domaćim i vanjskim neprijateljem." Poziva pristalice da vjeruju svome zdravom razumu i poštenu srcu a ne nevrijednim, ludim i opakim ljudima. Ponovno ističe da u drugim zemljama postoje stranke s različitim mišljenjima ali sve su zauzete za dobro naroda. Međutim u Hrvatskoj su sve one, osim Stranke prava, "u uroti proti narodu i proti svakoj njegovoj svetinji. S timi, pravom otačbeniku nije ni drugovati, kamo prijateljevati, kamo slušati ih."

Kao i inače, Starčević ističe pitanje vjere jer se snažni protivnici Stranke prava nalaze u krugu oko zagrebačkoga nadbiskupa Mihalovića i podupiru režim, dok većina svećenika još uvijek simpatizira s Neodvisnom narodnom strankom za koju se smatra da slijedi Strossmayerove ideje. Starčević ponavlja da je vjera stvar "duševnosti" koju ljudska vlast ne može dati, uzeti ili promijeniti i zato bi Stranka prava "stala na put onim koji bi u bilo čiju veru dirali. (...) Pod izlikom vere, samo za sakriti svoju izdajničku radnju, nekoji će obetjivati stvarih koje narod ili netreba, ili mu one ne bi koristile, ili bi mu škodile. Odbijte takove ljude: kad bez razlike vere svi terpite, treba da se bez razlike vere svi složite za ukloniti skupnu nevolju. Tko nije zato, neprijatelj je i veri, jer i ona se može pravo razvijati samo u slobodi i blagostanju." Starčević zatim poziva pristalice da ne slušaju javne službenike. Ako budu progonjeni, neka znaju da trpe za svetu stvar, a pogotovo neka budu svjesni da jakost moćnika leži samo u neznanju i nemarnosti onih koji ih slijepo slušaju.[67]

U izbornom proglasu središnji odbor Stranke prava kaže da nije sklopljen izborni sporazum s Neodvisnom narodnom strankom ali da ne želi "trvenje izmedju obih opozicijah na izbornom bojištu". Zato se tamo, gdje nema vlastitih kandidata, dopušta glasovanje za drugu opoziciju. Proglas je potpisao Folnegović. On je čak trebao predsjedavati zagrebačkoj izbornoj skupštini sazvanoj od neodvišnjaka, kojom se htjelo agitirati među zagrebačkim obrtnicima i trgovcima da podupru opoziciju. Međutim, ta se skupština morala raspustiti zbog pravaških vikača, što je zacijelo utjecalo na pobjedu režimskoga kandidata.[68] Vod-

67
Isto, 27. VIII. 1884.
68
Isto, 9. IX. i *Pozor*, 9. i 10. IX. 1884.

stvo Stranke prava imalo je velike teškoće zbog stalnih zapljena *Slobode* i sklonosti pristalica za izgrede. Središnji je odbor Stranke zato upozoravao povjerenike da nastoje spriječiti smutnje. Prije svega u bivšoj Krajini zatvoreni su i neki pravaški kandidati i privrženici. Pravaši su se morali braniti da nisu "anarhisti", protivnici svake vlade i poretka. "Spočitavaju nam socijalizam i komunizam, tj. da ne priznajemo svetost vlasničtva, i da hoćemo razbojničkim načinom oteti imetak svim onim, koji ga imadu." Režimski su "korteši" također uvjeravali male posjednike i poduzetnike da Stranku prava slijede samo "bezkućnici". "Još nas podlo objedjuju sa antidinastičkih čuvstvah. A tko očekuje željnije čas, da uzkliknemo: Živio naš kralj u slobodnoj i ujedinjenoj Hrvatskoj!"[69]

Kao kandidat obrtnika i "neodvisnoga građanstva" Ante Starčević poražen je u trećemu zagrebačkom izbornom kotaru od režimskoga kanonika Franje Gašparovića s vrlo malom razlikom glasova, a David Starčević u drugome zagrebačkom izbornom kotaru; inače je, unatoč pritisku Khuenovih organa, Stranka prava postigla izvanredan uspjeh i osvojila 24 mandata, dok ih je Neodvisna narodna stranka postigla samo 13. Stranka prava izvojevala je većinu u izbornim kotarevima Hrvatskoga primorja, Gorskoga kotara, Hrvatskoga zagorja, u Kostajnici, Slunju i Koprivnici. No dobila je znatni broj glasova i u Zagrebu. Na širenje "političkoga radikalizma" osobito je utjecala izborna kampanja Davida Starčevića "...uzprkos svim vladinim makinacijam i svim koruptivnim sredstvima i uzprkos svim vladinim i od vlade ovisnim glasovom bijaše izabran u tri izborna kotara, i odluči izbornu borbu u deset izbornih kotara u prilog stranci prava, a da se je mogao potrideseterostručiti i prisustvovati suvremeno u trideset biralištih, narod bi ga izabrao još u trideset kotara", kaže Davidov drug Barčić u Saboru. On još ističe da je zagrebačko stanovništvo na dan otvaranja novoga saborskoga zasjedanja priredilo manifestacije Davidu i Anti Starčeviću dok je Khuena dočekalo "grobnom tišinom".[70]

69
Isto, 12. i 15. IX. 1884.

70
HS, 1884.–87., 28. IV. 1885. *Sloboda* je 26. I. 1885. pisala da je vodstvo odlučilo postaviti iste kandidate u više izbornih kotara da pokaže snagu Stranke prava.

STRANKA PRAVA I KHUEN ZA SABORSKOGA ZASJEDANJA 1884.–87.

"Veleizdajnička" adresa Stranke prava

Vrenje u Hrvatskoj te politički položaj nakon dolaska Khuena-Héderváryja na vlast, nailaze na izniman interes u "Cislajtaniji". Protumađarskim austrijsko-njemačkim konzervativnim krugovima odgovara otpor protiv dualizma. Hrvatskom se bavi i glasilo njemačkih liberala naklonjenih dualizmu, *Neue freie Presse* i, dakako, pozdravlja Khuenov režim. Za hrvatsku opoziciju važna je prije svega potpora mladočeškoga glasila *Národní Listy* koje je najrašireniji češki list, a za razliku od staročeha podupirao je Narodni pokret 1883. Njegov bečki dopisnik Gustav Eim dolazi u Zagreb da se kod Khuena i stranačkih prvaka obavijesti o političkoj situaciji na početku saborske periode.

Vidjeli smo da je šezdesetih godina formulirano češko državno pravo i da je vrhunac državnopravne borbe bio između 1867. i 1871., ali je doživio neuspjeh. Nezadovoljna politikom pasivne rezistencije, tj. nesudjelovanja čeških zastupnika u Češkom saboru i u Carevinskom vijeću, grupa mladočeha izlazi 1874. iz Narodne stranke i osniva Liberalnu narodnu stranku. Njezin je program demokratsko uređenje države, aktivan otpor, samostalnost i samouprava na temelju češkoga državnoga prava te reforma izbornoga prava. Mladočesi su dakle htjeli dopuniti češki, uglavnom konzervativni nacionalni program, liberalno demokratskim. Međutim, nakon žestokoga sukoba staročeha i mladočeha dolazi do njihova sporazuma i oni nakon dugogodišnjega bojkota ulaze 1878. u Češki sabor gdje osnivaju zajednički državnopravni zastupnički klub, a 1879. za vlade ministra predsjednika Taaffea vraćaju se, nakon 16 godina rezistencije, i u Carevinsko vijeće gdje provode oportunističku taktiku. Historijsko državno pravo ostaje i dalje jezgra političkoga programa češkoga liberalnoga građanstva, ali se ono pokušava postići postupnom politikom, najprije nastojanjem da se ostvari minimalni program "jezičnoga federalizma", tj. ravnopravnoga položaja češkoga i njemačkoga jezika u Češkoj. Velike nade i maksimalni državnopravni program zamjenjuju se traženjem ravnoteže u okviru sustava Austro-Ugarske i građanskoga društva, a većina čeških političara Češke i Moravske pripada cislajtanskim federalistima. Sredinom sedamdesetih godina prestali su žestoki sukobi staročeha i

mladočeha, a početkom osamdesetih godina mladočeška je politika gubila svoju energiju. Njezini su predstavnici postali "staročeški mladočesi". Kada je dakle početkom 1884. Gustav Eim došao u Zagreb, mladočeška je politika doživljavala krizu iz koje je izašla tek 1887. obnovljenom borbom za obrat češke politike, a tada su staročesi nestali s političke pozornice.[1]

U doba velikih čeških državnopravnih borbi, 1867.–1871., tadašnji su prvaci Narodne stranke održavali veze sa staročesima zbog zajedničkih težnji za federalističkim uređenjem Monarhije. Što se tiče pravaša, oni bi mladočehe morali proglasiti "Slavoserbima" zbog njihove oportunističke taktike. No podupirali su ih prije svega zbog spora s Nijemcima. Uostalom, *Národní Listy* uređivan je u opozicijskom duhu kritike postojećega stanja u Monarhiji a i nekih poteza staročeha koji su se prilagodili dualizmu. Zato su članci protiv mađarofilskoga držanja *Politika*, lista pod utjecajem staročeškoga prvaka L. Riegera, izazvali veliku pozornost u Hrvatskoj.[2] Prema tome, Eim je mogao simpatizirati s pravašima, a oni su opet hvalili Čehe. Pravaši su već ljeti 1884. sudjelovali u posjetu hrvatskih pjevačkih društava Pragu, a *Sloboda* je pisala o potrebi sloge Slavena, uključivši i Ruse, proglasila je Prag "slavenskom Mekom", radovala se što češki narod mrzi i prezire slavenskoga "dušmanina Niemca", ali je pisac osudio jugoslavenstvo i ilirstvo.[3]

U svojim izjavama Gustavu Eimu, Khuen je dotada najsustavnije formulirao svoj program i taktiku.[4] U pogledu Stranke prava pokazao se neobično blag. Zacijelo je imao na umu da je Stranka prava unatoč velikim pritiscima izborila na izborima dvadeset i pet mandata pa je pokušao s njome se nagoditi. Vjerojatno je računao s njezinom umjerenom strujom ali se osvrnuo i na Starčevićevo učenje da je Austrija uvijek veće zlo od Mađara. Možda je Khuen mislio da bi se mogla ponoviti Rauchova vremena pa bi se uz pomoć Stranke prava mogla likvidirati Neodvisna narodna stranka. Znao je da bi svaka sklonost pravaša prema suradnji s vladom uništila njezinu popularnost pa bi time oslabila i njihova stranka. No uskoro zatim pravaši su svojom adresom uzdigli svoj otpor do veleizdajničkoga vrhunca i oduzeli Khuenovoj ponudi svaki temelj.

1
Urban, 1994. O češkoj državnopravnoj politici do 1871. vidi str. 212-214.

2
Sloboda, 9. i 29. IX. 1884. Strossmayer i Rački koji su do 1871. surađivali s Riegerom, oštro su osuđivali pisanje njegova lista *Politik*. KORS III, Rački Strossmayeru 21. X. 1883.; Strossmayer Račkome 21. VII. 1884.; vidjeti još i korespondenciju od 26. i 29. VIII. 1887. S Riegerom je polemizirao i *Pozor* u prosincu 1884.

3
Sloboda, 8., 11., 28. i 30. VIII. 1884. Pisac N. K. (Nikola Kokotović) hvali rodoljublje "Čeških" i kaže da su "Zagrebkinje" trebale doći u Prag da to vide "ne bi li i one stale već jedanput cieniti hrvaštinu".

4
Pozor, 1., 3., 8. X. 1884.; *Sloboda*, 4. X. 1884.

Eim je započeo intervju izjavom da veći dio Čeha simpatizira sa Starčevićem, a Khuen je na kraju rekao da ne vjeruje kako Starčević dobiva pomoć i nadahnuće iz Češke. Najprije je istaknuo da je nakon 1883. imao tešku zadaću sačuvati parlamentarnu vladu jer je i Narodna stranka bila u rasulu, no uspio je stvoriti od nje stabilnu većinu. Odbija optužbe da želi odnarođenje ali mu je "mučno gledati, da Hrvati, svi Hrvati magjarski jezik, dakle jezik države, postavljaju kao crvenu suknju, koju pogledajući i najhladniji gube razbor". Khuen želi vladati parlamentarno i kaže da Hrvatska nije na rubu revolucije (kako to piše mađarski tisak) i da Starčević i njegovi drugovi nisu u izbornoj agitaciji poticali narod na bunu. Uostalom, on je u razgovorima sa Starčevićem i drugima stekao uvjerenje da oni ne teže za razvrgnućem "vjekovnog saveza" Ugarske i Hrvatske. Samostalna Hrvatska ne bi se, prema Khuenu, mogla financijski uzdržavati jer Mađari svake godine doplaćuju četiri do pet milijuna forinti za potrebe Hrvatske i građenje željeznica. Daje dakle do znanja da Mađari uzdržavaju Hrvatsku što je stalni refren mađarskoga tiska kao opravdanje za ukinuće Nagodbe. U spoju s Bosnom Hrvate bi stigli jadi manjine prema srpskoj većini. Pripisuje Starčeviću da želi za Hrvatsku položaj kakav ima Ugarska prema Austriji. (To je, dakako, program Neodvisne narodne stranke, a ne Stranke prava.) Upozorava na iluzornost takve težnje i nada se da će se Starčević vratiti na svoje prvobitno mišljenje, naime "k savezu s Magjari", (tj. kako je to bilo za Rauchova režima). Priznaje Starčevićevoj stranci ljubav prema domovini i narodu. Drži da je ona ozbiljna stranka ali da teži za nedostižnim idealom. Ona će to spoznati pa će biti moguće "da ćemo se napokon jednom sastati", a u međuvremenu Khuen se ne da prevariti od "ekscentričnosti" i neparlamentarnih prizora.[5]

Ban dalje izjavljuje da će neodgodivi posao Sabora biti izbor zastupnika za Ugarski sabor, a obećava da će većina kod verifikacije mandata izbjegavati nove sukobe, što očekuje i od Starčevićeve stranke. U svakom se slučaju nada da će biti manje strasnih bitaka nego dosad. No dešava se upravo suprotno. Khuen ističe i bitnu komponentu svoje vladavine, naime politiku *divide et impera.* "U Srbah ima poredak u zemlji i parlamentarni rad pouzdane prijatelje. Srbi se odučavaju gledati preko granice, pristupaju k praktičkom riešavanju poslova političkih. Zato je većina Hrvata užgana ideami samostalnosti."

U drugom dijelu intervjua nestaje početne "blagosti". Khuen kaže da ne vidi načelne razlike između Mrazovića (jednoga od prvaka Neodvisne narodne stranke) te Strossmayera i Starčevića. (Tipično je za Khuenov režim da uz pravaše želi onemogućiti cijelu opoziciju.) Krajina i Slavonija glasale su, uz iznimke, za vladu, dok je "stara Hrvatska civilna" glasala uglavnom za opozi-

5
Rekao je da nije htio da izgredi priskrbe starčevićancima vid mučeništva i da zato nije želio upotrijebiti protiv njih oštre mjere, ali je naposljetku morao dati privolu za njih. Vidi str. 445.

ciju kojoj je ognjište Zagreb. Vidi se da ipak očekuje nove pobune. Zato prijeti da ima sredstava za njihovo brzo gušenje. Kada bi u njega postojale neprijateljske misli prema hrvatskome narodu, on bi želio bunu i tajno bi punio arsenale s oružjem. Uvjeren je da neprijateljstvo Hrvata protiv Mađara neće nestati ni za deset godina. No siguran je u povratak starih prijateljskih odnosa jer Hrvatskoj može biti dobro samo ako se oslanja na "možne" Mađare. Za zla u administraciji nisu krivi Mađari nego činovnici postavljeni od zemaljske vlade. Sasvim u Tiszinu duhu kaže: "Zakon je taj (Nagodba, *M. G.*) meni nedodirljiv, na njegovu osnovu vladati ću zemlju sa saborom à kad ne bude drugač moguće bez sabora." Nada se da će narod dozrijeti do parlamentarnih formi i da će se D. Starčević naučiti umjerenom tonu kakvim se služio pred biračima. Drži da se starčevićanska opozicija samo "surovom formom" razlikuje od nekadašnje opozicije Narodne stranke Rauchu. Naposljetku najavljuje ograničenje slobode tiska zbog "razuzdanog" pisanja koje podsjeća "na divlju dobu velike revolucije".

Pozor, koji je najprije bio zaplijenjen zbog objavljivanja toga intervjua, obratio se banu otvorenim pismom da dopusti komentar. Naposljetku je list ipak mogao napisati: "sabor po mnenju bana i njegove stranke, saboruje da dokumentira pokornost Hrvatske, a ne da daje izraz volji naroda." Kaže da je Khuen izvukao "staro zahrđalo oruđe" mađarske politike u Hrvatskoj, naime pohvalu lojalnosti Srba i njihova prikazivanja "kao strašila Hrvatom". *Pozor* se još uvijek nada da će "braća" uvidjeti da ne smiju pomagati mađarske ciljeve u Hrvatskoj. Ako to ne bude slučaj, Hrvati će sami obraniti svoje državno pravo.[6]

U mladočeškom glasilu Eim objavljuje niz članaka na temelju razgovora s političkim prvacima i toplo brani Stranku prava. Glavna mu je briga uvjeriti češku javnost da ona nije veleizdajnička. "Stranka prava jest tek u širem dapače u najširem smislu strankom, koja tjera veliku politiku; ona je ponajprije strankom gospodarskom, strankom socialnom, nipošto socijalističnom strankom." Eimovo je uvjerenje da je Stranka prava prije svega odraz prilika u kojima hrvatski narod naglo materijalno propada, da zato u nje nije riječ o "visokoj politici" i državnopravnim pitanjima ili buntovnim principima. Pravaši nisu hrpa urotnika niti su opasni vladi kada pobuđuju "pouzdanu nadu" da će materijalne nevolje minuti. Oni štoviše, prema Eimu, ne žele srušiti jedinstvo zemalja krune Sv. Stjepana! Zato mu se čini razumljivom Khuenova izjava da bi mogao vladati sa Strankom prava. Ovu dezinterpretaciju pravaških tendencija Eim predstavlja kao rezultat svojih razgovora s Antom i Davidom Starčevićem, dakle ne s Folnegovićem! Jesu li se oni doista prikazali u svjetlu koje je sušta suprotnost nauku Ante Starčevića? Jedva desetak dana

6
Prema *Pozoru,* u Hrvatskoj sjedinjenoj s Bosnom Hrvati ne bi bili u manjini. List naime ubraja i muslimane među Hrvate. No kako god bilo, bolje je biti u manjini prema Srbima nego prema Mađarima. *Pozor*, 8. X. 1884.

poslije pravaši svojom adresom pokazuju da odbijaju jedinstvo zemalja krune Sv. Stjepana, a pogotovo suradnju s Khuenom i da su pravi veleizdajnici.[7]

Adrese svih triju stranaka predložene su Saboru 17. listopada 1884. Adresa režimske stranke, sastavljena od J. Miškatovića, temelji se na "pravilnom", tj. Khuenovu, shvaćanju "realnih" prilika i zato na očekivanju bolje budućnosti unutar vjekovima posvećenoga saveza s Ugarskom. Većina žali povrede Nagodbe, ali ističe da one nisu – namjerne! Unatoč tome one u narodnoj svijesti izazivaju sumnju u javno stanje i nepovredivost zakona. Adresa zato moli odašiljanje kraljevinskih odbora zbog događaja 1883. koji su našli "najneugodniji svršetak" u imenovanju kraljeva povjerenika, čime je bitno ugrožena sigurnost državnopravnoga položaja "kraljevinah" Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Očekuje da će kraljevinski odbori ukloniti opreke prijateljskim susretanjem (to je izraz preuzet iz kraljeva reskripta). Khuen je dotad već više puta obznanio da je opozicija kriva što kod mađarske vlade postoji odbojnost prema investicijama u Hrvatskoj i obećao je da će, kada svi prihvate njegov režim, mađarska vlada dopustiti uvjete za materijalni napredak. Parafrazirajući te izjave adresa Narodne stranke polaže "radostne nade" u zajedničku vladu i očekuje da će ona omogućiti "gospodarski procvat" i tako učvrstiti postojeći državnopravni odnos.

Adresa Neodvisne narodne stranke želi uvjeriti kraljevo "otčinsko srce" da je nemoguć duševni i materijalni napredak ako se državnopravni položaj "bitno na bolje ne promieni". Sadašnje stanje naime izvire iz činjenice što Mađari žele državnu zajednicu, nastalu na temelju dvostranoga ugovora, preobraziti u jedinstvenu državu s premoći mađarskoga plemena. Glavna je banova zadaća dosljedno podrediti tuđoj mađarskoj misli sve narodne i materijalne interese i zbog toga su pravca mađarske vlade povrijeđene gotovo sve ustanove Nagodbe. Adresa prosvjeduje protiv kraljeva reskripta u kojemu se kaže da su to samo "prelazna nesporazumljenja" jer je u istinu riječ o "opriečnom političnom sustavu". Kao i u Vojnovićevoj adresi, Neodvisna narodna stranka i sada zahtijeva da se poslovi, preneseni Nagodbom na zajedničke oblasti, vrate Hrvatskoj, da ona dobije samostalan državnopravni položaj kojim se Monarhija ne bi izvrgnula državnoj pretvorbi. Zahtijeva se povratak Rijeke i sjedinjenje banske Hrvatske s Dalmacijom. Zastupnici "prepokorno mole" saziv kraljevinskih odbora radi viječanja o promjeni državnopravnih odnosa.

Dan prije čitanja adrese Stranke prava, Ante Starčević je predložio da se preko zahtjeva za izbor zastupnika "u peštanski sabor" prijeđe na dnevni red. Uz ostale argumente, on se osvrnuo na govor kojim je "Nj. otčinsko i apoštolsko veličanstvo" otvorilo taj sabor naglasivši dobar odnos Monarhije prema Njemačkoj i ostalim silama. Starčević u to temeljito sumnja jer drži da Monarhija u vanjskoj

7
Sloboda, 6. X. 1884. (Zagrebački dojmovi). Niz Eimovih članaka pod gornjim naslovom objavljen je u *Slobodi* i *Pozoru* tijekom listopada.

politici nema nikakva utjecaja. Kaže da je u Hrvatskoj najgore, ali da "nije dobro ni srednje u nijednoj zemlji, koju dosiže žezlo Nj. otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva". Zato je uvjeren da država bez vjere u Boga, u poštenje, krepost i "u ljubav iskernjega", država bez "pravice" kod kuće i ugleda vani, država bezakonja i sablazni, mora propasti, dok većina takvu državu prokletstva želi braniti i izborom u "peštanski" sabor.[8] To Starčevićevo uobičajeno prikazivanje Monarhije kao paklene sile dolazi do posebnoga izražaja u adresi.

Hinko Hinković predložio je Saboru adresu Stranke prava sastavljenu očigledno na temelju Starčevićevih osnovnih načela i zacijelo pod njegovim nadzorom. Ona dakle ne objavljuje ništa nova. Slična joj je i Starčevićeva adresa iz 1878. No prisjetimo se da ju je on tada pročitao u odlomcima, i to u specijalnoj debati o adresi Narodne stranke jer nije bilo dovoljno zastupnika koji bi je potpisali. Uspon pravaškoga pokreta tada još nije bio tako očigledan pa je Starčevićev "veleizdajnički" duh doduše registriran kao određeno pojačanje njegovih dotadašnjih izjava i kao razmjerno opasna pojava ali je pritisak na Stranku prava počeo tek za Pejačevićeve vladavine.

S "veleizdajničkom" adresom 1884. stvar je sasvim drukčija. Pravaški je pokret, sa Starčevićem kao idolom, postao važna snaga s kojom su morali računati svi politički činitelji. Ta je adresa dokazivala da se Stranka prava ne može skrenuti prema oportunističkoj politici a pogotovo ne prema suradnji s vladom, na koju ju je mamio Khuen. Ona je morala pojačati banovo nastojanje da uništi pravaški pokret što je, s obzirom na moć kojom je raspolagao, mogao učiniti. Zato ta adresa sliči na samoubojstvo i pitanje je kako to da vodstvo Stranke nije predvidjelo njezine posljedice i nije pokušalo poslužiti se umjerenijim formulacijama pri iznošenju svojih načela u dokumentu koji se izravno obraća vladaru. Nije li to možda bio strastveni starčevićanski "stekliški" odgovor na Khuenovo ponižavajuću ponudu "da ćemo se napokon jednom sastati"?

Kao i adresa 1878., i ova adresa sadrži sve osnovne elemente Starčevićeve ideologije: suverenitet naroda izražen u Saboru uz odbijanje "svevlasti kraljeve"; isticanje nezakonitosti položaja Hrvatske u Monarhiji jer je Cetinskim ugovorom Hrvatska uvjetovala samo jedinstvo u kraljevoj osobi, a nipošto s Austrijom ili "Ungarijom". Zato "u državnom jedinstvu zemalja krune ugarske ne bijaše, po pravu nije ni neće nikad biti Hrvatske." Ponavlja se pohvala adrese Hrvatskoga sabora 1861., pogubna predaja Hrvatske Ugarskoj od Sabora 1865.–67. koji je priznao zajedničke poslove, a nije smio zaključivati o "stožernim" pravima kraljevine Hrvatske jer nije sazvan na temelju općega prava glasa i nije uključivao predstavnike Dalmacije i Krajine. (Starčević nije nikada optuživao Sabor 1868. za Nagodbu jer je tvrdio da je on zajedno s Mađarima samo dovršio što

8
Djela I, 16. X. 1884., 264-7. Izbor je zastupnika za Ugarski sabor (u kojemu nisu sudjelovali ni neodvišnjaci) dakako obavljen, a zastupnici Stranke prava pri tome su izašli iz sabornice.

je njegov prethodnik zaključio.) Adresa dalje prosvjeduje protiv izjave u kraljevu reskriptu da je Nagodba temeljni zakon i tvrdi da ona vodi "do podpuna gospodarska i družtvena razsula". Ističe štetnost dualizma i za Ugarsku i zato mogućnost prijateljstva s "narodi Ungarije", dakle ne samo s Mađarima.

Ponovno podsjeća vladara da je za njegovih predaka Turčinu pronevjeren "veliki komad naše domovine", da Hrvatskoj nije povraćen od Turaka osvojen dio do Vrbasa, da su hrvatske pokrajine Dalmacija, Štajerska, Kranjska, Koruška i Istra odcijepljene od Hrvatske i da su uslijed "poremećenih" granica otuđene okolice Čabra, Celja, Metlike, Kastva, da je vladar dopustio da "austrijanski rajhsrat" pretresa pitanje pripada li Žumberak Hrvatskoj ili Kranjskoj, da je kralj jednako tako odobrio da se Rijeka proglasi prijepornom "krunovinom" između Hrvatske i Ugarske i da se Međimurje pripoji Ugarskoj.

Adresa upozorava da "narod pogiba pod užasnim teretom javnih daća, koje se, rastući bezprimjerno u doba duboka mira, ne mogu više ni oružjem utjerati..." Osvrće se na niz osnovnih ekonomskih nevolja kao što su krajiške šume (koje je prisvojila mađarska vlada), vozne tarife na željeznicama, financijske manipulacije bez znanja i nadzora hrvatskih činitelja. Upozorava na demoralizaciju sudstva i uprave, koja je činovnike pretvorila u slijepe agitatore vlade, i kaže: "Umjesto da se brinu za javni poredak siju upravni organi sjeme krvna razdora medju pučanstvo", vjerojatno misli među Hrvate i Srbe.

Ono što adresi prije svega daje "veleizdajnički" i "antidinastički" pečat nisu samo izjave u vezi s Monarhijom i dinastijom nego upravni govor koji vladaru pripisuje odgovornost za strašna zla nanesena Hrvatskoj. "Dok je austrijanska politika ubrazdila bezpravjem nikla je, razvila i učvrstila se je u potlačenih narodih vjera koja je i povjestnicom posvećena da im samo iz nesreće monarkije sviće bolja budućnost. Samo u nesreći od nužde popuštala je Austrija narodom, a čim prođe pogibelj, uklonjena od samih ovih narodih, padoše isti u to veće sužanjstvo. Ova vjera je danas čvršća no ikada prije, i ništa ju ne bi moglo narušiti, do li pravednost vladara koju dosada uzalud izčekujemo... Kako će Hrvati braniti monarkiju, koja im je otela sve i koja im ne ostavi ništa što bi bilo vriedno, da se brani? Ne pripravlja li se time sustavno prevrat i neće li narod radostno prihvatiti svaku zgodu da se otrese sužanjstva?...Dok se ovomu bezzakonju ne učini konac, mi se ne nadamo nikakovu uspješnu razvoju javnoga stanja zemlje, već smo duboko osvjedočeni, da se iz današnjega stanja mora razviti samo propast monarkije i jedino se tješimo tim, da će hrvatski narod preživjeti ovu propast... Osvjedočeni, da kralj stoji od naroda, ter da si viernost i privrženost stiče, ukoliko štuje sveta prava naroda, mi ćemo, nadahnuti ljubavlju za svoju otačbinu mjeriti drugim onom mjerom, kojom drugi nam mjere." Posebno je efektan kraj adrese: "Kraljevina Hrvatska je raztrgana, naša prava su pogažena, naša je narodna čast oskvrnjena, sveta baština naših otaca, naš ustav, je uništen. Ovo je stanje hrvatskog naroda. Od Vašeg Veličanstva stoji, hoće li, izpunivši mu njegovu pra-

vednu želju ter povrativši mu domovinu i ustav, i njegovom pomoćju osigurati svoje prestolje."[9]

Na idućoj sjednici, 20. listopada, saborski predsjednik Mirko Hrvat izjavljuje da Hinkovićeva adresa ima stavke koje se mogu shvatiti kao "odkaz podaničke vjernosti i lojalnosti" Sabora i naroda prema posvećenoj osobi "Njegova c. i kr. apoštolskoga veličanstva i njegove sjajne porodice". Zato on kao tumač osjećaja Sabora i naroda prosvjeduje protiv adrese "koja se u slogu, sadržaju i smjeru, odazivlje neobičnim i nečuvenim u monarhičnoj zemlji načinom" i izjavljuje da takvu adresu neće podastrijeti vladaru. (U njegovu kabinetsku kancelariju slale su se adrese većine i manjina.) Hinković i ostali pravaši dakako bučno prosvjeduju. Barun Rukavina uzvikuje da pravaši predstavljaju narod a ne ovaj "Magjartirolec", tj. M. Hrvat, koji zbog buke prekida sjednicu.

Drugi dan, 21. listopada, pravaši zahtijevaju da predsjednik opozove izjavu da je njihova adresa "veleizdajnička" i tvrde da su i oni lojalni. Vodstvo Stranke prava sastavilo je izjavu u povodu predsjednikove optužbe ali on nije dao riječ Barčiću koji ju je trebao pročitati. Ta se izjava dakako nije mogla objaviti niti u *Slobodi*. Poslije sastavljena spomenica koja odbija optužbe zbog antidinastičnosti adrese, navodno je poslana carskoj kabinetskoj kancelariji s potpisom svih pravaških zastupnika.[10] (Bilo ih je dvadeset i pet.) Na temelju dotadašnjih izjava može se naslutiti da je glavni argument mogao biti u tvrdnji da je Stranka prava zapravo najdinastičnija jer jedina govori kralju istinu i time brani njegovo prijestolje od grupa koje unesrećuju narode Monarhije i time opstanak dinastije.[11]

No da se vratimo saborskim sjednicama. U silnoj buci, predsjednik je 23. listopada isključio na osam sjednica gotovo sve zastupnike Stranke prava, a idući je dan priznao da se tim postupkom nije držao poslovnika ali da "muževi" koji su ga sastavili nisu mogli predvidjeti da će u Sabor doći zastupnici koji će bukom, "dapače urlikanjem", priječiti njegov rad. Većina je primila predsjednikov prijedlog o isključenju pravaša bez diskusije, a Khuen je odmah odgovorio "prešnim" prijedlogom kanonika dr. Marka Lončarića o promjeni saborskoga poslovnika, kojim se pravaši mogu praktički isključiti iz saborskoga zasjedanja. Lončarić je svoj prijedlog obrazložio kao nužnost zbog obečašćenja visoke kuće "u koju naš narod srbsko-hrvatski šalje cviet svoj".[12] Prvaci Neodvisne narodne stranke bili su izvan

---

9
HS, 1884.–87., 17. X. 1884.

10
Pozor, 16. I. 1885.

11
Ta je pretpostavka moguća i na temelju komentara *Slobode* (25. X. 1884.) u povodu zabrane da se pravaška izjava pročita u Saboru (24. X. 1884.). Nije uspio niti pokušaj Hinkovića i drugova da izjava uđe u zapisnik (2. I. 1885.).

12
HS, 1884.–87., 24. X. 1884.

sebe jer je Khuenov udarac protiv Stranke prava pogađao i njih. *Pozor* piše da "nečuvene sablazni" pretvaraju Sabor u grob parlamentarizma i boji se gušenja svih elemenata ustavnosti, od slobode saborskih rasprava do slobode tiska i prava sastajanja. *Pester Lloyd* se već grozi bajunetama. Čini se da *Pozor* za nastalo stanje optužuje Antu Starčevića jer su adresa i njezine posljedice rezultat njegove dosljedno provođene taktike negacije svake praktične politike.[13]

U ime režimske stranke pravašku je adresu osudio srpski zastupnik Đuro Đurković izjavom da je to adresa "na nekakvo zanzibarsko Veličanstvo". Zar se može govoriti s krunom kao "s fakinim primorskima ili kozarima krševite Like?" Reagira na interpelaciju Ante Starčevića zbog nepopunjavanja gradskoga zastupstva u Bakru. On je naime rekao da su prilike pod oblastima "Njeg. otčinskoga Veličanstva" gore nego u Zanzibaru jer se "zanzibarsko veličanstvo" doduše ne naziva "otčinsko" i ustavno ali izvršava zakone i zacijelo nijedna zanzibarska općina ne bi mogla biti tako dugo bez "propisane vlasti" kao grad Bakar. Izjavom da je i usred Afrike bolje nego pod Habsburgovcem, Starčević je očigledno počinio "uvredu veličanstva" ali predsjednik tom prilikom nije ništa poduzeo.[14] Đurković je zatim izjavio da pravaška adresa predbacuje kralju krivu zakletvu i da poziva narod na otkaz lojalnosti vladaru. Čudi se da su tu adresu kao "smieha i sažaljenja vriedan izljev fanatizma" potpisali odvjetnici i svećenici. Kaže da Stranka prava podmeće hrvatskoj povijesti "ideje radikalno-demokratičke i republikanske" 19. stoljeća i da želi dokazati neki izvanredni kontinuitet hrvatskoga državnoga prava. Uz ostalo pobija i postojanje "Zvonimirove krune". Pravaši pripisuju cijelom narodu izjave i postupke nekadašnjih staleža koje oni danas toliko grde. Đurković dalje kaže kako u Europi prevladavaju konzervativna struja i težnja za mirom dok Stranka prava govori o ratu, prevratu i "najradikalnijem napredku". Čak i Rusija, kojoj se Stranka prava bez uspjeha klanja, pristaje uz europski mir (to je vrijeme saveza careva Njemačke, Habsbuške Monarhije i Rusije) i progoni "socialističke i političke" jednomišljenike pravaša. Odbijajući opće pravo glasa, Đurković pripisuje Stranci prava zahtjev za najvećom slobodom "u radikalno republikanskom smislu". Kaže da adresa ne govori o Rakovici, možda zato što je narod tada ostavio Stranku prava, a to će i sada učiniti. Ako Stranka prava bude nastavila učiti narod pobuni i "veleizdajstvu", doživjet će sudbinu Kvaternika i Bacha. Naposljetku Đurković izjavljuje da je Nagodba najbolje "što u današnjih okolnostih možemo imati" i da ju treba čuvati od pritiska "ozgora ili ozdola".[15]

13
Pozor, 23. i 24. X. 1884.
14
Djela I, 8. X. 1884., 262-4
15
HS, 1884.–87., 24. X. 1884.

Taj je govor tipičan za propagandu režimskih i mađarskih krugova i tiska po tome što se ne zadovoljava samo isticanjem pravaške veleizdaje i antidinastičnosti te potkopavanjem Nagodbe kao glavnoga uzroka što se mađarski moćnici ne drže Nagodbe, nego upozorava i na pripadnost Stranke prava radikalno-demokratskim i socijalističkim strujama. Nema zacijelo sumnje da je pravaška adresa doista "veleizdajnička" i "antidinastička". U njoj se zrcali Starčevićevo dosljedno uvjerenje koje je izrazio i godinu dana poslije u pismu Gustavu Eimu. Strastvenim ogorčenjem optužio je osobno Franju Josipa kao krivca za sve hrvatske nedaće. U Hrvatskoj "nitko nemari agitirati i razjarivati narod proti Austriji; to najbolje čini dinastija i njezini javni službenici. Dobro jim je pošlo za rukom: gospodujuća dinastija danas stoji u Hrvatskoj, kako su napuljski Bourboni stajali u oči Marsale", tj. prije njihova pada. I ovom je prilikom njegov *caeterum censeo*: "koliko dinastija pokazuje da joj je do pravah Hrvatske, toliko je i Hrvatom do dinastije."[16]

Nakon isključenja gotovo svih zastupnika Stranke prava na dnevnom je redu izmjena poslovnika. Š. Mazzura obrazložio je zahtjev Neodvisne narodne stranke da se preko Lončarićeva prijedloga prijeđe na dnevni red jer se novim poslovnikom želi uništiti cijela opozicija. Izjavio je da je predsjednik trebao predbaciti "skrajnjoj ljevici" nelojalnost u svoje ime, a ne kao predstavnik Sabora jer je time izjednačio većinu i Sabor. Osudio je predsjednika što je izrekao tvrdnju da je Stranka prava nelojalna i što nije dopustio da se čita njezino opravdanje. Prosvjedovao je protiv "diktature" predsjednika.[17]

U vezi s poslovnikom progovorila su i dva nova zastupnika: dr. Josip Frank, budući predsjednik "Čiste" stranke prava i dr. Iso Kršnjavi, poslije ideolog Frankove stranke. No zasad, oni su na suprotnim pozicijama jer je Frank "divljak", tj. ne pripada nijednoj stranci, dok je Kršnjavi istaknuti zastupnik režimske stranke, vrlo aktivan u njezinoj obrani od prosvjeda opozicije. Sudjelujući u govorničkim bitkama oko novoga poslovnika, Frank pobija Živkovićevo mišljenje da je to lijek parlamentarizmu, te kaže da središte "erupcije" nije na površini parlamentarnoga života nego mnogo dublje. Priznaje "znamenite stečevine" većine ali drži da one nisu urodile plodom jer prevladava neprekidno "zadirkivanje" i upletanje "prekodravske" politike u hrvatsku autonomiju uz teški jaram nametnut našemu narodu "nespretnom poreznom manipulacijom". Kao posljedicu upotrebe oružništva protiv Davida Starčevića u vrijeme izbora vidi rast njegova ugleda u narodu i širenje "starčevićianizma". Frank kaže da će predsjednik s novim poslovnikom imati apsolutnu vlast i drži, kao i Starčević, da je apsolutizam jedne stranke gori od autokratskoga apsolutizma jer pretvara parlament "u niemu

16
Ratković, 1938. Pismo A. Starčevića Gustavu Eimu 18. X. 1885.
17
HS, 1884.–87., 25. X. 1884.

mahineriju". Očekuje od predsjednika da će unatoč tim promjenama i dalje voditi rasprave u liberalnom duhu i da će dopustiti slobodan dolazak slušatelja na tribine.

U obrani novoga poslovnika Kršnjavi je rekao da se može mnogo toga kazati ali u "europejskoj formi" i da poslovnik neće spriječiti izjave protiv vlade nego samo "gungule" i povrede dostojanstva Sabora i članova vlade. Pripadnike režimske stranke koji su tvrdili da se bez novoga poslovnika ne može spriječiti zasljepljivanje masa agitacijom Davida Starčevića, Šime Mazzura je upozorio da ruske novine pišu kako on skida krinku pseudoustavu i pseudoparlamentarizmu, i da njegovu djelatnost odobravaju i neke francuske i talijanske novine.[18]

Većina je izglasala ove odredbe novoga poslovnika: u slučaju "gungule" predsjednik može prekinuti sjednicu i poduzeti sve mjere da osigura red; ako jedan član Sabora povrijedi "pristojnost", podjeljuje mu se bez debate ukor, i to samo ustajanjem zastupnikâ; začetniku "gungule" može se prvi put izreći kazna isključenja od osam do trideset sjednica, a ako se to ponovi, od trideset do šezdeset sjednica uz gubitak dnevnica; ako se isključeni član Sabora ne pokori, mora se kazniti s pet stotina forinti globe i ne smije ući u sabornicu dok to ne plati, pa makar mu je prošlo vrijeme isključenja. Važna je još jedna odredba kojom se mogu spriječiti govori opozicijskih zastupnika. Naime, kada se rasprava o jednom predmetu vodi tri dana, svaki zastupnik, poduprt s deset potpisa, može predložiti da se rasprava zaključi, a o tome se odlučuje odmah bez debate ustajanjem ili sjedenjem.[19] Prema tome taj poslovnik omogućava Khuenu da potpuno spriječi svaki istup opozicije u Saboru. Međutim, njegovu je režimu važan privid ustavnosti pa se on time ne služi do maksimuma. No česti su ukori i isključenja pojedinih zastupnika Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, oduzimanje riječi čak i velikašima Centruma i prekidanje rasprave o pojedinim točkama dnevnoga reda. Zastupnici opozicije morali su biti načistu da ih se svaki čas može izbaciti ili bar prekinuti, pa je i pravašima nametnut veliki oprez, a neodvišnjaci našli su se pred neprekinutim optužbama režimskih govornika da oni zapravo zastupaju program Stranke prava ali da to nastoje prikriti.

Kada je Khuen osigurao poslovnik kojim je mogao u svakom trenutku onemogućiti opoziciju, dopustio je naposljetku debatu o adresi režimske stranke. Pri tome je i sam uzeo riječ i obrazložio načela svoje vladavine. Najprije se i on ogradio od Hinkovićeve adrese koja pod plaštem imuniteta širi prevratna načela. Zato je dužnost vlade i Sabora da razmišlja o zakonskim mjerama protiv tih zloupotreba. Zatim je odbacio Mazzurinu kritiku teksta kraljeva reskripta pri otvaranju novoga saborskoga zasjedanja, u kojemu se nalazi izraz "državno jedinstvo

18 *Isto*

19 *Isto*

zemalja krune Ugarske", izjavom da je taj pojam sinonim za "državnu zajednicu"! Odbija optužbu da se ministar predsjednik ne drži Nagodbe jer on savjetuje kruni ono što nalaže interes dinastije i državne zajednice. S obzirom na silnu agitaciju opozicije kod izbora, vlada je morala poduzeti mjere za održanje mira i odvratiti narod od izgreda. Kaže, doduše, da su lažne tvrdnje da se vlada služila nasiljem, da je kršila izborni zakon, primoravala činovnike da se angažiraju na izborima i da se služila demoralizacijom. No ipak daje jasno do znanja da je njemu svaka opozicija nezakonita pa je zato dužnost činovnika da spriječe njezin uspjeh na izborima. Postupak opozicije je za osudu jer Nagodba, prema Khuenu, pruža široke okvire za materijalni i duševni napredak. On želi iskoristiti taj povoljan položaj ali mu smeta što opozicija neprestano ističe državnopravna pitanja i napada Nagodbu. Zato će on "svom snagom i cielim srdcem" podupirati Stranku koja ju brani i cijeni njezinu potporu svojoj vlasti kao izraz povjerenja naroda.

Šime Mazzura odgovara Khuenu uz grožnje predsjednika da će mu oduzeti riječ; pobija banovu izjavu da je državno jedinstvo i državna zajednica jedno te isto, jer ovo prvo je *Bundesstaat* a ono drugo je *Staatenbund.* U slučaju Hrvatske i Ugarske riječ je o državnoj zajednici jer svaka ima svoju državnu individualnost. Optužuje Khuena da želi provesti državno jedinstvo što se, uz ostalo, vidi i iz njegove izjave da zajednička vlada ne krši Nagodbu, dok je ona stvarno "kao raztrganu haljinu baca na stran". Osuđuje većinu koja je 1883. izjavila da je mađarska vlada povrijedila ustav, a danas aplaudira banu kada ovaj kaže da ta vlada postupa prema zakonu. Naposljetku izjavljuje da je Sabor zbog izbacivanja zastupnika dvadeset i pet izbornih kotareva (Stranke prava) nepotpun i da prema tome ne može stvarati zakonite odluke. Zato Mazzura u ime neodvišnjaka povlači njihovu adresu i izjavljuje da oni odlaze iz Sabora i da se vraćaju tek kada ovaj bude potpun. Većina, dakako, prima adresu.[20]

Po ustaljenom ritualu saborska je delegacija u audijenciji dala tu adresu kralju. Prema pisanju raznih novina Franjo Josip je tada izričito osudio Stranku prava, a posebno Davida Starčevića. Na njegov upit što je od toga istina, Đuro Đurković, član delegacije, izjavio je, karikirajući Antu Starčevića, da je možda u zanzibarskom saboru običaj objaviti vladareve izjave ali ne i ovdje. No želi dati do znanja da vladar strogo osuđuje Stranku prava pa kaže da riječ Njegova Veličanstva "abscheuliches Treiben" (odvratna hajka) nije bila najgora koju je izustio.[21] U suprotnosti sa zastupničkim imunitetom Jakov Radošević je kao rezervni časnik pozvan pred oficirski zbor sedmoga domobranskoga okružja, a ovaj je

20
Isto, 26. XI. 1884. Frank glasa za adresu većine ali u specijalnoj debati predlaže da se u nju uvrsti zahtjev za promjenom financijskih odnosa, v. str. 479-481.

21
Isto, 9. I. 1885. Na pravaške optužbe da ih je delegacija ili režimska stranka denuncirala kralju, Đurković je odgovorio da to nije točno i da bi to, uostalom, bilo nepotrebno jer ponašanje pravaša u Saboru, posebno nakon adrese, govori samo za sebe.

zaključio da je on potpisivanjem pravaške adrese povrijedio domobransko dostojanstvo pa mu je zatim sud časti izrekao kaznu.[22]

Odmah nakon prihvaćanja adrese slijedio je novi udarac u smislu Khuenovih najavljenih mjera protiv "zloporaba" opozicije. Riječ je o osnovi zakona o privremenoj obustavi porotnoga suda (tj. zakona od 17. svibnja 1875.) kojim se želi zakonitim sredstvima stati na put najbezobzirnijim nasrtajima na vladu i njezine oblasti i uopće "razuzdanosti štampe". Naime, porota je redovito oslobađala okrivljenike u tiskovnim deliktima, pa se vlada morala poslužiti zapljenama, ali su se inkriminirani brojevi ipak širili. Zato nova zakonska osnova obustavlja porotu na tri godine, a tada se mogu očekivati "normalni odnošaji". (No takvi se, prema Khuenovoj ocjeni, nisu pojavili jer je važenje toga zakona 1887. produljeno.) Khuen kaže da se zalaže samo za pravi liberalizam koji omogućava slobodu i zaštitu svakome. On predlaže tu zakonsku osnovu iz nužde i u interesu javnoga mira i obrane poštenja javnih činovnika. Kako je opozicija napustila sabornicu, jedini je Frank izjavio da ne postoje razlozi za ukidanje porote jer liberalizam u Hrvatskoj nije prešao u radikalizam i terorizam. Kazao je da su nakon ukidanja neodgovornosti sudaca te novoga poslovnika, a sada i uklanjanjem porote, likvidirana sva obrambena sredstva naroda.[23]

Valja reći da su se neki prilozi *Slobode*, po uzoru na Davida Starčevića, svodili na puko psovanje. Međutim, *Pozor* je doživljavao istu sudbinu brojnih zapljena iako je pisao uglađenije. Posljednji put porota je oslobodila krivnje urednika *Slobode* Ivana Krajača neposredno prije kraljeve sankcije spomenute zakonske osnove. Riječ je o članku od 18. rujna 1884. koji se bavi kupnjom glasova na izborima s izjavama da je "glavar zemlje" tuđinac i "neizkusan dečko, skup prnja kraljevskim dekretom odjet". Prema Barčićevoj izjavi, porota je, kao savjest naroda, priznala da su te tvrdnje istinite.[24]

Po statistici *Slobode* godine 1884. zaplijenjeno je od 297 brojeva njih 200, i to prema sadržaju: uvodnih članaka 91 (velikim dijelom Starčevićevih), ostalih članaka 133, dopisa 93, vijesti (domaćih, svaštica, brzojava) 333, listaka (feuilletona) 14, ukupno 664. *Slobodi* je u srpnju 1884. uskraćen postdebit (zabrana da se određene novine šalju poštom) za Cislajtaniju, što se *Pozoru* do-

22
Isto, 10. I. 1885.

23
Isto, 29. X. 1884. Za Khuenovo obrazloženje obustave porote vidi: Hrvatski državni arhiv, Hrvatsko-slavonsko ministarstvo sv. 1959/10, 1884.

24
HS, 1884.–87., 28. IV. 1885. O parnici protiv Krajača pišu *Sloboda*, 6. i 9. XII. te *Pozor*, 8. i 9. XII. 1884. U sudnici je odvjetnik Hinković izjavio da je Makso Štern (vjerojatno židovski poduzetnik) primio za kupnju glasova novac od kardinala Mihalovića. Izašla je i knjižica: *Porotna razprava proti g. I. Krajaču*, uredniku *Slobode*. Vidi i Hinkovićevu interpelaciju 8. X. 1884. i odgovor odjelnoga predstojnika Kleina 14. I. 1885.

godilo već 1883. Postdebit za Bosnu i Hercegovinu tim je listovima oduzet već 1879., a ljeti 1884. zabranjeno je trafikama i knjižarama prodavati *Slobodu*.[25] Nakon obustave porote, zaplijenjeno je 1885. svega šezdeset i pet priloga. Kako i Khuen primjećuje, uredništvo *Slobode* postalo je opreznije. Stoga *Pozor* predbacuje *Slobodi* da više piše o Afganistanu nego o Hrvatskoj. Time cilja na Starčevićeve uvodnike koji se bave isključivo vanjskom politikom.[26] Zabranom ulaska *Slobode* i *Pozora* u Cislajtaniju, a to znači prije svega u Dalmaciju, želi se spriječiti "duševno obćenje kroz slobodnu štampu", a to ne dolikuje "pravnoj državi".[27]

Krajem prosinca 1886. Šime Mazzura je pitanje gušenja tiska postavio na dnevni red Sabora prijedlogom da vlada priredi zakonsku osnovu koja će zajamčiti nužnu slobodu štampe. Istodobno je prosvjedovao protiv toga što egzekutivna vlast priječi nezavisnost sudaca unutar granica njihova zvanja. Prema njegovoj statistici *Pozor* je od dolaska Khuena na vlast do kraja 1886. zaplijenjen 129 puta, i to: radi zločina smetanja javnoga mira osamdeset i tri puta, radi prestupka bunjenja trideset osam puta, radi draženja proti narodnostim dva puta (tj. zbog pisanja o Srbima), radi vrijeđanja priznatih družba dva puta. U obrazloženju svoga prijedloga Mazzura je ponovio opće mišljenje da je "propagacija magjarske državne ideje" ključ progona štampe i da zato Khuen nastoji utisnuti pečat sramote patriotskom djelovanju obavještavanja javnosti. Braneći režim, Josip Miškatović je odgovorio da s obzirom na značaj članaka u *Hrvatskoj* (*Sloboda* je promijenila naziv u siječnju 1886.), ovdje postoji veća sloboda tiska nego u "izobraženim" zemljama. Khuen je izjavio da on samo daje pravac nadležnim oblastima od kojih neke možda postupaju preoštro. Tvrdi da ne uvodi mađarsku državnu ideju ali da radi po zakonu, naime u skladu s onom "ugarskom" državnom idejom "koja nam je zajamčila autonomiju". Odbija Mazzurine tvrdnje da on sudu daje naredbe telefonom ali kaže da takvu vezu održava s državnim odvjetnikom te uporno ponavlja da ne utječe na slobodu odluka sudaca. Priznaje da ukidanjem porote nije stekao slavu u liberalnom svijetu, ali je morao štititi "istinu" od ispada opozicijske gospode kojoj je samo stalo do "populariteta". Mazzurini su prijedlozi, dakako, otklonjeni.[28]

25
Sloboda, 2. I. 1885.

26
Afganistan se spominje jer se Starčević u svojim vanjskopolitičkim člancima zanima za sukob Rusije i Velike Britanije za nove kolonije na Bliskom i Srednjem istoku, pri kojemu je jedva izbjegnut rat.

27
Sloboda, 23. I. 1885.

28
HS, 1884.–87., 16. XII. 1886.

Među pokušajima ograničavanja uloge Stranke prava u Saboru valja spomenuti i pitanje izbora Eugena Kumičića. Kao Istranin bio je austrijski državljanin i primljen je 1881. za suplenta na zagrebačkoj realki (predavao je povijest i francuski). Tada je morao položiti prisegu na zakone zemalja krune Sv. Stjepana i vladaru kao kralju Ugarske i Hrvatske. Međutim, režimska mu je stranka priznala aktivno pravo glasa ali ne i pasivno pravo da bude izabran za zastupnika jer nema ugarsko državljanstvo i zavičajnost u Zagrebu. To je, uz predstojnika za unutrašnje poslove D. Stankovića, obrazložio Iso Kršnjavi, a Nikola Czernkovicz je štoviše izjavio da Kumičić nije "domaći sin" i da svaki Mađar (kao državljanin Ugarske) ima u tom pogledu veća prava nego on! Nije pomoglo ni Frankovo sasvim drugačije pravno tumačenje pa je većina proglasila Kumičićev izbor nevaljanim.[29]

Neposredno nakon izbora Kosta Vojnović izražava slabost neodvišnjaka tužaljkom da među "ludilom radikala" i "kukavštinom mameluka" nema mjesta "srednjem razboritom političkom pravcu."[30] U međuvremenu, pod dojmom bure nakon "veleizdajničke" adrese, u vodstvu Stranke prava ponovno jača tendencija za sporazumom s neodvišnjacima u suprotnosti s Antom Starčevićem koji o suradnji sa "Slavoserbima" ne želi ni čuti. Zato je režimski tisak odmah pokušao sijati razdor među opozicijama tvrdnjama da su neodvišnjaci napustili krnji sabor (iz kojega su pravaši isključeni nakon adrese), jer su se bojali da bi pravaši prigodom otvaranja galerije slika Jugoslavenske akademije mogli demonstrirati protiv Strossmayera koji je te slike darovao.[31] U komentaru Mazzurinoj izjavi u povodu izlaska neodvišnjaka iz Sabora, *Pozor* piše da vlada neće uspjeti izazvati sukob opozicijskih stranaka. Kako god velike bile njihove opreke, obje se stranke slažu u osudi režima. Stoga *Pozor* doduše kritizira pravaše ali želi sporazum s njima.[32] "Sloga" neodvišnjaka i pravaša pokazuje se pri otvaranju galerije slika na dotad neviđen način. Zaboravivši na Starčevićeve surove napade na Strossmayera, pravaši sudjeluju u "veličanstvenoj" svečanosti kojom se slavi Strossmayer kao mecena i dobrotvor hrvatskoga naroda.[33] *Pozor* čak želi "savez srdaca" protiv prevlasti "mađarskog plemena", a *Sloboda* ističe slogu sudionikâ

29
Isto, 17. i 19. I. 1885. Kumičić je poslije ponovno izabran za zastupnika.

30
SO Vojnović Strossmayeru, 26. IX. 1984.

31
Narodne Novine, 27. X. 1884.; *Sloboda* 29. X. 1884.

32
Pozor, 28. X. 1884.

33
Strossmayer se u početku bojao demonstracije protiv sebe koje bi mogli upriličiti predsjednik Sabora Mirko Hrvat s većinom te "Starčevićijanci". KORS III, Strossmayer Račkome, 16. X. 1884.

kulturne svečanosti i predlaže savez opozicije, ali bez pismenoga sporazuma, kako to želi Neodvisna narodna stranka.[34]

Zajednički istup opozicija protiv mađarske hegemenije pobuđuje snažan odjek u tisku Monarhije i početak velike kampanje protiv Strossmayera. Bečka dualistička štampa zapaža da je Strossmayeru i Starčeviću klicala ista svjetina i prikazuje Strossmayera kao najvećega agitatora za premoć Slavena u Monarhiji, osuđujući pri tome težnje za sjedinjenjem banske Hrvatske i Dalmacije. Hrvatska je uvijek bila samo *pars adnexa*. Uz ostalo, protumađarska demonstracija hrvatske opozicije prikazana je kao čin katoličkoga ekskluzivizma i hrvatskoga šovinizma, kome se protivi srpska vladina grupa. Te su izjave karakteristične za tendencije bečkih liberalnih dualističkih krugova.[35]

Starčević ne može spriječiti razgovore prvaka Stranke prava, prije svega neizbježivoga Folnegovića, s prvacima Neodvisne narodne stranke. Klub ove posljednje prima Folnegovićev prijedlog u vezi s kraljevinskim odborima koji će se sastati na temelju molbe adrese režimske stranke i kraljeva odobrenja sa svrhom saniranja nagodbenih povreda. Predstavnici obiju stranaka s pravom su uvjereni da kraljevinski odbori neće ništa riješiti. Čini se da oni sve do očekivanoga sloma tih pregovora žele sporazumni rad, a na kraju toga "ćoravog posla" nastojat će postići potpuno sjedinjenje svojih stranaka. Ako naime mađarski kraljevinski odbor odbije saniranje Nagodbe, može se to s hrvatske strane tumačiti kao njezino napuštanje. Neodvišnjaci su spremni da u tom slučaju prime dosljedno protunagodbeni pravaški program, ali uz priznanje zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije, što je dakako u suprotnosti sa Starčevićevim naukom. Bude li Nagodba ipak sanirana, u što nitko ne vjeruje, ona će time biti učvršćena i obje opozicije će izgubiti svoj smisao – drži Vojnović. Tako, dakako, nisu mogli misliti pravaši.

Klub Stranke prava odbacuje fiksni sporazum s Neodvisnom narodnom strankom s pet protiv četiri glasa. Po Vojnovićevu svjedočanstvu za suradnju s neodvišnjacima zalagali su se Primorci (Barčićevi sumišljenici), a "radikalci", tj. Starčevićevi sljedbenici, dobili su većinu samo zbog odsutnosti članova Zagoraca (baruna Rukavine).[36] Očigledno je dakle kolebanje vodstva Stranke prava s obzirom na Neodvisnu narodnu stranku i "pozitivnu" političku akciju, odnosno na na-

34
Pozor, 8., 18., 20., 21. XI. 1884.; *Sloboda*, 10., 15. XI. 1884. Strossmayer ne vjeruje u sporazum opozicija "dok Ante živi". KORS III, Strossmayer Račkome, 26. XI. 1884.

35
Pozor, 20. i 21. XI. 1884.

36
SO Vojnović Strossmayeru, 25. XI. 1884. i 12. I. 1885. Nije jasno zašto Vojnović misli da bi Rukavina glasovao za sporazum jer se on dotada pokazao kao Starčevićev sljedbenik. Iz Vojnovićeva pisma stječe se dojam da je i Folnegović naposljetku glasovao za odbijanje ponude neodvišnjaka.

puštanje Starčevićeve potpune negacije političke djelatnosti. U svakom slučaju, Khuenov pritisak nameće "slogu" opozicije. Sam David Starčević hvali neodvišnjačke govore u Saboru nazivajući ih "novim kršćanima" Stranke prava. "Mi vam čestitamo; pristupite, da idemo skupa makar u grob za slobodu naroda hrvatskoga, da ovim lopovštinam koje su se uvukle u narod na kraj stanemo."[37] Mazzura je na to izjavio da su se obje stranke našle zbog hajke protiv opozicije i pohvalio je pravaše što sada žele prigrliti "ideju slavenske uzajamnosti" koju neodvišnjaci od početka zastupaju. Svaka će stranka raditi na svome programu, a sastat će se na točki "Hrvatska Hrvatom!"[38] Khuen je, dakako, odgovorio prijetnjama, a Mazzurina izjava služila mu je kao dokaz "da obje stranke tjeraju jednu politiku", ali mu se čini da sklad među njima baš nije čvrst. Ipak ironički očekuje da će Mazzurina stranka prijeći u Stranku prava. Khuen, razumije se, odbija Mazzurinu izjavu da će se Hrvatska održati Hrvatima uz pomoć slavenske ideje. [39]

Barčić, uz Folnegovića, glavni pobornik za suradnju s Neodvisnom narodnom strankom izrekao je Strossmayeru pravi panegirik. Na Balkanu, gdje se "više plemena" bori za prvenstvo, uspjeh je siguran onome koji postigne višu kulturnu razinu. Hrvatski narod zna da je njegov kulturni napredak trn u oku njegovih neprijatelja. Zato je zagrebačko građanstvo Strossmayeru "koji želi da u kolu balkanskih zemalja bude grad Zagreb ono, što je Italiji Florenca, ova prva postaja talijanskog jedinstva, a što je Toskana da bude Hrvatska, tomu mužu priredilo takav veličanstven doček, kakav nijednom monarku nije u Hrvatskoj u dio pao."[40] Kako je Barčić već prije izjavio da je program "proroka naše budućnosti" Ante Starčevića okupljanje tih balkanskih "plemena" oko Hrvatske, očigledno je da je želio uvjeriti slušatelje u sličnost njegova i Strossmayerova nastojanja. Sam Starčević takve izjave zacijelo drži za uvredu i najgorje "vertoglavenje", kao što pokazuje pet mjeseci poslije svojom bijesnom osudom događaja u vezi s otvaranjem galerije slika i s proslavom pedesetogodišnjice "preporoda hrvatske književnosti". Prema toj proslavi *Sloboda* nema jasan stav zbog osude ilirizma te "jugoslavenstva" čiji se lažni proroci u najnovije doba "odvrgoše u 'srbo-hrvatstvo' i u 'srbstvo ili hrvatstvo' "[41](vjerojatno misli na rječnik Jugoslavenske akademije).

U vezi sa spomenutom proslavom Jugoslavenska je akademija željela sazvati u Zagreb kongres jugoslavenskih književnika. Khuen se u vezi s molbom za

37
HS, 1884.–87., 3. I. 1885. Predsjednik je Davidu uzeo riječ jer je Khuena nazvao "dečkom".
38
Isto, 9. I. 1885.
39
Isto, 12. I. 1885.
40
Isto, 28. IV. 1885.
41
Sloboda, 12. III. 1885.

održanje toga kongresa obratio Tiszi koji je, zajedno s ministrom vanjskih poslova Kálnokyjem, držao da je ta namjera opasna za Monarhiju jer se želi postići jedinstven razvoj onih grana literature i znanosti koje se "sada njeguju u divergentnim smjerovima" i u posebnim znanstvenim udruženjima Hrvata, Srba, Slovenaca i Bugara. Tisza je držao da se radi o stvaranju stalne organizacije "za trajno druženje jugoslavenskih plemena" Austro-Ugarske i Balkana, dakle o "programu panslavizma". Khuen je zato zabranio kongres jugoslavenskih književnika uz obrazloženje u Saboru da to čini radi – zaštite hrvatstva![42] Miškatović je denuncirao Jugoslavensku akademiju da su joj namjere s kongresom političke a ne književne. Nikola Czernkovicz grubo ju je osudio zbog izazivanja stalne razdraženosti s teškim posljedicama. Izjavio je da je otvaranje galerije slika politička a ne kulturna manifestacija. Tko pozna smjer pokrovitelja, predsjednika (Strossmayera i Račkoga) i većine članova Jugoslavenske akademije mora odobriti vladinu zabranu "literarnog" kongresa jer "učevni zavod" ne smije biti "bureau političkih agitacija" protiv sistema. Optužio je Jugoslavensku akademiju da u povodu pedesetogodišnjice preporoda hrvatske književnosti želi pozvati sva jugoslavenska literarna društva i tako mimoići banovu zabranu. Želio je da vlada očuva zakonitost banove naredbe. Khuen je na tu naručenu izjavu odmah odgovorio da će po potrebi poduzeti "shodne mjere" protiv Jugoslavenske akademije. Nije se izjasnio protiv priprema za spomenutu proslavu, ali je ona, zbog njegovih prijetnji, na kraju održana u vrlo skromnom obliku.[43]

Hajci režimskoga i mađarskoga tiska protiv Jugoslavenske akademije priključila se i *Sloboda* osudama njezinih "jugoslavenskih zabluda" i s očekivanjem da će se pretvoriti u Hrvatsku akademiju. Napala je Akademijino zalaganje za "jugoslavenski" jezik, uz ostalo i tvrdnjama da slovenski jezik ne postoji jer je to samo "dijalekat" koji Hrvati i Srbi razumiju ali ne upotrebljavaju u svojoj književnosti.[44] Izjava je, dakako, u skladu sa Starčevićevim učenjem da su Slovenci dio hrvatskoga naroda. Taj bi "jugoslavenski" jezik dakle bio "hrvatski ili srbski", a sve je to "nesmisao, utopija" jer što je onda bugarski jezik?[45] *Pozor* je od-

42
KORS III, 274. HS, 1884.–87., 28. IV. 1885. *Pozor* mu je odgovorio da su Mađari uvijek na taj način "štitili hrvatstvo", no ono im se ne može dugo opirati bez oslona na Južno Slavenstvo. *Pozor*, 29. IV. 1885. Dokumente o kongresu vidi u KORS III, u dodatku.

43
HS, 1884.–87., 13. V. 1885. Rački je Miškatoviću i Czernkoviczu odgovorio u *Pozoru* (16. V.) izjavom da na Akademiju bacaju nedokazane potvore oni koji nisu uradili ništa za prosvjetu, a nisu ni domoljubi. Czernkovicz je tužio Račkoga zbog uvrede poštenja i, dakako, dobio proces. KORS III. objavljuje dokumente u dodatku.

44
Sloboda, 8. i 11. VI. 1885.

45
Sloboda, 15. VI. 1885. Pisac je vjerojatno Kumičić.

govorio na napade da Strossmayer nije stvorio Akademiju za "ličke učenjake" (tj. za Starčevića) nego se zalagao za jezik svih Južnih Slavena. Predbacuje *Slobodi* nedostatak logike jer je za nju jugoslavenstvo fantom a i zločin, dok istodobno svojim "koketiranjem" s Rusijom podupire panslavizam. Kaže da Hrvat ne može biti jugoslavenski orijentiran ako najprije ne ljubi svoju domovinu. Na pravaški zahtjev hrvatskoga imena za Akademiju kaže da je to stara pjesma kojom se želi "horvatskim" (mađaronskim) imenom utamaniti "ilirsko".[46]

Vodstvo Stranke prava ipak je odlučilo prisustvovati proslavi pedesetogodišnjice "obnove" hrvatske književnosti, zacijelo protiv Starčevićeve volje. *Sloboda* je, doduše, osudila ilirce što nisu marili ili znali prenijeti "slobodoumne napredne ideje" iz europskih literatura u hrvatski narod, tvrdila je da ni danas još ne postoji "slobodoumlje" u raspravama o naprednim idejama niti štovanje svačijega mišljenja "bez obzira na predsude pojedinih razredah i pojedinih osobah". Razlog je tome što stariji književnici nisu krčili pravi put, nisu naime birali ono najbolje iz stranih literatura nego su se držali samo njemačke književnosti a ona je, nakon velikana 18. stoljeća, znatno oslabila. Stariji su književnici dakle stvarali literaturu koja je "narodna" samo po narodnome jeziku. Pisac ipak priznaje Gaju da je utemeljio jezično jedinstvo štokavštinom jer je "najljepša, najrazvijenija i najrasprostranjenija" i danas dopušta čvrst osjećaj da su kajkavština, štokavština i čakavština narječja jednoga te istog jezika. Zato taj preporod treba slaviti.[47] U građanski odbor za proslavu ušli su Folnegović, Hinković i Kumičić ali su ubrzo izašli iz prosvjeda protiv poziva nasljedniku nekadanjih mađarona – Khuenu da prisustvuje svečanosti. On je to odbio jer su u odboru protivnici njegove vlade, a proslava ima politički značaj.[48]

Spomen-"svetkovina" ipak je održana 19. listopada 1885. No prije toga Starčević je iskalio svu svoju mržnju i bijes na Strossmayera zato što su ga slavili u povodu otvaranja galerije slika. Nije napao samo "družbu Slavoserbah" nego je dao do znanja da najoštrije osuđuje i pravaše koji su pri tome sudjelovali. Ponavlja da je Strossmayer krivac za grozno stanje domovine i strašno se ljuti na "kokodakanje o njegovim dobročinstvima". Kaže da su biskupi "Ungarie" uradili mnogo više "pa gde bleje oni o tom". Psuje Strossmayera što dopušta da ga toliko hvale. Ne može se u jednoj osobi osuditi zlotvor i hvaliti dobrotvor ako ta dobročinstva ne nadmašuju "zločine". Što su tisuće forinti, koje je Strossmayer darovao, prema milijunima koje Hrvatska gubi njegovom krivnjom u nagodbe-

46
Pozor, 10. VI. 1885.

47
Sloboda, 8. VII. 1885. Pisac je vjerojatno Kumičić.

48
Pozor, 20. VII. 1885. U istupnom pismu trojice pravaša stoji da se nekadašnja "ilirština" prometnula danas u ideju političkoga preporoda Hrvatske, a mađaronština je ostala protivnica hrvatske ideje. *Sloboda*, 20. VII. 1885.

nom razdoblju. (Vidjeli smo da je Starčević pripisao Strossmayeru, a ne Mađarima i rauchovcima, krivnju za Nagodbu jer joj je, u njegovoj interpretaciji, njegova stranka u Saboru 1865.–67. položila temelje priznanjem zajedničkih poslova, a on sam bio je član Kraljevinskoga odbora za pregovore s Mađarima. Starčevića nije zanimalo što je Strossmayer bio izraziti protivnik i Nagodbe i njezine revizije.) U spomenutom pamfletu Starčević kaže da je Strossmayer trebao dati novaca za potporu župnih pomoćnika (kapelana) koji su na vratu osiromašenoga puka, za pučke škole i siromašne đake, a ne za zavod štetan narodu, tj. za Jugoslavensku akademiju. Besmislena je i galerija slika, pa ni Louvre ili Vatikan ne bi bili korisni hrvatskome slikarstvu jer je prethodno nužan odgoj naroda. Podsjeća da su jedan kipar (Rendić) i jedna pjevačica (Trnina) pobjegli iz Zagreba. Posebno se obara na zagrebačko građanstvo, uključujući i pravaše, koje je slavilo Strossmayera. U svom bijesu uzvikuje: "Mi sažaljujemo prostotu koja neima prilike da postane čovekom, mi sveserdno nastojimo da joj pomognemo; nu prostotu koja hoće da ostane prostotom, mi preziremo, i smatramo grehom hteti joj pomoći, rečju, pogledom, pa bila ta prostota sav narod, bilo celo čovečanstvo."

Starčević kaže da su Khuen i kardinal Mihalović otišli iz Zagreba prije otvaranja galerije slika i da je to građanstvu bio dokaz da će Mađari "popucati od jada ako bude sjajna demonstracia". Zato je ono općinstvo koje nije "slavoserbsko" manifestiralo protiv Mađara dok je Strossmayer mislio da je to njemu u čast. Starčević se, dakako, strašno ljuti što su toj demonstraciji prisustvovali biskupi i većina duhovnika "zapadne" Crkve i sva "službena" inteligencija te tvrdi da je "slavoserbska družba" kriva što se čini da je "u Hervatah nestalo verozakona i verozakonske duševnosti". I najgorega Hrvata "vodi duševnost vere" više nego ovu "družbu" koja se "podstupljuje suditi o veri drugih". (Vjerojatno misli na optužbe zbog svoga pisanja protiv svećenstva.) Nakon raznih psovki protiv "družbe" kojoj je jedini cilj štetiti hrvatskome narodu, Starčević kaže da je svakome slobodno demonstrirati "svojom mešinom", a bijesan je zato što se u ovom slučaju uvlači hrvatski narod. Strossmayerov je komentar tome izljevu mržnje: "Ante Starčević nije čovjek pri sebi. Čudo je, kako čovjeka toli bolesna i blesava mogu neki ljudi slijediti."[49]

S obzirom na žestoke napade režimskoga i monarhijskoga dualističkoga tiska te Starčevića i *Slobode* na Strossmayera i na jugoslavensku ideologiju, valja spomenuti kako je ona doista izgledala. Nakon manifestacije pri otvaranju galerija slika, afere s književnim kongresom i proslavom pedesetogodišnjice "preporoda hrvatske književnosti", Khuen je nastojao maknuti Račkoga s položaja predsjednika Jugoslavenske akademije. Zato je vladar rješenjem od 1. prosinca

---

49
Sloboda, 19. IX. 1885.; KORS III, Strossmayer Račkome, 28. XI. 1885. Rački je čuo da nakon Starčevićeva izljeva mržnje protiv Strossmayera, mnogi vraćaju *Slobodu,* a drugi ostavljaju stranku. KORS III, Rački Strossmayeru, 24. IX. 1885.

1886. uskratio potvrdu njegova ponovnoga, sedmoga izbora za predsjednika na sjednici 16. prosinca 1885. U govoru kojim je položio predsjedničku čast, on je jasno nacrtao "pravac, taj duh" koji je vodio njega i Akademiju u dva desetljeća njezina postojanja. Od osnutka bio je uzvišen zadatak Akademije da nosi "zastavu narodne ideje u znanosti". Napusti li taj uzvišeni zadatak, prestaje njezin *ratio existendi.* Jugoslavenska akademija je, prema Račkome, osnovana "da bude ognjištem književne radnje Južnih Slovena". Ta će misao, "sjedinjujuća jugoslovenska plemena", uvijek voditi Akademiju, jer je uvjerena da samo slavenska književna uzajamnost može "ogromnomu narodu slovenskome i njegovim granama" stvoriti dično mjesto u kulturnoj povijesti uz romanske i germanske narode. "Naša je Akademija osnovana, da ponajprije hrvatskomu narodu služi, ispituje njegov jezik, njegovo biće u svih pravcih, njegovu povijest, pravo i književnost, te domovine njegove prirodne odnošaje. A posvećujući znanstven rad hrvatskomu narodu, upućena je ne samo pravili, nego i znanošću, nego i znanstvenom metodom, na jezik, na biće, na povijest, na pravo, na književnost, na zavičaj srodnih mu plemena velikoga slovenskoga roda."[50]

Stranka prava tijekom 1885. i djelatnost Josipa Franka

S obzirom na novi poslovnik pravaši su morali nastojati da ne izazovu izgrede i da ograniče psovke protiv vlasti ili pojedinaca. Međutim, uza sav rizik nisu se odrekli oštre kritike režima pa čak niti "veleizdajničkih" izjava. Ovo posljednje pogotovo vrijedi za Erazma Barčića. U svom obrazloženju interpelacije o katastrofalnom stanju Hrvatskoga primorja on je, kao senjski zastupnik, osudio njegovo "sistematično" upropaštavanje i progone onih koji su pristali "uz častnu zastavu" Stranke prava. Grmio je protiv "fikcije" ustava i izjavio je, kao Starčević, da je od toga bolji pravedni i nepristrani apsolutizam (tj. Rambergov komesarijat). Barčić kaže da kotao državne mašine "danomice prepunjava se parom razvratnom, revolucionarnom". "Paklena misao" nastoji da ona eksplodira i da se mađarske "bajonete napere na srdce Hrvatske i da ju zatare". Prema Barčiću, "otačbenici" obiju opozicija "grozničavim pozorom paze" da se ventil ne začepi. No drži da možda već 1885. može doći do strašne oluje (intervencije Rusije?) i tada će "misija" pravaša biti dovršena. "Mi ćemo dopustiti da se ventil začepi, neka državna mašina pukne. Eksplozija će poslati na komade trulu ovu monarkiju, a otačbenici stranke prava pobožno će podići komad, koji se Hrvatska zove, te nastojati, da dopale joj rane izlieče, da ju njeguju, te da ju predadu neodvisnu i slobodnu narodu svomu."[1]

50
KORS III, 277-280
1
HS, 1884.–87., 14. I. 1885.

U proračunskom govoru u kojemu je, kako je već spomenuto, slavio Strossmayera jer iz Zagreba želi stvoriti Firencu a iz Hrvatske Toskanu, Barčić je ponovno pokazao da ne priznaje postojanje srpskoga naroda u Hrvatskoj. Pri tome je izričito okrivio vladu da raspiruje vatru mržnje u jednom te istom narodu. "Zlorabiv neznatne vjerske razmirice i predsude obstojeće u našem narodu pozvala je na pomoć elemenat pravoslavni" i uspjela je povećati jaz između katoličkih i pravoslavnih Hrvata. Stvorila je privid da to nije jedan narod, nego da su to dva naroda "jedan drugom nadmetnuti". Kaže da su se katolički i pravoslavni Hrvati zajedno borili "u najpopularnijem našem ratu", tj. 1848. (Ta je izjava u suprotnosti sa Starčevićevom osudom 1848.) Pita se čeka li ih zajednička budućnost "kad spojeni od Marice do Egejskoga mora ćemo slaviti naše narodno ujedinjenje"? Opravdanje nalazi u činjenici da katolici i pravoslavni ispovijedaju jednu Isusovu vjeru i misli da su carigradski patrijarh Fotije i rimski biskup Nikola I. izveli raskol zbog neznatnih razlika. Barčić ponavlja da je program Stranke prava oslobođenje Hrvatske od tuđega gospodstva te ujedinjenje i nezavisnost svih balkanskih zemalja. Zatim kaže da je promijenio svoje mišljenje o Srbima. Prije je naime "spadao između protestante Stranke prava, jesam uviek držao i vjerovao, da je srbski elemenat pozvat, da ostvari naše narodno jedinstvo."[2] Vidio je "u srbskoj kneževini Piemont balkanskih zemalja". No nova se kraljevina Srbija, stvorena prolijevanjem ruske krvi, "uzmaknula ruskom protektoratu" kojemu zahvaljuje svoju državnu samostalnost i pala pod interesnu sferu Austrije, "te nepopravljive neprijateljice svih naših težnja". Uz to su članovi srpskoga kluba "za obećanu, ali ne izplaćenu cienu" neznatnih pogodnosti u vezi s crkveno-školskom autonomijom i ćirilicom, prigrlili "nagodbu, tu negaciju svih naših aspiracija." Zato je Barčić "u pogledu Srbstva" promijenio svoje nazore i smatra "pravoslavni elemenat u Hrvatskoj najvećom opriekom k ostvarenju našega narodnoga ideala."

Barčić se dakako osvrće i na službenike, plaćene od vlade, koji su Stranku prava razvikali "kao nelojalnu, kao veleizdajničku" i kao skup razbojnika. Opravdava to što pravaši sjede kod čitanja kraljeva reskripta izjavom da je kruna samo jedan "pasciscent" koji govori drugom "pasciscentu" – narodnim zastupnicima. Drugim riječima, kralj je ravnopravan partner Hrvatskoga sabora. Ponavlja da pravaška adresa nije veleizdajnička nego iskrena. Providnost je naime Habsburgovcima namijenila "na istoku poslanstvo gorostasno". Oni su gospodari Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Kranjske, Štajerske, Koruške, Gorice, Istre, Tamiškoga Banata, Bosne i Hercegovine, Novoga Pazara, a podložna im je i Srbija. Mogli bi dakle sigurno i uspješno ostvariti narodno jedinstvo prema programu Stranke prava. Uz potporu lojalnoga i hrabroga hrvatskoga naroda mogli bi steći

2 To je dakako u opreci sa Starčevićevim učenjem koji uopće nije priznavao postojanje srpskoga naroda.

krunu Bizanta! No dosad je Austrija činila samo zlo, a Stranka prava nije kriva što u narodu slabi "povjestnička vjernost" koju dosad nije potreslo ni mučeništvo, kao što nije kriva ni za poglede preko granice prema sjeveru. Predsjednik mu zabranjuje da tako nešto kaže, ali mu ne uzima riječ, pa Barčić može završiti svoj govor efektnom izjavom kako narod vjeruje da mu nema spasa dok se "pod zaštitom svete Rusije, te zaštitnice svih Slavena" ne ponove lijepi dani Vilagoša (ruske pobjede nad mađarskom revolucionarnom vojskom 1849.).[3]

Khuen je odmah odgovorio istaknutom predstavniku "stranke prava" (taj je Khuenov pojam u saborskom zapisniku uvijek pod navodnikom). Najprije je tvrdio da je prestala uzrujanost izvan Sabora otkad je smanjena pravaška agitacija u sabornici i izjavio da poslovnik uopće nije strog jer pravaši u Saboru govore ono što izvan njega ne mogu i tako izigravaju tiskovni zakon. Upozorava da je Barčićeva izjava o lojalnosti dinastiji Habsburg dvojbena, što pokazuju njegove posljednje riječi (o Rusiji) i povlađivanje zastupnika njegove stranke. Stevo Popović je prosvjedovao što Barčić stavlja Srbe u opreku prema "hrvatskoj braći" i osudio je "opasnu praktiku" upućivanja naroda prema nedostižnim idealima. Đuro Đurković odgovorio je Barčiću i kritičarima srpskoga kluba od strane Neodvisne narodne stranke da je taj klub dio Narodne stranke u kojoj su i Hrvati. Upozorio je da ne postoji samo "politička narodnost" nego i ona "u etnografskom smislu". Svatko tko živi u Hrvatskoj je "po političkoj narodnosti Hrvat", kaže Đurković i pobija "bludnju" da je razlika između Srba i Hrvata samo u vjeri. Riječ je o dva naroda po podrijetlu, materinjem jeziku i svijesti i zato se Srbi neće nikada dati hrvatizirati ili katolizirati u ime velike hrvatske države. Kada je Đurković predbacio Barčiću da želi veliku Hrvatsku od Bruka do Balkana, ovaj je zaviknuo: "Neka se stvori Srbija, to je svejedno."[4]

Vidjeli smo da su se optužbe protiv pravaša kao pokretača seljačkih nemira 1883. neprekidno ponavljale i u sabornici i u režimskome i mađarskom tisku. Posljednji put obnovljene su žučne debate o Narodnom pokretu kada je Saboru predložen izvještaj proračunskoga odbora za osnovu zakona o pokriću izvanrednih troškova, prije svega 100.000 forinti za vojnu asistenciju 1883. Kao ni u proračunskim raspravama, pravaši nisu sudjelovali u generalnoj debati o toj zakonskoj osnovi, ali su to uradili u specijalnoj debati s obrazloženjem Rukavine kako moraju nastojati da se raspoloživi novac upotrijebi u korist naroda. U ime Neod-

---

3
Isto, 28. IV. 1885. I neodvišnjaci su držali da "dinastičko čuvstvo" slabi uslijed vladinih postupaka. Nisu doduše optuživali samoga kralja, kao Starčević, nego su ga branili. Tako M. Derenčin izražava nadu da će narod shvatiti ustavno načelo da kralj kraljuje a da vlada vlada i jedina je ona odgovorna za događaje u zemlji. *Isto*, 29. I. 1885.

4
Isto, 30. IV. 1885. Nakon što je izjavio da je Srbija u interesnoj sferi Monarhije i da je zato više ne drži Piemontom balkanskih zemalja, sada svojim uzvikom dopušta mogućnost stvaranja Velike Srbije na Balkanu. O tome vidi str. 707.

visne narodne stranke dr. Franjo Marković odbio je da "hrvatska zemlja" plaća troškove koje su skrivili državni organi, prije svega porezna uprava. Sabor zato ne smije odobriti novac za postupke neustavnih vlasti, nego ih mora potrošiti za korisne investicije. Iso Kršnjavi je branio prijedlog odbora izjavom da za siromaštvo puka i za bunu nisu krive oblasti mađarske vlade nego uglavnom veliki problemi pri prijelazu iz agrikulturne u industrijsku državu. Folnegović je predložio da se spomenuti novac dodijeli seljačkim obiteljima koje su nastradale 1883.[5]

U svojoj podršci Folnegoviću, Ante Starčević je osudio izvještaj o svoti troškova vojne asistencije najprije zato što se ne vidi kako je izračunata, a zatim zato što vojne troškove mora podmiriti cijela "Translajtanija, tj. Hervatska, Erdelj i Ungaria". Uz ostalo, pozvao se na "smutnje, koje dolaze pod imenom pokreta antisemitskoga" u nekim ugarskim županijama (u povodu procesa nekim Židovima u Tisza Eszlaru zbog ritualnoga umorstva), drži da pri troškovima za gušenju te bune "ima prinosa od naše domovine". Zatim je Starčević iskoristio priliku da kaže svoje mišljenje o nemirima 1883. Kao u slučaju Rakovičke bune, zahtijevao je spise o pokretu 1883. uvjeren da bi oni pokazali kako su "početnici i ravnatelji smutnjah verne sluge Njegova otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva". Poniženje mu je dalje govoriti o tom pitanju jer na ulazu u sabornice Hrvatske te "Austro-Magjarie" vidi isti natpis kao na vratima Danteova pakla: "Kroz nas ideš k izgubljenim ljudem."[6]

Starčević je već nekoliko dana prije spomenutoga govora želio poučiti narod o korupciji tih "izgubljenih ljudi", pogotovo vlade i činovnika. Iskoristio je neku novinsku vijest da je jedan bečki poduzetnik ponudio "zagrebačkoj vladi" veliku svotu da mu isposluje dopuštenje za gradnju "železne ceste" od Barča do Pakraca, a da je "peštanska vlada" na to pristala. Kao i inače, Starčević u svojoj interpelaciji upleće u to i vladara kako bi upozorio na njegov niski moral i na slabost dinastije. Ako je kralj pri rješavanju spomenutoga pitanja predsjedao Ministarskom vijeću, onda je on "makar nehotice u tu odurnu stvar upleten". Ako nije predsjedao, pa mu je vlada zatajila ili krivo predstavila stanje stvari, "onda gospodo vidimo kako stoji sa nuždnim ugledom krune, koju i najpervi njezini službenici, dakle oni, koji ju najbolje poznadu, tako zametavaju i preziranju narodah izlažu." Riječ je o njegovim opetovanim tvrdnjama da su samo pravaši lojalni jer vladaru govore istinu, i da upravo režimski ljudi uništavaju njegov ugled. Starčević dakle pita vladu je li ona ili "peštanska vlada" učinila korake da opovrgne ili razjasni spomenutu vijest. Predstojnik za unutrašnje poslove Danilo Stanković odgovorio je da vlada nije demantirala tu "absurdnu" vijest jer ona nema nikakav utjecaj pri podjeli željezničkih koncesija. Starčević se time nije zadovoljio jer

5
Isto, 11.-12. V. 1885.
6
Djela I, 12. V. 1885., 273-8

vlada često proganja novine kada pišu istinu a zašto to ne čini s listom u kojemu ima tobožnjih "izmišljotinah". Drugim riječima, želio je izazvati dojam da vlada želi prikriti slučaj korupcije.[7]

Khuen je odgovorio na Starčevićeve izjave o troškovima vojne asistencije s izjavom da to ne bi morao učiniti jer Starčević uvijek ističe da ovo nije njegov sabor i da ga se zakoni stvoreni u njemu ne tiču. Rekao je da je troškove antisemitskih nemira u Ugarskoj platila samo Ugarska, jer je to bila unutrašnja stvar. Troškove u vezi s ustankom u Krivošijama platila je cijela Monarhija jer je riječ o ratu. To se desilo i s obzirom na Rakovicu gdje su poginuli krivci pobune protiv Monarhije, a 1883. stradali su oni koji su najmanje krivi. Drugim riječima, nemire su stvarno potaknuli pravaši. Zatim je Khuen rekao Starčeviću da mu se njegovo držanje čini nerazumnim upravo s gledišta njegove vlastite stranke. On naime dokazuje da su "ove kraljevine" samosvojne, da bi po političkom pravu morale imati sve grane državne uprave u svojim rukama, no kada se radi o troškovima on govori drugačije. Troškovi za uspostavu mira jesu stvar unutrašnje uprave i moraju se platiti iz autonomnoga budžeta. Zatim je Khuen izrekao dotad najteže prijetnje Stranci prava. Za nemire nije kriva financijska uprava nego agitatori i njihovi suradnici koji su skidali grbove, nagovarali narod na bunu, izmišljali fantastične vijesti o povećanju poreza i drugih zala koje će Mađari nametnuti. Nije se doznalo za krivce, raznositelje tih glasova. No Khuen ih i danas traži jer oni nastavljaju sa svojom djelatnošću i dijele puku "prevratne govore" (vjerojatno one Davida Starčevića). Khuen će ući u trag kliki koja rukovodi tom akcijom; nastojat će da narod više ne sluša te agitatore. Osuđeni seljaci nisu krivi jer su nahuškani od agitatora koji sjede u salonu i žale što nisu uspjeli. On bi primio Folnegovićev prijedlog i dao novac nastradalima pod uvjetom da se saznaju pravi krivci, no ipak to neće uraditi.[8]

Među pravašima i neodvišnjacima koji su se suprotstavili Khuenu, našao se i Barčić. Na Khuenove i režimske upite što pravaši rade u Saboru kada ga ne priznaju kao zakonitu ustanovu, Barčić je objasnio da im je to jedina mogućnost da narodu kažu istinu budući da je vlada konfiscirala sve slobodne institucije, a pogotovo štampu. Ponovno je istaknuo da su Hrvati i "velikodušnost autokrata ruskoga" spasili Monarhiju (od Mađara 1848.–9.) i prikazao je nastanak dualizma u već poznatom Starčevićevu viđenju.

7
Isto, 9. V. 1885., 268-273

8
HS, 1884.–87., 12. V. 1885. Khuenov je govor pratila velika buka pravaša pa su zastupnici Franjo Pilepić i Andre Bakarčić isključeni na 31 sjednicu, što se već prije dogodilo Hinkoviću, a D. Starčević dobio je ukor. Strossmayer je Khuenove izjave da su uzročnici bune 1883. "negdje u salonu" protegnuo i na sebe, vjerojatno zato što se za pravaše baš ne može reći da se kreću po salonima. KORS III, 10. V. 1885. Datum je toga pisma netočan jer je Khuen govorio tek 12. V.

U debati je sudjelovao i Frank. On je najprije branio Starčevića od Khuenovih napada uz ostalo i izjavom da svaki član Sabora zastupa dio naroda koji žuljevima izdržava konstitucionalizam, Sabor i vojsku. Ističe dakle suverenitet naroda kojemu se i ban mora klanjati i na neki ga način opominje da bude – patriot! Upozorava na izjavu vodstva Stranke prava u kolovozu 1883. kojom se "toplim muževnim načinom" poziva puk da ne sudjeluje u izgredima. Zašto se onda od vladine strane predbacuje "velikom duhu našega naroda" (Starčeviću) da širi nemir u narod?[9]

Užarena debata o značaju nemira 1883. još se nastavila. Khuen je odgovorio Markoviću, koji je opširno objasnio događaje 1883., i Franku zbog njegove tvrdnje da su ti nemiri djelovali na vanjsku politiku, da dakle nisu samo unutrašnja stvar, tj. da troškove mora platiti Monarhija. Posebno se oborio na Folnegovića izjavom da nakon ovih govora više ne mora tražiti krivce jer ih sada pozna "za one prilike koje bi mogle doći". Optužuje pravaše da obećavaju narodu neizvedive stvari, da nabrajaju nevolje sustava koji žele porušiti. On sam ne može stvarati čuda ali ga ne plaši "trubljenje" i udaranje "u bubanj". Tvrdi da su pravaši suviše vikali i galamili pa im narod više ne vjeruje. No on će nasuprot njima nastojati da osigura sustav pa će im brzo doskočiti. S pedeset četiri prema dvadeset i šest glasova većina je izglasala budžetsku stavku o troškovima vojne asistencije.[10]

U nastavku debate o drugim izvanrednim troškovima, Smičiklas je predložio manje svote za izdanja Jugoslavenske akademije (za rječnik "hrvatskoga i srbskog" jezika i za historičko-juridičke spomenike) te za galeriju slika. Po Mazzurinim riječima to je na korist "jednomu i drugomu narodu hrvatskomu i srbskomu narodu". Folnegović je izjavio da Stranka prava "koja uzvisuje svoga prvaka" ne simpatizira s Jugoslavenskom akademijom jer ona ne poima "ideju hrvatstva" kao nekada. Taj zavod ne radi za probitak hrvatske politike i povijesti koliko bi mogao. No ipak odobrava predloženu potporu Akademiji, koju Khuen dakako glatko odbija jer u njoj ne vidi instituciju neophodnu za hrvatsku kulturu i znanost nego političko sredstvo Strossmayera i Račkoga, odnosno Neodvisne narodne stranke.[11]

Za odnose između pravaša i neodvišnjaka karakteristična je izjava Šime Mazzure kojom je predstavio Neodvisnu narodnu stranku kao predstavnicu inte-

---

9
HS, 1884.–87., 13. V. 1885. Vasa Đurđević napao je Franka da govori kao da je odvjetnik Stranke prava. Izjavio je da obje opozicije imaju neizvediv program, a krive su da se mađarska vlada ustručava učiniti nešto u materijalnom pogledu. Vlada zato mora voditi borbu s opozicijom umjesto da iscrpi sve povoljne mogućnosti Nagodbe. Riječ je o tipičnoj i često ponavljanoj Khuenovoj izjavi da je samo opozicija kriva što Nagodba ne funkcionira.

10
HS, 1884.–87., 15. V. 1885.

11
Isto, 16. V. 1885.

ligencije povrijeđenu nagodbenim sustavom, a na prosvjedne povike pravaških zastupnika odgovorio je da je Stranka prava plod povrijeđenih osjećaja naroda (puka) a zapravo nije "plod inteligencije". Većina mu je odmah pripisala izjavu da je Neodvisna narodna stranka "cvijet inteligencije". To je postao porugljiv izraz koji je godinama pratio neodvišnjake.[12] Braneći Mazzurinu izjavu i Neodvisnu narodnu stranku, Tadija Smičiklas, autor proslavljene "Poviesti hrvatske", isticao je njezinu prošlost i hvalio ilirsku stranku (A. Starčević je prigovarao sa svoga mjesta). Ona je stvorila jezik književnoga jedinstva s "braćom Srbima" a 1848. digla je Hrvate i Srbe na obranu. Nije istina da je ona zaboravila hrvatsko ime, jer se trudila da se hrvatski jezik upotrijebi u Saboru, a mađaroni su onda radili isto što i danas, naime samo ono što žele Mađari. Dakle njegova stranka čuva načela one ilirske stranke i one jugoslavenske ideje iz 1848. koja je složila Hrvate i Srbe. Smičiklas kaže da poštuje jaku volju Ante Starčevića i njegovo nastojanje "kojim je hrvatsko ime dobilo ondje korjen, gdje ga prije nije bilo". No pita pravaše i većinu zašto se boje jugoslavenstva i kaže da je kongres jugoslavenskih književnika zabranjen jer se ne želi da se Hrvati i Srbi sporazumijevaju u znanstvenim pitanjima. Smičiklasu je drago što je Stranka prava odustala od negacije svega slavenskoga i drži da se iz hrvatskoga plemenskoga programa ne smije izbrisati sloga najsrodnijih plemena, jer onda to nije hrvatski naravni i narodni program. On je u prošlomu govoru osudio Srbe koji podupiru režim, a sada se izjašnjava za slogu sa Srbima. Možda će mu zato reći da je "Slavosrb" koji mijenja dlaku. No Smičiklas je siguran da će njegova ideja naći odziv u srpskom narodu unatoč krivom postupku srpskih zastupnika, da će se uspostaviti zdrav odnos između "oba plemena" i da će doći do sloge kao 1848. Osudio je Khuena da sprema "odzgora prevrat".[13] Valja reći da predstavnici Neodvisne narodne stranke, ti "generali bez vojske", uključujući i Strossmayera, neprekidno raspravljaju o pitanju suradnje sa Strankom prava. Računaju s nesuglasicama u njezinu vodstvu i nadaju se da će se naposljetku moći isključiti Starčevićev pravac odbijanja svake političke prakse, a pogotovo suradnje sa "Slavoserbima".

S obzirom na to da dr. Josip Frank postaje poslije nasljednik Ante Starčevića i "vođa" "Čiste" stranke prava, valja nešto reći o njegovim političkim nazorima do prvoga izbora u Hrvatski sabor 1884., a zatim pratiti tijek njegova približavanja Stranci prava. Kada je u siječnju 1872. stekao zavičajno pravo u Zagrebu, Frank je dao prve političke izjave u uvodnicima službenoga lista *Agramer Zeitung*. Franjo Josip je neposredno prije toga odustao od svoga federalističkoga pokusa pa se konačno stvorio temelj za učvršćenje dualizma, a novi je mađarski ministar predsjednik Melchior Lónyay poveo pregovore s prvacima Narodne

---

12 *Isto*, 22. IV. 1885. U ime Stranke prava ispsovao ga je Ferdo Sladović, *isto*, 29. IV. 1885.

13 *Isto*, 29. IV. 1885.

stranke, ali to mađarska vlada u početku nije odobravala. Zato je slijedio još jedan pokušaj da se zadrži starounionistička vlast, pa je rauchovac Antun Vakanović imenovan namjesnikom banske časti. Unatoč hajci protiv Narodne stranke s veleizdajničkim optužbama o njezinoj suradnji sa Česima, Rusima, Srbima i košutovcima, te nastojanju da na izborima pobijedi Vakanovićeva struja, Lónyay nije napustio mogućnost pregovora s pojedinim predstavnicima Narodne stranke jer je očekivao da će se ona fuzionirati s unionistima.

U svojim dopisima iz Pešte u listu *Agramer Zeitung* pod pseudonimom Dr. F, Frank slijedi Lónyayevu dvoličnu politiku. Piše da je poželjan sporazum Unionističke stranke, koja se "dokazala riječju i djelom", s Narodnom strankom ali ona mora napustiti svoje utopije i postaviti se na granitno tlo, na nepokolebljiv temelj Nagodbe, sankcionirane zakletvom okrunjenoga kralja. Zato revizija Nagodbe ne smije biti radikalna preobrazba postojećega državnopravnoga odnosa. Grubim izrazima uključuje se u hajku protiv klike, neprijateljske državi, protiv smrtnih neprijatelja mađarskoga naroda, protiv federalističkih agitatora i egzaltiranih panslavističkih plaćenika Petrogradskoga kabineta. Prema kasnijoj *Obzorovoj* tvrdnji, Frank je na izborima 1871. glasovao za mađaronskoga kandidata, a u svibnju 1872. za Milana Makanca, protivnika tendencije prvaka Narodne stranke da se sporazumiju s Mađarima na nagodbenome temelju. Taj je Frankov postupak doduše u suprotnosti s njegovim hvaljenjem Nagodbe u listu *Agramer Zeitung* ali mu je to bila mogućnost da glasuje protiv Makančeva suparnika, kandidata Narodne stranke Antuna Jakića.[14] Frank je 1872. otvorio odvjetničku kancelariju u Zagrebu.[15]

Krajem Mažuranićeva režima 1877. pojavio se kao banov žestoki protivnik s listom *Agramer Presse* koji je zbog zapljena nadomjestio listom *Kroatische Post,* a zatim dnevnikom *Brana*. U listovima *Agramer Presse* i *Die Drau* (u Osijeku) vrijeđao je Mažuranića i njegovu okolinu kao kriminalnu kliku koja se prodala Mađarima i sluganski se pokorava zapovijedima svoga mađarskoga tutora. Na osude u tiskovnom procesu Frank se žalio samome vladaru, optužujući Mažuranića da prikriva određene spise. On ih je naime slao Banskome stolu a ne vrhovnoj instanci Stolu sedmorice. Frank je naišao na podršku koja se pokazala i u interpelacijama u Saboru. S obzirom na to da su Frankovi listovi izlazili na njemačkome, čini se da je pripomogao rušenju Mažuranićeva ugleda i u Austriji.[16] Uz ostalo,

---

14
O situaciji za prvoga Frankova političkoga nastupa vidi: Gross-Szabo, 1992., 248-251. *Agramer Zeitung*, 10. i 18. I.; 1. i 5. II.; 30. III. 1872. O Frankovu glasovanju na izborima vidi *Obzor*, 23. VIII. 1894. i Matković, 1999.

15
Iste je godine izašao spis u kojemu je Frank prikazan kao špijun vladina "središnjeg odjeljenja" za 60 forinti mjesečno. S tom su obavijesti Frankovi protivnici često agitirali, ali se čini da taj podatak nije istinit. Matković, 1999.

16
Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade, kutija 105, VI, 633, god. 1877.; inter-

Frank brani Srbe od tobožnjih Mažuranićevih progona i očekuje od srpske grupe u Saboru da će biti pokretačka snaga za opću opoziciju protiv Mažuranića.[17] Njegovi su protivnici poslije tvrdili da je i njegova gruba opozicija protiv Mažuranića bila u interesu ili po nalogu Mađara jer su se oni htjeli riješiti bana koji je nastojao braniti hrvatsku autonomiju. Za takvu interpretaciju možda govori činjenica da je list *Die Drau,* koji je izdavao njegov brat Jakob Frank, nakon dolaska Pejačevića na vlast prestao napadati vladu i da je, u suprotnosti sa svojim držanjem prema Mažuraniću, grmio protiv opozicije u Pejačevićevu interesu.

Frank se donekle susreće s pravašima u otporu protiv Mažuranića, ali s potpuno oprečnih pozicija. Pravaško vodstvo zato nije načistu kako da se drži premu njemu. Najprije *Sloboda* izjavljuje da joj je "do guta piskaranja Frankova organa" i povezuje ga s ostacima Rauchove struje. Odmah zatim uredništvo ipak podupire Frankovu opoziciju.[18] Jedna žestoka osuda Frankova lista *Kroatische Post* od strane *Slobode* dobro ilustrira bitnu opreku između Starčevićeva učenja i Frankova usmjerenja. *Kroatische Post* naime napada Mažuranićeve suradnike pripisujući im odgovornost što dvorski krugovi ne podupiru hrvatsku politiku i želi solidarnost s ostalim Slavenima Monarhije u sukobu s Nijemcima i Mađarima. *Sloboda* suprotstavlja tomu "humorističkom" i "slavosrpskom" listu Starčevićeva načela, odbija oslon na Austriju i Slavene te tvrdnje da su Hrvati malen narod jer su Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Slavonija, Crna Gora, Dalmacija, Srbija, Istra, Štajerska, Koruška i Kranjska "napučene čistim hrvatskim življem". Ljuti se što *Kroatische Post* kao opozicijski list priznaje "t. zv. srbsku narodnost".[19]

Frank je prvi put kandidirao na izborima u II. zagrebačkom kotaru 1878. ali je izgubio protiv predstavnika Narodne stranke. Uvjete za pobjedu na izborima nije stekao političkim "vertoglavenjem" nego pokušajima da prikaže štetnost financijske nagodbe. Političku karijeru omogućila mu je njegova polemika protiv mađarskih stavova u povodu obnove financijske nagodbe 1879. U zagrebačko gradsko vijeće izabran je 1880., a 1884. u popovačkom kotaru u Hrvatski sabor, gdje se ponovno afirmirao kao financijski stručnjak. Nije se pridružio nijednoj stranci pa nije zastupao niti izmjenu Nagodbe prema programu Neodvisne narodne stranke a pogotovo ne starčevićansku negaciju političke prakse i "veleizdaju". No očigledno je procijenio da popularna Stranka prava ima budućnost ako napusti Starčevićev pra-

pelacije o tome bile su na saborskim sjednicama 12. i 19. IX. 1877. a Mažuranić je odgovorio 24. IX. 1877. *Brana*, 7. VIII. 1879.

17 *Agramer Presse*, 22. XII. 1877.

18 *Sloboda*, 6. i 10. XI. 1878.

19 *Kroatische Post*, 28. III. 1879.; *Sloboda*, 4. IV. 1879. O kasnijim polemikama oko Frankova izdavanja novina za vrijeme Mažuranićeva banovanja piše Matković, 1999.

vac i prihvati oportunistički politički smjer. Vjerojatno je zato u svim prilikama pružao podršku Stranci prava ali je istodobno bio u blagoj opoziciji protiv Khuenove vlade, tj. glasovao je za neke njezine zakonske osnove i priznavao joj određene "zasluge". To mu međutim nije koristilo jer se Khuenu zamjerio svojim tumačenjem financijskoga stanja, a jednom je prilikom i sam oštro nastupio protiv njega.

Da bismo shvatili važnost Frankove kritike financijskoga stanja i njegova opravdanja općega zahtjeva hrvatskoga građanstva za financijskom samostalnosti, moramo nešto reći o značaju financijske nagodbe.[20] Hrvatsko-ugarskom nagodbom oduzet je hrvatskim ustavnim činiteljima svaki utjecaj na financije tako da čak nisu dobivali podatke o odnosu između tereta i prave, skromne porezne snage stanovništva. Prema određenom ključu (kvoti) Hrvatska i Slavonija bila je dužna sudjelovati ne samo u teretima zemalja "ugarske krune" nego i za zajedničke poslove Austro-Ugarske "polag istih službenih podatakah" na temelju kojih je određen prinos za zajedničke poslove zemalja "ugarske krune" i ostalih zemalja "Nj. Veličanstva". Bitno je pri tome da financijska nagodba između Austrije i Ugarske ne počiva na poreznoj snazi obaju partnera niti na konačnim računima, nego na političkom kompromisu i da zato prihvaćanje sličnoga omjera najprije za civilnu, a onda za sjedinjenu Hrvatsku i Slavoniju već unaprijed uzrokuje katastrofalan financijski položaj.

Tako je već u prvoj nagodbi uz pomoć nerealne kvote položen temelj neprekidnim tvrdnjama mađarske strane da ona izdržava Hrvatsku, kao važnome argumentu za nastojanja da se nagodbena autonomija do krajnosti suzi, štoviše i tendencijama da se uopće likvidira. Revizijom Nagodbe 1873. ukinut je paušal pa se autonomni poslovi financiraju s 45% prihoda Hrvatske i Slavonije, a 55% pripada državnoj blagajni. Revizijom Nagodbe nije osiguran niti utjecaj na proračune i zaključne račune poreznih prihoda pa niti uvid u njihov nastanak. Proračun za autonomni budžet, tj. preliminar tangente, izrađivao se u Ministarstvu financija a nadzirao ga je Kraljevski ugarski računarski dvor. Zatim ga je votirao Ugarski sabor u okviru jedinstvenoga budžeta. Preliminarna svota tangente za autonomne poslove priopćavala se banu i Hrvatski je sabor mogao njome raspolagati ali uvijek uz moguća ograničenja prema naređenju mađarske vlade. Zabrana uvida hrvatskim ustavnim činiteljima u budžetske preliminare i zaključne račune posljedica je načela mađarske vlade da predstavnici "pokrajinske" autonomije ne smiju nadzirati financijsku manipulaciju jer bi to pretpostavilo određenu ravnopravnost mađarske i hrvatske vlade i mogućnost tumačenja hrvatske nagodbene autonomije kao državne. Prema tome, Frankovo razmatranje financijskih problema nužno je ulazilo u obuhvatna pitanja hrvatske autonomije uopće.

Nakon teških trzavica u tijeku trogodišnjih pregovora za austro-ugarsku financijsku nagodbu i njihova svršetka tek uoči Berlinskoga kongresa, počeli su

20
O financijskim temeljima nagodbene autonomije vidi: Gross, 1988. i str.

krajem 1878. pregovori za hrvatsko-ugarsku financijsku nagodbu koji su tri puta prekinuti.[21] Intonaciju financijskim pregovorima dao je Béla Lukács u režimskom *Pester Lloydu.* Tvrdio je da Mađari izdržavaju Hrvatsku i da joj zato treba smanjiti tangentu od 45% njezina prihoda jer joj je ova dotada omogućavala privilegirani položaj prema Ugarskoj koja za tri sektora, adekvatna hrvatskoj autonomiji, troši samo 20% svojih dohodaka. Lukács je predlagao postupak kojim bi se zapravo ukinuo financijski dio Nagodbe, a naposljetku i ona sama.[22]

Njegova su gledišta doista opasna jer je bio referent u Mađarskom kraljevinskom odboru za obnovu financijske nagodbe. U zboru uzrujanih odgovora s hrvatske strane, jedino se Frank sustavno i s računima suprotstavio Lukácsu mišljenjem o krivim osnovama financijske nagodbe, prije svega s obzirom na spomenutu kvotu za zajedničke poslove Austro-Ugarske. Nije dakle temeljio svoj odgovor samo na dotadašnjem uvjerenju o krivim računima što se ionako nije moglo dokazati bez uvida u te račune. Na taj način izazvao je znatnu pažnju i odobravanje javnosti.[23]

Već smo vidjeli da su financijskom nagodbom 1880. sva bitna financijska pitanja zajedno s državnopravnim načelima ostala neriješena. Zato je rasla težnja za financijskom samostalnosti jer bi se samo na taj način prihodi obračunavali u skladu s poreznom snagom stanovništva i osigurala bi se stvarna autonomija koja ne bi ovisila isključivo o promjenljivim ocjenama i interesima mađarske vlade. U tim je uvjetima Frank, kao saborski zastupnik, nastavio s izlaganjem svoje procjene značaja financijskih poslova. Riječ je samo o računima vjerojatnosti jer, razumije se, niti on nije imao uvid u način izračunavanja visine tangente.

Frank je, doduše, na početku zasjedanja glasovao za adresu režimske stranke ali je u specijalnoj debati predložio ispravak dijela adrese u vezi s povredama Nagodbe, s izjavom da bitna ustanova nagodbenoga zakona ima brojne pogreške i da

---

21
Opozicija u njedrima same Narodne stranke javila se prije svega u vezi s financijskim pitanjem u budžetskim raspravama. F. Vrbanić, *O državnom proračunu*, Zagreb, 1879.

22
Lukács nije uzeo u obzir da se iz tangente moraju financirati sve investicije za koje u Ugarskoj postoje drugi izvori, da Hrvatska mora iz autonomnih prihoda financirati osnovne zajedničke poslove kao što je manipulacija državnoga poreza i da se ponekad u "zajedničke" poslove računaju i oni koji su isključivo ugarski. Lukács, Béla: Über das finanzielleVerhältnis zwischen Ungarn und Kroatien-Slawonien, *Pester Lloyd*, 3.-5. IV. 1879.

23
Frank, Joseph: *Béla Lukács und die Quote Kroatiens*, Agram, 1879.; isti, *Die Quote Kroatiens. Eine Studie über da finanzielle Verhältnis zwischen Kroatien und Ungarn anlässlich der bevorstehenden Verhandlungen der Regnicolar-Deputationen,* Agram, 1879. Lukács je i poslije ponovio svoje stavove. Pobijajući program Neodvisne narodne stranke sa zahtjevom financijske samostalnosti 1884., nastojao je dokazati da bi Hrvatska u tom slučaju imala godišnje oko pet milijuna forinti manjka. *Pozor*, 12., 16. i 17. I. 1884. i Vrbanićev odgovor 4.-9. II. 1884. Vidi i spis Dávidova prethodnika na položaju ravnatelja financija Ivana Bartolovića: *Račun Béle Lukácsa za financijalno-samostalnu Hrvatsku, ocienio ga jedan narodni zastupnik*, Zagreb, 1884.

zato vrijeđa čast hrvatskoga naroda i sprečava njegov procvat.[24] S pravom je svoje argumente temeljio na nepravednu ključu za prinos Hrvatske i Slavonije zajedničkim poslovima Austro-Ugarske, ističući da ta svota nije razmjerna poreznoj snazi zemlje i da zato počiva na neispunjivoj pretpostavci. Tvrdio je da se golemi dio skupljenih poreza troši na tuđe potrebe a cilj mu je osvjedočiti Mađare da oni ne uzdržavaju Hrvatsku i lišiti ju sramotnoga položaja. Kada bi se ključ ispravio zakonitim putem, Hrvatska bi, prema Frankovim računima, mogla bez problema uzdržavati svoju autonomiju i pridonositi zajedničkim poslovima. Prije toga ne može se ostvariti ni "plemenito geslo" Stranke prava da Hrvatska postane samostalna i neodvisna niti programi ostalih stranaka. Većina je dakako odbila Frankov ispravak.

U siječnju 1885. Frank je izglasovao vladi indemnitet jer je pozitivno ocijenio njezinu želju da se ostvari jedinstveni budžet s Krajinom i njezin uspjeh što su, unatoč mađarskom otporu, sazvani kraljevinski odbori s umnim i patriotskim članovima, a to je sve u interesu domovine.[25] Ponovio je svoj zahtjev za financijskom samostalnosti, izjavio je da tangenta od 45% za autonomne poslove ne spada u zajednički budžet i osudio je tvrdnje mađarskih zastupnika, a posebno ministra predsjednika, u vezi s financijskim pitanjem koje su se temeljile na Lukácsevim računima. Kaže da je s mađarskim i hrvatskim patriotizmom moguće utemeljiti dobar odnos između Ugarske i Hrvatske uz geslo "Magjarska-Magjarom, Hrvatska-Hrvatom". Prema tome dobar Hrvat može biti i dobar Mađar i obratno, pa želi da to bude geslo kraljevinskih odbora. I poslije je Frank naglašavao da se obraća vladi i vladinoj stranci s priznanjem i štovanjem njezinih zasluga.[26] Tom izjavom Frank baš nije mogao očekivati odobrenje pravaša, a pogotovo Starčevića, međutim oni nisu nikada istupili protiv njega kao što su to radili sa zastupnicima Neodvisne narodne stranke.

Već na početku svoje zastupničke karijere Frank je osobno doživio prve antisemitske napade, i to od srpske strane. Đuro Đurković je prosvjedovao što Frank dovodi u sumnju patriotizam poslanika zajedničkoga Sabora te pita je li "ime Frank i poreklo njegovo, i njegovo poznavanje hrvatskoga ili srbskoga jezika tako izvrstno" da može učiti patriotizmu ljude čiji su pretci prolijevali krv za slavu "ove naše domovine". I Jovan Živković uvrijedio je Franka, a o njegovim dobrim odnosima s pravašima govori činjenica što je Živkoviću poslao dvojicu pravaških zastupnika koji su izgladili tu "aferu".[27]

24
HS, 1884.–87, 27. X. 1884.

25
Isto, 2. I. 1885.

26
Isto, 12. I. 1885.

27
Isto, 9. I. 1885. *Sloboda*, 17. i 19. I. 1885. Sličnu opasku kao Frank, doživio je i Hinković jer

Khuen je nastojao izvrgnuti ruglu Frankove "originalne ideje" o financijskim odnosima, pogotovo njegovu tvrdnju da je Hrvatska prije Nagodbe plaćala u centralnu blagajnu Monarhije 1 900 000 forinti a da se taj iznos sada popeo na 10 000 000. Osudio je Frankov prijedlog o kontroli obračuna koju smije obavljati samo "zajednički" računarski dvor i "zajednička" vlada. Uz ostalo je rekao da ne postoji mađarski sabor, kako je rekao Frank, nego zajednički. Razumije se da je odobrio djelatnost ministra predsjednika koji štuje postojeće zakone, ako treba, i drastičnim sredstvima. Jedino u čemu se složio s Frankom jest da bi svaki Hrvat trebao biti dobar Mađar i obratno![28] Kada je Frank želio pobiti banove izjave, oduzeta mu je riječ.[29]

Vidjeli smo da je Frank glasovao za adresu Narodne stranke ali uz ispravak u specijalnoj debati. To isto uradio je i u vezi s indemnitetom. Zahtijevao je naime da vlada do rasprave o proračunu predloži sve podatke koji služe za izračunavanje tangente od 45%. Već je u generalnoj debati izjavio da ta tangenta ne spada u zajednički budžet. No za razliku od indemniteta, odbio je glasovati za budžet jer se ban zalaže za mađarsku premoć i uskraćuje Hrvatskoj položaj koji bi morala imati po pravu, pravici i znamenitosti. Odbacuje optužbe bana i većine da nije lojalan prema Ugarskoj; poštuje ju kao saveznicu ali bi želio da i ona prizna i poštuje prava Hrvatske. Vrelo zla je, prema Franku, nemoralni financijski odnos i nužno je da se Hrvatskoj vrati njezina samostalnost i prekine "financijsko robstvo". Kada Khuen kao hrvatski ban bude ministar financija, onda će biti opravdana mađarska zastava uz hrvatsku trobojnicu. Zapisnik bilježi burno odobravanje ljevice i čestitanje svih zastupnika.[30] S režimske strane je rečeno da je Frank pobudio "senzaciju" i izvan Sabora i da je njegov govor od opozicije "upravo frenetičnom dopadnošću prihvaćen i popraćen..."[31]

Upitno je je li se tako ponašao i Ante Starčević jer je Frank u tom istom govoru nastupio kao drugi Ljudevit Ožegović, pozivajući Stranku prava na onaj

---

je rekao da je Kaligula dao izabrati svoga konja za konzula i da bi tako Tisza mogao poslati i magarca za bana (zato je isključen na četrdeset sjednica). U gužvi koja je nastala doviknuo mu je ultramađaron Stjepan Josipović da nije Hrvat jer tako može govoriti samo "inostranac". Hinković mu je odgovorio da je rođen u Hrvatskoj i da dobro govori hrvatski za razliku od jednoga gospodina kod kojega to nije tako. Predsjednik je na to reagirao izjavom da ban nije tuđinac i da su njegovi pređi ovdje rođeni. Hinković se pokušao izvući tvrdnjom da nije na njega mislio. *Isto,* 23. IV. 1885.

28 *Isto,* 12. I. 1885.

29 *Isto*, 14. I. 1885.

30 *Isto*, 24. IV. 1885.

31 *Isto*, 27. IV. 1885. (Izjava dr. Lavoslava Šrama). U ime Neodvisne narodne stranke Franka je podržao dr. Franjo Marković (27. IV.) a Barčić je pohvalio njegovo "visoko aritmetičko" izlaganje (28. IV.). *Sloboda* je objavljivala njegove govore.

put kojim će ju on sam povesti pet godina poslije. Frankova je izjava pala u određenoj situaciji. Naime u govoru u kojemu je branio pravaše, uz ostalo od optužbe da su "petrolerci, socialiste, dinamitiste", Hinković je rekao da bi se Stranka prava složila sa strankom većine uz uvjet dobre uprave i mogućnosti razvoja hrvatskoga naroda, ali to ne dolazi u obzir dok vrijedi Nagodba. Taj je govor na svoj način interpretirao i Frank. On se najprije osvrnuo na već spomenutu Mazzurinu izjavu da je Neodvisna narodna stranka "plod inteligencije". Kaže da Mazzura zacijelo ne misli da inteligencije nema u stranci kojoj je na čelu Ante Starčević niti u stranci kojom ravna ban. Mazzura je vjerojatno htio reći da se njegova stranka najviše regrutira iz "razreda inteligentnih", a skrajnja ljevica "iz demokratičkih elemenata", tj. da Neodvisnoj narodnoj stranci izvan sabora pripadaju profesori, doktori i ostali, dočim uz Stranku prava "prianja ponajviše, a može se kazati skoro sav narod". Frank drži da Mazzura vidi svrhu inteligencije u njezinoj patriotskoj ustrajnosti i želji da služi narodu i domovini i time se "približio i mogao bih kazati i klanjao geniusu stranke prava". Pozivajući se na govor Hinkovića koji ističe pozitivan rad kome će se Stranka prava posvetiti, Frank misli "da je stranka došla do spoznanja svoje dužnosti, do spoznanja svog parlamentarnog rada", tj. da napušta taktiku negacije. Zatim kaže da stranka nije dosad tako djelovala, a pogotovo ne onda kada je Ante Starčević bio u Saboru gotovo sam. Čini se da i od njega očekuje da prihvati put koji je Hinković usput spomenuo ali ga je Khuen jasno označio u svom razgovoru s Gustavom Eimom. "...kad će doći do nagodbe između njegove (Starčevićeve, *M. G.*) stranke i drugoga odlučujućega faktora (Khuena, *M. G.*): tu ćemo se naći na polju nagodbe i ja želim, da ovaj moment čim prije nadodje, da se može viditi i pozdraviti onaj rad, koji nam je dr. Hinković stavio u izgled." No naposljetku hvali većinu koja je izjavila da želi napredak.[32]

Barčić se namučio da opovrgne mišljenje Franka i drugih da Hinkovićeva izjava nagovještava promjenu politike Stranke prava, odnosno da bi Hinković u slučaju materijalnih poboljšanja bio pripravan uskočiti iz Stranke prava u vladinu stranku. (Hinković nije mogao govoriti jer je bio isključen iz Sabora.) Barčić je pripisao njegovoj izjavi samo "figurativno znamenje". Kada je Hinković rekao da bi većina, kada bi htjela, mogla pretvoriti Hrvatsku u zemlju pravde i blagostanja, držao je da će se to postići samo kada se Hrvatska oslobodi, i time ostvari program Stranke prava, a onda će svi pristupiti većini! Barčić je dakle, u ime Stranke prava, odbio Frankov poziv da se ona približi režimu i postane sposobna za vladu. Epilog toj izjavi dao je odjelni predstojnik za unutrašnje poslove Dane Stanković tvrdnjom da Stranka prava ne može ispuniti svoj program parlamentarnim putem. Ona će ostati na dosadašnjem putu ili prihvatiti realne odnose, tj. Nagodbu. Misli da bi ovo drugo izazvalo raskol u "nagodbenjake" i

---

32
Isto, 24. IV. 1885.

"puritane" te ironički kaže da bi se onda "stara" Stranka prava mogla zvati Neodvisna stranka prava![33]

Iako je Frank pokazao da stoji na temelju Nagodbe i da se baš ne želi zamjeriti Khuenu, nastavio je, ponesen općim odobravanjem, sa svojim prigovorima financijskim odnosima. Predložio je da Sabor zahtijeva od bana iskaz svih dohodaka Hrvatske i Slavonije te bivše Krajine, kako bi se postigla jasnoća o tome je li tangenta od 45% dobro izračunata. Zbog dotadašnjega sumarnoga i površnoga iskaza vlade, Sabor je upućen "na sliepo vjerovanje" i nema sliku o gospodarskoj i poreznoj snazi naroda. Upozorava da je Ugarski sabor predbacio računarskom dvoru krive račune i manjkavu kontrolu, pa to treba uzeti u obzir pogotovo u pogledu Hrvatske jer ona nema utjecaja kod utvrđivanja visine tangente. Najmanje što se može tražiti jest da Sabor dobije sve podatke.[34] Odjelni predstojnik Stanković nastojao je pobiti Franka izjavom da banov povjerenik u Budimpešti ispituje podatke na temelju kojih se sastavlja tangenta. Opovrgava Frankove račune i predbacuje mu da se ne drži Nagodbe.[35] Mazzura je predložio osnivanje autonomnoga računarskoga dvora, no oba su prijedloga zabačena. Dok su pravaši podržali Franka, odbili su Mazzurin prijedlog s Barčićevim obrazloženjem da Hrvatska nema po Nagodbi nikakva prava i da zato autonomni računarski dvor ne bi imao praktičke vrijednosti.[36]

Frank je poslije prekinuo svoju blagu opoziciju pa je, još izravnije od Ante Starčevića, optužio Khuena kao upravitelja krajiškoga fonda, zbog manipulacije i "švindela" u vezi s glavnicom za gradnju željeznice Vinkovci–Brčko. Khuen je odmah odgovorio da se to pitanje tiče ministra komunikacija, a da on za ono što čini kao upravitelj krajiške investicijske zaklade (koja pripada zajedničkim poslovima) nije odgovoran Saboru, a kamoli Franku. No daje izjavu jer želi raščistiti to pitanje. Odbija Frankovu optužbu da lakoumno rasipa sredstva u korist jednoga poduzetnika koji mu je koristan u propagandi, s izjavom da se Frank mnogo trsio da bude primljen u stranku koja njega podupire, ali je bio odbijen. Nije oštetio zemlju jer će se gradnjom željezničke pruge povećati investicijski fond. Neka ga Frank tuži sudu ili dopusti da Khuen tuži njega, tj. da se odreče imuniteta. Dok to ne učini, Khuen će svaku Frankovu riječ u Saboru držati "dobro promišljeno bačenom potvorom".[37]

33
Isto, 1. V. 1885. Stanković je dakako pobijao i želju Neodvisne narodne stranke da Hrvatska postigne u Monarhiji isti položaj kao Ugarska.

34
Isto, 7. V. 1885.

35
Isto. Ta je izjava netočna jer banov povjerenik ne utječe na izračunavanje tangente. Njemu je samo dopušten uvid kada je već sve pripremljeno za budžetsku debatu u Ugarskom saboru.

36
Isto, 8. V. 1885.

37
Isto, 1., 3. i 6. II. 1886.

Frank je dakako odgovorio Khuenu da je sud u Hrvatskoj pristran i ovisan o vladi. No neka ga ban tuži kod – bečkoga suda! Najbolje bi bilo da to ispita saborska komisija, no to ban ne dopušta. Razumije se da nije priznao da se nuđao Khuenovoj stranci i odbio je njegove aluzije da je nedopuštenim načinom prisvojio određenu svotu (riječ je o jednoj disciplinskoj istrazi). Khuen je predbacio Franku da želi sud izvan zemlje kao izliku da se ne odreče imunitetnoga prava i da je odbijanjem da ide pred sud u Hrvatskoj provrijedio njegovo dostojanstvo koje je on, Khuen, dužan štititi! Zato pobija optužbe da je sud ovisan o njemu.[38]

Nakon toga nije se više ništa čulo o toj aferi, a čini se da je Frank nastojao izgladiti sukob. Kao član pravosudnoga odbora, on je naime u vezi s preinakama nekih ustanova kaznenoga zakona oštro kritizirao Mazzuru, a i opozicijske stranke što imaju različita mišljenja i što svaka misli da posjeduje kamen mudraca. Čini se da je želio jednu, s vladom složnu, opozicijsku stranku. Zato je optužen da "očijuka" s vladinom strankom.[39] Rekao je da ju on štuje i da drži da je vlada u vezi s tom hvale vrijednom zakonskom osnovom učinila "prvi reformatorni korak" na pravnome polju. Kaže da desnica uvijek izjavljuje da bi ljevica morala prionuti uz ozbiljan ustavni rad. No prije toga ljevica mora biti uvjerena da je ona ustavni faktor u ovom parlamentarizmu, a to se može postići samo slobodom tiska i govora.[40] Drugim riječima, Frank prihvaća nagodbeni sustav i želi samo da on bude manje represivan.

U rujnu 1885. Franjo Josip je s ministrom predsjednikom Tiszom doputovao na manevre u Požegu ali nitko nije vjerovao da se radi o "izletu u vojne svrhe". Očigledno je Tisza želio pokazati kraljevu podršku njegovu režimu u Hrvatskoj. Mađarske novine, pogotovo *Pester Lloyd*, prikazale su Tiszin boravak u Slavoniji kao demonstraciju uperenu protiv pobornika hrvatske državne individualnosti koji kažu da Hrvatska čini s Ugarskom državni savez. Stvarno je riječ o jedinstvenoj, nerazdjeljivoj ugarskoj (tj. mađarskoj) državi kojoj je Hrvatska i Slavonija sastavni dio iako je dobila neopravdano veliku autonomiju. Pri tome se *Pester Lloyd* poziva na Pestyjeve "dokaze" da je Slavonija integralni dio Ugarske. Kaže doduše da se ne zalaže za njezino uključivanje u Ugarsku ali želi da Tisza prekine s dotadašnjim zapuštanjem Slavonije u korist (uže) Hrvat-

---

38
Isto, 9. II. 1886.

39
Isto, 25. XI. 1886. Odgovorio mu je zastupnik Neodvisne narodne stranke dr. Miho Posilović da ni u jednom parlamentu ne postoji samo jedna stranka, jer bi se onda manjina morala prikljućiti većini.

40
Isto, 30. XI. 1886.

41
Pozor, 14. IX. 1885.; *Sloboda*, 12. IX. 1885. *Sloboda* se (15. IX. 1885.) ljuti na "bezobrazno semitička opadanja" i "magjarsko-semitičku drzovitost". Glavni urednik Maks Falk bio je naime

ske.[41] *Pester Lloyd* poslije piše da je Zagreb središte rovarenja protiv države dok je Osijek lojalan, i da je Khuen otputovao u taj grad da probudi posebne provincijske osjećaje Slavonaca (tj. uperene protiv Zagreba). Ponovno napadajući starčevićance, neodvišnjake i Strossmayera, *Pester Lloyd* zaključuje da Slavonci podupiru Narodnu stranku, da bi Osijek zato morao preuzeti vodstvo od Zagreba pa bi tamo trebalo preseliti Sabor i vladu.[42] Očigledno Khuen dopunjuje svoju politiku *divide et impera* koja se dotada temeljila na podupiranju opreka između hrvatskih i srpskih političkih činitelja, i nastojanjem da se mobiliziraju određeni lokalni interesi u Slavoniji kako bi se oslabio otpor njegovu režimu sa središtem u Zagrebu.[43]

Franjo Josip je dakle imao zadaću da delegacijama koje su mu se došle pokloniti daje izjave u duhu "jedinstvene mađarske države". Već je jednom osudio pravaše u audijenciji delegacije Hrvatskoga sabora; sada je trebalo da to uradi još jasnije i uopće da upozori opoziciju da se ne suprotstavlja Tiszinu i Khuenovu režimu. Delegaciji dostojanstvenika koju je predvodio ban, vladar je rekao da se raduje što su njegove "ljubljene kraljevine" Hrvatska i Slavonija sada sjedinjene, pa i Krajina, spojena s "majkom zemljom" sada pripada zemljama "moje ugarske krune". Nada se da će se to sjedinjenje odraziti u srcima naroda (des Volkes) na temelju pravoga patriotizma i moralne ozbiljnosti i da će se težiti samo za onim, što se može postići zakonitim putem. Napredak je moguć unutar zakonite autonomije koja je, prema Franji Josipu, vrlo široka. Zato očekuje "bratsku slogu, nepokolebljivu vjernost, koju štiti najbolje mišljena briga moje vlade i moja nepromjenljiva očinska blagonaklonost..." Ta je izjava opomena opozicijskim strankama. Franjo Josip je također upozorio svećenstvo da svoj utjecaj iskoristi isključivo za odgoj pučanstva u religijskom duhu, drugim riječima da se ne bavi opozicijskom političkom djelatnosti. Zagrebački načelnik Nikola Badovinac u svom je "homogijalnom poklonstvu" i "djetinjem pozdravu" izrazio nadu da će "sunce previšnje milosti" i dalje sjati nad gradom Zagrebom. Franjo Josip je odgovorio da će i ubuduće pokazati blagonaklonost prema tomu lijepom gradu i da očekuje korisnu djelatnost gradskih zastupnika unutar njihova djelokruga za "pravo dobro" stanovništva. Nesumnjivo, to je upozorenje gradskim zastupnicima da se okane opozicijske politike. Franjo Josip se pojavio u mađarskoj generalskoj uniformi u Brodu gdje su mađarske zastave bile izvješene samo na željezničkoj postaji. Zato je, čini se,

---

židovskoga podrijetla. U tom smislu *Sloboda* (23. X. 1885.) piše i protiv *Slawonische Presse* koji, čini se, ima zadaću afirmacije Slavonije u Khuenovu duhu. Autor je vjerojatno Kumičić.

42 *Pozor*, 28.-31. X. i 3. XI. 1885. I Frank je interpelirao zbog "gospodarstvene miserije" Slavonije, a pogotovo Osijeka, iako tamo postoji odanost sistemu. Nije se složio s izjavama vlastodržaca da je za to stanje kriv Zagreb. *HS*, 1884.–87., 16. XI. 1885.

43 Rački je već mnogo prije pisao da se Khuen oslanja na Srbe i Slavoniju i da želi probuditi antagonizam između Hrvatske i Slavonije, te Zagreba i Osijeka. KORS III, 16. III. 1884., 113.

ukorio načelnika što uz (crno-žute) boje njegove kuće ne vise i mađarske zastave kao izraz zakonitoga državnopravnoga odnosa.[44]

Očigledno na Tiszin ili Khuenov zahtjev, vladar je dao dvije izjave protiv Stranke prava. Prema delegaciji grada Senja, kao jednom od središta pravaštva, bio je razmjerno blag i samo je rekao da su on i njegova vlada prožeti najboljim namjerama i očekuju da će lojalni građani djelovati u cilju napretka grada. Drugim riječima, da se neće baviti pravaškom propagandom. U duhu Starčevića koji je osuđivao svako poklonstvo kralju, pravaški su općinski odbornici Kostajnice neuspješno pokušali spriječiti službeno poklonstvo kralju. Onim predstavnicima Kostajnice koji su ipak došli Franjo Josip je rekao: "Veseli me, da ste imali hrabrost da dođete unatoč meni poznatoga terorizma."[45] Komentar *Slobode*, vjerojatno iz pera Eugena Kumičića, bio je dakako vrlo oprezan. Pisao je da je kralj došao prisustvovati završetku manevara i da njegov posjet nema svrhu da se osobno uvjeri u stanje hrvatskoga naroda. Delegacije, koje su pohrlile da ga pozdrave na hrvatskom tlu, izrazile su osjećaje cijeloga hrvatskoga naroda ali nisu rekle ono što je važno, tj. nisu progovorile o lošemu političkom i gospodarskom stanju naroda i gradova.[46] Tek je A. Starčević pod zaštitom imuniteta mogao u Saboru reći što pravaši drže o kraljevu posjetu.

Razbjesnilo ga je opće klanjanje Franji Josipu koji je pokazao da je kralj po Tiszinu kroju (*Pozor* ga je branio izjavom da je vladar neodgovoran). U već užarenu ozračju u vezi s Khuenovim slanjem spisa iz hrvatskoga arhiva u Peštu, istupio je s interpretacijom o zastarjelosti i štetnosti poklonstava vladaru nakon "padnuća feudalizma". Za "feudalnoga sustava" živjeli su "povlastjenici" u cijeloj Europi od milosti i povlastica, dakle od "zloporabe". Vladar je tada stajao na čelu "svih povlastjenikah" i razumljivo je da su se niži klanjali višima, a svi skupa najvišemu. No tamo gdje narodi i vladari zajedno grade zakone i "gde se svi deržavljani samo pred zakonom klanjaju", smatra se "za uvredu zakona i za poniženje čoveka" klanjati se javnim službenicima. Tako je u Europi, kaže Starčević. "Ni u Hervatskoj nema feudalnog sustava, nu jesu sve zloporabe s njim skopčane." Kada je "Nj. otčinsko i apoštolsko Veličanstvo" boravilo u Požegi, tamo je pozvano, a neki kažu "doterano" na stotine ljudi iz Hrvatske te Bosne i

44
Strossmayer nije siguran je li to kralj doista tako rekao ali misli da je lako moguće da su ga na to nagovorili Tisza i Mađari. KORS III, 28. IX. 1885.

45
Sloboda, 14. IX. 1885., citirala je sve vladareve izjave na njemačkom (vjerojatno iz *Pester Lloyda*) jer bi prijevod na hrvatski ili prepričavanje zacijelo pogodila zapljena (prijevod iz *Slobode* je moj). Uredništvo je podcrtalo pojedine pasuse koje je držalo važnima. Kraljeva izjava u vezi s Kostajnicom istaknuta je najdebljim slovima. Vidi i: Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade, kutija 1888, br. 3565.

46
Sloboda, 16. IX. 1885.

Hercegovine. Čuli su se izrazi iz usta "stanovitih ljudih", a i samoga "otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva", koji su putem brzojava, "dakle kroz šake" kraljevih vlada, došli u novine. Oni koji su bili u vladarevoj blizini nisu, prema Starčeviću, čuli te izjave. "Ako je tim verovati, onih izrazih, koji su, kako rekoh, službeno proglašeni, a nisu službeno oprovergnuti, nije bilo." U svakom slučaju današnje stanje hvalili su oni koje nitko nije izabrao ni ovlastio da tako govore. Isticao je da od naroda neovlaštene delegacije nisu uopće upozorile kralja na teško stanje hrvatskoga naroda. Starčevića su posebno pogodile izjave iz "zauzetih zemljah" da je tamo sve u redu iako je gore nego ikada prije, "a da je zloćah, zločinah i zločinacah više nego ukupno kroz 400 godinah, kada su stajale u turskoj upravi". Nakon nabrajanja strašnoga stanja u Bosni i Hercegovini gdje vladaju "javni službenici sluge Nj. otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva", Starčević kaže da je svakome slobodno ići na svoj trošak pokloniti se kralju. No u delegacijama su bili oni koji su se predstavili kao zastupnici puka i govorili su na njegov trošak onako kako puk uopće ne misli i ne osjeća. Taj trošak Starčeviću se čini "verstom preodurne globe" pa pita vladu zašto je pred kralja, na trošak naroda, pozvana množina ljudi "pod oblikom odborah".[47] Dakako da nije dobio odgovor.

Udarac nogom i njegove posljedice

Sve do 1848. "zemaljski arkiv" se sastojao od jedne škrinje s tri ključa, "valjda zato, da tako lako ne uteku naše pravice i sloboštine", kako kaže Ivan Kukuljević. Ta su "pisma" služila predstavnicima "Hrvatske kraljevine" u obrani njezinih prava. "Komorski spisi" koje je Khuen na zahtjev mađarske vlade uzeo iz Arhiva i poslao u Budimpeštu, sastoje se najprije od dokumenata pavlinskih, isusovačkih i drugih samostana, ukinutih od Josipa II. i predanih prvo austrijskoj a zatim ugarskoj komori. Međutim, imetak tih samostana ostao je dobro Hrvatske, pa su to zato i spisi. Drugi dio "komorskih spisa" su *loci credibiles*, kaptolske oblasti koje su bile na usluzi banskoj vlasti i sudovima. Treći dio tih arhivalija jesu spisi konfisciranih imanja Zrinskih i Frankopana, ali i drugih velikaških obitelji i gradova, koje je austrijska komora pohranila u Grazu.[1] Dakle svi su ti spisi nastali isključivo na području Hrvatske i Slavonije. Kada je 1848. prekinuta veza Hrvatske i Slavonije s Ugarskom, Bansko je vijeće, na temelju saborskih zaključaka, zahtijevalo da se vrate arhivalije koje se tiču njegova područja. Ban Jelačić obratio se guverneru Ugarske knezu Windischgrätzu čije naredbe Tiszina vlada drži protuzakonitim jer nisu izvršene od ustavne vlade (koja je do Világo-

47
Djela I, 30, IX. 1885., 278-81

1
Kako su ti vrlo različiti fondovi bili preneseni u austrijsku a zatim u ugarsku komoru, nazivani su skupnim imenom "komorski spisi".

sa bila Kossuthova). Na temelju Windischgrätzove naredbe sastale su se mađarska i hrvatska komisija (na čelu ove posljednje bio je Kukuljević). Iz komorskih arhiva predani su samo oni spisi, listine i povelje za koje je utvrđeno da potječu iz Hrvatske i Slavonije, no nisu izdvojeni svi takvi dokumenti. Te komisije su radile tri godine.[2]

Kako se nikada nije našlo novaca za kulturne potrebe, arhiv je bio smješten na uskome prostoru dviju soba (s jednom sobicom za osoblje) u banskoj palači ispod banova stana. Josip Miškatović bio je arhivar od godine 1882. sve do smrti 1890. Mađarska strana zahtijevala je još 1879. povratak spisa od bana Mažuranića, a on se, ne upuštajući se u pitanje njihova vlasništva, poslužio svojom taktikom odbijanja mađarskih pritisaka, naime odugovlačenjem.[3] No Khuen je odabrao metodu izvršavanja naloga mađarske vlade u potaji kao što je to bilo u slučaju lijepljenja "krpice" na izvorni tekst Nagodbe ili Dávidova stavljanja nezakonitih natpisa noću. U odsutnosti arhivara Miškatovića, koji je bio na "službenom putu", Khuenov je tajnik uz pomoć podvornika 15. srpnja 1885. iznio sanduke iz arhiva u prostorije predsjedništva vlade i to bez provjeravanja nalaze li se u njima uz komorske spise i druge arhivalije.[4] Povjesničar Ivan Krstitelj Tkalčić (tada arhivar Jugoslavenske akademije) odmah je otkrio nestanak tih spisa.[5] Tkalčić je preko *Pozora* pitao Miškatovića što se dogodilo s tim "dragocjenim arhivalijama". On je odgovorio da je dobio nalog od bana da se ti spisi, koji nisu originalni sastavni dio arhiva, predaju predsjedništvu vlade i pohrane na za to određenome mjestu.[6] Ubrzo se dakako saznalo da su spisi otpremljeni u Peštu. *Pozor* i *Sloboda* danomice su plijenjeni zbog pisanja protiv Khuenove povrede zakona i Miškatovića koji je u *Narodnim Novinama* odobravao banov postupak.

2

Kukuljević, Ivan: *Primanje hrvatskih spisah u Budimpešti god. 1849-1851*, Zagreb, 1885.; *HS*, 1881.–84., 24. VI. 1884. (Kukuljevićev govor); *HS*, 1884.–87., 3. X. 1885. (Smičiklasov govor).

3

U svesku IV. *Sabranih djela* Ivana Mažuranića (1979.) objavljeno je Mažuranićevo otvoreno pismo *Pozoru* od 7. VIII. 1885. *Sloboda*, 18. VIII. 1885., vjerojatno je iz Kumičićeva pera napala Mažuranića.

4

Zbog nedostatka sredstava nije bilo dovoljno kartona, pa su u neke od njih stavljeni dokumenti koji nisu pripadali "komorskim spisima". No isusovački spisi, koji su se prije 1848. nalazili u ugarskoj komori, bili su u posebnoj kutiji pa su ostali u zagrebačkom arhivu.

5

Čim su predstavnici Neodvisne narodne stranke saznali da su ti spisi preneseni u banovo predsoblje, obratili su se nekim članovima vladine stranke da interveniraju kod bana kako bi povratio spise. Ti su pojedinci i sami bili zaprepašteni takvim otuđenjem spisa ali nisu uspjeli privoliti bana da ih vrati. *HS*, 1884.–87., 9. X. 1885. (Š. Mazzura)

6

O tome pišu *Pozor* i *Sloboda* krajem srpnja. *Pozor* je u svakom broju ponavljao tu nečuvenu izjavu jednoga arhivara.

Osnovno je pitanje bilo jesu li ti spisi hrvatsko ili mađarsko vlasništvo i je li i ovom prilikom Khuen prešao preko legislative (o arhivalijama odlučuje Sabor) i državnopravne individualnosti Hrvatske prema Ugarskoj.[7] Kako Sabor u to vrijeme nije zasjedao, Šime Mazzura je u ime Neodvisne narodne stranke zahtijevao od saborskoga predsjednika Mirka Hrvata da sazove izvanrednu sjednicu. O tome je Hrvat razgovarao s Mazzurom te s A. i D. Starčevićem, a vodstvo Stranke prava poslalo je prijedlog da se sazove saborska sjednica radi tužbe protiv Khuena.[8]

Očekujući neugodnosti, Khuen je postavio pred zgradu Sabora oružničku stražu s nataknutim bajunetama, a predsjednik je ograničio pristup publike galerijama.[9] Na prvoj sjednici 30. rujna Grga Tuškan je u ime Stranke prava predložio da se Khuen, na temelju Mažuranićeva zakona (10. I. 1874.) prema kojemu je ban odgovoran Saboru, stavi pod optužbu jer je otpremom komorskih spisa povrijedio zakon o arhivu iz 1870. Vjerojatno po Khuenovoj uputi, zastupnik Ljudevit Vukotinović reagirao je na Tuškanov govor izjavom da o tom predmetu nije s mjerodavnoga mjesta ništa poznato nego se samo raspravlja na ulici sve do – kolibe! Predlaže da se preko Tuškanova prijedloga prijeđe na dnevni red i očekuje da će ban poduzeti mjere da se vrate oni spisi koji pripadaju kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, tj. ne komorski spisi nego oni koji među njih ne spadaju ali se nalaze u istim kutijama. Khuen na to izjavljuje da ti spisi nisu bili sastavni dio arhiva, nego su tamo samo pohranjeni i da je on zato, na temelju svoga prava nadzora nad arhivom, odredio da se oni pošalju u Peštu. Čudi se da se brani egzekutivi taj postupak jer je ona dala te spise poslati ovamo, tj. to je uradio Jelačić.[10] (No egzekutiva sada nema pravo raspolagati arhivom kao 1849. kada još nije bila odijeljena od legislative.) Šime Mazzura mu je odgovorio da je arhivski materijal pokretno, arhivskim zakonom zaštićeno, fiskalno dobro kojim raspolaže Sabor. Khuen je učinio protupravno djelo povrede posjeda i prava faktora koji njime raspolaže, tj. otuđenjem fiskalnoga dobra i njegovom predajom tuđem nadzoru. Zato predlaže da Sabor prijeđe na dnevni red preko Vukotinovićeva prijedloga i da se ogradi od Khuenova protuzakonita i pro-

---

7
Mađarske su novine dakako pisale da je otprema tih spisa u Peštu u skladu s mađarskim zakonitim pravom vlasništva. U tom se smislu izjasnio i režimski *Agramer Zeitung* pod uredništvom Antona Schlesingera. Njega je žestoko napala *Sloboda* (pisac je, čini se, Kumičić) kao "doklaćeno u Hrvatsku židovče" i parazita kojemu je novac bog. *Sloboda* piše da štuje svaku vjeru ali drži da hrvatski narod neće doći do slobode dok se ne oslobodi "te rase ljudske", kojoj je Miškatović brat, te njemu sličnih. *Sloboda*, 7. VIII. 1885.

8
Čini se da to nije bilo u skladu s politikom negacije Ante Starčevića, koji je kao i uvijek držao da su svi hrvatski zahtjevi besmisleni jer su osuđeni na neuspjeh sve dok traje nagodbeni sustav. *Pozor*, 12. VIII. 1885.; *Sloboda*, 18. i 26. VIII. 1885.

9
HS, 1884.–87., 30. IX. 1885. Upit D. Starčevića i odgovor predsjednika.

10
Isto, 3. X. 1885.

tuustavna postupka. Ne predlaže dakle stavljanje bana pod optužbu kao Stranka prava.[11] Tadija Smičiklas je kao "strukovnjak" (profesionalni povjesničar) dokazivao da je riječ o isključivo hrvatskim spisima. Prosvjedovao je "u ime časti naroda" i svojih drugova, koji rade na historijskom polju, protiv pisanja mađarskih novina da te spise nitko nije ni taknuo, jer su na njihovu temelju svoje radove pisali Mesić, Lopašić, Kukuljević, Rački, Tkalčić i on sam, a sada ih se nastoji prikazati kao ignorante "pred našim blagom". Kaže da je svaki "sviesni Hrvat" ogorčen kada mađarske novine pišu da su arhivalije mađarsko vlasništvo jer mađarska vlada tvrdi da je godine 1848./49. bila zakonita samo Kossuthova vlada. Zato Hrvati, kao i 1848., kliču: živio kralj! Taj su usklik prihvatile ljevica i galerije.[12]

Banu je odgovorio barun Jovan Živković. On je dotada pripadao većini, ali je kao član Hrvatskoga kraljevinskoga odbora sastavio elaborat koji je ostalim članovima bio preoštar. Naglasio je naime "državnu zajednicu" i zahtijevao je "da se međusobnim sporazumkom podpuna jasnoća postojećega nagodbenoga zakona izvan dvojbe stavi", dok je cilj režima Tisze i Khuena bilo "državno jedinstvo". Svojim elaboratom, a pogotovo na famoznoj saborskoj sjednici 5. listopada 1885., Živković je nastupio kao tajnik nove opozicijske "Središnje stranke" (Centruma) koja je okupila istaknute velikaše uže Hrvatske (oni iz Slavonije surađivali su s Khuenom). Na čelu im je bio grof Ivan Drašković s programom "savjesnoga vršenja nagodbe" i temeljite sanacije njezinih povreda. Ti su aristokrati imali dobre veze s dvorom, pa su pretpostavljali da će isposlovati promjene.[13] Živković je istupio protiv bana ali nije želio optužbu protiv njega jer je držao da je on radio *in optima fide*, tj. na temelju svoga uvjerenja. Izjavio je da se Hrvatska i Slavonija nalazila trideset i pet godina "i u faktičnom i u poštenom i u pravnom posjedu" spomenutih arhivskih spisa (ne kaže dakle da je to hrvatsko vlasništvo). Ističe da je Jelačićev zahtjev za njihovo vraćanje bio opravdan jer je Hrvatski sabor zaključio odcjepljenje Hrvatske od Ugarske, dok je Ugarski sabor, bez njezinih predstavnika, stvorio zakone kojima je izbrisao političku individualnost hrvatske zemlje, i stvorio iz nje skupinu županija. Zatim upozorava da je vrhovni upravitelj Ugarske knez Windischgrätz bio kraljev *alter ego* i da je kao takav priznao da je hrvatska vlast zakonita a ne revolucionarna. Dakle Živkovićevo je jurističko uvjerenje da je Hrvatska povratila te arhivske spise od kompetentnih činitelja poštenim i pravnim načinom.

Khuenu je nova velikaška opozicija bila vrlo neugodna pa je zato odmah odgovorio Živkoviću. Rekao je da je njegovo pravo vratiti spise nasljedniku ko-

11
Isto

12
Isto. Jesu li Smičiklas i drugi doista mislili da bi kralj mogao intervenirati?

13
Pozor, 26. VIII., 2. X. 1885.

morskoga arhiva, tj. Ugarskome državnom arhivu. Točno je da su oni bili trideset pet godina u faktičkom posjedu Hrvatske i Slavonije. "*Ali da li je to bio pošten posjed, kao što je to označio g. predgovornik, o tom bih ja podvojio.*"[14] Na te riječi digla se silna "buka i štropot" na ljevici, David Starčević je vikao da je ban buntovnik i otimač, da sramoti ovu zemlju, a "članovi ljevice" izašli su iz klupa vičući: "To je sramota! Van š njim!" Predsjednik je mislio da će to riješiti na već uobičajeni način prijedlogom da se David isključi na četrdeset i jednu sjednicu i čak je dao riječ banu da nastavi govor. No D. Starčević je i dalje, vičući, zahtijevao da ban opozove svoju izjavu, a u općoj galami čuli su se usklici s ljevice: "Neka opozove! Neka opozove, Hrvati ne imadu ništa nepoštena! Vi kradete! Vi razbojnici! Neka kaže komu su Hrvati šta oteli! Neka dokaže! Van š njim!" Zatim zapisnik bilježi da je ban ostavio svoje mjesto uz silnu viku ljevice i da je predsjednik sa zastupnicima desnice slijedio bana. Zapisnik prešućuje da su prema Khuenu potrčali neki pravaši i da mu je Josip Gržanić uspio zadati nogom znameniti "vritnjak". Od toga časa započela je igra u kojoj je pravašima, bez obzira na teške posljedice, bilo najvažnije objaviti svijetu da je Khuen dobio nogom u tur u nadi da on, zbog tadašnjega kodeksa časti, neće moći ostati banom. To bi bio najveći uspjeh koji su pravaši u tom režimu mogli postići. Zato su vlada i njezina stranka uvjeravale javnost da se taj prizor uopće nije zbio, i to lažnim svjedočenjem nekih članova većine i sudskim progonom onih koji su tvrdili da su to vidjeli. Na istoj sjednici predsjednik je predložio da se D. Starčević, Gržanić, Kumičić i još četvorica pravaša isključe na šezdeset sjednica, što je poslije prihvaćeno s nekim modifikacijama. David je naposljetku isključen s devedeset sjednica. Predsjedništvo je također prijavilo D. Starčevića i Gržanića državnom odvjetniku "radi zločina javnoga nasilja". Vijest o udarcu banu proširila se kao vjetar. Tako je i Rački sav radostan pisao Strossmayeru da je Gržanić Khuena primio za vrat "baci ga i nogom udari u dupe (oprostite), te izbaci kroz vrata u predsjedničku sobu..." Zgražao se što se želi zatajiti da je ban "izvritnjakan".[15]

Na idućoj sjednici 6. listopada stavljeni su dakako prigovori zapisniku jer ne bilježi prave činjenice. Predsjednik Mirko Hrvat izjavio je da je prijavio one koji su navalili na bana ne samo porugama i pogrdama nego i "djelotvorno". Jakov Radošević je zahtijevao da se u zapisnik uključi pravo stanje stvari, da je, naime, hrvatski narod ustao u obranu časti pa je osobu koja je povrijedila njega i kralja (proglašavanjem postupka kraljeva povjerenika Windischgrätza i Jelačića nepoštenima) dostojanstvenim načinom kaznio "tim što ga je faktično isturao iz ove

14
HS, 1884.–87., 5. X. 1885.

15
KORS III, 6. X. 1885. (Dodatak). Nema sumnje da je ban doista dobio "vritnjak". U bilješci ovome pismu Šišić kaže da mu je jedan zagrebački profesor, koji je toga dana bio na galeriji i sve vidio, pričao da je bivši ban Ladislav Pejačević uzbuđeno i glasno kazao: "Jetzt ist er unmöglich", tj. bio je uvjeren da Khuen nakon te sramote ne može ostati banom.

sabornice". Ponovio je da je "nogama isturan". S desnice se čulo da je to laž, a predsjednik je ukorio Radoševića što jedan izgred naziva dostojanstvenim. Nakon kratkih izjava nekih pravaša o zapisniku, D. Starčević je rekao da će si uzeti zadovoljštinu na ulici ako ne može govoriti u Saboru, Šime Mazzura je izjavio da je to bila sjednica "koja će biti dugo vremena zabilježena u našoj povjesti" i tvrdio je da je ban izazvao metež svojom izjavom. Kada se vikalo neka opozove svoje riječi on je, prema Mazzuri, ustao i više puta rekao "ja opetujem". M. Hrvat je dakako odbio izjave da je Khuen dao povod "gunguli", a većina je odobrila zapisnik bez promjena.

Folnegović je zatim izjavio da je Khuen "ponižen javno žigom infamije; tako obružen javni službenik na čelu zemlje ne može zadovoljiti ni časti krune niti probitkom naroda...". Zato predlaže da Sabor pošalje kralju predstavku da se Khuen ukloni s banske stolice. Može se pretpostaviti da Starčević nije podržavao taj prijedlog jer je svako obraćanje Sabora mađarskoj vladi ili kralju u nagodbenom sustavu držao ponižavajućim i besmislenim. Bilo je zaista iluzorno očekivati od Franje Josipa da će Khuenovo posredno izjašnjavanje za Kossuthovu vladu, time što je posumnjao u poštenje kraljeva namjesnika i Jelačića, shvatiti kao uvredu.[16]

Mazzura je radi banova dostojanstva požalio što je on, nakon što je posumnjao u poštenje Windischgrätza, Jelačića i Hrvatskoga sabora 1848. te uvrijedio sve stranke, "djelotvorno izguran iz sabornice". Očekivao je da će postupiti prema ustavnim načelima, tj. da će dati ostavku. Predložio je saborski zaključak da se ne održavaju sjednice dok sukob Khuena i Sabora ne bude uklonjen na temelju prava, časti i dostojanstva Kraljevine. Prešnost prijedloga Folnegovića i Mazzure otklonjena je ali nitko o tome nije govorio. Nakon Tuškanove izjave da je ban "izturan", desnica je vikala da je to laž, a predsjednik ga je opomenuo neka ne govori neistinu.[17] U debati o Tuškanovu prijedlogu optužbe protiv Khuena, Nikola pl. Czernkovich odobrio je banovo slanje spisa u Budimpeštu, izjavivši da je Windischgrätz izdao nalog o komorskim spisima u izvanrednim prilikama i da je zato njihovo vraćanje u Hrvatsku povrijedilo formalno pravo Ugarske. Czernkovich se predstavio kao čovjek koji se ne plaši "terorizma" niti gramzi "za časovitom popularnošću" nego želi iskren i pošten savez s Mađarima. Nije propustio osvrnuti se na izjave Ante Starčevića protiv Jelačića u Saboru i na njegov "pamflet" protiv Jelačića iz 1870. ("Nekolike uspomene"). Budući da je Starčević rekao kako je Jelačić donio Hrvatima danajske darove, Czernkovich pita pra-

16
Franjo Josip se već odavno pomirio s košutovcima kojima su nekada pripadali glavni stupovi dualizma. Prvi mađarski ministar predsjednik i ministar vanjskih poslova Gyula Andrássy bio je poslanik Kossuthove revolucionarne vlade u Carigradu, a nakon poraza mađarske revolucije, emigrant. Kálmán Tisza je prije Austro-ugarske nagodbe održavao prisne veze s Kossuthovom emigracijom.

17
HS, 1884.–87., 7. X. 1885.

vaše kako to da sada podižu tužbu protiv bana zbog takvih Jelačićevih darova.[18] Kada se Khuen digao da govori, ljevica je "štropotom" izašla. On je donekle ublažio svoju tvrdnju o poštenom posjedu izjavom da takav može postojati po privatnom pravu ali da se ovo pitanje mora prosuđivati po javnome pravu, tj. onome njegova sustava. Uz "burno odobravanje" većine Khuen je oštro odbacio mišljenje prethodnih govornika – Živkovića, Smičiklasa, Tuškana i Mazzure.

Ante Starčević je izjavio "da do ovoga vašega postupka i do njegova uspjeha", tj. do Tuškanova prijedloga da se ban optuži, ne drži ništa. Tuškan mu je doviknuo: "Hvala liepa, ja to nebi rado; mislim, da će biti nješta." Starčević je dakle prvi put javno i odlučno pokazao da se ne slaže sa zaključcima vodstva Stranke prava. Rekao je da je odgovornost vlade na papiru i da je to za nj samo jedna od "obsenah" kojom se nastoji uvjeriti "kratkovidne ljude" da imaju prava koja stvarno nemaju. Dok vlada ima većinu, manjina je ne može staviti pod optužbu. No u izvanrednim okolnostima vlada i većina će odgovarati i bez zakona o odgovornosti. Optužio je "gospodu", koja tvrde da je Hrvatska prema nagodbi država, da na taj način žele prikriti svoju krivnju za sadašnje stanje i razdražiti narod. Time, dakako, misli na predstavnike Neodvisne narodne stranke. Kaže da svaka francuska općina ima veća prava od Hrvatske nakon 1866. Hrvatski sabor nema nikakva prava niti krug djelovanja "osim da možemo govoriti, dok nam drugi dopuštaju". Ovim prijedlogom ne može se Khuen ukloniti "s javnoga mjesta na koje ga nismo postavili; ja neuvidjam, kako bi on nama zbilja mogao biti odgovoran." Drži da će doći do promjena "ali ne poradi našega zaključka, niti obstojećega sustava, niti s voljom Magjarah", tj. promjene ovise o vanjskim okolnostima. "Ja tverdo verujem, gospodo, da će Magjari povratiti te spise, ali ne u današnjih okolnostih, ne po obstojećemu sustavu."

Zatim je Starčević opet jednom grubo napao Mažuranića da je on "nekako priznao vlastničtvo Magjarah" na te spise. Kada je dakle Mažuranić tako postupio, što se može očekivati od Khuena kao tuđina iz zemlje gdje su najodličniji oni koji imaju "najviše ciganske kervi". Zato on ne zna tko je od njih "većji krivac" i "većji zločinac" i čudi se što "neka gospoda" osuđuju samo jednoga zločinca a drugoga ne. Mažuranić dakako nije priznao da su Mađari vlasnici spisa. Oportunističkom taktikom svoje je odbijanje da ih preda opravdao time što su oni pomiješani s drugim arhivalijama, a u svojemu pismu *Pozoru* izjavio je "da se mučanjem, kad nije sile govoriti, niti prava gube niti prava priznaju ili dosuđuju". U svojoj strastvenoj mržnji protiv "Slavoserba" Mažuranića, Starčević je prešao preko bitne razlike između dvojice "zločinaca", naime da jedan nije predao spise Mađarima, a drugi je to učinio.

Starčević je zatim izjavio da prijestolje njegova "otčinskog i apoštolskog Veličanstva" nema čvršćega stupa i "dostojniega zastupnika" od Khuena, protiv-

18 *Isto*

nika onoga naroda koji je 1848. spasio kralja od sudbine svojih rođaka Bourbona i Habsburgovaca Italije (oni su zbačeni s prijestolja). Ponovio je svoju stalnu tvrdnju da je "magjarska narodnost, kao gospodujuća, izmišljotina zdvojne politike austrijske", a "slepi i zaslepljeni" Mađari "na tu udicu uhvatjeni" škode Hrvatima samo privremeno, a upropašćuju sami sebe. Oni će s vremenom uvidjeti kako su se prevarili smatrajući Hrvatsku pokrajinom. U vezi sa spisima drži da se "bivša skupna pismarnica" (arhiv) Hrvatske i Ugarske trebala razdijeliti kada je Hrvatska dobila "posebnu zemljišnu vlast" i vratiti Hrvatima hrvatske spise koji su se nalazili "kod skupnih bivših najvišjih oblastih". Bila je to dužnost "generala" Jelačića i generala Windischgrätza te svakoga poštenoga Hrvata i "oblastnika". Mađari su predali sve spise koje su htjeli, tj. one za koje su držali da su hrvatski. "Samo na temelju bahatosti, koja je u naravi pripuzah, i jer Magjari veruju, da se ovde mogu oslanjati na izgubljenike još većje nego su oni sami", oni mogu reći da su ti spisi njihovi. No kada bi među tim spisima bilo mađarskih, trebalo bi imenovati "poverenstva" za razgledavanje Peštanskoga i Zagrebačkoga arhiva, kako bi u Hrvatskoj ostalo samo ono što je hrvatsko. Starčević zatim izjavljuje da je Khuen učinio "prosti zločin" koji ne spada pod zakon o ustavnoj odgovornosti vlade nego pod "redoviti kazneni zakon" pri čemu bi trebalo postupiti državno odvjetništvo. Mnogi se ne slažu je li riječ o pronevjerenju, zlobnom oštećenju, krađi ili zloupotrebi uredovne vlasti, ili više toga zajedno.

Naposljetku želi objasniti zašto on kao čovjek, koji ne priznaje zakonitost postojećega sustava, dugim govorom preporuča nekoristan Tuškanov prijedlog. Kaže da se on 1861. a zatim i 1865.–67. borio protiv tadašnjega stanja, kako to čini i danas. On i njegovi prijatelji dolaze u Sabor samo zato jer ih šalje povjerenje naroda pa mu je "deržanstvo" da po mogućnosti služi narodu i da ga brani. Starčević dakako ne vjeruje da će saborskim radom ikoga uputiti na pravi put, pa mu je isključiva zadaća da narod upozna s činjenicom da većina radi isključivo ono što narodu škodi. Prema Starčeviću, jedina je svrha Tuškanova prijedloga pokazati kako je vladina stranka protivna svemu "što smera na sreću naroda i da joj na toj stazi ne služe nikakvi razlozi..." Kada ga je predsjednik opomenuo da ne podmeće "patriotičnoj većini" takve namjere, Starčević je odgovorio da ne postoji nijedan slučaj u kojem bi većina primila neki prijedlog Stranke prava, ali je ova u njezinu raskrinkavanju postigla velike uspjehe. Zato se nada da će sudbina spomenutoga prijedloga biti još jedan dokaz pokvarenoga značaja većine.[19] Ovaj govor jasno pokazuje bitne elemente Starčevićeve ideologije: taktiku negacije, tj. sudjelovanja u saborskim raspravama s jedinim ciljem raskrinkavanja većine sve do časa kada će se vanjskim pritiskom srušiti dualizam, a i Monarhija. Vidi se također kontinuitet njegovih teza iz vremena *Hervata* i *Hervatske*. Očigledno želi

19
Djela I, 8. X. 1885., 281-292. Valja napomenuti da je Starčević zbog bolesti dovršio taj dugi govor samo zato jer mu je predsjednik odobrio pet minuta odmora.

prikazati neodvišnjake i Mažuranića kao predstavnike soja nacrtanoga u "Pismima Magjarolacah" i u svojim "Uspomenama". I naposljetku, doista je trajno njegovo uvjerenje da je Austrija, uz pomoć domaćih izdajnika, stvorila mađarsku prevlast u Ugarskoj a ne zavedeni Mađari.

Starčeviću je odgovorio istaknuti predstavnik Khuenova režima Iso Kršnjavi. Prema njegovoj tvrdnji, pravi su začetnici Tuškanova prijedloga neodvišnjaci, a Stranka prava je samo dodala svoju elementarnu snagu. Složio se sa Starčevićevom optužbom Mažuranića i s njegovom izjavom da ne treba bana staviti pod optužbu, nego stvoriti dva odbora koji bi razdvojili hrvatske od mađarskih spisa. Da je Stranka prava izašla s tim prijedlogom svoga prvaka, a ne s optužbom bana, Narodna bi stranka na to pristala. [20]

U spektru govornika valja spomenuti grofa Miroslava Kulmera, pripadnika Centruma koji je, uz burno odobravanje ljevice, iznimno oštro osudio Khuenov postupak kao protivan "historičkom pravu" i Nagodbi. Pri tome se ogradio od izjave Živkovića (svoga političkoga druga) da Khuen nije imao zlih namjera. Po njegovu mišljenju, one su se pokazale u tome što je, bez dozvole Sabora, otuđio vlasništvo zemlje na zahtjev tuđe vlade, koja te spise nije zahtijevala od nekih podžupanija nego od kraljevine Hrvatske gdje je ban u autonomnim poslovima neovisan od ugarskoga ministra. Prema Kulmeru, ban dakle nije postupao *bona fide* jer je pokazao da je nagodbeni zakon samo na papiru, tj. da kraljevina Hrvatska nije ravnopravna s kraljevinom Ugarskom. Ako Khuenova egzekutiva može na taj način prijeći preko legislative, onda bi ona jednoga dana mogla ukinuti i građanski zakonik i kazneno pravo.[21]

Starčević nije mogao očekivati od pravaških zastupnika da će govoriti potpuno u njegovu smislu. Tako je Tuškan branio Mažuranića od psovanja većine. Rekao je da on doduše nije djelovao patriotički i odvažno ali njegovo oklijevanje ne smije biti povod da Khuen izvede ono što Mažuranić nije, tj. da preda spise. Ironija je, kaže Tuškan, da pravaši, nazivani još gorim imenima nego što su "petrolerci i nihilisti", brane zakone koje je stvorila većina. Oni također štite "vlastnost", temelj svih "socialnih odnošaja" u Europi dok većina, predajom hrvatskoga vlasništva Mađarima, napušta to načelo.

Mazzura je Khuenov postupak u vezi sa spisima, a i inače, opisao kao posljedicu njegove zadaće da postigne državno jedinstvo. Nije branio svoj prijedlog da se Sabor ogradi od Khuenova postupka, nego se pridružio Tuškanovu zahtjevu za optužbom protiv bana. Khuen je odgovorio da nikada nije izjavio kako su ove kraljevine podređene jedinstvu državne krune Ugarske, nego da su dionici te države. Uvijek je davao jasno do znanja da državnost Hrvat-

---

20
HS, 1884.–87., 9. X. 1885.

21
Isto, 8. X. 1885.

ske, u smislu njezine ravnopravnosti s Ugarskom ne postoji jer su Hrvatska i Slavonija samo kraljevine s autonomijom, tj. s pokrajinskom autonomijom. Karakteristično je za njegove najnovije pokušaje da razdvoji užu Hrvatsku od Slavonije stavljanjem pojma "Slavonac" uz bok pojmu "Hrvat" kao stanovnikâ dviju pokrajina. Naposljetku je izjavio da nije rekao kako su vlasti postavljene od kralja 1848. ilegitimne, jer su one bile legitimne ali ne i ustavne. Tvrdio je dakako da nije povrijedio nikakvo pravo tih kraljevina. Preko Tuškanova prijedloga većina je prešla na dnevni red, uz zahtjev banu da se pobrine za povratak spisa koji pripadaju kraljevinama Hrvatske i Slavonije, tj. onih dokumenata koji su se nalazili u kutijama s "komorskim" spisima.[22] Zbog toga je Smičiklas interpelirao bana upitom hoće li vratiti spomenute spise.[23] Dogodilo se nije ništa pa je Smičiklas još jednom postavio to pitanje na dnevni red u specijalnoj debati o proračunu godinu dana poslije. Nije postigao ništa jer je Khuen uz podršku većine odlučno zastupao stav da Sabor nema pravo odlučivati o tim spisima.[24]

Bitno je dakako bilo prikriti činjenicu da je Khuen dobio "vritnjak". U tome je odlučno pomogao Franjo Josip koji je, očigledno na Tiszin zahtjev, ručnim pismom od 4. studenoga podijelio Khuenu red željezne krune prvoga stupnja. Time je dao do znanja da banova čast nije u pitanju i da o njegovu odlasku nema ni govora. U svojoj prijavi Davida Starčevića i Josipa Gržanića, predsjednik Sabora tvrdi da su oni silovitim nasrtajem, prijetnjama i djelotvornom uvredom htjeli spriječiti bana u vršenju njegovih zakonitih prava. Svjedoci su mu pojedinci koji su fizičkom intervencijom osujetili namjere izgrednika. To su zastupnici vladine stranke Iso Kršnjavi, Gjuro Dedović, Vilim Hak, Stevo Popović, Nikola Czernkovich uz ravnatelja saborske pisarne i podvornika. Na temelju te prijave Sudbeni je stol zatražio od Sabora Starčevićevo i Gržanićevo izručenje, a imunitetni je odbor to preporučio s pet protiv tri glasa.[25] Sud je zahtijevao i izručenje Grge Tuškana jer je učinio prekršaj kada je za rasprave na kotarskom sudu širio "uzapćene spise", tj. članak *Slobode* koja je pisala da je Khuen doista dobio udarac, te Jakova Radoševića kao autora toga članka. Zatraženo je i izručenje Eu-

22 *Isto*, 10. X. 1885. Od 104 prisutnih, njih 69 glasalo je protiv Tuškanova prijedloga, a 35 za njega. Među ovim posljednjima bili su zastupnici Neodvisne narodne stranke, Središta (dijelom virilista) te oni pravaši koji nisu bili isključeni iz Sabora. S njima je glasovao i Frank.

23 Naime, umjesto da se sastanu komisije, sada je u Peštu trebao ići samo jedan činovnik – Radoslav Lopašić – a Smičiklas pretpostavlja da mu je zadaća jedino izraditi popis spisa koji su primljeni od podvornika bez ikakova popisa. *Isto*, 28. XI. 1885.

24 *Isto*, 16. XII. 1886. Spisi su vraćeni tek prilikom restitucije arhivalija iz Mađarske do 1960.

25 *HS*, 1884.–87., 10. X. 1885. Od 86 prisutnih za izručenje je glasovalo 62, a protiv 24.

gena Kumičića jer je toga 5. listopada "poletio" na bana i vikao prema galerijama: "Narode! tat je izbačen!" (tj. nakon udarca nogom).[26]

Šime Mazzura protivio se izručenju, najprije zato što Sabor nije raspravljao o kriteriju progona. Svjedoci su na parnici D. Starčeviću i Gržaniću tvrdili da je Kumičić u sabornici pokušao čin javnoga nasilja. No stvarni uzrok zahtjeva za njegovo izručenje jest u tome što je u sudnici rekao nešto "nepoćudno", tj. da je Khuen dobio udarac, pa se na taj način želi njegovo svjedočanstvo proglasiti nevjerodostojnim. Mazzura je pokazao cijelu apsurdnost postupaka ovisnih sudaca kako bi se prikrio stvarni događaj.[27] Progon se naime opravdava s jedne strane sudjelovanjem sumnjivih u tomu činu, a s druge strane njih se hapsi jer su širili vijesti o prizoru koji se tobože uopće nije dogodio! Zato je Mazzura odbio izručenje Kumičića i Radoševića zbog čina koji nije jasno kvalificiran. Govornici većine zastupali su službenu verziju da su D. Starčević i Gržanić pokušali učiniti nasilje prema Khuenu, ali da su ih neki zastupnici većine spriječili pa ga njih dvojica nisu ni dotakla, a ban je s mirnim i prezirnim pogledom izašao iz dvorane. Barčić je rekao da su se suci u vezi s tom optužbom dogovorili sa svjedocima kako će iskazivati i da je istražni zatvor i cijeli postupak prema optuženima samo Khuenova osveta. Nakon njegove izjave o nepoštenum posjedu komorskih spisa, hrvatska je krv morala uskipjeti i zato bi D. Starčevića i Gržanića trebalo pohvaliti. Barčić i Folnegović prikazali su ih kao mučenike Stranke prava, koja će pobijediti unatoč banovoj osveti.[28]

Ante Starčević je u vezi s Kumičićem i Radoševićem govorio protiv izručenja saborskih zastupnika uopće, a pogotovo postojećim oblastima.[29] "O tom izručenju vaše nove versti, sudim, da nije dostojno muža osbiljna govoriti." Ističući da je inozemni tisak (pozvao se na jedne francuske novine) pisao da je Khuen izguran iz dvorane, izjavio je da više vjeruje Gržaniću nego samome sebi, iako je bio prisutan tom činu. Ponovno je prorokovao kraj sadašnje vlasti. Siguran je da su protiv prijedloga imunitetnoga odbora o tom izručenju "svi oni, koje Bog u svom gnevu nije prokleo, da ga je u takovo družtvo i medju takove

26
Sloboda, 6. X. 1885.; *HS*, 1884.–87., 27. X., 4. XI., 16. XI. 1885.

27
Gržanić je naime zatvoren zato jer je rekao da je "tvorno postupao" protiv Khuena, što prema sucu, nije istina. Da je dakle bilo doista tako, bi li on trebao biti pušten? Kako to da je Radošević tobože širio krive vijesti, kada su D. Starčević i Gržanić upravo zbog tih vijesti izručeni. *Isto*, 16. XI. 1885.

28
Isto

29
U opravdanju svojih izjava poslužio se izmišljenim dijalogom koji podsjeća na *Pisma Magjarolacah*.

ljude odsudio."[30] Tuškan se odrekao svoga prijavljenoga govora jer su Starčevićeva načela tako uzvišena da bi ih povrijedio kada bi uzeo riječ. Većina je, razumije se, izglasla izručenje.[31]

I Frank je izjavio da se ne poštuje nezavisnost sudačke vlasti od utjecaja politike, zato Sabor zapravo izručuje svoje drugove egzekutivi a ne sudu. Upozorio je da su D. Starčević i Gržanić u istražnom zatvoru bez saborskoga dopuštenja. Predložio je da se Sabor od toga ogradi i drži da se takvim postupkom režima stavlja na kocku cijeli konstitucionalni život.[32] Tuškan je zatim interpelirao bana s pitanjem je li vlada odobrila nezakoniti postupak njihova zatvaranja samo na prijavu predsjednika a bez odobrenja Sabora. Pri tome se poslužio Davidovim rječnikom protiv čopora plaćenika, hvastavaca spletkara, švindlera i denuncijanata. Barčić je predložio da se Khuen i odjelni predstojnik za pravosuđe Vjekoslav Klein stave pod optužbu jer su tim načinom zatvaranja D. Starčevića i Gržanića povrijedili zakon o nepovredivosti i neodgovornosti narodnih zastupnika. Podupirao ga je Rukavina, uz ostalo i izjavom da "načelnik vlade" ima zadaću uništiti zemlju u korist "Magjarorsaga", pa mu je predsjednik oduzeo riječ, a zatim je isključen sa šezdeset sjednica. Frank, koji je potpisao Barčićev prijedlog, zahtijevao je da se Sabor svečano ogradi protiv nasrtaja na imunitet. No umjesto toga taj je prijedlog upućen pravosudnom odboru.[33]

Zagovarajući Barčićev prijedlog, Ante Starčević se osvrnuo na dva pitanja u vezi sa slučajem zatvaranja Davida i Gržanića: na povredu osobne slobode narodnoga zastupnika i temeljnoga zakona saborskoga "zastupanja". Kao što je to često radio, i ovom je prilikom upozorio na primjere iz velikih europskih država. Kaže da je u Engleskoj samostalnost sudačke vlasti na najvišoj razini, da je u Francuskoj čak "prie velikoga prevrata", a u vrijeme "neomedjašene" kraljevske vlasti, postojala nezavisnost sudaca, da je i takav zlotvor kao "Ludovik XV" štitio i branio osobnu slobodu državljana, za razliku od stanja u Hrvatskoj. Prema Starčeviću, u Europi nema vlade koja bi se upletala u unutrašnje poslove sudova osim one "Nj. otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva". Starčević kaže da je sud trebao odbiti prijavu saborskoga predsjednika, a pogotovo zato jer je riječ o zatvaranju bez osude, tužbe i dokazane krivnje. Tužiti je imao oštećenik Khuen. Dakle sud bi morao pustiti iz zatvora dvojicu zastupnika i vlada bi ga trebala na to primorati. Tako bi, prema Starčeviću, postupili i najgori rimski carevi pa i Ab-

30
Djela I, 17. XI. 1885., 293-298

31
Za izručenje Kumičića glasovalo je od 72 prisutna 47 sa "da", a 25 sa "ne", a za izručenje Radoševića 48 sa "da" a 24 sa "ne".

32
HS, 1884.–87., 17. XI. 1885.

33
Isto, 21. i 24. XI. 1885.

dul-Hamid, jer su držali do svoje časti i nisu dopustili progon "muževa" kojima krivnja nije dokazana a trpe zato jer su izvršavali svoju zastupničku dužnost. Postupak većine mu je dokaz da "celo saborenje nije drugo nego pogibelna obsena". Nije se dakako ničemu nadao od Barčićeva prijedloga, čak i kada bi ovaj bio jednodušno primljen. Osudio je "verne sluge... Njeg. otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva" jer progone nedužne ljude "koji su radili za obćenito dobro i za dobro iste krune".[34] I Starčević i ostali pravaši neprekidno su ponavljali da je njihova žestoka osuda stanja u Hrvatskoj i u Monarhiji te kraljeve vlade korisna kruni. Stranka prava naime upozorava da će, ne promijeni li svoje postupke u smislu hrvatskoga državnoga prava, izgubiti prijestolje.

U parnici protiv D. Starčevića, Josipa Gržanića i Eugena Kumičića, optuženih zbog zločinstva javnoga nasilja, zadaća je suda bila dokazati da se udarac nogom nije dogodio.[35] Optužba je glasila da su osumnjičeni htjeli navaliti na Khuena i silovito mu nanijeti "žig infamije – neizbrisiv žig blamaže" ali su ih spriječili Kršnjavi i drugi, pa je on sam izašao, dakle nije bio izbačen iz sabornice. Protiv Gržanićeva "neistinitoga navoda" da se na Khuena "nabacio nogom" svjedočili su Kršnjavi i drugi da on bana nije "dosegao" jer su to spriječili zastupnici Narodne stranke. Sud je odbio izrečene sumnje da su oni pristrani svjedoci.[36] David i Gržanić tvrdili su da su svojim postupcima branili čast hrvatskoga naroda. Zato, prema Gržaniću, udarac nogom nije nasilje nego uvreda jer je Khuen uvrijedio hrvatski narod. Njegov odvjetnik Hinković nastojao je dokazati da je Gržanićeva izjava istinita. Kada je Tuškan, kao svjedok na raspravi, rekao da je netko udario bana nogom, dospio je u istražni zatvor zbog "krive prisege". Naposljetku su 18. prosinca 1885. David Starčević i Josip Gržanić osuđeni na tri godine tamnice, a Davidu je oduzet stupanj doktorata i pravo odvjetništva. Kumičić je bio oslobođen. Osuda je izazvala silno uzbuđenje. "Svi su plakali", a u slušateljstvu bilo je ogorčenih prosvjeda.

U kasacionalnoj raspravi Stol sedmorice ukinuo je osudu prvostupanjskoga suda i snizio je kaznu na pet mjeseci. Prema opisu *Hrvatske* u prisutnoj je publici prevladao "krasni spol, naše otačbeničke gospodje" jer se muškarcima, pogotovo sumnjivima, nisu izdavale ulaznice za sudnicu. Nakon odslužene kazne,

---

34
Djela I, 25. XI. 1885., 298-303

35
Davida je branio Derenčin, Gržanića Hinković, a Kumičića Barčić. *Sloboda*, 15.–19., 21., 23. XII. 1885.

36
Sloboda (15. XII. 1885.) piše da se Kršnjavi ističe u obrani Khuenove časti jer se želi popeti na "obudovjelu" stolicu predstojnika za bogoštovlje i nastavu, ispražnjenu nakon smrti Ivana Vončine. Rački također svjedoči da je Kršnjavi tada bio kandidat za taj položaj. KORS III, Dodatak 1, Rački Strossmayeru, 14. I. 1886. No dobio ga je dr. Stjepan Spevec a Kršnjavome je to uspjelo tek 1892. O Gržaniću vidi: Kolar, 1995.

osuđenike su na izlasku iz tamnice dočekale "zagrebačke Hrvatice", a gospođe iz najodličnijih građanskih krugova obasipale su ih cvijećem.

O pritiscima vlade na sudstvo u ovom slučaju i njegovim mogućim posljedicama svjedoči i Mažuranićevo pismo austrijskomu ministru pravosuđa Otakaru Pražáku u povodu spomenutoga rješenja Stola sedmorice. Uklanjanje principa nezavisnosti sudaca doživjelo je, prema Mažuraniću, svoj vrhunac pritiskom vlade na ovaj vrhovni sud u vezi s imenovanjem njegovih sudaca (vjerojatno je Khuen bio nezadovoljan smanjenjem kazne). Umjesto zakona prevladava, prema Mažuraniću, "diktat administracije" koji ugrožava sigurnost, čast i slobodu osoba, pogotovo kada su ove režimu omražene (missliebig). Mažuranić se boji da se pripremaju još teže mjere protiv judikature, a možda i ukidanje vrhovne sudske instance u Hrvatskoj. On očekuje da će ministar Pražák o tome obavijestiti vladara koji bi mogao "u svojoj neizrecivoj milosti posljedice ovoga koraka milosrdno odvratiti od Hrvatske!"[37]

Kraljevski sudbeni stol u Zagrebu izvijestio je Sabor da je Grga Tuškan kao zaprisegnuti svjedok u procesu D. Starčeviću i Gržaniću govorio "očito neistinite činjenice" (tj. da je Khuen dobio udarac). Time je "zatečen na djelu zločinstva prevare", pa je sudac odredio da se svjedok pritvori. On se u vezi s tim mogao pozvati na zakon o imunitetu iz 1867. koji određuje da narodni zastupnik smije biti zatvoren bez dozvole Sabora samo ako je zatečen na djelu. Mazzura je upozorio na apsurdnost te optužbe na raspravi s tako proturječnim izjavama svjedoka, a Kumičićev odvjetnik Barčić zahtijevao je da se Tuškan smjesta pusti iz zatvora. Obrazlažući "prešnost" toga prijedloga, Barčić je govorio o zbivanjima na sudu i ponovio je Tuškanove riječi kako su se prema Khuenu digle noge i da je vidio kako "ga je noga jedan ili dva put dohvatila, ali ne zna tko je to učinio". Dakako da je Barčić to ponovio zato jer je tu izjavu mogao nekažnjeno izreći samo u Saboru. Tvrdio je da Tuškan nije krivo svjedočio. Prijedlog da hitno postavi na dnevni red zahtjev da se Tuškan smjesta pusti iz zatvora nije primljen ali je dopis suda predan imunitetnome odboru.[38]

Taj je odbor s pet protiv tri glasa primio prijedlog Jovana Živkovića i zaključio da sudac nije imao pravo zatvoriti Tuškana jer on nije zatečen *in flagranti*, nego je to, kako je Živković poslije rekao, samo "šikanacija". Na licu mjesta naime nije utvrđeno da je Tuškan počinio kažnjivo djelo lažnoga svjedočenja pa je protuzakonito zatvoren samo radi sumnje. Branitelj Davida Starčevića, Derenčin, pravno je obrazložio prijedlog imunitetnoga odbora a zatim je rekao o čemu je

37
Hrvatska, 1., 3., 4. III. i 20. V. 1887.; I. Mažuranić: *Sabrana djela IV* (1979.), Pismo od 11. III. 1886., 199-201. Mažuranić se mogao nadati da će kralj biti obaviješten o njegovu pismu jer je bio "pravi dvorski savjetnik".

38
HS, 1884.–87., 16. XII. 1885.

stvarno riječ. Naime, zastupnici se ne mogu progoniti zbog onoga što su kazali u sabornici pa im se zato želi pripisati kažnjivo djelo počinjeno izvan nje. Uz podršku odjelnoga predstojnika za pravosuđe Vjekoslava Kleina, Vasa Đurđević je istupio s protuprijedlogom kojim se odobrava sučev postupak prema Tuškanu. Većinom glasova on je primljen no Tuškan je u međuvremenu već pušten iz zatvora, ali je od Sabora izručen sudu pa je i protiv njega podignuta optužba i održana parnica.[39] Valja spomenuti da je i urednik *Obzora,* Klement Božić, osuđen na tri mjeseca zbog "širenja lažnih vijesti" o udarcu Khuenu. Njemu je to bila već treća osuda a *Obzor* je izgubio dio kaucije.[40]

Osuda Davida Starčevića bila je snažan i nepopravljiv udarac Stranci prava. Njegov branitelj Derenčin s pravom kaže: "Ja držim, da era, koja se inaugurira danas u našoj domovini, odaje nadu, želju, da će se uništenjem osoba, spadajućih na opoziciju, uništiti opozicija."[41] Zbog mogućnosti da *Sloboda* nakon Davidove osude bude zabranjena, list je od 30. siječnja 1886. promijenio ime u *Hrvatska.*

Nakon Davidove osude, njegov je mlađi brat klerik Mile Starčević isključen iz zagrebačkoga sjemeništa. Rački piše da je Mile iznenada otpušten "zbog protucrkvenoga duha" i da moli Strossmayera da ga primi u đakovačko sjemenište. Kaže da je "i stari Ante, prorok" zamolio Derenčina da intervenira kod njega. (Čini mi se nevjerojatnim da bi ponosni Ante mogao bilo što zamoliti čovjeka kojega je toliko puta ispsovao kao "slavoserbskoga" zlotvora.) Rektor sjemeništa rekao je Račkome da je mladi Starčević vrlo sposoban "ali da ima glavu kao stric njegov" i da se "neklerički" ponašao, da je sve pobijao "psovao na svećenstvo, kritizirao papinstvo i.t.d." Rački misli da nije riječ o političkome progonstvu jer poglavari sjemeništa nisu pristalice postojećega sustava. Mile Starčević se zatim pismeno obratio Strossmayeru koji je o njemu imao obavijest da hvali herezu i loše govori o papama. "Take ćudi čovjek je vele pogibeljan kano *svećenik"* (podcrtao Strossmayer). Drži da je on Renanov sljedbenik, pripisuje mu dakle uvjerenje da je Isus čovjek, a ne sin Božji. Strossmayer bi inače "Starčevića kano Starčevića rado primio, osobito sad kad se počimaju dvije opozicije slagati, što je od velike i zamašite koristi." Rački drži da nije zgodno odbiti mladoga Starčevića iz vjerskoga razloga. Zato preporuča da se ne primi u đakovačko sjemenište pod izgovorom da usred školske godine nema dotacija niti mjesta za još jednoga pitomca. Može se doista pretpostaviti da je Mile davao izjave koje su više odgovarale mišljenju njegova strica nego značaju nastave u sjemeništu. No očigledno

39
Isto, 17. XII. 1885. U odsutnosti pravaša, za prijedlog imunitetnoga odbora glasovalo je od 75 prisutnih 29 sa "da", a 46 sa "ne".

40
Obzor, 10. VII. 1886.

41
HS, 1884.–87., 17. XII. 1887.

je riječ o političkom progonu. Kako to da je Miletov "protucrkveni duh" otkriven upravo nakon osude njegova brata?[42] Mile Starčević je tada napustio teologiju i prešao na pravo.

Khuen i njegov krug nisu mogli ostati samo pri spomenutoj osudi. Na taj način David bi postao mučenikom i njihova svrha, potiskivanje pravaštva, bila bi promašena. Zato je Khuen želio zadati mu moralni udarac od kojega se više neće oporaviti. Vidjeli smo da je David uvijek nastupao kao branitelj puka i psovao prvake režimske stranke kao varalice, izdajice i neprijatelje naroda. Trebalo je sada pokazati da je licemjer jer upravo on najviše iskorištava puk i da je kao odvjetnik zapravo najveći lopov i "švindler". Anti Starčeviću, koji je samo sjedio u svojoj sobici te čitao i pisao, nije se moglo prišiti ništa slično. No vjerojatno je Khuen držao da osuda njegova sinovca kao krajnje nepoštena odvjetnika, mora pogoditi i njegovu uvjerljivost kao propovjednika općega ljudskoga morala u jednome krajnje pokvarenom društvu kakva nema nigdje na svijetu. Sramoćenje Davida Starčevića aranžirano je pomoću njegovih klijenata. Tužba zbog zločina prijevare, koju je David tobože izveo kao odvjetnik, predana je 5. siječnja 1886. neposredno nakon osude prvostupanjskoga suda za izgred u Saboru, a uskoro zatim sud je zahtijevao od Sabora njegovo izručenje.[43]

Svojom interpelacijom kojom pita Khuena opravdava li vlada "veksacije" protiv Davida, Josip Gržanić tvrdi da on time dobiva "biljeg mučeničtva" i da su mađarski mjerodavni krugovi dali naputak za njegov "sistematični" progon. On je, prema Gržaniću, uveo novi duh u političku borbu i našao je velik odziv u narodu i zato ga se želi prikazati kao "guljara" i varalicu. Time se misli "ubiti" Stranku prava, ali ona ne ovisi o jednome čovjeku. Khuen je odmah odgovorio da mu sudski postupak protiv Davida Starčevića nije poznat, no vladi je stigla obavijest da se on tobože proganja, pa ju je predala Banskome stolu kao drugostupanjskome sudu. Grozi se Stranci prava novim progonima. Kaže da će svatko tko guli narod biti stavljen izvan zakona. No bit će kažnjeni i oni koji se, zato što ne priznaju zakone, sami stavljaju izvan zakona, a sudit će im se prema zakonima koje ne priznaju. Iako je Khuen odbio mišljenje da je on pokrenuo sudski progon protiv Davida Starčevića, dao je jasno do znanja da ga smatra krivim. Prema tome, ovisni sud morao ga je osuditi.[44]

Predstojnik za pravosuđe Vjekoslav Klein odgovorio je Gržaniću kao i Khuen, da vlada nije utjecala na slučaj Davida Starčevića i da je Banski stol kao

---

42
KORS III, 27. XII. 1885. i 7. I. 1886., 438-9

43
HS, 1884.–87., 8. II. 1886. Tužitelji u slučaju ostavštine Time Kokotovića bili su Janko i Bare Haramija.

44
Isto, 18. XII. 1886. i 26. II. 1887.

kaznena oblast radio po svojoj "uviđavnosti". Vlada je tek nakon Gržanićeve interpelacije zatražila uvid u spise, na temelju kojih on osporava Gržanićeve navode u pojedinostima i kaže da je David prevario nasljednike jer je prisvojio dio jedne ostavštine, da je to Banski stol utvrdio i zato zaključio da je nužan kazneni progon te predao spise državnome odvjetniku. Intervenirao je jer su se stranke žalile protiv "nehajnog" postupka prvostupanjskoga suda u ovom slučaju. Prema Kleinu, nije dakle riječ o političkom mučeništvu nego o nedopustivu sebičnom i protuzakonitu postupku jednoga odvjetnika.[45] Nakon toga je imunitetni odbor predložio Davidovo izručenje zbog "zločina prevare i pronevjerenja". Izjave odjelnoga predstojnika za pravosuđe jesu dakako grubi pritisak egzekutive na sudstvo. U parlamentarnom sustavu bile bi nemoguće njegove tvrdnje uoči sudske rasprave da je David kriv, iako još nije proveden dokazni postupak. Mazzura se nadao da se većina neće izručenjem osvetiti Davidu Starčeviću jer ju je psovao izrazima kakvi se nisu čuli ni u jednom saboru. Davidov odvjetnik Frank pobijao je pojedine točke optužbe u obrambenom govoru kao da je u sudnici.[46]

Jedini govornik za izručenje Davida Starčevića bio je Hinković. On je već ljeti 1886. istupio iz kluba Stranke prava s izjavom da ostaje privržen programu Stranke prava, ali nije rekao zbog čega je to uradio.[47] U Davidovu slučaju kaže da nije ni za ni protiv njega. Ako je on čist, mora mu biti pravo da se izruči (prelazi dakle preko očekivane pristranosti suda). Ako to nije slučaj, onda treba čovjeka, koji se pomoću naroda digao do najvećega ugleda, koji je protiv drugih u stvari poštenja najstrože postupao, koji je uvijek naglašavao da je pošten, raskrinkati kao šarlatana, što on ne bi želio da se dogodi. Ta otrovna izjava protiv Davida izazvala je, razumije se, odobravanje desnice i Barčićev istup protiv novih prijatelja većine i izdajstva najnovijih Juda. Rekao je da politički progon Davida Starčevića, kojega vlada želi prikazati kao zločinca, neće oslabiti Stranku prava jer ima korijenje u narodu.[48] Klein je iznio još argumenata za Davidovu krivnju iako je tvrdio da ne kvalificira karakter djela i da iznosi samo činjenice iz sudskih spisa. Uz porugljivi smijeh ljevice, on je, štoviše, izjavio da vlada nije još nikada nijednome sucu naložila kako da sudi. Većina je dakako primila prijedlog o Davidovu izručenju.

45
Isto, 9. i 14. III. 1886.

46
Isto, 14. III. 1886.

47
Obzor, 5. VIII. 1886. Vjerojatno je tome uzrok Starčevićeva osuda njegove izjave u Saboru da bi se Stranka prava mogla približiti vladajućoj stranci.

48
HS, 1884.–87., 14. III. 1887. Valja reći da je Hinković imao uvid u Davidove odvjetničke spise jer mu je postavljen za zamjenika dok je bio u zatvoru.

Prije parnice Davidu Starčeviću održane su protiv pisaca u pravaškome tisku još tri parnice. August Harambašić i Nikola Kokotović kao urednik optuženi su zbog crtice "Tri molitve" u listu *Balkan*. U njoj je spomenuto "robovanje u vojsci" što je državni odvjetnik Tomo Kraljević kvalificirao kao veleizdaju. On je u sudnici držao pravi politički govor izjavivši da opozicija s radošću bilježi svaki neuspjeh Austro-Ugarske u vanjskoj politici i sustavno odgaja narod da joj bude nepokoran. Čak se pozvao na držanje opozicije u srpsko-bugarskom ratu i na kasniji otklon Bugarske od Rusije prema Monarhiji s tvrdnjom da se opozicija pri tome uvijek protivila interesima Monarhije. Prikazom austrougarskoga vojnika kao roba tuđinca, Harambašić želi "odvrgnuće jednoga diela od jedinstvene sveze cielokupne monarkije i potiče na pobunu i gradjanski rat". Odvjetnik Derenčin predbacio je državnome odvjetniku da kazneni slučaj razmatra s gledišta režimske stranke. Odbio je njegove tvrdnje da je riječ o želji za silovitim odcjepljenjem od Monarhije. U Harambašića, doduše, postoje "zablude mladenačkoga zanosa" (imao je tada dvadeset i pet godina) ali one nisu zločin. Tvrdio je da Hrvati znaju da je sudbina njihove domovine nerazdruživo povezana s Monarhijom i da u Hrvata nema veleizdaje. Harambašić i Kokotović osuđeni su zbog izjava protiv institucije vojske na petnaest mjeseci, odnosno godinu dana, zatvora. Stol sedmorice ublažio je kaznu zatvora na šest mjeseci, odnosno tri mjeseca.[49]

Održana je također rasprava zbog već spomenute "lažne" vijesti u *Slobodi* o udarcu Khuenu, a branitelj je bio Frank. Okrivljeni su osuđeni na više mjeseci tamnice, a *Sloboda (Hrvatska)* na gubitak dijela kaucije.[50] Urednik *Hrvatske* Josip Kukor optužen je za zločin smetanja javnoga mira zbog nekih vijesti s birališta. No on je bio samo rodoljubivi slagar koji se "dao žrtvom zakonu" kako je rekao njegov odvjetnik Mazzura. Naime zbog silnih zapljena, nisu se kao glavni urednici potpisivali oni koji su stvarno uređivali list jer u tom slučaju *Hrvatska* ne bi mogla izlaziti, a Stranka prava bi ostala bez svojih intelektualaca. U cijeloj je Monarhiji bio običaj da se kao urednici navedu "ljudi od slame" (Strohmänner) koji su onda po potrebi uzeli na sebe zatvorske kazne. Kako Kukor očigledno nije imao veze s inkriminiranim prilogom, bio je osuđen na dva mjeseca zatvora zbog zanemarene pažnje, a *Hrvatska* na gubitak jamčevine od 2000 forinti. Stol sedmorice je i to ublažio dosudivši Kukoru 50 forinti globe ili 10 dana zatvora, a *Hrvatskoj* gubitak jamčevine od 150 forinti.[51] Nije slučajno da su se

49 *Hrvatska*, 19., 21., 23. II., 2. III. i 9. VII. 1887.

50 *Hrvatska*, 11.–12. VII. 1887. To su Josip Gržanić, Jakov Radošević, Petar Gavranić i Franjo Milošević.

51 *Hrvatska*, 16. VII. i 14. X. 1887. Svjedoci su bili Eugen Kumičić, Višemir Zima i Nikola Kokotović. Uredništvo *Hrvatske* često se odlučivalo na autocenzuru prenoseći članke iz stranoga tiska uz izostavljanje vladi nepoćudnih pasusa.

prenosile vijesti kako je *Hrvatska* na izdisaju. Ipak se uz velike teškoće održavala, a spasio ju je tri godine poslije dr. Josip Frank.

Rasprava protiv Davida Starčevića i Ivana Starčevića, kojega je on "zaveo" da sudjeluje u prevari, počela je 29. kolovoza 1887., a branili su ih dr. Josip Frank i pravaški odvjetnik dr. Josip Ivandija. Prema očekivanju, David je 13. rujna 1887. (dakle na početku novoga saborskoga zasjedanja) proglašen krivim i osuđen na šest godina tamnice. Kao u svim ostalim slučajevima, prvostupanjski je sud izrekao najviše kazne a Stol sedmorice ublažio je zatvor za Davida na dvije godine, a za Ivana Starčevića na šest mjeseci.[52] Time je Davidova politička karijera bila završena.

52 *Hrvatska*, 30. VIII.–1. X. 1887.; 9. II. 1888.

KRAJ VELEIZDAJNIČKOGA RAZDOBLJA

Uspjeh Khuenove misije

Uloga i važnost predstavnika Stranke prava u Saboru bitno je oslabila nakon uvođenja novoga poslovnika te osude Davida Starčevića i Josipa Gržanića zbog izgreda 5. listopada 1885. No uoči već spomenute saborske rasprave u vezi s pripremom procesa protiv Davida Starčevića zbog prijevare, Erazmo Barčić upriličio je ipak još jedan vatromet, kojim je nadmašio svoje dosadašnje proruske izjave. Sudjelovao je u debati o negativnim rezultatima pregovora kraljevinskih odbora.[1] Počeo je s uobičajenim pravaškim izjavama da je u Saboru nužno poučiti hrvatski narod o bezakonjima Mađara uz pomoć domaćih izroda kako bi se u njemu održalo čuvstvo osvete i mržnje protiv tlačitelja. Nabrojio je sva zla koja je Khuenova vlada počinila. Uz ostalo je spomenuo i zabranu kongresa jugoslavenskih književnika te dostojne proslave hrvatskoga narodnoga preporoda, a i vjeresijskoga zavoda koji je pripremala opozicija. No glavni dio govora Barčić je posvetio "istočnom pitanju". Rekao je da su Hrvati udo velike obitelji koja živi od Urala do Jadrana, a pozvana je da "svietom gospoduje". Autonomna i zajednička vlada trebale bi, po njegovu mišljenju, podupirati "uzajemnost slavensku" i pomagati oslobođenje slavenskih "plemena" na Balkanu. Kao dobar Hrvat, Barčić drži da vlada kao protivnica takve politike ne zaslužuje povjerenje. Osuđuje protursko držanje mađarske vlade od Krimskoga rata na ovamo i njezino nastojanje da međusobno zavadi balkanske državice kako bi postale mađarski pašaluk, kao što to Srbija već jest. No ljevica, tj. Stranka prava, ljubi Rusiju, diči se njezinim carem i divi mu se te drži da će Rusija ispuniti svoje poslanstvo na Balkanu.

Barčić zahtijeva da se Hrvatskoj zajamče uvjeti samostalnoga državnoga bića, jer bi ona u tom slučaju bila važna sila u istočnoj politici Monarhije, dok bi u protivnom slučaju bila njezina Ahilova peta. Poziva se na prorusko držanje mladočeha koji, po njegovu mišljenju, drže da se položaj Slavena u Monarhiji može popraviti samo ratom Austrije i Rusije. "Jer, gospodo, neka Magjari, neka visoka kr. zem. vlada slobodno podržava pooštreno ovo stanje u Hrvatskoj, ali neka dobro pamte, da će onaj čas, preuzvišeni gospodine, kad bude prvo kopito kozač-

1
HS, 1884.–87., 9. XII. 1886.

koga konja udarilo na bečkom pločniku, kucnuti sat slobode slavenskih plemena, a Hrvatska će slobodnom i nezavisnom uzkrsnuti na razvalinah toga protunarodnoga dualističkoga konglomerata." Ne kaže dakle izričito da želi raspad Monarhije jer spominje samo dualistički sustav, no sa službene strane ta se izjava mogla shvatiti samo kao poziv hrvatskome narodu da sudjeluje u rušenju Habsburške Monarhije.

Barčić je tim govorom pokazao da je u opreci s bitnim normama Starčevićeva nauka. Snažno promovira slavenski duh, dok se kod Starčevića ne vidi da je odustao od osude slavenskoga imena kao sinonima za pojam "sclavus". No on je o tome šutio i dopustio brojnim pravašima i *Slobodi* da govore i pišu u slavenskom zanosu. Barčić također kaže da bi Monarhija u zadovoljnoj Hrvatskoj imala veliku pomoć pri rješavanju istočnoga pitanja. U suprotnosti s time, iz Starčevićevih izjava možemo razabrati da se njega Monarhija ništa ne tiče i da ima na umu samo mogućnost da se narodi sadašnje Monarhije ubuduće sporazume kao samostalne države koje bi povezivala samo osoba zajedničkoga vladara. Osim toga Starčević se nije izjasnio je li ili nije odustao od svojih nekadašnjih tvrdnji da cijeli južnoslavenski prostor (osim Bugarske) pripada Hrvatskoj. No očigledno je da poriče zlokobnoj "Austriji" bilo kakvo pravo da se miješa u "istočno pitanje".

Nakon brojnih jasnih ili prikrivenih pravaških izjava protiv dualizma i Monarhije kao paklenoga zla, ovaj je govor nakon adrese 1884., vrhunac "veleizdaje" Stranke prava, a "kozačko kopito" izazvalo je dotada neviđenu senzaciju u tisku cijele Monarhije. Sada su preostale samo dvije mogućnosti: ili da Stranka prava ostane na ovome putu i bude od Khuenova aparata moći pregažena ili da napusti Starčevićev pravac i postupno krene u oportunističke vode. Nakon različitih kolebanja dešava se ovo drugo. Starčević ne može spriječiti Stranku da zakučastim putovima dospije ravno u naručaj Josipa Franka.

Razumije se da Khuen nije prepustio nikome od svojih povjerenika da odgovori Barčiću. Ustao je sam da ga pobije oštrim i ironičnim riječima te prijetnjama. Odbio je optužbe da vlada zloupotrebljava izbore i pripisao je to pripadnicima Barčićeve stranke tvrdnjom da oni prijete izbornicima da će im zapaliti kuće i iskrčiti vinograde, a prema Khuenu, oni su to u nekim slučajevima doista učinili. Tvrdi zatim da je Barčićeva stranka (izbjegava izraz Stranka prava) prividno zastupala javno mišljenje ali sada se to svelo na manju mjeru pa Barčić zapravo želi dokazati da njegova stranka još živi. Prema Khuenu pravaško je tumačenje povijesti sredstvo za obmanu javnoga mišljenja. Uvijek nastoji da pomoću udarca protiv Stranke prava oslabi cijelu opoziciju. Sada mu smeta i grupa hrvatskih velikaša pa tvrdi da je Centrum grofova Draškovića u savezu s pravašima. U vezi s Barčićevom izjavom o Rusiji kaže da je on proširio dotadašnji program svoje stranke, što je vrlo štetno za hrvatski narod. Izjavljuje da njemu osobno Barčićeva pohvala strane države u Saboru odgovara jer pokazuje da "u izvjestnoj sabornici nije mjesta za jednu stanovitu stranku". Ako će "gospoda" da-

lje tako raditi, tj. ako će, kako je pokazao Barčić, ići dalje putem "razsapa ove monarkije", onda neće oni ostaviti Sabor nego će im narod pokazati put iz sabornice, drugim riječima, neće glasovati za pravaše na skorim izborima. Khuen je dakle nagovijestio da će pomoću izbora ograničiti broj pravaških zastupnika na minimum, što je onda doista uspješno obavio. Valja spomenuti da je tu njegovu izjavu popratilo "burno povladjivanje s desna".

U nelojalnosti Stranke prava i u tome da se njezini pripadnici ne drže ustava i zakona, Khuen nalazi opravdanje da uguši *Hrvatsku* i opozicijski tisak uopće. Ako se Barčićeva stranka ne bude držala zakona, stavit će ju izvan zakona. Osvrnuo se još na neke Barčićeve optužbe. Kaže da je zabranio literarni kongres Jugoslavenske akademije jer je imao politički značaj, a osnivanje vjeresijskoga zavoda nemoguće je dok pojedinci rade na zator Monarhije.[2]

Khuenove grožnje Stranci prava zbog dozivanja "u kuću preljubljenoga našega vladara vanjskoga neprijatelja", opetovali su režimski zastupnici varirirajući izjave da se puk neće dati zavesti od pravaša i prihvatiti nelojalnost i mržnju prema kralju i da Stranka prava i Neodvisna narodna stranka imaju zapravo isti program. Šime Mazzura kaže da Barčić govori kao i duhoviti radikalci u Francuskoj ali se boji da će radikalizam odozdo pružiti izgovor radikalizmu odozgo, tj. da će se Khuen na to pozvati u svom nastojanju da silom nametne mađarsku državnu ideju.[3] U svojoj ocjeni mimoilaženja Nagodbe u praksi u "našega energičkoga bana", barun Miroslav Kulmer odbio je Khuenovu izjavu o nekakvu savezu njegova Središta sa Strankom prava. Tvrdio je da je bana vodila samo puka zloba da pripadnike Centruma biljegom "ilojaliteta" denuncira na najvišemu mjestu. Hrvatski su opozicijski velikaši imali naime dobre veze s dvorom od kojega su očekivali susretljivost prema svom programu "čistoće" Nagodbe, a brojne su bile glasine da bi Ivan Drašković mogao postati banom. Kulmer veli da je upravo Khuen našao saveznicu u Stranci prava jer je ona odbila prijedlog Neodvisne narodne stranke i Središta u vezi s izvještajem Kraljevinskoga odbora, "a izim toga mu u svrhu, da denuncira narod, najbolje usluge pravi". Je li Stranka prava lojalna ili nije, neka odgovori sama, kaže Kulmer, ali se ograđuje od "kozačkoga kopita".[4]

Josip Gržanić branio je Stranku prava od optužbi za nelojalnost koju je pripisao Mađarima. Stranka prava je stranka "legitimiteta" jer od 1861. vapi za

---

2
Isto. O sprečavanju osnivanja Hipotekarnoga zavoda interpelirao je Folnegović. Godine 1892. je s mađarsko-austrijskim kapitalom osnovana Hipotekarna banka sa zadaćom da koči uspon hrvatskoga kapitala.

3
Isto, 10. XII. 1886.

4
Isto. Khuen je izmislio savez Draškovićeve grupe i Stranke prava jer je u njezinu glasilu *Agramer Tagblatt* bilo nekih proruskih članaka, no vodstvo je s time brzo prekinulo.

slobodom i pravicom za hrvatski narod. Rekao je da će radije propasti kao Slaven nego kao German ili Mađar. Naposljetku je Folnegović "glorificirao" Barčića. Nije nelojalan on nego klike i kaste koje pod prividom lojalnosti zastupaju interese Mađara. Možda je pri tome nehotice pokazao strah od Khuenove teške ruke. Izjavio je naime da je već Pejačević progonio Stranku prava no ona je, unatoč tome, znatno ojačala. Onda je u Starčevićevu duhu izrazio nezadovoljstvo s neprirodnim, prenaglim povećanjem Stranke prava jer su joj se pridružili svi nezadovoljnici s vladajućim sustavom, dakle i oni koji ne poznaju niti im odgovara program i cilj Stranke prava. Ona se dakle brojno povećala ali na štetu ideje za koju vojuje. No zbog rata koji je Khuen objavio Stranci prava neobičnim načinom u parlamentarnom životu, dakle zbog novoga razdoblja kušnje koje dolazi, od nje će odbjeći sve što je trulo i kržljavo, dakle Stranka će se riješiti balasta i živjeti dulje od bilo koje druge stranke. Valja reći da su na kraju osamdesetih godina mnoge pristalice doista napustile Stranke prava.[5]

Dok je Barčić bio zaštićen imunitetom, mogli su ljuto nastradati oni koji su odobravali njegovu izjavu. Tako je mladi činovnik u tvornici koža Maks Mosković, "mozaičkoga vjeroispovjedanja", na denuncijaciju jednoga gradskoga činovnika, optužen i osuđen zbog "zločinstva veleizdaje" jer je na jednome plesu u streljani, zacijelo u pijanu stanju, nazdravljao Hrvatskoj i odobrio Barčićev govor o "kozačkom kopitu" koji je državni odvjetnik kvalificirao kao zahtjev za otrgnućem jednoga dijela jedinstvenoga državnoga saveza te poziv na pobunu i građanski rat.[6]

Nakon uvođenja novoga poslovnika i prve Davidove osude, pravaši više nisu davali ton u Saboru. Nešto slično kao govor o "kozačkom kopitu" nije se ponovilo. Starčevićeva retorika, doduše, nije malaksala ali on zbog svoje uporne negacije nije raspravljao o problemima na dnevnom redu, nego je stalno ponavljao iste optužbe protiv moralnoga, političkoga, upravnoga i gospodarskoga stanja dualističkoga sustava, protiv Monarhije u cjelini i njezine vanjske politike, a i protiv dinastije. One su na taj način postale stereotipne i izazivale su još samo ukore predsjednika ili optužbe Khuena, a ne i nekadašnje zanimanje javnosti. U povodu puta nadvojvode Albrechta Bosnom i Hercegovinom, ljutio se što je pred njim zatajena bijeda stanovništva, koja uostalom postoji u svim zemljama i kra-

---

5
Isto, 10.–11. XII. 1886. Fluktuacija simpatizera Stranke prava uvijek je bila velika. Među onima koji su se odrekli svoje pripadnosti nekadašnjim đačkim i studentskim skupinama nalazili su se sada istaknuti khuenovci. Tako je sveučilišni profesor dr. Franjo Spevec rekao da je napustio politiku koju je zastupao kao mladić jer je "dječinjska", ali da neki i u starosti ostaju djeca. *Isto*, 19. III. 1887.

6
Hrvatska i *Pozor*, 11. III. 1886. Barčić je tu osudu i onu Harambašića i Kokotovića komentirao tvrdnjom da se sud nije usudio demantirati Khuenovu izjavu kako je njegov govor veleizdajnički. *HS*, 1884.–87., 14. III. 1887.

ljevinama "Nj. otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva". Očekujući rat (Monarhije i Rusije) kaže da Berlinskim ugovorom nije određen rok trajanja okupacije i da sve sile koje su dopustile da Monarhija zauzme Bosnu i Hercegovinu mogu zahtijevati da ona iz nje opet izađe. Kako se Monarhija nije dogovorila sa sultanom o zauzeću, našlo se desetak tisuća "ljudih muhamedovskih dobrovoljacah" koji su se (1878.) suprotstavili tom "zauzeću". Ironički kaže da je protiv te "rukoveti muževah" hrabro vojevalo oko 200.000 "verne i junačke vojske Nj. otčinskoga i apoštol. Veličanstva". Tvrdi da je "zauzeće učinjeno najviše (s) dukati, banknotami i staatsnotami". Kaže da je moguće da Rusija i Turska pozovu "Austriu-Magjariu" da izađe iz Bosne i Hercegovine i misli da je i "Cerna Gora" izgubila svoje "dosadanje uzterpljenje i veledušje". Predviđa i mogućnost pobune stanovništva protiv tlačitelja. Misli da neki ljudi žele rat u kojemu će se drugi tući za njihove "kese, krivice i zloporabe". Pri tome ponavlja da se Hrvati ne smiju boriti za "Austriu-Magjariu" jer moraju raditi za nju onoliko koliko ona radi za njih, tj. uopće ne. Kako je pučanstvo Bosne i Hercegovine "na pragu našem i udo našega naroda", njegov se udes "celokupnoga naroda neposredno tiče". Zato pita zna li "vredna vlada Njegova otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva" ili je pitala što će odlučujući krugovi Monarhije učiniti "ako tko Austriu-Magjariu pozove ili porene, neka svoju vojsku izvede iz Bosne i Hercegovine?"

Odmah mu je odgovorio Khuen, iako Bosna i Hercegovina ne može biti predmet rasprave "ovoga sabora", no nije želio prijeći preko Starčevićeva govora jer bi to značilo povrijediti "načelne ustanove sustava monarkije". Prosvjeduje protiv njegove izjave da se Monarhija ne drži ugovora koji propisuje njezin postupak u Bosni i Hercegovini i kaže da su Starčevićeve tvrdnje o stanju "zaposjednutih zemalja" dosljedne njegovu načelu "sve i sve okaljati". Kako je riječ samo o Khuenovoj ogradi od Starčevićeva govora a ne o izjavi u vezi s bosanskohercegovačkim pitanjem, koje ne spada u kompetenciju Hrvatskoga sabora, predsjednik nije dopustio Starčeviću da mu odgovori.[7]

Predmet jedne druge Starčevićeve interpelacije zadirao je izravno u goruća ekonomska pitanja. Riječ je o neisplaćenu dugu za odštetu bivšim gospoštijama u vezi s ukidanjem davanja kmetova. Prema zemljišno-rasteretnim patentima iz 1853. i 1857. taj je dug otplaćivalo cijelo stanovništvo prirezom na izravni porez, a trebalo ga je isplatiti za četrdeset godina.[8] Starčević kaže da je taj dug trebalo već odavno isplatiti. Po svom običaju ponovno je želio pokazati da se "Nj. otčinsko i apoštolsko Veličanstvo i njegovi verni sluge i javni službenici" ne drže svojih vlastitih zakona. Reagirao je na Khuenove grožnje jer je "jedna cela stranka naše domovine izvan zakona stavljena samo zato, jer stanovite uredbe

---

7
Djela I, 20. XI. 1886., 306-309
8
Gross, 1985.

nepriznava zakonitimi". Tada ga je predsjednik prekinuo jer ne govori o predmetu interpelacije i pozvao ga je da već jednom nauči dati Njegovu Veličanstvu "pravi naslov". Starčević je prkosno odgovorio da on to čini!

No nije se dao smesti u svom odgovoru na Khuenove prijetnje protiv Stranke prava. Rekao je da je stvar "osobnoga osvedočenja i posebne duševnosti" je li netko stanovite uredbe i javno stanje priznaje zakonitim ili ne, i da to ne "spada" na javne oblasti i zakone. Starčević naime drži da se nitko ne smije progoniti zbog mišljenja, nego samo zbog stvarnoga gaženja ustanova "koje se izdavaju kao zakoni". Tako su postupali Kaligula i najgore vlade, "ali što su zakonom smatrali, oni su sami obderžavali...", tj. za razliku od Khuenove vlade koja to ne čini. Kada bi se radilo drugačije, ne bi bilo razlike "izmedju ljudih i nemih životinjah". Prema tome, nije riječ o odnosu vlade prema pojedincima ili stranci "nego se radi o postupku u izveršivanju zakona napram svemu našemu narodu, naprama celoj našoj domovini". Naposljetku Starčević pita vladu zašto zemljišne rasteretnice za Hrvatsku i Slavoniju nisu posve isplaćene, unatoč prirezu i gdje su milijuni viška od toga prireza. Tu interpelaciju Starčević je dao "pismarnici" Sabora umjesto osobno predsjedniku Mirku Hrvatu koji je taj čin tumačio kao ignoriranje predsjedništva i njegovih prava. Zato je Starčević dobio riječ tek kada se podvrgnuo propisanoj proceduri.[9]

Da bi vodstvo Stranke prava ipak demonstriralo svoju prisutnost u Saboru i odgovorilo na Khuenove prijetnje, obnovilo je svoj prijedlog s početka Khuenova režima. Zahtijevalo je naime da on dade Saboru "previšnje ručno pismo" o svome imenovanju i izvorni obrazac prisege. Predlagač Franjo Pilepić tvrdio je da su ti dokumenti na mađarskome jeziku. Kada je predstojnik za unutrašnje poslove Danilo Stanković izjavio da je ban po zakonu dužan samo priopćiti Saboru svoje imenovanje, odgovorio mu je Starčević. Iskoristio je priliku da ponovno sruči svoju mržnju na Mažuranića i da ga prikaže kao većega zlotvora od Pejačevića i Khuena. Kaže da se "govorkalo" da Mažuranić i njegovi drugovi "za dočepati se službe i plaće, revidiraše nagodbu, kako su Magjari hteli" pa je zato i Khuen mogao biti imenovan mađarskim dekretom i obvezati se prisegom "u Hervatskoj raditi za nekakvu magjarsku deržavu". Svrha je spomenutoga prijedloga Stranke prava da se sazna "kakve ljude poglavare Njegovo otčinsko i apoštolsko Veličanstvo odpravlja u našu domovinu". Kaže da nitko nema pravo nekoj obitelji narinuti gospodara koji bi i po prisezi morao raditi protiv nje, i da je to pitanje "za čast ljudske pasmine". Uvjeren je da je "izvan žezla Njegova otčinskoga i apoštolskoga Veličanstva" malo ljudi koji bi tako nešto uradili. Prema Starčevi-

---

9
Djela I, 5. III. 1887., 309-315. *HS*, 1884.–87., 26. II. 1887. U vezi s tim pitanjem Josip Zorić iz Neodvisne narodne stranke zahtijevao je da vlada podnese Saboru proračun hrvatsko-slavonske zemljorasteretne zaklade. Radilo se naime o stanju nakon Nagodbe, tj. o pretpostavci da je zaklada aktivna ali da mađarska vlada zadržava taj novac. Većina je primila prijedlog proračunskoga odbora da vlada dade izvještaj o tom pitanju. *Isto,* 23. III. 1887.

ću, svaki stanovnik "naše domovine" vjerojatno zna pod kakvom je vlasti jer mu to pokazuje sustavno postupanje kraljeve vlade. Tvrdi da su upravo to razlozi zbog kojih se ne žele izručiti dotični spisi. Kao i u ostalim svojim govorima, izjavljuje da brani čast onih koji su ga poslali u Sabor i svoju osobnu i da će samo "za izpuniti našu svetu dužnost" glasovati za Pilepićev prijedlog, tj. on i od njega ne očekuje nikakav uspjeh.[10]

Posljednji Starčevićev nastup u saborskoj periodi 1884.–87. odnosi se na Žumberak. Već smo vidjeli da je Žumberačko okružje i općinu Marindol zahtijevala Kranjska kao svoj teritorij, da je to pitanje ostalo neriješeno i da je Starčević u vezi s time dao interpelaciju na koju vlada nije odgovorila.[11] O Žumberku je Sabor imao dva izvješća. Upravni je odbor predlagao da se vlada pozove da od "mjerodavnih faktora" što prije isposluje rješenje toga pitanja, a Tadija Smičiklas je želio da se izglasa paragraf u zakonskoj osnovi o novome upravnom uređenju prema kojem bi Žumberak i Marindol kao 36. izborni kotar bivšega krajiškoga područja birali u Sabor jednoga zastupnika. Pozivajući se na svoju vlastitu interpelaciju, Starčević je osudio činjenicu da su ta mjesta postala prijeporna između Kranjske i Hrvatske bez znanja Sabora koji bi morao "tim vatrenie" ustati protiv takve pojave, jer svagdje drugdje ta bi mjesta do konačnoga rješenja uživala sva prava zemlje u kojoj se nalaze. Nakon što je iznio historijske argumente, istaknuo je da je ta stvar u kompetenciji Sabora a ne izvršne vlasti i da se zato protivi zaključku odbora koji to pitanje povjerava vladi "i nekakvim faktorom". Starčević je odbio i Smičiklasov zahtjev, pripisujući mu da zapravo podržava vladu i da joj samo spočitava da presporo rješava to pitanje. Ponovno je iskoristio priliku da napadne Mažuranića. Rekao je da je riječ o igri kao u slučaju arhivskih spisa, kada Mažuranić nije javio Saboru da ih zahtijevaju Mađari. Onda se radilo o vlasništvu spisa, a sada o vlasništvu zemljišta. Zato vjeruje da vlada niti u ovom pitanju neće ništa uraditi. Smičiklas je odgovorio Starčeviću da je on (kao povjesničar) bolje od njega mogao navesti "historijske čine", no on je prije svega želio pridobiti većinu za svoj prijedlog. Odbio je Starčevićevu tvrdnju da prikriveno podupire vladu jer to pokazuje njegov zahtjev da se zakonski osigura izbor jednoga žumberačkoga zastupnika.[12]

Khuen je u saborskoj periodi 1884.–87. uspješno osigurao svoju vlast u skladu s interesima mađarske vlade. Uklonio je naime sve zakone iz Mažuranićeva vremena koji nastoje osigurati hrvatsku autonomiju sa značajem državnosti. Učvrstio je strogi nadzor onemogućavanjem svake samouprave i samostalno-

10 *Djela I*, 5. III. 1887., 315-318.

11 V. str. 419.

12 *Djela I*, 9. III. 1887., 318-322; *HS*, 1884.–87., 7. i 9. III. 1887.

ga sudstva ili, drugim riječima, pretvorio je Hrvatsku i Slavoniju u mađarsku pokrajinu u smislu opetovano jasno izrečenih zahtjeva ministra predsjednika Tisze te Ugarskoga sabora i novina. Kao "vođi" saborske većine Khuenu nije bilo teško da dade izglasati zakonske osnove koje su služile osiguranju toga cilja.

Bitna zakonska osnova kojom se zapravo ukida samouprava županija i gradova jest ona o reorganizaciji uprave izjednačenjem upravnih normi bivše Krajine i Provincijala. Riječ je prije svega o zakonskim osnovama o uređenju županija te gradskih općina. Užarena se debata vodila u ozračju triju optužbi što ih je opozicija podignula protiv bana: zbog njegova otuđenja arhivskih spisa, nezakonitoga zatvora Davida Starčevića i Josipa Gržanića, te zbog neraspisivanja izbora u prvome zagrebačkom izbornom kotaru.[13] Mažuranićeva reorganizacija uprave u vezi s diobom sudstva od uprave dobila je dozvolu mađarskoga Ministarskoga savjeta samo uz velike teškoće. Ona se naime razlikovala od modela mađarske uprave jer je Mažuranić htio ograničiti moć velikih župana preko kojih je mađarska vlada mogla izravno provoditi svoje naredbe. Khuenova osnova zakona o reorganizaciji županija trebala je osigurati upravo takav utjecaj, a opravdavala se nužnošću povratka na "historički temelj" i osiguravanja "kontinuiteta" županijskoga sustava, napuštenoga 1874. Režimski su govornici tvrdili da će županije sada ponovno postati središta javnoga života, ali to stvarno nije bilo moguće jer su veliki župani dobili apsolutnu vlast uz fiktivno sudjelovanje "obćinstva". Zakonska se osnova drži mađarskoga županijskoga sustava ali izostavlja sve njegove liberalne dijelove. Zato Folnegović kaže da je to "igra s liberalizmom" koja je uvijek prisutna kada se želi promjena institucija na lošije. Prema riječima dr. Franje Markovića županije postaju jedinice za provođenje Khuenove mađarske državne ideje.[14]

Drugi snažan udarac pod pritiskom mađarske vlade jest ukidanje gradske samouprave koja je postojala na temelju zakona iz 1881. Vrhovni nadzor nad upravom grada Zagreba sada obavlja vrhovni načelnik, a nad ostalim gradovima veliki župani. Kako su na izborima za vijećnike gradskih općina opozicijski intelektualci i pripadnici poduzetničkoga građanstva imali najbolje šanse, Khuen im je želio oduzeti mogućnost samostalnoga djelovanja. Ta je zakonska osnova izazvala opće zaprepaštenje, a gradska su vijeća zasula Sabor molbama da se ta osnova ne prihvati. No većina se ponašala kao da se nje ti prosvjedi ne tiču, pa je

---

13
Prešni prijedlog Mazzure o protuzakonitoj obustavi izbora u prvomu zagrebačkom izbornom kotaru odbijen je, pri čemu je njemu i F. Markoviću oduzeta riječ. Tuškan je zatim predlagao da se Khuen i odjelni predstojnik za unutrašnje poslove, Stanković, stave pod optužbu, izrazio je i svoje negodovanje što stanovništvo grada Zagreba ne zna zastupati interese cijele Hrvatske. To je većina dakako odbila ali nije uspjela osigurati uspjeh svoga kandidata jer je izabran dr. Marijan Derenčin iz Neodvisne narodne stranke. *Isto,* 17. XI., 1. i 4. XII. 1885.

14
Isto, 26. XI., 7. XII. 1885.

zabranjeno njihovo čitanje.[15] Vrhovni načelnik trebao je nadzirati gradsku samoupravu kao neka vrsta komesara, Khuenova pouzdanika.[16]

Te su zakonske osnove dakle ocijenjene od opozicije kao "karikiranje konstitucionalizma", kao protuslovlje reformama u "cielom zapadnom svietu". Držalo se da nije riječ o ujednačenju nebitnih razlika krajiške i civilne uprave nego o gušenju samouprave općina kao temelja ustavnoga života. Pripadnici Središta zahtijevali su da se izrade nove zakonske osnove, a oni Neodvisne narodne stranke da se preko predloženih zakonskih osnova prijeđe na dnevni red, a u tome ih je podupirao i Frank. U specijalnoj raspravi Folnegović se izjasnio za opće pravo glasa. Ako je mladić s dvadeset godina zreo za vojsku, onda bi mu se moralo dopustiti i pravo glasa. Predstavnici Neodvisne narodne stranke predlagali su samo smanjenje izbornoga cenzusa i tajno glasovanje, a odjelni predstojnik za unutrašnje poslove Stanković napao je Folnegovića što zahtijeva opće pravo glasa "u najradikalnijoj formi". Izjavio je da izborno pravo nije naravno pravo čovjeka nego državna uredba i da je opće pravo glasa veliko zlo jer daje prevagu masi nad imetkom i sposobnošću.[17]

Vidjeli smo da je Rijeka godine 1871. pravno postala provizorij ali je faktički pala pod izravnu upravu mađarske vlade i da su zastupnici Ugarskoga sabora, mađarsko javno mišljenje i talijanska uprava grada Rijeke nastojali i formalno osigurati pripadnost Rijeke Ugarskoj, i to postupkom koji bi isključio hrvatske činitelje i, naposljetku, da su pokušali maknuti iz Rijeke središte Riječke županije i hrvatsku gimnaziju. Tim nastojanjima udovoljila je spomenuta zakonska osnova, naime od osam županija druga je Modruško-riječka sa sjedištem u Ogulinu! Barčić je prvi prosvjedovao što se time prejudicira rješenje riječkoga pitanja od kraljevinskih odbora a Hrvatsko primorje podvrgava neznatnu krajiškom mjestu (Ogulinu). Khuen je odgovorio da je Ogulin geografsko središte županije i da se time ne dira u rješenje riječkoga pitanja. Smičiklas je nasuprot tome tvrdio da je upravo to cilj zakonske osnove o reorganizaciji uprave u kojoj se nabrajaju svi gradovi osim Rijeke, pa se time to pitanje nezakonitim načinom prepušta Ugarskome saboru. Zato zahtijeva da Hrvatski sabor izjavi da će Rijeka i ubuduće imati izniman položaj, tj. da neće i formalno biti inkorporirana Ugar-

15
Za prosvjednom predstavkom slobodnoga i kraljevskoga grada Zagreba povela su se poglavarstva Križevaca, Varaždina, Senja, Petrinje, Siska, Karlovca i Zemuna.

16
U lipnju 1887. Franjo Josip je imenovao zagrebačkim vrhovnim načelnikom Franju Siebera. U listopadu gradsko je zastupstvo, s većinom pripadnika Neodvisne narodne stranke a pod načelnikom Nikolom Badovincem, sastavilo tužbu vladaru protiv Khuena, a podnačelnik Gjuro Crnadak odnio ju je u carsku dvorsku kancelariju iako ju je Sieber proglasio "protuzakonitom, nenadležnom i poništenom". KORS III, 329.

17
HS, 1884.–87., 19.XI. – 9. XII. 1885.

skoj. Spomenuo je da riječke oblasti žele maknuti hrvatsku gimnaziju preko koje se narodna ideja širi u Istru i na Kvarnerske otoke. Khuen je dakako tvrdio da ta zakonska osnova ne prejudicira pitanje državnopravnoga položaja Rijeke kao što to ne može učiniti niti Ugarski sabor zakonskom osnovom kojom se želi rješavati riječko pitanje bez Hrvatske. No za umirenje barem većine, dao je preko Svetozara Kuševića predložiti da Sabor izjavi kako ta zakonska osnova ne prejudicira pravo ovih kraljevina na zakonito sudjelovanje kod autonomnoga uređenja i upravnoga položaja Rijeke u smislu § 66 Nagodbe, tj. Riječke krpice. Barčić je nasuprot tome predložio da u okvir novoga zakona uđe paragraf o Rijeci kao dijelu kraljevine Hrvatske i da se taj zakon primijeni na nju kao i na ostale gradove. I on kaže da se time ne prejudicira rješenje riječkoga pitanja od kraljevinskih odbora. Razumije se da je prihvaćen Kuševićev prijedlog, a Barčić je interpelacijom neuspješno zahtijevao da bar središte kotarske oblasti ostane na Rijeci kao težištu "ekonomskoga" života. Većina je, dakako, u cjelini primila zakonske osnove o reorganizaciji uprave.[18]

Za osiguranje Khuenova sustava "mira, reda i rada" bitna je zakonska osnova o produženju trogodišnje saborske periode na pet godina. Derenčin je predložio da se ona otkloni jer odgovara normalnome ustavnom stanju koje u Hrvatskoj ne postoji, ali da se još u ovoj saborskoj periodi izradi nova zakonska osnova o uređenju Sabora i izbornome redu. Predstavnik Khuenove većine dr. Franjo Spevec opravdao je nužnost petogodišnje periode potrebom što rjeđih izbora u kojima opozicija vara narod, ugrožava sigurnost imetka i osobe te zastrašuje stanovništvo prijetnjama.[19] Predstavnici većine uvijek optužuju opoziciju, a ne priznaju da se u izborima angažira cijeli činovnički aparat nasilja. To je stanje prikazao Josip Zorić. Istaknuo je da svi javni službenici: bilježnici, panduri, načelnici rade za vladina kandidata, dok oni od opozicije ne mogu sazvati izbornike i izložiti svoj program, a oružnici ih prate i špijuniraju. Neki načelnici ili bilježnici unaprijed kažu opozicijskome kandidatu da će ga sa žandarima otpraviti iz općine da ne bi bunio narod. Svi službenici moraju glasovati za vladina kandidata jer bi inače bili otpušteni. Režimski kandidat ima slobodu govora i može optužiti opoziciju za nelojalnost i izdajstvo, dok opozicijski kandidat mora paziti na svaku riječ jer bi mogao svršiti na sudu. I naposljetku, opozicijskim se izbornicima sprečava da uopće uđu u prostorije birališta. I grof Miroslav Kulmer je u jarkim bojama prikazao tu strašnu sliku izbora. Kaže da policija, općinski organi i žandari uoči izbora gone samo opozicijske "korteše", a kriminalce ostavljaju na miru. Prije izbora se ne utjeruje porez, a zatim to se radi vrlo strogo kod onih koji su glasovali za opozicijske kandidate. Glavna je zaslu-

18
Isto, 30. XI., 1. i 9. XII. 1885.

19
Isto, 19. III. 1887.

ga činovnika uspješna "kortešacija" a ne stručnost. Većina je, dakako, primila tu zakonsku osnovu.[20]

Vidjeli smo da je Khuenova većina 1884. izglasala zakonsku osnovu kojom se na tri godine ukida porota. Većina je sada produljila važenje zakona na daljnje tri godine.[21] Saborska perioda 1884.–87. svršila je izglasanjem zakonske osnove o srpskoj crkveno-školskoj autonomiji i upotrebi ćirilice, i to uz kršenje hrvatske autonomije jer je nadzor morao biti prepušten ministru predsjedniku umjesto banu.[22]

Spomenuti represivni zakoni pokazuju da Khuen djeluje isključivo u skladu s nastojanjima mađarske vlade da hrvatsku autonomiju u praksi svede na puku formu. No pravi značaj toga režima najbolje se vidi u ishodu pregovora Hrvatskoga i Mađarskoga kraljevinskoga odbora o povredama Nagodbe. Vidjeli smo da je adresa vladine stranke na početku saborskoga zasjedanja 1884.–87. molila saziv kraljevinskih odbora. Vladar je "blagonaklono" primio saborsku deputaciju koja mu je predala tu adresu u nadi da će hrvatsko-slavonski sabor i dalje "loyalnim načinom" djelovati u skladu s temeljnim zakonom na dobrobit njegovih "ljubljenih" kraljevina Hrvatske i Slavonije. Svojim reskriptom odobrio je spomenutu molbu da se sazovu kraljevinski odbori zbog "pomutnje" koja je nastala. Ne kaže, dakako, da je riječ o povredama Nagodbe jer je Tiszina vlada tvrdila da one ne postoje. U Hrvatskom saboru je 30. prosinca 1884. izabrano dvanaest članova za Hrvatski kraljevinski odbor, razumije se samo iz Khuenove većine, jer su pripadnici Neodvisne narodne stranke odbili da se dadu birati, i to sa svega 49 od mogućih 110 glasova. Većina nije dala tom odboru nikakve upute nego je prepustila njegovim članovima da po svom nahođenju formuliraju značaj "pomutnje" spomenute u kraljevu reskriptu.[23] Nije dakle bilo nikakve nade da će se izmijeniti način primjene Nagodbe, pogotovo zato što je u Ugarskom saboru postojala snažna opozicija koja je željela spriječiti saziv kraljevinskih odbora i odlučivati o sudbini Hrvatske isključivo u Ugarskome saboru.

Valja spomenuti da su se prije toga u Hrvatskom saboru izabrani zastupnici za Ugarski sabor (samo članovi Khuenove stranke) pojavili u Pešti. Predsjednik stranke Ljudevit Vukotinović održao je pred Tiszom govor u kojem ističe da su "zdravi nazori" Narodne stranke o održanju Nagodbe pobijedili na izborima te moli ministra predsjednika da vodi gospodarsku politiku i na korist Hrvatske.

20
Isto, 21. i 24. III. 1887.

21
Isto, 26. III. 1887.

22
vidi str. 585

23
HS, 1884.–87., 29.–30. XII. 1884.

Tisza odgovara da najprije očekuje veće jamstvo da se Hrvatska i Slavonija čvrsto drži unije, a onda će pokazati veću "predusretljivost", pa će podupirati sve želje Hrvatske i Slavonije koje su u skladu s interesima cjelokupne države ugarske krune. Takve izjave uvijek je davao i Khuen. I on je u otporu Nagodbi nalazio izlike za katastrofalno gospodarsko stanje i davao obećanja da će se ono promijeniti kada više ne bude opozicije protiv njegove vladavine.[24]

U proračunskoj debati u Ugarskome saboru zastupnici mađarskih opozicijskih stranaka žestoko su napali Tiszu kao krivca za slabljenje mađarske državne ideje u korist "pokrajine" Hrvatske i Slavonije. Valja spomenuti da ti zastupnici kao ni mađarska javnost nisu uopće znali kako glasi tekst nagodbenoga zakona niti ih je to zanimalo. U kritici mađarske opozicije i Khuenova je stranka loše prošla jer su joj predbacivali neiskrenost. Bila je prije svega omražena zato jer su zastupnici Hrvatske i Slavonije uvijek morali glasovati za prijedloge vladajuće Liberalne stranke. U protivnom bi morali očekivati teške posljedice Tiszine reakcije. Zato se Đuro Đurković u Ugarskom saboru izjasnio za Liberalnu stranku i odbio je neugodnu debatu, koja je pokazala razne nazore o Nagodbi, izjavom da o tome mogu raspravljati samo kraljevinski odbori. Režimske su zastupnike također optuživali da preblago postupaju sa "starčevićancima". Tisza je odgovorio na kritike da neće ništa rješavati bez privole Ugarskoga sabora i izrazio je radost što zastupnici Hrvatske i Slavonije ističu svoju privrženost jedinstvu "ugarske" krune pa osuđuje mađarsku ljevicu što ih napada. No ponovno izjavljuje da će, bude li potrebno, upotrijebiti u Hrvatskoj drastične mjere za održanje Nagodbe.[25]

Tvrdnjama mađarske opozicije odgovorio je u Gornjoj kući Ugarskoga sabora Jovan Živković. S obzirom na to da su neki govornici u Ugarskom saboru pokazali da nemaju pojma o odredbama Nagodbe i da zovu Hrvatsku i Slavoniju "pokrajinom", on je tim neznalicama objasnio da tamošnji otpor proizlazi iz činjenice što se Ugarska ne drži Nagodbe, pa se misli da će je još suziti. Nabrojio je najvažnije povrede Nagodbe, a veliku je pažnju obratio željezničkoj tarifalnoj politici mađarske vlade na štetu Hrvatske, zbog koje se ne mogu osnivati poduzeća. Nastavak tog sustava kršenja Nagodbe vodi prema nemogućnosti održanja ustavne vlade i sloma Narodne stranke. Tisza je odgovorio da će uskoro dati prijedlog da se izabere Mađarski kraljevinski dobor i odbio je sve Živkovićeve navode kao neopravdane. Kako primjećuje *Pozor,* bilo je to prvi put da je Narodna stranka "gore" progovorila, tj. u opozicijskom duhu.[26]

24
Pozor, 25.–26. XI. 1884. Predstavnici zastupnika Hrvatske i Slavonije na Ugarskome saboru "poklonili" su se i drugim ministrima, prije svega ministru financija Gyuli Szapáryju i preporučili svoju zemlju njegovoj "zaštiti" pri sprečavanju "veksacija" kod ubiranja poreza.

25
Pozor, 10. i 11. XII. 1884.

26
Pozor, 17. II. 1885. Hrvatski zastupnici u Ugarskome saboru nisu znali mađarski. Mogli su se,

Kraj veleizdajničkoga razdoblja

Pripreme za izbor Mađarskoga kraljevinskoga odbora odrazile su se i u žestokoj hajci protiv Hrvatske. Tako *Pester Lloyd* vidi tamo crnu (Strossmayerovu) i "socijalnu (socijalističku, *M. G.*) internacijonalu" Stranke prava. Strossmayer prenosi panslavističke ideje na crkveno polje (tj. težnjom za sjedinjenjem Crkava) i želi prevariti Hrvate za njihovu narodnost koja im je zajamčena jedino unutar krune Sv. Stjepana. List ponavlja već dobro poznate optužbe protiv Stranke prava kao socijalističke struje revolucionarnoga značaja, koja utječe na najsiromašnije, nepismeno "pučanstvo ladanjsko". Tvrdi da su pravaši 1883. huškali narod, ali se nisu postavili na njegovo čelo nego su ga kukavički ostavili na cjedilu da bi sačuvali svoju kožu. Pretpostavlja da *Slobodu* subvencionira socijalistička Internacionala i ruska slavenofilska struja Ivana S. Aksakova. Tvrdi da socijalističke i Starčevićeve spise šire putnici i trgovački agenti te prodaju slike obaju Starčevića na čašama i posudama. *Pester Lloyd* upozorava da je Stranka prava opasnost za sav "posjedujući stalež" koji bi bio zahvalan Khuenu da ga oslobodi te "pošasti".[27]

Nakon ogorčene rasprave, većina je Ugarskoga sabora naposljetku primila prijedlog vlade da izabere Kraljevinski odbor. Pri tome su karakteristični zahtjevi opozicije da zastupnici Hrvatske i Slavonije iznesu svoje tegobe u Ugarskom parlamentu koji jedino ima pravo rješavati ta pitanja. Onemogućavanje institucije kraljevinskih odbora potpuno bi dokrajčilo i ostatke hrvatske autonomije.[28] Tisza i opozicija se, razumije se, slažu da se ne smije prihvatiti niti jedan zahtjev Hrvatskoga kraljevinskoga odbora u vezi s kršenjem Nagodbe. Njihov saziv samo je pokušaj razmjernoga umirenja hrvatske javnosti uz čvrstu odluku da se ništa neće promijeniti. U međuvremenu ne prestaju napadi s mađarske strane. Ponovno se javlja neizbježni "povjesničar" Frigyes Pesty sa svojim tezama da s prostorom među Kupom, Savom i Dravom treba postupati kao s mađarskim županijama i da je Nagodba 1868. izdaja tadašnjega mađarskoga vodstva.[29]

Prije nego što se izvještaj Hrvatskoga kraljevinskoga odbora o rezultatima pregovora našao pred Hrvatskim saborom, mađarski su listovi objavili re-

---

prema Nagodbi, poslužiti i hrvatskim jezikom ali bi to bilo besmisleno jer ih ne bi nitko razumio, a mađarski bi se zastupnici vjerojatno bunili. Jedino su srpski zastupnici iz Slavonije znali mađarski. Živković je govorio u opozicijskom duhu jer je već bio u dodiru s grupom grofova Draškovića koja se uskoro organizirala kao stranka.

27
Pozor, 18. III. 1885.

28
Pozor, 20. i 26. III. 1887.

29
Članak je objavljen u glasilu Mađarske akademije *Ungarische Revue*. U odgovoru, koji je vjerojatno sastavio Rački, *Pozor* (14. VII. 1885.) pod naslovom "Nova buncanja Fridrika Pestyja" citira, uz ostalo, ovaj karakteristični pasus: "Wir leben in einem Dualismus nicht nur mit Österreich, sondern auch mit einer Parvenu Provinz, deren polizeiwidriger Name Croatien ist." KORS III, 168.

nuncij, tj. odgovor Mađarskoga kraljevinskoga odbora od 16. listopada 1886., koji odbija redom sve ionako "čedne" prijedloge Hrvatskoga kraljevinskoga odbora za saniranje Nagodbe. Tada je Marijan Derenčin predložio odgodu rasprave o budžetu za 1887. dok vlada, odgovorna Saboru, ne izloži svoj stav prema tome renunciju, tj. prema u njemu izraženom shvaćanju mađarske vlade. Tim se prijedlogom nove velikaške grupe "Središnje stranke" i Neodvisne narodne stranke htjelo primorati Khuena da se izjasni smatra li se obveznim da kao ban postupa prema nezakonitim izjavama renuncija, sastavljenim na temelju "mađarske državne ideje" u potpunoj opreci s prijedlozima u hrvatskom nunciju koje su izradili pripadnici njegove vlastite stranke. Ona mu je u Saboru izglasala diktatorske ovlasti iako se nakon renuncija može pretpostaviti da ban ne prihvaća njezino tumačenje Nagodbe. S obzirom na Khuenove izjave da se drži osamnaestogodišnje nagodbene prakse, tj. razdoblja prožetoga povredama Nagodbe, opozicijski su govornici tvrdili da se uopće ne zna što je u Hrvatskoj zakon: tumačenje predstavnika većine u Hrvatskome kraljevinskom odboru ili provedba Nagodbe prema interesima mađarske vlade, odnosno tumačenju Mađarskoga kraljevinskoga odbora. Ako Khuen ne izjavi kako shvaća temeljni zakon zemlje, onda ne može biti niti govora o ustavnoj vladi, a postaje očigledno da se on drži isključivo mađarske interpretacije i provedbe Nagodbe, što nije bio slučaj s njegovim prethodnicima Mažuranićem i Pejačevićem. Razumije se da se Khuen nije htio izjasniti nego je samo žestoko prijetio opoziciji. Usput se pohvalio da on sam ima snažnu ustavnu svijest koju Hrvatska i Slavonija zahvaljuje svojoj zajednici – s Ugarskom![30]

Erazmo Barčić je u svom govoru o "kozačkom kopitu" u ime Stranke prava otklonio prijedlog da se glavar zemlje izjasni kako shvaća nagodbeni zakon s istim argumentom kao većina, tj. da Kraljevinski odbor nije vezan odlukama Sabora i da bi izjava vlade prije svršetka pregovora mogla prejudicirati konačnome rješenju. Zato je Khuen rekao da u tom pitanju potpuno prihvaća Barčićevo mišljenje.[31] Većina je, naravno, otklonila prijedlog da se Khuen izjasni kako shvaća Nagodbu i time je iskazala namjeru da ga i dalje slijedi iako je znala da zastupa dijametralno suprotno mišljenje od Hrvatskoga kraljevinskoga odbora. Kada je naposljetku izvještaj Hrvatskoga kraljevinskoga odbora o neuspjehu pregovora bio pred Saborom sa zahtjevom da se odobri, Barčić je u ime Stranke prava predložio da se preko njega prijeđe na dnevni red. U Starčevićevu je duhu "negacije" rekao da Nagodba po postanku i provedbi ima obilježje "radikalne ništetnosti" jer uzima kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji najnužnije uvjete za opstanak, a "Ugarski" kraljevinski odbor dokazuje

30
HS, 1884.–87., 7., 10., 11., 13. XII. 1886.
31
Isto, 9. XII. 1886.

da se Tiszina vlada i ubuduće ne kani držati Nagodbe. Zato niti Hrvatska nije na to obvezna.[32]

Predsjednik Središnje stranke grof Ivan Drašković zadovoljan je s hrvatskim nuncijem ali ponovno pita bana koje je njegovo načelno gledište u vezi s obranom hrvatskoga državnoga prava u tom izvještaju. U ime Neodvisne narodne stranke Šime Mazzura ističe da režimski bezuvjetni privrženici Nagodbe u Hrvatskomu kraljevinskom odboru priznaju da se ona provodi u suprotnosti s njezinim temeljnim načelima. Toga će se Tiszina vlada i ubuduće držati, a većina i Khuenova vlada i dalje će ju podupirati iako ona odbija i najskromnije zahtjeve za saniranje nagodbenih povreda koje predlaže ta ista većina. Zato opozicija izlazi iz sabornice, a Khuenova većina prima izvještaj i prijedlog Hrvatskoga kraljevinskoga odbora bez otpora. U komentaru tom izvještaju predstavnici Kraljevinskoga odbora ističu njegova tri bitna sastavna dijela: načelo nerazdružive državne zajednice u kojoj kraljevine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija imaju neporecivo pravo na političku i narodnu individualnost, primjere nezakonitoga provođenja Nagodbe i nužnost poboljšanja materijalnoga položaja Hrvatske. Osnovni uzrok što nije došlo do sporazuma jest različita interpretacija hrvatskoga službenog jezika prema Nagodbi. No ta izjava ne odgovara zbilji jer Hrvatski kraljevinski odbor smatra da Hrvatska ima državnu individualnost dok Mađarski kraljevinski odbor interpretira nagodbenu "pokrajinsku" autonomiju kao neznatno proširenje samouprave koju uživaju mađarske županije, dakle ne vidi njezine temelje u dvostranom ugovoru. Većina prihvaća izjavu da žali što pregovori nisu uspjeli, ističe da je Nagodba dvostrani ugovor koji se ne može jednostrano mijenjati i da će Hrvatski sabor i ubuduće čuvati prava utemeljena na Nagodbi. No problem je u tome što ministar predsjednik Tisza i Khuen ta prava ne priznaju.[33]

Prvi nuncij Hrvatskoga kraljevinskog odbora od 28. ožujka 1886. upozorava najprije da su događaji 1883., posebno uvođenje komesarijata, izazvali uvjerenje da Nagodba ne pruža jamstvo za ustavnost u smislu tumačenja odnosa Hrvatske i Ugarske kao državne zajednice, odnosno političke individualnosti kraljevine Hrvatske i Slavonije.[34] I sam prikaz povreda Nagodbe u hrvatskome nun-

---

32
Isto, 16. III. 1887.

33
Isto

34
Spisi Kraljevinskoga odbora nalaze se u Hrvatskom državnom arhivu, u fondu Hrvatsko-slavonskoga ministarstva, sv.98/ 612-7. Jedan primjerak tiskanoga izvještaja za Hrvatski sabor nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici pod signaturom II-13.255 s naslovom: Odgovor kraljevinskog hrv.-slav, odbora u vezi s nagodbenim zakonom i državnopravnim položajem koji je Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji zajamčen 1868. godine. Naslov ne odgovara sadržaju jer se ovdje nalaze relevantni dokumenti obaju kraljevinskih odbora. *Pozor* je objavio glavne pasuse tih izvještaja.

ciju u opreci je sa stavovima mađarske vlade i Sabora da isključivo oni imaju pravo raspravljati i odlučivati o značaju Nagodbe i njezinu provođenju. Zato se osnovne točke za saniranje Nagodbe u hrvatskome nunciju odnose na potrebu da zajednička vlada djeluje sporazumno s autonomnom vladom, da se poslovi središnjih oblasti koji se tiču Hrvatske obavljaju putem hrvatsko-slavonskih odsjeka u ministarstvima (postojale su samo prevodne pisarne), da Hrvatska bude zastupana u računarskome dvoru i upravnom financijskom sudištu (vidjeli smo da hrvatski ustavni činitelji nisu imali uvida u nastanak računa i obračuna autonomne "tangente"), da se ne proglašavaju kao zajednički oni zakoni koji pripadaju autonomnom sektoru, da zajednički zakoni svojom formom izražavaju karakter ugarsko-hrvatske državne zajednice. Ističući da je pitanje hrvatskoga "službenog i državnog" jezika bitan životni interes kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, jer se one samo njime mogu održati kao politički narod i kao narod uopće, i da postupak zajedničkih oblasti u tom pogledu izaziva "zebnju" i "protivštinu", nuncij upozorava kako se zajedničke oblasti služe u Hrvatskoj mađarskim jezikom i potiskuju hrvatski jezik. Zato, uz ostalo, želi da na grbovima zajedničkih ureda bude samo hrvatski natpis. Nuncij zahtijeva da se kraljevska rješenja predstavki hrvatske vlade ne šalju hrvatsko-slavonskom ministru koji samo obavještava vladu o tome, tj. ne dostavlja joj spise, želi da mađarska vlada ne mijenja zakone ili uredbe bez obzira na Nagodbu, da se drugačije uredi poslovanje s hrvatskim državnim dobrima, da se zajednički uredi ne financiraju iz kvote od 45% prihoda namijenjenih autonomnim poslovima, da se općine odterete od neposrednih poslova za državne poreze i uopće da se uprava financija uskladi s Nagodbom. Hrvatski se nuncij žali na golemi nerazmjer između investicija u Ugarskoj i Hrvatskoj, na rast poreza i "pauperizam" jer ratar, obrtnik i prometnik nazaduju. U nagodbenom zakonu materijalni su interesi Hrvatske povjereni zajedničkoj vladi koja bi trebala jednako postupati prema jednome i drugome političkome narodu. Nabrojivši zatim zaostajanje Hrvatske u izgradnji željezničkih pruga, brige za luke i čišćenje rijeka, nuncij se posebno žali na željezničke tarife jer je prijevoz iz Ugarske na Rijeku jeftiniji nego iz Zagreba ili Karlovca. Hrvatski nuncij želi da se glavnome gradu Zagrebu, koji nakon Budimpešte zaslužuje više pogodnosti od drugih gradova Ugarske, obrati posebna pažnja.

Mađarski se renuncij najprije poziva na Ugarski sabor koji je, doduše, prihvatio pregovore kraljevinskih odbora ali odlučno zastupa mišljenje da povrede Nagodbe ne postoje. Priznaje samo eventualne nesporazume u nekim nuzgrednim pitanjima njezine provedbe koja se mogu riješiti upravnim putem. Pregovori su prihvaćeni samo zato da bi Ugarski kraljevinski odbor mogao saslušati pitanja koja uznemiruju hrvatsku stranu. Osnovna je tendencija toga renuncija da odreče svako pravo predstavnicima hrvatske autonomije da bdiju nad provođenjem Nagodbe od strane mađarske vlade, koja je odgovorna samo Ugarskome, a ne Hrvatskome, saboru. Zato mađarska strana odlučno poriče ugovornu narav

državnopravnoga odnosa između Ugarske i Hrvatske (kada bi ju priznala ne bi bilo moguće da jedna strana provodi ugovor kako joj se svidi, bez obzira na prosvjede druge strane). Ban dakle nije odgovoran za provedbu Nagodbe, tj. to pitanje uopće nije u njegovoj kompetenciji. Naime, ministar predsjednik može postupati sporazumno s autonomnom vladom samo ako to želi, ali Hrvatska ga *mora* u svemu podupirati i bezuvjetno izvršavati sve naloge zajedničkih oblasti. Renuncij odriče Nagodbi ugovorni značaj i zato jer za Hrvatsku i Slavoniju, izvan njezine autonomije u okviru koje je ona politički narod, vrijede obziri kao za "ma koji *dio* (podcrtala M. G.) krune Sv. Stjepana". Renuncij zatim odbacuje prijedlog o aktiviranju hrvatsko-slavonskih odsjeka u ministarstvima jer se ministri ne savjetuju s podređenim organima, a za hrvatsko-slavonske interese brine se posebni ministar (no on je član mađarske vlade i odgovoran je samo Ugarskome saboru). Taj renuncij dakle potvrđuje neprekidna upozoravanja hrvatske opozicije da ban nije odgovoran za provedbu Nagodbe, dakle niti za hrvatsku autonomiju, i da je samo činovnik koji izvršava naloge ministra predsjednika, a ovaj provodi Nagodbu kao da je riječ o pokrajinskoj autonomiji.

U skladu s takvim viđenjem hrvatske autonomije renuncij odbija sve zahtjeve s hrvatske strane. Pri tome priznaje da je prema Nagodbi hrvatski jezik službeni jezik zajedničkih oblasti u Hrvatskoj, ali da to ne znači da je uz hrvatski jezik isključena službena upotreba mađarskoga jezika! Ugarski državni sabor ne može dopustiti da bi "ma u kojem dielu obsega ugarske krune" mađarski jezik bio zabranjen. Statističkim podacima renuncij želi pokazati da Hrvatska u izdacima za ceste, rijeke, gradnju željezničkih pruga, za pošte i telegrafe neznatno zaostaje iza Ugarske i da je zato neopravdana žalba da ona ne sudjeluje u investicijama. Jednako tako odbija tvrdnje da je prije svega Budimpešta pri izvozu robe na Rijeku povlaštena željezničkim tarifama prema hrvatskim gradovima. Statistike su dobrano frizirane. Tako su u statistiku izgradnje pruga uvrštene i one koje se financiraju iz krajiške zaklade a ne iz državnoga budžeta, a kod tarifa nije navedena razlika udaljenosti Budimpešte i hrvatskih gradova prema Rijeci u kilometrima koja jedino može pokazati tarifalnu diskriminaciju. Što se tiče grada Zagreba i materijalnoga pitanja uopće, izvještaj priznaje da nije u svemu zadovoljen interes Hrvatske i Slavonije ali ne zbog pomanjkanja volje Ugarskoga državnoga sabora ili zbog nedovoljnoga obzira prema važnosti kraljevina Hrvatske i Slavonije, nego zbog teškoga financijskoga stanja kraljevine Ugarske. No nastojat će se da se svaki "opravdani" zahtjev kraljevina Hrvatske i Slavonije zadovolji. (Koji je zahtjev "opravdan", odlučivat će dakako isključivo mađarska strana.) Naposljetku, renuncij predlaže usmeno savjetovanje, vjerojatno pretpostavlja da će članovi Hrvatskoga kraljevinskoga odbora u svemu popustiti.

U svom odgovoru Hrvatski kraljevinski odbor još jednom upozorava na načelne razlike između mađarskoga shvaćanja da su kraljevine Hrvatska i Slavonija samo jedan od dijelova Ugarske i hrvatske interpretacije da državnopravni

odnos među njima nije, doduše, identičan s onim Austrije i Ugarske ali je ipak paritet svoje vrste. Nuncij odbija mađarsku interpretaciju da je mađarska vlada odgovorna samo zajedničkome saboru, a autonomna ju vlada mora uvijek i u svemu slušati, i zahtijeva određenu suradnju obiju vlada koja odgovara značaju Nagodbe. Inzistira na tome da zakon određuje hrvatski službeni jezik za oblasti zajedničke vlade u Hrvatskoj i odbija mađarsku interpretaciju da se mora upotrebljavati i mađarski službeni jezik. "Na toj nizbrdici nitko nebi mogao znati, gdje je prestanak i svršetak, pa uprav zato nuždno je i neobhodno, da se spomenute zakonske osnove čisto i strogo izvadjaju." To ne vrijedi samo za pitanje hrvatskoga službenoga jezika nego i za druge ustanove Nagodbe.

Kraljevinski se odbori dakle nisu sporazumjeli, a većina Hrvatskoga sabora primila je izvještaj svoga kraljevinskoga odbora o tome neuspjehu, a to znači da se Khuenova stranka protivi stavovima mađarske vlade koje on sam mora bespogovorno slijediti. Zato Derenčin kaže da se većina sramoti jer podupire bana koji se s njome ne slaže. Predstojnik Odjela za unutrašnje poslove Danilo Stanković nasuprot tome tvrdi da neuspjeh pregovora kraljevinskih odbora ne znači pogoršanje položaja zemlje, jer su se razbistrili pojmovi, a neki su nesporazumi uklonjeni. On se trudi dokazati da ban i Narodna stranka zapravo i ne zastupaju različita mišljenja. Uostalom, odnos bana i njegove stranke tiče se samo njih!

Odgovarajući na pitanja opozicije zašto Narodna stranka podupire vladu koja se ne poistovjećuje s njezinim stavovima, Khuen je nastojao prikazati bitne suprotnosti između sebe i režimske stranke kao normalnu pojavu. Kaže kako je već na početku pregovora izjavio da se s mogućim zaključkom Hrvatskoga kraljevinskoga odbora neće složiti i tvrdi, štoviše, da je riječ o dobro shvaćenu položaju bana. Žali neuspjeh pregovora i izjavljuje da se on i njegova stranka drže zakona i da ih ta nit veže. Khuen ne kaže kako je to moguće kada s jedne strane njegova većina, a s druge strane mađarska vlada i on sam, taj zakon tumače sasvim drugačije. On jedino napominje da je Narodna stranka dobro primila njegovo držanje i da nipošto nije riječ o abnormalnom stanju. Mazzura je primijetio da Khuen ne može odobriti izvještaj Hrvatskoga kraljevinskoga odbora jer bi mu kao banu "odzvonilo". No Khuen je još jednom jasno izložio svoje shvaćanje o banskome položaju. Rekao je da ne može prihvatiti "jednostrane stavove" Kraljevinskoga odbora ali to nije razlog da mu ovaj kao banu ne vjeruje (ne kaže nisu li onda i mađarski stavovi "jednostrani"). Uostalom, u izvještaju ima i misli koje on odobrava. "Perhorescira" jednostranačko gledište (tj. ono svoje Narodne stranke) jer mora spriječiti sukob Ugarske i Hrvatske. A zatim, uz pljesak većine, kaže ono što je bitno za njegovu vladavinu, da naime ban ne može zastupati samo interese Hrvatske nego i državni interes. Prema (ugarskoj) Pragmatičkoj sankciji Ugarska i Hrvatska su jedna državna zajednica i time je određen položaj bana. Zastupnici većine prihvatili su izvještaj svoga kraljevinskoga odbora i pokazali da oni ostaju Khuenova stranka bez obzira na to što on zapravo mora zastupati njima suprotno

mišljenje Mađarskoga kraljevinskoga odbora. Tom situacijom nestali su i posljednji elementi ustavnosti. Narodna je stranka potpuno izgubila značaj političke stranke s određenim programom i pokazala se kao interesna grupa bezuvjetno vezana uz Khuena, što god uradio on ili ministar predsjednik.[35]

"Lojalna" adresa

Kada je Khuen nakon udarca nogom pojačao svoj pritisak na opoziciju, suradnja Stranke prava, Neodvisne narodne stranke i Stranke saborskoga središta bila je tijekom 1886. stalno na dnevnome redu iako se Starčević tome ogorčeno protivio. Rašireno je uvjerenje da je takva suradnja neophodna prije svega zbog budućih "fatalnih" izbora kako bi se ublažilo Khuenovo nasilje koji će pokušati da opozicija ne bi "ni pisnula".[1] Uz to je postojala nada da bi grof Ivan Drašković mogao postati ban te osigurati poštovanje nagodbenoga zakona za razliku od Khuena koji se drži protunagodbene politike mađarske vlade. Očekivanje da bi kralj možda odobrio vlast lojalne hrvatske aristokracije nije bilo sasvim nerealno jer su dvor i vrhovi Monarhije imali umnogome interese oprečne od onih mađarskoga plemstva i bogatoga građanstva koje je zastupao Tisza.[2]

Prvaci Središta žele da im pristupi Neodvisna narodna stranka uz uvjet da napusti svoj program proširenja autonomije. Među neodvišnjacima, koji su se stalno kolebali između nagodbene i protunagodbene politike, pojavile su se dvije struje: jedna koja pristaje na fuziju i druga koja se ne želi vratiti na nagodbeni program. Strossmayer kaže da je nemoguće potaknuti mađarsku vladu da se drži nagodbe. Misli da je Neodvisna narodna stranka zapravo mnogo bliža Stranci prava nego Središtu. On bi se složio s Ivanom Draškovićem kada bi ovaj napustio Nagodbu i radio za trijalizam "koji bi bio po momu čvrstomu uvjerenju početak *pravoga spasa Monarkiji, a zalog ujedno viečite slave dynastiji*" (podcrtao Strossmayer). Kada bi to dinastija htjela, on bi upotrijebio svoje posljednje sile za uspjeh trijalizma.[3] No od kralja se doista nije moglo očekivati da izvrgne Monarhiju reorganizaciji pa se nije ispunila Strossmayerova želja da ponovno

35
HS, 1884.–87., 19., 21., 22., 24. III. 1887.

1
KORS III, Strossmayer Račkome, 5. III. 1886., 207

2
Kao organizirana grupa, Središte se pojavljuje na političkom poprištu upravo 1886. nakon teškoga sukoba austrijskih i mađarskih vladajućih činitelja u povodu nekih incidenata u vezi s vojskom. Ne može se isključiti da su Draškovići dobili mig iz krugova oko carske dvorske kancelarije.

3
SO Strossmayer Amrušu, 8. II. 1887.

zaigra važnu političku ulogu. Iz brojnih njegovih izjava jasno se vidi njegovo uvjerenje da bi pravaši primili trijalistički program kada bi se mogli osloboditi utjecaja Ante Starčevića. On i ne sluti da će nekoliko godina poslije i Starčević potpisati neku vrst trijalističkoga programa!

U ovom trenutku pravaši s negodovanjem dočekuju novu nagodbenu struju, a ni Draškovići ne žele imati posla s "veleizdajnicima". Srpski opozicijski list *Srbobran*, naprotiv, pozdravlja Centrum kojemu se, uz Živkovića, pridružuju još neki srpski predstavnici. Glavna zapreka za koaliciju opozicije bila je dakle Stranka prava koja se stalno kolebala u pogledu suradnje s Neodvisnom narodnom strankom, sklonom da napusti Nagodbu. Kako da sada prihvati sporazum s dvije izrazito nagodbene grupe! Naime, i nova Srpska samostalna stranka, koju pokušavaju staviti na noge Bogdan Medaković i *Srbobran*, stoji na programu revizije Nagodbe. Čini se da ovo stanje ponovno izaziva razmirice i proturječne zaključke u pravaškome vodstvu.[4]

Obzor je već na početku 1886. pozivao na koaliciju triju opozicijskih stranaka i upozoravao Stranku prava da ne čeka na vanjske događaje nego da uz državnopravnu politiku iscrpi sva parlamentarna sredstva koja mogu opoziciju bar djelomično približiti cilju. To nije "petljanija", kako kažu pravaši.[5] "Grofovska" stranka baš nije imala simpatija za Stranku prava. Njezino glasilo *Agramer Tagblatt* osudilo je patriote koji u Saboru izvode žalosne prizore i grde vladu i Mađare, ali kada treba *viribus unitis* odvratiti pogibelj od Hrvatske, ostaju kod negacije, kod "fantastičke i maglovite politike budućnosti". List ne želi natjecanje u tome tko će više htjeti, nego u čuvanju onoga što postoji, tj. nagodbenoga zakona kojega se mađarska vlada ne drži.[6]

Može se pretpostaviti da su velikaši zamjerali Starčeviću pogotovo njegovu negativnu ocjenu feudalizma kao nemoralnoga sustava, a i činjenicu da su pravaši (posebno D. Starčević) u vezi sa suprotnim interesima bivših feudalaca i bivših kmetova uvijek podržavali seljaštvo.

Često su se čule i vijesti koje su nalikovale Khuenovoj blagoj izjavi prije "veleizdajničke" adrese i Frankovu pozivu Stranci prava da prijeđe na nagodbeni temelj. Iako je režimski tisak psovao Stranku prava kao antidinastičnu stranku "prevrata" te "bezkućnika i anarkista" koja "nije prosta od socijalističih težnja",

---

4
Prema dopisima iz novosadske *Zastave*, klub Stranke prava zaključio je suradnju sa Srbima, ali je nakon osam dana poništio svoj zaključak. *Zastava*, 28. XI., (10. XII.) 1886.; 16. (28.) I. 1887.

5
Obzor, 25. I. i 6. II. 1886.

6
Obzor, 4. III. 1886. (prijevod iz *Agramer Tagblatta*). Dr. Stjepan Pliverić, koji je u tom listu objavio niz državnopravnih članaka, ogradio se ne samo od pravaša nego i od neodvišnjaka. *Obzor*, 24. IV. 1886.

dao je do znanja da bi suradnja s njome bila moguća. *Obzor* je tada polemizirao s *Hrvatskom,* zapravo sa shvaćanjima Ante Starčevića. List je upozorio kako se pravaška glasila nisu protivila Levinu Rauchu nego opoziciji i Austriji, da je Ante Starčević tada htio prvo likvidirati "Slavosrbe", tj. tadašnju opoziciju, a onda tek mađarsku stranu. No sušačka *Sloboda* nije se više držala takve politike jer je pisala protiv Mađara, koje je Starčević do tada štedio, ali i protiv "Slavosrba" i Austrije. Stranka prava se zamjerila Mađarima i zato što se najednom prikazala "u čisto slavenskoj fizionomiji" i bacala poljupce Rusiji. *Obzor* na taj način upozorava Stranku prava da se nakon pojave *Slobode* više ne može vratiti na stara načela, tj. da djeluje u interesu režima, i da joj ne preostaje drugo nego surađivati s Neodvisnom narodnom strankom. *Hrvatska* je odgovorila da nema govora o suradnji s vladajućom strankom ali je odbila i *Obzorovu* ponudu za suradnju izjavom u Starčevićevu duhu da ne vidi razlike između Narodne stranke i Neodvisne narodne stranke. No *Obzor* odgovara da *Hrvatska* nije uvijek tumač nazora cijele Stranke prava jer mnogi njezini privrženici dijele mišljenje o nužnosti da se opozicija složi. "Navješćivanje velikih nepobitnih istina" se "nemože označiti političkim radom" u zemlji gdje ipak postoje neke ograničene političke slobode.[7]

Starčević je neuspješno pokušao spriječiti suradnju opozicije grubim napadom na Središte a i na "Slavoserbe" Neodvisne narodne stranke. S pravom je izjavio da je nagodbeni program neizvediv jer se može raditi samo ono što dopušta mađarski gospodar. To su u ovih osamnaest godina spoznali svi oni "kojim nije do obsenjivanja ni do nečiste sebičnosti". Pisao je da se "Slavoserbi" nazivaju neodvisnima kada nisu na koritu. Ponovno se poslužio svojim psovačkim rječnikom. "Tko nezna da slavoserbska pasmina ima posebne moždjane, da blatna sebičnost ove ili one struke zaslepljuje ljude, i da Beč i učenica mu Pešta najviše računaju na pripuze...", taj ne može shvatiti kako je Središte moglo objaviti (nagodbeni) program sa "sablaznim" izrazima "proti nesmutjenu razumu i proti serdcu neotrovanu".[8]

Neposredno nakon ovoga Starčevićeva pokušaja da spriječi suradnju opozicije, počeli su pregovori između kluba Stranke prava, "osim staroga", i Neodvisne narodne stranke o zajedničkom postupku na predstojećim izborima, a njima bi se pridružili i "neodvisni Srbi".[9] Nije bilo moguće postići trajniji sporazum stranaka,

---

7

Obzor, 12., 16., 18. VI. 1886.

8

Hrvatska, 2. XI. 1886.

9

KORS III, Rački Strossmayeru 27. XI. 1886. Rački misli da će *Hrvatska* do konca godine prestati izlaziti i da će onda biti lakše potići slogu. Strossmayer je uvjeren u neophodnost suradnje s pravašima. *Isto*, 1. XII. 1886., 267. Tako su mislili i neki zastupnici Neodvisne narodne stranke. Svećenik Josip Beruta sumnja u mogućnost izvedbe programa Središta, a i svoje vlastite stranke, pa kaže da bi se eventualno mogao primiti program "koje druge radikalne stranke", tj. Stranke prava. *HS*, 1884.–87., 9. XII. 1886.

no zbog prijeke nužde da se Khuenu pruži otpor nastala je izborna koalicija svih triju hrvatskih stranaka i Srpske samostalne stranke. Osim toga je vodstvo Stranke prava pokazalo objavljivanjem *Srbobranovih* članaka da odobrava suradnju sa Srbima-samostalcima. Pravaši u tome pogledu ostaju postojani unatoč kampanji službene zagrebačke, peštanske i bečke štampe koja je u napadima na opoziciju premašila samu sebe. Režim je najviše pogodila hrvatsko-srpska suradnja pa njegov tisak nastoji dokazati da je pomirenje Hrvata i Srba nemoguće. Napada veleizdajničku Stranku prava, a ostale opozicijske grupe zbog suradnje s veleizdajnicima.

Uoči izbora 13.–16. lipnja 1887., sva su opozicijska glasila (*Obzor, Hrvatska, Agramer Tagblatt* i *Srbobran*) objavila 27. svibnja vijest da su se sve "opozicijone" stranke složile u tome koja će od njih postaviti svoga kandidata u pojedinome izbornom kotaru.[10] O samom izbornom gibanju nije se moglo pisati, a pogotovo ne o postupcima činovnika koji su morali napustiti sve svoje poslove i baviti se isključivo pripremom terena za režimske kandidate. Zbog jedne je takve vijesti policija izvela premetačinu u prostorijama *Obzora* upravo u vrijeme sastanka opozicijskih prvaka kojemu su u ime Stranke prava bili nazočni Folnegović i Kumičić.[11] Uostalom, Khuen sada raspolaže mnogo jačim aparatom prisile nego 1884. Glas za Stranku prava nosi biljeg veleizdaje, a kako je glasanje javno, mora u najmanju ruku imati kao posljedicu "šikanacije" Khuenovih oblasti. Ostale su opozicijske stranke ionako slabe i režimu nije teško onemogućiti ih terorom na biralištu.

U izbornu borbu spadaju dakako i različite intrige. Tako su se s režimske strane prenosile vijesti da su u Varaždinu i Koprivnici "naši sugrađani Izraelićani" dobili od pravaša anonimna prijeteća pisma. Od te "infamije" ogradio se barun Gjuro Rukavina izjavom da pravaši ne slijede prekodravske progone Izraelićana, a posebno je osudio parnicu u Tisza-Eszlaru (godine 1883. kada su neki Židovi optuženi zbog ritualnoga umorstva kršćanske djevojke) rekavši da je tako nešto moguće samo kod Mađara. Tvrdio je da upravo vladinovci korteširaju "antisemitskim" brošurama.[12] I *Obzor* je pozvao Izraelićane neka na izborima pokažu da se ne smatraju tuđincima u ovoj zemlji.[13]

10
Prema dogovoru Neodvisna narodna stranka imala je kandidate u 25 kotara, Stranka prava u 24, Središte u 9, a Srpska samostalna stranka u 18 kotara. Za popovački kotar izborna koalicija preporuča Franka.

11
Obzor, 2. i 3. VI. 1887.

12
Hrvatska, 1. VI. 1887.

13
Obzor, 27. V. 1887. Objavljen je i "proglas Izraelićanima" jednoga od njih u kojemu kaže da je hrvatski narod zaslužio ljubav jer ne progoni Židove kao neki, tobože prosvijetljeni narodi. *Obzor*, 8. VI. 1887.

Kako imendan Ante Starčevića pada upravo u doba izbora, a on je kandidat koalicije stranaka u iznimno važnom III. zagrebačkom izbornom kotaru, *Hrvatska* mu posvećuje panegirik uobičajen za svaki imendan, ali ovaj put prilagođen izbornim potrebama. Može se naime zamijetiti da vodstvo računa s malim građanstvom ali uz to ponovno daje povod da protivnici proglase Stranku prava socijalističkom. "U ovom vieku socialno ekonomske borbe, gdje se grozničavo u koštac hvata crna bieda radnika sa nezasitnom pohlepom glavničara, gdje prvi gubi pojmove o gradjanskih i otačbeničkih dužnostih, misleći samo na koru kruha, a drugi opet požertvovanju za obće dobro predpostavlja lasti i slasti vlastite osobe: nije li dar Providnosti za naš narod muž, kojega čitavi način života i činom i besjedom, nije van jedan sjajni, gotovo savršeni primjer, kako valja susprezati vlastite potrebe za neprikratiti bližnjega svoga, za obezbiediti slobodu vlastite osobe, za podrediti vlastite probitke najvišemu cilju: sreći otačbine!" Članak se žali što mnogi ne znaju cijeniti dubinu znanja i "savršenost u čitanju mislih" Ante Starčevića. Izborna borba je "ljuta, težka i tragična jer je abnormalna", ali postoji nada da će Starčevićeva načela prodrijeti sve dublje "u slojeve družtvene" i da će se zato proširiti broj njegovih štovatelja. Napominje da se nekadašnji prezir neprijatelja prema Starčeviću sada pretvorio "u mahnitu mržnju".[14]

Khuen je izašao iz izbora kao potpuni pobjednik. Izabrano je tek nekoliko opozicijskih zastupnika da se sačuva privid ustavnosti. Od 110 kotara njegovi su kandidati, poduprti svim režimskim sredstvima, dobili njih 87. Stranka prava pala je s dvadeset i pet na svega devet zastupničkih mjesta, Neodvisna narodna stranka dobila ih je sedam, Središte dva, a izvan stranaka izabrana su dva zastupnika (grof Ladislav Pejačević i Frank.). Srbi samostalci nisu dobili nijedno mjesto. Starčevića je u trećemu zagrebačkom izbornom kotaru pobijedio vladin kandidat, nadbiskupski arhivar Ivan Krapac sa 167 protiv Starčevićevih 147 glasova. Za Starčevića je glasovao kanonik Franjo Rački, a s Kaptola još samo prebendar i povjesničar Ivan Krstitelj Tkalčić. Starčević je dobio gotovo sve glasove "neodvisnoga građanstva", tj. 133 kućevlasnika, trgovaca i obrtnika, a nijednoga činovnika ili učitelja, a za Krapca glasovalo je svega 20 kućevlasnika, trgovaca i obrtnika ali je zato dobio glasove svih činovnika i učitelja koji nisu apstinirali. Od 38 svećenika glasovalo je za Krapca 17, za Starčevića 3, a ostali nisu glasovali.[15]

Očigledno je da opozicija nakon takva poraza više ne može davati ton u Saboru i time utjecati na javno mišljenje. Nema čak ni dovoljno potpisnika za davanje prijedloga. Ona u Saboru samo figurira i nastoji pokazati da je još živa.

14
Hrvatska, 13. VI. 1887.

15
Hrvatska, 18. i 20. VI. 1887. Rački piše Strossmayeru da se nadbiskup Mihalović ljuti na kanonike koji nisu glasovali za Krapca, "a meni se – kako čujem – upravo grozi. Nemam straha". KORS III, 29. VI. 1887., 313.

Poprište potpuno pripada režimskim zastupnicima koji nakon prihvaćanja Khuenova vodstva, iako on zastupa mađarsku interpretaciju Nagodbe, više nisu Stranka s programom nego interesna grupa bezuvjetno vezana za njega.

Prva se slomila Neodvisna narodna stranka. Njezini su prvaci držali da im je parlamentarni rad nemoguć ako se "neodvišnjaci" i "središnjaci", kojima pripadaju i virilisti, ne sjedine. Vodstvo su prepustili Draškovićima, očekujući da će "svoj položaj i svoje veze" upotrijebiti na korist zemlje. Prema tome, više nije bilo druge nade nego da će dvor naposljetku ipak pristati da ukloni "abnormalno stanje naše domovine". Grupa se nazvala "Umjerenom opozicijom" za razliku od Stranke prava kao "skrajnje opozicije". No i pravašima su otvorena vrata da pristupi toj struji, što je dakako bilo nemoguće zbog Starčevićeva otpora. Proklamacijom od 27. lipnja 1887. svrha "Umjerene opozicije" prikazana je kao obrana prava zajamčenih kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji temeljnim zakonima i državnopravnim ugovorima. Potpisnici uzalud očekuju da će se oko njih skupiti "svi rodoljubi hrvatski i srbski". Strossmayer je ogorčeno izjavio "da ja nikako u tu najnoviju našu *iluziju* (podcrtao Strossmayer) stupiti ne mogu..." Nagodba mu je krpa papira "kojom Madžari – s oproštenjem – dupe taru". Zato tu proklamaciju drži "trulom i uškopljenom", dvoji da Draškovići mogu bilo što polučiti i ostaje "u apsolutnoj pasivnosti". Kao i Starčević, misli "da nam do vanjskih izvanrednih događaja nema spasa".[16] No dok je Strossmayer izražavao svoje mišljenje u pismima Račkome, i to samo kao obavijest grupi oko *Obzora*, Starčević je javno osudio Umjerenu opoziciju kao "delo domaćih gončinah" te "pasmine slavoserbske" ovisne o svome bečkome "skerbniku". Pozvao je sve ljude "zdravih moždjanah" i "serdca neotrovana" da shvate kako se neodvišnjaci i Središte kane "kroz obsenjivanje dočepati korita". Kaže da bi pošteno bilo da stupe u vladinu stranku u koju i spadaju.[17]

Čini se da je uoči izbora obnovljena Khuenova ponuda iz njegova razgovora s Gustavom Eimom 1884., tj. da se Stranka prava poveže s vladajućom strankom. Grofovi Draškovići su naime proširili vijest da je Khuenov "intimus" Nikola Czernkovicz ponudio Folnegoviću trideset mandata ako Stranka prava bude surađivala s režimom protiv Središta i Neodvisne narodne stranke. Oko toga buknula je velika polemika u koju se, osim *Agramer Tagblatta, Obzora* i *Hrvatske* upleo režimski i dualistički tisak Monarhije, posebno bečki *Neue freie Presse*. Czernkovicz je izjavio da je njegova ponuda izborne suradnje pravaškome župniku Marije Bistrice Jurju Žerjaviću i poslije Folnegoviću njegova vlastita

---

16
KORS III, Rački Strossmayeru, 29. VI. i 5. VII., te Strossmayer Račkome, 2. VII. 1887. Na str. 315 objavljen je tekst proklamacije Umjerene opozicije. Vidi: *Obzor*, 2. VII. 1887. i niz članaka u prvoj polovini srpnja.

17
Hrvatska, 6. VII. 1887.

ideja, a ne rezultat dogovora s Khuenom. Folnegović i Žerjavić su nasuprot tome tvrdili da je ta izjava ozbiljno mišljena. Czernkovicz je čak želio dvoboj s Folnegovićem koji se napokon povukao priznajući da je spomenuta ponuda bila Czernkoviczev "osobni nazor". Strossmayer je ocijenio Folnegovićevo opravdanje kao "najveću kukavštinu na ovom svijetu".[18]

Folnegovićeva konačna izjava u ovoj aferi ujedno je prvo jasno svjedočanstvu o njegovu stalnom sukobljavanju sa Starčevićem od kada je 1875. bio izabran za zastupnika.[19] Kaže da je njegovo mišljenje uvijek bilo da ideju Stranke prava treba rabiti "u najizdašnijoj mjeri, ali po zato shodnom sustavu". Drži da se u tome nije uspjelo. Starčević je doduše stvorio program Stranke prava i čuvao je čistoću njezina načela i svoga imena, ali je odbio one koji bi pomogli Stranci prava u preteškoj borbi i nije "dovoljno ili sretno privlačio" pristalice. Starčević i Folnegović su u tom pogledu "nepomirljivi protivnici" i on je zbog tih opreka doživio gorke trenutke. Folnegović dakle izričito kaže da je uvijek želio provoditi program Stranke prava sredstvima koja je "prvak" odbijao. Držao je da mu je dužnost pregovarati sa svakim čovjekom kojega je smatrao poštenim dok se ne uvjeri u protivno, ali "Stari...uztrajno pripovieda: u *protivnicih* gledati *samo neprijatelje*, (podcrtao Folnegović) a s njimi ni u crkvu zajedno." Folnegović je uvijek želio održavati dodire s drugim strankama i otkloniti opreke "iz našega nesnosnoga političkog strančarskog života" koji su zatrovali domaći i strani "dušmani". No u razgovoru s utjecajnim pojedincima izvan Stranke prava bilo mu je vrlo teško jer su ga njegovi korili zbog popustljivosti, a protivnici držali gotovo svojim agentom. On je to podnosio jer je vjerovao u važnost sporazuma s onima koji su željeli braniti ono što je od Nagodbe ostalo kako bi se stvorili normalni ustavni uvjeti, i pravaša "pobornika čiste ideje narodnoga prava". Mislio je da je bez toga saveza "zlo nama, bogme teško i njima, a najgore – narodu". No nakon posljednjih iskustava sa spletkama "naših za nevolju saveznika", tj. Središta, postao je nemoguć "izmirujući pravac političke akcije".

Folnegović je sada više osramoćen nego svojedobno kada ga je Ante Starčević korio zbog prihvaćanja razgovora s Ljudevitom Ožegovićem, a suradnja s Umjerenom opozicijom nije dolazila u obzir. No nije riječ o pobjedi pravca Ante Starčevića jer bi prihvaćanje njegova "veleizdajničkoga" duha kao u adresi iz 1884. dalo Khuenu izliku da dokrajči oslabljenu Stranku prava. Moglo joj se dogoditi nešto slično kao nakon Rakovice. Stranka prava je, dakako, još uvijek nalazila simpatizere u širim slojevima koji nisu imali pravo glasa. Siromašno malo

18
Polemički članci u vezi s tom aferom tiskani su u *Obzoru* i u *Hrvatskoj* od početka srpnja do kraja kolovoza 1887. Vidi i: KORS III, Rački-Strossmayeru, 26. VIII. i Strossmayer Račkome, 29. VIII. Između Czernkovicza i Folnegovića posredovao je Frank.

19
Hrvatska, 16. i 17. VIII. 1887.

građanstvo nije moglo financirati Stranku tako da je njezin dnevnik, pod udarom Khuenovih zapljena a pogotovo osuda na gubitak dijela kaucije, neprekidno grcao u financijskim nevoljama. Osim toga to nije bila organizirana stranka s programom za političku akciju i kolebala se u odnosu prema političkoj praksi. To je bio pokret kojemu je Starčević dao svrhu poučavanja naroda o nepravdi i strašnom zlu koje mu nanosi ne samo dualistički sustav nego i Monarhija kao takva na čelu s dinastijom. Pečat tome pokretu dao je Starčević nastojanjem da se hrvatski narod osvijesti i pripremi za trenutak kada će se povoljnom konstelacijom velikih sila stvoriti uvjeti za stvaranje samostalne hrvatske države. No pod Khuenovim terorom takva propaganda putem saborskih govora više nije bila moguća. S malim brojem zastupnika nije se smjelo riskirati da netko od njih bude isključen na šezdeset sjednica ili doživi druge nevolje.

Slom opozicije na početku prve saborske periode u trajanju od pet godina opisao je *Obzor*. Režimska je stranka sada u golemoj većini i može nesmetano raditi što god joj Khuen naredi. Stranka prava, u prošlom zasjedanju najveća opozicijska stranka, sada nema niti dovoljan broj zastupnika koji bi potpisali njezine prijedloge. Sa svojom devizom *meum regnum non est de hoc mundo*, Stari će i dalje kratko i jezgrovito dokazivati da je u hrvatskome svijetu sve sama "petljanija" – i sjest će! Prema *Obzoru*, on zato nije opasan nijednoj saborskoj većini. Od Barčića pisac očekuje da će u saborsku "monotoniju" baciti po koju iskru svoga smionoga duha. Folnegović i ostali neće uznemirivati većinu. Zatim je *Obzor* još spomenuo da "Umjerena opozicija" svojim "krotkim" programom zaista nije zapreka interesima većine.[20] Iako se Neodvisna narodna stranka uključila u Umjerenu opoziciju, *Obzor* se uređuje u duhu one njezine struje koja nije željela odustati od programa napuštanja Nagodbe.

Grupe pravaških simpatizera počele su se osipati najprije zbog izravnoga pritiska Khuenovih oblasti na svakoga u koga se imalo sumnjalo da podržava Stranku prava, a zatim i zbog prestanka galame i izgreda pravaša u Saboru na način Davida Starčevića koji je uvijek nalazio velik odjek u puku jer je izražavao njegovo ogorčenje na svima razumljiv način. Zbog zapljena, slična uspješna agitacija nije bila moguća putem *Hrvatske*. Malo se ljudi zanimalo za Starčevićeve vanjskopolitičke i načelne članke u listu jer uglavnom nisu imali veze s tekućim unutrašnjopolitičkim događanjima koji su, zbog straha od zapljene, ostali bez komentara. Osim toga većina pristalica Stranke prava ionako nije čitala novine nego je primala obavijesti u interpretaciji određenih lokalnih pravaških grupa ili prenošenjem vijesti tamo gdje su se ljudi sastajali na sajmovima i u gostionicama. Kako ćemo vidjeti, promjene u vezi s povlačenjem Rusije s Balkana umanjile su nadu pravaša u njezinu pomoć pri ostvarenju njihova cilja. Pristalice su se umorile od neprekidnoga uvjeravanja vodstva da se Monarhija nalazi pred slomom.

20
Obzor, 1. IX. 1887.

Zato su jačala "slavoserbska" uvjerenja da nema druge nego da i Stranka prava prihvati političku akciju kojom bi se pokušalo postići ostvarenje hrvatske autonomije "u okviru" Habsburške Monarhije. Na taj način Stranka prava išla bi postupnim putem, kao Neodvisna narodna stranka, i ne bi više prevladavalo Starčevićevo "sve ili ništa". U svakom slučaju Stranku je prava zahvatio proces pretvaranja u oportunističku političku stranku.

Prekretnica u tom smislu bila je adresa Stranke prava od 13. rujna 1887. pri otvaranju nove saborske periode. U pokušaju da se prilagodi novim uvjetima, vodstvo je nastojalo njome postići dva cilja: najprije, koliko god je to moguće, umjerenim tonom ponoviti Starčevićeva načela, a zatim skinuti sa Stranke prava pečat veleizdaje, koji joj je nametnut pogotovo u vezi s adresom iz 1884., isticanjem nepokolebljive i bezuvjetne vjernosti hrvatskoga naroda dinastiji. No u ovom drugom pitanju vodstvo je Stranke prava krenulo putem napuštanja bitnih elemenata Starčevićeva učenja. "Lojalnu" je adresu predložio najveći "veleizdajnik" Stranke prava – Barčić.

Adresa dakle, kao i dotada, zahtijeva da se postojeći državnopravni položaj "Vašem Veličanstvu odane ove kraljevine" dokine i da joj se povrati "tisućljetni ustav i zemljištna cielokupnost"; adresa smatra Nagodbu "sa gledišta ustavnoga i historičkoga svoga prava protuzakonitom" te dokazuje i nezakonitost saborâ nakon 1865. Upozorava da skučeni izborni red sprečava da se "narodna volja" izrazi u Saboru i da ne postoji parlamentarna vlada jer "življi" na vlasti slijede "težnje magjarskoga ministra" koje su u opreci s interesima "pod žezlom Vašega Veličanstva stojeće vjerne ove kraljevine". Prikazujući materijalno propadanje te "današnje stanje protupravnosti i bezzakonja", adresa ističe zloupotrebu vlasti i korupciju, te zakonske osnove koje su ukinule sve građanske slobode. Uslijed toga sudovi zavisni od vlade progone sve "što odiše hrvatskim, priestolju Vašega Veličanstva probitačnim patriotizmom..."

Adresa kaže: "Pa ipak unatoč ovim užasnim nepravdam, koje mora hrvatski narod snašati, njegovi *podanički* (podcrtala *M. G.*) osjećaji građanske vjernosti Vašem Veličanstvu malaksali nisu", o čemu su "historički svjedok" rijeke krvi koje je hrvatski narod prolio za obranu prijestolja. Dakle tradicionalna vjernost hrvatskoga naroda nije oslabila "premda se toliko i poduzelo za smanjiti našu snagu u vršenju dužnosti, koje nam *prirodjeni* (podcrtala *M.G.*) osjećaji ljubavi i vjernosti prama svomu kralju i otačbini nameću." No zato se hrvatski narod nije odrekao "tradicionalnih svojih prava" na uspostavu granica pa "uzkrišena na jugu jaka i samoj sebi povraćena Hrvatska bila bi čvrstom podlogom prestolja." Jedino takva Hrvatska pruža jamstvo za podizanje moralnoga i materijalnoga blagostanja i za mogućnost da bude "iskrenom prijateljicom i koristnom saveznicom i same kraljevine Ungarije". Adresa također ponavlja Starčevićevo učenje o nesnosnu stanju cijele Monarhije i još uvijek, ali umjereno, pokazuje svoj proruski duh. Kaže da je protuslavenska politika Monarhije "ohladnila" odnose prema ve-

likoj slavenskoj državi, izazvala pogibelj vanjskih sukoba pa je zato povećala javne terete i tako posijala “sjeme skrajnjega nezadovoljstva medju slavenska plemena monarkije, sačinjavajuća većinu njezina pučanstva”. Adresa upozorava kralja da Hrvatska ima na temelju Cetinskoga ugovora i Pragmatičke sankcije (dakako, hrvatske) “pravo samoodluke u svih državnopravnih pitanjih”. Na kraju se ističe da je dužnost narodnih zastupnika reći “svomu vladaru otvoreno istinu” koju on zacijelo rado sluša. Zato pravaši drže da na taj način najbolje pokazuju svoju odanost kralju i “previšnjim intencijam” za koje se nadaju da ih on “goji napram svomu toli vjernomu narodu hrvatskomu”.[21]

U adresi su dakle napuštena osnovna Starčevićeva načela o odnosu Hrvata prema kralju. Ističu se “podanički” i “prirođeni” osjećaji vjernosti prema njemu, dok je Starčević, na temelju Cetinskoga “ugovora” gledao u kralju partnera, ravnopravnog s hrvatskim narodom koji se ne smije poniziti “podaničkim” istupima. Štoviše, vladar ovisi o narodu koji je, prema tome, iznad njega. Za Starčevića su prirođeni samo osjećaji prema hrvatskoj domovini ali ne i prema kralju jer oni ovise o tome drži li se on toga ugovora ili ne. Adresa ne slijedi Starčevićeve stalne optužbe protiv Austrije za koje se može pretpostaviti da se odnose i na kralja. Ona ističe da ni najteža iskušenja ne mogu pokolebati vjernost Hrvata prema kralju i pripisuje mu dobre intencije prema Hrvatskoj. Starčević nasuprot tome drži da je Franjo Josip izravno odgovoran za katastrofalno stanje u Hrvatskoj jer je imenovao vlade koje ga izazivaju, odobravao njihov postupak i nije povratio hrvatskome narodu njegova prava. Zato Starčević daje do znanja da hrvatskome narodu samo iz propasti Monarhije sviće bolja budućnost. Dok adresa 1884. kaže da će Hrvati “mjeriti drugim onom mjerom kojom drugi nam mjere”, ova adresa više puta ističe njihovu bezuvjetnu vjernost kralju. Iznevjerila se dakle Starčevićevoj lozinki: Bog i Hrvati! Odustala je od učenja da iznad suverenoga hrvatskoga naroda postoji samo Bog i povratila se shvaćanju da je vladar “od božje milosti” nad narodom.

Valja naglasiti da je ovu adresu potpisao i Josip Frank koji je u svomu spomenutom govoru 1885. pozvao Stranku prava da krene putem prihvaćanja nagodbe. U saborskom zasjedanju 1884.–87. pokazao je da su njegova shvaćanja zapravo najbliža Umjerenoj opoziciji. Vjerojatno ne bi potpisao adresu da nije bio uvjeren kako prolazi “veleizdajničko” doba Stranke prava i da je ona, bez obzira na protunagodbene izjave u adresi, krenula putem koji je on preporučio. Izjave o bezuvjetnoj vjernosti dinastiji čine se kao predigra kasnijem usmjerenju Frankove stranke. Ako naime ta vjernost više ne ovisi o ispunjenju hrvatskoga državnoga prava te o Starčevićevu zahtjevu da predstavnici hrvatskoga naroda pregovaraju samo sa svojim kraljem bez obzira na ostale zemlje Habsburške Monarhije, onda interesi hrvatskoga kralja, ujedno i vladara Habsburške Monarhije, koju

21
Adresa je objavljena u *Djelima I,* 323-5, uz Starčevićev govor od 15. X. 1887.

mora održati i jačati kao veliku silu, onemogućavaju ispunjenje težnje za samostalnom hrvatskom državom. Kao što je to izjavio državni odvjetnik u parnicama protiv pripadnika Stranke prava, ta je težnja veleizdajnička jer želi izdvojiti jedan dio Monarhije. Jedino tako mogao ju je shvatiti i vladar. Prema tome ta nova dinastička vjernost tek postupno pokazuje svoje posljedice, naime svođenje pravaškoga programa samo na očekivanje razmjerno skromnoga proširenja hrvatske autonomije "u okviru" Habsburške Monarhije koju će dinastija dopustiti do one granice koja joj odgovara.[22]

Kao u slučaju Tuškanova prijedloga da se Khuen stavi pod optužbu, Starčević je ustao da govori protiv Barčićeve adrese iako ju je potpisao. Kaže da bi bio protivnik i najoštrije adrese koju bi sam sastavio jer od nje ne očekuje ništa, čak kada bi ju većina prihvatila i kada bi stigla pred kralja. Uvjeren je da ona ne može postići "veći uspeh, nego li onaj, koji dočekasmo mi i naši otci zadnjih 360 godinah". Potpisao je adresu samo zato jer su to željeli njegovi prijatelji i drugovi. Starčević drži da nema nikakva smisla hvaliti ili kuditi postojeći sustav. On je "dozreo, razvio se, tu se već danas nemože niti popraviti, niti pokvariti, nego deržati ili srušiti. Ono rade današnji oblastnici, a ovo će valjda drugi učiniti". Dok su vlade "Austro-Magjarske" neprijateljice hrvatskoga pučanstva, "ne može biti govora o pravoj i iskrenoj izjavi, volji ili želji dotičnoga pučanstva u saborskoj adresi, ili u kojih god saborskih zaključcih". U Saboru se dakle ne čuje prava riječ naroda pa Starčević misli da je najbolje "mučanje" jer niti iskrena riječ ne bi koristila. Prema tome on, u suprotnosti s adresom, ostaje kod svoje politike "negacije", tj. uvjerenja o besmislenosti svake političke djelatnosti i nužnosti čekanja dok "drugi" ne sruše postojeći sustav.

Jasno je dao do znanja da se ne slaže s autorima pravaške adrese koji misle da u njoj "treba izraza dati vernosti, odanosti i zahvalnosti vladaru". Tvrdi da su takve izjave nastale u srednjem vijeku "i ja sudim, da su se š njim i preživile". U srednjem je vijeku naime vrijedio sustav koji se temeljio na međusobnoj vjernosti vladara i vlastele, dok većina naroda nije imala pristup javnim poslovima. Danas u Francuskoj, bio na vlasti kralj, car ili predsjednik republike, svaki "i najzadnji" Francuz može reći da je on vjeran jedino svome narodu i domovini, a onome na vlasti samo toliko koliko je on vjeran narodu. Francuzu je svejedno tko je na prijestolju. Kada bi naime netko drugi bio dostojniji, on bi se izjasnio za njega. Zato su mnogi vladari propali, a održali su se oni koji svoj opstanak temelje na dobrobiti naroda, tako da ovaj "braneći svoju pravicu, svoje blagostanje, već tim ujedno brani i vladara". Time je opet na svoj način nagovijestio moguću propast Habsburgovaca jer je, kako znamo, prije toga već bezbroj puta izjavio da oni ne pripadaju vladarima koji rade za sreću naroda.

22
Gross, 1970. i 1973.

Utjecaj Sabora ovisi, prema Starčeviću, o njegovoj djelatnosti za dobro naroda, o postupku koji nije prisutan ni u jednom saboru "pod žezlom Njegovoga Veličanstva". Danas je već prekasno za izjave koje ionako nisu riječ naroda. "Naša osobna vernost, odanost, zakonitost, o kojih neima dvojbe", ne može pomoći kruni. Zato su to prazne riječi za "obsenjivati" Sabor, narod i krunu. Da izjave vjernosti nešto vrijede, "Njegovo Veličanstvo" bi moralo "najbolje i najsigurnije stajati" jer ih prima više nego svi ostali vladari. Osuđujući izravno samo adresu režimske stranke, Starčević ponavlja da su sve "vlade Nj. Veličanstva u svem posve jednake". No druge vlade "hiniše i obsenjivahu i tako zavadjahu prostotu" (zacijelo misli na Mažuranićevu vladu) dok je Khuenova vlada iskrena (tj. otvoreno radi za Mađare). No on u tom postupku vidi "strah, skrajnu slaboću i gotovo sdvojnost njezinu i njezinih ljudih". Na kraju Starčević kaže da ne želi kvariti nasladu "Njeg. Veličanstvu" ako mu te izjave vjernosti još gode, ali njemu samome "duševnost" i čast ne dopuštaju da pri tome sudjeluje jer mu se ta naslada "čini nekoristnom, škakljivom i možda pogibeljnom".

Starčević dakle u svemu ostaje kod svojih toliko puta izraženih uvjerenja, koja pravaška adresa više u potpunosti ne slijedi. No ipak postoji razlika ove i njegovih prijašnjih izjava. U svojim je govorima dotada neprekidno upotrebljavao porugljivi izraz "Njegovo otčinsko i apoštolsko Veličanstvo" jer je želio naglasiti da Franjo Josip, koji se uvijek služio frazom o svome "otčinskom serdcu" prema "svojim" narodima, radi sasvim suprotno, naime protiv tih narodâ. Kao ugarski kralj nosio je titulu "apoštolski" što je Starčeviću samo još jedan izraz mađarske bahatosti. Svatko je, dakako, shvaćao ironički smisao takva kraljeva tituliranja ali se to nije moglo upotrijebiti protiv Starčevića jer su te fraze doista postojale. Samo je jednom predsjednik Sabora prosvjedovao protiv tih naziva. No u ovome govoru Starčević je odustao od te svoje ironije i služio se uobičajenim pojmom "Njegovo Veličanstvo". Može se pretpostaviti da ga je vodstvo uspjelo nagovoriti da se okani ironije jer bi to bilo štetno nastojanju da se izbriše veleizdajnički žig. Što se tiče Starčevića, on nije želio slijediti tu tendenciju, a to je spomenutim govorom bjelodano pokazao. Zato je predsjednik naposljetku izjavio da je Starčević upotrijebio svoju vještinu tako da on "njegove najvažnije izreke" nije mogao razumjeti. No shvatio je (antidinastički) smjer govora i zato izjavljuje u ime Sabora i "pučanstva" da će "u svih okolnosti žrtvovati se za uzdržanje prejasne dinastije u svih njezinih pravah".[23]

Na kraju govora Starčević kaže da mora zbog zdravlja zaključiti iako bi želio još mnogo toga reći. Njegovi govori zadržali su i dalje blještavu retoriku i kompoziciju, ali čini se da mu je glas zbog bolesti postao slab pa ga prisutni nisu mogli uvijek razumjeti. Osim toga držao je da je prisutnost pravaša u Saboru još besmislenija nego prije. U vezi s proglašenjem nevaljanosti izbora Frana Folne-

---

23
Djela I, 15. IX. 1887., 323-331

govića u Senju od strane saborske većine, Starčević se izjasnio protiv njezina nezakonita postupka. Uz to je rekao: "Nas članovah stranke prava već odavna netreba u saboru, mi smo naše učinili, nas je svaki ovde suvišan (Istina! na desnici) i ako je jedan i on je preveć." Prkosno dobacuje većini da pokazuje svoju slabost prema Stranci prava nastojanjem da još više ograniči ionako malen broj njezinih zastupnika. "Na muhe ne udara se iz lumbardah."[24] U svakom slučaju Starčević se sve rjeđe javlja za riječ, a nedostaju i najbolji govornici Neodvisne narodne stranke sa svojim prodornim analizama vladinih zakonskih osnova i njezinih postupaka. Događaji u Saboru postaju javnome mišljenju nezanimljivi, pa pobjeda Khuenova sustava izaziva "mrtvilo" unutar kojega se postupno zbiva preobrazba pravaškoga pokreta u oportunističku političku stranku.

24
Isto, 28. XI. 1887., 332-4

RUSIJA, SRBIJA I SRBI

Ruski zanos

Odnos Starčevića i drugih pravaških autora prema Rusiji znatno je složeniji od njihova nekadašnjega držanja prema Francuskoj. Starčević i Kvaternik vidjeli su u Napoleonu III. širitelja zasada Francuske revolucije i zato mogućega osloboditelja potlačenih europskih naroda. Međutim, rusko samodržavlje sušta je suprotnost liberalno-demokratskim tekovinama koje bi se morale ostvariti u samostalnoj hrvatskoj državi. Zato su Starčević i Kvaternik u svojoj francuskoj, proturuskoj fazi prikazivali Rusiju kao silnu kočnicu razvoja europske civilizacije. Istina, Starčević je neprekidno ponavljao da je najveće moguće zlo austrijska pseudoustavnost a zapravo prikriveni apsolutizam, i da je zato "iskreni" despotizam kao u Rusiji zapravo bolji. U početku okreta prema Rusiji mogao se štoviše nadati da će se velike reforme, započete ukidanjem kmetstva 1861., nastaviti i s pravom je računao na sklonost cara Aleksandra II. da djeluje u tom pravcu. Kao protivnik nasilnih prevrata, Starčević je doduše osuđivao nihiliste kao "Slavoserbe" i agente Nijemaca i vjerovao je da će umjereni pobornici reformi uspjeti sa zahtjevima da car podijeli javne poslove s predstavnicima naroda.

Ruski nihilisti, tj. pripadnici revolucionarno-demokratskoga pokreta, oduševljavali su se razvojem prirodnih znanosti i materijalističkim učenjem uvjereni da čovječanstvo ulazi u fazu "pozitivizma", kada će se ljudski i prirodni odnosi regulirati znanstvenim metodama. Zato su kao stvaralački podvig propovijedali rušenje države i s njome povezanih ustanova. Starčević je odbijao te poglede iz tri razloga: zbog isticanja nužnosti nasilja, zbog materijalističkih shvaćanja dijelom preuzetih od prokletih njemačkih filozofa i zbog anarhističkih tendencija prema državi koju je Starčević u načelu držao najvećim mogućim postignućem ako jamči sreću narodâ.[1]

Čini se međutim da se u pravaškoj omladini krajem sedamdesetih godina pojavilo materijalističko i antireligiozno shvaćanje, a već prije toga bugarski emigrant Ilija Milarov, koji je 1875.–78. boravio u Rusiji, branio je u *Slobodi* i

1
Pipes, 1995., 273-4. No 1871. *Hervatska* je pozitivno pisala o Bakunjinu i Hercenu, a sam Starčević cijenio ih je kao plemenite emigrante kakav je bio i Kvaternik. V. str. 221.

studentskome almanahu *Hrvatska* ruske teroriste i materijalistička shvaćanja uopće. Milarov i Pajo Žetić željeli su izdavati časopis *Svijetlo* s programom popularizacije prirodnoznanstvenih i materijalističkih nazora, raspravljanja o društvenim pitanjima, zalaganja za realizam u književnosti a i emancipacije žena. Tom je krugu, čini se, bio blizak i pravaški zastupnik dr. Mijo Tkalčić koji je 1882. interpelirao u Saboru zbog zapljene proglasa za časopis *Svijetlo*.[2] Simpatija za materijalističku ideologiju i za ruski revolucionarno-demokratski pokret pojavila se kratkotrajno samo u mladih pravaša. Nakon nasilne smrti Aleksandra II. 1881., sve su varijante toga ruskoga pokreta uglavnom uništene, a pravaške su se simpatije usredotočile na nositelje krajnje konzervativne struje koncentrirane na jačanje ruskoga carstva kao velikoruske države, a protivnice ustavnih oblika.

Osim apsolutističkoga sustava, u suprotnosti sa Starčevićevim shvaćanjem parlamentarne demokracije, koja se temelji na općem pravu glasa (za muškarce), bilo je i učenje ruskih slavofila. Vidjeli smo da je on izjednačio pojam slavenstva s ropstvom pa je zato tvrdio da je "slavenska solidarnost" isključivo izmišljotina zlokobne Austrije. U počecima svoga priklanjanja Rusiji (1878.) pisao je da se Rusi neće odreći svoga imena i primiti slavensko. On je naime "slavensku solidarnost", "jugoslavenstvo" i sve što je povezano sa slavenskim imenom tumačio kao nastojanje da se unište nacionalna imena i individualnosti pojedinih naroda, a ne kao pokušaj zbližavanja koje bi malim slavenskim narodima pomoglo da se održe protiv jakih susjeda. Zato je tada pisao da Rusija nastoji proširiti svoje ime i vjeru na narode koje nije priznavao Slavenima, pa ih je uvijek morao pojedinačno nabrajati.[3]

Vidjeli smo da se neki pravaški zastupnici, nisu držali Starčevićeva učenja o slavenskom imenu kao ropskom, a u *Hrvatskoj* ima mnogo članaka punih slavenskoga zanosa. Hrvati nisu samo prikazani kao "Slaveni ove monarkije" nego i kao "djeca velike slavenske majke", nositelji "krvi zajedničke slavenske", potlačeni od Nijemaca i Mađara. "Kad bi se zapadna protuslavenska kultura ugnjezdila još i na Iztoku, onda bi mi Hrvati propali. Mi smo Slaveni i nam se je osloniti jedino o slavensko jako deblo a toga na zapadu nema. Na jugoiztoku su naša braća i na nje valja da se oslonimo...Zapadno nas sunce već toliko stoljećah grije ali nas još ogrijalo nije. Što gore, od toga zapadnog sunca cvokotaju nam zubi, drhšću nam ruke, srce se smrzava. Na Iztoku je naša divna zora. Sa Iztoka mora da nam se rodi žarko sunce, da spružimo ukočene ruke, da nam bržim kucajem

---

2
Flaker, 1954. i 1958./9.

3
Zbunjuje da ni Starčević nije bio dosljedan u svojoj interpretaciji slavenskoga imena. Tako je Gustavu Eimu navodno rekao da su Hrvati pripadnici "velikoga slavenskoga roda" kojemu pripada budućnost, kao što sadašnjost pripada germanskome plemenu. *Sloboda*, 16. X. 1884.; Flaker, 1958./9., 117.

kucne naše smrznuto srce."[4] Taj izljev slavenskoga osjećaja dakako ne znači da se Stranka prava odriče Francuske revolucije koju su Starčević i Kvaternik proglasili najvećim dostignućem Zapada.

Valja uzeti u obzir da su upravo ruski slavofili hranili pravaška očekivanja da će Rusija intervenirati na Balkanu i možda omogućiti stvaranje samostalne hrvatske države. Njihov se mit pojavio već tridesetih godina a temeljio se na uvjerenju da jedino pravoslavlje, tobožnja mistička i mislilačka priroda Slavena i njihov unutrašnji mir odgovaraju kršćanskim idealima, dok su zapadne Crkve i cijela zapadna civilizacija iskvarene racionalizmom. Trebalo je rusko društvo i Slavene uopće očuvati od proturječnosti zapadnoga (kapitalističkoga) društva i reprezentativnoga parlamanteranoga sustava stvaranjem idealnoga uređenja utemeljenog na tradiciji ruskoga naroda, pogotovo seljaštva i seoskih općina. Cilj je dakle međusobno povjerenje naroda i države te ravnoteža koja je bila narušena razvojem nakon reformi cara Petra I. Zato su slavofili vidjeli u birokraciji strano tijelo koje se uguralo između cara i naroda. Idealizirana historijska slika prikazivala je Rusiju kao jedinu zemlju s misijom da preporodi ne samo zapadni svijet nego i cijelo čovječanstvo. Od slavofilske struje razlikovala se "državna", koja je pravašima možda bolje odgovarala, jer je pripisala državi, a ne narodu, glavnu ulogu u povijesti. Tvrdila je da je značenje države najveće upravo u Rusiji gdje je ona stvorila narod, staleže i društvo okupljajući skupine koje su lutale ruskim prostranstvima. Ta struja dakle zastupa tezu o neminovnosti snažne, apsolutne carske vlasti i o bitnim razlikama u razvoju Rusije i Zapadne Europe.

Širenje tih struja postiže vrhunac u vrijeme previranja na Balkanu 1875.–78. i pod njihovim pritiskom car se morao odlučiti na vojnu intervenciju. Slavofili su, nakon vojnoga uspjeha Rusije u ratu s Turskom, doživjeli popuštanje ruske diplomacije na Berlinskome kongresu kao najgore poniženje. Zato je upravo njihov tisak, svojom mržnjom protiv Habsburške Monarhije i Njemačke i željom za rusko-francuskim savezom, izazivao u pravaša velike nade. Pravaška štampa uzdiže slavofile kao borce za slavenstvo, a "proti otrovnoj bujici germanske pasmine", dok osuđuje ruske "zapadnjake" i njihove težnje za ustavnim uređenjem Rusije.[5] Valja istaknuti da *Sloboda* različite zapadne utjecaje u Rusiji proglašava isključivo njemačkima.[6] *Sloboda* također ponavlja za slavofilima da je ruska seoska općina "nadkrililila mnogu tu nadri-ustavnu državu u pogledu up-

---

4
Hrvatska, 16. X. 1886.
5
Sloboda, 1. III. i 10. V. 1882.
6
"Zapadnjaci" odbacuju slavofilsko viđenje pravoslavlja kao jedine religije koja čuva iskonske vrijednosti kršćanstva i drže to predrasudom. I oni dakako priznaju da je Rusija sasvim drugačija od Zapada ali ne zbog moralne vrijednosti, nego zbog zaostalosti. Ono malo dobroga što treba očuvati stvorio je upravo Petar Veliki svojim reformama. Pipes, 1995., 268.

rave javnih posalah" (tj. Austro-Ugarsku), a da ruskoga seljaka ne tare porez kao hrvatskoga. Napredak Rusije temelji se na činjenici "*da se absolutizam u Rusiji vazda klanja volji naroda*" (podcrtala *Sloboda*). No iznad svega stalno se ponavlja da je poslanstvo Rusije "oslobodjenje srodnih joj narodah".[7]

No s vremenom dolazi do bitnih izmjena u učenju slavofilske struje. U Ruskome Carstvu naime živi više od stotinu narodnosti, među kojima su, pogotovo u zapadnom dijelu carstva, u tijeku nacionalni pokreti. Slaveni: Rusi, Ukrajinci i Bjelorusi (bez Poljaka) činili su dvije trećine stanovništva. Zato se već šezdesetih godina javila težnja da se ruske vrijednosti koje su, kako tvrde slavofili, u opreci prema nižerazrednom i lošem značaju europske kulture, ne ograniče samo na rusko stanovništvo nego da se prošire na cijelo carstvo. Program rusifikacije carstva, stvaranja snažnoga, homogenog ruskog imperija kao velike sile koja će preporoditi svijet, dakle kočenje nacionalnih pokreta, odgovarao je novome caru Aleksandru III. Tome se dakako pridružilo i nastojanje da se ruski identitet carstva osigura i pravoslavljem, tj. uz potiskivanje ostalih religija. Nastojanje da se stvori jedinstvena ruska kultura u cijelome golemom carstvu potpomognuto je i širenjem ruskoga jezika, i to ne samo kao službenoga.[8]

Novine najistaknutijih slavofila i ruskih "nacionalista" Ivana Sergejevića Aksakova (*Rus,* tj. Rusija) i Mihajla Nikiforovića Katkova (*Moskovskija vjedomosti*) glavni su izvori obavijesti za *Slobodu (Hrvatsku)* i za *Obzor*. Iz njih se preuzima interpretacija međunarodnoga položaja koliko god je to moguće. *Hrvatska* objavljuje velike izvode iz tih novina ali zbog opasnosti od zapljene, ne može citirati pojedine pasuse pogotovo kada je riječ o psovanju Austro-Ugarske i Njemačke. Nakon Aksakovljeve smrti, *Hrvatska* piše da tuguje "bratimska Rusija, a zaplakalo (je) cielo Slovjenstvo nad smrću *posljednjega proroka* (podcrtala *Hrvatska*) slovjenske misli, kako je to bio nazvan prvi apoštol oslobodjenja balkanskih Slovjenah, Ivan Sergejević Aksakov."[9] On je naime držao kako je Bog odredio Rusiji poslanje da služi oslobođenju i preporodu svoje potlačene braće, a tvrdio je da Rusija pri tome ne želi političku prevlast. Ona se samo zalaže za slobodu onih slavenskih naroda koji su ostali vjerni slavenskome bratstvu. *Sloboda* je citirala neke članke samoga Aksakova.[10] Čini se da je on dobivao obavijesti iz Hrvatske. Tako je *Rus* prevela iz *Slobode* govor Davida Starčevića u kojemu se pozvala na slavensko jedinstvo od Trsta do Novaje Zemlje. *Sloboda* ka-

7
Sloboda, 25. IX. 1884.; *Hrvatska*, 9. I. 1886.

8
Waldron, 1997.

9
Hrvatska, 4. VIII. 1887.

10
Primjerice *Sloboda,* 18. i 19. IX. 1885.

že da su i druge ruske novine s radošću priopćile "ove milozvučne glase hrvatskoga zlatousta".[11]

Mihajlo Nikiforović Katkov imao je kao glavni urednik *Moskovskija vjedomosti* velik utjecaj u ruskoj javnosti krajnje konzervativnoga usmjerenja, a njegovo se učenje, čini se, poklapalo s namjerama Aleksandra III. pri stvaranju policijske države. Katkov je zastupao načelo homogenoga ruskog apsolutističkog carstva uz potiskivanje zahtjeva neruskih naroda. Bio je ogorčen protivnik njemačkoga utjecaja u samoj Rusiji (pogotovo u vezi s prodorom njemačkoga kapitala) i premoći Bismarckove Njemačke u međunarodnim odnosima pa se zalagao za rusko-francuski savez. Podupirao je posebne mjere carskoga režima protiv Židova i njihove pogrome. Odjek Katkovljevih interpretacija može se naći i u *Slobodi*. Tako se u jednom "Pismu iz Rusije" tvrdi da su Švabe, Židovi i Poljaci, uz neke ruske "lahkomišljenike i propalice", posredno ili neposredno sudjelovali kod svih atentata i da česte požare u Rusiji također podmeću Židovi, Nijemci i Poljaci.[12]

Ante Starčević slavi Aksakova i Katkova koji su "zastupajuć ruski duh ne samo za narode Balkanah, nego i za celo čovečanstvo zasluge stekli".[13] Međutim, pravaši ipak nisu mogli u cijelosti prihvatiti učenje Katkova jer on načelno odobrava apsolutizam i jednom zauvijek zabacuje bilo kakvo ustavno uređenje. Tako je jednom "Pismu iz Rusije" uredništvo *Slobode* pridodalo bilješku da se s njime u svemu ne slaže. Autor toga "pisma" naime kaže da se među zaprekama za sporazum Rusa i ostalih Slavena nalazi i "pseudoliberalizam i pseudoparlamentarizam" do kojih neruski Slaveni previše drže. Starčevićevo, često ponavljano mišljenje, glasi: "Ako okolnosti naroda ili zemlje nisu pogodne ustavu (tj. u Rusiji) odtuda ne sledi, da ustav u načelu ne valja. Svakako bolje je nikakav, nego ovakav, koj služi za povod mnogim zloporabam" (tj. u Hrvatskoj). [14]

Kada je godine 1887., nekoliko mjeseci nakon Aksakova, umro i Katkov, *Hrvatska* ga proglašava prvakom među ruskim političarima i novinarima, nositeljem velikih zasluga za životnost i snagu Rusije i za njezino junačko držanje protiv neprijatelja. Hrvatska sveučilišna "molodež", tj. pravaška, poslala je u povodu Katkovljeve smrti telegram sućuti uredništvu *Moskovskija vjedomosti* u kojemu kaže da plače zajedno s cijelim slavenstvom. *Hrvatska* je također zabilježila telegram Aleksandra III. Katkovljevoj udovici s čijim se mišljenjem zacijelo sla-

11
Pisma iz Rusije, *Sloboda*, 18. i 21. II. 1885. Vidi i nekrolog Aksakova u *Obzoru*, 11. i 15. II. 1887.

12
Sloboda, 12. II. 1885.; *Sloboda* je (13. II.) objavila ispravak ovome prilogu zbog grešaka nastalih u prijelomu, ali se one ne odnose na spomenute tvrdnje.

13
Hrvatska, 9. I. 1886.

14
Sloboda, 31. I. 1885.

gao.[15] Valja spomenuti da je list *Moskovskija vjedomosti* više puta lijepo pisao o Stranci prava. U povodu arhivske afere tvrdio je da će ona ostvariti ideal slobodne Hrvatske i hvalio je rodoljube Antu i Davida Starčevića i druge.[16]

Aleksandar II. podlegao je 1. ožujka 1881. trećem atentatu koji je na nj pokušan. Aleksandar III. odlučio je osigurati svoje prijestolje ne reformama, kako je to radio njegov otac, nego snažnim mjerama represije koje su potpuno podvrgle društvo moći policije i birokracije. Četrnaestoga kolovoza 1881. izdao je proglas o izvanrednim mjerama represije koje su ostale na snazi do revolucije 1905. Povučene su reforme Aleksandra II. pa su uz ostalo ograničene kompetencije zemstava od kojih je Starčević 1879. očekivao poticaj za nastavak reformi. Politička policija postala je središte Ruskoga carstva. Ona naime nije bila dužna predati politički sumnjive sudu nego su njeni pripadnici dobili pravo da traže i zatvaraju podanike te da ih pošalju u progonstvo. Policijski organi se dakako nisu upuštali u istragu i dokazivanje krivnje pojedinaca za politički "zločin". Bilo je dovoljno da je netko sumnjiv pa da ga politička policija pošalje u Sibiriju. Organi državne sigurnosti rješavali su dakle pitanje političke krivnje isključivo upravnim putem. Rusija je postala policijska država.[17]

Starčević je bio protivnik terora no izjavio je već 1879. da među protivnicima samodržavlja ima i plemenitih Rusa koji s pravom žele promjene u smislu sudjelovanja naroda u javnim poslovima. Nije se slagao s grožnjama Aleksandra III., nakon pogibije njegova oca, protiv najplemenitijih sinova i dobročinitelja ruskoga naroda "koji možda prevareni u sredstvih, žertvuju se za najsvetiju stvar celoga naroda". On se dakle protivi tvrdoglavoj "samovolji" koja nastoji uzdržati postojeće stanje "nečistim" mjerama.[18] Odbacujući teroristička sredstva, Starčević je držao da među protivnicima samodržavlja postoje dvije skupine: jedno su "pravi" Rusi koji žele opravdane promjene, a drugi su elementi pod njemačkim utjecajem i na njih on primjenjuje svoje antipatije protiv zapadnoeuropskoga socijalizma za koji tvrdi da je tvorevina zlokobne Njemačke. Kada u Rusiji bude više slobode, rastavit će se "nečisti življi" od "čistih". Radi se dakle o Starčevićevoj primjeni njegovih "slavoserbskih" teza.

No očekivanje da će Rusija intervenirati na Balkanu i pomoći osnivanju samostalne hrvatske države pretpostavlja odobravanje učenja Aksakova i Katkova

---

15
Hrvatska, 4.–5. VIII. 1887. List je 16. VIII. objavio pjesmu Jovana Sundečića "Na uspomenu Katkovu", iz *Glasa Crnogorca*. Vidi i nekrolog u *Obzoru*, 3. VIII. 1887.

16
Sloboda, 6. VIII. 1885.

17
Pipes, 1995.

18
Sloboda, 18. III. 1881.; Flaker, 1958./9., 116-7

koji su se zalagali za rusko samodržavlje protiv uvođenja ustavnoga, građanskoga društva. Zato pravaški tisak ipak hvali Aleksandra III., pa čak i republikanac Barčić izjavljuje u Saboru da se njime ponosi. U *Slobodi (Hrvatskoj)* ima dosta priloga koji bezrezervno prenose pohvale ruskoga tiska dobroti ruskih oblasti i oštre osude ruskih protivnika i tuđinaca, pogotovo njemačkih poduzetnika. Tako možemo pročitati da su oblasti u povodu jednoga štrajka prihvatile opravdane tužbe radnika te da je tako nađen pravi put između bezdušnih tuđih tvorničara i nihilističkih agitatora koji su htjeli zaplesti radnike u svoje mreže. *Sloboda* nije komentirala vijest da je pri tome uhapšeno 35 "glavnih krivaca" ali je istakla da su radnici oduševljeno pozdravili "veledušno" zauzimanje oblasti za njih.[19]

Nije nedostajalo brojnih uzbudljivih trenutaka u odnosu među velikim silama o kojima je Starčević svim žarom svoga zagrižljivoga pera pisao gotovo svaki dan u često zaplijenjenim uvodnicima. Prenosio je izvode članaka iz raznih novina koje je odobravao ili odbijao te komentirao. Ocjene su mu uvijek ovisile o tome odgovara li određeni prilog u nekim novinama njegovu viđenju akcija ruske diplomacije i držanja ostalih velikih sila, a prožete su težnjom da Rusija zadobije prvenstvo u međunarodnim odnosima kako bi se mogla osposobiti za svoju misiju rušenja Habsburške Monarhije i slabljenja Njemačke. U moru članaka u pravaškome tisku, Starčević i drugi pisci plješću svakom uspjehu Rusije, bio to Balkan ili Afganistan, a napadaju sve njezine protivnice od Njemačke, Austro-Ugarske (koliko god je to moguće), Velike Britanije do službene Srbije, a naposljetku i Bugarske. Žale i ljute se pri opisu događaja u kojima se izražava slabost ruske diplomacije.

U proljeće 1885., u povodu tisućgodišnjice smrti sv. Metodija, sveca obiju Crkava, trebale su se održati dvije odijeljene svečanosti: jedna u Rusiji, a druga u Velehradu u Češkoj. Na hajku ruskoga tiska protiv velehradske proslave Starčević je odgovorio pozivom da Hrvati tamo ne idu jer je riječ o političkoj demonstraciji pod vjerskim plaštem protiv naroda koji će imati odlučnu riječ u budućnosti čovječanstva, a mnogima je pomogao i nije učinio nikakvo zlo zemlji "koje smo sinom". Uostalom, Starčević je držao da rimokatolici: Hrvati, Česi i Poljaci nemaju ništa od baštine sv. Metodija, pa ga je zapravo prepustio pravoslavnima.[20] Protiv velehradskoga slavlja izjasnile su se i mađarska i austrijska vlada u strahu od "panslavizma". Strossmayer je htio povesti hodočašće u Velehrad. U skladu sa svojim učenjem o sjedinjenju Crkava, koje simboliziraju Ćiril i Metodije, želio je da se tamo slavi misa latinskim i grčkim obredom u "našem starocrkvenom jeziku", što bi tom hodočašću dalo "neku višu znamenitost". To dakako austrijska i mađarska vlada ne bi nikada dopustile, a protivili su

19 *Sloboda*, 9. III. 1885.

20 *Sloboda*, 24. II. 1885.

se i Poljaci, pa je hodočašće otpalo.[21] Kardinal Mihalović je zabranio čitanje slavenske mise u Zagrebu tako da ju je slavio samo biskup Posilović u Senju. Eksponent mađarske vlade, patrijarh German Anđelić, zabranio je proslavu pravoslavnim vjernicima.[22]

Vodstvo Stranke prava nije dakle željelo da Hrvati sudjeluju na svečanosti u Velehradu ali je zato htjelo pokazati da odobrava "slavenski svetak" u Rusiji. Predsjednik kluba barun Rukavina i tajnik Kumičić poslali su u ime pravaških zastupnika brzojav s čestitkom bratskome ruskom narodu u povodu proslave svetih apostola Ćirila i Metodija, osnivača njegove nezavisnosti i narodne veličine i žale da ne mogu prisustvovati tom slavlju.[23] Budući da je cenzura zaustavila telegram, David Starčević je interpelirao u Saboru, zasipajući vlast i vladajuću stranku svojim uobičajenim psovkama. Zato mu je predsjednik tri put oduzeo riječ s obrazloženjem da ne govori o predmetu svoje interpelacije ali je na kraju dopustio da pročita tekst spomenutoga brzojava.[24]

S obzirom na zamršene odnose između Austro-Ugarske i Rusije te na držanje ostalih velikih sila, bilo je sve do kraja osamdesetih godina dovoljno povoda za neprekidno poticanje pravaške nade da će Rusija zaratiti s Austro-Ugarskom ili da će ju barem primorati da uz ostalo poboljša i položaj Hrvatske. U listopadu 1879. sklopljen je dvojni savez Njemačke i Austro-Ugarske ali uz velike razlike među interesima saveznika. Bismarck je sve do svoga pada 1890. nastojao postići snošljive odnose između Austro-Ugarske i Rusije kako bi se mogao posvetiti jačanju njemačke snage protiv Francuske. S druge strane diplomacija Austro-Ugarske željela je savez koji bi je podržao u njezinim proturuskim interesima. Dvojni savez, obnovljen 1883., također nije bio čvrst. Austrougarski ministar vanjskih poslova grof Gustav Kálnoky odbio je preuzeti bilo kakve obveze u slučaju njemačko-francuskoga rata. Osim toga od Bismarcka uvedene zaštitne carine otežavale su izvoz poljoprivrednih proizvoda u Njemačku, a njemački je kapital prodirao na Balkan i štetio ekonomskim interesima Habsburške Monarhije.

Već je 1873. došlo do saveza austrijskoga, njemačkoga i ruskoga cara koji se uz velike teškoće održao i nakon Berlinskoga ugovora. Trocarski savez obnovljen je u lipnju 1881. pod Bismarckovim pritiskom. Imao je značaj nove "svete alijanse", naime solidarnosti triju monarha protiv međunarodnih socijalističkih i re-

---

21
KORS III, Korespondencija Rački – Strossmayer od 8. III. do 17. V. 1885.

22
Pozor, 23. IV. 1885.

23
Sloboda, 2. V. 1885. prenosi na ruskom jeziku tekst telegrama koji je poslan listu *St. Peterburgskija vjedomosti.*

24
HS, 1884.–87., 27. IV. 1885.

volucionarnih pokreta, a i francuskih republikanaca. Ta je solidarnost bila važna Aleksandru III. nakon ubojstva njegova oca, a i Taaffeovu konzervativnu austrijskom režimu. Starčević je neprekidno napadao taj savez ne samo zato što je držao da Rusija njime podliježe kobnu njemačkom utjecaju, nego i zbog njegova usmjerenja protiv "prava " naroda. Taj savez dakako nije spriječio brojne dokaze nepremostivih opreka Austro-Ugarske i Rusije na Balkanu. Nije funkcionirala podjela interesnih sfera na temelju Berlinskoga ugovora, naime ograničenje hegemonije Austro-Ugarske na zapadni Balkan, tj. na Bosnu i Hercegovinu te Srbiju, kako je to želio Bismarck. Austro-Ugarska je imala važne ekonomske interese u Bugarskoj, a odricanjem od Srbije nije se pogotovo mirio ruski "nacionalistički" tisak. Zato je austrougarska diplomacija živjela u strahu od ruskoga utjecaja u Srbiji jer bi tada bila odsječena od Istoka ruskim okruženjem od Crne Gore do obale Visle. Velike neprilike austrougarskoj diplomaciji činila je mađarska štampa svojim neprekidnim agitiranjem protiv toga saveza. Snažna propaganda ruskoga "panslavističkoga" tiska protiv Habsburške Monarhije i Njemačke a za francusko-ruski savez, također je slabila taj savez. U sustavu međunarodnoga osiguranja Habsburške Monarhije nastao je u svibnju 1882. još i Trojni savez s Italijom i Njemačkom koji je također imao zadaću održanja postojećega društveno-političkoga uređenja od opasnosti francuskih republikanaca i socijalista. I taj pokušaj da se nacionalni pokreti sprečavaju solidarnošću monarha i da se Austro-Ugarska na taj način priveže uz Njemačku, naišao je u Starčevića na žestoke osude.

Koegzistencija Austro-Ugarske s Rusijom je dakle slabo funkcionirala ali se ona ipak održala, što se pokazalo međusobnim posjetima Franje Josipa i Aleksandra III. Pogotovo posjet ovoga posljednjega u Kromerížu u kolovozu 1885. izazvao je veliku pažnju i Starčevićeve negativne reakcije. No samo mjesec dana poslije tu je idilu razorio nepredviđen događaj. Na temelju Berlinskoga kongresa dio Bugarske – Istočna Rumelija – ostao je pod turskom vlasti. No sada knez Aleksandar Battenberg proglašava uključenje Istočne Rumelije u Bugarsku bez dozvole ruskoga cara. Hrvatska i češka javnost dočekuje taj čin neviđenim oduševljenjem, smatrajući ga početkom aktivizacije Rusije na Balkanu. Uskoro se pokazalo da ruska diplomacija zbog svoga nesigurnoga položaja ne želi mijenjati *status quo*, pa je čak zahtijevala opoziv toga ujedinjenja. Mađarske su političke snage željele prekid s Rusijom i podupiranje Bugarske kao brane protiv ruskoga utjecaja. No ministar vanjskih poslova Kálnoky nije htio da se ponovno pokrenu teritorijalni zahtjevi na Balkanu a upravo to je učinio srpski kralj Milan Obrenović navještajem rata Bugarskoj. Naposljetku je spomenuti ministar morao spasiti njegovo prijestolje nakon katastrofalnoga poraza srpske vojske. Sjedinjenje Bugarske ostalo je na snazi ali je u kolovozu 1886. Aleksandar Battenberg morao pod ruskim pritiskom dati ostavku. Austrougarska diplomacija reagirala je međutim tek mjesec dana poslije, kada je Aleksandar III., bez pitanja partnera u Trocarskom savezu, poslao u Sofiju generala Nikolaja Kaulbarsa sa zadaćom da se pobrine da na bugarsko prijestolje bude postavljen proruski knez. Austrougarska kao i bri-

tanska diplomacija protivile su se tom pokušaju Rusije da povrati svoj nadzor nad Bugarskom. Ohrabren ovom podrškom bugarski se otpor pojačao a car Aleksandar III. je zbog toga neuspjeha i zbog neprijateljstva ruskoga tiska protiv Trocarskoga saveza odlučio da se on ne obnovi. Istekao je u lipnju 1887. Te je godine u Bugarskoj izabran za kneza ruski neprijatelj Ferdinand Koburg pa je ruski utjecaj na taj način uklonjen s Balkana, a očekivanja pravaša doživjela su težak udarac.

Ratna opasnost međutim nije prošla. Rusija je pojačala svoje trupe u Poljskoj, a austrijski i ugarski parlament izglasali su u lipnju 1888. novi zakon kojim se povećava vojna snaga. Austro-Ugarska je učvrstila svoj ekonomski i politički položaj na Balkanu izgradnjom željezničke veze između Beča i Carigrada preko Srbije.[25] Razne diplomatske igre u prvoj polovini devedesetih godina nisu mogle obnoviti staro oduševljenje pravaša za Rusiju. Kao i "obzoraši", bili su razočarani njezinom neaktivnošću. Kako je nakon 1890. nastajala Frankova stranka s programom rješenja hrvatskoga pitanja u okviru Habsburške Monarhije, događaji u vezi s francusko-ruskim zbliženjem (i savezom 1894.) kojemu su se pravaši prije nadali, nisu više relevantni. Nova se Stranka prava mora prilagoditi službenoj vanjskoj politici Monarhije i mađarskomu javnom mišljenju, tj. i neprijateljstvu prema Rusiji. U svakom slučaju obrati, natezanja i nadmudrivanja među velikim silama pokazali su da je Starčević bio u pravu kada je na svoj "stekliški" način često isticao slabost Habsburške Monarhije prema van. Austro-Ugarska je doista bila "razmjerno slaba" država, "jedna od najslabijih velesila" koja je bitno ovisila "o pravim velesilama", prije svega Njemačkoj.[26] Zato Starčevićevo očekivanje da će vanjske sile određivati sudbinu Monarhije, a time i Hrvatske, nisu bile sasvim nerealne.

Uostalom, slično je mislio i Strossmayer koji je komentirao Barčićev govor o "kozačkom kopitu" kao "neobhodno nuždni plod današnjega pritiska". Očigledno se Strossmayer kolebao u svojoj lojalnosti već prije susreta s Franjom Josipom godine 1888. kada se usudio proturječiti mu. Kao i Starčević, pripisao je u jednom svom pismu krivnju za položaj Hrvatske samome vladaru. "Prejasna dinastija nas je pozitivnom svojom kooperacijom (s Mađarima, *M. G.*) bacila u današnje stanje, ona nas i opet pozitivnim načinom u ovom stanju drži, i mi ćemo u ovakom stanju do skrajnje sramote i propasti doći na veliku štetu sj.(ajne) dynastije i ciele države. Bilo bi skrajno vrieme da to sj. dynastija uvidi, i da nam dok je još vrieme da pravedna i patriotična bana i da nam tada u borbi proti asiatskoj (mađarskoj, *M. G.*) oholosti, bahatosti i nesnosljivosti, nikako ne veže ruke. Ja bi to samo želio od previšnje dynastije. Nebude (li) toga

---

25
Za opis odnosa među velikim silama s obzirom na Austro-Ugarsku vidi: Bridge, 1989., 257-279.

26
Isto, 256, 275, 282

ko što nije ufanja, onda valja se boriti do skrajnosti a uzdati se jedino u Boga i u buduće događaje."[27]

Sve do 1887. *Sloboda (Hrvatska)* objavljuje brojne članke s karakterističkim ruskim temama. Pozitivna obilježja ruske države suprotstavljaju se Austro-Ugarskoj kao suštoj negativnoj snazi jer se ruski apsolutizam tobože klanja volji naroda, a pseudoustavnost u Monarhiji ga upropašćuje. Rusija je oslobodila srodne narode na Balkanu, a od Austro-Ugarske oni mogu očekivati samo ropstvo. Ukratko, u Rusiji vlada "jedrina, poštenje, napredak", a u Austro-Ugarskoj "preotela (je) mah mlohavost, korupcija, nazadak".[28] Pravaši podržavaju rusifikaciju Ruskoga Carstva pa su im zato Poljaci stalni izvor negodovanja. Poljsko plemstvo u Galiciji podržava naime režim Austrije gdje je položaj Poljaka neusporedivo bolji nego pod Bismarckovim pritiskom u Pruskoj, a pogotovo u Rusiji. Pravaško negodovanje izaziva trajna poljska agitacija protiv Rusije i slavenske solidarnosti.[29] Starčević piše da Nijemci beziznimno progone svaki narod, a da Poljaci ipak "sa Nemci snuju proti Rusii" kao što to piše jedan "austriansko-židovski" list. Tvrdi štoviše da je samo zasluga Rusije što se, nakon diobe Poljske, održala "poljačka" narodna osobnost i da bi se bez nje za poljsko ime znalo samo iz povijesti! Piše da bi Nijemci uništili Poljake Poznanja (Pruske) i Galicije (Austrije) da se ne boje Rusije i da oni "najvećma duševno kvare" Poljake. On štoviše odobrava ruski pritisak na Poljake kao odgovor na njihovu "nezahvalnost", jer im je Rusija dala "sve uvete napredka i sreće". Da Poljaci nisu "u grešnoj slepoći, u neljudskoj zlobi" protivnici Rusije a time i sami sebe, Njemačka bi bila temeljito oslabljena. Dokaz "dobrote" Rusije prema Poljacima Starčević vidi u tome što je car u povodu poplave u Poljskoj dao svojih 200.000 rubalja, a skupljali su se i dobrovoljni prilozi. Kaže da u Galiciji nema političkoga lista neovisnoga od vlade "ili od kakve nemalo uvek židovske družbe" do kojih "bolje obćinstvo" ne drži ništa ali ih podržavaju neprijatelji Rusa, Poljaka i narodâ jer njih nakon propasti Napoleona III. pomaže samo Rusija. Zato preporuča da "poljački otačbenici paze na te mešine" i da ih u svoje vrijeme uklone.[30] Slično mišljenje *Sloboda (Hrvatska)* ima i prema ukrajinskome nacionalnom pokretu, prije svega prema Rutenima jer je i njihovo ime izumila Austrija.[31]

27
NSK, R 5662, Strossmayer Vojnoviću, 22. XII. 1886. i 5. III. 1887.

28
Sloboda, 25. IX. 1884.

29
Kada je ruska vojska u ratu protiv Turaka konačno osvojila bugarsku Plevnu u prosincu 1877., u Zagrebu i drugdje zavladalo je opće veselje ali je u Lavovu (L'viv) proglašena opća žalost. Bridge, 1989., 430.

30
Sloboda, 21. VII. i 30. IX. 1885.

31
Hrvatska, 1. XII. 1886.; 14. V. 1887.

List stalno ponavlja za ruskim tiskom da Rusija pomaže balkanskim narodima postići samostalni državni život dok ih Austrija pokorava kao u Srbiji. Napadajući Trocarski savez, Starčević i drugi pisci ističu da bez volje Rusije nema promjena na Balkanu, a da se uz njezino suglasje može postići sve.[32] No potpuno ih opovrgava sjedinjenje Bugarske. Bez znanja da je prevrat uslijedio protiv volje ruskoga cara, *Sloboda* klikće da je taj čin zadivio cijeli "slavenski" svijet osim Srbije i Khuenove stranke. Čim se Hrvatski sabor nakon višemjesečne stanke sastao 30. rujna 1885., Erazmo Barčić je u ime Stranke prava izašao s prešnim prijedlogom da Sabor čestita bugarskome narodu oslobođenje Bugarske. Ističući oduševljenje svih slojeva hrvatskoga pučanstva, rekao je da je to važan korak prema rješenju balkanskoga pitanja, tj. prema oslobođenju, nezavisnoti i sjedinjenju balkanskih zemalja od Marice do Jadrana i Egejskoga mora. Neodvišnjaci Šime Mazzura i Franjo Marković poduprli su taj prijedlog. Tuškan je izjavio da valja pokazati kako Bugari u slučaju borbe imaju uza se i Hrvate, a David Starčević je uz ostalo istaknuo povezanost Hrvata i Bugara izjavom da "svaki Slaven na jugu" ćuti nevolju koju mu nanosi mađarska proturuska politika.[33] Prešnost Barčićeva prijedloga je dakako odbijena a odbor o njemu nije ni raspravljao. Zato je Barčić dva mjeseca poslije ponovno stavio to pitanje na dnevni red, a izjavio je da je bugarski narod za ujedinjenje balkanskoga poluotoka prvi izvadio mač iz korica. Predsjednik Mirko Hrvat mu je odgovorio da će se saborski odbor time baviti kada riješi važnija pitanja.[34] Stvar je, razumije se, postala bespredmetna jer se pokazalo da Rusija ne podržava sjedinjenje Bugarske.

No u međuvremenu potrajalo je oduševljenje za Bugare a u novinama Monarhije i Rusije odrazila se sva zamašnost sukoba obiju diplomacija u bugarskome pitanju. Ruski su se listovi bojali da će Austro-Ugarska iskoristiti sjedinjenje Bugarske za pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine i da će preko Srbije spletkariti protiv Rusije. Opće je uvjerenje da je austrougarska diplomacija potakla Milana Obrenovića da navijesti rat Bugarskoj. (Stvarno je on to uradio protiv savjeta ministra Kálnokyja.) Poraz srpske vojske samo je pojačao prorusku euforiju pravaša i neodvišnjaka. No već se na početku 1886. pokazao dubok jaz između službene Bugarske i Rusije, a *Hrvatska* je pratila sve pojedinosti toga odnosa. Starčević je pisao o podršci Hrvata Bugarima dok su zastupali pravednu stvar. No sada ih je žestoko

---

32
Sloboda, 22. VI. 1885.

33
HS, 1884.–87., 30. IX. 1885. Kanonik dr. Stjepan Vučetić ironički se čudio tome prijedlogu zastupnika Stranke prava jer njihov prvak drži kako je u Turskoj bolje stanje nego u Monarhiji. Oni su zato trebali Turcima "gratulirati" što su tako sretno vladali i sažalijevati oslobođene Bugare. Barčić mu je odgovorio da je Starčević dao takvu izjavu u vezi s Bosnom i Hercegovinom koja još nije oslobođena od tuđinaca.

34
HS, 1884.–87., 26. XI. 1885.

osuđivao jer se žele ukloniti "opravdanom uplivu" Rusije i baciti se pod noge Engleskoj i Njemačkoj iako im je Rusija činila sama dobročinstva.[35]

Starčević je i dalje tvrdio da balkanski narodi ljube Rusiju i hvalio sve što je za njih uradila ali je uočavao teškoće samodržavlja. Pisao je da je Aleksandar III. doduše uništio "nemački živalj nihilizma", izveo znatne "popravke", raširio moć Rusije u Aziji ali da u Rusiji postoji želja za "obširnie razvijanje političke slobode". Kako se Rusiji otimaju krajevi koje je natopila svojom krvi (Bugarska), caru su vezane ruke da u tom pogledu nešto učini. No Starčević ne osuđuje policijsku državu Aleksandra III., kaže, štoviše, da Rusija treba manje promjena nego druge države, a da veliki dio Rusa zahtijeva političke slobode iako ih, po njegovu uvjerenju, imaju više nego Nijemci. No bez obzira na različita mišljenja, svi su Rusi obožavatelji cara i on uopće silno hvali dinastiju Romanova. Vjeruje također da svi "družtveni razredi" žele najprije rat, a onda tek unutrašnje "popravke".[36]

Nakon prekida reformi Aleksandra II., Starčević vidi povratak na politiku "vojničtva i vojevanja" cara Nikole i nada se vojnom uspjehu izvanredno junačkoga ruskoga naroda koji je pobijedio najvećega junaka "našega vremena" Napoleona I. Starčević i drugi autori očekivali su rat jer je ruski tisak pisao protiv Berlinskoga ugovora, jer su se prenosile glasine o aneksiji Bosne i Hercegovine, a na to su pogotovo ukazivali događaji u Bugarskoj: odlazak Aleksandra Battenberga, neizvjesnost o novom knezu te misija generala Kaulbarsa koji je trebao osigurati izbor Rusiji pogodnoga kandidata što su Bugari odbili, pa su, prema Starčeviću, uvrijedili cara i Rusiju.[37] "Nerazumni postupak" Bugara izazvao je Starčevićev bijes pa je i za te događaje okrivio "slavoserbsku pasminu". Ona se drži svoga zlotvora "kako i bratja u Hervatskoj, ljudih koji su narod navlaš u današnje stanje rinuli" i opsjenjuju prostotu praznim riječima protiv onih koji su umjesto njih na koritu. Starčević zato tvrdi da je "bulgarsko" društvo "do dna pokvareno" i da je u njem "byzantinština u cvetu".[38] U svakom slučaju siguran je u rat Austro-Ugarske i Rusije. Budući da ističe nespremnost ove druge za rat i slabost vojske, očigledno se nada da će Rusija pobijediti. "U tom ratu ima se odlučiti da-li slavska ili nemačka pasmina ima gospodovati."[39]

35
Hrvatska, 12. V. 1886.

36
Sloboda, 30. X. 1885.; *Hrvatska*, 30. VI. 1886.

37
Isto, 18. VI., 3. XII. 1886.

38
Isto, 2. IX. 1886. i 4. VIII. 1887.

39
Isto, 3. XI. 1886. Uz spomenuti intervju Eimu godine 1884. to je jedini slučaj da Starčević odustaje od svoga "slavoserbskoga" tumačenja slavenskoga imena.

U nizu članaka Starčević i drugi autori prate nemoć ruske diplomacije da spriječi izbor novoga proturuskoga bugarskoga kneza Ferdinanda Koburga i uočavaju da se Rusija povlači s Balkana. Zato Starčević godine 1887. jasno pokazuje svoju nestrpljivost prema neaktivnosti ruske diplomacije. Predbacuje joj da samo opominje i da nakon riječi ne slijede djela. "Nu bezuvetno Rusia mora ozbiljno i odlučno raditi", a ne smije dopustiti da njezine greške budu na korist tuđincima.[40] Valja spomenuti da je jedan od uzroka suzdržanosti ruske diplomacije u činjenici da je Rusija ekonomski najzaostalija od svih velikih sila. Kako bi se Rusija mogla uzdržati kao vojna snaga, morala se stimulirati industrija uz investicije stranoga kapitala. Pri tome je Starčević s jedne strane osuđivao tuđe, prije svega njemačke poduzetnike u Rusiji, a s druge je strane odobravao razvoj industrije pa je tvrdio da Rusija napreduje "oriaški" i da se ne boji financijskih pogibelji.[41] S rastom industrije pojavio se u Rusiji i socijalistički radnički pokret o kojemu Starčević ima svoje mišljenje. Kaže da cijela Europa drhšće pred socijalizmom ali da mu je najmanje mjesta u Rusiji, a zapravo ga nigdje ne bi trebalo biti. Svuda je "isto načelo socializma: živalj i načelo razaranja, uništenja svega što u družtvenu i u deržavnu, ter u moralnu životu obstoji".[42] On ne razlikuje socijalističke struje nego poistovjećuje socijalizam s anarhizmom i ponavlja da je to još jedno zlo proizvedeno u Njemačkoj. Zato kaže da u Rusiji jedva ima 200 nihilista i da se Romanovi ne boje za svoje živote. (Ruski radnički pokret s nekim obilježjima zapadnoeuropskoga socijalizma temeljito se razlikuje od nihilizma.)

Krajem 1887. Starčević je držao još jedan od svojih karakterističnih saborskih govora u kojemu je ponovio da mogućnost rata zapravo proizlazi iz unutrašnjega stanja Monarhije. Rekao je da postoje dva različita mišljenja. Neki drže da je "Austro-Magjaria" ojačana savezom s Njemačkom i Italijom i da mora "tražiti i osigurati nove probitke osobito na Balkanu". Drugi (kao i Starčević) misle da je ona "nerazdeljena zemlja Rusie i Nemačke" te "raztočena" ovim sustavom pa će većina pučanstva bez razlike vjere i narodnosti veselo pristati uz svakoga neprijatelja i zato očekuje moguće nemire u Cislajtaniji, Translajtaniji te Bosni i Hercegovini. Istaknuvši da je njegova domovina upropašćena više nego u tatarsko doba, ponovio je da hrvatski narod nema što izgubiti a da prestankom postojećega stanja "on dobiti može mnogo i premnogo". Zato bi se on "kao Hervat i kao čovek političke stranke", mogao veseliti nemarnosti vlade prema kruni i narodu. No on to ne čini jer je "najprie i nad sve čovek" i ne veseli se ničijem zlu nego želi "čiste odnošaje", dobro postupanje a ne nasilje. Pita vladu je li ona "na odlučujućem

40 *Hrvatska*, 7. IX., 31. X., 2. i 9. XI. 1887.

41 *Isto,* 13. X. 1887.

42 *Isto,* 2. IV. 1887.

mestu iskreno razložila po dinastiju pogibelj svakoga domaćega i izvanjskoga sukoba..." To je zacijelo još jedan primjer Starčevićeve politike negacije jer je riječ o izjavi koja može služiti jedino pouci njegovih pristalica i održavanju njihove mržnje protiv Monarhije s obzirom na to da se u *Hrvatskoj* nije mogla objaviti niti blaga kritika dualističkoga sustava. Razumije se da takav govor može samo služiti kao povod novim Khuenovim grožnjama koje pravaši žele izbjeći. On je odmah odgovorio i pri tome istaknuo kao proturječnost što se Starčević obraća vladi koju ne priznaje zakonitom. Opetuje da neće odgovoriti na interpelaciju jer njezin sadržaj, naime vanjska politika, ne spada u djelokrug Sabora. Kao i prigodom Barčićeva govora, izjavljuje, uz odobravanje desnice, da će kao i dosad i dalje paziti na one "koji prividno uviek imadu pred očima interese monarkije i dinastije, a u istinu danomice i proti monarkiji i proti dinastiji rade".[43]

Razočaranje s ruskim povlačenjem s Balkana postaje 1888. sve veće ali *Hrvatska*, uz neke pomake, još uvijek slavi Rusiju. List prenosi članke iz vanjskoga, pogotovo francuskoga, tiska o prevelikoj obzirnosti Rusije prema Njemačkoj što deprimira njezine zapadne prijatelje. Uvijek je u središtu pažnje odnos Francuske i Rusije. *Hrvatska* citira opsežne izvode iz ruskoga tiska pogotovo iz lista *Moskovskija vjedomosti*, koji nastavlja pravac svoga pokojnoga glavnoga urednika Katkova. Starčević je uvjeren da Rusija ima pravo na odlučujući utjecaj u Bugarskoj, zato sve oštrije osuđuje mlako držanje njezine diplomacije.[44] Nakon skoro trogodišnjega natezanja oko Bugarske, Starčević se ljuti što je u međuvremenu bilo "konferenciah i čerčkanja i čaverljanja" a Rusija je ipak ostala pod okriljem Njemačke i Engleske. Bude li Rusija u Europi i dalje dobivala pljuske i sramotila se, propast će i njezina "veličajnost" u Aziji.[45] Čini se da Starčević drži kako bi moguća odlučna akcija Rusije na Balkanu trebala početi zahtjevom da Austro-Ugarska napusti Bosnu i Hercegovinu. No o tome nije mogao pisati u *Hrvatskoj* jer su njegovi uvodnici ne samo s ruskim temama nego i s komentarima ostalih međunarodnih događaja, koji nisu odgovarali službenoj vanjskoj politici, bili često zaplijenjeni. Ljutio se na rusku i francusku diplomaciju da ne istupaju oštro protiv Bismarcka i razumije se da je iznimno kritički pratio sastanak careva Wilhelma II. i Aleksandra III. godine 1888.

Uredništvo *Hrvatske* nije se u svim slučajevima držalo interpretacija ruskih novina. Pretiskan je članak iz *Moskovskija vjedomosti* u kojemu se vrenje na ruskim sveučilištima pripisuje isključivo uroti iz inozemstva. Jedan uvodnik *Hr-*

43
Djela I, 3. XII. 1887., 334-7

44
Hrvatska, 24. II., 6. i 13. III. 1888. List grdi "čifutske" novine (tj. službeni i poluslužbeni tisak Austro-Ugarske) koji hvale bugarske vlastodršce i pišu protiv Rusije. *Hrvatska*, 19. VI. 1888.

45
Hrvatska, 19. IV. i 1. VI. 1888.

vatske doduše tvrdi da se nemirima na ruskim sveučilištima raduju neprijatelji "Slavenstva" ali se njegov autor ne slaže s nazorima najviših ruskih krugova izraženih u spomenutom članku. Kaže kako ne vjeruje da su nemiri posljedica djelovanja ruskih političkih zločinaca uteklih u Francusku i Švicarsku te Bismarcka. Nihilizam je u Rusiji oslabljen i studenti su okrenuli leđa toj "otrovnoj nauci" iz Njemačke. Nemiri su posljedica novoga uređenja sveučilišta. Uredništvo *Hrvatske* također ne prihvaća mišljenje slavenofilskih "fantasta" o budućem sjedinjenju Slavena pod vodstvom Rusije, ali želi zbliženje s njome.[46]

Autor niza uvodnika u *Hrvatskoj*, vjerojatno tadašnji glavni urednik Eugen Kumičić, kritički se izjasnio o najvažnijim ruskim političko-ideološkim smjerovima, osim onome koji prije svega podržava snažnu rusku nacionalnu državu. Nakon što je ispsovao proturusko pisanje listova Njemačke i "Austro-Magjarije" kao organa "jerusolimskih baruna", tj. "carevah burze, Kainovoga plemena", autor izjavljuje da se novinskim člancima ne može uništiti "moćno Slavenstvo". Uglavnom pozitivno ocjenjuje slavenofilsku agitaciju o štetnosti europskih ustavnih i ekonomskih oblika za razvoj Rusije i o nužnosti da se izgradi narodno načelo na temeljima koje su potkopale reforme Petra I. Kaže da slavofili nisu uspjeli u svojim nakanama, pogotovo zato što su svoje učenje proširili na vjeru (zacijelo misli na slavofilsku agitaciju da će rusko pravoslavlje preporoditi svijet). No čini mu se da oni još nisu izrekli posljednju riječ. Drži da među slavofilima i zapadnjacima i ne postoje tako velike razlike. Prema Kumičiću je naime opći zakon da treba uzeti oblike drugoga naroda te usvojiti i "asimilovati" ono što odgovara biti i potrebama vlastita naroda. Misli da su polemike oba smjera bile korisne jer su unaprijedile narodnu samosvijest i formulirale idealne ciljeve ruskoga narodnoga genija.

Kumičić drži da je "narodničestvo" važan korak naprijed po svom interesu za seljaštvo koji je bitan za razvoj novoga ruskoga građanstva. Kritizira narodnjike da su se previše usredotočili na ekonomska i socijalna pitanja i da nisu vidjeli ono što je loše u ruskome pučkom karakteru. Naposljetku Kumičić žali što ni u Rusiji nema iznimno moralne osobe koja bi preuzela vodstvo naroda. Zato polaže nadu u ljubav prema bližnjemu i u kršćanski nauk kako to propovijeda Lav Tolstoj.[47] Valja još spomenuti da u *Hrvatskoj* postoji posebna rubrika "slovenstvo" koja obuhvaća i obavijesti o događajima u Srbiji te kod Čeha i Poljaka.

Najveće uzrujavanje u vezi s Rusijom nisu godine 1888. izazvali pravaši nego biskup Strossmayer svojom čestitkom kijevskom sveučilištu u povodu 900-godišnjice pokrštenja ruskoga naroda. On se zbog toga morao opravdati pred Vatikanom, a neviđenu senzaciju izazvao je njegov susret u Bjelovaru s Franjom Jo-

46
Isto 5. i 11. I., 1. III. 1888.
47
Isto 12.–14. IV. 1888.

sipom koji ga je zbog toga ukorio a biskup mu je odgovorio da je ispravno postupio.[48] U strašnoj hajci protiv Strossmayera kojom se htjelo postići da ga Vatikan makne s biskupske stolice, Khuen Héderváry nije zaboravio ni pravaše. *Hrvatska* se "povodom devetstogodišnjice pokrštenja Rusah" najprije javila s više članaka u svom "listku" u kojima je hvalila unutrašnje stanje Rusije i pisala o pravoslavlju kao vrijednoj svjetskoj religiji.[49] Članak koji je izašao uoči same proslave u cjelini je zaplijenjen. Nakon toga *Hrvatska* je objavila jedan prilog iz *Glasa Crnogorca,* a u rubrici "Slovenstvo" list se, kao i novosadska *Zastava,* oborio na "laži" bečko-peštanskih novina u rukama Židova.[50] (Službeni je tisak naime pisao da je riječ o konspiraciji ruskih revolucionara protiv Katoličke crkve, pape i Austro-Ugarske, a i protiv same ruske vlade.)

Khuen je dao izjavu listu *Budapesti hirláp* kojim je želio dokrajčiti Strossmayera. Prikazao ga je kao čovjeka kojemu je bitna "panslavistička politika" a ne njegovo svećeničko zvanje i katolicizam. No budući da je taj intervju morao izazvati znatan odjek u cijeloj Monarhiji, iskoristio je priliku da pokopa i oslabljenu Stranku prava. To je učinio upozorenjem da je David Starčević osuđen jer je upropastio deset seljačkih obitelji i prisvojio 40.000 forinti, da je dakle običan zločinac. Kazao je da jedva još postoji trag njegove stranke, a da sam David više nije opasan jer narod sada vidi tko je on. I ovom prilikom Khuen je istaknuo da su "hrvatski Srbi najvjerniji stupovi vlade", da su mu zahvalni što ih zakonski priznaje kao posebnu narodnost dok je Strossmayerova stranka uvijek "u sviet vikala da u Hrvatskoj stanuju samo Hrvati".[51] U vezi s takvom tvrdnjom, nije dakle spomenuo pravaše nego "obzoraše". U svakom slučaju Khuenova je izjava u skladu s već proširenim mišljenjem da je Stranka prava u rasulu i da će promijeniti pravac.

U više priloga *Hrvatska* je kliktala nad zarukama ruskoga kneza Petra Nikolajevića s Milicom, kćeri crnogorskoga kneza Nikole, i radovala se što se "najsimpatičnija" balkanska vladajuća porodica Njegoša, koja se dugo borila za slobodu zlatnu, spaja s Romanovima. *Hrvatska* slavi zaruke kao sveto djelo slavenskoga zbliženja i dokaz da je slavenstvo još živo. U jednom zaplijenjenom uvodniku tom se događaju radovao i Starčević.[52] *Hrvatska* je još uvijek objavljivala odlomke iz ruskih listova, primjerice o "slavenskoj uzajamnosti", ružila je "bezsram-

48 V. str. 606-607.

49 *Hrvatska,* 2.–6. VII. 1888. To je u vezi s člancima Aleksandra A. Kirjejeva, suradnika pokojnoga Aksakova.

50 *Isto,* 25. i 27. VII., 17. i 21. VIII. 1888.

51 *Isto,* 14. VIII. i *Obzor,* 15. VIII. 1888.

52 *Isto,* 6. i 11. VI., 16. VIII. 1889.

nu reptiliju", tj. Rusiji neprijateljsku njemačku štampu, no u Starčevića se godine 1889. zapaža daljnji pomak prema napuštanju ruskoga zanosa. On i drugi autori žale se na zlo i sramotu koja pada na Rusiju zbog neaktivnosti njezine diplomacije, priželjkuju rusko-francuski savez, tvrde da su Nijemci krivi za atentate u Rusiji, prate sukob interesa Velike Britanije i Rusije u Aziji te kritiziraju rusku diplomaciju što se odnosi neprijateljski prema Velikoj Britaniji umjesto prema Njemačkoj. Nova je međutim oštra kritika protureformne politike Aleksandra III., kojega je *Hrvatska* dotada uglavnom slavila, i uopće teškoga unutrašnjega stanja u Rusiji. Tako se Starčević vraća na mišljenje koje je iskazao na početku svoga okreta prema Rusiji. Razlikuje nihiliste kao njemačku biljku i "prave" Ruse koji žele ukloniti zloupotrebe i postići napredne uredbe kako bi Rusija bila doma "što srećnijom, vani što vidjeniom". Zlo je za Rusiju što Aleksandar III. ne nastavlja s reformama svoga oca i što su u vanjskoj politici teško "povredjeni" narodna čast i "zakoniti probitci". Kada bi u Rusiji postojala sloboda tiska i sastajanja, nihilisti bi propali a bolji dio naroda pristao bi uz "prave" Ruse. Odgovornost za teško stanje u Rusiji i u vanjskoj politici pada na cara. Starčević dakle više ne misli da car sluša glas naroda. Da je Aleksandar III. nastavio s reformama, umjesto da krene u suprotnome smjeru, Starčević bi shvatio rusku neaktivnost na Balkanu jer je razumno da se domaće prilike srede prije odlučnoga vanjskopolitičkoga postupanja. Žaleći što je tako "znatno pala veličajnost Rusie u Europi", on čak upozorava na konkretne teškoće u Rusiji, primjerice na glad i nedostatak prometnica.[53] Prema tome, za razliku od prijašnje prekomjerne pohvale Rusije, sada se u *Hrvatskoj* upozorava na nužnost promjena unutrašnjih i vanjskih odnosa Rusije i ističe da se postojeće stanje ne može održati. Drugim riječima, ako se položaj Rusije uskoro ne promijeni, pravaši više ne mogu od nje ništa očekivati.

Obustava *Hrvatske* ljeti 1889. dvostruko je ubrzala tijek događaja u pravcu napuštanja Starčevićeva nauka i rusofilstva. I dotada je list zbog brojnih zapljena jedva preživljavao.[54] No između 28. lipnja i 8. kolovoza 1889. *Hrvatska* je mogla izaći svega nekoliko puta da bi se naposljetku, na zahtjev državnoga odvjetnika, redarstvenom odredbom od 12. srpnja zabranilo njezino izdavanje. Kada su članovi uredništva došli požaliti se državnome odvjetniku Tomi Kraljeviću, on im je, prema *Hrvatskoj*, odgovorio "vulgarnom slavonskom rečenicom". Predao je predmet Kraljevskome sudbenom stolu s prijedlogom da zabrani izlaženje lista. No sud to nije uradio "jer takova obustava u zakonu osnovana nije"

53
Isto, 16. i 18. IV. 1889.

54
Zaplijenjeni primjerci uništavali su se a tekst zabrane "razpačavanja tiskopisa", koji se morao objaviti u idućem broju, glasio je: "Čitavim smjerom i sadržajem spomenutoga tiskopisa, nastoji se razdražiti na mržnju i prezir proti načinu vladanja i upravi državnoj, što tvori učin zločinstva smetanja javnoga mira, označena u par.65."

pa je *Hrvatska* mogla dalje izlaziti.[55] Čini se da je državni odvjetnik poduzeo te "drakonske mjere" zbog "prijateljskoga držanja" *Hrvatske* prema Rusiji koje je izazvalo pažnju ruskoga tiska.[56]

Može se nagađati zašto je Khuen dopustio sudu da omogući dalje izlaženje *Hrvatske*. Najvjerojatnije je objašnjenje da je držao kako je Stranka prava znatno oslabila i da zbog katastrofalnoga materijalnoga stanja ionako više neće moći uzdržavati dnevnik ili da će njezin list napustiti Starčevićevo usmjerenje. Ako je Khuen doista mislio da će vodstvo Stranke prava biti prisiljeno obustaviti *Hrvatsku,* prevario se. Josip Frank je naime pružio listu materijalnu pomoć ali zasad nije cjelovito sanirao njegove financijske probleme. Vjerojatno se to desilo inicijativom Folnegovića koji je održavao dobre odnose s Frankom (obojica su bili članovi zagrebačkoga gradskoga zastupstva), a i zbog Frankova približavanja Stranci prava već od 1884. u očekivanju da će ona promijeniti svoj smjer.[57] Ako je Khuen očekivao da će se Stranka prava pretvoriti u umjerenu opozicijsku stranku, bio je u pravu. Vidjet ćemo kako je to pokazao neizbježivi Fran Folnegović jednim novim pokušajem da skrene Stranku prava u oportunističke vode čim je *Hrvatska* ponovno počela izlaziti.

Pisanje *Hrvatske* o Rusiji nije se promijenilo nakon obustave lista ali se uredništvo još više trudilo da pri tome ne da povod za zapljene. Još uvijek je list tvrdio da se simpatije balkanskih Slavena prema Rusiji "neće nikad moći izčupati" iz njihovih srdaca. Starčević je i dalje pisao da su ruski nihilisti zadojeni Feuerbachovim ateizmom i "škakljivimi nauci" Hegela. Još su se objavljivali izvodi iz ruskih i drugih novina o položaju Rusije, a nastavljala se i rubrika "slovenstvo".[58] Starčević se dakle još nije vratio na svoju nekadašnju mržnju protiv Rusije ali je bio na najboljem putu da to učini.

U novoj situaciji nekadašnje "veleizdajničko" držanje postalo je nemoguće u svim pojedinostima. Zato nije slučajno da je postupno napuštanje simpatija prema Rusiji izravno povezano s Frankovim i Folnegovićevim nastojanjem da se

---

55
Hrvatska, 8. VIII. 1889.

56
Isto, 21. VIII. 1889. Izgleda da je objavljeno pismo, vjerojatno Krunoslava Heruca, iz Rusije, s nekoliko redaka na ruskom i ćirilicom. On se uporno zalagao za učenje ruskoga jezika.

57
Frank se više puta hvalio da bi *Hrvatska* bez njega prestala izlaziti. *Hrvatska*, 23. X. 1894.; DAZ, Ostavština Peršić 26 a. Istodobno se održavala tiskovna parnica protiv urednika *Obzora* Gjure Galca i urednika *Hrvatske* Martina Lovrenčevića. Obojicu je branio Frank. *Hrvatska*, 29. VIII. 1889.

58
Hrvatska, 16. XI., 11. IV. i 19. IX. 1889. Starčević je i dalje pisao o pogubnosti tuđega kapitala u Rusiji, uvjeren da mu se protive "pravi" Rusi a ne i "Slavoserbi" slični Strossmayeru, Mažuraniću i drugima. *Hrvatska*, 28. VIII. 1889.

promijeni smjer Stranke prava. Prvi jasni znak u vezi s tim jesu izjave baruna Gjure Rukavine krajem 1889. On je u oba pitanja inzistirao na dotadašnjemu Starčevićevu učenju. Njegovo privatno pismo češkom aristokratu Egbertu Belcrediju dospjelo je u petrogradski dnevnik *Den* i izazvalo veliku pažnju. Rukavina je naime pisao u starom "veleizdajničkom" duhu. Nastojao je objasniti Belcrediju zašto podupire Stranku prava (koja je dotad pripadala "krajnjoj ljevici") i na taj način zauzima posebno mjesto među velikašima ne samo Hrvatske nego i Monarhije uopće. Izjavljuje u Starčevićevu duhu da su Hrvati, Slovenci, Česi, Rusi (Ruteni – Ukrajinci), Slovaci i Rumunji (ne spominje Srbe) Monarhije u iznimno teškome položaju u tomu lažnom ustavnom sustavu. Drži da se plemstvo ne smije otuđiti od interesa svoga naroda jer onda postaje kasta i povijesni anakronizam. Nasuprot tome, ono bi moralo biti nositelj prava i interesa svakoga pojedinoga naroda. Rukavina piše da se položaj potlačenih naroda ne može popraviti bez rušenja (potrjasenie) Monarhije jer je ona sada u čvrstoj vezi sa svojim povijesnim neprijateljem, naime s njemačkim carstvom. Kaže da je francuski narod najkulturniji na svijetu i da je učinio goleme usluge čovječanstvu, a da je Rusko Carstvo na čelu s "najplemenitijom i najpobožnijom" dinastijom učinilo mnoga dobročinstva ljudima, narodima i drugim dinastijama. Rukavina piše da su on i njegovi istomišljenici već odavno željeli da Habsburška Monarhija stupi u savez s Rusijom i Francuskom i da njihove simpatije pripadaju posebno jednoplemenoj Rusiji. Još kaže da članove Stranke prava nazivaju nelojalnima i optužuju ih da traže spas izvan Monarhije, no da oni zapravo žele pokazati Rusiji da nisu izdajnici svoga naroda nego njegovi zaštitnici.[59] S obzirom na to da se vodstvo Stranke prava postupno okretalo prema umjerenoj opoziciji, to mu je pismo moralo biti neugodno a i opasno jer je moglo izazvati Khuenov gnjev. No Rukavina je istodobno s objavljivanjem toga pisma odlučno reagirao i protiv još jednoga Frankova pokušaja da skrene Stranku prava na novi oportunistički pravac.[60]

Pisanje *Hrvatske* o Rusiji godine 1890. bitno se ne mijenja ali uz njezine pohvale sve više raste brojnost i oštrina kritičkih priloga. Starčeviću i drugim autorima još uvijek su za glavna zla u Rusiji krivi Nijemci te žele da se iščupa tamošnji "švabski korov". Tako se u jednom uvodniku tvrdi da su radnički pokret u Rusiji izazvali Nijemci s argumentom da je plemeniti Aleksandar II. jednim potezom pera oslobodio milijune kmetova, a vjeruje se da će Aleksandar III. mirnim putem osigurati radnicima život koji im priliči. Autor, štoviše, ističe da stanovite "kulturne" države nisu naprednije od Rusije koju nazivaju barbarskom.[61]

59
M. M. Filippov, *Horvati*, Petrograd 1890., 140-42
60
V. str. 702-703.
61
Hrvatska, 17. IX. 1890. Već smo vidjeli da *Hrvatska* uz psovanje Nijemaca preuzima iz rus-

Starčević piše da je rusko gospodarstvo "u šakah" tuđinaca i da Rusija zato mora tražiti vanjske zajmove, zapaža prodor francuskoga kapitala i nada se da će Francuska i Rusija zajedno financijski satrti Njemačku, umjesto da bude obratno.[62]

I dalje postoji rubrika "slovenstvo" a Rusi se hvale kao "najveći slavenski narod", još se očekuje "slavenska budućnost i naša sreća u njoj!"[63] No osjeća se početak rezerve prema slavenskoj euforiji. U jednom uvodniku upozorava se da je ideju o uzajamnosti svih Slavena pokrenuo sin hrvatskoga naroda Juraj Križanić, a tako su mislili i dubrovački pisci te ilirci. Kada su režimske *Narodne Novine* pisale da je *Hrvatska* ovim člankom napustila svoja, tj. Starčevićeva, načela o ropskom slavenskome imenu, list je odgovorio da se on protivio austrijskome panslavizmu jer je on stvorio ilirski pokret, da je doduše osuđivao Rusiju onda kada ona još nije bila osloboditeljica balkanskih naroda. Taj autor u suprotnosti s dotadašnjom slavenskom euforijom ističe u Starčevićevu duhu da je rusko ime slavno, dok je slavensko izmišljeno a za tuđe narode ima značenje ropstva i da još uvijek djeluje od Austrije nametnuti panslavizam.[64]

Dotada *Hrvatska* nije reagirala na slavofilsko učenje da je rusko pravoslavlje vrednije od ostalih iskvarenih religija, pogotovo katolicizma. Kada je u *Hrvatskoj* objavljen razgovor s jednim Rusom koji je tvrdio da samo Istočna crkva predstavlja pravi ideal i istinu kršćanstva, objavljene su dvije "opazke" župnika Cvjetka Grubera. Uredništvo komentira njegov prilog Starčevićevim učenjem da je vjera "stvar svačije duševnosti" i da zato u 19. stoljeću ne smije biti sastavni dio političkoga programa, tj. niti onoga slavofila.[65] Gruber brani dogme Katoličke crkve od napada predstavnika ruskoga pravoslavlja. On se bori za "svetinju stvari, svetinju istine i pravde" i ne protivi se približavanju Slavena pod uvjetom vjerske slobode. No nju sprečavaju "sve ostale sljedbe (jer se) boje slobode i proširenja istine", tj. katoličke vjere. Kako slavofili tvrde da su "braća" Zapadne cr-

---

koga tiska i mržnju protiv Židova. Osim pogroma, koji su često potaknuti od ruskih oblasti ili su ih one dopuštale, Židovi u Rusiji podvrgnuti su posebnim mjerama diskriminacije. *Hrvatska* je u vijestima zabilježila pojačanje tih mjera: pogotovo dopuštanje stanovanja samo u određenim gubernijama i zabranu stanovanja izvan gradova te bavljenja određenim, pogotovo intelektualnim zanimanjima uz ograničenje školovanja. *Hrvatska*, 4. VIII. 1890. primijetila je samo to da većina ruskih novina hvali te mjere.

62 *Hrvatska*, 9. X. 1890.

63 *Hrvatska*, 8. VIII. 1890. *Hrvatska* (8.–11. IV. 1890.) u više priloga upozorava na petrogradsko izdanje karte "slavjanskih narodnostej".

64 *Hrvatska*, 25. i 29. IX. 1890.

65 Članci pod naslovom "Iz razgovora s Rusom" (6. VIII., 1. i 10. IX. 1890.) potpisani su s M. D. D. (Marko Došen). Gruberovi članci objavljeni su u *Hrvatskoj*, 9. VIII. i 13. IX. 1890.

kve u ropstvu tuđinskoga Rima, Gruber odgovara da je papinstvo naravna sila crkvene slobode, da su u ropstvu druge sljedbe a ne katolici (vjerojatno misli na ovisnost ruske Pravoslavne crkve o državi) i da se Katolička crkva nije ni za vlas odmakla od pravoga kršćanstva. Ističe dakle da prihvaćanjem katolicizma i papinstva Hrvati ne gube svoju narodnost i narodnu slobodu niti se odriču svoga položaja kao Slaveni.

Očigledno je godine 1890. još uvijek postojalo "silno i iskreno oduševljenje" za "bratski nam ruski narod". To se pokazalo kod boravka u Zagrebu pjevačke družine Slavjanskoga. Razumije se da su službene novine napale tu manifestaciju, Ruse i Rusiju te hrvatsku opoziciju. S obzirom na to da se radilo na ustrojstvu hrvatskoga novinarskoga društva, uvrijeđeni suradnici *Hrvatske* i *Obzora* nisu htjeli pri tome surađivati.[66]

Dok u *Hrvatskoj* još uvijek ima članaka koji priznaju slabost ruske diplomacije, ali se ipak tvrdi da se o europskoj sudbini odlučuje u Petrogradu, Starčević misli drugačije. Zato već postoje komentari koji njegovo pisanje drže vraćanjem na nekadašnju proturusku mržnju. Tako piše da je Rusija neizmjerno mnogo izgubila na Balkanu, a u Europi svoju "veličajnost", no što je najgore, kod narodâ koji su do nje najviše držali nestalo je povjerenja u nju. Čini se da Starčević drži da Rusija ne može ponovno zadobiti svoj stari ugled u Europi i zato što živi "u natražnjačtvu". Kaže da su "pravi" Rusi bez razlike "družtvenih razredah i staležah" ogorčeni na ruski unutrašnji i vanjski položaj pa Starčević očekuje "prasak" ako se Aleksandar III. ne osvijesti. A u tu mogućnost on, čini se, više ne vjeruje.[67]

Hrvatska je imala u Petrogradu dopisnika, vlasnika knjižare Krunoslava Heruca koji je pisao o stanju u Rusiji. Trudio se da u nekim ruskim listovima reagira na potpuno nepoznavanje hrvatskih prilika i da obavještava rusku javnost o Hrvatskoj u smislu Starčevićeva učenja. *Hrvatska* dakako nije mogla objaviti njegove priloge u cjelini jer bi bila zaplijenjena. Pisao je u duhu ruske konzervativne struje (ruskih "nacionalista"), uporno je ponavljao želju da se u Hrvatskoj sustavno uči ruski jezik i književnost i da se prema pravoslavlju pokaže vjerska tolerancija. Propovijedao je tezu o ruskom kao međunarodnom jeziku Slavena ali baš nije naišao na pravi odjek. Autor jednoga uvodnika, vjerojatno glavni urednik Martin Lovrenčević, inače izraziti rusofil, čak je pisao da bi hrvatski trebao biti taj međunarodni jezik jer je najljepši, ali je ipak shvatio da je to nemoguće. Heruc se slagao s izjavama u jednim petrogradskim novinama da Slaveni mnogo očekuju od Rusa a sami se ne zalažu dovoljno da se vlastitim silama približe Rusima koji se za njih žrtvuju. Uredništvo primjećuje da bi čitatelji morali razmisliti o tome značajnom članku. Heruc bi dakle želio utrti put "bratskoj uzajamnos-

66
Hrvatska, 26. III. 1890.
67
Isto, 2. VIII., 13. V. 1890.

ti svih Slavena" ali ne vidi drugoga puta osim učenja ruskoga jezika. No u Zagrebu nije osnovan "ruskij kružok" kako je on to želio.[68]

Prvu knjigu na ruskom jeziku kao pokušaj obavijesti o Hrvatima napisali su i izdali 1890. u Petrogradu Krunoslav Heruc i Marko Došen pod dva pseudonima. Kao autor naveden je M. M. Filipov, a kao sastavljač uvoda i epiloga predstavio se M. D. Bilajgradski.[69] "Filipov" iznimno hvali Starčevića i Kvaternika ali ne prihvaća bitne sastavne dijelove Starčevićeva učenja. Obavijest o strukturi Starčevićeve ideologije vrlo je vjerna, pa je pažljiv čitatelj mogao lako vidjeti nesklad između njegovih stavova i onih "Filipova". On, prije svega, ne prihvaća Starčevićevu tezu da se Hrvatska nalazi nezakonito u okviru Habsburške Monarhije iz koje se mora osloboditi i postati samostalna država. Uopće ne želi raspad Habsburške Monarhije nego obranu slavenskih naroda od njemačko-mađarskoga gospodstva i njihovu organizaciju u njezinim okvirima na temelju prirodnoga i povijesnoga prava zacijelo pod zaštitom Rusije. Predlaže federalističko uređenje četiriju grupa. To su češko kraljevstvo, kojemu bi se mogli pridružiti Slovaci, zatim poljska Galicija u kojoj bi Poljaci bili solidarni s ruskim narodom (s Rutenima-Ukrajincima); ruska Galicija, tj. ona s ukrajinskom većinom i, naposljetku, hrvatska kraljevina sa zemljama na koje Hrvati imaju prirodno i državno pravo, a u njih bi se uključili i Slovenci. "Filipov" potpuno prihvaća Kvaternikov nauk da su Slovenci dio hrvatskoga naroda. Federalističko uređenje Monarhije Starčeviću je užasna predodžba. Još ne sluti da će samo četiri godine poslije potpisati dualističko-trijalistički program. Njegovo uvjerenje da Hrvati i drugi narodi mogu očekivati bolje dane samo nakon propasti Habsburške Monarhije, izražava "Bilajgradski". On, štoviše, zaključuje svoj epilog izjavom da je Austrija nelojalnim i izdajničkim postupcima protiv Hrvata i drugih naroda sama sebi potpisala smrtnu osudu.[70]

"Filipov" ratuje protiv teza tradicionalne slavistike jer i neki ruski autori podupiru učenje da su svi južni Slaveni Srbi, a Hrvate mrze i kao katolike. Međutim, on nipošto ne dijeli Starčevićevo mišljenje da Srbi kao narod ne postoje. Tako nešto ruska javnost ne bi nikada prihvatila. Kaže da su Hrvati i Srbi dva naroda s književnim jedinstvom jer su Dositej Obradović i Srbi prihvatili hrvatski književni jezik ali da je za sjedinjenje Hrvata i Srba potrebno uništenje predrasuda s obiju strana i nepristrano držanje prema Srbima i Hrvatima predstavnika

68
Isto, 25. IV. 1888.; 18. VI., 25. i 30. IX., 6. XII. 1890.

69
M. M. Filipov, *Horvati,* s vvedeniem i epilogom M. D. Bilajgradskago, Petrograd, 1890.

70
"Filipov" zahvaljuje tomu hrvatskome "publicisti" što je čitao njegovu knjigu u korekturama i dao mu korisne primjedbe. Mislim da je "Filipov" Heruc, a "Bilajgradski" Došen. O Herucu piše Očak, 1984.

drugih slavenskih naroda. Autor se dakako slaže sa Starčevićevim izjavama protiv okupacije Bosne i Hercegovine ali drži da rješenje toga pitanja ne smije dati povoda srpsko-hrvatskim sukobima nego mora biti "neutralno", a stanovništvo Bosne i Hercegovine moralo bi se izjasniti kojoj se političkoj grupi želi pridružiti. "Filipov" se protivi Starčevićevim tezama u spisu "Ime Serb" i kaže da je srpsko ime posvećeno stoljećima, ali da postoje velike kulturne razlike između srpske kraljevine te Stare Srbije s jedne strane i Hrvatske s druge strane, a tek ih treba izgladiti kulturnim zbliženjem tih slavenskih grana. Međutim, autor se približava mišljenju da su Srbi u Hrvatskoj pravoslavni Hrvati, ističe da su srpski zastupnici na strani Austrije ili Mađara i time opravdava Starčevićevo neprijateljstvo prema njima. Ti pravoslavni Hrvati potrebni su mu da se odupre raširenomu ruskom animozitetu prema katoličkim Hrvatima. "Filipov" citira one odlomke iz Starčevićevih spisa kojima želi dokumentirati njegovu toleranciju prema pravoslavlju, a posebno ističe njegove izjave protiv katoličkoga svećenstva te protiv svjetovne vlasti pape. Ne slaže se s tvrdnjama ruskih "nacionalista" da su svi Slaveni katolici osuđeni na nacionalnu propast. No i on drži da je pravoslavlje nesumnjivo vrednije od katolicizma, ali zato se s ruske strane Hrvati ne smiju prikazati kao "bludni sinovi" i izdajnici slavenstva. Autor naprotiv želi postupno i nenasilno približavanje katolika k pravoslavnome idealu slobodne Crkve u slobodnoj državi.[71] Kaže dakle da su Hrvati prvi razvili literaturu s golemim značenjem i za Srbe, no da se ovi posljednji mogu ponositi četiristoljetnom Pećkom patrijaršijom i Dušanovim zakonikom.

"Filipov" se odlično slaže sa Starčevićem u mržnji protiv Strossmayera koji je, dakako, protivnik tako koncipiranoga pravoslavlja. Zato se služi Starčevićevim "Uspomenama" i prikazuje Strossmayera kao "slavosrpskoga" zlotvora i izdajicu domovine i vjere, nositelja od Austrije izmišljenoga panslavizma koji želi izbrisati hrvatsko ime s lica zemlje. Zastupajući nadmoć pravoslavlja nad katolicizmom, oštro osuđuje Strossmayerovo učenje o zbliženju Crkava kao želju za ostvarenjem "ozloglašene unije", tj. pokatoličenja pravoslavnih uz zadržavanje istočnih obreda, i pripisuje mu od protivnika izmišljenu izjavu da treba masovno pokatoličiti ruski narod.[72] U svojim izljevima mržnje prikazuje ga kao predstavnika "uobraženoga" katolicizma koji želi pokoriti sav svijet, pa ni budiste ne bi pustio na miru. Djelatnost Jugoslavenske akademije je prema Filipovu

---

71

Stvarno je Ruska crkva bila "sluškinja države". Pipes, 1995., 221-245. To je zapažao i Starčević.

72

Tako nešto Strossmayer nije nikada izjavio. Riječ je o krivotvorini kakve su se pojavljivale nakon njegova istupa protiv papinske nepogrešivosti na Vatikanskom koncilu. Pripisivale su mu pristajanje uz protestantizam ali su ga s druge strane prikazivale kao pobornika unije. Za nju se Strossmayer nije zalagao jer je želio zbliženje Crkava, a to je nešto sasvim drugo.

blagoslavljena od isusovaca, a slavenska politika tih Slavosrba ne oslanja se na Rusiju nego na Austriju i Njemačku. Na temelju historijskih podataka o slavenskoj liturgiji, kao dokaza da su se Hrvati protivili jezuitskim latinskim učenjima, "Filipov" zaključuje da Hrvati imaju poseban, tj. labav, odnos prema papinstvu i da pravoslavni svijet može "smjelo" dati ruku Hrvatima. Oni će ga razumjeti pogotovo zato što u posljednje vrijeme ruski jezik i književnost imaju među mladim svećenstvom u Hrvatskoj brojne ljubitelje, a ono je, prema autoru, odlučna potpora rusko-hrvatskim težnjama. No želio bi da Rusi nauče razlikovati unijatska nastojanja pojedinaca odanih Rimu i Austriji i duhovno srodstvo među hrvatskim katolicima i pravoslavnim slavenstvom. Ne postoji bezuvjetna povezanost katolicizma i hrvatstva jer su i sljedbenici istočnoga obreda, prema "Filipovu", Hrvati. Očigledno drži da katolički Hrvati na temelju svoje crkvene povijesti imaju veliku sklonost prema pravoslavlju i da će ga možda s vremenom prihvatiti. To mišljenje nema, dakako, nikakve veze sa Starčevićevim učenjem iako se autor uporno na njega poziva. "Filipov" vidi samo Starčevićeve političke ocjene držanja katoličkoga svećenstva a ne ono bitno, naime uvjerenje da je religija stvar "duševnosti" pojedinaca. Za nj je zato neprihvatljiv politički program povezan s vjerom i Crkvom. Knjiga "Filipova" vjerojatno nije nimalo oduševila Starčevića. Možda ga je čak podržala na njegovu putu prema proturuskome držanju. Vjerojatno ga je tješila činjenica da je "Bilajgradski" prvi put jasno izložio njegovo učenje na ruskom jeziku.[73]

Valja istaknuti da je i *Obzor* neprekidno pisao u proruskom duhu i da je zato režimski tisak napadao "obzoraše" da se protive dobrim vanjskim odnosima koje austrougarska diplomacija nastoji održavati. Razumije se da u njih nije riječ o aluzijama da će Monarhija propasti pod udarom Rusije, kao u pravaša. No ipak su i zastupnici Nedvisne narodne stranke morali dokazivati da simpatije za ostale Slavene ne znače nelojalnost prema Monarhiji. Kako kaže Marijan Derenčin, režimski činitelji ruže to držanje kao "panslavizam" ali se nijedan Hrvat koji tako misli nije ogriješio o dinastiju ili cjelovitost Monarhije. Prosvjeduje protiv tvrdnje da je neprijatelj Monarhije onaj koji želi njezin sporazum s Rusijom jer se pravi interesi Monarhije na istoku mogu ostvariti samo na taj način. Vlada je dala plijeniti *Obzor* jer je list zastupao mišljenje o opravdanosti ruskih interesa u Bugarskoj; pisao je da Rusija ne čini neprilike Monarhiji u Bosni i Hercegovini i da bi zato ova morala jednako postupati u Bugar-

73
Svoju historijsku interpretaciju "Filipov" temelji na Starčevićevim i Kvaternikovim spisima. Zanimljiv je i njegov izbor priloga. To su izvodi iz Hrvatskoga sabora 1861. te iz Starčevićeva govora 1861. i 1866.; spomenuto Rukavinino pismo iz 1889.; Kvaternikovo dokazivanje da su Slovenci dio hrvatskoga naroda; Kvaternikova obrana u njegovim *Gorkim uspomenama* u vezi s optužbama zbog "ruske tajne" i, naposljetku, opširna obavijest o narječjima hrvatskoga jezika kao ustuk i u ruskim krugovima proširenome mišljenju da je štokavština narječje srpskoga jezika.

skoj.[74] Rusofilsko držanje *Obzora* crvena je krpa mađarskoj rusofobiji pa je i Neodvisna narodna stranka zbog svoga neslaganja s vanjskom politikom mađarskih grofova i njihovih novina proglašena veleizdajničkom, a zapljene *Obzora* nisu bile rjeđe od onih *Hrvatske*.

Khuena su, dakako, smetale veze Jugoslavenske akademije, pogotovo Račkoga, s ruskim znanstvenicima. Ljeti 1884. Rački je sudjelovao na arheološkome kongresu u Odesi, a zatim je posjetio Kijev, Moskvu, Petrograd i Poljsku. I on je vjerovao da ruski narod unatoč "budalaština" diplomacije ima veliku budućnost i svjetsku misiju.[75]

Uz optuživanje *Obzora* i *Hrvatske* zbog veleizdajničkih simpatija za Rusiju, vladajuća je stranka nastojala izvrgnuti ruglu pravaške proturječne stavove u vezi s Rusijom. Za takve se izjave u Saboru specijalizirao Josip Miškatović. Upozorio je da su pravaško hvaljenje Rusije i zanos za slavenstvo u opreci s nekadašnjim Starčevićevim pisanjem o njezinu pogubnom utjecaju na Balkanu i s njegovim učenjem o gnjusnome slavenskom imenu i o slavenskoj ideji kao izmišljotini Austrije. U vezi s Barčićevim govorom o "kozačkom kopitu", a posebno s njegovom izjavom da se pravaši ponose Rusijom i njezinim carem, Miškatović se, u obrani mađarske politike prema Balkanu, štoviše predstavio kao demokrat. Kazao je da se ne divi ruskome caru i narodu nego velikanima Gogolju, Turgenjevu, Dostojevskome i Tolstoju kod kojih je svaki redak prosvjed protiv cara i političkoga stanja, dakle protiv onoga čemu se divi Barčić kao "poznati liberalac". Poziva se i na poljske pisce Mickiewicza i Krasinskoga kao na protivnike ruskoga cara. Moglo bi se desiti da se umjesto kozačkoga kopita u Beču, husarski (mađarski) konj pojavi na Dnjestru i Dnjepru. No i kada bi se Barčićeva želja ispunila, ne bi li Hrvatsku zadesila ista sudbina kao Bugare koji sada zovu Mađare u pomoć protiv svojih "osloboditelja"?[76]

74
HS, 1884.–87., 13. XII. 1886. *Obzor* je pisao da Rusija iskreno želi napredak balkanskih naroda u njihovu vlastitu interesu i da oni zato moraju prihvatiti njezino vodstvo. Deviza je: Balkan balkanskim narodima u suprotnosti s nastojanjem austrougarske diplomacije da Balkan pripadne balkanskim Milanima (onima koji se, kao Milan Obrenović, pokoravaju austrougarskome diktatu). Primjerice: *Obzor*, 31. VIII., 13. IX. 1886. Kao i *Hrvatska,* i *Obzor* je držao da su Makedonci dio bugarskoga naroda. Na Strossmayerov trošak izdane su 1887. "bugarske" narodne pjesme braće Miladinova. *Obzor*, 28. I. 1887.

75
F. Rački: *Putne uspomene o Rusiji i Poljskoj* (preštampano iz *Vienca*), Zagreb, 1887. I Rački je osuđivao Poljake kao zapreku zbližavanju Katoličke i Ruske pravoslavne crkve. KORS III, 29. IX. 1886., 222. Strossmayeru je bilo najvažnije poznanstvo s Vladimirom Sergejevićem Solovjovom koji se zalagao za zbliženje Istočne i Zapadne crkve.

76
HS, 1884.–87., 12. I. 1885. i 13. XII. 1886.

Pravaši i Srbi

Kada je Starčević 1879. učinio okret prema rusofilskoj politici, *Sloboda* uglavnom više nije slijedila njegovo učenje, utemeljeno spisom "Ime Serb", da srpski narod ne postoji. Novo usmjerenje proizlazilo je iz činjenice što je vodstvo Stranke prava u svom "veleizdajničkom" razdoblju našlo istomišljenike u velikom dijelu srpske opozicije u južnoj Ugarskoj, a u tom smjeru poticao ga je i položaj na Balkanu. Odnos prema Srbima kao narodu ostao je, doduše, prilično nejasan. Zato u pojedinaca nailazimo na izjave koje se kreću u širokom rasponu od Starčevićeve negacije postojanja srpskoga naroda do mišljenja sličnih onima nositelja jugoslavenske ideologije. Vidjeli smo kako je Barčić doduše govorio o ujedinjenju južnih Slavena, vjerojatno u nekoj federativnoj državnoj zajednici, ali da nije priznavao postojanje srpskoga naroda u Hrvatskoj. Što se tiče Bosne i Hercegovine, očigledno je opće mišljenje da je riječ o hrvatskom području. Sve te različite izjave kreću se unutar uvjerenja izraženoga u *Slobodi* člankom "Fiat lux", naime da ne treba "podjarivati" nego gasiti plamen "naših protimbah", a rješenje delikatnih pitanja prepustiti budućnosti, tj. razdoblju ostvarenja hrvatske države i oslobođenja Srbije od austrougarske hegemonije. I dio srpske opozicije u južnoj Ugarskoj, a i u Srbiji, želio je, zbog zajedničkih interesa prema Monarhiji, odgoditi isticanje svojih nacionalnih zahtjeva s obzirom na Hrvate. Tako je nastalo ozračje za izražavanje međusobnih simpatija.

Starčević se nije protivio novom usmjerenju kao što je to uradio pri drugim potezima vodstva Stranke prava. Nije, doduše, napustio svoje učenje o hrvatstvu južnoslavenskoga prostora ali ga je donekle modificirao. O tome se najjasnije izrazio godine 1883. Dotada mu je bilo najvažnije da hrvatsko ime predstavi kao ime nekada veličanstvenoga, slavnoga, državotvornoga i gospodujućega hrvatskoga naroda koji je vladao svim ostalim skupinama na južnoslavenskom prostoru i velikim ih dijelom asimilirao. Udarao je na cijepanje jedinstvenoga hrvatskoga naroda zemljopisnim imenima, među koja je ubrajao srpsko i slovensko, a njihovu je upotrebu držao posljedicom izdaje "Slavoserba", uperene protiv hrvatskoga naroda i njegove državnosti. Uvjeravao je pristaše da su ta imena nametnuta od zlokobne Austrije i njezinih pomagača, a u proturuskoj fazi držao je da je tome kriva i Rusija. Sada je ta različita imena, tu nekada glavnu prepreku za ostvarenje težnje hrvatskoga naroda da živi u svojoj samostalnoj državi, proglasio "malenkostima" koje ne smiju smetati borbi za oslobođenje od Austrije, a poslije će se mirnim razvojem pitanje riješiti zacijelo u smislu prevladavanja hrvatskoga imena.

Starčević je predbacio Slovencima što ne žele prihvatiti hrvatsko državno pravo i smatraju se posebnim narodom iako ih ugrožava germanizacija. Uvjeravao ih je da nipošto ne želi podložiti jednu hrvatsku pokrajinu drugoj, nego da bi htio da one sve budu ravnopravne pod jednim vladarom i zakonodavstvom. Štoviše,

središte ne bi moralo biti u Zagrebu. Što se tiče stanovništva koje se u Hrvatskoj "izdaje" za srpsko, Starčević je uglavnom pisao u duhu članka "Fiat lux". "U svakoj zemlji ima pučanstva različnih jezikom, verom, pasminom itd. pa se po tom i različnim imenom zovu. I u Hrvatskoj ima pučanstva talianskoga, židovskoga, ciganskoga itd. Mi neuvidjamo da ti nazivi obćenitosti stanovničtvu ili domovini škode. Dok je tako, naše je načelo: te nazive neotimati ni narivavati, neka ih svatko rabi i menja kako hoće." Dakle sada mu različita imena više nisu glavno zlo. Važnije mu je što društvo u cjelini pati od loših zakona, prevelikih poreza, nesigurnosti imetka i osobe. "...te i takve stvari ne tište samo n. p. Katolike, nego i Srbe i Luterane, i Kalvinovce i Židove." Potrebno je dakle da se svi oni slože radi uklanjanja tih nesnosnih prilika. "Deržeć se toga načela, mi iskreno ljubimo i za brata deržimo i Serba, i Nemca, i Taliana i Židova, i Cigana i Luterovca, itd., svakoga tko radi za obćenito dobro svega naroda i cele domovine; a plašimo se jednako i Hervata i Serba itd., svakoga tko je proti inim skupnim svetinjam."

Starčević je osvjedočen da su štetni samo nesvjesni, izgubljeni ljudi "Slavoserbi" jedne i druge vjere koji pomažu tuđincu da cijepa narod, a da nisu kriva imena. Dakle više nije želio grmiti protiv srpskoga imena. Odustao je od svojih osnovnih polazišta u spisima o srpskom imenu, slavosrpskoj pasmini te u "Pismima Magjarolacah". No dao je jasno do znanja da srpsko ime ne shvaća nacionalnim svrstavši ga među religije te religijske i etničke grupe koje se po svom značenju u Hrvatskoj ne mogu mjeriti sa Srbima. Ipak je žalio da se narod i suviše obazire na "te nazive i na druge ništetne, a često i smešne sitnjarie", kojima se koristi jedino tuđinac. "Gladnu i na studeni" Hrvatu jednako je teško kao i Srbinu, pisao je Starčević, pa je poželio da narod nauči razlikovati "bitne stvari od malenkostih", poštene ljude od onih koji rade za tuđince. "Mi pazimo samo na stvari obćenite slobode i sreće, i na ljude koji su za nje ili proti njima, a za pojedina imena makar kakova nemarimo. Zato, makar se svi proglasili za Hotentote ili nas se svaki zvao posebnim imenom, samo da budemo svi slobodni i srećni! Ne pojedina pučanstva ili imena bilo kakova, ne pojedini kraj makar koj: nego ukupni stanovnici kraljevine Hervatske imaju i mogu steći deržavna prava." Ističe da su mu važne samo političke stranke koje će raditi za hrvatsko državno pravo, a sve ostalo drži "malenkostmi koje ili prestaju ili se lahko rešavaju ako se ima sloboda u zakonotvorstvu..." Ustaje protiv prepirki koje su "na našu štetu i sramotu a na korist i diku skupnih neprijateljah."

Starčević je dakle na svoj način isticao potrebu zajedničke borbe Hrvata i Srba, a ostavio po strani ono što ih razdvaja. No može se zapaziti da nipošto nije napustio uvjerenje kako je na južnoslavenskome prostoru jedino nacionalno ime hrvatsko (uz bugarsko). Priča da je grof Balbo osudio Alfierija jer je htio "da se razpiemontezi za potalianiti se", ali je nekoliko godina poslije izjavio da nije zaslijepljen "piemonteštinom" i da bi se veselo "razpiemontezio". "Dakle što jučer biaše težak greh, to danas postade krepostju", komentira Starčević. Drugim rije-

čima, talijanska je nacionalna svijest prirodnim putem postupno nadvladala pokrajinske svijesti. Nema sumnje da time želi reći da će i hrvatsko nacionalno ime s vremenom prirodno i bez nasilja pobijediti srpsko i slovensko ime. [1]

Držanje vodstva Stranke prava prema srpskome pitanju ovisi o tri osnovna činitelja. Najprije, kraljevina Srbija nalazila se pod hegemonijom Austro-Ugarske pa joj je službena politika proturuska i zato izložena kritici opozicijskih struja u južnoj Ugarskoj, Srbiji te tiska Stranke prava i Neodvisne narodne stranke. Srpska opozicija u južnoj Ugarskoj nije nipošto promijenila svoja dotadašnja mišljenja o Hrvatima i o budućem obujmu srpske države, ali je i ona mislila da zasad ne valja isticati opreke nego zajedničke interese protiv Habsburške Monarhije i zalagati se za proruske tendencije. Treći činitelj su predstavnici srpske politike u Hrvatskoj, koji su se u banskoj Hrvatskoj svrstali u Khuenovu režimsku stranku a u Dalmaciji su, kao protivnici Narodne stranke, povremeno surađivali s autonomašima i protivili se sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske. Spomenula sam kako su u Hrvatskom saboru frcale iskre između srpskih te pravaških odnosno neodvišnjačkih govornika. Valja međutim istaknuti da je vodstvo Stranke prava neobično suzdržljivo prema kontinuiranomu protuhrvatskom pisanju zagrebačkoga *Srbobrana* i da je upravo na tom primjeru pokazalo da privremeno želi prijeći preko opreka, a ne podržavati ih polemikom sa spomenutim listom.

Kao što znamo, Srbija je Berlinskim ugovorom postala uporište Habsburške Monarhije na Balkanu ali se austrougarska diplomacija mogla oslanjati uglavnom samo na labilnu osobu Milana Obrenovića i njegov dinastički interes, jer je pretežna većina srbijanske javnosti osuđivala austrofilsku politiku i simpatizirala s Rusijom. Milan i Napredna stranka držali su da je Austro-Ugarska manje opasna od Rusije koja je 1878. Sanstefanskim mirom željela proširiti Bugarsku na račun srpskih interesa. Oni su zato prihvatili ekonomski i politički nadzor austrougarske diplomacije koji se najprije izrazio u sklapanju željezničke konvencije u proljeće 1880., a zatim trgovačkom ugovoru godinu dana poslije. *Sloboda* je negodovala zbog željezničke konvencije i držala je da Srbija time postaje ovisna o Austro-Ugarskoj i Njemačkoj. "Balkan je svojina narodah to valja za nas sve, a svakom dugom doviknimo *Hands off!*" Starčević je vjerovao da Srbija nakon trgovačkoga ugovora s Monarhijom više nema što izgubiti. Nadao se da puk Srbije vidi da je žrtvovan tuđincu, a tješio se time da Srbija nema ono značenje za Balkan kao Bugarska koja se tada još nalazila na području ruske hegemonije.[2]

1
Sloboda, 25. III. 1883. Spomenute Starčevićeve izjave sastavni su dio njegova odgovora bečkim protumađarskim konzervativnim krugovima koji su pozivali Stranku prava da se u borbi protiv mađarske premoći poveže s Austrijom.

2
Sloboda, 14. IV., 10. IX., 14. X. 1883.

Zajednički interesi austrougarske diplomacije i Milana Obrenovića izrazili su se posebno u tajnoj konvenciji, političkom ugovoru između Milana i austrougarske diplomacije u lipnju 1881. koji je bio poznat samo nekim ministrima. Tom je konvencijom Srbija obećala da će se uzdržati od propagande protiv interesa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i u Novopazarskome Sandžaku, dok će Monarhija štititi Srbiju i njezinu dinastiju i podržati proglašenje Srbije kraljevinom. Ovisnost Srbije, zapečaćene tajnom konvencijom, posebno se pokazala u obvezi da Srbija neće stupiti u političke odnose ni s jednom vladom bez sporazuma s Austro-Ugarskom, koja se neće protiviti eventualnom širenju Srbije prema jugu. Tajna konvencija je poslije obnovljena u povodu Milanove abdikacije, a javnosti je postala poznata tek ljeti 1894. kada je, doduše nedosljedan, okret službene srpske politike prema Rusiji već bio u tijeku.

Srbija je dakle proglašena kraljevinom 22. veljače (3. ožujka) 1882. što je *Sloboda* komentirala u nadi da će Srbija ipak moći učvrstiti svoj nezavisan položaj (tajna je konvencija bila dakako nepoznata) i vratiti se svojoj dobročiniteljici Rusiji.[3] Razumije se da je *Sloboda-Hrvatska* negativno ocjenjivala Milanovu vladavinu (i zbog njegovih apsolutističkih tendencija), a hvalila Crnu Goru kao saveznicu Rusije.[4] *Sloboda* je s pažnjom i odobravanjem pratila jačanje Milanovih protivnika i proruski usmjerenih radikala, a pogotovo ih je hvalila nakon uspjeha na izborima 1880. S obzirom na njihovu razmjerno snažnu stranku i ugled koji su stekli u Srbiji, uredništvo se nadalo da će oni utjecati i na srpsku politiku u Hrvatskoj da se opredijeli za opoziciju.[5] *Sloboda* dalje prati žestoku i bespoštednu borbu između režimske Napredne i Radikalne stranke koja je unatoč nasilju pobijedila i na izborima 1883. ali je Milan dao raspustiti Narodnu skupštinu.

Neposredno nakon Narodnoga pokreta u Hrvatskoj, izbili su seljački nemiri u istočnoj Srbiji (tzv. Timočka buna) koji su zacijelo bili velikim dijelom i posljedica radikalske propagande, ali se čini da vodstvo Radikalne stranke nije izravno utjecalo na izbijanje i tijek bune. Ona je počela kada su pripadnici dotadašnje narodne vojske u nekim selima odbili predati vlastima oružje u vezi s provođenjem novoga zakona o uređenju vojske. Na čelu su pobune bili lokalni radikali koji su teško stradali nakon njezina ugušenja. Dok su neki prvaci Radikalne stranke zatvoreni u tamnicu, drugi su se spasili bijegom (kao Nikola Pašić). Zbog prosvjeda iz inozemstva, Milan nije izvršio smrtne kazne izrečene vođama radi-

---

3
Sloboda, 10. III. 1882.

4
Neprijateljstvo između crnogorske dinastije Petrovića i Milana Obrenovića došlo je do vrhunca kada se najstarija kći kneza Nikole 1883. udala za Petra Karađorđevića, očigledno uz odobravanje Rusije.

5
Sloboda, 9. I. 1881.

kala. Ta Timočka buna, koja je u nekim pojedinostima sličila Narodnome pokretu u Hrvatskoj, znatno je ojačala pravaško raspoloženje prema suradnji sa srpskim rusofilima i protivnicima Monarhije. Iz *Slobode* se mogu razabrati simpatije za Timočku bunu iako se njezin tijek nije mogao pratiti zbog opasnosti od zapljene. Upravo s obzirom na radikale, Starčević nakon Timočke bune konstatira da "Serbianci nepristaju uz nemačko-austrijski savez, i da oni to derže za najkukavnije delo Milanove vladavine. Oni bo dobro znadu, da u tom savezu oni ne mogu ništa dobiti do robstva i sramote, a izgubiti mogu sve što vredna imadu."[6]

Za odnos pravaša prema srpskome pitanju bitan je već spomenuti srpsko-bugarski rat. Neki vođe Timočke bune pobjegli su u Bugarsku pa je tako izazvan prekid diplomatskih odnosa, a u rujnu 1885. došlo je do ujedinjenja Bugarske i istočne Rumelije, doduše protiv volje Rusije. Milan i njegov ministar Milutin Garašanin prikazali su taj događaj kao stvaranje Velike Bugarske, dakle poremećenje ravnoteže na Balkanu, a time i ugrožavanje opstanka srpskoga naroda. Austrougarska diplomacija nije sprečavala Milana da se priprema za ratnu pustolovinu ali mu je naposljetku preporučila da odustane od rata. Kada je postalo jasno da velike sile neće poništiti ujedinjenje Bugarske, Milan je u studenome 1885. objavio rat Bugarskoj, no ubrzo zatim srpska je vojska doživjela krvavi poraz kod Slivnice. Posredovanjem austrougarske diplomacije Srbija je spašena. Već smo vidjeli da je cijela hrvatska opozicija simpatizirala s Bugarskom vjerujući da je njezino ujedinjenje rusko djelo. Daljnji događaji u Srbiji uglavnom više nisu utjecali na držanje pravaša prema Srbima jer je ono sve više ovisilo o odnosima s radikalima južne Ugarske. No valja spomenuti da je Milan morao odustati od progona radikala i da je 1887. kratkotrajno na vlasti bila radikalno-liberalna vlada, da je 1888. izglasan novi ustav, koji je trebao prekinuti kraljev apsolutizam, da je Milan 1889. abdicirao, a tajna je konvencija produžena do 1895., i da je imenovano namjesništvo koje je vladalo umjesto malodobnoga Aleksandra.[7]

Razumije se da je pritisak mađarske vlade na hrvatsku autonomiju imao svoju paralelu u držanju prema "narodnostima" Ugarske. Tako je mađarski jezik postao obvezatan u osnovnim i srednjim školama "narodnosti", dakle i u srpskim konfesionalnim školama. Mađarska je vlada krajem 1879. uvela strog nadzor nad

6
Sloboda, 18., 21., 25. XI. 1883. Starčević polemizira s *Pester Lloydom* koji tvrdi da je Timočka buna djelo Rusije i zvecka oružjem protiv nje. Tom prilikom Starčević kaže da će taj list, tj. mađarska vlada, "podbrusiti pete... kad mu pervo kozačko kopito pokuca na granicu". Barčić je dakle u svom znamenitom govoru o "kozačkom kopitu" samo ponovio Starčevićeve riječi.

7
Kasniji događaji: suradnja radikala i dinastije te državni udar Aleksandra Obrenovića kojim je uz pomoć vojske preuzeo vlast i ukinuo ustav iz 1888., pa i nedosljedno približavanje srpske službene politike Rusiji, jedva su utjecali na komentare *Hrvatske* kada je list pod Frankovim utjecajem slijedio službenu politiku Ministarstva vanjskih poslova. O političkim događajima u Srbiji vidi: Jovanović, 1927.; Popov, 1983., 50-94.

srpskom crkveno-školskom autonomijom i njezinim Saborom umirovljenjem patrijarha Prokopija Ivačkovića te imenovanjem svoga povjerenika Germana Anđelića za administratora. Uslijed ofenzive mađarizacije te izravnoga pritiska na srpske političke stranke, nastalo je novo ozračje u kojemu se Srpska narodna slobodoumna stranka morala ograničiti na obranu već stečenih prava i odustati od borbe za njihovo proširenje. Na to razdoblje kolebanja i nesigurnosti utjecala je i činjenica da bolesni Svetozar Miletić nakon izlaska iz zatvora (na koji je bio osuđen za vrijeme srpsko-turskoga rata), više nije mogao usmjeravati Stranku, a uskoro se morao sasvim povući.[8] Jedino se još Mihajlo Polit-Desančić isticao svojim opozicijskim govorima protiv nagodbenoga sustava u Ugarskome saboru, a podupirao je i novoosnovanu Neodvisnu narodnu stranku. U tim se uvjetima javila tendencija napuštanja protunagodbene politike izražene u Bečkerečkom programu Miletićeve stranke 1869., doduše već ublažene 1872.[9]

Nakon Miletićeva povlačenja, "notabiliteti", tj. grupa srpske gospodarske i političke elite, napustila je otpor protiv državnoga sustava. Na konferenciji zastupnika Crkveno-narodnoga te Ugarskoga sabora, većinom članova režimske Liberalne stranke, u ožujku 1884. u Budimpešti prisustvovali su i predstavnici iz Hrvatske.[10] Konferencija je prihvatila Nagodbu s izjavom da će se založiti za razvoj i jačanje Ugarske, nije se više protivila zakonu o "narodnostima" iz 1868. nego je samo zahtijevala njegovo strogo izvršavanje kao i saniranje povreda narodno-crkvene autonomije. Zbor Stranke u Kikindi u travnju 1884. prihvatio je program pa je tako umjesto Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke, nastala Srpska narodna stranka, a Miletićeva *Zastava* postala je privremeno njezino glasilo.[11] Time je srpska politička akcija u Ugarskoj svedena u okvire narodno-crkvene autonomije. To je usmjerenje imalo vrlo velik utjecaj na odluku predstavnika srpske politike sada ujedinjene civilne i vojne Hrvatske i Slavonije, da se na početku saborske periode 1884.–87. pridruže Khuenovoj režimskoj stranci. Kasniji "intimus" Khuena Héderváryja, Vasa Đurđević, zato je izjavio da se potpuno slaže s Kikindskim programom jer on pokazuje približavanje stavova Srba

8
Miletić je kao duševni bolesnik živio u jednom zavodu sve do smrti 1901.

9
Program osnivačke skupštine Narodne stranke u Velikom Bečkereku 28. I. 1869. obvezuje srpske zastupnike u Ugarskome saboru da se založe za zajedničku borbu s Rumunjima, Slovacima i Rusinima za ravnopravnost narodâ u Ugarskoj te za državnopravnu samostalnost i cjelokupnost "Trojednice", da pobijaju nagodbu iz 1867. i da podupiru oslobođenje balkanskih kršćana od Turske. Program je djelomično izmijenjen već 1872. izostavljanjem osude Nagodbe ali još uvijek zalaganjem za prava "Trojne kraljevine".

10
Između ostalih prisutni su bili Bogdan Medaković, Stevan Popović-Vacki i Milan Đorđević. Radenić, 1983., 512.

11
Rakić, 1975., 47-49

Ugarske te Hrvatske i Slavonije. Rački je prokomentirao taj događaj izjavom: "Naši i ugarski Srbi dakle su položili oružje. Nepojmljivo!" Strossmayer mu je odgovorio: "Srbi su nam krvavi neprijatelji." Pisao je da je svrha pomirenja Srba s Mađarima "da nas utuku".[12] No razlika je bila u tome što se srpska politika u Hrvatskoj stabilizirala kao režimska dok nova Narodna stranka u Ugarskoj nije imala potporu i nije se mogla održati. Koloman Tisza smatrao ju je nepotrebnom pokraj Liberalne stranke u kojoj su lojalni Srbi mogli naći svoje mjesto.

"Notabilitetima" protivila se struja Mihajla Polita-Desančića, a i "nova omladina", poslije radikalna struja, pod vodstvom Laze Nančića i Jaše Tomića. Upravo ova posljednja postala je neke vrsti partnerica pravašima u otporu protiv Habsburške Monarhije. "Nova omladina" se predstavila kao nasljednica "Ujedinjene omladine srpske" koja se ugasila 1871. Njezini pripadnici, tzv. "vršački socijalisti", nadahnuli su se u mladosti uz ostalo i socijalističkom ideologijom Svetozara Markovića, a željeli su proširenje Bečkerečkoga programa ekonomskim i socijalnim zahtjevima. Zato se Tomić 1881. sukobio sa samim Miletićem. Nova omladina nije uspjela stvoriti svoju organizaciju.[13] No "vršački socijalisti" su od početka 1883. do kraja 1884. izdavali tjednik *Srpstvo* pod Nančićevim uredništvom. Zbog svoga žestokoga otpora protiv režimskih "notabiliteta", Nančić i Tomić su zacijelo uživali simpatije pravaša iako u *Srpstvu* ima i velikosrpskih priloga.[14] No Tomić se osamdesetih godina suzdržavao od takvih izjava i one tek poslije zajedno s kultom pravoslavlja postaju čvrstim sastavnim dijelom njegova učenja.[15]

U siječnju 1885. Milica Miletić je kao vlasnica *Zastave* prepustila uredništvo Jaši Tomiću koji se ujesen te godine njome oženio. Tako je *Zastava* postala glasilo lijevoga krila Narodne slonodoumne stranke, a već u listopadu 1885. počeo je izlaziti *Branik* kao organ njezina desnoga krila. "Notabilitetska" struja postojala je još samo formalno. No umjesto zajedničkoga otpora protiv režima, *Branikova* i *Zastavina* struja iscrpljivale su se međusobnim strastvenim napadajima. Pri tome su simpatije pravaša bile na Tomićevoj strani pogotovo kada je zatvoren zbog jednoga članka koji je pozivao na hrvatsko-srpsku slogu.[16] Pripadnici

12
Radenić, 1983., 513-15; KORS III, 3. i 10. IV. 1884.

13
Radenić, 1983., 529-533

14
Tako se u jednom uvodniku tvrdi da su Srbi svi pravoslavni, katolici i muslimani koji se služe književnim jezikom (tj. štokavskim) i dok to Hrvati (tj. kajkavci i čakavci) ne priznaju, među njima ne može biti sloge. Ne zna se je li to pisao Tomić. Rakić, 1975., 44.

15
Valja spomenuti i antisemitizam *Srpstva* koji se zasniva na Tomićevu spisu *Jevrejsko pitanje* iz 1884. i poslije je stalni sastavni dio radikalskoga programa i akcije. Vidi podatke kod Rakića, 1875. i 1986. te kod Artukovića, 1991.

16
Rakić, 1986., 114

Branikove struje bili su mnogo umjereniji u svom otporu protiv režima nego *Zastava*. Tek u siječnju 1887. Miša Dimitrijević održao je u Ugarskome saboru vrlo oštar govor protiv mađarske vlade od kojega se u ime srpskih zastupnika Khuenove stranke ogradio Đuro Đurković, ističući njezinu potporu mađarskoj vladi.[17]

U predizbornome ozračju 1887. došlo je konačno do potpunoga razlaza lijeve i desne frakcije Narodne slobodoumne stranke. *Branikova* struja držala se promijenjenoga Bečkerečkoga programa iz 1872. (koji napušta protunagodbeno držanje), dok je *Zastavina* struja željela dopunu Bečkerečkoga programa zahtjevima za osnivanjem organizacija koje bi pomagale unapređenje raznih gospodarstvenih grana u Srba. Čini se da su se prvaci toga krila željeli jasno ograditi od srpskoga kluba Khuenove stranke koji je, kao što smo vidjeli, pristao na Tiszino tumačenje da je nagodbena autonomija ovisna o dobroj volji ministra predsjednika. Zato je skup budućih radikala podržao zahtjev za "državnu samostalnost i zemljišnu cjelokupnost Trojne kraljevine" i obećao podršku onoj hrvatskoj stranci koja se bude založila za liberalne ustanove i materijalni napredak te poštovala narodnost i narodno-crkvenu autonomiju Srba.[18] Valja međutim reći da je *Branikova* grupa imala sličan stav. U svakom je slučaju takva izjava *Zastavine* struje na predizbornome skupu u svibnju 1887. utjecala na izbornu koaliciju hrvatske i srpske opozicije. Na tom je skupu imenom Celokupna narodna slobodoumna stranka najavljen potpuni razlaz s *Branikovom* strujom koja se i dalje naziva Srpska narodna slobodoumna stranka. Tek od rujna 1891. *Zastava* se javlja kao organ Srpske narodne radikalne stranke. Obje se struje, dakako, prikazuju kao nasljednice Miletićeve stranke. Njihov žestoki sukob naposljetku prelazi u osobni, "jarosnom mržnjom" vođeni obračun između urednika *Branika* Miše Dimitrijevića i Tomića.[19] Sve se svršilo time da je Tomić u siječnju 1890. u potpunom duševnom rastrojstvu ubio Dimitrijevića nožem. Prvostupanjski sud osudio je Tomića na doživotnu tamnicu ali je kasacijski sud u Budimpešti snizio kaznu na šest godina. Iz tamnice u Vacu izašao je 1896., a uredništvo *Zastave* ponovno je preuzeo 1898.[20] Tim krvavim događajem fanatična mržnja između radikala i liberala nije prestala nego se nastavila do kraja Habsburške Monarhije.

17
Radenić, 1983., 526-7; *Obzor*, 26. I. 1887.

18
Radenić, 1983., 536-7

19
Dimitrijević je objavio jedno kompromitirajuće pismo Milice Miletić koje, prema njegovim psovkama protiv Tomića u *Braniku,* pokazuje da je urednik *Zastave* mogao postati samo onaj koji se njome oženi.

20
O tome opširno piše Rakić 1986. Dok je Tomić kao urednik *Zastave*, prije nego što je dospio u tamnicu, potisnuo svoje nacionalno shvaćanje zbog zajedničkih interesa s pravašima protiv Monarhije, nakon ponovnoga preuzimanja *Zastave* 1898., zapravo je postao glavni pobornik velikosrpske ideologije.

U vrijeme Mažuranićeve vlade istaknuti srpski zastupnici u Hrvatskome saboru pripadali su, kao članovi Miletićeve stranke, opoziciji ali su se uoči izbora 1878. pridružili Mažuranićevoj Narodnoj stranci. Pogotovo u vezi sa sjedinjenjem vojne i civilne Hrvatske i Slavonije vodstvo je Miletićeve stranke nastojalo pojačati svoju djelatnost na tom području posebnom organizacijom. Na zboru u Rumi 14. kolovoza 1881., na kojemu je bio i Miletić, osnovana je, unatoč protivljenju grupe srpskih zastupnika, Srpska samostalna stranka s programom borbe za narodno-crkvenu autonomiju, zahtjevom za promjenu školskoga zakona 1874. i za osiguranje ćirilice kao službenoga pisma. Program podržava proširenje autonomije Trojedne kraljevine a sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom uvjetuje sporazumom predstavnika obiju zemalja uz uvažavanje srpskih interesa. U vezi s Bosnom i Hercegovinom želi se "samoopredjeljenje naroda", drugim riječima priključenje Srbiji.

Taj prvi pokušaj organiziranja samostalne srpske politike nije uspio jer su na izborima pobijedili pripadnici režimske struje. No ni samostalska grupa nije se držala rumskoga programa. Odustala je od podupiranja sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske i od zahtjeva za proširenjem nagodbene autonomije, drugim riječima nije željela surađivati s hrvatskom opozicijom. To se vidi iz lista *Srpski glas* koji je počeo izlaziti u Rumi u listopadu 1882. Protivnici te grupe afirmirali su se pogotovo u Krajini pa su na zboru birača u Mitrovici 25. veljače 1883. zaključili da će osnovati samostalni "Srpski klub", tj. ne stranku, i pomagati Pejačevićevu vladu. Glasilo Srpske samostalne stranke zastupalo je slične stavove. Uz ostalo *Srpski glas* je najavio svoju rezervu prema narodnome pokretu 1883. iako su u njemu sudjelovala i neka srpska sela, te prema izjavama Polita i Jovana Jovanovića-Zmaja o nužnosti hrvatsko-srpske sloge. Već smo vidjeli da je Srpski samostalni klub na hrvatskome saboru prešao u listopadu 1884. u režimsku stranku. *Zastava*, tada glasilo "notabiliteta", pozdravila je taj razvoj opravdavajući ga protunagodbenim, tj. protuzakonitim držanjem Stranke prava i njezinim velikohrvatskim aspiracijama, pogotovo na Bosnu i Hercegovinu, te nemogućnošću suradnje sa Strossmayerovom "popovsko-rimokatoličkom" strankom, tj. Neodvisnom narodnom strankom.[21]

Godinu dana nakon obustave *Srpskoga glasa*, kada je Srpski klub prešao Khuenovoj stranci, počeo je izlaziti *Srbobran*. List se razlikuje od struja opozicije u južnoj Ugarskoj koja je omogućila njegovo izlaženje. U sukobu radikalske ljevice i liberalne desnice drži se rezervirano i ne podupire Tomićev pravac odlaganja rasprave o suprotnostima srpske i hrvatske političke i državnopravne ideologije i privremenoga zastupanja suradnje. Zato vodi žestoku kampanju protiv hrvatske opozicije. *Srbobranovo* je pisanje protiv režima blago kao i njegova kritika austrofilstva kralja Milana kojega, štoviše, podržava u njegovu izazivanju rata

---

21
O tome opširnije piše Artuković, 1991., 15-26.

s Bugarima. U uvodnoj riječi u prvome broju *Srbobran* se, doduše, izjašnjava za slogu "s braćom Hrvatima" ali ju nimalo ne podržava svojom kampanjom protiv "jezuitizma obzoraškog i šovinizma starčevićanskog" protiv "tobože slavenske", a stvarno "srboždеrske" Stranke prava. Ipak kritizira mađarsku vladu jer želi zavaditi Hrvate i Srbe. Ne začuđuje dakle što *Srbobran* poziva Tomića da ne vjeruje lažnom slavenstvu i bratstvu neodvišnjaka i pravaša koji stvarno žele uzeti Srbima ime i jezik. List žali što se uredništva *Pozora* i *Slobode* "grle i ljube sa novosadskijem, dok međutim od zagrljaja Štrossmayerove i Starčevićeve stranke pucaju kosti polovici miliona Srba, koji u Trojednici žive."[22] *Srbobran* nije nikada osudio Khuenove represivne postupke protiv hrvatske autonomije, odobravao je njegove mjere da skuči "velikohrvatsku" opoziciju u okvire koje dopušta ministar predsjednik, njegovo sprečavanje propagande za sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske te za priključenje Bosne i Hercegovine "Trojednici". List se posebno protivio njezinu ujedinjenju na temelju hrvatskoga državnoga prava koje, prema *Srbobranu*, osporava ulogu Srbije kao države koja će ujediniti cijelo srpstvo.[23] Osim suprotnosti između *Zastave* i *Srbobrana* u pitanju suradnje s hrvatskim političkim činiteljima, razlika se očitovala i u držanju prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi koju je *Srbobran* prihvaćao, a *Zastava* osuđivala.

Tijekom 1886.–87. struja oko *Srbobrana* ipak se odlučila na suradnju s hrvatskom opozicijom na izborima. Srpska samostalna stranka osnovana u Rumi 1881. obnovljena je uoči izbora u Srijemskim Karlovcima u lipnju 1887. Zboru su prisustvovali predstavnici *Zastavine* radikalske struje koja se upravo odijelila od *Branikovih* liberala. U programu se zahtijevala ravnopravnost Srba i Hrvata. U svakom zakonu koji se odnosi na narod i jezik trebalo je spomenuti i srpski narod, a ćirilica bi bila službeno pismo tamo gdje je većinsko stanovništvo srpsko. S obzirom na izbornu suradnju s hrvatskom opozicijom, program ističe da Srbi i Hrvati imaju iste interese i zahtijeva proširenje autonomije revizijom Nagodbe. *Srbobran* je proglašen organom Srpske samostalne stranke.[24]

Nakon poraza na izborima, *Srbobran* je obnovio svoje protuhrvatsko pisanje s blagom opozicijom Khuenovu režimu i isticanjem dinastičke odanosti. Formalno se Samostalna stranka nalazila unutar Radikalne stranke ali je češće dolazilo do sukoba između njezinih predstavnika i vodstva Radikalne stranke te njezinih pristalica u Srijemu. Kada je urednik *Srbobrana* Jovanović izabran 1892. u Hrvatski sabor, *Zastava* ga je optužila da je u tome uspio uz Khuenovu pomoć. U povodu različitih shvaćanja u vezi s Narodno-crkvenim saborom 1893., poka-

22
Srbobran, 6. (18.) XI. 1884.; 12. (24.) XI. 1885.; 28. II. (6. III.), 4. (16.) VI. 1886.
23
Artuković, 1991., 92, 96-7
24
Rakić, 1975., 253; Artuković, 1991., 35-40

zalo se nastojanje da se srpska organizacija u Hrvatskoj otrese novosadskoga "tutorstva". Konačno je 1896. na sastanku samostalske struje u Zagrebu zaključeno da se ona i u Hrvatskom saboru i u Narodno-crkvenom saboru odvoji od radikala. Time se "trojedničko Srpstvo" osamostalilo a u kasnijem razvoju postalo je žestoki protivnik radikala.[25]

Nakon 1887., *Srbobran* je ponovno zastupao rašireno mišljenje da Hrvati nisu narod i da postoji samo srpsko nacionalno ime, da su Hrvati nekadašnji pokatoličeni Srbi, da su Hrvati uzeli Srbima književni jezik koji bi se zato morao nazivati srpsko-hrvatski a ne hrvatski odnosno srpski ili hrvatski. List je poistovjećivao srpstvo i pravoslavlje a inzistirao je na srpstvu Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Boke.[26] Vrhunac historijske ideologije u *Srbobranu* oblikovao je Sima Lukin Lazić koji je vidio Srbe već pod Trojom, Srbin je zapravo bio i Isus. Srbi su mu i neki rimski carevi, a pod imenom Vandali oni su srušili Zapadno Rimsko Carstvo. Pri tome se služio već spomenutom historijom "Srba i srpskih-jugoslavenskih zemalja u Turskoj i Austriji" Miloša Milojevića.[27] *Srbobran* je isticao značenje dviju samostalnih srpskih država, ulogu Srba u čuvanju europske civilizacije, njihovu snagu i s obzirom na sklapanje međunarodnoga ugovora s Leopoldom I. prigodom dolaska u Monarhiju. Slično kao što je Starčević pisao o Hrvatima, list je upozoravao da su Srbi spašavali dinastiju, prolijevali za nju krv ali da nisu doživjeli nikakvu zahvalu, a Hrvate je omalovažavao kao neznatan i bijedan narod u usporedbi sa srpskom veličinom.[28] *Srbobran* zastupa tezu ruskih slavofila o suprotnosi Istoka i Zapada koji će se preporoditi pravoslavljem. U tom pogledu poslanje Rusije i Srbije poklapa se, a Srbi su nakon Rusije "najvažnije pleme u Slovenstvu". *Srbobran* je kao i *Hrvatska* podržavao rusko carsko samodržavlje i očekivao je ostvarenje svojih ciljeva od Rusije. List se zalagao za soli-

---

25
Artuković, 1991., 45, 49-50.

26
Isto, 137-9, 148. U tom je pravcu važnu propagandnu ulogu imala *Istorija Srpske crkve I*, 1893., i II., 1895., Zagreb. Artuković, 140-41.

27
Uz Milojevićevu geografsku kartu koja sve zemlje od Trsta do Bugarske prikazuje kao srpske (v. str. 331) postojale su barem još dvije slične. "Etnografska karta srpskih zemalja" izdana 1892. a objavljena u službenom listu Ministarstva prosvjete Srbije, te prilog knjizi P. N. Niketića *Srpski svet u reči i slici*, Beograd 1890., 3. izd. Ovdje se prikazuju zemlje koje bi se trebale ujediniti u srpskoj državi. Artuković, 1991., 190.

28
Slično su mišljenje zastupali i neki režimski uglednici, samo što to nisu smjeli reći budući da su u Khuenovoj stranci bili zajedno s Hrvatima. Pokazalo se to kada su zastupnici Hrvatskoga i Ugarskoga sabora Đuro pl. Đurković i Ćiro pl. Milekić anonimno napisali psovačke protuhrvatske članke koji su izazvali veliki skandal i bitno utjecali na sukob srpske i hrvatske politike. *Mitrovitzer Zeitung*, 28. I. 1894. (Die Nation auf Puff i Mitrovitzer Spaziergänge). Artuković, 1991., 246.

darnost slavenskih naroda (bez Poljaka i Hrvata) protiv Nijemaca i tvrdio da budućnost pripada slavenstvu. Odobravao je progon Židova u Rusiji i uopće je, kao i Radikalna stranka, zastupao konzekventno anitisemitsko učenje.[29] Pogotovo nakon što je Frank preuzeo vodstvo Stranke prava, ali i prije, *Srbobran* je optuživao Židove da podupiru Hrvate protiv Srba i Srbije i da su nositelji dekadentne zapadne kulture.[30]

Naglašena pripravnost vodstva Stranke prava da pokaže svoje simpatije za srpsku opoziciju u južnoj Ugarskoj i u Srbiji izrazila se najprije 1883. U vezi s Narodnim pokretom *Sloboda* sa zadovoljstvom bilježi da je *Zastava* savjetovala "svojim Srbom" neka se slože s Hrvatima u obrani hrvatskoga državnoga prava. U humorističko-satiričkom listu *Starmali* urednik Zmaj Jovan Jovanović, stalno prisutan u srpskoj javnosti svojim političkim pjesmama, objavio je pjesmu "šta se čuje" u kojoj je pozvao Srbe da se slože s Hrvatima i da ne prime "dara koji braću našu hoće da obara", tj. protuhrvatsku mađarsku politiku. Pjesmu je završio stihovima:

"Ojačajte snagu patnika Hrvata;
Nek zna, da ima u nevolji brata;
Nek se jednom vidi, kakva j' sloga blago
A oni će poslje – kako im god drago."

Zmaju je odgovorio hrvatski pjesnik August Harambašić, tada već dobro poznati pravaški "bard", pravi "politički" pjesnik. Zahvalio je Zmaju na "bratskom glasu" koji proročanski pokazuje put "k našem spasu". I njemu je teško padala "tužna radost zavedena brata":

"Za usluge tuđin jednako nam vraća.
Jednako smo b'jedni, jednako smo braća."

Poželio je: "Nek za uv'jek padnu naši jadi stari!" i nadao se slozi "srodne braće".[31]

U obranu Hrvata i Narodnoga pokreta, a protiv ministra predsjednika Tisze, ustao je u Ugarskome saboru Mihajlo Polit-Desančić pa je *Sloboda* u optimističkom raspoloženju pisala: "Ona razpra medju braćom, koja je postojala nedavno, medju Srbi i Hrvati – ta je sada prestala! Jednog srpskog pjesnika opomena na slogu medju Hrvati i Srbi proizvela je u Zagrebu neopisano oduševljenje. Tako

29
Artuković, 1991., 224, 226, 229, 132; Rakić 1986., 174-8
30
Artuković, 1991., 51, 102, 244
31
Zastava je krajem 1891. (kada je Tomić bio u zatvoru) ponovno objavila Zmajevu i Harambašićevu pjesmu u nadi da će se međusobne simpatije nastaviti, ali tada za to više nije bilo uvjeta. Rakić, 1975., 176.

je bilo u prošlosti, tako je bilo sada i tako će biti svagda, kad interes našeg naroda u pitanje dolazi."[32]

Godine 1883. još se nije znalo hoće li se glavni činitelji srpske politike odlučiti za opoziciju ili za režim. No ujesen 1884. srpski su se "notabiliteti" pridružili Khuenovoj stranci, a oni u Ugarskoj već su se u predizbornoj akciji predstavili kao režimska struja. Zato je u Hrvatskome saboru došlo do brojnih polemika između zastupnika Srba te Stranke prava i Neodvisne narodne stranke.[33] Posebni odjek izazvao je govor najutjecajnijega zastupnika režimske grupe Vase Đurđevića koji je uz hrvatsku opoziciju grdio i onu srpsku u Novom Sadu. Ostao je zapamćen po izjavi: "...i posljednji onaj atom, u koje bi se raznieti dao prije, nego što bi zatajio ime svoje i taj atom još će vam doviknuti: Vasa Đurđević je Srbin!"[34]

Šime Mazzura požalio je u Saboru što se srpski zastupnici ne drže Miletićeva rumskoga programa u vezi s proširenjem hrvatske autonomije. No predstavnici opozicije u južnoj Ugarskoj i Srbiji postupali su drugačije. Već je u svojim prvim brojevima beogradski radikalski *Odjek* negodovao što su se srpski zastupnici pridružili Khuenovoj stranci i postali "jataci njenih nedela" jer su joj omogućili da postigne većinu pa su suodgovorni za tamošnju krizu. Ističući sličnost prilika u Hrvatskoj i Srbiji, *Odjek* se pita: "Dokle ćemo svi navoditi vodu na tuđu vodenicu!"[35] Osuđujući srpske zastupnike zbog njihove suradnje s režimom pri uništavanju hrvatske autonomije, *Odjek* odbacuje opravdanje da ih je na to natjerao hrvatski šovinizam. List, doduše, osuđuje Stranku prava zbog negacije srpskoga imena, a "braću Hrvate" općenito zbog uskogrudnosti u vezi s opravdanim srpskim zahtjevima, ali drži da to ne može biti razlogom da Srbi pristanu uz one koji žele propast hrvatske samouprave. List je uvjeren da Srbi ne mogu očekivati ostvarenje svojih zahtjeva od Khuenove stranke. *Sloboda* prenosi *Odjekov* poziv na rad za hrvatsko-srpsku slogu: "Gledajući s bolom u duši kako se razni neprijatelji koriste našim zađevicama na našu štetu, pooštravajući ih i zavađajući nas sve više i jače i kako smo mi *slepi* (podcrtao *Odjek*) na te tuđinske spletke i zamke – ne zna čovek prosto što da misli o tobož obrazovanim sinovima i vođama našega naroda. Tolika neuviđavnost čisto se ne da zamisliti. U mesto da se Hrvati i Srbi bratski sporazumu i dogovore, pa zajednički stanu na branik slobode i samostalnosti svoje rođene otađbine: oni se među sobom glože i zavađaju a neprijatelju ostavljaju širom otvorena vrata kroz koja on komotno ulazi da im

32
Sloboda, 7. IX., 14. X. 1883.; *Pozor*, 5. IX. 1883.; Pavličević 1980., 323-326

33
Primjerice, Stevan Popović je u Saboru optužio Strossmayera da je na izborima podržavao "kortešovanje" protiv Srba u ime katoličanstva. *HS* 1884.–87., 11. X. 1884.

34
Isto, 14. X. 1884. On je odgovorio na izjave Davida Starčevića.

35
Odjek, 16. X. 1884.; *Sloboda*, 27. X., 3. XI. 1884.

obojima – kuću zapali. Mi bismo želili da i Hrvati i Srbi dobro i ozbiljno promisle o svemu što smo im bratski rekli, pa da gledaju da što pre učine kraj svojim međusobnim zađevicama te da zajedničkom snagom stanu *na branik slobode i samostalnosti hrvatske* (podcrtala samo *Sloboda* a ne i *Odjek*). Sporazum je među njima neodoljivo potreban. I što se on pre dostigne, to bolje. Za nj još nije dockan, ali se sa njim ne smije oklevati."[36]

Još prije preuzimanja *Zastave*, Tomić je kao urednik *Srpskoga kola* pisao u duhu srpsko-hrvatske sloge. Žestoko je napadao srpske zastupnike zbog potpore režimu i pozivao ih na slogu s Hrvatima.[37] *Srpsko kolo* pokazalo je izrazite simpatije za pravaše. Branilo je njihove izgrede u Saboru kao posljedicu režimskoga pritiska. Ilustrirajući teško stanje u Hrvatskoj, uz ostalo i na primjeru "divljeg" i "bezdušnog" utjerivanja poreza, list piše: "Na ovo mora čovek i nehotice da uzvikne: što! zar u Hrvatskoj ne ima radikalnije stranke od Starčevićeve?!"[38] Jaša Tomić potpisuje članak u kojemu na radost *Slobode* brani "veleizdajničku" adresu i hvali iskrenost Stranke prava prema vladaru. Protiviti se otvorenoj riječi znači onemogućiti narodu da "*mirnim putem*" (podcrtala *Sloboda*) izloži svoje žalbe. Buntovnici nisu pravaši! "Pravi buntovnici su oni koji gone nezadovoljni narod sa polja javnosti, buntovnici su oni koji opoziciju tjeraju iz sabora te je primoravaju da tajnim putem, kao ono *irredenta* radi na svom programu."[39]

Simpatije između pravaša i budućih radikala pomutila je "dječurlija" koja je, ogorčena pisanjem *Srbobrana*, blatom zamazala ćirilički natpis na zgradi uredništva. Tada je i *Zastava* objavila više dopisa, zacijelo iz toga uredništva, s napadima na "tako zvane Hrvate".[40] Zato se u *Slobodi*, vjerojatno iz pera Eugena Kumičića, ističe da se list od članka "Fiat lux" nije nikada ogriješio o "*bratstvo*, koje bi trebalo da vlada izmedju *Hrvatah i Srbah*, toga *jednokrvnoga ali dvoimenoga naroda...*" (podcrtala *Sloboda*). Pisac drži da je spas u solidarnosti i bratskoj slozi i boli ga da srpska strana izaziva u njega opravdano ogorčenje koje bi se moglo prometnuti u mržnju ako *Srbobran* nastavi svojim blaćenjem svega što je hrvatsko. Žali što Tomić, koga pisac poznaje kao trijezna i pravedna čovjeka, objavljuje u povodu spomenutoga događaja dopise u protuhrvatskome duhu. To što je neko momče zamazalo ćiriličku firmu *Srbobrana,* koji "perfidno" napada

36 *Odjek*, 25. X. 1884. i 1. I. 1885.; *Sloboda*, 10. XI. 1884., 19. I. 1885.

37 *Pozor*, 23. IX., 16. XII. 1884.; *Sloboda*, 16. XII. 1884.

38 *Sloboda*, 5. IX., 30. IX., 22. XI. 1884.

39 *Isto,* 25. X. 1884.

40 *Pozor*, 27. VI. 1885.

Hrvate nije, prema *Slobodi*, dokaz da Hrvati preziru "svoje i srbsko ćirilsko pismo". Tomićevu je *Zastavu* uz ostalo smetala Strossmayerova izjava da je Hrvatska jugoslavenska Firenca, pa je odgovorila da to nije moguće jer Hrvati nemaju nikakvu kulturu. *Sloboda* dakle poziva Tomića da ustraje u svom zalaganju za hrvatsko-srpsku slogu. Bez Hrvata Srbima nema spasa, "to je više putah i sam g. Tomić iztakao".[41]

Unatoč ovom događaju nastavili su se izrazi simpatija između *Slobode* i *Zastave* koja je stalno napadala srpske režimske zastupnike i češće obavještavala o pravašima. *Sloboda* je, neposredno prije spomenutoga članka, pozdravila dolazak u Zagreb Jovana Sundečića, proglasivši ga euforično apostolom mira "u jednokrvnom ali dvoimenom narodu hrvatskom ili srbskom", neumornim zastupnikom "divne ideje o zajedničkoj slozi i ljubavi, o zajedničkom napredku i zajedničkih interesih".[42] Mađarska su glasila napadala pravaše zbog "panslavizma" i približavanja radikalnim Srbima, a njihove simpatije za *Zastavu* nisu malaksale jer je mađarska vlada progonila list zbog zalaganja za suradnju "narodnosti" te Srba i Hrvata. Nančić je osuđen na godinu dana tamnice jer je pozvao omladinu da se bori protiv Mađara.[43]

Među hrvatskom opozicijom osobito je odjeknula parnica protiv Tomića zbog članka "Ozbiljna reč Srbima i Hrvatima", Antuna Kovačevića iz Osijeka, u kojemu se hvali suradnja osječkih Srba i Hrvata na gradskim izborima. Nabrajaju se teške posljedice bečke i peštanske politike *divide et impera* i pozivaju se Srbi i Hrvati da se trgnu iz sna. Budući da je autor živio u Osijeku i nije mogao biti doveden pred mađarski sud, optužen je urednik Tomić. U parnici pred budimpeštanskom porotom državni je tužitelj tvrdio da Tomić želi da se Austro-Ugarska razori i da na njezinu području revolucijom nastanu slavenske države. U svom obrambenu govoru Tomić se poziva na teško stanje u Hrvatskoj, a između ostaloga spominje i skandalozni postupak s arhivom. Prosvjeduje što se zalaganje za srpsko-hrvatsku slogu kvalificira kao zločin. Osuđen je na tri mjeseca tamnice. Zbog mnogobrojnih zahtjeva "jednomišljenikah", *Hrvatska* opsežno izvještava o parnici. Upozorava da se *Zastava* optužuje zbog draženja i mržnje protiv Mađara upravo onda kada "*propovieda slogu Srbah i Hrvatah*" (podcrtala *Hrvatska*).[44]

Zastava je žestoko napadala Milanovu austrofilsku vladu, što radikalima u Srbiji nije bilo moguće. Međutim, slično su pisali *Pozor* i *Sloboda*. Kada je *Po-*

41
Zastava, 1. (13.) III., 17. (29.) III., 12. (24.) VI. 1885.; *Sloboda*, 26. VI. 1885.
42
Sloboda, 10. VI. 1885. Autor je Ž. J. S.
43
Zastava, 24. III. (15. IV.), 9. (21.) VI. 1885.; 4..(16.) VI. 1886.; *Sloboda*, 22. VI. 1885.
44
Zastava, 13. (25.) XII. 1885.; 17. (29.) IX., 3. (15.) X., 5. (17.) XI. 1886.; *Sloboda*, 13. XII. 1885.; *Hrvatska*, 15. X, 27. X. – 2. XI. 1886.; *Obzor*, 2. XI. 1886.

zoru zabranjen ulazak u Srbiju jer diše neprijateljskim duhom protiv srpskoga naroda, *Sloboda* je prosvjedovala što se "zločesta" vlada Srbije "identifikuje" s narodom iako ona nije izraz njegove volje. Zato list diže glas protiv ove narodu neprijateljske vlade u ime svoje i srpskoga naroda "jer nam je bratski narod drag i bratska zemlja previše mila."[45]

Već sam spomenula oduševljenje hrvatske opozicije za ujedinjenje Bugarske i za bugarsku vojsku u ratu sa Srbijom. *Sloboda* je pozvala hrvatski narod da skuplja milodare za bugarski Crveni križ kao bratsku humanitarnu dužnost jer su se Bugari digli za "otačbeničku stvar", za ujedinjenje rascjepkanoga naroda i zato zaslužuju simpatije ne samo kao braća nego i kao "članovi čovječanstva".[46] *Sloboda* se dakako radovala porazu srpske vojske kod Slivnice i žestoko je osudila "razbojničku provalu srbske vojske na slobodno, sveto zemljište Bugarah", a "Senjanin" je ispjevao dugu psovačku pjesmu "Kajinu", tj. Srbiji.[47] Starčević je vidio u Srbijancima "junake na jeziku", a uzročnika rata u "Austrii-Magjarii".[48]

Sloboda redovito prenosi članke iz *Zastave* koja se, kao i radikali u Srbiji, protivi srpsko-bugarskome ratu. Pogotovo *Srbobran,* a donekle i liberalni *Branik* osuđuju, doduše, Milana Obrenovića ali drže da je rat s Bugarskom misija Srbije da za sebe osigura Makedoniju. *Branik* piše da Hrvati i Česi ne bacaju samo anatemu na službenu Srbiju nego i na srpski narod pa, štoviše, konstruira hrvatsko-bugarsku suradnju u diobi srpskih zemalja Makedonije te Bosne i Hercegovine.[49] *Sloboda* objavljuje pismo "uglednoga" Hrvata koji u *Braniku* reagira na takvo pisanje te ističe da Hrvati i Bugari imaju ista načela i istoga neprijatelja, a pripisuje austrofilskoj srpskoj vladi krivnju što su Srbi u Dalmaciji protivnici sjedinjenja Hrvatske i Dalmacije, "a u Hrvatskoj samoj jedini su Srbi štit sadanje neprijateljske nam vlade". Tvrdi da represivnim zakonima "kumuju izključivo Srbi". Pobija poistovjećivanje pravoslavne vjere i srpskoga naroda. "Samo kod Jevrejah identificira se vjera i narodnost, inače kod nijednog naroda i plemena." Neka Srbi zahtijevaju ono što se može postići u okviru hrvatske kraljevine i njezinih prava i na to će Hrvati pristati jer žele da "ova dva plemena" budu zadovoljna. Dok "srpsko pleme" u Hrvatskoj "u oprieci bude stajalo sa svima težnjama Hrvatah", ni Srbi ni Hrvati neće doći do samostalnosti i blagostanja. Autor dakako pobija tvrdnje Srba

45 *Sloboda*, 4. VII. 1885.

46 *Isto,* 6. XI. 1885.

47 *Sloboda*, 21. i 25. XI. 1885.

48 *Isto* 21. XI., 3.-4. XII. 1885.

49 *Branik*, 14. (28.) XI., 26. XI. (8. XII.), 28. XI. (10. XII.), 30. XI. (12. XII.), 2. (15.) XII. 1885.

da su im Hrvati uzeli jezik. Taj "ugledni" Hrvat nije uvjerio uredništvo *Branika,* ali *Sloboda* priznaje da ono ipak donekle osuđuje ponašanje srpskih zastupnika u Hrvatskom i Dalmatinskom saboru.[50] Razumije se da sustavni napadi zagrebačkoga *Srbobrana* protiv hrvatske opozicije dostižu vrhunac prilikom srpsko-bugarskoga rata. U nizu članaka list tvrdi da Hrvati žele satrti srpsku ideju uz pomoć Bugara. S citatima iz pravaškoga tiska nastoji utjecati na radikale u Novom Sadu i Beogradu da se odreknu svojih simpatija za pravaše.[51]

I Rački je u *Pozoru* u nizu članaka pod naslovom "Zablude srpske politike" nastojao objasniti zašto su Hrvati na strani Bugara. Razlog mu je kontinuirana srpska nacionalna isključivost i osvajačke namjere na "isključivu korist Srbstva". To je, prema Račkome, povod "da se kod nas hrvatsko ime pomnije goji". Srbija je pokazala da želi ostvariti proširenu, gospodujuću srpsku državu na Balkanu dok Rački drži da je moguće samo "federativno jedinstvo".[52]

Srpsko-bugarski rat uglavnom nije pokvario dobre odnose između beogradskih te novosadskih radikala sa Strankom prava. Beogradski radikalski tisak češće se bavio političkim stanjem u Hrvatskoj i registrirao progon pravaša. *Novi Beogradski dnevnik*, čiju političku rubriku uređuje bivši socijalist Mita Cenić, priželjkuje srpsko-hrvatsku slogu i piše između ostaloga: "Izuzimajući Starčevićeve stranke, iako je ona poznata kao Srboždera, u Hrvatskoj nema iskrenih i dobrih patriota ni mislilaca, pa ticalo se to Srba ili Hrvata! Ko od Hrvata nije prijatelj svom narodu, ne može biti prijatelj ni Srbima; a sa ljudima, koji su doista radi dobru svoga naroda, vavjek se može sporazumjeti i raditi, pa ma kako da su oni nastrani." List tvrdi da je razlog "doskorašnjem" neprijateljstvu starčevićanaca protiv Srba njihovo ponašanje prema Hrvatima i vladi. Pisac izjavljuje da su Hrvati revolucionari, a Srbi konzervatori Monarhije, i da su pravaši jedini srpski saveznici među Hrvatima. "U cijeloj Austro-Ugarskoj najpametnija je i najnarodnija stranka Starčevićeva – osim nje nema čestitih radenika za svoju naciju u cijeloj toj monarhiji." Iznimka je grupa oko *Zastave* i rumunjska iredenta. *Srbobran* je, dakako, polemički pobijao takvo shvaćanje.[53]

U nizu priloga jednoga dopisnika iz Novoga sada u *Hrvatskoj* Miletić se uspoređuje sa Starčevićem, a Tomiću se pjevaju pravi panegirici. On kaže tome dopisniku da smatra borbu protiv srpskih zastupnika u Hrvatskome saboru svojom

50
Sloboda, 12. XII. 1885.; *Pozor*, 16. XII. 1885. Na isti način hrvatsku opoziciju napada i beogradska službena *Ustavnost, Srbobran*, 12. (24. XI.) 1885.

51
Srbobran, od kraja X. 1885. do V. 1886.

52
Obzor, 19.–22. II. 1886. *Srbobran* odgovara 28. II. (12. III.) 1886. Reagira i *Branik. Obzor*, 20. III. 1886.

53
Srbobran, 22. IV. (4. V.) – 3. (15.) V. 1886.

dužnošću "jer za griehe njihove baca se prokletstvo na sve Srbe". Htio bi da se na izborima 1887. pojavi makar malobrojna opozicija koja bi rekla Stranci prava: "Braćo! vaš program nama ne smeta, mi ga prigrljujemo, jer vi ste pravi borci, pravi patriote. Boriti ćemo se za vas, pa makar i na najgorjem mjestu; vaše muke naše muke, vaša djela naša djela; *biti ćemo jedno* (podcrtala *Hrvatska*). Nu kako se mi složismo, radimo da se slože svi Hrvati i Srbi, nebi li tada bar oslobodili biednu otačbinu, ali vas ujedno molimo: udovoljite nekim našim traženjima."[54]

U drugoj polovini 1886. Tomić u nizu članaka objašnjava svoje "političko vjeruju". Između ostaloga govori i o hrvatskome pitanju. Čini se da piše pod dojmom predbacivanja srpske strane da jače udara na srpske nego na hrvatske mane. Tomić oduševljeno sluša kada hrvatska opozicija brani pravo "Trojednice" ali tvrdi da ona još nije učinila odlučan korak prema slozi sa Srbima jer, kao niti vlada, nije pokazala želju da udovolji srpskim zahtjevima. Zato drži da fuzija hrvatske i srpske opozicije ne dolazi u obzir, ali zagovara njihovu suradnju protiv režima. Srpska bi se opozicija morala vratiti na rumski program, dakle na zahtjev za priključenjem Dalmacije i Rijeke banskoj Hrvatskoj, na shvaćanje da su Ugarska i Hrvatska dvije ravnopravne države, s mogućnošću da ih spaja samo personalna unija i da se energično zalaže za posebne srpske zahtjeve. Zacijelo Tomićevi prijedlozi utječu na pokušaj obnove Srpske samostalne stranke i njezinu suradnju s hrvatskom opozicijom na izborima 1887.[55] Razumije se da je Tomić posebno osjetljiv u pitanju Bosne i Hercegovine. Pohvalio je, doduše, pravašku adresu 1884. ali se osvrnuo na "neopravdani zahtjev", tj. za sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. No razumije se da se *Zastava* slaže sa Starčevićevom izjavom o nužnosti izlaska okupacijske vojske iz Bosne i Hercegovine.[56]

Dopisnik *Hrvatske* pristaje, štoviše, uz Tomića i njegovu ženu Milicu Miletić u žestokom sukobu s urednikom *Branika* Dimitrijevićem. U "Pismu iz Novog Sada" kaže da su "moćni auktoriteti" napadali i Kvaternika te "starinu" Starčevića ali su im time samo podigli ugled. Tako će biti i s Tomićem. Piscu su nesumnjivo predbacili što se miješa u međusobne svađe srpskih političara. Zato kaže da želi upoznati "svoje Hrvate s borbom boljega življa proti goremu", tj. *Zastave* protiv *Branika*.[57] To je držanje razumljivo ako se ima na umu da pravaši vide

54
Hrvatska, 20. III. 1886.

55
Niz Tomićevih članaka počinje u *Zastavi* 1. (13.) VIII. 1886. Članci o *Hrvatskoj*: 14. (26.) XI., 21. XI. (3. XII.) 1886.

56
Zastava, 12. (24.) XI. 1886.

57
Hrvatska, 20. III., 28. IV., 21. VI., 20. VII. 1886. Autor je vjerojatno Antun Kovačević iz Osijeka.

u srpskim liberalima umjerene, kolebljive elemente povezane s neodvišnjacima. *Branik,* doduše, ostaje na programu što šire autonomije Hrvatske i Slavonije i njezina sjedinjenja s Dalmacijom unutar krune zemalja Sv. Stjepana, ali se donekle ravna prema činjenici da Srbi u Hrvatskoj više ne postavljaju taj zahtjev. Smatra to doduše samo privremenom taktikom, posljedicom napetih odnosa između Srba i Hrvata, i nada se da će se stanje popraviti. Dotle će *Branik* pomagati opravdane zahtjeve Srba u Hrvatskoj.[58]

Valja spomenuti da je *Branik* promijenio svoje mišljenje pa je, kao i *Zastava*, podupirao suradnju srpske i hrvatske opozicije na izborima 1887. U nizu članaka pod naslovom "Srbi i Hrvati" *Branik* je upro prstom u osnovne slabosti srpske režimske politike. Zato je i *Hrvatska* upozorila da list više ne želi zastupati protuhrvatsku i protupravašku politiku. *Branik* piše da Srbi iz mržnje prema "Starčevićijancima" postaju grobari svoje domovine i da su pravaši zapravo odustali od mišljenja da u Hrvatskoj nema Srba. Kada bi se Srbi pridružili opoziciji, nezavisni bi Hrvati štedjeli svoje saveznike, možda ne iz ljubavi ali zato zbog političke mudrosti. List upozorava na srpsku zabludu da je državnopravna borba Hrvata s Mađarima isključivo hrvatska stvar i da su Srbima jedino važni njihovi posebni interesi. One kojima je glavna briga ime, *Branik* podsjeća da se ugarskim "narodnostima" formalno priznaje ime ali se ono neprekidno potiskuje.[59]

Veliku pažnju izazvao je nakon izbora Polit-Desančić svojim člankom u *Braniku.* Naglasio je da je "Trojednica – naša uzdanica", vjerojatno u opravdanu strahu da će nakon sloma kratkotrajne izborne sloge, ponovno buknuti razmirice. Ističući suradnju srpske i hrvatske politike u prošlosti, Polit upozorava i na ono što ih razdvaja i što treba postupno prevladati. U utjecaju istočne i zapadne kulture, u katolicizmu i pravoslavlju vidi jedan od najvažnijih uzroka sukoba. Međutim brani Strossmayera od srpskih napada. U njemu razlikuje katolika i hrvatskoga rodoljuba te drži da on nije "ambiciozan jezuita" koji želi pokatoličiti Srbe. Da je tako, Strossmayer bi, prema Politu, već odavno bio kardinal.[60] Polit odobrava pojavu Srba katolika u Dalmaciji ali kaže da srpstvo ne treba forsirati na način koji vrijeđa Hrvate. Upozorava da neprijatelji srpske budućnosti nisu Hrvati nego Austrijanci i Mađari i zato Srbi, kao i Hrvati, moraju nastojati da se postigne što veća samostalnost "Trojednice odnosno Hrvatske". I za Srbe bi bila katastrofa kada bi mađarski pritisak uništio hrvatsku autonomiju i sveo i Hrvate na "narodnost". Polit drži da je moguća suradnja s umjerenom opozicijom ali ne i sa

---

58
Branik, 5. (17.) X. 1885.

59
Branik, 16. (28.) IV. – 19. (31.) V. 1887.; *Hrvatska*, 16. V. 1887.

60
Čini se da je na držanje srpske elite utjecao sukob između Strossmayera i predstavnika srpske pravoslavne hijerarhije uoči Khuenova dolaska na vlast. Gross – Szabo, 1992., 519-525.

Strankom prava koja je najviše šovinistička hrvatska stranka. Kaže da u njoj ima najviše "mediokriteta" jer osim Folnegovića i Barčića, njezini pripadnici nisu na razini jedne političke stranke.[61]

Vidjeli smo da su pravaši nastojali stvoriti dobro ozračje za suradnju sa Srbima ali da to nipošto ne znači da su potpuno napustili Starčevićevo učenje o hrvatstvu južnoslavenskoga prostora. To se dobro vidi iz niza članaka o "pismima magjarolacah" u kojemu autor, vjerojatno Gjuro Deželić, nastoji pobiti uvjerenje da se Starčevićev pojam "Slavoserbi" odnosi na slavensko i srpsko ime. Kaže da se u "Pismima" izvrgava ruglu slavenstvo, jugoslavenstvo i srpstvo jer je to tada bilo potrebno zbog ugroženosti hrvatskoga imena. No sada je to suvišno. Međutim, on nimalo ne voli srpsko ime i smatra ga posljedicom djelatnosti neprijatelja Hrvatske. "Dakako nekomu bi (austrijskim i mađarskim službenim krugovima, *M. G.*) i sad milije bilo kad bi stranka prava sve svoje sile trošila boreći se proti tomu imenu, jer nebi dospjevala na drugo", tj. na borbu protiv režima. Ističući da Starčević nije napadao sav narod kojemu se pripisuje srpsko ime, pisac izražava integralno nacionalno shvaćanje velikoga dijela pravaša riječima: "u istinu, onaj jače grieši proti obstanku našeg naroda koji ga dieli u dva razna diela po vjeri, nego li onaj koji veli da uobće Hrvata ni nema, nego da je to jedan narod...Kad nebi kod nas vladali jadni odnošaji, kad nebi bila ovako uzburkana doba kakova je; kad bi se moglo mirno razgovarati o imenu naroda, a da se to ne proteže na narod, to bi bila najpreča nužda da dođemo na čistac s timi imeni, da se zna, koje je ime narodnostno, koje li lokalno, koje narinuto po drugih narodih."[62] Drugim riječima, dva "narodnostna" imena nisu moguća, pravo je ime zacijelo hrvatsko ali se raspravljanje o tome mora odgoditi za bolja vremena. No vidjeli smo da se u suprotnosti s tom izjavom u *Hrvatskoj* govori i o "jednokrvnom ali dvoimenom narodu" kao u predstavnika jugoslavizma.

U svakom slučaju pravaši ne nasjedaju politici *divide et impera* austrijskih i mađarskih vladajućih vrhova u borbi za ekonomsku i političku prevlast u Bosni i Hercegovini. Bečki protumađarski konzervativni krugovi nadahnuli su spis o "Sadašnjosti Bosne i njenoj bliskoj budućnosti". Autor bi htio da se Austrija učvrsti u Bosni služeći se katoličkim Hrvatima protiv Srba. Starčević ustaje protiv toga poziva i kaže između ostaloga: "Proterati muhamedovce, terti zapuštene sleditelje iztočne cerkve, pa svojim načinom dizati katolike, to je program pisca za usrećiti Bosnu...On zamerava današnjoj vladi da nekako štiti iztočnu cerkvu, u tom on ima pravo. Ali on kaže da vlada štiti zapadnu cerkvu, dakle da jedna

61
Obzor, 7. X. 1887.

62
Hrvatska, 15. V., 27. V., 15. i 18. VI. 1886.

krivica prestane, pa da se druga uvede. U tom on ima krivo...Pisac hoće da rabi katolike za sredstvo, za orudje koje-čijega gospodovanja."[63]

Uvjete za suradnju srpske i hrvatske opozicije pruža tek narodno-crkveni kongres 1886. na kojemu dolazi do otvorenoga sukoba srpskih zastupnika s kraljevskim komesarom te patrijarhom Anđelićem, povjerenikom mađarske vlade, zbog namjera da se Sabor pretvori iz najvišega organa crkveno-školske autonomije u puko savjetodavno tijelo. Taj put hrvatska opozicija ne šuti nego odobrava otpor srpskih zastupnika.[64] Zastupnik Neodvisne narodne stranke dr. Miho Posilović pita vladu zašto se ne sankcionira zakonska osnova o srpskom pitanju iz 1884. i prosvjeduje jer je kraljevski povjerenik otvorio Srpski narodno-crkveni sabor mađarskim reskriptom, što je u suprotnosti s Nagodbom.[65] *Srbobran* sada naglo mijenja svoj dotadašnji ton. Odobrava Posilovićevu "mušku obranu" srpskih prava, a prilikom budžetske debate u prosincu 1886. hvali "duboko slavensko osjećanje" hrvatske opozicije i pljeska joj zbog odlučne obrane zajedničke domovine. "Kad vidimo i čujemo onake narodne borce, nama rastu grudi jer se sjećamo naše borbe za našu srpsku autonomiju." Drugim riječima, sada *Srbobran* uviđa da je pritisak mađarske vlade na hrvatsku nagodbenu i srpsku crkveno-školsku autonomiju isto zlo izazvano provođenjem u život "jedinstvene mađarske države" i da je nužna zajednička obrana. List hvali dvojicu srpskih zastupnika jer prilaze opoziciji (riječ je o Jovanu Živkoviću koji se pridružuje Središtu grofova Draškovića) i time obaraju "donekle pravedne prijekore braće Hrvata, zbog ponašanja nekijeh i nekijeh individua, koje nose srpsko ime". Misli se na režimske zastupnike na narodno-crkvenom saboru na čelu s Đurom Đurkovićem, povjerenikom patrijarha Anđelića.[66]

Ključni utjecaj na odnose hrvatskih i srpskih političkih činitelja ima zakon "O uređenju posala crkve grčko-iztočne i uporabi ćirilice" izglasan od Khuenove većine na kraju saborske periode 1884.–1887. Taj zakon ima razmjerno dugu povijest. Zakonskim člankom 9/1868. Ugarski je sabor priznao srpsku narodno-crkvenu autonomiju u poslovima crkve, škole i fondova uz nadzor krune "ustav-

---

63
Hrvatska, 25.–27. I. 1886. *Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft*, Leipzig 1886. Tom mišljenju odgovara jedan promađarski autor spisom: *Bosnien als Neuösterreich* (Leipzig 1886.) u kojemu se ističe srpstvo Bosne. *Obzor* (24. IX. 1886.) to natezanje oko Bosne naziva "umjetnom državotvornom komedijom".

64
Srbobran, 1. (13.) XI., 4. (16.) XI. 1886. i d. *Obzor*, 13. XI. 1886.; *Hrvatska*, 13. XI. 1886.; D. Kirilović, *Srpski narodni sabori II*, 1875–1894., Novi Sad 1938.

65
HS 1884.–87., 11. XII. 1886.

66
Srbobran, 6. (18.) XII. 1886.; *Obzor*, 22. XII. 1886.

nim putem", tj. preko mađarske egzekutive i legislative, a u praksi mađarskoga ministra predsjednika. On dobiva apsolutnu moć odlučivanja na cijelom području na koje se proteže srpska autonomija, dakle i u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji gdje živi većina Srba i gdje je u Srijemskim Karlovcima središte metropolije. Taj zakon dobiva kraljevu sankciju prije Hrvatsko-ugarske nagodbe, kojom je Hrvatskoj i Slavoniji priznata autonomija u poslovima bogoštovlja i nastave, dakle nadzor nad srpskom narodno-crkvenom autonomijom morao bi pripasti banu. Prema tom je zakonu, bez obzira na hrvatsku državnopravnu autonomiju, izvedena organizacija narodno-crkvene autonomije uključivši i školstvo. Strog nadzor ministra predsjednika i u Hrvatskoj i Slavoniji bio je nužan kako bi se narodno-politički značaj koji toj autonomiji želi dati srpska građanska politika, sveo uz pomoć crkvene hijerarhije na usko crkveno-školska pitanja. Sporazumna djelatnost ministra predsjednika i bana nije dolazila u obzir. Mađarska se vlada nije htjela savjetovati s hrvatskom vladom, prema njoj se ponašala kao prema svojoj ekspozituri koja je mora bespogovorno slušati. No jedinstvena organizacija srpske narodno-crkvene autonomije u Ugarskoj i u Hrvatskoj i Slavoniji bila je i u interesu srpske političke akcije ali je ovisila o tome hoće li hrvatsku autonomiju srpska strana shvatiti kao okvir i za srpske interese ili smetnju narodno-političkom jedinstvu Srba. Hrvatska je strana uglavnom isticala zajednički interes obiju autonomija.[67]

Centralizacija svih poslova u vezi sa srpskom narodno-crkvenom autonomijom u rukama ministra predsjednika konačno je potvrđena zakonom o ustrojstvu narodno-crkvenoga Sabora u svibnju 1875. U suprotnosti s time bila je zakonska osnova "ob uređenju posalah grčko-iztočne crkve", primljena u Hrvatskom saboru 10. lipnja 1875. bez ikakve rasprave. Naime, svaki kraljev čin vrhovnoga nadzora nad tim poslovima (putem ministra predsjednika) za Hrvatsku i Slavoniju supotpisao bi ban. Mađarsko ministarsko vijeće odbilo je predložiti tu zakonsku osnovu na sankciju kralju. Zahtijevalo je da poslovi te autonomije budu centralizirani u rukama ministra predsjednika, a zadaća hrvatske vlade bila bi samo da provede njegove naredbe. Banov supotpis na kraljevu rješenju značio bi ne samo njegovu stvarnu ingerenciju u vezi sa srpskom autonomijom nego i ravnopravnost hrvatsko-slavonske i mađarske vlade. Mađarska je vlada dakle i ovom prilikom nametnula svoje shvaćanje da je Nagodba samo koncesija podređenom sudioniku, kojom ona može manipulirati kako želi. Kralj je zato vratio zakonsku osnovu banu s naredbom da se ona izmijeni, ali ju Mažuranić nije ponovno predložio Saboru. Na jednoj sjednici ministarskoga vijeća pod predsjedništvom Franje Josipa prosvjedovao je protiv držanja mađarske vlade ali se kralj i tom prilikom složio s mađarskim ministrima. No shvaćajući da se

---

67
Opširnije vidi u: Gross, 1988.

radi o povredi Nagodbe, dopustio je da se spomenuta zakonska osnova zasad ne predloži Hrvatskom saboru.[68]

Da bi osigurao podršku srpskih "notabiliteta", Khuen je uoči izbora 1884. predložio Hrvatskom saboru novu verziju zakona o autonomiji "Srba izpovjednika grčko-iztočne crkve u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji" koji bi osigurao i upotrebu ćirilice. No i tom se prilikom izvršavanje zakona povjerava banu. Na to je kod hrvatskoga ministra Bedekovića u ime mađarske države prosvjedovao mađarski ministar bogoštovlja i nastave August Trefort jer se tom zakonskom osnovom cijepa jedinstvo crkveno-školske autonomije i proturječi praksi po kojoj glavni nadzor nad njome ima isključivo ministar predsjednik.[69]

Nova se zakonska osnova mogla prema tome provesti samo povredom Nagodbe. Pojavila se pred Hrvatskim saborom neposredno prije zaključenja periode 1884.–87., i to nakon odgode Srpskoga narodno-crkvenoga sabora zbog žestokih sukoba kongresne većine s mađarskom vladom u vezi s patrijarhom Anđelićem. Prvi i drugi paragraf zakonske osnove uglavnom su isti kao 1884., treći se odnosi na ćirilicu, a više ne postoji četvrti paragraf o izvršenju toga zakona od strane bana. Dr. Bogdan Medaković, koji je jedini od srpskih zastupnika ostao vjeran rumskome programu i nije sa Srpskim klubom ušao u Khuenovu stranku, nazvao je tu zakonsku osnovu nesrećom jer će, umjesto sporazuma Srba i Hrvata, izazvati još dublji jaz. On je, uz pljesak hrvatske opozicije, izjavio da mađarska vlada jednako guši i hrvatsku i srpsku autonomiju. Držao je da se tom zakonskom osnovom učvršćuje "fatalna" praksa kojom je ministar predsjednik "exekutivu u pogledu vršenja vrhovnoga nadzora nad autonomijom srbskom uzurpirao iz ruku svoga ministra prosvjete i što je za nas mnogo važnije iz ruku bana i vlade naše". Ta je praksa, prema Medakoviću, uperena protiv državnoga prava "ove zemlje" uzakonjenoga nagodbom pa je, uz odobravanje "ljevice", izjavio da će se ovim zakonom "sankcionirati najflagrantnija i ja bih rekao i najzamašnija povrieda nagodbe". Pozivanje režimskih zastupnika na ugarski zakon 9/1868. nazvao je neopravdanim jer se on ne provodi nego je srpski autonomni organizam u posljednje vrijeme "takorekuć stavljen" izvan zakona, a i državnopravna nagodba doživljava teške povrede. Ne drži kao Khuen i režimski zastupnici da bi se srpska narodno-crkvena organizacija raspala kada bi uvažila hrvatsku autonomiju. Medaković uz to naglašava individualnost srpskoga naroda kao jedinoga subjekta autonomije i uvjeren je da se povlastice i autonomija moraju dati srpskom narodu a ne Srbima

68
Franjo Josip je jasno pokazao zašto odobrava strogi nadzor ministra predsjednika nad srpskom narodno-crkvenome autonomijom. Rekao je naime da bi se Sabor morao baviti samo crkveno-školskim pitanjima ali je on "na žalost" i politička ustanova. Haus-Hof und Staatsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle, Sjednice 7. X 1875.; 18. i 20. X. 1876.

69
HS 1881.–4., II, 24. VI. i 28. VII. 1884.; Hrvatski državni arhiv, Hrvatsko-slavonsko ministarstvo sv. 88, 1040/11-18.

"grčko-istočne" vjere. U tome se bitno razlikuje od srpskih zastupnika režimske stranke koji se, kao zastupnici na srpskom Narodno-crkvenom saboru moraju prilagoditi činjenici da ministar predsjednik dopušta samo raspravu o usko crkveno-školskim pitanjima a nikako o narodno-političkim zahtjevima.[70]

Khuen je branio osnovu izjavom da je riječ o jedinstvenoj "grčko-iztočnoj" Crkvi čije poslove mora nadzirati isključivo jedno vrhovno tijelo, tj. ministar predsjednik, da se time samo protežu prava iz Ugarskoga zakona 1868. i na Hrvatsku i Slavoniju gdje su ih Srbi stvarno i dosad uživali. Kaže da je formula o banovu izvršenju zakona nepotrebna jer se ona ne može protezati na srpsku autonomiju kao takvu, a samo se po sebi razumije s obzirom na materijalnu potporu u religijske svrhe i na ćirilicu. Prvi potpredsjednik Sabora Vasa Đurđević rekao je da bi ustrojstvo Narodno-crkvenoga sabora došlo u pitanje uz izvršnu vlast bana što on, kao Srbin, ne može dopustiti.

Sve tri hrvatske opozicijske grupe glasale su zato da se osnova primi kao podloga za specijalnu debatu kako im se ne bi predbacilo da su protivnici Srba i podupirale su Medakovića. U ime Neodvisne narodne stranke Tade Smičiklas proglasio je zakonsku osnovu "danajskim darom", dok je njegov drug Miho Posilović nastojao pobiti izjave režimskih srpskih zastupnika, a zbog uvrede "glave vlade" isključen je s trideset sjednica. Folnegović je u Starčevićevu duhu izjavio da je Stranci prava svejedno hoće li se osnova primiti ili zabaciti jer će se u svakom slučaju nastaviti razdor "koji se medju nami umjetno i vješto podražuje", tj. s mađarske strane. Kaže da je svrha te zakonske osnove da se ovisnost Srpske crkve od mađarske vlade održi i u Hrvatskoj. Folnegović misli da je napredak samo u slozi kojoj se Mađari opiru a režimski im zastupnici vjerno služe, dok bi zajednička borba Hrvata i Srba to onemogućila. Ističe da Stranka prava zastupa načelo ravnopravnosti i slobode svakoga plemena i svake vjeroispovjesti u slobodnoj Hrvatskoj. On također prihvaća ćirilicu kao službeno pismo. Josip Miškatović, jedan od najutjecajnijih hrvatskih režimskih zastupnika, odgovorio mu je, uz odobravanje "desnice", da za razdor Hrvata i Srba nisu krivi Mađari nego Starčevićeve "brošure" o slavosrpskoj pasmini i srpskome imenu koje su izazvale najviše jada i ogorčenosti među Srbima. Ironično kaže da mu nije poznato jesu li ti spisi nastali pod mađarskim utjecajem.[71] Na završnoj saborskoj sjednici 23. svibnja 1887. zastupnici su obaviješteni da je vladar sankcionirao "srpski zakon".

Svoje prijateljstvo prema *Zastavi*, *Hrvatska* je prije izbora 1887. još jednom posvjedočila u povodu rane smrti Laze Nančića, uz Tomića najvažnijega nositelja želje za suradnjom s Hrvatima. Nančić se, čini se, još kao student u Gra-

70
Za razliku od srpskih režimskih zastupnika *Srbobran* 14. (26.) III. 1887. prihvaća Medakovićevo mišljenje i hvali hrvatsku opoziciju.

71
HS 1884.–87., 24. III., 26. III. 1887.

zu upoznao s nekim pravašima, pa ga je u *Hrvatskoj* hvalio njegov "pobratim". U nekrologu Nančiću *Hrvatska* ovako interpretira smjer *Zastave:* "Iako je *Zastava* danas objeručke prigrlila veliku misao, da nam je Srbom i Hrvatom jedini spas u međusobnoj ljubavi, podupiranju i poštovanju, ako se u njezinih stupcih izbjegava sve, što bi još pravo nezacieljene rane iz prošle nebratske borbe ozliediti moglo, zasluga je pok. Laze i njegovog prevriednog pobratima (Tomića, *M. G.*), koga zaklinjemo da uztraje na udarenom putu bratskog izmirenja, pa eto nam sigurne zajedničke bolje budućnosti naše."[72]

Već je rečeno da je na izborima 1887. došlo do suradnje triju hrvatskih opozicija i grupe oko *Srbobrana.* I *Hrvatska* i *Obzor* objavili su izborni proglas Srpske samostalne stranke u kojemu se ona protivi djelatnosti režimskih srpskih zastupnika, želi bratsku slogu Srba i Hrvata i zastupa državno pravo na temelju Nagodbe kao dvostrano obveznoga ugovora.[73] No Khuen je onemogućio opoziciju i uspio je svesti broj njezinih zastupnika na najmanju mjeru. Srpska samostalna stranka nije dobila nijedan mandat. O daljnjoj suradnji više nije bilo ni govora. Kada se raspao sporazum Središta i Neodvisne narodne stranke, prvaci ove posljednje su u ožujku 1888. predložili "temeljna načela" za rješenje hrvatsko-srpskih odnosa. Oni bi ovisili o sporazumu Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, koji bi se zatim nastojao ostvariti u Dalmaciji gdje razmirice podgrijava "netko" kome je krivo što one jenjavaju u Hrvatskoj i Slavoniji (tj. bečki vrhovi Monarhije). Osnovno je načelo da su Hrvati i Srbi dva plemena jednoga naroda, a svako to pleme ima svoj poseban narodno-politički razvoj. Izjednačenje imena treba prepustiti budućnosti i svijesti naroda. Očigledna je razlika između te struje koja zastupa jugoslavensku ideologiju i, čini se, većega dijela pravaša. Kako možemo razabrati iz *Hrvatske*, oni su uvjereni da će u budućnosti doći do pobjede hrvatskoga imena. No i oni su, kao i neodvišnjačka elita, tada još željeli slogu odlaganjem delikatnih pitanja. Spomenuta ponuda Srbima, nadalje, odobrava ravnopravnost latinice i ćirilice i obećava podupiranje narodno-crkvene autonomije pod uvjetom da se ne krši hrvatsko državno pravo. Odgovor sa srpske strane otezao se a nakon 1890., više nema uvjeta za bilo kakav sporazum predstavnika Neodvisne narodne stranke i grupe Srba.[74]

72
Hrvatska, 2. IV. 1887.

73
Hrvatska, 24. V. 1887.; *Obzor*, 23.–24. V. 1887. Oba su lista ispustila dijelove proglasa iz straha od zapljene. *Hrvatska*, 31. V. 1887; *Obzo*r, 1. VI. 1887.

74
Obzor je 19. II. 1888. na dan proslave zlatne mise biskupa Strossmayera objavio Smičiklasov članak "Hrvati i Srbi!" koji je formulirao ova načela. Prijedlog su pripremili Rački i Jovan Živković a potpisali su ga svi ugledni obzoraši. Ponuda se držala u tajnosti sve do mogućega sporazuma s grupom Srba. No godinu dana poslije prijedlog sporazuma objavilo je zemunsko *Novo vreme* i popratilo porugom, a tekst je onda izašao u *Obzoru*, 11. XI. 1889. *Branik* je pros-

Tijekom 1888. ne vide se promjene u držanju *Hrvatske* prema radikalima.[75] List još uvijek piše o događajima u Srbiji na temelju obavijesti iz radikalnoga tiska, a pogotovo ga zanima tadašnji uspon radikala. Stvari se ne mijenjaju niti u vezi s novim zakonom o pučkom školstvu. Nakon što je konačno provedena jedinstvena upravna organizacija bivše vojne i civilne Hrvatske i Slavonije (1886.), trebalo je Mažuranićev zakon protegnuti i na bivše krajiško područje. Zatim je školski zakon morao pretrpjeti iste preobrazbe kao i sve ostale Mažuranićeve reforme, tj. zadržati modernizacijsku jezgru ali uz izmjene koje osiguravaju potpuni nadzor represivnoga režima, naime ukidanje nezavisnosti sručnoga nadzora nad pučkim školama od političkih oblasti. Khuen je, dakako, morao izaći ususret opetovanim upornim srpskim zahtjevima za srpskim autonomnim školama pod isključivom ingerencijom Narodno-crkvenoga sabora. No srpsko konfesionalno školstvo neovisno o vladi nije bilo moguće jer Khuenov režim strogo nadzire sva životna područja, a osim toga bi izazvao reprizu žestokoga otpora katoličkoga svećenstva ako se i katoličke pučke škole ne bi vratile pod crkvenu upravu. Nakon teških sukoba oko nezakonitoga imenovanja patrijarha Germana Anđelića, raspuštanja Narodno-crkvenoga sabora te ugroženosti srpske autonomije uopće, prepuštanje srpskih škola autonomnim organima pogotovo nije dolazilo u obzir. Khuen se morao držati interesa mađarske vlade kao i u slučaju nezakonitoga protezanja isključivoga nadzora ministra predsjednika nad srpskom narodno-crkvenom autonomijom i na Hrvatsku i Slavoniju. No kako bi zadržali potporu srpskih zastupnika, mađarska vlada i Khuen dopuštaju olakšice pri otvaranju i radu srpskih konfesionalnih škola, ali uz strogu kontrolu vlade, dakle u suprotnosti sa srpskim željama za isključivim nadzorom srpskih autonomnih oblasti. Nakon određenih nesuglasica, srpski su zastupnici morali prihvatiti novu zakonsku osnovu.[76]

Kada je *Hrvatska* ljeti 1889. privremeno obustavljena, *Zastava,* "organ braće Srbah", zabilježila je to "upravo kolegialnom susretljivošću" i s izjavom za

---

vjedovao protiv "persiflaže" *Novog vremena* i izjavio je da prihvaća "prijateljsku ruku braće Hrvata" i da se slaže s prijedlogom. *Obzor,* 16. i 19. XI. 1889. O sudbini toga prijedloga piše Krestić 1983., 411-15.

75
Hrvatska je 17. IV. 1888. negodovala zbog priloga u *Zastavi* u kojemu se tvrdi da je list prešao u ruke Draškovića i da zato "stari" Starčević dobiva mjesečnu plaću. Slične je glasine prenosio i bečki i peštanski tisak jer se *Hrvatska* nalazila u katastrofalnome materijalnom položaju i držalo se da je njezino saniranje bez promjene pravca nemoguće.

76
Hrvatski zastupnici Khuenove većine brane načela Mažuranićeva zakona. Miškatović prosvjeduje protiv izjava srpske strane da je tom zakonu bila namjera "samo biće srbskoga naroda podkopati". *HS* 1887.–1892., 30. VI. do 5. VIII. 1888. Zakon je dobio kraljevu sankciju 31. X. 1888. Gross, 1988., 110-114. *Hrvatska* (13. III. i 25. V. 1888.) bez komentara prati pripreme za taj zakon.

koju je uredništvo *Hrvatske* zahvalilo *Zastavi*.[77] Komentari o događajima u Srbiji ne mijenjaju ton.[78] Starčević je, doduše, stranke u Srbiji proglasio “slavoserbskima” jer im je svima samo do korita, umjesto da se okrenu Rusiji koja je Srbiju stvorila ni iz čega i dala joj nezavisnost na pladnju. Veliku je pažnju posvetio odreknuću prijestolja Milana Obrenovića i uvođenju regencije, zacijelo očekujući mogući okret prema Rusiji.[79] Dakako, proces pretvaranja “veleizdajničkoga” pravaškoga pokreta u oportunističku političku stranku prati u stopu napuštanje suzdržanosti u srpskome pitanju i ponovno prihvaćanje polemika. Tako *Hrvatska* objavljuje predizborni članak Prodanove *Katoličke Dalmacije* koji, uz ostalo, tvrdi da je “srpstvo” izmišljena narodnost pogibeljna opstanku Hrvata i želi se suprotstaviti poistovjećivanju srpstva i pravoslavlja te srpskoj “poplavi” povezivanjem borbe za vjeru i za hrvatstvo pod geslom “Bog i Hrvati”.[80]

Prijelaz prema protusrpskoj politici zapaža se kod Folnegovića koji je, neposredno nakon što je režim odustao od zabrane izlaženja *Hrvatske*, na svoj način objavio razgovor navodno održan dvije godine prije s već pokojnim generalom barunom Josipom Filipovićem. General je pripadao istim onim austrijskim konzervativnim protudualističkim krugovima kao i pisac brošure koji je predlagao da se u Bosni i Hercegovini vlada oslonom na Hrvate protiv Srba, što je Starčević oštro osudio. Prema Folnegovićevoj izjavi, Filipović je tvrdio da se hrvatska i srpska “ideja” ne mogu izmiriti i da bi se prije Mađari pomirili s pravaškim učenjem nego Srbi. Držao je da Stranka prava premalo uvažava snagu toga protivnika i da neće postići nezavisnost protiv volje Srba. Hrvatima je zato potrebna pomoć onih od kojih Stranka prava najviše zazire. “Tko *može* imati većega interesa za sreću Hrvatske kao *Hrvatske*, nego li Austrija?” (podcrtao Folnegović) i razumije se dinastija. Nužnost suradnje s Austrijom Filipović je uz ostalo opravdavao oslonom Srba u Hrvatskoj na dvije samostalne države koje im ne mogu pomoći pa oni podržavaju slabljenje hrvatske državne misli pod pritiskom vladajućega sustava.[81] Dakako, na takvu ulogu režimskih Srba često su upozoravali pra-

---

77
Hrvatska, 8. VIII 1889.

78
Hrvatska, 26. IV. 1889. ima obavijest o proslavi 500-godišnjice Kosovske bitke. Bez komentara objavljuje 30. I. 1889. proglas “narodu srpskom ili hrvatskom” odbora za podizanje spomenika Đuri Daničiću. No drugom se prilikom jedan “Samo Hrvat” suprotstavlja izrazu “Hrvat ili Srb” (9. XI. 1889.).

79
Hrvatska, 9. I.; 5., 6., 8. IV. 1889.

80
Hrvatska, 6. VI. 1889. Jedan je dopis uperen protiv “vjersko-fanatičkoga švindela” nekih pravoslavnih popova.

81
Hrvatska, 10. VIII. 1889., v. str. 690

vaški i neodvišnjački zastupnici u Saboru i njihov tisak. No bitna je razlika u tome što je Filipović, zajedno s Folnegovićem, držao da u tom pitanju treba slijediti interese Austrije i dinastije, vjerojatno i zato što premoć Monarhije u Srbiji nije bila sigurna, dok Starčević još uvijek nije odustao od uvjerenja da će Rusija intervenirati na Balkanu protiv Habsburške Monarhije.

Niz događaja godine 1890. izazvalo je konačnu prekretnicu u odnosu prema srpskome pitanju i napuštanju "sloge" s opozicijskim srpskim političarima. No prije toga se pokazalo da simpatije vodstva Stranke prava za srpske radikale ipak imaju razmjerno čvrste temelje. Riječ je o parnici protiv Jaše Tomića zbog ubojstva urednika *Branika* Miše Dimitrijevića. *Hrvatska* je u nastavcima objavljivala ne samo obavijesti o parnici nego i tekst Tomićeva obrambenoga govora i pokazala da ga žali i da drži da je prvobitna doživotna kazna prestroga, a preporučila je slogu zavađenih srpskih stranaka.[82]

Vidjeli smo da je u vodstvu Stranke prava nakon 1879. očigledno prelaženje preko Starčevićeva učenja da su svi Južni Slaveni, osim Bugara, Hrvati. Međutim, u vezi sa Slovencima stvari stoje drugačije. Nema nikakva znaka da bi vodstvo napustilo Kvaternikove "dokaze" kako su Slovenci "planinski Hrvati". *Hrvatska* i 1890. piše da su Slovenci "ogranak kajkavskih Hrvata", da im nema drugoga spasa osim da se pretope u Hrvate, a određenu sklonost slovenske politike za suradnju s hrvatskom opozicijom tumači kao put prema prihvaćanju Starčevićeva nauka.[83]

Veliki šok pobjede udruženih Srba-katolika i Talijana na gradskim izborima u Dubrovniku nad Narodnom hrvatskom strankom u svibnju 1890. izazvao je u Stranci prava kraj dotadašnjih pokušaja održavanja sloge s opozicijskim Srbima i izbjegavanja polemika. Pri ocjeni ozračja koje je nastalo valja uzeti u obzir da se tada i u Dalmaciji pojavilo pravaštvo kao politička snaga. Srpski je tisak dakako likovao. *Srbobran* je pisao kako su se u "srpskoj Atini" proslavili potomci srpskoga pjesnika Gundulića i da je riječ o znamenitoj pojavi u srpskoj povijesti, a *Hrvatska* je sada žestoko odgovarala.[84] Putovanje zagrebačkih pravaških prvaka po Dalmaciji u povodu otkrića Kačićeva spomenika u Makarskoj, koje se pokazalo kao sjajna afirmacija pravaštva, također je utjecalo na okret prema protusrpskome smjeru. Euforiju pravaša u povodu toga *Hrvatska* je naglasila izjavom da je hrvatska svijest "oživila krepkim životom u cielom našem narodu, od

82
Hrvatska u ožujku 1890.
83
Hrvatska, 25. I., 24. XI. 1890.
84
Hrvatska, 31. V., 7. VI. 1890. Poslije, godine 1893., zagrižene su polemike u povodu otkrića Gundulićeva spomenika u Dubrovniku pokazale da je i *Zastava* zaplovila protuhrvatskim vodama. Rakić, 1975., 176.

Triglava do Balkana, od Adrije do Drine i traži ono, što ju po božjoj i prirodnoj pravdi ide". U svom govoru u Solinu Harambašić je, opijen pravaškim slavljem u Dalmaciji, izjavio u duhu Starčevićeva učenja da će se odsada od Triglava do Timoka, od Soče do Balkana oriti poklik: živjela Hrvatska![85] Prema tome po mišljenju pravaškoga glasila Hrvatska se proteže samo do Drine, a prema Harambašiću ona obuhvaća cijeli južnoslavenski prostor osim Bugarske. Ta se dilema poslije razriješila u korist prvoga mišljenja.[86]

85
Hrvatska, 11. i 12. IX. 1890.

86
Hrvatska, 26. X. 1890. Javlja se izraz "tako zvani Srbi" koji se poslije u listu stalno ponavlja.

VAŽNI PROBLEMI KRAJEM OSAMDESETIH GODINA

Vjera, Crkva i svećenstvo

U tijeku modernizacije u svim se državama morao preispitati odnos sustava političke moći i službenih Crkava te konfesija. U središtu zbivanja bio je veći ili manji otpor katoličkoga svećenstva novim liberalnim institucijama i ideologijama. Takvi su sukobi obilježili političko ozračje Njemačke gotovo dvadeset godina nakon njezina ujedinjenja a bili su snažni i u Francuskoj. U Austriji su slične borbe izazvale bitne političke i društvene preobrazbe, a u Ugarskoj je taj problem bio složen i zato što se najmoćnija mađarska aristokracija, koja je stvarala bitne političke odluke, sastojala velikim dijelom od protestanata. (Pripadala je Reformiranoj crkvi, tj. "kalvinistima").[1]

Značaj sukoba katoličkoga svećenstva s modernizacijom i liberalizmom ovisio je u banskoj Hrvatskoj o ograničenjima hrvatske autonomije u nagodbenome sustavu. Naime, koordinirani istup katoličkoga svećenstva protiv pojava nepoćudnih Katoličkoj crkvi nije bio moguć jer su njegovi pripadnici podržavali sve postojeće političke stranke. Hijerarhija zagrebačke nadbiskupije morala je stajati uz režim, ostalo je svećenstvo uglavnom podupiralo Neodvisnu narodnu stranku, a potkraj osamdesetih godina sve više i Stranku prava. Zato su zajedničku akciju svećenstva protiv liberalizma kočile političke suprotnosti ovisne o odnosima među političkim strankama. Za političku konstelaciju karakteristično je i to da su se u Khuenovoj i Neodvisnoj narodnoj stranci zajedno nalazili katolički svećenici, odnosno konzervativni katolici, i liberali.

Prvi značajniji sukob katoličkoga (i pravoslavnoga) svećenstva s liberalizmom desio se u povodu Mažuranićeve reforme kojom je uprava pučkih škola oduzeta crkvenim institucijama, ali je otpor katoličkoga svećenstva brzo oslabio jer je zadržan religijski temelj nastave.[2] Međutim, pojačao se napad na materija-

1
Leisching, 1985.; Csáky, 1985.; Gottas, 1985.

2
Gross-Szabo, 1992., 402-414

ličko učenje koje je prvi put dospjelo pred sud 1878. kada su u Frankovom *Agramer Presse* objavljeni protureligijski članci Friedricha Reuscha koji se pozivao na Darwina, Humboldta i Haeckela.[3] Ogorčeni otpor katoličkoga svećenstva izazvala je 1884. okružnica vlade koja je, s obzirom na zakon o ravnopravnosti Izraelićana iz 1873., dopustila mogućnost prijelaza na židovsku vjeru radi braka. Taj je događaj izazvao polemike u tisku i prosvjed svećenika Zorića, člana Neodvisne narodne stranke, u Hrvatskom saboru pa je vlada morala povući svoju izjavu.[4] Pravaši se o tome nisu izjašnjavali.

Godine 1885., u doba širenja pravaškoga pokreta, odnos vodstva prema katoličkome svećenstvu izaziva veliku pažnju u političkim i svećeničkim krugovima. Prije svega, u pitanju je zagrebački nadbiskup, kardinal Mihalović, i njegov krug koji mora provoditi aktivnu režimsku politiku. Zato nije slučajno da glavni napadač Stranke prava David Starčević interpelira vladu zato što se Stranci prava pripisuju prevratnička načela pa njezini simpatizeri u svećenstvu ne mogu uopće računati s time da će postati župnici. Pri tome kaže da su i kardinal i patrijarh (Anđelić) postavljeni "preko Drave".[5] Prema pisanju *Slobode,* senjsko-modruško svećenstvo beziznimno je podržavalo Stranku prava a zacijelo je imala jaku potporu u senjskome sjemeništu. List se žali da vlada ne odobrava prijedloge biskupskoga ordinarijata za namještenje mladih svećenika koji tobože šire "prevratna načela" Stranke prava.[6] Tvrdnju *Katoličkoga lista* da ženidba Davida Starčevića nije valjana, opovrgnuo je župnik Stjepan Kućan koji ga je vjenčao. Osudio je veliku "graju" na starčevićance i pravaško svećenstvo jer vjeri i Katoličkoj crkvi ne prijeti pogibelj od slobodne Hrvatske. Do tada, treba se usredotočiti na "narodnu radnju" a onda će se rješavati ostala pitanja, dakle i ona vjere i Crkve. Zato "sviestno" hrvatsko svećenstvo mora stajati uz Stranku prava i nje-

---

3
Flaker, 1954., 88.

4
Strecha, 1999.; Gross, 1998. Protiv katoličko-židovskoga braka tom su se prilikom posebno angažirali Strossmayer i Rački. Strossmayer je uvjeren da spomenuta odluka potječe od Mađara jer, kako poslije piše, Mađarska nije ništa drugo "nego kalvinizam, čifutizam i framasonizam". (Valja imati na umu du su ponekad pretežno kalvinističke mađarske vlade utjecale na popunjavanje viših položaja u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj.) Strossmayer je uvjeren da židovski narod već skoro dvije tisuće godina gnjevno i s mržnjom progoni Isusa Krista. KORS III, Korespondencija Strossmyer-Rački od 27. IV. do 2. VIII. 1884.; 20. IX. i 20. XI. 1886.

5
Drugom je prilikom David Starčević izjavio da je Mihalović pri ređenju svećenika pozvao nazočne da se drže Nagodbe i da zapamte kako župe dijeli on, a ne Starčević. *HS* 1884.–87., 9. V., 14. X. 1885. Uostalom, kardinal je zahtijevao od svih svećenika da glasuju za vladine kandidate, pa su i svećenici, pripadnici Neodvisne narodne stranke, loše prolazili. KORS IV, Rački-Strossmayeru, 8. II. 1886.

6
Sloboda, 3. I. 1885.

zino geslo Bog i Hrvati! "U načelih političkih stranke prava da smo jedno, u ostalih pitanjih svakom svoje..."[7]

Starčević je još 1869. izjavio da nikada nije bio "pobožnjak na glasu", no njegove izjave protiv svećenstva najjače su i neprekidno upotrebljavano oružje režimskih svećenika protiv Stranke prava. Tako je kanonik dr. Stjepan Vučetić upozorio u Saboru da je "vođa" Stranke prava napisao knjigu o "slavoserbskoj pasmini" u kojoj tvrdi da je Isusov nauk manje čist nego Muhamedov i da je za pokvarenost hrvatskoga naroda krivo katoličko svećenstvo, a "to znači nauk apostatično ostaviti". Pravaški svećenik Ivan Šimek odgovorio mu je tvrdnjom da se vođa Stranke prava nikada nije očitovao da je napustio Katoličku crkvu i da Stranka prava nije njezina protivnica. S obzirom na uzvike od strane pravaških zastupnika da su lažne Vučetićeve izjave o Starčevićevu odmetništvu, on je želio opširno citirati znameniti pasus u kojemu Starčević piše da je hrvatski narod poživinčen krivnjom katoličkoga svećenstva, no predsjednik mu je uzeo riječ.[8]

Starčevićeva shvaćanja o vjeri, papi i svećenstvu stalno su nailazila na otpor režimskoga i neodvišnjačkoga svećenstva. No čini se da njegovo pisanje u drugoj polovini osamdesetih godina više nije kočilo simpatije dijela svećenstva za Stranku prava. U siječnju 1885. održan je zbog jednoga pitanja časti dvoboj pištoljima između Ise Kršnjavoga i pravaškoga zastupnika Milana Pavlovića, kojemu je sekundant bio David Starčević. Nitko nije bio ranjen, no Crkva je zabranjivala dvoboj pod kaznom ekskomunikacije a Starčević je, u suprotnosti s time, pod naslovom "Mi laik", napisao niz članaka protiv izopćenja sudionika dvoboja i sekundanata iz Crkve. Uvredljivo je izjavio da to piše "kad neima drugoga posla i kad mu se neda spavati". Započeo je polemikom protiv *Pozora,* koji je odobravao ekskomunikaciju zbog dvoboja na temelju odluka Tridentinskoga koncila, i tvrdio je da je taj prijepor zapaljen "zubljom magjarsko-magjaronsko-slavoserbskom". Karakteristična je Starčevićeva izjava koja pokazuje da se on doduše osjeća katolikom ali se ne želi pokoriti svim učenjima Katoličke crkve niti vodstvu svećenstva. Kaže da nije "ni ludji ni gorji od biškupa" pa da i on, kao laik, može tumačiti "zakone cerkve". Prije svega osuđuje mogućnost gubitka imetka osobe koja je ekskomunicirana i proglašena "infamnom" i tvrdi da se Crkva na taj način bavi poslovima koji joj ne pripadaju. "Dvoboj i cerkveno izobćenje!? Na reč popa izgubiti što si teškimi žulji stekao!?" Drži da bavljenje svjetovnim stvarima najviše šteti njegovim začetnicima u Crkvi a ne njemu osobno i njegovoj stranci. Kada bi naime sudionik

7
Isto, 13. IV. 1885.

8
Djela III, 219. *HS* 1884.–87., 13. V. 1885. Starčevićevu izjavu nisu osuđivali samo svećenici nego i njegovi režimski protivnici, primjerice veliki župan Stjepan Kovačević u Saboru 10. XII. 1886.

dvoboja pravaš Pavlović bio izopćen, to bi zacijelo izazvalo neugodne posljedice i za Stranku prava.

Kao i inače, Starčević je pokušao opravdati svoje mišljenje historijskim argumentima. Osvrnuo se na razvoj pitanja izopćenja od starih Židova do crkvenoga raskola i "inquizicie" kako bi pokazao da tako nešto u njegovo vrijeme više nema smisla. "Najzapletenija točka" mu je u tome da Crkva ne osuđuje ratove u kojima se međusobno ubijaju nevini ljudi, dok njihovi začetnici čuvaju svoje "mešine". Umjesto toga Crkva progoni "najtežom pedepsom" samo dvobojnike "a ne ubojice i razbojnike", odnosno vojnike koji u ratu ubijaju ljude. Drži da je to "sablazan, preteranost".[9] Uz *Obzor* Starčeviću je nizom članaka oštro odgovorio *Katolički list*. Autor potanko obrazlaže i opravdava zabranu dvoboja, poziva "mujezina" Starčevića da siđe s visine svoga minareta i optužuje ga da piše o stvarima koje ne razumije, a misli da zna sve. Zločin je "mjesto podučavati, pojmove samo brkati, opletati i mješati. A tko to radi i komu? Hrvat Hrvatu." [10]

Uskoro zatim Starčević se ponovno teško zamjerio Katoličkoj crkvi. U povodu 84. rođendana slavnoga francuskog književnika Victora Hugoa, *Sloboda* piše da takvi geniji pripadaju cijelom čovječanstvu "koje im daje sviest za domovinu".[11] Kada je u svibnju 1885. Hugo umro, *Sloboda* ga je proglasila najvećim Francuzom koji je tješio čovječanstvo svojim božanskim perom. Iako je bio "grofovski sin, bude demokratom, i uzveliča svoju domovinu" kao "apoštol slobode". Klub Stranke prava poslao je dnevniku *Rappel* telegram, potpisan od Ante Starčevića, u kojemu se kaže da u povodu Hugoove smrti bol osjeća cijelo čovječanstvo, a utjeha je u tome da veliki francuski narod (la grande nation française), koji je tako plodan genijima, neće dopustiti da ta golema praznina ostane dugo neispunjena.[12] No valja reći da postupci Victora Hugoa nisu u svemu odgovarali Starčevićevim uvjerenjima. Hugo se naime suprotstavio njegovu nekadašnjem idolu Napoleonu III. i morao je 1852. u progonstvo u Englesku. Vratio se u Francusku tek 1870. kada je pao Napoleon III. i proglašena republika, pa je postao simbol republikanskoga otpora protiv Carstva. No Starčević je očigledno odob-

9
Sloboda, 17.–20. II., 2. III. 1885. Strossmayer kaže: "Alaj Ante Starčević *ludo* piše; ni prave učenosti ni prave duhovitosti, nego tašta i prazna glava." KORS III, 8. III. 1885.

10
Katolički list (26. II., 5., 12., 19. III. 1885.); KORS III 165; Khuen je štitio drugoga sudionika u dvoboju, Kršnjavoga koji je već tada bio kandidat za mjesto odjelnoga predstojnika za bogoštovlje i nastavu (to je postigao tek krajem 1891.), pa je zato dobio "dispenziju" od crkvene kazne. Zato ni pravaš Pavlović nije nastradao. KORS III, Strossmayer-Račkome, 8. V. 1885. Kršnjavi je izazvao još jedan "strašni skandal" rastavom i ponovnim brakom. *Isto*, 14. i 18. X. 1886.

11
Sloboda, 14. III. 1885.

12
Isto, 23. i 30. V. 1885.

ravao njegove prosvjede protiv raznih nepravdi i zalaganje za one najsiromašnije, zaboravljene i potlačene, a zacijelo je poznavao njegov znameniti roman *Bijednici* (1865.). Starčević je osuđivao njemu suvremenu francusku republiku, ali je ostao do kraja života vjeran idealima Francuske revolucije, smatrajući očigledno da je Hugo najveći nastavljač njegovih zasada.

U vezi s protivljenjem francuske Katoličke crkve da se Hugo pokopa u Panthéonu uz ostale francuske velikane, Starčević je napisao članak kojim je protiv sebe izazvao još jače napade svećenstva. Hugo je bio član Instituta, "po našu govoreć akademik", a govor na njegovu grobu trebao je držati jedan francuski akademik, autor knjige protiv Pariške komune. Mnogima se činilo neumjesnim da on slavi Hugoa koji je svojim znamenitim pismom 1871. prosvjedovao zbog strašne osvete francuske vlade komunarima, a osudio je belgijsku vladu jer im je uskratila utočište.[13] Budući da je francuska Akademija imenovala drugoga govornika, izazvala je Starčevićev bijes jer je, kako on misli, priznala da Hugoa može slaviti samo "komunard ili prijatelj komune", što on nipošto nije bio jer nije rušio kuće ni ubijao ljude, nego je pomagao onima koji trpe pa bili oni sami krivi za svoju nesreću, tj. kao komunari. Ističe pri tome da je Hugo bio protivnik smrtne kazne (koja se masovno primjenjivala nad komunarima) ali nije bio komunar. Postupak francuske Akademije, izazvao je, prema Starčeviću, pohvalu Komune i zato "rogi rastu zločincem i besnim ljudem". On je na taj način istaknuo svoju vlastitu osudu Komune, vjerojatno želeći demantirati tvrdnje protivnika da su pravaši "petroleri", socijalisti i nihilisti, tj. bliski komunarima. Treba se pri tome podsjetiti da je Starčević u doba trajanja i likvidacije Komune 1871. šutio dok su se u *Hervatskoj* pojavile proturječne izjave: Kvaternikova oštra osuda i simpatije mladih pravaša za njezine sudionike.

Starčević je zatim prikazao sudbinu Panthéona koji je krajem 18. stoljeća sagrađen kao crkva zaštitnice Pariza sv. Genoveve, ali je 1791. za vrijeme Revolucije proglašena panteonom u kojemu će se pokapati "veliki muži". To je prema Starčeviću sreća jer je "zaslepljeno duhovničtvo izazvalo meržnju naroda proti veri i proti sebi" pa bi za Revolucije crkva vjerojatno bila srušena da nije proglašena narodnim spomenikom. Starčević piše o tome kako je Panthéon više puta prelazio iz crkvenih u svjetovne ruke i obratno, "dakle ruši i briši, pa gradi i piši", i kako su se pri tome držali "zanešenjaci" s jedne i druge strane. Čuo je štoviše da su oni kriomice izvadili iz grobnica pepeo Voltairea i Rousseaua i prosuli ga. Zgrada Panthéona nije ostala crkvom jer je francuska vlada "protjerala" duhovnu vlast iz crkve. Njezini "zanešenjaci" nisu naime željeli da Hugo bude u njoj pokopan "jer se pokojnik nije izpovedio, i jer nije verovao sve što oni uče". Prema Starčeviću, Hugoova su dobra djela veća od onih "svih bogoslovacah" i on uglavnom odobrava njegovu oporuku kojom je odbio molitve svih crkava, primio molitve svih duša

13 *Hervatska* je 1871. objavila Hugoovo pismo. V. str. 300.

i izjavio da vjeruje u Boga. "Dakle on verova u boga, u dušu, i u korist molitve drugih ljudi. Koliko je katolikah, u obće kerstjana koji se s njime kroz svoja dela u tom svemu slažu?...Bilo što mu drago, čini Viktora Huga spadaju na ljude, a vera pokojnikova spada samo na njega i na boga. Njegovimi se čini ljudi mogu ponositi i imaju ih nasledovati, a u svojoj veri on je dao račun sudcu kojega je priznavao i kojemu je svimi svojimi čini nastojao ugoditi." Starčević zato odobrava što je zgrada Panthéona uzeta onima koji su se protivili pokopu Hugoa u njoj i svojom "besnoćom" zapravo opravdavaju progon Katoličke crkve u Francuskoj. Starčević je više puta izrazio svoje uvjerenje da je vjera osobna stvar pojedinca. Ovom je prilikom to uradio posebno spektakularno jer je braneći Hugoa, zapravo vojevao za svoja vlastita načela. Očigledno se Katoličkoj crkvi zamjerio i patetičnim krajem svoga članka. Izrazio je radost što je Hugo pokopan pokraj Rousseaua. "U životu redko, a poslie smerti možda je to pervi put, da dva muža ovako vruće ljubavša čovečanstvo počivaju jedan uz drugoga." Naime, Katolička crkva osuđivala je i Rousseaua čije je vjersko shvaćanje bilo u opreci s njezinim učenjem.[14]

U dva članaka u *Narodnim Novinama*, koje je vjerojatno pisao Miškatović, Starčević je zapravo proglašen "antikristom", a nabrajaju se njegovi grijesi od spisa o "slavoserbskoj pasmini" (koje "službeno piskaralo" ne razumije jer je njezin potomak, kako kaže *Sloboda*). Naposljetku autor pita bi li, ako kojim čudom uskrsne slobodna Hrvatska, Ante Starčević bio pokopan u katedrali. *Sloboda* mu odgovara da bi on to zaslužio više nego kanonici o kojima se ništa ne zna.[15] Unatoč napadima, Starčević je svoje mišljenje o Hugou ponovio i dvije godine poslije izjavom da je on napustio duhovnike i njihovu zlu stvar, ali ne i Boga i vjeru i tvrdio je da u njega ima više "prave kerstjanske ljubavi" nego kod "tisućah slavljenih kerstjanah". Misli da je postupak nekih izgubljenih ljudi protiv Hugoa izazvao često nepravedno držanje francuskoga naroda prema katolicima.[16]

Glavna ofenziva svećenstva nije bila uperena protiv Starčevića i Stranke prava nego protiv "apostola bezvjerja" dr. Franje Spevca, profesora Pravnoga fa-

---

14
Zato je nakon prosvjeda Katoličke crkve povučen već otiskani treći svezak hrvatskoga prijevoda Rousseauova romana *Emile*, v. bilj. 44. Starčevićev prilog o Hugou je u *Slobodi* 3. VI. 1885. No *Sloboda* je i dalje izazivala svećenstvo jer je 10. VI. 1885. objavila govor "glasovitoga učenjaka" Ernesta Renana o Hugou. Renan je doživio oštru osudu Katoličke crkve i protestanskih crkava jer je svoju knjigu o Isusovu životu pisao u ateističkom smislu. *Hrvatska* je (21. VI. 1887.) objavila Renanov znameniti članak: "Što je narod?"

15
Sloboda, 9. VI. 1885. Autor je vjerojatno Kumičić. On je 15. VI. izjavio da list neće raspravljati o vjerskim pitanjima jer ne želi pobijati ničiju savjest i pravo na osvjedočenje.

16
Hrvatska, 12. IV. 1887. Strossmayer je dakako mislio sasvim drugačije. Doduše, pribrojio je Hugoa "veleumnim i veleslavnim muževima" koji su nakon "strahovitog prevrata" nastojali vratiti Evanđelju stari ugled, ali je istaknuo da se to odnosi samo na početak njegove djelatnosti. KORS III, 20. XI. 1886.

kulteta, koji je u svojim predavanjima zastupao načela protivna učenju Katoličke crkve. Tom se prilikom pokazalo kako politika sprečava zajedničku akciju katoličkoga svećenstva. Spevec je naime bio zastupnik Khuenove stranke pa se režimsko svećenstvo smjelo samo razmjerno blago od njega ograditi dok su glavnu borbu protiv njega u Saboru i tisku vodili svećenici Neodvisne narodne stranke uz Strossmayerovo odobravanje. Jasna opredjeljenja kočila je i činjenica što su u režimskoj i Neodvisnoj narodnoj stranci bili zajedno i liberali i svećenici.[17]

Hrvatska dakako nije mogla u potpunosti slijediti Starčevićev pravac u pitanju vjere i Crkve. Vodstvo je moralo voditi računa o pravaškom svećenstvu, no kada je riječ o Spevcu, kao pripadniku režimske stranke, nije imalo razloga štedjeti ga. Osim toga u Dalmaciji se javilo konzervativno katoličko svećenstvo koje je zastupao don Ivo Prodan. Zato je uredništvu *Hrvatske* bilo zgodno da prenosi dopise o Spevcu iz Zagreba u Prodanovoj *Katoličkoj Dalmaciji,* koja je preporučila hijerarhiji da poduzme sve kako bi se taj propovjednik bezvjerja izbacio sa sveučilišta i žalila se na indiferentizam prema vjeri, Crkvi i svećenstvu "u srednjem staležu" te na mišljenje "neke učene gospode" da je vjera korisna samo puku kako ne bi krao i počinjao zločine.[18] *Hrvatskoj* se sve više javljaju sami svećenici nezadovoljni režimskim držanjem katoličke hijerarhije. Tako jedan autor kaže da se i u Hrvatsku unose doktrine pred kojima strepe najvažniji i najprosvjetljeniji narodi. "T. zv. znanosti" dana je moć da se sa sveučilišne stolice nabacuje na sve vjerske svetinje, jer krivi proroci tvrde da se obožavati smije samo znanost. Pisac se žali na opadanje religioznosti i nehaj crkvenoga vodstva da poduzme mjere protiv toga, a pogotovo da se pobrine za napredak mladoga klera.[19] *Hrvatska* napada pisanje *Katoličkog lista* koji gleda na svijet s tornja Sv. Stjepana. U članku u povodu dvjestogodišnjice oslobođenja Ugarske od Turaka, *Katolički list* tvrdi da Ugarska, dakako i Slavonija, zahvaljuje za taj čin Sv. Stolici i habsburškoj dinastiji koja je potjerala Turke iako su se "Zrinović" i Frankopan "u svojoj slavičnoj kratkovidnosti" dali zavesti i potkupiti od francuskoga kralja. Slaveći habsburšku dinastiju i Austriju, *Katolički list* joj pripisuje na Balkanu u

17
Vidi govorničke bitke u Saboru 9.–11., 13. XII. 1886. Angažiranost Strossmayera i Račkoga u tim sukobima ilustrira njihova korespondencija. KORS III (210-218); zatim Strossmayerov dopis u kojemu se Jugoslavenska akademija poziva da se drži vjere (232-238); govor Račkoga u Jugoslavenskoj akademiji protiv materijalizma (239-243), te Strossmayerova pisma odstupajućem rektoru Sveučilišta Gustavu Baronu i novom rektoru Franu Vrbaniću (243-266). Oni su poslije dobili papinsko odlikovanje zbog svojih zasluga za vjeru u slučaju Spevčeve "afere". Strossmayer i Rački bili su ogorčeni zbog oportunističkoga držanja kardinala Mihalovića.

18
Hrvatska, 31. XII. 1886.; 5. I. 1887. Napadajući kardinala Mihalovića, *Hrvatska* (10. XI. 1886.) objavljuje žalbu svećenika koprivničkoga kotara protiv stanja u nadbiskupiji u kojoj se tvrdi da je nemar svećenika kriv što su neprijatelji vjere napali njezine svetinje.

19
Hrvatska, 8. X. 1886.

prošlosti i u budućnosti "providnostnu zadaću", koja bi se sastojala u obrambenom savezu protiv Rusije. Njime bi se austrijski i balkanski "narodići" održali pod okriljem slavne dinastije. Autor zatim izravno napada Stranku prava. Osuđuje podilaženje "Napoleunu" i ruskome caru Aleksandru. Kao što Zrinski i Frankopan, unatoč pomoći silnoga Louisa XIV., nisu mogli zaustaviti "providnostnu misiju" Habsburgovaca, tako to neće uspjeti ni košutovcima ni pravašima. "Budimo vierni katolički Hrvati! U to ime pomogao nam Bog!" Dakako da *Hrvatska* žestoko odgovara: "Budimo vjerni Katolici, budimo dobri Hrvati!" ali ne u smislu *Katoličkog lista*. Pisac uzvikuje: "zacrveni se historijo"! Nije istina da su Habsburgovci oslobodili Hrvatsku od Turaka, jer je ona bila predziđe kršćanstva i pita kako to da cenzura nije zabranila izjavu da će vladarska kuća uništiti pravoslavlje. Pobija negativnu ocjenu Zrinskoga i Frankopana, mišljenje da su se o dinastiju razbili islam i luteranstvo, pa će se to dogoditi i pravoslavlju (tj. Rusiji), te izjave da je djelovanje kardinala Mihalovića "blagoslovno". Tvrdi da se pošteno svećenstvo zgraža što *Katolički list* sramoti hrvatski narod i njegovu prošlost te osuđuje bratski ruski narod umjesto da brani svetinje vjere napadnute sa sveučilišne stolice.[20]

Valja istaknuti da se svećenstvo nije uzbudilo samo zbog Spevčevih predavanja nego i u vezi s razvojem prirodnih znanosti te pojavom darvinizma, koji je izazvao polemike već sedamdesetih godina. Sada su otpor uzrokovali Bogoslav Šulek i Špiro Brusina u *Radu* Jugoslavenske akademije te novi *Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva* pokrenut od Brusine, u kojemu je Oto Kučera, prema tvrdnji *Katoličkoga lista*, napisao protuvjerski članak "Čovjek i prirodna znanost", kojim se želi "podivljačiti" hrvatski narod i uvesti "atheizam".[21] Rački, koji je kao predsjednik Jugoslavenske akademije, nastojao unaprijediti prirodne znanosti, držao je da je "naravoslovno" društvo suvišno i zapravo proizvod Brusinine ambicije. Pozvao je Strossmayera da upozori Jugoslavensku akademiju na tijesnu vezu znanosti i vjere i da odvrati stručnjake "od bezvjerstva u nauci, koje niti naučno nije".[22] U borbu oko darvinizma uključuje se u podlistku *Slobode (Hrvatske)* na početku 1886. autor pod pseudonimom Dobrinski, koji u nizu članaka zastupa ideju evolucije bez isključenja čovjeka. U jednom se uvodniku *Slobode* uz

20
Katolički list, 16. IX.; *Hrvatska*, 14. X. 1886. I prilikom papinskoga odlikovanja Barona i Vrbanića *Hrvatska* (5. II. 1887.) napada kardinala Mihalovića i njegovo svećenstvo da ne brane vjeru protiv Spevca.

21
Katolički list, 5. i 12. VIII. 1886. Autor je Luka Turčić.

22
KORS III, Rački Strossmayeru, 10. X. 1886. Strossmayer je odgovorio već spomenutim pismom Jugoslavenskoj akademiji. Rački osuđuje neke dijelove Brusinina rada "Zoologija i Hrvati" objavljenoga u 80. knjizi *Rada*, a na svečanoj sjednici Jugoslavenske akademije 25. XI. 1886. govori protiv "materijalističkog prirodoslovlja". KORS III, 239-42.

ostale velikane spominju i "ona dva velika prevratnika čovječje misli" Darwin i Spencer. *Hrvatska* je pružila podršku Brusini objavljivanjem njegova govora na glavnoj skupštini Hrvatskoga naravoslovnoga družtva (30. prosinca 1886.) u kojemu se on žali zbog napada na to društvo sa svih strana i svečano izjavljuje da prirodoslovci ne diraju ni u čiju vjeru, da nisu "materijalisti" nego samo žele istražiti istinu. Kaže da ih kritiziraju ljudi koji nemaju pojma o znanstvenim metodama. Brusina prosvjeduje protiv nastojanja da Hrvatska zatvori vrata prirodnim znanostima iako ona u tome zaostaje dvjesto godina i žali da hrvatska inteligencija o tome ne vodi računa.[23] No *Hrvatska* se poslije pridružuje osudama darvinizma. Daje prostor svećeniku Luki Turčiću koji nastoji pobiti Šulekovu i Brusininu obranu darvinizma, ali ujedno žestoko napada urednika *Katoličkoga lista* dr. Antuna Bauera jer nije objavio njegov prilog o darvinizmu. I "jedan župnik", vjerojatno Cvjetko Gruber, stao je "zmiji na glavu" jer je osudio *Katolički list* kao glasilo isključivo zagrebačke nadbiskupije, i to niske kvalitete i pozvao kler da pokrene novi list. Bauer je odgovorio "ojadjenim piscem" *Hrvatske*, a sam je u nizu članaka pod naslovom "Područje materializma" pobijao darvinizam.[24]

Važan politički potez pape Lava XIII. na završetku "kulturne borbe" u Njemačkoj izazvao je Starčevićev bijes. Papa Pio IX., ogorčeni neprijatelj moderniteta, navijestio je rat svim razvojnim tendencijama 19. stoljeća (marijanskom dogmom 1854., silabusom zabluda 1864. i dogmom o papinskoj nepogrešivosti Vatikanskoga koncila 1870.) Njemački su katolici, zaprepašteni činjenicom da je protestantska Pruska a ne katolička Habsburška Monarhija postigla hegemoniju u ujedinjenoj Njemačkoj, bili skloni neposluhu novoj državi. Nužno je dakle došlo do sukoba između protestantskih liberala, povezanih s Bismarckovom autoritarnom državom, i pripadnika militantne Katoličke crkve. Ti su liberali u nastanku pretežno protestantskoga carstva vidjeli završetak procesa koji je počeo reformacijom, tj. pobjedu nad Katoličkom crkvom, i htjeli su spriječiti novu protureformaciju, naime nastojanja Vatikana da onemogući ubrzani proces modernizacije u Njemačkoj. Tako je došlo do "kulturne borbe". U interpretaciji protestantskih liberala riječ je o obrani svih zasada moderne kulture: građanskih prava, tolerancije, liberalizma, znanosti i slobodnoga duhovnoga života. U toj borbi svjetonazora našla se na okupu neformalna koalicija državne moći na čelu s Bismarckom i liberala koji se u represiji katoličkoga otpora baš nisu držali svojih ideala pravne države.

23
Hrvatska, 26. I. 1885., 31. XII. 1886., 5. I. 1887. Reagirajući na spomenuti govor Račkoga, Brusina je uz ostalo napisao da "historici" nemaju pojma o prirodnim znanostima a ipak žele poučavati prirodoslovce koji se dobro razumiju u historiju ali se nitko od njih nije "nametnuo za učitelja ili mentora". Brusinin govor objavljen je u *Glasniku hrvatskoga naravoslovnoga društva* br. 6. O darvinizmu piše Balabanić, 1983.

24
Hrvatska, 22.–23. I., 11. i 14. II. 1889.; *KL*, 7. II. 1889.

Mjere protiv Katoličke crkve Pija IX. počele su odmah nakon ujedinjenja Njemačke 1871./2. znamenitim "Kanzelparagraphom", zakonom kojim se, uz prijetnju zatvora, zabranjuje svećenicima propovijedati u crkvi protiv države. Slijedio je niz zakona i mjera kojima je Bismarck nastojao što više oslabiti utjecaj Vatikana dok je Pio IX. proglasio sve te zakone nevažećim i pozvao katolike na pasivni otpor. Sukob je 1875./6. postigao vrhunac, gotovo polovica njemačkih biskupa nalazila se u zatvoru. Popuštanje s obiju strana nazire se tek 1878. s novim papom Lavom XIII., a mjere za ublažavanje sukoba postigle su svrhu tek u proljeće 1887. Bismarckovi pokušaji potiskivanja katolika izazvali su suprotan efekt, naime snažnu crkveno-političku mobilizaciju katolika, ali je modernizacija obranjena i mogla se nastaviti. Katoličkom Središtu također nije odgovaralo da bude u stalnoj opoziciji. Zato je naposljetku došlo do sporazuma katoličke hijerarhije i Bismarckove autoritarne države. Da bi se dakle olakšalo napuštanje "kulturne borbe", katoličko je Središte trebalo po nalogu Lava XIII. podupirati u parlamentu neke zakone a među njima i "septenat", tj. odobrenje vojnoga budžeta za sedam godina. Papa je dakle želio pomoći Bismarcku da provede ratne mjere uperene, dakako, protiv Francuske i upravo to je bio uzrok Starčevićeva ogorčenja.[25]

Osuđivao je "Praizku" jer je "saterla" Francusku i primorala ju na plaćanje goleme ratne štete, a zatim počela progoniti katolike i njihovu vjeru. Svaki "pravi katolik" mora podupirati papu u njegovoj uzvišenoj zadaći poučavanja vjere i morala i nastojati da on u tome bude slobodan i neodvisan. "Pravi katolik" ne smije željeti da se papa upleće u stvari koje ne spadaju u njegovo sveto zvanje, tj. vjernici ne bi trebali slušati glavu svoje Crkve "u stvarih izvan vere i morala, u stvarih političkih, gospodarstvenih, vojničkih, itd." Tko to ne vidi, pristaje na "bezglavje", zalaže se za ukidanje odgovornosti i odobrava da se papa miješa u pitanja koja nisu pod njegovom vlašću pa on ne može za njih položiti račune. Starčević pripisuje protestantskoj Pruskoj namjeru da politički utječe na katolike, da Lava XIII. zavadi s vjernicima, kako bi mogla prigrabiti imetak Katoličke crkve. Zato je Bismarck zadao Rimskoj Stolici grdnu ranu, za koju Starčević okrivljuje "okoliš" Lava XIII. (On papu nikada izravno ne napada.) Papu moraju slušati svi katolici kada on govori o pitanjima svoga zvanja. No kako je u slučaju preporuke glasovanja za sedmogodišnji njemački vojni budžet djelovao izvan toga okvira, njegovi ga vjernici nisu slušali. Katolički centrum naime nije prihvatio njegove upute nego je glasovao za trogodišnji vojni budžet, a i to je prema Starčeviću više nego što je trebalo. "Teško da su kroz vekove, sve političke pogreške Vatikana, toliko naškodile dostojanstvu pape, koliko mu škodi taj nesrećni korak."

Prema Starčeviću, papa je dakle stao uz njemački narod od kojega je doživio samo zlo a protiv francuskoga naroda koji mu je učinio samo dobro. I tom je

---

25
Wehler, 1995., 892-907, 1182-3

prilikom iskazao svoju ljubav prema francuskome narodu, toliko korisnom čovječanstvu, a mržnju protiv njemačkoga naroda o kojem osim "slavoserbske" inteligencije i Jugoslavenske akademije nitko na svijetu ne zna ništa dobra. Nije li pokušajem da ojača Njemačku protiv Francuske "okoliš" pape uznemirio francuski i talijanski narod "i sav bolji katolički svet?" Francuskome se narodu Katolička crkva zamjerila već zbog svoga postupka protiv Victora Hugoa, a što će tek biti sada kada se "glava vere katoličke izjavila za barbare proti Francezom?"[26]

Nizom članaka u *Hrvatskoj* 1888. Starčević još jednom obrazlaže i sažima svoje osnovno shvaćanje o pitanjima Crkve, vjere i svećenstva, i to u povodu triju jubileja: pedesetogodišnjice misništva pape Lava XIII. i biskupa Strossmayera te proslave devetstogodišnjice pokrštenja ruskoga naroda. Jubilej Lava XIII. bio je sav u znaku sukoba papinstva i talijanske države koja mu je oduzela svjetovnu vlast.[27] Starčević je tom prilikom ponovno obrazložio zašto je protivnik papine svjetovne vlasti. Po svom običaju poslužio se historijskim argumentima upozoravajući na okolnosti koje su ju nekada učinile nužnom, ali je istaknuo da to više nije slučaj.[28] Osudio je "okoliš" Lava XIII. jer "hoće da natrag pozovu vodu koja je protekla". Starčević je i ovom prilikom pokazao da unatoč svoje kritičnosti cijeni papinstvo i Katoličku crkvu, a u usporedbi s njome "iztočna" je Crkva kod njega uvijek loše prolazila. "Nikada cerkva zapadna i iztočna nisu bile jedna cerkva, nego biahu dve polovice koje se slagaše samo u bitnih stvarih vere, a ovih biaše malo; u svemu drugom pako svaka idjaše svojim putem." Posebno je usporedio "rimsko duhovničtvo" koje je neovisno od državne vlasti dok je "grčko" postalo njezinim "slepim orudjem". Papa je, prema Starčeviću, "počovečio barbare", a "iztočna cerkva podlegla je svim, i najherdjavijim barbarom." Optužio je carigradskoga patrijarha da je držao puk u potištenosti dok ga nije "probudila i podignula" Rusija, i da se s nepravom protivio rimskome papi. Žalio je što protestanti papu ne procjenjuju pravednije. "Ali i njima su kako i Slavoserbom, zloba i obsenjivanje glavnimi življi. – Katolici su proti papi iz neznanja ili herdje."

26
Hrvatska, 9. i 12. IV. 1887. I Strossmayer osuđuje spomenuti postupak Lava XIII. Uvjeren je naime da Bismarck želi zavladati cijelom Europom i da će zato izazvati rat pa će "dobru dušu Leonovu" gristi savjest jer je i ona "*tomu zlu* dobrano doprinijela" (podcrtao Strossmayer). KORS III, Strossmayer Račkome, 11. I. 1887.

27
O tome vidi KORS III, 326-7.Čini se da su Rački i donekle Strossmayer bili rezervirani prema velikoj propagandi Vatikana za *dominium temporale*. No o tome je među svećenstvom vladalo različito mišljenje.

28
On se već u *Slobodi* 24. VIII. 1881. pokazao bezuvjetnim protivnikom papine svjetovne vlasti, uvjeren da je ona iznimno škodljiva, no nije odobravao postupke talijanske vlade protiv pape. Vjerojatno se u prikazu papinske svjetovne vlasti poslužio, uz ostalo, i djelom Natka Nodila: *Postanje svjetovne papinske vlasti ili 50 godina talijanske historije*, 724-744, Zagreb 1878.

Starčević je dakle osudio sve papine protivnike, podržao papinstvo ali je nabrojio njegove velike pogreške. Zamjerio mu je što je crkvena organizacija i značaj dušobrižništva zastario i neprikladan za potrebe suvremenoga društva. Papa je "za vremena" morao stegnuti "sudbenost cerkve u njezine granice: na prodikaonicu i izpovedaonicu." Na taj način vjera bi se "uklonila mnogim meržnjam i preziranjem". Požalio je što papa nije "nagnuo učitelje vere neka svoj život ravnaju po nauku koj uče", što "papini učitelji nerazlučuju odrasle ljude od detce ...oni bo hoće da sve istom hranom zalažu, i često svoju hranu narivavaju i onim koji nje netrebaju, jer nauk znadu i derže ga se koliko mogu." Ova je izjava u skladu s njegovom obranom Victora Hugoa, a očigledno se i sam smatrao kršćaninom kojemu nije potrebna pouka svećenika jer može samostalno suditi o vjerskim svetinjama i crkvenim pitanjima.

Naposljetku Starčević zamjerava Lavu XIII. što postupa kao vladar koji je izgubio prijestolje i htio bi da ga bivši podložnici drže za vladara. No on je osuđivao i talijansku državu jer je papi otela "prestolje", a usporedio je njezin postupak s razbojništvom. U brojnim vanjskopolitičkim člancima oštro kritizira talijanske vlade zbog pristupa Italije Trojnom savezu s Njemačkom i Austro-Ugarskom (1882.) i zahlađenja odnosa s Francuskom, a posebno se protivi politici Francesca Crispija, talijanskoga ministra predsjednika (1887.–93.). Na kraju Starčević ipak čestita Lavu XIII. jubilej "jer je za moral mnogo učinio, i bio bi učinio još više da nebude pačkah koje nasekosmo."[29]

U komentaru proslave Lava XIII. Starčević ponavlja i svoje mnogo puta izražene želje za izgradnjom harmoničnoga društva. Poziva se na pismo koje je papi 1825. poslao francuski utopijski socijalist Saint-Simon. U vezi sa spomenutim pismom Starčević ističe da Saint-Simon želi da kršćanstvo usreći ljude već na Zemlji, a ne tek na nebu. Mjesto propovijedi da su "siromasi ljubljena detca boga" Saint-Simon je, prema Starčevićevim riječima, zahtijevao da Crkva preuzme zadaću da popravi "moralni i fizički obstanak razreda najmnogobrojniega". To bi bilo potrebno i zato što duhovništvo često preporuča vjernicima da se spreme za budući život ali se ono samo prije svega hvata "dobarah ovoga života". Crkva bi se morala truditi da i svjetovnoj vlasti bude osnovna svrha "nedati da bogati mogućni tlače siromahe". Starčeviću se te misli neobično sviđaju i kaže da "gospodarstvena načela ovoga muža imadoše i danas imaju neizmeran upliv".

Učenje Saint-Simona, zanimljivo i u krugu oko Napoleona III., predviđa društvo u kojemu bi prevladavala "industrijska klasa" koja obuhvaća sve osobe u proizvodnji, dakle poslodavce i radnike, a pri tome bi se poboljšao položaj "najsiromašnije i najbrojnije klase". To novo društvo "industrijalaca", u kojemu ne bi bilo parazita kao što su feudalci, stvorilo bi se mirnim putem, uvjeravanjem vladara i bogataša u njegovu nužnost. U tome je smisao pisma koje je Saint-Simon

29
A. Starčević, Jubilei, *Djela IV*, 1-18

uputio papi. Njegova se utopija dojmila Starčevića vjerojatno zato što je i on suosjećao s "najmnogobrojnijim razredom" i želio da se njegov položaj popravi mirnim putem a ne socijalizmom koji je osuđivao kao nemoralnu pojavu i poistovjetio s nasiljem. Osim toga, to je učenje izlazilo u susret Starčevićevoj težnji za moralnim preporodom hrvatskoga društva u smislu harmoničnoga zajedničkoga života svih društvenih slojeva u samostalnoj hrvatskoj državi. Zato Starčević piše da je Saint-Simonov "najmnogobrojnii razred, danas, pravo govoreć izravno ili neizravno sav narod". On se ne slaže s nastojanjem papa i nekih vlada da se nedjelja bezuvjetno svetkuje. Drži da je to "proti naravi stvari" što se tiče "ljudi onoga najmnogobrojniega razreda". Radnik ne može prestati raditi nedjeljom jer svojom "nadnevicom" jedva preživljava, a onaj koji je nešto prištedio zacijelo će prije ići u krčmu nego svetkovati nedjelju.[30]

Kao što je to uradio u povodu otvaranja Strossmayerove galerije slika, Starčević se opet jednom oborio na biskupa kao najgorega "Slavoserba". No ovaj put nije bila samo riječ o tome da ga je "prostota" u povodu njegove zlatne mise ponovno slavila kao dobrotvora. Strossmayer se naime izravno suprotstavio samome Franji Josipu pa su Starčevićeve tvrdnje da je biskup zlotvor i glavni krivac za nesnosan položaj Hrvatske jer bespogovorno sluša bečko "ravnateljstvo ravnateljstva", postale posebno neuvjerljive. Strossmayer nije imao dobre odnose s Vatikanom jer se, kako kaže, "Rim ustručava išta činiti, što bi Austro-Ugariji nepovoljno bilo", štoviše "Rim se istovetuje s dualizmom" i u svemu podržava režimskoga kardinala Mihalovića. Važna posljedica toga držanja jest i zabrana slavenske mise. Strossmayer je uvjeren da je Vatikan s isključivo talijanskom kurijom i prelaturom nesposoban univerzalizirati se i založiti za svjetsku misiju danu joj od Boga, tj. za sjedinjenje Crkava koje je Strossmayer toliko želio.[31] Zato u jednom pismu Račkome uzvikuje neka na hodočašće u Rim u povodu papina jubileja pođu oni koji žele "da narod hrvatski pod današnjim jarmom ostane i da se u škopce pretvori". Naposljetku je ipak krenuo ali mu je "bilo zabranjeno išta reći" u ime hrvatskih hodočasnika u govoru pred papom.[32]

Strossmayer je na I. vatikanskom koncilu bio istaknuti predstavnik manjine prelata koja se suprotstavila dogmi o nepogrešivosti pape. U korizmenoj okružnici o Ćirilu i Metodiju 1881. on je prihvatio dogmu o "nezabludivosti" pape interpretacijom kojom je htio umiriti pravoslavno svećenstvo jer je ono držalo da poziv za sjedinjenje Crkava pod apsolutističkom vlasti pape smjera na

30
Isto, 14 -17

31
KORS III, 29. VIII., 14. X., 18. XI. 1887.; 16. V. 1888.

32
Strossmayer je samo s nekoliko riječi pozdravio papu koji ga je zatim ipak primio u "vrlo kratku" privatnu audijenciju. KORS III, 17. IV. i 2. V. 1888. *Hrvatska*, 18-20 i 27. IV. 1888. kritizira hodočašće zbog nehrvatskoga duha i, štoviše, drži da Rim treba vratiti papi.

pokatoličenje pravoslavnih. No postigao je upravo suprotno. Tu su okružnicu osudili srpski liberali, svi episkopi u Hrvatskoj te sarajevski metropolit.[33] To je loše ozračje uz ostalo utjecalo na odluku srpske politike da se prikloni Khuenu. Strossmayerovo uvjerenje o njegovoj misiji kao biskupa na prostoru susreta katolicizma i pravoslavlja ništa nije moglo pokolebati, pogotovo zato što je glavna pravoslavna snaga bila ruska, a ne srpska Pravoslavna crkva. Zato je on na nagovor Račkoga, u povodu proslave 900-godišnjice pokrštenja ruskoga naroda, brzojavno čestitao rektoru sveučilišta Sv. Vladimira u Kijevu. Bio je uvjeren da je vjera sv. Vladimira sveta.[34] Telegram je izazvao žestoku kampanju protiv Strossmayera. Odnosi Austro-Ugarske i Rusije bili su krajnje loši a u službenim krugovima pravoslavlje se smatralo prethodnicom ruske ekspanzije uperene protiv Monarhije. Takva se propaganda temeljila na već spomenutoj slavofilskoj ideologiji da je pravoslavlje najveća ruska vrednota i da je moralno nadmoćno katolicizmu, a to se uvjerenje izrazilo i u toj proslavi. Na prvu vijest o telegramu reagirao je i Vatikan. Kardinal Mariano Rampolla pisao je Strossmayeru o papinu zaprepaštenju kada je saznao da je on poslao brzojav skupu "šizmatika" neprijateljskih papinstvu a da nije spomenuo "uniju". (Strossmayer dakako nije želio uniju, tj. pokatoličenje pravoslavnih uz održavanje istočnih rituala, nego zbližavanje putem promjena u obje Crkve.) Strossmayer se žalio Račkome da Sv. Stolicu zavode "židi i framasoni najgore vrsti" a zapravo oni koji iza njih stoje, tj. vrhovi Monarhije. Svojim uvjeravanjem da telegram ne sadrži ništa što nije u skladu s Katoličkom crkvom, Strossmayer je uspio barem toliko umiriti papu da nije ispunio zahtjeve dualističkih činitelja da ga makne s biskupske stolice.[35]

Ta je opasnost ipak znatno porasla kada se Strossmayer zajedno s ostalim velikodostojnicima poklonio Franji Josipu koji je ujesen 1888. došao na vojne manevre u Bjelovar. Kralj mu je naime rekao da je zacijelo bio bolestan kada je poslao telegram u Kijev, a Strossmayer je odgovorio da ga je slao pri punoj svijesti, da mu je savjest čista i da je u tom pitanju već umirio papu. No Franjo Josip je na to rekao da se u Kijevu sastao šljam revolucionarnih elemenata koji su konspirirali protiv Katoličke crkve i pape i da je to bila demonstracija protiv austrijske a i ruske vlade. Strossmayer je na to odgovorio da to nikako ne može vjerovati.[36] Činjenica da se Strossmayer usudio proturječiti moćnome vladaru i što se u Vatikanu po-

---

33
Gross – Szabo, 1992., 523

34
KORS IV, 7. VIII. 1888.

35
KORS IV, 20. i 24. VIII. 1888. Biskup se dugim pismima opravdavao kardinalu Marianu Rampolli i bečkomu nunciju Luigiju Galimbertiju.

36
Isto, 13. IX. 1888. Strossmayer citira cijeli razgovor na njemačkome i u izravnome govoru i moli Račkoga da to pismo sačuva "za vječita vremena, kao znak vremena, u komu smo živjeli". O "Bjelovarskoj aferi" piše Mirošević, 1980.

sumnjalo u njegovu odanost Katoličkoj crkvi, izazvala je širok odjek u Monarhiji i u inozemstvu sa silnom kampanjom i "paklenom halabukom" protiv njega, ali i odobravanjem i čestitkama sa svih strana u Hrvatskoj. Naposljetku je Khuen nastojao materijalno uništiti đakovačko biskupsko imanje kako bi postigao da se Strossmayer makne s biskupske stolice, ali u tome kod Vatikana ipak nije uspio.

U hajku protiv Strossmayera uključio se i Starčević svojim često opetovanim tvrdnjama da on u svakom novčiću prima od naroda "kervavu suzu", da je "Hervatsku rinuo u današnje odnošaje". Nije mu priznavao ni vjerske zasluge. Smatrao je da je apsurdno što je Strossmayer dao "u selu" (Đakovu) sagraditi veliku crkvu koja bi bila na mjestu za veliki grad. Ponovno ga je optužio da je pomogao osnovati zavode "u kojih se papir i mladići kvare", tj. Jugoslavensku akademiju i Sveučilište. Osudio je biskupova nastojanja za sjedinjenjem Istočne i Zapadne crkve, njegovu želju da se "muhamedovci" pokrste te ironično kaže da ne zna hoće li on pustiti na miru i "Budhovce". Trudi se prikazati slabost vjere u Strossmayerovoj biskupiji zbog jačanja sekte nazarenaca. Usput Starčević ponavlja teze koje izazivaju oštru osudu svećenstva. Naime i ovom se prilikom čini da su "muhamedovci" moralniji od "kerstjana". Kaže da Strossmayer neće moći nagovoriti niti Židove da se pokrste. Kada je riječ o sjedinjenju Crkava, Starčević ne vjeruje da Strossmayer doista misli "da će vladari iztočne cerkve tako lahko hteti svoju samosvojnu vlast deliti s nepogrešivim papom, kojega su deržani vernici slušati, a on se meša i u svetovne posle." Ako je tako, onda ovi "kako i ostali posli" biskupa "upravo škode stvari". "Dakle, najbolje je deržati se svoje vere, a nepozvan nedirati u nijednu drugu."

Kao i uvijek kada napada Strossmayera, Starčević zaključuje da njega "vodi samo osobna taština podstavljena tudjimi probitci" i da mu uvijek samo neki "namestjeni ljudi" kliču u raznim prigodama. Usput psuje i "cvet slavoserbske inteligencie" i ponavlja da ona nije nikakva opozicija nego krilo vladine stranke štetno za pravednu stvar i gleda samo kako će doći na korito. Tvrdi da je Strossmayerova "zapetljana družba" skovala kijevskom čestitkom novu opsjenu vjernika. No za susret Franje Josipa i Strossmayera ne nalazi valjanih argumenata kojima bi osudio veliku podršku hrvatske javnosti biskupu. Kaže samo da nema sigurno mišljenje jer novine o tome različito pišu pa nagađa da su "Slavoserbi" već prije bjelovarskoga sastanka željeli da Strossmayer postane mučenikom naroda, "on koj je mučenikom naš narod učinio". Kaže da je stvar "u stanovitu sverhu skovana", tj. dogovorena, i da se biskup zato usudio "sa svojim vladarem prepirati upravo pravdati". Starčević također pretpostavlja da bi Strossmayer kao "mučenik" bio poslije "povratjen" ili čak uzvišen, tj. da bi postao nadbiskup, ili da bi došao "u sabor oponirati svojemu delu", tj. nagodbenom sustavu koji je prema Starčeviću upravo on stvorio.[37]

37
Jubilei, 18-23. Sličnu izjavu o Strossmayeru dao je već Khuen jednome mađarskom listu. U nastojanju da Vatikan makne Strossmayera s biskupske stolice, tvrdio je, uz ostalo, da se Rim

Strossmayer je dakako ogorčen na Starčevićevo "drsko i besramno" pisanje o papinskoj svjetovnoj vlasti i o njemu, a pripisuje mu potpuno nepoznavanje crkvenih prilika: "nije za gusku sijeno!" Nada se da će"stara luda", koja spada u Stenjevec, ostati sama i da više neće imati utjecaj na *Hrvatsku.* I Rački piše da će ga trijezni pristalice napustiti.[38] I doista, Erazmo Barčić i riječki pravaši prosvjeduju protiv Starčevićeva psovanja Strossmayera u "Jubilejima". To je prvi korak prema njihovoj odluci da istupe iz Stranke prava, što će uraditi godinu dana poslije.[39]

U trećem dijelu niza članaka pod naslovom "Jubilei", Starčević u povodu proglasa kijevskoga odbora za proslavu devetstogodišnjice pokrštenja Rusa ponavlja i razrađuje svoja shvaćanja o Ruskoj pravoslavnoj crkvi, Rusiji, Katoličkoj crkvi i vjeri uopće. Kijevski je odbor naime tvrdio da od Pravoslavne crkve potječe moć Rusije i njezina narodna nezavisnost koju su Slaveni katolici izgubili; izrazio je nadu da će se i oni okrenuti Rusiji i pravoslavlju. Svrha je Starčevićeva izlaganja da pobije mišljenje kako je snaga Rusije u Pravoslavnoj crkvi, i to prije svega podacima o njezinoj slabosti s obzirom na brojne sekte i ovisnost Crkve o državi. Naime Starčević je znao da je Petar I. ukinuo autonomni položaj Crkve i pretvorio je u dio uprave, a to se stanje tijekom 19. stoljeća još učvrstilo. Među ruskim seljacima postojali su krajnje iracionalni sektaški pokreti kakvih u Zapadnoj Europi nakon reformacije više nije bilo. Država je štitila pravoslavlje tako što je gonila otpadništvo kao kriminal.[40]

Starčević je dakle prikupio podatke "o ruskih sledbah" kako bi pokazao da Pravoslavna crkva nije nikada uspjela naobraziti puk i zadojiti ga kršćanskim duhom. No kaže da pravoslavno svećenstvo "nije svoj puk ni saterlo, ni pokvarilo, ni poživinčilo, nije mu veru sgrustilo, ni ljubav morala ubilo", tj. kao katoličko. Kao i u svojim člancima o Rusiji, ističe vrline ruskoga seljaka "samo ih treba na pravi put navesti". Pobijajući mišljenje kijevskoga odbora o veličini Pravoslavne crkve kao stvoriteljici moćne Rusije, Starčević ponovno tvrdi da Rusija svoj položaj zahvaljuje carevima i plemstvu. Hvali Petra "velikoga" jer se nije oslanjao na Pravoslavnu crkvu. "I triput jao njegovim nasljednikom, ako ga u tom pravcu

---

posve od njega odvratio jer nije svećenik, borac za katoličanstvo, nego političar koji želi "panslavističko carstvo", a hvalio je nadbiskupa Mihalovića. *Hrvatska*, 14. VIII. 1888. Valja spomenuti da je u *Hrvatskoj* (26. VII.) zaplijenjen cijeli uvodnik o "krštenju Rusah".

38 KORS IV, 17. X., 1. i 29. XI. 1888.

39 V. str. 694.

40 O Ruskoj "crkvi kao sluškinji države" piše Pipes, 1995. Osnovne vjerske grupe izvan pravoslavlja među seljacima bili su starovjerci i različite sekte. No Pravoslavna crkva nije našla zajednički jezik niti sa slavofilima niti s brojnim intelektualcima, primjerice s Lavom Tolstojem te Vladimirom Solovjovim koji je zastupao mišljenje blisko Strossmayerovu učenju o sjedinjenju Crkava. Vidi brojne podatke o tome u KORS III i IV.

sveto neslede." Misli da se opreke katoličkoga i pravoslavnoga svećenstva ne temelje na vjeri. Zapadna crkva, prema njemu, nije protivnica Istočne crkve "nego derži da ova neveruje u nekoje članke, koje bi po njezinu sudu imala verovati." Slično je mišljenje pripisao i Istočnoj crkvi, a uzrok oprekama našao je u činjenici što se papa "mešao i hoće da se još meša i u svetovne posle, on hoće da ga vernici i tu slušaju", a na tako nešto ruski vladari ne mogu pristati.

Krivnju za neprijateljsko držanje ruskoga pravoslavnoga svećenstva prema Katoličkoj crkvi Starčević pripisuje poljskome plemstvu koje je, prema njemu, loša suprotnost dobrim osobinama ruskoga plemstva. Kao što je već mnogo puta istaknuo, opet tvrdi da Njemačka sustavno uništava Poljake, dok oni u Rusiji "u svemu napreduju" a ipak joj se, zbog svoje zloće, više protive nego Njemačkoj. Zato izvor mržnje mnogih Rusa protiv katolika vidi u njihovu lošem iskustvu s Poljacima. Rusiju je dakle plemstvo učinilo velikom, a svu pomoć od duhovništva "mogla bi muha na krilu odneti: od ruskoga, i od slavoserbskoga duhovničtva u Hervatskoj, neima na zemlji nemoćniega duhovničtva. Da što, ta oba duhovničtva pod zaštitom bajunete revu; ali tko ih sluša, tko sledi njihovo revanje?" Kao i u svojim člancima o Rusiji na kraju svoje proruske faze, Starčević i ovom prilikom hvali cara Aleksandra II. a osuđuje Aleksandra III. jer je odustao od reformi.

Još je jednom naglasio svoj otpor protiv svjetovne vlasti pape izjasnivši se ponovno protiv isusovaca kojima su se otvarali vladarski dvorovi i povjeravala im se nastava mladih. Osudio je one koji su "poslie velikoga francezkoga prevrata uzpostavili svetovnu vlast pape i Isusovce". Nadao se da će Rusija provesti nužan vjerski, politički i "socialni" prevrat mirnim putem jer će Rusi inače upotrijebiti silu kao što su to učinili zapadni narodi. No te dvije mogućnosti ovise o vremenu i o državničkoj mudrosti Aleksandra III. koju on još nije pokazao.

Kada je riječ o protestantima, Pravoslavnoj i Katoličkoj crkvi, Starčević odobrava jedino djelatnost ove posljednje ali samo u prošlosti. Ne sviđa mu se učenje protestanata "da svatko mora bibliu koja je jedini izvor vere, čitati..." pa je "bogoslovac" svatko i nitko. Za Pravoslavnu crkvu kaže da nakon rastave Crkava "nije ni za stopu napred išla", da dakle nije izgradila "podpuno bogoslovje". Takvo ima samo Zapadna crkva jer ona mora obrazložiti zašto je krenula dalje od Istočne, te "zašto su protestanti išli dalje od nje i proti njoj". Prema Starčeviću, Katolička crkva može opravdati svaki svoj korak u prošlosti "a pitanje je da-li i za sadašnjost i za budućnost". Kaže da nije dokazano da su sve njezine uredbe korisne i danas kada je nestalo "one borbe i okolnostih onih u kojih su uredbe uvedene". On dakako ne misli da bi Katolička crkva morala mijenjati svoj sveti i nedvojbeno istinit nauk, ali bi trebala način i opseg pouke prilagoditi suvremenim vjernicima. Dok bude ljudi, oni će trebati hranu, odjeću, moral. "Sverha je cerkve glavna: dizati moral koj ljude na ovom svetu čini srećne, i u budućem otvara im vrata sreće."

Kao i u svojim prijašnjim člancima, on osuđuje bogoslove i duhovnike obiju Crkava što svoje učenike podučavaju uvijek na isti način, "gde svoj nauk nezačinjaju, neosladjuju, nepodupiru različnimi razlozi, dokazi, sredstvi i posvetami što ih znanosti pružaju", a svojim nemoralnim načinom života pokazuju da ne vjeruju u budući život. Glavni su krivci oni koji duhovnike krivo odgajaju pa ih "namestjaju" a zatim ne ocjenjuju prema zaslugama i greškama. Pri tome zacijelo misli na režimsku crkvenu hijerarhiju i na profesore bogoslovija, protivnike Stranke prava. Zbog ovoga stanja moguća je "težka oluja" u obje Crkve. "Deržati se vere, naroda i napredka, jedino je sigurno utočište proti onoj pogibeli. Netražilo se to utočište prekasno."[41]

Starčević je i u povodu katoličkoga kongresa u Španjolskoj suprotstavio zahtjevima za papinom svjetovnom vlasti svoje "povjestničke istine" o njezinoj štetnosti za papinstvo. Istaknuo je da samo tuđe oružje može vratiti papama tu "obsenu".[42] Njegova upornost u tom pitanja pobudila je neke svećenike da napuste Stranku prava. Saborski zastupnik Marko Lončarević nije kao "sviestan" svećenik želio biti član kluba čiji organ *Hrvatska* osuđuje crkvenu upravu i daje upute Rimskoj Stolici kako bi imala vladati Crkvom. Zato se pridružio Barčićevoj grupi koja se suprotstavila vodstvu Stranke. U komentaru toga čina uredništvo *Hrvatske* podržalo je Starčevića izjavom da je publicistička dužnost lista osvijetliti neka političko-crkvena pitanja upravo zato da se spriječi jaz između svećenstva i puka. Uredništvo je naglasilo da nipošto ne dira u dogme Katoličke crkve. Čini se da su se vodile ozbiljne rasprave u klubu Stranke prava koji se napokon izjasnio da je borba za "umišljenu" papinsku svjetovnu vlast bila glavna zapreka "napredku i procvatu crkve zapadne". Uredništvo *Hrvatske* misli da papu sprečava njegov "okoliš" da se izmiri s kraljevinom Italijom i nada se da će to on učiniti kada Crispi (pobornik Trojnoga saveza) više ne bude ministar predsjednik. Pri tome uredništvo *Hrvatske* kaže da je listu sveta dužnost poučavati "sve družtvene razrede, a osobito najvažniji stališ, koji ima najuzvišeniju dužnost, da pazi na znakove vremena dok je zgode..." I tom prigodom osuđuje svećenike koji podržavaju režim da bi dobili bolji položaj i kaže da upravo takvi tvrde da je *Hrvatska* protivnica vjere. I Lončarević je, prema uredništvu, "ostavio redove svojih drugovah, da se može baciti na polje političkih petljanijah."[43]

Neki su svećenici tolerantniji prema *Hrvatskoj* vjerojatno u nadi da će vodstvo Stranke prava ipak napustiti svoja načela o papinskoj svjetovnoj vlasti.

41
Jubilei, 18-55. *Obzor* je (29. XII. 1890.) pisao da Starčević nesmotreno "bubne" o vjerskim pitanjima, da jednom hvali svećenstvo a drugi put ga kudi, da jednom hvali Katoličku crkvu a drugi put ističe njezine stranputice. *Hrvatska*, 31. XII. 1890.

42
Hrvatska, 24.–25. VI. 1889.

43
Isto, 5. XI. 1889.

Župnik Cvjetko Gruber pisao je da katolički teolog i katolički političar moraju imati jedinstveno mišljenje i da bi *Hrvatska* zato trebala zastupati nepokolebivo i sveto pravo Sv. Stolice na Rim.[44] No nasuprot tome *Katolički list* ratuje protiv Stranke prava. Poziva svećenike da ju kao i Lončarević napuste jer je ona protivnica dogmi Katoličke crkve. "Zar pravi član stranke prava može biti samo onaj, koji podpiše svaku prorokovu izjavu?"[45] I mnogi drugi svećenici osuđivali su Stranku prava "jer joj je na čelu muž, koji je uztvrdio da je katoličko svećenstvo poživinčilo narod". *Hrvatska* se trudi da pobije takvo mišljenje izjavama da prvak Stranke prava nije grdio cijelo svećenstvo nego je "historički dokazao" da je hrđavo svećenstvo bilo i da će uvijek biti na štetu naroda. Jedan autor piše da se nakon osnivanja "čisto hrvatske stranke" počelo upozoravati "popove" da je "Stari" pisao protiv vjere i klera, a to nije točno jer je on samo protivnik nekih "kampiona" u svećenstvu i bolji je katolik od bilo kojega drugoga narodnoga prvaka. Pa i da je "bezvjerac" – što onda? U Stranci prava nalaze se "i čifuti i protestanti i hrišćani" i zato im se ne niječe patriotizam.[46]

U sukobu hijerarhije zagrebačke nadbiskupije s razmjerno velikim dijelom svećenika pojavilo se ozračje za rast simpatizera Stranke prava. Zato *Hrvatska* napada upravu nadbiskupije zbog "korteširanja" za režim i potiskivanja opozicijskoga svećenstva na razne načine. Čini se da se branilo svećenicima da drže *Obzor* i *Hrvatsku*. Ogorčeno su se javljali i svećenici mimoiđeni pri natječajima za župnička mjesta jer su glasovali za "opozicionaša". Jedan se od njih žalio da se svećenici odlikuju zbog političkih zasluga, a da vrijedni "duhovni radnici" osjećaju ruku "moći duhovne" jer su joj politički "nepoćudni".[47]

Vodstvo Stranke prava moglo je u početku računati samo na podršku klerika i mladih svećenika ili tzv. "vječnih kapelana", a rijetko pojedinih župnika. Međutim, kada je na kraju osamdesetih godina postalo očigledno da je u

44 *Isto*, 23. i 25. XI. 1889. Istodobno *Hrvatska* objavljuje dopis potpredsjednika Hrvatskoga pedaško-književnoga zbora Skendera Fabkovića u povodu odluke da se već odštampani treći dio pedagoškoga romana *Emile,* Jean-Jacquesa Rousseaua, ne da u prodaju zbog prosvjeda Crkve (*Emile* je bio na indeksu zabranjenih knjiga). Fabković je u tom dopisu opravdavao pokušaj izdavanja knjige, a u *Hrvatskoj* napao ga je jedan kapelan i vjeroučitelj uvjeren da svi hrvatski učitelji nisu čvrsti u pitanjima vjere i da bi ih "bezbožni" *Emile* mogao zavesti. *Hrvatska,* 25. XI. i 9. XII. 1889. Dr. Martin Štiglić napao je *Emilea* i Hrvatski pedagoško-književni zbor u *Narodnim Novinama* i u *Katoličkom listu* 31. X. 1889.

45 *Hrvatska*, 2. XII. 1889.; *Katolički list,* 14. XI. 1889.

46 *Hrvatska*, 20. I. i 8. X. 1890. Ovaj posljednji prilog piše L. iz Dalmacije. Kako je izgledala svećenička propaganda protiv Starčevića, pokazuje i pamflet Franje Ivekovića: *Dr. Ante Starčević, Značajne crte o njemu,* Zagreb 1905.

47 *Hrvatska*, 25. I. i 5. XI. 1890.

tijeku njezina preobrazba u oportunističku političku stranku i da više nije "stekliška", nastupila je prekretnica. Unatoč tome što su mnogi župnici bili neprijateljski raspoloženi prema Stranci prava, neki od njih su joj prišli. Među njima se nalazio i dr. Stjepan Boroša, upravitelj zagrebačke župe Sv. Marka. Kada ga je zagrebačko gradsko zastupstvo izabralo za župnika, *Hrvatska* je to popratila oduševljenjem u nadi da će taj izbor djelovati na sve "prave i poštene" Hrvate, a osobito na svećenike jer je očigledno "da se i najžarče otačbeničtvo može dovesti u najljepši sklad sa uzvišenimi dužnosti prema sv. crkvi; koja je od svoga početka cielo čovječanstvo vodila samo k prosvjeti, napredku i slobodi."[48]

Boroša nije dugo čekao na napad obzoraškoga i režimskoga svećenstva. Naime Strossmayerov *Glasnik biskupije bosanske i sriemske* te *Katolički list* pod uredništvom dr. Antuna Bauera zamjerili su mu što je obavio crkveni pokop umrloga prvaka Khuenove stranke Josipa Miškatovića, koji je napustio svoje svećeničko zvanje, pa je prema *Glasniku* bio "javni apostat od kršćanske vjere, koji je Božju objavu niekao". Boroša je u *Hrvatskoj* opravdavao svoj postupak teološkim argumentima.[49] Valja još spomenuti da se nakon Boroše, Stranci prava pridružio i dr. Juraj Žerjavić, župnik najbogatije hrvatske župe Marije Bistrice, a poslije jedan od najuglednijih prvaka Stranke prava. Razumije se zato da *Hrvatska* svoje izjave sve više prilagođava svećenstvu.[50] Starčević je i poslije pisao o pitanjima Katoličke crkve u Francuskoj, uvažavao njezinu ulogu, ali se i dalje negativno izražavao o papinskoj svjetovnoj vlasti.[51]

Stogodišnjica Francuske revolucije

Na Starčevića se zacijelo može primijeniti izreka poštovatelja Francuske revolucije u 19. stoljeću. "Za svakog čovjeka... prva je zemlja njegova domovina, a druga je Francuska." Vodstvu Stranke prava Francuska je "klasična zemlja evropske historije kao stara Hellada i Rim" s najvišom kulturom. Tamo čovjek svakoga "stališa" može naći više "životnih blagodatih i moralnoga udovoljenja nego

48
Isto, 4. III. 1890.
49
Isto, 1. i 29. XI., 31. XII. 1890.
50
U siječnju 1890. *Hrvatska* je objavila niz članaka protiv materijalizma, autor X pisao je protiv "barbarske" reformacije (24. X.), a Gruber protiv mješovitoga braka u Ugarskoj (8. XI., 5. XII., 13. XII. 1890.). Zaplijenjen je posljednji članak u kojemu Gruber piše da je mađarsko kraljevstvo predano u ruke kalvinista, Židova i slobodnih zidara udruženih protiv Katoličke crkve.
51
Hrvatska, niz članaka u ožujku 1893.; *Hrvatska*, 27. IV., 12. i 22. VI. 1893.

igdje drugdje", a Europa "najsaveršenije forme evropskoga gradjanstva".[1] Nažalost, sebični bogataši i drugi "slavoserbski" pokvarenjaci spriječili su razvoj francuskoga naroda u skladu s tim povoljnim uvjetima. Starčević je opširno izložio svoje mišljenje o francuskim revolucijama, političkim odnosima i društvu u Francuskoj u nizu članaka "Ustavi Francezke", u *Hrvatskoj* od 23. siječnja do 1. travnja 1889.[2] Bio je to njegov najopsežniji spis.

Nakon što je 1888. prikazao "nekoliko jubilea verske znamenitosti", Starčević želi 1889. "jedan narisati političkoga zamašaja, i ovime narisom pridružiti se ovogodišnjoj svetkovini naroda francezkoga koja zaslužuje takovom biti za celu Europu."[3] Bavi se francuskim ustavima počevši s onim revolucionarnim 1791., utemeljenim na Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina iz 1789., do ustavnih zakona Treće republike 1875. Svojim uvodnim rečenicama sažima smisao toga spisa. Naime "sve što Francezka danas ima dobra, dolazi od onoga prevrata, i sve zlo koje ju tišti, nastalo je od tuda što se više ili manje nemari za velika načela koja se u onom dogodjaju očitovaše. Osim kerstjanstva koje biaše verstom veličanstvena prevrata u moralnu svetu, ni jedan prevrat nije uplivao na narode koliko onaj francezki. Njegova načela raznešena su u sve zemlje, ona su svoj Europi dala novo lice, njimi su nadahnuti svi narodi: ona uvek živu i razvijaju se. Izražena su u pervom francezkom ustavu, a usadjena su u svako ljudsko serdce, i večnja je šteta, i prokletstvo pada na one koji su krivi da su se ona morala i gdešto da se moraju kervju provadjati, učverstjivati, razvijati. Da toga nebude i nije, za premnoge nesreće nebi se bilo znalo, i nebi se znalo."[4]

Glavna Starčevićeva tema jesu dakle promjene ustava: revolucionarnih i onih koji su htjeli spriječiti revoluciju. Pri tome mora "zagrizti u povest naroda" pa želi prikazati "javne uredbe kao uzroke ili posledice činah i dogodjajah". Nastoji zato objasniti zašto cijeni Francusku revoluciju, te upozoriti na uzroke i krivce što se njezina načela nisu mogla provesti. Iz brojnih izjava već znamo značaj njegova učenja o najboljemu političkom i društvenom uređenju, a njegovi komentari francuskim ustavima to još jednom jasno pokazuju. Starčević dakle prihvaća nauk Američke i Francuske revolucije o legitimaciji vlasti na temelju isključivoga ustavotvornoga prava suverenoga naroda. To pravo nije ničim vezano, ono je neograničeno i neotuđivo. Prema potrebama naroda ustave treba mijenjati jer,

1
Michelet, Jules: *Le Peuple, Introduction et notes par Paul Viallaneix*, Pariz 1974., 228; *Hrvatska*, 23. VI. 1888.

2
Ustavi Francezke, *Djela V.*

3
Isto, 175

4
Isto, 3

kako kaže Rousseau, jedno pokoljenje ne može stvarati odluke za buduća pokoljenja. Drugim riječima, narod je nešto stalno i nepromjenljivo dok je ustav provizorna stvar.

Osnovno pitanje u razvoju ustavnosti i demokracije na koje Starčević stalno nailazi jest napetost između ustavotvorne moći (pouvoir constituant) naroda i konstituirajuće moći (pouvoir constitué), tj. političko-pravnih institucija putem kojih djeluju predstavnici naroda. Nije naime nastala društvena stabilnost koja bi bila izraz poštivanja ljudskih i građanskih prava proglašenih 1789. i narodnoga suvereniteta. Oba su se Napoleona izdavala za predstavnike naroda i pozivala na nj kao na jedinu ustavotvornu snagu, ali je takva legitimacija služila samo njihovoj samovlasti. Niti poslije, u republici, nije provedeno u život načelo o stvaralačkom uključivanju naroda, sastavljenoga od svjesnih građana, u oblikovanje "opće volje".

Starčević doduše proglašava ustav iz 1791., sastavljen na temelju Deklaracije o pravima čovjeka i građanina, vrhunskim postignućem, ali ne uzima u obzir njegova načela u ocjeni kasnijih događaja. Bitna mu nije francuska ustavna nego snažna država kao odlučujući činitelj u kolu velikih sila koji bi, uz ostalo, ostvario uvjete za samostalnu hrvatsku državu. Zato odobrava vladavine obaju Napoleona kao karizmatskih ličnosti, stasalih na temelju volje naroda, izražene u plebiscitima koji su simbolički pokazali da narod naknadno odobrava njihove odluke kao gotov čin. Naposljetku, štoviše, podržava generala Boulangera koji je namjeravao ukinuti ustav francuske republike jer je doživio velik uspjeh na izborima, tj. imao je podršku naroda, i jer je htio povesti osvetnički rat protiv Njemačke.

Starčevićeva sklonost da ne uvaži načelo povezivanja demokracije kao "opće volje" naroda s ustavnim uređenjem utemeljenim na pravu svih građana da budu sudionici stvaranja odluka, proizlazi uz ostalo iz njegova nauka da je cilj svakoga političko-društvenoga uređenja sreća naroda i pojedinaca. Zato u govorima i u *Hrvatskoj* izjavljuje da je svejedno živi li narod u republici ili "despociji" jer u oba sustava može biti sretan ili nesretan.[5] Dakako, Napoleone, pod kojima je prema njegovu mišljenju narod mogao biti sretan, nije držao despotima nego izabranicima naroda. Međutim, samu vlast naroda ne odobrava. Uvjeren je doduše da svaki narod, a pogotovo puk (osim njemačkoga), ima "duh" ispunjen ljudskim vrlinama (le bon peuple – dobri puk) ali da je svuda pokvaren od "Slavoserbah" i da ga zato treba sustavnom poukom, u duhu prosvjetiteljstva, izvesti na pravi put ljudskoga dostojanstva slobodnih i samosvjesnih "deržavljanah" (građana). Zato oslonom na Aristotela zamišlja društveno uređenje na čelu s moralno čistim višim slojevima, tj. s aristokracijom duha, učiteljicom etičkih i intelektualnih vrijednosti.

5
Hrvatska, 21. IV. 1888.

Kod Starčevića postoji napetost između učenja o pojedincu kao ljudskome biću i "opće volje". Zacijelo prihvaća Rousseauovo učenje da se pojedinac mora odreći svojih prava i uključiti u kolektiv, tj. u naciju, u kojoj njegovu zaštitu jamči vrhovno načelo "opće volje". U Starčevića je bitno uvjerenje da državno uređenje oblikuje identitet pojedinca, zato je hrvatski narod za vladanja Habsburgovaca "poživinčen" i tek će ga njegova samostalna država uzdići na razinu ljudskoga dostojanstva i sposobnosti razumnoga prosuđivanja, tek će tada shvatiti da je sloboda apsolutna vrijednost. kao što to proglašava Francuska revolucija. Nesumnjivo je u Starčevića bitan uvjet za samostalnu hrvatsku državu "opća volja" da se u pogodno vrijeme, putem Hrvatskoga sabora izabranoga na temelju općega prava glasa, stvore temelji za moralni identitet hrvatskoga naroda i pojedinca. Rad za stvaranje te "opće volje" preko aristokracije "uma" i morala osnovna je Starčevićeva životna zadaća. U njega međutim postoji bitno ograničenje pri zalaganju za prirodna prava čovjeka proglašenih 1789. U skladu sa svojom "slavoserbskom" tezom, jednom od glavnih sastojina njegova ideološkoga sustava, tvrdi da svi ljudi nemaju prirodna prava, tj. da nisu rođeni jednaki, nego da u svim narodima postoje nepopravljivi, zlonamjerni podljudi ropskoga duha. Oni su njemu glavni krivci za pseudoustavnost, loše političke odluke i društvenu pokvarenost u pojedinim državama.

U svom prikazu ustavâ Starčević prije svega odobrava "veliki prevrat francezki" jer je ukinuo "načelo i posledice sustava poznana pod imenom 'prava božjega'." Osvrnuvši se na slavnoga pisca Bossueta koji je u 17. stoljeću opravdavao sustav apsolutnih vladara pozivom na Bibliju, on kaže da su se njezinim krivim tumačenjem stoljećima služili "svi sabljaši proti puku". I "deržavna vlast i sva herpa povlastjenikah" učili su puk da svoju nesreću ne pripisuje njima nego "samo božjoj volji koja da je to uvela". Prevrat je umjesto "prava božjega" stvorio "samosvojnost naroda, tj. načelo po kojemu sva javna vlast stoji u narodu, ter ju on prenosom kroz svoje zastupstvo izveršuje". Narod bi dakle morao imati "sav svoj udes u svojih šakah" no to on u Francuskoj nema. Uzrok je što je "duhovničtvo i plemstvo svojom krivnjom" izgubilo vlast i odlučivanje u javnim poslovima koji su pali isključivo "u šake bogatih gradjanah".[6] Nije se dakle stvorilo homogeno društvo svih "razredah" nego je sustav feudalne nejednakosti zamijenilo novo kapitalističko društvo nejednakosti i golemih sukoba interesa među društvenim "razredima", među bogatima i siromašnima, a zato on okrivljuje francuske "Slavoserbe".

Obavijesti o starom režimu i revoluciji Starčević preuzima od francuskih liberalnih i romantičkih povjesničara. Kao i uvijek, ne drži se svojih uzora u cjelini pa i ovom prilikom "umovanjem" u svojoj sobi prerađuje nadahnuća dobive-

6
Ustavi, 177, 179, 180, 184

na tom literaturom. Očigledno dobro poznaje publicističku djelatnost i historijsku interpretaciju slavitelja revolucije Françoisa Guizota, Françoisa Migneta i Adolphea Thiersa. Oni su držali da je osnovno obilježje zapadne civilizacije rast i pobjeda trećega staleža na čelu s građanstvom koje je puk uvijek samo slijedio. Njegova stoljećima pripremana konačna dominacija jest glavni uspjeh Francuske revolucije. Starčević doduše proklinje feudalni sustav, a u trećem staležu vidi cijeli francuski narod. No vlast buržoazije, tj. bogatoga građanstva, i njezin političko-ekonomski sustav drži pogubnim. Zato ga više nadahnjuje slavni romantični povjesničar "neumerli" Jules Michelet koji gleda na povijest kao na izraz stvaralačkoga duha francuskoga naroda, a bitne ljudske vrijednosti nalazi pogotovo u revolucionarnu pariškom puku a ne među "bogatim klasama".[7]

Kada je riječ o "povlastjenikah", prvome i drugome staležu staroga režima, Starčević ne štedi s oštrim osudama. Slično kao u "Jubilejima", tvrdi da "duhovničtvo, uz rijetke iznimke, nije željelo ništa drugo nego uzdržati predrevolucionarno stanje, da je za revolucije izazivalo ustanke puka protiv ustava "koj imadiaše narod preporoditi i zemlju urediti", da ono zapravo ne vjeruje u Boga nego traži korist na ovome svijetu dok drugima preporuča budući život. Za "bogate građane" kaže da se nisu smatrali trećim staležom nego nekim novim posrednikom između seljaka i privilegiranih staleža. Pohvalio je pariški puk koji se uz kralja i Narodnu skupštinu pojavio kao treća sila. Parižani se "u dobru i zlu pokazaše dostojnimi gradjani glavnoga grada". Drži da stari režim nije imao nikakav sustav "osim slepe samovolje" vladara na koju su utjecali "pripuzi" prije svega među plemićima i duhovnicima.[8]

Zbog velike financijske krize, Louis XVI. bio je primoran sazvati generalne staleže za svibanj 1789.[9] Pojedine grupe formulirale su svoje ciljeve a pojavili su se brojni reformni prijedlozi među kojima je najznamenitiji i Starčeviću dobro poznati spis opata Sieyèsa "Što je treći stalež?". Starčević pri tome ističe naputke trećega staleža, tj. "gradjanah i seljanah" koji su bili u skladu sa željama naroda. No odmah reagira na jednu izjavu da je trebalo držati se tih naputaka jer bi se na taj način steklo sve što je poslije omogućio prevrat ali bez njegovih zločina. Starčević naime drži da se "kervavi prevrat" ima pripisati slabosti kralja i spletkama njegovih "pripuzah...a ne mužem plemenitim" (predstavnicima trećega staleža), "koji su morali žertvovati nekoliko odsudjenih ljudih radije nego da žertvuju sav pošten narod". Oni su, prema Starčeviću, prekoračili sadržaj spome-

7
Gross, 1996., 150, 153
8
Ustavi, 5-7
9
Za osnovne podatke o francuskim revolucijama od 1789. do 1848. poslužila mi je prije svega knjiga Tulard, 1985.

nutog naputaka "u prekoj nuždi" i u korist naroda. Krivnju za krvave događaje pripisuje povlaštenim staležima jer "ta cela družba" nije htjela niti čuti za naputke trećega staleža.[10]

Generalni staleži sastali su se dakle 5. svibnja 1789. Kako je sporazum o tome hoće li se glasovati prema staležima ili prema glavama bio nemoguć, predstavnici trećega staleža proglasili su se 17. lipnja Narodnom skupštinom.[11] Starčević očigledno odobrava Sieyèsovo shvaćanje da treći stalež zapravo obuhvaća cijelu naciju (Nation) i da zato govori u njezino ime. Ta, Narodnoj skupštini pridružili su se i neki zastupnici privilegiranih staleža najviše iz redova nižega klera. Izvan "Nacije" ostali su dakle samo zlokobni "povlastjenici". Predstavnici trećega staleža proglasili su se Narodnom skupštinom a Starčević je držao da je taj čin središnje postignuće velike revolucije, naime prekid sa starim stanjem i okret prema novome društveno-političkom uređenju. Zato svoj spis svršava izjavom: "Mi smatramo najsvetiim deržanstvom, svetkovati 17. lipnja (dakle ne 14. srpnja kada je pala Bastille, *M. G.*), dan kad-no se zastupnici naroda francezkoga proglasiše narodnim saborom, pa se dadoše na radnju kojoj sva kopna Europa najviše ima zahvaliti za svoj napredak, a sve nesreće i nazadovanje ona ima pripisati protivnikom one radnje. Ako poživemo, mi ćemo onaj dan sveserdno i pobožno svetkovati."[12]

Ti "muži, veliki, veličanstveni u dobru i u zlu", podupirani od pariškoga puka, naposljetku su 1791. omogućili proglašenje ustava. No prethodilo mu je "očitovanje pravah čoveka i deržavljanina" na koje se, kako Starčević misli, uglavnom oslanjaju svi ustavi osim onoga koji je Louis XVIII. nametnuo 1814.[13]

Starčević je već prije pokazao da nadahnuće za svoj ideološki sustav crpi također iz engleskoga ustavnoga razvoja i američke revolucije. Prvu prethodnicu objave o pravima čovjeka i građanina vidi u Engleskoj 1689. kada je kralj William III. Oranski potpisao "očitovanje pravah", naime "postavne zakone" engleskoga ustava.[14] Zatim upozorava da su "severni Amerikanci", kada su ustali protiv

10
Ustavi, 12-13.

11
Zastupnici trećega staleža zakleli su se 20. lipnja da će se razići tek nakon prihvaćanja ustava, dok se kralj 23. lipnja izjasnio za održanje staleškoga uređenja.

12
Ustavi, 191

13
Starčević i drugi, ne samo pravaški, autori prevode pojam "Citoyen" ili "Bürger" uvijek s pojmom "državljanin", dok "građanin" znači samo pripadnika građanstva ili stanovnika grada.

14
Pozvan da preuzme englesku kraljevsku čast, William Oranski priznao je 1689. *Bill of Rights* koji jamči prava parlamenta prema kralju, pa je time Engleska postala parlamentarna kraljevina koja je prije svega štitila interese viših slojeva. Riječ je o beskrvnoj i zato "slavnoj revoluciji". Zacijelo Starčević poznaje i raniji akt *Habeas corpus* (1679.) kojim je parlamentu zajamčeno pravo govora, sloboda izbora a svim građanima pravo na peticiju i druge slobode.

Engleza, prepustili svakoj saveznoj državi da izda svoje "očitovanje *pravah* koja joj se čine najskladnia sa pravi čoveka i *deržavljanina*, sa pravi *narave*, ter se nikako ne mogu odstraniti" (podcrtao Starčević).[15] Starčević kaže da su te ideje došle pred francusku Narodnu skupštinu posredovanjem generala Lafayettea koji je sudjelovao u američkom oslobodilačkom ratu.[16]

Narodna je skupština prava čovjeka i građanina proglasila 26. kolovoza 1789., a prije toga (4.–5. kolovoza) ukinula je osnovne sastojke feudalnoga sustava. U ustavu (koji je stupio na snagu 3. rujna 1791.) Starčević vidi uzor za društvo kakvo želi. Ustav naime proglašava da društvene razlike ne smiju biti protivne općoj koristi. Ističe da su "prava naravska" i neodstranjiva temelj toga ustava (sloboda, vlasništvo, sigurnost i otpor protiv tlačenja, sloboda vjeroispovjesti). Drži da je jedno od "najdragoceniih" prava čovjeka sloboda "mislih i mnenjah". Taj ustav proglašava načelo suvereniteta naroda sastavljenoga od svih građana. "Načelo svake samosvojnosti stoji bitno u narodu. Zakon je izraz volje obćenite, i svi deržavljani imaju pravo da ga osebno ili kroz svoje zastupnike pripomažu graditi."[17] Starčević upozorava da su ostale ustanove ustava, dakle ukidanje "feudalne vladavine", samo provedba tih načela i opširno obavještava o pojedinim točkama.[18]

Starčević dalje obavještava da taj ustav zapravo nije ni monarhijski ni republikanski, da je kratko trajao jer se "ona družba", tj. bivši staleži i kralj, njemu protivila, te je narod s pravom vjerovao da ti "ljudi zaslepljeni nečistimi strastmi" rade za povratak staroga režima, a emigranti su u inozemstvu kovali zavjere protiv svoga naroda. Na svoj način opisuje događaje iz 1791. do novoga ustava 1793. Prije svega obraća pažnju osobi i sudbini Louisa XVI. U vezi sa zaključcima Narodne skupštine o oduzimanju imetka svim službenicima koji su ostavili svoja mjesta, kaže da to kralj nije htio potvrditi. Podsjeća da je kralj doduše imao pravo "veta" ali da je ustav proglasio "samosvojnost" naroda i da su zato ustavni zakoni morali biti izvršeni i bez kraljeve potvrde. Uvjeren je da su "pripuzi oberlatili" Louisa XVI. i drži da se on morao još u lipnju 1789. odreći prijestolja i omo-

15
Ustavi, 14. Starčević zacijelo misli na *Bill of Rights* savezne države Virginije (12. VI. 1776.) koji proglašava da su svi ljudi po prirodi slobodni i samostalni te imaju urođena prava i da sva vlast pripada narodu i proizlazi iz njega. Starčević drži da Sjever u američkome građanskom ratu nastavlja tu tradiciju. *Sloboda* (27. VII. 1885.) objavljuje nekrolog Ulyssesu Grantu, generalu Sjevera i predsjedniku SAD-a u kojemu ga hvali kao državnika oduševljenoga "za ideale slobode i čovječanstva", koji će se uvijek spominjati "u povjesti čovječanstva".

16
Tome je kumovao i tadašnji američki poslanik u Parizu, a poslije američki predsjednik Thomas Jefferson.

17
Ustavi, 16

18
Ustav 1791. još priznaje monarhiju a temelji se na suverenitetu naroda i trodiobi vlasti, ali i na cenzusom ograničenu izbornom pravu.

gućiti regenciju koja bi možda spasila monarhiju, a "prevrat se ne bi izvergao u što se izvergao", tj. u krvavo nasilje, jer se "begunci", ti glavni krivci "svih smutnjah i spletkah", ne bi mogli oslanjati na kralja.

Starčević zatim piše o vanjskim proturevolucionarnim okolnostima (prvi koalicijski rat na čelu s Austrijom), o pobuni pariških masa koje su nametnule Narodnoj skupštini ukidanje monarhije. Prema Starčeviću, ona je to proglasila iz straha za svoje "mešine" jer nije mogla odoljeti "tolikim zloćam tolikoj sili: podpunu bezglavju". Osuđuje "obćinu parižku" jer su mase 2.–5. rujna 1792. prodrle u tamnicu i poubijale zatvorenike osumnjičene za kontrarevoluciju. Ne stoji dakle u svemu na strani pariškoga puka. Međutim, odobrava obranu domovine od vanjskih i unutrašnjih neprijatelja treće Narodne skupštine, Konventa jer su "begunci" pod austrijskom i pruskom zastavom ratovali protiv Francuske, a "nižji duhovnici s ostalimi kraljevci" bunili puk. Kaže doduše da je u tim uvjetima bilo "težko meru deržati, razum slediti". Ne odobrava što je Konvent izveo "odurni čin" kraljeve osude na smrt i tako postao tužitelj i sudac. No pita se "što bi mi na mestu onih muževah bili učinili: okolnosti su često jačje od čoveka." Ako se naime uzme u obzir da se "sva Europa" digla protiv Francuske a da su "kraljevci" poticali ustanke u zemlji, onda se može lako razumjeti i to da su poubijani "sumnjivci" u zatvoru i da je Marat zahtijevao da se ubije 270.000 kontrarevolucionara.[19]

Prema Starčeviću razlaz Ustavotvorne skupštine nakon što je kralj potvrdio ustav bila je pogreška jer je u novi "sabor", tj. Konvent (convention nationale), izabrana većina mladih "muževah" bez iskustva i umjerenosti. Oni su bili "živa vatra". U Konventu su postojale dvije struje: žironda (*Gironde* je jedna pokrajina), građanska elita, koja se zalagala za federativnu republiku i planina (*Montagne*) koja se oslanjala na Parišku komunu i klub jakobinaca (nazvanih tako po samostanu u kojem su se sastajali). Oni su djelovali u savezu s pariškim malim građanstvom i širim slojevima (*sans-cullottes*).[20] Njihov od Rousseaua nadahnut program jest centralizirana država na temelju "opće volje" naroda. Kada su žirondinci mobilizirali veliki dio pokrajine protiv glavnoga grada, došlo je u Parizu do pučkoga ustanka pod vodstvom jakobinaca i pariških "stekliša" – "bijesnih" (les enragés). Tada su žirondinski prvaci uhapšeni, a "berdjani", kako Starčević zove Montagneu, našli su se između građanskoga konventa i gradskih revolucionara. Zbog unutrašnje i vanjske prijetnje revoluciji, osnovali su diktatorski ratni režim na čelu s odborima javnoga spasa i opće sigurnosti te revolucionarni sud. Sustavne mjere terora uveo je prvak jakobinaca Robespierre pa su re-

19
Ustavi, 28
20
Cullotes su hlače do koljena koje su nosili muškarci viših slojeva. Muškarci iz puka, koji su nosili duge hlače, nazvani su *sans-cullotes*, tj. oni koji su bez takvih hlača, a Starčević je za njih i za proletere uopće izmislio pojam "golokraki".

volucionarni odbori osuđivali sumnjive kontrarevolucionare na smrt giljotinom, a na isti način maknuti su i drugi protivnici Robespierrove diktature. No nakon pobjede francuske vojske nad austrijskom kod Fleurusa (26. lipnja 1794.), nestala je vanjska opasnost. Tada se teror više nije mogao održati. Iz straha od vlastitoga uhićenja, članovi spomenutih odbora maknuli su Robespierrea i njegove pristalice i dali ih giljotinirati.

Raspravljajući o Konventu, Starčević stoji na strani "berdjanah". Ne slaže se s onim što "kažu obično povestnici" da su se sve struje samo borile za vlast. Misli da su se "berdjani" pokazali smionijima od ostalih jer je narod bio uz njih. Starčević najprije piše o ustavu 1793. koji, nakon pada jakobinske diktature, nije stupio na snagu; poslije komentira vladavinu "trepeta". Uočava veliku razliku između prvoga i drugoga ustava i kaže da su izbrisane sve ustanove "starinske vladavine" (prvi je ustav odgovarao predstavnicima viših slojeva građanstva i ustavnoj kraljevini). U vezi s drugim ustavom ističe da "neima nikakove družtvene razlike. Svi su ljudi jednaki po naravi", a narod "složen iz ukupnosti deržavljanah" (građana) ima pravo mijenjati svoj ustav dok se za "izveršavanje samosvojnosti", tj. izravnoga imenovanja zastupnika i službenika, svake godine sastaju općenarodne "pervotne skupštine". Starčeviću je to "preznameniti ustav" ali je ipak prema njemu kritičan. Drži da nije uveo "vladu množine" nego je zapravo "ukinuo svaku vladu" i da je ogledalo sumnje i nepouzdanja prema svakom pa i "Saboru", da vjeruje samo narodu u čije je "šake" predao svu vlast i stegnuo trajanje vlasti svih javnih službenika na kratko vrijeme, kako se na položaju nitko ne bi mogao ugrijati a "kamo-li ugnezditi i ojačiti".[21] Odobrava obustavu ustava u danim okolnostima jer drži da je "prevratna diktatura" manje zlo nego "bezglavje neograničeno".

Svoje mišljenje o jakobinskome teroru Starčević obrazlaže tek u komentaru restauraciji, tj. "ustavu" Louisa XVIII. nakon pada Napoleona I. Taj "ukaz" suprotstavlja kao potpuno zlo razmjernome dobru jakobinske diktature. Uvjeren je naime da "svi pametnii i pošteniii, svi osim Slavoserbah, žale za starim vladanjem 'trepeta'." Jakobnici su doduše giljotinirali na stotine tisuća osoba, iako se na njih samo sumnjalo, tj. krivnja im nije bila dokazana. "To je sbilja grozno; ali ako se sva istina dozna, grozota prestaje, ter ono stanje, trajaše samo oko dve godine, postaje nuždnom, zakonitom obranom." Kaže da su se političke struje sukobljavale, da je jača davila slabiju, ali da se nitko nije morao "u to ni jedno kolo hvatati, tu doći na gilotinu većinom stoji od volje."[22] Upozorava da su "kraljevci" počinili strašne zločine u cijeloj zemlji. Priznaje doduše da svaki "kraljevac" nije bio zločinac ali misli da je Konvent ipak morao zatvarati "sumnjivce", me-

---

21
Ustavi, 31-2
22
Isto, 87

đu kojima su bili stvarni pristalice kraljevstva i neprijatelji slobode, te rođake bjegunaca da ne bi učinili još veće zlo. Uostalom misli da na te zatvorenike u svakom slučaju pada "stanovita sumnja za zla dela" počinjena protiv republike. Odobrava popisivanje sumnjivih i kaže da je Konvent bio u pravu da drži te ljude u tamnici, ispita njihovu krivnju i sudi im tek onda kada se utišaju stranačke strasti (no pogubljeni su već prije). Neki su dakle zatvarani "i poradi sumnje o sumnji" ali su odsječene glave i onima koji su to isto prije činili republikancima. Opravdao je dakle teror Konventa kao zakonite vlasti primorane da se brani od vanjske i unutrašnje opasnosti i s obzirom na jednakost svih "deržavljanah". "...to promislimo, pa ćemo o konventu i o njegovu 'trepetu' pravedno moći suditi. Ono biaše uistinu vlada trepeta; ali ona biaše zakonita i pravedna, njezin postupak biaše opravdan, nuždan, samo za dobro obćenito."[23]

Uzrok svojoj obrani "trepeta" Starčević otkriva pri usporedbi "ustava" Louisa XVIII., koji je pokvario narod sve do njegova vremena, i jakobinske diktature. "Glavno konvent svojim 'trepetom', u pretežkih domaćih i izvanjskih okolnostih, iz herpe nesrećnikah raztrešenih u herpe pokrajinah, načini jedan slobodan i srećan narod i dade mu jednu veliku domovinu Francezku; on dade Francezkoj preizverstnih muževah u svakoj struki; kod njega je vladala pravica: svatko je dobio ono što je zaslužio svojom radnjom za dobro obćenito."[24] Iako je protivnik "kervavih prevratah", pa je Kvaternik morao dignuti bunu iza njegovih leđa, Starčević cijeni jakobince, uvjeren da su oni dovršili zadaću revolucije, naime da su dali čvrstu podlogu jedinstvenoj francuskoj državi i naciji (*la grande nation française* kako je zove u telegramu sućuti u povodu smrti Victora Hugoa) i osposobili ju da kao međunarodna snaga širi u Europi ideale Francuske revolucije, tj. da pomaže otpor protiv feudalnih društava i stvaranje uvjeta za samostalne nacionalne države.

Starčevićevo mišljenje proširuje i razjašnjava uvodnik *Hrvatske*, napisan vjerojatno od glavnoga urednika Martina Lovrenčevića u povodu svečanoga otvaranja svjetske izložbe u Parizu, tj. početka proslave stogodišnjice Revolucije. On kaže, uz ostalo, da se prevrat doduše izrodio "u kervavu igranku" ali misli da bez tih "vremenitih izgreda" ne bi "resultati" bili tako veličanstveni i trajni. Velike prekretnice nisu nikada prošle bez žrtava, pa je i kršćanstvo, "taj neizmerni preokret u životu čovječanstva", zahtijevalo kroz stoljeća milijune žrtava. Pisac dakle žali potoke krvi ali se divi muževima prevrata jer "...od početka velike revolucije nastaje posve novo doba za čovječanstvo". Uvjeren je da ono malo dobra koje čovječanstvo uživa potječe od Francuske revolucije i francuskoga naroda kojemu Europa zahvaljuje svoj preporod. Drži "da se taj veliki prevrat ne ima

---

23
Isto, 89

24
Isto, 94

smatrati dovršenim. On traje još sveudilj i nastavlja započeto djelo preporoda čovječanstva manje drastičnim sredstvi." Međutim, neće li ipak stanje europskih država, a pogotovo bijeda "najradinijega diela čovječanstva", tj. radnika, još jednom zahtijevati veće krvave žrtve nego ikada prije? Autor štoviše vidi analogiju između predrevolucionarne Francuske i sadašnjega stanja u Europi.[25]

No vratimo se "Ustavima Francezke". Kako kaže i Starčević, smrću Robespierrea i "znamenitih" članova odbora za javnu sigurnost "preživila se i vlada prevratna". Moć su postigli nositelji liberalne revolucije iz 1789. uz potporu maloga građanstva, a prestao je savez s gradskim revolucionarnim pokretom koji je sve više slabio. Sada je postao moguć oslon na pobjedničku francusku vojsku i povratak na uzor ustavne monarhije iz 1791. No vrata se nisu otvorila rojalistima nego generalu Bonaparteu. Ustav od 1795., koji je trajao do Bonaparteova državnoga udara 1799., stvorio je građansku republiku i sadrži liberalne norme: diobu vlasti, izborni cenzus, a na čelu izvršne vlasti nalazi se predsjedništvo od pet direktora. Starčević doduše odobrava što ustav direktorija pokušava "sapeti" bijesne strasti. No žali potiskivanje klubova i udruženja u Parizu, tj. gradskoga revolucionarnoga pokreta koji je "nešto zla, a najviše dobra učinio". Umjesto njih nastala su društva "kraljevacah" i oni su, prema Starčeviću, bili pravi "besnaci" a ne puk. Prikazuje ih kao "prave zveri i ubojice" s kojima se zlodjela Parižana za Revolucije ne mogu usporediti. Uglavnom, drži da je ustav iz 1795. "versta natražnjačtva", štetan stvari za koju su se zalagali "umereni republikanci".

Izvanrednim mjerama direktorij nije mogao izaći na kraj s rojalističkom reakcijom, pa se pokazala nužnost čvršćega i popularnijega režima. Ratni junak Napoleon Bonaparte, koji je prisilio Austriju na mir u Campoformiju 1797., a okupirao je sa svojom vojskom Italiju i druga područja te ratovao protiv Engleske u Egiptu i Siriji, izveo je 9. studenoga 1799. državni udar. Napoleon je kao prvi od triju konzula, sada na čelu provizorne vlade, proglasio da su ostvarena načela revolucije, tj. da je ona dovršena. Starčević odobrava Bonaparteov državni udar. Misli da je on morao osloboditi Francusku "iz preslabih ili iz nevrednih rukuh", jer su to zahtijevali ugledni muževi i "sav bolji del naroda", i tako pokvariti posao "Slavoserbima".

Ustav konzulata od 24. prosinca 1799. dobio je plebiscitom veliku većinu glasova a sadržavao je formalno demokratski okvir za Napoleonov cezaristički režim: opće pravo glasa ali neizravni izborni postupak, dvije komore od kojih je prva savjetodavna a druga mora izglasati zakone bez debate. Vlada imenuje državno vijeće i senat. Kasnije Napoleonove pobjede nad Austrijom još su više učvrstile njegovu moć u Francuskoj. Zato je ponovnim plebiscitom (2. kolovoza 1802.) sebi osigurao doživotni položaj konzula, a zatim je ustanovio nasljedno carstvo koje je ponovno dao potvrditi plebiscitom od 6. studenoga 1802. Već se

25
Hrvatska, 6. V. 1889.

2. prosinca, pomazan od pape Pija VII., sam okrunio za cara u pariškoj katedrali. Tako je potpuno ukinuto liberalno ustavno uređenje ali je pravni sustav štitio jednakost pred zakonom i privatno vlasništvo. Znamenit je Napoleonov građanski zakonik (Code Napoléon) iz 1804.

Prema tome, Napoleon je napustio revolucionarne ideale iz deklaracije o pravima čovjeka i građanina koje je Starčević, uz određene rezerve, odobravao, ali on ipak hvali Napoleonovu vladavinu, a posebno preuređenje cijele uprave, povratak slobode i sigurnosti "kerstjanskoj veri", tj. reguliranje odnosa između države i Crkve.[26] Odobrava Napoleonov poziv bjeguncima da se vrate i misli da je tako pružena prilika da se "družtveni razredi medju se približe i slože u radnji za domovinu". Cijeni Napoleonov uspjeh u likvidaciji buna u samoj Francuskoj. Prema Starčeviću, Francuska je postala sretna i zato jer su obavljene značajne gradnje, uvedeni novi zakoni, a Napoleon je pobijedio sve neprijatelje. No za "Slavoserbe", protivnike naroda i slobode, takav je sjajan muž morao biti "neman".

Starčević je uvjeren "da je u Napoleonu francezki narod i Francezka". Drži da je on od trenutka kada je postao prvim konzulom "bio podpun monarka, i to voljom svega naroda, ne silom, ne spletkami, ne milostju bilo čijom". Prema Starčeviću proglasio se carem jer je to narod želio a ne zbog svoje vlastite ambicije! Odobrava Napoleonovu strategiju plebiscita umjesto demokratskih izbora pa u vezi s "ustavom" 1804., tj. s osnivanjem carstva, kaže: "Jer se samosvojnost naroda sveto štuje, on mora odlučiti i o tom ustavu", tj. plebiscitom. Citira formulaciju Napoleonova pitanja na koje treba odgovoriti na tom plebiscitu, naime hoće li ili neće narod carevinu, i upozorava da se golema većina glasača izjasnila za carevinu. Očigledno je, prema Starčeviću, potvrdom Napoleonove odluke udovoljeno "općoj volji" francuskoga naroda, a takvoj se zacijelo nada i pri ostvarenju samostalne hrvatske države.[27]

Starčević nije slijep za činjenicu da su oba Napoleona, doduše, ostvarila carstvo uz golemu podršku francuskoga naroda ali da su poslije vladala bez reprezentativnoga sustava kako im je odgovaralo, tj. slično kao i vladari "od Božje milosti". Zato kaže da je Francuska postala "neograničena monarkia, skoro despocia" ali da sam Napoleon "nije postao despotom", da je "tako očarao sve vlas-

26
Već u prvoj fazi revolucije svećenici su trebali postati državni činovnici i polagati zakletvu da će se držati novoga crkvenoga uređenja. Više od polovice svećenika odbilo je to učiniti, a papa Pio VI. proglasio je tu uredbu nevažećom. Sukob države i Crkve doživio je vrhunac kada je Robespierre 1794. uveo kult "najvišeg bića". Napoleon je još u vrijeme konzulata otklonio te napetosti konkordatom prema kojemu je Pio VII. pristao na položaj svećenika kao državnih činovnika, nije zahtijevao povratak oduzetih crkvenih veleposjeda, tj. priznao je revolucionarne promjene posjedovnih odnosa. Sa svoje strane Napoleon je osigurao vjersku slobodu i povratak crkvene države papi.

27
Ustavi, 54-60

ti i sav narod, da svatko nastoji njemu ugoditi, nepazeć na zakon, nemareć na vlastito osvedočenje".[28] Misli da su mnogi sudili kako pojedine stvari nisu korisne, ali su ih prihvatili jer je Napoleon tako htio. Starčeviću se dakle sviđa šarm Napoleonove karizmatske ličnosti i ne ograđuje se od njegova sjajna prijestolja, nove aristokracije, od osnivanja kneževina, vojvodina i kraljevina "kao feuda" za braću, rođake, maršale. Drži da je Napoleon bio "najplemenitia duša, da je muž bolji svakomu nego sebi" ali da nije mogao nadzirati sve pojedinosti. Priznaje da se protiv Napoleona nisu okrenuli samo vanjski neprijatelji i "Slavoserbi", nego da su i pošteni francuski "otačbenici" osuđivali prije svega njegovu "ratobornost".

Starčević komentira Napoleonovu propast strastvenom osudom njegovih neprijatelja "kraljevacah i republikanacah" te njegovih dotadašnjih saveznika. Svi koji su se okrenuli protiv njega ustali su zapravo "proti Francezkoj, proti narodom, proti slobodi", štoviše i "proti čovečanstvu". Kaže da je Napoleon mogao prignječiti te "cerve" da nije bilo "domaćih što kukavacah, što izdajicah: Slavoserbah".[29] Misli dakle da se Napoleon osjećao odgovornim "ne samo svojemu narodu, nego i čovečanstvu" jer je njegovu carstvu pripadala "skora sva kopna Europa". Silno ga hvali a proklinje ministre koji su ga izdali, opravdava njegove postupke protivne načelima revolucije. Tako, primjerice, odobrava ukidanje slobode tiska koju inače drži temeljnom stečevinom građanskih prava, zbog "kraljevacah", "republikanacah" ali i "carevacah" koji su mu se protivili. Tvrdi da je Napoleon morao povesti rat s Rusijom, koji je izazvao nezadovoljstvo njegovih protivnika, jer bi inače Rusija zajedno s Austrijom i Pruskom, pa i Engleskom, udarila na Francusku. Starčević piše taj tekst u vrijeme kada Francuska nije bila međunarodna snaga, pa mu se razdoblje u kojemu je Napoleon odlučivao u cijeloj Europi čini sjajnim, pogotovo zato što mu pripisuje da je nastojao izvršiti misiju Francuske revolucije, tj. osloboditi narode i uništiti despocije. Zato osuđuje "sramotno bezumje" senata koji ga je nakon njegova poraza u Rusiji i ulaska pruske vojske u Pariz (13. travnja 1814.) lišio prijestolja.

Završava prikaz toga razdoblja izjavom da je upozorio na "sve sustavne i znamenite ustave francezke" jer je sve nakon Napoleonova samo "kerparenje".[30] Kada se Napoleon odrekao krune i bio prognan, Senat je izglasao ustav na temeljima iz 1791. i pozvao na prijestolje brata Louisa XVI. kao ustavnoga monarha. No Louis XVIII. oktroirao je svoj "ustav" (charte constitutionelle) koji, doduše, nije uklonio društvena i posjedovna postignuća Revolucije, ali je potpuno ograničio političke slobode. Zakonodavna tijela, izabrana na temelju visokoga cenzu-

28
Isto, 63
29
Isto, 66-7
30
Isto, 65

sa, nisu imala inicijativu, a egzekutiva je bila u kraljevim rukama. Vratila se plemićka emigracija pa je burbonska zastava s ljiljanima zamijenila revolucionarnu trobojnicu i izazvala strah širih slojeva i onih koji su stekli imetak i posjed za Revolucije da će se ponovno uvesti stari režim. Zato se Napoleon mogao trijumfalno vratiti iz progonstva ali je njegova vojska ubrzo poražena od Engleza kod Waterlooa, i to je bio njegov kraj. Louis XVIII. je nakon toga vladao u korist ultrarojalističkih grupa kao što je to uradio i njegov nasljednik Charles X. Ta su previranja izazvala revoluciju 1830.

Starčević dakako žestoko osuđuje ustav senata koji se "izdade za providnost: za sudca Francezke" jer je pozvao Louisa XVIII. u ime francuskoga naroda koji nije imao prilike da se o tome izjasni. Novi kralj je odmah nametnuo svoj "ukaz" jer je vjerovao u "pravo božje" i mislio je "da sva prava ima od sama boga, dakle da o njih ni narod ni drugi nitko neima reči". Pripisuje mu zato najgorje ljudske osebine i proglašava "Slavoserbom".[31] Uspoređujući njegovu vladavinu potpunoga zla s jakobinskim terorom Starčević, uz ostalo, kaže: "Naprama tim, Marat biaše angjeo, 'trepet' konventa biaše ugodna zabava."[32]

Optužuje Louisa XVIII. i zato što je uzimao za ministre čas "liberalce", čas "kraljevce", što su "najomraženii i najnevrednii duhovnici, osobito Isusovci" imali glavnu riječ.[33] Drži da je "ustavom" Louisa XVIII. francuski narod pokvaren i da su se tome mogli oteti samo "jaki dusi". Pod vlašću zakona koji je samo privid "običan čovek...postaje sebičnjakom", ne mari što je njegov nedužni susjed nastradao nego se veseli da je preživio dan. Ta se "kuga" širi u "prostoti" jer su ljudi sami krivi za svoju nesreću kada "kroz zloće rade dobiti milost i osebnu korist", a riječ je pogotovo "o ljudih već u kervi, i kroz nauke pokvarenih", tj. o "Slavoserbima". Naposljetku Starčević zaključuje da su "zdravi moždjani" i "nezlobno serdce" morali znati da je ustav Louisa XVIII. samo "obmana" jer "je po njemu vladar sve, a narod, i zakon i sve oblasti da nisu ništo van na koliko vladar hoće..." U Francuskoj se dakle trovalo javno mišljenje "kako ga slavoserbska urota u Hervatskoj truje svojimi stečevinami, nagodbami".[34]

Louisa XVIII. naslijedio je 1824. Charles X. koji je je stajao pod utjecajem reakcionarnih, ultramontanskih povratnika iz inozemstva i nije se mogao nagoditi s rastućom liberalnom strujom, a poduzimao je i represivne mjere protiv

---

31
Isto, 70, 73; Starčević registrira i ustav carstva 1815. nakon Napoleonova privremena povratka iz progonstva na Elbi kojim je želio dati Francuskoj "vladu zastupstva i slobodoumnu" i bilježi da je narod podržao taj ustav gotovo jednodušnim plebisicitom.

32
Ustavi, 90

33
Isto, 93

34
Isto, 94, 95, 98, 99

građanstva. To je stanje izazvalo srpanjsku revoluciju 1830. u kojoj su se zajedno našli pariški puk, prije svega radnici, i liberalno građanstvo. Međutim, taj se savez odmah raspao jer se građanstvo osjećalo ugroženim od pojave radničkoga i socijalističkoga pokreta. Gradski su revolucionari željeli republiku, no liberali su pozvali na prijestolje Louisa-Philippea, vojvodu od Orléansa, i on se zakleo na revidirani ustav (charte), a trobojnica je ponovno postala državna zastava.

Starčević drži da je srpanjski "prevrat" 1830. bio "neukloniv" jer "vredni del naroda i sabora nehtede biti prostim savetom jednoga svojevoljnoga čoveka" tj. Charlesa X. Misli doduše da je vojvoda od Orléansa bio "muž pošten" i da ova mlađa grana dinastije nije bila protivnica naroda i slobode, no revidiranu "charte" i cijelu vladavinu Louisa Philippea ocjenjuje negativno. Zato kaže da liberali nisu htjeli popraviti ustav, da nisu željeli proširiti izborno pravo kako bi i ubuduće vlast zadržala "herpa najbogatiih i najsebičniih gradjanah" te izrabljivala "sav narod" koji ni u čemu nije sudjelovao osim u nošenju javnih tereta. Ljuti se što su ministri nastojali natrpati svoje "žepe" i opskrbiti "korteše, i njihove tetke i ujne". Drži da ondašnji sabor i njegova većina "biahu ništetne ništice naroda" da su njihovi programi bili bezumni i ubitačni kao što su to i danas.[35] Drugim riječima, on tadašnje liberale poistovjećuje sa suvremenim republikancima koje neprekidno psuje. Zaključio je dakle da je većina naroda morala biti nezadovoljna, a osim toga i ponižena jer Francuska više nije imala nikakvu ulogu u međunarodnim odnosima.

Prema Starčeviću sve je više ljudi vidjelo da većina naroda trpi zato jer nije bogata i da sve zlo proizlazi iz činjenice što "premalo deržavljanah ima reč u javnih poslih". Obrtnici i intelektualci mogli su reći "ja sam gradjanin", ali o njima su odlučivali "lihvari ili Židovi itd., koji su se koje-kako nasuli novca", a njih same nitko nije ništa pitao jer nisu imali novaca. Izbornu su reformu pojedini slojevi i grupe različito tumačili. "Muži slobodoumni" htjeli su reformu ustavne monarhije, republikanci su bili pristalice reforme ali ne "socialne, koje su im odurna sablazan, trepet". Puku su međutim "socialne reforme sverhom, a izborne, političke samo sredstvom", a to je moglo voditi "u socializam".[36] Kralj je proglasio taj pokret neprijateljskim, što je on, prema Starčeviću, doista i bio jer se kralj pokazao zaprekom "socialnih reformah". Nije se naime radilo samo o proširenju prava glasa, nego se "šiba" u "obćenito glasovanje, pa u socializam". Kaže da "svako dete u deržavničtvu – samo ako nije slavoserbske pasmine", zna da je kralj mogao zaustaviti nesretnu revoluciju 1848. smanjenjem izbornoga cenzusa i obranom puka "proti novčarom". No "tverdokornost" kralja nagnala je puk "na skrajnost".[37]

35
Isto, 103-105, 110-112
36
Isto, 115, 119
37
Isto, 121, 123, 124

U vezi s Louis-Philippeom Starčević govori i o sebi. Neki naime kažu da je kralj bio "zasukan starac...Ali svi su razumni starci zasukani i tverdokorni, oni moraju takovi biti, jer su se kroz dugo vreme sa svojimi načeli i mnenji po nekoj način srasli; nu temeljitim razlogom starci se klanjaju iskrenie nego mladi ljudi."[38]

U veljači 1848. izbio je u Parizu revolucionarni ustanak organiziran od radikalnih republikanaca, a predstavnici buržoazije na vlasti smjesta su kapitulirali pred pariškim malim građanstvom i radništvom. Osnovana je "lijeva" vlada koja je proglasila republiku. Na izborima su većinu dobili liberalni republikanci ali radničkim zahtjevima nije udovoljeno pa je u lipnju buknuo u Parizu radnički ustanak koji je krvavo ugušila vojska republikanske vlade, a slijedila su hapšenja i deportacije u Alžir. Stari su odnos trećega staleža i plemstva zamijenili teški konflikti buržoazije i radništva. Novi ustav "demokratske i nedjeljive" republike više se nije obazirao na radnike. Na čelu republike trebao je biti izravno izabran predsjednik s četverogodišnjim mandatom. Na izborima 10. prosinca 1848. premoćno je pobijedio Louis Napoléon Bonaparte koji je državnim udarom 2. prosinca 1851. raspustio Narodnu skupštinu, a godinu dana poslije proglasio se carem. Starčević potanko opisuje ustav iz 1848. Misli da omogućava slobodno kretanje "na stazi napredka i prosvete" i da želi sve "deržavljane" podići na veći stupanj "moralnosti znanja i blagostanja". No ipak zaključuje da je to "kerpljačina" starih republikanskih ustava koji nisu ništa postigli i da je štoviše gorji od njih.

Kada se 1848. pokazala opasnost radničkoga pokreta koji, kako kaže Starčević, vodi "u socializam", vladajuća buržoazija prepustila je veći dio svoje političke moći Louisu Napoléonu koji je mogao obraniti njezine društvene i ekonomske privilegije. I taj se režim oslanjao na plebiscitarno odobravanje prije svega maloga građanstva i seljaštva. Nova vladavina u društvu potresenom nizom revolucija bila je autoritarna, antiparlamentarna i paternalistička. Sastojala se s jedne strane od snažne represije a s druge strane od intenzivnoga usmjerenja prema modernim društvenim oblicima uz podupiranje ekonomskih interesa "uzdignutih klasa". No car je u Saint-Simonovu smislu želio pomoći i "najmnogobrojnijim klasama" pa su provedene i neke mjere za ublažavanje bijede.[39] U prvoj je fazi (1852.–58.) Napoleon III. vladao autoritarnim metodama: terorom nad opozicijom, hapšenjem, progonstvom odnosno deportacijom republikanaca ali i legitimista i orleanaca. Režim se oslanjao na Crkvu, vojsku i policiju. Napoleon III. želio je uz to obnoviti prevlast Francuske u Europi podržavajući nacionalne pokrete protiv Habsburške Monarhije i ulazeći u kolonijalna osvajanja. No autoritar-

38
Isto, 124

39
O političkom razvoju u Francuskoj u vrijeme Napoleona III. i Treće republike piše Caron, 1985.

ni režim nije se mogao održati i Napoleon III. morao je u drugoj fazi svoje vladavine (1858.–70.) provesti neke liberalne reforme i dopustiti opoziciju. Uoči propasti carstva ponovno je plebiscitom prihvaćen liberalni ustav.

Starčević odlučno brani režim Napoleona III. i ne uzima u obzir da i on zastupa "bogate" i društvenu nejednakost što toliko osuđuje u vrijeme restauracije, Srpanjske monarhije i Treće republike. Da se Louis Napoléon pokorio ustavu iz 1848. postao bi, po Starčevićevu mišljenju, lutkom Narodne skupštine. Zato on odobrava njegov državni udar, uvođenje carstva i prve represivne zakone iako su "natražnjačkoga duha", jer mu je "javno mnenje dalo poslanstvo neka brani družtvo od bezglavja, od komunizma itd."[40] Louis Napoléon izveo je 2. prosinca 1851. državni udar jer parlament nije pristao na izmjenu ustava prema kojemu predsjednik nakon četverogodišnjega mandata više ne može biti izabran. Starčević kaže da ga na to "prisiliše" republikanci, ti bijesni i slijepi "Slavoserbi". Državnim udarom Napoleon je raspustio Narodnu skupštinu, proglasio opće pravo glasa i produžio predsjednički mandat na 10 godina. Komentirajući i ovaj plebiscit, Starčević kaže da je taj ustav potvrdilo više naroda nego dosad, dok republikanci svoj ustav nisu podložili sudu naroda. Znali su naime da su mu mrski jer ga samo globe i kvare. Zato su republikanci "i njihovi izvanjski drugovi Slavoserbi svih narodih, onaj udarac prikazali kao osobitu strahotu" iako je tom prilikom ubijeno manje ljudi nego u lipnju 1848. Psujući republikanske protivnike Napoleona III. kao "Slavoserbe", Starčević zaboravlja da barem dvojicu od njih visoko cijeni. Prvi, najslavniji francuski književnik Victor Hugo bio je prognan nakon državnoga udara, a vratio se u Pariz tek kada je Napoleon pao. Drugi je "neumerli" povjesničar Jules Michelet koji nije htio dati službenu prisegu Napoleonu pa je izgubio mjesto profesora na Collège de France i arhivista u Nacionalnom arhivu. Starčeviću dakle nije norma parlamentarni reprezentativni sustav nego činjenica što je "neizmerna većina naroda" podržavala oba Napoleona "za glave republike i, ako oni hoće, za care". "Ljubav naroda" trebalo je štovati a ne protiviti se kao republikanci "koji se za Francuze izdavahu". Ipak Starčević ne odobrava Napoleonovu "osvetu" nad protivnicima.[41]

Louis Napoléon se na godišnjicu svoga državnoga udara (2. prosinca 1852.) i pedesetogodišnjicu krunidbe svoga strica proglasio carem Napoleonom III. Ustav carstva sadržavao je opće pravo glasa ali je vlada kod izbora postavljala "službene" kandidate. Prava parlamenta svedena su na najmanju mjeru i nalazila su se pod nadzorom vijeća i senata čije je članove imenovao car. "Senat-konsulti" mijenjali su odredbe ustava koje je "narod" plebiscitom samo potvrđivao. Starčević citira riječi Napoleona III. da senat i vlada mogu provesti promjene

40
Ustavi, 133

41
Isto, 140

samo uz potvrdu naroda, tj. plebiscitom, i da je narod zato gospodar svoga ustava. Starčeviću je dakako jasno da nijedan ustav nije davao vladaru takva prava kao Napoleonu III. Ipak odobrava spomenuti način mijenjanja ustava kao izraz potrebe i volje naroda. Opravdava Napoleona III. kao "muža" uzvišenih misli i plemenita srca koji je morao djelovati u teškim uvjetima.

Ipak se ne slaže s Napoleonovim vladanjem posljednjih godina njegove vlasti, tj. upravo u vrijeme liberalizacije unutrašnjega uređenja. Za slabost i pogreške režima okrivljuje carev "okoliš" i njegovu bolest. Kritika se odnosi na Napoleonovu vanjsku a ne unutrašnju politiku. Kao i prije, odobrava Krimski rat kojim je razbijena "sveta alijansa" uperena protiv oslobodilačkih pokreta te Napoleonovu pomoć Italiji. Ističe i njegovo načelo "neposredovanja, t.j. da vladara proti domaćemu narodu nitko izvanjski nesmi braniti, i time je europejskim narodom učinio više dobra neg svi vladari do njega".[42] No kasniju Napoleonovu vanjsku i vojnu politiku ocjenjuje s pravom kao niz neuspjeha. Osuđuje njegov "tašti" pokušaj da pomogne Poljacima u ustanku protiv Rusije (1863.–64.), zatim pogađanje s Pruskom, katastrofalni slom uvođenja carevine u Meksiko, priklanjanje "južnjakom" u američkome građanskom ratu. Sada više ne misli da su protivnici Napoleona III. sve sami "Slavoserbi" jer su francuski narod i "saborska opozicia" ogorčeni protiv njega. U vezi s promjenama ustava kaže, štoviše, da javnost više nije vjerovala Napoleonu III. i da je držala da je riječ o "obseni parlamentarna vladanja". Ovaj put dakle ne odobrava plebiscit za promjenu ustava jer to "zaudara" po namjeri da Napoleon, nakon liberalnih ustupaka, želi "opet vratiti se k osebnoj svojoj vladavini". Zato je pokušao steći naklonost naroda ratnim uspjehom, tj. želio je "neka se ne bavi slobodom nego ratom". Starčević sada tvrdi da je bio protivnik rata i prije obavijesti o slabosti i neorganiziranosti francuske vojske i da je zaključio "da u tom poslu nije ni sene" Napoleona III. jer samo je ona vlast velika koja se može vlastitom snagom "uplitjati" u europska pitanja. Optužuje Napoleona III. da je poznavao stanje u Pruskoj, a prije svega da je znao da neće postići "popravljanje" granica na Rajni, a ipak je neopravdano udario na Prusku zbog namjere da se na španjolsko prijestolje postavi vladar iz obitelji Hohenzollern. Sve to uradio je upravo onda kada se njegov narod "proti njegovu vladanju ozlovoljio". "Težko da bi koj cvet slavoserbske inteligencie, ili jugoslavenski akademik bezobraznie vertoglavio."[43]

Starčević misli da su se nakon poraza francuske vojske kod Sedana (2. rujna 1870.) svi Francuzi trebali skupiti oko Napoleona IV. (sina Napoleona III.) i odmah sklopiti mir s Pruskom. Umjesto toga uvedena je vlada "narodne obrane" i proglašena republika pa kaže, dvadeset godina poslije, da je odmah znao kako

42
Isto, 150-151
43
Isto, 159

ti. Dok narod zbog toga trpi, "Slavoserbi" u Hrvatskoj i u Francuskoj snuju novu "obsenu" i izdaju. Zato "deržavnici" moraju paziti na dobro naroda i "slediti nauk povesti ter poznanje ljudih, stvarih i odnošajih".[44] Opisujući djelatnost republikanaca nakon Sedana, Starčević dapače tvrdi da su oni radili na korist i po želji Nijemaca i da su svojim postupcima izazvali Parišku komunu. Krizu republike i jačanje monarhista do republikanskih ustavnih zakona 1875. prikazuje kao posljedicu zlokobne djelatnosti francuskih "Slavoserbah".

Republikanski ustavni zakoni iz siječnja 1875. definirali su mehanizam vlasti kao kompromis između republikanskoga načela te općega prava glasa i težnje orleanista da se vlast ravna samo prema interesima viših slojeva. Starčević tvrdi da je tada "razdraženost medju strankami" i nezadovoljstvo u narodu postiglo vrhunac, te da Francuska prije i nakon Revolucije nije nikada bila u tako katastrofalnu stanju. S očekivanjem druge vladavine, koja će omogućiti da Francuska opet zauzme svoje mjesto među velikim silama, Starčević završava svoj "nepristrani" opis francuskih ustava. Očito misli na maršala Boulangera, koji je namjeravo slistiti francuski republikanski režim, a *Hrvatska* ga je danomice strasno zagovarala. Izravno o tome nije pisao u "Ustavima" jer tada još nije bilo jasno kako će završiti Boulangerove pripreme za državni udar.

Valja istaknuti da su Starčević i drugi autori godinama pisali vanjskopolitičke članke u duhu izraženom u "Ustavima". Glavni krivac što se ideali Francuske revolucije nisu ostvarili nigdje, pa ni u Francuskoj, Starčeviću je uvijek njemački "hudobni duh". "Nemac i njegov učenik, slavoserb, ne priznaje nikakvo pravo, nikakav moral, nikakovu veru; to su njemu prazne reči kojimi se služi za obseniti ove koji ga nepoznadu ter mu veruju..." Zlokobnom njemačkome narodu Starčević suprotstavlja plemeniti i lakoumni francuski narod koji je izravno ili preko svojih vladara doduše mnogo griješio ali ima iznimnu ulogu za cijelo čovječanstvo.[45] Kao i u "Ustavima", članci u *Slobodi-Hrvatskoj* za proslave godišnjica rušenja Bastille (14. VII. 1789.) imaju redovito dvostruki aspekt: slavljenje Revolucije i psovanje republikanaca. Tako je primjerice 1884. *Sloboda* optužila "francuske slavosrbe" da su na vlasti nezasitni kao svi pravi "golokraki" (proleteri), da žele samo zadržati masne plaće a da narod nema nikakvih prava. Republikanci se štoviše okrivljuju za epidemiju kolere. Mislilo se da zato neće biti proslave. Ako se to ipak zbude, pisala je *Sloboda*, za eventualno širenje kolere bio bi odgovoran ministar Ferry i njegova družba pa se autor nadao da će im to "zaokrenuti vratom"[46] (proslava se održala bez posljedica). Istodobno list hva-

44
Isto, 159-164

45
Sloboda, 18. IV. 1885.

46
Jules Ferry, predstavnik republikanske ljevice, obavljao je različite funkcije u vladi a imao je

li "veliki prevrat" izveden "pomoćju gradjanstva i seljačtva" unatoč otporu "gospode". Zastupnici naroda ukinuli su sve zloporabe i povlastice, "oni proglasiše ljudska i gradjanska prava; oni ustanoviše slobodu govora, slobodu štampe, slobodu sastanka i slobodu rada te osnovaše jednakost svih Francezah po zakonu." Francuzi su tako postali sinovi slobodnih ljudi. "Tim dogodjajem imadu zahvaliti i mnogi drugi, što danas ne pasu travu, a u buduće: Bog i Hrvati!"[47] Starčević je i dalje pisao da je pad Bastille velik čin ali da republikanci nisu nasljednici Revolucije, da oni "oskvernjuju ime" republikanaca jer su poniženjem nakon Sedana kupili mir od Nijemaca.[48] Uz pomoć republikanaca Nijemci su zadali Francuskoj strašan udarac, a zasluga je ruskoga cara Aleksandra II. da nisu ponovno poveli rat protiv Francuske. Tvrdi da je nakon pada predsjednika MacMahona "osobito za despotičku i zversku Nemačku, republika najbolja vladavina Francezke".[49] Starčevićevi komentari temeljili su se na činjenici što su francuske vlade vodile kolonijalnu politiku i nisu mogle spriječiti Bismarcka da svojom međunarodnom politikom, okrunjenom 1882. Trojnim savezom, potpuno izolira Francusku. Uz ostalo Starčević optužuje Ferryja kao "luterovca", odgovornog za izbacivanje raspela iz učionica, tj. za uvođenja laičkoga školstva, zamjerava mu što ne pokazuje priklonost "potlačenim narodom Balkanah" te vodi prema Rusiju istu krivu politiku kao Engleska.[50]

Kako sam već spomenula, general Georges Boulanger, ministar rata 1886.–67., bio je glavna Starčevićeva nada da će Francuska ponovno postići vanjskopolitičku ulogu kakvu je imala za Napoleona III. i unutrašnje smirenje autoritativnim režimom. On je već 1886. stekao popularnost podupiranjem francuskih revanšističkih osjećaja protiv Njemačke (zvali su ga general "osveta"), pa je izazvao Bismarckovu zabrinutost. Njemački je kancelar tada uspio još pojačati izolaciju Francuske, prije svega sklapanjem ugovora o "reosiguranju" s Rusijom, pa se Boulanger morao povući s položaja ministra rata. No oko njega se okupio autoritarno-antiparlamentarni "nacionalistički" pokret svih struja od re-

---

veliku ulogu u učvršćenju republike i osiguranju građanskih sloboda: slobode skupljanja, tiska, udruživanja, te laičkoga školstva. Pao je 1885. zbog kontroverzne kolonijalne politike koju *Sloboda* prikazuje kao "pustolovje po svietu" da bi se odvratila pozornost pučanstva od domaćih nevolja.

47 *Sloboda*, 16. VII. 1884.

48 *Isto,* 26. i 29. VII. 1884.

49 Maršal MacMahon bio je predsjednik republike nakon pada Thiersa 1873. Očekivao je restauraciju monarhije koja je izostala jer se pretendenti bourbonske i orléanske loze na prijestolje nisu složili. Zato je morao odstupiti.

50 *Sloboda*, 22. IV. 1885. Starčević je uvijek negativno ocjenjivao Veliku Britaniju kao protivnicu Rusije. No držao je da je njezin parlamentarni sustav najbolji.

publikanskih radikala, pa i socijalista, do monarhista s kojima je pregovarao. Posljednji put Boulanger je sjajno pobijedio na djelomičnim izborima u Parizu 27. siječnja 1889., tj. četiri dana nakon početka izlaženja Starčevićeva niza članaka o ustavima Francuske. No oklijevao je s državnim udarom jer su mu se neke pokrajine protivile a nije mogao računati niti s potporom cijele vojske. Zato je republikanska vlada ostala pobjednica a Boulanger je pobjegao u Belgiju gdje je 1891. izvršio samoubojstvo. Starčevićeve i ostale članke u *Hrvatskoj* 1887.–90. obilježava dakle nestrpljivo očekivanje da će Boulanger konačno likvidirati vladavinu republikanaca i obračunati s Njemačkom. Starčević mu daje visoku moralnu ocjenu i raduje se povećanju vojnoga budžeta dok za republikance uporno tvrdi da im je stalo samo za vlastite "mešine" i džepove dok su "bolji i pametnii Francezi" svih struja Boulangerovi privrženici.[51]

Psujući republikance, Starčević se ne izjašnjava protiv parlamentarizma uopće, daje mu naime dobru ocjenu u Engleskoj i Belgiji. No ističe da u Francuskoj nije riječ o alternativi parlamentarizam ili diktatura, nego da narod hoće "pravicu", slobodu, sigurnost, "radnju", zaslužbu, uživanje svega što je stekao zakonitim načinom. Zato mu je, prema Starčeviću, svejedno hoće li to dobiti od republike ili monarhije, jer narod može biti "srećan u despocii" a "nesrećan" u republici, kao što je to slučaj u Francuskoj.[52] Osim toga, nije bilo poznato hoće li Boulanger uvesti monarhiju ili ostaviti republiku i na koji će način izvesti "prevrat". U svakom slučaju svi pisci članaka u *Hrvatskoj* bezrezervno su pljeskali Boulangerovoj nakani da likvidira "robske saveznike željeznoga kancelara".[53] Očekuju od generala da će očuvati francusko dostojanstvo, nisu baš oduševljeni mogućim ratom, ali ako bude potrebno Francuzi će slijediti "svoga vođu", a sto milijuna "slavenskih srdaca" želi u ratu uspjeh junačkome francuskom narodu.[54] No očigledno je da Francuska bez saveza s Rusijom ne može odoljeti Njemačkoj. Vjerojatno Starčević odobrava uništenje republikanaca i zato što drži da ruski car-samodržac ne može podupirati jednu republiku i da bi vjerojatno lakše prihvatio bulanžizam. No ti su problemi prevladani kasnijim francusko-ruskim savezom. *Hrvatska* se dakle do kraja nadala da će "hrabri general" pobijediti, a njegov neuspjeh samo je još jedno od brojnih Starčevićevih razočaranja koja podr-

51
Hrvatska, 19. III., 30. IV., 16. VII. 1887. Starčević je psovao i Sadija Carnota, izabranog za predsjednika republike 1887. (*Hrvatska*, 5. i 7. XII. 1887.). On je uspio povećati prestiž Francuske u inozemstvu i savladati velike teškoće za krize izazavane od Boulangera. Godine 1894. ubio ga je neki anarhist.

52
Hrvatska, 21. IV. 1888.

53
Isto, 6., 11. i 13. VI., 5. VII. 1888.; 7. I., 19. III., 2., 4. i 10. IV., 2. V. 1889.

54
Isto, 29. I. 1889.

žavaju i jačaju njegovo ogorčenje i bijes.[55] Naknadno kaže da je poštovao Boulangera jer je htio promijeniti vladavinu u Francuskoj, a "to nam biaše i ostade svetinjom.."[56]

Starčević doduše odobrava deklaraciju o pravima čovjeka i građanina ali ju ne želi primijeniti na sve ljude. Piše da su "bogati gradjani" ucjepili narodu nauk o demokraciji, tj. kako oni kažu "o vladanju svih bez razlike". To mu se čini vrlo lošim jer bi upravljati morali "najbolji, versta aristokracie" a za to je potrebno "mnogo znanja, poštenja i marljivosti". U Francuskoj i onako ne postoji "vladanje svih" jer "rukovet bogatih i sebičnih gradjanah...obsenjuje" narod tvrdnjama da on tobože ima "svoj udes u šakah". Tako nešto nije rekao za plebiscite obiju Napoleona. Vidjeli smo kako Starčević prema republikancima primjenjuje svoje učenje o zlokobnim i nemoralnim ljudima sužanjske naravi i "pokvarene kervi". Već se prije ogradio od Rousseauova nauka o naravnom pravu svih ljudi, a u "Ustavima" se vraća na svoje tvrdnje iz "Pasmine slavoserbske" potkrijepljene Aristotelovim učenjem da vladati moraju "ljudi ljudske naravi" i da "stari narodi ne puštaše u javne posle ni one sužnje po naravi, ni zarobe, t. j. ljude ljudske narave, nu koji kroz nesreću postadoše sužnji."[57] Ponovno se poziva na Dušanov zakonik po kojemu je, kako tvrdi, "pasmina slavoserbska" imala samo povlastice te je kao "tudja i nečista" mogla "svaki čas proterana biti", a "ni *u ostalih hervatskih zemaljah* (podcrtala *M. G.*) ta pasmina nije uživala javno pravo, nego se kao stranjska po njih klatila."[58] Iz ove se izjave vidi da se Starčević drži svojih tvrdnji da su sve južnoslavenske zemlje (osim Bugarske) hrvatske i da je u svima postojalo nestalno stanovništvo "slavoserbske pasmine" koje je zatrovalo hrvatski narod. Vidjeli smo da u vrijeme proruske i prosrpske orijentacije nije pisao da je i Srbija hrvatska zemlja, no u "Ustavima" to ponovno čini.

Starčević nije u nedoumici da nađe vrstu "slavoserbske pasmine" i u Francuskoj jer mu je to jedino objašnjenje za zla koja su, po njegovu mišljenju, republikanci nanijeli francuskome narodu. Poslužio se francuskim pojmom *cagot* (bogomoljac, čovjek koji se pretvara da je jako pobožan, licemjer) koji od prilike odgovara njegovoj ocjeni značaja "Slavoserbah" u Hrvatskoj. Izraz potječe od cagota (Cagots, chiens de Gots, gotski psi), prezrene zajednice izbačene iz društva u srednjem vijeku i u starom režimu. Tvrdilo se da su potomci gubavaca a čini se i heretika. Živjeli su izvan sela pod izravnim nadzorom Crkve. Bili su

55
Isto, 17. i 24. IX., 8. X., 11. i 17. XII. 1889.

56
Isto, 13. X. 1890.

57
Ustavi, 187

58
Isto, 188

podvrgnuti posebnim mjerama pa su, uz ostalo, morali nositi znak na odjeći. U 18. stoljeću bilo je pokušaja da se oni, kako Starčević kaže, "priznadu zakonom za ljudsku pasminu". Uvjeren je da "Slavoserbske pasmine, ovog ili onog imena, ove ili one dlake" ima "i u ostalih zemljah". Kaže, doduše, da Cagoti možda nisu imali tako zle osobine kako je "prostota" mislila i držala da se one ne slažu s njezinom vlastitom "ljudskom naravom". No "tako zamerženo i kao prokleto pučanstvo" moglo je u svojoj zdvojnosti "još većma, povražiti se" i osvećivati se tlačiteljima. Kada su se "muži prava dali na ukidanje predsudah i na uvadjanje pravice", oni su ih doduše trebali primiti "medju ljude" ali ostaviti ih u krugu koji im odgovara po njihovoj naravi, a ne dopustiti im ono "čemu nisu dorasli", tj. dati im sva prava kao Francuzima ljudske naravi. Prvi je francuski sabor dakle učinio pogrešku što je Cagote i Židove "uzeo za ljude" iako su Židovi otkad se za njih zna uvijek bili "pasminom" koja je "izuzev nekoje iznimke, bez svakoga morala i bez svake domovine, pasmina koje svako udo podano je samo dobitku osebnu, ili onomu svojih rodjakah. U čašu najbistrie vode baci mervu blata, pa se sva voda bude zamutiti. Mi smo uvereni da su Cagoti i Židovi, bez razbora pušteni u javan život, premnogo pokvarili i raztrovali narod francezki."[59] On to oprašta prvome revolucionarnom "saboru" koji je radio pod "hajkom" ali ne i kasnijima jer su oni trebali shvatiti tu pogrešku i ispraviti je, tj. oduzeti Židovima i Cagotima (ali tko su oni u 19. stoljeću?) građanska prava. No kako su Starčeviću "Slavoserbi" u Hrvatskoj i drugdje apsolutno zlo koje nitko ne može nadmašiti, on ipak tvrdi da su Židovi "manje škodljivi" od njih. Židovi naime "gledaju samo za se i za svoje" ali kada im to ne uspije, oni se ne protive dobitku ili napretku drugih dok su "Slavoserbi "uvek samo zlo" i gledaju da naškode drugima, a pogotovo "dobroj ili pravednoj stvari". Starčević misli da "ženske", malodobnike i one pod skrbništvom ne treba pustiti da se bave javnim poslovima. No načelo isključivanja od građanskih prava treba rabiti "sa razborom" jer "možda i medju Cagoti i medju Židovi ima pravih ljudih; ali ti se imaju kroz čine takovimi pokazati."[60] Kada je nakon godinu i pol Josip Frank postao član Stranke prava, a Starčevićevom pomoći i njegov nasljednik, je li on tada mislio da se Frank činom pokazao kao iznimka pokvarene židovske "pasmine"? U svakome slučaju Starčević ima iste preporuke za Hrvatsku i Francusku, naime izbacivanje Slavoserba "različnih dlakah" iz društva ili barem iz sudjelovanja u javnim poslovima jer su oni "svi blatno sebični, svi neprijatelji dobroj stvari". "Nadajmo se da će duh naroda do nedavno najpervoga i najprosvetljenijega, toj nepravilnosti kraj učiniti."[61] Tada bi naime nestali temelji društvu nejednakosti.

59
Isto, 189
60
Isto, 190
61
Isto, 190

Vidjeli smo da je Starčević isticao kao cilj samostalnu hrvatsku državu s homogenom, moralnom zajednicom. Svoje teze opširno je razradio u kritici francuskoga kapitalističkoga društva. Njegovo raspoloženje ilustrira uvodnik (vjerojatno glavnoga urednika Martina Lovrenčevića) u *Hrvatskoj* u vrijeme izlaženja nastavaka "Ustava". Pisac naime kaže da se prijelazom "velikih načela" iz filozofskih traktata 18. stoljeća "u bučnu arenu historije", tj. u političku praksu, nisu ispunila očekivanja. Umjesto političkih oblika za koje su se žarko borili "idealisti prijašnjega vremena", došlo je do pomanjkanja vjere u političke ideale, do prevlasti ekonomskih probitaka nad društvenim i moralnim vrijednostima. "Reprezentativni sborovi" samo su izraz viših i srednjih slojeva društva i nisu korisni nižim slojevima. Pisac misli da bi "silesija radećega proletarijata" promijenila politička prava za materijalne polakšice. Najgorje je, dakako, u Njemačkoj, na čelu s protivnikom liberalizma Bismarckom, a i uzor parlamentarizma – engleski Donji dom gubi svoj čar. Autor dakle drži da je parlamentarizam u krizi i ne zna hoće li "zaglaviti" ili će se preporoditi vraćanjem na velika načela koja su "praktičnjaci" "izvrnuli".[62]

Niz uvodnika u *Hrvatskoj* bavi se vizijom homogenoga društva. Ideal je dakako društveno uređenje bez nasilja a "u skladu sa nuždami i potrebami pojedinca". No to nije moguće u društvu u kojemu prevladavaju "jednostrani probitci i težnje vladajućega razreda". Nužan je dakle "liepi sklad medju umnimi, moralnimi i političkimi probitci družtva", a uvjet mu je borba "proti kasti ljudih, koji imajući na umu lične probitke, obuzdavaju zakonite i naravne težnje naroda". Pod pojmom "družtvo" uglavnom se shvaćaju viši slojevi koji imaju svjesno mišljenje o političkim pitanjima. No taj pojam može obuhvatiti i cijeli narod pa se društvo zapravo nalazi u opreci prema državi. Osuđujući njemačko shvaćanje o državnoj "svevlasti", tj. poistovjećivanje društva i države, autor kaže da država mora biti korisna za cijeli narod "a ne tek za koju klasu pučanstva", ona dakle mora poštovati općenarodne interese "nad posebnimi razrednimi probitci". Pisac doduše drži da najveći utjecaj u društvu treba prepustiti "višim i srednjim razredom" ali s time da se političke institucije demokratiziraju. Tek kada će narod na taj način vladati, nestat će razlike između društva i države, a to autor smatra prirodnim zakonom. On dakle interpretira Starčevićevu osnovnu nadu da će se u samostalnoj hrvatskoj državi stvoriti moralno društvo skladnih društvenih slojeva, tj. nestat će razlike između društva i države.[63]

Starčević je imao prilike da više puta kritizira hrvatsko društvo zbog njegova utemeljenja na suprotstavljenim "razredima". No osamdesetih godina pisao je samo vanjskopolitičke članke jer je *Hrvatska* bila žrtva masovnih zapljena, uz

---

62
Hrvatska, 14. i 16. III. 1889.

63
Isto, 21., 22., 23. XI. 1889.

ostalo i zbog njegovih uvodnika, a upravo nakon izlaženja "Ustava" postojala je opasnost da uopće prestane izlaziti. Osim toga, njemu je s visine njegove negacije ispod časti da se bavi petljanjima u unutrašnjoj politici. Zato je svoje osnovne teze prikazao u kritici građansko-kapitalističkoga društva u Francuskoj – od restauracije i srpanjske monarhije do Treće republike ali je preskočio doba Napoleona III. Mislim da se Starčević nadahnuo romantičnom nacionalno-društvenom ideologijom povjesničara Julesa Micheleta, izraženom u njegovim historijskim djelima, a posebno u spisu "Le peuple" (puk) koji je prvi put objavljen 1847. Ideja francuske domovine i nacije trebala je okupiti Francuze "svih klasa". Zato Michelet apelira na bogate da se ne boje puka, a uvjeren je da siromasi mnogo više vole Francusku jer najbogatijima vlada "čisti egoizam račundžija bez domovine". Bogati bi morali spoznati najveće dobro, naime instinkt, tj. genij (duh) puka. Ovaj će preporoditi kultivirane klase na temelju ideala ljubavi kojom jači štiti slabije. Središte društvenoga organizma bio bi genij puka, koji bi obuhvatio naciju. Pri tome ističe da je svaka nacija nositeljica određenih ideja važnih za ljudski rod. "Velika društvena harmonija" kojoj se Michelet nadao ima cilj slobodni napredak društva u kojem bi se svi slojevi međusobno pomagali.[64]

Čini se da je Starčević prihvaćao i mišljenja o društvu raširena u doba Napoleona III. Njemu su se naime pridružile "uzdignute klase" očekujući ekonomsku stabilnost, a prije svega iz straha od širih slojeva nakon lipanjske revolucije 1848. Paternalističko učenje kruga oko cara, nadahnuto Saint-Simonom, zahtijevalo je strog nadzor nad širim slojevima u ime "moralnog autoriteta" elite, koja bi mogla utjecati na podizanje morala u radništva. Zato je socijalna politika Napoleona III. provodila neke mjere u korist radnika.

U francuskome društvu uoči 1848. Starčević uočava uspon "bogatih gradjanah" i zamjenu aristokracije plutokracijom.[65] Nastale su velike banke i industrijski pogoni. Industrijska revolucija silno je povećala pauperizam, a liberali, koji su na temelju svojih načela slobodne konkurencije odbijali državnu intervenciju u smislu socijalnoga zakonodavstva, zapravo su pomogli rađanju snažne nove opozicije – radničkoga i socijalističkoga pokreta. S obzirom na izborno pravo ograničeno cenzusom, predstavnici te elite imali su glavnu riječ u parlamentu a i vodeće položaje u upravi i vojsci. Starčević upozorava da se francuski ustavi često mijenjaju, da se narod ne smiruje nego da ide iz prevrata u prevrat, a između toga uglavnom "zlovoljan kipi". Okrivljuje plemiće i duhovnike i kaže da su oni ustavom 1791. izgubili samo povlastice a ne prava, ali umjesto da se pridru-

64
Michelet, 1974.
65
Nakon sloma Napoleona I., postupno su počeli prevladavati interesi najbogate buržoazije, dijela staroga plemstva koje je svoja imanja pretvorilo u agrarno-kapitalistička gospodarstva, te industrijskog i trgovačkoga građanstva.

že građanstvu, "oba razreda kao slepa" protiviše se napretku domovine, izgubiše imanja i ugled u narodu, "oba postadoše ništicami, ili prokletimi neprijatelji domovine". To držanje bivših privilegiranih staleža Starčević osuđuje i zato jer je uvjeren da "gradjani" ne mogu sami obavljati javne poslove, jer nisu sposobni za "deržavni život", kao što su to plemići i duhovnici, a pogotovo zato jer "imaju preveć strastih i požudah". Francuska dakle nije mogla izaći iz revolucije jer je plemstvo i svećenstvo željelo nekadašnje povlastice, seljaci su htjeli stvarna prava a ne samo riječi, a "gradjanstvo" nije dalo vlast iz svojih "šakah". Neophodno skladno društvo sprečavaju dakle spomenuti "razredi" s oprečnim interesima. Starčević kaže da su samo Konvent i oba Napoleona radili da se "družtveni razredi u pravih zbilja izjednače". No ustav Konventa (1793.) nije stupio na snagu a Napoleoni nisu mogli iskorijeniti zlo jer je građanstvo ojačalo, a plemstvo i svećenstvo oslabilo u svemu osim u spletkarenju. Starčević zato zaključuje: "kada se koj družtveni razred izrodi" treba ga pustiti da nestane zbog svoje unutrašnje slabosti "ili da se u jednakosti s ostalimi razredi, preporodi svojom snagom."[66]

Prema Starčeviću ostvarenje sklada svih društvenih slojeva ne ugrožavaju samo "sebični" moćnici i njihova "družba" nego i radništvo koje je pokazalo svoju snagu u revoluciji 1848. On osuđuje vladu Louisa-Philippea jer većina naroda "samo zato jer nije bogata" nije imala riječ "u javnih poslih". Izbornu reformu svatko je shvaćao na svoj način. "Zanatnici, rukotvorci, manji obertnici, inteligencia, jednom rečju siromašnii gradjani" željeli su se izjednačiti s bogatim velikim poreznicima. Pri tome im je bila potrebna pomoć puka, tj. "seljanah, pa selskih i gradskih radnikah". No taj puk, "uvek pravedan i plemenit dok ga drugi nepokvare", zna da bi se pravo glasa protegnulo samo na te slojeve, a oni bi opet ostali "bez delničtva u vladanju".[67]

U tom spisu "puk" izravnim govorom kazuje zahtjeve koje Starčević odbija očigledno zato što ih drži socijalističkima, dakle izrazom težnje da se društvo u potpunosti izmijeni. Nasuprot tome, želi održati društvo "razredah" ali na temelju moralnoga sklada među njima. U duhu učenja Saint-Simona i prosvjetitelja, obrazovani bi pri tome morali poučavati puk.

Taj "puk" dakle kaže da je 1789. i 1830. srušio "neomedjašene vladavine" ali da ipak nema politička prava iako je sposobniji i marljiviji od onih kod kojih radi "...ali mi nemožemo doći do glavnice...Jer danas izrabljuju nas i ubijaju poduzetnici: oni bo za svoju mertvu glavnicu proti svakoj pravici dobivaju neizmjerno više nego mi za našu kervavu radnju, prem mi prihod pridelavamo. Dakle deržavna vlast ima zakonom uvesti pravedno razmerje medju dobitkom koj pripada nami za radnju, i medju onim koj pripada novčaru, glavničaru za njego-

66
Ustavi, 41-43
67
Isto, 115-117

vu glavnicu."[68] No Starčević se s time ne slaže nego kaže da bi "oblastnici" trebali poučavati puk, tj. radnike, da državna vlast ne može određivati "novčarima" što će raditi sa svojim novcem, da i "glavničari" imaju mnogo problema "da ima stradanja kod radnikah, ali da ima i propalostih kod glavničarah itd."[69]

Starčević ipak ne stoji na strani "glavničarah" i kaže da "oblastnici i njihovi prijatelji" ne žele radnike "temeljito podučiti" nego ih bezumno varaju. Oni naime uvjeravaju radnike da su njihovi zahtjevi "proti slobodi" jer da o njihovoj slobodnoj volji ovisi hoće li raditi uz određenu nadnicu. Na to "puk", prema Starčeviću, odgovara da ga na rad za male nadnice tjeraju glad i nevolja i da će "sklapati ujedinjenja", tj. sindikate, i "kerzmati" (štrajkati) dok im se nadnice ne povećaju. Starčević drži da je to mišljenje pogubno za radnike jer "glavničari" mogu dulje izdržati "bez nova dobitka nego vi bez zalogaja svagdanjega kruha. Dakle vi morate ili poginuti, ili kada se nagladujete i nastradate, na radnju se dati." (No takvo "ujedinjenje" bilo je ionako zakonom zabranjeno.) Starčević vidi da su svi obrazovani "razredi" protivnici socijalnih reformi "koje su im odurna sablazan, trepet. A puk kaže da su njemu socialne reforme sverhom, a izborne, političke samo sredstvom." Prema tome ocjenjuje da je radnički pokret vodio "u socialisam" a da inače oprečne političke struje "sve udaraše na puk, na socialiste". U tom "umovanju" nitko nije vidio da puk neće raspravljati o svojim zahtjevima nego da će "na šake ići", tj. u revoluciji 1848.[70]

U tijeku te revolucije pojavio se pokušaj da se provede program Louisa Blanca o organizaciji rada na temelju načela o pravu svakoga čovjeka na rad. No "narodni atelieri" za zapošljavanje radnika doživjeli su neuspjeh jer nisu odgovarali interesima buržoazije. Blancu je država jedan od bitnih činitelja društvenoh reformi, što Starčević odlučno odbija. No ipak drži da je Blanc bio "plemenita duša" i "velika glava", a zamjerava mu što nije poučio radnike o štetnosti štrajka.[71] Obazire se i na jačanje radničkoga pokreta u doba zalaska moći Napoleona III. i kaže da se u jednom štrajku "opaža ruka 'Internationale'; i ostali radnici bez prestanka občinjaju Pariz i svu Francezku."[72]

68
Isto, 117-118

69
Isto, 118

70
Isto, 118-120

71
Isto, 118-119. Može se pretpostaviti da je Starčević osim Saint-Simona i Blanca poznavao i druge pisce koji su u prvoj polovini 19. stoljeća predlagali reformu društva. U vrijeme izlaženja "Ustava" *Hrvatska* je krajem siječnja u više nastavaka pisala o hrvatskom prijevodu *Knjige za puk* Lammenaisa, koji je želio preporoditi društvo u duhu liberalnoga katolicizma. Njegova knjiga *Les paroles d'un croyant* (Riječi jednoga vjernika), iz 1834., osuđena je papinskom enciklikom.

72
Ustavi, 156

Starčević i ostali autori u *Slobodi-Hrvatskoj* uvijek osuđuju društvene krajnosti: bogate "sebične" kapitaliste i radnike, pogotovo socijaliste, ali suosjećaju s radničkom bijedom. Primjerice, Starčević piše 1885. o jadnome stanju obrtnika i radnika u Francuskoj. Kaže da radnik dobiva sve manju "nadnevicu" i da vlada besposlenost. Misli da ta francuska "pojavljenja" imaju veliko značenje "iz njih mora ranie ili kasnie prevrat slediti" jer republikanci nisu u stanju spriječiti propast obrtnika, tj. maloga građanstva. Ima više članaka koji upozoravaju na "patnje radničkog strališa", a republikanska se vlada optužuje da dopušta pljačkanje bogatstva zemlje na korist "*hrpe objestnih ljudi bez saviesti i bez duše*" (podcrtala *Sloboda*). I u ovom pitanju glavno zlo uvijek izvire iz Njemačke jer je njezina vlada svojim nasiljima potakla u Europi socijalizam i anarhizam. Zato tamo glavna svrha socijalista nije "da uvedu ovaj ili onaj popravak, nego da razore sve što obstoji". Starčević osuđuje "najodurnia sredstva" režima, naime njemačke zakone protiv socijalista.[73]

Francusko društveno-političko stanje u doba Treće republike Starčević ocjenjuje potpuno negativno u usporedbi s Engleskom gdje postoje samo dvije stranke: liberalna i konzervativna a imaju razvijeni politički moral. Nasuprot tome u Francuskoj "se imaju herpe družbah, poddružbah, skupinah, podskupinah, odlomakah, pododlomakah, i pojedinacah koji ne spadaju u ni jednu herpu." Uzrok toj rascjepkanosti i "burkanju" Starčeviću je jasan: "Jer duhovničtvo i plemstvo svojom krivnjom izgubi svu vlast u javne posle, ova je sva pala u šake bogatih gradjanah. Mi to deržimo za glavni uzrok nesrećah koje Francezka od onda terpi i ne zna se kada će im kraj biti. Gradjanski bo razred može prekoristan biti i premnogo dobra učiniti ako ga upravljaju stalnii, ponosnii, nesebičnii, veštii, vidjenii, uredjenii razredi, a on sam u vlasti, bez onoga upravljanja, lahko postaje presebičnim i nezasitljivim, ter ga redovito samo osebni, ili družbe probitci vode, pa je nestalan."[74] Pri tome Starčević okrivljuje "bogate gradjane" na vlasti i za "nespodobu" socijalizma koju su oni stvorili svojom pogubnom gospodarskom politikom. Kaže da ima "na milione golokrakah i poljodjelskih" i predlaže da se to pitanje riješi "odpravljajuć u Algeriu težake i radnike suvišne ili siromašne". Tamo bi oni bili sretni a kraj njih i Arapi bi morali raditi "ili kroz svoju nemarnost i lenost propasti..." Starčević je već prije osudio dolazak stranih radnika u Francusku i predlagao da se oni i njihovi poslodavci oporezuju kako ne bi uzimali zaslužbu domaćim radnicima. Uvjeren je da su stranci zapreka da se domaći radnici nagode s poduzetnicima. Čini se da su mu svi stranci zlokobni "tuđinci", bili oni kapitalisti ili radnici. Pri tome osuđuje "slavnu republiku" da ne pomaže ni radnicima ni poduzetnicima nego da radi za Ni-

---

73
Sloboda, 12. i 21. I., 12. II. 1885.
74
Ustavi, 182, 184

jemce i za "nekoje pripuze".[75] Kada bi se postupalo prema Starčevićevim savjetima, Francuska bi se riješila socijalizma jer bi imala upravo toliko radnika koliko treba. Oni bi se zaposlili uz dobro materijalno stanje jer bi se mogli "sa poduzetnici pogadjati o nadnevicah". No "sebičnim gradjanom bogatim" u interesu je da ima što više nevoljnika koji moraju raditi za bijedne nadnice. Zato žali što neki ljudi, koji ne rade, imaju na milijune franaka, a deseci milijuna koji rade dan i noć nemaju ni kruha. Starčević također registrira propadanje sela, rast gradova i neizravne "štibre" koje prije svega plaćaju "siromasi". Sve je to "u naravi sustava što ga grade i derže bogati gradjani". Ako se položaj radnika ne popravi zakonitim putem, piše Starčević, "milioni golokrakah i nevoljnikah" postat će pravi "dynamit".[76]

No dogodilo se nešto što nije očekivao. U srpnju 1889., u vrijeme svjetske izložbe, održao se u Parizu osnivački kongres II. internacionale, a Starčević misli da se sastao radi dogovora "o novom prevratu". Kaže da jedna struja želi samo poboljšanje položaja radnika "napram ostalim razredom", dok bi "pravi socialisti" htjeli iz temelja srušiti sve što postoji i postaviti cijelo društvo na nove temelje.[77] I grupa zagrebačkih radnika prihvatila je preporuke pariškoga kongresa za proslavu 1. svibnja kao manifestacije za radničke zahtjeve, prije svega za osamsatno radno vrijeme. Komentirajući pripremni sastanak za tu proslavu, jedan uvodnik *Hrvatske* piše da "kapitalisti" postupaju tako loše s radnicima da im ne preostaje drugo nego "pressijom" ostvariti svoje zahtjeve. No to se odnosi samo na razvijene europske zemlje pa članak izražava opće uvjerenje da "naša otačbina" ne pripada zemljama koje trese radnički pokret. Tvrdi štoviše da u Hrvatskoj nema radnika koji bi "baš Bog zna kako oskudno bili plaćeni...kod nas nema t. zv. proletaraca" bez zalogaja kruha. No autor ipak odobrava zahtjev za osamsatni rad i čak misli da će radnici time doseći sve što im zasad nedostaje. Zato *Hrvatska* hvali zagrebačke radnike, njih preko tisuću "svake ruke", što su se valjano držali na tom sastanku. Uoči same radničke skupštine 1. svibnja uvodnik *Hrvatske* pozdravlja "slogu toga stališa" i želi mu da ostvari svoje pravedne zahtjeve. Upozorava ponovno da stanje radnika u Hrvatskoj nije dramatično jer ima vrlo malo "industrijalnih podhvata" i misli da radničko pitanje treba rješavati njihovom naobrazbom, štednjom te izbjegavanjem krčmi. Autor upozorava radnike neka ne zaborave da su sinovi hrvatskoga naroda i nada se da ih neće zavesti pogubni njemački kozmopolitizam i "grubi materijalizam". Kako se na toj prvoj radničkoj skupštini nije pokazala izričito socijalistička ideologija, isti se autor ra-

75
Hrvatska, 2. VI. 1888.
76
Ustavi, 185-6
77
Hrvatska, 14. IX. 1889.

duje što je prošla u miru pa je težak kamen pao sa srca "imućnika" i kaže da su radnici pokazali kako su ozbiljni ljudi i dobri Hrvati.[78]

Kao ni na druge događaje u Hrvatskoj, Starčević se ne obazire na početak radničko-socijalističkoga pokreta u Zagrebu. No kada je 1890. prestao vrijediti zakon protiv socijalista u Njemačkoj, piše o Bismarcku kao krivcu za pojavu socijalizma. Tvrdi da je i sam na strani socijalista "dok stroj bogatu služi a siromaka tare". Ponavlja svoje uobičajene tvrdnje da Nijemci imaju "kvargel-moždjane", rođaci su "Slavoserbah" i ne mogu se uzdići ni do kakve zdrave misli a kamoli stvoriti sređen društveno-politički sustav. Zato u Njemačkoj popravak "družtvenih odnošajah mora biti prostom sanjariom".[79] Za razliku od spomenutoga članka o zagrebačkim radničkim skupštinama, Starčević najavljuje rezervu prema zahtjevu za osamsatnim radnim danom, a pogotovo prema štrajku kao suprotnosti iskustvu i naravi. Kaže da zdravo čeljade može raditi dvanaest sati, a slabome je previše i šest sati. Nije dakle riječ "o urah" rada nego o tome da se neki posao čestito obavi. Pogotovo "prečesto i bezobzirno kerzmanje" i zahtjev za povišenjem nadnica izazvat će poduzetnika da zaustavi proizvodnju. Ipak drži da mora doći do korjenitoga preuređenja društvenih odnosa ali sumnja da bi radnici to mogli dobro obaviti jer i u njihovim nastojanjima ima "klica pokvarenosti".[80] Prema tome Starčevićev ideal nije homogeno društvo bez "razredah". Kao prosvjetitelj, drži da bi viši obrazovani slojevi: plemstvo, svećenstvo i građanstvo morali zajednički vladati u skladu s najvećim etičkim normama, a na korist "puka", poučavati ga racionalnom i moralnom načinu života i tada puk ne bi glasovao za nedostojne zastupnike i ne bi imao razloga buniti se. Kao i feudalno društvo, Starčević odbacuje kao nemoralno i građansko društvo s dominacijom bogate buržoazije jer drži da mu je jezgra "slavoserbstvo" koje kvari puk. Jamstvo društvene ravnoteže su dakle "srednji" razredi, oni niti prekomjerno bogati niti "golokraki", i zato bi, na putu prema društvenom idealu, trebalo prije svega podupirati njihove interese. Malograđanski su slojevi u Hrvatskoj prepoznali takve namjere Stranke prava pa su se njezini simpatizeri i pristaše regrutirali iz malih obrtnika i trgovaca, kalfa i trgovačkih pomoćnika, učitelja i nižega svećenstva, a prije svega je našla odziv u mladića gimnazijalaca i studenata. Iako u Hrvatskoj nije bilo bogate industrijske i bankarske buržoazije kao u Francuskoj, Njemačkoj ili Austriji, ipak su postojali obrazovaniji i bogatiji slojevi građanstva s drugačijim interesima od pravaških malograđanskih pristalica, kojima je Starčević mogao pripisati "sebičnost" i neljudsko "slavoserbsko" ponašanje. I u Hrvatskoj je iskustvo gospodarske, društvene i

78
Isto, 21. IV., 1. i 3. V. 1890. *Hrvatska* (6. V. 1890.) komentira "krzmanje" u zagrebačkoj tvornici koža prilogom iz radničkih krugova.

79
Hrvatska, 28. i 28. IV. 1890.

80
Isto. Zagrebački radnici su najprije postigli dvanaestosatni radni dan.

psihičke nesigurnosti prevladavalo u svakodnevici maloga građanstva zbog produbljivanja jaza prema dobrostojećim slojevima i silnoga straha da će mnogi od njih svršiti u redovima siromaha i "golokrakih". Mentalitet beznađa pojačao je psihički pritisak koji je pogodovao sklonosti za prihvaćanje pravaškoga pružanja nade da će se društvo u samostalnoj hrvatskoj državi uskladiti s njihovim životnim potrebama. S obzirom na Starčevićevu strategiju "negacije", Stranka prava nije imala program za poboljšanje položaja maloga građanstva ali ga je osjećajno privlačila, govorila je "stekliškim" jezikom njegova ogorčenja.

U *Hrvatskoj* i dalje izlaze prilozi u duhu "Ustava Francezke", a Starčević nastavlja napadati "slavoserbske" republikance. Tvrdi čak da je apsolutistička monarhija bila bolja od republike. Posebno ga zanima nova situacija kada je papa Lav XIII. 1892. pozvao katolike da prihvate republiku što ju je, dakako, ojačalo.[81] Naposljetku se u Francuskoj desilo ono što je Starčević toliko želio. Naime, krajem 1892. sklopljena je vojna konvencija između Rusije i Francuske (stupila je na snagu u siječnju 1894.) kao protuteža Trojnom savezu i time je prestala međunarodna izolacija Francuske nakon propasti Napoleona III. Starčević je već 1890. zabilježio da se u francuskom parlamentu počelo raspravljati o vanjskoj politici i izrazio nadu da "trostruka zajednica" neće moći spriječiti sporazum dva velika naroda. No nakon negativnih ocjena i Rusije i Francuske, postao je oprezan. Pisao je da će se posljedice tek s vremenom pokazati. "Mi željno izgledamo te čine."[82]

Starčevićeva ideologija u književnosti

Još je šezdesetih godina u lijepoj književnosti prevladavao diletantizam s kriterijem je li neki "književni" rad napisan hrvatskim jezikom i potiče li rodoljublje koje je često bilo jedina motivacija za pisanje. "Nadripjesnici i stihokrpi" oponašali su njemačke romantičke drugorazredne pisce i nisu još znali pristupiti književnu djelu estetskim mjerilima. U pseudoromantičnome patetičnom ugođaju nisu se mogli afirmirati prvi pokušaji u novelama da se prikažu stvarni ljudi sela i grada i njihov društveni položaj. Proboj prema realističnoj književnosti bio je težak, ali velikim naporom stvoreni su za vrijeme bana Mažuranića u časopisima i drugim izdanjima uvjeti za napredak estetske razine književnosti.

81
Hrvatska, 10. III. 1892.; 25. VII.–3. VIII. 1893. (Starčević). Već sam spomenula da je on u nizu članaka pisao o odnosima države i Crkve u Francuskoj (27. II.–27. III. 1893.). *Hrvatska* je komentirala nove događaje a Gjuro Jurković slao je dopise iz Pariza, pogotovo o panamskom skandalu.

82
Hrvatska, 1. XI. 1890.; 24. XI. 1893. Uglavnom iz Jurkovićeva pera list je obavještavao o manifestacijama toga novoga saveza, pogotovo o "silnom ushićenju" pri posjetu ruskoga brodovlja Francuskoj u listopadu 1893.

Šezdesetih godina, kada se pravaštvo sastojalo od grupe mladića okupljenih oko Starčevića i Kvaternika, nije dakako nastala književnost utemeljena na njihovu učenju. Tek su dva uvjeta stvorila takvu mogućnost: pravaški pokret i uspon književnosti u drugoj polovini sedamdesetih godina. Tada su unatoč skučenim društvenim odnosima i materijalnim preprekama objavljena brojnija i raznovrsnija izdanja, širio se utjecaj knjižara i tiskara i rasla je čitalačka publika. "Brižnici hrvatske liepe knjige" i uopće "narodne književnosti" nisu doduše bili zadovoljni brojem čitatelja i kulturno zainteresiranoga građanstva te kvalitetom i raznovrsnosti izdanja, no radosno su uočili da se ubrzava tempo širenja građanske kulture. Usred potištenosti zbog uske i kontrolirane autonomije kao kočnice modernizacije, kulturni je napredak pružao nadu u bolja vremena.

Čitatelji izdanja hrvatske književnosti regrutirali su se prije svega iz redova rastućega broja učenika gimnazija. Novo sveučilište u Zagrebu pružalo je šanse za odgoj i naobrazbu buduće inteligencije. U nedostatku struka bitnih za modernizaciju, kao što su tehničke znanosti i medicina, više od polovice studenata upisivalo je pravo. Na drugom je mjestu bila teologija a tek zatim filozofija. Studenti sveučilišta stvarali su novu kulturnu klimu u "glavnom gradu" Zagrebu svojim sudjelovanjem u političkom životu, velikim dijelom u pravaškom pokretu, i svojim zanimanjem za književnost i kazalište. Znatno se povećao broj udruženja koja su promijenila dotadašnji isključivo rodoljubni značaj. Pogotovo realizacija profesionalnih interesa preko udruženja utjecala je na dizanje opće civilizacijske razine. No pravničko, liječničko i ostala elitna društva nisu podupirala pravaški pokret. Pravaštvo je ponajprije našlo oslona u udruženjima koja su obuhvaćala i malo građanstvo, prije svega pjevačka, a zatim gimnastička i planinarska društva. Učitelji osnovnih škola povećavali su redove čitalačke publike zainteresirane za pravaški pokret.

Nakon pisaca, velikim dijelom diletanata koji su se mučili s jezičnim izrazom u prilikama nesigurnosti zbog nesređenoga stanja u pravopisu i gramatici, August Šenoa je sedamdesetih godina unio u hrvatsku kulturu svoje blještavo umijeće upotrebe štokavskoga jezičnoga izraza i njegova obogaćivanja uz zanimljivo fabuliranje. Uređivao je *Vienac* (1873.–1880.) na temelju programa "narodne beletristike", sa zadaćom da poukom utječe na nastanak jačega i kompaktnijega hrvatskoga građanstva. Među ličnostima koje su sedamdesetih godina utjecale na modernizaciju, Šenoa je zacijelo dao najveći doprinos odgoju hrvatskoga građanstva najprije kritikom društvenih otpora i zapreka novome kulturnom kretanju. U tom se smislu njegova pouka koncentrirala na zagrebačko građanstvo u težnji da Zagreb doista bude glavni grad moderne Hrvatske, a to je mogao samo ako postane "hrvatskiji". Želio je vidjeti građanstvo kao nositelja "duha" hrvatskoga naroda i najboljih europskih liberalnih tradicija. Građanstvo je trebala prožeti svijest o zadaći stvaranja novoga društva u korist svih slojeva, koja će ujedno omogućiti vrhunski razvoj hrvatske nacionalne samosvijesti i samim tim prik-

ljučenje europskim društvima na visokoj civilizacijskoj razini. Šenoa je, kao i Starčević, držao da je razvoj "raznih razreda društva neprirodan" jer su oni odijeljeni i međusobno suprotstavljeni kao indijske kaste. Zato je u romanima idealizirao likove iz svih društvenih slojeva i "kaputaša" i "čohaša". Šenoa je osjećao duboku mržnju protiv "tuđinaca" Nijemaca pa je i u njega, kao i u Smičiklasovoj povijesti hrvatskoga naroda, prisutno uvjerenje da povijest Hrvata obilježava očajnička borba za opstanak. Slično je mišljenjenje Starčević uglavnom primijenio na razdoblje vlasti habsburške dinastije.[1]

Šenoino sustavno nastojanje da učvrsti hrvatski "duh" u građanskoj kulturi kretalo se unutar jugoslavenske orijentacije Narodne stranke. Slavio je hrvatstvo ali je hvalio i Mažuranića te Jugoslavensku akademiju. To je razumljivo jer su nositelji jugoslavenske ideologije u građanskoj eliti bili stvaratelji hrvatskih političkih i kulturnih postignuća šezdesetih i sedamdesetih godina, iako je "jugoslavenstvo" već prije, a pogotovo u Šenoino doba, pokazivalo brojne pukotine. S visine svoje kulturne profinjenosti, Šenoa se kao pripadnik kulturne elite zgražao na Starčevićevim otrovnim, prostačkim psovanjem Narodne stranke, a pogotovo nad njegovom "Pasminom slavoserbskom" i osuđivao je mlade "stekliše" koji su ga slijedili i napadali sva postignuća pri kretanju prema građanskome društvu. No Šenoa je ipak bio sklon pomoći mladim perspektivnim pravaškim piscima. Tako je u *Viencu* 1877. objavio "Baruničinu ljubav" Ante Kovačića, a 1880. i pjesme Augusta Harambašića pa, štoviše, i životopis Eugena Kvaternika.[2]

Vidjeli smo da je Starčević negativno ocjenjivao sve elemente razvoja hrvatske građanske kulture. Ogorčen što njegovo učenje nije nigdje imalo pristupa, on je odgoj, naobrazbu i recepciju znanosti od pučkih škola pa preko gimnazija, Sveučilišta do Jugoslavenske akademije prikazivao isključivo kao "slavoserbsko" kvarenje mladića i hrvatskoga naroda uopće. Samo neizravnim putem pravaštvo se moglo uključiti u osnovne škole poukama pravaških učitelja, a u gimnazije i sveučilišta samostalnim stjecanjem obavijesti učenika i studenata, njihovim druženjem a pogotovo čitanjem Starčevićevih spisa. Razumije se da je na samome početku pravaškoga pokreta bilo jasno da pravaška ideologija mora obuhvatiti i kulturni život, a posebno književnost, pa se zato pravaška mržnja izlila prije svega na Šenou. On je doduše htio uređivati *Vienac* kao "hrvatski beletristički list", ali je taj časopis, kao i *Obzor*, izdavala Dionička tiskara Narodne stranke, a i njegov je značaj odgovarao simpatizerima Mažuranićeve stranke. U anonimnome pamfletu Kovačić je Šenou prikazao kao samovoljnoga silnika u književnosti pi-

---

1

O književnosti vidi moj tekst u: Gross–Szabo, 1992., i to poglavlja "Narodna književnost i građanska kultura šezdesetih godina" i "Šenoino doba".

2

Šenoa je pozdravio i pravaški usmjereni zabavnik bečkih studenata *Velebit* i *Hrvatski dom* zagrebačkih studenata.

šući ujedno grubu parodiju na Mažuranićeva "Smailagu" – "Smrt babe Čengićkinje" (1880.) kao "formu literarne subverzije". Neposredno nakon Šenoine smrti (1882.) počeo je izlaziti književni časopis *Hrvatska vila* koji se poslije sukobio s *Viencem*. Kao privremeni urednik *Vienca*, Šenou je naslijedio Folnegović, ali nije nastojao promijeniti karakter časopisa.

Šenoina namjera pri odgoju čitatelja za svjesne pripadnike građanskoga društva, pobuđivala je i njegov interes za suvremena društvena pitanja i sklonost prema realističkim elementima. No Šenoino djelo ne nadahnjuje se europskom realističkom književnosti pa ni francuskim romanom koji je posebno štovao. Realistični roman nastojao je prikazati zbilju bez idealiziranja. Opis hrvatskoga društva s njegovim stagnacijama, posrtanjima i zaprekama izazvao bi u čitatelja pesimizam i možda potištenost. To ne bi bilo u skladu sa Šenoinim ciljem, naime s moralnom mobilizacijom za hrvatstvo i građanski način života u duhu liberalnih ideala. Zato su pravaški kritičari osuđivali Šenou da idealizira Hrvate umjesto da ih opiše kakvi jesu i pripisivali su mu nedostatak realističnoga pristupa. Dakako, književno zainteresirani pravaši nisu pod "realizmom" shvaćali što je moguće vjerniji opis društva. Za njih je "realizam" Starčevićeva mračna vizija suvremenoga društva, koje su takvim stvorili "Slavoserbi" i "tuđinci".

Pravaškom značaju nije odgovarao "zdrav i vedar realizam" koji su željeli neki kritičari. Pod dojmom Starčevićeva učenja o mračnoj sadašnjosti u Hrvatskoj koja se može promijeniti samo stvaranjem samostalne hrvatske države, Eugen Kumičić je pokazao afinitet prema određenim vanjskim oblicima francuske naturalističke književnosti. Nadahnut Zolinim spisom o eksperimentalnom romanu, htio je da i u Hrvatskoj nastane naturalistička književnost kao društvena znanost, analiza, anatomija.[3] No Zolino bilježenje "egzaktnih" podataka o zbilji bez stvaranja zaključaka, nije odgovaralo Starčevićevu učenju koje je zahtijevalo "steklišku" osudu. Pravaši književnici nisu dakle stvorili neku novu realističnu književnost nego su na razne načine komentirali Starčevićev nauk, a uz to su se ipak nadahnuli Šenoinom umjetničkom riječi i njegovim "protorealizmom", mješavinom romantičnih i realističnih sastojaka.[4]

Prije nego što upozorim na najpoznatija književna djela nadahnuta Starčevićevim naukom, moram spomenuti da je roman koji se najviše približio realističnoj društvenoj kritici djelo Ksavera Šandora Đalskoga "U noći". Iako se prije svega bavio zagrebačkim građanskim društvom, njegov pogled uglavnom vrijedi

---

3
Jenio Sisolski (Kumičić): "O romanu" i (Josip Pasarić) "Hoćemo li naturalizmu?", u: Šicel, 1972., 124-142 i 113-123. Émile Zola pisao je da je umjetnost pomoćnica znanosti, a držao je da za pisca romana kao istraživača nisu važni mašta i zaplet nego sposobnost da izradi izvješće o zbilji na temelju egzaktna promatranja.

4
Frangeš, 1970. O hrvatskome romanu piše Nemec, 1999.

i za provincijske gradove u banskoj Hrvatskoj. Svoj je roman Đalski objavio 1886. pod teškom morom Khuenova režima. Taj bivši pravaš i poštovatelj Marxa bio je tada ogorčeni protivnik pravaštva. No zacijelo su sjećanja iz mladosti imala određen utjecaj na njegovu odluku da pokuša upozoriti na hrvatsku "noć". Pod dojmom svoga razočaranja pravaštvom on crta tipove mladića okupljenih oko Starčevića, a prikazuje ih gotovo kao romantične negativne likove. Ni u književnosti ni u publicistici nitko osim Đalskoga nije umio tako dobro dočarati ozračje u kojemu su živjeli pravaški mladići i objasniti zašto je svuda i na svakom mjestu uvijek opet nicalo pravaštvo. No valja upozoriti da on na temelju vlastitoga iskustva daje svojim pravašima obilježja iz vremena *Hervata* i *Hervatske* i da ne uzima u obzir promjene osamdesetih godina.

Glavni junak, pravnik Petar Krešimir Kačić, postupno klizi u pravaštvo, koje Đalski opisuje kao most prema egzistenciji režimskoga činovnika. Na Kačićevu primjeru čitatelji su saznali zašto je pravaška propaganda mogla privući obrazovana, plemenita i rodoljubna mlada intelektualca. Njegov se junak u početku opirao pravaškim shvaćanjima i metodama da bi ga na kraju strašna "noć" primorala da se, doduše samo privremeno, utopi u pravaštvu. Svom pravaškom prvaku Pavlu Boliću daje mnoge Starčevićeve osobine. U njega su uvijek bile male grupe studenata pravnika, ali i nezadovoljnih trgovačkih pomoćnika, obrtnika, trgovaca koji su dobro zarađivali prodajom "velikohrvatskih" šešira, "Velebit"-čaša ili revolvera "Petra Zrinskog". Kao potomak plemićke obitelji, Đalski malo svisoka crta Bolića-Starčevića kao ideologa maloga građanstva i deklasiranih elemenata. Romansirani pravaški prvak govori "glatko, sigurno i kratko, kao da je oštrim britkim dlijetom odsječeno". On je nesumnjiv autoritet, "otac svojoj djeci ili prorok svojim sljedbenicima". Pravaški studenti koji su uvijek vikali da su autoriteti glavna nesreća Hrvata, slijepo su se pokoravali njegovoj riječi i na njegov mig smjesta su napuštali svoja dotadašnja uvjerenja. Čovjek se ne može oteti dojmu da je Đalski htio vratiti Starčeviću milo za drago jer je on u "Pismima Magjarolacah" zamišljao "Slavoserbe" kako u tijeku jednoga jedinoga razgovora stalno mijenjaju nazore koje zapravo i nemaju. Svojim Bolićem, Đalski želi istaknuti osobnu Starčevićevu ulogu u osvajanju mladića koji su se spremali za intelektualna zvanja. Bez njegove sposobnosti da uvjeri slušatelje u nepobitnu logiku svojih misli, bez njegove vješte dijalektike u argumentaciji, bez njegova osobnoga čara, mladi Kačić ne bi postao pravaš. Utjecaj njegovih studentskih kolega ne bi bio dovoljan. Bolić-Starčević bio je kadar uvjeriti svakoga mladića. Kačić je samo mutno osjećao da su mnoge Bolićeve tvrdnje "paradoksi, sofizmi i cinizam", ali je naposljetku u njega nestalo svake sumnje.

Prilike koje je Bolić tako uvjerljivo osuđivao bile su doista strašne. Treba samo proći s Đalskim promenadom zagrebačke Ilice, na kojoj se govori njemački i gotovo se i ne čuje hrvatska riječ; posjetiti ples sa svim beznačajnim kreaturama koje danas ližu pete onima koje su jučer blatili; vidjeti nekadašnje odu-

i za provincijske gradove u banskoj Hrvatskoj. Svoj je roman Đalski objavio 1886. pod teškom morom Khuenova režima. Taj bivši pravaš i poštovatelj Marxa bio je tada ogorčeni protivnik pravaštva. No zacijelo su sjećanja iz mladosti imala određen utjecaj na njegovu odluku da pokuša upozoriti na hrvatsku "noć". Pod dojmom svoga razočaranja pravaštvom on crta tipove mladića okupljenih oko Starčevića, a prikazuje ih gotovo kao romantične negativne likove. Ni u književnosti ni u publicistici nitko osim Đalskoga nije umio tako dobro dočarati ozračje u kojemu su živjeli pravaški mladići i objasniti zašto je svuda i na svakom mjestu uvijek opet nicalo pravaštvo. No valja upozoriti da on na temelju vlastitoga iskustva daje svojim pravašima obilježja iz vremena *Hervata* i *Hervatske* i da ne uzima u obzir promjene osamdesetih godina.

Glavni junak, pravnik Petar Krešimir Kačić, postupno klizi u pravaštvo, koje Đalski opisuje kao most prema egzistenciji režimskoga činovnika. Na Kačićevu primjeru čitatelji su saznali zašto je pravaška propaganda mogla privući obrazovana, plemenita i rodoljubna mlada intelektualca. Njegov se junak u početku opirao pravaškim shvaćanjima i metodama da bi ga na kraju strašna "noć" primorala da se, doduše samo privremeno, utopi u pravaštvu. Svom pravaškom prvaku Pavlu Boliću daje mnoge Starčevićeve osobine. U njega su uvijek bile male grupe studenata pravnika, ali i nezadovoljnih trgovačkih pomoćnika, obrtnika, trgovaca koji su dobro zarađivali prodajom "velikohrvatskih" šešira, "Velebit"-čaša ili revolvera "Petra Zrinskog". Kao potomak plemićke obitelji, Đalski malo svisoka crta Bolića-Starčevića kao ideologa maloga građanstva i deklasiranih elemenata. Romansirani pravaški prvak govori "glatko, sigurno i kratko, kao da je oštrim britkim dlijetom odsječeno". On je nesumnjiv autoritet, "otac svojoj djeci ili prorok svojim sljedbenicima". Pravaški studenti koji su uvijek vikali da su autoriteti glavna nesreća Hrvata, slijepo su se pokoravali njegovoj riječi i na njegov mig smjesta su napuštali svoja dotadašnja uvjerenja. Čovjek se ne može oteti dojmu da je Đalski htio vratiti Starčeviću milo za drago jer je on u "Pismima Magjarolacah" zamišljao "Slavoserbe" kako u tijeku jednoga jedinoga razgovora stalno mijenjaju nazore koje zapravo i nemaju. Svojim Bolićem, Đalski želi istaknuti osobnu Starčevićevu ulogu u osvajanju mladića koji su se spremali za intelektualna zvanja. Bez njegove sposobnosti da uvjeri slušatelje u nepobitnu logiku svojih misli, bez njegove vješte dijalektike u argumentaciji, bez njegova osobnoga čara, mladi Kačić ne bi postao pravaš. Utjecaj njegovih studentskih kolega ne bi bio dovoljan. Bolić-Starčević bio je kadar uvjeriti svakoga mladića. Kačić je samo mutno osjećao da su mnoge Bolićeve tvrdnje "paradoksi, sofizmi i cinizam", ali je naposljetku u njega nestalo svake sumnje.

Prilike koje je Bolić tako uvjerljivo osuđivao bile su doista strašne. Treba samo proći s Đalskim promenadom zagrebačke Ilice, na kojoj se govori njemački i gotovo se i ne čuje hrvatska riječ; posjetiti ples sa svim beznačajnim kreaturama koje danas ližu pete onima koje su jučer blatili; vidjeti nekadašnje odu-

ševljene ilirce kao šutljive i pokorne činovnike; sjetiti se potištenosti hrvatskoga imena koje se i suviše često zamjenjuje s "naškim"; doživjeti nakon čitanja, pogotovo Kvaternikovih spisa, bol što je i samo ime "stare kraljevine" gotovo iščezlo; vidjeti pred sobom bijedu i propadanje seljaka i razumjeti kako se u mladu čovjeku budi starčevićanski gnjev i kako postaje sklon prihvatiti način pravaške generalizacije pojedinih najmučnijih slučajeva. Kao dobro odgojenu plemićkom potomku, Đalskome su mrski "goropadni izrazi" i psovke pravaških mladića na sve i svakoga, ali dobro opisuje podrijetlo toga izraza nemoćnoga bijesa. Ne sviđa mu se dakako ni njihova namještena skromna i neuredna odjeća kojom oponašaju Starčevićev skroman način života i žele pokazati svoj prosvjed protiv "finog" pokvarenoga društva.

Pisac posebno ističe da je srpska ideologija jedan od najvažnijih poticaja za pristup njegova junaka pravašima. "Vukova riječ 'Srbi svi i svuda' nije ni kod njega ostala bez zamašna traga. Bolilo ga od negda, kad je vidio Srbe u vječnim redovima hrvatskih neprijatelja, a doba ilirskih, jugoslavenskih i srpsko-hrvatskih pokušaja davno je minulo prije njegova đakovanja. (...) Predaleko popuštanje Hrvata u ime sloge davno je rodilo ma i neopazice reakcijom i sve većma prijetila opasnost, da se padne u drugu protimbu." Probuđenoj hrvatskoj nacionalnoj svijesti mladoga Kačića bilo je nepodnošljivo živjeti u ozračju u kojemu "kao da hrvatsko ime i individualnost Hrvata ima najmanje uvjeta opstanku i najmanje prava, da se širi."[5] Đalski osuđuje svoga junaka što je pao u pravašku krajnost. Žigoše primitivizam i besmisao tipične prepirke međusobne negacije jednoga Srbina i mladoga pravaša koja se ne vodi "razlozima nego dosjetkama i prostotama". Njegovo pozitivno lice, pravnik Narančić, koji izražava osnovne misli Đalskoga, brani hrvatsko-srpsku slogu. "Za me nisu odlučne izjave ovoga gospodina (tj. spomenutoga Srbina za kojeg hrvatstvo ne postoji, *M. G.*) i njegovih drugova; za me nisu odlučni dosadašnji grijesi, počinjeni na jednoj i drugoj strani, jer ih je sakrivilo neznanje, glupost i strast. Neka zasja jednom u sve strane luč prosvjete, znanja i uljuđenosti, pa će svega nestati."[6] Ta izjava dakako zvuči kao štrosmajerovsko uvjerenje da su prosvjeta i kultura temelji svakoga napretka.

Đalski dobro poznaje Starčevićev i Kvaternikov nauk iz listova *Hervat* i *Hervatska*. Na različite načine on mu se u svom romanu protivi, čak i ruga nekim njegovim aspektima. Uvjeren je da pravaštvo ne može stići dalje od lijepih fraza. "Riječi lete u zrak, odbijaju se gdje pod zadimljenim svodom smrdljive kavane, da onda zastruje na uši nadobudne mladeži, koju dakako uznesu u deseto nebo. No, eto, tada opet neprilike; u nebu zamnijevaju samo simfonije, u nebu se ne radi – pa tako u deseto nebo uzdignuta mladež ništa ne radi, već dalje govori.

5
Gjalski, Ksaver Šandor: *U noći,* Svagdašnja povijest iz hrvatskoga života, Zagreb 1913., 138-9
6
Isto, 130, 135

I opet riječi, ništa nego riječi."[7] No Đalski nije tim riječima suprotstavio čin koji bi doista mogao osvijetliti hrvatsku "noć". Želi samo spasiti mlade od besplodna i štetna politiziranja. Kaže da "politika nije jedino stvar čuvstva nego poglavito umijeće razbora i znanja". Kao Starčeviću, i njemu se gadi ljigava svakodnevna politika koju doživljava za Khuenova režima. Uvjeren je da ona mora demoralizirati mlade. Njegov Narančić upozorava Kačića da se okani pravaštva "...deklamovat ćeš mnogo o velikoj Hrvatskoj, za volju politike bit ćeš i klevetnikom i lažljivcem i prostakom. A vrijeme će letjeti i ti ga nećeš upotrijebiti da nabereš znanja i snage, pa da se oboružaš onim jedinim oružjem, kojim se može za Hrvatsku raditi."[8] Đalski je uvjeren da "dnevna politička borba čovjeka vuče u blato, pa stoga neka se je mladež čuva." Osuđujući po njegovu mišljenju loš značaj mladih pravaša, autor za to ne krivi njih. "... sve to nije nego posljedica, što je kod nas sve nenaravno", tj. stisnuto i zgnječeno u okviru koji je nametnuo tuđinac. Zato Kačić već kao pravaš postaje novinar službenih listova, da bi poslije, nakon teških duševnih borbi, primio činovničko mjesto, jer je to bio jedini način da ne propadne i da osnuje solidnu građansku egzistenciju. I on je morao prihvatiti samoopravdanje malodušnih da je njihovo pokoravanje "politika opreznosti, samozataje i mudre obzirnosti". Riječ je o onom "sužanjskome" osjećaju vlastite slabosti koji je Starčević uvijek žigosao kao glavno sredstvo tuđinaca i "Slavoserbah" da unište hrvatski narod.

Kada je preko mosta pravaštva poslao svoga junaka u moralnu propast, Đalski se zapravo ipak približava Starčeviću. U toj strašnoj khuenovskoj "noći", on ne zna završiti svoj roman upozorenjem na čin koji bi pružao nadu. Umjesto toga on moli Boga: "...i daj nam značajeva, daj nam značajeva!" A nije li i Ante Starčević čeznuo za "značajevima" i poistovjećivao pojam Hrvat-pravaš s moralnim vrlinama?

Optimizma nema ni u djelima Ante Kovačića koji se najviše približio smislu Starčevićeve osude društva i njegovoj ciničnoj satiri. Pomogao je širenju pravaštva svojom već spomenutom satirom Mažuranićeva epa te kritikom ilirskoga preporoda u romanu "Fiškal". No najbolje mu je uspio roman "U registraturi" (1888.) pri opisu seljačke i malograđanske sredine. Kada nije kvario svoj opis neuvjerljivim romantičnim ekskursima, Kovačić je znao dobro osvijetliti neizdiferencirani "purgarski" sloj, koji gubi seljačku podlogu ali još nema građansku svijest niti mogućnost građanske egzistencije. Kao odvjetnički perovođa Kovačić je imao iskustvo s radom u "pismarnici". Zato u nj živi svijet "malih polutanskih činovničića, što ureduju polunjemački i poluhrvatski" pogotovo pred seljacima, a služe mu kao simboli za Starčevićevo učenje o sužanjskom mentalitetu. Kova-

7
Isto, 325
8
Isto, 137

čić tumači Starčevićevo bolno uvjerenje da je puk, koji bi trebao nositi u sebi gospodujući duh hrvatskoga naroda, stoljećima tlačen i "poživinčen" i da zato ne može razlikovati dobro od zla. U romanu "U registraturi" to učenje simbolizira otac glavnoga junaka, seljak, u duši plemenit, s malim ljudskim slabostima, koji ne može zamisliti bolju budućnost za svoga sina nego da postane "kumordinar" (Kammerdiener – gospodski sluga). Zacijelo je Kovačić posebno ugodio Starčevićevoj mržnji protiv Strossmayera kada je svoga junaka doveo kao slugu čudovišnome zlotvoru "Meceni", predsjedniku "slavnoga društva poniznosti i ustrpljivosti", tj. Jugoslavenske akademije. I razgovori među spisima u registraturi ilustriraju Starčevićevo uvjerenje da ljudi ne razumiju ili ne žele shvatiti njegov jedino ispravan nauk. Kovačić pokazuje kako malograđanska sredina buči o pojavama o kojima nema obavijesti i drži, primjerice, da o književnosti najviše govore oni koji ništa ne čitaju.[9]

Književna ilustracija Starčevićeva učenja na Kovačićev način i romanima uopće nije pristupačna poluobrazovanim pristalicama Stranke prava. Neusporedivo im je bliži drugi komentator Starčevićeve poruke, pjesnik naivnih budnica koje su s velikim uspjehom mobilizirale nezadovoljnike za pravaški pokret osamdesetih godina – August Harambašić. Nije bilo sastojaka Starčevićeve ideologije i važnijih događaja koje on ne bi zanosno opjevao po uzoru na romantičku poeziju ljubavi prema domovini i ženi. On je svojim pjesmama ilustrirao kolebljivu tendenciju *Slobode* nakon članka "Fiat lux!", isticao je potrebu sloge "braće" protiv zajedničkoga neprijatelja ali je, čini se, kao i Starčević, ostao pri uvjerenju da južnoslavensko područje pripada sferi hrvatske državnosti.

"Od Jadranskog mora do hladna Timoka,
Od Balkana pa do Triglava visoka
Svud su tvoji sinci i svud sreća huda;
Tu se oni krste raznimi imeni,
Al su zato redom sužnji zarobljeni,
Jer razdiru sami tvoja divna uda."

Tako je Harambašić započeo svoju pjesmu "Hrvatskoj", koja je prvi put objavljena u almanahu *Hrvatska* 1881., s temom koju je poslije često ponavljao.

U pjesmama je dao oduška nepodnošljivu osjećaju ropstva hrvatskoga naroda s tako slavnom povijesti. Pozivao je svoj rod da se digne s odra i prihvati bajunete, da se ne pokaže kukavicom pred slavnim pređima. Stotinu je puta izražavao svoju spremnost da umre za domovinu. Harambašićevo zveckanje oružjem nije samo pjesnički izraz ohrabrenja naroda. Njegov je zadatak da pjesmama priprema narod za "crni petak" koji će osvanuti Nijemcu kad Rusija zarati s nji-

9
O "babi Čengićkinji" piše Nemec, 1991. Godinu dana nakon izlaska romana *U registraturi,* Kovačić je umro u stenjevečkom "zavodu za umobolne". *Hrvatska,* 11. i 13. XII. 1889.

me. Pjevao je da zora rudi s Balkana uz pomoć Rusije i pozivao je "hrvaćanskog diva" da trgne sablju i postane baštinik polumjeseca. No sablju je zapravo trebalo uperiti protiv Austro-Ugarske koja je okupirala Bosnu i Hercegovinu. Želio je pri tome "bratsku slogu i ljubav" i nadao se "zajednici svih Balkana!". Iz Harambašićeve skromne poezije zrače osnovne Starčevićeve historijske i društvene pouke. Hrvatski dom nije nikada pokoren sabljom, nego prevarom, jer je hrvatski narod bio predobar. Nije istina da je hrvatski narod preslab da se oslobodi. I David je ubio Golijata!

"Mi hoćemo što nas ide,
što je naše od starine:
Suverenost i slobodu,
I jedinstvo otačbine!"

I u Harambašića ima društvene kritike. On ruži živinski nagon "velikana" koji se goste bijelim kruhom na račun sirotinjskih suza. Žali da puk zna samo ono što od njega trebaju gospoda, a ne misli o propaloj slobodi. Pjeva o mogućnicima i nesretnicima o bogatašima i siromasima. Vidi ono što je dobro u kolibama, a ne u palačama. Jadikuje nad strašnim nevoljama seljaka radi povećanja "harača".

"A sad porez raste kano drač na polju.
Ne možeš ga smoći uz najbolju volju."

Harambašić je spjevao more prigodnica, od kojih su najpoznatije bile one koje su slavile kult Zrinskoga i Frankopana. U Starčevićevu duhu obara se i na "praktične stekliše" koji riječima pokazuju "žar...za svetu stvar", ali kada im se dirne "u džep", tada "potegnu rep". Izvanredno mnogo pridonio je kultu Ante Starčevića. Spjevao je mnogobrojne pjesmice "divnom starcu", svom uzoru i najvećemu hrvatskom sinu, koji je osvijestio svoj narod i pokazao mu pravi put.

"Očaj svuda - al da ne bje Tebe
Ne bi jadni ni znali za sebe!"

I za sebe kaže: "A ja čovjek samo sam po tebi!"[10]

Valja još spomenuti da je Harambašić bio neumoran suradnik pravaških humorističkih listova koji su povremeno izlazili osamdesetih godina. Oni su, dakako, bili samo blijed odraz Starčevićeve satire, ali su davali boju pravaškome ozračju i ton propagandi.[11]

Najznačajniji spomenik Starčeviću i Kvaterniku podigao je Eugen Kumičić pretočivši u svoj roman "Urota Zrinsko-Frankopanska", posvećen "otcu otač-

---

10
Harambašić, August: *Antologija,* uredio i predgovor napisao A. Barac, Zagreb 1926.; isti, *Lirika I, II*, ukupna djela A. Harambašića, uređuje J. Benešić, sv. 1-2, Zagreb 1942./3.

11
Horvat, 1962., 275 i d.

bine", samu bit izvorne pravaške ideologije. Roman je doduše izašao u rujnu 1893. kada je Stranka prava pod Frankovim i Folnegovićevim vodstvom već učinila najvažnije korake na putu svoga pretvaranja u oportunističku stranku i napuštanja izvorne Starčevićeve ideologije. No "Urota" je proizvod ozračja pravaškoga pokreta osamdesetih godina. Kumičić je doduše do kraja života ostao Frankov politički suradnik ne shvaćajući, čini se, da se njegova struja postupno povezuje s onima koje je prokleo kao ubojice Zrinskoga i Frankopana. Stoga je više puta doveo Franka u veliku nepriliku jer je nastavio govoriti u Saboru u protuaustrijskom tonu. Naposljetku je još napisao roman "Kraljica Lepa" u kojemu slijedi Starčevićevo shvaćanje vjere i Crkve. "Urota" je imala izvanrednu ulogu kada je izvorni pravaški nauk, uperen protiv Habsburške Monarhije i okrenut prema samostalnoj hrvatskoj državi, bio prognan iz političkoga života na područje maštanja. Živjela je kao spomenik Kvaternikova i Starčevićeva pravaštva i pomogla je svojom popularnošću da ono ne bude zaboravljeno.

"Urota" je zacijelo djelo skromne stvaralačke moći i po svojoj estetskoj razini zaostaje za drugim Kumičićevim romanima. No kao ideologija sjajno djeluje u redovima maloga građanstva. Pravaški simpatizeri među poluinteligencijom nisu razumjeli Starčevićeve spise namijenjene obrazovanim čitateljima. Do mase simpatizera njihova je poruka stizala razvodnjena u stilu Davida Starčevića i često je postajala jednolična, iako je svojim nazdravičarstvom poticala emocije. Ta publika nije mogla imati sluha za suptilniju, angažiranu književnost. "Urota" joj je zato dobro odgovarala. S jedne strane prevladala je svojim književnim oblikom monotoniju jednoznačne političke poruke, a s druge strane zadržala je sve ono što je za agitaciju najvažnije: jasnoću, neposrednost, jednostavnost i bijelo-crnu shemu. Zacijelo se čitatelja neusporedivo više dojmilo kada su Kumičićev Petar Zrinski i njegovi časnici govorili o hrvatskome državnom pravu, o mržnji protiv Nijemaca, o nesreći ropstva hrvatskoga naroda, jezikom Starčevića i Kvaternika, nego kada su slušali nekakav nespretan govor ili čitali na brzinu napisan članak. Lakše je bilo pamtiti i usvojiti sadržaj listina kojima su pravaši opravdali svoja državnopravna shvaćanja kada su ih recitirali Kumičićevi junaci, nego čitati ih u kakvu manje pristupačnu obliku.[12] Psihološko produbljivanje približilo bi pisca povijesnom Petru i Katarini, a to nije bio njegov cilj. Njemu su oni simboli patnji hrvatskoga naroda i morali su ostati papirnati i bez unutrašnjega života kao sve ličnosti pretvorene u mit, kojemu sadržaj daju isključivo sredina i uvjerenja pisca. Čitatelj koji ne bi razumio mentalitet velikaša 17. stoljeća mogao se poistovjetiti sa simbolom svojih vlastitih maštanja i želja. Sjaj pogubljenih plemenitih velikaša osvjetljavao je njegov skromni život. Mogao je snažno

12
Kumičić se poslužio svim tada poznatim izvorima o Zrinskom i Frankopanu i branio ih je od mišljenja da su se povezali s Turcima. Kumičić, Evgenij: *Petar Zrinski i Fran K. Frankopan i njihovi klevetnici*, Zagreb 1889. Vidi: Kumičić: *Petar Zrinski*, historička drama u pet činova, Zagreb 1901.; Šicel, 1971.

doživjeti njihovu heroizaciju kao utjelovljenje najviših vrijednosti svoga društva i vremena, naime ideala samostalne hrvatske države.

Bez obzira na to što se Kumičić nije mogao približiti Šenoinu lokalnu koloritu i njegovoj kreaciji živih i neposrednih junaka, uspio je duboko dirnuti svoje čitatelje. Opisao je Petra i Katarinu kao hrvatskoga kralja i kraljicu. Oni simboliziraju osnovna obilježja hrvatskoga naroda – veličanstvo i patnju. U Petru je uskrsnula srednjovjekovna banska vlast predstavljena zapravo kao kraljevska, jer su Hrvati tuđemu vladaru predali samo krunu, a žezlo, simbol vlasti, zadržali su za sebe. Upravo uništenje tako protumačene banske vlasti važna je poluga da se u čitatelja izazove mržnja protiv Habsburgovaca, a pogotovo Nijemaca. Zrinski su osim toga prikazani kao prava kraljevska dinastija, tijesno povezani sa stoljetnom slavom hrvatskoga naroda, kojemu se kršćanski svijet divio. Knezovi Zrinski i Frankopani bili su slavni već onda kada još nitko nije znao za nekakve Habsburgovce. Istina je, nisu baš svi Zrinski bili dostojni svoga imena. Vjeran Starčeviću, Kumičić se morao ograditi od Nikole Šubića Zrinskoga. Zato njegov Petar kaže da bi bilo bolje da nije branio Siget (tj. u interesu Austrije) nego svoju zemlju. Za onoga čitatelja kome i nakon svih razgovora i aluzija nije bilo jasno što predstavljaju Petar i Katarina, Kumičić je navijestio da se u Ozlju, koji je opisao kao kraljevski dvor, možda nalazila i sama hrvatska kraljevska kruna.

Na stranicama "Urote" sustavno se ponavlja Starčevićeva historijska slika, a Kumičić pokazuje da dobro poznaje i Kvaternikove spise. Petar Zrinski govori svojoj družini na Badnjak, datumu nade u spas, ali i slutnje buduće Golgote hrvatskoga naroda pod Austrijom. Petar vjerno ponavlja Kvaternikov doživljaj "zvanja" hrvatskoga "naroda spasitelja". Kaže: "Moglo bi se dogoditi, da nam ograne sunce, a mogla bi nas zastrti još veća tama, ali sam tvrdo uvjeren, da neće Bog dopustiti, da propadne Njegov izabrani hrvatski narod. Da: izabrani narod, jer je Bog našemu narodu dao ovu zemlju, da bude bedem proti navalama na Njegovu svetu vjeru. Ova je zemlja morala biti napučena hrabrim narodom, jer je samo takav narod mogao zaustaviti azijatsku bujicu, što je htjela poplaviti i sam Rim!"[13] Petar je osvjedočen da je slava hrvatskih junaka, tj. hrvatska povijest, vječna kao i vjera Isusova i zato hrvatski narod mora jednoga dana rastrgati okove i zavladati zemljom koju mu je dao sam Bog. U Kvaternikovu duhu Petar vidi slijed neprijatelja kršćanstva protiv kojih se hrvatski narod srčano borio – od Avara do Turaka. "Urota" dalje priča o izboru Ferdinanda Habsburškoga za hrvatskoga kralja na temelju pravaškoga učenja o "ugovoru", o vjerolomnosti dinastije koja je rascjepkala hrvatske zemlje umjesto da ih ponovno sjedini. Gotovo u svakoj Petrovoj rečenici, a i u drugih ličnosti, prepoznajemo Starčevićev i Kvaternikov nauk, često ponovljen njihovim vlastitim riječima. I Kumičić ističe da u "planinskoj Hrvatskoj" žive Hrvati, a u Bosni i Hercegovini "najčišće hrvat-

---

13
Kumičić, Evgenij: *Urota Zrinsko-Frankopanska*, Zagreb b. g., 3. izd., 285-6

sko plemstvo". Odobrava sporazum s Mađarima protiv Austrije, ljuti se na izdajice među hrvatskim plemstvom.

Starčevićansko uvjerenje da su Hrvati i suviše dugo bili vjerni dinastiji od koje su samo stradali, izražava se u Petrovoj neizmjernoj strpljivosti i želji da pridobije kamarilu za pošten odnos prema Hrvatima. Kao i Starčević, koji je držao da nije revolucionar i veleizdajnik onaj koji zahtijeva povratak prava hrvatskoga naroda nego onaj koji savjetuje kralju da to ne učini, i Petar se protivi bečkim optužbama i kaže da nije urotnik onaj koji zahtijeva pravo svoga naroda. Vrhunac Kumičićeve pouke je razgovor između Leopolda I., kreature isusovaca, i Petra Zrinskoga. U vezi s nezadovoljstvom što je dvor spriječio da hrvatsko plemstvo ratuje protiv Turaka i brani svoju zemlju, Petar otvoreno kaže vladaru da prekršitelji ugovora između kralja i naroda nisu oni koji u nevolji traže drugdje pomoć, nego oni koji puštaju Hrvate bez obrane i zaboravljaju svoju prisegu. Hrvati nisu buntovnici, oni žele biti vjerni kralju koji se drži ugovora. Ujedinjeno i oslobođeno hrvatsko kraljevstvo bilo bi najjači oslon prijestolju, nastavio je Petar, a kao ban zamolio je kralja da se sjeti svoje prisege Hrvatima. Bog je stvorio Hrvate za velika djela, a ne zato da budu tlačeni. Petar zahtijeva od vladara uspostavu ustava i potpune banske časti, tj. nad banom bio bi samo kralj. Taj i ostale zahtjeve želi osigurati ugovorom koji bi ovjerili svjedoci. Petar otvoreno i muški upozorava vladara da Hrvati imaju pravo latiti se u krajnjoj nuždi i oružja i izabrati novoga kralja ako vladar bude i dalje gazio njihov ustav. Tako je hrvatski ban rekao kralju istinu i time ispunio svoju dužnost prema njemu i domovini. Očigledno je ta scena na bečkome dvoru u 17. stoljeću samo simboličan sažetak "razgovora" koji je Starčević vodio s vladarom sve tamo od 1861., kada je sastavio predstavke Riječke županije.

Kumičić nije ostavio Zrinskog i Frankopana u njihovu feudalnome okružju negativno ocijenjenom od Starčevića. Svoju ulogu pobornika samostalne hrvatske države mogli su ispuniti samo čvrsto povezani s cijelim hrvatskim narodom. Zato seljaci pred nasiljima njemačke vojske bježe u Ozalj pod zaštitu Zrinskih, a Kumičić ističe da su oni uvijek bili dobri prema kmetovima. Zrinski-Frankopani i hrvatski narod su kao kruh i vino. Kada je velikašima dobro, i narod je zadovoljan. Oni su uoči svoga pogubljenja morali biti svjesni smisla svoje žrtve za hrvatski narod. U posljednjem razgovoru Petra i Frana prije njihove smrti, Fran je rekao: "Petre, uništit će naše porodice, ali živit će naš narod i znat će, zašto su pale naše glave (...) Blago onome, tko će našim tlačiteljima platiti za djelo, koje su nama učinili, uzdahne Zrinski."

I tako su pale njihove glave. "Jedno dugo doba od više krvavih i slavnih stoljeća prekinulo se iznenada okrutnim udesom, strahovito, očajno. Budućnost hrvatskoga kraljevstva bila je zastrta crnom tamom, kao stratište onim suknom, i nitko nije možda pomislio, da će ona krv probiti tamu, kako je probila sukno. Sve je ležalo u prahu i krvi, razstavljeno od prošlosti. Ona Hrvatska, kojom su ravna-

sko plemstvo". Odobrava sporazum s Mađarima protiv Austrije, ljuti se na izdajice među hrvatskim plemstvom.

Starčevićansko uvjerenje da su Hrvati i suviše dugo bili vjerni dinastiji od koje su samo stradali, izražava se u Petrovoj neizmjernoj strpljivosti i želji da pridobije kamarilu za pošten odnos prema Hrvatima. Kao i Starčević, koji je držao da nije revolucionar i veleizdajnik onaj koji zahtijeva povratak prava hrvatskoga naroda nego onaj koji savjetuje kralju da to ne učini, i Petar se protivi bečkim optužbama i kaže da nije urotnik onaj koji zahtijeva pravo svoga naroda. Vrhunac Kumičićeve pouke je razgovor između Leopolda I., kreature isusovaca, i Petra Zrinskoga. U vezi s nezadovoljstvom što je dvor spriječio da hrvatsko plemstvo ratuje protiv Turaka i brani svoju zemlju, Petar otvoreno kaže vladaru da prekršitelji ugovora između kralja i naroda nisu oni koji u nevolji traže drugdje pomoć, nego oni koji puštaju Hrvate bez obrane i zaboravljaju svoju prisegu. Hrvati nisu buntovnici, oni žele biti vjerni kralju koji se drži ugovora. Ujedinjeno i oslobođeno hrvatsko kraljevstvo bilo bi najjači oslon prijestolju, nastavio je Petar, a kao ban zamolio je kralja da se sjeti svoje prisege Hrvatima. Bog je stvorio Hrvate za velika djela, a ne zato da budu tlačeni. Petar zahtijeva od vladara uspostavu ustava i potpune banske časti, tj. nad banom bio bi samo kralj. Taj i ostale zahtjeve želi osigurati ugovorom koji bi ovjerili svjedoci. Petar otvoreno i muški upozorava vladara da Hrvati imaju pravo latiti se u krajnjoj nuždi i oružja i izabrati novoga kralja ako vladar bude i dalje gazio njihov ustav. Tako je hrvatski ban rekao kralju istinu i time ispunio svoju dužnost prema njemu i domovini. Očigledno je ta scena na bečkome dvoru u 17. stoljeću samo simboličan sažetak "razgovora" koji je Starčević vodio s vladarom sve tamo od 1861., kada je sastavio predstavke Riječke županije.

Kumičić nije ostavio Zrinskog i Frankopana u njihovu feudalnome okružju negativno ocijenjenom od Starčevića. Svoju ulogu pobornika samostalne hrvatske države mogli su ispuniti samo čvrsto povezani s cijelim hrvatskim narodom. Zato seljaci pred nasiljima njemačke vojske bježe u Ozalj pod zaštitu Zrinskih, a Kumičić ističe da su oni uvijek bili dobri prema kmetovima. Zrinski-Frankopani i hrvatski narod su kao kruh i vino. Kada je velikašima dobro, i narod je zadovoljan. Oni su uoči svoga pogubljenja morali biti svjesni smisla svoje žrtve za hrvatski narod. U posljednjem razgovoru Petra i Frana prije njihove smrti, Fran je rekao: "Petre, uništit će naše porodice, ali živit će naš narod i znat će, zašto su pale naše glave (...) Blago onome, tko će našim tlačiteljima platiti za djelo, koje su nama učinili, uzdahne Zrinski."

I tako su pale njihove glave. "Jedno dugo doba od više krvavih i slavnih stoljeća prekinulo se iznenada okrutnim udesom, strahovito, očajno. Budućnost hrvatskoga kraljevstva bila je zastrta crnom tamom, kao stratište onim suknom, i nitko nije možda pomislio, da će ona krv probiti tamu, kako je probila sukno. Sve je ležalo u prahu i krvi, razstavljeno od prošlosti. Ona Hrvatska, kojom su ravna-

li pojedini velikaški rodovi za uviek je propala u krvi na stratištu, onda je iščezla onakva Hrvatska, a u ono grozno doba još nitko nije ni naslutiti mogao silnu moć seljačke kolibe, veličanstvo naroda..."[14]

Još više nego haračenjem njemačke soldateske u hrvatskim selima, Kumičić je izazvao bol i mržnju protiv Nijemaca svojim opisom teške sudbine pojedinih pripadnika Petrove obitelji, koju je čitatelj morao doživjeti kao pokušaj uništenja hrvatskoga naroda. No ono što je najvažnije, rekao je u predsmrtnoj viziji Katarine Zrinske, simbola "obožavane" majke Hrvatske. Njoj su se u snu javili Petar i Fran i tješili su je. "Katarina, ne plači jer će naš narod saznati za naše velike muke, za našu mučeničku smrt. Doći će vrieme, kad će ga naše slavne patnje sokoliti u borbi za slobodu otačbine (...) Mila ženo, mila sestro, ne plači jer će nakon stoljeća hrvatski narod plakati za tobom, za nama, za svima našima, i prolit će suza, koliko ih nije za nikim prolio... Ne, ne plači, mila ženo, ne, ne plači mila sestro, jer će svaka Hrvatica i svaki Hrvat, kojim neće biti srce od kamena, plakati za tobom. Morat će plakati."[15] Dakle Kumičićeva je poruka: neka iz plača hrvatskoga naroda za Zrinskim i Frankopanom nikne sloboda. Vjerojatno nije slutio da će službena politika Stranke prava odustati od kulta Zrinskog i Frankopana i tražiti sporazum ili pokoriti se nasljednicima njihova ubojice.

U povodu izlaska "Urote", Martin Lovrenčević ju slavi u listku *Hrvatske*. Drži da "historička pripoviest" ima zadaću da otkriva istinu prošlosti i da pisac mora biti odgojitelj. Očigledno ne voli historiju pisanu "za učenjake". Kumičiću pripisuje u zaslugu što je na temelju izvora pokazao da hrvatski velikaši nisu bili urotnici, tj. nisu sklopili savez s Turcima, i da je zato njihova nasilna smrt posljedica namjera da se Ugarska i Hrvatska uključe u Carevinu kao njezini integralni dijelovi. Pisac se žarko nada da će "sinci hrvatski" čitati tu "umnu knjigu".[16]

Razumije se da je pravaški tisak sudjelovao u bitkama oko pravopisa i uvođenja fonetike. Vidjeli smo da su do kraja osamdesetih godina svi sastojci Starčevićeva učenja u većoj ili manjoj mjeri obilježavali pravaški pokret, osim njegovih jezičnih nazora, tj. ekavice i posebnoga pravopisa, kojih se držao do kraja života. On se i inače nije javljao u polemikama, a ovaj put imao je još manje razloga jer je znao da njegove teze ne mogu biti prihvaćene.

Osnovnu ulogu pri razvoju visoke kulture imala je zacijelo visokoštokavska standardizacija hrvatskoga književnoga jezika oko koje bitke nisu prestajale od pedesetih godina. Redovito je bila riječ o političkome pitanju koje je ovisilo o

14
Isto, 413, 437

15
Isto, 444

16
Hrvatska, 13. XI. 1893.

karakteru političke borbe i držanju režima te o opredjeljenju pojedinaca prema bitnim oprekama – naime shvaćanju o jedinstvu hrvatskoga i srpskoga pravopisa prema Karadžićevu modelu, odnosno o njihovoj zasebnosti i različitosti. Još je sedamdesetih godina postojao "uistinu šareni pravopis", bez "najprimitivnijih načela" koja nisu bila ujednačena niti u izdanjima Jugoslavenske akademije. Nesređeni odnosi postojali su dakle u "književnosti", kao pojmu koji ne obuhvaća samo "lijepu književnost" nego sve što je napisano na razini visoke kulture od historije do prirodopisa. Pogotovo u školama vladala je prava "anarhija" jer je stara Gajeva ortografija, propisana Mažuranićevom naredbom 1862., potpuno nestala, a zamijenila ju je samovolja. Zemaljski školski odbor izradio je 1877. prijedlog za "ublaženi" etimološki pravopis koji je ostao na sredini između Karadžićeva i Gajeva pravopisa, ali se Mažuranić nije odlučio primijeniti ga u školama. Dotle je u Jugoslavenskoj akademiji prevladao Karadžićev pravopis. Godine 1880. izašao je Daničićev prvi svezak Akademijina "Rječnika hrvatskog ili srpskog jezika" koji je odmah postao predmet polemika. Daničić nije uzeo u obzir tradiciju svih triju dijalekata hrvatskoga književnoga jezika nego uglavnom samo štokavski prema Karadžićevu pravopisu.[17]

Prvi svezak "Rječnika" ubrzo je napala *Sloboda* nizom kritičkih članaka odvjetnika Frane Pilepića. Iako su oni izraz starčevićanske mržnje protiv Jugoslavenske akademije, i pojedinci izvan Stranke prava držali su da su neke njegove primjedbe opravdane.[18] No za Daničić-Karadžićev pravopis izjašnjavaju se pogotovo u *Viencu* mlađi lingvisti (Ivan Broz, Tomo Maretić, Franjo Iveković), a s njima se slagao i urednik časopisa profesor Vjekoslav Klaić. Pitanje standardizacije hrvatskoga književnoga jezika dobiva za Khuenove vladavine još veće političko značenje nego dotada. Godine 1889. Khuenova je vlada u vezi s uvođenjem jedinstvenoga pravopisa u škole, zadužila Ivana Broza da izradi pravopis na fonološkim načelima.[19] Nije slučajno da je te godine uredništvo *Hrvatske* povelo "stekliški" kampanju protiv "političkih gigerla", nositelja "slavosrbske govedarštine", protiv Matice hrvatske, Tome Maretića, koji je u *Viencu* zagovarao fonetski pravopis, a pogotovo protiv urednika časopisa Vjekoslava Klaića. Uredništvo ga je napalo kao "Slavosrba" iako je bio jedini pripadnik kulturne i znanstvene elite koji

17
Gross–Szabo, 1992., 287-8, 532-3; Vince, 1978.

18
Vince, 1978., 596-7; Pilepić, Frano: *Kakav je riečnik hrvatskoga jezika kojega izdaje Hrvatska akademija?, Njekoliko rieči*, Sušak 1880.

19
Vince, 1978., 600-601. Još za Starčevićeva života (1893.) izašao je Brozov *Hrvatski pravopis,* po određenju kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu. No nije bilo polemike, vjerojatno zbog tadašnje "sloge" vodstva Stranke prava i obzoraša. Godine 1899. izašla je Maretićeva *Gramatika i stilistika "hrvatskoga ili srpskoga" književnoga jezika*, a 1901. Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika.*

je pokazao afinitet prema Starčevićevu učenju. Svojim zemljopisom Bosne (1878.) proglasio je stanovništvo Bosne i Hercegovine hrvatskim, a u nj je uključio "muhamedovske Hrvate", dok je za "kršćanske" Hrvate, tj. katoličke Hrvate ili Latine i "grčko-istočne" Hrvate pisao da su izgubili slobodnu volju jer su stoljećima robovali.[20] Klaić je dakako žestoko odgovorio na psovke *Hrvatske,* a usput se osvrnuo i na Starčevićev jezik.[21] Uredništvo *Hrvatske* pozivalo je "sviestne Hrvate" da odbace fonetiku pa se, povodom otvorenja Hrvatskoga učiteljskoga doma nadalo da će hrvatski učitelji biti u tom smislu "čuvari hrvatstva".[22]

20

Klaić, Vjekoslav: *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti*, Zagreb 1878. Jeronimsko društvo izdalo je Klaićev "Opis zemalja u kojima obitavaju Hrvati" (1880.–83.). To je prvi rad s obavijestima o Hrvatima koji žive izvan Hrvatske te Bosne i Hercegovine, tj. u Bačkoj, zapadnougarskim županijama, Austriji, Moravskoj i Italiji. Gross–Szabo, 1992., 536.

21

Vidi članke uoči te polemike: *Hrvatska*, 16. III., 18. IV., 14. V., 6. VI. 1889.; zatim samu polemiku u *Hrvatskoj*, 8.–9. VIII., 22. VIII., 24. VIII., 2. IX. 1889. T. M.(aretić); u *Viencu* odgovaraju Maretić i Klaić.

22

Hrvatska, 4. IX. 1889.

PREOBRAZBA STRANKE PRAVA

Pojava pravaštva u Dalmaciji

U Dalmaciji se pravaštvo pojavilo 1883. a možemo zapaziti ove faze u njegovu razvoju: do 1889. stvaraju se uvjeti za nastup i akciju pristalica Stranke prava; proslava otkrića Kačićeva spomenika 1890. u Makarskoj predstavlja pravaštvo kao novu političku snagu, a u razdoblju do 1892. postaje moguće okupljanje i uključenje u opću suradnju pravaštva banske Hrvatske, Dalmacije i Istre. To usmjerenje zatim jača da bi se prekinulo raskolom Stranke prava.

Dok je Narodna stranka imala u svojim redovima Hrvate i Srbe uglavnom pod slavenskim imenom, a vodila se teška borba za općine s autonomašima Talijanima, nisu postojali uvjeti za nastanak pravaštva. No hrvatska i srpska nacionalna ideologija konačno su se razdvojile 1879. Tada Miho Klaić nije uspio proći na izravnim izborima za Carevinsko vijeće jer su se srpski birači opredijelili za autonomaškoga kandidata, a uskoro je osnovana i Srpska narodna stranka. Uvjeti za nastup pravaštva u Dalmaciji stvoreni su tek kada je napokon (1882.) u narodnjačke ruke pala Splitska općina. Kao što je pravaški pokret u banskoj Hrvatskoj izrastao iz općega nezadovoljstva s nagodbenim režimom i njegovim provođenjem interesa mađarske vlade, tako se i u Dalmaciji javlja pravaštvo kao reakcija na nemoć Narodne stranke za odlučniju političku akciju radi ublažavanja gospodarske stagnacije. Nezadovoljstvo i nestrpljenje rađa se i unutar same Narodne stranke. Njezino se vodstvo naime prilagodilo režimu austrijskoga ministra predsjednika Eduarda Taaffea (1879.–1893.) i mislilo je na taj način olakšati politički pritisak, postići jeftinije zajmove, izgradnju određenih objekata i uvođenje hrvatskoga jezika kao službenoga. Vodstvo Narodne stranke zaobilazi od 1877. pitanje sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske jer austrijski moćnici vide u tom zahtjevu "panslavizam" i trude se različitim mjerama spriječiti dodire političara obiju hrvatskih zemalja. Nada Narodne stranke da će u suradnji s režimom djelomično ostvariti svoje zahtjeve, izjalovila se. Unatoč prilagođavanju "neizbježivim okolovštinam", kako se izrazio Miho Klaić, Narodna stranka nije izborila uvođenje "hrvatskoga ili srbskoga" jezika kao službenoga niti nužne gospodarske investicije.[1] Za bečko sre-

1
O problemima privrednoga razvoja Dalmacije vidi: Karaman, 1972., 1992.

dište Dalmacija je samo udaljena pokrajina strateške važnosti. Pod dojmom izbornoga sporazuma između hrvatske i srpske opozicije godine 1887. u banskoj Hrvatskoj, klub Narodne stranke predlaže 1888. Srpskome klubu na Dalmatinskome saboru sporazum, zacijelo u nadi da će prestati srpsko-autonomaška suradnja koja se pokazala naročito na izborima 1885. No srpska je strana to odbila.[2] Tako je postala nužna izrada novoga programa Narodne stranke na temelju hrvatskoga državnoga prava, dakle i zahtjeva za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom.

U Dalmatinskom se saboru već 1877. pripremala adresa o sjedinjenju no Sabor je prije rasprave raspušten, a nije se sastao do 1880. Grupa oko urednika *Narodnoga lista* Jurja Biankinija, koja je nakon smrti Mihovila Pavlinovića bila zagovornica odlučnije politike Narodne stranke, predlaže 1888. adresu za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. No Miho Klaić se tome protivi zacijelo iz straha od raspuštanja Sabora, pa štoviše prijeti istupom iz Stranke. Tada Biankinijeva grupa odustaje od svoga prijedloga.[3]

U novim izborima Narodna stranka ponovno dobiva većinu i objavljuje novi program, zapravo kompromis između Klaićeva oportunističkoga pravca i nastojanja unutrašnje opozicije da se povede odlučnija politika i naglasi hrvatstvo. Prema programu od 16. kolovoza 1889. Narodna stranka se preimenuje u Narodnu hrvatsku stranku te širi, a dijelom i mijenja, stari program od 8. lipnja 1875. Temelj je hrvatsko državno pravo, cjelokupnost Hrvatske i zahtjev da se Dalmacija "što skorije" sjedini s Hrvatskom i Slavonijom i da se "Hrvatskoj državi povrate sve njezine česti", a u međuvremenu će krijepiti "hrvatsku svijest" i nastojati da se "ponarode" učione i uredi, da se zemlja riješi "talijanštine" i obrani od "njemštine". Međutim, pitanje sjedinjenja ublaženo je izjavom da će Narodni hrvatski klub "u svaki sgodni čas" zamoliti kralja da sjedini Dalmaciju s Hrvatskom i Slavonijom. Drugim riječima, Narodna hrvatska stranka ne namjerava se sustavno zalagati za sjedinjenje. Samo upozorava da načelno od njega ne odustaje, ono je zapravo samo akademsko pitanje. Osim toga program izjavljuje da se pod zaštitom hrvatskoga državnoga prava nalaze Hrvati i Srbi koji "sačinjavaju isti te jedan narod" osim kojeg u Dalmaciji nema drugoga (talijanskoga).[4] Iako oprezno formuliran, zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom izaziva žestok odgovor režimskih činitelja u Austriji i kod Mađara. Ministar predsjednik Taaffe već uoči otvaranja Dalmatinskoga sabora 1889. dopušta namjesniku da ga raspusti ako se bude raspravljalo o sjedinjenju. Poslije namjesnik dobiva takav nalog za svako saborsko zasjedanje. U programu Narodne hrvatske stranke još se kaže da

---

2
Bakotić, dr. Lujo, *Srbi u Dalmaciji od pada mletačke republike do ujedinjenja*, Beograd b.g.
3
Perić, 1984., 28
4
Narodni list, 24. VIII. 1889.; Macan, 1980., 307

će se "nemijašajući vjeru sa narodnosti, niti ovo dvoje spajajuć" braniti "staroslavenština u crkvenoj službi." I ta izjava nailazi na nezadovoljstvo u Beču jer se slavensko bogoslužje uvijek smatra izrazito subverzivnim političkim pitanjem stvorenim pod utjecajem Rusije.[5] Valja još spomenuti da taj program ističe nužnost željezničkoga spoja s Monarhijom (tj. preko banske Hrvatske), kao i s prirodnim zaleđem Bosnom "bez koje Dalmaciji nema ni hrane ni obrane".

Pravaštvo je međutim niklo već prije te metamorfoze Narodne stranke a imalo je dva izvora: značaj hrvatske svijesti i njegovo probijanje u posebnim političkim i kulturnim uvjetima u Dalmaciji, i nadahnuće pravaškim pokretom u banskoj Hrvatskoj ali bez prihvaćanja bitnih sastojaka Starčevićeva ideološkoga sustava. Uvjet za pojavu pravaštva pružilo je učenje Mihovila Pavlinovića izraslo iz "pučke inteligencije", tj. svećenstva s područja seljačkoga društva, koje se razlikovalo od gradske narodnjačke ideologije. Pavlinović je najprije zastupao "hrvatsku nacionalnu ideju, uz ideju o općenitoj južnoslavenskoj solidarnosti i kulturnom jedinstvu", a zatim se donekle približio nauku gradskih narodnjaka. Međutim između 1866. i 1877. formulirao je ideologiju hrvatskoga državnoga prava uz odbacivanje dotadašnjih oblika jugoslavizma.[6] Najprije je pretpostavljao da će se razviti jedinstvena južnoslavenska nacija iako je dobro vidio "plemenske" razlike između Hrvata i Srba zbog različitog političkoga, kulturnoga i vjerskoga razvoja. Želio je da Hrvatska bude kulturno središte južnih Slavena, dok bi Srbija imala ulogu da ih oslobodi od turske vlasti. Sličnosti između shvaćanja Pavlinovića te Strossmayera i Račkoga su dakle očigledne. Međutim, krajem šezdesetih bio je načistu da su Hrvati i Srbi dva srodna naroda. Njegovo učenje o hrvatskome državnome pravu nastalo je pod utjecajem Hrvatsko-ugarske nagodbe prema kojoj je Hrvatska i Slavonija "politički narod", a ostavljena su otvorena vrata i za mogućnost sjedinjenja banske Hrvatske i Dalmacije. Nauk koji bitno obilježava značaj pravaštva u Dalmaciji, Pavlinović je formulirao već u svom neobjavljenom spisu "Hrvatska misao".[7] No kada ga je 1877. objavio u "Hrvatskim razgovorima", izazvao je izniman odjek ne samo u Dalmaciji nego i u banskoj Hrvatskoj i stvorio je prve temelje dalmatinskome pravaštvu.[8]

Pavlinović se kao čovjek i ideolog temeljito razlikovao od Starčevića. Obojica su doduše bili "tvrdi" ili, kako bi Starčević rekao, "zasukani" pa su uporno i žestoko zastupali svoje mišljenje, a imali su ubojito pero. No dok je Starče-

---

5
Vidi moj tekst u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić 1968., 167.

6
Stančić 1996., 206, 210; isti autor 1994. U tim su radovima citirani prijašnji Stančićevi prilozi istraživanju Pavlinovićeve ideologije.

7
Pojedini dijelovi *Hrvatskih razgovora* izdani su već prije 1876. Stančić, 1970.–71., 1972.–73.

8
Pavlinović, Mihovio, *Hrvatski razgovori*, Zagreb 1994. (pretisak iz 1877.).

vić primao pristalice u svojoj sobi i nije nikada išao među puk, Pavlinović je primjer "pučkoga tribuna" i organizator političke akcije u korist Narodne stranke. Kao svećenik znao je razgovarati s ljudima i poučavati ih. Nije nastojao izazivati strasti kao jedan drugi "pučki tribun" – David Starčević.

"Hrvatski razgovori" iz 1877. imaju dva dijela. U obliku razgovora Pavlinović najprije poučava puk o bitnim pretpostavkama za njegovo sudjelovanje u nacionalnom pokretu a i u politici, naime o pojmovima i zasadama na kojima se temelji nacionalna svijest. Međutim, dvije trećine spisa nisu pristupačne neobrazovanim slojevima iako je i taj tekst pisan u obliku "pučkoga" razgovora. Riječ je o bitnim tezama izloženim pod naslovom: "O Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-hrvatstvu, Srbstvu i Hrvatstvu" koji podsjeća na Starčevićev spis "Bi li k Slavstvu ili Hrvatsvu" te "Ime Serb". Te je teze Pavlinović zacijelo poznavao, a može se pretpostaviti da je 1877. do njega stigla i Starčevićeva "Pasmina slavoserbska" (1876.). Međutim, osim u pobijanju srpske nacionalne ideologije i isticanja hrvatstva, između Pavlinovića i Starčevića postoje bitne razlike. Treba podsjetiti kako se Kvaternik za Rauchova režima neuspješno trudio privoljeti Pavlinovića da odobri njegovo i Starčevićevo učenje. Za ocjenu Pavlinovićeva odnosa prema pravaštvu važno je upozoriti da "Hrvatski razgovori" izlaze godinu dana prije početka pravaškoga pokreta u banskoj Hrvatskoj. U spomenutom tekstu Pavlinović se ne osvrće na Starčevićeve spise ali šuti i o drugoj strani s kojom se više ne slaže, tj. sa Strossmayerom i Račkim, a pogotovo s Mihom Klaićem.

U prvom dijelu "Hrvatskih razgovora" najvažnija je Pavlinovićeva pouka o narodnosti, samostalnosti i "viri". "Kad je jedan jezik, jedan nauk, jedna misa', eto brate, gotova naroda, a uz narod i gotove samostalnosti." Puk mora jednoglasno reći da hoće "u kolo hrvatsko", tj. da želi sjedinjenje, i znati da "Hrvatska kraljevina ima po ugovoru, po kraljevskoj zakletvi, svoju narodnost i svoju samostalnost."[9] To sjedinjenje želi, prema Pavlinoviću, i hrvatski kralj Franjo Josip ali treba "da se mi prvo medju sobom složimo dogovorimo" i zato on tumači puku da su "autonomaši" zapreka tim težnjama. Drži da "cesar" ne može ništa dati "osamljenoj" Dalmaciji ali je to dužan uraditi "Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji kad su zajedno". Onima koji kažu "što bi nam zapovida' Zagreb", Pavlinović odgovara da je nužno postići "vladu i zapovid ciloga hrvatskoga naroda" kada on bude "pametniji i valjaniji". Pokušava približiti puku temu o potrebi "sdruženja sa našom braćom hrvatskom" i odobrava postupan politički put "narodnjaka" u borbi s autonomašima. Kaže da je u "Posavini", tj. u banskoj Hrvatskoj, bolje nego u Dalmaciji. "Jest, brate, Hrvata je dopao uz Magjara kriv dio; al' je bolje i kriv dio, nego nikakav dio."[10] Pavlinović pobija tvrdnje autonomaških svećeni-

9
Isto, 44
10
Isto, 56

ka da će pobjeda "narodnosti" "pohrišćaniti" puk. "Jedno je jezik, običaj, narodnost, samostalnost, država; a drugo je duša, vira i crkva." Upozorava da je protivnicima "naše narodnosti" koji žele autonomiju i talijanski službeni jezik odzvonilo kad "smo se mi kršćani i hrišćani u jedno jato složili".[11]

Za razliku od Starčevića, Pavlinović je pobornik papinske svjetovne vlasti pa kaže da su Talijani zauzeli Rim pod utjecajem "pramasuna" koji su "smutili cio katolički svit" a njima je pripadao i car "Napolijun" te njegovi rođaci i "vitnici" (činovnici). "Pramasuni" su oni koji "hoće slobodu svačemu na svitu. A kako je narav ljudska po sebi više zla nego dobra, tako oni pušćaju bah mah zlu svakomu."[12] Zaključuje da svatko tko vjeruje u Boga ljubi hrvatsku narodnost i vjeran je kralju. Treba dakle ljubiti "Narodnost i Samostalnost" a još više "našu Viru i sv. mater crkvu", jer o narodnosti ovisi "tilo i umrli život" a o vjeri "duša i vikovični život". Zato upozorava puk da u Sabor bira branitelje vjere. Među njih ubraja i "hrišćane", "pa, ko što smo zajedno i u obrani Narodnosti i samostalnosti, možemo biti zajedno i u obrani crkve i zakona Božjega."[13] Još kaže da se razlike u vjeri ne smiju pretresati u Saboru. Ipak misli da u Dalmaciji nema pravih "pramasuna" ali ima njima sličnih, naime "masla slobodnjačkoga" i onih koji su glasovali u Zadru i Beču za zakone osuđene od pape (austrijske školske zakone). To se odnosi prije svega na autonomaše dok su narodnjaci stari Hrvati koji brane trojstvo jezika, slobode i vjere. Bitno je dakle "postati i razviti se ko narod", imati svoju kraljevinu "ili ti državu hrvatsku" a time i samostalnost, tj. "vladanje hrvatsko". Ovaj prvi dio "Hrvatskih razgovora" još ne ostavlja za sobom ideologiju dalmatinskih narodnjaka osim u intenzitetu isticanja hrvatstva, ali se suprotstavlja Klaićevoj struji i u odnosu prema vjeri.[14]

Za razliku od Starčevića, Pavlinović ništa ne zamjera hrvatskome kralju Franji Josipu a, ističući samo sjedinjenje, ne kaže jasno kako bi se hrvatsko pitanje moralo riješiti. To postaje očigledno tek u spisu: "O Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-hrvatstvu, Srbstvu i Hrvatstvu" iz pouka Petra Duvnjaka, tj. Pavlinovića. Sudjeluju Dubrovčanin "gospar Vlaho", nesiguran u svojim stavovima ali

---

11 *Isto*, 65

12 *Isto*, 69

13 *Isto*, 76

14 Pod Klaićevim utjecajem program Narodne stranke je 1872.–73. zabilježio: "u pitanjima vjerozakonskim ostavlja se sloboda uvjerenjim pojedinaca." Tome su se protivili Pavlinović i Kosta Vojnović koji su zastupali "strog katolički smjer" pa taj program nisu potpisali. Klaić je poslije posvjedočio da se Stranka tada skoro raspala. Radilo se i o papinskoj svjetovnoj vlasti. Macan, 1980., 231, 233. O Pavlinovićevu odnosu prema liberalizmu pišu: Kapitanović, 1990. i Ganza-Aras, 1990.

spreman da prihvati Pavlinovićevo učenje, šutljivi "kapetan Risto" "pod crnogorskom kapom" koji, za razliku od Srba, nije izgubljen slučaj, a glavni je sugovornik mladi "gospodin Stevo". Taj je "omladinski poslovodja ili novinar iz Bačke", doduše nešto učio, ali osim žestokih riječi i golih tvrdnji, psovki i vike nema nikakvih argumenata za svoje velikosrpske izjave. On zastupa ideologiju Ujedinjene omladine srpske i Miletićeve *Zastave*, koja se pomalo već šezdesetih godina, a intenzivno u vrijeme bosansko-hercegovačkoga ustanka, dakle u vrijeme nastanka "Razgovora", širi među srpskim stanovništvom Dalmacije. Zato Pavlinović posvećuje spis pobijanju "nove sanjarije omladinske" i "omladinske urote", a prikazom Steve kao budale, želi izraziti svoj prezir prema srpskoj strani zacijelo kao odgovor Karadžićevoj ideologiji i njezinu omalovažavanju hrvatstva. Valja naglasiti da Pavlinović prije svega odgovara onome srpskom autoru koji je 1851. pružio povod Starčeviću da oštro osudi Karadžićevo učenje. Riječ je o Danilu Medakoviću, tada uredniku novosadskoga *Srbskog Dnevnika,* piscu srpske "povestnice" u kojoj se historijski opravdava učenje o srpstvu svih štokavaca i Dušanovo carstvo, a s njome Pavlinović izravno polemizira.[15]

On komponira "Razgovore" prema onim temama koje pogoduju isticanju bitnih opreka između srpske nacionalne ideologije i one hrvatske u njegovoj interpretaciji. Pod naslovom "Slavenska crkva" on najprije odbacuje učenje koje nalazi među srpskom omladinom, pripisuje mu nadahnuće Konfucijem, Mazzinijem i Garibaldijem, štoviše i uvjerenje da je religija obmana. Na svoj način odgovara srpskoj propagandi protiv "rimskih svećenika" i na prikazivanje Hrvata kao "porimljenih Srba" i zato neprijatelja Srba. Za razliku od Starčevića, priznaje da postoji "cielokupno pleme slavensko" i velika slavenska država Rusija, ali prosvjeduje protiv mišljenja "da smo mi svi Slovinci, tobož jedan jediti narod". Uvjeren je da nijedan mali slavenski narod neće "pregoriti svoga imena, svoje knjige, svoje države". Pobija mišljenje da bi se Slaveni mogli ujediniti kao Njemačka i Italija jer one "nisu našega vieka postale nacion, ili ti jedan narod; nego su to bile, od kad sviet pamti". "Slavjanstvo" se dakle, prema Pavlinoviću, ne može ni ujediniti niti porusiti. On ne odbija solidarnost slavenskih naroda (Hrvata, Srba, Bugara, Čeha i Poljaka) ali ne uz uvjet udovoljavanja zahtjevima srpstva da se Hrvati odreknu hrvatskoga prava "za ljubav umišljenoj njegovoj budućnosti..."[16]

15
Medaković, Danilo: *Povestnica srbskog naroda od najstarii vremena do godine 1850, I-IV*, Novi Sad 1851–52; Pavlinović također poznaje historiju Dimitrija Davidovića a pogotovo: *Istoriju srpskog naroda* Rusa A. Majkova (preveo Đuro Daničić), Beograd 1858. Ne vidi se je li Pavlinović poznavao i ostale historije važne za širenje ideologije koju je pobijao. To su: Krstić, Nikola, *Istorija srpskoga naroda I-II*, Beograd 1863./64.; a pogotovo knjiga i atlas Miloša St. Milojevića koji obuhvaća "srpsko-jugoslovenske" zemlje u Turskoj i Austriji, tj. Dušanovo carstvo, a izdani su prvi put u Beogradu 1872./73., dakle u vrijeme oblikovanja Pavlinovićeve ideologije formulirane u "Hrvatskim razgovorima".

16
Hrvatski razgovori, 92-97

Pavlinović zacijelo reagira na stanje u Dalmaciji gdje još postoji slavo-dalmatinska ideologija autonomaša (tek su pet godina nakon "Razgovora" narodnjaci osvojili splitsku općinu i konačno osigurali svoju nadmoć), a zbog suradnje Hrvata i Srba u Narodnoj stranci još se uvijek najviše ističe slavenstvo. Pavlinović zato odbija "Jugoslaviju" u srpskome tumačenju, naime kao Dušanovo carstvo na temelju pouke da su "Srbi svi i svuda", tj. da su Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Krajina i Slavonija srpske zemlje. Reagirajući na poistovjećivanje srpstva i pravoslavlja, na prikazivanje "katoličtva" kao latinskoga tuđinstva, odbacuje naziv "Pravoslavje" i želi da se "hrišćani" nazivaju "grčko-iztočnim" imenom. Opovrgava tvrdnje da je Srbija jugoslavenski Piemont jer u "umišljenoj Jugoslaviji" ne postoji jedinstvo zemalja, naroda, jezika, imena i svijesti kao u ujedinjenoj Italiji. Argument mu je i to što Srbija nije nezavisna. (Samostalna država postala je godinu dana poslije, Berlinskim ugovorom.) Kaže da se Piemont odrekao *"državne osebine i vlastitoga imena"* (podcrtao Pavlinović), a nasuprot tome Srbija bi htjela "da na razvalinah inih naroda i država sagradi samo Veliku Srbiju".[17] Srpske novine i knjige ne zastupaju jugoslavensku misao. "Pa ja velim Jugoslavija i jugoslavenstvo u smislu jednoga naroda i jedne države, da je to *ili prazna sanja ili* gola golcata *laž*, pritvorstvo, da se lude glave navedu lašnje na srpsku meku", tj. na "posrbljenje" Hrvata, Bugara i Slovenaca (podcrtao Pavlinović). Prema tome, naziv "Jugoslavija" nije državno ni narodno ime "nego golo zemljopisno".[18]

Prema Pavlinoviću, Hrvati i Srbi su doduše jedan narod po krvi i jeziku "ali nisu jedan po životu duševnom; nisu jedan narodno-državnim pravom: u jednu rieč, Hrvati i Srbi ne imadu jedne iste narodne sviesti, ni jedne težnje."[19] Tu izjavu Pavlinović objašnjava uvjerenjem da jezgra "narodnosti" nije "jezik nego svijest, koju izvadja poglavito duševna zajednica, kad državnom, kad prosvjetnom, kad vjerozakonskom jednom te istom težnjom".[20] Uostalom, on ima još jedan bitan argument protiv "Jugoslavije". Kaže najprije da Srbi (tj. Steva) žele kao Bismarck i švicarski kalvini da se katolici odreknu Rima, pape i "jezuitâ", dok većina Hrvata drži katoličanstvo "pravom, jedino spasavajućom vjerom. Hrvati, puštajuć slobodu inovjercem, naosob braći svojoj iztočne crkve, nisu ni jednoj vjeri pogibelni; dok slobodi njihove vjere i crkve katoličke bila bi velika pogibel, kad bi se Hrvati napustili u državnu zajednicu, većinom nekatoličku."[21] Vidi dvije strane vjere: ona je slobodna kao "stvar duše" ali je njezina bit i Crkva i njezina povijest.

17
Isto, 103-107

18
Isto, 108, 109

19
Isto, 111

20
Isto, 113

21
Isto, 114

Središte Pavlinovićeva razmišljanja je Bosna.[22] Valja uzeti u obzir da je njegov spis nastao u vrijeme bosansko-hercegovačkoga ustanka i očekivanja oslobođenja Bosne i Hercegovine od turske vlasti. Tada su se, kao što smo vidjeli, pojačale polemike hrvatskoga i srpskoga tiska zbog oprečnih želja za njezinu budućnost. Za razliku od svojih prijašnjih shvaćanja, Pavlinović je sada uvjeren "da je do Drine od postojanja bila vlast hrvatska", da je Bosna "hrvatska zemlja".[23] Nastoji to opravdati historijskim prikazom "medja" Bosne birajući citate iz njemu suvremenih autora. "Povjestnica, ili, da voliš, *starostavna knjiga"* pripovijeda, prema Pavlinoviću, od samoga početka o premoći Hrvata nad Srbima u junaštvu i moralu. Po tonu i duhu može se razabrati da se Pavlinović nadahnjuje Kvaternikovim spisima. Uz ostalo kaže da Srbija u starije doba nije imala "povjestne" znamenitosti niti prave "samosvojnosti" i zato joj nije mogla pripadati Bosna, a tvrdi: "Za Bosnu je Hrvatska, a ne Srbija, svoju najplemenitiju krv za vjekova prolievala."[24] Kaže naposljetku da Srba "starinom" u Bosni uopće nije bilo, nego su ih primili Hrvati, pa su se nastanili u Bosni i Hrvatskoj. Ističe da nisu Srbi svi oni koji se drže Istočne crkve jer su za vrijeme Focijeva raskola neki Hrvati pristali "uz iztočnu crkvu, ostajuć dakako, svedjer Hrvati, ko što su i prije bili."[25]

Zaključuje međutim da Hrvatska "nestopljena" s Krajinom i "osiromašenom" Dalmacijom, ne može sebi priključiti Bosnu. No srećom, ona je u zajednici kraljevina i zemalja "habsburgske carevine" za koju je mnogo žrtvovala, pa Pavlinović misli da će ona radi vlastite koristi pomoći "da se urede i pridignu zemlje koje, uz obnovljeni život i napredak Hrvatske, dodat će životne snage cieloj carevini". Poziva se na interes Ugarske i Austrije, misli da "Magjari saveznici Hrvatske" i "bečki cesar" neće dopustiti "da se ikoja nova država razmakne na Bosnu" jer bi postala prijetnjom i gospodarskoj nezavisnosti "svemu posavju i primorju hrvatskomu".[26] Srbija, prema tome, ima svoju "najnaravniju medju" na Drini, a "prirodno proširenje" Srbije je do "*Stare Srbije* (tj. Kosova i Makedonije) i *Rašije i Zete, sve uz Crnu Goru i Arbaniju* do mora" (podcrtao Pavlinović). Nasuprot tome Bosna je za Hrvatsku "klin" i čini s njome zemljopisno jedinstvo.[27]

22
Pavličević, 1990.

23
Hrvatski razgovori, 116, 118

24
Isto, 128-29, 156

25
Isto, 150

26
Isto, 156

27
Isto, 156

Pavlinović ističe da nije neprijatelj Srba i zato bi želio da Hrvati i Srbi napreduju svaki na svome području, da prošire svoje granice "te postanemo, s jedne strane mi Hrvati, s druge strane vi Srbi, one točke, o koje će se srodni Slovenci i Bugari pribirati, da se na slovinskom jugu razčisti zemljište, ko što je bilo od iskona..." Na taj način osigurao bi se napredak "pojedinih osebina i cjelokupne zajednice".[28] Uvjet bi dakako bio da se balkansko područje podijeli izmedju Hrvatske i Srbije po Pavlinovićevu savjetu. Hrvatska bi se proširila do Drine, a Srbija uglavnom prema jugu.[29] Prije toga treba dakako da se "ukloni divlja vlast polumjeseca". Za razliku od Starčevića, Pavlinović ne pokazuje nikakvu toleranciju prema Islamu, mrzi ga kao krajnje divljaštvo.[30] Godinu dana nakon objavljivanja "Razgovora" Pavlinović je pozdravio okupaciju Bosne i Hercegovine ali se uskoro razočarao jer od njegova očekivanja da će se Bosna priključiti ujedinjenoj Hrvatskoj, nije bilo ništa.[31] Umjesto vikom na Hrvate i "srbljenjem" svakoga "hrišćana", Srbi bi trebali skupljati narodno blago kao Vuk, djelovati kao Daničić i ugledati se na junaštvo Crnogoraca. Takvim poštenim radom dići će se "srbstvo da nešto postane na jugu slovinskom" i omogućiti usporednu radnju s Hrvatima.[32]

Zaključak Pavlinovićeva razmatranja je dakako da je Hrvat onaj koji živi "u hrvatskoj državi", a Srbin onaj koji živi u Srbiji, tj. da je riječ o "dva narodno-državna imena". Misli da Hrvati i Srbi po krvi i jeziku "tj. rodoslovno, jesu jedan te isti narod", da zato u Hrvatskoj ima Srba "po seobi" ali ne kao naroda različita od hrvatskoga, naime po domovini, državi i vjeri, jer je od "vajkada" bilo Hrvata "pri iztočnoj crkvi" i Srbi ne bi smjeli usporediti "svoje ime vjersko ili rodoslovno sa državno-narodnim imenom hrvatskim". Priznaje naime "vjerske i genetičke Srbe" u Hrvatskoj "po narodu i domovini za ljude istovjetne ostalim ljudem Hrvatom; pa ih s toga zovem sve, jednim te istim narodno-državnim imenom *Hrvati*" (podcrtao Pavlinović).[33]

28
Isto, 160-161

29
Hrvatska bi obuhvatila područja do utoka Lima, do Goražda, zatim od izvora Neretve do pod Nevesinje i Trebinje. Srbija bi se proširila od Lima, Goražda, Nevesinja i Lubinja k jugoistoku preko Durmitora, Peći i Kosova "dokle vas god volja i snaga dostiže", i k sjeveru bugarskomu, i k jugu starohrvatskom do Leše i do Bara. Slično kao Starčević ističe tobožnju slabost srpstva koje se povlači pred Švabama, Rumunjima, Bugarima i Cincarima.

30
Hrvatski razgovori, 68, 161, 226

31
Pavličević, 1990., 201-202

32
Za Karadžića kaže da je "jio" hrvatske riječi i pjesme, uvjeren da će tako pojesti i Hrvate. Ipak mu oprašta jer je "obće naše blago na svjetlost iznio!". *Hrvatski razgovori*, 166.

33
Isto, 167-68, 172, 174

On odbija prijedlog "gospara Vlahe" da se narod nazove "Srbo-Hrvati ili Hrvato-Srbi" a jezik "hrvatsko-srbski", uvjeren da bi se tada i "trojednoj kraljevini" oduzelo hrvatsko ime. Kaže da se Srbin može ponositi svojim imenom kao "vjerozakonski-narodnim" i dati jeziku svoje ime dok ne uvidi svoju zabludu. On se štoviše ne protivi Daničićevu nazivanju jednoga te istoga jezika imenom "srbski ili hrvatski" jer označuje "dva skupa narodna", tj. državna, koja tim jezikom govore. No drži da je apsurdno složiti dva naziva istoga jezika u jedan.[34] U nazivu "srbo-hrvatski" Pavlinović vidi "liepak" vladin, autonomaški i "veliko-srbski" za one Hrvate koji sanjaju "o jedinstvenoj Jugoslaviji" sličnoj jedinstvenoj Italiji. Uvjeren je da bi na taj način s vremenom otpao "pridjevak *hrvatski*...pa eto gotovo ono Vukovo: *Srbi svi i svuda*" (podcrtao Pavlinović). Ili drugim riječima: "A narodno-državno srbstvo za Hrvata je samoubojstvo..." Pavlinović nije protivnik "hrišćanstva" ali predbacuje Srbima da iz "hrišćanina Hrvata" žele stvoriti "Srba po narodu", da "pravoslavju" podmeću srpstvo. Ne želi isticati katoličanstvo protiv "braće druge vjere", ali drži ga Božjim darom, jamstvom mira i sklada te "državne samostalnosti hrvatske" koja opet, od svoje strane, jamči slobodu katoličkoj vjeri.[35] Odbacuje ćirilicu kao "skrpljenu azbuku" i Vukov pravopis iznoseći argumente u korist "korenjaša" a protiv "eufonaša". Dobro zna da je pravopis prije svega političko pitanje.[36]

Pavlinović ocjenjuje srpstvo u Srbiji potpuno negativno i vidi tamo dokaze "duševne praznine i narodno-državne nesposobnosti". Te mane prenosi i na prošlost upozoravajući na zločine i nemoralne postupke Nemanjića i drugih istaknutih Srba a ne nalazi ni traga "razvikanoj slavi srbskoj".[37] U svom omalovažavanju Srba poziva se i na "bizantinizam" kao "cesaropapizam", naime prep-

34
Isto, 174, 177-78. Kao opravdanje, Pavlinović u dodatku citira Daničićevo mišljenje da i Hrvati govore štokavskim narječjem (tj. ne samo Srbi) te da su Srbi i Hrvati jedan narod s dva imena i dvije države. *Isto*, 285.

35
Isto, 180, 183, 185. Pavlinović kaže da je samo Katolička crkva snošljiva prema drugim vjerama, da su španjolska inkvizicija i Bartolomejska noć (pokolj hugenota-kalvinista u Francuskoj god. 1572.) osamljeni slučajevi iz srednjega vijeka, dok pravoslavni i protestanti svuda progone katolike. Osuđuje Francusku revoluciju od koje i danas boluje "taj najplemenitiji narod" (tj. francuski), odbacuje prosvjetiteljski nauk Dositeja Obradovića kao volterijanski, ruži beogradsku "Veliku školu" jer uči Srbe "hegelianizmu, bichnerizmu (Büchnerovu materijalizmu), živinstvu". Pavlinović zna i za beogradski "komunistički Radenik", tj. glasilo Svetozara Markovića koje propagira njegovu varijantu socijalističkog nauka. *Isto*, 184-85, 187, 195.

36
O Pavlinovićevu otporu fonološkome pravopisu u Dalmatinskom saboru 1883. piše Vince, 1978., 526-27.

37
Da bi opravdao te tvrdnje, Pavlinović citira pojedine pasuse iz djela autora "prijatelja Srba" kao što su Leopold Ranke, *Die serbische Revolution* (Berlin 1844.), zatim iz srpskoga i ruskoga tiska. Pri tome uspoređuje junaštvo Crnogoraca s kukavičlukom Srba.

letanje svjetovne i crkvene vlasti i drži da je to negativna i nemoralna opreka latinskome kršćanstvu. Taj je "bizantinski sustav zasegao u srbsko biće, i narodno i državno". Od Srba se dakako razlikuju Hrvati koji, doduše, imaju mane ali su od početka imali narodno-državni sustav koji odgovara "prosvjeti i napredku evropejske uljudnosti", a pape su uvele Hrvate "u red državnih naroda". Njihovu junaštvu nije bilo premca jer bi bez njih "barjak divljega Svetca" (Muhameda) dospio do Rajne.[38] Pri tome se Pavlinović poziva na uvod Francuza Leouzon Le Duca knjizi "La Croatie et la Confédération italienne". Riječ je o Kvaternikovoj knjizi iz godine 1859. u kojoj on nije označen kao autor ali se jedva može pretpostaviti da to Pavlinović 1877. još uvijek nije znao. U svakom slučaju oduševljava se Kvaternikovim opisom presjajne povijesti Hrvata a, čini se, i njegovim uvjerenjem da Hrvatska ima od Boga dano "zvanje".[39]

Pavlinović dakle želi hrvatsko pravo: "Samostalnost, Cjelokupnost, Ustav", a pri tome prihvaća sustav Hrvatsko-ugarske nagodbe kao okvir za njegovo postupno oživotvorenje. Kaže da Hrvatska priznaje ugarsku krunu svojom jer je s njome spojena hrvatska kruna, ali ako Habsburgovci izumru, Hrvatska će se vratiti svojoj posebnoj Zvonimirovoj kruni. Uostalom, misli da je sadašnja kruna i hrvatska pa se "kao zajednička zove ugarsko-hrvatska". (No tako su je zvali samo Hrvati jer za Mađare i Franju Josipa to je samo ugarska (stvarno mađarska) kruna Sv. Stjepana.)[40] Mogućnost ostvarenja hrvatskoga prava proizlazi, prema Pavlinoviću, iz članka 42 Hrvatskoga sabora 1861. jer ga je kralj potvrdio i time uzakonio samostalnost Hrvatske. Kaže doduše da Nagodba, odobrena od nezakonitoga sabora bez zastupnika Krajine i Dalmacije, ne odgovara članku 42 jer se stara državna samostalnost Hrvatske suzila na unutrašnju samoupravu. Nagodba i njezina revizija je "traljava i kljakava" ali "udarila je bar temelje redovitomu razvitku odnošaja Hrvatske" novom samoupravom. Nagodba je 1873. "poštogod popravljena...pa budemo li ljudi, mi ćemo ju zakonitim putem na čistac izvesti." Svoje dalmatinske čitatelje upoznaje s cjelovitim tekstom članka 42 i Hrvatsko-ugarske nagodbe. Zaključuje da je dužnost vladara sjediniti pokrajine Hrvatske, tj. današnje Trojedne kraljevine, da Hrvati moraju nastojati da im se pridruži turska Hrvatska, turska Dalmacija, Bosna te Istra i dio Slovenije. Ponavlja još jednom da bi hrišćani, koji se ne žele zvati Hrvatima po plemenu, morali priznati da

38
Hrvatski razgovori, 223-24, 226

39
Isto, 228. Pavlinović krivo citira da je knjiga izašla 1869. umjesto 1859. *La Croatie* je poslužila Pavlinoviću samo djelomično kao nadahnuće jer nije mogao prihvatiti Kvaternikove tvrdnje o zlodjelima Habsburgovaca kojima je opravdavao nužnost prekida "ugovora" između vladara i hrvatskoga naroda. Zato mislim da se više držao Kvaternikova *Iztočnoga pitanja,* ali ga ne spominje.

40
Hrvatski razgovori, 240

su Hrvati po hrvatskoj zemlji i državi, nada se sjedinjenoj Hrvatskoj, pomoću koje bi se popravio položaj Austrije u srednjoj Europi, a njezin Sabor imao bi nekadašnje velike kompetencije. "Rad o ukriepljenju Hrvatske" bio bi dakle koristan vladaru i savezu onih kraljevina koje nemaju težišta izvan carevine.[41]

Pavlinović očigledno zamišlja postupnu preobrazbu dualizma te kaže da je Austro-Ugarska monarhija potpora Hrvatskoj, jer će u njoj ujedinjena Hrvatska postati "ponajglavnija savezna kraljevina", a njezina snaga bit će joj "jamstvo samostalnosti u zajednici bilo kojoj", tj. unutar Monarhije. Želi pobiti mišljenje da je Srbija jača "naprama jugoslavenskom preporodu" od Hrvatske jer je "samosvojna", no ona nema "samosvojnosti duševne" koju će pokazati ujedinjena Hrvatska, uz ostalo i djelatnošću Akademije i Sveučilišta.

Uza svu negativnu ocjenu Srba i Srbije te velikosrpske "Jugoslavije", Pavlinović se ne odriče jedne drugačije zamišljene Jugoslavije. No to je moguće tek nakon što Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari postanu samostalni narodi. "Jugoslovinska zemlja tad će postat jedna, slobodom bratinskih naroda, ko što je danas jedna položajem i stoljetnim mukama!" Hrvati će biti najvjerniji prijatelji Srbije ako se ona bude držala svoga "prirodnoga prava" na istoku. "Hrvati sa zapada, a Srbi sa iztoka, svak u svojih granicah, uzporedo radeć, nema pogibelji da se kosnu u zavidnoj takmi. Dapače, jedino samostalnim radom, s jedne Hrvatâ, a s druge Srbâ, krče se staze budućnosti, što dolikuju Jugoslaviji." Kaže da težnja Hrvata prema cjelokupnosti nije prepreka "budućoj zajednici" kao što ju ne ruši ni jednaka težnja Srba i Bugara za "preporod iztoka". "Taka Jugoslavija uzčuvati će sjedne strane najsvetije osebnosti Hrvatu, Srbu i Bugaru; a s druge će zajamčiti zajedničku nezavisnost od vanjske premoći (Rusije, *M. G.*). Svi ti narodi imaju različitih domaćih probitaka; ali su svim jednaki probitci na Dunavu i na jadranskom moru. Jugoslavija u svoje vrieme biti će, kako joj dolikuje da bude, skup pobratimskih naroda." Naposljetku još ističe: "Mi Hrvati pripadamo zapadu, Rusija je za iztočne strane."[42]

Pavlinović ne spominje nijednu struju koja se razlikuje od njegove ideologije. Isticanje veličine hrvatstva i omalovažavanje Srba zbog potpuno negativnoga prikaza njihove povijesti i duhovnih osobina, u punoj je opreci s političkim držanjem Narodne stranke pod vodstvom Mihe Klaića u vrijeme kada Srbi još nisu osnovali vlastitu stranku. Zato Klaić kori Pavlinovića zbog njegovih vrućih simpatija za Austriju i pretjerane mržnje protiv srpstva i pravoslavlja te tvrdi da se Austrija služi "Razgovorima" u svojoj propagandi u Bosni i da tako sramoti Pavlinovića.[43] Spis također pokazuje da je Pavlinović u raskoraku sa shvaćanjima

---

41
Isto, 244, 272, 274, 276

42
Isto, 233, 280-281

43
Palavršić-Zelić, 1962., Klaić Pavlinoviću, 29. III. 1877., 252-3. No i Klaić se u austrijskoj delegaciji naposljetku izjasnio za okupaciju. Pavličević, 1990., 201-202; Palavršić-Zelić, 270.

Strossmayera i Račkoga.[44] Potonji je već 1875. bio uvjeren da Pavlinovićeve "uzgrijane nade" o Bosni, tj. o njezinu priključenju Hrvatskoj, nemaju nikakva temelja, a njegovo "isključivo Hrvatstvo" mu je nerazumljivo jer misli da Hrvati nemaju nikakvu budućnost bez izgleda na sporazum između sva četiri plemena na "slovinskom jugu". Sam razgovor "O Slavenstvu..." Rački izričito osuđuje i zato što su ga naši "prijatelji" (mislim Mađari) upotrijebili protiv Srba i pri tome upleli Strossmayera.[45]

Pavlinovićeve historijske tvrdnje morale su dakako naići na kritiku profesionalnoga povjesničara Račkoga. On je u *Obzorovu* podlistku napao neka historijska tumačenja nadahnuta "Razgovorima" (u izdanju 1876.). Pavlinović misli da članak Račkoga izaziva "veselje pravoslavne braće Srba hrvatskih i dalmatinskih". Izjavljuje da nije "kritički istražitelj" i "strukovnjak" i da je samo htio "zatupiti zube preuzetnome Stevi", tj. Srbima, citirajući njemu suvremene poznatije strane pisce. Zato misli da je neopravdana kritika Račkoga da piše o povijesti a da "nije ni zavirio" u izvore. Ipak moli Račkoga da mu pošalje "*dokaza istinitih*" da je Bosna "*jedno vrieme stajala u tjesnoj svezi s Hrvatskom*" (podcrtao Pavlinović), koje bi upotrijebio u novom izdanju iz 1877. No u svom odgvoru Rački odbacuje i Pavlinovićevo historijsko obrazloženje o hrvatstvu cijele Bosne i njegov program za sadašnjost, pa se Pavlinović jako naljutio. Rački naime kaže da je morao "ošinuti današnju historičku nadripisariju" koja se "upravo ništa ne osvrće ni na izvore ni na rezultate hrvatske novije historiografije", a potječe iz ignorancije mladeži koja unatoč tome misli da može o svemu suditi. Kaže da se ti "sokolovići" pozivaju na Pavlinovića gdje ima i nema pravo. Što se tiče interpretacije prošlosti, Pavlinović griješi (što mu Rački ne zamjerava jer historija nije njegov "specialan predmet", tj. on nije profesionalan povjesničar), pa ga posebno poučava o državnopravnom položaju Bosne. Kada je riječ o sadašnjosti, uvjeren je da postojeća vlast stoji na putu sjedinjenju Krajine i Dalmacije s banskom Hrvatskom jer se kruna oslanja na Mađare i Nijemce, a ako zadobije Bosnu neće ni nju pridružiti Hrvatskoj. Misli da je nevolja "što plemena na našem jugu" nisu imala "državotvorne sile" u prošlosti, a nemaju je ni danas, pa Hrvatska nije mogla postati privlačnom jezgrom veće državne tvorevine. Ako je točno da između Hrvatstva i Srpstva ne može biti sporazuma, kako to misli Pavlinović, onda oni moraju propasti. Rački kaže da se "ne srdi na Hrvatstvo", kako to vjeruje Pavlinović, ali mu ne želi pripisati snagu koju ono nema. Mladi ljudi trebali bi, prema Račkome, najprije učiti, a onda pisati, i uopće kaže da je "mladež" razvratna, nema vjere i sklona je "nihilizmu" koji je gori od ruskoga. Očigledno alu-

44
U *Razgovorima* (str. 213) Pavlinović brani Strossmayera od ružnoga sumnjičenja srpskoga i ruskoga slavofilskoga tiska da je oruđe Beča i Vatikana.

45
KORS I, 24. V. 1875.; KORS II, 27. VIII. 1876. Međutim, Miškatović izražava u *Obzoru* slično mišljenje kao Pavlinović.

dira na pravašku mladež. Po te poroke dakle ne treba ići u Beograd, kako to drži Pavlinović. Na marginama pisma Pavlinović je gnjevno nabacio svoje primjedbe. Uvjeren je da su Hrvati u prošlosti imali znatnu državotvornu snagu, vjeruje u budućnost Hrvatske i (kao Kvaternik) u njezino "providencijalno zvanje", štoviše predbacuje svećeniku Račkome da nije Hrvat u duši i da ne vidi snagu katolicizma. Odbacuje njegovu izjavu o nihilizmu među mladima jer je Hrvatska u duši katolička "ako valjda to i sama ne zna!" Ljutito odbija želju Račkoga da pisci historijskih prikaza moraju upotrijebiti rezultate profesionalnoga historijskoga istraživanja. Zato predbacuje Račkome da misli "Istorija je svojina jugoslav. Akademije i njezina predsjednika!!"[46] Razumljivo je dakle da u izdanju 1877. ne mijenja svoje prijašnje historijske tvrdnje. Očigledno je odlučno krenuo putem s kojim se Rački i Strossmayer nisu slagali ali je ostao s njima u dobrim odnosima.

Pavlinović je uživao popularnost ne samo u Dalmaciji nego i u književnim krugovima banske Hrvatske.[47] Svojim pjesmama i spisima iskazao se kao pravi pučki čovjek, Kačićev nasljednik. Istaknuta ličnost takva značaja nije postojala u banskoj Hrvatskoj. Kao pučkoga prosvjetitelja posebno ga je cijenio August Šenoa, predstavnik jugoslavenske ideologije unutar koje hrvatstvo ima vidno mjesto. Koristio se jezičnim blagom koje je sabrao Pavlinović, ocjenjivao mu je spise u *Viencu*, a svoju apoteozu seljačkoga puka, roman o Gupčevoj buni koji je izašao 1877., dakle iste godine kao i konačno izdanje "Hrvatskih razgovora", posvetio je Pavlinoviću kao prototipu pučkoga prvaka.[48]

Pavlinovićev ideološki sustav u "Razgovorima" temeljito se razlikuje od Starčevićevih dogmi. Umjesto Starčevićeva odbacivanja slavenstva kao inkarnacije sužanjstva, zamišlja da je moguća solidarnost malih slavenskih naroda. Umjesto Starčevićevih tvrdnji da srpski narod ne postoji ni u Srbiji a kamoli u Bosni i Hrvatskoj, da je izmišljotina zlokobne Austrije i njezinih "Slavoserbah" i da su hrvatske sve južnoslavenske zemlje (osim Bugarske), Pavlinović uvažava pos-

---

46
Zelić, 1969., Pavlinović Račkome, 12. II. 1877.; Palavršić-Zelić, 1962., Rački Pavlinoviću, 4. III. 1877., 248-251. Uz ostalo Pavlinović izražava "živu želju" da Rački radi ljubavi prema hrvatskome narodu zaboravi "težke mahne vladajuće stranke u banovini", tj. Mažuranićeve, protiv koje je Rački u opoziciji.

47
On je zajedno s Ivanom Danilom objavio 1865. zbirku narodnih pjesama u izdanju Matice dalmatinske. Matici hrvatskoj poklonio je pjesme, a Jugoslavenskoj akademiji veliku zbirku riječi iz puka za njezin *Rječnik*. Kekez, 1990.; Zečević, 1990.

48
Svoje oduševljenje tim povodom Pavlinović iskazuje u pismu Šenoi kao "osvetniku puka zagorskoga" i kaže da je i on "neku bunu začimao u puku" ali mu ona nije donijela Gupčevu krunu. Želi Šenoi da u svoj već golemi "Vienac" uplete još koji cvjetak "na slast i za slavu cieloga Hrvatstva". Zelić-Bučan, 1969., 402. Liberal Šenoa dao je romansiranome Gupcu lik liberalnoga prvaka iz 19. stoljeća ali ga pri izboru Pavlinovića kao Gupčeva nasljednika nije smetao njegov konzervativni nauk.

tojanje srpskoga naroda ali ga, slično kao Kvaternik, prikazuje tamnim antipodom svijetlih osobina hrvatskoga naroda u junaštvu i moralu. U suprotnosti sa Starčevićem, Pavlinović priznaje "genetičke" Srbe kao državno-političke Hrvate u Hrvatskoj a kao nositelje državnosti u Srbiji. Iz tih oprečnih opredjeljenja izviru i manje važne razlike. Dok su Starčeviću Nemanjići nositelji hrvatskoga gospodskoga duha, Pavlinović u njima vidi samo vladare zloćudnih pobuda. On, doduše, odbacuje velikosrpsku "Jugoslaviju" ali ju može zamisliti kao savez naroda na Balkanu ako se Srbi odreknu svojih pretenzija na Hrvate i Bugare. To je mišljenje Starčeviću neprihvatljivo iako je i on prolazno razmišljao o Balkanskom savezu s nositeljima Hrvatima i Bugarima (ta srpski i slovenski narod za njega ne postoje). Dok je Starčeviću vjera osobna stvar a protivnik je papinske svjetovne vlasti, Pavlinoviću je katolička vjera jamstvo za hrvatsku samostalnost i treba ju braniti političkom akcijom. Protivnik je ujedinjene Italije koja je papi oduzela svjetovni posjed. Dok Starčević poštuje islam, Pavlinović drži da mu je jezgra divljaštvo.

Prema Starčevićevu kriteriju Pavlinović je izraziti "Slavoserb". Dok je njemu članak 42 iz 1861. najgora izdaja, Pavlinoviću je jamstvo hrvatske državnosti. Dok je Starčeviću dualistički sustav Monarhije i Hrvatsko-ugarska nagodba vrhunac zla, za koje su odgovorni Mažuranić i Strossmayer, Pavlinović se nada da će se ona moći izmijeniti i toliko se uzda u to da ga čak oportunistički političari Klaić i Rački opominju da se zanosi iluzijama. Dok Starčević vidi u Habsburgovcima, a pogotovo u Franji Josipu, despote koji su izdali državno pravo hrvatskoga naroda i mogu računati na njegovu vjernost samo ako ispune "ugovor", Pavlinović doživljava Franju Josipa kao hrvatskoga kralja koji će ujediniti hrvatske zemlje.[49] Uz ostale kritičke primjedbe, Rački je navodno kazao da se u Pavlinovićevim "Hrvatskim razgovorima" krije Starčević.[50] U svakom slučaju, pravaštvo u Dalmaciji niče iz kombinacije njihovih učenja.

"Hrvatski razgovori" nailaze na ogorčeni odjek kod Srba i jedan su od argumenata za njihovo napuštanje Narodne stranke, osnivanje vlastite stranke i suradnju s autonomašima. Temelji za taj čin postojali su već prije, ali su posebno ojačali nakon kongresa Ujedinjene omladine srpske u Novom Sadu u kolovozu 1866., koja je nastojala postati organizacijom srpskoga građanstva i inteligencije u svim područjima gdje žive Srbi, a nadahnula se ideologijom Svetozara Mi-

49
Na kraju *Razgovora* (283-84) Pavlinović objavljuje svoj pozdrav "hrvatskome kralju" Franji Josipu iz *Narodnoga lista* u prigodi njegova dolaska u Dalmaciju u travnju 1875. očekujući od njega da će dati narodu "što ga po Božjem i po Tvojem zakonu idje". Nije to dakle Starčevićev kralj s kojim hrvatski narod pregovara kao ravnopravni činitelj.

50
Macan, 1980., 278. To ponavlja i Sava Bjelanović u polemici s Pavlinovićem pa kaže da je on drugi Starčević "u blažijoj formi", ali da je lukaviji od njega jer ne tvrdi otvoreno da srpski narod uopće ne postoji. *Don Miho na braniku*, Zadar 1883.

letića. Takva organizacija nije stvorena, ali je učenje "Omladine" bitno utjecalo na propagandu među Srbima i u Dalmaciji. Mladi oduševljeni ljudi širili su Miletićevu *Zastavu* pa se prvak Srpske stranke Sava Bjelanović, u mladosti Miletićev poklonik i dopisnik *Zastave*, sjeća "...a tek od Miletića počeo je naš politički razvitak".[51] Iz slavenskoga okvira Narodne stranke sve se više izdvajalo hrvatstvo i srpstvo s oprečnim državno-kulturnim ideologijama koje su već dugo bile predmet polemike u tisku banske Hrvatske te južne Ugarske i Srbije. No u spletu uzročnosti osnivanja Srpske stranke zacijelo prevladavaju oprečna historijska opravdanja i suprotstavljene tvrdnje o nacionalnom sastavu stanovništva Bosne i Hercegovine, o neophodnosti njezina priključenja Srbiji odnosno Austro-Ugarskoj, s manje-više izraženom nadom da će se Bosna i Hercegovina konačno sjediniti s Hrvatskom. Čini se da je odobravanje okupacije od strane hrvatskoga tiska bitno utjecalo na odluku o odcjepljenju srpske politike od Narodne stranke, koje je počelo spomenutim glasovanjem Srba Bukovice na izborima za Carevinsko vijeće protiv Klaića a za autonomaškoga kandidata.[52] Tada se Pavlinović odrekao mandata da bi Klaić mogao biti izabran u Carevinsko vijeće. *Narodni list* pod uredništvom Jurja Biankinija žestoko napada bukovičko "izdajstvo" i zastupa Pavlinovićevu tezu da su Srbi u Hrvatskoj političko-državni Hrvati.

Kada je osnovana Srpska narodna stranka, počeo je u siječnju 1880. izlaziti *Srpski list* kao "organ srpske stranke na Primorju" pod uredništvom njezina prvaka Save Bjelanovića. On je sustavno napadao Pavlinovića koji se neko vrijeme skanjivao izravno odgovoriti.[53] Čini se da se na to odlučio kada ga je Bjelanović kao "Srbin katolik" izazivao u *Srpskom listu* da se odazove na borbu. Tada je Pavlinović odgovorio člancima u *Narodnom listu* koji su 1882. izdani kao spis "Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji", a i Bjelanović je 1883. objavio svo-

---

51
Isto

52
Autonomaški kandidat Gustav Ivanić dao je 6. VI. 1879. pismenu izjavu da će se zalagati da srpski narod u Dalmaciji bude priznat kao ravnopravan s drugim narodima Dalmacije, da srpski jezik i pismo bude naukovni jezik u školama sa srpskom većinom. U izjavi se kaže da su se Srbi odlučili na taj korak "što im je sa hrvatske strane prijetila opasnost narodnom imenu", pa će autonomaški kandidat u slučaju sukoba s hrvatskom stranom biti uz Srbe i naposljetku da će odbiti svaki pokušaj sjedinjenja "dalmatinske Kraljevine s Kraljevinama Hrvatske i Slavonije". Odbija se mogućnost da se (već okupirana) Bosna i Hercegovina u slučaju aneksije pridruži zemljama ugarske krune kao i prijedlog da se Bosna i Hercegovina te Dalmacija sjedine unutar Cislajtanije. Bakotić, 65-7.

53
Urednik *Narodnoga lista* Juraj Biankini držao je da treba ignorirati *Srpski list* jer da polemika daje "Srbadiji" značenje koje ona nema. Slično misli i Klaić i kaže da je riječ "o tricam" u vezi s interpretacijom prošlosti. Uvjeren je da "pod našim prezirom nestat će neosrbstva" za koje tvrdi da se pojavilo potporom dalmatinskoga namjesnika Rodića. Zacijelo Klaić ne shvaća da je riječ o potpunu prekidu srpske i hrvatske politike. Palavršić-Zelić, 1962., Biankini Pavlinoviću, 22. II. 1880., Klaić Pavlinoviću, 3. III. 1880.; Macan, 277-8.

je polemičke članke u spisu "Don Miho na braniku".[54] Pavlinović je u svome spisu, s nešto manje strasti nego u "Razgovorima", prikazao svoje viđenje razvoja hrvatske misli u Dalmaciji od 1848., ističući da su Srbi na početku zastupali u Narodnoj stranci "hrvatsku misao", tj. sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, da su se dakle svi bez razlike imena i vjere ponašali kao jedan politički narod i jedna politička individualnost. Tek pojavom Ljubišina "zemljaštva" 1873. počeo je proces odcjepljenja "hristjana", i to pod utjecajem agitacije o Dušanovu carstvu, prema kojem srpstvo "uz prirodno pravoslavlje" želi "da zagospoduje na ruševinama Hrvatske". Rekonstruira polemiku citatima iz *Zastave* i *Obzora*. Svoje uvjerenje da se ne treba protiviti srpskom genetičkom imenu ali da Srbi u Hrvatskoj moraju biti "politički Hrvati", tj. "svjestni državljani hrvatski", Pavlinović potkrepljuje citatima iz *Slobodina* članka "Fiat lux".

Bjelanović pak posebno ističe Pavlinovićevu preobrazbu od prijatelja Srba i Srbije i pobornika vjerske snošljivosti u protivnika Srba i pravoslavne vjere. Predbacuje mu da tjera Srbe s hrvatske zemlje, da napada "bizantinizam" a sam uzdiže rimski "cesaropapizam", da zasniva hrvatsko pravo na Bosnu na osvajanjima austrijskih i mađarskih generala, da drži kako su Mađari saveznici Hrvata, da želi poništiti crnogorsku samostalnost protezanjem hrvatskoga prava do Bojane i Skadra. Bjelanović tvrdi da je Mihovil Pavlinović zapravo nestao i pretvorio se u Petra Duvnjaka iz "Hrvatskih razgovora". Bjelanoviću je Pavlinovićeva "hrvacka misao" tuđinski proizvod Austro-Ugarske s ciljem da se srpski narod uništi. Pavlinovićevu katoličkom konzervativizmu Bjelanović suprotstavlja "slobodnu misao" kao opravdanje za "srpstvo triju konfesija" (prema Karadžićevu učenju), a pobija njegovo omalovažavanje srpske kulture hvalospjevom njezine visoke vrijednosti prema ništetnosti one hrvatske. Osuđuje i Strossmayerovo učenje o sjedinjenju Crkava.

Pavlinovićeva "Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji" nije dakle novost prema "Hrvatskim razgovorima". Oba su spisa zajedno imala velik utjecaj na nova politička shvaćanja u Dalmaciji, a dijelom i u banskoj Hrvatskoj. Recepcija Pavlinovićeva učenja bila je moguća među prvim dalmatinskim pravašima ali se ono dojmilo i simpatizera Narodne stranke kojoj je Pavlinović pripadao. O tome svjedoči Dinko Politeo, urednik Bulatova splitskoga *Naroda,* koji je svoje članke iz toga lista objavio u posebnome spisu, posvećenu Strossmayeru. Riječ je o odgovoru jednome "Srbinu katoliku" u kojemu Politeo žustro brani Pavlinovi-

54
Klaić odobrava Pavlinovićevu namjeru da opiše razvoj hrvatske i srpske misli u Dalmaciji, ali ga moli da bude "objektivan" kako mu se ne bi predbacila mržnja protiv Srba i želi da pokaže "nesmisao" srpskoga pitanja u Dalmaciji, a pogotovo saveza Srba s autonomašima. U tom slučaju njegova će "razprava imati praktične vriednosti". Palavršić-Zelić, 1962., Klaić Pavlinoviću, 5. IX., 377; Pavlinović, Mihovil: *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji*, Zadar 1882. Bjelanović, *Don Miho na braniku*; Bakotić, 69-80; Car, Marko*: Sava Bjelanović. Jedan pogled na pisca,* Dubrovnik 1911. O Pavlinoviću vidi i Diklić 1989.

ća.[55] Taj anonimni "Dubrovčanin", držao je da su za srpsko-hrvatski spor krive obje strane, ali je veću krivnju pripisao onoj hrvatskoj, pogotovo Pavlinoviću. Politeo je dubrovačkom srpskom autoru priznao da piše trijezno ali je proglasio klevetom izjave da su Pavlinovićevi "Razgovori" uzrokovali jaz između Hrvata i Srba jer je taj postojao već prije. Politeo opisuje djelatnost Pavlinovića, koji je cijeloga života bio utjelovljenje "hrvatske ideje", tvrdi da se njegovi nazori nisu promijenili od 1860. i da oni odgovaraju programu Narodne stranke. Kaže, štoviše, da je Pavlinovićevo mišljenje podloga sporazumu Hrvata i Srba u Dalmaciji (tj. u smislu članka "Fiat lux"), da je Pavlinoviću bila sveta dužnost tumačiti narodu što je hrvatstvo i hrvatsko pravo u Dalmaciji. Priznaje da je Pavlinović napisao koju "grku" (riječ) no bitno mu je da je isticanjem hrvatstva doskočio pogreški što se Narodna stranka u početku nazvala narodnom a ne hrvatskom.

Iste godine kada je izašla "Misao", dugogodišnja borba između Narodne i Talijanske stranke doživjela uspješan vrhunac kada su narodnjaci na izborima osvojili splitsku općinu. Put pravaštvu u Dalmaciji bio je otvoren i vjerojatno nije slučajno da je Fran Folnegović 1883. posjetio Dalmaciju (bio je i u Dubrovniku) i razgovarao s Klaićem i Pavlinovićem. Zacijelo se Folnegović mogao sporazumjeti s Pavlinovićem čije je učenje bilo blisko njegovoj opoziciji protiv Starčevića. Sklonost mladih prema pravaštvu i sustavna agitacija postala je moguća tek pod snažnim dojmom Narodnoga pokreta 1883. u banskoj Hrvatskoj i uvjerenja da je Stranka prava tom prigodom izrazila pravi osjećaj puka.[56]

Godine 1870. počeo je u Zadru izlaziti list *La Dalmazia cattolica,* zacijelo sa zadaćom da širi zaključke Vatikanskoga koncila, prije svega dogmu o papinoj nepogrešivosti, i da nakon sjedinjenja Italije i proglašenja Rima glavnim gradom, zastupa zahtjev za obnovom papinske svjetovne vlasti. Urednik don Ivo Prodan uspio je od siječnja 1880. izdavati hrvatski list *Katolička Dalmacija.* Još 1879. Pavlinović se sukobio s Prodanom kada je ovaj napao narodnjačku općinsku upravu Makarske. Pri tome je Prodan požalio što je Pavlinović u *Narodnome listu* osudio njegove novine jer to nije očekivao "od osobe koju u zviezde kujemo".[57] Očigledno se Prodan na svom putu prema pravaštvu nadahnuo Pavlinovićevim učenjem. Unatoč toj početnoj napetosti, Prodan se obratio Pavlinoviću za savjet kada je 1880. počela izlaziti *Katolička Dalmacija.* Tada mu je Pavlinović

55
Dubrovčanin, L. G: *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji, Nekoliko iskrenih riječi narodu*, Split 1888.; Politeo, Dinko: *Srbsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji: odgovor Dubrovčaninu L.G*, Split 1889.

56
Te je godine Dalmacijom putovao i Smičiklas, a svi koji su dolazili s njime u dodir bili su policiji sumnjivi. Perić, 1984., 17.

57
Diklić, 1990., 129. O Prodanovoj političkoj ulozi vidi i: Diklić, 1990. i 1998.

preporučio da otvori stupce "misli katoličkoj i hrvatskoj" ali da ne izvrgava pogibelji prvo katoličko glasilo u Dalmaciji.[58] Zacijelo je želio umjereno pisanje a ne i sudjelovanje svećenika u gruboj svakodnevnoj politici. Prodan očigledno nije poslušao jer je *Katolička Dalmacija* sve oštrije pisala protiv oportunizma Narodne stranke, a prešla je na "stekliški" ton kada je svojim političkim uzorom proglasila Stranku prava.[59] Čini se da su odnosi Pavlinovića i Prodana već 1882. dobrano zatrovani. Prodan je naime proglasio urednika *Narodnoga lista* i Pavlinovićeva suradnika Jurja Biankinija izdajnikom i autonomašem. Zato je on poslao Pavlinovićevu "Misao" svim "novinam na jugu" osim *Katoličkoj Dalmaciji* i *Srpskom listu.*[60]

Poticaj pravaškom usmjerenju dao je vjerojatno represivni režim dalmatinskoga namjesnika Stjepana Jovanovića kojemu se Narodna stranka nije mogla protiviti jer su njezini zastupnici u Carevinskom vijeću podržavali Taaffeovu vladu. No vjerojatno Prodanova pojačana "stekliška" agitacija proizlazi iz njegova neuspjeha na izborima za Dalmatinski sabor.[61] Zato je njegov suradnik mladi Ante Dean pokrenuo u prosincu 1883. list *Stekliš*, od kojega je zbog zapljena izašlo samo osam brojeva, dok se *Pravaš* nakon prvoga broja u travnju 1884. više nije pojavio.

Kada je Prodan 1884. objavio svoj program u *Katoličkoj Dalmaciji,* mogli su se pravaši izbrojiti na prste jedne ruke, kako je poslije sam napisao. Prvi "stekliši" bili su zapravo samo klerici središnjega bogoslovnoga sjemeništa i pitomci preparandije u Arbanasima kod Zadra. Uz lozinku: "Najprije Bog, najprije vjera, pa domovina", Prodan je isticao da je Bog i spas duše glavni dio njegova programa i da se pravo rodoljublje mora temeljiti na katoličanstvu kao jedinoj vjeri koja se razvija, i jedinoj koja je u skladu s razborom. Kaže da Hrvati duguju Rimskoj crkvi dvije krune: onu službe Bogu i onu Kraljevine Hrvatske. Dok mnogi drugi svećenici nalaze u Ante Starčevića grozno bezvjerje, Prodan citatima iz njegovih spisa nastoji dokazati da mu je rimokatolička religija iznad ostalih. Misli da ljubav za domovinu i bližnje treba podrediti vrhovnoj ljubavi prema Bogu, zamjerava jednoj osobi koja je izjavila da je "prije Hrvat". Podlogu rodoljublju vidi u uklanjanju "nekatoličkih poglavica" i u zaštiti prava i ekonomskih interesa svećenstva. Prodanov konzervativni katolicizam nije dakako u skladu sa Starčevićevim uvjerenjem da je vjera privatna stvar i da ne smije postati dio po-

58
Stančić, 1972.–3. b, 322
59
Diklić, 1990., 130
60
Palavršić-Zelić, 1962., Biankini Pavlinoviću, 1. i 19. XI. 1882., 379, 383
61
Diklić, 1990., 130-131

litičkoga programa. No Starčevićevu učenju ne odgovara niti Prodanov politički program. On se naime želi dopuštenim sredstvima založiti za samostalnu i ujedinjenu Hrvatsku pod vladom Habsburgovaca. Pri tome, za razliku od Starčevića, odbacuje prirodno pravo naroda. Pogotovo je u suprotnosti sa Starčevićevim naukom kada ističe dinastičnost i trijalističko preuređenje Monarhije. Kao i Strossmayer, sklon je prihvatiti Helfertov trijalistički prijedlog 1884. koji je Starčević ogorčeno odbio s obrazloženjem da je riječ o kamarili koja želi iskoristiti Hrvate da bi obnovila bečki centralizam. I Prodan misli da je trijalistička ponuda iz Beča nastala "po nadahnuću samog c.k. Dvora", no to je njemu, za razliku od Starčevića, vrlo korisno za Hrvate. Pozvao se na kraljevu zavjernicu iz 1867. kao jamstvo hrvatskoga državnoga prava. Kaže da je ona doduše bila diktat Mađara i slab odsjaj slavne hrvatske prošlosti, ali se kralj zakleo da će štovati prava Hrvatske. Zaključuje dakle da već u dualizmu postoji nešto što sliči na trijalizam. Samo nagodbeno uređenje oštro osuđuje.[62] Kao Pavlinović, i Prodan se nadahnuo Kvaternikovim historijskim slikama i shvaćanjima iz vremena njegove "hrvatsko-austrijske" politike izražene uoči Hrvatskoga sabora 1861.[63] Preko njegova otpora protiv Habsburške Monarhije prešao je šutke. Za razliku od Starčevića, a slično kao Pavlinović, Prodan dakle ne vidi nezakonit prekid kontinuiteta hrvatskoga državnoga prava niti za nj pripisuje glavnu krivnju Habsburgovcima, pa drži da se stari hrvatski ustav može provesti u život tako da Hrvatska postane "savezna država" unutar Monarhije, tj. u trijalizmu.

Prodan se 1885. žestoko protivi programu Narodne stranke jer ne ističe dovoljno hrvatstvo niti spominje ujedinjenje hrvatskih zemalja. Predbacuje Narodnoj stranci da se drži sustava iako on ne dopušta niti ravnopravnost hrvatskoga jezika s talijanskim i sprečava gospodarski napredak. U Austriji kao jedinstvenoj državi ne bi se moglo ostvariti hrvatsko državno pravo niti ravnopravnost Hrvata s onim narodima koji se mogu pozvati samo na prirodno pravo, i uopće zapovijedao bi najjači. Zato želi "mnogostručnu" Austriju uz jaku Hrvatsku s vlastitom državnosti koja bi učvrstila Monarhiju. Prodanovo se mišljenje dakle razlikuje od Pavlinovićeva, koji je imao na umu postupne promjene dualizma, ali nije rekao kako ih zamišlja, a u opreci je i sa Starčevićevim, odlučnim odbacivanjem trijalističkoga programa. Prodan je zacijelo njegov najdosljedniji pobornik.[64]

Čim je postalo očigledno da se Prodanovi nazori, izraženi u *Katoličkoj Dalmaciji,* šire pogotovo među sjemeništarcima i mladim svećenstvom, Pavlino-

---

62
Prodan, Ivo: *Uspomene*, 2. izd., Zadar 1895.

63
Poslije je preveo Kvaternikov njemački spis (Eugen Kvaternik, Historijsko-diplomatski odnošaj Hrvatske prema ugarskoj kruni sv. Stjepana, *Hrvatska kruna* 2-17, 1894.).

64
Prodan, Ivo: *Za sjedinjenje ili nekoliko opazaka "narodnom" proglasu*, Zadar 1885.

vić ga napada nizom članaka u *Narodnom listu*, između ostaloga i zato što svojim stekliškim pisanjem daje povoda nasiljima namjesnika Jovanovića. Posljedica je strastvena polemika u kojoj uz Prodana sudjeluje Ante Dean i sukob svećenika među kojima se skupljaju prosvjedi i pouzdanice za Pavlinovića, odnosno Prodana, a objavljuju u *Narodnom listu* i *Katoličkoj Dalmaciji*.[65] Naposljetku Pavlinović obustavlja polemiku zamolivši Biankinija da više ne objavljuje pouzdanice u *Narodnom listu*, no nastoji obračunati s Prodanom napadom na njegov uzor, tj. zagrebačko "starčevićanstvo".[66] Iako je Rački svojom kritikom "Hrvatskih razgovora" izazvao Pavlinovićev gnjev, on i dalje održava dobre odnose s njime. Piše Račkome kako je i on uvjeren "da ranu Starčevićanstva red je posvuda liečiti što brže" i zato mu šalje tekst koji želi objaviti te ga moli da ga ispravi i dopuni. "Dao Bog, da psovke i potvore sekte proti meni, budu koristna žrtva, da bar bezazleniji zavedenjaci progledaju, i odvrate glavu od vodstva, koje nam Hrvatsku vodi u ponore sdvojnosti i bratimske mržnje." [67] Zacijelo mu je bitno da odvrati svećeničku i ostalu mladež od starčevićanstva.

Pavlinovićev spis "Hrvatski razmišljaji" jedina je temeljita kritika Starčevićeva nauka. Njegove brojne ocjene u *Obzoru* i režimskome tisku više su se bavile pojedinim pitanjima važnim u određenim političkim situacijama. U "Hrvatskim razgovorima" Pavlinović piše da Hrvatsko-ugarska nagodba ipak ima "stanovite vriednosti", pogotovo ako se položaj banske Hrvatske usporedi sa stanjem ostalih nenjemačkih i nemađarskih zemalja. Zato se protivi Starčevićevu odbacivanju dualizma kao nezakonitoga stanja. Osuđuje njegove psovke protiv Strossmayera kao stranačko sljepilo, crnu nezahvalnost te "nečovještvo" koje zavodi "nevježe". Kao nekada u vezi s Kvaternikovim pismima, obara se na "stekliše" zbog suradnje s Rauchom i njihova veselja što im je on dizao hrvatstvo protiv srpstva. Uzvikuje "Jadna im majka!" hvaleći uz to borbu Narodne stranke protiv Raucha. Uvjeren je, štoviše, da je Stranka prava korisna i Khuenu jer napada Neodvisnu narodnu stranku i sve ono što su Jelačić, Strossmayer i Mažuranić učinili dobra za Hrvatsku. Ljuti se što je "hrdja" Khuenove stranke dala krila Starčeviću i "razpirila plameni hup njegove steklišadi". Pavlinović ogorčeno napada Starčevića kao čovjeka i "zasukanost" njegova "naučanstva". Drži da je Starčević čovjek sam sobom zadovoljan, nepokolebljivo uvjeren u svoju nepogrešivost, vješt da utječe na "neutvrđenu pamet" mladih srdaca. Ruga se Antinoj "taštini Diogenesovoj", njegovu odbacivanju svega što u Hrvatskoj postoji, nje-

65
Diklić, 1990., 131-3; usporedi i Biankinijeva pisma Pavlinoviću u: Palavršić-Zelić, 1962., 319, 321-2, 324.

66
Osuđujući Pavlinovića i braneći Prodanovo "čisto hrvatstvo", *Sloboda* se (10. i 24. IV., 1.V. 1884.) umiješala u tu polemiku.

67
Zelić, 1969., 24. VI. 1884. Ne znam je li mu Rački odgovorio.

govim bijelo-crnim šablonama. Kao svećenik osjeća se pozlijeđen pogotovo Starčevićevim napadom na svećenstvo u "Pasmini slavoserbskoj". "Srdce bi mu izčupao, kad bi mu okrnuo slovce njegove dogme; već ako bi se po čem on sam predomislio, i to otajstvenim okretom on sam izveo." Starčeviću "srdce ne zebe" zbog posljedica sukoba (pravaša i neodvišnjaka), a u tijeku svih promjena uvijek ostaje pri svojim tvrdnjama. No unatoč tim poraznim ocjenama, Pavlinović priznaje Starčeviću da je "kroz pometnje preranog jugoslavenstva i mimo krparije srbo-hrvatstva, iznio zastavu hrvatstva."[68]

Pavlinovića posebno zabrinjavaju "hupetanja sljedbe" Starčevićeve. "Steklištvo" školske mladeži drži opasnom pojavom u duševnom životu Hrvata. Ne okrivljuje doduše samoga Starčevića za sve ludosti "starčevićanstva" ali želi to starčevićanstvo i steklištvo odijeliti od Stranke prava "u sebi". Njoj naime pripada svaki čestit Hrvat kao uzoru rodoljublja i plemenita osjećaja, tj. svaki onaj koji se zalaže za hrvatsko državno pravo. Žesti se što starčevićanstvo svojim pretjeranostima pogani uzvišenu zastavu hrvatskoga prava. Ograđuje se od Starčevićeva sumnjičenja svega i svakoga, od njegova tumačenja pojava raznim "urotama", od njegove strastvene mržnje i psovanja svakoga tko mu se bezuvjetno ne pokloni. Pavlinović osuđuje "preuzetnost" mladih koji iz školskih klupa napadaju "sijede glave", a kada im dođe vrijeme rodoljubne djelatnosti u javnome životu, onda nestaju ili se pretvore u očajnike i odmetnike, tj. poslušnike režima. Pavlinoviću se gade saborski prizori koje izazivaju zastupnici Stranke prava u Hrvatskome saboru (tj. prije svega David Starčević) i stvaranje domovine po krčmama uz čašu. "Da se smožđi Hrvatska od Triglava do Marice, od sgode do sgode kida joj i razčinja sve do gola imena. Da stvara svoje prividne otačbenike, Starčevićanstvo ubija prave ljude."[69] Pavlinović donekle opravdava nesnošljivost starčevićanstva "preuzetnostima" srpstva u Hrvatskoj za koje kaže da robuje tuđincu kako bi lakše uništilo hrvatsku domovinu. Uvjeren je da se ništa ne može postići osvetom i mržnjom, nego ljubavlju i krepošću.

Pavlinović se dakle ne slaže sa sustavom Starčevićeve ideologije. Zato smisao "Hrvatskih razmišljaja" nije u tome da se razluči srž Starčevićeva nauka od njegovih vlastitih ljudskih mana i od vulgarne, psovačke, nazdravičarske primjene u mladeži. Pravaštvo suprotstavljeno starčevićanstvu i steklištvu ne identificira se sa Starčevićevom dogmom o samostalnoj hrvatskoj državi s odgovarajućom interpretacijom hrvatskoga državnoga prava, s osudom Habsburške Monarhije i negacijom političke prakse kao nemorala. Pravaštvo je Pavlinoviću svako isticanje hrvatstva na temelju hrvatskoga državnoga prava za njegovu afirmaciju u Habsburškoj Monarhiji konkretnom političkom akcijom. "Adresa" Neodvisne narod-

68
Pavlinović, Mihovio: *Hrvatski razmišljaji*, Zadar 1884., 29, 26

69
Isto, 32

ne stranke, koju je 1884. u Hrvatskome saboru predložio Pavlinovićev prijatelj i sumišljenik u pitanjima vjere Kosta Vojnović, bolje je odgovarala njegovim nazorima nego Starčevićevo "sve ili ništa". Zato u "Razmišljajima" predlaže da se pravaši slože s neodvišnjacima, zacijelo u želji da se poveže Starčevićevo isticanje hrvatstva i politička praksa neodvišnjaka. Uz ostalo, to pokazuje u Beču kada na koncertu studentskoga društva "Zvonimir" u spomen Petra Preradovića, nazdravlja Strossmayeru i Starčeviću.[70] Priznaje doduše da je Narodna stranka u prošlosti mnogo griješila, a Starčević je lako mogao biti nepogrešiv jer se nikada nije prihvatio nikakve odgovorne dužnosti. Pavlinović misli da može utjecati na "čestite" prvake Stranke prava u nadi da oni ipak neće "bilo čiju političku doktrinu uzeti za objavljenu dogmu". No koliko god se Pavlinović svojim napadom na Starčevića zamjerava njegovoj zasad još malobrojnoj "sljedbi" u Dalmaciji, ipak polaže temelj ideološkoj strukturi dalmatinskoga pravaštva koje ne slijedi učitelja Starčevića do njegove dosljedne kulminacije, naime do njegovoga "ili – ili", tj. ili ostvarenje samostalne hrvatske države izvan okvira Monarhije ili propast hrvatskoga naroda. Uostalom, Starčevićeva se negacija postupno napušta i u banskoj Hrvatskoj.

Razumije se da *Sloboda* odmah žestoko napada Pavlinovića da nišani u srce hrvatskoga naroda koji da je ogorčen zbog njegove "potvore".[71] Pravi odgovor Pavlinović dobiva anonimnim spisom potpuno u tonu "hupetanja steklišadi". Sastavlja ga "ščekac" (tako je Pavlinović nazvao dalmatinske stekliše), klerik zadarskoga sjemeništa Bare Poparić, zacijelo u suradnji sa zagrebačkim vodstvom Stranke prava.[72] Optužuje Pavlinovića da je njegov spis naručen od Strossmayera kako bi spasio od propasti dalmatinsku Narodnu stranku i Neodvisnu narodnu stranku u Banovini, a pogotovo da proizlazi iz Pavlinovićeve ljubomore na Starčevića. Spis ponavlja najgore Starčevićeve psovke protiv Strossmayera, a mladome je kleriku dakako važno pobiti Pavlinovićev prikaz Starčevića kao protivnika svećenstva. Zato pisac pronalazi u *Slobodi* čak i ultrakatoličke članke.

Folnegović zacijelo nije zamjerio Pavlinoviću napad na Starčevića pa mu 1887. piše nekrolog u kojem ga bezgranično slavi kao "apostola hrvatstva".[73] Starčević je dotada šutio o Pavlinoviću, tà on nikada nije odgovarao "Slavoserbima". No možda pod dojmom Folnegovićeva panegirika, on u jednom svom članku u kojemu napada Neodvisnu narodnu stranku kao "pasminu slavoserbsku",

70
Hrvatska, 20. III. 1886.

71
Sloboda, 25.–26. IX. 1884.

72
Razmišljaji i istina, Odgovor na Pavlinovićev pamphlet "Hrvatski razmišljaji", Zadar 1884. Poparić (1936., 14) kaže da je on autor i da je Starčević znao za njegovu "tajnu". Vidi i: Šegvić, 1911., 295. O tom spisu piše i Diklić 1990.

73
Hrvatska, 20. V. 1887.

uvrštava u tu kategoriju i Pavlinovića ali mu ne spominje ime. Kaže da su neodvišnjaci pretiskali naručeno "čerčkanje" jednoga dalmatinskoga "Slavoserba", čovjeka poštena ali "zasukana", strastvena i tašta, nedorasla javnim poslovima. Svoje predbacivanje nelogičnosti i čak životinjske gluposti "Slavoserbima" primjenjuje i na Pavlinovića jer je on "čerčkao" protiv pravaša, a istodobno je uvjeravao prostotu da je njegova stranka ista kao Stranka prava.[74] *Hrvatska* slijedi Starčevićevo, a ne Folnegovićevo držanje prema Pavlinoviću. Uoči odlaska zagrebačkih pravaša na proslavu otkrivanja Kačićeva spomenika ljeti 1890. u Makarskoj, valjalo je Pavlinovića još jednom negativno ocijeniti jer se pretpostavljalo da bi utjecaj pokojnika mogao postati kočnicom očekivanu širenju pravaštva u Dalmaciji. Pisac jednoga uvodnika u *Hrvatskoj* (vjerojatno Vjekoslav Fleišer) kaže da valja ozbiljno računati s onom stranom "koja je uz hrvatstvo digla i zastavu katoličanstva" (tj. Prodanova grupa) iako se u inteligenciji mnogi protive "da se vjera u politička pitanja upliće". Ne vjeruje baš da je svećenstvo vrsno preuzeti vodstvo naroda. Kaže naime da je Pavlinović bio pošten i "pravi pravaš" ali da je kao katolik odijelio "našega dičnoga vodju" od pravaških načela samo zato da obrani od pravaša i naroda osuđenoga Strossmayera. Zato u Pavlinovićevu hrvatstvu ima "dosta slavoserbštine". No *Hrvatska* ne želi vodstvo niti onih svećenika koji se bez ograničenja izjašnjavaju kao pravaši. Daje im zadaću da odgoje inteligenciju koja će ih s vremenom zamijeniti, a zalagat će se za hrvatstvo i vjersko čuvstvo. Tada se (1890.) zagrebačko vodstvo prije svega oslanja na mlade liberalne pravaše na čelu s Antom Trumbićem. I upravo on zadaje pokojnome Pavlinoviću posljednji udarac. Polažući vijenac na grob Ante Deana, koji je bio glavni napadač na Pavlinovića u *Katoličkoj Dalmaciji*, kaže da su "Slavosrbi" uvijek bili pristaše Pavlinovića a protivnici Deana. Zato se Trumbić protivi prijedlogu don Frane Bulića da se Pavlinoviću podigne spomenik.[75]

Nekoliko mjeseci nakon izlaska "Razmišljaja" (1885.), otkriveno je u Dubrovniku tajno udruženje đaka na čelu s petnaestogodišnjim Franom Supilom. Oni su odbili prisustvovati dočeku prijestolonasljednika Rudolfa. U svojim uspomenama Melko Čingrija kaže da su se Dubrovnikom širile vijesti o Starčevićevoj ljubavi za slobodu, o njegovoj mržnji protiv Austrije i Mađara. Na preslušavanju Supilo je izjavio da zna kako je Starčević "pošten čovjek koji ne priznaje nagodbe s Ugarskom i brani prava Hrvata".[76] Možda je Supilo znao o Starčeviću

74
Isto, 6. VII. 1887. U polemici s *Obzorom, Hrvatska* (25. IX. 1889.) piše da priznaje Pavlinovićeve zasluge za hrvatstvo ali da ga je morala ukoriti kada je po naputku iz Zagreba mutio pojmove o Stranci prava.

75
Hrvatska, 13. VIII., 1. i 11. IX. 1890.

76
Perić, 1996., 34-5. Čini se da je na interes dubrovačkih učenika za Starčevića utjecalo i pisanje *Srpskoga lista* protiv njega.

ipak malo više nego što je priznao na preslušavanju. No zacijelo su Harambašićeve rodoljubne pjesme imale neusporedivo veću ulogu u privlačenju mladih nego spisi Ante Starčevića, koji je bio samo simbol isticanja hrvatstva, ljubavi za domovinu i mržnje protiv tuđinaca.

No dok je odnos mladoga Supila prema pravaštvu još maglovit, nešto stariji pobornik dalmatinskoga liberalnoga pravaštva – Ante Trumbić, već nalazi svoj put. On naime školske godine 1882./83. i 1883./84. studira pravo u Zagrebu, dakle upravo u doba razbuktavanja pravaškoga pokreta pa ima obavijesti iz prve ruke.[77] Trumbić je tada i poslije iznimka među pravašima jer je temeljito proučio Starčevićeve spise. Kako je poznavao zagrebačke prvake Stranke prava, mnogo je pogodnija osoba za vezu s Dalmacijom od Prodanova kruga. *Sloboda-Hrvatska* 1885./86. opširno komentira političke prilike u Dalmaciji i kritizira program Narodne stranke u povodu izbora 1885. Trumbić od siječnja 1887. objavljuje u *Hrvatskoj* vrlo zapažena "Pisma iz Dalmacije" pod šifrom -at-. No tek s njegovima dopisima 1890. list postaje važna instanca koju političke struje u Dalmaciji moraju uzeti u obzir. *Hrvatska* dakako prima obavijesti i od novih liberalnih pravaša i od Prodanove *Katoličke Dalmacije*. Trumbić se u svojim "Pismima" bavi svim aktualnim političkim temama od jezika do djelatnosti zastupnika Narodne stranke u Carevinskom vijeću, a u središtu kritike mu je neuspješna "oprezna" taktika Narodne stranke prema vladi.[78] Mladi splitski pravaši htjeli su nakon objave programa Narodne hrvatske stranke 1889., pokrenuti glasilo *Slobodu* koje bi zacijelo oštro istupalo protiv oportunističkih političkih poteza te stranke i zalagalo se za intenzivniju opozicijsku političku praksu. Pokušaj izdavanja novoga lista podržava i *Hrvatska* nastojeći da se pri tome ne zamjeri Prodanu. Međutim, do izdavanja novoga lista ne dolazi.[79]

U postupnom stvaranju uvjeta za širenje i jačanje pravaštva u Dalmaciji značajna je prekretnica godina 1890. Riječ je najprije o općinskim izborima u Dubrovniku na kojima pobjeđuje srpsko-autonomaška struja a to, razumije se, izaziva pravaški odgovor. Kako je već spomenuto, dubrovački izbori utjecali su i na promjenu držanja vodstva Stranke prava prema Srbima. Uoči dubrovačkih općinskih izbora krajem svibnja 1890. nastala je takva situacija da pripadnici Na-

---

77
Trumbić je svršio pravo u Beču i Grazu jer se studij na zagrebačkome sveučilištu nije u Cislajtaniji priznavao. Perić, 1984., 14-19.

78
O Trumbićevim pismima 1887. i 1890. obavještava Perić, 1984., 21-25. Nakon Perića spominje ih i Petrinović, 1986., 29-31.

79
Perić, 1984., 29-31; *Hrvatska* (14. IV. 1888.) hvali Prodana kao mučenika zbog postupka njegovih pretpostavljenih protiv njega. Objavljuje više članaka i vijesti iz *Katoličke Dalmacije*. O stavovima lista 1890., piše Diklić, 1990.

rodne hrvatske stranke nisu pri tome niti sudjelovali.[80] *Hrvatska*, koja je već prije polemizirala s Biankinijevim *Narodnim listom* kao "slavosrbskim trubilom", osuđuje kao krivce za taj događaj "šarenu družbu" mlitavih dalmatinskih narodnjaka. Pisac ogorčeno tvrdi da su pravaši uvijek željeli slogu s onima "koji se nazivlju Srbi" ali su čuvali hrvatsko ime, dok su ga dalmatinski narodnjaci napustili za volju sloge.[81]

Otkriće Kačićeva spomenika, kojega je autor Rendić, u Makarskoj 26. kolovoza 1890. zamišljeno je kao manifestacija jedinstva svih narodno-političkih snaga banske Hrvatske i Dalmacije i zato je trebalo, barem privremeno, odustati od bjesomučnih novinskih polemika. No to nije bilo tako lako jer je u tijeku priprema za proslavu Miho Klaić održao u austrijskim delegacijama govor o bosanskome proračunu u kojemu je pohvalio upravitelja Bosne i Hercegovine Benjamina Kállaya. Grupa bečkih hrvatskih studenata tada je protiv njega demonstrirala. U komentaru tome događaju *Obzor* kaže da je politika Narodne stranke u Dalmaciji mlitava i oportunistička. Vodstvo Neodvisne narodne stranke naime ne odobrava Klaićevu političku akciju isključivo u nagodbenom okviru jer se ona, nakon raspada Draškovićeva "Centruma", vratila na svoj zahtjev revizije Nagodbe iz vremena Vojnovićeve adrese. *Obzor* se dakle ne slaže s Klaićevom taktikom ali upozorava da je on mnogo puta ustao na obranu hrvatskih "pravica" i izdržao sve progone i zato žali studentske demonstracije u Beču. *Hrvatska* dakako tvrdi da je usklik hrvatske "omladine" "pereat!", protiv Klaića opravdan jer je hvalio vrhovnoga upravitelja "dviju hrvatskih pokrajina" koji progoni hrvatstvo i hrvatsko ime, a *Obzor* proglašava "slavosrpskim" jer istodobno brani i osuđuje Klaića.[82]

U brojnim prilozima *Hrvatska* obavještava o pripremama za Kačićevu proslavu i poziva "prave" Hrvate bez razlike "stališa i vjere" da se priključe izletnicima u Dalmaciju. Piše da je Kačić ovjekovječio junačke čine hrvatskoga naroda i obuhvatio "sve grane velikoga slavenskoga plemena ovdje na jugu, na poluotoku balkanskom" ali je najviše ljubio svoj hrvatski narod. Njegove pjesme su hrvatske svetinje drage seljaštvu i gospodi.[83] Kolektivni posjet Dalmaciji organiziraju Folnegović i Trumbić. Na proslavu je doputovala sva pravaška i obzoraška elita, a u Dalmaciji joj se pridružuju narodnjaci i pravaši. Taj posjet nadahnuo je mladež stilom i ugođajem tradicionalne pravaške hrvatske euforije, a "steklištvo"

80
O tome piše Perić, 1996., 51-53.

81
Hrvatska, 24. V., 2.–3., 25. VI. 1890. Polemizira sa *Srbobranom* koji slavi uspjeh "srpske Atene".

82
U ogorčenoj polemici tijekom srpnja sudjeluju *Hrvatska, Obzor*, *Narodni list* i *Katolička Dalmacija.*

83
Hrvatska, 26. VII. 1890.

prisutno samo u tisku, sada se prelijeva na ulicu. *Hrvatska* je u pravu kada ocjenjuje proslavu kao pravašku političku "enuncijaciju". Pravaši i obzoraši posjetili su više gradova Dalmacije pa je postalo moguće da se stanovništvo, koje možda nije nikada čulo za pravaše, s njima upozna. Dok je *Narodnome listu* i splitskome *Narodu* teško priznati propagandni uspjeh pravaša, *Obzor* piše da je njihov put po Dalmaciji pravi trijumf.[84]

Jednu od karakterističnih scena s puta po Dalmaciji spominje *Katolička Dalmacija*. Tuškan i Harambašić šetali su Makarskom pozdravljeni usklicima "živio Ante Starčević!", a na Tuškanov poziv "svi podigoše tri prsta zaklinjuć se..." da će, ako treba, mrijeti za domovinu. Mladi su nosili Prodana na rukama ali je on morao prekinuti svoj pokušaj govora jer nije bio predviđen u programu odobrenom od policije.[85] Prvoga dana boravka u Splitu (25. kolovoza) gosti iz Zagreba razgledali su Split i Solin a na ručku je, uz ostale, govorio i Trumbić. Izjavio je da samo Stranka prava vojuje pod zastavom "cjelokupnosti i nezavisnosti hrvatskoga naroda", da samo ona zaslužuje povjerenje naroda i osudio je one koji nisu u njoj a svojataju njezina načela.[86] Iz opće se euforije izdvaja "vođa" puta Folnegović svojim držanjem prema Klaiću kojega su sa svih strana osuđivali zbog "mlitavosti" i zamjeravali mu pohvalu Kállayeve uprave. Na oproštajnoj večeri u Zadru banovinski su se političari sreli s Klaićem. Tom prilikom pozdravio ga je Gjuro Deželić, a Klaić mu je kratko odgovorio i istaknuo uspjehe u borbi Narodne stranke. No Folnegovićev govor je "gotovo prenerazio" pravaše u Dalmaciji, kada ga je djelomično objavio *Narodni list*, jer je on zapravo pohvalio Klaića. *Hrvatska* objavljuje njegov cjeloviti govor, ali vjerojatno ne može pobiti spomenuti dojam. Folnegović je, prema tom tekstu, doduše rekao da je po političkim uvjerenjima bliži Klaićevim protivnicima ali je istaknuo da je "u gigantskoj borbi" za preporođenu hrvatsku Dalmaciju Klaić imao veliku ulogu i oprezno je izrazio želju da se sve dalmatinske struje slože.[87] Time je bio u raskoraku s općim pravaškim ugođajem koji su stvorili Trumbićevi dopisi jer su šibali Klaića i njegovu stranku i nisu mu priznavali ama baš nikakve zasluge. Razumije se da Folnegović, koji je u banskoj Hrvatskoj želio pomirenje Stranke prava i Neod-

---

84
Hrvatska u rujnu 1890. objavljuje izvještaje "Uz obalu Dalmacije" od Vjekoslava Fleišera, te dopise Trumbića i Harambašića. O putu po Dalmaciji piše Perić, 1984., 32-35, i 1991.

85
Hrvatska, 30. VIII. 1890.

86
O tome piše Trumbić u *Hrvatskoj*, 1. IX. 1890. Govorili su još Harambašić, Istranin Dinko Trinajstić te don Frane Bulić, *Hrvatska*, 12. IX. 1890.

87
Narodni list, 3. IX. 1890.; *Hrvatska*, 20. IX. 1890.; DAZ Ostavština Peršić, 26a. Prema Šegvićevu sjećanju pravaški je trijumf poremetio Folnegovićev posjet Klaiću, a zatim njegov prijedlog Prodanu da se izmiri s narodnjacima, Šegvić, 1911., 299.

visne narodne stranke, nije htio odbiti dalmatinske narodnjake već i zbog njihovih dobrih veza u Beču. Iako je u vrijeme putovanja Dalmacijom prevladalo neprijateljstvo pravaša prema Narodnoj hrvatskoj stranci, Folnegović je možda ipak bio zadovoljan. Uspio je pokazati mjerodavnim činiteljima da Stranka prava ima podlogu i u Dalmaciji i da je dostojna i sposobna da je vrhovi Monarhije štuju kao umjerenu stranku. U tom nastojanju sada dobiva saveznika. Među banovinskim političarima nalazi se naime i Frank. Na banketu mu je nazdravio Biankini kao poborniku financijske autonomije, a on odgovara duljim izlaganjem svojih teza.[88] Tri mjeseca nakon puta po Dalmaciji, Frank ulazi u Stranku prava.

Na Kačićevoj proslavi nije bilo ni Srba ni Slovenaca a iz Istre je prisustvovao samo dr. Dinko Trinajstić. *Hrvatska* se nadala da će Slovenci, kao ogranak kajkavskih Hrvata, podržati program sjedinjenja s Hrvatskom. Naime slovenski liberali Ivan Hribar i dr. Ivan Tavčar pokazali su velik interes za suradnju s hrvatskom opozicijom. Hribar je održavao veze s obzorašima i pisao je Strossmayeru 1889. da je njegov program "političko sjedinjenje s Hrvatskom". Želio je osnovati u Ljubljani banku oko koje bi se okupilo slovensko i hrvatsko građanstvo. Preko Strossmayerovih veza u Francuskoj htio joj je osigurati potporu francuskoga kapitala, ali pregovori s Francuzima nisu uspjeli.[89] Slovenski liberalni tisak (*Slovenski narod*) više puta je pisao o potrebi sloge hrvatske opozicije, zacijelo kao uvjeta za suradnju slovenske i hrvatske politike. U međuvremenu slovenski su liberali održavali dobre veze i s obzorašima i s pravašima. Nadu vodstva Stranke prava u vrijeme posjeta Dalmaciji da će Slovenci podržati program sjedinjenja Slovenije i Hrvatske, podržavao je dr. Fran Podgornik, urednik ljubljanskoga lista *Slovanski svet*. Pisao je o potrebi priključenja sjedinjenih slovenskih pokrajina Hrvatskoj koja bi obuhvatila Dalmaciju, Rijeku, Međimurje i srpsku Vojvodinu. Hrvati i Srbi bi se najprije paritetno nagodili, a Slovenci bi im pristupili na temelju hrvatskoga državnoga prava. Razmatrajući program Stranke prava, *Hrvatska* piše da bi Srbi morali biti "barem hrvatski državljani", a da su "Planinci" Hrvati što je "znanstveno" dokazao već "neumrli" Kvaternik, a potvrđuje to i "bezpristrana historija". Autor pripisuje Podgorniku shvaćanje koje zastupa i Stranka prava uvjerena da ime "planinski Hrvati" Slovencima više nije zazorno. I pod dojmom Kačićeve proslave, *Hrvatska* ponavlja da je slovensko "pleme" ogranak hrvatskoga naroda i da se može spasiti njemačke bujice samo prihvaćanjem hrvatske svijesti koja je zaslugom Stranke prava oživjela u cijelom narodu od Triglava do Balkana. Svaki Slovenac, protivnik toga sjedinjenja, izdajnik je svoga naroda i cijeloga slavenstva.[90] Dok u ovom

---

88
Hrvatska, 30. VIII. 1890.

89
SO, Hribarova pisma Strossmayeru 1889.–1891.

90
Hrvatska, 25. I., 4. II., 24. IX., 6. i 12. XII. 1890.

članku Hrvatska seže samo do Drine, euforija za posjeta Dalmaciji pogoduje i obnovi Starčevićeva učenja. U svom govoru Harambašić naime predviđa da će se od Triglava do Timoka, od Soče do Balkana oriti usklik: "živila Hrvatska."[91]

Već smo vidjeli da su staročesi prihvatili 1890. češko-njemačku nagodbu koju su mladočesi odlučno otklonili i naišli na Starčevićevo odobravanje. Pod tim dojmom pripremao se u Ljubljani dogovor slovenskih i hrvatskih zastupnika "južnih" sabora Cislajtanije (kranjskog, štajerskog, goričkog, istarskog i dalmatinskog). I *Hrvatska* i *Obzor* pišu da je riječ o jačanju narodne svijesti nakon Kačićeve proslave. Posredovanjem istarskoga zastupnika dr. Dinka Vitezića, Folnegović i dr. Ivan Zahar, u ime obzoraša, dolaze u Ljubljanu gdje je bio i Vjekoslav Spinčić. No taj sastanak, proglašen od *Hrvatske* najvažnijim događajem nakon Kačićeve proslave, iznevjerio je nade. Rezolucija nije naime spominjala odnos s Hrvatskom nego se ograničila na zahtjev za sjedinjenjem slovenskih pokrajina uz uvjete koji bi ojačali položaj slovenskoga naroda prema Nijemcima. *Slovenski narod* pisao je uoči sastanka da Slovenci moraju najprije ostvariti program sjedinjene Slovenije i ravnopravnosti naroda, a kada to uspije, mogle bi se jednom u budućnosti ujediniti južnoslavenske zemlje Cislajtanije s Hrvatskom te Bosnom i Hercegovinom.[92]

U Dalmaciji nije mogao nastati pravaški pokret nadahnut Starčevićevom osudom svake političke prakse kao nemorala dok traje dualizam. Pavlinovićevo, Prodanovo, a i Trumbićevo, isticanje hrvatstva temelji se na uvjerenju da treba odlučnije nego dotada djelovati u postojećem sustavu. Uostalom, i zagrebačko vodstvo Stranke prava kreće putem izgradnje oportunističke, umjerene stranke. Zato dalmatinski pravaši žele nastaviti političku djelatnost Narodne hrvatske stranke ali uz prosvjede protiv postojećega stanja i intenzivnije isticanje hrvatskoga državnoga prava. Jedan uvodnik *Hrvatske*, još u vrijeme oduševljenja s dalmatinskim posjetom, navješćuje buduću političku taktiku. Pozivajući se na Starčevića, pisac kaže da dalmatinski zastupnici ne bi više smjeli moliti kralja da sjedini hrvatske zemlje, nego da bi morali u Carevinskome vijeću isticati da im tamo nije mjesto, ili uopće ne ići u Beč jer Dalmacija, kao dio Hrvatske, nema posla s Austrijom nego s hrvatsko-ugarskom krunom. Treba dakle zahtijevati hrvatsko pravo na zakonitom temelju i objasniti hrvatskome narodu da se "srećna budućnost" temelji isključivo na njegovoj "povestničkoj ili, što je isto, današnjoj pravnoj narodnosti".[93] Slično se izjašnjava Trumbić u svojim dopisima. Nakon

91
Isto, 20. IX. 1890.

92
NSK, Ostavština Mazzura, Vitezić Mazzuri, 27. IX. 1890.; *Hrvatska*, 24. IX., 1.–4., 6. X., 22. XI. 1890.; Lončar, 1921., 61; Bratulić, 1958., 46

93
Hrvatska, 20. IX. 1890.

Kačićeve svečanosti postaje poznat kao političar i njegova se riječ sluša. U nizu članaka piše da zastupnici Dalmatinskoga sabora i Carevinskoga vijeća ne mogu doduše osloboditi Hrvatsku i materijalno usrećiti Dalmaciju, ali ne smiju više biti kukavice i "šarenjaci" i zato od njih treba očekivati "muževne" čine i nepomirljivu borbu protiv vlade. Kaže da se Narodna stranka doduše prozvala Narodna hrvatska stranka, da se *Narodni list* i splitski *Narod* razbacuju hrvatstvom, ali da u tom smislu ne postupaju. Izuzima donekle Biankinija. Osvrćući se na brojna akutna pitanja: položaj Dalmatinskoga sabora, nedostatak željezničkih pruga, potiskivanje hrvatskoga jezika, školstvo, Trumbić također osuđuje splitskoga biskupa Filipa Nakića zbog njegova postupanja prema svećenicima koji su sudjelovali u Kačićevoj proslavi. "Stekliškim" rječnikom oštro napada "jezuite".[94]

Ujesen 1890. Trumbića posjećuje u Splitu Frano Supilo u vezi s pokretanjem hrvatskoga lista u Dubrovniku, a *Crvena Hrvatska* počela je izlaziti 7. veljače 1891.[95] Značaj lista je doduše posljedica posebnoga stanja u Dubrovniku nakon srpsko-autonomaške pobjede na gradskim izborima, a uređuje ga neiskusan mladić. No Supilo ipak oblikuje osnovne teze pravaštva u Dalmaciji koje se temelje velikim dijelom na Pavlinovićevu učenju, a ubrzo počinje trijezno razmatrati prilike u banskoj Hrvatskoj.[96] Supilo kaže da su Hrvati i Srbi jedan narod s dva plemena i imena, da govore jednim jezikom koji Hrvati zovu hrvatskim a Srbi srpskim. "Velikosrpskom bahatom ekskluzivizmu" koji je napredovao zato jer mu se hrvatstvo nije odlučno oduprlo, kao što je slučaj s dubrovačkim "slovinstvom", treba, prema Supilu, suprotstaviti "čisto hrvatski" pravac i zato ustrojiti "čisto hrvatsku stranku". Kao i Pavlinović, drži da se Srbi ne bi smjeli protiviti hrvatskome državnom pravu, tj. sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, i želi da ne stvaraju uvjete u kojima se hrvatska i srpska ideja međusobno isključuju. I on zagovara "cjelokupnost trojedne kraljevine, sjedinjenje Dalmacije i spojenje zaposjednutih zemalja u jednu cjelinu". Kaže da se "Jugoslavija" ne može stvoriti preko noći i da ne bi smjela biti pod hegemonijom Srbije "niti bez nezavisne i ujedinjene Hrvatske". Zato se svaki rodoljub mora zalagati "za Hrvatsku, i jedino za Hrvatsku, jer se bori za cjelokupnost i samostalnost najnaprednijeg i najprosvjetljenijeg, pa i najviteškijeg plemena na slovinskome Jugu".[97]

Supilo je dakako kritičan prema Narodnoj hrvatskoj stranci i kaže da joj je Pavlinović znao pritegnuti uzde ali da je i on bio popustljiv. Svoje mišljenje o

94
Isto, 6. X., 10.–11. XII. 1890. Perić, 1984., 35-41

95
O pripremama pišu Perić, 1996., 54-60 i Petrinović, 1988., 27-29.

96
Neke Supilove članke iz *Crvene Hrvatske* 1891. priredio je D. Šepić 1970.

97
Šepić, 1970., 110, 122

Starčevićevu učenju jasno je izrekao tek krajem 1892. u vezi s pitanjem suradnje Stranke prava i Neodvisne narodne stranke u banskoj Hrvatskoj, no može se pretpostaviti da je tako mislio već prije. Tada (1892.) Pavlinovićevu tezu o razlici pravaštva i starčevićanstva zastupaju oni koji drže da je Starčević ozbiljna zapreka sjedinjenju hrvatskih stranaka. Supilo nije sklon tom mišljenju ali ga se do stanovite mjere ipak drži. Ograđuje se naime od bitnih elemenata Starčevićeva učenja ali tu činjenicu proglašava nevažnom. Tako ne prihvaća Starčevićeve tvrdnje da srpski narod ne postoji, da su oni koji se zovu srpskim imenom "hrvatski izrodi" ili tuđa pasmina. I on, doduše, misli da ima hrvatskih izroda koji se nazivaju Srbima "ali da ima i pravih Srba, srpskoga plemena, s kojima mi sačinjavamo jedan narod." Odbacuje Starčevićev jezik i ne vidi "dvije socijalne kaste od kojih jedna savršeno je dobro, druga pak savršeno zlo" ("prave" Hrvate pravaše i "Slavoserbe"), nego samo političke stranke s greškama i zaslugama.[98] Za razliku od Starčevića, Supilo cijeni Jugoslavensku akademiju ali želi da što prije postane hrvatskom, poštuje Strossmayera i prosvjeduje protiv toga da se oni Hrvati koji stoje "isključivo na narodnopravnom i državnopravnom temelju" dijele prema simpatijama za Starčevića i Strossmayera.

Ulazak Josipa Franka u Stranku prava

Kada je vodstvo Stranke prava svojom adresom 1887. nagovijestilo napuštanje bitnih elemenata Starčevićeva nauka, javile su se brojne, kako kaže uredništvo *Hrvatske*. "tendenciozne i drzovite izmišljotine" prije svega bečkih i peštanskih novina, da će *Hrvatska* prestati izlaziti, da će Stranka prava promijeniti program i da je uopće u rasulu. Tim je vijestima kumovao Khuen koji je jednim mađarskim novinama izjavio da je Starčevićeva stranka uništena i da je izgubila popularnost u narodu.[1] Starčević u svojim saborskim govorima i dalje zastupa svoje načelo "negacije". Ne ulazi naime u srž pitanja zbog kojih se javlja za riječ, nego naglašava kako Sabor u dualističkom sustavu ne može ništa rješavati. U povodu zakonske osnove o promjeni, tj. o suženju izbornoga reda za Sabor, osvrće se na izborne zloupotrebe od strane režima. Kaže da svatko mora biti "čovek i deržavljanin" te imati politička prava među kojima je najvažnije da sudjeluje "u zakonotvorstvu". No kako drži da je svaka politička akcija besmislena i nemoralna, završava i taj govor izjavom da želi samo ispuniti svoju dužnost "prema narodu kojeg sam sin i naprama stvari koju zastupam i naprama onim, koji su me

---

98 *Isto*, 149

1 *Hrvatska*, 22. XII. 1887.; 14. i 16. VIII. 1888.; Khuen također napada Strossmayera i cijelu opoziciju te kaže da su mu Srbi najvjernija potpora, a ističe kako je sud utvrdio da je David Starčević varalica.

ovamo poslali i naprama meni". Sve ostalo zavisi od Boga i naroda, vremena i događaja a ne od njega i "onih koji se derže nad nami". Khuen i ovom prilikom nastoji ismijati Starčevićevu negaciju svega što postoji pa se, uz ostalo, ruga i njegovoj bolesti jer teško govori i često pije vodu.[2]

Krećući prema umjerenoj politici, *Hrvatska* uglavnom prestaje pisati o domaćim prilikama, što joj mnogi čitatelji zamjeravaju. Uredništo nalazi opravdanje za svoje držanje u brojnim zapljenama lista i globama zbog kojih je list u stalnoj opasnosti da prestane izlaziti. No trebalo je ipak nešto reći o Khuenovoj stranci i umjerenoj opoziciji. Ova druga se doduše raspala jer "saborsko središte" grofova Draškovića više nije postojalo, a preostala je samo grupa "obzoraša" koja drži da se opozicija mora ujediniti. To se čini nužnim i nekim pripadnicima Stranke prava. Ako ona naime namjerava ostaviti za sobom pravaški radikalizam i odbijanje da sudjeluje u političkoj praksi, onda više nema načelnih zapreka za suradnju s grupom oko *Obzora*. Snažna kočnica je pri tome sam Ante Starčević, a pogotovo odjek njegovih "Jubileja" u kojima je ponovno psovao Strossmayera i izazvao prosvjed riječke grupe oko Barčića. Predsjednik kluba Stranke prava Rukavina i Kumičić ustaju u Starčevićevu obranu. *Obzor* drži da Folnegović, nasuprot Starčeviću, pripisuje Strossmayeru znatnu političku ulogu i izražava nadu da će Barčić i Folnegović reorganizirati Stranku prava.[3] Folnegović, na svoj način, ponavlja stare pravaške tvrdnje o nužnosti samo jedne opozicije, tj. Stranke prava, kojoj bi se ostali morali pridružiti, ali ipak otvara vrata mogućnosti suradnje među strankama.[4] O kolebanju vodstva Stranke prava govori činjenica da nakon razmjerno pomirljivih Folnegovićevih članaka slijede žestoki napadi na "slavosrbski ... cviet inteligencije" u Starčevićevu duhu, pa o suradnji više nema ni govora.[5]

Khuen šiba *Hrvatsku* gotovo svakodnevnim zapljenama, a nakon njezine obustave ljeti 1889. zbog jednoga proruskoga članka, strahuje se da je listu došao kraj. No pravaško glasilo spašava Frankova novčana potpora, a Khuen ne inzistira na uništenju *Hrvatske* jer je zacijelo, kao i Frank, uvjeren da se ona postupno pretvara u oportunističku, umjerenu stranku.[6] Opasnost od obustave lista pogoduje ubrzanijem kretanju "u desno". Glavni je činitelj pri tome i opet Folnegović koji drži da se Stranka prava mora riješiti žiga veleizdaje, i to tako da odobrovolji di-

---

2
Djela I, 23. VI. 1888., 344-7; *HS* 1887.–92., 21. VI. 1888.

3
Obzor, 19. X., 27. X., 3. XI. 1888.

4
Hrvatska, 12., 14., 16. I. 1889.; *Obzor*, 19. I., 7. II. 1889.

5
Hrvatska, 27. II., 13. VI. 1889.

6
Isto, 8. VIII. 1889. O obustavi *Hrvatske* vidi str. 555.

nastiju, da slijedi austrijske interese, a poslije da se snađe u dualizmu. U početku je oprezan i taktizira a potom nalazi privremenoga saveznika u Josipu Franku.

Nije slučajno da Folnegović odmah nakon ponovnoga izlaženja *Hrvatske* procjenjuje da može objaviti svoj razgovor s generalom Josipom Filipovićem koji se održao još u srpnju 1887., dakle nakon izbora u kojima je Khuenova stranka porazila udruženu opoziciju.[7] General Filipović bio je zapovjednik vojske koja je 1878. okupirala Bosnu i Hercegovinu, a opozvan je na zahtjev tadašnjega ministra vanjskih poslova Andrássyja pod optužbom da se oslanja na katolike protiv ostalih vjera, da se osjeća Slavenom i želi likvidaciju islama, odnosno da zastupa hrvatstvo.[8] Folnegović želi prikazati nazore jednoga od najbistrijih hrvatskih muževa u 19. stoljeću i kaže da ga je slušao kao hrvatski "otačbenik", ne zato da bi se s njime sporazumio nego zato da ga uzmogne dobro razumjeti.

Filipović se predstavlja kao Hrvat i Austrijanac, kojemu je hrvatska državna ideja svetinja, a drži da su joj Srbi najveća zapreka jer imaju dvije državice i žele njezino uništenje putem vladajućega sustava, pa su svi u logoru Mađara. Filipović zato kaže da se istočno pitanje ne može riješiti fantomom podunavske federacije na razvalinama Austrije, misleći zacijelo na Barčićeve teze, nego da se moraju uzeti u obzir dinastički interesi. Ljuti se što pravaši zaziru od onih koji su njemu najveća nada jer "tko *može* imati većega interesa za sreću Hrvatske kao *Hrvatske*, nego li Austrija" (podcrtao Folnegović). Folnegović na to kaže da je to jasno i da ne razumije kako se to općenito ne uzima u obzir. "I upravo zato, kako se može sumnjati, da to i mi ne uvidjamo ter nas pače sumnjičiti s veleizdajstva." Zato Folnegović moli Filipovića da preko svojih veza na odlučnom mjestu spriječi takve klevete.

Filipović žali što se Hrvatski sabor nije već 1861. izjasnio za Austriju i poslao zastupnike u Carevinsko vijeće i drži da je to glavna pogreška hrvatske politike. Kaže da štuje muževe koji su tada bili na čelu političke djelatnosti, a pogotovo Strossmayera, ali drži da je upravo tadašnja protubečka strategija kriva da se današnje stanje ne može iz temelja promijeniti. Da je Hrvatski sabor prihvatio Veljačku diplomu, kaže Filipović, bila bi Hrvatska već davno ujedinjena. Folnegović se, doduše, ne slaže s Filipovićevim mišljenjem ali mu imponira njegova "apodiktična tvrdnja". Filipović također drži da treba uvažiti snagu dualizma i kaže da štuje program Stranke prava i osobnu požrtvovnost i "otačbeničtvo" njezinih pripadnika ali žali da se ona, uza zadržavanje svoga programa (sjedinjenja banske Hrvatske i Dalmacije?), ne može odvažiti "da svoju političku taktiku korenito promieni". Prema Filipoviću, Stranka prava morala bi podupirati Draško-

7
Prvi broj *Hrvatske* nakon privremene obustave izašao je 8. VIII., a već 10. i 12. VIII. objavljen je taj razgovor.

8
Gross-Szabo, 1992., 463

viće, koji su "notorno" poznati kao "konservativci" a ipak su po krvi i osjećaju Hrvati, a po položaju bliski kruni "te sigurni njezina pouzdanja". Velika je razlika ako kruna nametne vladajućoj stranci "Ungarije" bana ili obratno, i samo o Stranci prava ovisi koju će mogućnost odabrati. Priznaje da se time ne bi promijenio dualistički sustav ali bi se moglo mnogo uraditi "za daljnju veliku budućnost našu". Filipović doduše zna da Draškovići baš nisu vješti u politici ali ipak moli pravaše da ih podupru, jer će na taj način biti "nužni posrednici izumedju krune i naroda". Folnegović je skeptičan prema Draškovićima ali ipak obećava Filipoviću da će pokušati slijediti njegove savjete.

Folnegović uz ostalo priča da je branio Stranku prava od Filipovićevih prigovora, a može se pretpostaviti da je riječ o kritici Starčevića jer su Filipovićeve preporuke da Stranka prava prihvati proaustrijsku politiku unutar dualizma u potpunoj opreci s njegovom osudom zlokobne Austrije. Vjerojatno on u Filipoviću vidi "slavoserbskoga" austrijskoga generala kakav je bio i Jelačić. Osim toga Filipović je želio suradnju Stranke prava s "konservativcima", nekadašnjim feudalcima, koje je Starčević uvijek osuđivao. Prema tome, Stranka prava trebala bi osim svojih političkih načela napustiti i ona socijalna koja je zastupala kao "skrajnja ljevica". No Filipovićev program u biti odgovara i Folnegoviću i Franku.

Prema Folnegovićevoj izjavi razgovor se održao u lipnju 1887. nakon izbora u kojima je Khuen porazio opoziciju. Starčević je tada grubo osudio "umjerenu opoziciju", a Folnegović je postao glavno lice afere koja je potekla upravo od Draškovića, pa o suradnji s njima više nije bilo ni govora. Izražavajući razočaranje zbog svoga neuspjeha u traženju saveznika Stranci prava, Folnegović je tada prvi put izjavio da se protivi Starčevićevoj "negaciji" političke prakse i proglašavanju neprijateljima svih onih koji nisu u Stranci prava.[9] Pitanje je dakle zašto je Folnegović objavio sadržaj toga razgovora tek dvije godine poslije kada on više nije aktualan jer su se Draškovići povukli iz politike. Očigledno želi interpretacijom toga razgovora naglasiti nužnost okreta Stranke prava prema austrofilskoj oportunističkoj taktici i prema dualizmu. Starčević tom prilikom ne reagira javno kao što je to uradio 1884. kada je Folnegović objavio izjavu baruna Ljudevita Ožegovića i dao do znanja da bi njegovu kritiku Stranke prava trebalo ozbiljno uzeti u obzir.

Kada je nakon obustave u srpnju 1889. *Hrvatska* počela ponovno izlaziti, njezino je uredništvo stvorilo ozračje umnogome slično onome u Rauchovo doba. List je protiv obzoraša i Strossmayera poveo psovačku kampanju a šutio je o režimu. *Obzor* naime u povodu obustave *Hrvatske* ironički izjavljuje da kao glasilo "Slavosrba" nema razloga ni za žalost ni za veselje, ali osuđuje nezakonit pos-

9
Hrvatska, 6. VII., 16.–17.VIII. 1887. Vidi str. 590. Neuvjerljiva je Folnegovićeva izjava da je Starčević odobrio njegov razgovor s Filipovićem jer je on zacijelo mogao unaprijed znati za generalov proaustrijski stav. F. Folnegović: *Sada ili nikada*, Zagreb 1900., 10.

tupak gradskoga poglavarstva i državnoga odvjetnika. Pohvalivši novosadsku *Zastavu* zbog kolegijalnosti prema *Hrvatskoj* u tom slučaju, uredništvo proglašava *Obzor* glasilom šarlatana koji mijenjaju programe "kako gigerli odjeću".[10] U polemici s *Obzorom* list slijedi Starčevićeve optužbe i njegovu taktiku "negacije". Opravdava svoju šutnju o Nagodbi izjavom da smisla ima samo prosvjetljivanje čitatelja vjernom slikom političkoga života i upozoravanjem na "opačine sebičnih političara".[11] Glavne su pri tome tvrdnje da je jedina prava opozicija Stranka prava jer u njoj djeluju "odlučni i pošteni muževi" kakvih drugdje nema. Zato *Hrvatska* odgovara na jedan upit Vjekoslava Klaića što su zapravo "Slavosrbi" u Starčevićevu duhu. "Mi vam odgovaramo, da uredništvo našega lista drži svakoga inteligentnoga Hrvata, koji nije u redovih pravaštva – Slavosrbom." No istodobno javlja se i novo tumačenje Starčevićeva nauka. Tako u jednom od polemičkih članaka stoji: "Narod je htio da živi kao država i to podpuna država, a ne tek polovična, nu pod žezlom Njeg. Vel. kralja dakle u okviru monarkije." [12] U suprotnosti s time Starčević odbacuje rješenje hrvatskoga pitanja "u okviru" Monarhije, drži da su Habsburgovci hrvatski kraljevi zato što su 1527. sklopili ugovor s hrvatskim narodom i da se odnosi s ostalim njegovim zemljama mogu urediti tek kada Hrvatska postane samostalna država.

U svomu prvom polemičkom članku *Obzor* odbacuje optužbu da je zagovarao obustavu pravaškoga glasila i zamjerava *Hrvatskoj* da "kroji kapute čitavoj Evropi" a ne želi vidjeti što se dešava kod kuće. Riječ je o aluziji na Starčevićeve vanjskopolitičke članke. Uredništvo *Obzora* daje do znanja da bi se sporazum opozicije lako ostvario bez Starčevićeva pritiska na vodstvo Stranke prava. Očigledno pod dojmom Starčevićeva upornoga psovanja francuskih republikanaca kao "Slavoserbah", *Obzor* tvrdi da je on čudak koji mrzi pojedince, cijele stranke, narode, države čak i dijelove svijeta. Kada bi mu se oduzela mržnja, više ne bi imao programa. Kaže da i u Stranci prava ima malo ljudi kojima je Starčević sklon jer ne mogu svi tako mrziti kao on, niti kimati glavom na sve što on odluči. Prema *Obzoru*, Starčević bi se želio okružiti samo neiskusnim mladićima koji bi se čudili "dubokoj učenosti" njegovih "političkih smiešnih brošura". *Obzor* drži da i u Stranci prava kao radikalnoj stranci ima živahnih i okretnih ljudi, ali su oni paralizirani mržnjom i predrasudama, pa su 1884.–87. imali kukavnu ulogu jer su se pokoravali Starčeviću. Pri tome izuzima Barčića. *Obzor* optužuje *Hrvatsku* da je ušla u savez s režimskim listovima koji se raduju njezinim napadima na *Obzor*, uz ostalo i zato što *Obzor* piše o događajima u Hrvatskoj a pravaško gla-

10
Obzor, 13. VII. 1889.; *Hrvatska*, 8. VIII. 1889. "Gigerl" je žigolo, tj. muška prostitutka.
11
Niz polemičkih članaka objavljen je u *Hrvatskoj* u rujnu i listopadu 1889.
12
Hrvatska, 22. VIII., 4. X. 1889.

silo o – Afganistanu, i to s "azijatskom" intonacijom. Dok *Hrvatska* tvrdi da je za sadašnje stanje odgovorna obzoraška opozicija, *Obzor* kaže da je kriv dualistički sustav. Uvjerava čitatelje da Stranka prava, napuštanjem svojih grdnji protiv svega slavenskoga i srpskoga i prihvaćanjem sloge sa Srbima i zajednice sa Slavenima, zapravo zastupa program obzoraša a ipak ih naziva Slavosrbima. *Obzor* odbija pravaške prigovore jer se poziva na Nagodbu u onim elementima u kojima ona priznaje hrvatska prava.[13]

Upravo u pitanju Nagodbe očituje se razlika između političke prakse "umjerene opozicije" i negacije Starčevićeve Stranke prava. Naime pred Sabor dolazi izvještaj Kraljevinskoga odbora o četvrtoj financijskoj nagodbi, kojom je kvota (prinos za zajedničke poslove Habsburške Monarhije) povišena a tangenta (dio prihoda Hrvatske i Slavonije za autonomne poslove) smanjena s 45 na 44% s obrazloženjem da su promjene nužne zbog priključenja Vojne krajine Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. "Umjerena opozicija" izjasnila se protiv izvještaja Kraljevinskog odbora o toj nagodbi s izjavom da ona ne odgovara hrvatskome državnom pravu, niti interesima kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i željela je da se izvještaj odbije, a da posebni odbor izradi prijedlog koji bi osigurao prava i interese zemlje. Zastupnici Stranke prava nisu potpisali taj prijedlog a Starčević opet jasno demonstrira svoju taktiku negacije. Izjavljuje da su postojeći zakoni samo "obsena" i da bi on zato "sva naša municipalna prava dao za lulu duhana". Nagodba, prema Starčeviću, nije nikakav dvostrani ugovor jer nema nijednoga uvjeta "za budi obćine autonomiu, a kamo za deržavu". Ponavlja da opozicija viče na Nagodbu, da ju već toliko vremena uzima u pretres a nikada ju ne želi urediti, nego djeluje samo iz "blatne sebičnosti i zlobe i vražtva proti našemu narodu". Ponavlja svoju glavnu tezu da je opozicija u Saboru 1865.–67. proglasila Hrvatsku mađarskom zemljom, da su to Mađari prihvatili a kruna potvrdila, i da je sadašnja opozicija tu nagodbu poslije još pokvarila. Dakle Nagodba, prema Starčeviću, nije ugovor nego dar Mađara, a hrvatska je vlada grana peštanske. Zato Hrvatski sabor nikako ne može utjecati na provođenje Nagodbe ili na njezine izmjene. Svršava govor karakterističnom izjavom: "Uostalom, gospodo, vi to znate da toga pitanja za mene i moje drugove neima, ter mi niti ga razpravljamo, niti o njem glasujemo."[14] Razumije se da budući Starčevićev nasljednik Frank tako ne misli. On se u političkom životu afirmira upravo svojom kritikom financijske nagodbe pa i tom prilikom drži govor koji izaziva *Obzorovo* oduševljenje.[15]

13
Obzor, 9. VIII., 26.–28. IX. 1889.

14
Djela I, 14. X. 1889., 376-9

15
Obzor, 15. X. 1889. Frank, Josip: Govor u razpravi ob obnovi financijske nagodbe dne 15. X. 1889. u saboru, Zagreb 1889.

Nezadovoljan pasivnošću pravaša, "osobnim kultusom" Ante Starčevića te njegovim krutim stavovima i psovanjem Strossmayera u "Jubilejima", Erazmo Barčić je još 1888. bio spreman napustiti Stranku prava. Želio je povezati se s prvacima umjerene opozicije uz uvjet da napuste nagodbeni stav i prihvate radikalniju opoziciju. Strossmayer se slaže s Barčićevim prijedlogom ali se vodeći obzoraši boje odbaciti Nagodbu u cjelini.[16] Ujesen 1889. Barčić sa zastupnicima A. Valušnikom i svećenikom I. Urpanijem istupa iz Stranke prava; svoj korak obrazlaže spomenutom polemikom, osuđujući obje strane. Ne želi se pridružiti nijednom klubu koji se ne bi zalagao za sjedinjenje svih Slavena na jugu bez razlike imena i vjere. *Hrvatska* odgovara Barčiću da bi morao uzeti u obzir barem imena kada to već ne čini s vjerama. "Zar nakon svega izkustva da opet postanemo Jugoslaveni." Tvrdi da "gospoda disidenti" žele namamiti Stranku prava "u močvaru oportunizma" ali s pravom kaže da je razlog Barčićeva istupa što mu je pravaški program postao preuzak, tj. ne odobrava nove tendencije rješavanja hrvatskoga pitanja unutar Monarhije.[17] Barčić dakle želi sjedinjenje "Slavena na Jugu" u obliku balkanske federacije, a to je "veleizdajnički" program neprihvatljiv plašljivim obzorašima.

Barčić opet ostaje sam ali pokušava malo prodrmati mrtvilo u koje je Khuenova čvrsta pesnica gurnula hrvatsko političko ozračje. Želi vjerojatno pojačati dojam novoga programa dalmatinske Narodne hrvatske stranke iz kolovoza 1889. Vidjeli smo da se u njemu oprezno navodi da će Stranka "u sgodni čas" zahtijevati sjedinjenje.[18] Barčić vjerojatno ne želi tako dugo čekati. Njegov prijedlog da se na dnevni red Sabora postavi pitanje sjedinjenja, potpisuju, čini se, svi prisutni članovi opozicije osim Starčevića i Rukavine. Prijedlog je potpisao i Frank. No *Hrvatska* se, zacijelo na Starčevićev zahtjev, odmah ograđuje od Barčićeva prijedloga i piše da bi se sjedinjenjem učvrstila nagodba, tj. Dalmacija bi se našla u istom podređenom odnosu kao banska Hrvatska. Klub Stranke prava zatim "jednodušno" zaključuje da članovi ne smiju ubuduće potpisati nijedan saborski prijedlog bez privole kluba. *Obzor* predbacuje *Hrvatskoj* nedosljednost zato što je 1877. grdila Klub dalmatinske Narodne stranke jer nije htio da se prijedlog za sjedinjenje stavi na dnevni red Dalmatinskoga sabora.[19]

16
KORS IV, 47-8, 51; SO, Mazzura Strossmayeru, 7. XI. 1888.

17
Agramer Tagblatt, 2. X.; *Obzor*, 3. X., *Hrvatska*, 12., 18. X. 1889. Vodstvo Stranke prava ne upušta se u polemiku s Barčićem, pozivajući se na Starčevića koji ne polemizira ni u Saboru ni u novinama. Zato klub Stranke prava samo prima na znanje Barčićev istup.

18
Vidi str. 659.

19
Hrvatska, 22.–24. X. 1889.; *Obzor*, 21., 24. X. 1889. Khuenov glasnogovornik Miškatović predlaže u saborskome odboru da se Barčićeva inicijativa odbije jer se to pitanje može riješiti samo u dogovoru s Ugarskim saborom.

Međutim, doista postoji mogućnost dvostruke instrumentalizacije pitanja sjedinjenja. Mađarska se vlada može njime koristiti da malo uznemiri austrijsku stranu, koja drži da je Dalmacija integralni dio Cislajtanije. Međutim, Starčević prije svega vodi računa o pregovorima između njemačkih i čeških prvaka kojima bi se njihovi oportunistički elementi (staročesi) donekle zadovoljili, a dualizam bi bio cementiran. U dobačene mrvice od strane zlokobne Austrije ubraja i prijedlog za sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske. Nakon historijskoga uvoda, on u saborskom govoru odbacuje bilo kakvo pravo "Ungarie" na Dalmaciju, prosvjeduje protiv spominjanja kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije jer "sva ta tri dela sa drugima kroz vekove sačinjavaše jednu kraljevinu Hervatsku", a ti pojedini dijelovi nikad nisu bile kraljevine niti su imale kraljeve. Ponovno osuđuje saborsku "gospodu" da cijepa hrvatski narod zemljopisnim imenima, da izmišljava države i time obavlja posao tuđinaca i narodnih neprijatelja. Starčević napominje da su kraljevine Hrvatska i Ugarska imale "jednu krunidbenu zaverbenu diplomu" (tj. kraljevu zavjernicu) kojom je vladar prisegao da će kraljevini vratiti ono što joj je oteto. U pogledu Dalmacije je "naš narod i sabor već davno učinio sve što se slaže s čašću naroda", pa je kruna imala dosta vremena da povrati "Hervatskoj ono, što ju ide", ali to nije učinila. "Niti ovaj naš niti dalmatinski sabor nije samosvojan" i ne može u vezi s tim ništa odlučiti. Kako je kruna "davno i češće opomenuta poradi Dalmacie", Starčević ironički kaže da je nedostojno to pokušati iznova jer bi to bilo poniženje naroda "pred Njegovim Veličanstvom po milosti božjoj i apoštolskom". Drugim riječima, hrvatski bi se narod na taj način odrekao svoga položaja ravnopravnoga partnera ustavnoga kralja. Drži da je zahtjev za sjedinjenjem u vezi s položajem Monarhije nakon okupacije Bosne i Hercegovine jer je ona izazvala sukob s Rusijom i bacila se u naručaj svoga pravoga neprijatelja Njemačke, pa u Cislajtaniji želi udobrovoljiti neke narode popuštanjem "u malenkosti", kao u Galiciji i Češkoj, a taj poticaj slijedi i u Dalmatinskom saboru "skovana većina" od ljudi koji kažu da su Hrvati ali to Starčević nije primijetio. Riječ je dakako o Narodnoj hrvatskoj stranci koja govori o združenju sada, a da je htjela mogla je to uraditi već prije. Zahtjev za sjedinjenjem je, prema Starčeviću, samo dobačena kost, kojom bi se gospoda trebala zabavljati na svoju nesreću. Taj nečist i pogibeljan pokušaj ima dakle svrhu da se narod odvrati od svojih nevolja i da se bavi "ništetnim pitanjem" pa da onda "po navadi brani zemlju za tudjince, svoje neprijatelje", tj. u ratu s Rusijom. Zato Starčević ne želi biti ničije oruđe pa kad narodu ne može koristiti, ne želi mu ni škoditi. Drugim riječima, takvo je oruđe Barčić.[20]

Na tu insinuaciju Barčić odvraća da je Starčević i Kvaternika prikazao kao austrijsko oruđe, ističući pri tome da ostaje "do groba" vjeran Stranci prava, ali se

20
Djela I, 5. XI. 1889., 379-384. *Hrvatska* (7. XI. 1889.) kaže da Starčević nije nazvao Barčića Austrijancem, nego da je rekao kako je on potaknut na svoj prijedlog "makar kroz desetu ruku".

ne želi klanjati osobama, tj. Starčeviću. Pravaški zastupnici naposljetku ne glasuju za prijedlog koji su potpisali, a držanje vodstva izaziva zaprepaštenje među pristalicama i daljnje osipanje Stranke. Khuenova većina dakako odbija Barčićev prijedlog.[21] U žestokoj polemici oko toga pitanja, *Obzor* tvrdi da je većina pljeskala Starčeviću i da je Stranka prava zbog odbijanja izjave o sjedinjenju, saveznica većine. *Hrvatska* odgovara da je Khuenova stranka tim pljeskom htjela uništiti Starčevićev ugled u narodu i da je on odbijanje prijedloga obrazložio sasvim oprečnim opravdanjima od govornika Khuenove stranke. Za *furor dalmaticus* režimske novine zato optužuju prije svega *Obzor*. U suprotnosti sa svojim držanjem u povodu Barčićeva prijedloga o sjedinjenju banske Hrvatske i Dalmacije, vodstvo Stranke prava podupire mladu dalmatinsku pravašku struju koja sustavno kritizira oportunizam Narodne hrvatske stranke, između ostaloga, i u pitanju sjedinjenja.

Otrovne odnose između vodstva Stranke prava i Umjerene opozicije Starčević još povećava svojim govorom u proračunskoj debati. Ovaj put se ne drži svoga načela da za njega Nagodba ne postoji. Svrha govora mu je da za težak položaj Hrvatske ponovno grubo okrivi Strossmayera i Mažuranića. Budući da se radilo "o njihovoj mešini ili o njihovoj taštini", oni su, prema Starčeviću, izručili domovinu volji Mađara, a da nisu "izhodili dokazala" kojima bi se mogao ustanoviti pravi prihod Hrvatske. "Eto perva Nagoda bila je naše prokletstvo, a druga je naša propast."[22] Strossmayer se jako uzrujava zbog Starčevićevih psovki i moli Račkoga da *Obzor* izjavi kako Starčević "ta kukavica i bluna bludi i kleveće" hotimično jer je on osudio i prvu i drugu nagodbu (reviziju) zbog koje je izostao iz Sabora i nije više nikada u nj ušao. U tom smislu *Obzor* objavljuje kratku bilješku "a bilo bi za 'Staroga' prevelika čast često se na nj osvrtati", kaže Rački. On "brblja" i napada biskupa "iz same taštine", a to više ne odobravaju ni njegovi pristaše osim "plitkoumnoga" Rukavine.[23]

Starčevićevo uporno isticanje da je svaka politička akcija besmislena i nemoralna dok traje dualizam i da treba čekati na povoljnije uvjete nakon promje-

---

21
HS 1887.–92., 5, 7.–8. XI. 1889. I Folnegović optužuje Barčića da je bečko oruđe (*Hrvatska*, 6. II. 1890.); Rukavina poslije izjavljuje da je i Starčević bio "od stanovite strane potaknut" da predloži to sjedinjenje. *Hrvatska*, 16. II. 1895.; Barčić prikazuje taj događaj u listu *Il pensiero slavo*, 23. II. 1895.

22
Djela I, 26. XI. 1889., 385-388; *HS* 1887.–92., 26. XI. 1889. Ova izravna optužba Strossmayera i Mažuranića izostavljena je u izdanju Starčevićevih govora (*Djela I*) iz 1893. jer je to godina "sloge" opozicije te susreta Starčevića i Strossmayera u Krapinskim Toplicama. Priređivači *Djela* isto su uradili sa Starčevićevim govorima o komasaciji (1890.) i zemljišnome rasterećenju (1891.).

23
KORS IV, 28. XI., 1. XII. 1889, 105-6. Strossmayer se zadovoljava *Obzorovim* odgovorom. Žali se na tužno i sramotno stanje i na korupciju svećenstva (od strane režima). "Nama, dašto, sam(o) Bog i vanjski događaji pomoći mogu." *Isto*, 5. XII. 1889., 108.

na konstelacije velikih sila, osamdesetih je godina razmjerno uvjerljivo. Naime, ravnoteža snaga stvorena Nagodbom 1867. održava se uglavnom do početka devedesetih godina. Glavni predstavnici relativnoga učvršćenja dualizma ministri predsjednici Eduard Taaffe u austrijskom dijelu, a Kálmán Tisza u ugarskome dijelu Monarhije, nastojali su spriječiti bilo kakve promjene. Čuvene lozinke Taaffea – *fortwursteln,* naime stvarati privid djelatnosti ali truditi se da sve ostane na istom, i Tisze – *quieta non movere*, tj. ne micati ono što miruje, odražavaju svu krutost dualističkoga sustava i nemogućnost i najmanjih promjena a da se ne izazove kriza dualizma. Oko ideologije jedinstvene mađarske države okupljaju se sve mađarske političke struje; režim je uperen protiv nemađarskih narodnosti u Ugarskoj i hrvatske autonomije, a štiti veleposjednike od pokreta širih slojeva, pa se služi apsolutističkim metodama. No s druge strane, održanje odlučujuće uloge mađarske vladajuće elite u Habsburškoj Monarhiji i osiguranje unutrašnje samostalnosti pretpostavljaju ustavnost. Ta se proturječnost rješava izgradnjom zapravo jednostranačkoga sustava koji onemogućava opoziciji da dođe na vlast. Prema vani taj sustav brani ustavnost, ali u samome parlamentu potiskuje opoziciju apsolutističkim metodama. Jednostranački sustav u banskoj Hrvatskoj samo je pogoršano izdanje toga važnoga obilježja dualizma u Ugarskoj.

Uz neke izmjene taj se način vladavine održava do sloma Monarhije, ali već krajem osamdesetih godina pokazuje pukotine zbog porasta mađarske opozicije i otpora predstavnika nemađarskih naroda. Jednako tako Tisza više ne može uskladiti suprotne interese predstavnika mađarskoga industrijskoga kapitala i veleposjednika "agraraca". Konzervativna opozicija osniva 1892. svoju Narodnu stranku (pod vodstvom A. Apponyja), a znatno je porasla Nezavisna stranka koja okuplja srednji i veći posjed te građanstvo. Isključena jednostranačkim sustavom iz vlasti, ona može politički djelovati samo unutar staroga municipalnoga uređenja koje pomalo nestaje pod udarom Tiszine centralizacije. Nezavisna stranka, doduše, više ne teži za rušenjem dualizma, ali se ne zadovoljava postojećim stanjem nego želi ravnopravan položaj s austro-njemačkim vladajućim činiteljima ili, štoviše, mađarsku prevlast u Monarhiji, pa stalno pokreće "državnopravna" pitanja. Težnjom za izmjenom snaga Nezavisna stranka slabi dualizam. U tim uvjetima pada ministar predsjednik Tisza u ožujku 1890., a tri i pol godine nakon toga, u studenome 1893., slijedi ga i Taaffe. Dakle i politički predstavnici vladajućih naroda, nositelja dualizma, zalažu se za određene promjene u njegovu ustroju, što u vodstvu Stranke prava izaziva uvjerenje da oportunistička politička taktika dobiva određene šanse za rješavanje hrvatskoga pitanja "u okviru" Monarhije. Zato raste sklonost vodstva da napusti Starčevićevo: Sve ili ništa! Novi ministar predsjednik postaje za Hrvatsku zlokobni bivši ministar financija Gyula Szapáry ali ostaju nejasne posljedice tih promjena za Khuenov režim. Prenose se vijesti da je zapravo Khuen trebao postati ministar predsjednik, u svakom slučaju postoji velika nada da su Tiszinim odstupom "i njegovim rodjakom pri-

lično odbrojeni dani".[24] Strossmayer i Rački nadaju se da se tim promjenama slabi Khuenov "truli i nemoralni sistem" između ostaloga i zato što s pravom očekuju da Tiszini nasljednici neće imati takav utjecaj kao on.[25] Međutim, Khuenov režim i dalje ostaje "koristan Madžarom", pa se, sa svim svojim dotadašnjim obilježjima, drži do 1903.

Na okret Stranke prava prema oportunističkoj politici rješavanja hrvatskoga pitanja "u okviru" Monarhije djeluje još jedna iznimno važna činjenica. Naime istodobno s Tiszom, u ožujku 1890. pada i njemački kancelar Bismarck. Od ujedinjenja Njemačke 1871. do 1890. on je kao državnik imao karizmu kakvu nije uživao niti jedan europski državnik. U njemačkome carstvu uspio je stvoriti sustav "pseudoustavnoga apsolutizma", a u međunarodnim odnosima bio je najvažniji činitelj. Njegovim odlaskom nastaju bitne preobrazbe jer je vanjska i unutrašnja politika ere cara Wilhelma II. razmjerno kolebljiva. I vodstvo Stranke prava može sada pretpostaviti da će popustiti njemačka potpora dualističkome sustavu Habsburške Monarhije i da će se zato povećati šansa njegove preobrazbe. Frank dakle dolazi na čelo Stranke prava u novome ozračju u kojemu se praktična politička akcija više ne čini besmislenom nego naprotiv poželjnom.

Kada se bura oko Barčićeva prijedloga donekle slegla, Folnegović oprezno nastavlja poticati novo usmjerenje Stranke prava, započeto objavljivanjem njegova razgovora s generalom Filipovićem. Povod je češko-njemačka nagodba u siječnju 1890. Naime već 1887. pojavili su se otpori politici grupe staročeha, udruženih s češkim aristokratima, koji su surađivali s Taaffeovom vladom. Mladočeška struja (Neodvisna narodna stranka) protivila se dotadašnjoj politici "mrvica", a nakon svoje pobjede na izborima za Češki sabor ljeti 1889., navijestila je borbu za samostalnu češku državu u okviru austrijskoga carstva. Svojom adresom 12. listopada 1889. obnavlja zahtjeve za ostvarenjem historijskoga češkoga državnoga prava. Taafe tada pokušava postići nagodbu njemačkih liberala u Češkoj sa Staročesima i aristokracijom. Početkom siječnja objavljene su tzv. "bečke punktacije" koje obuhvaćaju sporazum o školskome pitanju, o boljoj razdiobi nekih ekonomskih institucija, uprave i sudstva u korist Čeha, i promjene izbornoga reda za Češki sabor. To je još jedna karika u lancu kompromisa staročeha i njihova uvjerenja o identičnim interesima dinastije i češkoga naroda. Postavljeni pred gotovu činjenicu, mladočesi objavljuju 20. veljače 1890. izjavu, koju je sastavio Julije Grégr, kojom odbijaju punktacije jer zadovoljavaju samo njemačko stanovništvo, a cilj im je razdijeliti zemlju u njemačka i "dvojezična" područja. Vlada sprečava mladočešku kampanju represivnim mjerama. No staročeška se struja raspada, mladočeška postaje najjača grupacija u Češkome saboru a u ožujku 1891. pobjeđuje na

24
Hrvatska, 13. III. 1890. O Tiszinoj eri piše Gottas 1976.
25
KORS IV, Rački Strossmayeru, 17.–18. III., 168-9; 14. IV. 1890., 172

izborima za Carevinsko vijeće. Raspad Češkoga kluba u austrijskome parlamentu razbija "željezni obruč" Taaffeove vlade, naime njezina nastojanja da na konzervativnome temelju održi ravnotežu među političkim strujama.[26]

Starčević već u listopadu 1889. obraća veliku pažnju spomenutim kretanjima. Vidi da su "pravi Česi", tj. mladočesi, napredovali, a uz Nijemce grdi i "Pemce" (die Böhmen) pripadnike aristokracije i namjesnika grofa Franza Antona Thuna, gojenca isusovaca, zaljubljenog "u feudalni sustav".[27] Osuđuje "bečke punktacije" odmah nakon njihova objavljivanja izjavom da su "Pemci" protivnici Češke kao i "Slavoserbi" Hrvatske i uspoređuje "pemsko-nemačku" nagodbu s onom revidiranom mađarsko-"slavoserbskom" (1873.). Drži da su Česi podlegli i izgubili čast.[28]

Folnegović ne misli tako i, čini se, smatra kako je nastalo pogodno vrijeme da ponovno naglasi potrebu dodira Stranke prava i odlučnih dualističkih činitelja Monarhije. Služi se tobožnjom "Porukom iz Beča" jedne utjecajne ličnosti, s kojom polemizira na stranicama *Hrvatske*. Tu je "Poruku" zadarski *Narodni list* objavio kao razgovor jednoga hrvatskoga političara iz Banovine s "uglednom" bečkom ličnosti. Folnegovićevi protivnici tvrde nakon raskola Stranke prava da je on sam taj hrvatski političar i da je, štoviše, izmislio cijeli razgovor kako bi postavio na dnevni red rješavanje hrvatskoga pitanja prema vlastitom viđenju. "Poruka" se poziva na češko-njemačke punktacije i predlaže sličan kompromis između Hrvata i Mađara. Kritizira stranke u Hrvatskoj koje su htjele promijeniti odnos prema Mađarima prekrajanjem ustroja Monarhije iako joj prijeti pogibelj europskoga rata. Kao i Česi, i Hrvati bi trebali odložiti sva velika pitanja zbog vanjske opasnosti i obzira prema Franji Josipu koji se odlučno drži dualizma. Misteriozna "ugledna" ličnost želi da se u tu svrhu stvori snažna "patriotska" politička grupa koja bi mogla postati vladajuća i zahtijevati ostvarenje svojih političkih prava i ekonomskih interesa u okviru dualističkoga sustava.

Sav se opozicijski tisak diže protiv "Poruke", a Folnegović joj odgovara nizom članaka u *Hrvatskoj*. Svojom tobožnjom polemikom nastoji, čini se, pobiti sumnju u svoje veze s "Porukom" pa štoviše prikazuje Barčićev prijedlog za sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske kao odgovor na nju.[29] Osuđuje dakle "Poruku" što želi rješavati hrvatsko pitanje isključivo s gledišta interesa Monarhije, a ne i Hrvatske, pa izjavljuje da se ta "ličnost" trebala obratiti Khuenovoj

---

26
Urban, 1994., I, 555-586.

27
Hrvatska, 7.–9. X. 1889.

28
Isto, 20. II. 1890.

29
Vidjeli smo da se Barčićevo držanje temeljito razlikuje od savjeta "Preporuke".

stranci. Kaže da je češko-njemačka nagodba loša i da je dualizam štetan i Hrvatskoj i Monarhiji. No uza sav oštar ton očigledno je da Folnegović prihvaća "Poruku". Prosvjeduje doduše protiv nje ali ipak predlaže da Beč omogući slobodne izbore na kojima će Stranka prava pobijediti, doći na vlast i bez diranja u temeljne državne zakone sklopiti sporazum s Mađarima![30]

Iz *Hrvatske* se jasno razabire kolebanje vodstva između usmjerenja prema oportunističkoj političkoj struji, koja obuhvaća suradnju s obzorašima, i Starčevićeve politike negacije te mržnje protiv "Slavoserbah". Strossmayer to komentira izjavom: "Htjeti stupiti u odnošaj s 'Obzorom' a razvezane ruke dati ludi staroj, protuslovje je."[31] U početku prevladava Starčevićev pravac odbijanja svake suradnje.[32] *Hrvatska* kori obzoraše zbog nagodbenjaštva, a na prigovore da je Stranka prava odustala od svoje nekadašnje borbenosti u Saboru, odgovara da sada nije potrebna smjelost nego da treba "*tegobe hrvatskoga naroda svečano na govornici u saboru iznieti*" (podcrtala *Hrvatska*) i kaže da "samo veleumu našega prvaka" treba zahvaliti da je "Poruka" općenito otklonjena. List upozorava da hrvatski narod mora biti spreman poslužiti se "prvom zgodom" ali "da hrvatsko pitanje nije takovo, koje se uličnimi barikadami izvojevati može".[33]

Uoči Frankova ulaska u Stranku prava opće je uvjerenje da Starčević uporno ostaje pri svome nauku. U jednome vanjskopolitičkom članku kaže: "U obće, ako zrel, izkusan, star čovek promeni mnenje danas, gde je jemstvo da ga neće sutra promeniti, pa tko da se na njega zanaša?- Gledajmo Slavoserbe, kako se uvek menjaju i uvek su isti, proti svakom dobru naroda.-"[34] To je Starčević napisao jedan dan prije Frankove izjave da će stupiti u Stranku prava. On govori u svoje ime a političko kretanje u Stranci nakon njezine adrese 1887. teče drugim pravcem. U jednoj kasnijoj polemici Folnegović odbacuje tvrdnju da je Stranka prava krenula "u desno" tek Frankovom pojavom. "Ta mi smo baš idući vazda na desno, sastali se sa drom Frankom..."[35]

30
Narodni list, 29. I. 1890.; *Hrvatska*, 3., 6., 8., 11., 13., 15. II., 3. III. 1890. F. Folnegović, *Odziv na poruku iz Beča*, Zagreb 1890.; DAZ, Ostavština Peršić, 26a.

31
KORS IV, 2. II. 1890.

32
Zbog Khuenove uvredljive izjave protiv Ignjata Brlića, "umjerena" je opozicija napustila sabornicu a zastupnici Stranke prava nisu joj se pridružili. *Hrvatska*, 11.–14. III. 1890.

33
Hrvatska, 3. IV., 28. VI. 1890.

34
Isto, 20. XI. 1890.

35
Isto, 20. X. 1894.

Od 1884., kada je postao saborski zastupnik, Josip Frank je stalno održavao veze s vodstvom Stranke prava. Kao "divljak" zastupao je umjerenu opozicijsku taktiku uz mogućnost približavanja režimu, što je jednom prilikom preporučio i Stranci prava.[36] Podupirao ju je pogotovo svojim potpisom adrese 1887., obranom Davida Starčevića u političkom procesu i naposljetku spašavanjem *Hrvatske* od financijskoga sloma (1889.). *Hrvatska* ga i prije toga nije nikada napadala, kao što je to radila s "Centrumom" grofova Draškovića, iako je i Frank odobravao njihov program "čistoće" Nagodbe oslonom na vladara.

Godine 1889. već se jasno vidi da je Stranka prava krenula "u desno", ali nema uvjeta da joj Frank pristupi jer se još ne zna hoće li previranje u vodstvu dovršiti glatkim porazom Starčevićeva učenja ili neće. U svakom slučaju Frank joj se želi približiti isticanjem hrvatstva, a priliku za to dobiva u svome rodnome gradu Osijeku. Stranka prava uglavnom nije imala pristalica u Slavoniji, a pogotovo ne u Osijeku. Komentirajući tamošnje stanje hrvatske svijesti, *Hrvatska* piše da je ona samo djelomična jer je svuda "grozna niemština" i prevlast Židova.[37] Već smo vidjeli da je Khuen nastojao oslabiti hrvatsku opozicijsku politiku u gradu Zagrebu upozoravanjem na suprotnosti između materijalnih interesa Slavonije i uže Hrvatske, odnosno Zagreba i Osijeka. Tom razdvajanju trebala je poslužiti i gospodarska izložba u Osijeku. U taj grad dolaze neki zagrebački pravaši s pjevačkim društvom "Kolo" a s njima i Frank, te prisustvuje banketu pri zatvaranju izložbe. Prema *Hrvatskoj*, on je svojim govorom pretvorio službenu svečanost "munjevitim udarcem u hrvatsko slavlje" i izazvao veliko oduševljenje. Želio je zagrljaj Osijeka i Zagreba i rekao je da Hrvatska ne može pružiti Osijeku sve uvjete za materijalni razvoj jer nije gospodarski neovisna kao Austrija i Ugarska. Kada bi ona postala financijski samostalnom, razvio bi se hrvatski rodoljubni duh i u Osijeku. Naposljetku Frank je uzviknuo: "Hrvati jesmo, Hrvati budimo, Hrvati ostanimo! Živila Hrvatska!"[38] Autor vijesti zacijelo drži da je Frankov govor prekretnica u prihvaćanju hrvatske "svete misli" i u Osijeku.

Međutim Frank godine 1889. još ne ulazi u Stranku. Čini se naime da ga dio vodstva ne kani prihvatiti, a iz njegova budžetskoga govora može se razabrati da u Starčeviću vidi kočnicu za svoje namjere sa Strankom. Frank se naime izjašnjava za sjedinjenje banske Hrvatske i Dalmacije na temelju historijskoga i prirodnoga prava jer je to, kako kaže, i u interesu Ugarske i Monarhije. Ugarska je, prema Franku, važan činitelj u europskoj politici, a ponosi se uz to i velikim muževima kakvih Hrvatska nema! Može se pretpostaviti da je oštrica toga govora upere-

36
V. str. 483.

37
Hrvatska, 22. VIII. 1889.

38
Isto, 24. IX. 1889.

na protiv Starčevića, koji dakle ne bi bio nepogrešiv prorok kakvim ga prikazuju pravaši. Osim toga on govori o sjedinjenju banske Hrvatske i Dalmacije nakon što je Starčević osudio Barčićev prijedlog kao izraz tuđinskoga interesa, što znači da ustaje izravno protiv njega.[39] Tako to shvaća i predsjednik Stranke prava Gjuro Rukavina. On brani Starčevićeva načela od Khuena i obzoraša, odlučno se protivi pritisku izvana i u samoj Stranci da se prihvati suradnja opozicije, odobrava Starčevićeve napade na Strossmayera. Valja podsjetiti da je Starčević, dva dana prije Franka (26. studenoga) održao svoj budžetski govor sa svrhom da ponovno ocrni Strossmayera i Mažuranića. Rukavina navaljuje na Franka, svrstavajući ga među obzoraše koji se okreću prema vjetru. Govore hrvatskome narodu da su isto što i Stranka prava dok se u Budimpešti i Beču ograđuju od nje.[40] Razumije se da Rukavina posebno zamjera Franku izjavu da hrvatski narod nema istaknutih muževa. Kaže da Frank očigledno ne zna za požrtvovne Hrvate jer je šetao Bečom i Peštom i vidio samo Tiszu, pa neka se onima tamo pridruži.

Obzor se, dakako, žestoko obara na Starčevićevo psovanje Strossmayera u Saboru, a *Hrvatska*, razumije se, odgovara novim napadima na obzoraškoga "kumira" Strossmayera. Takva polemika ne bi bila ništa novo da se u nju ne upleće Frankova osoba. Zacijelo se već pronose glasine da će Frank ući u Stranku pravu. Kada je *Obzor* napao Rukavinu zbog njegova govora protiv obzoraša a i protiv Franka, vodstvo Stranke našlo se u neprilici jer su očigledno postojala različita mišljenja o odnosu prema Franku. *Hrvatska* zato kaže da se ponosi što je jedini pravi hrvatski velikaš, tj. barun Rukavina, u redovima Stranke prava, ali za razliku od njega hvali Franka, a pogotovo njegovu obranu Davida Starčevića te ističe da list nije nikada ružno pisao o Franku.[41] Rukavina odmah zatim daje "očitovanje" koje jasno pokazuje nesuglasice u vodstvu između Starčevićeve i oportunističke, vjerojatno Folnegovićeve, struje. Odgovarajući na *Obzorovu* osudu svoje saborske izjave o Franku, kaže da mu je Frank prije nekoliko dana priopćio neke opaske o Stranci prava, iz kojih je shvatio da on misli kako je Stranka prava izgubila dosadanje značenje (tj. ono u smislu Starčevićeva učenja), a u tome ga je učvrstio Frankov proračunski govor. Rukavina dakle napada Franka za ono što mu je privatno rekao, a ne za ono što je govorio u Saboru. Vjerojatno na taj neuobičajeni način želi upozoriti na opasnost Frankova smjera za Starčevićevu stranku. U odgovoru *Obzoru*, Rukavina ponavlja da je Frank stupio na praktično polje obzoraša i da je, kao i oni, htio hrvatskome narodu kazati: "ja sam isto što i stranka prava, a gospodi u Beču i Pešti: mi nismo zasukani poput stranke prava, s nami je mo-

39
HS 1887.–92., 28. XI. 1889.

40
Isto, 29. XI. 1889.

41
Hrvatska, 2. XII. 1889.

ći računati." Ne isključuje mogućnost da bi Frank u daljnjem radu mogao drugačije postupati, ali zasad drži da je čak premalo rekao "zavodnikom" hrvatskoga naroda, tj. *Obzoru* i Franku. Misli da su oni u vezi jer napadaju Starčevića, taj "živi monumenat programa stranke prava", koji raskrinkava njihove namjere.[42] Dokaz tadašnjega Rukavinina ustrajanja na Starčevićevu učenju jest i njegovo privatno pismo grofu Belcrediju koje je dospjelo u ruski tisak.[43]

Uskoro nakon ovih događaja održani su zagrebački gradski izbori, na kojima je "građanska stranka", tj. opozicija, dobila većinu (osim u II. činovničkome kotaru). Kandidati za gradonačelnika bili su Frank i dr. Milan Amruš. *Hrvatska* se najprije zalagala za Franka ali se ipak radovala Amruševu izboru iako je tada još bio obzoraš.[44]

Valja spomenuti da je Frank počeo svoju karijeru kao odvjetnik maloga građanstva s periferije, a i seljaka iz okolice grada Zagreba. Kao Židov, doduše pokršteni, nije mogao voditi odvjetničke poslove za članove viših društvenih slojeva. Njegova mu je sposobnost postupno pribavila klijente među imućnijim trgovcima i obrtnicima. Nakon stanovitoga vremena mogao je u svoju klijentelu ubrojiti i neke pripadnike hrvatske aristokracije što je zacijelo utjecalo na njegovu zamisao o rješavanju hrvatskoga pitanja s njome na čelu. Rukavinina sumnja da Frank surađuje s obzorašima bila je opravdana. On je naime odobravao program "umjerene opozicije", tj. Centruma grofova Draškovića i privremeno s njima povezane Neodvisne narodne stranke. Prema Folnegovićevu svjedočanstvu, vodstvu Stranke prava bilo je poznato da je Frank prigodom pristupa Stranci želio u nju privući Draškoviće, Strossmayera a i baruna Živkovića, također pripadnika Centruma. Folnegović se tada radovao što Frank tako misli.[45] No ako je to zaista točno, onda su Frank i Folnegović u to vrijeme pretpostavljali da je moguće ukloniti Starčevićev utjecaj. Frank je zacijelo želio umjerenu, oportunističku Stranku prava, koja bi mogla okupiti opoziciju, istisnuti Khuenovu stranku i postati vladajuća grupacija koja bi djelovala u smislu "Poruke iz Beča". Raspravljajući o različitim političkim mišljenjima u opoziciji, *Hrvatska* s pravom kaže da bi Frank i Amruš rado htjeli "neku vrst onakove nagodbe, kao što je sklopila Ugarska sa Cislajtanijom".[46] U vodstvu Stran-

42
Isto, 3. XII. 1889.

43
Isto, 5. XII. 1889.

44
Frank je za svoje imenovanje intervenirao kod Kršnjavoga. No režim se odlučio za Amruša u očekivanju da će njegova djelatnost izazvati rascjep u gradskoj opoziciji. I. Kršnjavi: *Zapisci iza kulisa hrvatske politike I,* Zagreb 1986., 20.

45
F. Folnegović: *Mrtvilo u Banovini*, Zagreb 1899., 4-5; *Hrvatska*, 26. X. 1895.

46
Hrvatska, 27. III. 1890.

ke prava taj je program zastupao Folnegović, a Frankovim ulaskom u Stranku on se, nakon određenih kolebanja, afirmira kao službeni program.

Frankovu odluku da stupi u Stranku prava zapečatilo je njegovo putovanje s prvacima te stranke po Dalmaciji. Vidio je naime da se stvorila mogućnost za značajno širenje pravaštva u Dalmaciji, a zacijelo nije držao da bi se ono moglo razviti na temelju Starčevićeve dogme. Već mjesec dana nakon povratka iz Dalmacije, Frank posjećuje svoje birače kako bi im "položio račun" o svome saborskome radu. Priča o oduševljenu dočeku kod dalmatinskih Hrvata i dakako o pitanju financijske samostalnosti. Tom se prilikom prvi put zapaža karakter "modernoga" načina propagande i stvaranja Frankova kulta. *Hrvatska* piše kako su ga birači divno dočekali, i da su mu dva seljaka zahvalila na njegovu radu za neodvisnost Hrvatske. List drži da bi narodni zastupnici trebali slijediti Frankov primjer i sastajati se s biračima što češće jer to dotada nije bio slučaj.[47] Prema tome, dok se Starčevićev kult temelji isključivo na njegovoj proročkoj uzvišenosti i na dojmovima pojedinaca koji ga posjećuju, Frank ide među "puk" i, kako se s vremenom vidi, nastoji postići odobravanje birača i ulice po uzoru na Davida Starčevića. U Saboru Frank po svome običaju ustaje protiv financijske ovisnosti Hrvatske i napada režimsku stranku što ne brani domaće gospodarske interese. Iz te kritike isključuje Khuena pokazujući na taj način želju da Stranka, koju bi on zastupao, zamijeni dotadašnju Khuenovu stranku u suradnji s režimom. No Khuen ne uzvraća ljubav, odbija pohvale vladi i solidarizira se sa svojom od Franka napadnutom strankom.[48]

Starčevićeva šutnja u vezi s komešanjem u vodstvu pri Frankovu ulasku u Stranku može se dijelom objasniti i njegovom fizičkom slabošću koju pokazuje prigodom govora o prijedlogu zakona o komasaciji. Nestalo je njegove krute logike, suhoga humora, sarkazma i dostojanstvenoga držanja, a preostali su izljevi mržnje protiv Strossmayera i Mažuranića kao krivaca za Nagodbu. Govori tiho, nerazumljivo, muči se i često pije vodu. Prijedlog zakona o komasaciji (o preraspodjeli zemljišnoga vlasništva sa svrhom da vlasnik umjesto na sve strane razasutih sitnih parcela dobije u zamjenu veći komad zemlje) u prilog je veleposjednika. Optužujući zastupnike i njihove prethodnike za cjepkanje zemljišta i širenje neplodnosti kao sastavnice stoljetnoga namjernoga uništavanja hrvatskoga puka, Starčević se zalaže za srednji posjed, kakav imaju zadruge, i tvrdi da je cilj zakonskoga prijedloga uništiti mali i srednji posjed, a veliki je "nemalo sav već u tudjih šakah". Kao i svaki zakon u ovom sustavu, Starčeviću je i komasacijski

47
Isto, 6. i 11. X. 1890.

48
HS 1887.–92., 30. X. 1890. Frank pobija izjave režimskih zastupnika da je položaj Hrvatske u skladu s njezinom gospodarskom snagom. Oni ističu terete koje Hrvatska snosi za zajedničke poslove Monarhije, a one za zajedničke poslove s Ugarskom prikazuju u ružičastom svjetlu. Primjerice, Kršnjavi u govoru 4. X. 1890.

otimanje i razbojništvo, ukidanje vlasništva, dakle nova nesreća za narod "a o tom prokletstvu rade premnogi ljudi, koji su u Hervatskoj rodjeni i u njoj živu". I ovom prilikom osuđuje gradnju "železnih cestah" jer su one dobre samo za gospodarsko stanje kakvo ne postoji ni u Ugarskoj ni u Hrvatskoj.[49]

Dakako da Khuen, koji jedva čeka da se obori na opoziciju, ističe proturječja u Starčevićevim izjavama i uz smijeh svojih mameluka sipa na starca strašnu porugu. Scena se morala mučno dojmiti svakoga pravaša. Na Khuenov poziv neka Starčevićevi "apoštoli" protumače što on zapravo hoće, ne odaziva se nijedan od pravaških zastupnika nego upravo – Frank. Prije svega brani Starčevića i podržava njegovo shvaćanje da je pitanje komasacije povezano s očajnom borbom seljaka za opstanak. Prema Franku, Starčević je u pravu da bi uzor razvoju poljoprivrede trebalo tražiti u Francuskoj, gdje se radi na podizanju maloga posjeda, a ne u Njemačkoj gdje veleposjed ima povlašten položaj. Na kraju, u opreci sa svojom potporom Starčevićevoj obrani maloga i srednjega posjeda protiv velikoga, izražava želju za jačanjem veleposjeda, koji može mnogo uraditi za kulturni i gospodarski napredak zemlje. Hrvatskoj bi bilo nužno potrebno da ima više rodoljubivih veleposjednika.[50] Ta izjava odgovara njegovoj želji da Stranka prava postane umjerena lojalna stranka na čelu s aristokracijom u smislu programa grofova Draškovića.

U tom govoru Frank najavljuje svoj pristup Stranci prava jer prima njezin program kojim se "narodu zajamčuju njegova prava i jer držanje ove stranke nije se svojoj zadaći još iznevjerilo". Ističe da program Stranke prava treba izvesti ustavnom borbom. Ovaj govor i izjava o pristupu Stranci prava pokazuje promjenu Frankove taktike. Dok je godinu dana prije, kao i obzoraši, držao da se preobrazba Stranke može obaviti samo ako se ukloni Starčevićev utjecaj u vodstvu, on sada, upravo obratno, procjenjuje da to može izvesti jedino uz pomoć Starčevićeve osobe i njegove karizme. Vjerojatno računa s njegovom bolesti i zato sa slabljenjem otpora protiv shvaćanja uperenih protiv njegovih načela. No valja naglasiti da je dotadašnji Folnegovićev pravac uglavnom istovjetan s Frankovim. Uostalom, taj je prvi Frankov govor karakterističan za kontinuitet njegova odnosa prema Starčeviću. Na riječima uvijek se poziva na njega ali postupa sasvim drugačije uz tvrdnje da slijedi "čisti" Starčevićev pravac. Saborska je većina, kako piše *Hrvatska*, nečuvenim načinom prekidala Franka i vrijeđala ga. Kada je izjavio da ulazi u Stranku prava, čuli su se glasovi da ga tamo neće primiti. *Hr-*

49
Djela I, 18. XI. 1890., 401-412. Iz govora objavljenoga u *Djelima* izbačeni su napadi na Strossmayera koje ponavlja *Hrvatska*, 20. XI. 1890. Vidi i *Obzor*, 19. XI. 1890. *Govori dr. Ante Starčevića i grofa Khuena-Hedervaryja na saborskoj sjednici 18. studenog 1890., o komasaciji*, Zagreb 1890. U pismu Račkome od 13. XI. 1890. i Strossmayer se uzrujava zbog zakona o komasaciji koji drži proizvodom banova "samosilja". KORS IV, 205.

50
HS 1887.–92., 19. XI. 1890.

vatska kaže da je stvar Stranke kako će se pogoditi s Frankom, a na tvrdnje da se Starčević držao kao da Frankovu izjavu nije čuo, upozorava da on u to vrijeme uopće nije bio u sabornici.[51] Sam Starčević ni slovcem ne komentira prve dramatične događaje pri Frankovu ulasku u Stranku prava. On je u studenom i prosincu 1890. vidljiv u javnosti samo u *Hrvatskoj* gdje piše komentare vanjskopolitičkim događajima.

Klub Stranke prava primio je Franka kao svoga novoga člana 9. prosinca 1890. Na tu ga je sjednicu doveo njegov nekadašnji branjenik David Starčević. Predsjednik sjednice, Folnegović, navodno ga je srdačno pozdravio i pozvao da pročita i potpiše pravila Kluba, a zatim su ga svi prisutni, uključujući Antu Starčevića, aklamacijom proglasili za člana. No predsjednik Kluba, Rukavina, nije bio prisutan. Za Frankov prijam glasao je i Grga Tuškan koji nakon raskola tvrdi da je Klub bio prisiljen primiti ga, da su samo radi njega sastavljena pooštrena pravila koja je morao potpisati, da je poslan u Stranku sa zadaćom da ju vodi ili da ju razbije. Ostaje dakako nejasno tko su bili oni koji su Franka nametnuli Stranci prava. *Hrvatska* piše da je "novi drug" radosno dočekan u klubu i da je njegov pristup posljedica "dubokoga svestranoga razmišljanja" i zato važan događaj u političkom životu Stranke prava. U koraku toga pronicava, umna muža *Hrvatska* vidi "sjajnu zadovoljštinu" Stranci prava za sve osvade, tj. optužbe za veleizdaju, neprijatelja Hrvatske. Razumije se da odmah slijede brzojavi đaka s čestitkama Franku, a i oni izbornika koji odobravaju njegov postupak. Valja podsjetiti da Frank financira *Hrvatsku* od ljeta 1889. i da vjerojatno zato može odmah nakon ulaska u Stranku bitno utjecati na njezino pisanje i svojom marljivošću brzo steći glavnu ulogu u vodstvu. Na Folnegovićev prijedlog odmah nakon primanja u Stranku, dobiva nadzor nad uredništvom, već 1891. preuzima osnovnu brigu za list, a 1892. u potpunosti određuje njegov smjer i vodi sve materijalne poslove.[52]

Drugi dan nakon primanja u članstvo Kluba, Frank drži proračunski govor iz kojega jasno proizlazi njegova slika Stranke prava. Ona ne teži "za građanskim prevratom, za revolucijom, taj je program najlojalniji naprama domovini i naprama dinastiji...Taj program što vam osobito naglašujem, ne izključuje i neperhorescira bratski odnošaj s kraljevinom Ugarskom." Kada mu jedan režimski zastupnik dovikuje da je to novi program Stranke prava, Frank to opovrgava. "Ja sam ovlašten danas ovdje izjaviti od prvaka stranke prava što mi je nedavno kod jedne prilike privatno kazao. (Izvjestitelj dr. Kršnjavi: Neka sam to ovdje kaže, onda ćemo vjerovati.) On to tajiti neće, on je meni kazao, a to je za mene odlučno, da

51
Hrvatska, 21. XI. 1890.

52
Frankova izjava o toj sjednici kluba u *Hrvatskoj Domovini* 3. II. 1896., odgovor je na Tuškanove tvrdnje u istom listu od 25. I. da je silom ušao u Stranku. O tome kako je preuzeo *Hrvatsku* Frank piše u *Hrvatskom Pravu* 10. II. 1896. O primanju Franka vidi: *Hrvatska,* 11., 17., 22., 31. XII. 1890.

nije neprijatelj dinastije, da nije neprijatelj Ugarske i da u stečena prava Ugarske dirati neće, te da mu to niti na umu nije." Frank ne kaže što su to "stečena prava" Ugarske ali se može pretpostaviti da je riječ o državnom pravu kodificiranom u mađarskome tekstu Austro-ugarske nagodbe. Vidjeli smo da je Starčević manje mrzio Mađare nego Austriju, da je za Hrvatsko-ugarsku nagodbu okrivljavao "Slavoserbe" a ne Mađare, da je bio sklon suradnji s Mađarima protiv Austrije, ali da je državnopravni sporazum s Ugarskom mogao zamisliti tek kada Hrvatska postane samostalna država. Tako Frank istoga trenutka kada je primljen u Stranku prava, nastupa kao tumač Starčevićeva učenja dajući mu novo značenje.

U spomenutome govoru Frank spominje i svoju omiljelu želju. "Što bi bila hrvatska aristokracija na čelu samostalne, cjelovite i neodvisne kraljevine Hrvatske? Kakav znamenit faktor bi ona bila, a što je danas hrvatska aristokracija? Danas živi pod sjenom ugarske aristokracije, danas ona, kao hrvatska aristokracija, niti neeksistira, dakako na svoju vlastitu štetu. Na čelu stranke za samostalnost, neodvisnost, te cjelokupnost Hrvatske ona bi mogla narod usrećiti", uzvikuje Frank uz odobravanje "ljevice". Zahtijevajući ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Istre, "hrvatskih krajeva" Štajerske, Koruške i Kranjske te Bosne i Hercegovine, drži da bi Monarhiju trebalo urediti federalistički. Zacijelo zamišlja nešto kao trijalizam. Očigledno odbacuje Starčevićevo načelo o samostalnoj hrvatskoj državi i njegovu osudu svakoga pokušaja rješavanja hrvatskoga pitanja "u okviru" Monarhije. Na sve te izjave, dijametralno suprotne svome učenju, Starčević šuti.[53]

Zastupnici Stranke prava dakle plješću Franku, a šute kada govori njihov bivši stranački drug Erazmo Barčić, zastupajući i dalje svoju varijantu Starčevićeva nauka iz vremena pravaškoga pokreta. Prije Frankova govora, Barčić reagira na "sramotni hvalospjev" Mihe Klaića u Austrijskoj delegaciji Kállayevu režimu u Bosni i Hercegovini. Ističe da se okupacijom Bosne i Hercegovine "poremetio tuđim življem iztočni problem u narodnom svom riešenju, a očita svrha okupacije bijaše ona, da se sprieči državna neodvisnost i narodno ujedinjenje na balkanskom poluotoku." Međutim Frank-Folnegovićeva taktika kreće upravo suprotnim pravcem, naime odobravanjem okupacije i nastojanjem da se održavaju dobre veze s Kállayevim režimom. Dan nakon Franka, Barčić u proračunskoj debati ističe da govori samo u svoje ime. Usvaja pravašku misao oslobođenja i ujedinjenja Hrvatske "nu ovaj program podčinjavam drugoj većoj misli, a to je ujedinjenje svih Slavenah na jugu pod svakom formom, pod svakim imenom, zvali se velika Hrvatska, velika Srbija ili Ilirija". To su dakako misli koje Starčević nije nikada odobravao. Barčić još uvijek zastupa iste veleizdajničke teze kao u svom znamenitome govoru 1886. Tada je dočarao "rusko ko-

---

53
HS 1887.–92., 10. XII. 1890. *Hrvatska* (13. XII. 1890.) masnim slovima objavljuje izvode iz Frankova govora.

pito" na bečkome pločniku, a sada kaže da je Rusija spasila Monarhiju 1849. i da pod tišinom "koju vi zovete mir sve gori i kipi, jer bi bila dostatna jedna iskra, da sve plane plamenom i da poteče krv potocima". Još uvijek čeka na vanjske događaje i završava svoj govor riječima: "Prvi hitac puške na Visli naviestiti će Slavenom, da je osvanuo dan osvete i odkupa. Opetujem, a međutim se strpimo pa onda do vidova."[54] Grobna tišina prati kraj Barčićeva govora. Čuju se samo glasovi nekih režimskih zastupnika: "To je lojalnost!" Ipak Barčić drži da je Stranka prava mnogo dobila Frankovim pristupom! Izjava nije jasna jer on spomenutim govorom pokazuje da ne ide putem pripremanja Stranke prave za vladajuću stranku koja unutar dualističkoga sustava lojalno slijedi vladareve interese i ne pomišlja na čekanje promjena u Monarhiji ili njezina sloma pomoću vanjskih neprijatelja.

U proračunskoj debati izredala se elita režimskih zastupnika. Unatoč prisezanjima pravaša na lojalnost vladaru i Monarhiji, oni govore o veleizdajničkom karakteru Stranke, a obzoraše proglašavaju beznačajnom grupom. No ono bitno kažu sam Khuen i izvjestitelj proračunskoga odbora Iso Kršnjavi. Khuen prije svega konstatira neobičnu činjenicu da je Frank, tek što je stupio u Stranku, zauzeo "najodličnije mjesto, koje takovo družtvo podieliti može". On naslućuje da se Frank nije htio priključiti Stranci prava dok nije bio ovlašten na spomenutu izjavu koja bitno mijenja pravaški program, "jer to je promjena programa kad se veli da članovi stranke prava nisu neprijatelji stečenih prava Ugarske", tj. Austro-ugarske nagodbe. Khuen bi zato htio dobiti jasan odgovor koji je sada stav Stranke prava prema Nagodbi. Folnegović mu dovikuje da se pokorava zakonima dok se ne izmijene. Khuen nastavlja tvrdnjom da se prvobitni program Stranke prava ne može provesti u život parlamentarnim putem. Kaže da je u tom smislu jedini dosljedni opozicionalac Barčić jer se taj program može izvesti samo "hicem na Visli", ali pravaši to više ne odobravaju, možda zato što nakon Frankova pristupa Stranci "misle malo oportunističnije?" Khuen dakako napada i obzoraše i Strossmayera.[55] *Hrvatska*, koja objavljuje Frankov proračunski govor velikim slovima, podržava njegove izjave i uporno tvrdi da nije riječ o promjeni programa nego o onome iz 1861., da Frank pri ulasku u Stranku nije postavljao nikakve uvjete u tom smislu. List ističe da se program Stranke prava "*i te kako dade parlamentom izvesti...*" (podcrtala *Hrvatska*) i da "nekome" nije nikako po volji lojalna Stranka prava. Želi zacijelo reći da se Khuen i njegova stranka boje da bi ih lojalna Stranka prava mogla izgurati s vlasti.[56]

54
HS 1887.–92., 6. i 11. XII. 1890. Dakako da se *Hrvatska* (16. XII.) ograđuje od Barčića.
55
HS 1887.–92., 11. XII. 1890.
56
Hrvatska, 13. i 19. XII. 1890.

Khuen dakle ne reagira na Frankovu prikrivenu ponudu suradnje, ali to čini jedan od njegovih glavnih suradnika Iso Kršnjavi, zacijelo u dogovoru s njime. On poziva Stranku prava da se poveže s režimom protiv umjerene opozicije, tj. da obnovi svoju poziciju iz Rauchovih vremena. Osuđuje austrijski centralizam koji tobože žele obzoraši i drži da su oni izgubili smisao opstanka. Za razliku od njih, Stranka prava je bliža režimskoj stranci jer je, prema Kršnjavome, i ona protivnica austrijske državne ideje. Otrcanim mađaronskim argumentima uvjerava da Hrvatska ne može biti samostalna i hvali prednosti njezina zavisnoga položaja. Izjavljuje štoviše da je njegova stranka postigla dio ideala Stranke prava sjedinjenjem Vojne i Civilne Hrvatske i Slavonije "pa kad bi se vi htjeli na naše stanovište staviti i napustiti borbu proti temelju našega državnoga prava (tj. Hrvatsko-ugarske nagodbe, *M. G.*), budite uvjereni da bi s nami u savezu postignuli i ujedinjenje Dalmacije, Bosne i Hercegovine."[57] Frank doduše nastoji izvesti potpuni preokret usmjerenja Stranke prava ali ipak ne može ići do krajnjih konzekvencija, tj. do otvorene suradnje s omraženim režimom. Od napada Khuena i pripadnika njegove stranke Frank se, uz ostalo, brani izjavom da se ne boji prijetnja ni protiv svoga života, a predsjednik Mirko Hrvat oduzima mu riječ zbog "uvrede" Sabora, jer drži da je na taj način optužio većinu da bi ga mogla dati ubiti. On štoviše predlaže da se Frank isključi iz Sabora na trideset sjednica, što većina odobrava dok opozicija napušta sabornicu.[58] Frankov ulazak u Stranku prava svršava dakle njegovim "mučeništvom" pa on postaje neke vrste nasljednikom Davida Starčevića. Čini se da režim nakon Tiszina pada doista drži kako mu je Frankovo nagodbenjaštvo opasno.

Josip Frank podrijetlom je iz židovske obitelji, a dao se pokrstiti tek 1874. kada se rodio njegov sin Vladimir. Krstio ga je dr. Stjepan Boroša, poslije član vodstva Stranke prava, u zagrebačkoj crkvi Sv. Marka.[59] No krštenje nije utjecalo na promjenu držanja određenoga dijela hrvatske javnosti prema Židovima. Kako to mnogo godina poslije kaže Antun Radić: "Ne koristi ni to, ako se židov pokrsti: narodu a i mnogomu svietu – židov ostaje židov."[60] Pitanje je dakle kako to da prvaci Stranke prava primaju Franka u Stranku, i dopuštaju mu štoviše da

57
HS 1887.–92., 11. XII. 1890. U opreci s ovom antiaustrijskom izjavom, Kršnjavi 1906. prvi prihvaća velikoaustrijski program.

58
Frank aludira na svoj izbor u Popovači 1887. kada ga je rulja, nahuškana od protukandidata Miškatovića, pod vodstvom nekih općinskih činovnika navodno htjela ubiti. Većina je odobrila zaključak o isključenju Franka, a rok je istekao tek na kraju saborske periode 21. I. 1892. *HS* 1887.–92., 15. XII. 1890.; *Hrvatska*, 23. V. 1891., 23. I. 1892.

59
Frankova izjava u *Hrvatskoj Domovini*, 3. II. 1896. Matković 1999.

60
A. Radić: *Sabrana djela V*, Zagreb 1937., 206

ubrzo postigne vodstvo. Pisanje Ante Starčevića i *Hrvatske* o Židovima uoči Frankova ulaska u Stranku ali donekle i poslije, uvjetovano je određenim činjenicama. Židovski kapital i intelektualna elita u Mađarskoj i Austriji velikim su dijelom potpora dualizma, a urednici utjecajnih liberalnih novina (*Neue freie Presse* i *Pester Lloyd*) bliskih vladama, u određenim su razdobljima uglavnom pokršteni Židovi. Isti je slučaj i sa zagrebačkim režimskim listom *Agramer Zeitung* i osječkim *Die Drau*. Zato su mnogi hrvatski uglednici, od Strossmayera i Račkoga do pisaca u *Hrvatskoj,* ružili "čifutske" novine. Starčević je prvi put pokazao svoje mišljenje u povodu sudske parnice od lipnja do kolovoza 1883. protiv nekih Židova u mađarskome selu Tisza-Eszlar zbog ritualnoga umorstva kršćanske djevojke. (Židovima se naime od srednjega vijeka, a ponegdje i do kraja 19. stoljeća, pripisivalo da se za svoje obrede služe kršćanskom krvlju. U Habsburškoj Monarhiji održano je od 1867. do 1914. dvanaest procesa optuženima zbog ritualnoga umorstva.) Starčević doduše ne vjeruje u ritualno umorstvo na temelju vjerozakona, ali ipak dopušta da je ono moguće i da bi, kada bi se to dokazalo, kršćani postali skloni potjerati sve Židove, pa i amerikanske, iz svojih zemalja. S obzirom na mučan i kontroverzan tijek toga političkoga procesa, Starčević prije svega napada mađarsku vladu i pravosuđe, te prihvaća mađarsku antisemitsku propagandu da Židovi vladaju Ugarskom i da ju "perušaju". U suprotnosti sa svojim naglašenim protuaustrijskim izjavama, kaže da austrijska vlada nije prodala sebe i pokrajine Židovima kao mađarska, da je stanje narodâ Austrije u tom pogledu bolje nego u "magjarskoj Ugarskoj", jer u Austriji Židovi ne mogu "bez svake odgovornosti kerstjane klati". Starčevićeva se izjava odnosi na sudsko oslobađanje optuženih od krivnje. Antisemitske izgrede nakon te presude on pripisuje "derzovitosti" i "bezobraznosti" Židova.[61]

Zbog skučenoga izbornoga prava u Hrvatskoj, mnogo je vrijedio svaki židovski glas. No oni su uz ovisne činovnike i "slobodne" Srbe uglavnom birali kandidate režimske stranke u strahu da glasovanjem za opoziciju ne ugroze svoja poduzeća i miran život. Čini se da je vlada posebno od Židova zahtijevala "lojalno" držanje kojim je uvjetovala zaštitu njihove građanske ravnopravnosti uzakonjene od Hrvatskoga sabora 1873. Osim toga starijoj je generaciji Židova materinski jezik bio njemački, rjeđe mađarski, a nisu se baš žurili da nauče hrvatski. Tek je njihovoj djeci, odgojenoj u hrvatskim školama, stasaloj na prijelomu stoljeća, materinji jezik hrvatski. Međutim, u vrijeme Frankova ulaska u Stranku prava, već postoji izrazita suradnja hrvatskoga i židovskoga kapitala u poduzećima i bankama te vjerojatno tajna potpora nekih bogatih Židova Frankovoj stran-

61
Sloboda, 6., 20., 22. VII. i 5., 15. VIII. 1883. Pavličević, 1980., 114. Prema Folnegoviću, Starčević je navodno pisao opsežno "strahovito antisemitsko djelo" koje je Folnegović dobio od njega na čitanje, a ipak je u klubu najavio Franka kao budućega pravaša. Folnegović dakle tvrdi da se Starčević zalagao za primanje Franka u Stranku. Folnegović, Fran: *Mrtvilo u Banovini*, Zagreb 1899., 5.

ci, između ostaloga i zato što srpski tisak vodi sustavnu žestoku protužidovsku kampanju i drži Židove glavnim konkurentima prije svega srpskih trgovaca. Zato nema suradnje između srpskoga i židovskoga kapitala. I u *Hrvatskoj* se zapaža mržnja protiv malih židovskih trgovaca i obrtnika na selu jer se tvrdi da oni, za razliku od kršćanskih, izrabljuju seljake. Za *Hrvatsku* je karakteristično da objavljuje ili prepričava pisanje ruskoga tiska koji redovito tvrdi da su Nijemci i Židovi glavni neprijatelji Rusije. Uoči ulaska Josipa Franka u stranku, u *Hrvatskoj* postoje protužidovske izjave različitoga intenziteta ali one ne prelaze u neku sustavnu kampanju.

Najznačajnija protužidovska izjava iz Stranke prava jest ona Starčevićeva u "Ustavima Francezke". Kako smo vidjeli, on je žalio što francuskim Židovima nisu oduzeta građanska prava. U povodu jedne vijesti o pokušaju "nekolicine švabskih židova ili židovskih švaba" koji su se "dotepli" da Požeški kraj "truju svojom gadnom sduhom", naime njemačkim novinama, *Hrvatska* kaže da ta bezobzirnost Židova prema narodu čijim se "znojem i žuljevi tove", potiče na zaključak da su oni svuda isti "a kod nas najgori". Pisac doduše ne želi stupiti u redove "antisemita", on ih štoviše osuđuje.[62] Drži naime da su Židovi "kao ljudi naša braća", osuđuje doduše njihove greške ali im priznaje i "vrline". Židovi su, prema piscu, "najokoreliji njemškutari" i najodaniji privrženici svake vlade. Zasad među njima nema čovjeka koji bi se mogao nazvati "velikim Hrvatom" (dakle niti Frank dvije godine prije ulaska u Stranku prava). Od Židova se zahtijeva samo da poštuju hrvatski narod čiji kruh jedu, a ne da budu "najveći pravaši". Autor dakle želi da Židovi postanu dobri Hrvati i piše taj članak ne da ih izazove nego da ih osvijesti.[63]

Godinu dana poslije, u povodu jednoga proglasa čeških Židova za češki jezik, *Hrvatska* piše da bi se hrvatski Židovi morali ugledati u Židove Češke i Moravske, da u Zagrebu već ima "izraelitskih" obitelji koje i u svojoj kući govore hrvatski, pa kad su oni mogli naučiti jezik naroda kome žive, zašto to ne bi uradili i ostali.[64] U vezi s izborima za zagrebačko gradsko vijeće, u vrijeme ulaska Josipa Franka u Stranku prava, *Hrvatska* se u proglasu, u kojemu preporuča izbor župnika Stjepana Boroše, grozi izbornicima "izraelitske" vjere, za slučaj da ne glasuju za njega jer je katolički svećenik. "...nemojte dakle da radi časti našega kandidata ne glasu-

---

62
"Antisemitima" se tada nazivaju organizirane grupe i stranke s antisemitskim programom koje uz pomoć ulice vode sustavnu protužidovsku kampanju. U vrijeme Frankova ulaska u Stranku prava one se šire u Njemačkoj, a u Beču se javlja struja Karla Luegera čije političko značenje *Hrvatska* odmah prepoznaje.

63
Hrvatska, 12. I. 1889.

64
Hrvatska, 24. IV. 1890. List piše i to da su "čifuti" razapeli mreže po cijeloj Europi "sijuć korupciju i pokvarenost kako po narodu tako i po inteligenciji". *Hrvatska*, 29. IX. 1890.

jete. Ne mojte, da gradjanstvo takodjer stane razlikovati gradjanstvo po vjeri!"[65] U jednom saborskome govoru Khuen predbacuje opozicijskim listovima da pišu protiv Židova, ali kada su izbori pa trebaju njihove glasove, drže se pomirljivo.[66]

No upravo kod gradskih izbora čuju se novi tonovi koji ukazuju na budući odnos nekih Židova prema Franku. *Hrvatska* naime objavljuje odgovor predsjednika izraelitičke bogoštovne općine iz Broda na Savi, Jacoba Kohna, na napad režimskih *Narodnih Novina* jer su glasovali za opoziciju. Hvali "čisto katoličku stranku" kao "skroz na skroz tolerantnu" jer Židovima daje osjećaj da nisu samo "trpljena pastorčad" nego ravnopravni građani Broda. Riječ je zapravo o sukobu s nekim Srbima koji Židovima u gostionici "Boga čivutskoga psuju" i ne žele ih u gradskome vijeću. Uz ostalo kaže da su Židovi "neprasjedioci" i da duguju harnost hrvatskome narodu. Zato nisu glasovali za "antisemitske ideje Velikog Srbstva" koje su se u Brodu pojavile nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Kohn dakle želi da Židovi žive u slozi s katoličkom braćom na korist grada i cjelokupne domovine Hrvatske. Uskoro zatim više "svjestnih Hrvata izraelićana" grada Broda osuđuje one "koji se oholo Srbi nazivlju". Cijeli dopis diše jezikom pravaške propagande.[67] Slično je i s pismom "više sisačkih Izraelićana" koji reagiraju na slab posjet predstavama jednoga srpskoga putujućega dramskoga društva jer je *Obzor*, pišući o tome, "svojim poznatim načinom taknuo i nas Izraelićane". Dopisnici kažu da nisu išli na predstave koje šire srpstvo gdje mu nije mjesto i žale "što nas ne posjetiše naši hrvatski umjetnici" pa ističu: "Izraelićani u Hrvatskoj smatraju hrvatsku umjetnost takodjer svojom te ju i radostno podupiru."[68] Može se dakle pretpostaviti da u lokalnim razmjerima jača konkurencija židovskih i srpskih interesa i kapitala, koja omogućava simpatije i glasovanje nekih Židova za sada već oportunističku Stranku prava u središtima gdje ona ima pristalica.

Židovski su glasovi pravašima posebno važni u saborskim izborima. Tako *Hrvatska* objavljuje apel zagrebačkih izbornika "Izraelićana" za izbore 1892. istovjernicima da glasuju za Stranku prava a ne za one koji na ruševinama hrvatskoga naroda žele podići "umišljeno carstvo", tj. Dušanovo. Hrvatski je narod Židove gostoljubivo primio i osigurao im potpunu ravnopravnost i toleranciju "pa smo obvezani boriti se zajedno za obstanak hrvatskoga imena i naroda".[69] O od-

---

65
Hrvatska, 3. XII. 1890.

66
HS 1887.–92., 12. XII. 1890.; *Hrvatska*, 13. XII. 1890.

67
Hrvatska, 1. XII. 1890., 21. II. 1891.

68
Isto, 10. VI. 1891.

69
Isto, 27. V. 1892. Jednu možda karakterističnu scenu pritiska ulice na Židove kod izbora opisuje *Hrvatska* (21. IV. 1893.). Kaže naime da je jedan židovski izbornik došao glasovati, a

nosu vodstva Stranke prava prema Židovima govori i interpelacija predsjednika kluba Stranke baruna Rukavine kojom prosvjeduje što se protiv volje i vjerskoga osjećaja naroda u jednoj pučkoj školi nalazi učiteljica židovske vjere. No odmah se donekle ograđuje od te interpelacije izjavom da ju je morao predložiti jer to zahtijeva gradsko zastupstvo Koprivnice. Kaže naime da je njegova stranka liberalna i da on ne govori protiv Židova kao pripadnik Stranke prava. Ona je pokazala da nije protivnica Židova jer njih ima u njezinim redovima. Kako je Starčevićevo uvjerenje da je vjera privatna stvar pojedinca, na stranicama *Hrvatske* uglavnom nema priloga u duhu antijudaizma katoličkih konzervativnih krugova. Iznimno, u povodu pedesetogodišnjice biskupovanja pape Lava XIII., župnik Cvjetko Gruber, uz ostalo, piše da su pape branile "Evreje" kada su svi bili protiv njih "samo kad bi to ova rasa ljudi znala pravo cieniti, te uvidjeti svoje sljepilo i prigrliti kršćanstvo."[70]

I nakon Frankova ulaska u Stranku, Starčević ostaje kod svojih protužidovskih izjava iz "Ustava Francezke". Proglašava neopravdanim prosvjed jednih engleskih novina zbog progona Židova u Rusiji, ne priznaje njegove posljedice i napada Židove što izbjegavaju vojnu dužnost jer se boji da će to onda učiniti i Rusi. Osuđuje neke Ruse jer drže mudrom "onu pasminu koja se, odkada se za nju zna, pokažuje najtupljom, ter medju drugimi derži se i napreduje samo zato jer se ove bave svakakovimi, a ona samo jednim: telesnoga dobitka poslom." Inače, Starčević je protivnik antisemitskoga pokreta u Njemačkoj i kaže da nije riječ o vjerskoj mržnji nego o kriku "smert bogatim", naime o istoj mržnji "koju ima golokračtvo proti gradjanstvu", tj. proletarijat i socijalistički pokret.[71] Starčević nije pisao protiv hrvatskih Židova, niti u duhu kršćanskoga antijudaizma. Valja istaknuti da je već prije Franka pokršteni Židov Hinko Hinković bio u najužem vodstvu Stranke prava. Ostavio ju je vjerojatno nakon sukoba sa Starčevićem zbog svoje izjave u Saboru koja se mogla tumačiti kao najava približavanja Khuenovoj stranci.

Da bi se prikrio oportunistički politički put u vrijeme Frankova ulaska u Stranku, *Hrvatska* masnim slovima objavljuje "program" koji osim isticanja zakonitoga puta pri ostvarenju zahtjeva sliči na Starčevićev smjer. U tom se krat-

---

mnoštvo ga je opkolilo ne znajući za koga će glasovati. No kada ga je Frank izvukao iz nevolje, jer je to bio njegov pristalica, mnoštvo mu je vikalo: živio! U *Hrvatskoj* ima priloga u kojima se grde Židovi da drže stranu Mađarima i Nijemcima.

70 *HS* 1887.–92., 24. XII. 1891. Baš u vezi s tim slučajem Khuen tvrdi da pravaši izvrgavaju ruglu pripadnike izraelitske vjere. *Hrvatska* (3. III. 1893.) odgovara da židovska učiteljica ne smije biti na katoličkoj pučkoj školi jer je tamo obuka u doticaju s vjerom. *Hrvatska*, 3. III. 1893.

71 *Hrvatska*, 28. IV. 1891. Židovi su izbjegavali regrutiranje u rusku vojsku jer su tamo bili izloženi tjelesnom mučenju do ubojstva. Donekle uz priznanje da se Židovi u Rusiji progone, Starčević citira protužidovske članke iz ruskoga tiska još i onda kada je već odustao od nekadašnjih pohvala Rusije. *Hrvatska*, 10. II. 1892.; 21. I., 27. IX., 25. X. 1893.

kom tekstu kaže da će Stranka prava svim zakonitim sredstvima raditi za zakonitu i povijesnu neodvisnost i samostalnost kraljevine Hrvatske, sjedinjene pod zakonitim vladarom, koji samo sporazumno s narodom ima odlučiti o svim državnim pitanjima.[72] Međutim, tijek pretvaranja Starčevićeve Stranke prava u umjerenu oportunističku struju koja uglavnom uvažava Nagodbu, briše dotadašnje razlike s političkim usmjerenjem Neodvisne narodne stranke. Vidjeli smo da je Frank 1889. držao, kao i obzoraši, da se Stranka prava može preobraziti samo ako se makne Starčevićev utjecaj i da je pri svom ulasku u Stranku promijenio taktiku. Starčevićeva je karizma zračila među pristašama i bila je mjerodavna za njihovo opredjeljenje, dakle i za njegov uspjeh. Zato Frank uviđa da se može popeti na čelo Stranke prava samo ako njezinu preobrazbu predstavi kao "čisti" Starčevićev pravac i pri tome stekne Starčevićevu naklonost i zaštitu. Zacijelo procjenjuje da će uspjeti ako ugodi njegovoj mržnji protiv Strossmayera i obzoraša koja je dobila takve razmjere da bi mogla oslabiti ili čak ukloniti Starčevićev otpor protiv promjena njegovih načela u smjeru upravo onoga "slavoserbstva" koje je već trideset godina strastveno pobijao. Zato se Frank, umjesto suradnje, koja bi ojačala opoziciju protiv Khuena nakon pada njegova zaštitnika ministra predsjednika Tisze, odlučuje za grubu i psovačku kampanju protiv obzoraških "Slavosrba". Politička situacija podsjeća na vrijeme bana Levina Raucha jer režim može dobro iskoristiti međusobnu borbu opozicije. Prihvaćanje obzoraškoga prijedloga za suradnju bilo bi dakle "grieh pred licem dra. Ante Starčevića".[73]

Proslavom njegova imendana u povodu tridesetogodišnjice političkoga rada, Starčevićev kult postiže vrhunac uz tvrdnje da Stranka prava slijedi "pravoga i trajnoga vođu" hrvatskoga naroda i njegova načela objavljena u "predstavkama" 1861. Na toj proslavi Frank već ima glavnu ulogu. U svom govoru ističe ono što je bitno za njegov uspon, naime pitanje financijskoga i ekonomskoga stanja i veliča Starčevića kao požrtvovna prvaka kojega Stranka prava mora slijediti.[74] Uostalom, Frank nakon ulaska u Stranku prava ima priliku ponovno osuditi katastrofalno gospodarsko stanje, ovaj put u vezi s novim mađarskim "tovarnim cienikom" kojim su željezničke tarife udešene prema interesima prijevoza mađarske robe (pogotovo žita i brašna), a na štetu hrvatske. Prema Franku, riječ je prije sve-

72
Hrvatska, 22. XI., 3. XII. 1890. itd.

73
Obzor, 10. X. i *Hrvatska*, 11. X. 1891.

74
Na toj se proslavi već vidi Frankovo uporno nastojanje da ostavi dojam svoje osobne bliskosti sa Starčevićem. Naime njegova mala kći i "sinčić" čestitaju Starčeviću kiticom cvijeća i recitacijom. *Hrvatska*, 13. i 15. VI. 1891. Na komersu u povodu te svečanosti Frank govori o pitanju konverzije zemljišnorasteretnoga duga (trebalo je naime 56% viška zemljišnorasteretnih zaklada prepustiti zajedničkim poslovima, tj. Mađarima). O tome u Saboru govori i Starčević, napadajući Strossmayera i Mažuranića (*Djela I,* 29. V., 413-416).

ga o tome da se Slavonija jeftinom tarifom poveže s Budimpeštom i odijeli od uže Hrvatske. Na svoj karakterističan način Frank piše u *Hrvatskoj* da bi Mađari morali pokazati sklonost prema gospodarskom stanju Hrvatske "koja godinama u Magjarsku šalje svoje milijune i kroz stoljeća dieli istu sudbinu s njom".[75]

U čemu je dakle nasljeđe Ante Starčevića? Citirajući neke dijelove iz "Predstavki", *Hrvatska* kaže kako je nužno "da se širi naše hrvatsko ime, da se upoznavanjem sjajne hrvatske poviesti osviestimo, da se ćutimo svaki pojedinac udom velike hrvatske obitelji, kojoj je zajednička prošlost, kao i budućnost..." Treba se dakle odreći krparija Nagodbe, "jugoslavenštine" i projekata o sjedinjenju vjerâ, tj. Strossmayerovih. Frank piše da je Hrvatski sabor 1861. zahtijevao pravo predlaganja bana, a ovisi samo o hrvatskome narodu, koji je uvijek bio vjeran dinastiji i državi, da svoje stoljetno pravo izvojuje ustavnim putem. Uvjeren je da je nesebičnim, požrtvovnim radom i u postojećemu sustavu moguća institucija bana, tj. hrvatske vlade koja bi bila manje ovisna ili neovisna o mađarskome ministru predsjedniku. Dakle ostavština Ante Starčevića bila bi zapravo u isticanju hrvatstva koje se može spojiti s različitim političkim opcijama pa i s postojećim sustavom. Zato se nazire oprezan nagovještaj da bi se Hrvatska mogla sporazumjeti s Ugarskom unutar Monarhije. *Hrvatska* piše o mogućemu poštenom savezu slobodne i samostalne Ugarske i slobodne i samostalne Hrvatske koji bi bio moćan činitelj u europskoj politici "Ungarije", pozivajući se pri tome na zajedničku sudbinu u prošlosti. Mažuranić i Strossmayer, a ne Mađari, glavni su krivci za Nagodbu.[76] Bilo kakva aluzija na Starčevićevo učenje o samostalnoj hrvatskoj državi izvan "okvira" Monarhije potpuno se izgubila. Na nj upozorava samo Trumbić. Kaže da hrvatsko državno pravo "obuhvaća svu povjest hrvatsku a znači da je po njemu Hrvatska samostalna država ma bilo prema komu i u svoj monarkiji, i da ona nema nikakovih obveza prema nikomu osim prema jedinoj vladajućoj dinastiji Habsburga na dvostranoj podlozi."[77]

Kada je nakon Frankove izjave da će se priključiti Stranci prava, Šime Mazzura u ime obzoraša predložio sporazum, vodstvo Stranke prava ga odbija.[78]

75
Frankovi članci u *Hrvatskoj*, 5., 12., 18. II. 1891. Pod naslovom "Uskrsnuće", Frank citira Evenđelje i ponavlja da Mađari nezakonito prisvajaju velik dio hrvatskoga dohotka. *Hrvatska*, 28. III. 1891. Uopće list sada mnogo više ističe da su ekonomska i politička pitanja usko povezana. *Hrvatska*, 1. IV. 1891.

76
Hrvatska, 21. II., 11. IV. (Frankov članak) i 6. VI. 1891.

77
Isto, 11. IV. 1891.

78
Već uoči Frankova ulaska u Stranku prava, Folnegović je predložio grupi oko *Obzora* sastanak s Dalmatincima, Istranima, Slovencima i Česima. Rački vjeruje da bi za dva sata došlo do sporazuma s pravašima da nema "Staroga" i njegove mržnje prema Strossmayeru. Čak u jeku

Rački ima pravo kada kaže da je polemika nametnuta *Obzoru* jer je grupa oko lista htjela suradnju. No kada se već tako dogodilo, na popriště stupaju najvještija pera: Šime Mazzura, a poslije i Dinko Politeo koji usmjeravaju strategiju polemike u vezi s programima obiju stranaka. Oni formalno priznaju Nagodbu kao zakon ali ona je kočnica njihovu programu ujedinjene Hrvatske i njezine državne samostalnosti u okviru Monarhije. Zato se žele poslužiti odredbama Nagodbe koliko je moguće i nastojati da se taj sustav promijeni. Zločinstvo bi bilo dopustiti kršenje Nagodbe pod izlikom njezina nepriznavanja (kako je to dotada radio Starčević). *Obzor* piše da je program Stranke prava nejasan i protuslovan jer vodstvo tvrdi da ne priznaje Nagodbu, a ipak izjavljuje da će nastojati ostvariti svoj cilj "svim zakonitim sredstvima". Drugim riječima, Stranka prava se zapravo drži Nagodbe jer osim ove nema drugih zakonitih sredstava. Mazzura čak kaže da se *Hrvatska* zato više drži Nagodbe nego *Obzor* i misli da u tom "programu" ima nešto više nego u Nagodbi, naime izjava da se hrvatski narod mora sporazumjeti s vladarem. To je prema Mazzuri konfuzno mišljenje u duhu srednjega vijeka. Zakoniti vladar, koji je i austrijski car, i hrvatski narod dijele prema europskom ustavnom shvaćanju suverenost u ustavnoj državi, i to narod preko zastupnikâ a kruna preko odgovornoga ministarstva. Prema tome, Hrvatskoj je koristan *Obzorov* pravac a ne onaj Stranke prava. Gotovo iz broja u broj autori polemičkih članaka u *Obzoru* ponavljaju da se vodstvo Stranke prava drži Nagodbe, da ne piše protiv vlade nego protiv *Obzora*, da je u sporazumu s Markovim trgom. *Obzor* uvodi u polemiku tezu preuzetu od Pavlinovića koji je, kako smo vidjeli, razgraničio pravaštvo od starčevićanstva. Prema *Obzoru*, pravaši bi bili pobornici sloge opozicije, a starčevićanci njezini protivnici.[79]

Ne začuđuje da *Obzor* isprva odobrava Frankov smjer. Starčević je svaku nagodbenu opoziciju držao "slavosrpskom petljanijom", piše list, a sada se ona može naći i u *Hrvatskoj*. Autor hvali Frankove članke o financijskim pitanjima i upozorava na njegov nagodbeni duh "stvarnoga na zakonu i njegovih svagdanjih povriedah utemeljenoga razlaganja". Raduje se što se Stranka prava odriče Starčevićeve "apatične pasivnosti prema svim životnim pitanjem zemlje, i stupa na aktivno polje", tj. više ne odbija političku praksu, i daje do znanja da se u mnogo čemu slaže s mišljenjem koje je starčevićancima "počeo polagano uciepljivati njihov

---

strastvene polemike, misli da bi se moglo nešto uraditi unatoč Starčeviću "čovjeku umobolnu". Sam Strossmayer ruži obzoraše i njihovu nagodbu jer je ona izvor svih zala, a ipak je se neki ljudi ne žele odreći. I on kaže da samo cinizam Starčevića i nekih njegovih pristaša sprečava slogu opozicije. KORS IV, Pisma Račkoga, 24. XI. 1890.; 6. I., 24. IV. 1891. Pismo Strossmayera, 31. I. 1891.

79 *Hrvatska*, 31. I., 4. II., 13. III., 3. IV., 12. V. 1891. Polemike su trajale gotovo iz broja u broj sve do kratkotrajnoga primirja kod dolaska Dalmatinaca u Zagreb na gospodarsku izložbu u kolovozu 1891. *Hrvatska* psuje *Obzorovo* slavosrpstvo, brani se od optužbi "jezuitskoga" *Obzora* da surađuje s banom. Polemizira se i oko toga zastupa li *Hrvatska* ili *Obzor* načela liberalizma.

najnoviji Pasteur i Koch, štovani dr. Frank".[80] Dakako, *Obzor* mijenja kabanicu kada postaje jasno da Franku ta polemika odgovara. Napada ga da ne može provesti svoj umjeren pravac jer bi onda morao surađivati s obzoraškom strujom. Naposljetku udara po Franku tamo gdje je najranjiviji, a to je njegova politička prošlost, te posebno ističe njegove veze s banom Ladislavom Pejačevićem. Tvrdi da je Frankova opozicija protiv Khuenova režima lažna.[81] Unatoč Frankovu utjecaju na *Hrvatsku*, list se ne može poistovjetiti s njegovim novinama iz razdoblja bana Mažuranića iako je on, uz Strossmayera, glavna meta Starčevićevih psovki. U ono vrijeme Stranka prava nije imala dodira s Frankom pa *Hrvatska* parira *Obzorovu* pokušaju da sije razdor između Franka i Folnegovića izjavom da trojica "patriota" u opoziciji protiv Mažuranića – naime Milan Makanec, Folnegović i Frank – tada nisu surađivala, ali da to Folnegović i Frank čine danas. Nezgodno je i to što se Frank tada žalio protiv Mažuranića predstavkama na Carsku kancelariju.[82] *Hrvatska* dakako nabraja "registar grieha" obzoraša, pogotovo Nagodbu i njezinu reviziju, pa s tim slavosrpskim izrodima i neprijateljima hrvatske slobode ne želi ići "ni u crkvu", kako je to rekao Starčević. Poziva narod da se čuva slavosrpske urote kojoj pošteni Hrvati moraju navijestiti rat do uništenja. Pobija sve tvrdnje da zapravo stoji na nagodbenome temelju. Po stoti put okrivljuje Strossmayera za Nagodbu.[83]

U polemici *Hrvatske* i *Obzora* sudjeluju i Dalmatinci. Supilo u *Crvenoj Hrvatskoj* doduše osuđuje pisanje Šime Mazzure ali jasno pokazuje da želi slogu opozicije. Predlaže sastanak svih stranaka "naših i slovenačkih" kojemu bi zajednički program bio sjedinjenje hrvatskih zemalja i jednakost s ostalim narodima Monarhije bez povrede hrvatskoga državnoga prava. Nakon dosadašnjega iskustva, ne vjeruje da bi se Srbi priključili takvu programu, pa zato zagovara prije svega slogu Hrvata na "čisto" hrvatskome pravcu.[84] U dopisima *Hrvatskoj*

80
Obzor, 5. III. 1891.

81
Isto, 4. VI. 1891.

82
Polemika između Franka i *Obzora* vodila se krajem srpnja i početkom kolovoza. Frankova tužba protiv *Obzora,* koji nije objavio njegov ispravak, odbijena je jer je sud zaključio da nije riječ o ispravku nego o psovkama. *Obzor* (4. VI. 1891.) napada Starčevića da je bio pomoćnik urednika *Narodnih novina* Ljudevita Gaja kada je list postao režimski, i da je Rauch štitio Stranku prava jer mu je *Zvekan* dobro poslužio. Odgovor je karakterističan. Starčević doduše već dugo godina ne čita *Obzor* i uopće ne želi da mu urednik *Hrvatske* Vjekoslav Fleišer pročita taj članak. No dopušta mu da odgovori *Obzoru* da on ostaje pri onome što je pisao u *Zvekanu,* da ga Rauch nije podupirao i da nije bio suradnik *Narodnih novina* nego je samo dolazio u uredništvo čitati strane novine. *Hrvatska*, 5. VI. 1891.

83
Hrvatska, 16.–17. II., 5. V., 15. VII. 1891.

84
Hrvatska, 21. IV. 1891. Supilov se prijedlog djelomično ostvario godinu dana poslije sastankom na Rijeci kojemu prisustvuju samo pravaši.

Trumbić kritizira strategiju *Obzorove* polemike, tj. navalu na Starčevića, optužbe da je Stranka prava u vezi s režimom i pokušaj odvajanja pravaša od Starčevića. No i on kaže ono što je karakteristično za mlade pravaške intelektualce. Osuđuje doduše *Obzorovu* namjeru da se maknu Starčevićeve pristalice kako bi njegova grupa s ostalim pravašima mogla sklopiti primirje, ali daje do znanja da se ni on ne slaže sa svim Starčevićevim načelima. No kaže da narod ne prihvaća *Obzorov* program proširenja Nagodbe. Prema Trumbiću, obzoraši ne bi smjeli zahtijevati pomirenje sa Strankom prava uz uvjet napuštanja Starčevićevih načela pa ih poziva da kapituliraju i uđu u Stranku prava.[85] Ali poslije se vidi da zapravo kapitulira Stranka prava jer u osnovnim crtama prihvaća obzoraški dualističko-trijalistički program (1894.).

Važno je upozoriti da se Frankovim ulaskom u Stranku prava mijenja dotadanje držanje *Hrvatske* prema Srbima. Ono se temeljilo na osudi srpskih režimskih političara a na blagom tonu prema radikalnom tisku u južnoj Ugarskoj i Srbiji koji je bio neprijateljski raspoložen prema Monarhiji i zato osuđivao pomaganje srpske politike režimu u Hrvatskoj. Osnovna je motivacija tih promjena što Frank i Folnegović žele skinuti sa Stranke prava veleizdajnički pečat. U dualističkome sustavu, u kojemu režimi u višenacionalnim pokrajinama izigravaju jedan narod protiv drugoga, Frank zamišlja da bi suradnji vladajućih činitelja sa Strankom prava morao prethoditi oslon režima na hrvatsko građanstvo protiv srpskoga, tj. napuštanje dotadašnje Khuenove taktike oslona na srpsko građanstvo protiv hrvatskoga. Po receptu preporučenom već od Folnegovića, na temelju Filipovićeve izjave i "Poruke iz Beča", Frank nastoji prebaciti "veleizdaju" na Srbe, ističući njihovu vezu sa Srbijom u kojoj dominantne pozicije Austro-Ugarske, postignute Berlinskim ugovorom 1878., postaju već krajem osamdesetih sve nesigurnije. Dok je *Hrvatska* godinama, zajedno sa srpskom Radikalnom strankom (sve dok radikali nisu došli na vlast), osuđivala hegemoniju Austro-Ugarske u Srbiji, sada prelazi na suprotnu poziciju – saveza Hrvatske i Ugarske protiv Srbije. *Hrvatska* piše da onaj koji se smatra Srbinom može to ostati u budućoj slobodnoj Hrvatskoj, da mu u vjeru nitko neće dirati, ali odbacuje "agresivno, vojujuće srbstvo" upereno protiv Hrvata. No kaže da je u Hrvatskoj malo pravih Srba ali da ima pravoslavnih Hrvata koji su postali "plien biesnog srbstva". *Hrvatska* se dotada suzdržavala od polemika sa *Srbobranom*, no sada to radi spuštajući se na njegovu razinu. Osim toga, ograđuje se od svoje dotadašnje blagonaklonosti prema srpskim radikalima i žestoko polemizira s njihovim tiskom.[86]

Ta se preobrazba ne može pripisati samo Frankovu utjecaju. Prilike u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, južnoj Ugarskoj i kraljevini Srbiji uzrokom su

---

85
Hrvatska, 29.–30. IV. 1891.

86
Hrvatska, 6. i 11. VI., 7. VIII. 1891.

vrhunca polemike hrvatskoga i srpskoga tiska u prvoj polovini devedesetih godina. I *Obzor* je upleten u brojne polemike protiv srpskih listova kada negiraju ne samo hrvatsko državno pravo nego i postojanje hrvatske nacije, a pri tome, slično kao Pavlinović, zastupa mišljenje da su Srbi zaseban "genetički" narod a da u Hrvatskoj pripadaju hrvatskome političkom narodu. Dakako, u bjesomučnoj polemici s *Obzorom, Hrvatska* optužuje njegovu skupinu da je kriva za srpsku "urotu" i da zajedno sa Srbima želi uništiti hrvatstvo. Frankova *Hrvatska* ne zastupa Starčevićevo mišljenje koje nakon 1879. nije isticao, a u međuvremenu mu se vratio. Riječ je o učenju da su svi južni Slaveni osim Bugara Hrvati, a da ih je pokvarila ropska "slavoserbska pasmina" pa zato svi ne prihvaćaju hrvatsko ime. Nasuprot tome, Frankovoj *Hrvatskoj* granica je Hrvatske na Drini, pa Srbija postaje krajnje neprijateljska zemlja i važan argument u postupnim Frankovim pokušajima suradnje s vrhovima Monarhije, koja bi se zbog svojih interesa na Balkanu morala oslanjati na Hrvate protiv Srba. *Hrvatska* se služi Starčevićevom tezom o "pasmini slavoserbskoj" na nešto promijenjeni način. "Pokvarena pasmina srbska" (dakle ne slavosrpska!) jest "izmet Cincara, Cigana, Škipetara i Vlašadije" koja truje narode srpskom propagandom. Pripisuje joj "neslavensko, škipetarsko, pravije semitsko poriekló" i piše da su to krvnici hrvatskoga naroda. "Toj veleizdajničkoj čeljadi treba naviestiti borbu do konačnoga iztriebljenja."[87]

Starčević se uključuje u protusrpsku kampanju *Hrvatske* obnavljanjem svojih teza iz "Pasmine slavoserbske". Poistovjećujući Serbe i Slavoserbe i osuđujući "pasminu serbsku" i sve njezine političke struje kao natražne, jer Slavoserbi proizvode uvijek samo zlo, ipak ne vjeruje da je "prosti puk u korenu pokvaren". Pjesmom "Najnovija davorija" obnavlja svoju nekadašnju porugu Srba zbog njihova poraza u ratu protiv Bugara 1885.[88] Khuenu naravno odgovara ta psovačka polemika. Kada se zastupnik njegove stranke Vasa Đurđević žali u Saboru što *Hrvatska* nije zaplijenjena zbog pisanja protiv Srba, Khuen mu odgova-

87
Hrvatska, 25. VII. 1891. U napadima protiv Srba *Hrvatska* se posebno služi viješću da se režimski zastupnik Đuro Đurković u jednom pismu patrijarhu Germanu Anđeliću "podičio" da su Srbi Hrvatima "okresali nokte" jer su pomogli da se ukine zagrebačka opera, pa list stalno psuje "okresivače". Osim toga ističe glasine koje šire srbijanski protivnici radikala o "srbskim dinarima", tj. o potpori tadašnje radikalne vlade u Srbiji zagrebačkome *Srbobranu. Hrvatska*, 21. II., 14. III., 6. i 10.VI., 14. VII. 1891. itd. O pisanju *Srbobrana* vidi Artuković, 1991., 89-99.

88
Hrvatska, 15. XI. 1892. Starčevićevoj "Davoriji" odgovara Jovan Sundečić kojega je *Hrvatska* nekada hvalila kao pobornika prijateljstva s Hrvatima (*Hrvatska*, 16. II. 1888.). Njegova pjesma "Stani starče klevetniče" u službenom *Glasu Crnogorca* ruga se Hrvatima i hrvatskome državnom pravu. To Strossmayer osuđuje, a Sundečić mu odgovara u splitskome *Narodu*. Strossmayerov je komentar: "I najbolji Srbi su fanatici i pretjeranci." KORS IV, 24. X. 1892., 326. Sundečiću odgovara *Crvena Hrvatska*, a *Hrvatska* optužuje Strossmayera da se postavio na njegovu stranu. *Hrvatska*, 29. III. i 31. III. 1892.

ra da se sa srpske strane, tj. u *Srbobranu*, piše "isto tako žestoko pak što se dopušta jednim, ima se dopustiti i drugim".[89]

Erazmo Barčić osuđuje novi smjer *Hrvatske* i vodstva Stranke prava zbog prelojalnih izjava, izbjegavanja da se spomene slavenska solidarnost i napada na "jednokrvnu braću Srbe". Odgovara mu predsjednik kluba Rukavina. On je već prije izrazio zadovoljstvo što je Stranka prava očišćena od ljudi koji se osvrću na "kumire" (Strossmayera) i razne obzire, tj. prije svega od Barčića. Kaže da su osim Stranke prava sve ostale stranke klike koje se rukovode osobnim interesima. Držanje Stranke prava mora biti jasno i dosljedno a učinjeno je već dosta pogrešaka "proti želji nas nekojih".[90] Može se pretpostaviti da je to aluzija na primanje Franka u Stranku. Rukavina je povrijeđen Barčićevom kritikom njegove pretjerano lojalno izjave u povodu dolaska prijestolonasljednika Rudolfa u Zagreb 1888. Nakon uvjeravanja o lojalnosti Stranke prava u njezinoj adresi 1887., Rukavina je u Hrvatskom saboru prosvjedovao što u poklonstvo "nasljedniku našega hrvatskoga kralja" nije pozvana delegacija Sabora, predstavnika naroda i ravnopravnoga činitelja s krunom. Rudolf je tada pokazao kakve šanse ima toliko spominjani sporazum hrvatskoga naroda s njegovim kraljem. Rekao je naime da su Hrvatska i Zagreb biser krune Sv. Stjepana, nerazdruživo spojeni sa zemljama sv. krune vezama slavne prošlosti i zajedničkih interesa. Istaknuo je da hrvatski narod osjeća vjernost i odanost "prirodjenoj dinastiji" (dakle onoj od Boga danoj a ne onoj koja je sklopila ugovor s hrvatskim narodom).[91]

U odgovoru na Barčićevu kritiku, Rukavina brani svoju tadašnju lojalnu izjavu argumentom da je izabran "od monarhijski ćutećeg" naroda. Kao i Frank te Folnegović, drži da su česte lojalne izjave nužne jer se Stranka prava neprekidno ocrnjuje zbog antidinastičnosti izopačavanjem izjava njezinih članova. Iz odanosti prema Starčeviću, Rukavina je žestoki protivnik obzoraša. Između ostaloga kaže da Starčevićeva kovanica "Slavoserb" znači čovjeka koji iz nehata ili koristoljublja ne radi za hrvatske ideale a izgovara se "slavjanstvom i uplitanjem umišljenoga srbstva" tamo gdje se radi samo o hrvatstvu. Misli da protiv hrvatskoga naroda rade vlastiti sinovi, izdajice i izrodi "sliepi zanešenjaci kojekakovih kumira", tj. Strossmayera. Potrebno je više aktivnih sinova koji bi djelovali u korist svoga naroda, ali uz to i za "slovinsku uzajamnost". Aktivni Hrvati su, prema Ru-

89 Artuković, 1991., 93

90 *Hrvatska*, 3. II. 1891.

91 *Hrvatska*, 7. VI. 1888. Rudolfova izjava kao i ona Franje Josipa (vidi str. 486-487) objašnjava kasniju Frankovu političku djelatnost u interesu dinastije (tj. austrijskoga cara i ugarskoga kralja a ne hrvatskoga kralja), s nadom da će vladar u tom slučaju dopustiti sjedinjenje hrvatskih zemalja i proširenje autonomije.

kavini, samo oni koji se drže programa Stranke prava, a prvi među njima je Starčević koji je zato trn u oku umišljenim velikanima "slavosrbstva".[92]

Kako je dakle došlo do toga da je Frank tako brzo uspio postati prvakom Stranke prava? Kada je stupio u Stranku, "Starac" je, prema Folnegovićevoj tvrdnji, "odredio vrhovno vodstvo" sebi, Rukavini, Tuškanu i Folnegoviću.[93] Starčević se dakako nije bavio svakodnevnim poslovima, Tuškan je imao odvjetničku kancelariju u Sisku, a Rukavina je većinom boravio na svom zagorskom imanju. Glavnu je riječ dakle imao Folnegović, pa se može pretpostaviti da je u početku pomagao Franku kao svome savezniku u nastojanju da Stranka prava postane umjerena, oportunistička struja. Poslije je, računajući s općim animozitetom prvaka Stranke prema Franku, mislio da će ga lako maknuti i nije očekivao da bi Frank, podržan od Starčevića, mogao ukloniti njega. I sam je Folnegović naglasio da se Stranka prava pod njegovim utjecajem kretala u desno, i da se zato našla s Frankom. Bit stvari uočio je Supilo kada je 1894. doduše branio Franka od optužbi da je "pridošlica", ali je upozorio nove pripadnike Stranke da ne zaborave "da su oni pristupili k stranci, a ne stranka k njima."[94]

Protivnici su uporno tvrdili da je Frank stekao svoj položaj spletkama, mimoilaženjem Kluba i zavođenjem Ante Starčevića. Međutim, valja uzeti u obzir njegovu radinost i osobitu energiju u vođenju i nadziranju poslova, dok su ostali prvaci bili uglavnom pasivni. Riječ je o posljedici Starčevićeve "negacije" svake političke djelatnosti u dualističkoj Monarhiji. Naime, dok je u vrijeme međunarodnoga prvenstva Francuske, a poslije očekivanja da će Rusija obračunati s Monarhijom, mogao upozoravati da su uvjeti za samostalnu hrvatsku državu pred vratima, to je u vrijeme Frankova ulaska u Stranku zvučalo neuvjerljivo. I Starčević je uvidio da treba dugo čekati na ostvarenje ideala. Ta izjavio je uredniku *Neue freie Presse* ujesen 1891. da se o sjedinjenju Hrvatske može samo sanjati i govoriti. Kada mu je mladi Stjepan Radić rekao da bi trebalo dobro uređivati i povećati nakladu pučkoga lista "ako ozbiljno kanimo narodnom sviešću postići slobodu i jedinstvo Hrvatske", Starčević mu je odgovorio: "Ah, dragane moj, ne žurite se tako, nećemo mi toga dočekati." Na to je Radić kazao da bi to Starčević morao reći narodu (a ne samo gospodi), a pogotovo onima "koji misle, da na sam glas Vašega imena drhću Madžari i Austrija". Mile Starčević, koji je živio sa stricem od 1885., svjedoči da mu je on mnogo puta rekao da se velike ideje ne oživotvoruju u jedan sat, da za to treba rada i vremena. Ante Starčević je mislio da će proći godine "a postignut će se stalno, kad narod za to bude pripravan, kad

92
Hrvatska, 27. V. i 12. VI. 1891.
93
Folnegović, Fran: *Otvorite oči!*, Zagreb 1896., 88
94
Perić, 1996., 125

bude ustavno prosvietlen, kad se dušmani nadju u neprilici i t. d."[95] U usporedbi sa Starčevićevim odbijanjem političke prakse i pasivnim čekanjem na razmjerno daleku budućnost, Frankova je neumorna politička aktivnost pozitivno odjeknula kod njegovih kasnijih najogorčenijih protivnika, od Barčića do dalmatinskih pravaša i dakako kod obzoraša. Kada je postalo jasno da Frank teži za apsolutnom vlašću u Stranci, već je bilo kasno da se spriječe njegove namjere.

95
Radić, Stjepan: *Najjača stranka u Hrvatskoj*, Zagreb 1902., 28; Starčević, Mile: *Na obranu istine,* Zagreb 1908., 36.

MODERNO PRAVAŠTVO

Previranja u Stranci prava i put prema Frankovoj adresi

Susret vodstva Stranke prava iz banske Hrvatske i dalmatinskih pravaških grupa kod otkrivanja Kačićeva spomenika u Makarskoj, ljeti 1890., pokazao je da ima šansi za ubrzan razvoj pravaštva u Dalmaciji. Posljedice se vide ljeti 1891. kada Dalmatinci uzvraćaju posjet dolaskom na Gospodarsku izložbu u Zagrebu. Istina, na izborima za Carevinsko vijeće u proljeće 1891., dalmatinski pravaši još nisu u stanju predložiti svoga kandidata. Međutim, u previranjima tim povodom očigledno je jačanje tendencija započetih 1890. Pri tome se nazire razgraničenje liberalne pravaške struje i Prodanova političkoga katolicizma. U tim izborima Prodan naime na svoju ruku predlaže jednoga kanonika kao kandidata "Katoličke hrvatske stranke". *Hrvatska* reagira razmjerno oštro na taj pokušaj a Prodan naposljetku izjavljuje da su Katolička stranka i Stranka prava na istoj razini bez obzira na to hoće li program Stranke prava obuhvatiti "vjersku stranu" ili neće.[1]

U jednom od niza članaka u kojima napada Narodnu hrvatsku stranku i komentira izbore za Carevinsko vijeće, Trumbić obraća veliku pažnju Prodanovu nastojanju da osnuje "katoličku hrvatsku stranku". Drži da Stranka prava mora okupljati narod bez razlike vjere, da stranka Hrvata mora imati isključivo političku zadaću, dok bi program *Katoličke Dalmacije* isticao društveno pitanje. Trumbić osuđuje i politički katolicizam u Austriji koji služi Prodanu kao uzor, i tvrdi da postupanje *Katoličke Dalmacije* može stvoriti "medju Hrvati pitanje liberalizma i klerikalizma", a ono ima opravdanje jedino u samostalnom narodu. Kaže da katoličkoj državnoj vjeri, kao svetinji austrijske vladarske kuće, ne prijeti nikakva opasnost, no ako katolici žele neka ju brane, ali to ne može biti prva zadaća političke stranke koja prije svega zastupa hrvatsku stvar. Kao i Starčeviću, Trumbiću je vjera "stvar duševnosti pojedinoga čovjeka" i drži da katoličanstvo ne smije nametati hrvatstvu vjerska ograničenja. Želi slogu Hrvata svih vjera i odbacuje Prodanovo geslo "prije katolici pa Hrvati". Prema Trumbiću, zadaća je ustrojiti preko Velebita Stranku prava. Ona će se s braćom ostalih krajeva boriti za slobodnu Hrvatsku koju shvaća kao samostalnu državu u Starčeviće-

1
Hrvatska, 16., 19.–20., 27. III. 1891.

vu smislu.[2] On je već prije napao splitskoga autonomaškoga biskupa Nakića jer je pokrenuo istragu protiv svećenika prisutnih na Kačićevoj proslavi, a prikazao ga je kao zaštitnika "zarazne pasmine" isusovaca ističući da se oni svojim protuhrvatskim duhom temeljito razlikuju od većine svećenika zadojenih "odvajkada žarkim otačbeništvom".[3]

Nakon izbora u Carevinsko vijeće 1891., Trumbić žestoko napada "tamanjenje glagoljice" i odbija tvrdnje crkvene hijerarhije i austrijske vlade da se svjetovnjaci ne smiju pačati u crkveno pitanje liturgije. Trumbić piše da je jezik službe Božje "eminentno" narodna stvar, poziva "crkovnjake" da se ne daju opsjeniti praznom riječi "stege ili posluha prema starešinstvu" ako se biskup protivi glagoljici. "Napred Hrvati na obranu glagoljice."[4]

U ožujku 1891. izabrano je u Carevinsko vijeće sedam zastupnika Narodne hrvatske stranke, jedan Srbin i jedan Talijan. Komentirajući novi sastav Carevinskoga vijeća, Starčević kaže da je Dalmacija "po navadi" izabrala "Slavoserbe" koji kažu da su Hrvati. K njima je ubrojio i Slovence, a držao je da u Carevinskom vijeću samo Česi (tj. mladočesi) imaju čist i svet program.[5] Nakon pokušaja osnivanja hrvatsko-slovenskoga kluba na Carevinskome vijeću, hrvatski i slovenski zastupnici pridružili su se režimskome konzervativnome Hohenwartovu klubu zajedno s češkim veleposjednicima (Starčevićevim "Pemcima") i njemačkim konzervativcima. Hrvatski su zastupnici izjavili da taj postupak ne prejudicira hrvatskome državnom pravu iako su se nalazili na strani njegovih protivnika. Glavno im je opravdanje da se moraju protiviti "vladohlepnim njemačkim ljevičarom" kao protivnicima svega slavenskoga. U svom zasebnome klubu mladočesi su dali izjavu da ne odstupaju od državnoga prava češkoga kraljevstva, i *Hrvatska* žali da se oni ne osvrću na druge narode i da, prema tome, među njima i hrvatskim zastupnicima nema veze.[6]

Za razliku od Dalmacije, Stranka prava se u izborima za Carevinsko vijeće u Istri afirmira kao vodeća hrvatska politička snaga. Vidjeli smo da se pravaštvo pojavilo u Istri već nakon Rakovice. U neravnopravnoj borbi s premoćnom Talijanskom strankom, njegovi su mladi nositelji uspjeli održati kontinuitet. Vjekoslav Spinčić izabran je ljeti 1882. za zastupnika Istarskoga sabora, 1883. pridružio mu se Matko Laginja, a 1889. Matko Mandić, urednik *Naše sloge*, koju *Hr-*

---

2 *Isto,* 18. IV. 1891.

3 *Hrvatska*, 6. X. 1890.; Perić, 1984., 35-7. I Prodan je imao neprilike sa svojim pretpostavljenima.

4 *Hrvatska*, 13. IV. 1891.

5 *Isto,* 23. III. 1891.

6 *Isto,* 15.–17. IV. 1891.

vatska s pravom smatra pravaškim listom. Valja istaknuti da istarski pravaši nisu slijedili Starčevićevo antiaustrijsko učenje o samostalnoj hrvatskoj državi. U političkoj praksi morali su računati s Austrijom kao odlučnim činiteljem u teškoj borbi za ravnopravnost s Talijanima koji su osamdesetih godina pojačali svoju organizaciju i nastojanja za talijanizacijom Istre. Zbog zajedničkih interesa hrvatskoga i slovenskoga nacionalnoga pokreta, postojala je uska suradnja sa slovenskim političkim društvom "Edinost" u Trstu (današnja slovenska područja pripadala su zapadnoj Istri), a istarski hrvatski i slovenski zastupnici u Carevinskom vijeću uvijek su djelovali zajedno. Zato istarski pravaši, koliko god slavili Starčevića, nisu širili tvrdnje zagrebačkoga vodstva da su Slovenci "planinski Hrvati". Zastupajući doduše hrvatsko državno pravo, mnogo su više od Starčevića isticali prirodno pravo jer je samo ono moglo biti temelj težnjama za ujedinjenje slovenskoga naroda.[7]

U izborima za Carevinsko vijeće 1891. uredništvo *Naše sloge* i slovensko političko društvo "Edinost" u Trstu imenovali su kandidate za Carevinsko vijeće: za srednju i istočnu Istru Vjekoslava Spinčića, a za zapadnu Istru dr. Matka Laginju. Spinčić je izabran umjesto dr. Dinka Vitezića koji je bio zastupnik osamnaest godina. Talijanska je većina uz nasilne mjere spriječila izbor Laginje. Međutim, na temelju žalbi iz Istre, parlamentarni verifikacijski odbor poništio je izbor talijanskoga kandidata, pa je u naknadnim izborima u listopadu 1891. konačno pobijedio Laginja.[8] Položaj istarskih pravaša otada se temeljito razlikuje od onoga u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. Stranka prava je u banskoj Hrvatskoj imala veliku ulogu u političkom životu ali nije obuhvaćala cijelu opoziciju. U Dalmaciji je pravaštvo jačalo ali se nije moglo cjelovito organizirati. U Istri, međutim, pravaška komponenta sada prevladava u hrvatskoj politici a Spinčić, Laginja i Mandić postaju vrlo utjecajni u općepravaškom kretanju.

Gospodarska izložba u povodu pedesetogodišnjice osnivanja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva održava se ljeti 1891. u Zagrebu jer Khuen želi pokazati kako njegov režim pomaže gospodarski napredak.[9] Skroman gospodarski aspekt izložbe nije opoziciji tako važan. I pravaši i obzoraši nastoje se njome poslužiti prije svega zbog manifestacije političkoga jedinstva banske Hrvat-

7
O jačanju narodnoga pokreta u Istri piše Šepić, 1968., 182-87.

8
Milanović, II., 1973., 46, 51; *Hrvatska* (10. IV. 1891.) objavljuje predgovor knjižice što ju je izdala tršćanska "Edinost", kojom se prosvjeduje protiv nezakonita izbora talijanskoga kandidata; Bratulić, 1958.

9
Ibler, Janko: *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891,* Zagreb 1892.

ske i Dalmacije. *Obzor* se tom prilikom nada da bi dogovor s Dalmatincima mogao biti polazna točka zajedničke akcije za sjedinjenje.[10] U Splitu je već u travnju osnovan odbor predstavnika Narodne hrvatske stranke i pravaša koji se brinuo za što brojniji posjet izložbi. Prema Supilu, trebalo je tom prilikom pokazati želju za sjedinjenjem i pružiti "počast strankama koje se bore za tu ideju", tj. ne samo Stranci prava nego i obzorašima.[11]

Izložba je svečano otvorena 15. kolovoza 1891., a od 25. do 28. istoga mjeseca u Zagrebu borave Dalmatinci. S neviđenim oduševljenjem Zagrepčani dočekuju povorku s brojnim pojedincima u narodnim nošnjama i s crven-kapama. Ilica je krcata cvijećem pripremljenim zacijelo od "hrvatskih ljepotica". Očigledno, to je znatan proboj kineskoga zida podignutoga od dualističkoga sustava između banske Hrvatske i Dalmacije.[12] U građanskome odboru koji je pripremao doček Dalmatinaca pod Bulatovim službenim vodstvom, zastupani su predstavnici obiju opozicija, a i režimske stranke. No razumije se da dugotrajne i teške razmirice između obzoraša i pravaša onemogućavaju složnu manifestaciju za ujedinjenje, pa svaka strana nastoji pridobiti Dalmatince za svoje stranačke interese. *Hrvatska* piše da je njihov dolazak u Zagreb odgovor na prošlogodišnji posjet pravaša Dalmaciji, a pri tome ističe Frankove zasluge. On vodi goste na izložbu, gdje mladi dalmatinski pravaši spontano slave mučenika Davida Starčevića i nose ga na ramenima dok on uzrujano viče da je nevino osuđen. *Hrvatska* samo spominje da je bio na izložbenome prostoru, ali zato piše da su Dalmatinci iza kazališne predstave nosili Franka i da se mnogo klicalo Franku, Stranci prava i Starčeviću.[13]

Dalmatinci, zacijelo predstavnici Narodne hrvatske stranke, a i neki pravaši, razgledali su Strossmayerovu galeriju slika pod vodstvom Račkoga i poslali pozdravni telegram Strossmayeru. Mladim dalmatinskim pravašima Starčević je, doduše, idol ali nisu skloni sudjelovanju u ispadima protiv Strossmayera i obzoraša. Ni Folnegović ne odobrava izgrede pravaške mladeži, no iza njih zacijelo stoji Frank sa svojim sinovima, vjerojatno zato da bi ugodio Starčeviću. Razumije se da nije moguća zajednička manifestacija zavađenih grupa. Kada je Gjuro Crnadak nazdravio Strossmayeru i čini se izjavio da on personificira hrvatski narod, mnogi su, prema *Hrvatskoj*, psikali i vikali: živio Starčević. Među govor-

10
Obzor, 25.VIII. 1891.; SO, Smičiklas Strossmayeru, 5. XI. 1891.
11
Perić, 1996., 44
12
DAZ, Ostavština Peršić, 57
13
Isto 26a; *Hrvatska*, 26. VIII. 1891. Frank poslije tvrdi da je on doveo Davida Starčevića na Izložbu jer je htio da se on ponovno politički aktivira. *Hrvatsko Pravo*, 7. II. 1896.

nicima je i Supilo koji hvali Frankove zasluge oko bistrenja financijskoga "podložništva Hrvatske".[14]

U dvije grupe, 27. i 28. kolovoza, dalmatinski pravaši posjećuju Starčevića koji ih prima u Frankovu stanu. Među njima su Trumbić i Prodan a Supilo govori u ime pravaške mladeži. Dr. Roko Mišetić pozdravlja Starčevića u ime odbora za posjet Zagrebu. Ističe da u Dalmaciji postoji trvenje među patriotskim življem jer mnogi ne žele da se napada mecena Strossmayer. Ako se s time prestane, sva će Dalmacija biti pravaška. Na temelju obavijesti očevidaca Biankini piše da se Starčević ponašao kao pravi "vukodlak", koji bi žrtvovao i stranku i Hrvatsku samo da može udovoljiti svojoj mržnji protiv Strossmayera. Dalmatinske je Hrvate zaprepastila Starčevićeva izjava da Strossmayer nije Hrvat nego Nijemac i da se prodao Austriji. Jedan od njih navodno je rekao Folnegoviću i Franku neka Starčevića pokopaju živoga, jer će on sve upropastiti.[15]

Prema *Hrvatskoj,* Starčević je izjavio da neće nikada prestati "razkrinkavati zlotvore naroda, a za slogu sa pravima ljudima išao bi bos do majke božje". Drugim riječima, on će i dalje napadati "zlotvore" obzoraše i Strossmayera koji nisu "pravi ljudi". Tako to shvaća i *Obzor* pišući da su Dalmatinci imali dojam da Starčević ne želi odustati od svoje mržnje. Frank međutim pokušava dati Starčevićevoj izjavi drugi smisao. Navodno je kazao da je uvijek želio otkriti zlo počinjeno Hrvatskoj, i od toga neće odustati i da njemu nije stalo do osoba nego do stvari. Rekao je neka drugi rade dobro pa neće biti smutnje. "*On će za volju sloge prvi ići bos k majci božjoj*" (podcrtala *Hrvatska*).[16] Promjenom već prije citiranih rečenica Frankova *Hrvatska* nastoji izazvati dojam da bi Starčević ipak bio spreman na suradnju s obzorašima ako oni prihvate učenje Stranke prava. Taj Frankov pokušaj da dade do znanja kako Starčević neće biti zapreka eventualnom sporazumu opozicije, posljedica je njegove spoznaje da se zbog dalmatinskih pravaša više ne može ići đonom na Strossmayera. Njihova mu je potpora nužna u planovima za preobrazbu Stranke. Zato *Hrvatska* piše da su Frank i David Starčević upozorili Antu Starčevića na potrebu dodira između njega i Strossmayera. Prema *Hrvatskoj,* Frank je rekao dalmatinskim pravašima kako bi htio udovoljiti njihovoj želji da *Hrvatska* obustavi napade na Strossmayera ako *Obzor* prestane s "biesnimi članci" protiv Starčevića. Uvjeren da dalmatinski pravaši štuju Strossmayera a ne i obzoraše, Frank se nakon toga služi novom taktikom. Tvrdi naime da Strossmayer ne

---

14
Hrvatska, 28.–29. VIII. 1891. Prigodom "buffeta" stoloravnatelj Folnegović nazdravlja uz ostalo "hrvatskim krasoticam" koje su, obučene u narodno ruho, svuda prisutne.

15
NSK Korespondencija Mazzura R 6491, Biankini Politeu, 31. VIII. 1891.; Horvat, 1962., 291; *Isti,* 1990., 381, 385

16
Hrvatska, 28.–29. VIII. 1891.

odobrava "šaranje i lutanje" obzoraša i da bi ih trebao javno dezavuirati kako to radi privatno u pismima nekim pravašima.[17] Umjesto da štiti obzoraše, koji zlorabljuju njegovo ime, trebao bi se izjasniti za – Stranku prava! Na taj apsurdan zahtjev koji pokazuje Frankovu i Folnegovićevu nepriliku jer ne mogu ugoditi i Starčeviću i dalmatinskim pravašima, Strossmayer odgovara u povodu posjeta delegacije zagrebačkih građana koji mu poklanjaju album jubilarne izložbe. Kaže da "neprijatelji našega naroda" najviše mrze njega, a "domaći ljudi", tj. pravaši, nehotice ih podupiru. To odgovara zbilji jer Khuen nastoji maknuti Strossmayera s biskupskoga položaja, austrijski i mađarski ga tisak stalno optužuje zbog "panslavizma", a srpski zbog njegovih teza o ujedinjenju Crkava. Starčevićeve izjave i bučenje pravaške mladeži čine se režimu manje opasnim, pogotovo zato jer se Stranka prava preobražava u oportunističku, umjerenu opozicijsku stranku. Ne spominjući Starčevićevo ime, Strossmayer nabraja njegove ponovljene optužbe protiv sebe kao apsurd i uvjerava svoje posjetitelje da ga vanjski i i domaći napadi neće spriječiti u ljubavi prema Bogu i hrvatskome narodu.[18]

Frank i Folnegović imaju gotovo iste namjere pri preobrazbi Stranke prava ali oprečne ambicije da preuzmu vodstvo Stranke prava. U vrijeme izložbe, njihove suprotnosti ostaju iza kulisa. No velika je Frankova prednost što je *Hrvatska* već 1891. pod njegovim utjecajem jer je on financira, pa ga list veliča kad god ima priliku. Ipak mora priznati da je dodir s dalmatinskim pravašima, prije godinu dana i sada, Folnegovićevo djelo i da je on zaslužan što je ideja Stranke prava proglašena i u Dalmaciji jedinom spasonosnom. To mu štoviše priznaje i sam Starčević koji mu zahvaljuje kao "pravom otačbeniku i prevrednu članu stranke prava" za njegove napore kod dočeka "bratje iz Dalmacije" i završava pismo riječima "grleć i ljubeć vas najiskrenije". [19] No teško je zamisliti da bi Starčević doista bio sklon Folnegoviću, godinama glavnomu protivniku svoga učenja. Velikim dijelom na njegovoj mržnji protiv Folnegovića, Frank gradi svoje prvenstvo u Stranci i izaziva raskol.

U vrijeme boravka dalmatinskih Hrvata u Zagrebu dešava se još jedna zgoda koja pokazuje značaj preobrazbe Stranke prava. Naime, Khuen ima interesa privremeno donekle ublažiti svoje represivne postupke protiv opozicije. *Hr-*

17
Isto, 12. IX. 1891. Radi se o Folnegovićevu posjetu Strossmayeru 1883. Godine 1892. Folnegović piše da je tada predlagao biskupu sporazum stranaka, a da mu je ovaj odgovorio kako je načelno važna jedino Stranka prava, dok obzoraši imaju samo prolazno značenje. *Hrvatska,* 20. V. 1892. Činjenica je da se Strossmayer nije slagao s mnogim potezima vodstva Neodvisne narodne stranke iako je Rački mjerodavno sudjelovao u njezinu usmjerenju.

18
KORS IV, 283-4; *Hrvatska,* 29. IX. 1891. Rački piše Strossmayeru da su "Starčevićijanci" htjeli iskoristiti izložbu "u prilog svoje razvratnosti", KORS IV, 13. X. 1891., 279.

19
Folnegović, Fran: *Otvorite oči!,* Zagreb 1896., 89-90. *Hrvatska,* 1. IX. 1891.

vatska priznaje da je sada "štampa malo slobodnija", tj. više nema toliko zaplje-na. U svome govoru pri otvaranju Gospodarske izložbe, Khuen, prema *Hrvatskoj,* udara u patriotske žice pjevajući "skroz hrvatsku melodiju". List doduše ne vjeruje "sladkim riečima" ali ipak daje do znanja da Khuenovo izmijenjeno ponašanje drži posljedicom pobjede Stranke prava i Starčevićeva hrvatstva. U drugim prilikama Khuen ne bi sudjelovao kod otkrića Rendićeva spomenika Kačiću u Zagrebu, a bečki i peštanski tisak zacijelo bi to proglasio izrazom "panslavizma". No u uvjetima svoje oslabljene pozicije nakon pada ministra predsjednika Tisze, Khuen drži govor, hvaleći postignuća svog režima pogotovo zato što je omogućio napredak vjekovima zanemarenih materijalnih i kulturnih potreba. On, štoviše, prikazuje Kačića kao prijatelja Mađara jer je pjevao o Sibinjaninu (Hunyády János), sinu ugarskoga kralja Matijaša Korvina.[20] Pisanje *Hrvatske* pokazuje karakterističan način Frankove ponude Khuenu za suradnju. Zato *Obzor* kaže kako *Hrvatska* hvali bana da je postao pravaš i da vodstvo Stranke prava želi surađivati s režimom protiv obzoraša. Kada većina gradskoga odbora za otkriće Kačićeva spomenika poziva Khuena na tu svečanost, Rački, Smičiklas i drugi obzoraši odbijaju sudjelovati pri toj "profanaciji" i gradonačelnik Amruš našao se u velikoj neprilici.[21]

Nakon spomenutih događaja u Zagrebu, nastavlja se sukob dalmatinskih narodnjaka i pravaša. U uredništvu *Obzora* održava se naime dogovor kojemu prisustvuju dalmatinski narodnjaci na čelu s Bulatom, ali dolazi i Supilo. Razgovara se o Mazzurinu prijedlogu za sjedinjenje opozicija. Zaključeno je da se Klaić izvijesti o razgovoru i da se zatim izaberu po tri predstavnika Hrvatskoga i Dalmatinskoga sabora sa zadaćom da koordiniraju parlamentarnu akciju za sjedinjenje banske Hrvatske i Dalmacije. Od svega toga nije bilo ništa. Za dalmatinske narodnjake, kao struju blisku režimu, taj bi pokušaj bio opasan. Osim toga, uskoro zatim iz Narodne hrvatske stranke istupa Biankini i osniva posebni "Hrvatski klub". Posljedica toga dogovora samo je članak Bulatova splitskoga *Naroda* koji zamišlja mogućnost sjedinjenja na temelju Nagodbe. Bulat poslije izjavljuje da ne želi zahtijevati sjedinjenje isključivo unutar Nagodbe ali se tome ne želi ni protiviti. Trumbić i Folnegović žigošu pokušaj da se istodobno vodi pravaška i nagodbena politika.[22] No u svojoj vlastitoj djelatnosti Folnegović se toga ne drži. U svakom slučaju sjedinjenje je osnovna svrha posjeta dalmatinskih Hrvata, a pri tome svi zaboravljaju da je Starčević prije dvije godine prokleo zahtjeve za sjedinjenjem u danomu političkom sustavu kao "slavoserbstvo".

20
Hrvatska, 22., 24., 26., 27. VIII. 1891.

21
Obzor, 21. IX. 1891.; KORS IV, Rački Strossmayeru, 26. VIII., 277

22
Narod, 4., 22. IX. 1891.; *Hrvatska*, 15., 17. IX., 1., 2., 8.–10. X., 9. XI. 1891.; *Obzor*, 22. IV. 1892.; Perić, 1984., 44-46; i Bulat razlikuje pravaštvo i starčevićanstvo.

Manifestacijski značaj Gospodarske izložbe bitno jača dolaskom Hrvata Istre, Rijeke i Hrvatskoga primorja te Slovenaca. I među Istranima postoje različita mišljenja o demonstrativnome posjetu Starčeviću. No u dogovoru o tom pitanju lako prevladava prijedlog pravaša: Spinčića, Trinajstića, Jakića (urednika lista *Il diritto croato*) i Mandića (urednika *Naše sloge*) da se ide Starčeviću "na najdublji poklon", nad rezervom narodnjaka Dinka Vitezića i kanonika Volarića koji ne žele da se ponove neugodni prizori kao pri posjetu dalmatinskih Hrvata. U govoru pred Starčevićem Spinčić ga hvali prije svega zato jer su on i Kvaternik u svoj program uključili Istru kao dio hrvatske kraljevine na temelju naravnoga i državnoga prava. Proglašava Starčevića jedinim predvodnikom i prvakom i izjašnjava se za sjedinjenje Istre s banskom i dalmatinskom Hrvatskom. Starčević mu odgovara da je jednom nogom u grobu i da neće vidjeti Hrvatsku kakvu želi, ali se uzda u domoljublje mladih. Kaže da treba braniti svoje a poštovati tuđe, da nas Bog uči ljubiti "iskrnjega" ali ne više od sebe. Ravnatelj Bakarske štedionice R. Katalinić zahvaljuje Starčeviću u ime Hrvata Rijeke i Primorja što je hrvatskome narodu otvorio oči i raskrinkao neprijatelje. Nije za slogu pod svaku cijenu. Starčević mu odgovara slično kao dalmatinskim Hrvatima, naime da je pristalica sloge ali samo među dobrim ljudima i ponavlja da nije on stvorio program Stranke prava nego da ga je izvadio iz povijesti i srca hrvatskoga naroda. Zato svatko tko želi slogu, mora prigrliti program Stranke prava. I ovaj posjet dakle pokazuje da suradnja s obzorašima zasad ne dolazi u obzir.[23] Zastupniku Carevinskoga vijeća, Spinčiću, govor pred Starčevićem donosi otpust iz profesorske službe.

Na banketu grada Zagreba u čast Slovenaca, Istrana i Primoraca, uz ostale govore Spinčić i Barčić. Među Slovencima najvažniji je gost liberalni političar Ivan Hribar, a prisutni starosta slovenskoga Sokola izjašnjava se za zajedničku budućnost Hrvata i Slovenaca. Kod Trumbića se ponovno zapaža da je djelomično blizak Starčevićevu učenju. On naime misli da dinastija ima pravo da kralju-je, tj. ne da vlada, i da su Hrvati uvijek vjerno ispunjavali obveze svoga dvostranoga ugovora s dinastijom. No za razliku od nekadašnjih Starčevićevih izjava ne daje do znanja da se dinastija nije držala ugovora s hrvatskim narodom. Međutim, i on ima na umu rješenje hrvatskoga pitanja u okviru Monarhije pa kaže da bi uspostava kraljevine Hrvatske već zbog njezina zemljopisnoga položaja na Jadranu osigurala Monarhiji položaj velevlasti.[24]

U svakom slučaju dozreli su uvjeti za dogovor pravaša banske Hrvatske, Dalmacije i Istre o pripremi zajedničkoga programa. Na sastanku u Zagrebu 8. rujna 1891. pod Folnegovićevim predsjedništvom sudjeluje, prema *Hrvatskoj*,

23
Hrvatska, 9., 10. IX. 1891.

24
Isto, 9. IX. 1891.

56 osoba. Riječ je o dogovoru za skup koji će se u travnju 1892. održati u Rijeci.[25] Vidjeli smo da je sastanak slovenskih i hrvatskih zastupnika Cislajtanije ujesen 1890. razočarao jer nije predviđao neku buduću vezu s banskom Hrvatskom. No dodiri između slovenskih liberala i hrvatskih opozicijskih prvaka nastavljaju se. Uoči izložbe održava se pod pokroviteljstvom dr. Ivana Tavčara sastanak slovenskih i hrvatskih abiturijenata koji ima manifestacijski značaj.[26] Razgovori predstavnika opozicije sa Slovencima na čelu s Hribarom u vrijeme zagrebačke izložbe ne pospješuju političko približavanje. Na banketu grada Zagreba Trumbić izražava pravašku želju za jedinstvo Hrvata i Slovenaca na temelju hrvatskoga državnoga prava. Na spomenutom sastanku predstavnika Stranke prava govorilo se, prema Frankovoj izjavi, o suradnji sa Slovencima ali se od realizacije te misli odustalo.[27]

Predstavnici mladočeha pokazali su dotada znatne simpatije za Stranku prava. Ta je činjenica Franku dragocjena iako su veze s mladočesima izraz "slavenske solidarnosti" na koju dualistički režimi i njihove novine reagiraju vrlo oštro. O tome Frank i Folnegović moraju voditi računa ako žele pretvoriti Stranku prava u lojalnu, konzervativnu i blagu opoziciju. No zasad, u vezi s porastom ugleda mladočeha nakon sloma staročeha, *Hrvatska* ih podržava brojnim člancima. Uostalom ni mladočeška stranka nije radikalna. Njezin prvak Eduard Grégr jednom prilikom izjavljuje da bi se Češka zadovoljila autonomijom kakvu ima Hrvatska! U novom smjeru Stranke prava mladočehe smeta samo protusrpski pravac zbog kojega poslije dolazi do prekida veza. Pod vodstvom zastupnika Carevinskoga vijeća dr. Hyneka Langa, grupa od 28 Čeha dolazi u Zagreb; u Ilici ih dočekuje "špalir" koji im kliče i posipa ih cvijećem. Oni se sastaju i s obzorašima i s pravašima, a Frank štoviše neke od njih dovodi k Starčeviću. No zacijelo je vladalo razočaranje što je izostao najavljeni posjet prvaka mladočeha Grégra, Herolda i Vašatyja.[28] *Hrvatska* u brojnim prilozima prati političku akciju mladočeha za nezavisnu, cjelokupnu češku kraljevinu na temelju češkoga državnoga prava pod "prejasnom" dinastijom Habsburgovaca. Kaže da su "Stari" i Kvaternik već prije Čeha isticali državnopravno načelo i da je pobjeda mladočeha na izborima za Carevinsko vijeće jamstvo da će se udovoljiti pravednim zahtjevima Slavena Monarhije. Prema *Hrvatskoj* slaven-

25
Isto, 12. IX. 1891.

26
Isto, 13. VIII. 1891.

27
Isto, 9., 24. IX. 1891.

28
Isto, 1., 3., 5., 6., 12. X.; 3., 12. XII. 1891. Rački je početkom rujna posjetio Prag gdje se sastao s češkim znanstvenicima, mladočesima i konzervativcima. Frank se u Beču susreo s Grégrom.

ski je živalj jedina potpora prijestolja, a posebno su to Česi u Austriji, dok je Hrvatska važna za cijelu Monarhiju.[29]

Bečka i peštanska štampa ogorčeno prate zagrebački "panslavizam" koji u vrijeme izložbe okuplja Hrvate obiju polovina Monarhije, Slovence i Čehe. *Pester Lloyd* napada štoviše i Khuenovu stranku jer je tako nešto dopustila. Zbog velikoga interesa u središtima Monarhije za spomenute događaje, u Zagreb dolazi urednik lista *Neue freie Presse* S. Singer da bi razgovarao s režimskim i opozicijskim prvacima. Frankov brat Jakob tada već redovito obavještava bečke i peštanske liberalne listove o Stranci prava i prikazuje ju kao umjerenu opoziciju, dostojnu pregovora s odlučnim činiteljima Monarhije. Pri tome dakako daje do znanja da Stranku usmjeravaju Frank i Folnegović. Starčević koji iz dna duše mrzi i prezire protuhrvatski, dualistički liberalni tisak, ipak prima Singera. Nije jasno tko ga je nagovorio da tako postupi jer se moglo očekivati da će se njegove izjave bitno razlikovati od Frankova usmjerenja.

Neue freie Presse objavljuje Singerove razgovore pod naslovom "Croatische Bekenntnisse". Uvodno kaže da su se nakon njegova posjeta Zagrebu 1883. desile velike promjene. Komentira Khuenovu blagost jer u posljednje vrijeme nema ni zapljena opozicijskih listova ni suđenja. Pita se jesu li pri tome bitni vanjski uzroci, tj. Khuenov nesiguran položaj nakon Tiszina pada, ili je riječ o želji režima da Stranka prava dobije više slobode kako bi se zajedno s njome uništila obzoraška, odnosno Strossmayerova stranka. Čini se da se Singer najviše zanima za jednog "od novijih vodećih članova" Stranke prava, tj. Franka koji mu "iskreno i temperamentno" iznosi svoje misli. Frank pobija optužbe o manifestaciji "panslavizma" na Izložbi te izjavljuje da Stranka prava poznaje samo hrvatsko državno pravo. Zato ona i pokazuje "odlučno neprijateljsko držanje prema srpskim težnjama". Uz to denuncira obzoraše jer oni održavaju vezu sa srbijanskim političarima u konspiraciji za proširenje Srbije do Jadrana. Radi se o Frankovoj taktici skretanja veleizdajničkih optužbi sa Stranke prava na Srbe i obzoraše. Kaže da dalmatinski Hrvati svojim političkim vođom smatraju Starčevića a ne Strossmayera kojemu priznaju samo kulturne, ali ne i političke zasluge.[30] U vezi s konferencijom Stranke prava u Zagrebu, Frank ističe čvrste veze s Dalmatincima i Istranima, a umiruje vladajuće faktore koji se boje "panslavizma" izjavom da se zasad odustalo od rada za sjedinjenje sa Slovenijom te Bosnom i Hercegovinom, ali govori o suradnji s mladočesima i nadi da će se dalmatinski i istarski zastupnici u Carevinskom vijeću s njima složiti. Završava dakako tužbom na financijsko izrabljivanje Hrvatske i tvrdi da bi ujedinjena Hrvatska mogla lako izvršiti svoje obveze prema Austro-Ugarskoj Monarhiji. No kada je riječ o rješenju

29
Hrvatska, 26. I., 29. IV. 1892.
30
Strossmayer to odbija, KORS IV, 280-281.

hrvatskoga pitanja unutar Monarhije, Frank zacijelo zastupa svoju staru tezu koja se kreće između proširene hrvatske autonomije u dualizmu i trijalističkoga preuređenja Monarhije, a doći će do izražaja u njegovoj adresi pri otvaranju nove saborske periode. Zato Singer kaže: "Nadanu novu preobrazbu nije izrično nazvao trializmom, no proti tomu nazivu nisam opazio ni osobite odvratnosti."[31]

U predgovoru svoga intervjua sa Starčevićem Singer kaže da se njegovo ime u šarenoj vrevi austrougarskih naroda vrlo često spominje, a ponekad zamjenjuje s onim Davida Starčevića. Zato je posjetio toga duševnoga prvaka velike stranke u njegovoj osamljenoj i tihoj sobici, u kojoj živi od neznatnoga dohotka svoga pera i zato uživa moralni ugled.[32] Iz te sobice šire se među mladu generaciju velike lozinke koje joj, prema Singeru, nisu korisne. Čudi se da se Starčević, uz tako veliku učenost i točno poznavanje prilika, može suzdržati od svih životnih ugodnosti. Vrijedan je poštovanja jer vjeruje u ono što propovijeda. Dobrodušnošću koja graniči s naivnosti izražava Singeru neprihvatljivo mišljenje. Starčević zapravo ponavlja dobro poznate izjave iz svojih saborskih govora. Opet kaže da unutrašnje snage u postojećem sustavu Monarhije ne mogu ništa riješiti i da će zato o njezinoj sudbini odlučiti skori svjetski događaji. On i njegovi prijatelji žele sjedinjenje hrvatskoga naroda i povratak njegovih prava, ali ne u sadašnjoj Monarhiji. "Danas nam je ravnodušno ima li nas više ili manje na okupu jer smo i onako svi kao u velikoj tamnici." Zato najprije treba vratiti hrvatskome narodu njegov starodavni ustav pa će "naš narod sa svojim kraljem slobodno razpravljati o svojih stvarih!"[33] Za taj veliki cilj svaki je saveznik dobrodošao, no velika je razlika "izmedju pojmova podupirati se i stupiti u savez". Starčević dakle ne pristaje na savez s Ugarskom (kao Frank i Folnegović) i drugim zemljama Monarhije ali mu je poželjna međusobna potpora protiv postojećega sustava.

Sjedinjena Hrvatska trebala bi obuhvatiti "današnju" Hrvatsku, Istru, Dalmaciju, predjele gdje žive Slovenci koji, prema Starčeviću, govore hrvatskim narječjem, te Bosnu i Hercegovinu. To on zahtijeva na temelju historijskoga prava: "To nisu fikcije, nego historijska fakta." Starčević dakle ne odustaje od svoje negacije političke prakse i čekanja na povoljne uvjete koje će stvoriti velike sile. On štoviše napominje: "Ne mogu vam dakle ni kazati, budemo li uobće, i

31 *Hrvatska*, 24. IX. 1891.

32 Singer opisuje ugođaj Starčevićeve sobe, nakrcane knjigama i spisima, a vidio je i golemu lulu koju su mu poklonili Dalmatinci jer je u Saboru rekao da nagodba ne vrijedi ni lulu duhana.

33 Ovom prilikom Starčević ne ponavlja svoju tezu da sve dinastije koje rade protiv naroda, moraju propasti. No da on to još uvijek misli, vidi se iz članka u kojemu osuđuje službenu Rusiju i cara te kaže da "svi deržavni sustavi i sve dynastie propadoše glavno zato jer nepoznavaše ili nepriznavaše pravo stanje narodah ili zemaljah, pa već i zato negledaše zlu za vremena, mirnim putem doskočiti". *Hrvatska*, 4. IV. 1892.

što ćemo uraditi. Sanjati, govoriti o sjedinjenju to možemo ali to je i sve." Još uvijek drži da je s obzirom na pritisak njemačkih i mađarskih vladajućih činitelja poniženje staviti prijedlog i moliti sjedinjenje u okviru lažne hrvatske autonomije. Nakon okupljanja pravaša iz banske i dalmatinske Hrvatske te Istre, radi zajedničke političke prakse koja bi pospješila sjedinjenje i državnost cjelovite Hrvatske, Starčević, kao i 1889. kada je osudio Barčićev prijedlog za sjedinjenje kao tuđe maslo, ostaje i dalje kod svoga odbijanja za sjedinjenjem dok god postoji nagodbeni sustav.

U opreci sa Starčevićem, vodstvo Stranke prava očigledno drži da se pitanje sjedinjenja ne može odgoditi za vrijeme kada Mađari i Nijemci odluče postati "pravedni" prema Hrvatima. Osim toga, Starčevićeva oštra osuda Nagodbe u opreci je s Frankovim i Folnegovićevim nastojanjem da se pokušaju sporazumjeti s nositeljima dualističkoga sustava. Singer dakako pita kako Starčević zamišlja državnopravno uređenje ujedinjene Hrvatske. Riječ je zacijelo o bitnom pitanju preobrazbe Stranke prava, naime: treba li hrvatsko pitanje rješavati "u okviru" Monarhije, tj. hoće li ona imati zajedničke poslove s ostalim zemljama Monarhije ili će biti samostalna država koja će s njima imati samo istoga vladara. Vidjeli smo da se vodstvo Stranke prava pod Frankovim i Folnegovićevim utjecajem priprema za sporazum s vladajućim faktorima Monarhije priznavajući "okvir", a tome preokretu prethodi kao bitan uvjet stalno isticanje lojalnosti kralju. Budući da je Starčević prvak hrvatskoga naroda koji je prema "ugovoru" ravnopravan partner a ne podanik kralja, kod njega nema ni govora o "dinastičnome tonu". Dopustio je doduše Franku da izjavi kako on nije neprijatelj dinastije ali je preponosan da to sam kaže.

O državnopravnom uređenju Hrvatske odlučit će hrvatski narod s kraljem, kaže Starčević, ali ova izjava sada dobiva nešto drugačije značenje jer on ublažava svoje nekadašnje učenje da se Hrvata ne tiče što je njihov kralj ujedno i vladar drugih zemalja Monarhije, i da bi tek nakon uspostave potpune državne samostalnosti bilo moguće da Hrvatska možda sklopi određeni sporazum s Ugarskom pa i s ostalim zemljama Monarhije. U svakom slučaju njegova izjava Singeru u velikoj je opreci s Frank-Folnegovićevim programom. Starčević naime želi da se češkoj kruni i Nijemcima dade ono što ih ide (prihvaća češko-hrvatsku ali ne i slavensku solidarnost) pa će nastati "više skupina nezavisnih, koje će zajedno sačinjavati državu ili monarhiju". Svaka bi imala "podpunu samoupravu", a davala bi materijalna sredstva samo za zajedničku obranu. Car bi doduše bio vrhovni gospodar ali svaka bi skupina sama odlučivala čak i o vojnim uredbama i branila domovinu pod svojom zastavom. Na Singerovo pitanje zalaže li se Starčević za federalno uređenje Monarhije, on odgovara da je federalizam prazna riječ. Ako se naime svakoj skupini dade što je ide, "Onda moramo i onako u savez stupiti, jer svaka od ovih skupina po sebi bila bi preslaba." S obzirom na svoje nekadašnje načelo bezuvjetnoga odbacivanja "okvira" Monarhije za buduću uje-

dinjenu Hrvatsku, ostaje prilično nejasan.[34] No još uvijek čeka "vanjske događaje" i nada se ratu Austro-Ugarske i Njemačke s Rusijom, vjerojatno i zato jer je mjesec dana prije došlo do rusko-francuskoga sporazuma. Starčević je uvjeren da bi Rusija oduševljeno ratovala protiv Njemačke i Austrije, a složne bi skupine Monarhije mogle naći saveznike u Francuskoj i Engleskoj. Kao i u vanjskopolitičkim člancima upozorava na slabost i besmislenost Trojnoga saveza.

Kada Singer, s obzirom na Starčevićevo isticanje uloge Rusije, kaže da njegove izjave zvuče kao panslavizam, Starčević ponavlja svoja često izrečena shvaćanja da se svaki narod zove svojim imenom, a samo ih Europa naziva izmišljenim "panslavenskim imenom". Kaže da se pojam Slaveni može upotrijebiti samo u istom značenju kao pojam Germani ili Romani i da sadašnja politika Monarhije primorava male narode da se bace u naručaj "panrusizma", a ne "panslavizma". Još uvijek izražava mržnju prema Poljacima.

Mladočeški otpor potresao je cijelu Austriju pa Singera, s obzirom na posjet Čeha Zagrebu, zanima pitanje solidarnosti Čeha i Hrvata. Starčević želi da oni ustanu na obranu svoje časti i prava te protiv zajedničkoga neprijatelja. Kaže da su Hrvati i Česi slabi. "Naša se snaga sastoji u pasivnosti do stanovitog momenta" i oba se naroda moraju prirediti za događaje koji će se neminovno desiti. U međuvremenu Česi ne smiju stupiti u savez s velikonijemcima i natražnjacima (s konzervativnim Hohenwartovim klubom u Carevinskome vijeću u kojem se nalaze i dalmatinski zastupnici), kao što Stranka prava ne može nikad biti prijateljica Mađara koji tlače Hrvate, a narodnosti Ugarske drže u ropstvu. Kada Nijemci i Mađari budu pravedni i priznaju svoje grijehe, Hrvati će im biti vatreni prijatelji. Singer odgovara da unutrašnje stanje Hrvatske, tj. nagodbena autonomija, protuslovi Starčevićevu mišljenju, no on ponavlja da je ta autonomija lažna i da su je stvorili "Slavoserbi" Strossmayerove stranke, da ih Khuen podržava i da on dobro obavlja svoju dužnost kao oruđe Mađara.

Razumije se da Singer želi znati Starčevićev stav prema "aspiracijama" Srba na Bosnu i Hercegovinu; Starčević ponavlja da u sadašnjemu stanju ne želi sjedinjenje s bosanskom braćom. Kada se bude stvarala Velika Hrvatska, narod će zajedno s kraljem riješiti i bosansko pitanje.[35] Što se tiče Srba, Starčević se drži svojih spisa "Ime Serb" i "Slavoserbska pasmina po Hervatskoj". Kaže da su Srbi pobjegli ispod turskih vješala, našli utočište u Hrvatskoj, dobili veliku autonomiju a ipak su pravoslavni Srbi uvijek zakleti neprijatelji domovine. U srpskoj povijesti ne nalazi nijedan pošteni čin jer su oni uvijek živjeli od fikcija, a poraz kod Slivnice (1885.) od Bugara izraz je njihova nemoralna bića. Srbi su prvobit-

34
Obzor (29. IX. 1891.) drži da Starčević sada prihvaća zajedničke poslove s ostalim zemljama Monarhije ali da je nejasno kako zamišlja federalističko uređenje.

35
Krajem siječnja i početkom veljače 1892. Starčević piše o agrarnom pravu Bosne.

no bili robovi pod svim mogućim imenima, preuzeli su hrvatski jezik, srpsko je ime samo geografsko, a vlada podupire Srbe da bi mogla tlačiti Hrvate.

Naposljetku urednik *Neue freie Presse* kaže da je Starčević doduše govorio "zapinjajući, no biranom niemštinom". Taj ga je prorok hrvatske mladeži kao "svjetski čovjek" otpratio do izlaza i rekao mu da pozdravi prijatelje Hrvata u inozemstvu. No Singer misli da Starčevićevi stavovi ne mogu Hrvatima pribaviti prijatelje osim u njegovoj vlastitoj stranci. "Njegovi nazori sačinjavaju strahoviti odklon od svega onoga, što austro-ugarskoj monarhiji zajamčuje današnji imponujući položaj."[36]

Singer je razgovarao i s Račkim koji opravdava zahtjeve za sjedinjenjem Dalmacije i banske Hrvatske, kaže da se Nagodba mora bezuvjetno revidirati i da ne postoji uzajamnost s Česima, da Hrvati ne teže izvan Monarhije dok Srbe konfesija spaja sa Srbijom, Crnom Gorom i Srbima Bosne i Hercegovine. No pitanje ove posljednje je međunarodno pa ga Monarhija ne može sama riješiti.[37]

Za ocjenu političkoga položaja u vrijeme Izložbe važne su i izjave Nikole Czernkovicza, Khuenova glasnogovornika. On kaže da starčevićanci žele sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske na temelju hrvatskoga državnoga prava koje uopće ne postoji, jer je riječ o osamstogodišnjemu zajedničkome državnome pravu s Ugarskom, a s onim što je bilo prije toga (tj. s ranosrednjovjekovnom hrvatskom državom) ne može se baviti nijedan ozbiljan političar. Prema tome, državno pravo je Nagodba i ona je najviše što se Hrvatskoj može dati. Czernkovicz drži da je *Obzorova* stranka najgora jer ona zbog popularnosti "natuca" o nekakvu državnome pravu, a kod pregovora dala bi Mađarima veće koncesije nego stari unionisti i Narodna stranka (Khuenova). Očigledno je dakle da režimska stranka usklađuje svoju agitaciju protiv obzoraša s onom pravaškom. Tobožnju Strossmayerovu stranku napada jer ima sve kulturne institucije, mnoga društva i novčane zavode u svojim rukama. Pod njezinim se utjecajem u školi uči kriva "jugoslavenska" povijest i ucjepljuje djeci mržnja protiv Mađara pa je zato potrebna revizija školskih knjiga. Ljuti se što svećenstvo podržava tu struju. Dok se dakle Czernkovicz žestoko obara na obzoraše i Strossmayera, vrlo je blag prema Stranci prava. Odbijajući pitanje sjedinjenja banske Hrvatske i Dalmacije kao neaktualno, navodi da će se ono riješiti u dalekoj budućnosti na temelju Nagodbe. Kaže da se Česi služe Hrvatima samo radi rješavanja svojih domaćih prijepora s Austrijom. Misli da je odnos s Ugarskom formalno u redu ali žali što u najširim krugovima nema prijateljstva za Mađare. Ujedno daje do znanja da Khuenovi odnosi s mađarskom vladom nisu idealni. Ona je naime učinila mnoge greške na gospodarskome području, ozlijedila je narodne osjećaje "malenkostima" koje su

---

36
Hrvatska, 26. IX. 1891. *Obzorov* komentar 29. i 30. IX. 1891.

37
Hrvatska, 23. IX. 1891.

se mogle izbjeći i dovela Khuenovu stranku u težak položaj jer te greške mora braniti. Iz Czernkoviczeva intervjua postaje jasno da je svrha Khuenove "blagosti" za vrijeme Izložbe bila postići umirenje duhova i spriječiti protumađarske izgrede kojih doista nije bilo.[38]

Naposljetku urednik *Neue freie Presse* zaključuje da su te oprečne izjave hrvatskih političara žalosno svjedočanstvo "o darmaru duhova" na jugoistoku i njihovu odmicanju od postojećih odnosa u Austro-Ugarskoj. Položaj mu se, doduše, ne čini tragičnim ali ipak zaslužuje veliku pažnju vladajućih "muževa" Austrije i Ugarske. Je li je to preporuka da oni u Hrvatskoj postupe čvrstom rukom kako bi očuvali dualistički sustav?[39]

No koji je uopće "program" Stranke prava? Starčevićevo čekanje na povoljnu međunarodnu konstelaciju koja će omogućiti preuređenje Monarhije i samostalnu hrvatsku državu povezanu s ostalim zemljama Monarhije samo dinastijom i eventualno obrambenim savezom? Frank-Folnegovićev okret prema nagodbenoj politici uz pripremu pregovora s vladajućim činiteljima Monarhije, s ciljem da Stranka prava postane režimska stranka koja bi unutar Monarhije postigla sjedinjenje hrvatskih zemalja i njihovu proširenu autonomiju s elementima državnosti? Dakako, Frankova *Hrvatska* zastupa ovaj drugi program. Kakve li je dojmove morao steći prosječan čitatelj *Hrvatske* koji se nastojao snaći u proturječnostima na njezinim stranicama? Koji je zapravo program Stranke prava kada ona u svome glasilu objavljuje uglavnom nagodbene stavove a istodobno se njezini zastupnici u Saboru izjašnjavaju protiv Nagodbe? Ne bi li se sada mogao primijeniti nekadašnji Kvaternikov moto uperen protiv "Slavoserba": "Reci, pa poreci, te opet izverni!" Prvaci Stranke prava bili su vrlo nezadovoljni Frankovim usmjeravanjem lista, ali su to javno izrekli tek nakon raskola. No simpatizeri Stranke prava iz maloga građanstva uglavnom ne razbijaju glave s "velikom politikom". Zacijelo su pripravni povjerovati opetovanim tvrdnjama *Hrvatske* da Stranka prava zastupa jedna te ista načela otkad ih je 1861. formulirao Ante Starčević. (Kvaternik se dakako ne spominje.) Međutim, pretežna većina simpatizera ne čita *Hrvatsku,* a novinari imaju čini se teške životne uvjete i ne primaju redovito svoju skromnu plaću. Odmah nakon ulaska u Stranku, Frank postaje član uredničkoga odbora i predlaže nacrt za sustavni rad uredništva koji klub Stranke prihvaća. Na temelju toga plana okuplja se krajem 1891. urednički odbor a Frank se brine za materijalnu stranu i velikim dijelom financira list. Zato klubu ne preostaje drugo nego da mu naposljetku odobri nadzor nad uređivanjem.[40] Frank

38 *Isto*, 24. IX. 1891.

39 *Isto*

40 Godine 1890., tj. prije Frankova ulaska u stranku, naklada lista iznosi svega 700 komada, upo-

uspijeva podići nakladu lista koji postaje bogatiji obavijestima, raznovrsniji, a ima i više suradnika. No budući da ne postoji prava stranačka organizacija putem koje bi se članstvo određenoga mjesta ili područja moglo držati na okupu i obavještavati, *Hrvatska* vrlo rijetko prodire do prosječnoga simpatizera. On je upućen na obavijesti najagilnijih pravaških agitatora u svome mjestu i na različita prepričavanja. Zato on nema pojma o razvoju Stranke "u desno" i može vjerovati da se ona i dalje temelji na nauku legendarnoga Ante Starčevića, karizmatične ličnosti koju želi slijediti iako ne pozna njegovo učenje.

U polemici *Obzor* se izdašno služi maglovitim političkim izjavama *Hrvatske*. Optužuje pravaše zbog šurovanja s banom i tvrdi da djelatnost nekadašnjega Pejačevićeva saveznika Franka i tradicija veze s Rauchom logično vode do suradnje Stranke prava s Khuenom protiv Neodvisne narodne stranke. Točno je da se u Frankovoj *Hrvatskoj* mogu naći članci iz kojih zrači dodvoravanje Khuenu, ali se ubacuju i prilozi s blagom kritikom njegova sustava. Dakle sve do jeseni 1892. (kada se stvara osnova za suradnju opozicije) *Hrvatska* iz broja u broj objavljuje napade protiv *Obzora* i Srba dok su kritike režima vrlo rijetke. List vojuje protiv "predrasuda" da bi slobodna Hrvatska bila opasna za Mađare i ističe da Stranka prava nije načelno protumađarska i zato predlaže ravnopravan savez s Ugarskom. *Obzor* u tome vidi još jedan novi "program" Stranke prava. List jedva čeka da upozori na pravaško mijenjanje stavova jer predstavnici režima i Stranke prava zajednički optužuju Neodvisnu narodnu stranku zbog "šarenjačtva", tj. mijenjanja programa. *Obzor* pronalazi ni više ni manje nego sedam različitih programa Stranke prava![41]

Obzorova ocjena previranja u Stranci prava utječe na sukobe u vodstvu. Zato predsjednik kluba Rukavina pokušava odbiti optužbe da su pravaši prihvatili Nagodbu. U borbi za pravi ustavni život on poznaje samo dva faktora: kralja i narod. Rukavina ostaje pri starome programu koji ne priznaje zajedničke poslove Hrvatske s ostalim zemljama Monarhije. Osuđuje nasilja i zločine Nijemaca pod plaštem kršćanstva i kaže da ih Mađari u tome slijede. Izjava Rukavine zacijelo je prikrivena osuda Frankova smjera.[42] Promađarski duh u *Hrvatskoj* prati bučno uvjeravanje u odanost dinastiji i želja da aristokracija, koja uživa povjerenje krune, stane na čelo Stranke prava. Frank dakle nastoji dokazati eliti da Stranka prava nije antidinastična niti "radikalna", ona više ne smije biti "skrajnja lje-

---

la manje od *Obzora,* a manje i od beletrističkih listova *Vienac* i *Dom i sviet. Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1886–1890.*, Zagreb 1892., 639. Prije raskola naklada lista iznosi preko 2000 komada. Frank piše o svom vođenju lista u *Hrvatskome Pravu,* 10. II. 1896.

41 *Obzor*, 13. X., 5. XII. 1891.; *Hrvatska*, 24.–25. IX., 14., 24. X., 2. XII. 1891.; 30. I., 17. V. 1892.

42 *HS*, 1887.–1892., 23. XII. 1891. Iz jednoga drugoga govora vidi se da je tog starounionista i bivšega časnika privukla u Stranku prava mržnja protiv Nijemaca. *Isto*, 12. XII. 1891.

vica" kao u doba Davida Starčevića. Vidjeli smo da je Frank za svoje planove htio pridobiti "cviet hrvatskoga naroda", naime aristokraciju i zato se trudi odbiti optužbe da je Stranka prava ono što su "u zapadnoj Evropi pobornici socijalnoga prevrata" i prosvjeduje da se pravaši "trpaju u isti red s nihilisti i petrolerci!" *Hrvatska* piše kako aristokracija zna da se "negdašnji feudalni odnošaji" ne mogu vratiti i da je pravaški program slobodne i nezavisne države "pravi narodni konservatizam a stranka prava jest najkonservativnija stranka u Hrvatskoj". Zato aristokracija ne bi smjela slijediti tuđu kulturu nego prihvatiti njezin program povratka oduzetoga hrvatskoga prava i borbe za samoopredjeljenje. Proaustrijskoga duha još nema. "Na nas ne može pasti sumnja da težimo u Beč", piše *Hrvatska* u jednome promađarskom članku.[43] Frank zasad ne može prijeći preko Starčevićeve odvratnosti prema Austriji i Njemačkoj, a u Beču ionako još nema snage s kojom bi mogao računati. Uvjeti za potporu austrijskih generala Frankovoj struji javljaju se tek za raskola.

Teške razmirice opozicijskih stranaka ne dopuštaju ni suradnju na zagrebačkim gradskim izborima. Od 1890. načelnik je obzoraš dr. Milan Amruš, a većinu predstavlja "autonomni" klub na čelu s dr. Aleksandrom Bresztyenszkim. Uoči izbora dolazi do žestokoga sukoba između obzoraša i pravaša u tome klubu. Naime, više nije riječ samo o političkim oprekama nego i o različitim ekonomskim interesima nekih tvrtki u komunalnim poslovima. Nakon rasprave o uvođenju električne rasvjete, Folnegović i Frank istupaju iz "autonomnoga" kluba i zapravo zastupaju iste interese kao i režimska struja. Kako *Obzor* optužuje Franka da je stvorio pravaško-mađaronsku interesnu koaliciju, javlja se režimski glasnogovornik Nikola Czernkovicz izjavom da nije bilo kompromisa s pravašima ali da su pripadnici Narodne stranke (Khuenove) glasovali za Folnegovića, i to ne iz političkih razloga, jer su im ciljevi dijametralno suprotni, nego zato što se slažu s njegovim nazorima o elekričnoj rasvjeti u Zagrebu. No Czernkovicz ne krije režimsku potporu pravašima protiv *Obzorove* struje. "Mi mrzimo laž, varanje, klevetu i potvoru, a najviše dvoličnost, a isti ti osjećaji vladaju u stranci prava; mi ljubimo otvorenu ma i odriješitu borbu, ali preziremo jezuitsko sredstvo. Mi i pravaši imamo s "Obzorom" jednaka izkustva".[44]

Uzrok te hajke jest činjenica što obzoraši zastupaju hrvatski kapital u usponu, koncentriran prije svega u Zagrebu. U gradu postoje dva izborna kotara s tri izborništva u kojima se glasuje na temelju izbornoga cenzusa. U prvom izborništvu glasuju najbogatiji poduzetnici i predstavnici kapitalističkih ustanova, u drugom činovnici i dio srednjega građanstva, a u trećem srednje i malo građanstvo. U prvome izborništvu postoje izgledi za pobjedu opozicije ako za nju gla-

43
Hrvatska, 18. IX., 13. XI. 1891.

44
Narodne Novine, 1. IV. 1892.

suju predstavnici domaćega kapitala. Gradski izbori 1892. pokazuju da viši i srednji slojevi zagrebačkoga građanstva drže da će njihove interese najbolje zastupati *Obzorova* struja. Ona zato pobjeđuje u prvome i trećemu izborništvu prvoga kotara i u trećemu izborništvu drugoga kotara. Ostale jedinice biraju režimske kandidate, dok dio maloga građanstva glasuje za pravaše. *Obzor* likuje nad tom pobjedom ističući ponosno da su za njegovu grupu glasovali i predstavnici veleposjeda, Trgovačko-obrtničke komore i gotovo svih dioničkih zavoda.[45]

Jasno je da Khuen ne može dopustiti da mu se u glavnome gradu Zagrebu opire domaći kapital. Zato vlada neposredno nakon tih izbora povlači uloške svojih oblasti iz novčanih zavoda, za što *Hrvatska* okrivljuje *Obzor* jer se hvalio da su zagrebački kapitalisti glasovali za njegove kandidate![46] Uzroci su dakako drugi. Khuen se naime ne može zadovoljiti političkim pritiskom protiv opozicije i njezine ekonomske podloge, mora stvoriti solidnu ekonomsku osnovu svome režimu. Mađarskim i austrijsko-njemačkim kapitalom osniva u lipnju 1892. Hipotekarnu banku kao zavod koji će biti zapreka razvoju hrvatskoga kapitala. Hipotekarna banka nalazi se pod nadzorom banske vlade i postaje privilegirani zavod u odnosu prema domaćim bankama. Ima monopol na hipotekarne poslove, a svi fondovi autonomnih organa uprave i zemaljskih posjeda moraju se po naredbi banske vlade ulagati isključivo u Hipotekarnu banku. Udarac protiv opozicijskoga kapitala je strašan. Samo iz Prve hrvatske štedionice vlada povlači 1.000.000 kruna.[47] (Monopol hipotekarne banke traje do 1907. kada ga onemogućava vlada Hrvatsko-srpske koalicije.) *Hrvatska* se o osnivanju te banke izražava s blagom rezervom i ne osuđuje njezinu pojavu. *Obzor* dakako piše da je osnivanje te banke "*znamenit korak kojim se Hrvatska kani staviti u materijalnu ovisnost od tuđega kapitala*" (podcrtao *Obzor*).[48]

Prva glavna skupština Hipotekarne banke održana je 25. lipnja 1892., a 18. lipnja Khuen raspušta zagrebačko gradsko vijeće. Za taj postupak nalazi političku izliku. Naime u povodu proslave dvadeset i pete godišnjice krunidbe Franje Josipa krunom Sv. Stjepana, ministar predsjednik Szapáry vodi pred vladara jedinstvenu delegaciju u koju su uključeni i predstavnici Hrvatske i Slavonije. Prosvjedujući protiv te manifestacije jedinstvene mađarske države, zagrebačko Gradsko vijeće zahtijeva da kralju čestita posebna delegacija Hrvatske i Slavonije pod banovim vodstvom. Zato Khuen raspušta zagrebačko Gradsko vijeće s argumentom

45
Obzor, 19.–24. III. 1892. U *Hrvatskoj* je 26. III. 1892. objavljena statistika izbora.

46
Obzor, 29. III. 1892.

47
Gross u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 142-3.

48
Hrvatska, 2. VII. 1892.; *Obzor*, 30. VI. 1892. Zakon o povlasticama Hipotekarne banke izglasan je u Saboru 1894.

da je ono prekoračilo svoj djelokrug jer se bavilo državnopravnim odnosima definitivno uređenima Nagodbom. Dr. Adolf Mošinsky, savjetnik zemaljske vlade, imenovan je vladinim povjerenikom i preuzima upravu grada do novih izbora. U opreci sa svojim okretom prema Nagodbi, *Hrvatska* ovaj put piše u Starčevićevu duhu. Uredništvo izjavljuje da je "ravnodušno" prema raspustu Gradskoga vijeća jer ga se ne tiču povrede Nagodbe koju ne priznaje. Stranka prava očekuje dakle da će slobodna i cjelokupna Hrvatska pregovarati s kraljem, "a uz to deveta joj je briga ako sve propadne".[49] U suprotnosti s ovom izjavom, adresa Stranke prava dva mjeseca poslije *de facto* priznaje dualizam. No vodstvo Stranke prava odmah pokazuje da nije nimalo ravnodušno prema sudbini zagrebačke samouprave pa, uza sve grozne polemike s *Obzorom*, zaključuje izborni sporazum s njegovom grupom. Opozicija pobjeđuje u trećem izborništvu prvoga kotara gdje glasuje malo građanstvo. Pod teškim dojmom Khuenove lekcije raspusta Gradskoga vijeća i povlačenja uložaka iz banaka, bogatije građanstvo bira vladine kandidate.[50]

Zbunjujuća, proturječna slika usmjerenja Stranke prava koju pruža *Hrvatska*, nužno zahtijeva jasniju formulaciju njezina programa. To se doista dešava u travnju 1892. ali ne u Frankovu smislu nego velikim dijelom pod utjecajem Erazma Barčića. Naime, nakon spomenutoga sastanka pravaša banske Hrvatske, Dalmacije i Istre 8. rujna 1891. u Zagrebu, *Hrvatska* piše da je Barčić pogriješio kada je 1889. istupio iz Stranke prava pod utjecajem obzoraša, makar ga oni nisu podržali jer nije napustio načela Stranke prava. Iako je Barčić "veleizdajnik" i može oslabiti dojam uvjeravanja da je Stranka prava dinastična i lojalna, Folnegović ga poziva da se vrati u Stranku, vjerojatno zato što računa s Barčićevim utjecajem na primorske, riječke a i istarske Hrvate. Barčić se odaziva Folnegovićevu pozivu, a osamljen ionako ne može ništa uraditi. Izjavljuje da je 1866. prvi put stupio u Sabor pod zastavom "nezaboravnog" Kvaternika i Starčevića (spominjanje Kvaternika Folnegoviću zacijelo nije ugodno) i pod tom zastavom ostaje jer samo s njome hrvatski narod može ostvariti svoje ideale i "postati važnim faktorom u kolu Slavenstva". Zbog "taktičkih razlika" i nekih "nenačelnih opreka", on više nije član kluba Stranke prava ali će podupirati njegove načelne zaključke. No Folnegović ga poziva da ponovno postane član kluba kako ga neprijatelji Stranke prava ne bi mogli iskoristiti. I zaista, Barčić se ponovno priključuje Stranci prava, a Folnegović tvrdi da između njih više nema opreka.[51]

Nije jasno kako je Folnegović mogao zamisliti da se njegovo nastojanje stvaranja stranke bliske režimu može uskladiti s Barčićevim tezama utemeljenim

49 *Hrvatska*, 7., 20., 23., 28. VI. 1892.

50 *Obzor*, 10. VIII. 1892.

51 *Hrvatska*, 3. X., 24.–25. XI.; Barčić, Erazmo: *Bistrimo*, Trst 1895., 24-5

na nauku pravaškoga pokreta osamdesetih godina. No bio Barčić u klubu Stranke prava ili ne, vodio pregovore s obzorašima ili ne, on zastupa uvijek jedan te isti proslavenski i proruski stav. U govoru na banketu u vrijeme Izložbe, a pogotovo u proračunskoj debati, on još uvijek čeka na veliki događaj koji će riješiti sudbinu "Slavena na jugu", a u međuvremenu želi isticati hrvatsko državno pravo i buditi hrvatsku nacionalnu svijest. Sjedinjenje hrvatskih zemalja parlamentarnim putem (kako to predviđaju Frank i Folnegović) njemu je "utopija sažaljenja vriedna". Brani se od veleizdajničkih optužbi s izjavom da je ruski susjed na Visli pouzdaniji za Monarhiju nego njemački, pozivajući se na godinu 1849. (kada je ruska vojska skršila mađarsku revoluciju) te na sedmogodišnji i "sedmodnevni" rat (1866.) Pruske i Austrije. Istodobno odriče Habsburškoj Monarhiji smisao postojanja jer ne zna ostvariti jednakost narodâ, a to je, prema Barčiću, u opreci s poslanstvom koje je Bog odredio državama.[52]

Folnegović nesumnjivo ima važne razloge za dobre odnose s Barčićem iako se s njime ne slaže. Proglašava spomenuti Barčićev govor najvažnijim nakon Starčevićeva 1861., jer jasno pokazuje katastrofalno stanje zemlje. *Hrvatska* brani Barčića od Khuenovih optužbi da je revolucionar. On samo želi "*spokojno*" (podcrtala *Hrvatska*) čekati na vanjske događaje, a to nije revolucionarnost. Prema *Hrvatskoj* Barčić jedino nastoji "upućivati odlučujuće krugove" da se prime rješavanja hrvatskoga pitanja i zato je njegov govor u skladu sa shvaćanjima Stranke prava.[53]

U nastojanju da se stvori jedinstvena pravaška organizacija u svim hrvatskim pokrajinama, Folnegović je posebno agilan, a s njime surađuje i Barčić. Njegov se utjecaj doduše ne osjeća u *Hrvatskoj* jer je list u Frankovim rukama, no sastanak u Rijeci u Barčićevoj kući u travnju 1892. pokazuje da *Hrvatska* ne izražava mišljenje uglednih pravaša koji očigledno traže neku sredinu između nagodbene taktike i nekadašnjih Starčevićevih načela. Uoči toga sastanka Barčić dopunjava svoje spomenute izjave. U polemici s *Obzorom*, koji mu zamjerava ponovni pristup Stranci prava, Barčić kaže da je pobornik hrvatskoga državnoga prava, povratka Rijeke i pridruženja Dalmacije te obnove cjelokupnosti Hrvatske kakva je bila za Krešimira Velikoga. Želi dakle stvaranje Hrvatske sa svim državnim atributima i zato odbija bilo kakve kočnice ostvarenju hrvatskoga državnoga prava. Barčić nesumnjivo podcjenjuje Frank-Folnegovićev smjer kada se nada da će pokrenuti Stranku prava u odlučnu bitku protiv dualizma.

Na *Obzorove* optužbe da se izjasnio protiv demonstrativnoga posjeta Starčeviću za vrijeme Izložbe, a sada se angažira za Spinčića (koji je zbog govora pred Starčevićem izgubio profesorsko mjesto), Barčić kaže da se protivio zloupotrebi

52
HS 1887.–92., 21. XII. 1891.
53
Hrvatska, 22.–23. XII. 1891.

Izložbe, koja je trebala okupiti cijeli hrvatski narod, za stranačku demonstraciju. Odgojen je naime u tradiciji talijanskoga preporoda, pogotovo Mazzinija, kada su se vrlo različite struje složile pod lozinkom "fuori lo straniero" i odgodile međusobne opreke za vrijeme kada će tuđinac biti izbačen. On dakle želi slogu opozicije ali drži ludom obzorašku nadu da bi Stranka prava, kao predstavnica hrvatskoga naroda, mogla biti poražena na izborima. I on predbacuje obzorašima prihvaćanje revizije Nagodbe, krivnju za sadašnje stanje i zato drži da je drzovitost optuživati Stranku prava za destruktivno ponašanje. Za razliku od brutalnoga ocrnjivanja obzoraša na stranicama *Hrvatske*, kao krajnjega zla u Starčevićevu duhu, Barčić im priznaje da njihovu političku akciju "nadahnjiva čisti bezkoristni patriotizam" ali da su svojim oportunističkim diplomatiziranjem, popuštanjem i kolebanjem više štetili hrvatskoj misli nego njihovi neprijatelji. Barčić pokazuje da je dosljedan jer napušta Stranku prava kada mu postaje jasno da i ona kreće krajnje oportunističkim putem. Ističe svoje rezerve prema "do zla boga" raspaljenim strastima protiv Srba. Drži da je patriotsko djelo uklanjati im se jer Hrvati i Srbi govore jedan jezik, pa su zato "jedan te isti narod". Tko prema tome vrijeđa Srbina, vrijeđa i Hrvata. Ponavlja da su Srbi u kraljevini Hrvatskoj hrvatski politički narod.[54]

Neposredno prije pravaškoga sastanka na Rijeci mijenja se ustroj političkih struja u Dalmaciji. Uz opreke između oportunističke taktike vodstva Narodne hrvatske stranke i težnje pravaških grupa da se povede odlučnija politika, taj su razvoj uzrokovale i gospodarske prilike. Naime glavna dalmatinska proizvodna grana – vinogradarstvo, osnovni izvor opstanka seljaštva i akumulacije trgovačkoga kapitala, doživjela je krizu već osamdesetih godina zbog zatvaranja vanjskoga tržišta. Jedini je izlaz prodaja u Austro-Ugarskoj, gdje bi se dalmatinsko vino moglo bez carinskoga opterećenja lakše plasirati od proizvoda drugih zemalja. Međutim, upravo u toj osjetljivoj situaciji ta grana i dalmatinsko gospodarstvo uopće doživljava najteži udarac – trgovački ugovor s Italijom koji omogućava razornu konkurenciju talijanskoga vina. Italija je naime nepouzdan član Trojnoga saveza s Austro-Ugarskom i Njemačkom, pa vrhovi Monarhije nastoje privući je, uz ostalo, i trgovačkim ugovorom 6. prosinca 1891., koji sadržava vinsku klauzulu, naime omogućava uvoz talijanskoga vina u Austro-Ugarsku uz minimalan carinski namet. Vinska klauzula oduzima dalmatinskome vinu unutrašnje tržište a zbog nemogućnosti izvoza, upropaštava vinogradarstvo. U Carevinskom vijeću se Klaić i Bulat ograđuju samo od vinske klauzule a ne kažu ništa o političkom značaju ugovora, dok se Laginja izjašnjava protiv toga sredstva učvršćenja Trojnoga saveza.[55]

54
Obzor, 5., 12.–13., 26. IV. ; *Hrvatska*, 12., 16. IV.; *Kvarner*, 10., 24. IV. 1892.

55
Karaman u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 161, 170. Vidi Trumbićevu interpretaciju u *Hrvatskoj*, 29. I. i 1. II 1892.

Odmah nakon ove parlamentarne rasprave, u naknadnim je izborima za Carevinsko vijeće (4. veljače 1892.) izabran Juraj Biankini, urednik *Narodnoga lista* i bivši Pavlinovićev štićenik i suradnik. On doduše više nije podržavao svoga učitelja pred njegovu smrt 1887., ali je provodio njegovo učenje u političkoj praksi. Pavlinovićev se smjer nužno morao sukobiti s Klaić-Bulatovom oportunističkom taktikom, i to u vezi s pitanjem sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske te s njihovim nastojanjem da se ne zaoštrava odnos prema Srbima. U svojoj poslanici nakon izbora, Biankini izjavljuje da je sjedinjenje s banskom Hrvatskom nužnost jer je naravno središte Dalmacije u Zagrebu, a ne u Beču. On bi htio djelovati u Carevinskom vijeću u bratskoj solidarnosti sa Slavenima a ne želi ući u režimski Hohenwartov klub.[56] U svome prvom parlamentarnom govoru Biankini daje državnopravnu izjavu da Dalmacija pripada Hrvatskoj i da može biti samo privremeno zastupana u austrijskome parlamentu (što poslije izjavljuju svi pravaški zastupnici). Prvih nekoliko rečenica izgovara hrvatskim jezikom i izaziva prosvjed njemačkih zastupnika a odobravanje zastupnika Istre, Slovenije i mladočeha. Iako *Narodni list* dotada nije pokazivao simpatije za pravaštvo, Trumbić pozdravlja Biankinijev nastup i drži da će ga odobriti svi "pravi" Hrvati jer je riječ o pravaškome duhu uperenu protiv "austrijskoga narodnjačtva".[57]

I zagrebački obzoraši pozdravljaju Biankinijevu djelatnost u nadi da će on izvući Narodnu hrvatsku stranku iz njezine političke apatije, a vjeruju da ju on neće napustiti. No uskoro zatim Biankini s petoricom zastupnika istupa iz Narodne hrvatske stranke i osniva posebni "Hrvatski klub" u Dalmatinskome saboru. Povod tome činu je zaključak Sabora protiv pritajivanja hrvatskoga i srpskoga imena u čitankama, nasuprot Biankinijevoj tvrdnji da se hrvatsko ime pritajuje u korist srpskoga.[58] Kada se neposredno nakon pojave "Hrvatskoga kluba" održava pravaški sastanak na Rijeci, još je nejasno što će Biankini dalje učiniti.[59]

56
Gross u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 173; *Hrvatska*, 8. II. 1892. List piše 11. II. da je Biankini pobijedio Bjelanovića, kandidata "hrvatskih odroda nazovi Srbalja" i autonomaša.

57
Hrvatska, 22. II., 9.–10. III. 1892.; Perić, 1984., 51.

58
Gross u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968., 174; *Hrvatska*, 28. III., 1. IV. 1892.

59
Nakon istupa iz Narodne hrvatske stranke Biankinijev "Hrvatski klub" najprije opravdava taj čin a zatim izlaže svoj program: sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske na temelju hrvatskoga državnoga prava, priznanje samo jednoga, tj. hrvatskoga, naroda po državljanstvu i zemlji u cijeloj Hrvatskoj. Zahtijeva se hrvatski državni jezik u uredima, spajanje banske Hrvatske i Dalmacije željeznicom uz obranu zanemarenih "ekonomičkih interesa". Geslo je: "čisto hrvatskim pravcem i odlučnim radom k sdruženju..." *Hrvatska*, 9. V. 1892. Klub nije pripadnik Stranke prava pa Biankini u *Narodnom listu* samo izražava želju za suradnjom i kaže da različitost imena ne bi smjela dijeliti "iskrene Hrvate". Perić, 1984., 54.

Sastanak dogovoren u Zagrebu ujesen 1891. održava se na Rijeci, u Barčićevoj kući, 27.–28. travnja 1892. u vezi s predstojećim saborskim izborima. Zaključci toga sastanka nisu u Frankovu duhu. Nije slučajno što *Hrvatska* o tome ne piše jer želi pričekati "do sgodnijega trenutka". Međutim, objavljuje ih *Kvarner*, zacijelo na Barčićevu inicijativu, a za njim *Obzor* i drugi listovi. Zato i *Hrvatska* mora četrnaest dana poslije objaviti tekst rezolucije. Dakako, Riječka se konferencija nije izrazila u smislu Barčićeva radikalnoga otpora protiv Monarhije i njegove težnje za ujedinjenjem "Slavena na jugu". U tom pogledu je osamljen jer je ozračje iz osamdesetih godina potpuno nestalo. Ali zaključcima nedostaju osnovna obilježja Frank-Folnegovićeva smjera: upozorenje mjerodavnim činiteljima da bi Stranka prava prihvatila dualizam uz kritike Nagodbe da bi se to prikrilo, isticanje lojalnosti i dinastičnosti, te sustavna protusrpska agitacija. Rezolucija Riječke konferencije je nasuprot tome antidualistična, a što je bitno ne spominje zajedničke poslove "u okviru" Monarhije, nije protusrpska i diše slavenskim duhom. Nesumnjivo je riječ o Barčićevu minimalnome programu. Rezolucija, dakle, na temelju državnoga i prirodnoga prava zahtijeva ujedinjenje i nezavisnost svih hrvatskih zemalja. Za taj će cilj raditi klubovi Stranke prava. Rezolucija ne priznaje pravnu valjanost uredaba koje su u opreci prema hrvatskome državnom pravu ili mogu utjecati na kašnjenje njegova oživotvorenja. Stranka prava će zato nastojati ustavnim sredstvima ukloniti te uredbe, tj. Nagodbu i protivit će se svim strankama koje priznaju njihovu pravnu valjanost. [60]

Rezolucija pozdravlja istup šestorice iz kluba dalmatinske Narodne hrvatske stranke i nada se da će oni u svome posebnom klubu prihvatiti načela Stranke prava. Izjavljuje da su mladočesi načelni saveznici Hrvata i očekuje uzajamno podupiranje, a ističe štetnost Trojnoga saveza za Hrvate i Slavene Monarhije. Stranka prava očituje da u Hrvatskoj postoji samo jedan hrvatski narod (misli se politički narod) i podupirat će težnje "otačbenikah" u kraljevini Srbiji i kneževini Crnoj Gori ako ne budu vrijeđale hrvatsko državno pravo.[61] Rezolucija obvezuje Stranku prava da pomaže braću izvan današnje Banovine da se, na temelju sada postojećih zakona, brane koliko mogu, pogotovo od valova njemačke i talijanske bujice, i da se s njome sjedine. Uz Dalmaciju riječ je o rodoljubima Istre, Kranjske, Gorice, Štajerske i Koruške te Bosne i Hercegovine. Rezolucija vjeruje "da najotmjeniji sinovi ovih zemalja uviđaju, da se podpuna obrana narodnosti i napredak gospodarstveni može postići jedino ujedinjenjem cielokupne kralje-

---

60
Sjetimo se da je Barčić izjavio kako je pokušaj rješenja hrvatskoga pitanja parlamentarnim putem – utopija. Značajno je također da se o Nagodbi ne govori kao o zakonu nego se upotrebljava pojam "uredba" pa se, na taj način, možda izražava bliskost Starčevićevu nepriznavanju Nagodbe.

61
Ta izjava pogotovo nije u interesu Franka jer on naglašava nužnost zajedničke protusrpske politike dinastije i Hrvata.

vine Hrvatske, gdje bi narod uz vladara imao samoodluku o svojih najživotnijih pitanjih". Već je istaknuto da se o zajedničkim poslovima kraljevine Hrvatske s ostalim zemljama Monarhije uopće ne govori.[62]

Konferenciji pod predsjedništvom Rukavine i Folnegovića prisustvuju najvažniji predstavnici Stranke prava iz banske Hrvatske, te sva tri istaknuta pravaša iz Dalmacije: Trumbić, Prodan i Supilo. Laginja i Spinčić nisu mogli doći jer se tada u Carevinskome vijeću raspravljalo o Spinčićevu progonu zbog njegova govora pred Starčevićem ujesen 1891., ali i oni podupiru rezoluciju. Izvjestitelji su Istranin Antun Jakić, urednik lista *Il diritto croato*, Trumbić i Tuškan. Bolesni Starčević nije prisutan i zacijelo ne utječe na sadržaj rezolucije. Ona ne odgovara Folnegovićevim namjerama, no vjerojatno je ipak zadovoljan jer je Riječka konferencija prvi korak prema zajedničkoj organizaciji Stranke prava u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri. Za Franka to je zacijelo poraz koji pokazuje da ima mnogo protivnika. Mora dakle pojačati nastojanje da Starčevića privuče sebi. To čini na samoj konferenciji prijedlogom da hrvatski narod pokloni Starčeviću palaču u znak priznanja za njegovo velebno djelo. Konferencija to prihvaća i "Starčevićev dom" postaje središnja točka Frankove agitacije jer se on brine za skupljanje priloga i nabavljanje drugih materijalnih sredstava te za njegovu gradnju. Svega tri i pol mjeseca poslije pokazuje se da je program riječkoga sastanka samo privremeni Frankov poraz. Naime Frank pri otvaranju nove saborske periode 1892.–97. sastavlja adresu koja je u potpunoj opreci s riječkom rezolucijom.

Novo usmjerenje Stranke prava ima svoj korijen i u promjenama društvenih struktura. Pravaški pokret osamdesetih godina oslanjao se na neizdiferencirane šire slojeve a njegov radikalni značaj uglavnom nije bio prihvatljiv etabliranim trgovcima i obrtnicima jer je mogao izazvati pritisak režima na njihova poduzeća. Oportunistička, umjerena stranka, koja ipak zadržava dobro poznatu pravašku retoriku, znatno im bolje odgovara jer oni stalno osjećaju da je dualistički sustav velika kočnica njihovu ekonomskome interesu. Čini se da nova obilježja Stranke prava odgovaraju dijelu srednjega građanstva. Njegov postupan, iako skroman, gospodarski napredak te posjednički mentalitet koji više ne želi riskirati "steklištvo" tipa Davida Starčevića, strah od buntovno raspoloženoga seljaštva i od proletarizacije, a nakon 1890. i od socijalističkoga radničkoga pokreta – uzrokom su da dio građanstva odobrava naglašeno odbacivanje "revolucionarnosti" i "veleizdaje" iz osamdesetih godina u vodstvu Stranke prava i težnju da ono ne izazove režim. Čini se da pri tome veliku ulogu imaju Frankove opetovane ocjene pogubnosti financijske nagodbe i zahtjevi za financijskom samostalnosti jer je građanstvo uvjereno da je ona uvjet gospodarskoga razvoja i stvarne autonomije. Primjećuje se da se akcije i deklaracije vodstva sve više ograničavaju na građanstvo, dakako uz stalne izjave da Stranka prava zastupa cijeli hrvatski narod.

62
Kvarner, 10. V.; *Hrvatska*, 30. IV., 14. V. 1892.

Tijekom osamdesetih godina a i poslije znatno raste broj trgovaca, a nešto manje obrtnika, pa oni u lokalnim razmjerima imaju velik utjecaj na afirmaciju Stranke prava.[63] Tradicionalnim pristalicama Stranke prava iz redova najsiromašnijih malih trgovaca i obrtnika pridružuju se i neki bolje stojeći pa i "industrijalci".[64] Najveći porast zapaža se među malim obrtnicima koji rade bez pomoćnika a najviše su ugroženi proletarizacijom. No za Stranku prava važnija je potpora obrtnika koji zapošljavaju jednoga do pet pomoćnika. Prema statističkim podacima jedna trećina Zagrepčana pripada 1890. radničkome stanovništvu, a početkom devedesetih godina već ima većih štrajkova i u obrtničkim radionicama.[65] Može se pretpostaviti da je to jedan od razloga za sklonost obrtnika, a i trgovaca, prema Stranci prava kada ona napušta radikalizam pravaškoga pokreta i predstavlja se kao konzervativna stranka.

Statističke pokazatelje o razvoju građanstva dopunjuju konkretni stranački izvori koji pokazuju društveni sastav onih pravaša i obzoraša koji mogu utjecati na stranačke smjerove. Naime rezoluciju sastanka na Rijeci potpisuje osamdeset osoba, dok ih 86 potpisuje proglas Neodvisne narodne stranke o apstinenciji na izborima.[66] Upada u oči velika aktivnost svećenstva u obje opozicijske stranke. Od petnaest pravaških svećenika trinaest su župnici, a od obzoraških trideset i šest, njih tridest i četiri su župnici. Opozicijsko raspoloženje župnika može se velikim dijelom objasniti otporom protiv mađarskoga liberalizma pogotovo protiv zakona o civilnome braku, te nepovoljnim ekonomskim položajem svećenstva u manjim i siromašnim župama, a i Strossmayerovom tradicijom. Pri tome valja spomenuti da je to nakon smrti kardinala Mihalovića 1891., doba vakantnosti zagrebačke nadbiskupske stolice koja izaziva strah da bi Khuen mogao privoljeti Vatikan da za nadbiskupa postavi režimskoga kandidata, pa čak Mađara, kao što je to bio Mihalović. Iz činjenice da su potpisnici obiju proklamacija župnici ne može se zaključiti da oni jednako pomažu i pravaše i obzoraše. Razumije se da pravašku izbornu proklamaciju potpisuju samo najugledniji pristalice, a to su župnici a ne mladi svećenici. Iz političke borbe dobro se vidi da većina župnika radije pomaže Neodvisnu narodnu

63
To se odnosi na zagrebačko okružje. *Izvješće trgovačko obrtničke komore u Zagrebu za godine 1886/90.*, Zagreb 1892. Slično je i u drugim gradovima i manjim mjestima.

64
Zastupnik Stranke prava Gjuro Jakčin, trgovac drvom i poduzetnik, interpelira u Saboru zbog krize trgovine drvom. Žali što se trgovina i industrija ne nalaze u hrvatskim rukama i što interes domaćega kapitala nailazi na zapreke mađarske vlade koja nastoji spriječiti konkurenciju mađarskoj robi. *HS* 1887.–92., 10. XII. 1890., 7. XII. 1891.

65
V. str. 813-814.

66
Hrvatska, 21. V.; *Obzor*, 20. V. 1892.

stranku i čini se da su oni zapravo njezin glavni oslon izvan Zagreba. No mladi svećenici, lakše od starijih, prelaze preko Starčevićevih osuda svećenstva i njegovih izjava da je vjera privatna stvar pojedinaca. Zato ne začuđuje polemika "starih" i "mladih" svećenika u *Obzoru* i u *Hrvatskoj*. U svakom slučaju, rast broja svećenika u Stranci prava zacijelo utječe i na njezino pretvaranje u konzervativnu opoziciju.

Broj potpisnika iz redova inteligencije u proglasima pokazuje da obzoraši imaju više potpore kod zagrebačke, a pravaši kod inteligencije nekih pokrajinskih gradova, no kod jednih i drugih prevladavaju odvjetnici. Obzoraške pristalice su Zagrepčani, vlasnici najvećih radionica i poduzeća i odlučni činitelji u obrtničkome dijelu zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore. Međutim, među pravaškim potpisnicima nalazi se samo jedan obrtnik, i to gostioničar. Pravaške pristalice među malim obrtnicima zacijelo nisu poznate osobe, pa njihovi potpisi na spomenutome dokumentu ne bi imali političko značenje. Rezoluciju Stranke prava potpisuju najutjecajniji trgovci u nekim pokrajinskim gradovima. Vidjeli smo u zagrebačkim gradskim izborima da domaći "veleobrtnici", tj. industrijalci, i zagrebački veletrgovci okupljeni oko Trgovačko-obrtničke komore naginju obzorašima. No njihov proglas o apstinenciji na izborima oni ne potpisuju, vjerojatno zbog već spomenuta Khuenova pritiska. Potpisi na proglasima pokazuju da je Neodvisna narodna stranka prije svega zastupnica svećenstva i zagrebačkoga građanstva, dok Stranka prava predstavlja građanstvo u nekim manjim gradovima i naseljima a u Zagrebu privlači male obrtnike i trgovce, pomoćnike, studente, srednjoškolce i mlade svećenike.

Krajem svibnja *Hrvatska* objavljuje imena oko četrdeset kandidata Stranke prava za saborske izbore. Iako je popis nepotpun, a desile su se i promjene, može se razabrati omjer zanimanja tih kandidata. U istome broju (po osam) prevladavaju odvjetnici i župnici. Zatim slijede posjednici (četiri), uglavnom kućevlasnici, potom trgovci te trgovci i posjednici (četiri), veleposjednici i vlastela (četiri), pa po jedan obrtnik, industrijalac (Jakčin), književnik i posjednik (Kumičić) i književnik (Harambašić). Dakako, nije riječ o omjeru zanimanja među pristalicama Stranke prava nego o izboru obrazovanijih i umješnijih nositelja političke djelatnosti, a ti su uvijek iz redova inteligencije, a ne iz proizvodnoga građanstva.

Dva tjedna nakon pravaške konferencije na Rijeci, Hrvatski se sabor raspušta i raspisuju se izbori. Ante Starčević potpisao je riječke zaključke a u svom proglasu izbornicima delničkoga kotara ne predlaže nikakav program. Šalje im samo "serdačan otačbenički pozdrav i poljubac", ispričava se da mu "slabljina" ne dopušta doći među njih. Nada se da oni odobravaju njegov dotadašnji javni rad. On više neće dugo uživati ni stradati no njegovo je "sveto deržanstvo" ustrajati na svome putu do smrti. Starčevićeva će se vruća želja i molitva ispuniti ako budu djeca rekla da su on i mnogi drugi radili u "ljuta vremena... o pravu, o zasluženoj sreći

Hervatske".[67] Starčević još uvijek, ali znatno rjeđe, piše u *Hrvatskoj* vanjskopolitičke članke, ne daje nikakve izjave o previranju u Stranci prava. Na riječkom se sastanku razgovaralo o pripremama za izbore. Nasuprot tome, većina na konferenciji Neodvisne narodne stranke zaključuje apstinenciju na izborima. Bez suradnje s pravašima izgledi obzoraških kandidata izvan Zagreba vrlo su mali. Što se tiče Zagreba, isključeno je da bi mogao proći obzoraški kandidat jer je Khuen pripremao raspust Gradskoga vijeća, a Hipotekarnom je bankom zadao strašan udarac hrvatskome kapitalu. Povlačenjem s izbornoga poprišta obzoraši daju povod pravašima i režimskim krugovima za tvrdnje o njihovu potpunom slomu. Tako *Hrvatska* piše da obzoraše nije uništila vlada nego njihovi vlastiti grijesi jer su izgubili oslon seljaštva i građanstva. "Kapitulacija" *Obzorove* struje je, prema *Hrvatskoj*, posljedica uspjeha Stranke prava. *Obzor* u svakom broju objavljuje kapitalnim slovima proglas prijateljima i pristalicama da ne izlaze na izbore, a čini se da se vodstvo Stranke prava ljuti što *Obzor* ne poziva pristalice da glasuju za Stranku prava.[68]

Režimski tisak dakako likuje nad povlačenjem Obzorove grupe. S obzirom na usmjerenje Stranke prava prema dualizmu, Khuen vjerojatno očekuje da će lako izaći na kraj s njezinim kandidatima. Valja spomenuti da taj događaj pozdravlja i bosansko službeno glasilo *Bosnische Post* s izjavom da hrvatski narod može slijediti samo Stranku prava. Zbog svojih interesa u Bosni i Hercegovini, Kállayev režim naime podupire protusrpsku kampanju vodstva Stranke prava, piše o "tzv. Srbima" kao "urotnom življu" protiv opstanka Monarhije i predlaže jačanje Hrvatske unutar njezina državnopravnoga položaja "a na osnovu postojećih državnih zakonah", tj. na temelju Nagodbe.[69] Uoči izbora i Supilo komentira povlačenje obzoraša izjavom kako je Khuen poslan da svlada "ekstremne elemente" a uradio je obratno, naime prisilio je umjerenu opoziciju da se povuče a nije svladao Stranku prava koja je ojačala u Banovini i izvan nje.[70]

Apstinencija obzoraša daje pravašima priliku da pokažu svoju snagu ali je očigledno da su sami preslabi da se odupru Khuenovu teroru.[71] Stranka pra-

---

67
Isto, 17. V. 1892.

68
Obzor, 21. V.; *Hrvatska*, 24. V. 1892. Čini se da su neki obzoraši razgovarali s Folnegovićem i Barčićem u vezi s tom apstinencijom. Barčić: *Bistrimo*, 25-6. Apstinenciji se protive Rački i Strossmayer, koji misli da je to pogreb Neodvisne narodne stranke. KORS IV, 319-20.

69
Hrvatska, 18., 30. V. 1892.

70
Isto, 31. V 92.

71
Postupak lokalnih vlasti pokazuje uhićenje seljakâ u sisačkome kotaru jer su pokušali pripremiti izbornu skupštinu za kandidata Franka, no on uspijeva isposlovati kod Khuena njihovo puštanje iz zatvora. *Hrvatska*, 17.–18. V. 1892.

va pobjeđuje u svega osam kotara. U Sabor ulazi i Mile Starčević. Khuen dopušta dakle izbor određenoga broja opozicijskih zastupnika koji mu je potreban da bi sačuvao privid parlamentarizma, pa da može objaviti svijetu slabost opozicije i snagu svoje stranke "u narodu". Valja podsjetiti da je Stranka prava 1884. osvojila 25, a 1887. jedanaest mandata, dakle riječ je o ponovnu padu broja zastupnika.[72] Supilo u *Crvenoj Hrvatskoj* vidi uzroke izbornome neuspjehu u vladi, sustavu ali i u narodu koji još nema narodnu svijest kao Česi. No *Hrvatska* odgovara da to nije istina jer narod "u prvom redu seljani" nemaju pravo glasa, a glas za Stranku prava je "junačtvo" pod Khuenovim izbornim terorom. Izbori su pokazali da Stranka prava u danim uvjetima ne postiže uspjehe u "inteligentnom gradjanstvu" koje se pod pritiskom vlade, velikih župana, kotarskih pristava i rojeva nižih činovnika ne može izjasniti kako bi to htjelo. Zato *Hrvatska* vidi svoju glavnu potporu u seljačkim biračima, tj. u imućnom seljaštvu koje ima pravo glasa.[73]

Izborni neuspjeh Stranke prava pokazuje da Neodvisna narodna stranka nije baš sasvim "pokopana" i da je vodstvu Stranke prava potrebna suradnja s njome želi li pridobiti građanstvo. Možda na okret vodstva prema suradnji s obzorašima utječe i potreba da se svećenstvo složi i da se na taj način lakše odbiju česti napadi na Stranku prava kao, tobože, "protukatoličku" stranku zbog brojnih Starčevićevih napada na svećenstvo.[74] Režim oštro reagira na političku djelatnost svećenikâ u Stranci prava. Najugledniji među njima, župnik Marije Bistrice Juraj Žerjavić, dospijeva zbog svoga zalaganja za pravaškoga kandidata pred sud gdje ga brani Frank.[75]

72
Hrvatska (4. VI. 1892.) doduše uvjerava da Stranka prava unatoč smanjenu broju mandata uživa veću potporu jer su 1887. izborni kotari, u kojima je pobijedila, obuhvaćali 39 općina a sada ih je 44.

73
Hrvatska, 18., 20. VI. 1892.

74
U svom ratovanju protiv *Obzora*, uredništvo *Hrvatske* služi se i pojedinim *Pismima Magjarolacah*, pa 4. VI. objavljuje i Pismo XV u kojemu Starčević, uz ostalo, svrstava "učitelje vere" u "Slavoserbe". Zato *Katolički list* (glasilo zagrebačke nadbiskupije) i *Obzor* tvrde da je Stranka prava protukatolička.

75
Žerjavić je optužen da je svojom izjavom u crkvi navodno izazvao izgrede puka protiv činovnika zbog glasina da će se kip Majke Božje prenijeti u Mađarsku čime bi siromašno stanovništvo ostalo bez skromnih prihoda od hodočašća i proštenja. Frank nastoji dokazati da za uznemirenje puka nije kriv Žerjavić nego stanje u općini. No župnik je osuđen na mjesec dana zatvora a kazna je pretvorena u globu od 300 forinti. Poslije se održava ročište protiv 49 seljaka radi bune, a i ta optužnica tvrdi da ju je izazvao Žerjavićev govor. Pravaški odvjetnik dr. Ivan Ružić dokazuje da nije riječ o zločinu ustanka, a *Hrvatska* se trudi odbiti optužbe režimskoga i obzoraškoga tiska da Stranka prava izaziva nerede i tvrdi da su izgredi puka posljedica izbora omraženoga zastupnika većine. *Hrvatska*, 17.–18. VI., 27. VI., 14. VII., 9., 12., 17. XI. 1892.

Pri otvaranju nove saborske periode 1892.–97. Stranka prava pojavljuje se s Frankovom adresom, različitom od izbornoga programa prihvaćenoga na Rijeci. Klub Stranke prava više dana raspravlja o toj adresi, prije svega o kraljevoj zavjernici 1867. na kojoj Frank temelji svoje argumente. Protiv nje ustaju dr. Ivan Banjavčić, Barčić i Folnegović, koji se zapravo suprotstavlja smjeru kojemu je začetnik. Mile Starčević, ljubimac svoga strica i Frankov suradnik, napominje Barčiću da se ni on ne slaže s isticanjem kraljeve zavjernice ali da treba popustiti Franku jer *Hrvatska* bez njega, tj. bez njegova financiranja, ne bi mogla izlaziti. Tada je Barčiću sve bilo jasno! Tek je na dan saborske sjednice, na kojoj je trebalo pročitati adresu, odlučio potpisati ju. Poslije žali "svoju slabost" jer je sa svim potpisima svojih zastupnika klub Stranke prava, zaveden od Franka, "neposredno priznao pravnu valjanost nagodbe s Mađarima". Prema Frankovim izjavama nakon raskola, Starčević i drugi zastupnici molili su Franka da kao velik "znalac" sastavi adresu, na kojoj mu je Starčević čestitao. Zbog otpora nekih prvaka adresi, s obzirom na kraljevu zavjernicu, na prvoj sjednici kluba, Starčević je došao na drugu sjednicu, pohvalio Franka i izjavio da će ju on potpisati, a tko to neće neka istupi iz Stranke. Zato Frank dovikuje trojici svojih protivnika da žele biti bolji pravaši od "Staroga".[76]

Kraljeva ili krunidbena zavjernica izdana je 1867. na temelju zaključka Ugarskoga sabora u kojem hrvatski zastupnici nisu bili prisutni, i to nakon sporazuma kralja i mađarskoga plemstva o uvođenju dualističkoga sustava. U skladu s Ugarskom pragmatičkom sankcijom (1723.) jamčila je cjelokupnost, zakonitost, neodvisnost i slobodu Ugarske i "posestrimah zemljah", tj. nerazdruživost zemalja krune Sv. Stjepana. Ta kraljeva zavjernica bila je mađarskim prvacima neophodna ne samo iz načelnih razloga, tj. kao jamstvo jedinstva i cjelovitosti Ugarske (uz uključenje njezinih "posestrimah" Hrvatske i Slavonije kao *partes adnexae*), shvaćene kao "jedinstvene mađarske države", nego i zato što je Franjo Josip nakon 1848. izdvojio iz Ugarske Hrvatsku i Slavoniju, Vojvodinu Srpsku i Erdelj. On se sada zapravo zakleo da to više neće učiniti. Kraljeva je zavjernica potvrđena za Ugarsku 28. srpnja 1867., tj. isti dan kad i mađarski tekst Austro-ugarske nagodbe. Kada je 16. studenoga 1868. Hrvatski sabor prihvatio Hrvatsko-ugarsku nagodbu, ta je ista zavjernica 10. prosinca 1868. proglašena i za Hrvatsku i Slavoniju. Ona dakle jamči Ugarsko-hrvatsku nagodbu a ne povijesna hrvatska prava kako to tumači Frank, izjavljujući da Hrvatsko-ugarska nagodba nije izraz prava proglašenih u zavjernici. Vladareva zakletva za Ugarsku te Hrvatsku i Slavoniju samo je jamstvo hrvatske nagodbene autonomije, koju kralj i mađarska vlada shvaćaju kao "pokrajinsku" unutar jedinstvene mađarske države. Samo bi posebna kraljeva zavjernica za Hrvatsku i Slavoniju izražavala formalno priznanje njezine državnosti. To su shvatili već zastupnici Hrvatskoga sabora 1866. i 1867. kada su zahtijevali takvu poseb-

76
Barčić: *Bistrimo*, 15-16; *Hrvatsko Pravo*, 24. I. 1896.

nu zavjernicu. Međutim, u zavjernici ima pasus koji pripadnici Stranke prava mogu tumačiti kao kraljevo obećanje da će sjediniti hrvatske zemlje s Bosnom i Hercegovinom kada ju stekne. Naime kralj se obvezuje da će sve zemlje koje su "natrag stečene", a i one koje će se ubuduće pribaviti, vratiti Ugarskoj i njezinim posestrimama. Uz to, vladar se zaklinje da od Ugarske i njezinih posestrima neće ništa otuđiti nego da će nastojati da te zemlje umnoži i raširi. Očigledno je u zavjernici riječ o Bosni i Hercegovini, samo treba imati na umu da ona jamči dualizam, tj. da mađarska vlada i Franjo Josip ne priznaju postojanje hrvatskoga državnoga prava, nego samo ugarskoga, koje je za njih istovjetno s mađarskim.

Frank zapravo preuzima nekadašnju interpretaciju zavjernice od strane Neodvisne narodne stranke. Dr. Kosta Vojnović se na nju pozivao u govoru 15. siječnja 1884., kojim je opravdao novi program svoje stranke, naime proširenje Nagodbe. Najprije je isticao presudnu ulogu "prejasne habsburške kuće" u Monarhiji i vjernost hrvatskoga naroda kralju, a pri tome je mislio da ta zavjernica ne jamči dualizam nego da kralj njome obećava "cjelovitost" Hrvatske, tj. prije svega sjedinjenje banske Hrvatske i Dalmacije. Vojnović je zacijelo držao da izmjena Hrvatsko-ugarske nagodbe ovisi o kraljevoj volji. I Starčević je u svome govoru protiv Barčićeva prijedloga o sjedinjenju banske Hrvatske i Dalmacije rekao da su kraljevine Ugarska i Hrvatska imale i od prije "jednu krunitbenu zaverbenu diplomu" i tvrdio je da u njoj vladar priseže "da će raditi da se kraljevini povrati ono, što joj je oteto", a to je, prema njemu, dužnost krune i bez neke prisege. Dok su Ugarskoj vraćeni teritoriji pod Turcima, kruna nikada nije htjela povratiti Hrvatskoj "što ju ide". Tom je izjavom Starčević zacijelo želio dati do znanja da se Habsburgovci nisu nikada držali "svoga" ugovora s hrvatskim narodom. S obzirom na takvu interpretaciju ne začuđuje što Starčević u klubu Stranke prava pristaje uz Franka s argumentom da su te zavjernice uvijek bile istovjetne pa očigledno prihvaćanje zavjernice iz 1867. ne drži okretom prema Nagodbi.

Prema jednoj *Obzorovoj* primjedbi, u Stranci prava više ništa nije nemoguće nakon prihvaćanja adrese koja se temelji na kraljevoj krunidbenoj zavjernici. Zato je teško shvatiti zašto su stranački prvaci "zatvorili oči" pred adresom, kao "čudnom zvjerkom", nastalom "križanjem" Nagodbe i pravaštva. Jesu li šutjeli zato što je Starčević držao da je zavjernica jamstvo hrvatskoga državnoga prava? Iz *Hrvatske* se može razabrati da su iza kulisa pokazivali svoje nezadovoljstvo. Tek su nakon raskola izrekli mišljenje da je adresa, koja se temelji na zavjernici, "uporište" Nagodbe u smislu ugarske Pragmatičke sankcije. U njoj je riječ samo o ugarskome kralju i kruni a nestaje samostalnost i nezavisnost hrvatske kraljevine. Tuškan poslije tvrdi da je Frank "narinuo" Stranci prava tu inauguralnu diplomu kao temelj adrese. U svakom slučaju, ona je najvažniji uzrok što su pravaši "zabludili u oportunizam".[77]

77
Djela I, Govor 5. XI. 1889., 382; *Obzor*, 2. VII. 1894.; *Hrvatska Domovina*, 21.–23. I. i 14. II. 1896.

Prema saborskom poslovniku Stranka prava nema dovoljno potpisnika za adresu, pa predsjednik ne mora dopustiti da se ona postavi na dnevni red. No on odobrava da ju Frank čita na sjednici 16. kolovoza 1892., a prema *Hrvatskoj*, sluša ju, štoviše, s osobitom tolerancijom. Zacijelo tako postupa u dogovoru s Khuenom koji vjerojatno želi dobiti priliku da naglasi potpuni zaokret od Starčevićeva prema Frankovu programu i prikazati Stranku prava neozbiljnom i neiskrenom "družbom" koja luta u magli.

Frank najprije citira kraljev reskript od 27. veljače 1866. koji nalaže dogovor Hrvatskoga i Ugarskoga kraljevinskoga odbora o uređenju međusobnih odnosa. "Stavljajući vam na volju, da si pri tom uzčuvanjem svoje na pravu osnovane autonomije dovoljno stečete jamstva za narodne interese svoje." A zatim kaže da je hrvatsko pravo, najavljeno tim reskriptom, našlo izraz u kraljevoj zavjernici i zakletvi. Pri tome prešućuje da je vladar izdao spomenuti reskript i dopustio pregovore između Hrvatskoga i Ugarskoga kraljevinskoga odbora 1866. kada se još nije konačno odlučio za uvođenje dualizma niti su bili formulirani mađarski zahtjevi, a da je zavjernica iz 1867. posljedica njegova sporazuma s mađarskim prvacima, da je sastavljena od njih, tj. od Ugarskoga sabora, koji u Hrvatskoj i Slavoniji vidi samo "posestrime kraljevine", u najboljem slučaju s određenom pokrajinskom autonomijom, tj. integralni dio jedinstvene mađarske države. Nasuprot tome Frank u svome govoru kaže da zahtjevi za ujedinjenjem Hrvatske nisu "panslavizam" (kako piše mađarski tisak) jer je "sama Magjarska utanačila, složila i inartikulirala nezavisnost, slobodu, cjelokupnost i ustav kraljevine Hrvatske sa kraljevskom zavjernicom". To bi dakako značilo da je Ugarski sabor sastavio zavjernicu protiv svojih vlastitih interesa jer je mađarska elita držala da je i skromna hrvatska nagodbena autonomija prevelika "koncesija" Hrvatskoj i Slavoniji. No Frankovo tumačenje donekle je u skladu sa Starčevićevim mišljenjem koji je uvijek tvrdio da su zapravo Mađari nudili Hrvatima više a da su onda "Slavoserbi" na zapovijed zlokobne Austrije i iz urođene mržnje prema Hrvatskoj suzili tu autonomiju na minimum.

Frank drži da je kraljeva zavjernica zapravo izraz hrvatske Pragmatičke sankcije 1712. koja proglašava cjelokupnost hrvatskih zemalja, kao zasebne državne skupine prema Ugarskoj. Međutim, Habsburgovci ju nisu nikada potvrdili nego su umjesto nje prihvatili ugarsku Pragmatičku sankciju iz 1723. koja uključuje Hrvatsku i Slavoniju u Ugarsku kao njezin integralni dio, a čini temelj Austro-ugarske nagodbe i zato jer proglašava nerazdruživost Ugarske i ostalih kraljevih zemalja. Frank zatim kaže da bi Hrvatska morala dobiti jednaka prava kao Ugarska jer Hrvatsko-ugarska nagodba i njezina revizija ne odgovaraju niti kraljevu reskriptu niti sadržaju zavjernice. Adresa podsjeća da je Ugarski kraljevinski odbor 1866. izjavio kako želi sporazum s Hrvatskom na temelju zajedničkih interesa koji su, prema Franku, postojali u mnogostoljetnome životu hrvatskoga naroda i narodâ Ugarske, a Nagodbom su uništeni. Uz ostalo, Frank to dokazuje

svojim često ponavljanim izjavama o financijskoj katastrofi Hrvatske. Prema tome, adresa, pozivanjem na zavjernicu, načelno prihvaća Nagodbu no drži da je nužno proširiti postojeću hrvatsku autonomiju. Upravo to je od 1884. program Neodvisne narodne stranke. S obzirom na stalne izljeve dinastičnosti kojima Frank i drugi žele izbrisati sliku o "veleizdaji" Stranke prava iz osamdesetih godina, pozivanje na zavjernicu ima, čini se, prije svega zadaću udobrovoljiti vladara i dati mu do znanja da bi lojalna Stranka prava prihvatila i one njegove odluke koje se ne bi temeljile na hrvatskoj Pragmatičkoj sankciji, odnosno ne bi odgovarale njegovu "ugovoru" s hrvatskim narodom.

Vidjeli smo da "prvašnji pravaški program" na temelju Starčevićeva učenja nije priznavao niti Nagodbu niti zajedničke interese s ostalim zemljama Monarhije, a zahtijevao je samo pregovore između hrvatskoga kralja i hrvatskoga naroda, s time da bi se nakon uspostave potpuno samostalne hrvatske države moglo do stanovite granice prići sporazumu s ostalim vladarevim zemljama. Frankova adresa svojim pozivanjem na kraljevu zavjernicu, stvorenu ne samo bez predstavnika hrvatskoga naroda nego i uz njihov prosvjed, ostavlja za sobom Starčevićevu negaciju i postavlja se na temelje Nagodbe ali to ne želi priznati. Kao prvi branitelj Frankove adrese javlja se novi zastupnik Mile Starčević. Pozivajući se na "svetost historičke istine", on odbacuje Nagodbu ali vidi u budućnosti savez potpuno slobodne i neodvisne hrvatske države i Ugarske. I on tumači kraljevu zavjernicu kao obećanje ostvarenja hrvatskoga državnoga prava na temelju hrvatske Pragmatičke sankcije iz 1712. bez obzira na to što se, prema spomenutoj Barčićevoj izjavi, nije slagao s Frankovom interpretacijom.[78]

Starčević se u Saboru 17. kolovoza 1892. izjašnjava protiv Frankove adrese iako ju je potpisao i, štoviše, odobrio njezino utemeljenje na kraljevoj zavjernici. No valja upozoriti da taj proturječan postupak nije za nj ništa novo. Već je u Saboru 1861. branio Kvaternikov prijedlog ali sam je zastupao drugačije mišljenje. Nije se složio s Tuškanovim prijedlogom 1885. da se Khuen stavi pod optužbu i govorio je protiv adrese Stranke prava 1887. iako je potpisao i prijedlog i adresu. Da bismo razumjeli Starčevićev postupak, moramo imati na umu da se on nikada nije držao kao *primus inter pares*. On je sebe zamišljao kao mudraca i proroka koji "umovanjem" u svojoj sobi oblikuje velika načela, uglavnom nerazumljiva pretežnu dijelu naroda zbog njegove zavedenosti od "Slavoserba". S jedne strane, njega je širenje pravaštva zacijelo radovalo ali ga je pravaški pokret zabrinjavao jer brojni pripadnici pokreta nisu slijedili njegova "čista" načela, nisu ih razumjeli, imali su druge interese ili su držali da se ona ne mogu primijeniti. Drugim riječima, Starčević se od samoga početka pravaškoga pokreta nalazio u procjepu između potpore pokretu koji je izrastao iz njegova učenja, pa se njime mogao ponositi, te javne ili zakulisne ograde od brojnih postupaka u političkoj

78
HS 1892.–97., 16. VIII. 1892.

praksi koji nisu bili u skladu s njegovim "čistim" načelom. I uopće, svakodnevni poslovi išli su mu na živce. Vidjeli smo da je Starčević potpisao adresu 1887. koja je zacrtala pravac dinastičnosti i odustala od njegova učenja o ravnopravnosti kralja i suverenoga hrvatskoga naroda, ali se od nje ogradio izjavom o nepotrebnosti adrese kao ostatka srednjovjekovne podaničke vjernosti kralju "od božje milosti". Slično je uradio i s adresom 1892. No dok je adresa 1887. doduše odustala od jednoga od bitnih elemenata Starčevićeva ideološkoga sustava, ali ga nije sasvim napustila, Frankova se adresa nagodbenim programom odrekla Starčevićeva ideala samostalne hrvatske države izvan okvira Monarhije, a time i središnje točke njegove ideologije. Nije jasno je li je tako bolestan i slab bio u potpunosti načistu o čemu se tu radi.[79]

U svakom slučaju Starčevićev je govor u potpunoj opreci s adresom koja priprema tlo za oportunističku političku praksu, a u skladu je s njegovom dotadašnjom "absolutnom negacijom" političke djelatnosti dok traje dualizam. Služeći se primjerima iz rimske povijesti, on i ovaj put kaže da su prilike u Monarhiji vrhunac nemorala. Napadajući posredno i krunu, opet izjavljuje da mu je milija "iskrena despocia" nego "despocia družbe, okrinkana obsenom zakona". Na temelju svoga neprekidno ponovljenoga uvjerenja da su sve političke akcije i svi saborski zaključci osuđeni na propast, kaže da je protivnik svake adrese jer su sve one u tijeku 350 godina, tj. u vrijeme vladavine Habsburgovaca, bile uzaludne. No kada već mora primiti neku adresu, onda prihvaća pravašku jer u njoj ne vidi "stvarih neistinitih i škodljivih narodu". Kao i 1887., misli da se ništa ne bi promijenilo niti onda kada bi ta adresa stigla do vladara. Iskrena adresa (što ova, prema tome, nije) morala bi kralja sjetiti da su svi sabori nakon 1861. izabrani na temelju nezakonitoga izbornoga reda, da treba Hrvatskoj povratiti zakonito stanje i popraviti zlo, upozoriti da je javna uprava lošija od one u osvojenim zemljama (u Bosni i Hercegovini). Starčević dakle suprotstavlja Frankovu usmjerenju prema političkoj akciji unutar dualizma svoju negaciju političke prakse kao besmislene i nemoralne u danim uvjetima, a Frankovoj bezuvjetnoj dinastičnosti, prikrivenu kritiku Habsburgovaca. On je dakle još uvijek "veleizdajnik". Tako to shvaćaju svi režimski govornici pa već i predsjednik Sabora na kraju Starčevićeva govora izjavljuje da ova država "usprkos crnih slikah Starčevićevih imade životnu snagu i budućnost".[80]

Na temelju potpuno oprečnih izjava Franka i Starčevića, Khuen može izvesti u Saboru još veću predstavu nego pri Frankovu ulasku u Stranku prava

79
Brojni su podaci o Starčevićevoj fizičkoj slabosti. U vezi sa spomenutim govorom, promatrač sa saborske galerije kaže da je govorio tiho i mirno, ali još dosta jakim glasom za svoje godine. *Hrvatska,* 18. VIII. 1892.

80
Djela I, 17. VIII. 1892., 423-430

1890. Uz pljesak i smijeh "desnice" ruga se proturječnosti u kojoj se našla Starčevićeva "družba" (ironizira taj pojam jer se Starčević njime stalno služi protiv njegove vladavine). U adresnoj debati taj ton oponaša kor režimskih zastupnika. Khuen se najprije obara na Starčevića kao najkonzekventnijega saborskoga zastupnika po svom uvjerenju da je sve što on kaže najbolje, a sve što postoji u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti ne valja ništa. Ismijava Starčevića jer tobože želi postaviti politiku na temelje zdravoga morala, a sam postupa nemoralno potpisivanjem adrese koju onda pobija. Najviše mu se ruga zbog njegova kolebanja između ustavnosti i despocije.[81] Khuen se pita koji je pravi stav Stranke prava, da li Frankov ili Starčevićev? Kaže da je već u prošloj saborskoj periodi uočio proturječnost među njima, no držao je da je Starčević vođa "družbe". Sada međutim vidi da je već tada bilo mjerodavno Frankovo mišljenje "pak smo se – čini se – u mnogome približili". Prema Khuenu, Frankova je zasluga što "nestoji više stranka prava na absolutnoj negaciji, na kojoj stoji gosp. zastupnik čabarski (Starčević, *M. G.*). Ja sam našao jednu točku, gdje mogu kazati, da stoji absolutno na istom stanovištu, na kom i mi, a to je jako važna točka. Ono drugo, što je gosp. zastupnik prije i kašnje govorio, to se i meni čini, kako se činilo i gosp. zastupniku slunjskom (I. Jagiću, *M. G.*), samo neki više manje manevar, da se glavni cilj što bolje iztakne. Jer on protestira i proti osnovi na reskript i proti zaključku sabora i ja neznam proti čemu sve a ipak onda dolazi do toga, da zavjernicu od god. 1867. prihvaća glavnim stupom, a to je veliki napredak, koji se imade zahvaliti pročelniku stranke prava g. zastupniku križkomu (Franku, *M. G.*). Zato osobito rado konštatujem, da on stoji na stanovištu zavjernice god. 1867., jer je to izhodište onoga mišljenja i onog stanja, koje zastupa ova stranka, koje zastupa i vlada. (Žamor na ljevici)."[82]

Odbijajući optužbe "slavne družbe" da on i njegova stranka govore za "obsjeniti prostotu", Khuen nastoji izazvati dojam da to zapravo čine prvaci Stranke prava, zacijelo zato jer prihvaćaju Nagodbu a ne žele to priznati. Spominje i druge opreke između Starčevićevih i Frankovih izjava. Dok Starčević drži da je krunidba Ferdinanda I. nesreća za hrvatski narod, jer je svih 350 godina nakon toga čina doživio samo zlo, Frank tvrdi da je to izvor hrvatskoga prava. Naposljetku, Khuen optužuje Stranku prava da joj je glavno obilježje netolerancija prema drugim strujama, vjerama i narodima. Ističe njezino držanje prema Srbima i zamjera Stranci što ne želi jednako vrednovati pojmove "Slavonac" i "Hrvat" koji su Khuenu očigledno samo dva pokrajinska imena. On naime ne poznaje kraljevinu

81
Khuen naime predbacuje Starčeviću da se jednom predstavlja kao pobornik ustavnosti, a drugi put despocije, kako mu već odgovara. No on, vjerojatno namjerno, prelazi preko smisla tih Starčevićevih izjava. Nije on pristalica despocije, nego želi istaknuti da je despocija, prikrivena ustavnošću, nemoralnija od despocije koja jasno pokazuje ono što jest.

82
HS 1892.–97., 17. VIII. 1892.

Hrvatsku nego po zakonu samo kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, "a k tome jošte Dalmaciju". Optužuje Stranku prava da želi silom asimilirati druge narode od Sjevernoga do Egejskoga mora.

Historijskoj interpretaciji Stranke prava, Khuen suprotstavlja tumačenje kojim nastoji pokazati da je Hrvatska i Slavonija za njegove vlade postigla vrhunac onoga što je u politici moguće. Tvrdi da je Ilirska stranka doduše uzela krivo ime ali je slijedila svjetsko usmjerenje kao "narodnostna i demokratska stranka". Zasluga je mađarona bila što su se zalagali za stari, tradicionalni ustav ali su pogriješili u svom otporu protiv narodne i demokratske struje. Nakon dvadesetogodišnje borbe, obje te patriotske struje složile su se prihvativši Nagodbu i njezinu reviziju u korist naroda. Khuen dakle želi uvjeriti javnost da njegova stranka, a ne Stranka prava, uživa potporu "naroda".

Khuenu odmah odgovara novi karlovački zastupnik Stranke prava dr. Ivan Banjavčić. Pokušava odbiti njegove optužbe o netolerantnosti Stranke prava prema drugim vjerama te prema njemačkome jeziku ali, razumije se, izjavljuje da Stranka stoji na straži hrvatskoga imena i odbacuje ilirsko, jugoslavensko, srpsko-hrvatsko i hrvatsko-slavonsko ime. Odlučno odbija Khuenove sugestije o "slavonskome narodu" i optužuje ga da želi jedinstveni hrvatski narod rascjepati u konglomerat narodnosti. Odbacuje također Khuenovu optužbu o netoleranciji prema Židovima i opravdava nepriznavanje sljedbenika "grko-iztočne vjere" posebnim narodom. Kao što to rade svi pravaški govornici i autori, i Banjavčić izjednačava otpor protiv Stranke prava s borbom protiv hrvatskoga naroda.

Khuen odgovara Banjavčiću ponavljajući optužbe o netoleranciji Stranke prava prema drugim vjerama i narodima pogotovo u pisanju *Hrvatske*. Na Banjavčićevu optužbu da želi pretvoriti Slavonce u narodnost, Khuen odgovara osudom naziva "kraljevina Hrvatska" kao izraza netolerancije prema Slavoncima. Svoju stranku prikazuje kao braniteljicu sloge Hrvata i Srba i protivnicu separatističkih ideja koje su, kako kaže, srž Stranke prava.[83] Naposljetku Khuen ismijava stalno uvjeravanje o lojalnosti i dinastičnosti kod pravaških govornika. Kaže da Banjavčić na kraju govora "ispali nekoliko raketah lojalnosti", vjerojatno zato što je Starčević ponovno izjavio da je hrvatskome narodu već 350 godina jako zlo, tj. "odkad prejasna naša dinastija gospoduje".[84] Starčevićev govor te isticanje

83
U Hrvatski sabor izabran je i urednik *Srbobrana* Pavao Jovanović. On unosi u sabornicu ton toga lista što se prvi put očituje u njegovoj prepirci s Banjavčićem. Khuen pri tome kaže da se težnje Srba mogu oživotvoriti samo uz pomoć njegove stranke i zato se ograđuje od Jovanovića kao opozicijskoga zastupnika.

84
Među zastupnicima koji se oduševljavaju za adresu režimske stranke a ujedno napadaju Stranku prava, ističe se izvjestitelj dr. Fran Spevec, koji u zaključnome govoru opširnije upozorava na temeljite suprotnosti između Starčevića i novoga Frankova smjera. *HS*, 1892.–97., 19. VIII. 1892.

opreka između Franka i Starčevića od strane Khuena i njegovih zastupnika, velika su opasnost za Frankovu ulogu u Stranci prava. Kada bi simpatizeri Stranke povjerovali u različitost njegovih i Starčevićevih načela, u razdor u Stranci prava Frankovom krivnjom, bilo bi svršeno s njegovim odlučnim utjecajem. *Hrvatska* se muči s dokazivanjem da se Starčevićevo mišljenje nimalo ne razlikuje od onoga u adresi, a Frank se grozničavo baca na posao da to potvrdi. Uspijeva mu nagovoriti članove kluba Stranke prava da korporativno posjete Starčevića kako bi mu, kao prvaku "radnikah" koji su posvetili sve svoje snage za slobodu i zakonitu nezavisnost i cjelokupnost domovine, čestitali na "biseru" njegova govora i istakli da je "...svojim oratorskim saborskim dielom" zadivio pristalice i protivnike. *Hrvatska* piše da je Starčević "kod razpravljanja u klubu *najbitnije utjecao* (podcrtala *Hrvatska*) na nastanak adrese", da je ona zapravo djelo "siedoga vodje" i da njemu treba zahvaliti što je adresa porazila protivnike koji su, za utjehu, izmislili neistinu da u Stranci prava nema sloge. Čestitare je predvodio Folnegović. Nije slučajno da Frank upravo sada počinje s akcijom prikupljanja priloga za Starčevićev dom.[85]

Frank nesumnjivo misli da može uraditi bilo što, bez obzira na pravašku tradiciju, ako mu uspije uvjeriti javnost da uz njega stoji Starčević. No Starčevićevo proturječno držanje u vezi s adresom, a i spoznaja da Frank napušta njegovo učenje, izaziva nezadovoljstvo u nekih pravaša. Pod utjecajem režimskoga i obzoraškoga tiska koji otkriva nagodbeno obilježje adrese, obrazovaniji simpatizeri Stranke zahtijevaju objašnjenje. Frank zato mora u *Hrvatskoj* braniti adresu.[86] Ne može tajiti "da se je kod nekih privrženikah stranke prava pokazala neka sumnja napram mogućim posljedicam, koje bi tuj mogle nastati". Upozorava pravaše koji se još zanose protumonarhijskim osjećajima neka sebi izbiju iz glave očekivanje da bi Stranka prava poduzela "kakav eksplozivni čin". Ona je u adresi naglasila "miroljubiv rad", a radikalna je samo u želji "da se s temelja promieni *politički* (podcrtala *Hrvatska*) organizam, na kojemu počiva vladajući sistem u Hrvatskoj". Frank se brani od optužbi da zagovara dualizam i da pozivanjem na kraljevu zavjernicu nastoji poništiti žig veleizdaje na Stranci prava. Zato nakon brojnih kritika i optužbi zbog svoga nagodbenoga usmjerenja, tvrdi da zavjernica u adresi nije "jedino izhodište našeg rada". Ona je samo jedan od najmlađih neoborivih dokaza u nizu prijašnjih ali "daleko očitije" od njih potvrđuje hrvatsko državno pravo. Ponavlja da je zavjernica posebni državni spis koji ne inaugurira Nagodbu. Poziva se štoviše i na Barčića, za koga svatko zna da neće ni za

85
Hrvatska, 19., 22. VIII. 1892.

86
Najprije *Hrvatska* u nizu članaka "Iza adresne rasprave", u prvoj polovini rujna, prikazuje značaj adrese u Frankovu viđenju, a zatim on sam piše u prilozima pod naslovom "Adresa Stranke prava". *Hrvatska*, 22.–24., 29. IX. i 20., 22., 24. X. 1892.

dlaku odstupiti od programa Stranke prava, a koji je, prema Franku, priznao legitimitet zavjernice (što je poslije požalio).

Značajno je što Frank nastoji povezati interes Hrvatske s težnjama vrhova Monarhije za ekspanzijom na Balkanu. "Prema zapadu, sjeveru i iztoku zatvoreno joj (Monarhiji, *M. G.*) je svako ekspanzivno kretanje. Samo joj je jug još otvoren. Ali na jug dolazi se samo preko Hrvatske. Hrvatska bi morala zato u ovoj Monarhiji, kad bi vladala zdrava politika, biti više favorizirana, morala bi zauzeti odlično mjesto, morala bi uživati upravo takov iznimni politički položaj, da svojom slobodom, svojim kulturnim napredkom i uređenjem, svojom kompaktnom cjelinom postane onom privlačnom silom, kojom se može najbolje djelovati na srodne narode". Budući da Monarhija može "udovoljiti svojim aspiracijama na Iztoku" samo na temelju hrvatskoga državnoga prava, ona mora imati protusrpski pravac jer je šurovanje sa srpskom propagandom, vezanom uz kraljevinu Srbiju, anakronizam opasan za Monarhiju.[87]

Franku priskače u pomoć i njegov protivnik Folnegović iako u klubu nije zagovarao adresu. Štoviše, u svom predizbornom govoru u Sisku ide korak dalje od Franka.[88] Ističe da se Stranka prava adresom ne odriče svoga programa nego ga samo dopunjuje. Vidjeli smo da je Frank naprotiv tvrdio da u programu Stranke prava nije došlo ni do kakve promjene. Folnegović dakle kaže da Stranka prava kao i dosad ne priznaje pravnu valjanost Nagodbe, a novo u adresi jest poziv da se zaboravi godina 1848. kada je s hrvatske strane prekinut savez s Ugarskom. Uvjerava birače da otpor protiv toga saveza nije temeljna točka programa Stranke prava, kako se često misli, pa je zato adresa učinila kraj "ovoj žalibože sustavno kultiviranoj predsudi proti stranci prava..." Kako je sada jedina parlamentarna opozicija, Stranka prava je držala "*svetim svojim zadatkom prvi svoj politički korak u ovoj novoj situaciji tako udesiti, da ju na tom putu može sliediti svaki pošteno misleći, a oporbenim duhom zadahnuti Hrvat*" (podcrtao Folnegović). Budući da i Strossmayer želi slogu, Folnegović drži da više nema zapreka sporazumu opozicije pod zastavom Stranke prava. Drugim riječima, program Stranke prava ipak je promijenjen kako bi ga mogli prihvatiti i obzoraši. Adresu je sastavio Frank, nastavlja Folnegović, a on već odavno zastupa u "Posavju" interese kapitala i trgovine koji podupiru konzervativne težnje, često krivo izjednačene s obranom vladajućega sustava. Zato je novo u adresi isticanje potrebe materijalnoga blagostanja naroda. Folnegović se prije svega obraća sisačkim trgovcima i obrtnicima, pa ih poziva da se ne upuštaju u razmatranje socijalnoga pitanja jer za to još nije vrijeme. Naposljetku Folnegović zamišlja budućnost hrvatskoga naroda

87
Ta su shvaćanja sušta suprotnost Starčevićevoj posljednjoj izjavi, tj. pismu predsjedniku Ugarskoga parlamenta Bánffyju. V. str. 789.
88
Frank je izabran u dva kotara. Odrekao se sisačkoga u kojemu je naknadno izabran Folnegović.

"samo u slozi, ljubavi i savezu s Ungarijom" ali kao ravnopravne braće. Čini se dakle da je pravaško vodstvo postalo konzervativnije od obzoraškoga. Neodvišnjaci su se doduše kolebali između "čistoće" Nagodbe (dok su pripadali "Centrumu" Draškovića) i proširenja postojeće autonomije (izražene Vojnovićevom adresom) ali nisu bezuvjetno povezali budućnost hrvatskoga i mađarskoga naroda. U polemici *Obzor* tvrdi da bezuvjetan savez Hrvatske i Ugarske, kakav želi Folnegović, unaprijed isključuje njihovu ravnopravnost.[89]

Folnegović je spomenutom izjavom učinio taktičku pogrešku iako je govorio u duhu Frankove adrese. Frank naime nije rekao da želi bezuvjetan savez s Ugarskom iako to logički proizlazi iz prihvaćanja kraljeve zavjernice kao političkoga ishodišta. Vidjeli smo da je uporno tvrdio da nije riječ o nagodbenome programu. U ozračju spletaka oko Starčevića, Folnegović pruža Franku mogućnost da ga pred Starčevićem ocrni kao nagodbenjaka. Zato Folnegović u žestokoj polemici s *Obzorom* mora priznati da je izrazio svoje osobno mišljenje, a ne stav Stranke, iako nije jedini koji tako misli, tj. aludira na Franka. Odbijajući *Obzorove* optužbe o dodirnim točkama njegova i režimskoga programa, čak uzvikuje da bi obzoraška vlada bila gora od mađaronske.[90] Frank ističe kraljevu zavjernicu u nadi da će tako pokazati svoju odanost dinastiji, a ne priznaje njezin nagodbeni značaj. Štoviše, uvjerava pristalice da ona jamči sve ono za čim Stranka prava teži: ustav, nezavisnost, slobodu i cjelokupnost, čak i "Veliku Hrvatsku".[91] On je dakle oprezan i želi ostaviti otvorenu mogućnost za drugačije rješenje hrvatskoga pitanja, dakako uvijek uz uvjet da ono ne bude protivno interesima Franje Josipa. Folnegović međutim ostaje pri svojoj misli da je budućnost hrvatskoga naroda osigurana jedino "u sretnom savezu s Ungarijom". Izjavljuje, doduše, da je Stranka prava protivnica Nagodbe (tj. onakve kakva je sada) ali da nikada nije griješila protiv nje dok je režimska struja dopuštala njezino kršenje.[92]

Frankova adresa otvara vrata suradnji Stranke prava i *Obzorove* struje iako otrovne polemike obilježavaju političko ozračje nakon izložbe 1891. i u prvoj polovini 1892. Između ostaloga riječ je o "aferi" Vjekoslava Spinčića kojega je *Obzor* oštro napao zbog njegova poklonstva Starčeviću u vrijeme Izložbe. Zatim je, pod dojmom potpunoga prevladavanja pravaštva u istarskome hrvatskom političkom životu, kada je još i Laginja izabran u Carevinsko vijeće, pripisao Spinčiću

89
Obzor, 4., 6. X.; *Hrvatska*, 5. X. 1892.
90
Hrvatska, 8., 10. X. 1892.
91
Isto, 24. X. 1892.
92
HS, 1892.–97., 21. XII. 1893.

krivnju za velike teškoće u Istri, pa je izazvao negodovanje Istrana.[93] Stvar se pogoršala kada je Spinčić, profesor učiteljske škole u Gorici, dekretom Ministarstva bogoslužja i nastave, a na prijedlog namjesništva u Trstu, izbačen iz službe jer je pred Starčevićem izjavio da je Istra dio hrvatskoga naroda i da želi sjedinjenje hrvatskih pokrajina na temelju hrvatskoga državnoga prava, a i zbog njegove djelatnosti protiv istarskih Talijana u povodu Laginjina naknadnoga izbora u Carevinsko vijeće. *Hrvatska* je odmah optužila *Obzor,* a zatim zagrebačkoga obzoraškoga načelnika Milana Amruša, da je zagrebačka policija denuncirala Spinčića u Trstu, te povela hajku protiv *Obzora* zahtijevajući da se izbaci iz javnih prostorija.[94]

No dugogodišnja borba Stranke prava i Neodvisne narodne stranke izgubila je Frankovom adresom načelne temelje. Režimski zastupnik dr. Fran Spevec s pravom izjavljuje da je Frank pobrkao pravaški i obzoraški program i da se upravo u tome razlikuje od "čistih" pravaša. *Obzor* dakle ima razloga pozdraviti adresu i istaknuti da između nje i prošlih pravaških adresa "nema nikakova doticaja" i da je "steklištvo" nestalo. "Mi se tome radujemo, jer se tako utire put onoj zajednici opozicija, koju smo mi uvijek zagovarali." Priznanjem postojećega državnopravnoga položaja i zahtjevom za promjenom (revizijom Nagodbe) Stranka prava je stupila "na polje realne politike", tj. napustila je Starčevićevu negaciju. Opreke između Franka i Starčevića *Obzor*, uz ostalo, vidi i u tome što adresa očekuje prijedlog krune za rješenje hrvatskoga pitanja, dok je Starčević to zahtijevao na temelju državnoga i historijskoga prava.[95] Mišljenje oporbene javnosti izražava Biankinijev *Narodni list* koji pozdravlja adresu uglavnom zato što ne zazire od saveza s Ugarskom pod uvjetom priznanja hrvatskoga prava na temelju "ugovora" s kraljem. List piše da se jaz između Stranke prava i Neodvisne narodne stranke može premostiti i da će s vremenom doći do sporazuma.[96]

Nakon adrese kojom Stranka prava objavljuje svoj konzervativni duh, a taj se poklapa s tendencijama Neodvisne narodne stranke, oporbena javnost pojačava pritisak na vodstva obiju stranaka da se slože pa prvaci moraju poslušati "glas naroda". Obzoraši su ionako često predlagali suradnju, a pravaši su im, nakon svoga neuspjeha na izborima, sami ponudili "slogu". Čini se da je Folnegović,

93
Obzor u listopadu 1891.; *Hrvatska*, 13. X., 27. XI. 1891.

94
Hrvatska, 12. XII. 1891. i 2. I. 1892. Načelnik Amruš izjavljuje da su optužbe *Hrvatske* lažne a uredništvo ih, dakako, ne može dokazati. *Hrvatska*, 31. III., 12.–13. IV. 1892. Bijes uredništva *Hrvatske* izaziva i *Obzorova* Dionička tiskara izdavanjem lista za puk *Prijatelj naroda*, koji Frank tuži zbog izjava o njemu.

95
Obzor, 18. VIII. 1892.

96
Hrvatska, 1. IX. 1892. Valja spomenuti da je *Hrvatska* vrlo kritična prema *Narodnome listu* jer Biankini nije pristupio Stranci prava.

unatoč spomenutoj polemici s *Obzorom*, glavni zagovornik sporazuma zbog svoje veze sa Strossmayerom, a priča se da se Frank tome protivi kako bi ugodio Starčeviću.[97] Frank je doduše nakon ulaska u Stranku prava morao uzeti u obzir Starčevićevu mržnju protiv *Obzora* i Strossmayera, ali sada vjerojatno procjenjuje da je Starčević već preslab i bezvoljan da utječe na vodstvo Stranke, pa se odvažuje na suradnju sa "Slavoserbima".[98] Zajednički program s njima nužno bi se kretao u okviru zacrtanom adresom i omogućio bi učvršćenje Frank-Folnegovićeva smjera.

Najprije se naglo prekida novinska "prepirka", a prvi se razgovori vode između Amruša i Franka. Rački zatim pokreće službene pregovore koji se održavaju u stanu dr. Aleksandra Bresztyenszkoga.[99] Na sastanku 18. prosinca 1892. na kojemu sudjeluju pravaši Frank, Folnegović i Kumičić te obzoraši Rački, Mazzura, Amruš i Smičiklas, zaključen je tekst sporazuma. Opozicija će zajedno raditi na ostvarenju državnoga i prirodnoga prava hrvatskoga naroda u Habsburškoj Monarhiji, za sjedinjenje svih hrvatskih zemalja (ne kaže se kojih), za uvođenje liberalnih, parlamentarnih uredaba i za isključivu upotrebu hrvatskoga službenoga jezika. Opozicija će zajedno istupati prema drugim strankama u Hrvatskoj i u Monarhiji. Nitko ne smije ni s kime pregovarati bez dopuštenja zajedničkoga egzekutivnoga odbora. Opoziciji se mogu priključiti i pojedinci izvan spomenutih stranaka.[100] Uoči nove godine 1893. *Obzor* i *Hrvatska* objavljuju sjedinjenje opozicija, ali ne i tekst toga sporazuma, uz radost javnosti u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji te pljesak Istrana i Slovenaca.[101] U svome prvom komentaru *Hrvatska* piše da je trvenje prevladano i da je opozicijama cilj da se u Habsburškoj Monarhiji sve hrvatske zemlje spoje u jednu politički samostalnu skupinu, da su obje stranke libe-

---

97
DAZ, Ostavština Peršić, 26 a.

98
Između 1891. i 1893. množe se vijesti o Starčevićevoj bolesti. Kako bi uredništvo pobilo *Obzorova* nagađanja da Starčević nije bio nazočan requiemu za Kvaternika (u povodu dvadesetogodišnjice pogibije) jer osuđuje njegovu bunu, *Hrvatska* (16. XI. 1891.) piše da je javio da ne može doći na misu "radi nepovoljnih zdravstvenih razloga". Čini se da je Starčeviću vrlo slabo na početku faze pomirenja pravaša i obzoraša. Strossmayer to komentira izjavom da se "naša mladež osvješćuje", tj. više se ne ponaša "stekliški", vjerojatno zato jer ne demonstrira protiv njega. "Ne znam, bi l' bilo žaljeti smrt Staroga. On je bio veliki otrov naše mladeži." KORS IV, 15. III. 1893., 361.

99
Mazzura, Šime – Derenčin, Marijan: *Program oporbenih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1894., 4-5

100
NSK, Korespondencija Mazzura R 6672/2. Zapisnik sjednice 18. XII. 1892.; Mazzura – Derenčin, 5-6

101
Hrvatska i *Obzor*, 31. XII. 1892.

ralne i žele postići za Hrvatsku "velike slobodoumne stečevine prosvete Europe" i zato nastoje ukloniti sve što nije u suglasju s duhom slobode i ustavnosti.[102]

Istodobno se u *Hrvatskoj* može pročitati doista neobičan niz članaka, naime govor Franje Račkoga u povodu dvadeset i pete godišnjice Jugoslavenske akademije koju je Starčević proglasio sramotnom predvodnicom "slavoserbske" urote za uništenje hrvatskoga naroda.[103] Sada pravaši mogu nešto saznati o nesumnjivim znanstvenim uspjesima Akademije i čuti od Račkoga da je misao o Akademiji "za južne Slavene" bila, doduše, "smjela" ali da je postigla znatan uspjeh u "filologijskoj i historijskoj grani", a zatim "i u prirodoslovnih strukah". (Prema Račkome, Akademija je dotada objavila 241 knjigu.) Rački također kaže da se Akademija najviše bavila Hrvatskom i Hrvatima, da joj je "sijelo u duši hrvatstva" koje je "zasada među južnoslavenskimi plemeni" najnaprednije u prosvjeti. Rački se, dakako, ponosi suradnjom južnoslavenskih i ostalih slavenskih "književnika". Iz toga govora pravaši također mogu razabrati da bi bez inicijative najzloćudnijega "Slavoserba" Strossmayera, hrvatska kultura ostala bez znanstvene proizvodnje. Zacijelo Starčević teško doživljava pohvalu Jugoslavenske akademije, no Frank i Folnegović više ne mogu imati obzira prema njegovu bijesu.

Razumije se da režimska zagrebačka, budimpeštanska i bečka štampa odgovara na pojavu "Sjedinjene opozicije" uzrujanim napadima, a Khuenova cenzura nadmašuje samu sebe po broju zapljena.[104] *Obzor* piše da je cilj opozicije ujedinjenje hrvatskih zemalja u Habsburškoj Monarhiji na temelju državnoga i prirodnoga prava. Okupljanje svih protivnika postojećega režima čini, zapravo, dio borbe Slavena Monarhije (misli prije svega na mladočehe). Frankov stav izražava glasilo njegova brata Jakoba, *Agramer Tagblatt,* koje piše da u vezi sa sporazumom opozicije nema ni pobjednika ni pobijeđenih, da im je cilj isti, samo su putovi bili različiti. List se nada da će se opoziciji pridružiti i konzervativni elementi, tj. aristokracija.[105]

Frank sada nastoji pobiti sumnje starih pravaša i tvrdnje Khuena i režimskih zastupnika da je Stranka prava adresom i sporazumom s opozicijom, a pogotovo pozivanjem na kraljevu zavjernicu, potpuno izmijenila svoj tradicionalni program. U tri saborska govora najprije ističe da je hrvatsko državno pravo štit

---

102
Hrvatska, 2. I. 1893.

103
Hrvatska, 24., 28.–29., 30. XII. 1892.; 2. I. 1893. Govor je objavljen u KORS IV, 334-349.

104
Karakteristična je izjava glasila mađarske Nezavisne stranke da je hrvatska opozicija navijestila rat ugarskome ustavu jer se Hrvatska, kao integralni dio Ugarske, može od nje odcijepiti samo revolucijom. Autor pobija svaku sličnost s težnjama Nezavisne stranke da se izmijene odnosi Austrije i Ugarske, jer su to dvije države, što Hrvatska nije. *Hrvatska*, 4. I. 1893.

105
Agramer Tagblatt, 3. I. 1893.

Monarhije i dinastije, uporno tvrdi da kraljeva zavjernica nije samo jamstvo prava za Ugarsku, kojoj je Hrvatska "apendix", nego za obje jer je Hrvatska ravnopravni partner Ugarske. Nastoji dokazati da Hrvatsko-ugarska nagodba nije rezultat jamstva kraljeve zavjernice nego, naprotiv, posljedica njezina iznevjeravanja. Kako bi uvjerio pravaše da između Starčevićevih načela te njegove adrese i sporazuma s obzorašima nema razlike, citira Starčevićeve riječi iz *Slobode* kojima želi dokazati da je Starčević uvijek interpretirao zavjernicu kao i on. Khuen međutim proglašava pravaše lijevim krilom obzoraša i s pravom drži da ne bi došlo do sjedinjenja opozicije da Stranka prava nije bitno izmijenila svoja načela. Kada Frank tvrdi da on još od 1879. zastupa isti program, Khuen mu odgovara da je upravo to dokaz da se promijenila Stranka prava. Režimski zastupnik Spevec kaže da je Frank *corpus alienum* u Stranci prava jer je njezina tradicija počela nestajati kada je on preuzeo vodstvo. U vezi s Frankovom izjavom da između njega i Starčevića nema razlike u shvaćanju zavjernice, Khuen kaže da bi htio čuti od samoga Starčevića što misli o tome i o sjedinjenju opozicije. Sa svoga mjesta Frank mu dovikuje "dok ozdravi".[106] Starčeviću je tada bilo veoma zlo, no i kada se oporavio, nije odgovorio na Khuenovu provokaciju. Očigledno je podupirao Franka ostajući pri tome kod svojih njemu oprečnih načela.

Unatoč brojnim nagađanjima i kasnijim izjavama pojedinaca bliskih vodstvu, ostaje nejasno što se događa iza kulisa. Kako to da Starčević, koji je uvijek nastojao jasno izreći svoje mišljenje, a kolebanje i mijenjanje stavova grubo je osuđivao kao "slavoserbstvo", sada šutnjom podržava "vertoglavenje" koje vodi napuštanju njegova nauka. Možda sjećanje Stjepana Radića može donekle rasvijetliti tu zagonetku. Radić je ujesen 1892. pošao Starčeviću kao priznatome vođi Stranke prava da mu se požali na prvi broj stranačkoga "pučkoga lista" *Hrvatski narod* koji je, po njegovu mišljenju, bio seljaštvu nerazumljiv. Starčeviću je išao na živce, rekao je da se on time ne bavi i uputio Radića da se obrati Folnegoviću i Franku. Na Radićevo uvjeravanje o nužnosti da upravo on poučava seljaštvo, odgovorio je otresito: *"Neka ga uči vrag ili Bog, ja ga učiti neću"* (podcrtao Radić). Njemu je važna samo *Hrvatska*, iz koje će čitatelji "upoznati sve naše neprijatelje".[107] U svom obračunu s "gospodskim" strankama Radić, dakako, ističe Starčevićev potpuni nedostatak interesa za seljaštvo. Međutim, taj razgovor pokazuje i to da njega uopće više ne zanimaju poslovi Stranke, da više i ne zna i ne mari za ono što rade Folnegović i Frank i da mu je najvažnije da *Hrvatska* napada "neprijatelje", tj. obzoraše. S napredovanjem bolesti i fizičkim slabljenjem takvo raspoloženje u njega potpuno prevladava i čini ga ovisnim o obavijestima njegove okoline, prije svega nećaka Mile.

106
HS, 1892.–97., 12., 17. I., 20.–21., 27. I. 1893.
107
Radić, Stjepan: *Najjača stranka u Hrvatskoj*, Rieka 1902., 26-29

U okviru Monarhije

Do proglašenja "Sjedinjene opozicije" prevladavale su, na radost režima, psovke i gruba netrpeljivost. Sada to ozračje zamjenjuje nazdravičarska euforija za tobožnju "slogu". "Gradjanski komers" u proslavu sjedinjenja opozicije u Zagrebu 12. ožujka 1893., kojemu su nazočni i "sveučilištni građani", daje ton ostalim sličnim priredbama. "Frenetički" pozdravljeni govore ugledni prvaci obiju stranaka. Rački želi da se kulturne, narodne i političke stečevine sačuvaju i prošire i da se tako Hrvatska uveća i ojača. To se može očekivati samo ako Hrvatska bude samostalna, neodvisna i slobodna "u *okviru ove monarkije, u koju su naši otci dobre i svoje volje unišli*" (podcrtala *Hrvatska*).

Posebno značenje ima govor dr. Šandora pl. Bresztyenszkoga, staroga unionista a zatim pripadnika Centruma grofova Draškovića, jer je predsjedavao pregovorima i nastojao pomiriti dvije stranke s namjerom da se stvori jedinstvena konzervativna opozicijska stranka slična Centrumu. U njegovu bi viđenju "Sjedinjena opozicija" morala primiti u svoje kolo "konservativni živalj", naime "odličnike" koji žele normalne uvjete "samo se protive nenaravnim skokovom...jer konservativci rade uvieke ozbiljno i postepeno".[1] Prema Bresztyenszkome takva stranka unaprijedila bi kulturne, materijalne i političke interese Hrvatske a ne bi povrijedila sjaj krune ili pravo "posestrime" kraljevine Ugarske. Nova bi se stranka zalagala da Hrvatska postane ravnopravna s kraljevinom Ugarskom a ne da bude njezina "pastorkinja". Očigledno je dakle da je riječ o načelima koje je predlagala famozna "Poruka iz Beča". Slična je i vizija Frank-Folnegovićeva smjera, samo je pitanje kako će se to konkretno izraziti i ostvariti.

Frankovu izjavu na komersu da se opozicija doista sjedinila, prati "urnebes" nazočnih, a on se nada ostvarenju slobodne i nezavisne velike Hrvatske "u ovoj monarkiji". Folnegović naglašava da je uvijek nastojao izgladiti oštrine među oporbama, a pri tome mu je bilo važno da značajnome Strossmayerovu djelu izvojšti priznanje u narodu i u Stranci prava. Folnegovićevo nabrajanje Strossmayerovih odlika prati "neopisivo oduševljenje" koje traje više minuta. Folnegović nastavlja da je narodu potreban Starčević "kao glava u tijelu", a Strossmayer "kao srdce u junačkih grudih" i da se zato sve sile moraju oko njih sjediniti. No kaže i to da je Strossmayer "jedini Hrvat koga čitavi civilizovani sviet poznaje i štuje!" Razumije se da se Strossmayeru šalje brzojav, na koji on odgovara, dok obzoraš dr. Milan Amruš čak kaže da je današnja sloga velikim dijelom Starčevićeva zasluga i slavi ga kao naobraženoga čovjeka zadojenoga "idealnim klasicizmom", a zatim se odlučuje da ga posjeti deputacija građana.

---

1 Ovo mišljenje Bresztyenszky je izrekao i u svom "proslovu" u povodu proslave 25-godišnjice biskupovanja pape Lava XIII. *Hrvatska*, 20.–22. II. 1893.

Na tom komersu Šime Mazzura slavi borbu mladočeha za češko državno pravo, Dinko Politeo obavještava o oduševljenu odjeku na vijest o "Sjedinjenoj opoziciji" u Dalmaciji i Istri, govori i Slovenac Marn te župnik Franjo Forko koji proglašava Slovence "planinskim Hrvatima", a njegov govor prate povici: živili Slovenci, živili "planinski Hrvati"! Među govornicima je i David Starčević kod kojega se vide tragovi njegova nekadašnjega stila. Kao suorganizator komersa, Stjepan Radić se u ime studenata obraća "hrvatskoj gospodi" te "uglednicima" koji su zaboravili osobne uvrede i misle samo na domovinu i težnje svoga hrvatskoga naroda. Zato zahvaljuje "poštovanim glavama" i misli da nakon postignute sloge, Hrvati više neće "laskati Beču, popuštati Pešti i klanjati se Biogradu". Zacijelo se htjelo pokazati da "Sjedinjena opozicija" zastupa cijeli hrvatski narod pa govori i "seljak u širokih gaćah" Stjepan Cebin. Obraćajući se "gospodi hrvatskoj", on u ime seljaka želi da ona nastupi pod barjakom čistoga hrvatstva. "Kad bismo se mi svi (seljaci, *M. G.*) digli, vi biste borme bježali odavle", uzvikuje on, ali drži da seljaci sami ne znaju pravi put koji im mora pokazati opozicija. Dr. Grga Tuškan nazdravlja svjesnome hrvatskom seljaku.

Na pozdravne telegrame odgovara u ime mladočeha dr. Josef Kaizl, a u ime hrvatsko-slovenskoga kluba u Carevinskome vijeću Matko Laginja. On se raduje slozi "pravih" Hrvata u nastojanju da izbore hrvatsko državno pravo i kaže da će i zastupnici u Carevinskome vijeću, kao predstavnici "odtrgnutih dielova kraljevine Hrvatske", raditi zato "da se sva uda kraljevine u obsegu monarhije Habsburga ujedine".[2]

Sjedinjenje Stranke prava i "Slavoserbah" te slavljenje njihova glavnoga zloduha Strossmayera, mora da je Starčeviću grozno. Kao i za posjeta Dalmatinaca 1891., on i ovaj put deputaciji "građanstva" pokazuje svoju rezervu ali je, čini se, umjereniji. U odgovoru na njihov pozdrav Starčević kaže da je "neodvisno gradjanstvo više puta zalutalo" ali se nada da je sada na pravome putu i da dostojno zastupa glavni grad Hrvatske. Razumije se da ne vjeruje "Sjedinjenoj opoziciji" jer kaže "...čini moramo dokazati, što rekosmo o slozi". Misli da će narodu biti sve gore dok se Hrvati ne zauzmu za domaću stvar, a primjećuje da treba podići siromašnog "obrtnika, zanatliju".[3]

Slični komersi s istim sadržajem ali tonom prilagođenim lokalnim uvjetima, održavaju se u Varaždinu, Slavonskom Brodu i Karlovcu.[4] U Brodu je glav-

2
Hrvatska, 13.–17. III. 1893.
3
Isto, 13. III. 1893.
4
Proslava sjedinjenja hrvatskih oporbenih stranaka u Varaždinu 9. travnja 1893., Zagreb 1893. *Hrvatska*, 11.–13.; 18.–20. IV. 1893. U prostorijama u kojima su se održavale svečanosti visjele su slike Starčevića i Strossmayera.

na zvijezda Folnegović. Karlovačka svečanost održava se istodobno s proslavom sedamdesete godišnjice života Ante Starčevića. Po nalogu velikoga župana Stjepana Kovačevića, karlovačko kotarsko poglavarstvo kaže u svojoj okružnici da postoji "rovarenje proti ugarskoj državi" i naređuje popis prisutnih na toj "protudržavnoj demonstraciji". Okružnica prijeti načelniku i bilježniku pozivanjem na odgovornost, ako budu "mlitavo" postupali.[5] Režimski tisak ne sustaje u napadima na "Sjedinjenu opoziciju", grozi se apsolutizmom ako fuzija stranaka doista uspije. Čini se da je Khuenovo dugogodišnje podržavanje sukoba u opoziciji doživjelo neuspjeh jer bi nova, umjerena i lojalna stranka mogla ugroziti njegovu vlast, a isticanje hrvatstva, makar ne više u smislu Starčevićeva zahtjeva za samostalnom hrvatskom državom, uvijek je opasno za mađarsku hegemoniju. Zato Khuenov glasnogovornik Nikola Czernkovicz izjavljuje u Saboru da u Austro-Ugarskoj ne može postojati hrvatska nego samo ugarska politika. Prema tome, tko se protivi jedinstvu zemalja krune Sv. Stjepana, kao što to čini hrvatska opozicija, svojom težnjom za sjedinjenjem hrvatskih zemalja i za financijskom samostalnosti, slijedi austrijsku politiku.[6]

Pretežni dio hrvatske javnosti površno je upoznat s programima stranaka i osjećajno se vezuje uz osobe kao simbole nezadovoljstva postojećim stanjem. Zato su Starčević i Strossmayer upravo idealni "kumiri". Strossmayer se 1867. nije htio pokoriti nalogu Franje Josipa da se založi za nagodbu s Mađarima, izostao je iz Sabora i nakon toga više nije u nj kročio, iako je na to imao pravo kao virilist. Bio je protivnik revizije Nagodbe i bana Mažuranića ali nije utjecao na disidente iz Mažuranićeve Narodne stranke, tj. na Neodvisnu narodnu stranku s kojom se u različitim političkim situacijama nije slagao. No veliku ulogu u njoj imao je Rački, preko kojega je Strossmayer mogao obavijestiti vodstvo o nekim svojim mišljenjima te uvrstiti u *Obzor* članke ili obavijesti koje su često demantirale uvijek prisutne napade režimskih krugova na njega. Vodstvo Neodvisne narodne stranke je, dakako, sustavno njegovalo Strossmayerov kult potreban stranci zbog njegove političke i kulturne važnosti. Svoje kritičko raspoloženje prema dualizmu i vatikanskoj diplomaciji, koja se morala sporazumijevati s vrhovima Monarhije, nije iznosio u javnost i mi o tome znamo samo iz njegovih pisama

5
Hrvatska, 31. V. 1893.

6
HS 1892.–97., 14. I. 1893. Czernkovicz je nešto slično izjavio u ugarskoj Delegaciji, a prema *Neue freie Presse* kralj je pohvalio njegov "korektni govor". Navodno je rekao da Hrvatska i Slavonija ima autonomiju kakvu nema nijedna pokrajina Monarhije i još izjavio da je Czernkovicz dobar Hrvat. Kako je to doba vakancije zagrebačke nadbiskupske stolice, a zakulisno se vode velike borbe oko podobnoga kandidata, Czernkovicz je još rekao Franji Josipu da Zagreb treba strogoga, tj. režimskoga, nadbiskupa. I ova vladareva izjava pokazuje da se "hrvatski kralj", od kojega Bresztyenszky i drugi očekuju određenu sklonost za proširenje hrvatske autonomije, striktno drži dualizma i mađarskih interesa. U austrijskoj Delegaciji predsjednik je zabranio Mihi Klaiću da Czernkoviczu odgovori. *Hrvatska*, 19.–20. VI., 7. VII. 1893.

Račkome. Nikada nije odgovarao na Starčevićeve vulgarne psovke, njegova srdžba razabire se samo iz pisama. Vodstvo Stranke prava godinama je podupiralo Starčevićevu mržnju harangom protiv Strossmayera, izgredima mladih, izbacivanjem njegovih slika, ali nije uspjelo smanjiti a kamoli uništiti njegov ugled u obrazovanoj javnosti koja je cijenila njegovu inicijativu za osnivanje Sveučilišta i Jugoslavenske akademije i pomaganje gotovo svih kulturnih nastojanja.[7]

Kao simbol "čistoga" hrvatskoga duha, Starčević je izrastao, pogotovo za pravaškoga pokreta, u mnogo agresivniji i glasniji mit od Strossmayera. Ostao je čvrsta točka koja je držala na okupu pravaše različitih nazora i onda kada je sam Starčević izgubio utjecaj na djelatnost Stranke. Zato se u nazdravičarskome ozračju nove "sloge" uvijek kliče i Starčeviću i Strossmayeru i njih dvojica zajedno sada odjednom simboliziraju ono najbolje što je hrvatski narod stvorio. Na taj se način zasjenjuju teškoće pregovora opozicija o zajedničkome programu i stranačkome jedinstvu. No s obzirom na brojne Starčevićeve izljeve strastvene mržnje protiv "Slavoserba" Strossmayera, odjeknulo je kao iznimno iznenađenje kada su se njih dvojica sastala u Krapinskim Toplicama. Okolnosti toga sastanka baš nisu jasne, a još više ih zamagljuju kasnije interpretacije pripadnika zavađenih stranaka.

Hrvatska javlja 15. lipnja 1893. da su neki pojedinci posjetili Starčevića u Krapinskim Toplicama gdje se on nalazi "na oporavku zdravlja". Strossmayer piše Račkome da će doći u Zagreb 12. lipnja, prenoćiti kod njega, a 13. lipnja krenuti u Krapinske Toplice, ali pomišlja da ostane do 15. lipnja zbog svečanosti prenosa kostiju grofa Janka Draškovića na Mirogoj. Rački mu odvraća da se 13. lipnja sprema banket "na slavu" sedamdesetogodišnjice Starčevićeva života, pa se boji da će biskupa "napastovati" da pri tome bude nazočan. "A moje i Vaše mnijenje nije se glede Starčevića promijenilo, unatoč sjedinjenju opozicije." Neka dakle Strossmayer 13. lipnja ranim vlakom otputuje u Krapinu, a Rački će ga pratiti "samo da lijepim načinom umaknem gozbi." Strossmayer mu odgovara: "Starčević je nesreća. Ja ne bi nipošto htio prisustvovati banketu na slavu (njegovu). Sloga je dobra, ali razvratnik i mahnitavac ostaje uvijek razvratnik i mahnitavac."

No Strossmayer ne dolazi u zakazano vrijeme, pa ga Rački obavještava da se Starčević nalazi u Krapinskim Toplicama, no ako mu je to neugodno neka ode u Varaždinske Toplice. Strossmayer taj savjet nije poslušao. Stigao je u Zagreb 19. lipnja i odmah krenuo u Krapinske Toplice gdje se već 20. lipnja sastaje sa Starčevićem. O tome piše Račkome tek 6. srpnja jer je on bio na otkrivanju Gundulićeva spomenika u Dubrovniku. Kaže da nisu istinite vijesti u novinama da je prvi pohodio Starčevića. Posjetio je župnika Ivana Rukavinu kod kojega je Starčević bio gost, a ovaj ga je uveo u njegovu sobu. "što sam dakle drugo činiti mo-

---

7
Slično je i s Jelačićem kojeg je Starčević proglasio najgorim "Slavoserbom" ali je ostao simbol otpora protiv Mađara. U vrijeme "sloge" Frank i drugi predstavnici vodstva Stranke prava prisustvuju zadušnicama koje se svake godine drže na godišnjicu njegove smrti.

gao, nego ga lijepim licem pozdraviti. On mi je odvratio vizitu, pak tim mirna Bosna. To vam je i vanjštinom svojom i nutraštinom svojom *monstrum* (podcrtao Strossmayer). Što ćemo kad nam je narod tako nezreo i nedora(sta)o, da se moramo i golomu imenu bez svakoga smisla pokloniti!" Razumije se da jedan biskup posjećuje župnika u mjestu u kojem privremeno boravi. Strossmayer je znao da je Starčević u Krapinskim Toplicama, no je li mu bilo poznato da stanuje upravo kod toga župnika?

U svakom slučaju, režiser toga sastanka je župnik Ivan Rukavina koji odmah piše Franku da se njegova želja ispunila jer su se Strossmayer i Starčević zadržali pola sata "u najugodnijem razgovoru" i da će Starčević sutra vratiti "visitu" Strossmayeru, što se, prema Strossmayerovoj izjavi i pisanju *Hrvatske,* doista i dogodilo. *Hrvatska* kaže da taj sastanak nije bio ugovoren, da ga je sama Providnost upriličila i nada se da će se susreti dvojice velikana ponoviti. Tvrdi da su se rastali intimno "da već intimnije nije moglo biti." U svom euforičnom odobravanju što su se "dva velika starca" sastala kako bi odobrila sjedinjenje opozicije, *Obzor* nimalo ne zaostaje za *Hrvatskom.* Tvrdi da su oni uvijek zastupali istu ideju ujedinjene i slobodne Hrvatske, i da im je samo akcija bila različita. Stjepan Miletić slavi dvojicu "dioskura" pjesmom u kojoj uzvikuje: "S Vama Hrvat sad *k slobodi juri!"* (podcrtao *Obzor*). Susret je iznimno snažno odjeknuo u tisku Monarhije i Khuenove stranke. Na Strossmayeru je ostao pečat poniženja jer je vladalo uvjerenje da je on sam, svojevoljno prvi posjetio čovjeka koji ga je toliko vrijeđao. *Narodne novine* pišu da je išao u Canossu. Prešutno prihvaćajući takvu interpretaciju, *Hrvatska* uvjerava čitatelje da je posjet Strossmayera Starčeviću jedno od njegovih najvećih djela za hrvatski narod, da je susret zapečatio slogu opozicije, da je Strossmayer izjavio kako će u slozi ustrajati. Razumije se da u listu nema nijedne riječi o Starčevićevu komentaru njegova susreta s najgorim "Slavoserbom".[8] Taj događaj usrećuje mnoge rodoljube. Nakon ovoga "čuda" oni vjeruju u velike uspjehe složne opozicije.[9] Očigledno, simbolika sus-

8
Hrvatska, 22. VI., 12. VII. 1893. *Obzor*, 22. i 23. VI. 1893. O ocjeni toga susreta kod frankovaca svjedoči Poparić (1936., 41). Kaže da je Strossmayer krenuo u Canossu Starčeviću i da ga je prema izjavi župnika Rukavine zagrlio i rekao: "Bruder Ante, peccavi!" S obzirom na Starčevićeve tvrdnje da je Strossmayer podrijetlom Nijemac i upravo zato "Slavoserb", ne začuđuje da on u Poparićevoj verziji kaže Starčeviću "Bruder" a ne "brate" i da tobože priznaje da je griješio on, a ne Starčević.

9
To osvjedočenje dijeli i Barčić u pismima Strossmayeru. Prije "sloge" on je držao da bi za Hrvatsku bio blagoslovljen dan kada bi Strossmayer kao "personifikacija" kulture, a Starčević hrvatskoga državnoga prava, zajedno koracali "na čelu složnih njezinih (Hrvatske, *M. G.*) sinovah k meti njezinog ujedinjenja i njezine nezavisnosti". Nakon sastanka dvojice "velikana", Barčić je sav sretan. Kako misli da je Strossmayer učinio prvi korak, proglašava ga "gorostasom" i "pravim isusom" u hrvatskoj povijesti. SO Barčić Strossmayeru, 14. III. 1892. i b.d. (po sadržaju kraj lipnja ili početak srpnja 1893.).

reta mnogo znači iako je opće poznato da ni jedan ni drugi od njegovih sudionika zapravo više ne utječu na političke odluke.

Hrvatska neumorno hvali "genijalnoga" Franka, tu marljivu i neutrudljivu pčelu pri radu za dobrobit hrvatskoga naroda. U režimskim krugovima vlada uvjerenje da je Frank "vođa" "Sjedinjene opozicije" jer predsjedava egzekutivnome odboru. *Obzor* nastoji pobiti te tvrdnje uvjeravanjem da ne postoji bitka za prvenstvo, da je predsjedništvo egzekutivnoga odbora *jednodušno* (podcrtao *Obzor*) ponuđeno "učenjaku daleko na glasu" (Račkome) koji je to odbio.[10] Khuen se služi posebnom taktikom kako bi razbio sporazum opozicije, naime pohvalama Franka iz kojih bi se moralo zaključiti da je on režimski čovjek; daje intervju listu Jakoba Franka *Agramer Tagblatt*, a pri tome osuđuje obzoraše i kaže da bi oni trebali nestati s političke pozornice. Starčevićanci, naprotiv, ne goje politiku mržnje protiv vlade, pa su Khuenu ugodniji protivnici od obzoraša. On, dakako, ne vjeruje u izmirenje Strossmayera i Starčevića. Khuen se dakle pridružuje izjavama svojih povjerenika Kršnjavoga i Czernkovicza koji su dali do znanja da bi režimska struja prihvatila suradnju s Frankom.[11] Prema svjedočanstvu Kršnjavoga, Khuen računa s nepovjerenjem "Ujedinjene opozicije" prema Franku koji "tjera austrijsku politiku" i drži da ne bi trebalo dopustiti da Frankova "diktatura padne", tj. Khuen je s pravom uvjeren da upravo Frankova djelatnost u egzekutivnome odboru opozicije vodi prema njezinu razlazu.[12]

Godine 1893. konačno je dovršen postupni preokret *Hrvatske* od ruskoga zanosa prema oštroj osudi Rusije. U uvodnicima se Starčević protivi držanju ruske diplomacije prema Bugarskoj i Njemačkoj kao "byzantinštini" i štoviše napada one koji se još uvijek oduševljavaju za Rusiju (zacijelo misli na Barčića) i govore da Rusija zna što radi. "To ćeš kod nas uvek čuti od zasukanih strastvenih blesgah o Rusii i o svakomu za koga slepo su."[13] U proljeće 1893. urednik *Hrvatske* Martin Lovrenčević brani Starčevića od tvrdnji režimskih novina da je nedosljedan u pogledu pitanja Rusije i čini se da pokušava ispraviti loš dojam kod pravaških simpatizera koji nakon toliko godina bezgraničnoga slavljenja Rusije ne mogu shvatiti taj preokret. Lovrenčević piše o potrebi sporazuma Monarhije i Rusije, kako to žele i obzoraši, a nipošto ne uvjerava Hrvate da će im Rusi doći oružjem u pomoć, kako to u tiskovnoj parnici protiv *Hrvatske* zbog toga članka

10
Obzor, 31. VII.; *Hrvatska*, 1. VIII. 1893.

11
Agramer Tagblatt, 17.–18. X. 1893.

12
Khuenovu taktiku ilustrira njegova izjava Kršnjavome da bi trebalo udovoljiti molbi Jakoba Franka za stipendijom jer će se na taj način povećati nepovjerenje opozicije prema Franku. Kršnjavi, 1986., I, 19. Nestručna redakcija stavila je tu obavijest u godinu 1989. umjesto 1893.

13
Hrvatska, 8. VI., 20. IX. 1893.

tvrdi sudac Milan Accurti. Unatoč tome što inkriminirani prilog nije u Barčićevu duhu, Lovrenčević je osuđen na zatvor a list na gubitak dijela kaucije.[14] Ova Khuenova pouka svakako učvršćuje Frankovo nastojanje da se i proturuskom politikom približi režimu.

Već od 1891. *Hrvatska* pokazuje naglašeno protusrpski pravac. Jedan od priloga iz niza pod nazivom "Hrvatsko pitanje i t. zv. Srbi" izričito osuđuje članak "Fiat lux" u *Slobodi* 1879. jer je u protivnosti s "naukama" povijesti i protiv zdravoga razuma priznao "srbstvo" (navodnike je stavila *Hrvatska*) uz uvjet da oni, koji se Srbi zovu, zajedno s Hrvatima brane domovinu protiv Mađara. No kako su "t. zv. Srbi" nakon toga postali još gori, Hrvati su počeli borbu protiv tih parazita, "novoskovanih" Srba i plaćenika kraljevine Srbije.[15]

Vidjeli smo već da je pobjeda srpsko-autonomaške koalicije na gradskim izborima u Dubrovniku 1890. općenito zaoštrila odnose između hrvatske i srpske politike. U tom smjeru djeluje i proslava otkrića Rendićeva spomenika Gunduliću u Dubrovniku 26. lipnja 1893. U vrijeme svečanosti *Hrvatska* se suzdržava od protusrpskoga pisanja. Iz različitih proturječnih vijesti može se pretpostaviti da Frank za vrijeme te proslave pokušava pregovarati s nekim srpskim predstavnicima. U svakom slučaju otkriću spomenika prisustvuju delegacije iz Srbije, Crne Gore i drugih krajeva i, razumije se, predstavnici svih hrvatskih stranaka. Frank i Supilo tvrde na komersu da je Dubrovnik tom proslavom osvojen za ideju "čistoga" hrvatstva, a *Zastava* piše da se pokazalo kako je Dubrovnik srpski. U svom kontroverznom izvještavanju sa svečanosti *Hrvatska* piše da je bilo i poklika za slogu Hrvata i Srba. I *Obzor* je uvjeren da je dubrovačka proslava potvrdila hrvatstvo Dubrovnika i da se, krivnjom hrvatskih Srba koji su slavlju htjeli dati srpski karakter, nije ostvarila nada u sporazum Hrvata i Srba. Rački drži da su Srbi razočarani jer u Dubrovniku i Boki nisu našli "same ovejane Srbe".[16] Nakon Gundulićeve proslave polemika hrvatskoga i srpskoga tiska je na vrhuncu. Svojatanju pjesnika isključivo za srpstvo odgovaraju uzurujani glasovi o njegovu hrvatstvu. Nižu se tvrdnje svake takve polemike da su Hrvati preuzeli srpski, odnosno Srbi hrvatski jezik, vodi se bitka između oprečnih interpretacija povijesti te fonetskog

14
Isto, 7., 10. VI.; 3., 7. VII. 1893. Frank prosvjeduje u Saboru protiv ove osude pozivajući se na ministra vanjskih poslova Gustava Kálnokyja koji želi dobre odnose Austro-Ugarske i Rusije. *HS*, 1892.–97., 27. I. 1894. I poslije (28. XII. 1894.) Frank ističe u Saboru proturusko uvjerenje Stranke prava.

15
Hrvatska, 4. IV. 1893. Starčević podupire pisanje *Hrvatske* ponavljanjem poruge iz svoje pjesme "Najnovija davorija" protiv srpskih kukavica koje bježe od Bugara prije nego ih vide. *Hrvatska*, 3. III., 3., 9. V. 1893.

16
KORS IV, 29. VII. 1893.; *Hrvatska* i *Obzor* od kraja lipnja i u srpnju; *Zastava*, 25. VII. 1893.

i etimološkoga pravopisa, a na dnevnom redu je kao i uvijek pripadnost Bosne i Hercegovine.[17]

Ljeti 1893. Frank doživljava napade sa svih strana. Prodan u *Katoličkoj Dalmaciji* osuđuje pravaško pozivanje na tuđe zakone, tj. na Nagodbu i kraljevu zavjernicu, i kaže: "Stranka prava odriče se malo po malo svojih tradicija..." što može prouzročiti njezino rasulo.[18] No radi se ipak o privremenom Prodanovu mišljenju jer poslije pristaje uz Franka. Mnogo veći odjek izaziva držanje vodstva Stranke prava u povodu proslave 400-godišnjice Obodske štamparije na Cetinju (26. srpnja 1893.) zbog koje Barčić ponovno prekida odnose s vodstvom Stranke prava. U punoj suprotnosti s Frankovom i Folnegovićevom "dinastičnom" politikom, on je ustrajan "veleizdajnik".[19] Posebno nakon adrese uvjeren je da Frank čini "umorstvo" Stranke prava, ali oklijeva da o tome govori u javnosti. No ljeti 1893. suprotnosti se više ne mogu prikriti. Frankov brat Jakob obavještava list *Neue freie Presse* da je klub Stranke prava odbio prijedlog o odlasku delegacije na Cetinje zbog svojih isključivo hrvatskih tendencija. No klub o tome dotad uopće nije raspravljao. *Hrvatska* piše da Stranka prava mora biti oprezna jer hrvatski narod još nije postigao jedinstvo. Njegove težnje ne smiju izgledati kao izazov kojim bi se neprijatelji mogli poslužiti. Prema Frankovoj kasnijoj izjavi, on se protivio odlasku na Cetinje jer je crnogorski knez prijatelj Rusije pa bi taj posjet mogao škoditi Stranci prava. Do slučaja s Obodom *Hrvatska* nije poistovjećivala Srbe i Crnogorce, no sada se Frank odlučuje to učiniti. *Hrvatska* piše da u žilama naroda Crne Gore, doduše, teče hrvatska krv ali se to taji a širi se srpska misao, pa s crnih brda puše isti vjetar kao iz kraljevine Srbije. Budući da se Stranka

---

17
Polemika se u rujnu 1893. zaoštrava do krajnosti parnicom protiv *Srbobrana* na tužbu Vladimira Mažuranića. List piše protiv njegova oca "hijene" Ivana Mažuranića, koji da je uništio srpske konfesionalne škole i progonio Srbe. Tvrdi da je on plagijator jer je prisvojio Njegošev spjev "Smrt Smail-age Čengića". U toj polemici sudjeluju *Obzor, Vienac, Hrvatska* te *Srbobran* i ostali srpski listovi. Iz *Hrvatske* se dakako ne može razabrati da je "Smail-aga" nekada bio predmet Starčevićeve grube osude i rugalice njegova književnika Ante Kovačića.

Slične polemike izaziva izjava Antonija Stražičića, dubrovačkoga "katolika Srbina", nekadašnjega suradnika *Zastave*, protiv srpskoga lista *Dubrovnik* i njegov sukob sa srpskim tiskom uopće. O tome piše *Hrvatska* u listopadu i studenom 1893.

18
U otvorenom pismu Franku, Prodan se diže u obranu "pravog i starog pravaškog stanovišta" i optužuje ga za poplavu zabluda i kobno lutanje. Nije protivnik sporazuma opozicije, a vjerskim argumentima protivi se uključivanju materijalnoga pitanja u politički program, tj. ne odobrava Frankovo tumačenje financijske nagodbe. *Hrvatska*, 22. VII., 4., 7. VIII. 1893.

19
Barčić se još uvijek nada prestanku "ubitačnog stanja u Hrvatskoj i zasluženoj kazni onih u Beču (dinastije, *M. G.*) koji su tome krivi". Taj udarac očekuje od novih francusko-ruskih saveznika. SO Barčić Strossmayeru, 5. IX. 1893. HS 1892.–97., 15. II., 19. XII. 1893.

prava protivi "posrbljivanju hrvatstva" iz Srbije, ne želi otvoriti vrata ni tome nastojanju iz Crne Gore.[20]

Pulski tjednik *Il Diritto croato,* blizak Barčiću, žali se "s dubokom boli" na držanje Stranke prava u slučaju Obodske štamparije. Citira tobožnje pismo iz Zagreba kojim se krivnja za protuslavenski stav pravaškoga vodstva pripisuje "zloduhu" (il spirito malefico) koji je ušao u Stranku da bi služio interesima trećih i lukavo stekao povjerenje neopreznih rodoljuba. Odmah se sumnja da je autor spomenutoga pisma Frankov protivnik Folnegović. On to smjesta demantira izjavom da takvo pismo nije napisao niti on, niti neki član kluba Stranke prava, odnosno egzekutivnoga odbora Sjedinjene oporbe. Na povratku sa svečanosti na Cetinju urednik lista *Il diritto croato,* Ante Jakić, potvrđuje da spomenuto pismo nije poslao Folnegović ali kaže da je to učinila ugledna osoba iz Zagreba. On sada proširuje optužbe protiv Franka, tvrdi da on nadahnjuje *Hrvatsku* i strogo ju cenzurira te da se protivi slavenskoj solidarnosti. Jakić želi upozoriti hrvatski narod na osobe koje bi htjele trgovati njegovim interesima.[21] Franka brane Biankinijev *Narodni list* i Supilova *Crvena Hrvatska,* a u interesu "Sjedinjene opozicije" mora to učiniti i *Obzor* iako ne dijeli stav pravaškoga vodstva prema crnogorskoj proslavi.

U vrijeme ovih događaja Starčević boravi u Sisku kod Grge Tuškana. Šalje Franku opširno pismo u kojemu se s njime solidarizira, osuđuje napade na njega, te izražava svoj otpor protiv sporazuma "Sjedinjene opozicije".[22] Prije svega odobrava odbijanje kolektivnoga posjeta Cetinju. I Hrvatska je imala svetkovina a da nijedna skupina iz Srbije i Crne Gore nije prisustvovala. Oni koji su došli držali su se "kao Serbi". "Evangelje kaže: ljubi iskernjega kao i tebe, dakle ne više nego tebe."

Starčević piše da su prepiranja, osobnosti i neistine "glavnimi življi slavoserbah; od nekojega vremena pokažuje se tih sablazni i u 'Hrvatskoj', pa ih treba iskorenit, i za buduće čuvat ih se kao kuge, ter listu stranke čuvat ugled, što si ga je u razumnu, u poštenu, u nepristranu svetu stekao." Nakon raskola Tuškan prikazuje to pismo kao opomenu Franku koji, kako kaže, unatoč tome i dalje uređuje list u "slavoserbskome" duhu. Starčević očigledno zna da Frank nadzire pisanje *Hrvatske*, ali se čini da kritika nije upućena samo njemu nego i njegovim protivnicima. Starčević naime ne vidi u Franku nositelja novoga "slavoserbstva"

20
Obzor, 31. VII.; Hrvatska, 1., 18. VIII. 1893. O tome vidi *Hrvatsku Domovinu*, 25. I., *Hrvatsko Pravo*, 11. II. 1896.

21
Il diritto croato, 19. VII., 5., 23. VIII. 1893.; *Hrvatska*, 15., 18., 21., 26.–27. VII., 8., 14. VIII. 1893.

22
Hrvatska, 19. VIII. 1895. Pismo nosi datum 5. VIII. 1893. Vidi Tuškanovu interpretaciju u *Hrvatskoj Domovini*, 25. I. 1896.

nego naprotiv pravaša jer piše da "nekoji itako zagrizaju u vas, u druga, koji stvari naroda služite možda više nego oni svi skupa!" Protivnici navaljuju na Franka jer ga drže "za preodlično udo" Stranke.

Starčević vjeruje da Stranka prava nije nikada ni u čemu popustila i zato sumnja u "roj" ljudi koji joj sada žele pristupiti a njega opisuju kao "natražnjaka". Kaže doduše da među zabludjelima ima i poštenih koji će krenuti pravim putem kada ga ugledaju. On sam uvijek je išao "stalnom stazom k istomu cilju" pa ako neki sumnjaju u njega, on još više sumnja u one ljude "koji se po svojoj naravi ne mogu do načela dignuti", a mijenjali su programe i išli svim stranputicama, no otkrit će se kroz svoje čine. On naravno ne vjeruje ljudima koji su prije pobijali program Stranke prava, a sada ga žele prihvatiti. Starčević piše da je već proživio dva "medjunarodna komešanja" u kojima se različitim sredstvima htjelo općiniti Hrvate da se žrtvuju za svoje neprijatelje. (Vjerojatno misli na događaje 1848. i na Kvaternikovu bunu). Misli da se sada sprema treće "komešanje" (moguća aneksija Bosne i Hercegovine?) pa "pravi sinovi" naroda moraju prema svim zbivanjima i zlotvorima biti krajnje oprezni. Drugim riječima, Starčević drži da je i "Sjedinjena opozicija" posljedica zavjere protiv Hrvata.

Kako u budimpeštanskim i bečkim vrhovima Monarhije ne bi ostala ni najmanja sumnja da Frankova *Hrvatska* odobrava "panslavizam", Frank se mora odreći "slavenske solidarnosti" i sa Slavenima Monarhije. Odgovarajući na zamjerke da je Stranka prava "odviše ekskluzivna, odviše ultra-hrvatska, premalo slavenska, pače da zazire od slavenske solidarnosti", *Hrvatska* se služi Starčevićevim argumentima. List naime piše da bi slavenska solidarnost zahtijevala da Hrvati prime "južnoslavensko ime" i da se utope "u moru slavenstva", te uvjerava da je zauvijek zakopana ideja "ilirstva, jugoslavenstva i srbohrvatstva". Prikazujući "slavensku solidarnost" umnogome onakvom kakvu je u svom strahu vide dualistički krugovi, Frank zacijelo želi uvjeriti vrhove Monarhije da Hrvati stoje uz njih, i da je kao i oni ne mogu prihvatiti. "Slavenska solidarnost" je naime nužno opozicijska jer pretpostavlja suradnju predstavnika pojedinih slavenskih naroda za poboljšanje stanja svakoga od njih. Kako se sve mađarske političke struje najviše boje "panslavizma", razumije se da osudu "slavenske solidarnosti" prate uvjeravanja da Hrvati, pobornici neodvisne i cjelokupne Hrvatske, nisu neprijatelji Mađara.[23]

Pri napuštanju "slavenske solidarnosti" protiv mađarskih i njemačkih predstavnika dualizma, i usmjerenja prema suradnji s njima, važnu ulogu ima Frankovo držanje prema mladočesima. Oni su u svibnju 1893. svojom opstrukcijom u Češkome saboru dokrajčili svaku mogućnost sporazuma s austrijskim režimom i Nijemcima Češke kojim bi se održala njihova hegemonija. Ne može se baš reći da su mladočesi dosljedni pobornici "slavenske solidarnosti" jer imaju

23
Isto, 17.–18., 23., 28. VIII. 1893.

svoje posebne interese, ali im naravno dobro dolazi odobravanje hrvatske opozicije. Mladočeško glasilo *Národny Listy* toplo pozdravlja sjedinjenje opozicije, ali se u zatrovanim polemikama između hrvatskoga i srpskoga tiska uglavnom postavlja na stranu Srba, što mu zamjeraju i *Hrvatska* i *Obzor*. Dok *Hrvatska* polemizira s mladočesima, u Češkoj boravi David Starčević koga mladočesi, a pogotovo dr. Gustav Eim, vrlo dobro primaju.[24] David još uvijek misli u duhu pravaškoga pokreta, a Frank bi htio izbrisati svaku uspomenu na nj. Zato *Hrvatska* ne prati Davidovo putovanje po Češkoj.

Ipak Frankova *Hrvatska* taktizira jer mora računati s javnim mišljenjem, a u slučaju Čeha i s držanjem hrvatskih zastupnika u Carevinskome vijeću. Naime već 1891. i 1892. pojavila se unutar mladočeške opozicije Napredna omladina, koja se zalaže za suradnju Slavena u Monarhiji i želi okupiti mladiće svih slavenskih naroda koji studiraju u Pragu. "Stekliši" među njima upriličuju demonstraciju u povodu careva rođendana i žele ga podsjetiti na njegovo neodržano obećanje od 12. rujna 1871. da će ostvariti češko državno pravo. Tada režim proglašava izvanredno stanje u Pragu. Slijede dramatični događaji u Carevinskome vijeću. Iako je konzervativac, ministar predsjednik Taaffe predlaže 10. listopada 1893. izbornu reformu ali ga onemogućava desna većina i vladar ga 11. studenoga 1893. otpušta.[25] U Carevinskom se vijeću održava vatrena debata o izvanrednom stanju u Pragu. U svom govoru 13. prosinca Spinčić, kao zastupnik Hrvata i Slovenaca Istre, usmjerava raspravu u neočekivanu pravcu. Kaže naime da je izvanredno stanje u Češkoj neopravdano jer se u Istri dopušta iredentizam koji se ne drži zakona, dok za Čehe, Hrvate i Slovence Monarhije već odavno postoji neproglašeno iznimno stanje. U debati, koja se sada usmjerava na obranu Talijana i napade na Hrvate i Slovence Istre, Spinčić mora uvjeravati nazočne da je vjeran prejasnoj dinastiji i Monarhiji. Brojni govornici u Carevinskome vijeću tvrde da "djetinjasti" izgredi omladine, kako to kaže Klaić, ne opravdavaju iznimno stanje.[26] U veljači 1894. počinje proces omladincima optuženim zbog veleizdaje, uvrede veličanstva i Crkve, zbog nasilja, a posebno zbog pripadnosti tajnom udruženju koje uopće nije postojalo. Ta je parnica tako očigledno političke naravi da *Hrvatska* mora pokazati bar malo "slavenske solidarnosti" u vezi s teškim osudama mladih.[27]

24
Obzor, 25. VII., 31. VIII.; *Hrvatska*, 17., 30. VIII., 7., 9. IX. 1893. Ratković, Milan: Croatica iz praških arhiva, *Građa za povijest književnosti Hrvatske XVIII*, 179 i d. *Hrvatska* (9. IX.) kaže neka David Starčević uputi Čehe u prilike u Hrvatskoj jer njihovi listovi pišu kao da imaju podatke iz Beograda ili *Srbobrana*.

25
Urban, 1994., 199, 629 i d.

26
Hrvatska, 15. XII. 1893. i u tijeku siječnja 1894.

27
Urban, 1994., 199, 629 i d.

No Frank nije nikada siguran da će moći izbrisati sjećanje na "veleizdaju" Stranke prava. Nevolje mu priređuje i njegov prisni suradnik Eugen Kumičić. On ujesen 1893. objavljuje svoju "Urotu Zrinsko-Frankopansku", najbolji izraz Starčevićeve predaje, dakle i potpune opreke s Frank-Folnegovićevim smjerom "dinastičnosti". U proračunskome govoru u Saboru, Kumičić pada u pjesnički žar pri isticanju da se protiv ropstva u Monarhiji dižu Česi, Slovaci, Hrvati, Rumunji (Srbe i Rutene ne spominje). Oni imaju dobre izglede jer je pao Bismarck, i zato Berlin, taj glavni oslon Budimpešte, više ne odlučuje. Rasulo se carstvo Karla Velikoga pa će nestati i ono koje je stvorio "Karl der Witzige" (šaljivi Khuen, koji se u Saboru uvijek ruga Stranci prava). Svojim "buntovničkim" istupom Kumičić nanosi štetu Frankovim naporima da uvjeri vrhove Monarhije u umjerenost Stranke prava i u njezinu sposobnost da postane vladajuća stranka. Primoran je zato izjaviti da Kumičić ne griješi protiv "lojalnosti".[28]

Frankov najopasniji protivnik zasad je Barčić. Kako kaže njegov sudrug dr. Andre Bakarčić, oni ne odobravaju rad "Stranke prava" (navodnici su Bakarčićevi) "odkad se u nju ušuljao" Frank.[29] No prava borba među prvacima još se neko vrijeme odgađa. Na skupštini Stranke prava koja priprema sastanak s obzorašima i proglašenje sporazuma "Sjedinjene opozicije", Frank postiže osudu "šurovanja" sa *Srbobranom* (Barčića), pokušaja sumnjičenja pojedinih članova egzekutivnoga odbora (od strane Jakića), a skupština mu, štoviše, "burnim odobravanjem" izražava priznanje.[30] Frank dakako neumorno ističe da je teško bolesni Starčević "vođa" Stranke prava, a u Saboru se proglašava "prostim vojnikom" Stranke. Ne sustaje s izjavama da su njegovi pogledi istovjetni sa Starčevićevima i da u redovima Stranke prava vlada puna harmonija. *Hrvatska* piše da je Starčević nakon dugoga izbivanja ponovno došao u Sabor i da je tom prilikom čestitao Franku i Folnegoviću na njihovu uspješnom radu.[31]

Vidjeli smo da je sastanak predstavnika obzoraša i pravaša 18. prosinca 1892. objavio sjedinjenje opozicije ali ne i tekst tada zaključenoga sporazuma.

28
HS, 1892.–97., 21.–23. XII. 1893. No autor *Urote* drži se doduše raspona "modernoga pravaštva", tj. pozivanja na kraljevu zavjernicu i ujedinjenje Hrvatske u okviru Monarhije, ali u svom proračunskome govoru 19. prosinca 1894. izaziva sumnju u svoju lojalnost i opasnost da mu predsjednik oduzme riječ jer kraljeve savjetnike naziva izdajicama i okrivljuje ih za tlačenje hrvatskoga naroda.

29
Bakarčić šalje *Hrvatskoj* vrlo nespretan, ironičan dopis u vezi s napadima na Barčića, pa ga uredništvo zato može dobro iskoristiti. To na svoj način čini i *Srbobran* pa mu Barčić daje ispravak. *Hrvatska*, 24. VII., 28. X., 6. XI.; *Srbobran*, 20. X. (1. XI.), 23. X. (4. XI.) 1893.

30
Hrvatska, 16. XI. 1893. Barčić više ne sudjeluje u radu Stranke prava ali šuti.

31
HS, 1892.–97., 22. XII. 1893., 28. II. 1894. *Hrvatska*, 7. XII. 1893.

Tek jedanaest mjeseci poslije, nakon sastanka "Sjedinjene opozicije" 15. studenoga 1893., javnost može doznati njegov sadržaj koji ni na što ne obvezuje. Smisao objavljivanja sporazuma očito je želja da se javnosti pokaže kako se i dalje radi na jedinstvenome programu i na fuziji stranaka. Mnogi sumnjaju da je tako nešto moguće, a među pravašima postoji bojazan da je već i taj sporazum odustajanje "od stožernih načelah" Stranke prava, što Frank nastoji pobiti izjavama da je riječ o hrvatskome državnom pravu. Prije proglašenja sporazuma obje stranke održavaju zasebne skupštine. Na pravaškoj je, prema pisanju *Hrvatske*, 160 članova, a vodi ju potpredsjednik kluba Folnegović. Skupština odobrava spomenuti sporazum s dva glasa protiv.[32]

Skupštinu "Sjedinjene opozicije" otvara Bresztyenszki, govorom usmjerenim dualistički. Kaže da je cilj provesti u život prirodno i državno pravo kraljevine Hrvatske "u okviru austro-ugarske monarkije; taj skroz hrvatski cilj opovrgava jur sam po sebi objedu naših protivnikah, da težimo tobož za panslavizmom ili austricizmom." Opozicija želi paritetan savez s Ugarskom "za koju nisu takodjer jošte minule sve pogibelji, te koja će laglje i sjegurnije ići za opravdanimi ciljevi bude li imala ne samo vlastite svoje ruke slobodne spram Hrvatskoj, nego na zajedničku korist, i slobodne pomoćnice – ruke hrvatske."[33]

Na toj skupštini Folnegović ponovno tvrdi kako mu je Strossmayer prije deset godina rekao da Stranka prava ne smije popustiti jer je jedino ona načelno važna, dok je značenje obzoraša samo prolazno za slučaj da se postojeći sustav počne "drmati". Tada bi kruna naime imala pri ruci ljude "koji bi predbježno mogli kormilo u Hrvatskoj u ruke primiti". Folnegović misli da sada više nema te mogućnosti koja je bila uzrokom postojanja dviju stranaka. Drugim riječima, Folnegović želi da obzoraši stupe u Stranku prava. Pri tome "zaboravlja" da je pravaška nepopustljivost od prije deset godina nestala i da Stranka sada uglavnom zastupa stav sličan programu tadašnjih neodvišnjaka. No kaže da se tragovi duge stranačke borbe ne mogu tako brzo izbrisati jer u redovima oporbe postoje različite, "pače i najradikalnije ideje" koje su zapreka jedinstvu stranaka. Zato su obje stranke povukle u pregovore "representante i najheterogenijih političnih elemenata dotične stranke", pa se Folnegović nada da će s vremenom doći do fuzije.[34] Naime trzavice ne postoje samo u Stranci prava. I pripadnici Neodvisne narodne stranke imaju vrlo različita mišljenja, a na okupu ih je držao autoritet Franje Račkoga, no nakon njegove smrti, jačaju suprotnosti. Nakon ove skupštine

---

32
Jedan od njih sigurno je Rukavinin, a drugi vjerojatno Davidov. Nazočni su i Prodan, Trumbić i Supilo.

33
Hrvatska i *Obzor*, 16. XI. 1893.; *Obzor*, 22. XI. 1893.

34
Hrvatska, 20. XI. 1893.

optimizam opozicijske javnosti dobrano je splasnuo i ustupio mjesto strahovanju od neuspjeha pregovora. I zaista, šest mjeseci poslije dolazi do razlaza.

Već je spomenuto da predsjednik egzekutivnoga odbora Bresztyenszki stoji izvan stranaka i vodi pregovore sa željom da se primi dualistički program. I Khuen vidi u "Sjedinjenoj opoziciji" nagodbenu struju.[35] Egzekutivni odbor bira u pododbor za izradu zajedničkoga programa Franka i Kumičića za Stranku prava te Mazzuru i Smičiklasa za Neodvisnu narodnu stranku. Pitanje je sada kako se složiti o zajedničkom programu kada dvije stranke imaju vrlo različite tradicije. Neodvišnjaci su Vojnovićevom adresom priznali legitimitet Nagodbe ali su zahtijevali njezinu reviziju u pravcu samostalnosti Hrvatske u svim poslovima koji Austro-ugarskom nagodbom nisu određeni kao zajednički poslovi za cijelu Monarhiju. To je program koji stoji između dualizma i trijalizma a o političkom položaju ovisi koje će rješenje prevladati. Pod utjecajem Starčevićeva nauka Stranka prava nije osamdesetih godina priznavala legitimitet Nagodbe i propovijedala je da hrvatski narod samo s hrvatskim kraljem mora rješavati pitanje svoje državne samostalnosti, tj. da se Hrvatska po svom državnome pravu ne nalazi u okviru Habsburške Monarhije. Manje ili više prikriveno izražavala se nada da će ona propasti. "Veleizdajnički" značaj Stranke prava ostavio je duboke tragove iako se proces napuštanja Starčevićeva nauka zapaža od 1887., a nakon ulaska Franka u Stranku te jačanja Folnegovićevih nastojanja u tom pravcu, mijenja se velikom brzinom. Ipak, Starčevićev intervju u *Neue freie Presse* pokazuje da se još uvijek mogu očekivati njegove nepoćudne izjave. Zato se neki obzoraši boje fuzije stranaka i drže da dvor još uvijek gleda u Stranci prava antidinastičku struju.[36] Može se doista pretpostaviti da Franjo Josip ne zaboravlja tako lako pravašku "veleizdaju" makar ju je do kraja opovrgla Frankova adresa 1892., utemeljena na kraljevoj zavjernici, koja jamči dualizam, ali izaziva i nadu da će kralj dopustiti proširenje hrvatske autonomije.

Za novu Stranku prava sada je bitno da dobije program jer ga dotada uopće nije imala. Programom se smatrao Starčevićev "Naputak za pristaše Stranke prava" iz 1871. u kojemu on u trideset točaka izlaže svoje viđenje o odgoju hrvatskoga naroda, o njegovoj moralnoj pripremi za buduću samostalnu državu. Sam kaže da je to "općeniti naputak" i da će onaj član Stranke koji ga prouči "u preredkih slučajih trebati naputak o pojedinostih". S obzirom na Starčevićevo uvjerenje da je svaka politička akcija u postojećemu političkom sustavu osuđena na propast i krajnje nemoralna, da Stranka prava nije politička stranka nego izraz težnji cijeloga hrvatskoga naroda, u vrijeme pravaškoga pokreta nije se mogao

35
HS, 1892.–97., 23. XII. 1893. No sveučilišnom profesoru Bresztyenszkome nije pomoglo njegovo nagodbenjaštvo. U proljeće 1894. naglo je umirovljen.

36
Obzor, 26. X. 1894.; NSK Korespondencija Mazzura, R 6491, Politeo-Mazzuri, 6. V. 1894.

očekivati praktičan politički program. Umjesto toga, simpatizeri su se nadahnuli pojedinim Starčevićevim spisima ili, bolje reći, njegovim najproširenijim izjavama i originalnim kovanicama. Nužno je dakle da se novi, bitno izmijenjeni smjer Stranke prava, izražen u Frankovoj adresi, programatski kodificira i prikaže kao izvorno Starčevićevo učenje koje obzoraši tobože prihvaćaju. Može se pretpostaviti da su se Frank i Folnegović odlučili za pregovore s obzorašima jer je to bio jedini način da osiguraju oportunistički program, suprotan Starčevićevu učenju. Oblikovanje takva programa isključivo u klubu Stranke prava, u kojemu je vladalo veliko nezadovoljstvo s Frankovom adresom, ne bi bilo moguće. Zato je Franku i Folnegoviću bezuvjetno potrebno da se nova fuzionirana stranka nazove Stranka prava. Nastaje naizgled apsurdan položaj da se, doduše, prima isti program ali da fuzija doživljava neuspjeh. Važno je spomenuti da je Frank vodio pregovore mimo kluba Stranke prava. Na ovaj ili onaj način uvijek je stavljao prvake pred gotove činjenice.

U nacrtu programa Stranke prava koji je sastavio Frank, najvažniji je zahtjev sjedinjenje Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Rijeke, Međimurja, Bosne i Hercegovine, Istre, Kranjske, Koruške i Štajerske "u okviru habsburške monarkije", te da poslove koji su, prema (ugarskoj) Pragmatičkoj sankciji, zajednički cijeloj Monarhiji, kraljevina Hrvatska ravnopravno s kraljevinom Ugarskom rješava s ostalim zemljama Njegova Veličanstva. Čini se da se predsjednik kluba Rukavina, David Starčević i župnik Žerjavić pri izradi toga nacrta bune protiv Franka od "Beča poslanoga da stranku raztruje".[37] Pozivanje na Pragmatičku sankciju znači, prema tumačenju obzoraša, dualistički program jer se Austro-ugarska nagodba s obzirom na položaj Ugarske u Monarhiji temelji na ugarskoj Pragmatičkoj sankciji iz 1723., potvrđenoj od vladara kao jamstvo cjelokupnosti Ugarske kojoj su *partes adnexae* integralan dio. Zato Starčević želi da se istakne hrvatska Pragmatička sankcija iz 1712. koja zahtijeva cjelokupnost hrvatskih zemalja, tj. Hrvatska i Slavonija se na temelju svoje tradicionalne autonomije smatra posebnom državnom jedinicom a ne integralnim dijelom Ugarske. No hrvatsku Pragmatičku sankciju Habsburzi nisu nikada potvrdili. I izjava o zajedničkim poslovima u Monarhiji obuhvaća, prema obzorašima, one poslove koje Austro-ugarska nagodba proglašava zajedničkima na temelju (ugarske) Pragmatičke sankcije. No pravaši tvrde da priznavanje zajedničkih poslova nema veze s dualizmom jer i u federalističkom uređenju postoje zajednički poslovi.[38]

Nacrt prvaka Neodvisne narodne stranke temelji se na Vojnovićevoj adresi o državnopravnome odnosu Hrvatske prema Ugarskoj i cjelokupnoj Habsbur-

---

37
Mazzura, Šime – Derenčin, Marijan: *Program oporbenih stranaka*, Zagreb 1894., 12. (Program Stranke prava od 3. XI. 1893.); DAZ Peršić, 26a

38
NSK Korespondencija Mazzura, R6672 (3), Bilješke 17.–20. III. 1894.; Mazzura-Derenčin, 50.

škoj Monarhiji "koja bi jedina bila podobna kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji obezbiediti njezinu državnom pravu odgovarajući državno pravni položaj", ustavne slobode i "mirni postepeni razvitak". Pozivajući se na povrede Hrvatsko-ugarske nagodbe, nacrt obzoraša zahtijeva njezinu reviziju s time da svi poslovi koji nisu zajednički cijeloj Monarhiji prema Austro-ugarskoj nagodbi i ne tiču se zajednice hrvatsko-ugarskih zemalja, pripadnu isključivo državnoj samoupravi kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Otpala bi, prema tome, i potreba zajedničkoga Ugarsko-hrvatskoga sabora. Obzoraški nacrt kreće se dakle između dualizma i trijalizma, tj. ne zahtijeva izričito samostalan državnopravni položaj Hrvatske u reorganiziranoj Monarhiji. Da se ne bi izazvalo neprijateljstvo dualističkih moćnika i dvora, u nacrtu se štoviše kaže da je moguća samostalna Hrvatska "i u obstojećem dualizmu", no krajnja, logična konzekvenca je ipak trijalizam. I među obzorašima o tome ne vlada isto mišljenje. Derenčin se primjerice boji da se novim programom zahtijeva trijalizam, a on ne želi biti član stranke "koja si stavlja na zastavu preustrojstvo monarkije". Zahar, štoviše, želi da se programom istakne dualistički pravac.[39]

Programski nacrt Neodvisne narodne stranke ne zahtijeva sjedinjenje hrvatskih zemalja s Bosnom i Hercegovinom te slovenskim zemljama kao Frankov nacrt. "Praktični" obzoraši drže se "Trojedne kraljevine" kao zasad jedinoga programa s mogućnosti određenoga uspjeha. U tom je pitanju razlika između oba shvaćanja najveća. Ako već Stranka prava odustaje od samostalne hrvatske države, onda Frankove tvrdnje da je riječ o Starčevićevu programu, mogu biti uvjerljive samo uz zahtjev za uključenjem svih onih zemalja koje su Starčević i Kvaternik proglasili hrvatskima, u buduću hrvatsku državnu jedinicu, dakako sada u "u okviru" Monarhije.[40] Rački izlazi ususret Frankovu nacrtu prihvaćajući uvjetno sjedinjenje sa slovenskim zemljama i Istrom, ako to tamošnji rodoljubi žele, a u slučaju aneksije Bosne i Hercegovine i sjedinjenje s njome. U konačnome se tekstu Istra te Bosna i Hercegovina zahtijevaju bezuvjetno. Obzorašima je neprihvatljiva uporna pravaška tvrdnja da su Slovenci "planinski Hrvati". Zato program naposljetku sadrži samo stavku da će podupirati nastojanja "braće Slovenaca" za sjedinjenje s Hrvatskom.[41]

Na sjednici pododbora 14. travnja 1894. prima se konačna redakcija programa. Njome pravaši usvajaju "okvir" Monarhije i rješenje hrvatskoga pitanja političkom konstrukcijom između dualizma i trijalizma. Obzoraši pak pristaju ne samo na sjedinjenje Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Rijeke

39
Isto, Mazzurine bilješke sa sjednice 28., 30. III. te 2. i 10. IV. 1894.

40
Izuzete su Srbija i Crna Gora koje su prema Starčeviću hrvatske zemlje.

41
Mazzura-Derenčin, 13 i d.

i Međimurja) nego i Istre, Slovenije te Bosne i Hercegovine. S obzirom na karakter mađarske hegemonije i njezin pseudoustavni režim, umjerenoj je opoziciji neophodna "pravna država" i "parlamentarna vladavina" utemeljena na građanskim liberalnim načelima. Upada u oči da zahtjev za liberalnim ustanovama ne sadrži Starčevićevo načelo o općemu pravu glasa. Na to obzoraši ne bi nikada pristali a Frank to i nije predlagao.

Na program se do propasti Habsburške Monarhije pozivaju uglavnom sve umjerene opozicijske struje unatoč svojim oprekama. Zbog toga ga valja citirati u cjelini:

" I Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeći na temelju državnoga prava i narodnoga načela, raditi će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, na Rieci s kotarom i u Medjumurju, Bosni i Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo, u okviru habzburške monarkije, te će podupirati svom snagom i nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe.

II Isto tako raditi će sjedinjena opozicija, da se kraljevina Hrvatska uredi kao pravna država ustavno i slobodno tako, da će narod po svojim zastupnicima, u svim granama državnoga života, po načelima parlamentarne vladavine vršiti u hrvatskom saboru zakonodavnu vlast sporazumno s krunom.

III Poslove skupne cieloj monarkiji, potičući iz pragmatičke sankcije, riešavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj, s ostalim zemljama Njegova Veličanstva.

IV Raditi će u obće, da se ustav, sloboda i zakonita nezavisnost kraljevine Hrvatske oživotvori i svim zakonitim jamstvima, naposeb slobodoumnim izbornim redom, pravom sakupljati se i sastajati se, te slobodom savjesti, govora i štampe zajamči.

V Provedenje ovoga programa povjerava se eksekutivnom odboru, koji može dozvoliti sudjelovanje u tom radu i drugim otačbenicima, ako i nisu članovi stranke."[42]

Nitko nije dospio povjerovati da je nakon dogovora o zajedničkome programu fuzija stranaka gotova stvar. Odmah nakon prihvaćanja programa na sjednici pododbora 14. travnja 1894., dakle prije nego što je dogovor bio dokončan i definiran, u bečkim i peštanskim listovima pojavljuju se brzojavi da se fuzija opozicijskih stranaka razbila. U tome se razabiru Frankovi prsti jer je vijest pos-

42 *Isto*, 31 i d. Klub Stranke prava prima program 6. VI., skupština 26. VI. a skupština Neodvisne narodne stranke 25. X. 1894.

lao njegov brat Jakob, a *Hrvatska* ju odmah potvrđuje i piše da je program, doduše, prihvaćen ali da nije riješeno pitanje imena nove stranke. Frank i Folnegović su od početka dali do znanja da nova fuzionirana stranka mora nositi ime Stranka prava. Tâ inače bi doista bile neuvjerljive tvrdnje da je riječ o "čistom" programu Ante Starčevića. No može se pretpostaviti da Frank želi onemogućiti fuziju jer bi obzoraši i njegovi neprijatelji u Stranci prava mogli zajednički spriječiti njegovo vodstvo. Time on može ugoditi Starčeviću koji se zacijelo užasava nad fuzijom i nagovoriti ga da potpiše program.

Neki obzoraši naivno vjeruju da se prihvaćanjem imena Stranke prava fuzija može spasiti i zahtijevaju od vodstva da spasi slogu "ako boga znade". Zato *Obzor* prije i nakon konačnoga sloma pregovora uvjerava čitatelje kako prihvaćanje toga imena nije puka formalnost, nego da je riječ o razlici u tumačenju zajedničkoga programa. Obzorašima on je dualistički, a pravaši tvrde da je to stari Starčevićev program pa bi ime Stranke prava značilo pokoravanje Starčevićevu vodstvu. *Obzor* čak apelira na disciplinu svojih pristalica. Smičiklas, nakon smrti Račkoga, glavni voditelj pregovora uz Mazzuru, drži da je program posljedica kompromisa između obje stranke i da bi zato trebalo napustiti oba imena.[43]

Taj je program za Franka, a i za Folnegovića, velik rizik, jer što će se dogoditi ako ga Starčević ne prihvati? Frank je donio program Starčeviću, a njegov nećak Mile čitao mu ga je "rieč po rieč". Njegov je stric razmišljao nad svakom riječi i naložio je Mili da kod pojma "pragmatička sankcija" umetne riječ "hrvatska". Rješenje na temelju hrvatske Pragmatičke sankcije pretpostavilo bi reorganizaciju cijele Monarhije u kojoj bi ujedinjena Hrvatska vjerojatno bila treća državna jedinica. Hrvati bi se tada kao treća vladajuća nacija pridružili austrijskim Nijemcima i Mađarima dok bi sve druge nacije ostale u istom neravnopravnome položaju kao za dualizma. Međutim, taj umetak zapravo ne mijenja značaj programa "Sjedinjene opozicije" jer se u njegovoj drugoj točki zahtijeva ujedinjenje hrvatskih i slovenskih zemalja te Bosne i Hercegovine koje se zacijelo ne bi moglo izvesti bez temeljite reorganizacije Monarhije. Ostaje dakle činjenica da taj program stoji između dualizma i trijalizma i da njegovi tvorci, s obzirom na sada već permanentnu krizu dualizma, namjeravaju iskoristiti položaj koji će nastati u vrijeme kada bude moguće rješavati hrvatsko pitanje. Očigledno se Ante Starčević teško odlučio da odobri program (iako je potpisao Frankovu adresu koja je njegov temelj). Tekst je zato pet dana ležao nepotpisan na njegovu stolu. Kako kaže Mile, "oklievao" je jer je vidio da se program može tumačiti na razne načine, a na kraju je, uz spomenuti važni ispravak, pokazao "popustljivost, da dade dokaz ljubavi za slogu naroda", a bio je uvjeren da će se u provedbi programa "ako ikad dodje za to vrieme, njegovi vjerni prijatelji, držati načela iztaknutih u

43
NSK Korespondencija Mazzura, R 6491 (pisma raznih osoba); *isto* R 6672/5, bilješke sa sastanka 10. IV. 1894.; SO Smičiklas Strossmayeru, 18. IV. 1894.; *Obzor*, 18. IV., 28. V. 1894.

njegovih djelih i u njegovu radu". Starčević je očigledno načistu da taj program nije izraz njegovih načela, ali kao što je podcjenjivao sve adrese i izjave, vjerojatno nije pridavao važnost niti tom programu, nije bio kadar uočiti njegovu dalekosežnost. Među pravašima se pričalo da su Mile i Kumičić imali "vraškoga posla" dok ga je Starčević potpisao, uz uvjet umetanja pojma "hrvatska pragmatička sankcija". "Davidovci", istomišljenici Davida Starčevića, protivnici "okvira", uvjereni su štoviše da mu je program podmetnut na potpis. No vjerojatno ga je Mile izvojevao svojim umiljatim "striček amo – striček tamo" a usamljen, ogorčen i zagrižljiv starac doista je volio svoga nećaka s kojim je zajedno živio od 1885. Teško bolestan, nemoćan da se odupre svojoj okolini i da se snađe u novim prilikama, Ante Starčević potpisuje dokument kojim odustaje od svoga nauka i tako dopušta nedostojnu zloporabu svoga imena. Tek taj potpis omogućava uvjerenje većega dijela pravaških simpatizera da je riječ o njegovu starom programu, stiliziranom prema potrebama vremena. U trenutku kada *Hrvatska* pobjednički javlja da je klub Stranke prava 6. lipnja 1894. prihvatio program "kao izraz čistoga programa stranke prava", ta stranka, tj. pravaški pokret, više ne postoji.[44]

Do definitivnoga razlaza "Sjedinjene opozicije" dolazi na sjednici egzekutivnoga odbora 9. svibnja nakon što je klub Neodvisne narodne stranke odobrio program, ali odbacio ime Stranka prava "u kojoj mu drago kombinaciji". Već prije toga Frankovi sinovi organiziraju demonstracije protiv obzoraša, a za Franka kao najzaslužnijega člana Stranke prava. Nakon razlaza egzekutivnoga odbora, te su se demonstracije ponovile 10. svibnja pred stanovima Mazzure i Smičiklasa, pregovarača Neodvisne narodne stranke.[45] Potpora studenata i ulice Franku sve više postaje sastavni dio njegova pritiska na protivnike. Frank posebno nastoji optužiti Smičiklasa da je razbio suradnju opozicije zbog osobnih interesa, jer režim u slučaju "sloge" ne bi dopustio da on, nakon pokojnoga Račkoga, postane predsjednik Jugoslavenske akademije.[46] Nakon razbijanja sporazuma, *Obzor* i *Hrvatska* vode beskrajne, užarene psovačke polemike o tome tko je kriv za razlaz i što se zapravo događalo na pojedinim sjednicama. Razmjerno jasan pregled događaja daju Derenčin i Mazzura u nizu članaka u *Obzoru* pod naslovom "Nes-

---

44
DAZ Peršić, 4, 26a; Šegvić, 1911., 31; *Hrvatska*, 7. VI. 1894. Dr. Mile Starčević: *Na obranu istine*, Zagreb 1909.

45
Prema *Hrvatskoj* skupilo se 30. travnja, kada se trebala održati "odsudna" sjednica egzekutivnoga odbora, masa građanstva, radnika, štoviše i gospođa i gospođica na čelu sa studentima koji su demonstrirali za ime Stranka prava. Zbog tih događaja izgrednici su osuđeni. *Hrvatska*, 1., 8., 17. V. 1894.

46
Hrvatska, 1., 7., 19. V. 1894.; Smičiklas je doista uputio pismo odjelnome predstojniku Kršnjavome u kojemu ga poziva da zaborave nekadašnje razmirice iz mladosti, na što je Kršnjavi ljubezno odgovorio. Nema dokaza da je Smičiklas htio razbiti "Sjedinjenu opoziciju". *Obzor*, 16. V. 1894.; Kršnjavi, 1986., 1, 58-9.

jedinjena opozicija", objavljenima u posebnome spisu, dok im *Hrvatska* odgovara pod naslovom "Bistrimo", a Folnegović pripisuje autorima da žele "oštrinom advokatske rabulistike potamniti istinu".[47]

Frank i Folnegović moraju program prikazati kao pravaški i pokušati da uvlačenjem Strossmayera u polemike onemoguće Neodvisnu narodnu stranku. Zato Frank uoči posljednje sjednice egzekutivnoga odbora upućuje Strossmayeru pismo, a *Hrvatska* ga objavljuje 12. svibnja, tj. odmah nakon definitivnoga prekida pregovora o fuziji stranaka, kao "razjašnjenje" o smislu i tijeku pregovora u Frankovu viđenju. U pismu Frank želi nagovoriti Strossmayera da telegrafira Smičiklasu neka obzoraški pregovarači prime ime Stranke prava za fuzioniranu stranku, i uvjeren je da će oni poslušati njegov savjet. Glavni mu je argument da ime opozicije mora biti "Stranka prava" jer ono izražava "čisto" hrvatstvo, a narod hoće stranku koja je "*inkarnacija političke stalnosti, vjernosti i nepromjenjivosti*" (podcrtao Frank). Tvrdi da je Neodvisna narodna stranka napustila svoj, a prihvatila pravaški program pogotovo u prvoj točki u kojoj se zahtijeva sjedinjenje hrvatskih zemalja, Slovenije te Bosne i Hercegovine "*u jedno samostalno državno tielo* u okviru habzburške monarkije". (Karakteristično je da Frank podcrtava "samostalno državno tielo" a ne i "okvir" Monarhije.)

Frank se hvali da je u tijeku pregovaranja želio baciti koprenu zaborava na prošle neugodne događaje, pomažući Amrušu i Smičiklasu kod izbora, a ističe da je odbor za izdavanje djela Ante Starčevića "pazio naposeb na Vašu Preuzvišenost", tj. izbacio je iz Starčevićevih govora psovke protiv Strossmayera i Mažuranića. Komentira neuspjeh dogovora te izjave Smičiklasa i Mazzure da se jedinstvo stranaka ne može izvesti pod vodstvom Ante Starčevića. No prema Franku, on nije vođa koji se može dekretirati ili svrgnuti, nego ga je takvim proglasio narod, koji je Strossmayeru pružio "palicu kulturnog prvenstva". Franku i Stranci prava nemoguće je odreći se političkoga vodstva Ante Starčevića jer bi to značilo "zaklati" njegovo djelo i još udariti "bodežom" na njega. U ovom pismu i u svim člancima *Hrvatske* o prekidu pregovora, Franku je uvijek bitno istaknuti kako je taj program vrhunski izraz Starčevićeva nauka koji jedinstvena Stranka prava mora prihvatiti. Obzoraši bi dakle trebali iščeznuti u jedinstvu, a to ne bi bila kapitulacija "*već plemenito višje shvaćanje svoga poziva u vječnom poredku*" (podcrtao Frank). Prema Tuškanovoj izjavi nakon raskola, Frank je Strossmayeru uputio pismo u ime Stranke iako prvaci nisu o tome ništa znali i bili su ogorčeni što se "jedan" Frank usuđuje tako uvredljivo pisati jednomu katoličkom biskupu.[48]

47
Hrvatska, 22. VI. 1894.

48
Hrvatska Domovina, 25. I. 1896.; Smičiklasa ogorčava Frankova "čifutska bezobraznost" kojom nastoji potegnuti Strossmayera u dnevnopolitičke svađe. SO, Smičiklas Strossmayeru, 11. VI. 1894.

Očigledno je da Frank s prvim kodificiranim programom u ruci ne želi predstaviti Stranku prava kao jednu od političkih stranaka nego kao pokret po uzoru na Starčevićevo shvaćanje da političke stranke s različitim programima smiju postojati tek u samostalnoj hrvatskoj državi i da su zato svi oni koji kažu da su opozicija, a nisu u pravaškom pokretu, "Slavoserbi". Vjerojatno Frank misli da bi ta opozicija pod nazivom Stranke prava mogla okupiti pravaše svih hrvatskih zemalja (a oni se pojavljuju već i u Bosni i Hercegovini), pa bi onda nastala "čvrsta falanga" s njime na čelu, koju bi vrhovi Monarhije morali vrlo ozbiljno uzeti u obzir. Reagirajući na takve izjave, *Obzor* kaže da vodstvo Stranke prava želi nenaravni javni život bez stranaka, što je nemoguće. List je u pravu jer umjesto sveobuhvatne Stranke prava, utemeljene tobože na Starčevićevim načelima, dolazi do raskola i do nastanka različitih suprotstavljenih struja koje se kite imenom Stranke prava.

U nizu svojih poslanica Folnegović, kao i Frank, zastupa mišljenje da Neodvisna narodna stranka više ne postoji. "Mi vam gospodo od neodvisne stranke iskreno ispoviedamo da smo išli u pregovore s Vami s nakanom da neodvisnu stranku utopimo u stranci prava." Piše da je novi program "čisti stari pravaški program u obnovljenoj formi". Priznaje jednu "karakterističnu" stavku, koja se nije nalazila u starome programu, kao jedinu "tobožnju" promjenu. "Ta stavka sadržaje ove rieči: u okviru habsburške monarkije. Ovo je uvršteno na *izrični* zahtjev gospode neodvišnjaka" (podcrtao Folnegović). On nesumnjivo govori istinu jer je neodvišnjacima "okvir" preduvjet za zajednički program. No isto tako je sigurno da su pravaši, s iznimkom Davida Starčevića i Rukavine, vrlo rado "popustili". Ta vodstvo Stranke prava još je prije Frankova dolaska kretalo prema "okviru" jer je samo na taj način moglo skinuti sa sebe pečat "veleizdaje". No kako onda stoji s upornom tvrdnjom pravaša da su obzoraši prihvatili "čisti" Program stranke prava? Folnegović pri tome ima originalnu misao da su se naime novim programom zapravo spojile dvije "pravaške" ideje: Starčevićeva i Pavlinovićeva! Pozivajući se na svoj susret s "gorostasom" Pavlinovićem 1883., kaže da je upravo on isticao potrebu imena Stranke prava (ne kaže, dakako, da je razlučio pravaštvo od starčevićanstva) i da bi, da je živ, više od Folnegovića mlatio toljagom po obzoraštini.[49] Vidjeli smo da se Pavlinovićeve državnopravne teze temelje na "okviru" Monarhije, štoviše i na prihvaćanju dualizma. Ako se dakle Pavlinovićev i Starčevićev nauk spominju u vezi s novim programom, onda se može reći samo jedno – da je naime Pavlinovićeva ideologija pobijedila Starčevićevu.

Folnegović podsjeća na pravaško načelo legitimiteta i na Starčevićevu odvratnost prema "prevratu". Drži da se slavenska solidarnost može unapređivati i u okviru Monarhije. No dok Frank javno ističe Starčevićevo političko vodstvo, a

49
Hrvatska, 5. VII. (Javna pisma XIII, Prijatelju -o - (Josipu Zoriću); Folnegović, Fran: *Sada ili nikada*, Zagreb 1900., 27

Strossmayeru prepušta samo manje značajno kulturno prvenstvo, Folnegović želi maknuti Starčevićev utjecaj. Dva mjeseca nakon sloma "Sjedinjene opozicije", a uoči polaganja temeljnoga kamena za Starčevićev dom, tvrdi u pismu Strossmayeru da su se prilike u njegovoj stranci promijenile na bolje. Jamči mu da će cijela stranka u svim dijelovima "otadžbine", sa svih svojih dvadeset političkih glasila, raditi "kako će jim diktirati onaj sporazumak, kojega smo nas dvojica kadri upriličiti". Folnegović dakle drži da bi Strossmayer mogao pristati na pokroviteljstvo nad ujedinjenom Strankom prava (uključujući i obzoraše) kojoj bi on sam bio na čelu![50] Očigledno računa s rastućim otporom u vodstvu protiv Franka, a i s time da klub više ne mora izvršavati naredbe teško bolesnoga Starčevića, odnosno očekuje njegovu smrt. Strossmayer je boljega zdravlja ali se, razumije se, ne želi vratiti odavno napuštenoj aktivnoj politici, a čini se da ni on više nije u stanju sustavno prosuđivati političke događaje. Njegov tajnik Cepelić još je 1892. pisao Račkome da je biskup "*sub rosa* rečeno *in politicis* jako popustio".[51] U svakom slučaju Frank ima argumente kada prilikom raskola tvrdi da je Folnegović želio "prodati" Stranku prava Strossmayeru i da je zapravo on izveo raskol jer je u tu svrhu nastojao maknuti Franka.

Tragikomedija sa Strossmayerom nastavlja se i u povodu njegova dolaska u Zagreb na ustoličenje novoga nadbiskupa dr. Jurja Posilovića. *Hrvatska* piše da obzoraši ne slijede Strossmayera koji je posjetio Starčevića i s njime se izmirio, dakle tobože pristao na jedinstveni, tj. pravaški, program i da zato Stranka prava uz Starčevića uvijek spominje i Strossmayera. Zato pravaši Folnegović, Boroša, Kumičić i Jakčin posjećuju Strossmayera i sarajevskoga nadbiskupa Stadlera. Tom prilikom Folnegović je kazao Strossmayeru da će, bude li opet ušao u politiku, trebati potporu Stranke prava u kojoj se nalazi većina hrvatskoga naroda. Strossmayer mu, razumije se, odgovara da se ne poistovjećuje niti s jednom strankom i da želi biti samo objektivni motritelj.[52] Na Folnegovićev je prijedlog, prigodom svečanosti polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom, poslan telegram Strossmayeru u kojemu mu se pripisuje da je prednjačio pri ujedinjenju oporbe.

U tijeku 1894. Folnegović još prikriva svoj sukob s Frankom iako svi o tome znaju. On, štoviše, kaže da je dobro što je Frank (a ne on) vodio pregovore s obzorašima i uopće da se obilježje Stranke nije ni u čemu izmijenilo otkada joj je pristupio Frank.[53] Od Folnegovića možemo saznati zašto on i Frank misle da će

---

50
SO, Folnegović Strossmayeru, 13. VI. 1884.

51
Arhiv HAZU, Ostavština Račkoga, Cepelić Račkome, 1. VII. 1892.

52
Hrvatska, 6.–7.VII. 1894.

53
Isto, 5.–6. X. 1894.

pravaši povjerovati neistinitim tvrdnjama da se novi program temelji na Starčevićevim načelima. Naime, još nitko nije obradio i prikazao Starčevićev sustav, kaže Folnegović, a rijetki su oni koji su ga proučili. Dok "Slavosrb" kida pojedine nepovezane dijelove Starčevićeva učenja da bi mu se narugao, dotle pravaš vadi iz Starčevićeva nauka sitnice s kojima agitira pa ga u svom nerazumijevanju često karikira, a narod prianja uza Starčevića samo srcem i povjerenjem.[54] Prema tome, Folnegović i Frank se mogu predstaviti kao autentični tumači Starčevićeva nauka, a zasad ne nailaze na javno protivljenje pravaša Istre i Dalmacije.

No očigledno mnogi pripisuju Franku krivnju za razbijanje pregovora. U to je uvjeren i student Stjepan Radić koji se istakao u agitaciji za "Sjedinjenu opoziciju". On se već predstavio među mladima svojim ispadima protiv mađarskoga službenoga jezika na željeznici, a i incidentom protiv Khuena na proslavi tristogodišnjice pobjede na Turcima kod Siska, koji ga je stajao dužega zatvora. Radić drži da je Frank razbio sporazum jer želi postati vođa i "komandant" opozicije, a "Stari" je ionako njegova lutka. "Šmrkavac" Radić sukobljava se s "požrtvovnim prvakom" Frankom. Kada Kumičić na jednoj skupštini izjavljuje da pravaši nisu bili ništa dok među njih nije stupio Frank, Radić mu dovikuje da su i sada ništa, pa se izlaže tvornim napadima.[55]

U vrijeme sloma "Sjedinjene opozicije", u proljeće i ljeto 1894., političkom scenom prevladavaju kriza mađarske vlade i dvije krajnosti: da Khuen postane ministar predsjednik, ili da se mora sasvim povući. Pri tome je važno znatno jačanje mađarske Nezavisne stranke, pogotovo nakon prijenosa mrtvoga tijela Lájosa Kossutha u Budimpeštu i njegova pokopa, kada njegov kultus dostiže iznimne razmjere i izaziva nemire. Neki zagrebački studenti žele na dan Kossuthova pogreba izvesti protumađarske demonstracije pred Jelačićevim spomenikom, a austrijski službeni *Fremdenblatt* drži da je riječ o proaustrijskome činu. *Hrvatska* piše da hrvatski narod neće biti oruđe protiv slobode (Mađara) niti želi da zbog "*kratkovidnoga oportunizma*" (podcrtala *Hrvatska*) demonstrira protiv slobode i kaže da rast košutizma nije opasan za Hrvatsku. Predsjednik kluba Stranke prava Rukavina, sada već Frankov ogorčeni protivnik, odobrava taj postupak, a zacijelo to čini i Starčević jer se još uvijek boji da bi protumađarske demonstracije mogle poslužiti Austriji.[56] To držanje izaziva nezadovoljstvo u bečkom središtu a i kod pripadnika Khuenove stranke koji bi željeli demonstracije protiv nezavišnjaka, banovih neprijatelja. *Narodne Novine* čak izjavljuju kako

54
Hrvatska, 22. X. 1894.

55
NSK, Ostavština Mazzura, R 6491, Kanonik Lehpamer Mazzuri, 5. i 7. V. 1894.; *Hrvatska*, 16. X. 1894.

56
Hrvatska, 2., 9., 11., 13. IV. 1894. *Agramer Tagblatt*, 10. IV. 1894.

"mjerodavni" drže da su "stekliši poludjeli" što su osujetili demonstraciju. Pri tome se još uvijek misli da su obzoraši "Austrijanci", a pravaši protivnici Austrije u Starčevićevu duhu.[57]

Frank zacijelo procjenjuje da proaustrijsko držanje nije oportuno te ne iskorištava priliku da lojalnost Stranke prava kralju istakne demonstracijama protiv antidinastičnih košutovaca. Godinu dana poslije njegovi sinovi sudjeluju u protumađarskim demonstracijama prilikom kraljeva dolaska u Zagreb u skladu s tada već izrazito proaustrijskim smjerom svoga oca. U tih godinu dana dolazi i do načelnoga razmimoilaženja Franka i Folnegovića, dok je dotadašnji sukob među njima potjecao više iz osobne mržnje u borbi za "prvenstvo" u Stranci. Tijekom 1894./95. Folnegović naime ostaje kod dualističke promađarske taktike dok se Frank postupno opredjeljuje za proaustrijsku. Na to ga primorava nužnost da reagira na izjavu Ante Starčevića čiji on nauk tobože brani u svoj njegovoj "čistoći". Starčević se naime nakon razlaza egzekutivnoga odbora "Sjedinjene opozicije" ponaša kao 1891. u svom intervjuu uredniku *Neue freie Presse* i 1892. u vezi s Frankovom adresom. On stoji uz Franka, dopušta da Frank pod njegovim imenom vodi politiku suprotnu njegovim načelima, ali kada daje javnu izjavu, onda se drži svoga nauka.

Kako bi se pokazala prijateljska povezanost mađarskih i hrvatskih ustavnih institucija, režimski su činitelji dogovorili međusobne posjete zastupnika Ugarskoga parlamenta i Hrvatskoga sabora. Na poziv Khuenove stranke, početkom veljače 1894. u Zagrebu borave mađarski zastupnici na čelu s predsjednikom parlamenta Desiderom (Dezsö) Bánffyjem. Zastupnici Stranke prava otklanjaju njegov poziv za uzvratnim posjetom koji prihvaćaju samo pripadnici Khuenove stranke.[58] Zimi 1893./4. Starčevićeva se bolest ponovno pogoršava pa on prestaje pisati i dotada rijetke vanjskopolitičke priloge za *Hrvatsku*, no nakon oporavka kod Tuškana u Sisku, on se, svečano dočekan, vraća u Zagreb nakon Bánffyjeva poziva zastupnicima Hrvatskoga sabora da dođu u Budimpeštu. Već prije toga odgovara Bánffyju iz Siska pismom od 12. svibnja u kojemu navodi razloge za otklon poziva. To je njegovo posljednje načelno izlaganje. Nije jasno misle li on i Tuškan da se privatno pismo predsjedniku parlamenta neće objaviti ili, naprotiv, očekuju da će ga on dostaviti tisku. Pismo dobiva *Pester Lloyd*, a prenose ga i službeni listovi *Agramer Zeitung* i *Narodne Novine* pa je Frank primoran da ga na temelju tih listova objavi u *Hrvatskoj,* ali tek uoči svoje vlastite izjave mađarskom tisku jer nastoji ublažiti vrlo loš dojam koji to pismo izaziva u mađarskim režimskim i opozicijskim krugovima.

57
Mazzura opovrgava te glasine izjavom da Hrvati smiju demonstrirati protiv Mađara samo kad im oni čine krivo. Ograđuje se od onih koji u Jelačiću vide oruđe reakcije, tj. od Starčevića. *Obzor*, 11., 18. IV.; *Hrvatska*, 13. IV.; *Narodne Novine*, 12. IV.; *Agramer Zeitung*, 12. IV. 1894.

58
Hrvatska, 15. i 21. V. 1894.

Starčević želi ukloniti nesporazume sadržane u Bánffyjevu pozivu Saboru pa u pismu ponavlja da u dualizmu i pod hegemonijom Mađara ne postoji "hrvatski narodni sabor", tj. parlament, jer je riječ samo o "dvorani zvanoj sabornicom" u kojoj pripadnici Stranke prava brane pravo i čast hrvatskoga naroda. Piše da su Hrvatima sveta imena "Ungarac i Ungaria", da je pojam "Magjar" prvi spomenuo Kačić koji je opjevao junake "Ungarce" i Hrvate. Ističe da su se Hrvati i Mađari borili zajedno s drugim narodima "Ungarie" ali se onda "nije znalo za narode, za narodnosti, za države u današnjem smislu tih reči, nego se znalo samo za povlašćene razrede" koje je bez obzira na narodnost ujedinjavao latinski jezik. "Tu ne biaše podčinjenosti ni premoći jezika, narodnosti." Drži da su svi, bez razlike narodnosti, bili jednaki u pravima pa su branili svoju skupnu domovinu, dok danas u Ungariji nema prava i jednakosti narodnosti, a da se i ne govori o jednakosti "u javnih pravah" Hrvatske i "Ungarie" koju neki žele učiniti "Magjariom".

Starčević ostaje uporno kod svoga učenja da je glavno zlo Austrija i da su se Mađari uhvatili na njezinu udicu. Ona je u svom interesu stvorila premoć mađarskoga naroda, koja dakle nije nastala iz vlastite narodne snage, a u svojoj sljepoći i po želji skupnoga neprijatelja natkriljuje u tlačenju narodâ i samu Austriju. U tim uvjetima Hrvatska nije ništa dobila a uvijek je branila svoje neprijatelje. Starčević je uvjeren da je Hrvatskoj i Ugarskoj neophodno nužno "zajedničtvo" koje je, međutim, moguće samo među "pravednimi ljudi i za pravednu stvar..." Jasno je da Starčević ne prihvaća Frank-Folnegovićevo mišljenje o "paritetnom savezu" Hrvatske i Ugarske "u okviru" Monarhije. Oni naime misle samo na sporazum Hrvata i Mađara dok Starčević želi da se Hrvatska složi sa svim narodima Ugarske, kojoj su se Mađari nepravedno i nezakonito nametnuli na poticaj zlokobne Austrije. Dakle Hrvati i svi narodi Ugarske trebali bi se protiviti Austriji i Njemačkoj, a o nekom savezu Hrvatske i Ugarske može biti govora tek kada Hrvatska bude samostalna država. On doživljava Bánffyjevu izjavu da Mađar smatra Hrvata "svojim prijateljem i ljubljenim bratom" kao ironiju jer ne postoji nijedno životno područje na kojemu se nije pokazalo da je Mađar Hrvatu najveći neprijatelj i najnepravedniji i najbezobzirniji protivnik. No "Slavoserbi" su u svakom slučaju mnogo veći krivci od Mađara. U Hrvatskoj naime "zlikovci" rade sve što hoće oslanjajući se na Mađare, koji sva ta bezakonja možda nisu zapovjedili ali ih prihvaćaju. "Ali vi možda tu razumite verstu ljudi, slavoserbe svih dlakah nu jedne pasmine, kakovih je svagdje, koji su u Hervatskoj rodjeni i živu u njoj, pa proti njoj rade, ter nisu Hervati. Ako tako mislite, vi možda pravo imate, i neka vam bude." Starčević dakle odbija "pohod" u Budimpeštu jer drži da bi to bilo samo "hinjenje, prenavljanje i neiskrenost, a tih kod mene nije, i za sigurno mnogi će vam ih doneti".

Vidjeli smo da rješenje hrvatskoga pitanja "u okviru" Monarhije pretpostavlja nužnost da se vladar uvjeri kako je Hrvatska iznimno važna za položaj Monarhije kao velike sile i da su Hrvati "kulturtregeri" i pomagači u njezinu učvr-

šćenju na Balkanu. Samo u tom slučaju on bi mogao pristati na sjedinjenje hrvatskih zemalja uz njihovu autonomiju na razini državnosti. No Starčević ima o tome sasvim oprečno mišljenje. "Po mojemu sudu, moral je glavna sastavina prosvete; Iztok ima staru prosvetu svoje verste i ćudi i morala, više neg oni koji pod izlikom da ga prosvetle, samo kvare ga i upropastjuju. Ako mu se hoće druge prosvete, volja mu je, a ja želim bez vanjskoga nepozvana uticanja, i da Hervati ne spadaju u neiskane prosvetljivatelje."[59]

Khuenova i mađarska štampa žestoko se obara na Starčevića, koji na taj način ugrožava izglede vodstva Stranke prava da se u skladu s novim programom profilira kao umjerena opozicija bliska režimu. Frank putuje u Budimpeštu zacijelo u namjeri da uvjeri mađarske odlučne krugove da su pravaši promađarski nastrojeni. Daje izjavu glasilu nezavišnjaka *Magyarországu*, a ne najraširenijem organu vladajuće Liberalne stranke *Pester Lloydu.* Taj Frankov korak ne znači potporu "antidinastičnoj" Nezavisnoj stranci nego je posljedica krize vlade. Intervju je objavljen 25. svibnja 1894., a 30. svibnja pada vlada Sándora Wekerlea jer konzervativna većina Gornje kuće parlamenta odbacuje nacrt zakona o civilnome braku. Frank dobro procjenjuje da se ne smije oglasiti u režimskome tisku. Naime, i vlada i njezina stranka dolaze u sukob s kraljem, a zna se da je Khuen, kao kraljev kandidat za ministra predsjednika, Wekerleov protivnik. Objavljujući dakle svoju izjavu u listu Nezavisne stranke, Frank se čuva da se ne uplete u borbu mađarskih struja za vlast. Istim potezom može ugoditi i Starčeviću, koji mrzi režimske nositelje dualizma, ali zacijelo ne i istaknuto protuaustrijske nezavišnjake. Uostalom, Khuenov pokušaj prvih dana lipnja da sastavi novu mađarsku vladu propada zbog snažnoga otpora Liberalne stranke, koja se solidarizira s Wekerleom, pa Franji Josipu ne preostaje drugo nego ponovno postaviti Wekerlea za ministra predsjednika i natjerati Gornju kuću da primi zakonski prijedlog o civilnome braku.[60]

Frankovu maglovitu, ali nedvosmisleno promađarsku izjavu prvi priopćuje *Obzor* i ona mu služi kao dobro agitacijsko sredstvo protiv Stranke prava. *Magyarország* dakle objavljuje intervju s "prvakom" Stranke prava (Frankovo se ime ne spominje). On prije svega izjavljuje da obzoraši više nemaju pravo op-

59
Hrvatska, 25. V. 1894.; *Obzor*, 26. V. 1894. U tom tekstu uredništvo se služi autocenzurom jer Starčević upozorava kako je Khuen slao arhivske spise u Budimpeštu vjerojatno rječnikom koji bi izazvao zapljenu lista. Braneći Starčevićevo pismo od napada, *Hrvatska* (26. VI.) priznaje da su mu izrazi doista oštri ali tvrdi da je u pismu najvažnije isticanje zajedništva Hrvatske i Ugarske. Pismo je naišlo na velik odjek pa je objavljeno i u Kémenyjevu zborniku izvora o povijesti "narodnosti" u Ugarskoj u vrijeme dualizma, Kemény II, 1956., 282 i d. Mile Starčević poslije kaže da je on utjecao na sadržaj pisma Bánffyju.

60
U tijeku krize Wekerle izjavljuje da Khuen nije pogodan za ministra predsjednika ali da se tako sposobnoga bana kao što je on više ne može naći. Hanák, 1959., 319.

stanka na političkoj pozornici, da su "panslavisti" i da je svrha pregovora s njima bila samo u tome da se neki od njih prime u Stranku prava. Frank ističe da Stranka prava u pitanju budućnosti domovine zahtijeva ravnopravnost i jednakost Ugarske i Hrvatske kao što mađarska "krajnja ljevica", tj. Nezavisna stranka, zahtijeva jednakost s Austrijom. Paritetna nagodba Mađara i Hrvata, kakvu je u svojim memoarima poželio i Kossuth, koristila bi Mađarima *"jer smo mi Hrvati narod, u koji se može čovjek iskreno pouzdati, zgražavamo se od panslavističke misli ali ljubimo Mađare mada se mi i za provedbu hrvatske ideje borili"* (podcrtao *Obzor*). Frank je to rekao "sa očima, koje su se kriesile od uzhita". Na taj način on objavljuje još jedan program koji do tada nije bio spomenut. Prije i nakon sloma "Sjedinjene opozicije" *Hrvatska* je redovito isticala da Hrvati smiju pregovarati jedino s kraljem o zajedničkim poslovima cijele Monarhije. Nasuprot tome, sada bi se Stranka prava u ime samostalne i cjelokupne Hrvatske paritetno nagodila sa samostalnom Ugarskom, tj. s Mađarima. *Obzor* drži da je ta izjava neozbiljna i da joj je jedini cilj ukloniti sumnje Mađara zbog Starčevićeva pisma, a podsjeća da je Frank pokazao "bratske osjećaje" i prema mađarskim liberalnim krugovima, što Frank odlučno demantira. Tvrdi da je išao u Budimpeštu da bi nabavio neke mađarske proračune za svoj saborski rad i da se nije predstavio kao "prvak" Stranke, tj. nije uzurpirao čast koja pripada Starčeviću. On je, štoviše, uputio novinara *Magyarországa* na Starčevićevo pismo Bánffyju, tj. na mišljenje koje on svojom izjavom opovrgava.[61]

Osuda "panslavizma" tipična je za Franka ne samo zbog ocrnjivanja obzoraša. Vidjeli smo već da mađarska javnost pod tim pojmom shvaća svaki i najskromniji nacionalno-politički zahtjev. "Slavensku solidarnost" Frank je definitivno napustio još prije godinu dana, a sada postaje jasna njegova koncepcija nagodbe s mađarskim vladajućim krugovima protiv interesa nemađarskih "narodnosti" u Ugarskoj. U vezi s *Obzorovim* pisanjem da je išao u Budimpeštu nuditi Mađarima nagodbu bez obzira na Rumunje, Slovake, Srbe i Nijemce Ugarske, Frank u jednom govoru pred izbornicima kaže da bi sklopio nagodbu s Mađarima na temelju koje bi Hrvatska postala samostalna i cjelokupna i da tom prilikom ne bi pitao je li osiguran i položaj drugih naroda. Tȁ svi narodi Monarhije rado bi se nagodili s vladajućim činiteljima Monarhije ne pitajući za sudbinu Hrvatske.[62] Epizoda s mađarskim nezavišnjacima ne prekida dodvoravanje *Hrvatske* Khuenovoj stranci jer treba računati s tim da će on ostati na vlasti. Primjerice, list piše da su okorjeli mađaroni samo Srbi, dok mađaroni-Hrvati tobože potajno lju-

61
Obzor, 2., 6. VI. 1894.; *Hrvatska*, 4. VI. 1894.

62
Hrvatska, 3. VII. 1894.; zato *Obzor* optužuje Franka da je prodao *Hrvatsku* mađarskim Židovima. No Frank se ipak ne može oglušiti na spektakularne progone Rumunja u povodu "veleizdajničke" parnice, pa *Hrvatska* o tome piše.

be svoj narod i simpatiziraju sa Strankom prava.[63] Drugim riječima, postoji mogućnost sporazuma s njima.

Taj intervju pojačava nezadovoljsvo protiv Franka u vodstvu Stranke prava. Nije jasno odobrava li Folnegović Frankov pokušaj približavanja mađarskim nezavišnjacima, no vjerojatno je izvan sebe što Frank svojata naslov "prvaka" koji, po njegovu uvjerenju, nakon Starčevićeve smrti, pripada njemu. No jedino se predsjednik kluba Stranke prava Rukavina javno ograđuje od Franka; osuđuje svaki pokušaj suradnje s Mađarima protiv nemađarskih "narodnosti" Ugarske, odbacuje dakako zablude "sveslavjanstva" i "jugoslovjenstva" i srpstva na štetu hrvatstva, ali ističe da Stranka prava mora imati na umu da ne postoji Mađarska nego Ugarska u kojoj živi i dio Hrvata. Hrvati iz Hrvatske moraju se sporazumjeti sa svim narodima Ugarske. Stranka prava ne dopušta da Hrvatska bude oruđe reakcije (bečke) ili bilo kojeg tuđina (Mađarâ protiv "narodnosti"). Stranka prava mora imati prijateljske odnose sa svim narodima i držati se slavenske solidarnosti, a odbiti samo neprijatelje Hrvatske bili oni "t. zv. Srbi", Slaveni ili neslaveni. Protiv toga načela griješe svi nepravaši a i neki članovi Stranke prava koji su se dali zaslijepiti.[64] Članak je očigledno uperen protiv Franka ali, čini se, i protiv Barčića. Rukavina zapravo brani staro Starčevićevo učenje izraženo i u pismu Bánffyju.

Već smo vidjeli da se međusobne otrovne polemike nakon sloma "Sjedinjene opozicije", događaju u vrijeme krize Wekerleova kabineta zbog zakonskoga prijedloga o civilnome braku i mogućnosti da Khuen postane ministar predsjednik. U Ugarskoj je većinska religija katolička. Mađari su katolici te reformirani ili evangelički protestanti; Srbi, Rumunji i Ruteni su pravoslavni, a Slovaci većim dijelom katolici. Zato se neprekidno isprepleću nacionalni i religijski interesi. Ministar predsjednik Tisza bojao se dirati u nesređeno međukonfesionalno pitanje pogotovo miješanoga braka, tj. u odnos Crkve i države. Crkveno-političkoga zakonodavstva laća se ministar predsjednik Sándor Wekerle zakonskim prijedlogom o obveznome civilnom braku kojim bi se razgraničili državni od konfesionalnih interesa i međukonfesionalnih sukoba. Donja kuća prima nacrt zakona o obveznom civilnom braku a priprema se i recepcija židovske religije i opća sloboda religija. Tek nakon teških prepirki i krize vlade, Gornja kuća prima zakon o obveznome civilnom braku (21. lipnja 1894.) s većinom od svega četiri glasa. Dok je prije devedesetih godina postojao širok spektar različitih mišljenja o međukonfesionalnim odnosima, sada se javljaju samo dva nepomirljiva tabora: Katolička crkva i njezina nova Katolička pučka stranka, koja se poistovjećuje s političkim konzervativizmom, i liberalna država. No nakon prvobitne pobjede,

63
Hrvatska, 1. XII. 1894.
64
Hrvatska, 5. VI. 1894.

politički liberalizam slabi zbog brojnih loših poteza režima u društvenoj politici i u sukobu s "narodnostima."[65]

Prije uvođenja obveznoga civilnoga braka u Ugarskoj (zakon ne vrijedi za Hrvatsku zbog njezine autonomije u pravosuđu i bogoštovlju), okončane su teške zakulisne borbe oko kandidata za zagrebačku nadbiskupsku stolicu koja je bila vakantna od smrti kardinala Mihalovića (19. veljače 1891.).[66] U ožujku 1894. postavljen je za nadbiskupa senjski biskup dr. Juraj Posilović, a *Katolički list* kaže da je nakon 65 godina biskupska stolica prvi put povjerena Hrvatu "dušom i tielom", koji će se založiti i za narodne svetinje i braniti Crkvu u postojećim teškim prilikama.[67] Uoči toga čina Posilović u svojoj korizmenoj poslanici pokazuje da nije prijatelj Stranke prava koja u njegovoj senjskoj biskupiji ima dosta pristalica i među svećenstvom. Drži da su mađarski zakonski prijedlozi o bračnome pravu opasni i za Hrvatsku jer bi ih veselo dočekali i neki hrvatski zastupnici. Pri tome misli na one koji za sebe tvrde da zastupaju čisto hrvatsko rodoljublje a protivnici su saveza Hrvatske i Ugarske.[68] Posilović osuđuje zakone koji izjednačavaju katoličanstvo s ostalim od države priznatim religijama, on upućuje vjernike da ne biraju u općinska vijeća i Sabor one koji odobravaju te zakone. Stranke prava tiče se i Posilovićeva kritika političkih sukoba među svećenicima i njihova pretjeranoga "revnovanja" .

Obzor zdušno sudjeluje u kampanji osude "protuvjerskih" zakona ali se ne odriče liberalizma, ističući da su mađarski i austrijski pobornici civilnoga braka pseudoliberali. To pokazuju progonima nemađarskih narodnosti, izvanrednim stanjem u Češkoj te zapljenom novina. Zato navješćuje odrješit otpor protiv toga "laži-liberalizma". Sam Posilović održavao je dobre odnose sa Strossmayerom. On je 1882. posvetio đakovačku katedralu a pri tome je služio misu na hrvatskom

65
Csáky, 1985., 289-301.

66
O borbi za "osvajanje" nadbiskupske stolice vidi korespondenciju Rački – Strossmayer u: KORS IV. Strossmayer je predlagao sarajevskoga nadbiskupa Stadlera, koji kao "Strossmayerovac" nije bio prihvaćen, Khuen i mađarska vlada izvodili su makinacije s nekim režimu podobnim kandidatima. Naposljetku Vatikan prihvaća Khuenov prijedlog za senjskoga biskupa dr. Jurja Posilovića. Vidi kod Kršnjavoga (I. 1986., 58) obavijesti o razmiricama oko kandidatâ i Posilovićevu zahvalnicu Khuenu. Za vakancije nadbiskupske stolice nadležni su branili svećenicima da se angažiraju u opoziciji, a neke su i kaznili. *Hrvatska*, 15. V. 1893.

67
Hrvatska, 7. IV. 1894.; *Katolički list*, 5. IV. 1894.

68
Hrvatska, 27. III. 1894. Pri tome misli na Barčića. Prije Posilovićeve poslanice, *Katolički list* napada ga zbog izjave da nije protivnik civilnoga braka, pa poziva svećenike da ne glasuju za njega. Katolici koji na taj način vrijeđaju Crkvu mogu "pravaškim idealom" samo škoditi a njihova ujedinjena Hrvatska bila bi lošija karikatura nego što je to "Italia unita". Pripisuje Barčiću da ogovara senjskoga biskupa Posilovića. *Katolički list*, 25. I., 1. II. 1894.

jeziku. Prema *Obzoru*, on je u hajci protiv Strossmayera, nakon njegova susreta s Franjom Josipom u Bjelovaru, stajao "vjerno i neustrašivo" uz Strossmayerov bok. Đakovački biskup mu je u ceremoniji nadbiskupske instalacije predao *pallium* (plašt) u ime Sv. Stolice. Zato nije slučajno što Frankova *Hrvatska,* koja za slom "Sjedinjene opozicije" okrivljuje obzoraše, drži štoviše da su oni to uradili pod Posilovićevim utjecajem, koji da djeluje prema bečkim sugestijama, i zato što se nadaju njegovoj materijalnoj potpori. Ističući "semitičku" prirodu tih lažnih tvrdnji, *Obzor* optužuje Frankovu *Hrvatsku* da bi joj bili miliji predloženi mađaronski kandidati za nadbiskupa, no također želi da vlast ne primorava katoličke svećenike da zataje svoje političko uvjerenje, ali ne odobrava njihovu stranačku strast, tj. onu koju pokazuju pravaški svećenici. U međuvremenu Khuen u Gornjoj kući parlamenta glasuje za civilni brak uz izjavu da to čini kao mađarski dostojanstvenik a ne kao hrvatski ban. Kada je zakonska osnova o građanskome braku pala u velikaškoj kući, *Hrvatska* očekuje da će Khuen postati ministar predsjednik. No ako pobijedi struja protiv liberalnih reformi, zaoštrit će se borba (mađarske Nezavisne stranke) protiv sustava a za personalnu uniju. *Hrvatska* želi Ugarskoj, tj. Mađarima, slobodu, a slobodna Hrvatska bila bi u interesu Mađara.[69] Posredno, *Hrvatska* se dakle izjašnjava za civilni brak ali jednako tako objavljuje brojne članke u duhu konzervativnoga katoličanstva.

Obzorova struja nije propala, kako to tvrdi *Hrvatska*, ona i dalje ima znatnu ulogu u političkome životu zahvaljujući velikim dijelom svećenstvu. Zato Posilovićevo upozorenje svećenstvu da ne sudjeluje u žestokim političkim borbama ostaje bez odjeka. Sukob među obzoraškim i pravaškim svećenicima zaoštravaju dva govora na komersu Stranke prava u povodu polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom. Župnik Čvek kaže da je među prisutnima malo starijih svećenika jer oni drže da je Starčević čovjek bez vjere. Čvek nasuprot tome tvrdi da Starčević ne leže niti ustaje "a da ne metne na se sveti krst" i da su se svi govornici na ovom skupu pozivali na sv. vjeru i Sv. pismo. On zato ne razumije zašto stariji svećenici nisu došli na svečanost. Kaže da se Hrvatska ponosi svećenicima kakvi su Biankini i Spinčić, a na njih bi se morali ugledati svi mlađi svećenici. On sam radi za vjeru i narod za koji je spreman umrijeti iako mu stariji svećenici prigovaraju. Vjekoslav Spinčić kaže da se raduje što je na svečanosti prisutan lijep broj mlađih svećenika koji su mu miliji od starijih. No pravaške svećenike ne čekaju "crveni i modri pasovi, već možda trnove krune". Upozorava da su neki opozicijski svećenici u Dalmaciji i Istri suspendirani, da se to doduše nije dogodilo njemu i Biankiniju ali su i oni pripravni na nevolje.[70]

69
Hrvatska, 15. V., 23. VI. 1894.; *Obzor*, 14. III., 22. VI., 2. i 7. VII. 1894. Dok je Frank bio "gospodar" *Hrvatske,* bilo je svakome dopušteno da vrijeđa katoličke biskupe, kaže Tuškan nakon raskola. *Hrvatska Domovina*, 25. I. 1896.

70
Hrvatska, 27. VI. 1894.

U *Obzoru* župnik Josip Zorić osuđuje spomenute zdravice. Kako se nakon svečanosti polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom kao glavni tumač i branitelj novoga programa pojavljuje Folnegović, on ga u svojim poslanicama "prijatelju -o-" u *Hrvatskoj* žestoko napada. Proglašava ga obzorašem koji ne misli iz svoje glave kao što je i inače slučaj s mnogim svećenicima. *Obzor* dakako ima dobru priliku omraziti Stranku prava kod svećenika provokativnim pitanjem što njezino vodstvo misli o građanskome braku. Uredništvo na to ne želi odgovoriti ali to čini Folnegović. Piše da je Spinčić blago kritizirao razmjerno brojno svećenstvo koje svoje političko osvjedočenje žrtvuje "osobnim probitkom", da nije istina kako je većina svećenika uz obzoraše. Kada je riječ o civilnome braku, Folnegović piše da u svakoj stranci ima njegovih pobornika i protivnika. No vodstvo Stranke prava imalo je dosad važnijega posla nego raspravljati o tome. Tek kada spomenuto pitanje dođe na dnevni red (Sabora), ono će to učiniti. *Obzor* napada Folnegovića i tvrdi da se Stranka prava zalaže za civilni brak i da će pomoći Khuenu da ga uvede. Zato Folnegović kaže da Neodvisna narodna stranka želi klerikalnu stranku.[71] U povodu velikih svečanosti ustoličenja nadbiskupa Posilovića, povorka pravaških đaka kliče Franku i Starčeviću. Manifestacije pred Frankovim stanom postaju svakodnevica.[72]

Vidjeli smo da je postojala razmjerno velika fluktuacija pristalica Stranke prava. Najprije su studenti, okupljeni oko Starčevića i Kvaternika, napuštali njihov krug kada su se zaposlili a neki od njih postali su istaknuti pripadnici režimske stranke. Nakon žestokoga Khuenova udarca protiv Stranke prava, zapaža se u drugoj polovini osamdesetih godina bijeg mnogih simpatizera iz "veleizdajničkoga" pokreta. No kada se Stranka prava pretvara u umjerenu, oportunističku struju, postaje atraktivna za neke lokalne elite. "Starije" svećenstvo osim istaknutih iznimki, još je uvijek na strani *Obzorove* struje ali ona ne odgovara građanstvu pokrajinskih gradova i mjesta, jer su njezini interesi koncentrirani u Zagrebu, a i tamo slabe zbog Khuenovih postupaka protiv hrvatskoga kapitala. Frank-Folnegovićeva taktika pogoduje širenju na ona područja u kojima Stranka prava dotada nije nailazila na odjek, a to su Slavonija i Srijem. Čini se da je jedan od važnih razloga sukob između hrvatskoga i srpskoga građanstva. U Srijemskoj Mitrovici počinje 1893. izlaziti tjednik *Hrvatski branik*, a u Brodu na Savi 1894. "opozicionalni politički tjednik" *Posavska Hrvatska*. Prodan 1892. pokreće list *Hrvatska kruna,* a nakon objave programa i Biankini pristupa Stranci prava pa i *Narodni list* postaje pravaško glasilo. Novi i nešto stariji listovi u Dalmaciji i Istri, a na svoj način i *Glas Her-*

71
Isto, 4.–6., 9., 12., 18., 30. VII.; *Obzor*, 2., 4., 11., 17. VII. 1894.

72
Hrvatska, 9. i 10. VII. 1894. List piše da se svečanost ustoličenja nadbiskupa pretvorila u slavlje Stranke prava i njezina vođe Starčevića.

cegovca, podupiru smjer Frankove *Hrvatske.*[73] Oni sudjeluju u napadima na *Obzor* a sve u nadi da dolazi vrijeme kada će Stranka prava prerasti u jedinstvenu, snažnu organizaciju banske Hrvatske, Dalmacije i Istre koja će provesti ujedinjenje hrvatskih zemalja, postići njihovu državnu autonomiju "u okviru" Habsburške Monarhije, a s vremenom i priključenje Bosne i Hercegovine i Slovenije.

Već sam spomenula da je klub Stranke prava 6. lipnja 1894. prihvatio novi, tobože "čisti" pravaški program, a Frankova *Hrvatska* to proglašava pobjedom Starčevićeve misli koja nije ništa drugo nego izraz težnji i želja hrvatskoga naroda. Na svečanosti polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom zakazanoj za 26. lipnja 1894. (to je datum Starčevićeva govora u Saboru 1861. u povodu Kvaternikova prijedloga) trebale su sve pravaške organizacije prihvatiti taj program. Kako je Frank inicijator i organizator prikupljanja priloga za Dom i pripreme za gradnju, a kao član pododbora "Sjedinjene opozicije" bitno je utjecao na značaj programa, očigledno je svečanost, uz slavljenje Starčevića, trebala poslužiti njegovoj afirmaciji kao "vođe" buduće ujedinjene Stranke prava. U vezi s prihvaćanjem "čistoga staroga" programa Stranke prava, krivnja za razlaz "Sjedinjene opozicije" pripisuje se dakako obzorašima. No pod utjecajem dalmatinskih i istarskih sudionika i Folnegovića, skupština prihvaća zaključak o zahvalnosti Strossmayeru i Starčeviću koji su tobože prednjačili da se opozicijske stranke slože. Na svečanost dolazi i Biankini koji se, nakon duga kolebanja, odlučuje za Stranku prava tek u vezi s novim programom. On na skupštini izjavljuje da je "Hrvatski klub" na Dalmatinskom saboru član Stranke prava. Prihvaća se Spinčićeva formulacija zaključaka o organizaciji Stranke prava za cijelu "otačbinu". Zagrebački klub bio bi matica povezana s klubovima u pokrajini.[74]

Kada je Frank u svibnju 1892. predložio gradnju Starčevićeva doma, hrvatski je narod bio rascjepkan, a sada su svi "okupljeni i kristalizirani" oko jednoga programa, jedne stranke, jednoga vođe, piše *Hrvatska.* Jedinstvo hrvatskoga naroda postignuto je dakle u Stranci prava pa je pobjeda sigurna. To je trebalo pokazati s nazočnosti uglednih pravaša iz svih krajeva, povorkama, klicanjem, pjevanjem i glazbom po zagrebačkim ulicama. Na samome gradilištu Frank predaje Starčeviću isprave o njegovu vlasništvu palače, a u svom govoru ističe da je riječ o kulturnom djelu stvorenom silama hrvatskoga naroda. Starčević hvali Fra-

---

73
Hrvatska se sada znatno bolje uređuje. U uredništvo ulazi Dinko Politeo, koji je prije radio u *Narodnom listu,* a zatim u *Obzoru.* Rezolucija skupštine 26. VI. nabraja kao "pomoćnike" *Hrvatske* 13 listova, između njih i ljubljanski *Slovenski narod*!

74
Hrvatska, 26.–28. VI., 10. VII. 1894.; *Narodni list,* 4. VII. 1894. Izjava za stranku prava... Zagreb 1894.; Ustrojstvo stranke prava, Zagreb 1894.

nka u vezi s Domom te kaže da nastavak toga djela ne može povjeriti pouzdanijim rukama nego što su njegove.[75]

Na komersu se želi pokazati kako se Stranka prava zapravo već proširila na sve one zemlje koje bi buduća ujedinjena Hrvatska trebala obuhvatiti. Posebno mjesto ima novi pripadnik Stranke prava Juraj Biankini koji osuđuje porugu od ustava i rascjepkanost hrvatskih zemalja i izjavljuje ono što pravaši od njega očekuju, naime da je spas domovine samo u hrvatskome državnom pravu prema učenju Ante Starčevića. Na skupštini Biankini kaže da prvo treba razviti osjećaj hrvatstva prema Starčevićevu nauku, što je uvjet da "velika liberalna načela" ne budu za Hrvate "mrtvo slovo".

Na svečanosti se prvi put pojavljuju pobornici Stranke prava iz Bosne i Hercegovine, a posebno je zapažen govor Osmana Nuri Hadžića. On se poziva na Starčevića koji je dao "istinski sud o nama Hrvatima muhamedanske vjere" te ističe "da smo upravo mi najčišća hrvatska krv". Drži da pravaše ne dijeli vjera jer slijede nauk Staroga "da je svakom svoja vjera stvar duševnosti", i uvjerava prisutne da će i "osviešćeni Hrvati Muhamedove vjere" raditi za veliku, slobodnu Hrvatsku.[76] Marko Šešelj iz Mostara žestoko se okomio na Srbe.

Važna je i nazočnost predstavnika "planinskih Hrvata" dr. Ivana Tavčara na komersu i na skupštini. Prvaci slovenskih liberala Ivan Hribar i dr. Ivan Tavčar s odobravanjem su pratili nastanak "Sjedinjene opozicije". Hribar je naginjao obzorašima, odbijajući pravašku tezu da su Slovenci dio hrvatskoga naroda, dok je Tavčar simpatizirao sa Strankom prava. Hribar je želio najprije uske kulturne i ekonomske veze slovenskoga i hrvatskoga građanstva, koje bi mogle dovesti i do političkoga sporazuma. U tom je smislu razgovarao sa Strossmayerom, Račkim i Folnegovićem, kojega je smatrao odgovornim za novu umjerenu politiku Stranke prava. Krajem 1893. egzekutivni odbor "Sjedinjene opozicije" razmatrao je Hribarov prijedlog o sastanku slovenskih i hrvatskih zastupnika na kojemu bi se raspravljalo je li veza slovenske i hrvatske politike moguća na temelju hrvatskoga državnoga prava ili prirodnoga prava, je li korisna Slovencima, i što bi trebalo poduzeti da se Hrvati i Slovenci bolje upoznaju. No mnogi slovenski zastupnici protive se sjedinjenju s Hrvatskom pa ih, prema Hribaru, treba lijepim načinom pridobiti za ovu "veliku ideju bližnje budućnosti", a postojanje "Sjedinjene opozicije" jamči uspjeh tog nastojanja. Rački je želio da na tom sastanku sudjeluju i

---

75
Hrvatska, 27. VI. 1894. Pred Starčevićem je govorio i Folnegović, Žerjavić je blagoslovio kamen temeljac u koji je stavljena darovnica potpisana od svih zastupnika Stranke prava u Hrvatskom saboru, te od Biankinija, Laginje, Spinčića i Slovenca dr. Ivana Tavčara.

76
Hadžić tada živi u Zagrebu a pravaši ga tetoše zbog njegova spisa *Islam i kultura* kojim je odgovorio jednome srpskom autoru u Starčevićevu duhu, pa *Hrvatska* kaže da "Stari" preporuča svakom Hrvatu da tu knjigu čita. Pišući o "hrvatskoj muhamedanskoj braći", hvali ga i *Obzor*, 3. i 28. VI. 1894.

Dalmatinci, a kada ga je u veljači 1894. zatekla smrt, vezu s Hribarom uspostavio je privremeni urednik *Obzora* Dinko Politeo. Hrvatsko-slovenski sastanak pripreman za svibanj 1894. nije se održao jer se "Sjedinjena opozicija" raspala.[77] Glasilo slovenskih liberala, *Slovenski narod,* ostaje neutralno u razdoru opozicijskih stranaka, žaleći što je onemogućen rad za sjedinjenje Hrvatske i Slovenije. No list izjavljuje da potpisuje novi program s obje ruke.[78]

Tavčar je već na proslavi otkrivanja Gundulićeva spomenika ljeti 1893. izjavio da Slovenci mogu ostvariti svoje narodne težnje samo na temelju programa Stranke prava, a *Crvena Hrvatska* i *Hrvatska* proglasile su njegovu izjavu najvažnijim događajem dubrovačke proslave. Sada Tavčar dolazi na svečanost polaganja kamena temeljca Starčevićeva doma bez znanja Hribara koji je poziv odbio. Tom prigodom Tavčar se demonstrativno izjašnjava za Starčevićev nauk o Slovencima. Na banketu kaže da je već prije dvadeset godina, kada je proučio Starčevićeve spise, izjavio u Zagrebu da se osjeća "planinskim Hrvatom", a u Ljubljani su ga zbog toga htjeli kamenovati. No drži da je ta misao sada uhvatila korijen i kaže da Slovenci kao "planinski Hrvati" moraju naći utočište u ujedinjenoj i slobodnoj Hrvatskoj i da žele potpuno stapanje u smislu Starčevićeva nauka.[79]

Na svečanosti se zapaža još jedna novost, naime izravan nastup žena. One su dakako i prije sudjelovale na proslavama, kićenjem dvorana, šivanjem zastava i drugih simbola, a za pravaškoga pokreta osamdesetih godina dolazile su na galerije i povicima i pljeskanjem pružale podršku pravaškim govornicima. Na spomenutoj svečanosti neki su govornici nazdravili prisutnome "krasnom spolu", a na tome je zahvalila gospođa Terihaj, supruga jednoga gradskoga zastupnika, koja je sasvim u duhu svečanosti osudila obzoraše i požalila što je agitirala za Amruša, a na samome polaganju kamena temeljca vodi delegaciju od osam "odličnih" zagrebačkih gospođa na poklon Starčeviću, koji ganuto zahvaljuje na njezinu zanosnom pozdravu. "Sjeme čistog hrvatstva se prima srdacah hrvatskih žena."[80] Naposljetku valja spomenuti da se na toj svečanosti prvi put javlja govornik u ime hrvatskih radnika koji nazdravlja Starčeviću uz izjavu da hrvatski radnici ne smiju tražiti spas u socijalizmu nego u Stranci prava.

Skupštinu vodi potpredsjednik kluba Stranke prava Folnegović jer se predsjednik Rukavina već sasvim povukao. Trebalo je prihvatiti rezoluciju skupštine

77
Hribar, Ivan: *Moji spomini I*, Ljubljana 1928., 209 i d.; Arhiv HAZU, Ostavština Račkoga, Hribar Račkome, 20. i 30. XI.; Klaić Račkome, 8. XII. 1893.; NSK Ostavština Mazzura, R 6491, Hribar Amrušu, 16. III. 1894., Hribar Mazzuri, 18. III. 1894.

78
Hrvatska, 16., 28. VI.; *Obzor*, 16. VI. 1894; *Lončar*, 1921., 61

79
Hrvatska, 27. VI. 1894.

80
Isto

u smislu programa odobrenoga od kluba (s umetnutom hrvatskom Pragmatičkom sankcijom). Frank ga čita, a njegovu izjavu da ga je Starčević prvi potpisao nazočni primaju "frenetičnim odobravanjem". Spinčić formulira rezoluciju skupštine koja se prihvaća jednoglasno i bez rasprave. Program se proglašava izrazom čiste pravaške misli i temeljem za organizaciju Stranke prava. Njezin klub u Zagrebu morao bi postati "maticom stranke prava i vodjom jedinstvene akcije u čitavoj otačbini", a pokrajinski klubovi djelovali bi u skladu s programom onako kako im bude najzgodnije. Ujedno skupština zahvaljuje hrvatskome narodu jer je doprinosima za Dom osigurao Starčevićeve stare dane.

Valja reći da se na svečanosti Strossmayer spominje kao najpozvanija osoba za spajanje zapadne i istočne kulture. Tuškan kaže da je govorio s biskupom u Krapini (tj. u vrijeme njegova susreta sa Starčevićem) i da se ushitio kada je Strossmayer priznao da je širenje svijesti hrvatskoga naroda isključivo zasluga Stranke prava. Na Biankinijev prijedlog sa skupštine je poslan brzojav dobrotvoru hrvatskoga naroda Strossmayeru te ocu i prvaku Stranke prava i vođi hrvatskoga naroda Starčeviću jer su prednjačili u nastojanju da se oporbe sjedine, što je i uspjelo. Kako to kažu rezolucije skupštine, jedinstvo oporbe postignuto je u Stranci prava. Odgovarajući na *Obzorovu* porugu zbog telegrama Strossmayeru, *Hrvatska* štoviše piše da Strossmayer osuđuje *Obzor* i da pripada cijelome narodu a ne samo jednoj stranci.

Stvarnost se međutim ne poklapa s izjavama o jedinstvenoj velikoj Stranci prava. Glasine o sukobu u vodstvu množe se. Da bi ih prikrio, Folnegović na banketu ističe Frankove zasluge za Starčevićev dom. Čini se da je on, unatoč Frankovu "osobnom kultusu", zadovoljan skupštinom jer zacijelo misli da će uspjeti jedinstvena organizacija Stranke prava, podobna za pregovore s vrhovima Monarhije. No pri tome drži da može izigrati Franka i više ne računa s teško bolesnim Starčevićem.[81]

Folnegovićev optimizam nije na mjestu jer proces raspadanja Stranke prava sprečava zajedničku organizaciju u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri. Upravo razdoblje polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom jest prijelaz iz latentne u akutnu krizu koja vodi do raskola Stranke. Naslućuje to Supilo kada u *Crvenoj Hrvatskoj* komentira svečanost. Kaže da i Starčević ima mane ali ističe njegove iznimne vrline, prije svega nepokolebljivost i dosljednost. Svatko tko pristaje uz "Staroga" mora biti pošten, radišan i spreman na žrtvu. Tko sebe naziva pravašem, a nema tih svojstava, vrijeđa Starčevića. Dok je on živ, kaže Supilo, nema drugoga prvaka, a kada ga nestane, jedino će narod znati tko mu je dostojan nasljednik. Drugim riječima, Supilo nipošto ne misli da je sigurno hoće li nakon Starčevićeve smrti prvenstvo pripasti Folnegoviću ili Franku. No kao i svi ostali prvaci, i Supilo tvrdi da je prihvaćeni program reprodukcija sta-

81
SO, Folnegović Strossmayeru, 13. VI. i 12. VII. 1894.

roga programa Stranke prava iako je plod kompromisa. Zato i on drži da je Neodvisna narodna stranka prestala postojati. Upravo u polemici sa Supilovom *Crvenom Hrvatskom*, Mazzura nastoji u *Obzoru* pokazati apsurdnost tih tvrdnji. Kaže da je riječ o programu Neodvisne narodne stranke koji se temelji na članku 42 iz 1861. i na zahtjevima Hrvatskoga kraljevinskoga odbora 1866. Stranka prava je odustala od "šovinističkoga" zahtjeva da se Kranjska, Koruška i Štajerska, teritorij na kojemu ne živi hrvatski narod, uključe u program kao sastavni dio Hrvatske (po programu to dolazi u obzir uz suglasnost Slovenaca). Jednako tako predstavnici Stranke prava prihvatili su od obzoraša predloženu točku o "pravnoj državi". Bitno je pri tome da Stranka prava prije nije priznavala skupne poslove s Monarhijom nego je htjela pregovarati isključivo s kraljem, bez obzira na interese svih ostalih naroda Monarhije. Sada ih je, međutim, u trećoj točki ne samo priznala nego je, štoviše, pristala na formulaciju prema kojoj se ti poslovi mogu obavljati i u okviru dualizma. (Vidjeli smo da je u program ubačena hrvatska Pragmatička sankcija ali da novi pojam ne mijenja njegov karakter). Prema *Obzoru*, Stranka prava primila je, dakle, program Neodvisne narodne stranke objavljen u Saboru u siječnju 1884. Zbog priznavanja zajedničkih poslova, Starčević je *Obzorovu* struju nazvao "magjarolcima". Sada su zajedničke poslove Monarhije prihvatili i pravaši. Jesu li dakle i oni "magjarolci"? Pobijajući tvrdnje da su obzoraši preuzeli stari pravaški program, *Obzor* prelazi u drugu krajnost kada kaže da je Neodvisna narodna stranka uspjela odvratiti Stranku prava "od puke negacije obstojnosti" i privesti ju političkome radu, razumljivu državnicima Monarhije i Europe. No vidjeli smo da je takvo usmjerenje postojalo u Stranci prava još prije Franka.[82]

Frank je već u vrijeme spomenute svečanosti u sukobu s uglednim članovima vodstva. Sa sigurnošću može računati samo na Milu Starčevića i Kumičića, koji su najbliži Anti Starčeviću i mogu utjecati na njegove odluke. Rukavina se povukao ali svoje neslaganje s Frankom još ne iznosi u javnost. Poznato je da dalmatinski i istarski zastupnici ne odobravaju Frankovu djelatnost. No sve razmirice ostaju zasad u ozračju govorkanja i ogovaranja. I sukob Franka i Folnegovića ostaje iza kulisa. Folnegović štoviše dobiva veliko značenje u javnosti jer u nizu svojih poslanica određenim osobama u *Hrvatskoj* opširno izlaže svoje viđenje novoga smjera Stranke prava koje se ponešto razlikuje od Frankova. On naime priznaje jedinu "tobožnju" promjenu u programu, naime rješenje hrvatskoga pitanja u okviru Monarhije i tvrdi da je ta točka unesena u program na izričiti zahtjev obzoraša. No oni se očigledno nisu morali mnogo truditi da u tom pogledu

82
Hrvatska, 30. VI. 1894.; *Obzor*, 27. i 28. VI.; 2., 12. i 13. VII. 1894. *Obzor* tvrdi da je ideja Narodne stranke o neodvisnosti i cjelokupnosti Hrvatske starija od one Stranke prava koja se rodila Kvaternikovim govorom na Hrvatskome saboru 1861. i da je njezin otac zapravo Kvaternik, a ne Starčević. (Kvaternik je doista prvi formulirao ideološke pretpostavke Stranke prava ali ne u Hrvatskome saboru 1861. nego u svojoj knjizi *La Croatie* 1859.).

uvjere pravaške pregovarače jer je "okvir" već istaknut u Frankovoj adresi. Uza sve to i Folnegović uvjerava čitatelje da je riječ o čistom starom pravaškom programu koji su obzoraši prihvatili jer su pristali na zahtjev za ujedinjenjem ne samo "Trojedne kraljevine" nego i Istre, Bosne i Hercegovine te Slovenije.[83]

Mjesec dana nakon svečanosti polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom, Folnegović posjećuje ministra za Bosnu i Hercegovinu Benjamina Kállaya. To se dešava u vrijeme važne prekretnice u nacionalno-vjerskim pokretima u Bosni i Hercegovini. Kállayeva se politička praksa temeljila na nastojanju da izolira Bosnu i Hercegovinu od bilo kakvih utjecaja iz Srbije, Crne Gore, banske Hrvatske i Dalmacije. Kállay najprije obraća glavnu pažnju na Crnu Goru jer se Milan Obrenović tajnom konvencijom obvezao da će odustati od propagande iz Srbije u Bosni i Hercegovini. No kada se on 1889. odriče prijestolja, radikalska vlada nastoji obnoviti veze s Rusijom, prekinute za Milanova režima, i uz pomoć tiska u Srbiji i Vojvodini podržava srpsku agitaciju u Bosni i Hercegovini, uperenu pogotovo protiv Kállayeve osobe. Zato on taktikom *divide et impera* postaje sklon ublažiti svoje držanje prema novoj oportunističkoj Stranci prava. *Hrvatska (Sloboda)* je na popisu zabranjenih novina već od početka Kállayeva režima jer je Stranka prava posebno sumnjiva zbog svoje "veleizdaje" i rusofilstva, a zacijelo su Kállayu poznate Starčevićeve ogorčene izjave protiv okupacije Bosne i Hercegovine. Osamdesetih godina bosansko-hercegovačka vlada je očigledno držala da je Stranka prava važan faktor "panslavističke ideologije", ali je njezina nositelja vidjela u Strossmayeru.[84] No početkom devedesetih godina "velikosrpstvo" se smatra najopasnijom pojavom.

Hrvatski nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini bio je slab. Nakon otpusta generala Josipa Filipovića, koji je izveo okupaciju, hrvatska propaganda nije imala šanse. Tek ljeti 1885. franjevci mogu izdavati politički list *Glas Hercegovca*.[85] Sve do kraja osamdesetih list nije smio spomenuti hrvatsko ime, no tada se, zacijelo posredovanjem Prodanove *Katoličke Dalmacije*, pravaštvo širi među hercegovačkim franjevcima. Ono je vjerojatno odgovor snažnoj propagandi o sr-

---

83

U poslanicama od 11. lipnja do 12. srpnja 1894. Folnegović se obraća Amrušu, Bresztyenszkome, mladom pravašu (onima koji kritiziraju novi program) i župniku Zoriću.

84

Tako su konfidenti uvjeravali bosansku vladu da će otkriće Kačićeva spomenika u Makarskoj 1890. biti "jedna velika južnoslavenska demonstracija", no kada se pokazalo da će sudjelovati samo Hrvati, vlada je dopustila nazočnost hercegovačke delegacije ali je upozorila predvodnike da će biti kažnjeni budu li sudjelovali u "velikohrvatskim" demonstracijama. Kraljačić, 1987., 144-145. Isti autor piše o nastojanju Kállayeva režima da izolira Bosnu i Hercegovinu od susjednih zemalja.

85

Prethodio mu je 1884. književno-zabavni list *Hercegovački bosiljak* pod uredništvom don Frane Milićevića, a uz pomoć mostarskoga franjevačkog biskupa Paškala Buconjića.

pstvu Bosne i Hercegovine.[86] Tek u vrijeme jačanja srpskoga nacionalnoga pokreta, Kállay dopušta *Glasu Hercegovca* da se predstavi kao hrvatski list pa može pisati u protusrpskome tonu i pozivati muslimane da ne prime "nedostojno" srpsko ime. No bitka za nacionalno opredjeljenje muslimana vodi se i protiv "bošnjačke narodnosti", podupirane od Kállaya. List ističe da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje, a sve se polemike temelje na "poviestnim dokazima" tipičnim za pravašku struju. *Glas Hercegovca* nastoji privući muslimane u tabor hrvatstva uvjeravanjem da njihovoj vjeri ne prijeti opasnost od hrvatstva, koje nije istovjetno s katoličanstvom, dok je naprotiv srpstvo istovjetno s pravoslavljem i zato propast za Muhamedovu vjeru. Godine 1892. javljaju se i prvi proaustrijski članci. Opstanak hrvatskoga naroda najsigurniji je u Austriji, piše list, i zato Hrvati moraju pomagati njezine interese jer će, u protivnome, nastradati od velikosrpstva. No *Glas Hercegovca* se tek u vrijeme polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom proglašava listom Stranke prava.[87] Valja još reći da Folnegović posjećuje Kállaya u vrijeme kada se hrvatska politička akcija ograničava na franjevce, a tek se poslije uključuju krugovi oko nadbiskupa Stadlera te predstavnici hrvatskoga građanstva. Kállay je očigledno već prije Folnegovićeva posjeta zapazio preokret Stranke prava. O tome svjedoči njegovo službeno glasilo *Bosnische Post* koje podupire pravaše protiv obzoraša.

Nakon Folnegovićeva razgovora s generalom Filipovićem i njegova odgovora tobožnjoj "Poruci iz Beča", može se pretpostaviti da se on namjerava sastati i s drugim uglednicima kako bi ih uvjerio u umjerenost i dinastičnost Stranke prava. Pri tome je Kállay zacijelo iznimno važna osoba koju treba izvesti "na pravi put" sporazumijevanja s vodstvom Stranke prava. Prvi je korak ukidanje zabrane ulaska *Hrvatske* u Bosnu i Hercegovinu. No Kállay je u tom pogledu oprezan pa najprije traži Khuenovo mišljenje, i tek kada on odgovara da nema ništa protiv, Zemaljska je vlada pripravna ukinuti zabranu širenja *Hrvatske* pod uvjetom da više ne napada bosansko-hercegovačku upravu. Uredništvo se i pismeno na to obvezuje pa se spomenuta zabrana raspačavanja lista u Bosni i Hercegovini ukida.[88]

86
Najpoznatiji spis s takvom srpskom agitacijom je onaj Milovana Milovanovića: *Srbi i Hrvati*, Beograd 1895.

87
Prigodom raskola Stranke prava, *Glas Hercegovca* želi biti neutralan. No Dalmatinac Nikola Radičić, kojemu je Miličević povjerio uredništvo, oštro istupa protiv Franka i izaziva sukob s Miličevićem i prestanak izlaženja lista ljeti 1896. O hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini vidi: Gross 1966./67.

88
Zemaljska vlada poslije omogućava uredniku *Hrvatske* (Lovrenčeviću?) da besplatno putuje po Bosni i Hercegovini s obrazloženjem da je list promijenio svoje držanje. Kraljačić, 1987., 147-8. Ipak, još uvijek nisu uklonjene kočnice hrvatskome nacionalnom pokretu. Naime, tek 1899. dopušta se neometana upotreba hrvatskoga imena i simbola.

Prvu vijest o svom susretu s Kállayem objavljuje Folnegović u izjavi dopisniku *Neue freie Presse* kojom vjerojatno ispunjava obećanje da će *Hrvatska* ubuduće pisati povoljno o bosansko-hercegovačkoj upravi. Folnegović kaže da je razgovor trajao sat i po. Hvali bosansáku upravu koja je podigla blagostanje puka i drži da će Sarajevo uskoro ekonomski nadkriliti Zagreb. Ističući tri kulture u jednome narodu (katoličku, pravoslavnu i muslimansku), on drži da vladajući faktor "stoji nad spomenutimi trimi težnjami" i želi svakoj miran i slobodan razvoj. Budući da toliko hvali bosansku upravu, ne može priznati ni katastrofalan položaj kmetova ni napadati feudalni sustav. Osim toga su zemljoposjednici, bosanski begovi, Starčevićevo "najčišće hrvatsko plemstvo" koje treba pridobiti a ne uznemiriti. Zato Folnegović postavlja pitanje je li za puk bolje da se agrarni problem i porezni sustav reguliraju "u smislu zapadne evropske kulture" ili je bolje da puk prije toga nauči raditi i gospodariti prema zahtjevima te kulture? Folnegović se dakle ne izjašnjava za ukidanje kmetstva.[89] U "Javnim pismima" u *Hrvatskoj* Folnegović brani svoje pohvale Kállayeva režima; kritičarima odgovara da ističe pozitivne rezultate uprave a ne i narodno-političko poslanstvo bosanske vlade. Napada Khuena da ne može osigurati razvoj industrije kao u Bosni. Štoviše, kaže da tamo postoji faktična autonomija bez ustava, dok je u Hrvatskoj obratan slučaj.[90]

Iako se program Stranke prava na temelju kraljeve zavjernice može smatrati dualističkim, *Hrvatska* to prikriva pisanjem protiv Nagodbe, a i zastupnici Stranke prava govore u Saboru u tom smislu. Zato Folnegovićev razgovor s jednim od glavnih predstavnika dualizma izaziva zaprepaštenje. Sam Starčević koji je osuđivao okupaciju i bosansko-hercegovačku upravu, zacijelo strašno zamjera Folnegovićev čin. Godinu dana poslije Folnegovićev posjet jedno je od glavnih opravdanja za raskol. No u međuvremenu Frank misli kao i Folnegović pa *Hrvatska* pod njegovim nadzorom ne piše protiv Kállaya. On sam se u Saboru poziva na Folnegovića ističući kako se bosansko-hercegovačka vlada, za razliku od hrvatske, brine za gospodarski razvoj. Khuen ponovno dobiva priliku da se naruga proturječnim izjavama prvaka Stranke prava. Kaže njezinim zastupnicima da se ne drže Starčevićeva zahtjeva da Austro-Ugarsku treba istjerati iz Bosne i Hercegovine, a još prije godinu dana pravaši su pljeskali mladočesima koji su u austrijskoj Delegaciji osudili bosansko-hercegovačku upravu.[91] Kállay blagonaklono prima pohvale Folnegovića koji se iz Šavla pretvorio u Pavla, i njegovo obećanje

89
Hrvatska, 23. VII. 1894.

90
Hrvatska, 23. VII. (intervju u *Neue freie Presse*). O susretu s Kállayem Folnegović piše 26., 28., 30. i 31. VII., 1., 2. i 4. VIII., 5. X. 1894.

91
Ne spominje da Folnegović svojim postupkom dezavuira pravaške demonstracije 1890. protiv Miha Klaića, kada je u austrijskoj Delegaciji hvalio bosansku upravu. *HS*, 1892.–97., 23. VII. 1894.

da *Hrvatska* ubuduće neće napadati bosanko-hercegovačku upravu. Zato list objavljuje pozitivne članke o Stranci prava iz službenoga glasila *Bosnische Post*. Ujesen iste godine, kada mladočeški zastupnik govori u austrijskoj Delegaciji protiv gospodarske politike bosanske uprave, Kállay se poziva na Folnegovićeve pohvale gospodarskoga napretka.[92]

Vidjeli smo dakle Frankovu i Folnegovićevu promađarsku taktiku. Međutim, u pozadini postoji i proaustrijska politika kao posljedica naglašene dinastičnosti i očekivanja da će vladar možda utjecati na promjene državnopravnoga položaja Hrvatske. Iako su se Draškovići već odavno povukli, njihova politika u tom smislu i dalje je aktualna. Zacijelo Frank drži da bi djelatnost Stranke prava za interese dinastije mogla sklonuti glavni oslon krune – austrijske generale – da pomognu prisiliti Mađare na popuštanje Hrvatskoj. Naime, ujesen 1894. još uvijek postoji mogućnost da će se Khuen zbog ogorčenoga sukoba sa svojim mađarskim protivnicima morati povući. Premještaj u Zagreb jednoga Habsburgovca, austrijskoga nadvojvode Leopolda Salvatora (tada pukovnika), prema *Hrvatskoj* je posljedica politike Stranke prava. List čak daje do znanja da je vodstvo Stranke prava uspjelo uvjeriti dinastiju da joj se prikloni i da je, nakon Khuenova odlaska, dovede na vlast. No može se pretpostaviti da premještaj toga nadvojvode u Zagreb doista ima političko značenje kao kraljev "šahovski potez" u tijeku krize mađarske vlade.[93]

Frank interpelira u Saboru zbog upotrebe mađarskoga jezika od strane zajedničkih oblasti u Hrvatskoj i predlaže, štoviše, da Hrvatski sabor ne šalje svoje zastupnike u Ugarski sabor dok mađarska vlada ne prekine s tom praksom. Upravo se priprema nova kriza koja naposljetku vodi do Wekerleova pada i do postavljanja novoga ministra predsjednika Bánffyja. Zato je Frankova osuda vladajuće Liberalne stranke zapravo izjava odanosti dinastiji.[94]

U vrijeme buke u povodu Folnegovićeva posjeta Kállayu, *Obzor* se počinje služiti pojmom "moderno pravaštvo" kojim želi istaknuti da su Starčevićevi "nasljednici" napustili njegova načela i dali Stranci prava sasvim drugačije usmjerenje. Tu i tamo već se pojavljuje izraz "frankovci".

92
Obzor, 5., 9.–14. X. 1894.

93
Hrvatska, 27. IX.; *Obzor*, 29. IX. 1894. Prenose se glasovi o Frankovoj vezi s predstojnikom dvorske kancelarije. *Il pensiero slavo*, 27. X.; *Obzor*, 30. X., *Hrvatska*, 31. X. 1894. Zato dolazi i do sudske parnice. Kršnjavi I., 1986., 77.

94
HS, 1892.–97., 30. XI. 1894.

EPILOG – RASKOL STRANKE PRAVA

Svečanost polaganja kamena temeljca Starčevićevu domu s prihvaćanjem "čistoga" programa Stranke prava nije postavila temeljac njezinoj respektabilnoj jedinstvenoj organizaciji za bansku Hrvatsku, Dalmaciju i Istru, a time i pregovorima "vođa" s vrhovima Monarhije. Nasuprot tome, već se ujesen 1894. pokazuje da se Stranka raspada, i to najprije zbog sukoba Franka i Folnegovića s Barčićem te njegovim krugom. Polemika je započela kritikom Supilove *Crvene Hrvatske* tršćanskoga lista *Il pensiero slavo* zbog njegova već spomenutoga napada na "zloduha" Franka. Razlog je tome, piše *Crvena Hrvatska*, što u Stranci prava više nema ukočenosti i pasiviteta (kao u vrijeme Starčevićeve "negacije") i što je prožeta duhom rada i napretka. Protiv Stranke prava sada ustaju neki riječki Hrvati koji su sami krivi što je hrvatska svijest na Rijeci tako nisko pala.[1] Supilo zacijelo nije "frankovac", poslije – za raskola – odlučno ustaje protiv njega. No vjerojatno želi spriječiti podjelu koja bi nastala ako bi se dio pravaša priklonio Barčićevu krugu. U polemici najprije sudjeluje riječki poduzetnik Andre Bakarčić, koji je dio svoga "znatnog imetka" potrošio na Stranku prava, te Barčić, a odgovaraju im Folnegović i u manjoj mjeri Frank.

Bakarčić i Barčić osuđuju "moderno pravaštvo" u cjelini: dualističko usmjerenje na temelju kraljeve zavjernice, Folnegovićeve izjave o savezu s Mađarima kao jedinom izlazu za Hrvate, Frankovu tendenciju da surađuje s Mađarima na štetu Slavena u Ugarskoj, Folnegovićevu pohvalu Kállayeve uprave i osude "slavenske solidarnosti". Frankov list napada riječke Hrvate, ističe Barčić, jer oni dobro znaju da je Frankov ulazak u Stranku prava početak njezina raspadanja. Frank ih se želi otresti kako bi mogao do kraja provesti "degeneraciju njenog pravca i njeno samoubojstvo". Barčić ne želi služiti Franku koji sebe predstavlja inkarnacijom hrvatskih ideala, a prije ulaska u Stranku rekao mu je da bi ona morala napustiti svoj "tobože ilojalni" stav i prihvatiti Nagodbu i osuđivao je Starčevića. Ističući da je prvobitni program Stranke prava "nepriznavanje postojećih uredba u Monarkiji, nepriznavanje nikakovih zajedničkih interesa sa ostalimi zemljami ove Monarkije", i da će, dosljedno tome, hrvatski narod pregovarati samo s kraljem, Barčić drži da Frankova adresa zabacuje negativni stav i okreće se prema Nagod-

1 *Crvena Hrvatska*, 22. IX.; *Il pensiero slavo*, 29. IX.; *Hrvatska*, 8. i 17. X., 9. XI. 1894.

bi, a novi program o ujedinjenju hrvatskih zemalja za svakoga je razumnoga čovjeka priznanje zajedničkih interesa s ostalim zemljama Monarhije.

Barčić misli kako vladini listovi s pravom očekuju da će Frank stvoriti režimsku Stranku prava. Zato on izbjegava slavensko pitanje i "tjera strogu hrvatsku separatističku politiku". Kaže štoviše: "Da je Dr Frank agent austro-ugarske politike to tvrdim." Barčić se sam drži "stroge negacije od koje nikad ne odustah". Cijeni Antu Starčevića "glede postojanosti njegova značaja" pa je "vatreni pristaša njegovog negativnog programa", a odobrava i Starčevićevu mržnju protiv Austrije. No Barčić osuđuje Starčevićeve strasti, zablude i pretjeranosti, a posebno njegovu slabost prema laskavcima. S obzirom na protusrpski smjer Starčevića i "modernoga pravaštva" Barčić kaže: "Da, ja odsudjujem i odsudjivati ću Starčevića, kad on, zasliepljen strašću neće da priznaje da ljudi, koji jednim te istim jezikom govore sačinjavaju jedan te isti narod, pa, kad se proti jednom dijelu jednog te istog naroda nabacuje blatom i najprostijimi infamnimi pogrdami, u mjesto, da uznastoji, da taj dio naroda privede u kolo boriocah za neodvisnost i samostalnost otačbine."[2]

Folnegović u svojoj polemici tvrdi da su Bakarčić i Barčić htjeli priznati srpsko ime. S obzirom na neke Barčićeve izjave iz kojih se razabire da mu je bitno ujedinjenje južnih Slavena na ruševinama Habsburške Monarhije, dok je zajedničko ime sporedna stvar, Folnegovićeva interpretacija nije bez osnova. U prvoj polovini devedesetih godina sukob je hrvatskoga i srpskoga građanstva na vrhuncu pa i najdosljedniji zastupnici "sloge" među obzorašima bivaju uvučeni u sitničave, pakosne prepirke. Barčić je, čini se, iznimka jer bez obzira na potporu srpskoga građanstva Khuenovu režimu zastupa svoje nekadašnje mišljenje.

Iz Barčićevih nabrajanja Starčevićevih "zabluda" jasno se vidi da se on i prije pojave "modernoga pravaštva" slagao sa Starčevićem samo u "negaciji" Habsburške Monarhije. Osuđivao je naime Starčevićeve psovke protiv Strossmayera, francuskih republikanaca i talijanskoga preporoda, njegovu tvrdnju da su katolički popovi "poživinčili" hrvatski narod (Barčić je vjernik u Mazzinijevu duhu), njegove izjave da su željeznice nesreća za Hrvatsku te da se raja Bosne i Hercegovine digla protiv Turaka zbog krađe i kada je želio pobjedu Turaka na Balkanu.[3] Barčić se protivi Starčevićevim člancima devedesetih godina u kojima napada Crnu Goru i Rusiju izrazima kakvima se služe samo poljski "odmetnici",

2
Barčić: *Bistrimo*; *Il pensiero slavo*, 6., 13., 20., 27. X., 7. i 24. XI. 1894. Folnegović i Frank odgovaraju u *Hrvatskoj*, 13., 15.–17., 19.–20., 22.–23., 25. X. 1894.

3
Sve su hrvatske novine zabilježile umorstvo francuskoga predsjednika Sadija Carnota, a Barčić i njegovi sumišljenici pokazali su se tom prilikom kao pravi republikanci. Bili su nazočni zadušnicama u Rijeci i posjetili su francuskoga konzula te izrazili sućut "velikom francuskom narodu" u ime hrvatskoga naroda. Barčić tom prigodom kaže da je radostan što je francuska republika postala prijateljica "najmoćnije slavenske države, velike Rusije". *Hrvatska*, 2. VII. 1894.

a s druge strane hvali jednoga Stambulova, krvnika bugarskoga naroda. Kada Starčević sve to kaže, “tada se moja duša proti njemu uročuje i ja ga smatram sablasnim zlotvorom naše otačbine”, uzvikuje Barčić. Napadi na idola Starčevića, želja za slogom sa Srbima u času najvećega sukoba s njima, “veleizdajničke” težnje, kult Kvaternika u doba kada Stranka prava ističe svoje lojalno dinastičko obilježje, nužno izoliraju Barčića ne samo od Franka i Folnegovića nego i od zagrebačkih i dalmatinskih pravaških krugova uopće.[4] Frank i Folnegović su na muci kada u *Hrvatskoj* složno odbijaju Barčićeve tvrdnje o napuštanju pravaških načela i nastoje uvjeriti čitatelje da je “okvir” Monarhije stari pravaški credo. Oni kažu da ih Barčić napada samo iz taštine i želje da postane “vodja” Stranke prava, a stvarno se upravo njih dvojica bore za Starčevićevo “nasljedstvo”.

U tijeku polemike protiv Barčića zaoštrava se pitanje “vodstva” Stranke. Bakarčić naime odbija Folnegovićeve napade na svoje poštenje upozorenjem da on ogovara Franka umjesto da s njime otvoreno obračuna. Polemika primorava Folnegovića da se upusti u “teoretsko” razmatranje pitanja vodstva, ne želi li ostaviti pravaške simpatizere u uvjerenju da je Frank pravi “vodja” Stranke. Izjavljuje da je Starčević “otac” Stranke, a Frank njezin “revni radnik” ali da stvarno vodstvo ima klub, bez čije se privole ne može stvoriti nijedna odluka.[5] Klub Stranke prava doista se sastaje u prosincu 1894. i raspravlja iza zatvorenih vrata o sukobima oko Franka ali i o nezadovoljstvu s Folnegovićem. Javnosti se priopćava samo odluka da klub Stranke prava prekida odnose s Barčićem i Bakarčićem.[6] Istarski i dalmatinski zastupnici u Carevinskome vijeću (Laginja, Spinčić, Biankini, Dapar i Perić) izjavljuju da je Starčević vođa Stranke prava do kraja života. Odaju priznanje Franku kao najagilnijemu pojedincu, iako neki drže da se on “pogubno” nametnuo “vodjom”. Kada bi to Frank i htio, ne bi mogao nametnuti Stranci načela protivna njezinoj tradiciji. Spomenuti zastupnici drže da bi se oni koji tako misle morali vratiti u Stranku, ali onima koji su Starčevića nazvali “zlotvorom” (Barčiću), nema u njoj mjesta. I predsjednik kluba Rukavina izjavljuje da je klub vrhovni forum u svim pitanjima hrvatske politike te ističe tobožnju slogu i bratski sporazum u Stranci prava. Dakle i Rukavina objavljuje zabrinutim pravašima da se pomirio s Frankom.[7]

On dakle može u proračunskoj debati ponovno jasno izreći shvaćanja “modernoga pravaštva”. Opet se poziva na kraljevu zavjernicu pripisujući joj da

---

4
Folnegović predbacuje Barčiću što hvali Kvaternika. *Hrvatska*, 23. X. 1894.

5
Il pensiero slavo, 6. X.; *Hrvatska*, 9. X. 1894.

6
Folnegovićeva interpretacija u: *Otvorite oči*, 40-42; te Frankova u *Hrvatskome Pravu*, 11. i 12. II. 1896.

7
Hrvatska, 7., 10. XII. 1894.

obećava sjedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. "Danas je čitava Hrvatska osvojena po velikom duhu, koje se zove hrvatstvo nada sve", uzvikuje on oponašajući lozinku njemačkoga imperijalizma "Deutschland, Deutschland über alles". Prikazuje hrvatski narod "državotvornim i državo-uzdržavajućim elementom" Habsburške Monarhije te ističe da srpski element čini centrifugalnu, veleizdajničku struju. Uz "medene" izjave lojalnosti, on se odlučno ograđuje od politike "ruskoga kopita", tj. bivšega rusofilstva Stranke prava i Kvaternikova "atentata" na Monarhiju.[8] Prema *Obzorovim* riječima Frank je u Hrvatskome saboru svečano "abjurirao" staru pravašku vjeru.

Na kraju proračunske debate Khuen pozitivno ocjenjuje metamorfozu Stranke prava pod Frankovim utjecajem. Između ostaloga kaže da se njegovo vlastito shvaćanje temeljito razlikuje od *Obzorova* i da se češće slagao s pisanjem *Hrvatske*. Khuenu je razumljivo što su oni koji su ostali vjerni načelima "stroge negacije" i računaju na tuđu (rusku) pomoć, napustili Stranku. Njemu je Frank mnogo bliži nego stari pravaši. "Ja se tomu radujem jer je to jedan korak, koji dokazuje, kako će stranka prava doći malo po malo na stanovište koje ja zauzimljem." Khuen kaže da je kraljeva zavjernica most za prijelaz Stranke prava na otvoreno prihvaćanje Nagodbe, čime bi joj se otvorila vrata da postane režimska stranka.[9]

Rasulo Stranke prava ne može se zaustaviti i ono se tijekom 1895. nastavlja ubrzanim tempom. Prva polovina godine ispunjena je međusobnim razmiricama u stranačkome vodstvu. Političko ozračje odzvanja polemikama između *Hrvatske* i *Obzora* te između hrvatskoga i srpskoga tiska.[10] Naposljetku, u kasno proljeće 1895., akutna kriza vodstva prelazi u posljednju fazu. Predsjednik Rukavina više ne želi održati primirje s Frankom niti podržati Folnegovićevo nagodbenjaštvo. Osim Davida Starčevića on je jedini pripadnik vodstva koji nije htio potpisati program "modernoga pravaštva". Zagorski klub Stranke prava pod njegovim utjecajem prosvjeduje protiv Folnegovićevih pisama u *Hrvatskoj* u vezi s poplavama Save, u kojima se on ulaguje Khuenu, i uopće protiv pisanja lista jer je napustio prvobitni pravac Stranke prava, razina mu je niska, a izjave nedosljedne. Rukavina zahtijeva da se pozove na odgovornost uređivački nadzorni odbor, drugim riječima da se Franku oduzme glavni nadzor. No to se ne događa pa Rukavina objavljuje svoj istup iz Stranke prava u režimskim *Narodnim Novinama,*

8
HS, 1894.–97., 22. XII. 1894. U istom duhu piše Starčević u svojim sve rjeđim člancima. On naime obnavlja svoju nekadašnju mržnju protiv Rusije. Slavenofile Aksakova i Katkova koje je prije kovao u zvijezde, sada proglašava "slepim byzantincima", a Aleksandra III. "tminarom" i "natražnjakom". *Hrvatska*, 5. X. 1894.

9
HS, 1892.–97., 22. XII. 1894.

10
Frank tuži *Obzor. Hrvatska*, 4. I.; *Obzor*, 14.–15. I., 6. VI. 1895.

a ne u Frankovoj *Hrvatskoj* niti u *Obzoru* koji nikako ne trpi. Starčević navodno proglašava optužnicu zagorskoga kluba protiv Franka "austrijskom sduhom". Ta je izjava naravno teško uvrijedila Rukavinu kao najvjernijega sljedbenika njegova učenja. Starčević je zatim ipak rekao da Rukavina nije "Austrianac" ali je primio na znanje njegovu odluku da napusti klub, vjerojatno i zato što je tom prilikom u klubu prvi put jasno rečeno da je on "zaveden" od Franka.[11] *Hrvatska* komentira Rukavininu odluku izjavom da on "više neće pripadati nijednoj političkoj stranki za to, jer mu ni jedna nije dovoljno radikalna, dovoljno odrešita, ter dovoljno nepomirljiva, ne samo sa sustavom, nego i s nosiocima postojećeg sustava. On se nije mogao nikako sljubiti ni sa idejom izmirenja med oporbami. On je isto tako odrješito ter javno odsudio neoprostivu zabludu Barčićevu i Bakarčićevu. A što je možda najodlučnije i najvažnije: on je premalo važnosti davao u obće parlamentarnoj oporbenoj akciji u Hrvatskoj obzirom na obćenitu političku situaciju", tj. još je zastupao Starčevićevu "negaciju".[12]

Uz Rukavinu se jedino David Starčević još uvijek drži učenja svoga strica. No s obzirom na sukob u "vladajućoj obitelji" Starčević, sam ga Ante nastoji maknuti i želi da ga klub isključi. Govorilo se da je svađa izbila zbog nasljedstva Starčevićeva doma. Što je Ante više slabio, postao je sve ovisniji od Mile koji se za njega zdušno brinuo. Čini se da je mislio kako bi njegov mladi nećak mogao postati prvak kakav je nekada bio sam. Zato ga je oporučno imenovao jedinim nasljednikom, doduše zaduženoga, Doma. U njega je prevladala "idealna, silna velika ljubav prema čovjeku njegove krvi i njegova imena". Jedino s dopuštenjem Mile mogli su ga posjetiti pojedinci iz vodstva Stranke prava, a sve je obavijesti primao u Milinoj verziji. Njegov je utjecaj zato bio presudan za Starčevićev potpis na dokumentu o njegovu istupu iz Stranke prava.[13] Čini se da u Ante Starčevića sada prevladavaju osobni razlozi, da porast njegova nepovjerenja u prvake Stranke prava potpuno zasjenjuje mogućnost da uoči značaj "modernoga pravaštva". Činjenica da je takav protivnik "okviraškoga" programa kakav je David, izložen mržnji svoga strica, znatno je olakšanje za Frankove namjere. Zato ne začuđuje da je Jakob Frank odmah nakon Davidove političke likvidacije, poslao obavijest listu *Neue freie Presse* o njegovu isključenju iz kluba. Nije dakle slučajno da protivnici pripisuju Franku odgovornost za Davidovu sudbinu.

11
Hrvatska, 8. IV.; *Narodne Novine*, 31. V.; *Hrvatska Domovina*, 23. XII. 1895. O tome Frank u *Hrvatskom Pravu*, 7. II. 1896.

12
Hrvatska, 1. VI. 1895.

13
Folnegović, *Otvorite oči*, 51. Kada Mile Starčević 1908. konačno napušta Frankovu stranku, predstavlja se kao "pravi" nasljednik i najkompetentniji tumač učenja svoga strica, pa njegova struja mijenja program iz 1894. Drugim riječima, on tek 14 godina poslije priznaje da taj program nije u skladu sa Starčevićevim naukom. Gross, 1973., 370-371.

Frankova namjera da učvrsti svoj položaj prigodom predaje izgrađenoga Doma Starčeviću, doživljava težak udarac. On je naime već na sastanku kluba 29. svibnja 1895. bio primoran položiti sve svoje časti. Pri tome je važno da ga dalmatinski i istarski zastupnici više ne žele podržati. U međuvremenu je na temelju zaključka skupštine pri polaganju kamena temeljca za Starčevićev dom, 22. kolovoza 1894., održan sastanak na kojemu je zaključeno sjedinjenje Biankinijeva Hrvatskoga kluba i pravaških struja u jedinstvenu dalmatinsku Stranku prava. Nazočni su bili Folnegović i Kumičić. Nova je stranka sve do rujna 1896. imala tri okružna odbora.[14] Tajnik splitskoga odbora je Ante Trumbić koji od svibnja 1894. ima odvjetničku pisarnicu u Splitu, pa mu je zacijelo ugled znatno porastao. Okružni odbor Stranke prava u Splitu šalje krajem lipnja 1895. središnjemu klubu u Zagrebu očitovanje koje je zacijelo sastavio Trumbić. Odbor prosvjeduje što se Stranka prava dala "na sklizavu stazu političkog oportunizma koji se sa njezinim tradicijama nikako u sklad dovesti ne da." Prema toj izjavi Stranka gubi značaj "svjestne ponosne, nezavisne stranke, predstavnice hrvatskoga naroda", a sprema se da eventualno izbori "novu nuancu nagodbene Hrvatske". Od nje se više ne može očekivati da provede u djelo "uzvišeni narodni ideal, ujedinjenu slobodnu nezavisnu Hrvatsku...Iskreni štovatelji svjetlih pravaških tradicija i svjesni pristaše čistih pravaških načela" ne mogu slijediti stranku na put nove taktike. Naprotiv, imaju "sveto držanstvo" da čuvaju i šire načela nužna za "osvješćenje i ravnanje" hrvatskom narodu sadržana "u govorima i djelima dvaju velikih i ničim nesavladivih duša, dvaju svjetlih, ponosnih i samostalnih umova: Eugena Kvaternika i Antuna Starčevića". Značajno je da očitovanje stavlja Kvaternika na prvo mjesto. Je li on sada simbol samostalne države za koju je poginuo dok je Starčević postao žrtvom "modernoga pravaštva"?[15]

Trumbićev dopis klubu Stranke prava u Zagrebu pogađa i Folnegovića koji se nadao da u dalmatinskim pravašima ima saveznika protiv Franka. Zato on, u ime kluba, zahtijeva objašnjenje od splitskoga odbora. I doista dobiva pismo u kojemu Trumbić potanko obrazlaže mišljenje dalmatinskih pravaša sa zahtjevom da se ono pročita članovima kluba prilikom skupštine i otvaranja Starčevićeva doma. U drugom pismu splitski odbor oštro odbija prigovor zagrebačkoga kluba da je zaveden od neprijatelja Stranke prava. Rad Stranke mora se suditi po javnoj djelatnosti, jer je njezina zadaća da osvješćuje narod, kaže se u poruci, koja zapravo odbacuje temelj Frankove i Folnegovićeve taktike, naime zakulisni dogovor prvaka s određenim utjecajnim osobama. Djelatnost "kolovođa" Stranke u Zagrebu jasno pokazuje da njihova aktivna politika stoji "u očitoj opreci" s prošloš-

14
Središnji odbor sastoji se od saborskih zastupnika, zatim Supila, Trumbića i Prodana kao povjerenika zagrebačkoga kluba Stranke prava, i od po dva predstavnika svakoga okružnoga odbora. Perić, 1984., 58: *isti* 1996., 123-4.

15
Grabovac, 1965., 12

ću i s tradicijama Stranke prava jer vodi političkom oportunizmu. "Taktika može da prema prilikama bude udešena, ali ona mora da je uviek naravni odraz načela. U Hrvatskoj gdje je cieli postojeći red negacija prave zakonitosti i pravice, svaka taktika mora da je s postojećim redom nepomirljiva kao što je nepomirljiv program stranke sa sužanjstvom što ga postojeći sustav podržava u Hrvatskoj." No "nova politika" Stranke prava drži da je ta nepomirljivost zabluda, nastavlja Trumbić, i kaže da "taj koreniti preokret uz najveću opreznost ne da se izvesti neopaženo uslied česa pak nastaje u redovima stranke neizbježivo trenje."

Izjava opravdava optužbe o "sklizavom" oportunizmu zagrebačkoga vodstva s nekoliko primjera. Osuđuje Franka što je laskavo priznao Khuenu "čiste prste" nakon njegova desetogodišnjega banovanja i "desavuirao" dotadašnje držanje pravaša. Podsjeća da oni u povodu arhivske afere "udarom noge kazniše onu nečuvenu drzkost tugjinca" kojega je Starčević nazvao zločincem i tatom. Folnegovićevu ulagivanju Khuenu, a posebno Kállayu, poruka suprotstavlja Starčevićev članak "Turska" u *Hervatskoj* 1871. u kojemu se izjasnio protiv okupacije. Nakon toga Stranka prava se uvijek protivila upravi koja iscrpljuje prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine u korist tuđinaca i truje duh stanovnika "kako se ne bi smatrali braćom jednoga naroda i jedne domovine među sobom i s ostalim Hrvatima u ovoj monarhiji". Trumbić oštro osuđuje Franka što je požalio "krvave događaje" u Rakovici i ispade pravaških zastupnika protiv Khuena 1885., jer su to "presjajne točke u povijesti stranke prava". No ovo pismo odstupa i od Starčevićeve ocjene bune u Rakovici kao zlodjela tuđinaca kojima je Kvaternik postao žrtvom.

Trumbić zaključuje da se u Stranci prava sukobljavaju dvije struje: jedna koja želi ukloniti opreke između Stranke i "postojećeg reda stvari" i očekuje uspjeh isključivo od parlamentarnoga rada i druga koja je nepomirljiva prema sustavu, a parlamentarizmom se služi samo "kao sredstvom za nuždu". Dalmatinski se pravaši izjašnjavaju za drugu struju, tj. onu koja je bliska Starčevićevu nauku. Trumbić u pismu kaže da se parlamentarizam izrodio i kod slobodnih naroda, a u Hrvatskoj on je "rugoba" i "krinka" despociji. Splitska poruka sa žaljenjem konstatira da u vodstvu Stranke prava prevladava prva struja.

Trumbić se dakle drži pravaške predaje o samostalnoj hrvatskoj državi ali se ne vraća na Starčevićevu potpunu negaciju političke djelatnosti. On ne osuđuje "moderne" pravaše zbog političke prakse kao takve, nego zbog taktike i cilja protivnih izvornom pravaštvu. Praktična politika mora biti u skladu s krajnjim ciljem, koliko god je to moguće, a prije svega ona je poželjna kao plod iskrene opozicije a ne ljuljanja između oporbenoga i režimskoga usmjerenja. Rezerva prema parlamentarizmu i pohvala Rakovice ne znači da se Trumbić vraća Kvaternikovu otporu protiv Habsburške Monarhije. Ovo pismo naime ne kritizira dualističko-trijalistički program iz 1894. koji su dalmatinski pravaši prihvatili na skupštini pri polaganju kamena temeljca za Starčevićev dom, a upravo taj program uteme-

ljuje značaj Frankove i Folnegovićeve djelatnosti. Očigledno misli da se može i na temelju takva programa voditi "iskrena" opozicijska politika.

Osuđujući taktiku "časovitih uspjeha", splitska se poruka poziva na primjer dalmatinske Narodne stranke. Ona je na početku "junački vojevala pod programom hrvatskim kolikogod je u onih prvih dana bilo moguće". No kada je izvojevala većinu, bacila se u politiku oportunizma i "mrvica", pa se, prema Trumbiću, naposljetku izrodila. Važno je spomenuti da splitski odbor poziva pravaše u Zagrebu koji se s njime slažu da ne napuštaju Stranku, nego da ostanu u njoj i nastoje da joj se promijeni pravac. No to je nemoguće. Nakon što je odbacio prijedlog statuta egzekutivnoga odbora Stranke jer zahtijeva "stegu" kojom bi se poslužila kritizirana struja da očuva svoju premoć, Trumbić oštro osuđuje isključenje Davida Starčevića iz kluba. Prosvjeduje što je Stranka izbacila čovjeka koji je teško stradao zbog nje, a da se nije "uztvrdilo a kamo li dokazalo da se iznevjerio načelima stranke..." Drugim riječima, principima su se zapravo iznevjerili oni koji su ga isključili.[16] Na taj način Trumbić dolazi u opreku s Antom Starčevićem jer je on to, zacijelo iz osobnih razloga, uporno zahtijevao a klub je samo nevoljko popustio.

I pravaški zastupnici Carevinskoga vijeća potpisuju zaključak uperen protiv Franka koji sastavlja Spinčić. O tome znam samo iz Frankove izjave. Za njega sada postoje dvije mogućnosti: ili da ga većina uglednika Stranke prava politički likvidira ili da, uz Starčevićevu pomoć, postane vođa dijela Stranke. I Folnegović je zacijelo načistu da ne uživa povjerenje dalmatinskih i istarskih pravaša ali se vjerojatno ipak nada da može iskoristiti negodovanje protiv Franka. "Njihove kabale i intrige međusobne dovele su bile stranku u pravu stranačku Sodomu i Gomoru", piše poslije jedan mladi pravaš.[17]

Zbog odlaska Rukavine i oštre kritike dalmatinskih i istarskih pravaša, Frank mora dati ostavku kao vrhovni nadzornik *Hrvatske*.[18] Vjerojatno Folnegović misli da je njegov protivnik onemogućen i da će na skupštini 17. srpnja 1895., u vezi sa svečanom predajom Starčevićeva doma, osigurati svoj utjecaj u vodstvu. Uoči skupštine vlada "neopisiva uzrujanost" zbog odlaska Rukavine i Davidova isključenja. *Hrvatska* još uvijek kuje Franka u zvijezde, a u povodu svečane predaje Doma, Starčević odgovara na Folnegovićev govor zahvalom Franku "mojemu najvjernijem drugu", pobornіku za najsvetiju misao, hvaleći njegovu požrtvovnost, ustrajnost i odanost.[19] Kao potpredsjednik kluba, Folnegović, nakon povlačenja

16
Isto, 22-26
17
Isto, 43
18
Hrvatska, 5. VII. 1895.
19
Isto, 17. VII. 1895.

predsjednika Rukavine, vodi skupštinu, čini se u dogovoru s istarskim i dalmatinskim pravašima, a Frank, koji je poslove u vezi s Domom obavljao na svoju ruku, odbija dati izvještaj o računima i gradnji uopće. Zatrovano ozračje oko financijske konstrukcije, zajmova i promjena planova pri izgradnji "proklete kuće", kako je Dom navodno nazvao Mile, postaje "onaj kamen smutnje, koji je izazvao katastrofu". Sam Starčević, naviknut na vrlo skroman život bez ikakva imetka, sada postaje vlasnikom zaduženoga "narodnoga dara", što u njega izaziva tjeskobu i silno nepovjerenje prema prijedlozima rješenja toga pitanja.[20] Skupština pod Folnegovićevim predsjedništvom ne bira Franka i Milu Starčevića u središnji odbor (od frankovaca izabran je samo Kumičić kao zamjenik), ne isključuje Davida Starčevića iz Stranke. Sam Frank izjavljuje na skupštini da je već prije dvije godine znao da mnogi ne odobravaju njegov rad, iako mu u lice iskazuju povjerenje. Sada je, štoviše, stigao zaključak drugoga kluba (zastupnika Carevinskoga vijeća koji je sastavio Spinčić) uperen protiv njega, a i Folnegović mu je dao do znanja da većina ne želi da on vodi Stranku. Zato daje ostavku na sve časti i predstavlja se kao žrtva spletaka. No, čini se da je uvjeren da će na skupštini prevladati njegove pristalice i vratiti ga, tobože "protiv njegove volje", na častan položaj.[21]

Pri tome manevru vjerojatno računa na grupu "Hrvatskih radnika" koju je počeo organizirati. Josip Frank bio je oštrouman i mnoge je pojave uočavao prije svojih suvremenika. Dok je hrvatsko građanstvo uglavnom gledalo na socijalistički pokret, koji se pojavio nakon prve prvosvibanjske proslave 1890., kao na grupu kriminalaca, Frank je bio načistu s društvenim značenjem radničkoga pokreta. Kada su 1892./3. zaredali policijski progoni socijalističkih radnika, pružao im je odvjetničke usluge, zacijelo u očekivanju da će se oni prikloniti Stranci prava pod njegovim vodstvom. Uvjeravao ih je da najprije moraju sudjelovati u agitaciji za oslobođenje Hrvatske, a tek nakon toga nastalo bi opravdanje i za socijalnu demokraciju. Franku jer bila nužna "ulica" da mu kliče kao "najvećem živućem Hrvatu" nakon Starčevića. Demonstracije, povorke, bakljade, "mačje derače" pod prozorima protivnika mogle su se očekivati od srednjoškolaca i studenata, a zato su se brinuli njegovi sinovi, a i od malih obrtnika i obrtničkih pomoćnika. Čini se da je Frank mislio da će u tu svrhu lako odvratiti od socijalne demokracije neobrazovane radnike i nagovoriti ih da sudjeluju u manifestacijama za njegovo vodstvo Stranke prava.

Frank je krajem 1893. predložio socijaldemokratskim radnicima da će u Saboru braniti radničke zahtjeve po uzoru na neke austrijske demokratske zastupnike.

20
O tome Folnegović na više mjesta u spisu: *Otvorite oči*. Obavijesti o Domu daje Matković, 1999.

21
DAZ, Peršić, 4, 16; *Hrvatska*, 18. VII 1895. Prema Peršićevu svjedočanstvu, Franku je uoči skupštine "iz daleka" rečeno (zacijelo od Folnegovića) da se odrekne svoga položaja u Stranci.

Prvi put je govorio u vezi s prijedlogom zdravstvenoga zakona i zahtijevao da se uvede zdravstvena zaštita radnika. Po svom običaju, Khuen je odmah shvatio kamo Frank smjera kada se obratio "na jedan stališ, koji je veoma velik i koji mu može sbilja liepu vojsku dati". Nakon toga, Kumičić je zagovarao opće pravo glasa u interesu radnika, a Frank je zahtijevao da vlada dopusti osnivanje radničkih sindikata. U saborskoj debati, zastupnici Stranke prava podupirali su predstavku prvomajske skupštine 1892. koja još nije isticala socijalističku objavu. Čini se da se Khuen, zajedno s državnim tužiteljem, ozbiljno zabrinuo zbog mogućnosti povezivanja Stranke prava s radnicima. Ta briga nije bila opravdana jer Frank-Folnegovićevo usmjerenje ne dopušta sustavnu suradnju sa socijalističkom strujom. Nova konzervativna Stranka prava mora se odreći ne samo svoga nekadašnjega "veleizdajničkoga" značaja nego i demantirati optužbe upućene "skrajnjoj ljevici" zbog "petrolerstva", "socijalizma" i "anarhizma", pogotovo u vezi s držanjem Stranke u narodnom pokretu 1883. Iako je na prvomajsku skupštinu 1894. došla grupa pravaških studenata, socijalistima je, čini se, uskoro postalo jasno da se Frank želi poslužiti njima u svoje osobne svrhe. *Hrvatska* ih već ljeti 1894. napada kao protivnike težnje hrvatskoga naroda za slobodom koju zastupa Stranka prava.Već je tada bilo jasno da će Frank organizirati svoju "radničku" grupu i da će ona biti njegova "garda".[22]

Sedmoga srpnja 1895., kada je već očigledno da će Frank na svečanosti otvaranja Starčevićeva doma izgubiti svoje vodstvo, održava se sastanak "sviestnih hrvatskih radnikah" koji ovlašćuje delegaciju, sastavljenu od obrtnika, da preda spomenicu Starčeviću. Prosvjedujući protiv socijalističke "utopije medjunarodnosti", taj spis ističe dužnost radnika da se zajedno s ostalim "staležima" bore za ujedinjenje i oslobođenje Hrvatske. Potpisnici su uvjereni da će radničko pitanje naći najbolji oslon u Stranci prava. Spomenica na kraju slijedi Starčevićevu težnju za harmoničnim društvom pjesmicom kojom se poziva seljak, radnik i gospodin da se uhvate u jedno kolo. No na skupštini nije došlo do manifestacije "Hrvatskih radnika" koje bi omogućile Franku da ipak ostane na čelu Stranke.[23]

Glavna osoba na skupštini je Folnegović. Unatoč kritikama, on u svome dugom govoru ponavlja i opravdava stavove "modernoga pravaštva". Naročito ističe da pravaški tisak ne smije provocirati i razdraživati odlučne činitelje Monarhije jer oni mogu Stranci prava i koristiti i škoditi ako se promijeni političko stanje.[24] Folnegović dakle najavljuje bezuvjetno prijazne odnose s dualističkim režimom. Konzekvencija toga shvaćanja vidi se tri mjeseca poslije kada njegova izjava protiv spaljivanja mađarske zastave postaje povod raskolu.

22
Gross, 1957. i 1958.

23
Gross, 1957. O listu *Hrvatski radnik* i Hrvatskoj radničkoj stranci sada i Matković, 1999.

24
Hrvatska, 17. VII. 1895.

S obzirom na Frankov pokušaj da pridobije i organizira radnike i male obrtnike u svoje svrhe, Folnegović na skupštini govori o stavu Stranke prava prema radničkom pitanju i uopće prema potrebama širih slojeva. "Socijalno pitanje ima za stranku prava biti sporedne naravi. Njezina glasila valja ipak da pomno prate njegov razvoj, ali su dužna suzbijati svaki pokušaj, kojim bi se hrvatsko socijalno pitanje načelno kao stranačko u narod uvlačilo prije nego što bude oživotvoren program stranke prava. Braneći pravicu, štujući rad, zagovarajući potlačenike, boreći se, da svi državljani steknu na najširem temelju jednaka ustavna prava, kao što su im dužnosti napram državi jednake: stranka prava nalazi u tih svojih osnovnih načelih one dodirne točke sa radničkim stališem, koje su jedino kadre, da uzdignu taj prevažni stališ do prave duševne visine i materijalnog blagostanja."[25] Folnegović dakle drži da se Stranka prava ne smije upustiti u rješavanje položaja širih slojeva, koji treba popraviti isključivo širenjem građanskih sloboda. Prema tome, s iznimkom grupa mladih pravaša sedamdesetih i osamdesetih godina, službeni stranački stav o socijalnom pitanju ne mijenja se i uglavnom se poklapa sa Starčevićevim mišljenjem da socijalno pitanje dolazi na red tek nakon ostvarenja samostalne države, odnosno, u verziji "modernoga pravaštva", nakon proširenja hrvatske autonomije u okviru Monarhije. Frankovo i Folnegovićevo usmjerenje ne želi voditi brigu o ekonomsko-društvenim teškoćama širih slojeva. Takva nastojanja škodila bi im kod vrhova Monarhije jer u dogovoru s njima žele riješiti hrvatsko pitanje. Valja ipak spomenuti da Frank zna vješto govoriti o teškoćama maloga građanstva.

Već smo vidjeli kako je pitanje vjere i civilnoga braka osjetljivo za Stranku prava jer ona bitno ovisi o potpori svećenika koja je velikim dijelom upitna zbog Starčevićevih napada na svećenstvo i njegova učenja da je vjera stvar "duševnosti".[26] Zbog umirenja sada već brojnih svećenika u Stranci prava, Folnegović se na skupštini doduše izjašnjava za načelo slobode "duševnosti" ali s ograničenjem "da je njegovanje pravoga vjerskoga čuvstva i na tom temelju osnovanog javnoga ćudoredja temeljni uvjet za oslobodjenje i ujedinjenje hrvatskoga naroda". Tom izjavom zadovoljava liberalne svećenike ali ga nakon raskola napadaju Prodan i frankovci kao framasona.[27]

25
Isto. Folnegović piše o socijalizmu i socijalnom pitanju i u svojim "Javnim pismima", *Hrvatska*, 19., 21. IX. 1894.

26
Posljednji put Starčević vulgarnim rječnikom napada obzoraške svećenike u povodu skupštine Neodvisne narodne stranke 1894. s pjesmom "Najkratja davoria". *Hrvatska*, 19. X.; *Obzor*, 23. X. 1894.

27
Hrvatska, 21. VII. 1895. Prema Šegvićevu viđenju preko 300 svećenika primilo je na skupštini rezoluciju da će se Stranka "svim silama opirati ustrojenju jedne vjerske ili klerikalne stranke, jer ju smatra suvišnom i pogubnom po hrvatski narod". (Šegvić: *Starčević,* 322)

Nakon Frankova odstranjenja iz vodstva Stranke, Folnegović može još jednom razgovarati sa Starčevićem, koji se ljuti što središnji odbor Stranke nije isključio Davida. Na Folnegovićev je prijedlog središnji odbor zaključio da Stranka u obliku dioničarskoga društva preuzme brigu za Dom i za otplatu dugova, s time da se Starčevićevo vlasništvo osigura ugovorom uz zajamčeni stan i mjesečnu gotovinu. No Starčević kaže da ne želi doći pod skrbništvo Stranke, a Folnegović mu odvraća kako se naprotiv radi o tome da se ukloni Frankovo skrbništvo nad njime. Sada Starčević želi isključiti iz Stranke i Folnegovića, vjerojatno zato što su ga "klevetnici" uvjerili da mu on želi oteti "kuću". Nakon toga, Starčević više ne komunicira s klubom i središnjim odborom i ne želi im javiti što je odlučio o Domu.

Frank poslije neprekidno nastoji opovrgnuti tvrdnje protivnika da je izveo raskol zato što se morao odreći svih časti u Stranci. Uvjerava naprotiv da je to učinio Folnegović u želji da njega makne, a Starčevića izolira od prvakâ Stranke. Folnegović je u kolovozu 1895. pisao "Starcu" neka ga pozove k sebi kako bi se mogao opravdati zbog njegovih zamjerki u vezi sa Starčevićevim domom. Folnegović poslije kaže da nije dobio odgovor, ali čuo je od Tuškana da je Starčević počeo sastavljati pismo, ali da mu se preko papira prolila tinta! No dopis je zacijelo izostao jer je Starčeviću tada ponovno jako pozlilo. Frank je 1899. objavio to Starčevićevo pismo koje je vjerojatno barem djelomično autentično jer dobro pokazuje kombinaciju Starčevićeve mržnje protiv "Slavoserba" i Frankovih interesa. Taj neposlani dopis nabraja Folnegovićeve glavne grijehe (susret s Ljudevitom Ožegovićem, odnos s Draškovićima i Račkim, posjet Đakovu u ožujku 1895. koji je, prema tvrdnjama frankovaca, imao cilj da se Frank isključi iz Stranke), i daje jasno do znanja da Starčević ne želi nikakav sporazum s Folnegovićem. Dakle, pogibelj Stranci prava ne prijeti od Franka nego od onih koji su u njoj a rade protiv nje. "Od tih treba stranku očistiti..." Starčević se ljuti što Frank i Kumičić nisu izabrani u središnji odobor i što Folnegović radi sve na svoju ruku. Stalo mu je do kakvoće a ne do brojnosti Stranke i radije bi bio sam nego da podnosi bezglavje i "slepe nečiste strasti." Ako je pismo autentično, očigledno je da je Frank pripremao raskol mnogo prije Folnegovićeve izjave u povodu paljenja mađarske zastave.

Folnegović dakle nije dobio to pismo i zato pismeno upozorava Starčevića da Stranka prava više nije samo "abstraktna ideja" i hrpica odvažnih ljudi nego kompaktan organizam "u svih dielovih hrvatske zemlje" koji mora sustavno djelovati. Ako na čelu stranke stoji muž koji ne vidi ili prezire taj organizam, tj. Starčević kao počasni predsjednik, a drugi se (Folnegović) proglašava zlotvorom, onda se Stranka uz takve prvake mora gubiti "u nizkom spletkarenju i u gnjusnih osobnih zadjevicah". Ako se Starčević ne bude javio do sastanka središnjega odbora, Folnegović će se povući iz vodstva kluba.[28] Starčević još prima Spinčića i

28
Josip Frank: *Izdaja u stranci prava* ("Mrtvilo" u Banovini), Zagreb 1899., 58-63; Folnegović: *Otvorite oči*, 55-57

Ružića ali se oni vraćaju neobavljena posla, a zatim se klub protivi Starčevićevu zahtjevu da se Folnegović makne pa ga, štoviše, bira za predsjednika, a Tuškan je potpredsjednik.[29]

Članovi kluba zacijelo drže da se "frankovci" Mile Starčević i Kumičić neće moći oduprijeti svim najuglednijim prvacima Stranke prava, iako bolesnoga "Staroga" drže u svojim rukama. Starčević je već pri polaganju kamena temeljca u lipnju 1894. bio vrlo slab, a od jeseni 1894. doživljavao je jednu krizu za drugom. Na početku 1895. prebolio je upalu pluća, a zatim se oporavljao u Krapinskim Toplicama, no u rujnu 1895. ponovno je legao. Očigledno je u vrijeme samoga raskola bio u teškome stanju. Iako su Frank i Kumičić sve do njegove smrti tvrdili da je unatoč svojoj fizičkoj slabosti zadržao bistar duh, prvaci Stranke prava već su dugo prije raskola bili uvjereni da je toliko "obnemogao" da može imati još samo ulogu sveca pod staklom.

Odmah nakon sastanka središnjega odbora Stranke prava, Franjo Josip posjećuje Zagreb s namjerom da svojom nazočnosti potvrdi uspjeh Khuenova režima u "pacifikaciji" Hrvatske. Kako bi pokazali da zemlja nije pretvorena u pokornu mađarsku pokrajinu, studenti pred Jelačićevim spomenikom spaljuju mađarsku zastavu. Ujedno, trebala je to biti manifestacija lojalnosti vladaru pa su mladići vikali: živio hrvatski kralj, slava Jelačiću, abzug Magjari! U parnici izgrednicima, optužnica proglašava Stjepana Radića glavnim inspiratorom demonstracije, ali je očigledno da je Frank u pozadini vukao konce jer je poslao svoje sinove da izazovu izgrede.[30] Tako je Ivo Frank dijelom predvodio svjetinu koja je zahtijevala da se skine "srbsko-pravoslavni crkveni barjak" sa srpsko-pravoslavne crkve i općine, a Vladimir Frank se popeo na slavoluk na trgu Franje Josipa "i izveo atentat na ugarsku trobojnicu"; pokušao je naime skinuti mađarsku zastavu, a zatim je došlo do tučnjave s mađarskim činovnicima na željeznici. Optužnica drži da su ti događaji "predteča" spaljivanja mađarske zastave. U duhu političke taktike svoga oca, Ivo Frank kaže u svom ispitivanju u tijeku parnice da su mladići došli pred spomenik Jelačića "u kojem je inkorporirana i personificirana lojalnost i vjernost", tj. dinastiji. U parnici studentima Stjepan Radić osuđen je na šest mjeseci, a Vladimir i Ivo Frank (te neki pravaši kao Osman Hadžić) na

---

29
Hrvatska, 15., 30. X. 1895.

30
Ivan Peršić koji, prema Frankovim uputama, zajedno s njima agitira među studentima, priča u svojim uspomenama da se protivio tome da studenti prigodom kraljeva dolaska obuku "gala" uniforme. On je držao da je to mamac studentima za stišavanje njihova ogorčenja zbog izjava *Narodnih Novina* da kralj dolazi vidjeti uspjeh nagodbenoga sustava. U tom smislu Peršić piše za *Hrvatsku* pjesmu rugalicu koja je izmakla Frankovoj pažnji i naknadno izaziva njegov bijes jer se boji da se pjesmi ne pripiše "antidinastički" značaj. Peršić se zato zavadio s braćom Frank ali im je sve "oprostio" kada su skinuli mađarsku zastavu sa slavoluka na Trgu Franje Josipa. DAZ, Ostavština Peršić, 4, 11.

četiri mjeseca strogoga zatvora.[31] No mladi, koji spaljuju zastavu, neće se svrstati među frankovce nego će, velikim dijelom pod Radićevim utjecajem, iz njihovih redova nići Frankova opasna protivnica – Napredna omladina.

Frank je dobro pretpostavio da će se studentski protumađarski prosvjed shvatiti u Beču kao proaustrijski i prodinastički. Već smo vidjeli da se najkasnije 1894. pokazalo Frankovo nastojanje da prodre do dinastije preko njezina najčvršćega oslona – austrijskih visokih vojnih krugova. Njihovo glasilo *Reichswehr* odobrava spaljivanje mađarske zastave a očigledno ima obavijesti od Franka. List naime piše da su demonstracije protiv mađarske zastave posljedica toga što su neki mađarski željezničari na polumrtvo isprebijali dva studenta (braću Frank) i upozorava da strogu kaznu za hrvatske mladiće zahtijevaju oni isti mađarski političari koji su branili mađarske krivce za gaženje crno-žute zastave, a ova "ima trostruku važnost i glede monarha i glede vojske i glede Austrije". U to doba bečka se Kršćansko-socijalna stranka uzdiže kao meteor. Na općinskim izborima u Beču 1895. kršćanski socijali pobjeđuju liberale, a njihov prvak dr. Karl Lueger četiri je puta izabran za načelnika, ali po vladarevu nalogu mora odustati od te časti. Potvrđen je tek 1897. Kršćanski-socijali nastoje naći saveznike protiv Mađara u Slavenima i Rumunjima Monarhije i čeznu za novom 1848. godinom. Na svojoj zastavi ispisuju vrhunsku dinastičnost, kršćanstvo kao politički program, i antisemitizam kojim pridobivaju malo građanstvo protiv liberalizma uopće, a posebno protiv bogate židovske buržoazije. *Hrvatska* već u tijeku 1895. želi Luegeru uspjeh i podupire njegovu borbu protiv lažnoga liberalizma i tobože protiv premoći Nijemaca, a posebno Mađara. Rezervirana je doduše prema antisemitizmu ali drži da uspjeh kršćanskih socijala pretkazuje preokret u Monarhiji.[32] Čini se da zastupa isto "austrijansko" mišljenje kao Cepelić, tajnik biskupa Strossmayera koji piše: "Lueger je zapalio luč u Beču za svu monarhiju – pak će svanuti zora i nama."[33] U vezi sa svojim namjerama sa Strankom prava, Frank se može nadati simpatijama dvaju moćnih bečkih protumađarskih faktora: vojnih vrhova i kršćanskih socijala.

Spaljivanje mađarske zastave brani i pozdravlja sva hrvatska javnost s iznimkom režimske stranke. Obzoraši, uključujući i svećenike, vrlo su aktivni u prikupljanju pomoći za osuđene omladince. Kako se demonstracija shvaća kao dinastična, s njome se mogu solidarizirati i najkonzervativniji elementi. Simpatizeri Stranke prava misle vjerojatno kao Trumbić koji kaže da su ti događaji osvi-

---

31
Hrvatski đaci pred sudom, Stenogram suđenja hrvatskim sveučilištarcima, u Zagrebu 1895. Pretisak (1995) s predgovorom D. Pavličevića.

32
Hrvatska, 16. V., 30. IX. 1895. Skalnik, 1954.

33
NSK, Ostavština Mazzura, R 6491, Cepelić Mazzuri, 27. XI. 1895.

jetlili Hrvatskoj lice pred Europom, "i pokazali da postoji hrvatsko pitanje u duhu stranke prava".[34] Vidjeli smo da između Folnegovića i Franka u početku uglavnom nije bilo razlike pri novom usmjerenju Stranke prava. Sukob se rađao prije svega iz njihove konkurencije za vodstvo Stranke.[35] No tijekom 1894. razabire se da oni više ne dijele isto mišljenje. Dok Frank računa s mogućim promjenama dualističkoga sustava, Folnegović ostaje striktno u njegovu okviru, želi odobrovoljiti Franju Josipa i nositelje režima i na taj način otvoriti put vladajućoj Stranci prava. Demonstracija mladih ruši njegove napore i nade. Iako je morao znati da sva hrvatska javnost simpatizira s mladim paliteljima mađarske zastave, da će njihova osuda s njegove strane izazvati opće negodovanje, da Frank vreba na njega, Folnegović se upušta u rizik ograđivanja od mladih.

Kako poslije kaže, morao je to uraditi jer je imao opsežne "kombinacije". želio je organizirati Stranku prava prije izbora, ponovno se sporazumjeti s Neodvisnom narodnom strankom, ili postići parlamentarnu većinu "bez ikakvoga paktiranja". Tada bi zastupnici Stranke prava ušli u Kraljevinski odbor i time opovrgli "predsude" da je Stranka prava antidinastična i protivnica Mađara. Bio je uvjeren da je hrvatsko pitanje važnije za "velevlastni" položaj Habsburške Monarhije od češkoga, pa bi Hrvati, preko Stranke prava, zajedno s Česima postigli glavnu ulogu u Monarhiji. Folnegović je očekivao preokret u odnosu dinastije prema hrvatskome pitanju i zato je, kao "razumni državnik", ocijenio u gradskoj vijećnici studentsku demonstraciju u skladu s izjavom kralja (koji se striktno držao dualizma), a da pri tome, kako misli, nije pogazio načela Stranke prava.

Pripadnici Khuenove stranke nastoje uvjeriti mađarsku javnost i političare, koji im prijete, kako hrvatska javnost nije solidarna s mladima i tako spriječiti Khuenove mađarske protivnike da se u sukobu s njime okoriste tim događajem. Spomenutoj namjeri služi izvanredna gradska skupština na kojoj Khuenov suradnik dr. Nikola Tomašić predlaže da se ministar predsjednik Bánffy, koji je pratio vladara pri njegovu posjetu, i Khuen proglase počasnim građanima Zagreba, a režimska većina Gradskoga vijeća izražava žaljenje zbog incidenta. Gradski zastupnik Folnegović, doduše, ustaje protiv tog prijedloga, izjavljuje da je manjina protivnica režima i da se zalaže za ravnopravnost Hrvatske i Ugarske ali, da ne bi "razdražio" mjerodavne, kaže da nema smisla rušiti Bánffija i Khuena dok se ne zna hoće li se na taj način postići novi ustav. On upisuje obojici u zaslugu što je kralj došao u Zagreb i što se mogao uvjeriti u lažnost optužbe da jedna stranka drži da su interesi domovine i dinastije u suprotnosti i da u narodu slabi prirođeni osjećaj vjernosti prema zakonitom vladaru. Predlaže rezoluciju prema ko-

34
Grabovac, 1965., 27

35
To potvrđuje Folnegović kada nakon raskola piše da krizu u Stranci nije toliko izazvao Frankov politički pravac nego njegove osobne slabosti. Folnegović: *Otvorite oči*, 36.

joj je spaljivanje mađarske zastave isključivo djelo studenata, te da oni zato moraju odgovarati akademskom senatu, tj. ne sudu. Prema Folnegoviću dakle nema razloga da gradsko zastupstvo brani zagrebačko građanstvo od tendencioznih optužbi da je ono solidarno s mladima. Folnegović poručuje budimpeštanskoj omladini, koja je zagrebačkim studentima odgovorila protudemonstracijama, da će oni isti omladinci, koji sada čame u tamnici, izljubiti mađarsku zastavu kada ona postane simbol bratstva i jednakopravnosti Hrvatske i Ugarske![36]

Folnegović doduše ne želi da gradsko zastupstvo izrazi žaljenje zbog čina studenata, ali se tendencija njegove izjave poklapa s držanjem Khuenove stranke: ona isto tako znači ograđivanje od palitelja zastave. Ne začuđuje dakle da budimpeštanske novine objavljuju Folnegovićev govor i da u Zagrebu vlada uvjerenje kako je Khuenu učinio uslugu. On se naime služi Folnegovićevom izjavom u odgovoru svojim mađarskim protivnicima koji u spaljivanju mađarske zastave vide neuspjeh njegova režima. Štoviše, i ministar predsjednik Bánffy poziva se na Folnegovića kada u parlamentu odgovara interpelantima.[37] Folnegović se brani da njegova politička taktika nije uperena protiv mladih i da nije rekao da većina stanovništva ne odobrava taj čin, kako njegovu izjavu interpretira Bánffy. Kaže da se Stranka prava ne smije solidarizirati s događajem s kojim nema veze jer bi ju to moglo baciti natrag u stanje u kojemu je bila 1884. Folnegović upozorava da je Stranka prava eminentno parlamentarna stranka i da ne smije napustiti čvrsto tlo ustavnosti, tj. dualizma, jer bi se mogla naći "na stratištu".[38]

U vrijeme svoga govora Folnegović kao predsjednik kluba Stranke prava ima iza sebe službeno vodstvo i zacijelo računa da će ga ono poduprijeti. No to nije moguće jer je izazvao golemo ogorčenje među pravašima. Neki Frankovi protivnici postaju skloni zaboraviti njegovu bitnu ulogu u pretvaranju Stranke prava u njezinu vlastitu suprotnost jer im Folnegovićev postupak izgleda kao najgora "ljaga" za Stranku, kao "kukavština" koja ih je rastužila "do zdvojnosti". Kada Frank sa Starčevićem istupa iz Stranke, Folnegović više ne može ostati njezin predsjednik. Propao je njegov najmiliji san da na čelu Stranke prava pregovara s moćnicima Monarhije za proširenje hrvatske autonomije.

Folnegovićeva izjava dolazi Franku kao naručena. Svojim pozivanjem na kraljevu zavjernicu u adresi 1892. Frank je, doduše prikriveno, prihvatio dualizam ali javno nije bio u dodiru s dualističkim krugovima kao Folnegović. Starče-

36
Fran Folnegović: *Mrtvilo u Banovini*, Zagreb 1899., 14-15; *Hrvatska*, 21. X. 1895.
37
SO, Smičiklas Strossmayeru 27. X.; *Obzor*, 23. X.; *Hrvatska*, 26. X. 1895. Az 1892 évi február ho 18-ára hirdedett országgyüles képviselöházának naploja XXVI, sjednica 25. X. 1895. (Dnevnik ugarskoga parlamenta)
38
Hrvatska, 26. X. 1895.

vić očigledno ne obraća pažnju na laskanje *Hrvatske* režimskim krugovima i zacijelo vjeruje Franku da brani "čistu" ideju Stranke prava od "odmetnika" Folnegovića. U vrijeme spaljivanja mađarske zastave Frank, u skladu s novim proaustrijskim pravcem, napušta taktiku simpatije prema mađarskoj Nezavisnoj stranci. Njezin prvak Ferencz Kossuth optužio je naime mađarsku vladu da nije svom silom provodila mađarsku državnu misao u Hrvatskoj i da nije dovoljno nadzirala hrvatsku autonomiju. Pala je i jedna izjava koja mi se čini karakterističnom za držanje odlučnih mađarskih činitelja, a i javnosti, prema Hrvatskoj, a ilustrira ideologiju "jedinstvene mađarske države". Grof Albert Apponyi prosvjedovao je naime protiv rezolucije zagrebačkoga Gradskoga vijeća jer osuđuje izgred protiv zastave "bratskoga naroda". Mađarska je zastava, prema Apponyju, i njihova, a hrvatska se zastava samo iz milosti tolerira uz mađarsku.[39]

Spaljivanje mađarske zastave ugrožava pregovore "vođa" Stranke prava s dualističkim faktorima ali olakšava njihov dodir s bečkim protudualističkim predstavnicima, a njihov utjecaj, kao što smo vidjeli, naglo raste pa Frank s njima računa. No Starčević ne obraća pažnju na Frankovu želju da se osloni na zlokobnu Austriju. Ne prosvjeduje niti protiv istaknuto lojalne demonstracije spaljivanja mađarske zastave kod spomenika Jelačiću, kao što je to uradio u povodu manifestacije 1870. Prelazi preko činjenice da je Jelačića nekada kudio kao "Slavoserba", simbol odvratna ropstva i ponizne austrijanštine. Ovaj put mu ne smetaju protumađarske demonstracije prema kojima se prije uvijek držao rezervirano iz straha da bi mogle koristiti austrijskoj despociji. Sada pristaje da se čin kojim podupire i omogućava stvaranje Frankove stranke, opravda upravo Folnegovićevom osudom demonstracije kod Jelačićeva spomenika.

Sutradan nakon Folnegovićeva govora 22. listopada, Ante Starčević zajedno s Frankom, Milom Starčevićem i Kumičićem pismeno najavljuje istup iz kluba Stranke prava i osnivanje "čiste" Stranke prava. U ime Starčevićevih načela pravaške tradicije mogu se protiv Folnegovićeve djelatnosti navesti doista teške optužbe. No pismo, kojim se najavljuje istup, ne govori u ime tih načela. Ono je kombinacija Starčevićeve osobne mržnje i Frankovih interesa. Razlog je raskolu, kaže se u pismu, što je Folnegović isključio najstarije, radine i vjerne drugove iz važnih rasprava središnjega odbora Stranke, proglasio Strossmayera protektorom Stranke prava i izvještavao ga o njezinu radu, osudio mlade koji nisu uradili ništa protiv posvećene osobe vladara, dinastije i Monarhije, i naposljetku pridružio se onoj stranci koja djeluje protiv nezavisnosti i cjelokupnosti Hrvatske.[40]

39
Országgyülés 23. X. 1895. Odlomke iz rasprave o spaljivanju zastave objavljuje Kemény, 413; i Lebl, 1964. (260-262), daje neke informacije o sjednicama parlamenta (22. X., 6. XI., 15. XI.) na kojima se raspravlja o tom činu.

40
Hrvatska, 28. X.; *Hrvatsko Pravo*, 2. XI. 1895.

Folnegović i drugi Frankovi protivnici poslije tvrde da je Starčeviću na potpis podmetnut spis "kojim razara jednim potezom pera čitavo djelo svojih punih trideset i pet godina", tj. da nije znao o čemu se radi.[41] No čini mi se da takvo tumačenje njegova držanja nije uvjerljivo. Istina, on se više nije dizao iz kreveta i zacijelo nije sudjelovao u sastavljanju toga pisma, ali dugo vremena izoliran, ovisan o Mili Starčeviću koji ga je obavještavao o događajima u Frankovu interesu, oduvijek sklon tumačenja svih pojava koje je osuđivao zavjerom "Slavoserbah", vjerojatno je lako povjerovao u "urotu" svih najuglednih pripadnika Stranke prava protiv sebe i "čistoće" svojega učenja. Može se dakle pretpostaviti da je potpisao to pismo bez nekoga naročitoga uvjeravanja Mile ili Franka. O tome svjedoči Supilo koji ga je posjetio prije raskola i našao ga u jadnom stanju. Hvalio je Franka, a napadao Davida, Folnegovića i Tuškana, tužio se da su ga izdali, ali Supilo nije shvatio na što se Starčević zapravo žali. Činilo mu se da se radi samo o osobnim simpatijama i antipatijama te da su mu postale najvažnije "sitnice i govorkanja" koje je nekada prezirao.[42]

U vezi sa spomenutim pismom sastaje se 24. listopada 1895. egzekutivni odbor kluba Stranke prava i objavljuje da preuzima upravu Stranke i njezina glavnoga organa kojim već dugo nije zadovoljan. Pod izlikom da ustaje protiv Folnegovića, Frank je spremio udarac Stranci prava. Zlorabio je bolest "skroz obnemogloga prvaka", naveo ga da istupi iz kluba, a htio je oteti i *Hrvatsku.* Folnegović je ušao u trag "tom zlotvorskom djelu". Htio je pokazati da njegova osoba nije razlog Frankovu činu, pa je predsjedništvo kluba privremeno prepustio potpredsjedniku Tuškanu. U toj i drugim izjavama Frankovi protivnici dakako inzistiraju da su načela Stranke prava na njihovoj strani. Potpisnici izjave pozivaju pravaše da ne nasjedaju spletkama koje smjeraju na razdvajanje Stranke prava. Starčević ostaje prvakom kao i prije nego što je dospio u Frankove ruke.[43]

Frankovi se protivnici nalaze u tešku položaju jer se moraju protiviti Starčevićevoj potpori Franku, a masa pristalica želi biti tamo gdje je Starčević. To dobro komentira Trumbić: "Da među drugovima Staroga nema Franka, pa da se on sam od svih vas odielio – ipak s njim bi bila ciela stranka, premda ste mnogi između vas na glasu u narodu zbog vaše požrtvovnosti i otačbeničtva." Podsjetivši kako su obzoraši i Barčić (ne spominje Pavlinovića) bez uspjeha nastojali od-

41
Folnegović: *Otvorite oči*, 21

42
Perić, 1984., 152. Supilo je već prije bio razočaran Starčevićem jer je očekivao da će se on držati kao klasično obrazovan doktor filozofije, a stvarno se ponašao kao seljak.

43
Hrvatska, 26. X. 1895. Potpisnici izjave su: Tuškan, Boroša, Matina, Harambašić, Banjavčić, Jakčin i Žerjavić.

vojiti pravaštvo od Starčevića, Trumbić zaključuje: "Stranka je primila kao dogmu onu: ubi Petrus ibi ecclesia."[44]

Frank, koji je morao odustati od svoga nadzora nad *Hrvatskom*, počinje 2. studenog izdavati list *Hrvatsko Pravo*, u kojemu odgovara vodstvu Stranke Starčevićevim pismom-optužnicom protiv Folnegovića. U ozračju rata između *Hrvatske* i *Hrvatskoga Prava* sastaje se 6. studenoga klub Stranke prava da "sudi" Folnegoviću. Klub ne može imati na čelu čovjeka koji je otvoreno istupio u prilog omraženih dualističkih krugova. Zato odbacuje Folnegovićevu izjavu u vezi sa spaljivanjem mađarske zastave i prima njegovu ostavku.

Klub je tada odlučio da zastupnici Carevinskoga vijeća pokušaju izravnati spor, no oni se nisu odazvali. Zacijelo su držali da se ne da ništa postići dok Frank može manipulirati Starčevićevim izjavama. Zato klub Stranke prava naposljetku prima na znanje istup Starčevića i drugova i osuđuje ga kao čin koji se ničim ne može opravdati a uperen je protiv jedinstva Stranke. Klub odbacuje optužbe da je birao Središnji odbor bez Franka i Kumičića, jer je taj izbor obavila glavna godišnja skupština 17. srpnja 1895. Klub nije proglasio Strossmayera protektorom Stranke niti ga je izvještavao o svome radu. Osim toga "razkolnici" su povrijedili pravila i zato što su prigovore protiv Folnegovića morali izložiti pred klubom, ali to nisu uradili.[45] Uostalom, dr. Ružić je na dan istupa zaklinjao Starčevića da to ne uradi jer je njegova izjava uperena samo protiv Folnegovića, dok on napuštanjem kluba kažnjava cijelo vodstvo. Čini se da je tada Ružić uzrujano viknuo Starčeviću da ostavlja klub isključivo iz osobnih motiva i strasti. No dolazi do još jednoga sastanka. Naime, *Hrvatsku* drži u svojim rukama klub, a Ružić dobiva zadatak da kod Starčevića pokuša postići obustavu Frankova *Hrvatskoga Prava*, pa će se to uraditi i s *Hrvatskom*, a izlazilo bi jedno glasilo pod novim imenom. Drugim riječima, zavađene struje opet bi se ujedinile ali, dakako, ne pod Frankovim vodstvom. Starčević je tada brzojavno pozvao Ružića i župnika Žerjavića u svoj stan, gdje je 28. studenoga 1895. održan sastanak na kojemu, razumije se, nije postignut nikakav dogovor. Prema *Hrvatskom pravu*, u kojemu je objavljen spomenuti razgovor u upravnom govoru, Starčević je navodno podigao uvis tri prsta i zakleo se da ga ništa više ne može odvratiti od odluke da istupi iz Folnegovićeva kluba.[46] O Starčevićevu raspoloženju i uvjerenju tom prilikom najbolje svjedoči župnik Žerjavić. Starčević mu je rekao: "Ja sam vogja stranke prava. Tko se meni nepokorava taj nespada u stranku, a jer sam ja slab i bolestan sada to ima voditi mjesto mene stranku onaj u koga imam još povjere-

---

44
Grabovac, 1965., 28

45
Hrvatska, 2., 4., 10. XI. 1895.; *Hrvatska Domovina*, 15. II. 1896.

46
Hrvatska Domovina, 15. I., 15. II.; *Hrvatsko Pravo*, 9. I., 16. I. 1896.

nja, a to je Dr. Frank. Tko se njemu ne pokorava ne spada u stranku." Ako Žerjavić vjerno reproducira tu izjavu, onda se može pretpostaviti da Starčević smatra Stranku svojim vlasništvom i da više nema povjerenje ni u koga osim u Franka. Njegove su osobne mržnje dakle prevladale mogućnost prosuđivanja i odgovora na pitanje jesu li doista svi najugledniji pripadnici Stranke prava u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri izdajice i njegovi neprijatelji jer su isključili Franka iz svoje sredine.[47]

Drugoga prosinca počinje izlaziti glasilo Frankovih protivnika *Hrvatska Domovina*. Raskol između frankovaca i "domovinaša" nepromjenljiva je činjenica. Kao posmrtno zvono izvornoj Stranci prava zvuči izjava baruna Rukavine koji je, uz Davida Starčevića, bio najbliži Starčevićevim načelima do njegove bolesti. On želi povratak na riječku rezoluciju 1892. i njezinu dopunu.[48] Podsjetimo se da ona ne spominje "okvir" Monarhije i da je zapravo posljednji plamičak tradicionalnoga pravaštva. No povratka nema! I "domovinaši" se drže dualističko-trijalističkoga programa iz 1894.

Političko ozračje odjekuje od međusobnih psovki, a osoba "Staroga", proglašena svetinjom, nedostojno se povlači u polemikama. Na čelu prvoga broja *Hrvatskoga Prava* nalazi se svjedodžba dvojice liječnika koji potvrđuju da Starčević nije senilan. U pismu u istom broju lista Starčević se žali što se tvrdi da je lud i da ima delirium tremens. Frank vodi neke svoje pristalice Starčeviću kako bi ih uvjerio da nije "lud". Među njima je i Peršić koji se sjeća da je starac doduše ležao u krevetu, ali da je bio duhovno svjež. No na drugom mjestu svojih uspomena ipak kaže da je "podjetinio" od senilnosti. Sve u svemu, igra sa Starčevićem bila je neljudska.

Raskol je prouzročio osobne tragedije nekih obrazovanijih pravaša koje nije privlačio samo sjaj Starčevićeva imena i znali su da se ni Frank ni "domovinaši" ne drže Starčevićeva nauka. Ovisilo je o raznim osobnim utjecajima i vještini agitacije kojoj će se stranci tko prikloniti. Mnogi su prelazili s jedne strane na drugu. Frankova je propaganda mnogo agilnija, organiziranija i umješnija od "domovinaške", a tijekom vremena raspolaže i s dovoljno materijalnih sredstava. Mnogi su pravaši jedva čekali Starčevićevu smrt u nadi da se osamljeni Frank neće moći održati. No Franku više nije potreban živi Starčević jer ga je pridobio u odsudnom trenutku. Zato je nakon Starčevićeve smrti nimbus "čistoga" pravaštva ostao u očima neobrazovanoga maloga građanstva u njegovu taboru.

47

Grabovac, 1965., 30; Frankovci poslije uporno tvrde da nije Starčević ostavio stranku nego prvaci njega. O tome svjedoči Martin Lovrenčević (1936.), urednik *Hrvatske* i *Hrvatskoga Prava* kada piše: "Ni na samrtnoj postelji, kada ga je ostavilo sve što je steklo ime u stranci prava, nije klonuo duhom."

48

Hrvatska, 13. XI. 1895.

Dalmatinski i istarski pravaši nisu mogli utjecati na politički rasplet. Pokazale su se razorne posljedice razdvajanja hrvatske politike u austrijskom i ugarskome dijelu Monarhije. Glavne dalmatinske, sada pravaške, novine *Narodni list* uređuje Biankini, koji potječe iz Pavlinovićeve škole a ne iz pravaške tradicije. Razumljivo je da su dalmatinski pravaši nakon raskola malodušni. U pismu Folnegoviću Supilo piše da je korak "Staroga" i Franka izdajstvo, ali osuđuje i Folnegovićevo ponašanje u vezi sa spaljivanjem mađarske zastave. "Nas je Zagreb i t. d. ubio", piše Supilo, a Trumbić se žali da su "stvari tako zapletene da se čoviek ne zna snaći".[49] Zato se pravaši neposredno nakon raskola drže neutralno. To uglavnom želi Trumbić dok Supilo misli da su "domovinaši" manje zlo i da ih treba podupirati. Za razliku od Trumbića, Supilo ne pati od Starčevićeva kulta. Izaziva Trumbićevo negodovanje kada neposredno nakon raskola brzojavno osuđuje ponašanje "Staroga" i Franka. Ipak odbija ponudu da bude urednik *Hrvatske Domovine* jer nije dobio jamstvo da će moći uređivati list po svom nahođenju. U *Crvenoj Hrvatskoj* jasno pokazuje da stoji na strani "domovinaša". I Laginja i Spinčić ograđuju se od Franka. Uz njega stoji samo Prodan.

Uredništvu *Hrvatske domovine* važno je pokazati da Frankova struja nema ništa zajedničko sa starčevićanskom tradicijom. Zato list opravdava nekadašnji značaj Stranke prava kao "radikalnoga" pokreta, odbacuje oportunizam koji je pod tuđim gospodstvom bezuspješan i štetan način borbe protiv bezakonja i nedopustivo priznanje tuđe premoći. List, štoviše, odobrava "t. zv. politiku negacije" jer drži da je najsigurniji temelj hrvatsko državno i naravno pravo, a to znači da Stranka prava ne smije priznati uredbe uperene protiv hrvatske zakonitosti, samostalnosti i slobode. Ponavlja Starčevićevo učenje da se parlamentarnim radom ne može postići ništa osim osvješćenja hrvatskoga naroda i bistrenja pojmova, da Stranka prava zato prihvaća "*negaciju današnjeg stanja* (podcrtala *Hrvatska Domovina*); ali dok ona svoj program temelji na legalnom, narodnom i historičkom-neotudjivom pravu, ona zastupa najpravilniju pozitivnost, ona bo traži ono, što de jure (pravno) još uviek postoji. Narod se hrvatski još nikad nije odrekao svoga jedinstva, svoje samostalnosti i slobode, niti je to ikad pravno izgubio." Razumije se da ovo držanje pretpostavlja prije svega osudu Frankove adrese 1892. i njezina utemeljenja na kraljevoj zavjernici kao jamstvu dualističkoga uređenja i opreci hrvatskome državnome pravu.[50] Kako Frank "zavodi" pristalice poistovjećenjem Starčevićeve osobe i Stranke prava, *Hrvatska Domovina* piše da je ona utemeljena u narodu, a ne u jednoj osobi. List uskrsava prešućenoga Kvaternika, stavljajući ga kao tvorca nauka Stranke prava u najmanju ruku uz Starčevićev bok. On je, prema *Hrvatskoj Domovini*, "temeljito znanstveno" rasvijetlio hrvat-

49
Hajdarhodžić, Arneri, Morović, Nemec, 1963., 67, 68; Grabovac, 1965., 33

50
Hrvatska Domovina, 2., 21.–23. I. 1896.

ska "historička" prava. U Starčevićevu nekrologu u listu stoji, primjerice, da se mladež zaklinje na načela koja je, uz Kvaternika, objavio Starčević.[51]

Najveći udarac zadaje Franku Tuškanovo otvoreno pismo pod naslovom "Dr. Frank u stranci prava", u kojemu autor u dvadeset točaka nabraja Frankove nedopuštene postupke koji su konačno doveli do raskola. Pri tome Tuškan dakako tvrdi da je Frank "poslan" u Stranku da je uništi (u tisku domovinaša i obzoraša često se tvrdi da je agent neke židovske organizacije). Tuškan piše da je i Starčeviću rekao kako Frank ne može biti predsjednik kluba jer je izvana poslan u Stranku prava, a *Hrvatska* je pod njegovim nadzorom podružnica *Neue freie Presse*.[52] Frank odgovara nizom od dvadeset i osam članaka, prekinutim tek Starčevićevom smrću, pod naslovom "U stranci prava". Nastoji se prikazati marljivim radnikom pod Starčevićevim vodstvom koji je postao žrtvom spletaka i kleveta neradnika. U brojnim prilozima *Hrvatskoga Prava* tvrdi se da je pri tome bila na djelu "nevidljiva ruka", tj. slobodnoga zidarstva preko Folnegovića.[53]

U svojoj polemici s *Hrvatskom Domovinom*, Frank može pripisati Starčeviću izjave koje vjerojatno odgovaraju njegovoj ogorčenoj reakciji na obavijesti Mile Starčevića, Franka i Kumičića o "izdajstvu" svih ostalih prvaka Stranke prava. Navodno je "vlastoručno" potpisao pismo protiv "najnovijega trubila nekih slavosrbskih pripuzah" (*Hrvatske Domovine*) koje se usuđuje navoditi i koristiti odlomke iz njegovih djela, tj. u polemici s Frankom.[54] Jednako tako Starčević je, navodno, prigodom čestitanja za novu godinu, izjavio da je sreća što se riješio ljudi koji su toliko godina hinili da su pripadnici Stranke prava, i tako stekli ime i glas. Starčević ne vjeruje da su počinili to "gnjusno djelo" (tj. nisu prihvatili njegova naređenja) samo iz osobne taštine, nego tvrdi da su djelovali po vanjskom naputku. [55]

51
Isto, 18. I., 18. II.; *Hrvatsko Pravo*, 17. I. 1896.

52
Hrvatska Domovina, 25. I. 1896.

53
Vjerojatno je Folnegović bio blizak framasonskim krugovima jer je i preko njih mogao uspostaviti kontakt s politički važnim "uglednim" osobama, pogotovo kod Mađara. Vidi njegovu interpretaciju u spisu: *Otvorite oči*, gdje, štoviše, tvrdi da slobodni zidari drže Starčevića po njegovim idejama "velikim meštrom hrvatske zidarije bez pregače". O sukobu frankovaca i Folnegovića zbog toga, piše Matković 1999. *Hrvatska Domovina* u vezi s tim optužbama proglašava Franka "bezvjercem", no on to demantira dokazom da je kršten. *Hrvatska Domovina*, 31. I. 1896. U istom listu Cvjetko Gruber u nizu članaka (14. I.–4. II. 1896.) nastoji "razkrinkati" framasonstvo.

54
Hrvatsko Pravo, 30. XII. 1895.; 17. I. 1896.

55
Isto, 2.–3. I. 1896.

Hrvatsko Pravo neumorno ističe da Starčević nije Frankova igračka, proglašava to izmišljotinom nad kojom se Starčević zgraža. Tvrdi da raskol nije izveo Frank nego sam Starčević i da se nikada nije radilo o tome da se prvaci Stranke pokore Frankovu vodstvu. Naposljetku *Hrvatsko Pravo* objavljuje Starčevićev poziv za glavnu skupštinu Stranke 5. ožujka. U tekstu se uz ostalo kaže da je sreća što se Stranka prava otresla ljudi koji su radili protiv Stranke i njezinih najviđenijih članova, tj. Franka i Kumičića. U komentaru list ističe važnost toga sastanka jer ga je sazvao "vodja", a to on dotada nije radio. Tim pozivom se demantiraju spletke da je Starčević duševno i tjelesno "obnemogao", on je naime bodar i svjež kao uvijek i očekuje se da će se ponovno postaviti na čelo "aktivnih radnikah". Starčevićev poziv je, prema *Hrvatskome Pravu*, spas za sve one koji žele slogu.[56] Očigledno je Frank još jednom, u posljednji tren, pokušao iskoristiti Starčevićev autoritet kako bi i formalno postao "vodja" Stranke prava. No može se pretpostaviti da Starčević više nije bio u stanju potpisati svoj tobožnji poziv. On je tada već imao iza sebe dvije "operacije", tj. punktiranje exudata koji je nastao zbog ponovne upale pluća, i zacijelo se jako mučio.

Hrvatska Domovina reagira na taj "poziv" izjavom da prema "ustrojstvu" Stranke, koje je sastavio Frank uz Starčevićevo odobrenje, samo klub, u dogovoru sa središnjim odborom, može sazvati glavnu skupštinu pa se to pod Starčevićevom osobnom "firmom" ne može uraditi. Tom prilikom list prvi put izravno osuđuje samoga Starčevića. Ako je on doista u svoje ime sazvao glavnu godišnju skupštinu, postao je od skromnoga učitelja vladar, i ne može biti nepristran sudac, kako to očekuje Frank. On "silom" hoće da Frank bude svuda predsjednik i dopušta da se pod njegovim imenom grdi svaki pripadnik Stranke prava koji se ne želi pokoriti Frankovu vodstvu. On dakle nipošto nije "živi izražaj" jedinstvene Stranke prava nego naprotiv simbol njezina raskola. Klub domovinaške grupe na čelu s predsjednikom Rukavinom zaključuje da se pozovu pravaški zastupnici Carevinskoga vijeća da ispitaju stvar. Klub se sastaje 12. veljače 1896. i izjavljuje da sastanak na temelju Starčevićeva poziva nije u skladu s organizacijskim statutom Stranke prava i da se zato ne smatra glavnom godišnjom skupštinom pa se zaključci toga skupa neće priznati.[57]

No već prije toga sastanka kluba, Starčević je bio na umoru. *Hrvatsko Pravo* objavljivalo je izvješća o njegovoj agoniji. Treće punktiranje exudata više nije izdržao. Umro je 28. veljače 1896. u tri sata i dvadeset minuta. Prema oporuci objavljenoj u *Hrvatskom Pravu*, zaželio je da bude pokopan na nekom groblju oko Zagreba "samo ne u zagrebačkom", tj. među pripadnicima "slavoserbskoga" građanstva. Razumije se da njegova zabrana svakoga sjaja pri sprovodu nije uze-

---

56
Isto, 25. I. 1896.
57
Hrvatska Domovina, 27.–28. I., 15. II. 1896.

ta u obzir. Svečan i velik sprovod legendarnoga prvaka bio je najbolja prilika da se Frank i njegovi sljedbenici predstave kao njegovi baštinici. Na sprovod su, dakako, došli najugledniji pripadnici Stranke prava iz banske Hrvatske, Dalmacije i Istre. S obzirom na njihov boravak u Zagrebu održana su 2. ožujka dva sastanka: onaj koji je tobože sazvao Starčević i onaj na koji je u ime Središnjega odbora pozvao Spinčić. Frank i frankovci izgredima su onemogućili svaki razgovor na skupštini kojom su dominirali Rukavina, Biankini, Laginja i Spinčić. Na frankovačkoj su se skupštini izgredi ponovili, posebno se Kumičić odlikovao agresivnim ponašanjem, tako da su Spinčić, Laginja te dalmatinski zastupnik Dapar napustili dvoranu. Tako su "pobijedili" frankovci, a za predsjednika Stranke izabran je Frank.[58]

Umjesto velike, jedinstvene Stranke prava koja bi obuhvatila bansku Hrvatsku, Dalmaciju i Istru, pa bi u svakom slučaju postala snaga s kojom bi vladajući činitelji morali računati, sada nastaju zavađene struje koje svojataju baštinu Ante Starčevića. Drugačije nego što je to nekada zamišljao Miho Pavlinović, sada se starčevićanstvo odvaja od pravaštva. Kultus "nazovistarčevićanstva" je naime sušta suprotnost Starčevićevu razmjerno čvrstom ideološkom sustavu s krajnostima: idealom samostalne hrvatske države te vrhuncem zla – austrijskom despocijom. Politička praksa jedne umjerene stranke nije mogla nastati na temelju toga učenja. Nesumnjiva je, doduše, Frankova osobna uloga pri raspadu izvorne Stranke prava, nastale na Starčevićevu i Kvaternikovu učenju, ali to izazivaju i promijenjeni društveno-politički uvjeti. Pravaštvo, kao isticanje hrvatstva u funkciji zahtjeva za sjedinjenjem hrvatskih zemalja s karakterom državnosti u okviru Habsburške Monarhije, a u pozadini sa starčevićanskim "snom" o samostalnoj hrvatskoj državi, može se povezati s različitim političkim opcijama koje nastaju u posljednjim godinama Habsburške Monarhije. Zato se prvobitni raskol nastavlja pojavom suprotstavljenih grupa koje se povezuju s tradicijom jugoslavizma, s političkim katolicizmom, s omladinskim strujama.[59] Sve se te "Stranke prava" na razne načine spajaju i razdvajaju, a u tom "vertoglavenju" Starčevićev mit ostaje neuništiv i dalje nadahnjuje pojedince.

58
Isto, 3. III. 1896.; *Hrvatsko Pravo*, 3. III. 1896. i dalje.

59
O strujama koje su se do 1914. javljale pod imenom Stranke prava piše Gross, 1973.

ZUSAMMENFASSUNG

Die ursprüngliche (Staats-) Rechtspartei
Ideologie, Agitation, Bewegung

Die Autorin befasst sich mit dem von Eugen Kvaternik und Ante Starčević entwickelten ideologischen System und dessen Einfluss auf die kroatische nationale Integrationsbewegung. Der Idealtypus ihrer Forschung der ursprünglichen Rechtspartei (Partei des kroatischen Staatsrechtes) ist die Konzentrierung auf die Forderung des selbstständigen kroatischen Staates ausserhalb "des Rahmens" der Habsburgermonarchie. Um diesen ideologischen Kern entstand ein Wert- und Gedankensystem welches alle wesentlichen Bereiche des menschlichen Lebens umfasste: die Geschichtsinterpretation, die politische Doktrin, die Vorstellung von einer gerechten und harmonischen Gemeinschaft im selbstständigen kroatischen Staat im Gegensatz zu der verdorbenen Gesellschaft unter der Fremdherrschaft und eine moralisierende Lebensphilosophie.

Im staatsrechtlichen Sinne gründete sich dieses ideologische System auf der Tradition des kroatischen Staates im frühen Mittelalter und der Munizipalautonomie des kroatischen Adels im historischen Ungarn. Naturrechtlich wurde es von den bekanntesten europäischen liberalen Denkern und Ideologen, sowie der französichen Revolution, inspiriert indem es eine Art von liberaler Demokratie mit der kroatischen Tradition, den gegebenen Mentalitäten und besonders mit dem kroatischen Nationalismus verband.

Das Buch hat drei Teile: Die Entstehung und Entwicklung von Starčević's und Kvaternik's ideologischem System, der Charakter der Bewegung die sich auf Starčević's Dogma gründete, und die Absetzung von dieser Lehre, bzw. der Wandel der "hochverräterischen" Bewegung zuerst in eine und dann in mehrere oportunistische Parteien und Gruppen.

Im ersten Teil beschreibt die Autorin die erste Formulierung der Rechtspartei-Ideologie in Kvaterniks französischem Buch von 1859 sowie die Schriften und Landtagsreden der beiden Ideologen in den sechziger Jahren. Sie befasst sich mit den Unterschieden in den Auffassungen von Starčević und Kvaternik, mit ihren Propaganda-Möglichkeiten nach dem Ungarisch-kroatischen Ausgleich (1868), mit der Hoffnung dass Napoleon III die unterdrückten Natio-

nen Europas befreien, und auch den Kroaten helfen würde sich von dem, ihnen ungesetzlich aufgedrängten Staat der "Despotie" Österreich unter der "treulosen" Habsburger-Dynastie, loszulösen und den eigenen Staat zu gründen. Die Autorin beschreibt die Rechtspartei in ihrer ersten Phase als "Sekte" der sich um die beiden Ideologen scharenden Jugendlichen. Als Kvaternik hinter dem Rücken Starčevićs den selbstständigen kroatischen Staat durch einen Aufstand gegen die Monarchie (1871) in der Militärgrenze zu erreichen versuchte, und dabei ums Leben kam, schien dies das Ende der Rechtspartei zu sein. Doch gerade in den siebzieger Jahren publizierte Starčević mehrere Schriften die seiner Ideologie ihre klassische Form verliehen.

Die zweite Phase, die die Autorin als "grosse Zeit" der Rechtspartei bewertet, wird gekennzeichnet durch die Massenbewegung von kleinbürgerlichen Schichten, die auf die äusserst schweren wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnisse unter der magyarischen Herrschaft nach dem Ungarisch-kroatischen Ausgleich reagierten, und deren Ängste und Hoffnungen von der Propaganda der Rechtspartei gut ausgedrückt werden konnten. Die Rechtspartei als in einigen Teilen Kroatiens verbreitete Bewegung wurde vor allem durch Starčević's Taktik der "Negation" gekennzeichnet. Nach seiner Meinung war die politische Praxis unter den pseudokonstitutionellen Institutionen in der dualistischen Monarchie und in Kroatien unmoralisch und äusserst schädlich für die kroatische Nation. Die Rechtspartei dürfe daher nur protestieren, die kroatische Nation aufklären, bilden und ihren einstigen "Herrschaftsgeist" als souveräner Nation wecken um sie für ihren selbstständigen Staat vorzubereiten.

Wegen des Untergangs der französischen Monarchie nach der Schlacht bei Sedan wurde die französische Euphorie mit eine Verherrlichung Russlands ersetzt, in der Erwartung dass Russland die Habsburgermonarchie im Kriege besiegen würde. Teile des ideologischen Systems wurden durch die Verbreitung der Bewegung und die verschiedenen Meinungen der führenden Persönlichkeiten der Rechtspartei geändert, jedoch Starčević's Hoffnung auf den selbstständigen kroatischen Staat blieb erhalten.

Die Autorin befasst sich unter anderem mit dem Standpunkt der Rechtspartei gegenüber den Serben. Im Gegensatz zu Karadžićs These dass alle štokavisch sprechenden Südslawen Serben seien und der Ideologie des alle Südslawen umfassenden serbischen Reiches des Kaisers Dušan, hat Starčević alle Südslawen (ausser den Bulgaren) der kroatischen Nation zugerechnet. Die Autorin beschreibt den vorläufigen Wandel dieses Teiles der Starčević-Ideologie wegen des gemeinsamen Widerstandes der serbischen Opposition in der Vojvodina und Serbien und der Vertreter der kroatischen Rechtspartei gegen die Habsburgermonarchie nach der Okkupation Bosniens und der Herzegowina. Sie befasst sich auch mit den Auffassungen über die Lage Bosniens und der Herzegowina und seine Zukunft als wichtigem Bestandteil der Rechtspartei-Ideologie.

Besondere Aufmerksamket wird noch zwei Themen gewidmet: Starčević's Stellung zur Religion und seiner Kritik der Geistlichkeit. Er lehrte dass Religion eine persönliche Angelegenheit sei um die katholischen, orthodoxen und moslemischen Südslawen leichter als Kroaten umfassen zu können. Das zweite wichtige Thema sind Starčević's Auslegungen über das parlamentarische System und gesellschaftliche Probleme zum Anlass der Jahrhunderfeier der französischen Revolution.

Die Autorin erklärt die Erfolge und Misserfolge der Rechtspartei-Bewegung auch mit der allgemeinen politischen Situation unter der magyarischen Herrschaft und der kontinuirten Politik der Verletzungen des ungarisch-kroatischen Ausgleichs duch die "gemeinsame" Regierung. Wegen der antimagyarischen Volksbewegung von 1883. und den Ausschreitungen der Rechtspartei-Abgeordneten im kroatischen Landtag, wurden die Anhänger der Rechtspartei als "Sozialisten" und "Petroleure" angeprangert. Der Banus Khuen-Hédervàry konnte die Rechtspartei-Bewegung unterdrücken und auch dadurch das Ende der "hochverräterischen" Phase der Rechtspartei beschleunigen. Ab 1887. mehrten sich Begebenheiten und Thesen die die gegen die Habsburgermonarchie gerichtete Rechtspartei-Bewegung schrittweise in eine opportunistische Partei mit dem Program einer Autonomie des vereinigten Kroatien (welches vorerst Nordkroatien, Dalmatien und Istrien und später Bosnien und die Herzegowina umfassen sollte) im "Rahmen" der Habsburgermonarchie, mit Elementen der Staatlichkeit, verwandelte.

Zu dieser Zeit entstanden auch Voraussetzungen für die Entstehung der Rechtspartei in Dalmatien und Istrien. In Istrien wurde sie die führende kroatische Nationalbewegung, in Dalmatien erlebte sie einen Aufschwung im Gegensatz zur opportunistischen National-kroatischen Partei. Die Autorin befasst sich unter anderem mit den ideologischen Unterschieden zwischen den neuen Gruppen und dem Zentrum in Zagreb.

Der Schlussteil des Buches bezieht sich auf die definitive Umwandlung der Rechtspartei von einer "hochverräterischen" Strömung auf Grund des Starčević-Dogmas in eine opportunistische Partei die zuletzt, zusammen mit der bisher bekriegten Unabhängigen Nationalpartei, ein Program zusammenstellte das zwischen dem Dualismus und Trialismus stand. Diese Umwandlung wurde von Josef Frank, der erst 1890. in die Rechtspartei eintrat und sofort die Führung erlangte, systematisch betrieben und auch vom alten und kranken Starčević unterstützt (er starb im Februar 1896), obwohl er noch Erklärungen im Sinne seiner ursprünglichen Ideologie gab. Da sich die angesehendsten Mitglieder der Rechtspartei nicht Franks Führung unterwerfen wollten, kam es zur Spaltung in zwei Parteien (1895/6). Das war nach der Meinung der Autorin das Ende der ursprünglichen Rechtspartei.

Als Betonnung des Kroatentums in der Funktion der Forderung der Vereinigung der kroatischen Länder im Rahmen der Habsburgermonarchie mit staat-

lichem Charakter, und im Hintergrund mit Starčević's Traum vom selbstständigen kroatischen Staat, konnte sich die Rechtspartei an sehr verschiedene politische Optionen in den letzten Jahren der Habsburgermonarchie anlehnen. Deshalb folgten der ersten Spaltung entgegengesetzte Gruppen die sich mit der Tradition des Jugoslawismus, mit dem politischen Katholizismus und den Strömungen der Jugendlichen verbinden konnten.

IZVORI

Arhivski dokumenti

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Starčevićeva i Kvaternikova pisma Edi Halperu, Strossmayerova ostavština, Ostavština Račkoga.

Državni arhiv u Zagrebu: Ostavština Ivana Peršića.

Hrvatski državni arhiv, Akvizicija 1: Starčevićeva pisma Dragutinu Accurtiju.

Hrvatski državni arhiv: Predsjedništvo zemaljske vlade, Hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko ministarstvo.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica: Ostavština Šime Mazzure

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-Hof und Staatsarchiv, Kabinetskanzlei, Ungarische Ministerratsprotokolle.

Tisak

Pravaški listovi: *Zvekan, Hervat, Hervatska I, Hervatska II, Sloboda, Hrvatska, Hrvatsko pravo, Hrvatska domovina, Hrvatska kruna.*

Ostali listovi: *Danicza, Zora dalmatinska, Neven; Obzor (Pozor); Katolički list; Agramer Tagblatt; Agramer Presse, Brana, Kroatische Post; Narodne novine, Agramer Zeitung, Pester Lloyd; Naša sloga, Kvarner, Il Diritto Croato, Il pensiero Slavo; Narodni list, Narod; Glas Hercegovca; Zastava, Odjek, Branik, Srbobran.*

Hrvatski sabor

Dnevnik Sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držanog u glavnom gradu Zagrebu god. 1861. U Zagrebu 1862.

Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861. Uredili i izdali: Bar. Dragojlo Kušlan i dr. Mirko Šuhaj, Zagreb 1862.

Dnevnik sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije godine 1865–1867., Zagreb 1867.

Dnevnik Sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, godine 1868–1871., u Zagrebu b. g.

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije god. 1872–1875., Zagreb 1875.

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1875–1878., Zagreb 1878.

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, god. 1878–1881., Zagreb 1903–1904.

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1881.–1884., Zagreb 1884.

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1884–1887., Zagreb 1887.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887–1892. sv. I. 1887.; sv. II. 1888.; sv. III. 1889.; sv. IV. 1890.; sv. V. 1891–2., Zagreb.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892–1897., sv. I. 1892.; sv. II. 1893.; sv. III. 1894.; sv. IV. 1895.; sv. V. 1896/7. Zagreb.

Objavljene korespondencije

Hajdarhodžić, Hamdija – Arneri, Rafo – Morović, Hrvoje – Nemec, Marija: Korespondencija Frana Supila iz periode 1891–1894., *Arhivski vjesnik VI*, Zagreb 1963.

Macan, Trpimir: Iz korespondencije Miha Klaića, *Historijski zbornik* 1968/69.

Očak, Ivan: Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća, *Historijski zbornik* 1966/67.

Palavršić, Ante – Zelić, Benedikta: *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Split 1962.

Šidak, Jaroslav: Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868–1871., *Historijski zbornik* 1966/67.

Šidak, Jaroslav: Dvanaest pisama Eugena Kvaternika J. V. Friču (1864), *Arhivski vjesnik* 26, 1983.

Šišić, Ferdo: *Korespondencija Rački–Strossmayer I-IV*, Zagreb 1928–1931.

Zelić-Bućan, Benedikta: *Stotinjak pisama Mihovila Pavlinovića*, Izdanje Historijskoga arhiva u Splitu, svezak 7, 1969.

Starčević, Kvaternik i drugi pravaški autori

Djela Dra Ante Starčevića, Izdaje odbor Kluba Stranke prava, Zagreb 1893: (pretisak 1995.): I Govori, Zagreb 1893.; II Predstavke, Zagreb 1893.; III Znanstveno-političke razprave, Zagreb 1894.; IV Jubilei (preštampano iz *Hrvatske*), Zagreb 1888.; V Ustavi Francezke (preštampano iz *Hrvatske*), Zagreb 1889.; VI Pisma Magjarolacah, Zagreb 1879.; VII Iztočno pitanje (preštampano iz *Hrvatskog prava*), Zagreb 1899.; VIII Ruski odnošaji (preštampano iz *Slobode*), Sušak 1879.

Ante Starčević: *Razvod istrianski*, Arkiv za povestnicu jugoslavensku II, Zagreb 1852.

Hervatski kalendar za prostu godinu 1858/I, ureditelj: Dr. Antun Starčević, Zagreb.

Ante Starčević: *Izabrani spisi*, priredio Dr. Blaž Jurišić, Zagreb 1945. (iekavizirano izdanje).

Ante Starčević: *Misli i pogledi, Pojedinac–Hrvatska–Svijet*, sastavio Blaž Jurišić, Zagreb 1971. (ijekavizirano izdanje).

Ante Starčević: *Politički spisi*, izbor i predgovor Tomislav Ladan, Zagreb 1971. (ijekavizirano izdanje).

Ante Starčević: *Književna djela*, priredio i predgovor napisao Dubravko Jelčić, Zagreb 1995.

Ante Starčević: *Izabrani politički spisi*, izbor i uvodna studija Pavo Barišić, Zagreb 1999.

(Eugen Kvaternik) *La Croatie et la Confédération italienne*, avec une introduction par L. Leouzon Le Duc, Paris 1859.

Eugen Kvaternik: *Politička razmatranja na razkrižju hrvatskoga naroda I,* Zagreb 1861.

Eugen Kvaternik: *Das historisch-politische Verhältnis des Königreichs Kroatien zur ungarischen St. Stephans - Krone*, 2. izd. Agram 1861.

Eugen Kvaternik: *Was ist die Wahrheit? Eine Erwiederung auf das Szalay'sche Pamphlet betitelt "Zur kroatischen Frage" (A horvat kérdéshez),* Agram 1861.

Govor Eugena Kvaternika, zastupnika ribničkog slavne županije zagrebačke; što ga je govorio na saboru trojedne kraljevine dne 18. lipnja 1861., U Zagrebu 1861.

Eugen Kvaternik: *Politička razmatranja na razkršću hrvatskog naroda, posvetio ih svim razborito mislećim Hrvatom Evgenij Kvaternik, hrvatskih zakonih odvetnik*, Sveščić II, Zagreb 1862.

Eugen Kvaternik: *Odgovor "Pozoru" na članak "Odziv" u 108. broju sadržan*, Zagreb 1862.

Hrvatski glavničar ili: Putokaz k narodnjoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjem blagostanju, Spisao Eugen Kvaternik, U Zagrebu 1863.

Eugen Kvaternik, *Istočno pitanje i Hrvati*, Zagreb 1868.; pretisak 1997. s predgovorom Nikše Stančića.

Eugen Kvaternik: *Rieč u sgodno vrieme*, Zagreb 1870.

Eugen Kvaternik, *Promemorija princu Jéromeu Napoléonu*, preveo i predgovor napisao Franjo Bučar, Zagreb 1936.

Eugen Kvaternik: *Politički spisi, Razprave, govori, članci, memorandumi, pisma*, priredila Ljerka Kuntić, Zagreb 1971.

Iz pera Eugena Kvaternika, *Kamov* 13/1971.

Eugen Kvaternik: *Izabrani politički spisi, priredio* Dubravko Jelčić, Zagreb 1998.

Barčić, Erazmo: *La voce di un patriota*, Fiume 1860.

Barčić, Erazmo: *Bistrimo. Nešto na odgovor i obranu Frankovcem u Zagrebu*, pretiskano iz lista "Il pensiero slavo", Trst 1895.

Deželić, Gjuro Stj.: *Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda*, Zagreb 1879.

Folnegović, Fran: *Odziv na poruku iz Beča*, Zagreb 1890.

Folnegović, Fran: *Otvorite oči!*, Zagreb 1896.

Folnegović, Fran: *Mrtvilo u Banovini*, Zagreb 1899.

Folnegović, Fran: *Sada ili nikada*, Zagreb 1900.

Folnegović, Fran: *Doživljaji i dojmovi*, Zagreb 1902.

Frank, Joseph: *Béla Lukács und die Quote Kroatiens*, Agram 1879.

Frank, Joseph: *Die Quote Kroatiens. Eine Studie über das finanzielle Verhältnis zwischen Kroatien und Ungarn anlässlich der bevorstehenden Verhandlungen der Regnicolar-Deputationen*, Agram 1879.

Frank, Joseph: *Vertheidigungsrede des Dr. Josef Frank gehalten im Prozesse des Dr. David Starčević am 9. September 1887*, Agram 1887.

Frank, Josip: *Govor u razpravi ob obnovi financijske nagodbe dne 15. X 1889 u saboru*, U Zagrebu 1889.

Frank, Josip: *Izdaja u stranci prava* ("Mrtvilo" u Banovini), Zagreb 1899.

Harambašić, August: *Antologija*, uredio i predgovor napisao Antun Barac, Zagreb 1926.

Harambašić, August: *Lirika I, II*, Ukupna djela Augusta Harambašića, uređuje Julije Benešić, sv. 1-2, Zagreb 1942/3.

Kumičić, Eugen: *P. Zrinski i Fr. K. Frankopan i njihovi klevetnici*, Zagreb 1899.

Kumičić, Eugen: *Petar Zrinski, historička drama u pet činova*, Zagreb 1901.

Kumičić, Eugen: *Urota Zrinsko-Frankopanska*, Zagreb b. g. 3. izd.

Kumičić, Evgenij: *Govori*, priredio Dubravko Jelčić, Zagreb 1994.

Lovrenčević, Martin: Rad i borba Ante Starčevića, u: *Dr. Ante Starčević, O 40. godišnjici smrti*, Zagreb 1936.

Pavlinović, Mihovio: *Hrvatski razgovori*, priredio Nikša Stančić, Zagreb 1994. (pretisak iz 1877.).

Pavlinović, Mihovio: *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji do godine 1882*. Sabrao Mihovio Pavlinović, narodni zastupnik. Zadar 1882.

Pavlinović, Mihovil: *Hrvatski razmišljaji*, Zadar 1884.

Pavlinović, Mihovil: *Izabrani politički spisi*, izbor i uvodna studija Nikša Stančić, Zagreb 2000.

Pilepić, Frano: *Kakav je riečnik hrvatskoga jezika kojega izdaje hrvatska akademija? Njekoliko rieči*, Sušak 1880.

(Poparić Bare) *Razmišljaji i istina*, Odgovor na Pavlinovićev pamphlet "Hrvatski razmišljaji", Zadar 1884.

Poparić, Bare: U spomen dra Ante Starčevića, u: *Dr. Ante Starčević, O 40. godišnjici smrti*, Zagreb 1936.

Prodan, Ivo: *Za sjedinjenje ili nekoliko opazaka "narodnom" proglasu*, Zadar 1885.

Prodan, Ivo: *Uspomene I*, 2. izd. Zadar 1895.

Radošević, Jakov: *Životopis Eugena Kvaternika*, Zagreb 1880.

Starčević, David: *Slaviteljem Jelačića bana*, 2. izd., Pešta 1870.

Starčević, Mile: *Na obranu istine*, Zagreb 1909.

Supilo, Frano: *Politički spisi, članci, govori, pisma i memorandumi*, priredio Dragovan Šepić, Zagreb 1970.

Ostali autori

Aristotel: *Politika*, preveo Tomislav Ladan, s predgovorom Zvonka Posavca, Zagreb 1988.

Bakotić, Lujo: *Srbi u Dalmaciji od pada mletačke republike do ujedinjenja*, Beograd b. g.

(Bartolović Ivan) *Račun Béle Lukácsa za financijalno-samostalnu Hrvatsku, ocienio ga jedan narodni zastupnik*, Zagreb 1884.

Bjelanović, Sava: *Don Miho na braniku*, Zadar 1883.

Bojničić, Ivan: *Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodi*, Zagreb 1907.

Bosnien als Neuösterreich, Leipzig 1886.

Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft, Leipzig 1886.

Broz, Ivan: *Hrvatski pravopis*, Zagreb 1893.

Car, Marko: *Sava Bjelanović, Jedan pogled na pisca*, Dubrovnik 1911.

Chmel, Josef: *Aktenstücke zur Geschichte Kroatiens und Slawoniens in den Jahren 1526 und 1527*, Wien 1846.

Deák, Ferencz: *Franz von Deak's Denkschrift über das Verhältnis zwischen Ungarn und Kroatien*, Wien 1861.

Deák, Ferencz: *Adresse Entwurf von Franz von Deak auf das königliche Reskript vom 21. Juli 1861*, Kronstadt 1861.

Dubrovčanin, L. G: *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji, Nekoliko iskrenih riječi narodu*, Split 1888.

Filippov, M. M. (Krunoslav Heruc i Marko Došen): *Horvati, s vvedeniem i epilogom M. D. Bilajgradskago*, Petrograd 1890.

Gjalski, Ksaver Šandor: *U noći, Svagdašnja povijest iz hrvatskoga života*, Zagreb 1913.

Hadžić, Nuri Osman: *Islam i kultura*, Zagreb 1894.

Helfert, Freiherr von: *Trias*, Wien 1884.

Hellenbach, Lazar: *Misli o socialnoj politici u Austriji*, Zagreb 1862.

Hilferding, A.: *Sobranie sočinenija A. Giljferdinga II*, S. Petersburg.

Horvath, Stephan von: *Über Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz, und des Königreichs Ungarns wirklicher Teil*, Leipzig 1844.

Hribar, Ivan: *Moji spomini I*, Ljubljana 1928.

Ibler, Janko: *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891*, Zagreb 1892.

Iveković, Franjo: *Dr. Ante Starčević, Značajne crte o njemu*, Zagreb 1905.

Jagić, Vatroslav: *Spomeni mojega života I-II*, Beograd 1930, 1934.

(Karadžić, Vuk Stefanović) V. S. K: *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč 1849.

Karadžić, Vuk Stefanović: *Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka Stefanovića Karadžića*, Beograd 1896.

Klaić, Vjekoslav: *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti*, Zagreb 1878.

Klaić, Vjekoslav: *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, 3 sv. Zagreb 1880–1883.

Kossuth, Ludwig: *Meine Schriften aus der Emigration I*, Pressburg–Leipzig 1880.

Krstić, Nikola: *Istorija srbskoga naroda I-II*, Beograd 1863/4.

Kršnjavi, Iso: *Zapisci iza kulisa hrvatske politike I.*, priredio Ivan Krtalić, Zagreb 1986.

Kukuljević, Ivan: *Primanje hrvatskih spisah u Budimpešti godine 1849–1851*, Zagreb 1885.

(Kušević Josip) *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, Zagrabiae 1830.

(Kušević Josip) *O samosvojnih pravih kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, preveo iz latinskog Fr. X. Ž. (Žigrović-Pretočki), Zagreb 1882.

Majkov, A.: *Istorija srpskog naroda* (preveo Đuro Daničić), Beograd 1858.

Majkov, A.: *Dva pisma A. A. Majkova hrvatskoj akademičkoj omladini*, Novi Sad 1877.

Matković, Petar: *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih*, Zagreb 1873.

Mazzini, Giuseppe: *Dužnosti čoveka*, s talijanskog preveo dr. Miloš Martecchini, Zagreb 1922.

Mazzura, Šime – Derenčin, Marijan: *Program oporbenih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1894.

Mažuranić, Ivan: *Pisma i govori*, sabrana djela IV, priredio Milorad Živančević, Zagreb 1979.

Mažuranić, Ivan: *Izabrani politički spisi*, izbor i uvodna studija Dragutin Pavličević, Zagreb 1999.

Medaković, Danilo: *Povestnica srbskog naroda od najstarii vremena do godine 1850, I-IV*, Novi Sad 1851–52.

Michelet, Jules: *Le peuple*, Introduction et notes par Paul Viallaneix, Paris 1974.

Mill, John Stuart: *Izabrani politički spisi*, izbor, predgovor i bilješke S. Ravlić, Zagreb 1988.

Milojević, Miloš St.: *Odlomci istorije Srba i srpskih-jugoslovenskih zemalja u Turskoj i Austriji I*, Beograd 1872.

Milojević, Miloš St.: *Istoričesko, etnografičesko-geografičeska mapa Srbije i srpskih (jugoslovenskih) zemalja u Turskoj i Austriji od Miloša St. Milojevića.* Izdao K. Atanacković-Šumenković, Beograd 1873.

Milovanović, Milovan: *Srbi i Hrvati*, Beograd 1895.

Nodilo, Natko: *Postanje svjetovne papinske vlasti ili 50 godina talijanske historije 724 do 774*, Zagreb 1878.

Österreich und die kroatische Frage, Triest 1883.

Pesty, Friedrich: *Die Entstehung Croatiens*, Budapest 1882.

Pesty, Frigyes: *Száz politikai es törteneti level Horvátországrol*, Budapest 1885.

Pliverić, Josip: *Beiträge zum ungarisch-kroatischen Bundesrechte*, Agram 1886.

Politeo, Dinko: *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji. Odgovor Dubrovčaninu L. G.*, Split 1889.

Rački, Franjo: *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Zagreb 1861.

Rački, Franjo: Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srpsku poviest srednjega vieka, *Književnik*, časopis za jezik i poviest hrvatsku i srpsku, Zagreb 1864.

Rački, Franjo: *Putne uspomene o Rusiji i Poljskoj*, Zagreb 1887.

Radić, Antun: *Sabrana djela V*, Zagreb 1937.

Radić, Stjepan: *Najjača stranka u Hrvatskoj*, Rieka 1902.

Ranke, Leopold: *Die serbische Revolution*, Berlin 1844.

Rousseau, Jean-Jacques: *Du contrat social*, Paris 1966.

Rousseau, Jean-Jacques: *Emil ili ob uzgoju I-II*, Zgb 1877 i III-IV b.g.

Rousseau, Jean-Jacques: *Rasprava o porijeklu nejednakosti među ljudima, Društveni ugovor*, Zagreb 1978.

Rousseau, Jean-Jacques: *Politički spisi*, izbor, redakcija prijevoda i pogovor Dragutin Lalović, uvodna studija Victor Goldschmidt, Zagreb 1993.

Smičiklas, Tadija: *Poviest hrvatska I-II*, Zagreb 1882, 1879.

Száláy, Lászlo: *A horvat kérdéshez*, Pest 1861.

Szalay, Ludwig: *Geschichte Ungarns I-III*, Leipzig 1861-1866.

Šegvić, Kerubin: *Dr. Ante Starčević, Njegov život i njegova djela*, Zagreb 1911.

Šulek, Bogoslav: *Naše pravice*, Zagreb 1868.

Šulek, Bogoslav: *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882*, Zagreb 1883.

Šulek, Bogoslav: *Izabrani članci*, Zagreb 1952.

Vitezović, Pavao Ritter: *Oživjela Hrvatska*, Zagreb 1997.

Vrbanić, Fran: *O državnom proračunu*, Zagreb 1879.

(Vukotinović-Farkaš Ljudevit) *Regni Slavoniae erga Hungariam legalis correlatio*, Zagrabiae 1846.

Žigrović-Pretočki, F.: *Das Verhältnis Croatiens zu Ungarn, Eine Erläuterung der Stephan von Horvathschen Unterjochungsgeschichte Croatiens durch Ungarn*, Leipzig 1846.

Žolger, Ivan: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*, Leipzig 1911.

Različiti izvori

Grabovac, Julije: Dalmatinski pravaši prema oportunizmu "modernog pravaštva" i raskolu u banovinskoj Stranci prava, Pedagoška akademija Split, *Radovi 7*, Split 1965.

Hrvatska, Napisala i izdala ju hrvatska mladost stranke prava, I-II, Sušak 1882.

Hrvatski dom, zabavnik hrvatske omladine, izdalo ga Đačko društvo Hrvatski dom na I hrvatskom sveučilištu, I-III, 1876/77, 1880.

Hrvatski đaci pred sudom, Stenogram suđenja hrvatskim sveučilištarcima u Zagrebu 1895, s prilogom dr. Dragutina Pavličevića: Franjo Josip u Zagrebu 1895.godine, spaljivanje mađarske zastave, suđenje hrvatskim sveučilištarcima, Zagreb 1995. (pretisak).

Izjave za stranku prava. Pismeni i brzojavni pozdravi stigli na svetkovinu dana 26. lipnja 1894. Preštampano iz *Hrvatske*, Zagreb 1894.

Izvješće trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1886-1890, Zagreb 1892.

Kemény, Gabor: *Irátok a nemzetiségi történetehez Magyarországon a dualizmus korában 1892-1900*, Budapest 1956.

Konstantin Porfirogenet: *O upravljanju carstvom*, priredio Mladen Švab, preveo Nikola Tomašić, Zagreb 1994.

Kušlan, Dragojlo: *Pisma županije zagrebačke od g. 1861*, Zagreb 1861.

Obći zagrebački koledar za godinu 1850.

Proslava sjedinjenja hrvatskih oporbenih stranaka u Varaždinu 9. travnja 1893, Zagreb 1893.

Die Protokolle des österreichischen Ministerrats 1848-1867., Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorf, Bd. 2, bearbeitet von Stephan Malfér, Wien 1981.

Die Protokolle des österreischischen Ministerrates 1848-1867. Das Ministerium Belcredi, Bd. 1, bearbeitet von H. Brettner-Messler, Wien 1971.

Ratković, Milan: Croatica iz praških arhiva, *Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. XIII*, Zagreb 1938.

Stančić, Nikša: Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića, *Historijski zbornik 1972/73.*

Šicel, Miroslav: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, Zagreb 1972.

Šidak, Jaroslav (ur): *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I*, Zagreb 1952.

Šidak, Jaroslav: Prilozi povijesti ranog pravaštva, *Historijski zbornik 1972/73.*

Što hoće Neodvisna narodna stranka, Zagreb 1884.

Ustrojstvo stranke prava, Zagreb 1894.

Vojvodić, Vaso: Izveštaji Rade Ćuića o Rakovičkoj buni (1871), *Historijski zbornik 1961.*

Zakonski članci Ugarskog državnog Sabora godine 1847/8, U Zagrebu 1860.

LITERATURA

Artuković, Mato 1991: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova* (Srbobran 1884-1902), Zagreb.

Balabanić, Josip 1983: *Darvinizam u Hrvatskoj, Fenomen darvinizma u hrvatskoj prirodnoj znanosti i društvu do kraja prvoga svjetskog rata*, Zagreb.

Barišić, Pavo 1996: *Filozofija prava Ante Starčevića*, Zagreb.

Barišić, Pavo 1996 (1997): Filozofska vrela Starčevićeva činoređa, u: Barišić, *Filozofija prava Ante Starčevića*, Zagreb, i u *Zborniku radova: Ante Starčević i njegovo djelo*, uredio Dubravko Jelčić, Zagreb.

Behschnitt, Wolf Dietrich 1980: *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914, Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München.

Blažević, Robert 1998: Demokracija i karizma, *Politička misao* 4.

Bobbio, Norberto 1992: *Liberalizam i demokracija*, Zagreb.

Boudon, Raymond 1988: *Ideologie, Geschichte und Kritik eines Begriffes*, Hamburg.

Bratulić, Josip 1997: Oživjela Hrvatska u obzoru života i djela Pavla Rittera Vitezovića, u: Pavao Ritter Vitezović: *Oživjela Hrvatska*, Zagreb.

Bratulić, Vjekoslav 1958: Hrvatski zastupnici u istarskom saboru i carevinskom vijeću devedesetih godina XIX stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda, *Jadranski zbornik III*, Rijeka-Pula.

Bridge, Francis Roy 1989: Österreich-Ungarn unter den Grossmächten, u: Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1861*, Bd. VI/1, Die Habsburgermonarchie im System der Internationalen Beziehungen, Wien.

Caron, François 1985: La France des patriotes, *Histoire de France, tome 5*, Paris.

Cesarec, August 1940: Eugen Kvaternik kao politički ekonom, *Izraz II*, 4

Cesarec, August 1940: Eugen Kvaternik i ekonomski problemi njegova vremena, *Izraz II*, 7-8.

Cesarec, August 1951: *Kriza stranke prava i naši "komunardi" 1871*, s predgovorom Jaroslava Šidaka, Zagreb.

Ciliga, Vera 1970/71: Prilog upoznavanju hrvatsko-slovenskih odnosa potkraj 60-ih godina XIX stoljeća, *Historijski zbornik.*

Ciliga, Vera 1970: *Slom politike Narodne stranke (1865-1880)*, Zagreb.

Ciliga, Vera 1973: O stavovima pravaša i narodnjaka prema političkim pojavama svoga vremena (1868-1871), *Časopis za suvremenu povijest II*

Ciliga, Vera 1978: Južnoslavenska politika Narodne stranke na početku 70-ih godina XIX stoljeća, *Časopis za suvremenu povijest III*

Csáky, Moritz 1985: Die römisch-katholische Kirche in Ungarn, u: Adam Wandruszka-Peter Urbanitsch (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Bd. IV, Die Konfessionen, Wien.

Denzer, Horst 1998: Bodin, u: Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja I*, Zagreb.

Despot, Miroslava 1967/68: Život i rad Petra Matkovića, *Senjski zbornik III*

Dierse, Ulrich 1982: Ideologie, u: Geschichtliche Grundbegriffe, *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hgb. von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, Bd. 3, Stuttgart.

Diklić, Marjan 1989: Mihovil Pavlinović i pojava pravaštva u Dalmaciji, JAZU zavod za povijesne znanosti u Zadru, *Radovi 31*, Zadar.

Diklić, Marjan 1990: Odnos između Mihovila Pavlinovića i Ive Prodana, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti,* priredio Nikša Stančić, Zagreb.

Diklić, Marjan 1990: Pojava pravaštva i nastanak stranke prava u Dalmaciji, JAZU zavod za povijesne znanosti u Zadru, *Radovi 32*, Zadar.

Diklić, Marjan 1998: Pravaštvo don Ive Prodana, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU 40*, Zadar.

Diklić, Marjan 1998: *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar.

Đaković, Luka 1985: *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb.

Džaja, M. Srećko 1994: *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1914), Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, München.

Euchner, Walter 1998: Locke, u: Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja II*, Zagreb.

Falk, Berthold 1998: Montesquieu, u: Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja II*, Zagreb.

Fetscher, Iring 1975: *Rousseaus politische Philosophie, Zur Geschichte des demokratischen Freiheitsbegriffs*, Frankfurt a.M.

Flaker, Aleksandar 1954: O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX stoljeća, *Historijski zbornik.*

Flaker, Aleksandar 1958/59: Pravaštvo i Rusija, *Historijski zbornik.*

Frangeš, Ivo 1970: Šenoina baština u hrvatskom realizmu, *Craotica 1.*

Freidzon, V. I. 1965: Stranici istorii nacionaljno-osvoboditeljnogo dviženija v Horvatii, u: *Avstro-Vengrija i slavjano-germanskije otnošenija*, Moskva.

Freidzon, V. I. 1966: O žizni i dejateljnosti Evgenija Kvaternika, *Slavjanskoje vozroždenije*, Moskva.

Freidzon, V. I. 1966: Obščestvenno-političeskaja pozicija E. Kvaternika (konec 50 - načalo 70-h godov XIX v.), Akademija nauk SSSR, *Učenie zapiski Instituta slavjanovedenija*, Moskva.

Freidzon, V. I. 1970: *Borba horvatskogo naroda za nacionaljnuju svobodu, Podjom osvoboditeljnoga dviženija v 1859-1873 gg, Istorija, ideologija, političeskie partii*, Moskva.

Freidzon, V. I. 1972: Trenuci u djelatnosti E. Kvaternika godine 1859, *Časopis za suvremenu povijest 1.*

Gall, Lothar 1980: *Bismarck, Der weisse Revolutionär*, Frankfurt a. M.

Ganza-Aras, Tereza 1990: Mihovil Pavlinović u sukobu između liberalizma i klerikalizma, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, priredio Nikša Stančić.

Ganza-Aras, Tereza 1990/91: Kvaternikova državnopravna misao u Saboru 1861, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 30.

Gellner, Ernest 1998: *Nacije i nacionalizam*, stručna redakcija i predgovor Ivan Prpić, Zagreb.

Goldschmidt, Victor 1947: *Anthropologie et politique: les principes du systeme de Rousseau*, Paris.

Goldschmidt, Victor 1993: Individuum i zajednica u Rousseauovoj političkoj teoriji, u: Jean-Jacques Rousseau: *Politički spisi*, Zagreb.

Goldstein, Ivo 1995: *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb.

Gottas, Friedrich 1976: Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus, Studien zur Tisza-Aera (1875-1890), in: *Studien zur Geschichte der Österreich-Ungarischen Monarchie 16*, Wien.

Gottas, Friedrich 1985: Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburger Monarchie, u: A. Wandruszka-P. Urbanitsch (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Bd. IV, Die Konfessionen, Wien.

Gross, Mirjana 1955: Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, *Historijski zbornik.*

Gross, Mirjana 1957: Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890-1895), u: *Iz starog i novog Zagreba I*, Zagreb.

Gross, Mirjana 1958: *Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890-1895, Zagreb* (neobjavljena disertacija).

Gross, Mirjana 1966/67: Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914, *Historijski zbornik.*

Gross, Mirjana 1968, u: J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić: *Povijest hrvatskoga naroda 1860-1914*, Zagreb.

Gross, Mirjana 1969: Studentski pokret 1875-1914, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I*, Zagreb.

Gross, Mirjana 1969: Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskoga rata, *Historijski zbornik.*

Gross, Mirjana 1970: Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, *Časopis za suvremenu povijest 2.*

Gross, Mirjana 1971: Značaj prvih godišta "Naše Sloge" kao preporodnog lista, *Pazinski memorijal*, Rijeka.

Gross, Mirjana 1971: Neka osnovna obilježja novije literature o "nacionalizmu" na engleskom jezičnom području, *Časopis za suvremenu povijest 1.*

Gross, Mirjana 1973: *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb.

Gross, Mirjana 1985: *Počeci moderne Hrvatske, neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb.

Gross, Mirjana 1985: Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodbe, *Historijski zbornik.*

Gross, Mirjana 1987: Dvadeset godina bijesa i očaja ili borba za Rijeku od 1861. do 1881, *Dometi sv. 4*, Rijeka.

Gross, Mirjana 1988: Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868-1880, *Historijski zbornik.*

Gross, Mirjana 1988: Zakon o osnovnim školama 1974. i srpsko-pravoslavno školstvo, u: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskoga naroda u Socijalističkoj republici Hrvatskoj, I*, Zagreb.

Gross, Mirjana–Szabo Agneza 1992: *Prema hrvatskome građanskom društvu, Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb.

Gross, Mirjana 1993: Einige Details zur Frage der Militärgrenzbahn, u: R. Plaschka, A. Drabek, B. Zaar (ur.), *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern*, Wien.

Gross, Mirjana 1996: *Suvremena historiografija, Korijeni postignuća, traganja*, Zagreb.

Gross, Mirjana 1998: Ravnopravnost bez jednakovrijednosti, Prilog pitanju men-

taliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX stoljeća, u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb.

Gugg, Karl 1998: Ciceron, u: Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja I*, Zagreb.

Hadžijahić, Muhamed 1966/67: Jedan neostvareni nacionalnopolitički projekt u Bosni iz g.1853, *Historijski zbornik.*

Hanák, Peter 1959: Irátok az 1894-95 évi magyar kormányválság törtenetéhez, *Törtenelmi szemle, 3-4.*

Hobsbawm, Eric 1993: *Nacije i nacionalizam, program, mit, stvarnost*, Zagreb.

Horvat, Josip 1962: *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb.

Horvat, Josip 1990: *Ante Starčević, kulturno-povijesna slika*, Zagreb.

Isensee, Josef 1998: Ustavotvorna vlast naroda – demokratski mit, *Politička misao 3*, Zagreb.

Iveljić, Iskra 1987: O nekim vidovima slavonstva u časopisu "Slavonac", *Historijski zbornik.*

Iveljić, Iskra 1997: *Uloga zagrebačke privredne elite u modernizaciji Hrvatske (1860-1883.),* neobjavljena doktorska disertacija.

Johnston, M. Henry 1968: Ideology and the Social System, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 7, New York-London.

Jonke, Ljudevit 1964: *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb.

Jovanović, Slobodan 1927: *Vlada Milana Obrenovića, knjiga druga (1878-1889)*, Beograd.

Kapitanović, Vicko 1990: Mihovil Pavlinović i liberalizam u drugoj polovici 19. stoljeća, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, priredio Nikša Stančić, Zagreb.

Karaman, Igor 1972: Problemi privrednog razvitka Dalmacije pod austrijskom upravom, u: Karaman, Igor: *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb.

Karaman, Igor 1980: Preporod, u: Igor Karaman (ur.): *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb.

Karaman, Igor 1992: *Jadranske studije, Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*, Rijeka.

Karpowicz, Ljubinka 1987: Ugarsko-hrvatski spor oko Rijeke 1869. i 1883, *Dometi* sv. 4.

Kekez, Josip 1990: Usmena književnost u djelovanju Mihovila Pavlinovića, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, priredio Nikša Stančić, Zagreb.

Kent, Sarah 1990: Hrvatski odvjetnici i politika profesije: dilema profesionalizacije, *Historijski zbornik.*

Kirilović, Danilo 1938: *Srpski narodni sabori, II, 1875-1894*, Novi Sad.

Klaić, Nada 1971: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.

Kolar-Dimitrijević, Mira 1991: Sukob Eugena Kvaternika i baruna Lazara Hellenbacha oko stvaranja prvoga kreditnog zavoda u Hrvatskoj, *Acta historico-oeconomica* 18, Zagreb.

Kolar, Mira 1995: Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske, *Senjski zbornik*, g. 22, Senj.

Korunić, Petar 1982: Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkoga centra JAZU* u Zagrebu, vol. 11.

Korunić, Petar 1986: *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici, hrvatsko slovenski politički odnosi 1848-1870*, Zagreb.

Korunić, Petar 1995: Hrvatsko pitanje 1860-1861. godine, *Časopis za suvremenu povijest 1.*

Korunić, Petar 1995: Hrvatska državnopravna tradicija i "Adresa" Hrvatskoga sabora 1861. godine, *Časopis za suvremenu povijest 2.*

Korunić, Petar 1998: Hrvatska državna ideja E. Kvaternika 1861. godine: program o organizaciji hrvatske države, *Radovi 30.*

Kraljačić, Tomislav 1987: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo.

Krestić, Vasilije 1983: Politički, privredni i kulturni život u Hrvatskoj i Slavoniji, u: *Istorija srpskog naroda, VI/1, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*, Beograd.

Kuhn, Helmut 1998: Platon, u: Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja I*, Zagreb.

Kuntić, Ljerka 1959: E. Kvaternik prema nekim problemima hrvatske politike u šezdesetim godinama XIX st., *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zagrebu*, Historijska grupa I, Zagreb.

Kuntić, Ljerka 1961: *Vanjskopolitički pogledi Stranke prava 1858-1871*, Zagreb, neobjavljena doktorska disertacija.

Kuntić, Ljerka 1971: Eugen Kvaternik, Hrvatska i Europa 1857-1871, *Kamov br. 13.*

Kuntić, Ljerka 1971: Kvaternik i njegovo doba (1825-1871) u: Eugen Kvaternik, *Politički spisi*, priredila Ljerka Kuntić, Zagreb.

Kurelac, Miroslav 1994: *Ivan Lučić, otac hrvatske historiografije*, Zagreb.

Lalović, Dragutin 1993: Jean-Jacques Rousseau, politički pisac, u: Jean-Jacques Rousseau, *Politički spisi*, Zagreb.

Lebl, Arpad 1964: Hrvatsko pitanje kroz prizmu Ugarskog parlamenta 1982-1918, *Historijski zbornik.*

Leisching, Peter 1985: Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien, u: A. Wandruszka-P. Urbanitsch (ur.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Bd. IV, Die Konfessionen, Wien.

Lončar, Dragutin 1921: *Politično življenje Slovencev*, Ljubljana.

Lutz, Heinrich 1985: *Zwischen Habsburg und Preussen. Das Ringen um die Vormacht in Deutschland 1815-1866*, Berlin.

Macan, Trpimir 1980: *Miho Klaić*, Zagreb.

Maier, Hans 1998: Rousseau, u: Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja II*, Zagreb.

Maier, Hans–Rausch, Heinz–Denzer, Horst (ur.) 1998: *Klasici političkog mišljenja I-II*, Zagreb.

Markus, Tomislav 1997: Eugen Kvaternik u hrvatskoj politici i publicistici 1859.–1871. godine, *Povijesni prilozi 16.*

Matić, Tomo 1941: Josip Keresturi i njegovi pogledi na političke prilike poslije smrti Josipa II, *Rad JAZU 270*, Zagreb.

Matković, Stjepan 1997: Valorizacija Eugena Kvaternika u svjetlu pravaških ideologija i hrvatske historiografije od kraja 19. stoljeća do 1918, *Povijesni prilozi 16.*

Matković, Stjepan 1999: *Čista stranka prava 1895.–1903.*, neobjavljena doktorska disertacija.

Milanović, Božo 1973: *Hrvatski narodni preporod u Istri II*, Pazin.

Mirošević, Franko 1980: Sukob J. J. Strossmayera s carem Franjom Josipom, *Nastava povijesti 3-4.*

Nehajev, Milutin 1932: *Rakovica, O 60. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, priredio za štampu dr. Blaž Jurišić, Zagreb.

Nemec, Krešimir 1991: Književnost kao ideologija – ideologija kao književnost. Travestija "Smrt babe Čengićkinje" Ante Kovačića, *Forum*, časopis razreda za suvremenu književnost JAZU, LXI

Nemec, Krešimir 1999: *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*, Zagreb.

Novak, Viktor 1967: *Vuk i Hrvati*, Beograd.

Očak, Ivan 1984: Krunoslav Heruc. Pobornik hrvatsko-ruskih veza potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća, *Historijski zbornik.*

Pavličević, Dragutin 1980: *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb.

Pavličević, Dragutin 1989: *Hrvatske kućne zadruge I (do 1881)*, Zagreb.

Pavličević, Dragutin 1990: Mihovil Pavlinović o istočnom pitanju i bosansko-hercegovačkom ustanku (1860-1878), u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, priredio Nikša Stančić, Zagreb.

Pavličević, Dragutin 1995: Eugen Kvaternik o istočnom pitanju (1859-1868), *Radovi 28.*

Perić, Ivo 1978: "Vinska klauzula" u pretposljednjem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njezine posljedice u Dalmaciji, *Rad JAZU*, knj.375.

Perić, Ivo 1984: *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*, Split.

Perić, Ivo 1991: Proslava otkrića Kačićeva spomenika u Makarskoj prije sto godina, *Forum*, časopis razreda za suvremenu književnost JAZU, LXI knjiga, Zagreb.

Perić, Ivo 1996: *Mladi Supilo*, Zagreb.

Petrinović, Ivo 1986: *Ante Trumbić, politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb.

Petrinović, Ivo 1988: *Politička misao Frana Supila*, Split.

Pipes, Richard 1995: *Russia under the Old Regime*, London.

Popov, Čedomir 1983: *Nemirne godine i vezivanje za Austro-Ugarsku, Istorija srpskog naroda VI/1 Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*, Beograd.

Posavec, Zvonko 1988: Značenje Aristotelove politike, u: Aristotel: *Politika*, Zagreb.

Pribić, Branka 1980: Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom godine 1861, *Časopis za suvremenu povijest I*

Prijatelj, Ivan 1961: *Slovenska kulturna, politična in slovestna zgodovina IV*, Ljubljana.

Radenić, Andrija 1983: *Borba za politička prava u Južnoj Ugarskoj, Istorija srpskog naroda VI/1, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*, Beograd.

Rakić, Lazar 1975: *Radikalna stranka u Vojvodini (do početka XX veka)*, Novi Sad

Rakić, Lazar 1986: *Jaša Tomić (1856-1922)*, Novi Sad..

Raulff, Ulrich (ur.)1987: *Mentalitätsgeschichte*, Berlin.

Rausch, Heinz 1998: Mill, u: Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja*, Zagreb.

Ravlić, Slaven 1988: Liberalizam i demokracija, Politička misao J.S. Milla, u: Mill, *Izabrani politički spisi I*, Zagreb.

Ravlić, Slaven 1998: Millova teorija liberalne demokracije, *Politička misao* 4, Zagreb.

Rousseau, Jean-Jacques 1997, *Magazine litteraire*, septembre.

Schmitt, Eberhard 1998: Sieyes, u: Maier, Rausch, Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja II.*, Zagreb.

Schöttler, Peter 1989: Mentalitäten, Ideologien, Diskurse. Zur sozialgeschichtlichen Thematisierung der "dritten Ebene", u: *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, ur. Alf Lüdtke, Frankfurt a. M.

Seton-Watson Hugh 1980: *Nacije i države: Ispitivanje porijekla nacija i politike nacionalizma*, Zagreb.

Shils, Edward 1968: Ideology, The Concept and Function of Ideology, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 7, New York-London.

Skalnik, Kurt 1954: *Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten*, Wien.

Soldo, Josip Ante 1968/69: Provala Tatara u Hrvatsku, *Historijski zbornik.*

Stančić, Nikša 1970/71: Program Mihovila Pavlinovića iz g. 1869, *Historijski zbornik.*

Stančić, Nikša 1972/73: Odnos nacionalno-političkih shvaćanja Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića, *Historijski zbornik.*

Stančić, Nikša 1975: O nekim problemima iz povijesti Hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, srpsko-hrvatskih odnosa, napose o Mihovilu Pavlinoviću i Svetozaru Miletiću, *Časopis za suvremenu povijest II.*

Stančić, Nikša 1985: *Hrvatski narodni preporod 1790-1848, Hrvatska u doba Ilirskoga pokreta*, Zagreb.

Stančić, Nikša 1989: *Gajeva "Još Horvatska ni propala" iz 1832-33, Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskoga narodnoga preporoda*, Zagreb.

Stančić, Nikša 1992: Od emigracije do Rakovice, Eugen Kvaternik i njegova koncepcija ustanka u Hrvatskoj 1871, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 25.

Stančić, Nikša 1994: Mihovil Pavlinović i "Hrvatski razgovori", pogovor pretisku: Mihovil Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zagreb.

Stančić, Nikša 1995: *Die kroatische Variante des mitteleuropäischen Modells der nationalen Ideologie. Das Modell der "Sprachnation" und die Gestaltung der Ideologie der kroatischen nationalen Wiedergeburtsbewegung in den Jahren 1830/35*, Zagreb.

Stančić, Nikša 1996: "Južnoslavenska" i "hrvatska" redakcija spisâ Mihovila Pavlinovića, u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb.

Stančić, Nikša 1996: Hrvatski sabor za saborovanja Ante Starčevića, u: *Ante Starčević govori u Hrvatskom saboru*, Zagreb.

Stančić, Nikša 1997: Istočno pitanje i Hrvati Eugena Kvaternika, Predgovor pretisku: Eugen Kvaternik, *Istočno pitanje i Hrvati* (1868), Zagreb.

Stančić, Nikša 1999: Mihovil Pavlinović – teoretičar društva i nacije u političaru i ideologu, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb.

Stančić, Nikša 2000: "Hrvat i katolik": Politička misao Mihovila Pavlinovića u: *Mihovil Pavlinović, Izabrani politički spisi.*

Stipetić, Zorica 1991: Eugen Kvaternik u interpretaciji hrvatske intelektualne ljevice, *Časopis za suvremenu povijest*, 1-3.

Strčić, Mirjana 1996: O glasilu "Galeb" (1878.–79.), *Historijski zbornik.*

Strčić, Petar 1969: Počeci organiziranog političkog pokreta Hrvata u Istri u XIX stoljeću, *Jugoslovenski istorijski časopis 4.*

Strčić, Petar 1972/73: Vjekoslav Spinčić o Zrinsko-Frankopanskoj uroti 1871, *Historijski zbornik.*

Strčić, Petar 1976/77: O pravaštvu u Istri i na Kvarnerskim otocima krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća, *Historijski zbornik.*

Strecha, Mario 1997: *Katoličko Hrvatstvo, Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897-1904)*, Zagreb.

Strecha, Mario 1999: "To je na svaki način pravi škandal". Prilog pitanju ravnopravnosti Židova u banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, u: *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb.

Stulli, Bernard 1975: *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, I-II, Zagreb.

Szabo, Agneza 1985: Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846-1880, *Historijski zbornik.*

Šepić, Dragovan 1968, u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić: *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860-1914*, Zagreb.

Šestak, Miroslav 1965: Revolučni spoluprace E. Kvaternika s J.V. Fričem v letech 1863-1864, *Rozpravy Československé akademie ved 75/1*, Praha.

Šestak, Miroslav 1972/73: Eugen Kvaternik i češka politika 60-tih godina XIX stoljeća, *Historijski zbornik.*

Šicel, Miroslav 1971: Povijesni romani Eugena Kumičića, *Croatica II*, 2.

Šidak, Jaroslav 1969: Regia Scientiarum Academia, u: *Spomenica u povodu 300-godišnjice sveučilišta u Zagrebu.*

Šidak, Jaroslav 1971: Iz književne djelatnosti Petra i Katarine Zrinskih, *Kaj* 9.

Šidak, Jaroslav 1973: *Studije iz hrvatske povijesti 19. stoljeća*, Zagreb.

Šidak, Jaroslav 1973: Eugen Kvaternik u historiografiji, u: J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća,* Zagreb.

Šidak, Jaroslav 1973: Značenje Rakovičke bune u austrijskoj politici 1871, u: J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb.

Šidak, Jaroslav 1981: Ivan Kukuljević – osnivač moderne hrvatske historiografije, u: J. Šidak, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb.

Šidak, Jaroslav 1981: Počeci političke misli u Hrvata – J. Križanić i P. Ritter-Vitezović, u: J. Šidak, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb.

Šidak, Jaroslav 1981: Eugen Kvaternik i kriza Stranke prava u prikazu Augusta Cesarca, u: J. Šidak, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb.

Šidak, Jaroslav 1988: *Hrvatski narodni preporod, Ilirski pokret*, Zagreb.

Šidak, Jaroslav–Gross, Mirjana–Karaman, Igor–Šepić, Dragovan 1968: *Povijest hrvatskoga naroda 1860-1914*, Zagreb.

Šišić, Ferdo 1926: *Kvaternik (Rakovička buna)*, Zagreb.

Šišić, Ferdo 1962: *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, priredio J. Šidak, Zagreb.

Tulard, Jean 1985: Les Révolutions de 1789 a 1851, u: *Histoire de France*, tome 4, Paris.

Turkalj, Jasna 1996: Gospodarska problematika u listu Hervatska 1871.godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 1-2.

Turkalj, Jasna 1998: *Značaj Starčevićevih i Kvaternikovih ideja u pravaškim novinama i politici do Rakovice (1867-1871)*, neobjavljeni magistarski rad.

Urban, Otto 1994: *Die tschechische Gesellschaft 1848-1918, I-II*, Wien-Köln-Weimar.

Valentić, Mirko 1972: Hrvatsko-slavonska Vojna Krajina u 1860-im godinama, *Časopis za suvremenu povijest 4*, br.1.

Valentić, Mirko 1981: *Vojna Krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881.*, Zagreb.

Valentić, Mirko 1991: Ustanak u Vojnoj Krajini 1871, *Časopis za suvremenu povijest*, 1-3.

Valentić, Mirko 1993: Das Eisenbahnnetz in der Militärgrenze. Pläne und Verwirklichungen, u: R. Plaschka, A. Drabek, B. Zaar (ur.): *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern*, Wien.

Vince, Zlatko 1978: *Putovima hrvatskoga književnog jezika, Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Zagreb.

Waldron, Peter 1997: *The End of Imperial Russia, 1855-1917*, New York.

Weber-Schäfer, Peter 1998: Aristoteles, u: Maier-Rausch-Denzer (ur.), *Klasici političkog mišljenja I*, Zagreb.

Wehler, Hans-Ulrich 1995: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte III, Von der "Deut-*

schen Doppelrevolution" bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914, München.

Záček, Václav 1979: *Josef Václav Frič*, Praha.

Zečević, Divna 1990: Pučki pjesnik Mihovil Pavlinović i misao o dvije književnosti, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, priredio Nikša Stančić, Zagreb.

KAZALO POJMOVA

KAZALO OSOBNIH IMENA